Domi esse et in Europa et in mundo

Ünnepi tanulmányok a 70 éves

HALMAI PÉTER

tiszteletére

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Domi esse et in Europa et in mundo

Ünnepi tanulmányok
a 70 éves Halmai Péter tiszteletére

Domi esse et in Europa et in mundo

Ünnepi tanulmányok a 70 éves Halmai Péter tiszteletére

Szerkesztette
Kutasi Gábor

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
Budapest, 2024

A kötet szerzői

Andor László
Arató Krisztina
Bágер Gusztáv
Balatoni András
Bánhidi Zoltán
Benczes István
Berács József
Bethlendi András
Bod Péter Ákos
Bódi-Schubert Anikó
Botos Katalin
Czeczeli Vivien
Csaba László
Csáki György
Deli Gergely
Dobos Imre
Farkas Beáta
Ferkelt Balázs
Fertő Imre
Forman Balázs
Földi András
Freund Tamás
Gottfried Péter
Győrffy Dóra
Hámori Balázs
Hamza Gábor
Honvári János
Julius Horváth
Isépy Tamás
Iván Gábor
Jankovics László
Kádár Béla
Kecskés László
Kengyel Ákos
Kerekes Sándor
Király Miklós
Kis Norbert
Kiss György
Kollárik Ferenc
Koller Boglárka
Kolok András Bese
Kolozsi Pál Péter
Kónya István
Kovács Árpád
Kovács Erzsébet
Kovács Olivér
Kőrösi István
Kurucz Mihály
Kutasi Gábor
Lengyel Imre
Ligeti Zsombor
Madár István
Magas István
Marton Ádám
Martonyi János
Matus János
Mihályi Péter
Neumanné Virág Ildikó
Oberfrank Ferenc
Palánkai Tibor
Palócz Éva
Pásztor Szabolcs
Patyi András
Pleschinger Gyula
Révész Tamás
Ritzlné Kazimir Ildikó
Sárvári Balázs
Szabó Eszter
Szalavecz Andrea
Szathmáry Eörs
Szegedi László
Székely P. István
Szerb László
Takáts Előd
Varga Réka
Vásáry Miklós
Vastag Gyula
Vékás Lajos
Virág Barnabás

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztők: Csinta Áron, Gergely Zsuzsánna
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Bujdosó Hajnalka, György László, Nagy Judit
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/01181_00
ISBN 978-963-653-040-2 (nyomtatott)
ISBN 978-963-653-041-9 (ePDF)

© A szerzők, 2024
Szerkesztés © Kutasi Gábor, 2024
© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

Tartalom

Tabula gratulatoria | 13

Laudációk

Halmai Péter
70. születésnapja tiszteletére | 17

A 70 éves Halmai Péter akadémikus
köszöntése | 21

I. Integráció

János Martonyi
Law and Identity in the European Integration | 27

Tibor Palánkai
Reflections on the Future and the Reforms of the EU
Integration – Some Conclusive Remarks | 39

Székely P. István
Európai integráció, intézmények és fejlődés | 53

Csaba László
Szükségszerű-e az európai integráció
további mélyülése? | 59

Gábor Hamza
Approximation and Harmonisation of Private Law in
Europe as a Means of Integration | 67

Andor László
30 évvel Maastricht után –
Az eurózóna viszontagságai történeti perspektívából | 83

Benczes István – Kollárik Ferenc
Az európai integrációs folyamat elméleti keretezése:
a neofunkcionalizmus fejlődési dinamikája | 95

Győrffy Dóra
Mélyintegráció és intézmények –
Az euró szerepe a politikai rendszer alakulásában | 107

Gottfried Péter
Helyreállítási Alap – újra és újra? Kell-e az EU-nak állandó
fiskális kapacitás – és konkrétan nekünk? | 117

Iván Gábor
Kérdések az Európai Unió
költségvetésének jövőjéről | 131

Jankovics László
A rugalmasság változatai
az európai fiskális szabályrendszerben | 137

Ferkelt Balázs
Az eurózóna kibővítésének perspektívái | 151

Madár István
Kell-e nekünk a magyar euró? | 161

Kengyel Ákos
Uniós szintű válságkezelés és megújulás – A Next Generation
EU program hosszú távú jelentősége | 175

Matus János
Az integrációhoz vezető elméletek
és utak újragondolása | 189

Szegedi László
Szabályozási rugalmasság, avagy az egységesség „mítosza”? – Az európai bankunió és az európai szanálási mechanizmus működésének eddigi tapasztalatai | 197

Arató Krisztina
Az Európai Unió jövője: integráció vagy dezintegráció? | 209

Réka Varga
The Russian–Ukrainian War in Light of the International World Order and the Reactions of the European Union | 213

Koller Boglárka
A hagyma külső héja: az európaizáció mintái Európán kívül | 231

Kovács Olivér
A mélység misztériuma – A mélyintegrációs szövet evolúciója | 239

Neumanné Virág Ildikó
Az Egyesült Királyság EU-tagságának szerepe és modellezése a brexit előtt | 257

Pásztor Szabolcs
Formálódó regionális integrációs kezdeményezés az afrikai kontinensen – Az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség ígéretei és kihívásai | 269

Vásáry Miklós
Kihívások a Közös Agrárpolitikában | 277

Kutasi Gábor
Közép-európai pénzügyi mélyintegráció – áralapú megközelítés | 285

Király Miklós
A nemzetközi adásvétel és a késedelmi kamat mértéke | 295

II. Növekedés

Kónya István
Konvergencia és fejlettség Magyarországon: sprint vagy hosszútávfutás? | 313

Magas István
Világgazdasági lassulás és infláció, a stagfláció veszélyei | 331

Julius Horváth
Aspects of Growth in the Central European Economic Thought | 345

Balatoni András
A ciklus és a trend kapcsolata,
keresleti-kínálati interferenciák
és a hosszú távú növekedési képesség | 349

Szerb László
A konvergencia és a digitális vállalkozói ökoszisztéma az Európai
Unió kelet-közép-európai átmeneti gazdaságaiban | 359

Czeczeli Vivien
Az alacsony kamatkörnyezet mellékhatásai –
visszatekintés 10 év távlatából | 371

Marton Ádám
A gazdasági bizonytalanságok tovagyűrűző hatása: az államadósság
fenntarthatóságának megkérdőjeleződése? | 381

Révész Tamás
Kísérlet az immateriális tőke szerepének becslésére a szlovák
és a magyar gazdasági növekedésben | 391

Eörs Szathmáry
A Radically New Way to Tune Compound Interest
and Some of Its Implications | 405

Virág Barnabás – Kolok András Bese – Szabó Eszter
Gazdasági felzárkózás a veszélyek korában | 417

Pleschinger Gyula
Ió-ció-áció-infláció – és a megfékezését célzó fiskális
és monetáris politikai intézkedések | 435

Takáts Előd
Sziklaszilárd elkötelezettség az infláció ellen | 459

Csáki György
A világélelmezési válság új hulláma a 2020-as évtized elején | 463

Lengyel Imre
A térségek újraiparosításának ellentmondásai: sikeres felzárkózás vagy fejlődési csapda? | 471

Bod Péter Ákos
A nyagigényes gazdaságszerkezet: peremvidékiségünk következménye – és tartósítója | 483

Farkas Beáta
A német növekedési modell és a geoökonómiai változások | 495

Bethlendi András
Az újraiparosítás és a közepes fejlettség csapdájából való kitörés egymással ellentétes gazdaságpolitikai cél? | 503

Kolozsi Pál Péter
Környezeti fenntarthatóság és pénzügyi rendszer – Gondolatok a zöld pénzügyi rendszer és a zöld jegybankok témakörében | 515

Ligeti Zsombor
Talebnomics a Womenomicsban | 527

Dobos Imre – Bánhidi Zoltán
A digitális és a gazdasági fejlettség összefüggéseinek elemzése a részlegesen rendezett halmazok és a Tiered Data Envelopment Analysis (TDEA) módszerével | 543

Fertő Imre
A magyar agrárexport versenyképessége 2010 és 2021 között | 555

Honvári János
Nekünk tartoztak, mégis mi fizettünk | 569

Bódi-Schubert Anikó – Ritzlné Kazimir Ildikó
Miért van még szükségünk készpénzre? – Az euró és a forint készpénztartási hányadát alakító tényezők | 577

Isépy Tamás
A fedezetlen kamatparitás ex post tesztelése Magyarországon (2007. január – 2022. május) | 587

III. Reform

Lajos Vékás
Some Features of the Civil Code of Hungary | 593

Kádár Béla
A magyar gazdaság viharos évszázada – Visszapillantás egy „érdekes" évszázadra | 605

Kovács Árpád
Néhány szabálytalan gondolat Halmai Péternek ajánlva | 623

Kerekes Sándor
A marginalitás és a bizonytalanság a klímaváltozás gazdasági elemzésében | 627

Kovács Erzsébet
Hosszabbodó élettartam: öröm vagy kockázat? | 637

Botos Katalin
A nemzetközi gazdaság egy súlyos pénzügyi problémája | 643

Kőrösi István
Az állam és a gazdaságpolitika szerepe a fenntartható fejlődésben | 651

Báger Gusztáv
Az Alaptörvény közpénzügyi szerepe és hatása | 669

Palócz Éva
A magyar költségvetés kiadásainak szerkezete európai összehasonlításban | 681

Sárvári Balázs
A kínai gazdaság- és geopolitika reorientációja, 1978–1992 | 689

Forman Balázs
Az arab modernizáció és a globalizáció
az Egyesült Arab Emírségekben | 697

Berács József
Az európai felsőoktatási térség reformtörekvései és integrációja
a magyar modellváltás kíséretében | 715

Vastag Gyula
Gorcsev Iván Nobel-díja, avagy a „Q-hacking" elismerése | 723

Kiss György
Vázlat a hatékony foglalkoztatás jogi alapjaihoz –
A magyar tapasztalatok | 729

Földi András
A jogszabályok visszaható hatályának kérdései a római jogban
– Márky Tamás kutatásainak tükrében | 741

Patyi András
Néhány gondolat a közigazgatási feladatokról és a funkciókról | 751

Kis Norbert
Négy esszé közjogi dilemmáinkról | 767

Mihályi Péter
Az egyházak kárpótlása – Sosincs vége? | 777

Szalavetz Andrea
Mezőgazdaság 4.0 – agrárfejlesztés iparpolitikai eszközökkel | 785

Kurucz Mihály
Szubjektív gondolatok a mezőgazdasági hasznosítású
földbirtoktagképző szerződések jogi sajátosságairól | 791

Kecskés László
A skót jog gyökerei | 803

Hámori Balázs
Az eladók és a vevők viselkedésének változásai az átalakuló piacokon | 815

A kötet szerzői | 845

Tabula gratulatoria

Auer Ádám
Bartóki-Gönczy Balázs
Belényesi Emese
Boros Anita
Christián László
Cs. Kiss Lajos
Fülöp Mihály
Halász Iván
Hazafi Zoltán
Horváth Anett
Imre Miklós
Kelemen Miklós
Klotz Balázs
Klotz Péter
Koi Gyula
Koltay András
Kovách Imre
Kristó Katalin
Lamm Vanda
Lentner Csaba
Maácz Miklós
Máthé Gábor
Molnár Anna
Orbán Endre
Padányi József
Pálné Kovács Ilona
Papp Tekla
P. Szabó Sándor
Pókecz Kovács Attila
Schweitzer Gábor
Tanács-Mandák Fanni
Téglási András
Selnicean László
Vértesy László
Vizi Balázs
Voszka Éva
Vörös József
Zachar Péter Krisztián

Laudációk

Halmai Péter 70. születésnapja tiszteletére

Tisztelt Olvasó!

Ha e kötetet forgatja, igazán jó okkal teszi. A mű, amelyet kezében tart, egy kivételes ember még kivételesebb életpályája előtt kíván tisztelettel és elismeréssel adózni, amelyet Ön is bizonyára jól ismer. Büszkeséggel tölt el, hogy Halmai Péter professzor urat, Széchenyi-díjas közgazdászt, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagját nemcsak kiemelkedő szakembernek és oktatónak, de kollégámnak is nevezhetem. Szászy-Schwarz Gusztáv szavait idézve, ha valóban „minden iskola csak annyit ér, mint amennyit a tanítója", úgy bizonyossággal állíthatjuk: egyetemünknek aligha van oka aggodalomra.

A professzor úr 1998 óta a közgazdaság-tudomány doktora, karrierútja során a legváltozatosabb szakmai kihívásokat keresve mindvégig kiemelkedő feladatköröket látott el – páratlan elhivatottsággal és eredményességgel. Halmai Péter több mint 10 esztendőn át oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, majd a Minisztertanács Gazdasági Reformbizottságának főtanácsosaként, később pedig az Országos Tervhivatal főosztályvezetőjeként is dolgozott. Egyetemi oktatóként nemcsak olyan neves hazai intézményekben adta át és adja át ma is tudását hallgatóinak, mint a Szent István Egyetem, a Pannon Egyetem, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, de kutatóként és oktatóként tevékenykedett többek között a Stockholmi Egyetemen, Stuttgartban az Universität Hohenheim falai között és a Göttingeni Egyetemen is. Kiváló oktatói kvalitásairól ékesen szól, hogy 16 doktoranduszhallgatója közül immáron 11-en szereztek PhD-fokozatot, s közülük többen már habilitációval is rendelkeznek.

A professzor úr az MTA Gazdaságtudományi Doktori Bizottság elnöke, 2016-tól levelező, 2022 óta pedig rendes tagja az Akadémiának. Elnöke az Európai Közösségi Tanulmányok Társasága Magyarország (ECSA Hungary) szervezetének, tagja a *Közgazdasági Szemle,* a *Külgazdaság,* a *Külügyi Szemle,* az *Európai Tükör,* az *Acta Oeconomica* és az *Acta Humana* szerkesztői bizottságának, a *Közgazdasági Szemle* tanácsadói testületének, továbbá a *Central European Review of Economics and Finance*

tudományos testületének. 2020-tól betölti a *Külgazdaság* szerkesztői bizottságának elnöki tisztjét, s a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács tagjaként is tevékenykedik. Érdemeit és eredményeit a teljesség igényével felsorolni azonban aligha volna egyszerű feladat, közel 400 megjelent publikációja közül nehezen választhatnánk ki a „legfontosabbat", hisz sokrétű munkássága vitathatatlan értékteremtő jelentőséggel bír hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt.

Halmai professzor úr 70. születésnapja igazán méltó alkalom arra, hogy megemlékezzünk kiemelkedő tudományos munkásságáról. Életműve példaértékű és számos nemzedék számára jelentett inspirációt, útmutatást. A professzor úr szakmai hozzáértése, integritása és elkötelezettsége a tudomány mellett mindig is páratlan volt, akadémiai kinevezése méltó tisztelgés kiváló tudományos és szakmai életútja előtt. Széles körű kutatói és tudományos tevékenysége részeként a gazdaságpolitika, kiváltképpen annak nemzetközi összefüggései vizsgálatának egyik első hazai úttörője volt. Az ünnepelt paradigmateremtő munkát végzett a közgazdaságtudomány terén, ezen belül – csak néhány példát említve – a nemzetközi gazdaságtan, a makroökonómia, az európai integráció gazdaságtana és az összehasonlító gazdaságtan területén folytatott fontos kutatásokat.

A professzor úr tudományos és szakmai eredményeinek sokasága bár olyan minőségű és mennyiségű, hogy nehéz csupán egy-egy példát kiemelni, mindenképpen fontos hangsúlyozni azt az iskolateremtő munkát, amelyet az európai gazdaságpolitika területén elvégzett. Tudományos elköteleződése végigkísérte pályáját a doktori értekezésétől egészen akadémiai székfoglalójáig tartó mintegy három évtizeden keresztül. Külön drágakő ebben a tudományos koronában, amelyet immár rendes akadémiai tagság is ékesít, hogy a professzor úr 2021-ben páratlan, a közgazdaságtudomány területén végzett értékteremtő munkásságának elismeréseként Széchenyi-díjban is részesült.

A professzor úr kutatásainak kiteljesedését jeleníti meg akadémiai székfoglalója, ahol ismertette az európai integráció területén végzett kutatásainak végeredményét, az európai mélyintegráció elméletét. Az elmélet paradigmaalkotó jelentőségű, hiszen a mély – azaz regionális szintű – integráció keretrendszerként történő átgondolása az integrációelmélet teljes újraértelmezésének nyithat utat. Halmai Péter újabb kutatásaiban rávilágít arra a napjainkban különösen jelentős összefüggésre is, hogy világgazdasági szinten krízishelyzetek láncolatát éli meg a társadalom – ilyen volt például a Covid–19-világjárvány okozta krízis vagy a jelenleg is tartó energiaválság. A professzor úr kutatásaiban felhívja arra is a figyelmet, hogy ezekből a gazdasági sokkokból az ellenálló, vagyis a változásokhoz könnyen alkalmazkodó, aktív szereplők kerülhetnek ki győztesen – és ezzel intelmet fogalmaz meg mindazok számára,

akik a köz szolgálata mellett köteleződtek el. Az ehhez hasonló további érdekfeszítő kutatásokhoz sikerekben gazdag és mégolyan hosszan tartó munkát kívánok!

Kiemelt büszkeség mind a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, mind saját magam számára, hogy nemcsak egyetemünk kiváló oktatójaként gondolhatunk Halmai professzor úrra, hanem volt szerencsénk hozzájárulni kutatási tevékenységéhez is egy tematikus Ludovika Kutatóműhely keretei között. Az itt folytatott kutatás eredményeként megjelent sorozat négy kiemelkedő jelentőségű tanulmánykötetet tartalmazott, amelyek mindegyike az Európai Unió gazdasági integrációs szerepének egyes vetületeit vette górcső alá. Bízom benne, hogy a közös és eredményes munkát még sokáig folytathatjuk a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen!

Szeretnék köszönetet nyilvánítani a professzor úr 70. születésnapja alkalmából mind az egyetemünk, mind a tudományos közösség egésze nevében azért a hosszas és fáradalmas munkáért, amely nemcsak a gazdaságtudományok, hanem a hazai és nemzetközi tudományos társadalom fejlődésében is hangsúlyos és szemléletformáló szerepet játszott. Szeretném emellett mély tiszteletemet kifejezni szakmai életútjáért. Tisztelegjen jelen ünnepi kötet az előtt a páratlan tudományos munka előtt, amelyet a professzor úrnak köszönhetünk!

Boldog születésnapot és további sikeres évtizedeket, Halmai professzor úr!

Deli Gergely
rektor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

A 70 éves Halmai Péter akadémikus köszöntése

Amikor Halmai Péter közgazdász, egyetemi tanár, akadémikus 70. életévének magasából áttekinti életpályáját, és mérleget készít, nyugodt lelkiismerettel, elégedetten állapíthatja meg, hogy jó úton jár. Még nem dőlhet hátra, hisz ereje teljében van, kedélye, munkakedve töretlen, kollégái, tanítványai, pályatársai az egyetemen, a tudományos társaságban és az Akadémián igencsak számítanak, építenek rá.

A szülői ház, édesapja sorsa, példája is nagy szerepet játszott abban, hogy érdeklődése már igen korán a társadalomtudományok felé fordult. Könyves Kálmán gimnáziumi tanárainak jóvoltából az irodalom, a történelem, sőt a biológia, a kémia és a fizika is erősen foglalkoztatta, s egy ideig orvos akart lenni. Végül győzött a közgazdaságtan, de jogi tanulmányokat is folytatott. A korszak legjelentősebb tanáregyéniségei gazdagították tudását, alakították szemléletét. Az egyetem elvégzése után pályáját az ELTE Közgazdaságtani Tanszékén kezdte. Azóta is elsősorban egyetemi tanszékeken dolgozik, itthon és külföldön. Jelenleg a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

Fő kutatási területe a nemzetközi gazdaságtan, a makroökonómia, az összehasonlító gazdaságtan és az agrár-közgazdaságtan. Ezek nemcsak érdekes kutatási témák, hanem a magyar nemzet, Európa és a világ sorskérdéseit is alapjaiban érintik. Itt elért eredményeit pályatársai hivatottak méltatni. Tudományos életműve szintetizáló, nagy rendszerekben gondolkodni képes elméről árulkodik. Példás erénye, hogy eredményeit, következtetéseit világosan és a reveláció erejével hatóan mutatja be. Mindezt nemcsak szakterülete tudósai és gyakorlati szakemberei, valamint a gazdasági és politikai döntéshozók számára képes megtenni, hanem a világ folyamataiban eligazodni törekvő értelmiség és a közvélemény számára is.

Vélekedése szerint „szerényen, de fáradhatatlanul" kell fejleszteni a magyar felsőoktatást. Legnagyobb élményének a magasan motivált hallgatókkal végzett munkát tartja. „A tudományos eredmények megszületésében meghatározó jelentőségű a közeg, amelyben azok megszületnek" – hangoztatja Halmai professzor.

„Olyan elemi erejű változások mennek végbe a mai társadalomban és gazdaságban, amelyeknek nyomán szinte minden fiatal többszörös pályamódosításra számíthat szakmai útja során. Az erre való képesség alapvető jelentőségű a sikeres életpálya

tekintetében." Ezt a jövő nemzedékéről állítja, de már saját életútja is ezt példázza. Miközben „egyetemi embernek" tartja magát, részt vett kormányzati reformok kidolgozásában, volt főállású kormánytisztviselő és nagyvállalati vezető is.

Az Akadémia mint a „nemzet tanácsadója" számára Halmai Péter munkásságának különösen fontos mozzanata, hogy Magyarországon az elsők között fogott a gazdaságpolitika tudományos vizsgálatába és egyetemi szintű oktatásába. Máig érvényes célja, hogy összekapcsolja a korszerű elméleteket az empirikus megalapozással. „Ez meredek út, de talán éppen ezért vonzó számomra" – vallja. A kritikai közgazdaságtani (és általában társadalomtudományi) kutatások nélkülözhetetlenek a rendszerproblémák feltárásához és a szakpolitika megújításához. Bár a tudományos eredmények felhasználása általában alig valósul meg, mindez nem veheti el a kutató kedvét. „A rövid távon nem mérlegelt tudományos megfontolások utóbb is hatást gyakorolhatnak a közpolitikákra" – állapítja meg Halmai Péter. Tapasztalata szerint a szakpolitikai tanácsadás hatalmas munka, amely „egyszerre lehet intellektuális élmény s egyben a jövőt szolgáló hozzájárulás".

Munkásságának a tudományos közösség számára önbizalmat és küldetéstudatot egyaránt meghatározó fontosságú üzenete, hogy az innováció, a felsőoktatás mozgósítása nélkül Európa nem közeledhet a világ fejlett centrumaihoz. A kontinens dinamizálását európai szinten koordinált, szimultán, ugyanakkor a tagállami sajátosságoknak megfelelő reformokkal lehet elérni. Nem arra kell figyelni, hogy Európa mekkora szeletét adja a világ teljesítményének, figyelmeztet Halmai akadémikus, hanem kontinensünk és Magyarország egy főre jutó teljesítményének az alakulására. Itt Európának reális esélye van arra, hogy a jövőben is a világ élvonalához tartozzon. Ebből Magyarország is ki kell hogy vegye a részét. „Nagyon fontos, hogy a nemzetközi színtéren a kooperáció, és ne az egyes államokat egymással szembeállító, egyoldalú versengés nyerjen teret" – hangzik Halmai professzor újabb figyelmeztetése. Ennek hitelét az is erősíti, hogy ünnepelt akadémikustársunk az integráció mellett a brexit kapcsán a dezintegrációval is foglalkozott. Messze hangzó, bölcs megállapítása, hogy „a hangos retorika nem helyettesíti a magas színvonalú szakmai vitákat és kormányzást".

Élete során elhalmozták hazai és külföldi díjakkal, elismerésekkel. Tudományos és közéleti tevékenységét a legszélesebb körben és a legmagasabb szinten ismerik el. Kiemelkedően értékes a tudományos közösségért a Magyar Tudományos Akadémia keretében végzett sokrétű munkája is. Az MTA 2016-ban választotta levelező, 2022-ben pedig rendes tagjává. 2017-től az MTA Doktori Tanácsának tagja. 2017 júniusától a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnökhelyettese, 2023 júniusától elnöke, amivel egyúttal az MTA

elnökségének tagja is lett, s 2026-ig tölti be ezt a posztot. Véleményét elnökként gyakran kérem, meglátásai eredetiek, tanácsai hasznosak számomra.

Nem meglepő, hogy e nagy ívű tudományos életpálya áttekintése során előttünk kibontakozó „reneszánsz" személyiség zenerajongónak vallja magát, akinek klasszikus és rockzene egyaránt „jöhet". Aki a „végtelenségig" tud Beethoven-szimfóniákat, -szonátákat és -zongoraversenyeket hallgatni. Téve mindezt a munka mellett, de nem utolsósorban egy-egy palack nemes bor mellett, ami gyakran vonzza társaságába az életszerető embereket. A hozzá közel kerülők tudják, hogy felesége, Zita támogatása és gyermekei közelsége is nélkülözhetetlen tudományos és közéleti sikereihez.

Tisztelt akadémikus társunk, kedves Péter barátunk! Isten éltessen 70. születésnapod alkalmából, és adjon Neked erőt, ihletet és figyelmet még nagyon sokáig!

Freund Tamás
Oberfrank Ferenc

I.
Integráció

János Martonyi

Law and Identity in the European Integration

The European integration process has been the most successful exercise in the history of our continent. It has been and is confronted with numerous challenges and a series of crises prompting various reactions generally called reforms. (No wonder that the two most frequently used words in the history of European construction are crisis and reform.)

One of the main reasons for this success is the fundamental and indispensable role that law, legal norms, rules and regulations have played all through this complex political, economic and institutional development.

It all started as a political project *(finalité politique),* born in a given historical situation to be achieved after the failure of establishing a political union, a "European Political Community and a European Defence Community" by means and on the basis of a gradual economic integration. What was, however, unique, perhaps unprecedented in the exercise, was the method, the instrument of rulemaking for the building of a legal and institutional structure and establishing a constitutional order. This construction has been established and developed by the law and has been functioning through legal norms – legislation or case law – creating legal rights and obligations for the European institutions, member states, and most importantly for their citizens and economic actors as well. Without this legal construction and without its core elements the primacy of community law and its direct effect, that is without an autonomous legal order, neither the common and later the single market, nor the common policies could have been put in place, and the economic integration could not have reached the level – by far not yet perfect – where it stands now.

What was one of the main factors of success – at least of the economic dimension of the project – also gave ground for criticism addressed precisely to the preponderant role of rulemaking and the legalistic approach dominating the integration process. Critiques referred to the excesses of regulatory fervour together with the rulemaking competition between European Institutions, all this contributing to the perceived or real "competence creep" of the same institutions.

https://doi.org/10.36250/01181_01

However, law is not only an instrument, a useful device of the integration process. It is, at the same time, the core element of European identity. It is often said that this identity is symbolised by the three hills: the Acropolis, the Golgotha and the Capitoleum, standing for the antique Greco–Roman cultural heritage, the Christianity and the heritage of Roman law, which directly or indirectly shaped or influenced all European national legal systems. Law is therefore an indispensable and core element of the cultural heritage upon which Europe is based and should be based also in the future.

While European construction was a political project to be put in place via economic integration, the third basic driver of any individual or collective human venture, i.e. the cultural dimension upon which a European identity could be built, has largely been neglected.

Out of the three main drivers of history of mankind in general, *trade* – representing economy – performed with excellent notes; the *flag* – representing political power – was less successful, while the Script representing *culture* and based upon the heritage of the past but supposed to address the present and the future essentially failed in the case of the European integration. The result is a fundamental disequilibrium between these three dimensions. The political objective is lagging behind the economic integration, while the cultural element, a common vision and identity, is no doubt, the weakest point. In other words or to put it symbolically, the Merchant went far ahead, the Soldier only followed him from a distance and the Missionary representing ideas was falling behind.

It is often said that the European Union is an economic giant and a political dwarf. Although this statement is undoubtedly excessive, the disequilibrium between the economic weight and the geopolitical clout is evident and well reflected in the difference between the achievements of a successful trade policy and the half successes and failures of the common foreign and security policy. The unbalance between *trade* and the *flag* is compounded and deepened by the even more serious disequilibrium between the material and the cultural–spiritual dimension, which is the ultimate source of most of the flaws, challenges, distortions and the consecutive crises the integration has been facing, right from the beginning all through its history.

It is remarkable that the law plays a significantly different role in the various fields of the integration process. The establishment and the functioning of the common and single market would have been impossible without the primary role of rulemaking, as this has been the natural cause as well as the consequence of the well-known incremental, technical, functional, reactive approach in line with what is referred

to as the Monnet method or the neo-functional approach.[1] Rules and regulations had to be made in order to harmonise and unify the vast variety of existing national regulations. For the organic and technocratic building up of a new structure, law was the only possible method, the instrument that best served the purpose of economic integration. Similarly, to create a common commercial policy, for a long time the only perceptible area of external action, legislation and case law were the paramount devices. In fact, the scope of the common commercial policy has been progressively extended and widened not only by the subsequent treaties but also by a list of groundbreaking decisions of the Court of Justice, of which the Singapore opinion has only been the last one.[2]

This was certainly not the case in the field of foreign and security policy, as it is very well demonstrated by the largely restrained scope of the legal acts and accordingly the minimal role granted to the Court by the Treaties in this area. The jurisdiction of the Court is limited to monitor compliance with the provisions on the procedures and the extent of powers of the institutions for the exercise of competences (Article 40 of the TEU) and reviewing the legality of decisions providing for restrictive measures against natural or legal persons (Article 24 of the TEU and Article 275 of the TFEU).

To cut it short, for *trade,* law is the main and indispensable tool, while for the *flag,* law, as a device or instrument, has only a strongly limited role.

As it has been referred to above, law has a double role in the European integration. It is not only a tool or device; it is also a basic ingredient of identity based upon the European cultural heritage. In fact, the two roles of law are closely intertwined, and one cannot function or exist without the other. Law, as a tool, is the indispensable functional device and law as an element of identity, is the cultural-spiritual basis for the strategic objectives inseparable from the system of values and principles the legal norms are supposed to reflect. Accordingly, the functional role of law is hard to be traced in the third – weakly developed – dimension of the European construction. Here law is not a device but the heart of the vision giving a sense of purpose for the whole exercise. The two roles of law are not only interrelated, but they also have to keep a proper balance. The tool function can only be successful in the long run if it does not go against the value-related nature of rulemaking. In other words, the technics used have to be in full respect of the law as a fundamental component of European identity.

1 Reho 2017.

2 Opinion 1/75, ECR.1975, 01355; 1/78, ECR.1979, 02871; 1/94, ECR.1994 I-05267 and 2/15, ECLI:EU:C:2017:376.

It is equally important that law, when it is used as an instrument for the achievement of economic, political and societal objectives, takes fully into account and follows the demands of the systemic logic of its own internal structure, the principles and rules of its own complex structural and conceptual order. If these rules are not fully respected, the use of law as an instrument becomes dysfunctional, and the transformative effect of legal rules and regulations will be distorted.

The powerful transformative role of law has been demonstrated not only by the construction of the main elements of the European economic integration, but also by the systemic changes in the Central European countries in the 1990s. Here again, the main instrument of fundamental economic, political, societal and institutional transformation often and rightly called "constitutional revolution" was, on the one hand, dismantling, "deregulating" an existing system, on the other, building up a new one. Here again, caution had to be taken to the given structural and conceptual rules of such a complex and sensitive system as the law as an instrument of achieving fundamental political, economic and societal objectives. This is not always easy to understand for political decision-makers who sometimes tend to believe that the transformative and creative power of law is unlimited and can be used irrespective of its own internal order.

Another risk related to the use of law as a transformative and creative device does not come from the outside, that is from the expectations or needs of political decision-makers but from the inside, from the internal mechanism of law making. The huge power of law – be it by legislation or by court decisions – is never unlimited and must be exercised with reasonable self-restraint. Juridical power must have its own delimitations and has to resist not only the excessive demands coming from the outside but also its own temptations to go beyond the borders of its role and function.

In case of European law, the scope, the limits of legislation and case law raise two basic theoretical and practical questions, both related to the place of Union law in the universal hierarchy of legal norms. The first is the relationship between international law and Union law and the second is the relationship between Union law and the national laws of the Member States, with special regard to their constitutional identities as derived from their national identities "inherent in their fundamental structures, political and constitutional…" [Article 4(2) of the TEU].

The place of Union law – in what we still try to call the universal hierarchy of legal norms, despite the fact that the classic geometry based upon a hierarchic structure of these norms is increasingly dissolving and taking a "heterarchic structure" – is not unrelated with the much disputed nature of European integration and its product; the European Union, in general. As long as there is no final answer to the original and

ultimate question whether the EU is an international organisation or some kind of quasi-federal state, no simple and clear definition can be given to the constitutional nature and the autonomy of European law.

This is the reason why the relationship between international law and European law has been the preferred subject of legal scholarship and also a recurring issue in the case law of the Court of Justice. The Union has legal personality and is the subject of public international law, bound to respect it, whether it is treaty law or customary law. International agreements concluded by the Union are binding both on its institutions and on its member states [Article 216 (2) of the TFEU]. The Union was created by international law, and the treaties creating it are themselves part of international law. The primary Union law is incorporated in international law, the latter also being subject to an ongoing and increasing fragmentation and pluralisation. Union law is therefore not only a subject of international law, but also an important actor of and contributor to its development. Its contribution is also reflected by the forming and shaping of legal institutions and norms that can serve as models for universal or multilateral rules. This is the reason why Union law is often referred to as a laboratory of global rulemaking.[3]

The international agreements, to which the EU is a party, become integral part of the Union's legal order. This would mean that all these agreements are not only directly applicable, but also have direct effect, that is they can be directly invoked by individuals before national and EU instances. However, the recognition of direct effect, while being the main rule, has never been unconditional or automatic. The Court's case law developed two requirements for direct effect: first, the "nature and the broad logic" of the agreement does not preclude direct effect; second, the provisions invoked are on the basis of their content "unconditional and sufficiently precise".[4] The application of these requirements gradually moved in the direction of a narrower recognition of direct effect, regarding both the invoking of a given provision and the invoking of the invalidity of a Union legal act because of incompatibility with the agreement. Until 2008, the main line of case law was that direct effect was presumption that could be rebutted by producing proof to the absence of one of the requirements.[5] Since then the concept of the autonomy of Union law has become more robust, and the limits to the recognition of direct effect have been

[3] Ziegler 2016: 42–61; Dutheil de la Rochère 2013: 637–657.

[4] See Joined Cases C-659/13 and C-34/14 C... J. Clark International, ECLI: EU:C:2016:74 referred to by Rosas 2018; see also Blutman 2015: 97–99.

[5] Ziegler 2016: 42–61.

strengthened. In the absence of direct effect of the international agreement, the acts of Union law must be interpreted as far as possible consistently with it.[6]

All this essentially refers only to the secondary legislation of the Union and does not apply to the founding treaties and the other parts of primary law. In the Kadi I case the Court made clear that the primacy of international agreements does not extend to primary law "in particular to the general principles of which fundamental rights form part" and "that international agreements cannot have the effect of prejudicing the constitutional principles of the Union Treaties, which include the principles that all (Union) acts must respect fundamental rights".[7] In Kadi II the Court further underlined that international law can only be applied (permeates in the autonomous European legal order), if it is in line with the conditions as created by the basic principles of European law.[8] While the decision in Kadi I was essentially based upon the concept of the autonomy of the legal order of the Union, in Kadi II the Court focused upon the normative hierarchy argument.

The conclusion that can be drawn from the relevant decisions of the Court is that international law "ranks" between the secondary legislation and the "constitution" of the EU. International law – with the exception of *ius cogens* – does not rank higher than primary EU law, in particular the basic constitutional principles, whether we follow the argument based upon the autonomy of EU law (Kadi I) or the normative hierarchy argument (Kadi II), the result is that international law does not prevail over EU law of constitutional nature (primary law or rules enshrining basic constitutional principles). This is because the EU is not only a subject of international law but also a highly constitutionalised international organisation being part of and contributing to the shaping of international law.[9]

There is clearly a strong and evident correlation between the limits of the supremacy of international law above Union law and the doctrine of constitutional identity developed by a series of constitutional court decisions of the member states creating similar barriers to the primacy of EU law of the constitutional principles of the member states' legal systems.[10] The autonomy of EU law and the barrier it creates to

6 Ziegler 2011: 268–327.

7 Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission, Joined cases C-402/05 P and C-415/05 P, ECLI: EU: C: 2008: 461; also see Ziegler 2016: 42–61; Ziegler 2017: 267–308; Rosas 2018: 5.

8 Commission and others v. Kadi, Joined cases C-584/10 P, C-593/10 P and C 595/10 P, ECLI: EU: 2013: 518; see Ziegler 2016: 42–61.

9 Ziegler 2016: 42–61.

10 "The reference [i.e. to the Autonomy of the Community Legal Order] is reminiscent of what amounts to the untouchable core of the German Constitution" (Ziegler 2011: 268–327).

the supremacy of international law as developed by the Court and the barrier created by the doctrine of constitutional identity based upon Article 4. (2) of the TEU establishing the basic principle of the respect for the member states' national identities "inherent in their fundamental structure, political and constitutional" originate from the same fundamental principle and are based upon the same reality, which is that the hierarchy of legal rules is not neat and absolute, the vertical structure of the legal order has its limits. These limits are both rooted in the core constitutional principles inherent in the EU law as well as in the national legal systems. It is only natural that the borders of both doctrines cannot be precisely drawn and, they are moving primarily according to the decisions both by the Court and by the constitutional courts of the member states, following not only legal considerations but also political objectives. This is what makes the scope of application of both doctrines uncertain and hard to foresee, as both are mainly shaped by case law without a system of precedents and the doctrine itself is changing according to policy objectives. As for the principle of autonomy of EU law, the precise scope of the concept has been moulded not only by decisions in the field of human rights but also by recent case law in the area of the settlement of investment disputes. While the question of the validity of dispute settlement clauses of intra-EU bilateral investment protection treaties was unambiguously (albeit with controversial reasons) answered in the negative (Achmea),[11] it is still not clear whether the bilateral investment protection treaties, concluded by EU member states with third countries, meet the test established by the CETA opinion.[12] The scope of the issues considered to be covered by the concept of constitutional identity (itself being a subject of legal and political debates) is also subject to changes, and it can also be wider or narrower in the jurisprudence or constitutional legislation of various Member States.

The two concepts – autonomy and constitutional identity – both contribute to the same outcome, the loosening of the hierarchic structure of the sources of law in general. The uncertainties displayed by the triangular relationship of international law, EU law and national law reflect the structural changes in the formerly well-established, vertical structure of legal norms. The hierarchy is progressively transforming into a more heterarchic structure, where the elements are less ranked, become non-hierarchical, and can be ranked both in horizontal and vertical positions. (The word itself is borrowed from neuroscience – organisation of human brain – and biology – horizontal gene transfer – as well as from information science.)

[11] Slovak Republic v. Achmea BV C-284/16), ECLI: EU: C:2018:158; see also Rosas 2018: 11; Nagy 2018: 981–1016.

[12] Opinion 1/17 of the Court, see Riffle 2019: 503–521.

At the same time, the borderlines between the various elements of the structure are becoming more permeable, which again, does not promote legal certainty and predictability. The increasing legal uncertainty is only an element of the overall rise of complexity, unpredictability and disorderliness characterising the economic, geopolitical, societal and institutional developments in the world. If we still try to illustrate the tentative geometry of the order of legal norms, we certainly put on the top *ius cogens* treaties, even EU primary law cannot derogate from (Article 53 of the VCLT). It is followed by the primary law of the EU, being itself international law prevailing over other rules of a growingly fragmented international law, which is the next level. The ranking of both treaty and customary international law is higher than that of the secondary legislation of the EU, although the direct effect of international law is subject to the conditions as referred to above. Regarding the direct effect of customary international rules, the Court introduced additional criteria further restricting individuals' right to rely on CIL because "a principle of customary intentional law does not have the same degree of precision as a provision of an international agreement".[13] Both primary and secondary EU law have primacy over national laws of the Member States, and the higher rank of EU law is reinforced by its direct effect, in fact by the synergic effect of the combination of both principles.

Although the Court's claim elaborated in Costa and in the subsequent case law was for an unreserved, absolute EU law primacy, the concept of constitutional identity, as developed by the constitutional Courts of member states, clearly challenged the absolute nature of this ranking. EU law still ranks above national law, but there is an area of exceptions, which is not precisely defined and is subject to legal and political arguments and to the developments of Member States' constitutional law. Again, the "unreserved, absolute" ranking is becoming less unambiguous, and the vertical hierarchy is modified by heterarchic features. The commonalities between the concepts of the autonomy of EU law and the constitutional identity of member states all ultimately originate from the fundamental question of the legal status and nature of the European Union. As there is no clear answer to the question of the legal nature, i.e. whether the EU is an international organisation (with distinctive features) or it is an embryonic federation, a quasi-federal state. The specificity of the EU can, of course, be described by compromises, like it is a *sui generis* institution or by linguistic innovations (like Staatenbund or fédération d'États-nations), but the finding of any intermediate terminology does not give answer to the substantial dilemma of the legal nature of the entity and the precise status of the rules created

[13] See case law in Rosas 2018: 6.

by it. It is a question that goes beyond the scope of action of legal scholarship, and essentially depends on the general developments of the European integration process.

This brings us back to questions relating to the general developments. How can a balance be established between the economic and the political dimension (pillar) of the process, how can the economic and trade power be transformed in a geopolitical clout? How can the Union combine economic and political power and use the synergy of the trade and the flag in its external relations and as a result, how can the Union become – despite all the challenges and threats – a far more important global actor? However, establishing a balance between the economic and political dimension of the integration is a minor or secondary issue as against the upgrading of the third relatively neglected cultural dimension, upon which a strong European identity could and should be built. The first thing we have to recognise is that European identity is a collective identity, because it is an identity shared by millions of people belonging to the same community, the same group. Some call such communities tribes and term the recognition of collective identities as tribalism. In fact, words do not matter much; important are the meaning and the substance. Humans have always formed and belonged to communities, and developed a cognitive and emotional attachment to those groups.[14] The sense of affiliation can also be multiple, stronger or weaker to the various smaller or larger groups. For thousands of years these groups were called tribes. (Some of them are still called tribes – not without a negative overtone.)

The strongest and most enduring attachment modern history developed is the national affiliation, as it is expressed by national identity. Some call this attachment tribalism; some call it national identity, serving as a basis for the concept of the nation in a cultural sense, a cultural nation. Names may vary, but the substance remains the same as well as the facts upon which successful policies can be built.

As group attachments are not exclusive, nothing prevents the existence of additional group attachments supplementing the primary – national – attachment. The additional or secondary attachment – a collective sense of being Europeans – has also been formed and shaped by history, and is also subject to further future development.

Once we accept the existence of a "European tribe" as well as our belonging to it, two basic tasks are to be performed. The first is to achieve some degree of consensus upon the core elements of the European identity; the second, building upon this consensus, to strengthen and deepen this identity always respecting the reality, in particular, the primacy of national identity.

[14] Chua 2018: 25–33.

The first task is the easier one. We have to find and agree upon what is common and what binds us together. The core elements are well known, even if not always fully respected. We also have to identify those elements of European identity, where we disagree, unfolding and analysing the reasons of the differences rooted in the diversity of our historical experiences. Repeating the slogan "unity in diversity" will not be sufficient without understanding, accepting and respecting the legitimacy of those differences. At the end of this exercise, it might turn out that we agree on much more elements than it is often believed and suggested, and we only have disparate visions as for the order of importance of the same elements, indeed, values.

We may also have various approaches to questions such as how those elements of European identity have to be put in effect and how they are to be transformed into political decisions forming the European integration or more generally, European life. Again, emphasis may be placed upon different aspects, but the ultimate outcome could be much more encouraging than the picture drawn from the ideological and political divisions.

We all agree that law has not only been an indispensable device of establishing, building, developing – and saving – European integration, but it is a core element of European identity. The two roles of law are intertwined, but each of the two needs to be respected. Law as a technique must be applied with reasonable self-restraint, avoiding all or any temptation of using it selectively for political purposes.[15] The basic conceptual and structural order of legal rules, be it legislation or case law, always has to be respected, in particular, when law is used for basic economic, political – and cultural – constructions such as the European integration. On the other hand, European law as a core element of European identity has to be embedded in the universal legal order. Rule of law is universal, it has to be respected on European as well as on universal level. The growing fragmentation, pluralisation and regionalisation of international law and the changing, more diffuse geometry of legal rules reflect the current general tendencies of the global economy, the world trading system and geopolitics alike. However, law should not give up its basic mission, which is to bring order in the growing disorder or at least to alleviate the consequences following from the phenomenon some call entropy. Law always has to be on the side of harmony constituting the source of external energy, whereby the increase of disorder can be stopped or at least slowed down. The strict hierarchy of legal order may become heterarchic, but it has to remain orderly and competences must be respected. This does not exclude the room for reasonable flexibility and mutual understanding, quite to

[15] Ziegler 2016: 42–61.

the contrary, it presupposes a constructive dialogue, cooperation and concertation between all levels of rulemaking, not only legislation and regulation, but also between the judiciaries. This is the way; law could make a substantive and not only technical contribution to the future of European integration.

The success of this future primarily depends on the question of how the present lopsided relationships between three dimensions of the process, the economic, the political and the cultural/spiritual can be rebalanced; how the present disequilibrium between the trade policy and the CFSP/CSDP can be reduced by strengthening the Union's external action and global role, and – first and foremost – how the cultural/spiritual dimension, the soul, indeed, the collective identity of Europe can be uplifted at least to the level of the former two dimensions.

To put is short, the task is to encourage the merchant to raise the flag and to call back the missionary.

References

Blutman, L. (2015): *A nemzetközi jog érvényesülése a magyar jogban: fogalmi keretek*. MTA Doctoral Thesis. Budapest: MTA. Online: http://real-d.mtak.hu/id/eprint/835

Chua, A. (2018): Tribal World, Group Identity is All. *Foreign Affairs,* 97(4), 25–33.

Dutheil de la Rochère, J. (2013): L'effet direct des accords internationaux. In *La Cour de Justice et la Construction de l'Europe: Analyses et Perspectives de Soixante Ans de Jurisprudence*. The Hague: Asser Press, 637–657. Online: https://doi.org/10.1007/978-90-6704-897-2_34

Nagy, Cs. I. (2018): Intra-EU Bilateral Investment Treaties and EU Law after Achmea: "Know Well What Leads You Forward and What Holds You Back". *German Law Journal,* 19(4), 981–1016. Online: https://doi.org/10.1017/S2071832200022938

Reho, F. O. (2017): For a New Europeanism. *European View,* 16(2), 337. Online: https://doi.org/10.1007/s12290-017-0462-6

Riffle, Ch. (2019): The CETA Opinion of the European Court of Justice and its Implications – Not that Selfish After All. *Journal of International Economic Law,* 22(3), 503–521. Online: https://doi.org/10.1093/jiel/jgz021

Rosas, A. (2018): *The European Court of Justice and Public International Law*. Strasbourg: CAHDI.

Ziegler, K. S. (2011): International Law and EU Law: Between Asymmetric Constitutionalisation and Fragmentation. In Orakhelashvili, A. (ed.): *Research Handbook on the Theory of International Law*. Cheltenham: Edward Elgar, 268–327. Online: https://doi.org/10.4337/9780857933089.00018

Ziegler, K. S. (2016): The Relationship between EU Law and International Law. In Patterson, D. – Södersten, A. (eds.): *A Companion to EU and International Law*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 42–61. Online: https://doi.org/10.1002/9781119037712.ch4

Ziegler, K. S. (2017): Autonomy: From Myth to Reality – Or Hubris on a Tightrope? EU Law, Human Rights and International Law. In Douglas-Scott, S. – Hatzis, N. (eds.): *Research Handbook on EU Law and Human Rights*. Cheltenham: Edward Elgar, 267–308. Online: https://doi.org/10.4337/9781782546405.00022

Tibor Palánkai

Reflections on the Future and the Reforms of the EU Integration – Some Conclusive Remarks

Need for new and complex theoretical approaches

The integration theory, following the war, was born in relation to emerging European integration. The suggested basic forms of trade integration (free trade area, customs union, common market or economic union) were applied only later on other continents (LAFTA or South African community). The process changed to full steam only in the last decades. Besides the "European Studies", the "Comparative Regional Integration Studies" became a new discipline. But integration theory remained rather as a discipline on regional issues.

The concept of integration as certain community formation goes beyond the mainstream schools, and extends the analysis into structural and historical dimensions. Occasionally, we can meet with the phrase of "global" or "national integration", but there are no comprehensive theories behind them. There is a tremendous literature on cities or companies, but it is hardly indicated that they can be formed or can become a component of a certain sort of integration. It is evident that there are urban or corporate dimensions of the European integration processes, but they are analysed without contextual approaches. Structurally, these communities exist next to each other, and they are in close interactions and interdependence. The performance of the EU or any nation largely determines the state and performance of their composing communities and vice versa. Those views, for example, that due to globalisation, families or nations disappear are basically mistaken, and they can put on the wrong track all of the reform thinking and proposals. The extension of the integration process into historical dimensions is equally important.

Mainstream integration theories are institution and policy centred. The "integration profiles" extend these theories to the real integration. They open up new

https://doi.org/10.36250/01181_02

dimensions of research. The fact, that the U.K. in real economic terms is highly integrated with the EU gives explanation on the absurdity of the Brexit, namely there is no alternative to full integration. Any break is much worse, than the present situation. Such conclusions do not follow from any institutional or policy analyses. It is not by chance that dimensions of real economic integrations are so much neglected by the ultra-nationalist political forces.

The recent crisis proves that the defects and deficits of integration and its governance should be analysed on all its levels.

The serious consequences of the global crisis have been already indicated, and the role of global financial crisis in the Euro crisis is also well known. About the global regulatory deficits (lack of institutions and policy) huge literature could be quoted.

We should not forget about the local dimensions either. While, for example, from integration on the macro-level everybody gains, some marginal or particular circles (political or business) may get in a losing position. The "Polish plumber", if working legally, can improve the market stability, can be beneficial for the consumer, in general it can increase the GDP and the revenues of the budget. On the whole, there is no conflict with the general national interest. In relation to this, the bankruptcy of some local plumbers can be seen a marginal issue.

In local terms, however, the competition of foreign entrepreneurs or workers can be a source of social or political conflicts. Some businesses may go bankrupt or the unemployment of local peoples may increase. And on the whole, it can amount to a "critical mass", which politically can already significantly count (bringing votes for populists). This was typical in case of the referendum on Brexit. This proves that beyond the national or community dimensions, regulation at the local level should not have been neglected.

It is often claimed that the single market project is fine and that the reforms should tackle primarily the sphere of monetary integration. However, this is hardly the case. The single labour market was created as part of the large-scale opening and liberalisation of the markets among only 12 members. Due to the given circumstances, the community-level social frameworks (dimensions of employment and income policies, or social partnership) were largely forgotten and the possibilities of corrections on local levels were excluded. Later, the Union was enlarged to 27 members with highly diverging levels of development and structures. These changes, however, were neglected, and in the spirit of ultra-liberalism, insisting on defending "community achievements", correction mechanisms were rejected. If the EU had such frameworks, Brexit and many other conflicts might have been avoided. Reactions to claims of Cameron were contradictory, not enough convincing and too late.

We refrain from analysing the mezzo levels of international integration. We know that the main holders and promoters of real integration processes are the *Transnational Company Networks* (controlling about 70% of world trade and more than 90% of R&D expenditures). The main spatial or organisational frameworks of international integration are the major cities, in particular the *Global City Networks,* which give about two thirds of global GDP. They are the major locations of the production, trade and finances, company headquarters, major service providers, actors of transmission of regulatory conditions, or centres of infrastructure (airport, naval ports or railway junctions). Although, all of these have far reaching implications on any reform, they are largely beyond the reform considerations.

Increased and active role of the "new members" in the reforms

So far the integration project was largely shaped along the lines of interests and the will of old member countries. This applied to all major integration projects such as the single market and monetary integration. The Eastern enlargements, however, have brought substantial differences among the 27 members, which even later on in the decisions were largely not taken into account. These differences cut North and South, and East and West.

We refrain from commenting on the relevance of the Maastricht criteria for the old member countries. They are more questionable for the new members; let it be the inflation targets, the budget deficit or ERMII requirements. The most striking example is the demand for balanced budget (Fiscal Compound), which is totally irrelevant for a group of emerging economies. According to the economic history experiences, the catching up usually was accompanied with substantial and lasting imbalances. They mean normal "prices" for convergence, which is "payed back" later by higher level of development and competitiveness. Of course, if the debts are consequences of wasteful allocation and exploitation of resources, that is a different question. But they should be avoided and not the deficits in themselves. The list of special requirements and solutions is, of course, much longer.

The differences are not only economic, such as gaps in levels of development, competitiveness or incomes. They are historical, cultural, religious, social, political and geographical or many others; and they are even more decisive.

One important difference, which particularly counts from the point of view of our analysis, is in the characteristics and the trajectory of nation building and consolidation. In the East compared to West, there were about one hundred years

of belatedness. The process in the East was less organic, and in many cases nations were born in the fire of fight for independence. In many cases the state frameworks were missing, and they were achieved only after 1990.

Due to belated social development (emergence of capitalism and bourgeois society), the missing of the critical number of politically self-conscious and independent-minded citizens ("citoyen") was a crucial hindering factor of development of modern political nations. The traditions of democracy are weaker, democratic political culture is underdeveloped.

Almost without exception, the states of East Europe are multi-ethnic, and the ethnic conflicts destabilised their national integration. The lack of a "European" solution to these conflicts is still a democratic deficit of the region.

In some countries religion (churches) played a positive role in fighting for national independence (Poland), in many others religious-political conflicts historically had self-destructing consequences for their nations (Protestant–Catholic war fares or antisemitism–holocaust). Traditions played an important role both in terms of social and political mentalities or behaviours. In many countries of the East, corruption is deeply embedded into the social and political life, the public rejection of corruption is weaker.

Many of the Western countries were colonial powers, while most of the Eastern countries historically for a long time were practically in semi-colonial or dependent status. That brings differences in tolerance to multi-cultural society and in understanding its advantages and problems. As a result, migration poses different problems. It is easier to accept others if they can speak the language and are schooled from similar education systems. The crisis, particularly the migration crisis brought these differences into the surface, and it proved to be highly divisive. The neglect of the heterogeneity of the enlarged union has led to social and political tensions, and they have to be addressed.

The European integration has its antecedents in cultural, economic or political cooperation through many centuries, which survived even the bloodiest wars among European nations. We can speak about European culture (literature, music or painting), which transcends East or West divisions. The intensification of economic and political relations now tends to integrate, and surmounting the differences is a basic interest of all nations.

A multi-speed Europe or a variable geometry Europe are models of integration that are not alien even from classic federations (e.g. institutional differences between Alberta and Ontario, in Canada). These models are already realities of EU development. Only 19 countries are members of the Eurozone, and its enlargement is not

probable in the near future. There are 26 countries in Schengen. The UK opted out; Bulgaria, Romania and Croatia are candidates for membership. At the same time, Iceland, Lichtenstein, Norway (EEA) and Switzerland are associated members of the project. The White Paper of March 2017 refers to this as Scenario 3, "where certain Member States want to do more in common, one or several 'coalition of the willing' emerge to work together in specific policy areas".[1] It fits into the concept of "enhanced cooperation", and should mean nothing more than some of the countries taking "the role of the engine" in integration processes.

In light of the substantial differences among the nation states, a multi-speed Europe is a realistic option, even in the longer run. This model can be supported only on the following conditions:

- it remains open by retaining the possibility for other countries to join any time (i.e. it should not mean a "new Iron Curtain")
- it should not mean any isolation among the members, it should seek new forms and channels of transmission
- it does not threaten the cohesion of the Union
- it preserves the integrity of the acquis communautaire, particularly the basic rights, and decision making process
- it maintains the normativity of all major policies

Multi-speed Europe means that we are all heading towards the same destination, but with a later train, or on a different track. In light of the substantial differences, this can be a viable option. Variable geometry versions carry more danger. If we follow different aims then we can easily find ourselves on a train that is going nowhere.

"Assuming that the future will be a multi-speed Europe, it is evident that for us the only relevant and exemplary objective could be to belong to the core at all costs as soon as possible. We should do everything to stick on this core, and to use its gravitational power for our rising."[2]

All parties agree, that the European Union is a uniquely special and complex entity without precedent in the past. As far as the future is concerned, "the Union remains an integrative venture whose final destination is yet to become discernible".[3] It is still a sort of halfway house between federal and confederal structures, a "partial polity" or "part-formed political system", a "betweenness" which is still in a "grey area" between the national and the supranational state. "The Union remains an

[1] European Commission 2017: 20.
[2] Őszi 2005: 177.
[3] Chryssochoou 2001: 16.

unresolved social scientific puzzle with an 'open *finalité politique*'."[4] It is a "baffling mixture" of federal and intergovernmental properties[5] and "the most complex polity that human agency has ever devised".[6]

Even if we do not know the ending of the story, it can be reasonably presumed that the EU's future lies in a federal configuration. But, about the question, in what concrete forms and when could it be realised, the opinions are deeply divided. Should it be just a loser confederation or even just nothing more than "ever closer Union", remain open.

It seems, at the moment, that a centralised form of federation in Europe is out of the question, but various forms of multinational federal structures can be acceptable. "It presumed the protection, preservation and promotion of distinct sub-state nations that would be able to determine themselves as nations within the larger federal state."[7] This federation or confederation should seek to preserve the culturally and nationally heterogeneous character of the continent, and at the same time it should consider "sub-state nations" as the basic resource of its development. Nevertheless, such a scenario should not entail the elimination of nations; it could rather support their development, along with adjusted national structures.

A solid federation should be based on organic and democratic development. The main stages in the federation of the American states are the Declaration of Independence, the Constitution and the conclusion of the Civil War. Nevertheless, the federation itself emerged very gradually, and consolidated by developments such as the emergence of the American industry, the internal market, the construction of railways across the Continent, the harmonisation of banking and financial markets, or the creation of a national highway network. This evolutionary path of development will hopefully apply to the EU as well. Only a fully democratic federation can have a solid future.

The enforced surrender of national identities and interests is an unacceptable option. Europe, in terms of its diversity, is a "deeply divided continent". "Its own geographical, political, economic, cultural and national multi-colourity, is one of the most characteristic distinctive mark of Europe. As result, in spite of already seventy years of integration efforts, the common European identity, the unified European society and European public opinion could not be born, and the European political community could not be formed. Without this to speak about federal Europe, and to

4 Wessels 1997: 12.
5 Bellamy–Castiglione 1999: 11.
6 Schmitter 1996: 25–40.
7 Burgess 2012: 24.

create it, is nothing else than an adventurous, dangerous venture, even more a sheer illusion."[8] We had impressive progress, but the recent crisis proved the vulnerability of EU cohesion. In fact, for nations coming out of an oppressive federation is not easy to join immediately an evolving new one, even if it offers to guarantee all of its democratic aspirations.

National adjustment (re-integration) as a strategic issue

The national adjustment (internal re-integration) is a basic component of the new stage of integrational integration. This means a strategic upgrading of the importance of the nations in the international integration processes. This is the main point and the conclusion of this paper.

In structural terms, this adjustment is based on market forces, but it can be supported by several policy factors. These national policy adjustments assume appropriate "policy mixes". The following areas are strategically particularly important:

- structural or innovation policies
- development of infrastructure and the quality of human capital (education, training and health)
- social and employment policies (the single market has already called for this)
- income and social partnership policies (supporting price stability)
- social, regional and welfare policies (for coping with social and regional inequities)

As the experience of the last two decades showed, the failure of internal transformation and restructuring, the deficiency of national policy adjustments played a prominent role in the recent crisis of European integration. These deficiencies could be identified both in terms of setting policy priorities and choosing the proper new "policy mixes".

In the last decades, the EU member countries in their adjustments showed quite mixed, and in general, disappointing performance. One of the typical examples of failures was the underestimation or negligence of the role and importance of development and structural policies. It became clear that neither strict common monetary policies, nor market mechanisms could automatically increase competitiveness. Economic development always depends on the interests and behaviours of the main actors, from entrepreneurs to governments. Cheaper money can be spent

[8] Gyurgyák 2018: 14.

on innovation, development or re-structuring of the economy (Germany). But it could also be used for increasing incomes, for buying votes (Greece) or investing in real estate speculation (Ireland).

Most governments neglected the importance of responsible income policy by breaking the link between incomes and productivity. This led to negative consequences from the point of view of competitiveness and contributed to budgetary problems. Theories in the optimal currency area assume that exchange rate correction mechanisms are replaced by flexible factor incomes, including wages and interest rates. No one recognised the importance of income policies neither at the national or EU level. At least not to the extent that it was the case formerly in Germany, where the Bundesbank could count on the well-established cooperation between the trade unions and business organisations.

Concerning the national adjustment, the so far largely negligent attitudes should be replaced by strategic thinking and more cooperative policies. Only conscious national transformation strategies and policies can align the nations with the challenges and opportunities of international integration.

From the point of view of successful adjustment, three main policy priorities are important: competitiveness, maximal exploitation of the benefits of integration and convergence.

The new stage of integration, based on a single market and monetary union means the full opening of markets, upgrades to the importance of competitiveness, and puts new adjustment constraints on individuals, companies and national policies as well.

All these increase the importance of innovation, education and training, care about health, development of infrastructure and their supporting policies. In international integration, competitiveness means not only globally competitive companies and sectors, but also a competitive national middle class and political elite. If it fails in adjustment, more precisely, if its political elite proves to be incompetent and unable to defend the interests of its country, that is a serious blow from the point of view of success of the nation. Innovative thinking and mentality should pervade the whole society.

From the point of view of individuals, the quality of education, and the possibilities of training or re-training are important. The same applies to the access to a high level of health service, and in general to all public services. Integration supposes changing the public mentalities, and such heritage as inward looking attitudes, suspicion toward change and otherness or intolerance should be overcome.

For the longer run, investment and entrepreneurship friendly atmosphere are needed for the company sector through eliminating bureaucracy and corruption with transparent and calculable policies.

While encouraging foreign investments, particular attention should be given to local small and medium sized companies. The success of SMEs, either as parts of transnational company networks (value chains) or taking transnational company attitudes in their own right, are basic indicators and factors of competitiveness of a country.

In terms of convergence, the performance of new members remained contradictory. In the last two decades, concerning per capita GDP, all the members were catching up substantially, although the individual performances were quite differing. This was, however, to a large extent, *re-convergence*. In the 1960s, Hungary's per capita GDP was around 60% of the developed West, a gap, which was similar at the end of the 19th century. By the 1990s, this share fell to around 40%, which was a spectacular failure of the bureaucratic central planning systems (lost war of "peaceful competition"). The present 67% level of the per capita Hungarian GDP of the EU average means about the same 60% of the developed centrum (Austria).

While this roughly corresponds to the differences in productivity (70%), in several relations those differences are more substantial. Compared to the 70% level of Hungarian average productivity of the German or the French ones, differences in the level of minimum wages are three times higher in the two countries than in Hungary. We find the same differences in terms of general levels of wages or pensions. The differences proved to be annoying in relation to Greece and the Greek crisis as well. While the level of productivity is roughly the same in Greece, Hungary or the Czech Republic, even after the austerity measure in Greece, the level of minimal wages or pensions remained above the level of the two Central European countries. These have very negative impacts on the cohesion of the Union. Convergence in terms of regional or social terms is highly controversial.

From the point of view of social stability and cohesion, it is assumed that the benefits of integration are socially fairly distributed. Namely, overwhelming parts of the society should feel beneficiaries on integration. We are far from that, and it is clear that the process should not only affect the market.

Global integration and global capitalism co-exists, in their functioning they cannot be separated. Their co-habitation, nevertheless, proved to be the source of serious conflicts. Many of the negative developments (increase of extreme inequalities) are the results of global capitalism, rather than that of integration processes. The roots of the present cohesion and solidarity crisis are rather global than coming from the deficiencies of European integration.

There is an agreement that for addressing the cohesion crisis and the restoration of the social stability, broad social reforms are needed. That assumes the reform and upgrading of existing social models, both in national and community dimensions.

In the 1950s and 1960s, the welfare state proved to be successful in dealing with inter-class conflicts. Strong tax progressiveness effectively moderated the harsh income inequalities and created a relative social peace. It should not be forgotten, however, that this happened in a bipolar world.

In the past decades, with the emergence of knowledge- and competition-based societies, the classic welfare state, based on paternalistic distributions, became largely unattainable and obsolete. The progressiveness of taxation penalises performance and hits particularly those middle classes that carry the whole of society on their shoulders, while they are most exposed to the uncertainties of globally competing societies. It was not without a reason that countries chose moderation of the progressiveness of their tax systems, sometimes adopting single rate taxation.

The Lisbon Treaty pledged itself to a "competitive social market economy", as a desirable model of an integrated European economy. In a study published not long ago, I agreed with this aim, but I proposed to add the adjectives of "democratic" and "eco-social" ones.[9] The "democratic" adjective refers to the need striving for fair competition (anti-monopoly legislation) and fighting against corruption. Meantime, we should remind the Göteborg decisions on environmental protection. So far the pledge remained a declaration without further elaboration. The redefinition of the notion of social state according to the challenges of the 21st century would be highly desirable.

The concept of social market economy gives priority to market mechanisms, places emphasis on private responsibility and individual efforts to increase the welfare of society. It aims to improve the competitiveness of the broadest section of society, and instead of income guarantees and redistribution, it supports services, which bare the preconditions of improving the economic and social positions of individuals. It assumes high-quality education, training and health care, desirably adjusted to personal needs and abilities. The redistribution is thus limited to a smaller section of society only, particularly to those in need and the handicapped.

Social policies still belong to the competences of national authorities, but community dimensions should not be neglected either. Clearly, a "European" social market economy would be largely the question of harmonisation and coordination; and due to differences in development levels or in social and cultural circumstances, nationally the substantial differences would remain. Social convergence is a basic prerequisite of overcoming cohesion crisis. Well-functioning and efficient social systems are required on both the national and the Union levels.

[9] Palánkai 2017: 34–43.

This new European social model can be a certain combination of a reformed welfare state and social market economy. Thus, they should form an integral part of any discussion on the future of Europe and EU integration.

It is becoming more and more evident that the role, the position and the stability of nations (that is, national integrations) are crucial from the perspective of the normal development of the international system as a whole. The stability of international systems, inclusive of international integration, assumes the existence of strong and democratic nations that are ready to accept cultural and ethnic diversity. The EU in this respect should play the role of a catalyst, both within the Union and also among its neighbours. Understanding the organic character and coherence of integration processes is in fact vital from the point of view of any serious reform program.

In the future stability of integration and its effective governance, the nations play a strategic role. The magic word is adjustment and cooperation of the member states. This assumes constructive national attitudes and policies. An open, cooperative, inclusive and competitive assembly of nations form an integral part of a contemporary integrated system. Accordingly, what we need are transformed and adjusted nations, which are able to face the challenges of international integration in the 21st century. Through that, they can increase their importance. The success or failure of national adjustment (internal re-integration) equally determines the development and well-being of the given nation, and that of the whole Union. It assumes competent and responsible politicians with equal devotion to their nation and the whole union.

It became clear, that nations do not disappear in the foreseeable future, but they are fundamentally changed and different, both in their role and functioning as they were even just 50 years ago. What is eroding, that is the classical national state, and what needs to be rejected is archaic nationalism, which seems to be in the revival all over the world.

As a repercussion of the crisis, the spectre of ultra-nationalism is haunting Europe again. The ultra-nationalist, the extreme populist policies are not just a sort of negative sum games. They threaten with more; they can set back Europe for decades, and as Brexit indicates can impose damages which can be repaired only through tremendous sacrifices. Ultra-nationalism is self-destructive, it is against the basic interests of not only the others, but also the own nation. That is one of the main challenges for democratic political forces for the coming decades.

The prospects of reforms are not encouraging. "Looking at the growing cacophony, however, skepticism is likely to prevail in public expectations. For almost a decade, the behavior of Europe as a whole, including both its communitarian institutions and member states, has manifested mentally and politically an unpreparedness to

challenges of societal fusion and the new amalgamation in progress. Democracy, as a tool able to accommodate and represent the diversities and pluralities of social realities, might become a victim of the process of renationalization of territorial units and of partition. The result may be exposure to the risk of new wars, rather than enhanced guarantees for peaceful perspectives."[10]

The reforms assume political and legal changes. These changes are so complex that it is hardly possible without reshaping the basic institutional and policy framework. We agree that we need a new treaty of the Union, which should bring fundamental changes in all its dimensions. New members should be active participants of these processes, which would need to assume the will and determination of all parties, and should conform to the common norms and values of Europe. Europe has all the political, professional or financial potentials to address all of these challenges.

The reform should not be an elite venture. It needs to be democratic, based on broad agreement and support of civil society and citizens. "Europe's future depends not just on governments putting forward the right policies, but on the capacity of democracies to bring about peaceful change. If the burden gets too heavy, the political system collapses."[11] Sustainable growth is needed for sustainable financial stability, but this assumes sustainable social and political stability as well.

The role of the media in supporting integration would be highly important and crucial. So far it proved to be controversial and it had played a rather negative role. In this respect, according to a study analysing the media's role of euro adoption in Central Europe is very typical. In Poland, "the media is also not very interested in the euro accession process. Attention on this issue picks up when something happens with exchange rate of the zloty or the euro. Otherwise the euro accession policy is not attracting very much attention".[12] The same applies to the Czech Republic and Hungary. The media follows the euro exchange rate fluctuation, but otherwise is not interested about the question. In one sense, we can state, that there is no media for euro in the three countries, promoting a real and professional discussion about the pros and cons. As politicians are afraid of losing votes, they refrain, particularly during the election campaign, even to mention the issue. In reality, reporting only about the crisis problems means practically a continuous negative campaign, which means that the public gets only negative information. This can be applied to the presentation of the whole integration process. Besides, the official national media tend to present all successes as that of their governments, while all bad things come

[10] Bianchini 2017: 298.
[11] The Economist 2011.
[12] Verdun 2010: 35.

from Brussels. These all apply not only to the euro, but to the attitudes and policies concerning the whole process of integration.

The EU has no agenda for any qualitative progress of its integration program, which would go beyond the present constructions of the Single Market and the EMU. Even the consolidating reform projects, like union budget or solution of debt crisis are uncertain. The popular support for any such program is just missing. Instead of neo-functionalist spill over, we face the possibility of a post-functionalist backlash. All these make constructive reforms more than urgent and important.

References

Bellamy, R. – Castiglione, D. (1999): Democracy, Sovereignty and the Constitution of the European Union: The Republican Alternative to Liberalism. *EurCit Working Papers,* 1.

Bianchini, S. (2017): *Liquid Nationalism and State Partitions in Europe.* Cheltenham: Edward Elgar. Online: https://doi.org/10.4337/9781786436610

Burgess, M. (2012): Multinational Federalism in Multinational Federation. In Seymour, M. – Gagnon, A.-G. (eds.): *Multinational Federalism. Problems and Prospects.* London: Palgrave Macmillan, 23–44. Online: https://doi.org/10.1057/9781137016744_2

Chryssochoou, D. N. (2001): *Theorizing European Integration.* London: SAGE. Online: https://doi.org/10.4135/9781446218976

European Commission (2017): *White Paper on the Future of Europe. Reflection and Scenarios for the EU27 by 2025.* Online: https://doi.org/10.2775/66626

Gyurgyák, J. (2018): *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában* [Decline of Europe? Ways and Meanders in European History and Politics]. Budapest: Osiris.

Őszi, I. (2005): *Kis nemzetek és az Európai Unió* [Small Nations and the European Union]. Budapest: Civil Akadémia Alapítvány.

Palánkai, T. (2017): Gondolatok a 21. századi kapitalizmusról és a "szociális államról" [Reflections on 21st Century Capitalism and the "Social State"]. *Magyar Tudomány,* 178(1), 34–43.

Schmitter, P. C. (1996): Some Alternative Futures for the European Polity and their Implications for European Public Polity. In Mény, I. – Muller, P. – Quermonne, J.-L. (eds.): *Adjusting to Europe. The Impacts of the European Union on National Institutions and Politics.* London: Routledge, 25–40. Online: https://doi.org/10.4324/9780203439760

The Economist (2011): Staring into the Abyss. *The Economist,* 12 November 2011. Online: www.economist.com/special-report/2011/11/12/staring-into-the-abyss

Verdun, A. (2010): *Euro Adoption Strategies in Poland. Global Financial Crisis and Euro Zone Enlargement.* Paper delivered at the 2009 American Political Science Association (APSA) Annual Meeting, Toronto, Ontario.

Wessels, W. (1997): *The Amsterdam Treaty in View of Fusion Theory.* Paper Presented to the British International Studies Association. University of Leeds, 15–17 December 1997.

Székely P. István

Európai integráció, intézmények és fejlődés[1]

Magyarország közel két évtizede lépett be az Európai Unióba (EU). Az uniós tagság olyan lehetőséget kínált az országnak és a régió többi (EU11) országának is, amely korábban talán soha nem adatott meg nekünk.[2] Annak a lehetőségét, hogy akár egy emberöltő alatt felzárkózzunk a világ legfejlettebb országaihoz. A félidőn túl érdemes számot vetni, mennyire használtuk ki ezt a lehetőséget mi és más, az EU-hoz korábban csatlakozott és hasonló relatív fejlettségi szinten álló országok.

Sokan az uniótól kapott jelentős pénzügyi támogatásokat tekintik a legfontosabb olyan tényezőnek, amely Magyarország gyors felzárkózását elősegíti. E források hozzájárulása a gazdasági növekedéshez kétségtelen, bár a tekintetben, hogy ez a hatás mekkora, és főleg, hogy mennyire tartós, már jelentős mértékben eltérnek a vélemények. Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket szakszerűen meg tudjuk válaszolni, modellekre kell támaszkodnunk, mint ahogy Czelleng és Vértes, valamint Varga és In 't Veld tette.[3]

Ahogy az idézett szerzők is hangsúlyozzák, ezek a modellek egy sor olyan feltételezéssel élnek, amelynek a teljesülése sokszor megkérdőjelezhető. Például az egyik fontos feltételezés az, hogy a korrupció mértéke nem éri el azt a szintet, amelynél már a gazdasági teljesítmény jelentős csökkenését okozza. A tények azt mutatják, hogy e tekintetben van még teendőnk az unióban.[4] Az alapvető probléma, amellyel szembe kell néznünk, az, hogy ezek a modellek eltekintenek a leírt gazdasági társadalmi rendszerek tényleges működésének egy sor fontos jellemzőjétől. Jelen írás szempontjából a legfontosabb e tekintetben a nemzeti intézmények minősége, ami nem csak e tekintetben döntő tényező.

[1] https://orcid.org/0000-0003-4734-6597. A cikk a szerző saját nézeteit tükrözi, amelyek nem szükségszerűen képviselik az Európai Bizottság vagy annak bármelyik intézményének hivatalos álláspontját.

[2] Az Európai Unióba 2004 és 2013 között belépett kelet-közép-európai országokat röviden EU11-országoknak nevezem.

[3] Czelleng–Vértes 2021; Varga – In't Veld 2021.

[4] Tóth–Hajdu 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_03

Ez az a kérdés, amelyre ebben az írásban fókuszálok, mert szerintem ez a kulcskérdés a tekintetben, hogy hogyan, milyen módon és mértékben tudjuk kihasználni az EU-tagság nyújtotta potenciális lehetőséget a gyors felzárkózásra.

Ahogy Olaszország példája is mutatja, ez a felzárkózás lehetséges, de se nem automatikus, se nem feltétlen fenntartható. Olaszország az EU egyik alapító tagja. A római szerződés aláírásakor, 1957-ben a hat alapító ország közül messze a legalacsonyabb jövedelmi szinttel bírt, nem sokkal kevésbé lemaradva az akkori magtól (Franciaország, Németország és a Benelux államok), mint az EU11-országok a 2004-es EU-bővítés idején. 1990-re Olaszország jövedelmi szintjét tekintve utolérte az EU magját képező országokat. Ha úgy tetszik, gazdasági értelemben egy emberöltő alatt megvalósult a teljes felzárkózás.

Azóta azonban megfordult a trend. Olaszország folyamatosan leszakad az EU (és a világ) legfejlettebb országaitól. A leszakadás egyre jelentősebb. Nemcsak a legfejlettebb EU11-országok érik lassan utol Olaszországot, hanem a világ más részein gyorsan fejlődő országok egy része is, például Dél-Korea, Izrael vagy Tajvan.

Ha végigkövetjük az EU bővítésének különböző hullámait (a belépésükkor az EU11-országokhoz hasonló relatív fejlettségi szinten lévő új tagállamok, Írország [1973-ban], Görögország [1981], Portugália és Spanyolország [1986], és persze Magyarország és a többi EU11-ország [2004/2007/2013]), akkor nagyon eltérő történeteket láthatunk. Írország hosszú (relatív) stagnálás után az 1980-as évek közepétől kezdődően gyorsan és mára gazdaságilag teljes mértékben felzárkózott, Portugália lényegében egy helyben áll azóta, míg Spanyolország a 2008–2013-as kettős válság előtt némileg felzárkózott, de azóta visszaesett, ahogy ez történt jóval drámaibb módon Görögországban is. Összességében a dél-európai tagállamok gazdaságilag fokozatosan lemaradtak a világ legfejlettebb részétől, aminek talán a legfontosabb oka az volt, hogy intézményeik minősége a legfejlettebb országokkal összehasonlítva fokozatosan romlott, miközben a gazdasági, szociális és intézményi méltányosság tekintetében nem léptek előre.[5]

Az EU11-országok összességében eddig – kicsit több, mint fél emberöltő alatt – gazdaságilag dinamikusan zárkóztak fel a világ legfejlettebb országaihoz, habár a távolság még mindig jelentős. Az egyes országok felzárkózási pályái azonban jelentősen eltérnek egymástól.[6]

Miért ez a változatos kép? Miért nem élnek sokan a belépő új országok közül az EU-tagság nyújtotta történelmi lehetőséggel? Miképp lehetséges az, hogy a trend megfordulhat, még a teljes és gyors felzárkózás után is? Miért döntenek úgy országok

[5] Székely–Kuenzel 2021.

[6] Győrffy 2022.

és társadalmak, hogy visszafordulnak a megkezdett, álmaikat beteljesíthető úton? Mi mindebben az EU, illetve az európai integráció szerepe?

Nem könnyű ilyen súlyos kérdéseket szakszerűen és körültekintően megválaszolni, de talán rá lehet mutatni néhány fontos aspektusra. Ezt próbálom itt most röviden megtenni.

Írásomat azzal indítottam, hogy sokan az EU-támogatásokat tekintik a legfontosabb tényezőnek. Én nem tartozom ebbe a csoportba, és azokkal sem értek egyet, akik azt mondják, hogy az EU-s pénzek nélkül alig növekedett volna Magyarország az EU-csatlakozás óta.[7] Minden bizonnyal növeked(het)ett volna, mint ahogy tette azt például az 1995-ös stabilizációt és reformokat követően, pedig akkor Magyarország még nem volt az EU része. Valószínűleg nem úgy és annyira, mint ahogy az EU-források jó felhasználásával együtt tudott volna nőni, de lehet, hogy akár gyorsabban, mint eddig tette.

Szerintem a legnagyobb lehetőség, amelyet az EU-tagság ajánl, az, hogy gyorsan modernizáljuk a magyar gazdaságot és társadalmat, az állami, a magán- és a civil szférát, és ezzel jelentősen felgyorsítsuk fejlődésünket. Én a fejlődést többdimenziós folyamatnak tekintem, amely magában foglalja a gazdasági, szociális, intézményi és környezeti fejlődést, és a fejlődés mindegyik dimenziójában fontos a méltányosság és a fenntarthatóság. Ez utóbbiakat tekintem a fejlődés szuperdimenzióinak.[8]

Ha ezzel az elméleti kerettel tekintünk az EU-bővítések során megfigyelt fejlődési pályákra, egy sor fontos kérdéssel találjuk magunkat szemben. Nemcsak Magyarországon vagy a mi régiónkban, hanem minden EU-tagországot tekintve. Hogyan néztek ki ezek a történetek a többi három dimenziót és a két szuperdimenziót tekintve? Mennyire volt kiegyensúlyozott és tartós a fejlődés?

Az egyik fontos megállapítás, hogy a szociális fejlődés (egészséges élettartam, életminőség, képzettség, egészségi állapot) több esetben nem feltétlenül tartott lépést a gazdasági fejlődés, felzárkózás (termelés és jövedelem) ütemével. E tendencia mögött valószínűleg az intézményi fejlődés lemaradása, sokszor visszafordulása áll mint meghatározó tényező.[9] Míg a gazdasági felzárkózás tekintetében az EU11-országok globálisan is kiemelkedő sikereket értek el, addig ez a szociális felzárkózásra nézve közel sem igaz.

[7] Lásd például D. Kovács – Vitéz 2022. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az EU-támogatások hirtelen és tényleges megvonása ne járna rövid távon jelentős gazdasági lelassulással. Valószínűleg lenne ilyen hatás. De később a gazdaság szereplői alkalmazkodnának a megváltozott környezethez, így új egyensúlyi pályára állna a gazdaság.

[8] Székely (megjelenés előtt).

[9] Székely–Kuenzel 2021.

Másképp fogalmazva a gazdasági felzárkózást nem sikerült teljes mértékben szociális felzárkózássá konvertálni. Márpedig ez, és nem a termelés vagy a jövedelem a fejlődés végső célja és értelme, no meg az, hogy környezetünk jól élhető legyen. Ahogy a Nobel-díjas Amartya Sen hangsúlyozta, azt kell vizsgálnunk, milyen életet élnek az emberek.[10]

Mi több, a méltányosság sem volt feltétlen velejárója az EU-csatlakozásnak. Míg Csehország, Szlovénia és egyre inkább Észtország is a világ legméltányosabb országai közé zárkózik fel, gazdasági és szociális tekintetben is, addig néhány EU11-ország több tekintetben globálisan is a másik véglethez tartozik.[11] Míg Csehországban az elmúlt két évtizedben a szegényebb családok felzárkózása jóval gyorsabb volt, mint a gazdag családoké, másutt ennek pont az ellenkezőjét figyelhettük meg.[12] Mindez ugyanabban az EU-ban és ugyanabban az időszakban.

A szocialista iparosítás környezetromboló hatásának felszámolásában és az EU11-országok gyors újraiparosításának kevésbé környezetromboló természete kialakításában az EU-tagság (mi több már az arra való felkészülés is) igen nagy segítséget nyújtott.[13] A zöld átalakulásban is páratlan lehetőséget és segítséget nyújt az EU (NextGenerationEU, RRF), feltéve, hogy az országok betartják az RRF-re közösen kialakított szabályokat. Mégis, úgy tűnik, a nemzeti intézmények gyengesége miatt ezen a területen is nagyon eltérő hatással lehet az egységes EU-politika.[14]

Bár írásomban igyekeztem minél tágabban közelíteni a kérdésekhez, már csak azért is, mert az elmúlt másfél évtizedben az Európai Bizottságban, az európai projekt építésén dolgoztam, azért hadd fejezzem be néhány olyan mondattal, amely rólunk, Magyarországról szól!

Két fontos tanulságot látok mindabban, amit eddig leírtam. Az első az, hogy igenis lehetséges a gyors és teljes felzárkózás, de hogy ez megtörténik-e, az alapvetően rajtunk múlik. Azon, mennyire vigyázunk az intézményeinkre, és arra, hogy a fejlődésünk kiegyensúlyozott és méltányos, és így fenntartható legyen.

A méltányosság nem egyenlőséget jelent. Van a különbségeknek olyan mértéke, formája és – ami talán a legfontosabb – természete és eredete, amely ösztönzően hat az emberekre. Lehet az anyagi gazdagságot szerényen megélni, és a vagyont jó célokra használni. De persze van az a mérték, amely felett már visszatartó ereje van a különbségeknek. Ha az emberek úgy látják, hogy a különbségek méltánytalanok,

[10] Anand–Sen 1994.
[11] Buti–Székely 2021.
[12] Landesmann–Székely 2021.
[13] Székely 2021.
[14] Győrffy 2023.

mert túl nagyok, és/vagy olyan dolgokból erednek, amelyek nem egyeznek az értékeikkel, akkor az bénítólag hat.

Ez nem csak a jövedelmekre vonatkozik. A méltánytalanság legsúlyosabb formája a minőségi oktatásból és egészségügyi ellátásból való kizártság, a rövid és rossz egészségben megélt élet. Nincs annál fájóbb veszteség egy közösség számára, mint amikor egy tehetség elvész, mert a jövőjének egy részét veszti el ilyenkor az a közösség. És ha valami nem méltányos, akkor az nem is fenntartható. Előbb vagy utóbb, de valami változni fog, igaz, nem feltétlenül egyből a jó irányba.

A másik fontos tanulság az, hogy ahhoz, hogy az EU-t számunkra hasznossá tegyük, ahhoz aktívan részt kell vennünk az EU jövőjéről szóló vitákban. Hallatni kell a hangunkat a „brüsszeli buborékban". A hivatalos fórumokon éppúgy, mint a tudományos élet és a civil szféra vitáiban. Sajnos e tekintetben az elmúlt 15 évben folyamatos visszalépést tapasztaltam, a régió egészét tekintve is.

Ahhoz, hogy ez megváltozzon, az is kell, hogy a hazai szakmai műhelyek és egyetemek is jobban koncentráljanak erre a területre. Sajnos itt is szükséges lenne a jelenlegi trend megfordítása. Fontos a globális fejlődési trendek megértése, az új dinamikus régiók kutatása, de a mi utunk a globalizáció felé is az EU-n keresztül vezet. Különösen, ha a méltányosság és a fenntarthatóság fontos számunkra.

Halmai Pétert köszönti ez a kötet és ez az írás. A tudóst, aki több területen is meghatározó alakja a hazai tudományos közéletnek. A tanárt, aki évfolyamok sokaságát tanította, nevelte „nem középiskolás fokon". Széles körű munkásságának kiemelkedő részei az EU válságairól és az azokra adott válaszokról,[15] valamint a Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiájáról[16] szóló könyvei.

Péter életével és szakmai munkásságával sokat tett azért, hogy előmozdítsa az EU-tagságunk nyújtotta történelmi lehetőség kihasználását. Ha ez mégsem valósult meg teljes mértékben, azt legkevésbé rajta lehet számon kérni. Kívánok neki jó egészséget ahhoz, hogy értékes szakmai munkáját sokáig folytassa a jövőben is, és minél jobban szakadjon el a régiót e tekintetben sújtó szomorú trendtől. Néha jobb kicsit különcnek lenni.

[15] Halmai 2014.
[16] Halmai 2020.

Felhasznált irodalom

Anand, S. – Sen, A. K. (1994): *Human Development Index: Methodology and Measurement.* Human Development Report Office Occasional Papers, no. 12. New York: UNDP.

Buti, M. A. – Székely, I. P. (2021): The European Union Post Covid-19: Preserving Innovation's Cutting Edge and Fostering Social Cohesion. *Acta Oeconomica,* 71(S1), 141–163. Online: https://doi.org/10.1556/032.2021.00033

Czelleng, Á. – Vértes, A. (2021): The Impact of EU Cohesion Funds on Macroeconomic Developments in the Visegrád Countries After the 2008–2009 Financial Crisis. In Landesmann, M. – Székely I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume II: Channels of Interaction.* London: Palgrave Macmillan, 67–87. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57702-5

D. Kovács I. – Vitéz F. I. (2022): Alig látszana gazdasági növekedés az uniós támogatások nélkül. *24.hu,* 2022. május 2. Online: https://24.hu/fn/gazdasag/2022/05/02/eu-unios-tamogatas-gazdasagi-novekedes-gdp-petschnig-maria-zita/

Győrffy, D. (2022): The Middle-income Trap in Central and Eastern Europe in the 2010s: Institutions and Divergent Growth Models. *Comparative European Politics,* 20, 90–113. Online: https://doi.org/10.1057/s41295-021-00264-3

Győrffy D. (2023): Iparpolitika és akkumulátorgyártás Magyarországon és Svédországban. *Közgazdasági Szemle,* 70, 245–273. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.3.245

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok.* Budapest: Akadémiai.

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Landesmann, M. – Székely, I. P. (2021): Introduction: The Story and the Lessons. In Landesmann, M. – Székely, I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume I: Overall Trends and Country Experiences.* London: Palgrave Macmillan, 1–24. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57686-8

Székely, I. P. (2021): Climate Change and EU Membership: The Journey of Central and Eastern Europe Towards a Carbon-Free World. In Landesmann, M. – Székely, I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume II: Channels of Interaction.* London: Palgrave Macmillan, 249–270. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57702-5

Székely, I. P. (megjelenés előtt): *The Impact of The European Union on the Economic, Social, and Institutional Development of its Member States.*

Székely, I. P. – Kuenzel, R. (2021): Convergence of the EU Member States in Central-Eastern and South Eastern Europe: A Framework for Convergence Inside a Close Regional Cooperation. In Landesmann, M. – Székely, I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume II: Channels of Interaction.* London: Palgrave Macmillan, 27–67. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57702-5

Tóth, I. J. – Hajdu, M. (2021): Corruption, Institutions and Convergence Empirical Analysis of Public Tenders of the Old and New EU Member States. In Landesmann, M. – Székely, I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume II: Channels of Interaction.* London: Palgrave Macmillan, 195–248. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57702-5

Varga, J. – In 't Veld, J. (2021): The Impact of the EU Cohesion Policy Spending: A Model-Based Assessment. In Landesmann, M. – Székely, I. P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Volume II: Channels of Interaction.* London: Palgrave Macmillan, 89–112. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-57702-5

Csaba László

Szükségszerű-e az európai integráció további mélyülése?

Ez az esszé azt az egyetlen kérdést járja körül, hogy a populista, illiberális gazdaságpolitikák térnyerése idején is elkerülhetetlen-e az EU további mélyülése. A kérdésre nem adható egyértelmű válasz. Egyfelől: a válságkezelés lépései már eddig is elvezettek a nemzetek feletti megoldások és egyben az elmélyülés napi gyakorlattá válásához. Másfelől mindeme módosulások nem ok nélkül maradtak a szerződéses rendszeren kívül, holott ez parlamenti demokráciákban legalábbis önellentmondás.

Az Európai Unió alapszerződéséből – a röviden TEU-nak nevezett dokumentumból[1] – 2013-ban a britek megbékítése és kilépésük megakadályozása érdekében kivették azt a(z) – annak egyik alapvonását jelentő – mondatot, amely arra utalt, hogy a közösség célja „az egyre szorosabb unió elérése". Ezt a megfogalmazást a szakzsargonban a *finalité politique*-nak nevezték. Köznapi nyelven azt jelenti, hogy az EU célja nem bizonyos, jól számszerűsíthető gazdasági előnyök megszerzése, hanem a föderális állam létrehozása, ami értelemszerűen örökre kizárja a tagok közti fegyveres konfliktus, a polgárháború lehetőségét. De mivel az EU az európai béke rendszerének része és egyben szavatolója is, az EU sosem válhat, és nem is válik fegyveres összecsapások részesévé. Utóbbi nem pusztán az Ukrajna elleni háború összefüggésében adódik. Így volt ez már a Kis-Jugoszláviában történt humanitárius beavatkozás, Szíria, Irak és Líbia esetében, de a Grúzia, Moldova és Kazahsztán területén, valamint különféle közép-ázsiai országokban kialakult konfliktusok során is. Nemhiába fogalmazza meg visszatérően a gyakorlati meglátásokat általánosító Martonyi János, hogy a nemzeti érdek érvényesítésének terepe és eszköze mindenekelőtt az Európai Unió maga.[2]

Az Európai Unió voltaképp laza, a szabad kereskedelmi övezeten alig túlmutató – bár néhány ágazati politikával már kezdetben kiegészült – vállalkozásként indult.

[1] Európai Tanács 2015.
[2] Martonyi 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_04

A közösség működési logikáját is olyan ember fogalmazta meg, aki elsősorban a gyakorlati diplomáciai megoldások mestereként vált ismertté. Jean Monnet[3] nagyon világosan megfogalmazta azt a meglátást, hogy a Közösségben az ideális, sőt az optimális megoldások általában lehetetlenek. A gyakorlatban tehát az a célravezető, ha mellőzik a tudomány vezérfonalaként pótolhatatlan koherencia elvét, és ott lépnek előre, ahol az adott pillanatban épp lehetséges. Így vált a közös szervezet talán máig is legpotensebb szervezetévé az Európai Szén- és Acélközösség, a Montánunió, amely még abban az évben létre tudott jönni, amikor a francia Nemzetgyűlés nemet mondott az Európai Védelmi Unió sok tekintetben azonos tartalmú tervére.

Nem célom ehelyütt az unió mélyülésének folyamatát részletesen felidézni. Berend T. Iván[4] nagy ívű áttekintése nagyon világos, nem szakember számára is követhető, kristálytiszta logikával mutatja be azt a – korábban csak az integráció elméletének klasszikus művelői, Balassa, Haas, Viner – által hangoztatott mozzanatot, hogy ha az egybefonódás elér egy szintet, akkor nincs megállás: azt következő szintnek kell követnie. Mint a fenti monográfia szépen igazolja, a gazdasági és monetáris unió kialakulásával határozott új minőség jött létre. Ez utóbbi önmagában is korlátot szab az EU tetszőleges, ötletszerű vagy tisztán politikai logikájú további bővítésének, különösen – mint a kötet érvekkel alátámasztja – a tagságra nem kellően felkészült államok esetében.

Ebbe a gondolatvilágba illik Halmai Péter akadémiai székfoglalója is.[5] A szerteágazó áttekintés központi motívuma annak igazolása, hogy az egyszer megindult integráció nem állhat meg tetszés szerinti szinten. Ha egyszer a monetáris unió lényegében befejezett tény, akkor nem kérdéses, hogy a költségvetési és bankunió elkerülhetetlen következő lépés, még akkor is, ha a rendszerszinten meghatározó pénzintézetek szabályozása súlyosan sérti a nemzeti irányító és felügyelő hatóságok jogkörét. Az ellenérv tehát úgy hangzik, hogy miközben az uniós válságkezelés sikerrel hárította el a túlzott költségvetési és monetáris szigorból adódó társadalmi és gazdasági veszteségeket, eközben beszűkült mindkét terület/politika mozgástere, különösen a tekintetben, hogy egységes térségként tudják kezelni az EMU-t.[6]

Mindezt úgy is meg szokták fogalmazni, hogy a nemzeti hatóságok húzódozása, a nemzeti hagyományok eltérése és nem utolsósorban a pénzügyi integrációban részt vevő országok jelentősen, tartósan és strukturálisan eltérő helyzete útját állja az egységes, közösségi szintű – ha tetszik, mélyintegrációs – terveknek. Utóbbiakra

[3] Monnet 2022.
[4] Berend 2021.
[5] Halmai (megjelenés előtt).
[6] Király et al. 2022.

példa a többünk által már a Covid idejére megvalósulni várt tőkepiaci unió elakadása, a bankunió jelentős befejezetlensége, nem utolsósorban a közös betétbiztosítás, a közös hitelfelvét, a közös szabályozási fellépés elakadása okán.[7]

Ezzel valódi *puzzle* alakult ki, mind elméleti, mind gazdaságpolitikai szinten. Egyfelől: nem kétséges, hogy a költségvetési és bankunió – hacsak szabályait vég nélkül fel nem függesztik – megköveteli a felsorolt lépések megtételét. Másfelől vég nélkül idézhetők azok az elemzések, amelyek szerint a nemzeti szabályozó hatóságok körülbelül annyira vágynak hatáskörük közösségiesítésére, mint az ember a hátára egy púpra. Ez a probléma nem oldódott meg a britek kilépésével, hiszen az egyes országokon belül a különféle pénzügyi területek részaránya és a cégek állami finanszírozásának aránya tartósan és jelentősen különbözik.

Azzal vélhetőleg még nem mondtunk nagyon sokat, sem eredetit, ha leszögezzük: nem először és nem is utoljára történik, hogy a gazdasági-szakmai és a politikai szempontok összeütköznek. Hiszen Monnet föntebb idézett meglátása épp abban az összefüggésben született meg, amelyben a világháborúban elpusztított Európa vezetői külső nyomásra és saját érdekeik hatása alatt sem voltak hajlandók bizonyos fontos – utóbb vívmánynak minősített – lépések megtételére.

A jelenlegi helyzet sajátossága a következőkben összegezhető. Egyfelől: a válságkezelés egyértelműen a technokratikus, a csődeljárásban a bankok által követett eljárásokat hozta képbe. Nem is nagyon lehet népszavazás révén felszámolni egy gyárat, vagy behajtani egy krónikus adós tartozásait. Másfelől e megoldásokat rendre az átmenetiség és a rögtönzöttség légköre lengi körül. Nem utolsósorban azért, mert a válságot vezénylő német–francia kettős egyáltalán nem látta lehetségesnek azt, hogy e megoldásokat átvezessék a szerződések rendszerén, holott erre szükség lett volna.[8] Harmadrészt: az elmúlt években már nem a tekintélyes válságkezelők vezetik az uniót. Különösen a francia és a német esetben érzékelhető, hogy nagy a zakó. Macron elnöknek nincs többsége, Scholz kancellár a forgalmilámpa-koalíciót vezeti, az olasz és a spanyol kormány se nagyon stabil. E „napi események" ugyan feledésbe merülnek hamar, de addig bizonyára meggátolják azt, hogy az említett fővárosok bármelyikében erős legyen a megegyezési hajlam pénzügyi kérdésekben. Stratégiai ügyekben pedig jellemzően még inkább csak az erős pozíciójú kormányzatok tudnak és akarnak dönteni, mint annak idején Mitterand és Kohl tette.

Különösen hangozhat, pedig igaz: más területeken a közös fellépés, a közösségi módszer bevetésének lehetősége még kisebb lehet. Például a külpolitikában a tagállamok nézeteltérései nem mondhatók újnak. A közös agrárpolitika elvileg évtizedek

[7] Asimakopoulos–Howarth 2022; valamint Tümler 2022.

[8] Benczes 2020.

óta megérett volna a jelentős átalakításra. Ugyanakkor a közös agrárpolitika leírása[9] önmagában is azt üzeni: az efféle bonyolult újraelosztásra épülő rendszernek olyan sok a haszonélvezője, hogy annak érdemi átszabását tervezni ugyan lehet, megvalósítani azonban kevéssé. A jelenlegi többéves finanszírozási keret első felében nem is tettek ilyen lépést, míg a második időszakban az ukrán háborúra való hivatkozással az élelmiszerellátás-biztonsági megfontolások kerülnek előtérbe. Utóbbi a jelen rendszer legfőbb éltető eleme.

Elvileg áttörést hozhatott volna mindeme területeken a 2019 végén elfogadott zöld megállapodás, amely a von der Leyen asszony vezette Bizottság kezdeményezéseinek zászlóshajója.[10] Ez az egyezmény kötelező jellegű mennyiségi előírásokat tartalmaz mind közösségi, mind nemzeti szinten, az egyes káros anyagok kibocsátásának korlátozására, időbeli ütemezéssel. Vagyis elvileg kimondottan merev, az unió korábbi, önkéntes vállalásokra és a civil társadalomra építő környezeti politikájával szembemenő tervezetről van szó.

Ugyanakkor jól látható, hogy előbb a világjárvány, majd az ukrajnai háború, és persze a világ energiapiacán kialakult hullámzás, valamint az élelmiszerhiány réme együtt megváltoztatta a helyzetet. Nem kis nyomásgyakorlást folytat az autóipari lobbi, és folyik az Egyesült Államok zöld szubvenciós terveivel szemben a kesztyű felvétele. A részletek felidézése nélkül is világos, hogy a mennyiségi tervmutatószámok megvalósulásának esélye a piacgazdaságban sem nagyobb, mint egykor a parancsgazdaságban volt. Amint a zöld célok valóban tömegek napi életmódját érintő lépésekre vezetnének, akkor – a skandináv államoktól eltekintve – erős politikai ellenállásra, kivételekre, megengedő szabályozás kialakulására van nagyobb esély.

A monetáris unió szabályait a Covid-válságra hivatkozva 2020 tavaszán felfüggesztették, egyelőre 2024-ig tartó hatállyal. Ez tipikus uniós kompromisszum: jobb annál, mint amit a latin államok javasoltak, azaz amit a számszerű előírások és az ellenőrzési mechanizmusok teljes kiiktatása hozott volna. De igen messze esik mondjuk az ír, a szlovák vagy a lett gyakorlattól, ahol a stabilitási paktum szelleme is érvényesül, főleg fellendülés idején.

Jól látható a fiskális szabályok körüli játékok kapcsán is az a korábban már jelzett sajátosság, hogy a monetáris unió – különösen bankuniós formájában – félkész termék maradt. Egyik oldalról sem kétséges, hogy a GMU eleve kizárja az olyan kisiklást, amely a tagállam gazdaságát autoriter irányba vinné el, mint ahogy Törökországban végül is megtörtént. Ugyanakkor egyáltalán nem zárja ki a gazdaságpolitika

[9] Halmai 2020.

[10] Európai Bizottság 2019. A dokumentum tartalmazza az e téren született döntéseket és intézkedéseket.

populista irányváltását, ahogy az Olaszországban vagy korábban Görögországban megfigyelhető volt.[11] Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy az integráció ugyan mély, de nem elég mély. Igaz, a maastrichti (1992), majd a luxembourgi (2009) szerződés kimunkálóinak fejében bajosan fordulhatott volna meg az a gondolat, hogy efféle védvonalakat kellene (kellett volna) kiépíteni a tagországok viszonylatában.

A jövőt meghatározó kulcskérdés tehát a következő. Min múlik az, hogy a mélyintegráció a maga következetes és kikezdhetetlen logikájával és az illiberalizmus a maga ezzel szemben álló kényszereivel milyen eredménnyel tud egymással megbirkózni? Ez egyáltalán nem mesterkélt és nem is eldöntött kérdés, sem az elmélet, sem a gyakorlat szintjén. Minél inkább szembesülünk azzal, hogy az illiberalizmus nem új, és főleg nem regionális jelenség, ahogy azt nemrégiben egy nagy kiadónál megjelent 1000 oldalas *Handbook*[12] bemutatta, annál kevésbé leszünk képesek axiomatikus válaszokra. Az illiberalizmusnak vannak a piaci rendszerrel egyébként jól megférő változatai is, ahogy Donald Trump vagy Jair Bolsonaro elnöksége alatt mindenki számára világossá válhatott.

A mélyintegráció elméletének talán az ad különös súlyt, hogy rámutat az integrációs elméletekben némileg háttérbe szorított nem gazdasági – értékrendi, szellemi, társadalmi, dinamikai – szempontok jelentőségére a folyamat fenntarthatósága és eredményessége szempontjából egyaránt. Épp a korábban már felvetett környezeti kérdések lehetnek azok, amelyeken keresztül a laikusok is megérthetik a fenntarthatóság és az ezzel szorosan összefüggő dinamika, azaz fejlődés vagy satnyulás kérdésének gyakorlati relevanciáját is.

Ha igaz, amit a fentiekben a zöld megállapodás kapcsán kifejtettünk, akkor nem kérdéses, hogy az európai integráció nem csak retorikai értelemben ért válaszúthoz. És ebben, bármily fontos is, aligha a további kibővülés lesz a meghatározó, hanem a működőképesség biztosítása. Ehhez pedig egy sor rég megérett kérdést kell megválaszolnunk, közös erővel és érdemi egyetértésben.

Kiemelkedően fontos a többsebességes integráció és ennek összefüggésében az érdekelt körben kötelezően vállalt többségi szavazások kérdése. Ez a döntéselmélet ismert szabályai szerint egy nagyobb közösségben sem mellőzhető – erről szól egyebek közt a részvénytársasági forma.

Közismert, hogy az EU régóta számos téren messze túljutott az ünnepélyes nyilatkozatok szintjén sokat emlegetett „egység a sokféleségben" jelszaván, és a többsebességes integráció több síkon is valósággá vált.[13] Ez mindenekelőtt a költségvetési

[11] Győrffy 2022.
[12] Holmes–Sajó–Uitz 2021.
[13] Csaba 2019: 23–49.

és bankunió keretében válik kézzelfoghatóvá, de az úgynevezett minszki folyamat – az ukrajnai konfliktus 2014 óta tartó kezelési kísérlete –, a közös védelmi politika, Schengen rendre azt jelzi, hogy az egymást csak részben átfedő körök gyakorlata évtizedek óta elterjedt. A britek kilépésének egyik valós oka volt az, hogy erőteljesen érzékelték: aki kimarad, az lemarad, mert a többiek nélküle is hozhatnak és hoznak is őt érintő kérdésekben döntést. A „szuverenista" kormányok ezt rosszul viselik, de eszköz nincs a kezükben. Például az EKB dönthet a monetáris szigorításról akkor, amikor egy-egy kormánynak ez fölöttébb rosszul jön.

Ez a helyzet egyebek mellett azzal is jár, hogy miközben a mélyintegráció logikája egyes területeken elkerülhetetlenül áttör, más területeken egyáltalán nem ez a helyzet. Például az illegális bevándorlók – nem a menekültek – közös elhelyezésére irányuló törekvések rendre elakadtak, pedig alig néhány ezer fő elhelyezéséről lett volna szó. Ezenközben például a közös bankszabályozásból az egységes felügyeleti rendszert és a közös bankszanálás rendjét – eredetiben *Single Supervisory Mechanism*[14] és *Single Resolution Mechanism*[15] – mérnöki alapossággal kidolgozták, és be is vezették. Ez a két pillér alkotja a bankuniót és biztosítja a rendszerszinten meghatározó bankok stabilitását, beleértve a rendszeresen kiadott stressztesteket is, amelyekkel az esetleges megrázkódtatások/válságok bekövetkezésének veszélyére figyelmeztetnek, még mielőtt az megtörténne. A két mechanizmus tagjai az euróövezet országai és Bulgária. Tanulságos és a mélyintegráció logikájába illik – miközben szervezetileg és hatásköri szempontból vitatható –, hogy mindkét egység az Európai Központi Bankhoz van telepítve (igaz, külön egységben).

A bankunió tehát a mélyintegráció logikáját követi, és rég túllépett a kormányköziség elméletei által lehetségesnek és szükségesnek vélt szinteken. Ugyanez a költségvetési unióról nem mondható el. A költségvetési egyezménynek is hívott, 2012 márciusában elfogadott, ma már mindenkit átfogó előírássor ugyan nincs eltörölve,[16] de hatályát 2020 márciusában 2024-ig felfüggesztették a Covidra való hivatkozással. Jelenleg intenzív szakértői és politikai tárgyalások folynak arról, hogy az egyezményt hatályban tartsák-e, vagy egész más eljárásokkal váltsák ki.[17] Egyelőre nemhogy a korábbi szankciók, de még a strukturális egyensúlyhiányt felmérő lépések megmaradása is kérdéses.

[14] A 2014 óta működő rendszer leírását az EKB honlapja tartalmazza: Single Supervisory Mechanism [é. n.].

[15] Single Resolution Mechanism [é. n.]; ahol az éves jelentések is megtalálhatók.

[16] Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union (also known as the fiscal compact) (2012).

[17] Forum Discussion 2022.

Miközben egyetértés van abban a tekintetben, hogy a fiskális politikák bizonyos fokú együtt menetelése a monetáris unió alapfeltétele, sem a mértékek, sem az eljárások tekintetében nincs egyetértés, a meglévő szabályokat pedig többen nyíltan mellőzik. Vagyis e téren, pedig a bankunióval együtt és azt voltaképp kiegészítve született megoldásról van szó, a működésben a töredékesség, már-már a renacionalizálódás érhető tetten.

A költségvetési politika rendszerszintű közelítését nyilván akadályozza az is, hogy az uniós programok egyre nagyobb része mintegy előfeltételezi a mélyintegrációs logika érvényesülését, amit ugyan támogathatunk, de adottságnak semmiképp se tekinthetünk. Például a környezeti célok elérésének finanszírozása a meglévő agráralapok terhére legalább évtizedes törekvés, miközben ennek elérését a 2024-ig terjedő időszak kompromisszumai egyáltalán nem támasztották alá. Emellett jellemzőnek mondható az, hogy a Tanács ülésein rögtönzött módon napi politikai szempontokat követő kiadási ötleteket hagynak jóvá, miközben ezek fedezésére minimális közös tehervállalásra, például euróadó bevezetésére nem került sor. A példák Ukrajna megsegítésétől a környezeti átállás elviselhetőségének és társadalmilag kiegyenlített megvalósításának köréig terjednek.

Összegzésként ezért azt mondhatjuk: a mélyintegráció ma az Európai Unió működési logikájának egyfajta leírása. Azt mutatja be, hogy ha a versenyautó működni kíván, akkor milyen feltételek mellett lehetne és kellene ezt elérni. Utóbbiak egyike bizonyára az, hogy legyen benne hajtóanyag, akkor is, ha a mai technológiai átállás mellett nem biztosan tudjuk, mi is legyen az. A másik pedig vélhetőleg az, hogy legyen olyan vezetője, aki a sikeres versenyzést, nem pedig a minél hosszabb szabadságolást tekinti valójában céljának. Miközben ma még egyiket sem tekinthetjük axiomatikusan adottnak, reményre adhat okot az, hogy az ellenkezőjére sem vehetünk mérget.

Felhasznált irodalom

Asimakopoulos, I. – Howarth, D. (2022): Stillborn Banking Union. *Journal of Common Market Studies,* 60(2), 264–282. Online: https://doi.org/10.1111/jcms.13212

Benczes I. (2020): *Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634543480

Berend T. I. (2021): *Az Európai Unió története. Integráció, populizmus, nacionalizmus.* Budapest: Kossuth.

Csaba L. (2019): Törésvonalak Európában. In Kovács L. P. (szerk.): *Közel-távol Európa.* Budapest: Éghajlat.

Európai Bizottság (2019): *Európai zöld megállapodás. Az első klímasemleges kontinens megteremtése.* Online: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

Európai Tanács (2015): *Az Európai Unióról szóló szerződés és az EU működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata és az EU Alapjogi Chartája.* Online: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6655-2008-REV-8/hu/pdf

Forum Discussion (2022): Redesigning EU Fiscal Rules after Covid 19. *Intereconomics,* 57(1), 4–32. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-022-1018-9

Győrffy, D. (2022): Populism and Authoritarianism in the EU: What is the Role of the Euro? *European Politics and Society,* 1–21. Online: https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2148916

Halmai P. szerk. (2020): *A közös agrárpolitika rendszere.* Budapest: Dialóg Campus.

Halmai P. (megjelenés előtt): Mélyintegráció – paradigma (a 2022. okt. 13-i székfoglaló előadás nyomtatott változata). *Közgazdasági Szemle,* 70.

Holmes, S. – Sajó, A. – Uitz, R. (2021): *Routledge Handbook of Illiberalism.* London: Routledge.

Király J. – Csontó, B. – Jankovics, L. – Mérő, K. (2022): Monetary, Macro-Prudential and Fiscal Policy. In Mátyás László (szerk.): *Emerging European Economies after the Pandemic: Stuck in the Middle Income Trap?* Cham: Springer International, 255–324. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-93963-2_6

Martonyi J. (2021): *Nemzet és Európa – emlékirat helyett.* Budapest: Ludovika.

Monnet, J. (2022) [1976]: *Emlékiratok.* Budapest: Matthias Corvinus Collegium.

Single Resolution Mechanism [é. n.]. *Single Resolution Board.* Online: www.srb.europa.eu/en/content/single-resolution-mechanism-srm

Single Supervisory Mechanism [é. n.]. *European Central Bank.* Online: www.bankingsupervision.europa.eu/about/thessm/html/index.en.html

Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union (also known as the fiscal compact) (2012). *EUR-Lex.* Online: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-stability-coordination-and-governance-in-the-economic-and-monetary-union-also-known-as-the-fiscal-compact.html

Tümler, M. (2022): Completing the Banking Union? The Role of National Deposit Schemes in Shifting Member States' Preferences on the European Deposit Insurance Scheme. *Journal of Common Market Studies,* 60(6), 1556–1572. Online: https://doi.org/10.1111/jcms.13318

Gábor Hamza

Approximation and Harmonisation of Private Law in Europe as a Means of Integration

Resolution EC OJ C 158.400 of the European Parliament of the European Union (EU), adopted on 26 May 1989, requires that Member States make steps toward the codification of private law (both civil and commercial law) of the Member States of the European Union.[1] Accordingly, the European Union, pursuant to this resolution, established a Commission whose task was to develop the framework for the codification of European contracts law or law of contracts.[2]

In 1994, another resolution of the European Parliament (EC OJ C 205.518, 6 May 1994), once again called on the Member States to standardise certain sectors of their private law to provide for a uniform internal market.[3] On its 1999 Tampere (Finland) conference, the European Council discussed the question once again. Conclusion 39 of the declaration accepted by the European Council in Tampere emphasises the necessity of the harmonisation (approximation) of the Member States' private law regulations.[4]

The European Parliament passed another, third resolution (EC OJ C 255.1, 15 November 2001), relating to the harmonisation (approximation) of the civil and commercial law of the Member States of the European Union.[5]

1 With regard to the unification in the field of private law and the background of unification in classical i.e. Greco-Roman Antiquity, see Maroi 1933: 7 sq., 15. With regard to the importance of Theophrastos's *Peri nomon,* which, in essence, also serves the objectives of harmonisation as well as unification of the law of the Greek city-states, see Hamza 1991: 11 sqq.

2 Grossfeld–Bilda 1992: 426.

3 Staudenmayer 2001: 429.

4 Sonnenberger 2002: 489.

5 In the working paper drawn up by the Directorate-General for Research entitled *The Private Law Systems in the EU: Discrimination on Grounds of Nationality and the Need for a European Civil Code.* In this working paper there is a clear reference to the similarities between the legal traditions of the countries of Europe, which ultimately outweigh the differences between them. The authors

https://doi.org/10.36250/01181_05

In 1980, almost ten years prior to the adoption of the 1989 Resolution, a working group was formed called the Commission on European Contract Law led by Professor Ole Lando of Copenhagen, which, sponsored by the European Union, has undertaken the task of developing the principles of European contract law.[6]

An international academy *(Accademia dei Giusprivatisti Europei)* with its seat in Italy, namely in Pavia, consisting of mostly noted Roman law experts (including professors Peter Gonville Stein (1926–2016) of Cambridge, who was the Vice President of the Academy, late Professor Theo Mayer-Maly (1931–2007) from the University of Salzburg, late Professor Fritz Sturm (1929–2015) from the University of Lausanne, late Professor Dieter Medicus (1929–2015) from the University of Munich and late Professor Roger Vigneron (1937–2002) from the University of Liège), held its first session in Pavia more than three decades ago, in October 1990.

The Academy of Pavia, which became formally in November 1992 the *Académie des Privatistes Européens*, comprising European civil law specialists and Roman law scholars, enjoying great international reputation and working on the creation of a common European legal system (order), gives home to the *Group d'étude pour le droit européen commun* (GEDEC) which drafted a Code of European Contracts Law *(Code Européen des Contrats)*.[7] It has to be mentioned that the Code of European Contracts Law is a (Draft) Code in the proper sense of the term "code" i.e. *codex*.

The proposed Code is basically modelled after the Fourth Book (Libro Quattro), regulating obligations and contracts, of the Italian Civil Code (Codice civile) of 1942 (which incorporates many aspects of the traditions of the French Civil Code [Code civil] of 1804 and the German Civil Code [Bürgerliches Gesetzbuch] of 1896) and the Contract Code[8] drafted in the 1960s and 1970s by Harvey McGregor (1926–2015), professor at the University of Oxford (ward of New College), for the English Law Commission.[9] Giuseppe Gandolfi, professor at the University of Pavia, whose achievements in the field of Roman law research are also significant, has played a substantial role in establishing the Academy of Pavia.[10]

---

of this working paper are, however, aware of the fact that the large scale harmonisation of Member Sates' civil (private) law is a politically charged and sensitive issue (see VON BAR et al. 1999).

6 LANDO 1992: 261.

7 Gandolfi provides with an overview of the activities and achievements of the Academy of Pavia and the working group (see GANDOLFI 1992: 707; also cf. GAGGERO 1997: 113–120).

8 MCGREGOR 1993.

9 The debates i.e. discussions of the Academy and working group of Pavia were published in several volumes (see STEIN 1993; STEIN 1996).

10 The preliminary project plan of the Code Européen des Contracts (Avant-projet) was published in the edition of Professor Giuseppe Gandolfi (see GANDOLFI 2002a; also cf. GANDOLFI 2002b: 1–4).

Efforts to harmonise the legal system (order) of the Member States of the European Union, of course, are not without opposition. Peter Ulmer, professor at the University of Heidelberg, for example, is explicitly sceptical with regard to the question of urging harmonisation of law of the Member States of the EU.[11] Jean Carbonnier (1908–2003), late professor at Sorbonne (University Paris II), who doubted the urgency, and, even to some extent the necessity of harmonisation, expressed similar views with relation to France.

It seems that we are witnessing the codification dispute *(Kodifikationsstreit)* between Anton Friedrich Justus Thibaut (1772–1840) and Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) – although the historical conditions substantially different from the social and legal realities of the second decade of the 19th century.

And, although it is, doubtlessly, undecided whether or not Europe, currently i.e. in the present moment, needs at all any sort of a unified legal system, it is obvious that harmonisation in the field of civil (private) law related legislation – even if not in the same extent in every aspect of private law – is unavoidable. However, the way of realisation of law harmonisation is uncertain. It could take the form in particular of (Council) regulation, directive, etc. and it could also be realised via well prepared coordinated national legislation.[12]

The failure of England and Scotland in 1970 to adopt the unified Law of Contracts that would have been binding in both countries does not contradict the tendency of efforts of harmonisation of law in the European Union.[13] Roman law, which constitutes the historical foundation of the unity of law ("unitas iuris") in Europe, might have a crucial role in this undeniably long-term process, which could require perhaps several decades of hard work.[14] We need to emphasise that the "unitas iuris" has to be distinguished from the "uniformitas iuris".

A circumstance that ensures the prevalence of Roman law is the application of the legal principles of private autonomy and freedom of contract, among other things, in European relations.[15] Doubtless, however, that these legal principles, stemming from Roman law, could become relatively important and relativised in certain areas. This is the situation, for example, in the field of consumer protection (*Verbraucherschutz* or *Konsumentenschutz*).

[11] Ulmer 1992: 1–8.
[12] Remien 1992a: 300–316; Remien 1992b: 277–284; also cf. Herber 1990: 269.
[13] Tilmann 1994: 441.
[14] Knütel 1994: 244–276.
[15] Hommelhoff 1994: 340.

The more emphasised and better founded legal protection of the consumer, who is the more disadvantaged participant of commercial relations, doubtlessly relativises private autonomy *(Privatautonomie)* and the legal principle of freedom of contract *(Vertragsfreiheit)* within a given legal system (order). That is, the directives and council regulations of the EU, without doubt, indicate certain tendencies that seem to jeopardise the freedom of contract.

In our view, Roman law may play an important role in the uniform, or uniform at least in tendency, European jurisprudence, more precisely, in the development thereof. Throughout Europe, in the age of the *ius commune,* a uniform "legal working method", the so-called *stilus curiae* ("way of sentence-making of judges") predominated precisely through Roman law, was considered the common language *(lingua franca)* of lawyers.

The uniform *stilus curiae* following the "nationalisation" of legal systems of different States became part of the past. The training of legal professionals, which is becoming more and more international once again, may eventually result in the harmonisation of the *stilus curiae*.[16]

Roman law played a significant, even dominant role in both secular and ecclesiastical sectors of medieval societies. Roman law served as a foundation for the 16th century Legal Humanism (in German: *Humanistische Schule*) and was a "goldmine" for the rationalist Natural Law doctrines. In the 19th century, Roman law is moulded in the spirit of legal positivism (in German: *Rechtspositivismus*) primarily through German *Pandektistik* or *Pandektenwissenschaft* (Pandectist Legal Science or Science of Pandects), and, finally, Roman law is also an eminent material of the great private (civil) law codices.

The role of Roman law in the sphere of 20th century politics is not negligible, the most conspicuous sign of which is Article 19 of the party platform *(Parteiprogramm)* of the NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei,* the German National Socialist Labour Party) adopted on 24 February 1920, supported by the interpretation of Alfred Rosenberg which interpretation may be viewed as "interpretatio simplex". The reception of Roman law, characterised – or rather, stigmatised - as foreign *(fremd)* to the German people, individualistic, cosmopolitan, materialistic, liberal, advocating solely private interest, appeared as national catastrophe *(nationales Unglück)* and tragic event *(Tragik)* in the legal literature of Germany in the 1930s.[17]

[16] Ranieri 1990: 10.

[17] With regard to the so-called "Drittes Reich" ("Third Reich") see Hamza 2001: 127–138.

It is worth mentioning that Carl Schmitt (1888–1985), in his study entitled "Aufgabe und Notwendigkeit des deutschen Rechtsstandes" (Deutsches Recht 6/1936/), labels Article 19 of the 1920 NSDAP party platform, demands the overshadowing of neglected Roman law through the initiation of "deutsches Gemeinrecht", as "verfassungsrechtliche Bestimmung ersten Ranges" (sic! G. H). Carl Schmitt, however, failed to support his rather peculiar i.e. awkward view with legal arguments. Reading the literature of the era in question, it might seem that, quoting the ironic lines of the noted Hungarian legal scholar, Rusztem Vámbéry (1872–1948) regarding the NSDAP's proposed legislative reform, "the influence of Roman law had infected the puritan intellect of Teutons sipping meth sitting on bear hides in caverns of lost times".

The school of "antike Rechtsgeschichte" completely ignores the afterlife of both jurisprudential and political aspects of Roman law. The advocates of the school of "antike Rechtsgeschichte", hallmarked by the name of Leopold Wenger (1874–1953), fail to consider the fact that for centuries, Roman law has had a major influence on the evolution of European law and jurisprudence.

In case of Roman law, which can be rightly viewed as the "ius commune Europaeum", the followers of this school, still represented by a few existing advocates today, completely disregard the role of Roman law that it plays, as a consequence of *interpretatio multiplex,* in the development of European law, more precisely, in the legal systems and jurisprudence of European nations. In essence, the view that narrows the possibility of comparison of legal systems of states or peoples on the same socio-economic level, reaches similar conclusions. Undeniable advantage of this approach is, however, the sound foundation of the background of its synoptic view.

On the other hand, this concept limits the possibility of comparison in such a degree that it nearly reaches the outermost boundaries of rationality. The frustration of this view is evident especially clearly in the works of Ernst Schönbauer (1885–1966), who restricted the possibility of comparison to the rather narrow territory of comparing the legal systems of ancient peoples that were on the same level of civilisation or were at least ethnically related.

This view relates in many aspects to the school of thoughts according to which certain institutions of Roman law are incomparable with certain institutions of contemporary legal systems, because the former is the legal system of a slave-holding socio-economic formation. The followers of this school tend to forget about continuity, which plays an especially important role in the sphere of legal phenomena.

In the last quarter of the 20th century, Professor Uwe Wesel, professor at the Freie Universität in Berlin, polemised in his writing entitled "Aufklärungen über Recht", published in 1981, about the notion of legal structures, constructions reoccurring

time-to-time – Theo-Mayer-Maly wrote aptly about the "return of legal constructions" (in German: *Wiederkehr von Rechtsfiguren*). The viewpoint concurring with the possibility of the acceptance of reoccurring legal structures, constructions is, naturally, not so radical as to denying the existence of legal structures exclusively linked to a single given socio-economic formation, such as, for example, the vassal relations, which, in itself excludes the acceptance of Roman law as timeless *ratio scripta*.

Of course, it is the sign of *déformation professionelle* when lawyers overrate the fact, according to which legal transactions *(Rechtsgeschäfte)* - the expression legal transaction (*Rechtsgeschäft* or *negotium juridicum*) is attributed to Johannes Althusius (1557/63–1638) -, or at least a fairly substantial fraction of these legal transactions could be performed by applying the same legal constructions regardless of the time factor. Fundamentally, however, this does not change the fact that the legislation and jurisprudence of recent years, in many countries within and outside Europe, returned more than once even in concrete forms to constructions as well as institutions of Roman law.

The fact of the expanding influence of tradition should not excuse the scholar from the requirement of analysing the substantive differences and the prevailing economic functions. This is true, although it might seem extreme at first sight, with respect to the examination of the regulations pertaining to cartels and monopolies or trusts. Roman cartel and monopoly or trust regulation, which is densely woven with the elements of public law *(ius publicum),* obviously differs, for example, from modern cartel law, yet, the socio-economic forces working in the background – independently from the socio-economic system – are doubtlessly intersect at certain points.[18]

The expression 'reception', as it relates to Roman law, the meaning of which, if interpreted correctly, is not some sort of "cultural occupation", but, at least in Germany, more like a notion that is equivalent to some kind of a "scientification" (in German: *Verwissenschaftlichung*) of law. Reception cannot be connected neither to the Charter of the Imperial Chamber (in German: *Reichskammergerichtsordnung*), adopted in 1495, nor the mythical decree of emperor of the Holy Roman Empire *(Sacrum Romanum Imperium),* Lothar III (emperor from 1125 through 1137) fading in the dimness of legends.

The reception of Roman law *(receptio iuris Romani)* means an intellectual tradition built on Roman legal foundations that only to a small extent relates to a well-defined

[18] Regarding the classification into 'branches' of ancient Roman law see Hamza 2006: 5–40.

positive legal system *(ius positivum).* Reception, defined in this manner, could be traced back centuries, with the conveyance of German lawyers, i.e. lawyers from Germany, who studied at the universities *(studia generalia)* of Northern Italy.

The signs of different forms of reception (for instance *receptio in globo* or *receptio in complexu*), i.e. the subsidiary prevalence of Roman law, associated with positive law, appeared fairly early, in the 11th century. In the 13th century, elements of Roman law can be found especially in the practice of ecclesiastical courts that often litigated disputes having the nature of private law. According to our view, the influence of the Commentators *(commentatores)* appears in the latter area, while Roman law, defined as "legal literature", has already been accepted in Germany with the conveyance of the Glossators *(glossatores).*

Naturally, the division of the influence of Roman law into these two categories does not mean the denial of the importance of the Commentators' work, that is, the acceptance of Savigny's concept of viewing them merely as post-Glossators *(postglossatores).*

Reception, however, was not limited to Roman law material, i.e. sources but also extended to the acceptance of canon law *(ius canonicum)* and feudal law *(ius feudale)* of the Longobards as well. That is how the *ius commune = gemeines Recht* evolved, as a body of law pertaining to both Common law and private law on the European continent, but divergent from, and competing with, the local law *(Landesrecht).* The harmonisation of the hybrid law-like *ius commune* and local legal systems, or, with other words, the task of the adaptation of *ius commune* to local conditions was resolved by the so-called legal practitioners *(Rechtspraktiker).*

The readiness for reception of Roman law, in the function of objective conditions, substantially differs in individual European countries. The level of sophistication of a given country's (region's) jurisprudence and political system is crucial with regard to reception. On significant parts of the Iberian peninsula, for example, the conditions in the 13th century are such that Roman law could become the subject of reception in the seven-volume code, the *Siete Partidas,* of king Alfonso X el Sabio, the "Wise" (reigned from 1252 through 1284).

In Switzerland, in contrast, for reasons that could be attributed primarily to unique political conditions, reception of Roman law in its entirety (*receptio in globo* or *receptio in complexu*) was out of question.

There is a close connection between Roman law and the so-called "law of the emperor", (*ius caesareum*, or *Kaiserrecht*). Roman law serves as the ideological

foundation of the renovation of the empire *(renovatio imperii)* that attain extraordinary importance in the time of the sovereignty of the Hohenstaufen dynasty. Roman law, more precisely the Roman public law *(ius publicum Romanum),* is the instrument of the legitimacy of the Holy Roman Empire (*Sacrum Romanum Imperium* or *Heliges Römisches Reich*) to be ruler *(Herrscher)* of the world *(Weltkaisertum).* The work best representing the Cameralist school *(Kameralistik)* both in its title and substance is Samuel Stryk's (1640–1710) *Usus modernus pandectarum* from the turn of the 17th and 18th centuries.[19]

Although, on the one hand, a characteristics of the school of legal Practitioners is excessively focused on the German praxis - which results in the distancing from the original sources of Roman law -, on the other hand, another characteristics is the casuistic analytical methodology; nonetheless, we can talk about "Science of Pandects" (in German: *Pandektenwissenschaft*), for the first time, in connection with the Cameralists (in German: *Kameralisten*). Connecting the expression "Science of Pandects" to this school is correct in spite of the fact that the school itself – especially, because of the increasing prevalence of particularity in its views – is not capable for progress. Only natural law, unfolding in the 17th century, would be fit to further improve the unproductive "Science of Pandects" practiced by legal Practitioners (in German: *Rechtspraktiker*).

We have to point out that Roman (civil) law had an important role in the development of natural law doctrines. The evolution of non-ancient, "modern" natural law (*ius naturale* or *ius naturae*), aptly described by Max Weber (1864–1920) as "disenchantment of the world" (in German: *Entzauberung der Welt*), is inseparable from the concept of Natural Law *(ius naturale)* of the Romans.[20] The aspiration of Roman law scholars to trace back civil law *(ius civile)* to natural law (*ius naturale* or *ius naturae*) is a basic feature of the adherents of the School of Natural Law of the 16th and 17th century. The influence of Roman law can also be found in the Christian scholastic natural law.

In case of Hugo Grotius (1583–1645), who may be regarded as a follower of the rationalist natural law jurisprudence, the authority *(auctoritas)* of Roman law is associated with its "force based on reason" *(imperium rationis).* Roman law plays a cardinal role in the work of Samuel Pufendorf (1632–1694), the author of the highly influential *De iure naturae et gentium libri octo* (1672). Samuel Pufendorf can be regarded as a follower of another secularised school or trend of natural law.

[19] Hamza 2009: 185–186; Hamza 2005: 37–38; Hamza 2013: 59–64; Hamza 2022: 177–178.
[20] Regarding the Romans' concept of *ius naturale* see Hamza 1997: 349–362.

The fusion of "Science of Pandects" and natural law had not taken place, which could be explained, on the one hand, with the Common law-like approach of natural law, and, on the other hand, with the philosophical, in other words, non-legal interests of natural law professors, a fact that could be demonstrated with the example of Christian Wolff (1679–1754) whose studies focused primarily on moral philosophy (in German: *Moralphilosophie*).

The fundamental conflict between *Usus modernus pandectarum* and the school of natural law (in German: *Naturrechtsschule* or *Schule des Naturrechts*) could have been only dissolved by the *Pandektistik* developed in the work of the followers of the Historical School of Law (in German: *Historische Rechtsschule*).

The characteristics of *Pandektistik,* the intention of which was the creation of the "philosophy of positive law" according to Franz Wieacker (1908–1994), include the historical point of view, building on the original sources of Roman law *(fontes iuris Romani),* the desire of systemisation, the development of legal theories, and, finally – as a hoped-for result of all the aforementioned – the partition from legal particularism (in German: *Rechtspartikularismus* or *Rechtszersplittertheit*). In the light of the aforementioned, the law of Pandects of the 19th century, "contemporary Roman law" (in German: *heutiges römisches Recht*), should be sharply separated from *Usus modernus pandectarum,* which was by no doubt dominated by the elements of particularism.

The law of Pandects (in German: *Pandektenrecht*) of the 19th century, which after the textbook of Georg Friedrich Puchta (1798–1846), *Lehrbuch der Pandecten,* published in 1838, is also called "Pandects", as phrased by the German legal scholar, is the general theory of German private law based on Roman law principles, the function and importance of which is the development and expansion of the bases of the private law system.

Despite the fact that it was born and developed on German soil, it is not practical to talk about German Pandektistik exclusively, because this school is not equivalent only to the "doctrine of gemeines Recht" (Paul Koschaker), but from the beginning of its developments, it gained significant influence over the borders of Germany.

In this respect, it is sufficient to consider the influence of *Pandektistik* in England. John Austin (1790–1859), who adopted Jeremy Bentham's (1748–1832) legal theory, in the analysis of legal terminology, follows the German *Pandektistik*. Characteristically, he regards Friedrich Carl von Savigny's *Das Recht des Besitzes* as a masterpiece and regards it as the most perfect among all legal works ever written.

Thibaut's work, the first edition of which was published in 1803, entitled *System des Pandektenrechts* also had a great influence on him. This fundamental work of Anton Friedrich Justus Thibaut, which had eight editions between 1803 and 1834, influenced English legal scholarship tremendously.

Nathaniel Lindley's book entitled *Introduction to the Study of Jurisprudence,* published in 1845, is the translation of the general part of Thibaut's aforementioned work. We further refer to the fact that in Sir Henry James Sumner Maine's (1822–1888) *Ancient Law, its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas,* published in 1861, the influence of German *Pandektistik* could also be shown.[21]

The members of the Academy of Pavia, among whom we can find experts of Roman law, Common law and modern codified private law, in their efforts to codify the European law of contracts, view as their mission the creation of a compromise between the Roman law based on continental private law, and the contract constructions of Common law. In fact quite a few similarities may be found among numerous institutions, constructions of Roman law and English law.

It is without doubt, at the same time, that there are essential differences appearing between the views of Roman law and English Common law, which was formed as the result of unique historical conditions. One kind of attributes of Roman law is that it is "jurisprudential law" (in Italian: *diritto giurisprudenziale*)[22] that generally is not associated with the binding authority or force of previous judicial decisions ("law of precedents"). The interpretation of jurisprudential law, however, could differ depending on what scientific discipline the interpreting scholar follows.

According to Friedrich Carl von Savigny, the unique notion of "jurist's law" *(Juristenrecht)* is systematisation, or more precisely, a tendency-like aspiration for systemisation. This view is, especially clearly expressed in his work entitled *System des heutigen römischen Rechts.* Rudolf von Jhering (1818–1892), who is a declared opponent of legal positivism, examines this problem from a very different angle. At Jhering – primarily in his book entitled *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung* – Roman law, viewed as jurisprudential law, has contemporary significance with regard to both methodology and ideology.

[21] Hamza 2007: 1217–1232.
[22] Lombardi 1967.

The jurisprudential law-characteristic feature of Roman law *(ius Romanum)* was pointed out by Paul Koschaker (1879–1951), in his work entitled *Europa und das römische Recht.* In Roman law, Koschaker sees a "counter ideal" to legal positivism (in German: *Rechtspositivismus*) "elevated to absolute heights". Paul Koschaker, viewing Roman law as *Juristenrecht,* stresses its sharp opposition to English law. English law, clearly, is judge made law, that makes an obvious difference between the two legal systems (orders). Roman law could never be viewed – in any of the phases of its evolution i.e. history – as law based on precedents. In the legal literature of the 20th century – mentioning only a few examples – this characteristic feature of Roman law was pointed out by Buckland, McNair, Schiller, Dawson, van Caenegem, Pringsheim and Peter.

The jurisprudential characteristic feature of Roman law (in German: *Juristenrecht*) can be seen in every phase of the development of this legal system (order).[23] The basis for this, among other things, is that there is an obvious continuity between the pontifical law or jurisprudence and the laic, i.e. secular jurisprudence (in Latin: *ius profanum* or *ius saeculare*).

Taking into consideration its judge-made or Common law-like attributes, we have to point out the specific features of its historical development as well as the unique ideological characteristics, i.e. specificities of this legal system (order).

With relation to the doctrine of "stare decisis", we may refer to some characteristics of the English customary law *(ius consuetudinarium).* It deserves emphasis that in English law (see, e.g. leg. Henr. IX. 9.) the interpretation of statutes takes place in a fairly elastic manner. The judge is less bound by the statutes, more precisely, by the texts thereof, than by previous judicial decisions. Henry Bracton (1210–1268), the author of *De legibus et consuetudinibus Angliae* is in effect the first – although previously there are signs of this view at Ranulf de Glanvill (died in 1190) – to provide the theoretical support of the vigour of binding precedent. This is shown studiously in the doctrine of "…Si tamen similia evenerint, per simile iudicentur, dum bona est occasio a similibus procedere ac similia" (De leg. f. 1 b).

An important difference between Roman law and English Common law is the Roman legal scholars' i.e. jurists' so-called *ars distinguendi,* expressed in some *responsa* ("legal opinions") of legal scholars (*iurisperiti* or *iurisconsulti*), the "art" that is capable of distinguishing between the relevant, the legally relevant and irrelevant.

[23] Regarding the Roman jurisprudence (legal science) see Földi–Hamza 2022: 84 sqq.

As a result of this *ars distinguendi,* i.e. the high level sensibility towards abstraction of Roman legal scholars or practitioners (in Latin: *iurisperiti* or *iurisconsulti*), was always denied or at least disputed in the *communis opinio.* In this regard we can refer to the fact that, in our view oddly enough, even the highly renowned Roman law scholar, Fritz Schulz (1879–1957) wrote about the Romans' aversion as far as abstraction was concerned.

In some of the legal opinions (in Latin: *responsa*), indeed, only the legally valuable elements emerge, which is in diametric contrast to the relation of *ratio decidendi* and *obiter dicta* that, in many cases, melt together and are practically almost inseparable in the decisions of Anglo-Saxon courts.

The "art of abstraction" (in Latin: *ars abstrahendi*), already affecting legal scholars working in the pre-classical era, i.e. during the last three centuries BC, makes a kind of "demarcation line" between the way of legal thinking of Romans i.e. citizens of ancient Rome and the legal thinking of Anglo-Saxons. We have to point out that in some relations – this is especially holding true for the doctrine of "stare decisis", arising with relation to providing binding legal opinions under imperial authority (in Latin: *ius respondendi*), that is clearly a characteristic feature of Roman law – even in the sphere of Roman law, there are certain signs of the guiding authority of precedent legal scholarly opinions.

In the domain of Roman law, the question of judicial precedents is significant in the field of its comparison with English Common law. We mention the significance of precedents based on both legal and non-legal sources. The law of inheritance – besides the law of gifts *(donatio)*[24] – is extremely important in this relation. In the domain of contract law we refer to the compensation (in Latin: *compensatio*), in which the opinions *(responsa)* of Roman jurists (jurisconsults, *iurisconsulti* or *iurisperiti*) originated in earlier times are given greater weight.

This weight, naturally, is expressed by means of the recognition of the normative authority of certain legal principles, i.e. legally binding rules. Furthermore, the problem of "particular law" (in Latin: *ius singulare*) is also significant with regard to the examination of judicial precedents. Namely, in case of *ius singulare* – for example, in relation with a privilege *(privilegium)* – in similar cases can be interpreted, cautiously, obviously, in light of previous cases, i.e. judicial precedents.

The doctrine of "stare decisis" plays a prominent role in the development of modern English Common law. Naturally, in modern judicature, there is a sharp distinction between *ratio decidendi* and *obiter dicta* that frequently allots judges

[24] Dawson 1980. Dawson is also the author of the book *The Oracles of the Law.*

a difficult task, which fact is often referred to in the legal literature by a significant number of reputed authors – for example, Montrose, Simpson, Derham, Allen, Cross and Paton. The doctrine of "stare decisis", after all, is attributable to the fact that the most essential element of English Common law is the decision-making activity of the judge, whom John P. Dawson (1902–1985), professor at Harvard University, rightly called, in this respect, the "oracle of law".

In the development and process of the creation of European private law (in Latin: *ius commune privatum Europaeum*), convergence plays with no doubt a substantial and an ever increasing role. In recent legal literature, a number of noted authors, for example, H. Patrick Glenn (1940–2014)[25] James Gordley[26] and Paolo Gallo,[27] wrote and write about the relativisation of differences between Common law and civil, i.e. Roman law, and, what is more, about the phenomenon of disappearances in the sphere of many legal institutions (in German: *Rechtsinstiute*).

In the field of contract law, many institutions as well as constructions of continental law (legal systems of the countries located on the European continent) are subject to reception, i.e. adoption in English Common law. It deserves attention that with regard to terminology, certain English authors, in connection with English private law, explicitly refer to the significant role of Roman law i.e. civil law tradition.[28]

The private law *(ius privatum)* of European countries, no doubt, in different extent and building on different historical as well as cultural traditions, is in close relation with Roman law, i.e. deeply rooted in the tradition/s/ of Roman law. This becomes more and more, i.e. increasingly obvious in the period of decrease or even disappearance of differences between "legal families" based previously on quite often diametrically different ideological and political background. The process of the approximation and harmonisation of private law is with no doubt an essential element of European integration.

[25] Glenn 1993: 559–575.
[26] Gordley 1994: 559 sqq.
[27] Gallo 1994: 473–494.
[28] Birks 2000.

References

Birks, P. (2000): *English Private Law*. I–II. Oxford: Oxford University Press.

Dawson, J. P. (1968): *The Oracles of the Law*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Law School.

Dawson, J. P. (1980): *Gifts and Promises. Continental and American Law Compared*. New Haven, CT – London: Yale University Press.

Földi, A. – Hamza, G. (2022): *A római jog története és institúciói* [History and Institutes of Roman Law]. 26th revised and enlarged edition. Budapest: Novissima.

Gaggero, P. G. (1997): Il progetto di un codice europeo dei contratti: l'attività del gruppo di lavoro pavese. *Rivista di diritto civile,* 43(2), 113–120.

Gallo, P. (1994): La recezione dei modelli continentali nel diritto inglese delle obbligazioni. In Cendon, P. (ed.): *Scritti in onore di Rodolfo Sacco. La comparazione giuridica alle soglie del 3° millennio*. I. Milano: Giuffrè, 473–494.

Gandolfi, G. (1992): Pour un code européen des contrats. *Revue trimestrielle de droit civil,* 707–736.

Gandolfi, G. ed. (2002a): *Code Européen des Contrats. Avant-projet. Livre premier*. Milano: Giuffrè.

Gandolfi, G. (2002b): Der Vorentwurf eines Europäischen Vertragsgesetzbuches. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht,* 10, 1–4.

Glenn, H. P. (1993): La Civilisation de la Common Law. *Revue Internationale de Droit Comparé,* 45(3), 559–575. Online: https://doi.org/10.3406/ridc.1993.4727

Gordley, J. (1994): "Common law" v. "civil law". Una distinzione che va scomparendo? In Cendon, P. (ed.): *Scritti in onore di Rodolfo Sacco. La comparazione giuridica alle soglie del 3° millennio*. I. Milano: Giuffrè.

Grossfeld, B. – Bilda, K. (1992): Europäische Rechtsangleichung. *Zeitschrift für Rechtsvergleichung Internationales Privatrecht und Europarecht,* 33, 421–433.

Hamza, G. (1991): *Comparative Law and Antiquity*. Budapest: Akadémiai.

Hamza, G. (1997): Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero. In Romano, S. (ed.): *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*. Napoli: Jovene, 349–362.

Hamza, G. (2001): The Idea of the "Third Reich" in the German Legal, Philosophical and Political Thinking in the 20th Century. *Diritto e cultura,* 11, 127–138.

Hamza, G. (2005): *Le développement du droit privé européen. Le rôle de la tradition romaniste dans la formation du droit privé modern*. Budapest: ELTE Eötvös.

Hamza, G. (2006): The Classification (Divisio) into 'Branches' of Modern Legal Systems (Orders) and the Roman Law Tradition. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica,* 47, 5–40.

Hamza, G. (2007): Sir Henry Maine et le droit compare. In D'Ippolito, F. M. (ed.): *Philia. Scritti per Gennaro Franciosi*. II. Napoli: Satura, 1217–1232.

Hamza, G. (2009): *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*. Budapest: ELTE Eötvös.

Hamza, G. (2013): *Origine e sviluppo degli ordinamenti giusprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano*. Santiago de Compostela: Andavira.

Hamza, G. (2022): *Orígen y desarrollo de los ordenamientos iusprivatistas modernos con base en la tradición del Derecho romano*. Santiago de Compostela – Madrid: Fundación Notariado – Andavira.

Herber, R. (1990): Deutsche Zivilrechtskodifikation und internationale Rechtsvereinheitlichtigung. In Schmidt, K. (ed.): *Rechtsdogmatik und Rechtspolitik*. Berlin: Duncker & Humblot.

Hommelhoff, P. (1994): „Europarechtliche Bezüge" im Zivilrecht – Überlegungen zur Gestaltung des akademischen Unterrichts. In Helmrich, H. – Letzgus, K. (eds.): *Für Recht und Staat. Festschrift für Herbert Helmrich zum 60. Geburtstag.* München: C. H. Beck, 329–344.

Knütel, R. (1994): Rechtseinheit in Europa und römisches Recht. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht,* 2, 244–276.

Lando, O. (1992): Principles of European Contract Law. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht,* 56(2), 261–273.

Lombardi, L. (1967): *Saggio sul diritto giurisprudenziale.* Milano: Giuffrè.

Maroi, F. (1933): *Tendenze antiche e recenti verso l'unificazone internazionale del diritto privato.* Roma: Rivista Internazionale di Filosofía del Diritto.

McGregor, H. (1993): *Contract Code Drawn up on Behalf of the English Law Commission.* Milano–London: Giuffrè.

Ranieri, F. (1990): Der europäische Jurist. Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe. *Ius Commune,* 17, 9–25.

Remien, O. (1992a): Rechtseinheit ohne Einheitsgesetze? *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht,* 56(2), 300–316.

Remien, O. (1992b): Illusion und Realität eines europäischen Privatrechts. *Juristen Zeitung,* 47(6), 277–284.

Sonnenberger, H. J. (2002): Privatrecht und Internationales Privatrecht im künftigen Europa: Fragen und Perspektiven. *Recht der Internationalen Wirtschaft,* 48, 489–498.

Staudenmayer, D. (2001): Perspektiven des Europäischen Vertragsrechts. In Schulze, R. – Schulte-Nölke, H. (eds.): *Die Schuldrechtsreform vor dem Hintergrund des Gemeinschaftsrechts.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Stein, P. ed. (1993): *Incontro di studio su il futuro codice europeo dei contratti. Pavia, 20–21 ottobre 1990.* Milano: Giuffrè.

Stein, P. ed. (1996): *Atti accademici (1992–1994).* Milano: Giuffrè.

Tilmann, W. (1994): Kodifikation des Privatrechts in der Gemeinschaft. In Helmrich, H. – Letzgus, K. (eds.): *Für Recht und Staat. Festschrift für Herbert Helmrich zum 60. Geburtstag.* München: C. H. Beck, 437–450.

Ulmer, P. (1992): Vom deutschen zum europäischen Privatrecht. *Juristen Zeitung,* 47(1), 1–8.

Von Bar, Ch. et al. (1999): *The Private Law Systems in the EU: Discrimination on Grounds of Nationality and the Need for a European Civil Code.* Brussels: European Parliament Directorate-General for Research.

Andor László

30 évvel Maastricht után – Az eurózóna viszontagságai történeti perspektívából

2023. január 1-jén Horvátország csatlakozott az eurózónához. Ezzel egy olyan ország vezette be az Európai Unió egységes valutáját, amely Magyarországnál később csatlakozott az EU-hoz. Valószínűsíthető, hogy Bulgária és Románia (amelyek 2007-ben lettek EU-tagok) szintén hamarabb válik meg nemzeti valutájától, mint Magyarország.

Az eurózóna kiterjedése, az újabb és újabb országok csatlakozása a Gazdasági és Monetáris Unió (EMU) életképességének jele. Fontos azonban felmérni azt, hogy a 30 évvel ezelőtt, 1993-ban életbe lépett Maastrichti Szerződés alapján létrehozott egységes valuta mennyiben tudta ez idáig betölteni küldetését: még szorosabbra szőni az integrációban részt vevő országok közötti kötelékeket, és elősegíteni a kontinens prosperitását.

Törésvonalak

Az Európai Unió történelmi célja, hogy meghaladja a kontinens népeit megosztó nacionalizmusokat, amelyek a 20. század első felében súlyos konfliktusokhoz vezettek, beleértve a két világháborút is. Az egységes valuta ennek a hosszú távú célnak az egyik eszközeként kellene hogy szolgáljon.[1] Az 1999-ben bevezetett euró első évtizede kétségkívül jól is alakult, a második évtized tapasztalatai azonban kérdésessé tették, hogy az egységes valuta mennyiben tudja betölteni egyesítő funkcióját.

[1] Lásd Ursula von der Leyen, az Európai Bizottság elnökének szavait az euró születésének 20. évfordulója alkalmából: „For 20 years now, we Europeans can carry Europe in our pockets [...] The euro is not just one of the strongest currencies in the world. Above all it is the symbol of European unity."

https://doi.org/10.36250/01181_06

Jean Pisani-Ferry[2] az euró fennállásának 20. évfordulója alkalmából írott cikkében négy szempont alapján vont mérleget. Azt vizsgálta, hogy az egységes valuta mennyiben hozott előrelépést a gazdasági és pénzügyi integráció, a szakpolitikák konvergenciája, a politikai egységesülés és a globális befolyás szempontjából. A neves francia közgazdász szerint a négy szempont közül egyik esetében sem lehet a célok eléréséről beszélni, inkább azt mondhatjuk: mind a négy esetében vegyes a bizonyítvány. Pisani-Ferry óvatos értékelése mellett természetesen sok polarizált vélemény is megjelenik: van, aki a 2010–2013-as válságból kiindulva teljes kudarcról beszél, mások viszont az euró túlélését, viszonylagos népszerűségét és a csatlakozni kívánó országok sorát látva egyértelmű sikerről.

Az euró teljesítményének különféle értékelései mellett sok szó esett az utóbbi években arról is, hogy az euró külseje[3] milyen jellegű megújulásra szorul. A 20. évforduló alkalmával vita bontakozott ki arról, hogy újra kell-e tervezni az euróbankjegyeket.[4] Valójában azonban nem a bankjegy külleme szorul változásra, hanem maga a valutaunió, amely 10 évvel ezelőtt közel került a teljes szétzilálódáshoz, és ma sem tekinthető teljesen szilárdnak.

A fentiek belátásához elég, ha Pisani-Ferry harmadik kritériumára koncentrálunk, és megvizsgáljuk, mennyiben játszott az euró egységesítő vagy megosztó szerepet politikai értelemben. Négy viszonylatban kell mindezt elemezni: az első Franciaország és Németország viszonya, a második az eurózónán belüli Észak és Dél viszonya, a harmadik a Nyugat és a nemrég csatlakozott keleti tagországok viszonya, a negyedik pedig az Egyesült Királyság és a kontinens közötti szétkapcsolódás.

Német–francia partnerség

Eredetét tekintve az európai monetáris integráció – a gazdaságihoz hasonlóan – német–francia együttműködés kérdése volt. Az 1970-es években – miután az Egyesült Államok felmondta a dollár aranyparitását, vagyis egyoldalúan szakított 1944-ben vállalt stabilizáló szerepével – jó megértés alakult ki Valéry Giscard d'Estaing francia elnök és Helmut Schmidt nyugat-német kancellár között arról, hogy szükség van

[2] Jean Pisani-Ferry közgazdász professzor (Sciences Po, EUI), korábban tanácsadóként dolgozott az Európai Bizottság elnöke (Romano Prodi), Francois Hollande és Emmanuel Macron mellett, egyik alapítója a brüsszeli Bruegel Intézetnek. Évfordulós cikkét a *Project Syndicate* közölte, lásd Pisani-Ferry 2021.

[3] A közös papírpénzen sehol sem található hidak képei láthatók, és ezt sokan túl sematikusnak találják.

[4] Lásd Lagarde 2021.

az árfolyam-stabilitást szolgáló együttműködési keretre, az USA nélkül. Ők először országaik pénzügyminiszteréként, aztán meg elnökként, illetve kancellárként dolgoztak együtt az Európai Monetáris Rendszer (EMS) megteremtésén.

Az 1992-es maastrichti szerződést, vagyis magát az Európai Uniót egy másik nagy páros: François Mitterrand és Helmut Kohl hozta össze. Kettejük politikai támogatását maga mögött tudva a tervező és előkészítő munkát a francia Jacques Delors, az Európai Bizottság elnöke végezte. Az újonnan felállítandó Európai Központi Bank (ECB) székhelyéül a németországi Frankfurt am Main városát választották.

Idővel azonban – és különösen a 2010-ben kirobbant eurózóna-válság időszakában – egyre nyilvánvalóbbá váltak azok a felfogásbeli különbségek,[5] amelyek a válságkezelést – és az euró tartós fennmaradását célzó reformokat – rendre megnehezítették. Németország inkább stabilitási uniónak tekinti az EMU-t, míg a franciák legalább ilyen fontosnak tartják a növekedést és a szolidaritást; válságok esetén támogatják a közös eszközökre támaszkodó fellendítési politikát. Az EMU-válság évei után a német–francia gazdaságstratégiai szakadék áthidalásával a német és a francia közgazdászok egy-egy csoportja (Eiffel-csoport és Glienicker-csoport) próbálkozott.

Amikor 2017-ben Emmanuel Macron lett a franciák elnöke, e tisztségében első útja Berlinbe vezetett, hogy napirendre tűzze az EU és benne az euró megerősítéséhez szükséges reformokat. Ezt a közeledést Berlinben sokan félreértették, azt gondolván, hogy a „gyengélkedő" franciák szívességet kérnek az erőtől duzzadó németektől. A 2021-ben hivatalba lépett progresszív koalíció elődeihez képest nyitottabbnak mutatkozott arra, hogy érdemben tárgyaljon a szükséges reformokról.

Észak–Dél polarizáció

Dél-Európában a kontinentális centrumtól sok mindenben eltérő kapitalizmusmodell létezett, ám ez kezdetben nem zavarta az integrációt – az alulfejlettség kezeléséhez a kohéziós politika elégségesnek tűnt. A monetáris integráció azonban mindent megváltoztatott: a 2011–2013-as eurózóna-válság időszakában Észak és Dél (pontosabban: a zóna centruma és perifériája) között erőteljes divergencia mutatkozott; kezdve a pénzügyi fragmentációval, folytatva a déli recesszió elhúzódásával, a munkanélküliség és a szegénység aszimmetrikus növekedésével és eltérő politikai minták kialakulásával.

[5] A francia–német nézeteltérés gazdaság- és eszmetörténeti hátteréről lásd Brunnermeier–Landau–James 2016.

A kereskedelmi többlettel bíró Észak a deficites Dél hitelezőjévé vált. A hitelek feltétele szigorú, megszorító gazdaságpolitika végrehajtása volt, amelyet éveken át egyoldalúan diktáltak Északról. Ennek leglátványosabb formája az úgynevezett Trojka felállítása volt 2010-ben. Ez a koordinációs keret – az Európai Bizottság, az ECB és az IMF részvételével – volt hivatva arra, hogy a hitelek feltételeinek teljesítését nyomon kövesse Görögországban, Írországban, Portugáliában és Cipruson is. A Trojka működése sok bírálatot váltott ki, csakúgy, mint az, hogy 2011-ben az ECB titkos levélben szólította fel az olasz és a spanyol kormányt a megszorítást foganatosító szerkezeti reformok végrehajtására.

Az eurózóna-válság sztereotipikus értelmezése szerint a déliek túlköltekeztek; bajaik oka, hogy megsértették a szabályokat, és különösképpen a költségvetési deficit 3%-os határát. Valójában Spanyolország minden létező szabályt betartott, és Olaszországban vagy Portugáliában sem a maastrichti kritériumok megszegése volt a fő probléma. Az egyensúlytalanságokat elsősorban a centrumból a periféria felé irányuló, szabályozatlan tőkeáramlás okozta, illetve az EU egészének felkészületlensége az ebből fakadó válság kezelésére.

Berlinben, Hágában, Helsinkiben és néhány más helyen azonban sokan úgy gondolták a válság időszakában: ha a jelenlegi modell nem felel meg mindenki számára, akkor szálljanak ki a gyengék. Ez a gondolat azonban még a leggyengébb láncszemnek számító Görögországban[6] sem volt népszerű, nem is beszélve arról, hogy ha egy unióból csak úgy ki lehet esni, akkor az nem nevezhető uniónak, csak több-kevesebb kohézióval rendelkező közösségnek. Végeredményben ez a sok éven át tartó instabilitás nemcsak a Délnek ártott, hanem az egész eurózónát versenyhátrányba hozta a recesszióból sokkal gyorsabban kilábaló USA-val szemben.

Nyugat–Kelet aszimmetria

A valutaunió megtervezésekor a keleti tagországok még nem voltak az EU tagjai. Amikor a Baltikumtól az Adriáig és a Fekete-tengerig terjedő térség lehetőséget kapott a csatlakozásra, egyértelmű volt, hogy az egységes valuta a csomag része, a csatlakozás jogi értelemben nem fakultatív. Mégis, több mint másfél évtizeddel a 2004-es bővítés után a korábbi KGST-országok közül a nagyobbak (Lengyelország, Csehország,

[6] A görög euróbevezetés 20. évfordulója alkalmával adott interjújában George Pagoulatos, az ELIAMEP intézet vezetője elmondta: a görögök körében még a legnehezebb válságok idején (tehát 2010-ben, 2012-ben és 2015-ben) is többségben voltak azok, akik ragaszkodtak az euróhoz, és ellenezték a drachma visszahozatalát. Lásd 20 Years Since Greece Adopted the Euro (2022).

Magyarország, Románia és Bulgária) még mindig saját nemzeti valutájukat használják. A keleti tagországok az euróhoz való viszonyulásuk alapján három csoportra oszthatók.

Az első csoport tartalmazza azokat, akik hamar csatlakoztak az eurózónához: Szlovénia, Szlovákia, Észtország, Lettország és Litvánia.[7] Ők kellően erősek, eltökéltek és stabilak voltak ahhoz, hogy viszonylag hamar belépjenek. A sort Magyarország délnyugati és északi szomszédai nyitották meg. Szlovákia, amelyet 10 évvel korábban még kihagytak a keleti EU-bővítés első tárgyalási csoportjából, bizalomerősítő stratégia részeként az euró bevezetését a dinamikusabb beruházások és növekedés érdekében jól ki tudta használni.

A második csoportba a délkeletiek sorolhatók: Románia, Bulgária és Horvátország. Kormányuk a gazdaság viszonylagos gyengeségét a stabilitás iránti elkötelezettséggel kompenzálja. Ennek jele, hogy a Magyarországot leköröző Horvátország kellő céltudatossággal már csatlakozott is az eurózónához, és a várakozások szerint a legközelebb belépő ország ebből a körből kerül ki majd.

A harmadik csoport nem más, mint a Szlovákia nélküli Visegrád. Lengyelország, Csehország és Magyarország nem tartozik az EU legnagyobb gazdaságai közé, de a legkisebbek közé sem. Monetáris autonómiájuknak van jelentősége. A csehek eleve kényelmesre vették a tempót, a lengyeleknél és a magyaroknál pedig a csatlakozási törekvéseket egyszerűen elmosta a világgazdaság 2009-es válsága és az EU elbizonytalanodása. A korábbi bizottsági elnök, Jean-Claude Juncker a britek brexitügyi népszavazása után megpróbálkozott az EU és az eurózóna újraegyesítésével, ám ez az akció hamar hamvába holt, azóta pedig az EU és az eurózóna közötti különbséget a központi intézmények nem tematizálják.

Az euró és a brexit

Közismert, hogy az Egyesült Királyság az eurót nem vezette be, és mivel 2020-ban kilépett az EU-ból, már nem is fogja. Érdemes azonban egy pillantást vetni arra, milyen szerepet játszott az egységes valuta abban, hogy a britek többsége elidegenedett az európai integrációtól. Emlékezetes, hogy a brit kormány volt az első, amely – még 1992-ben – felmentést harcolt ki a kötelező valutacsere alól. A kibúvó ellenére azonban a monetáris unió ellenzése elég energiát szolgáltatott az euroszkepticizmus szárba szökkenéséhez. Az 1990-es években indult az Egyesült Királyság függetlenségi pártja,

[7] Litvánia korai csatlakozási kísérlete 2007-ben egy hajszálnyi inflációs többlet miatt kisiklott, így az első csoportból utolsóként, 2015-ben tudta csak bevezetni az eurót.

amelyet mint „bevándorlásellenes" pártot ismernek sokan, ám eredete az EMU körüli vitákra nyúlik vissza, és jelvényében mindvégig megőrizte a font sterling szimbólumát.

Az 1997-ben hatalomra került munkáspárti kormány véget kívánt vetni az integrációval kapcsolatos ambivalenciának. A Blair–Brown-kormányzás alatt közelíthettek is a britek az EU főáramához, a valutaunió kérdéséről azonban ez nem mondható el. Tony Blair hozzájárult ahhoz, hogy az ECOFIN mellett megalakuljon az eurózóna pénzügyminisztereiből álló Eurogroup.

Az euró bevezetését a brit kormány az 1990-es évek végén komolyan fontolóra vette, és ebben a pozitív hozzáállásban Tony Blairt támogatta a liberális demokrata pártvezető Paddy Ashdown, a korábbi konzervatív kormányfőhelyettes Michael Heseltine és a korábbi konzervatív pénzügyminiszter Kenneth Clarke is. Ám végül a kevésbé nacionalista Munkáspárt sem jutott más következtetésre, mint az 1992-es felmentést kiharcoló konzervatívok. Gordon Brown[8] öt kérdésből álló tesztet dolgozott ki már 1997-ben, amely alapján eldöntötték, hogy az Egyesült Királyság Tony Blair Európa-barát kormányzása alatt sem fog csatlakozni az eurózónához.

A 2016-os népszavazás előtti vitákban az euró kérdése nem játszott ugyan főszerepet, de hatása nem mondható jelentéktelennek sem. Az EU-ellenessé váló britek többsége az egységes piaccal együtt járó szabad munkavállalásra (és „bevándorlásra") panaszkodott, ami jelentős részben az eurózóna válsága miatt drámaian megemelkedő dél-európai munkanélküliségből fakadt. Összességében a britek jelentős hányada szemében az euró annak szimbólumává vált, hogy az EU-integráció túl messzire ment; olyan szintre, ahol már nem működhet optimálisan. Véleményük szerint, mivel ők ezt a folyamatot megállítani nem tudták, a kilépés volt a legjobb, amit tehettek.

Reformnapirend

A 2008 óta eltelt időszak válságai és krónikus egyensúlytalanságai miatt széles körben elfogadottá vált a nézet, miszerint a valutaunió reformra szorul, de ez néhány új elemen túlmenően nem jelent konszenzust a tekintetben, hogyan kellene kinéznie az EMU második kiadásának. Az elmúlt 10 évben az általános szóhasználat részévé vált, hogy az EMU mélyítésére és fenntarthatóvá tételére van szükség, vagyis a tét nem egyszerűen az, hogy a valutaunió nagyobb prosperitást tud-e biztosítani, mint az egymás mellett működtetett nemzeti valuták, hanem hogy a rendszer a mai szinten mentes-e a szétzilálódás kockázatától.

[8] 1997–2008 között brit pénzügyminiszter, majd kormányfő. Jelentős szerepe volt a világgazdaság stabilizálásában a 2008–2010-es időszakban.

A maastrichti konstrukció jóval tovább ment ugyan az 1980-as években működött monetáris rendszer (EMS) integrációs szintjén, de nem zárkóztatta fel azonnal a formához a tartalmat: a rendszer működési logikája alig lép túl azon a mechanizmuson, amelyet valutatanácsnak *(currency board)* hívnak. Az egységes piachoz társult ugyan az egységes valuta, de a transznacionálissá váló pénzügyi rendszer nem kapott közös felügyeletet egészen a nagy válságig, és hiányoznak azok az eszközök is, amelyekkel az EMU a gazdaság ciklikusságára és az aszimmetrikus sokkokra megfelelően reagálni tudna.

Ahogy Halmai Péter[9] megfogalmazza: az „európai konvergenciamechanizmus a lappangó, majd a nyílt növekedési krízis időszakától megrendült. […] A kihívás az egész európai modellt tekintve rendkívüli: a konvergenciamechanizmus hiányában az integráció egységes mechanizmusa működésképtelenné válhat. A konvergencia újjászületése az európai megújulás, az európai reformok alapvető kihívása, egyben feltétele." Újbóli és fenntartható konvergenciához tehát érdemi EU-szintű reform kell a tagállamok saját, rezilienciát célzó erőfeszítései mellett.

2012 óta számos EU-dokumentum rögzítette: az euró instabilitására a hosszú távú megoldást a szorosabb együttműködés, vagyis a bankunió, a fiskális unió és a politikai unió felé történő elmozdulás jelenti. Ez idáig – 10 év alatt – az első tekintetében jelentős, a második esetében szerény, a harmadikat illetően pedig semmilyen előrelépés nem történt. A hiányzó elemeket utólag kell beépíteni: a bankuniót be kell fejezni, eszközöket kell találni a pénzügyi kockázatmegosztáshoz és a közös javak EU-szintű finanszírozásához, meg kell reformálni a gazdasági kormányzást, hogy lehetséges legyen a hatékony anticiklikus beavatkozás.[10] Sok érv szól a munkanélküli alapok viszontbiztosítása és az ECB mandátumának kibővítése mellett is. Meg kell találni a módját annak is, hogy a szufficites országok (elsősorban Németország és Hollandia) több beruházás és magasabb bérek útján ledolgozzák óriási külgazdasági többletüket, és több keresletet teremtsenek az eurózónában a fenntartható növekedés érdekében.

Az euró tervezői 30 évvel ezelőtt alábecsülték a rugalmas (vagy legalább kiigazítható) árfolyamok hiányát, illetve túlbecsülték az EU képességét a tekintetben, hogy az EMU szilárdságához szükséges elemeket nyugalmi időszakban, még nagyobb válságok előtt (preventív jelleggel) be tudja vezetni. Ez nemcsak belső feszültségeket gerjeszt; az euró külső szerepét is csak korlátozottan láthatja el. A világ

[9] Halmai 2019.

[10] Karl Whelan ír közgazdász a 2019-es 20. évforduló alkalmával azt hangsúlyozta, hogy az eurót reformok útján válságokkal szemben ellenállóvá kell tenni, és elő kell segíteni, hogy az elkerülhetetlen recessziókból hamarabb lábaljon ki az eurót használó országok közössége. Lásd Whelan 2019.

devizatartalékain belül az euró részaránya[11] nem éri el a 25%-ot, inkább a 20%-hoz van közel. Amennyiben az Európai Unió szándéka az, hogy a stratégiai autonómia[12] részeként az egységes valuta szerepét erősítse a világgazdaság küzdőterén, törekednie kell a változásra.

A fenti felismerésekből kifolyólag újra meg újra napirendre kerülnek az eurózóna „mélyítéséről" szóló eszmefuttatások. Erre jó példa az Európai Bizottság által 2017. május végén kiadott vitairat *(reflection paper).* A válság óta eltelt idő nagy részében ez kétpólusú vita volt: az egyik oldal gyorsabb előrehaladást szorgalmazott, a másik viszont vagy lassabbat, vagy egyenesen visszalépést (például az ESM felszámolását). Időnként egy harmadik pólus is kirajzolódik ebben a vitában, amely szerint nincs szükség a fiskális unió elemeire ahhoz, hogy a korábbi, megszorításra építő válságkezeléssel szakítsunk. Az egyik oldal (Dél) mondjon le a transzferek igényléséről, míg a másik (Észak) mondjon le a merev fiskális szabályokról. Éppen, hogy a fiskális politika „renacionalizálása" lenne a megoldás, a *„no bail-out"* szabály helyreállításával, szuverén csődmechanizmussal megfejelve a rendszert.

A 2020-ban kitört koronavírus-járvány pontot tett az addigi viták végére, mert gyors döntésekre kényszerítette az uniót. A pandémia következtében kialakult gazdasági recesszió könnyen szétverhette volna az eurózónát. Ez azért nem következett be, mert az unió vezetői nagyjából két hónap alatt rátaláltak a helyes útra: az EU költségvetési kapacitásának jelentős kibővítésével (lásd a Next Generation EU nevű eszköz létrehozását, amellyel az EU kb. 80%-ot hozzáadott hagyományos költségvetéséhez), közös hitelfelvétellel, országok közötti transzferekkel, a munkahelyek közös pénzügyi eszközökkel történő védelmével igyekeztek megelőzni a dezintegrációt.

Mindez azonban csak egyszeri és nem feltétlenül tartós stabilizációt jelent. Ráadásul a pandémia elmúltával a konzervatívabb szereplők visszatérnének a fiskális fegyelem régi kereteihez, megszorító intézkedéseket kockáztatva. A közgazdászok többsége azonban – és talán még a német közgazdászok nagy része is – egyetért abban, hogy a jelenlegi összetétel mellett a szolidaritás különféle eszközei szükségesek lennének a gyorsabban növekvő és kiegyensúlyozottabb eurózóna megteremtéséhez. Ha újraindulhat az eurózóna rendbetétele – a legsürgetőbb kérdés a bankunió befejezése (betétbiztosítás), valamint a kockázatmegosztást és a konvergenciát segítő fiskális stabilizátorok beiktatása lesz.

[11] Lásd Snippe–Allenbach-Ammann 2022.
[12] Lásd Papaconstantinou 2023.

Lesz-e magyar euró?

A magyar társadalom nagyobb része várakozásokkal tekint az euróra, amely nélkül az EU-tagságot nem tekinti teljes értékűnek. Különösen olyan időszakokban erősödik fel ez a pozitív várakozás, amikor a magyar infláció jelentősen felülmúlja az eurózónáét.[13] Ami azonban a kormányok hozzáállását illeti, az elmúlt 20 év két szakaszra osztható. Az elsőben a kormányok törekedtek az euró mihamarabbi bevezetésére, de nem tudták megteremteni ennek feltételeit.[14] A másodikban, vagyis 2010 után a kormány jegelte az eurócsatlakozás ügyét, és visszafordította az euróizáció folyamatát.

Idővel a Magyar Nemzeti Bank[15] még a kérdést is megfordította, hiszen a jelenlegi doktrína szerint először az eurózóna kell hogy „magyaréretté" váljon. Az MNB által közzétett kritériumrendszer távolról emlékeztet Gordon Brown öt tesztjére. Az időzítés valóban nem mellékes kérdés. Az MNB azonban azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy az euró inkább akadályozza a kelet-közép-európai országokat a felzárkózásban, a gyors gazdasági növekedésben. Évtizedes távlatban inkább azt látjuk, hogy a balti hármak és Szlovákia gyorsabban növekedett, mint a magyar gazdaság, tehát általánosítva, egyéb tényezők figyelmen kívül hagyásával ezt biztosan nem lehet kijelenteni. Az sem bizonyítható, hogy ha egy ország EU-átlag körüli jövedelemmel tagja az eurózónának, akkor kisebb eséllyel kerül bajba. Ez utóbbi, implicit feltételezést az ír vagy az olasz példa egyértelműen cáfolja.

Másképpen mondva: az önálló valuta adta szabadságot nem biztos, hogy jól használja ki egy ország. A világjárvány előtt például a magyar kormányzat a fiskális és a monetáris mozgásteret prociklikus élénkítésre használta ki, 2021 nyara óta pedig az MNB ellentmondásos küzdelmet folytat hitelessége visszaszerzéséért. A helyzet mintha igazolná az MNB 20 évvel ezelőtti szakértői anyagát,[16] a magyar monetáris politika az euró bevezetésével leginkább csak hiteltelenségét veszítheti el, és hosszú távon a GDP 1%-át megközelítő növekedési többlet várható tőle.

Ha tehát az euróbevezetéstől való idegenkedés fő okát keressük, az valószínűleg nem más, mint az autonóm döntési lehetőségekhez való ragaszkodás. Az eurózónához való csatlakozás lényegében a még több szabálykövetés vagy több diszkrecionális döntés dilemmáját jelenti. A jelenlegi politikai csillagállásban az erős lengyel, cseh

[13] Ilyen időszaknak tekinthető 2023 tavasza, amikor 24–25%-kal a magyar inflációs ráta messze a legmagasabb volt az Európai Unión belül, részben az orosz–ukrán háború miatt, de nagyobb részben inkább belső gazdaságpolitikai okokra visszavezethetően.

[14] Lásd Andor 2010.

[15] Lásd Virág 2020.

[16] Lásd Csajbók–Csermely 2002.

és magyar nacionalizmus mellett a csoport hatalmi elitjei egyértelműen a több nemzeti hatáskör megtartása, vagyis a tagállami autonómia felé húznak. Ezzel vállalják a perifériára szorulás kockázatát is a sokak által vizionált kétsebességes EU-ban.

A nemzeti valutához ez idáig ragaszkodó visegrádi kormányok jól látják, hogy az eurót új eszközökkel (Európai Valutaalap, eurózóna-pénzügyminiszter, automatikus stabilizátorok stb.) mindenképpen meg kell erősíteni. Ha viszont az EU az euró megerősítése miatt netán kétsebességes lesz, úgy minden ország maga dönti el, hogy melyik körbe tartozik. Amennyiben egy ország úgy dönt, hogy a külső körben foglal helyet, akkor nem akadályozhatja a belső kör integrációs törekvéseit – emiatt gyengülhet politikai pozíciója az uniós intézményekben.

Bár a Juncker-bizottság idején szó volt az eurózónához csatlakozást segítő és ösztönző fiskális eszközök bevezetéséről, ez a törekvés hamar lekerült a napirendről, és a még várakozó országoknak jórészt saját erőfeszítéseikre kell támaszkodniuk. Ugyanakkor tisztázandó kérdés, hogy a jövőben hogyan értelmezi majd a közösség a maastrichti belépési szabályokat. Ahhoz például, hogy a magas adósságrátával rendelkező országok (Belgium, Olaszország, Görögország) be tudjanak lépni, megfelelően kellett értelmezni a leírt szabályokat. Hasonlóra volt szükség ahhoz, hogy az úgynevezett valutatanácsot működtető balti országok ki tudják kerülni az ERM-II árfolyam-mechanizmust. Mivel a fiskális szabályokról e sorok írásakor (2023-ban) vita folyik, ezt célszerű kiterjeszteni a jövőbeni euróbevezetés optimális megoldásaira is.

Összegzés

A közös valuta vártnál gyengébb teljesítménye erodálta az Európai Unióba vetett bizalmat, az uniós döntéshozók politikai tőkéjét, amelyre pedig az átalakításhoz szükség lenne. Gazdasági értelemben mindenképpen kimondhatjuk: Maastricht halott, a 30 évvel ezelőtti közgazdasági paradigmán túl kell lépni. Politikai értelemben ez még nem olyan egyértelmű: amíg nincs új konszenzus koncepció nélkül, addig jellemző marad a régi formulákhoz való ragaszkodás, miközben a tagországok kellő pragmatizmussal a maguk útját próbálják járni. Ennél a gyakorlat szempontjából jobb lenne, de nem biztos, hogy politikailag könnyen megvalósítható az áttérés az erősebb – fiskális kapacitással és szolidaritási mechanizmusokkal megerősített – rendszerre.

Bár Magyarország nem része az eurózónának, cseppet sem közömbös számunkra, hogyan alakul a gondolkodás és a döntéshozatal az EMU fiskális kapacitása tekintetében. Számunkra különösen fontos, hogy mire Magyarország az euró bevezetéséhez eljut, addigra a rendszer stabilabbá, kiegyensúlyozottá váljon, olyan anomáliák nélkül,

mint a 2010-es évek „görög válsága". Hazánk, sőt az egész régió érdeke továbbá az, hogy amennyiben az EU külön fiskális kapacitást hoz létre a következő időszakban, azt ne a hagyományos kohéziós eszközök rovására tegye, hanem azokat kiegészítve. Ha a reformfolyamat gyorsabb lesz, mint amennyi idő alatt Magyarország a csatlakozási feltételeket teljesíteni tudja, akkor az euró bevezetésétől nálunk is inkább pozitívumok remélhetők, és érdemes azt újra felvenni a gazdaságpolitika középtávú céljai közé.

Felhasznált irodalom

20 Years Since Greece Adopted the Euro (2022). *eKathimerini.com,* 2022. január 4. Online: https://www.ekathimerini.com/multimedia/podcasts/1174961/20-years-since-greece-adopted-the-euro/

Andor L. (2010): *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.* Budapest: Napvilág.

Brunnermeier, M. – Landau, J.-P. – James, H. (2016): *The Euro and the Battle of Ideas.* Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781400883332

Csajbók A. – Csermely Á. szerk. (2002): Az euró hazai bevezetésének várható hasznai, költségei és időzítése. *Magyar Nemzeti Bank Műhelytanulmányok,* (24). Online: www.mnb.hu/kiadvanyok/elemzesek-tanulmanyok-statisztikak/mnb-tanulmanyok/muhelytanulmanyok/mt-24-csajbok-attila-csermely-agnes-szerk-az-euro-bevezetesenek-varhato-hasznai-koltsegei-es-idozitese

Halmai P. (2019): Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében. In Kovács L. P. (szerk.): *Európa közel – távol.* Budapest: Éghajlat.

Lagarde, Ch. (2021): Euro's 20 Eventful Years: Lingering Price Debate, Makeover Plans. *Dailysabah.com,* 2021. december 29. Online: https://www.dailysabah.com/business/finance/euros-20-eventful-years-lingering-price-debate-makeover-plans

Papaconstantinou, G. (2023): *Strengthening the Global Role of the Euro.* FEPS Policy Brief. Online: https://feps-europe.eu/publication/strengthening-the-globalrole-of-the-euro/

Pisani-Ferry, J. (2021): The Euro at 20. *Project Syndicate,* 2021. december 28. Online: https://www.project-syndicate.org/commentary/euro-twenty-years-track-record-and-future-prospects-by-jean-pisani-ferry-2021-12

Snippe, E. – Allenbach-Ammann, J. (2022): 20 Years of Euro: The Success and Shortcomings. *Euractiv.com,* 2022. január 3. Online: https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/20-years-of-euro-the-success-and-shortcomings/

Virág B. szerk. (2020): *Fenntartható felzárkózás euróval – Hogyan újítsuk meg a maastrichti kritériumokat?* Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Online: https://www.mnb.hu/letoltes/fenntarthato-felzarkozas-euroval-2020.pdf

Whelan, K. (2019): The Euro at 20: Successes, Problems, Progress and Threats. *The Economic and Social Review,* 50(4), 725–750. Online: https://www.esr.ie/article/view/1330

Benczes István – Kollárik Ferenc

Az európai integrációs folyamat elméleti keretezése: a neofunkcionalizmus fejlődési dinamikája

A II. világháború utáni időszak legfontosabb regionális intézményi fejlődését – minden túlzás nélkül állíthatóan – az európai integráció jelentette. A kontinens nyugati felén kibontakozó sikeres államközi kooperáció a maga komplex és sajátos intézményi architektúrájával egyedülálló képződménnyé vált a nemzetközi kapcsolatokban. Jóllehet az Európai Védelmi Közösség (EVK), valamint az Európai Politikai Közösség (EPK) életre hívásának ideája végül túlságosan korai és ambiciózus próbálkozásnak bizonyult, a tagállamok – mintegy második legjobb megoldásként – rátaláltak az együttműködés egyéb formáira, amelyek által a gazdaság irányába terelték az integrációt. Elsőként a német–francia kapcsolatok hosszú távú rendezését biztosító Európai Szén- és Acélközösséget (ESZAK), majd az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) és az Európai Atomenergia Közösséget (Euratom) hozták létre, de a közös agrárpolitika (KAP) és a vámunió is megvalósult az 1960-as évekre. Hogy azután az 1970-es évek olajválságait követően előbb az egységes európai piac, majd a közös pénz is egybeforrassza az unió tagállamait.

A Nyugat-Európában kibontakozó együttműködés nem hagyta érintetlenül az elméleteket sem, amelyek magyarázni és extrapolálni kívánták az integráció dinamikáját, valamint potenciális fejlődési pályáját. Ernst B. Haas, a neofunkcionalizmus atyja klasszikusában *(The Uniting of Europe)* azt a kérdést feszegette, hogy a második legjobb megoldást, tudniillik a gazdasági integrálódást követve meddig juthat el az európai együttműködés.[1] Ezen túlmenően az általa útjára indított kutatási program tette lehetővé az EU-tanulmányok megszületését is, amely önálló, elkülönült területté vált a nemzetközi kapcsolatok elméletén belül.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk azt a neofunkcionalista elméletet, pontosabban annak fejlődési dinamikáját, amelyet *magnum opus*ában

[1] Schmitter 2005.

https://doi.org/10.36250/01181_07

Halmai Péter „az egyik leginkább kidolgozott irányzatnak" nevezett.[2] Kísérletet teszünk arra, hogy megmutassuk, a neofunkcionalizmus mennyiben volt képes (érdemben) reflektálni az európai integráció hosszú távú folyamataira és kihívásaira. Írásunk ennek megfelelően időrendi keretbe helyezi az elmélet fejlődését, ami egyúttal lehetővé teszi a neofunkcionalizmus egyes ciklusainak (hullámainak) bemutatását is. A tanulmány első részében az elmélet kialakulását és eredeti koncepcióját vázoljuk fel az integráció első másfél évtizedének tükrében, valamint röviden kitérünk arra is, hogy milyen főbb tényezők járultak hozzá a neofunkcionalizmus háttérbe szorulásához és átalakulásához. A második részben a regionális együttműködés újbóli dinamizálódására fókuszálva bemutatjuk a kutatási program ismételt előtérbe kerülésének okait és körülményeit, illetve az elmélet további módosulását. Végül, a harmadik részben megmutatjuk, hogy a 2008-as nagy recesszió, valamint a 2010-es eurózóna-válság (szuverén adósságválság) következményeként megerősödő gazdasági kormányzás bizonyos elemei vonatkozásában szintén releváns megközelítésnek bizonyult a neofunkcionalizmus. A tanulmány rövid összegzéssel zárul.

A neofunkcionalizmus első ciklusa: létrejötte és a kezdeti sikerek

Az első valódi integrációs elmélet az 1950-es évek végén, valamint az 1960-as évek első felében született meg Haas (1958; 1961; 1964), Lindberg (1963), illetve Haas és Schmitter (1964) munkája nyomán. A később neofunkcionalizmusra keresztelt irányzat viszonylag hamar a fő elméleti keretrendszerré vált, amely az integráció hosszú távú folyamatának, illetve a gazdasági és politikai integráció összekapcsolódásának magyarázatát kínálta. Az elméletet gyakran azonosítják az európai kontinens (elsősorban Nyugat-Európa) integrációjának magyarázataként. Miközben a neofunkcionalizmus kétségtelenül az európai együttműködés dinamikáját igyekezett megragadni, Haas eredeti szándéka egy olyan általánosítható elmélet kidolgozása volt, amely más regionális integrációk evolúcióját is képes (lehet) interpretálni és magyarázni. A kutatási program tárgya általánosságban úgy fogalmazható meg, hogy „[a]z emberi közösségek miként haladhatják meg a nemzetállamot".[3] A neofunkcionalizmus a kezdetek óta a komparatív regionálisintegráció-elméletek lehetséges magyarázó elmélete volt, ahol Nyugat-Európa jelentette a terepet az empirikus megfigyelések összegyűjtéséhez, hogy azután lehetővé váljék ezek alapján az általános elmélet megkonstruálása. Nagyon jelentős újításnak tekinthető, hogy a neofunkcionalizmus a társadalmi csoportok komplex interakcióira

[2] Halmai 2021: 20.

[3] Haas 2001: 24.

fókuszál, és azokból vezeti le a széles értelemben vett gazdasági és politikai együttműködést, illetve integrálódást.

Az integráció vonatkozásában két, egymással jelentős részben, de korántsem tökéletesen átfedő definícióra épített az elmélet. Haas értelmezésében[4] az integráció az a „folyamat, amelyben a különféle nemzeti környezetben működő politikai szereplők meggyőződésüknél fogva áthelyezik lojalitásukat, várakozásaikat, valamint politikai tevékenységüket egy olyan új központi entitásra, amelynek intézményei illetékességet gyakorolnak a nemzetállamok felett. A politikai integrációs folyamat végeredménye egy olyan új politikai közösség, amely ráépül a már létezőkre."

Leon N. Lindberg, a neofunkcionalizmus másik atyja, némileg eltérő definíciót alkalmazott.[5] Eszerint az integráció „[a]z a folyamat, amelynek során az államok lemondanak arról, hogy egymástól függetlenül gyakorolják kül- és belpolitikáikat, ehelyett arra törekednek, hogy közös döntéseket hozzanak, vagy a döntéshozatali folyamatot új központi szervekhez delegálják, illetve az a folyamat, amelynek során a számos eltérő környezetben tevékenykedő politikai aktorok meggyőződésüknél fogva áttestálják várakozásaikat és politikai cselekvéseiket egy új központra."

Látható, hogy a két szerző által adott meghatározás között két fontos különbség is felfedezhető. Az egyik eltérés abban ragadható meg, hogy a Lindberg által kínált definíció nem tartalmaz semmilyen utalást valamiféle végső állapotra, amely felé az együttműködés haladna, vagy haladnia kellene. Másfelől, míg Haas feltételezi, hogy a politikai szereplők lojalitásukat is folyamatosan felsőbb szintre helyezik, addig ez a kritérium Lindbergnél egyáltalán nem jelenik meg.

Az integráció definiálása már megelőlegez bizonyos feltevéseket, amelyek alapján aztán a neofunkcionalizmus általános érvényű megállapításokat próbál tenni a regionális kooperációk irányával, mélységével, tartalmával és tartósságával kapcsolatban. E feltevések közös metszete, és így az elmélet eredeti verziója néhány alapvető pontban foglalható össze, amelyek együttesen termelik az „integrációs tolóerőt". Először is, a neofunkcionalisták az integrációra folyamatként tekintenek, amely időben fejlődik, és önálló dinamikája van. Másodszor, az együttműködést olyan különféle és változó (állami és nem állami) szereplők alakítják, akik/amelyek akár transznacionális koalíciókat is képesek létrehozni. Harmadszor, az elmélet arra a feltételezésre épít, hogy az aktorok (korlátozottan) racionális és önérdekkövető játékosok, akik/amelyek képesek és hajlandók tanulni a sorozatos interakciók tapasztalataiból. Ami a döntéshozatal folyamatát és dinamikáját illeti, a neofunkcionalizmus abból indul ki, hogy az integráció kisebb lépésekben, fokozatosan (inkrementális módon), az úgynevezett

[4] Haas 1958: 16.

[5] Lindberg 1963: 6.

spilloverek hatására fejlődik. Végül, a szereplők együttműködése játékelméleti szempontból *win-win* szituációként írható le, ami arra utal, hogy az integrációs programban való részvétellel minden állam (tágabban értelmezve minden szereplő) nyer.[6]

Módszertani szempontból a fent említett *spillover-* (átcsordulási) hatás központi szerepet játszik az elméletben, amennyiben az integráció fejlődését (dinamikáját) jelenti. A jelenség arra utal, hogy az országok az együttműködést újabb és újabb területekre terjesztik ki, vagy mélyítik azt, esetleg mindkettőt egyszerre.[7] Az összefonódások (interdependenciák) és az egymásrautaltság nyomán az egyik szektorban megindult integrálódás előbb-utóbb kikényszeríti technikai (funkcionális) értelemben a más (szak)területeken történő együttműködést is, tovább mélyítve az integrációt. A *spillover* megléte tehát azt tételezi, hogy az egyes szakterületek nem értelmezhetők egymástól izoláltan, azok nincsenek tekintettel az országhatárokra. Kicsit más megközelítésben, de az eddigiekkel összhangban a *spillover* úgy is felfogható, mint egy konfliktushelyzet potenciális kimenete (megoldása).

Az ESZAK kezdeti sikere, majd a másik két integrációs szervezet – az EGK és az Euratom – néhány évvel későbbi létrehozása, az 1960-as években pedig az első közös *policyterületek* beindítása vitathatatlanul jelentős lépésnek számított az európai nemzetállamok együttműködésében. Az integráció újabb területekre történő kiterjesztése következtében úgy tűnt, hogy az elsődlegesen biztonságpolitikai megfontolások által életre hívott gazdasági kooperáció sikeresen halad előre a mélyülés útján, amitől a tagállamok számos mikro- (vállalati szintű) és makrogazdasági előnyt reméltek.[8] Az európai integráció első egy-másfél évtizedének fejleményei alapvetően sikeresen alátámasztották a *spilloverhatás* érvényesülését, és ezen keresztül magának a neofunkcionalizmusnak az integráció dinamikájára vonatkozó fő hipotézisét is. Nem véletlen így az sem, hogy a kezdeti sikerek következtében a neofunkcionalizmus vált az uralkodó integrációelméletté.[9]

Jóllehet az elmélet meglehetősen népszerű volt az együttműködés korai szakaszában, a későbbiekben időről időre támadások érték. A kritikák egy része kívülről, más elméleti iskolák képviselői felől érkezett, azonban fontos kiemelni, hogy a neofunkcionalista elméleten belül is jelentősebb módosítások történtek. Az integrációs folyamat dinamikájának lassulása, majd stagnálása két fontosabb tényezőre vezethető vissza. Az egyik a francia politikai vezetés (mindenekelőtt De Gaulle elnök) hozzáállása volt, amely végső soron jelentős mértékben lassította és korlátozta a közösségi

[6] Niemann–Ioannou 2015.
[7] Schmitter 1969.
[8] Halmai 2021.
[9] Leuffen et al. 2013.

döntéshozatalt. E politikai fejlemények tükrében erősen megkérdőjeleződött az integráció folyamatos és egyirányú mozgása is, ami életre hívta a neofunkcionalizmus fő riválisának tekinthető (realista vagy klasszikus) kormányközi elméletet. Az Európai Közösségek (EK) működését magyarázni kívánó új államközpontú elmélet egészen az 1980-as évek közepéig háttérbe szorította a neofunkcionalizmust, lényegében átvette annak vezető szerepét a regionális folyamatok magyarázatában. Az intergovernmentalista megközelítés terjedésében komoly szerepe volt az 1970-es években egyre jobban terjedő protekcionizmusnak is, amelyet elsősorban az évtized olaj- és gazdasági válságai tápláltak.

Az európai gazdasági és politikai eseményekre, valamint az ezek nyomán megjelenő kormányközi kritikákra a neofunkcionalistáknak is reflektálniuk kellett. Haas például már közvetlenül az intergovernmentalizmus megszületését követően megkísérelte korrigálni saját eredeti koncepcióját.[10] A neofunkcionalista logikát a latin-amerikai országok esetében vizsgáló tanulmányában már úgy érvel, hogy a gazdasági integráció nem vezet feltétlenül és automatikusan politikai egységhez. Állítása szerint az integráció és a dezintegráció – mint két rivális társadalmi folyamat – egymás mellett létezik, következésképpen az integráció nem tekinthető egyirányúnak. Haas ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a francia Európa-politika sokkal inkább egyfajta deviáns esetként fogható fel, hiszen sok elit csoport továbbra is támogatja az integrációs együttműködést.[11]

Szintén Haas mutat rá az úgynevezett függő változó problémára,[12] amely szerint nem létezik egyértelmű és jól definiálható célállapot, amelyet az integrációnak hosszú távon el kellene érnie. Bár a neofunkcionalizmus kezdetben a politikai unió (politikai közösség) elérésére utalt, ez olyan ideáltipikus, feltételezett függő változót jelent, amelyre nem igazán lehet(ett) példát találni. Haas szerint a probléma kétféleképpen is kezelhető. Az egyik lehetséges megoldás az lehet, ha egy vagy több dimenzióban (skálán) mérjük az integráció előrehaladását különböző időpontok között. A másik opció pedig az lehet, ha több függő változót is definiálunk, és ezekre mint átmeneti stációkra tekintünk.[13]

Schmitter több lehetséges stratégiai cselekvési alternatívát is felvázol a politikai szereplők számára annak függvényében, hogy az együttműködés fokozásának vagy éppen visszafogásának milyen kombinációit követik.[14] A szerző ugyanakkor aláhúzza,

[10] Haas 1967.
[11] Haas 1967.
[12] Haas 1970.
[13] Haas 1970.
[14] Schmitter 1970.

hogy a legvalószínűbb forgatókönyv a „konzerválódás", a *status quo* fenntartása. Ennek oka az, hogy a *status quo* feladása, az úgynevezett közömbösségi zóna elhagyása (legalábbis rövid távon) mindig költségesebb, mint a meglévő helyzet konzerválása. Ez alól elsősorban az jelent kivételt, ha az integrációt olyan előre nem látható és jelentős zavar éri, amely következtében a konzerválódási stratégia már nem kivitelezhető.[15]

Az elmélet az igen jelentős módosítások ellenére sem bizonyult végül eléggé meggyőzőnek, így a 70-es évek közepén maga Haas nyilvánította a neofunkcionalizmust túlhaladott megközelítésnek.[16] Érvelése szerint ugyanis az elmélet magyarázó ereje lényegesen lecsökkent, sőt a külső (integráción kívülről érkező) hatások jelentőségének növekedésével az egész regionális elméleti keretrendszer megkérdőjeleződött és felülvizsgálatra szorul.[17] Az európai integráció művelőit arra sarkallta, hogy a Keohane és Nye neveivel fémjelzett komplex interdependencia alapján próbálják megérteni a jövőben a jelenséget.[18]

Az integráció dinamizálódása az 1980-as években és a második ciklus

Az 1970-es évek „euroszklerózisa" miatt nem sikerült érdemben továbblendíteni az együttműködést, a neofunkcionalizmus pedig előbb háttérbe szorult, majd – minden próbálkozás ellenére – szinte teljesen eltűnt az akadémiai diskurzusból. A fordulatot az 1980-as évek hozták el, amikor a tagállamok a közel két évtizedes stagnálást követően az előre menekülés stratégiája mellett döntöttek.[19] Az 1985-ös Fehér Könyv, illetve az 1986-ban elfogadott Egységes Európai Okmány (EEO) lefektette az integráció mélyítésének tervét, amely konkrétan az egységes (belső) piac 1993-ra történő megvalósítását jelentette. Az EEO – amely egyben a római szerződések első érdemi módosítása is volt – kijelölte azokat a jogi és egyéb teendőket, amelyeket az elérendő cél érdekében határidőre el kellett végezniük a tagállamoknak. A meglévő funkcionális feszültségek jól kitapinthatók voltak: a jelentős paratarifális

[15] Schmitter 1970.
[16] Haas 1976.
[17] Haas 1976.
[18] Keohane–Nye 1977.
[19] Érdemes megjegyezni, hogy bár igazán nagy horderejű előrelépés nem történt az integrációban az 1960-as évek második fele és az 1980-as évek közepe közötti időszakban, dezintegrációról mégsem beszélhettünk, sőt több kisebb-nagyobb siker is született az EK-ban. Példaként hozható fel az integráció első és második bővítése 1973-ban, majd 1981-ben, vagy az Európai Monetáris Rendszer (EMR) elindítása 1979-ben, amely végső soron a monetáris integráció (egyik) előfutárának is tekinthető.

protekcionista intézkedések az akadozó döntéshozatallal párosulva ugyanis nem tették lehetővé a vámunió keretében elért eredmények optimális kihasználását. Az 1980-as évekre a politikai elitek számára is világossá vált, hogy a protekcionizmusból való kitörés csak úgy lehetséges, ha elmélyítik az integrációt, és felszámolják azokat a korlátokat, amelyek akadályozzák az úgynevezett négy integrációs szabadság valóban szabad áramlását.

Az európai együttműködés azonban még nagyobb lendületet kapott, amikor az évtized végén – szoros összefüggésben a belső piac implementációjával – ismét napirendre került a monetáris unió megvalósításának kérdése.[20] A Delors-terv részletesen kidolgozta az integráció további mélyítésének programját, amelyet azután a maastrichti szerződésben véglegesítettek.

Az egységes piac, valamint a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) terve egyértelműen a *spilloverhatások* jelenlétéről tanúskodott. Erre a következtetésre jut Tranholm-Mikkelsen is,[21] aki szerint az általa azonosított három *spillovertípus* mindegyike azonosítható az EK politikai és gazdasági folyamataiban az 1980-as évek második felétől kezdődően. Funkcionális *spillover* alatt azt a jelenséget érti, amikor a gazdasági szektor néhány területe között oly mértékű kölcsönös függési viszony áll fenn, hogy valamely feladat (funkció) integrációja előbb-utóbb olyan feszültségekhez vezet, amelyek csak további funkciók integrációjával orvosolhatók. Ez a funkcionális nyomás az EK esetében az egységes piac nyomán megvalósuló szabad tőkeáramlás és az ebből fakadó (jelentős) árfolyammozgások közötti kapcsolatban mutatkozik meg, ami pótlólagos költségeket ró a nemzetközi (intraregionális) kereskedelemre. Ez végső soron kedvezőtlen hatást gyakorol a külkereskedelem volumenére, így a tagállamok gazdaságára is. A funkcionális hatásokon túl jelentős szerephez jutnak a politikai folyamatokat befolyásoló aktorok is, akik/amelyek felismerik, hogy a tagállami lépésekkel összehasonlítva a szupranacionális megoldások hatékonyabban képesek előmozdítani érdekeiket. Ez lényegében a politikai *spillover* jelensége. Az EK esetében a politikai támogatás mind a kormányzati, mind a nem kormányzati aktorok részéről tapasztalható volt. Az előbbivel összefüggésben Tranholm-Mikkelsen a biztosokat és az Európai Parlament tagjait említi, utóbbi kapcsán pedig a különféle érdekcsoportokat.[22] Pelkmans és Robson megfogalmazásában a belső piac programjának befejezését (kiteljesedését) az európai társadalom érdekcsoportjainak széles spektruma (az európai üzleti közösség, fogyasztói szervezetek,

[20] Ne feledjük, hogy a belső piac potenciális vívmányai nem aknázhatók ki maradéktalanul, ha a tagországok önálló monetáris és árfolyam-politikát alkalmaznak!

[21] Tranholm-Mikkelsen 1991.

[22] Tranholm-Mikkelsen 1991.

szakszervezetek stb.) támogatta.[23] A funkcionális és a politikai *spilloverek* mellett létezik egy harmadik, igen lényeges effektus is, amelyet intézményi *spilloverként*[24] nevesít a szakirodalom. Itt tulajdonképpen az integráció szempontjából meghatározó, központi intézmények szerepéről van szó, amennyiben azok maguk is az integráció motorjaivá válhatnak. Ez abban nyilvánul meg, hogy az intézmények autonóm közvetítőként képesek előmozdítani a közös érdekeket, vagyis jelentős mértékben hozzájárul(hat)nak az együttműködés fejlesztéséhez. Az EK esetében az Európai Bizottság volt az az intézmény, amely pozitívan reagált a funkcionális és a politikai *spilloverhatásokra*. Tranholm-Mikkelsen érvelése szerint azáltal, hogy az integráció az 1980-as évek végére új lendületet kapott, a neofunkcionalista megközelítést érdemes visszaemelni az elméleti diskurzusba.[25] Azt azonban kiemeli, hogy az integrációra olyan dialektikus folyamatként kell tekinteni, amelyet két ellentétes erő, az integrációs és a dezintegrációs logika alakít.

Az Európai Közösségeknek az említett időszakban végbement mélyülése, illetve a különféle *spilloverek* jelenléte tehát egyértelműen azt jelezte, hogy a neofunkcionalista elmélet továbbra is releváns megközelítési mód, és megfelelő magyarázó erővel bír a hosszabb távú folyamatok alakulásában. Az 1980-as évtizedtől megvalósuló újabb és újabb jelentős integrációs sikerek, valamint az ezzel szoros összefüggésben tapasztalt optimista politikai környezet egészen a 2000-es évek elejéig fennmaradt.

Az elmélet harmadik hulláma: az európai gazdasági kormányzás megerősítése

A GMU beindulását követő évtized viszonylag nyugodt periódusként értékelhető az integráció történetében. Az egységes fizetőeszközhöz kapcsolódó eufória, a kiegyensúlyozott gazdasági és politikai környezet, valamint a kezdeti sikerek ugyanakkor elfedték az unió súlyos szerkezeti gyengeségeit: a közös monetáris és a nemzeti költségvetési politikákból eredő aszimmetrikus struktúra, valamint az inkonzekvens és politikai döntésekhez kötött szankcionálási mechanizmus potenciális veszélyeit.[26]

A 2008-ban kirobbant globális pénzügyi és gazdasági válság, valamint a jelentős részben ebből eredő európai szuverén adósságválság egyértelműen felszínre hozta

[23] Pelkmans–Robson 1987.

[24] Tranholm-Mikkelsen eredetileg a *cultivated spillover* kifejezést használta, amely azonban a szupranacionális intézmények prointegrációs tevékenységére utal.

[25] Tranholm-Mikkelsen 1991.

[26] Copelovitch et al. 2016.

azokat a problémákat, amelyek explicit vagy implicit módon, de jelen voltak az euró bevezetése előtti szakmai vitákban. A válságok következtében nyilvánvalóvá vált, hogy határozott, a mélyülés felé mutató lépések nélkül akár az integrációs folyamat visszafordulására is számítani lehet. A válságkezelés és a kiútkeresés nem hagyta érintetlenül az integrációelméleteket sem. Amíg azonban az integráció korábbi periódusaiban jellemzően egyik vagy másik elmélet bírt meghatározó magyarázó erővel, illetve a két fő iskola (neofunkcionalizmus és kormányköziség) vitája volt meghatározó, addig 2008 után jóval komplexebb és bizonytalanabb mintázat rajzolódott ki. Egyfelől újabb elméletek születtek (mint például a posztfunkcionalizmus, az új szupranacionalizmus vagy az új kormányköziség), másfelől a válságrendezés maga is szokatlanul összetetté vált, így nehezen is volna magyarázható kizárólagosan egy-egy elmélet segítségével. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a válságrendezés egyes elemei, elsősorban a bankunió megvalósítása olyan jelentős mélyülést eredményezett a GMU-n belül, amely meglehetősen jól illeszthető a neofunkcionalista keretrendszerbe. Ugyanakkor a fiskális unió felépítése továbbra is várat magára – nem véletlen ezért, hogy ez esetben jellemzően egyéb, a kormányköziséget hangsúlyozó integrációelméleteket hívnak segítségül szerzők a lassulás, illetve a leállás magyarázatára. Hogy miért lehet sikeres magyarázat a neofunkcionalizmus az egyik esetben, és miért bizonyul kevésbé sikeresnek a másikban (a fiskális unió mellett ilyennek tekinthető a migrációs krízis is)? Halmai meglátása szerint két tényező okán: a magas fokú transznacionális kölcsönös függőség, valamint a meglévő (és/vagy kiépülőben lévő) szupranacionális kapacitások miatt.[27] Ha ugyanis ezek megvannak, akkor „az euróövezeti krízis tekintetében kialakuló pályafüggés az olykor húzódozó tagállamokat az integráció mélyítése irányában befolyásolja". A kölcsönös függőség és szupranacionális kapacitás hiánya vagy alacsony volta ellenben arra ösztökéli az egyes kormányokat, hogy saját hatáskörben cselekedve kínáljanak megoldásokat.

~

Hét évtizeddel az egységesülési folyamat után tehát még mindig jellemző a két nagy irányzat, a szupranacionalizmus és a kormányköziség vitája, sőt konfliktusa. Az előbbi irányvonalat hangsúlyosan képviseli a tanulmányunkban bemutatott neofunkcionalizmus. Nem véletlen, hogy Halmai a neofunkcionalista elmélet feltevései között egyebek mellett azt emeli ki, hogy a nemzetállamok – különösen a globalizáció korában – nem lehetnek alkalmasak az európai léptékű kihívások kezelésére.[28] Ezért

[27] Halmai 2023.
[28] Halmai 2021: 20.

is jellemző ezen elmélet szerint e folyamatoknak az európai technokraták általi irányítása, amelynek köszönhetően az integráció mint „öngerjesztő és tovagyűrűző folyamat elmélyül", a nemzetállamok jelentősége pedig zsugorodik. Mint nagy elmélet a neofunkcionalizmus kevéssé érzékeny azonban egy olyan új jelenségre, amely – mint Halmai kifejti[29] – éppen a bővülés és a mélyülés következményeként állt elő, vagyis a differenciálódásra. Holott e differenciálódás mind pregnánsabban mutatkozik meg az EU intézményi fejlődésében mint olyan valóság, amelyhez nemcsak a politikacsinálóknak, de az elmélet művelőinek is viszonyulniuk kell, ha nem kívánnak irreleváns magyarázattal szolgálni az integráció irányára és tartalmára vonatkozóan a jövőben.

Felhasznált irodalom

Copelovitch, M. – Frieden, J. – Walter, S. (2016): The Political Economy of the Euro Crisis. *Comparative Political Studies,* 49(7), 811–840. Online: https://doi.org/10.1177/0010414016633227

Haas, E. B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957.* Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Haas, E. B. (1961): International Integration: The European and the Universal Process. *International Organization,* 15(3), 366–392. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300002198

Haas, E. B. (1964): *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Haas, E. B. (1967): The Uniting of Europe and the Uniting of Latin America. *Journal of Common Market Studies,* 5(4), 315–343. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1967.tb01153.x

Haas, E. B. (1970): The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing. *International Organization,* 24(4), 607–646. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300017495

Haas, E. B. (1976): Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration. *International Organization,* 30(2), 173–212. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300018245

Haas, E. B. (2001): Does Constructivism Subsume Neo-Functionalism? In Christiansen, T. et al. (szerk.): *The Social Construction of Europe.* London: SAGE Publications. Online: https://doi.org/10.4135/9781446221105

Haas, E. B. – Schmitter, P. (1964): Economics and Differential Patterns of Political Integration: Projections About Unity in Latin America. *International Organization,* 18(4), 705–737. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300025297

Halmai P. (2019): Differenciált integráció: gazdasági integrációs modellek. In Halmai Péter (szerk.): *Tagállami integrációs modellek: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban.* Budapest: Ludovika, 67–141.

Halmai P. (2021): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Halmai P. (2023): Krízis és integráció. In Benczes I. – Szunomár Á. (szerk.): *Változó világ.* Budapest: Akadémiai.

[29] Halmai 2019, 2021.

Keohane, R. – Nye, J. (1977): *Power and Interdependence: World Politics in Transition.* Boston: Little & Brown.

Leuffen, D. – Rittberger, B. – Schimmelfennig, F. (2013): *Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union.* London: Palgrave Macmillan.

Lindberg, L. N. (1963): *The Political Dynamics of European Economic Integration.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Niemann, A. – Ioannou, D. (2015): European Economic Integration in Times of Crisis: A Case of Neofunctionalism? *Journal of European Public Policy,* 22(2), 196–218. Online: https://doi.org/10.1080/13501763.2014.994021

Pelkmans, J. – Robson, P. (1987): The Aspirations of the White Paper. *Journal of Common Market Studies,* 25(3), 181–192. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1987.tb00289.x

Schmitter, P. (1969): Three Neo-Functional Hypotheses About International Integration. *International Organization,* 23(1), 161–166. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300025601

Schmitter, P. (1970): A Revised Theory of Regional Integration. *International Organization,* 24(4), 836–868. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300017549

Schmitter, P. (2005): Ernst B. Haas and the Legacy of Neofunctionalism. *Journal of European Public Policy,* 12(2), 255–272. Online: https://doi.org/10.1080/13501760500043951

Tranholm-Mikkelsen, J. (1991): Neo-Functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC. *Journal of International Studies,* 20(1), 1–22. Online: https://doi.org/10.1177/03058298910200010201

Győrffy Dóra

Mélyintegráció és intézmények – Az euró szerepe a politikai rendszer alakulásában

A közös valuta és a demokrácia kapcsolata

Az európai pénzügyi válság idején elterjedt nézetté vált az a gondolat, hogy az eurózónatagság jelentősen szűkíti a közpolitikai választásokat – különösen azokban az országokban, ahol válságkezelésre volt szükség. A 2010-es években gyakran felmerült, hogy a költségvetési megszorítások hozzájárultak a populista mozgalmak megerősítéséhez. E félelmek ellenére nem következett be demokratikus összeomlás az euróövezeten belül. Empirikusan autoriter, tekintélyelvű irányba tartó fejleményeket csak az eurózónán kívül figyelhetünk meg – elsősorban Magyarországon és Lengyelországban. A tanulmány fő kérdése a következő: van-e ok-okozati összefüggés az euróövezeti (GMU) tagság és a demokratikus politikai rendszer ellenálló képessége között?

A kérdés megválaszolásához a tanulmány először bemutatja, hogyan alakult a politikai intézményrendszer az eurózónán belül és kívül, majd a mélyintegráció elméletét felhasználva Görögország és Magyarország esetének összehasonlítása révén rámutat azokra a mechanizmusokra, amelyek révén az euró növeli a demokratikus intézményrendszerek ellenálló képességét.

A következőkben először az EU egészében vizsgálom számszerűen a populizmus népszerűsége és az autoriter tendenciák jelenlétét az eurózónán belül és kívül, majd elméleti síkon magyarázom az eltéréseket. A tanulmány második felében Magyarország és Görögország esetén keresztül világítom meg, hogyan működik az elmélet a gyakorlatban.

https://doi.org/10.36250/01181_08

Győrffy Dóra

A populista pártok népszerűsége és a szabadság állapota az EU tagországaiban

A 2010-es években a politikai főáramon kívüli pártok tömeges térnyerése figyelhető meg szerte a világon. Az EU-n belül ezt Rooduijn és társai jól dokumentálják PopuList adatbázisukban[1] – számításaik szerint a populista, szélsőbaloldali és szélsőjobboldali pártok együttes szavazata az 1992-es 5%-ról 2019-re 27%-ra nőtt. A jelenség keresleti oldali okai között megtalálhatók a gazdasági és kulturális félelmek, míg a kínálati oldalon a védelem ígéretére építő ideológia meghatározó.[2] Ahelyett, hogy tovább vizsgálnám e tendencia okait, a következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a populizmus hogyan hat a politikai rendszerre az eurózónán belül és kívül.

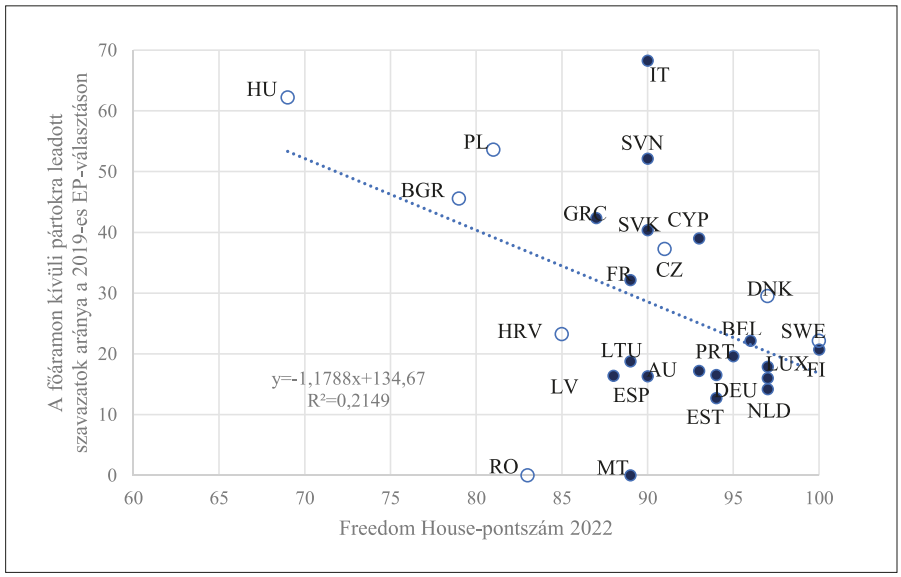
Az euró politikai rendszerre gyakorolt hatásának megértéséhez először fontos meghatározni a legfontosabb fogalmakat, mint a populizmus, az illiberalizmus és a tekintélyelvűség. Mindhárom erősen vitatott, mivel a jelentésért folytatott küzdelem a hatalomért folytatott harc.[3]

Mudde és Rovira-Kaltwasser szerint a populizmus vékony központú ideológia, amely úgy véli, hogy a társadalom végső soron két homogén és ellenséges táborra oszlik, a „tiszta emberekre" és a „korrupt elitre", és a politikának a nép általános akaratának kifejeződésének kell lennie.[4] A populizmus kialakulhat bal- és jobboldalon egyaránt – a fő cél az emberek félelmeinek és bizonytalanságainak erősítése, majd a védelem ígérete identitásuk és/vagy anyagi biztonságuk érdekében.

Az illiberalizmus kapcsolódó kifejezés, először Zakaria használta.[5] Olyan rendszerre utal, amely szemben áll a liberális alkotmányossággal: az emberi jogok érvényesítése elégtelen, a fékek és az ellensúlyok hiányoznak, a jogállamiság korlátozott, a tulajdonjogok bizonytalanok és a civil társadalom elnyomás alatt él. A populizmus és az illiberalizmus eredendően összefügg, mivel közös jellemzőjük a pluralizmus-ellenesség. Müller szerint a populisták azt állítják, hogy ők, és egyedül ők képviselik a népet, és aki nem támogatja őket, az nem része a nemzetnek.[6]

Az illiberalizmus tekintélyelvűséghez, azaz autoriter rendszerhez vezet, amelyben egyre nehezebbé válik a kormányzó hatalom legyőzése rendes választások során – még akkor is, ha választásokat tartanak, és a szavazatokat nem változtatják meg, az ellenzék

[1] Rooduijn et al. 2019.
[2] A témáról jó összegzést nyújt Benczes–Szabó 2023.
[3] Müller 2016: 9.
[4] Mudde – Rovira-Kaltwasser 2017: 6.
[5] Zakaria 1997.
[6] Müller 2016: 3.

1. ábra. *Populista, szélsőjobb és szélsőbal pártokra leadott szavazatok 2019-ben és a politikai szabadság 2022-ben az euróövezeten belül és kívül*
Megjegyzés: A GMU-tagokat a •, míg az eurón kívüli országokat az o jelzi.
Adatok: Freedom House 2022 a Freedom House pontszámáról, Rooduijn et al. 2019 a főáramon kívüli pártok besorolásáról, Döring–Manov 2020 az EP-választás eredményeiről.

számára nem egyenlők a versenyfeltételek, és az állam hatalmas erőforrásai általában sikeresen biztosítják a kormányzat győzelmét. Az a kérdés azonban, hogy a populizmus és az autoriter tendenciák szükségszerűen összekapcsolódnak-e, komoly vita tárgyát képezi, és emiatt lényeges, hogy a populizmust a tekintélyelvűségtől elkülönítve vizsgáljuk.

A populizmus és az autoriter törekvések jelenlegi helyzetét az Európai Unióban (EU) az 1. ábra foglalja össze. A populizmust a főáramon kívüli pártok eredményei jelzik, amelyek a legutóbbi, 2019. májusi európai parlamenti választásokon születtek. A populista pártok mellett szerepelnek a szélsőbal és a szélsőjobb pártok is, mivel sok esetben ezek vonzzák a populista szavazatokat. A tekintélyelvűség mértékét a Freedom House 2022-es rangsorának legfrissebb adatai mutatják be. A Freedom House pontszámai a politikai rezsimeket a politikai jogok és a polgári szabadságjogok alapján szabad, részben szabad és nem szabad kategóriába sorolják.[7]

[7] Az ezekbe a kategóriákba való besorolás a politikai jogok és a polgári szabadságjogok pontszámainak különböző kombinációit jelentheti. A módszertan alapos bemutatását lásd Freedom House [é. n.].

Amint az 1. ábrán látható, gyenge negatív kapcsolat van a Freedom House pontszáma és a populista szavazókat vonzó szélsőséges pártokra leadott szavazatok aránya között. Míg Magyarország és Lengyelország esete jól illusztrálja, hogy a populizmus a szabadság hanyatlásához vezethet, vannak más országok is, ahol hasonlóan magas a főáramon kívüli pártokra adott szavazatok aránya, ám mégis megőrizték a szabad minősítést – idetartozik Olaszország, Szlovénia vagy Görögország.

Az 1. ábra alapján azt is láthatjuk, hogy a főáramon kívüli pártokra való szavazás nem függ össze az euróövezeti tagsággal. Magyarországon és Lengyelországban, de Szlovéniában, Olaszországban és Görögországban is magas a szélsőséges pártokra adott szavazatok aránya. Azt is láthatjuk, hogy Máltán, amely tagja a GMU-nak, 0%-os a szavazataránya a nem főáramú pártoknak, csakúgy, mint Romániában, amely nem euróövezeti tag. Ez azt is jelenti, hogy ezek az adatok nem támasztják alá azt az elképzelést, hogy az euróövezet jelentette korlátok okozzák a populista trendet. Valójában az euróövezeten kívüli országokban a szélsőséges szavazatok átlagos aránya 33,4%, míg a GMU-tagországokban 26% volt.

Úgy tűnik, hogy az euró jelentősége abban áll, hogy megnehezíti azt, hogy a populista szavazatok autoriter áttörést hozzanak. A Freedom House legalacsonyabb pontszámával rendelkező öt ország mind az eurózónán kívüli. A legrosszabbul teljesítő GMU-tag Görögország, ahol viszonylag magas a nem főáramú pártokra leadott szavazatok aránya, de még mindig szabad országnak minősül. Ugyanakkor az is igaz, hogy két nem euróövezeti tagállam, Dánia és Svédország a Freedom House pontszámai alapján az élen áll. Ez azt jelenti, hogy bár az euró fontos védelem a szabadság és a demokrácia megőrzésében, természetesen nem ez az egyetlen lehetséges akadálya a tekintélyelvű törekvéseknek. A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen mechanizmusok állnak ennek hátterében.

Politikai trilemma és mélyintegráció

Az euró politikai rendszerre gyakorolt hatását a szakirodalom jellemzően korlátozásként értelmezi. Miután a GMU elitvezérelt program, a demokratikus deficitről szóló viták a kezdetektől fogva jelen vannak. A monetáris politika szupranacionális hatáskör lett, és bár a gazdaságpolitika nemzeti kézben maradt, a Stabilitási és Növekedési Paktum felügyeleti eljárásai korlátozzák.[8] A globális pénzügyi válságot követően a mentőcsomagok szigorú feltételrendszere és a gazdasági uniót

[8] Halmai 2020: 205–250.

erősítő intézményi reformok elmélyítették a GMU-n belüli demokráciával kapcsolatos aggodalmakat.

A gazdasági integráció és a demokrácia közötti lehetséges átváltásra Rodrik hívta fel a figyelmet a politikai trilemma elméletében.[9] Ebben a nyitott gazdaság trilemmájára épít, amely bemutatja, hogy az államoknak a három kívánatos lehetőségből – a tőke szabad mozgása, rögzített árfolyamok, független monetáris politika – csak kettőt lehetséges választani. A nemzetközi gazdasági integráció, a nemzetállam és a demokratikus politika hasonló kényszer elé állítja a döntéshozókat. Ha a nemzetközi gazdasági integráció elmélyül, választani kell az arany kényszerzubbony és a globális föderalizmus között. Az első esetben a nemzeti kormányok mérlegelési jogköre erősen korlátozott, mivel minden ország versenyez az emberekért és a beruházásokért. Ezzel szemben a globális föderalizmus azt jelenti, hogy a politika globális szintre lép, a nemzetállam elveszíti jelentőségét, és a döntéseket nemzetek feletti hatóságok hozzák meg.

Az euró a globális föderalizmust jeleníti meg európai szinten. A közös pénz a kereskedelmi integráción túl a gazdaságpolitikák szoros összehangolását is jelenti. Halmai elmélete alapján ez a mélyintegrációt jelenti, amikor egyszerre mélyül a gazdasági integráció és növekszik a tagországok homogenitása.[10] A homogenitás itt nem csupán a gazdaságpolitikák közeledését jelenti, hanem az 1. ábra alapján feltételezhetjük az intézmények növekvő hasonlóságát is.

A következőkben Görögország és Magyarország rövid összehasonlítása alapján azt mutatom be, milyen mechanizmusok révén működik mindez a gyakorlatban – azaz hogyan járul hozzá az euró az intézményrendszer védelméhez paradox módon épp a demokratikus döntéshozatal korlátozása révén.

Az euró és a politikai rendszer kapcsolata Görögországban és Magyarországon

Görögország és Magyarország az elmélet szempontjából leghasonlóbb esetnek tekinthető, hiszen mindkét országban nagy hagyománya van a populista politikának, és a költségvetési túlköltekezés miatt mindkettőnek szüksége volt nemzetközi pénzügyi segítségre a globális pénzügyi válság idején. A két ország közötti döntő különbség, hogy míg Görögország az euróövezet tagja, Magyarország nem, ami befolyásolta a pénzügyi válság kezelését, valamint a politikai intézményrendszer átalakítását is.

[9] Rodrik 2000.

[10] Halmai 2020: 412.

Populizmus, pénzügyi válság és a politikai rendszer

A populista politika sem Görögországban, sem Magyarországon nem a 2010-es években kezdődött. Míg előbbiben a Pánhellén Szocialista Mozgalom (PASOK) hatalomra kerülése után megindult az állami szektor szerepének jelentős növelése, amit a makrogazdasági fegyelem megbomlása kísért, Magyarországon a Kádár-rendszer igyekezett az elégedetlenségnek az életszínvonal fenntartásával gátat szabni – jelentős eladósodás árán.[11] Az 1990-es években mindkét országban volt egy rövid reformidőszak, amelynek eredményeként Görögország 2001-ben bevezette az eurót, míg Magyarország 2004-ben csatlakozott az EU-hoz. Az új évezred első évtizedében azonban visszatért a populista gazdaságpolitika: 2000 és 2008 között a GDP-hez viszonyított költségvetési hiány átlagos szintje Görögországban 6,8%, Magyarországon pedig 6,2% volt.[12] A Lehman Brothers 2008. szeptemberi összeomlását követően Magyarország lett a válság első uniós áldozata, majd másfél évvel később Görögország is elveszítette a piacokhoz való hozzáférését túlzott adóssága és költségvetési hiánya miatt. Mindkét ország nemzetközi mentőcsomagra szorult: Magyarország egyetlen alkalommal, 2009-ben, míg Görögországnak hivatalosan három alkalommal is szüksége volt erre (2010, 2012, 2015).[13]

A pénzügyi válság mindkét országban alapvető politikai változásokat hozott, és a korábban létező politikai váltógazdaság felborult: Magyarországon 2010-ben kétharmados győzelmet szerzett a Fidesz-KDNP, amit a következő 12 évben még három hasonló győzelem követett, míg Görögországban a korábbi PASOK – Új Demokrácia (ND) versengés helyett a szélsőbaloldali SYRIZA szerzett többséget 2015-ben. Ezek a fejlemények hasonló intézményi változásokhoz vezettek a két országban, amit Pappas a liberális politikai rendszer lebontásaként összegez:[14] a karizmatikus vezetőre való támaszkodás, a politikai polarizáció felerősítése, a közszféra lojális emberekkel történő feltöltése, illetve az állami források pártcélokra fordítása. Bár a SYRIZA-nak nem volt kétharmados többsége, kísérletet tett az alkotmány és a választási rendszer megváltoztatására, illetve a média szabadságának korlátozására. Magyarországon az alkotmányozó többség mindezt akadály nélkül végrehajtotta.

Az intézményi különbségeket jelzi az ellenzék eltérő szereplése hasonló stratégia mellett is. 2019-ben Kiriákosz Micotákisz, az Új Demokrácia (ND) 47 éves

[11] A két ország populista hagyományainak hasonlóságát kiválóan összefoglalja Pappas 2014.

[12] Saját számítás az Európai Bizottság AMECO adatbázisából az államháztartás nettó hitelnyújtása adatból.

[13] A két ország válságáról és válságkezeléséről részletesen lásd Győrffy 2018.

[14] Pappas 2020: 56.

technokrata vezetője a mögötte álló koalíció révén sikeresen legyőzte a SYRIZA-t egy centrista programmal, amely az egyéni szabadságra, az oktatásra, az adócsökkentésekre, a jogrendszer egyszerűsítésére és az állam digitális átalakulására összpontosított.[15] Egy nagyon hasonló erőfeszítés teljesen kudarcot vallott Magyarországon 2022-ben. A következőkben azt mutatom be, hogy az intézményrendszer mellett hogyan játszott szerepet ebben a politikai kimenetben az euró.

Illiberalizmus és euró

A görögök ragaszkodása az euróövezeti tagsághoz – 84% kívánta megőrizni a közös pénzt[16] – jelentősen rontotta pozíciójukat a nemzetközi hitelezőkkel szemben, hiszen így az EU-nak ellenőrzése volt az ország likviditása felett. Miután 2015-ben az EKB befagyasztotta az ELA-t (sürgősségi likviditási támogatás), és a grexit valós lehetőséggé vált, a görög kormánynak büntető megállapodást kellett aláírnia, hogy „eloszlassa azt a benyomást, hogy a SYRIZA felelőtlensége jutalmat eredményezett".[17] Az új megállapodás rendkívül részletes feltételrendszert tartalmazott a strukturális reformokra vonatkozóan, különös tekintettel a végrehajtásra. A szükséges intézményi reformok közé tartozott a görög közigazgatás depolitizálása, a korrupció elleni fellépés, az igazságszolgáltatás és a görög statisztikai hivatal megerősítése. A mentőcsomag feltételrendszerének szigorú végrehajtása végül erodálta a SYRIZA népszerűségét, és megnyitotta az ajtót a politikai változás előtt. Ez egészen más kontextust jelentett az illiberális állam felépítéséhez, mint Magyarországon.

Euró nélkül a magyar gazdaságpolitikának jóval nagyobb szabadsága volt az illiberális rendszer megszilárdításában, mint Görögországnak. A legfontosabb eszköz a forint leértékelésének lehetősége, amely ugyan hozzájárul a közepes jövedelem csapdájának kialakulásához,[18] ám hosszú ideig lehetővé tette a bérek forintban történő emelését, illetve a költségalapú versenyképességet. Az önálló monetáris politika szintén sokáig lehetővé tette a kamatszint alacsonyan tartását: az alapkamat 2016. szeptembertől alacsonyabb volt, mint az inflációs ráta, és az így kialakuló negatív reálkamat a fogyasztás és az eszközárak emelkedését okozta.[19] Eurózónán kívüli

[15] Pappas 2020: 65.

[16] Lásd a Reuters tudósítását. Reuters Staff 2015.

[17] Featherstone 2016: 55.

[18] Győrffy 2021.

[19] Az alapkamatot 2016 májusában 0,9%-ra csökkentették, míg az infláció 2016 októberében meghaladta az 1%-ot. Az infláció a cikk írásáig (2023. március) az alapkamat felett maradt. Az alapkamatra vonatkozó adatok elérhetők: MNB [a]; [b].

országként Magyarországnak nem kötelessége belépni a bankunióba, ami lehetővé teszi a pénzügyi szektorban az önálló tulajdonosi, szabályozási és felügyeleti politikák folytatását. Mérő és Piroska részletesen dokumentálja, hogyan vált ily módon lehetővé a magyar bankszektor tulajdonosi szerkezetének átalakítása és a kormány számára fontos szabályozási ügyekben a diszkrecionális döntések meghozatala.[20]

Bár 2023-ra a leértékelésre építő gazdaságpolitika korlátai nyilvánvalóvá váltak, és az infláció felgyorsulásával a monetáris politika szigorítása megkerülhetetlen lett, az önálló valuta több mint egy évtizedig hozzájárult a gazdasági növekedés fenntartásához annak ellenére is, hogy az ország ebben az időszakban termelékenységben az EU-átlagtól lemaradt, és nem felzárkózott.[21] A gazdasági fellendülés illúziója hozzájárult a politikai rendszer stabilitásához is.

Összegzés

A tanulmány az euró politikai rendszerre való hatását vizsgálta. Rámutatott arra, hogy a tagországok eddigi tapasztalatai alapján a főáramon kívüli erők illiberális törekvéseit az euróövezeti tagság jelentős mértékben akadályozhatja. Ez a mélyintegráció[22] megnyilvánulásának tekinthető – a pénzügyi integráció az intézményrendszer homogenitásának a növekedésével is jár. Görögország és Magyarország példáján keresztül azt is bemutattam, melyek azok a mechanizmusok, amelyek ezt biztosítják: idetartozik a leértékelés lehetősége, az önálló kamatpolitika csakúgy, mint a bankszabályozás.

A leírtakból adódó fő következtetés, hogy az euróövezetbe való belépés nem csupán gazdasági, hanem politikai értékválasztás is: a liberális demokrácia és az euróövezeti tagság egymást erősíti.

[20] Mérő–Piroska 2016.
[21] Győrffy 2021: 62.
[22] Halmai 2020.

Felhasznált irodalom

Benczes I. – Szabó K. (2023): Társadalmi törésvonalak és gazdasági (ir)racionalitások: A közgazdaságtan szerepe és helye a populizmus kutatásában. *Közgazdasági Szemle,* 70(1), 23–54. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.1.23

Döring, H. – Manov, P. (2020): *ParlGov 2020 Release.* Online: https://doi.org/10.7910/DVN/Q6CVHX

Featherstone, K. (2016): Conditionality, Democracy and Institutional Weakness: The Euro-Crisis Trilemma. *Journal of Common Market Studies,* 54(S1), 48–64. Online: https://doi.org/10.1111/jcms.12411

Freedom House [é. n.]: *Freedom in the World Research Methodology.* Online: https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology

Győrffy, D. (2018): *Trust and Crisis Management in the European Union: An Institutionalist Account of Success and Failure in Program Countries.* London: Palgrave Macmillan.

Győrffy D. (2021): Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle,* 68(1), 47–75. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.47

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció: A Gazdasági* és *Monetáris Unió* ökonómiája. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Mérő, K. – Piroska D. (2016): Banking Union and Banking Nationalism – Explaining Opt-Out Choices of Hungary, Poland and the Czech Republic. *Policy and Society,* 35(3), 215–226. Online: https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2016.10.001

MNB [a]: *A jegybanki alapkamat alakulása.* Online: https://www.mnb.hu/en/Jegybanki_alapkamat_alakulasa

MNB [b]: *Az MNB inflációs alapmutatói.* Online: https://www.mnb.hu/kiadvanyok/elemzesek-tanulmanyok-statisztikak/az-mnb-inflacios-alapmutatoi

Mudde, C. – Rovira Kaltwasser, K. (2017): *Populism – A Very Short Introduction.* Oxford – New York: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001

Müller, J.-W. (2016): *What is Populism?* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Pappas, T. (2014): Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition,* 49(1), 1–23. Online: https://doi.org/10.1017/gov.2013.21

Pappas, T. (2020): The Pushback Against Populism: The Rise and Fall of Greece's New Illiberalism. *Journal of Democracy,* 31(2), 54–68. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2020.0036

Reuters Staff (2015): Overwhelming Majority of Greeks Want to Keep Euro, Poll Shows. *Reuters,* 2015. július 10. Online: https://www.reuters.com/article/uk-eurozone-greece-euro-poll-idUKKCN0PK1WJ20150710

Rodrik, D. (2000): How Far Will International Economic Integration Go? *Journal of Economic Perspectives,* 17(1), 177–186. Online: https://doi.org/10.1257/jep.14.1.177

Rooduijn, M. et al. (2019): *The PopuList: An Overview of Populist, Far Right, Far Left and Eurosceptic Parties in Europe.* Online: www.popu-list.org

Zakaria, F. (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs,* 76(6), 22–43. Online: https://doi.org/10.2307/20048274

Gottfried Péter

Helyreállítási Alap – újra és újra? Kell-e az EU-nak állandó fiskális kapacitás – és konkrétan nekünk?[1]

A Covid-pandémiára adott uniós válaszlépések egyik legfontosabbikaként felfüggesztették a tagállamok költségvetési fegyelmére és adósságára vonatkozó szabályokat. Ma a 3, illetve a 60%-os szabálytól minden tagországban jelentős eltérések mutatkoznak, s a szabályozott rendhez való visszatérés elkerülhetetlen. De mik legyenek az új előírások? Változtatás nélkül a régiek, részben vagy teljesen újak? A lépés kapcsolódjon-e össze az integráció jövőjét érintő strukturális változtatásokkal? Legyen-e állandó eszköz a közös kötvénykibocsátás, amelyet eredetileg egyszeri válságkezelő intézkedésként fogadtak el? Milyen megfontolások merülhetnek fel a magyar érdekek szempontjából? Egyáltalán vannak-e az általános európai előnyökön belül speciális magyar érdekek, és azok illeszkednek-e a nagy egészbe? A tanulmány ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni. Az Ukrajna elleni háború elkerülhetetlen és tartós hatással lesz az európai integrációra is. Mivel azonban jelen írás az orosz agresszió előtt készült, arra nem tér ki. Ugyanakkor a már addig felmerült kérdések relevánsak lehetnek az új környezetben is. A hírek szerint arra lehet számítani, hogy az Európai Bizottság ez év november végéig teszi meg a költségvetési szabályok felülvizsgálatára vonatkozó javaslatát.

A pandémiára adott uniós szintű intézkedések sorában az elsők között szerepelt a költségvetési deficitre és az államadósságra vonatkozó szabályok felfüggesztése. Ezt a Stabilitási és Növekedési Paktum (*Stability and Growth Pact,* SGP) által

[1] Az írás a *Hitelintézeti Szemle* 2021. évi szeptemberi számának *Jövőképünk* rovatában megjelent esszé változatlan formában történő utánközlése. Az eredeti cikk online elérhető a következő linken: https://doi.org/10.25201/HSZ.20.3.110126.

https://doi.org/10.36250/01181_09

biztosított mentesítési záradék *(general escape clause)* tette lehetővé,[2] és a lépés indokoltsága nem vitatott. A paktum felülvizsgálata már a járvány előtt megkezdődött, de 2021 vége felé a gondolkodás egyre inkább afelé tolódott, hogy a válság kifutását követően az EU változatlan formában állítsa-e vissza a korábbi – a központi költségvetés hiányát 3, illetve az államadósságot 60%-ban maximalizáló – szabályokat, vagy használja ki a helyzetet arra, hogy a korábban is sokat bírált és ellentmondásos szabályokat módosítsa. Ez utóbbi felvetés azért is indokolttá vált, mert a válságkezelés során a tényszámok nagyon messzire kerültek a céloktól, így felmerült, hogy a mechanikus visszaállítás az átlagosan 100 – de esetenként 120, 150 vagy 200 – %-ot is elérő adósságok mellett betarthatatlannak bizonyulhat, vagy a kitűzött értékek csak katasztrofális reálgazdasági és társadalmi áron lennének betarthatóak.[3]

Bár Magyarország szempontjából mindkét eshetőség nagy jelentőséggel bír, ez az írásom mégsem azokat mérlegeli, itt csupán néhány szóban kívánok rávilágítani lehetséges következményükre. Egyrészt ugyanis érdekünk, hogy az Európai Unió minden tagországában átláthatóan, egyöntetűen és egyszerűen alkalmazható szabályok érvényesüljenek, másrészt viszont európai és világgazdasági integrációnk kiemelkedő szintje miatt hazánk kereskedelmi és pénzügyi tekintetben oly mértékben a piaci értékítéletnek kitett ország, hogy az intézményi-politikai megítélésnél korábban és erőteljesebben reagál a piacira. A jelenlegi deficites adósságszámok alapján ezért Magyarországnak a számszerű SGP-kritériumokra való érzékenysége nem különösebben erős. Más szóval: számunkra nagy valószínűséggel elfogadható lesz az a szabály, amelyet a leginkább kitett tagországok el tudnak viselni. Megint másképp: *minket elsősorban nem az uniós szabályok, hanem a piaci megítélés fegyelmez.*

A szabályok felfüggesztése utáni helyzet felvetett azonban egy újabb kérdést: az Európai Helyreállítási Eszköz mintájára legyen-e új, állandó fiskális kapacitás? A dilemma részben váratlanul jelentkezett, részben nem. Nem váratlanul, hiszen a tagországok azon csoportja, amely már jóval a pandémia előtt is sürgette a közös, a válságok kezelésében segíteni képes fiskális kapacitás létrehozását, elérte, hogy a járvány okozta krízis orvosolásának egyik kiemelkedő eszközeként létrejöjjön a *Next Generation EU* (NGEU) nevű európai helyreállítási terv, illetve annak kulcselemeként közös hitelfelvétellel egy pénzügyi alap, a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz (*Recovery and Resilience Facility,* RRF), amely elsősorban a rászorultság, és csak kisebb mértékben a jövedelemszint alapján támogatja vissza nem térítendő pénzekkel és esetleg hitellel a tagországokat.[4]

[2] European Commission 2020.
[3] European Commission 2021; SUERF 2021.
[4] Draghi–Macron 2021.

Ugyanakkor váratlanul, mert az eszköz létrehozásának idején annak világos és egyértelmű feltétele az volt, hogy az egyszeri intézkedés, amely a jövőben nem tekinthető precedensnek vagy hivatkozási alapnak hasonló eszköz létrehozásához.

Eltekintve a kezdeményezés körülményeitől, nézzük, melyek az új, állandó pénzügyi alap mellett és ellen szóló megfontolások!

Mellette szól, hogy a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) létrejötte óta az elméleti szakemberek többsége egyetért abban, hogy a közös pénz a monetáris unió mellett az abban részt vevő országok fiskális politikájának fokozatos közelítését, vagyis a fiskális unió felé történő előrelépést feltételezi. Vitathatatlan ugyanakkor az is, hogy sokszori nekifutás ellenére sem volt soha elég politikai akarat arra, hogy az adók egy fokozatosan növekvő részét európai szinten vessék ki.

Elég példaként az úgynevezett öt elnök – az Európai Tanács (EiT), az Európai Bizottság (a továbbiakban: Bizottság), az Európai Központi Bank (EKB), az eurócsoport *(Eurogroup)* és az Európai Parlament (EP) vezetője – 2015-ös közös jelentésére emlékeztetni,[5] amely világos utat jelölt ki ugyan, de azt a tagországok egyetértésének hiányában nem követte a végrehajtás. Hasonló okok miatt torpant meg – legalábbis eddig – a bankunió harmadik pillérének, a betétbiztosítási alapnak a megvalósítása. A fiskális unió várának felvonóhídját tehát minden nyilatkozat és erőfeszítés ellenére sem sikerült leengedni. Ezért tekinthető kritikus lépésnek, hogy a pandémia okozta sokk kikényszerítette az egyetértést egy olyan alapkérdésben, mint a közös kötvénykibocsátás. Még akkor is, ha ezt ünnepélyes ígéret kísérte arról, hogy nem lesz belőle precedens.

A felvetés mellett érvelők arra is hivatkoznak, hogy a nemzeti erőfeszítéseken felül uniósokra is szükség van ahhoz, hogy az adósságok leépítésével párhuzamosan forrásokat tudjanak mobilizálni a versenyképességhez szükséges, de költséges reformok, továbbá az olyan közös célok finanszírozásához, mint a zöldítés és a digitalizáció.

A kezdeményezéssel kapcsolatban – az ígéret betartásán túl is – felmerülnek súlyos és eddig megválaszolatlan kérdések. Talán a legnagyobb közülük, hogy miként oldható meg egy állandó alap finanszírozása. Elvileg modellnek tekinthető az RRF, amely 30 éves lejáratú közös kötvénykibocsátáson alapul. Az azonban már akkor is komoly morális kérdést vetett fel, amikor egyszeri megoldásként éltek vele a tagállamok. Miközben ugyanis a klímavédelem során az áldozatvállalás kérésének hivatkozási alapja az, hogy a mai generáció felelősséggel tartozik a jövő nemzedékekért, és nem élhetjük fel a Föld erőforrásait, elképzelhető-e, hogy rendszerszintűvé tesszük utódaink eladósítását mai pénzügyi problémáink kezelése érdekében?

[5] European Commission 2015.

Esetleg a tagországok egyszeri vagy rendszeres befizetése lenne a forrás? De ilyen mechanizmus már van. Így működik az Európai Stabilitási Mechanizmus (ESM) az eurózónán belül,[6] amelyet azonban a benne rejlő lehetőség ellenére nem használnak ki a tagországok. Pedig olyan módosítások is történtek, amelyek célja az IMF-hitelekhez hasonló stigmatizáló hatás és politikai következmények elkerülése volt. De akkor miért hozzunk létre egy másikat?

További kérdés, hogy ha létezne ilyen alap, akkor pontosan mire lenne felhasználható.

A lehetséges célok tartalmi, politikai, jogi és intézményi szempontból két csoportba sorolhatóak, amelyek között mindaddig fontos különbséget tenni, amíg nem minden EU-tagállam használja a közös pénzt. Az egyikbe tartozik a kohézió, a konvergencia, a zöldítés, a digitalizáció, tehát mindazok a célok és feladatok, amelyek az uniós szerződésekből levezethetően közös politikák. Az uniós hatáskörbe tartozó kiadások finanszírozására az EU többéves pénzügyi kerete (*Multiannual Financial Framework,* MFF) és az éves költségvetések szolgálnak. Ha valaki úgy gondolja, hogy azokra nem fordítunk elég uniós forrást, akkor kézenfekvő a megoldás: növeljük meg a közös költségvetést – akár a kétszeresére vagy a többszörösére!

Teljesen más a helyzet, ha a közös kapacitást válságok, tehát sokkok kezelésére akarjuk használni. Gyakran szerepel az érvelések között, hogy erre az eurót használó, de újratermelődő strukturális deficittel küzdő országoknak azért van szükségük, mert önálló pénz hiányában nem áll rendelkezésükre az árfolyamon keresztül történő alkalmazkodás lehetősége. Ebben az esetben viszont az is felmerül, hogy az eszköz csak az eurót használó országok körére korlátozódjon. Ez rendben is lenne, ha hatása semleges lenne az eurót nem használó országokra nézve. Sajnos nem ez a helyzet. Számolni kell azzal, hogy a piac minden egyéb körülmény változatlansága esetén is negatívan reagálna arra, hogy az EU-tagok egy része nem rendelkezik olyan védőhálóval, amellyel a többiek igen. Ezt elkerülendő, illetve a semleges, stabil állapothoz pótlólagos védőhálók biztosítására lenne szükség a közös pénzt még nem használó országok számára.

Az egyik ilyen lehetne egy *swap* facilitás, tehát egy olyan könnyítés, amely adott keretek között bármikor lehetővé teszi – a likviditási helyzettől függően – a nemzeti valutáért cserébe euró rendelkezésre bocsátását. Ez a megoldás nem példátlan, sőt már bevett gyakorlat. Többek között Magyarország is élhetett vele a 2008–2009. évi pénzügyi válságkezelés során, és ma is működik hasonló több központi és nemzetközi bankkal. Az új elem a stabilitás lenne. Az összeg nagyságának az eurózónával

[6] European Council 2021.

folytatott árukereskedelem volumenéhez kellene igazodnia. Egy másik védőháló egy hitelkeret biztosítása lehetne, a jelenlegi *Balance of Payments* (BoP) *assistance facility* alapján. Annak az elnevezését és stigmatizáló jellegét úgy lehetne kiküszöbölni, ahogy az az ESM-mel is történt. (Bár igénybevétele presztízsokok miatt még így is aggályos.)

A következő kérdés, hogy milyen alapon minősíthetjük pozitívnak az RRF tapasztalatait. Vannak tagországok – ilyen Magyarország is –, amelyeknek még a programját sem hagyta jóvá a Bizottság és az Európai Unió Tanácsa (Tanács) – hazánk esetében annak ellenére sem, hogy az minden uniós szabályrendszernek maradéktalanul megfelel. Ráadásul a jóváhagyást követő szakaszonkénti, specifikus feltételek teljesítéséhez kötött kifizetéseket a mai napig számos bizonytalanság övezi. Az első értékelés legkorábban 2026-ban történhet, de inkább még később. Az eredményesség mércéje végül is nem az, hogy mennyi pénzt sikerül lehívni és befektetni, hanem az, hogy az adott beruházások révén javul-e a versenyképesség, és így elkerülhető-e az egyensúlyi hiányok újratermelődése – attól ugyanis fenntarthatóvá válik a konvergencia és a növekedés, s végül szükségtelenné válnak a rendkívüli tőkeinjekciók. Egyelőre azonban semmilyen bizonyíték nincs erre. Sőt, gyanakvásra adhat okot a részletek ismerete nélkül is, hogy a Bizottság azon tagországok programjait hagyta jóvá a leggyorsabban – hetek alatt –, amelyek évek vagy akár évtizedek óta a legnagyobb akadályokkal küszködnek, amikor a szükséges reformokhoz keresnek belpolitikai támogatást.[7] Ugyanakkor azoké elfogadása bizonyul a legproblematikusabbnak, amelyek a rendszerváltás óta rekordereknek számítanak a reformok és a reformálhatóság szempontjából.

A fenti szempont felveti azt a kérdést is, hogy milyen erős és milyen minőségű legyen az úgynevezett jogállamisági kondicionalitás. Mindenekelőtt pedig alkalmas-e egy közös hitelből finanszírozott és gazdaságpolitikai célból létrehozott alap a szankcionálásra?

A jogállamisági kondicionalitás kérdése nem fér bele e dolgozat tárgykörébe. A szerző nem vitatja, hogy a szerződés 2. cikkében foglalt értékek, beleértve a jogállamiságot, az uniós lét alappillérei, és nem vonható kétségbe az uniós intézményeknek és a tagországoknak a kritikához való joga, amennyiben valamely ország kapcsán kétség merülne fel a jogállamiság sérelme tekintetében. Fontos lenne azonban, hogy mielőtt szankciókat vetnének ki, létrejöjjön az egyetértés arról, hogy miként biztosítható a kettős mérce kizárása, tehát a tagországok egyenjogúsága, a tényeken alapuló objektív megítélés, a pártpolitikai szempontok kizárása. Nem tartunk itt, de ha így lenne, akkor is a szerződés 7. cikke szerint kellene eljárni annak elkerülése

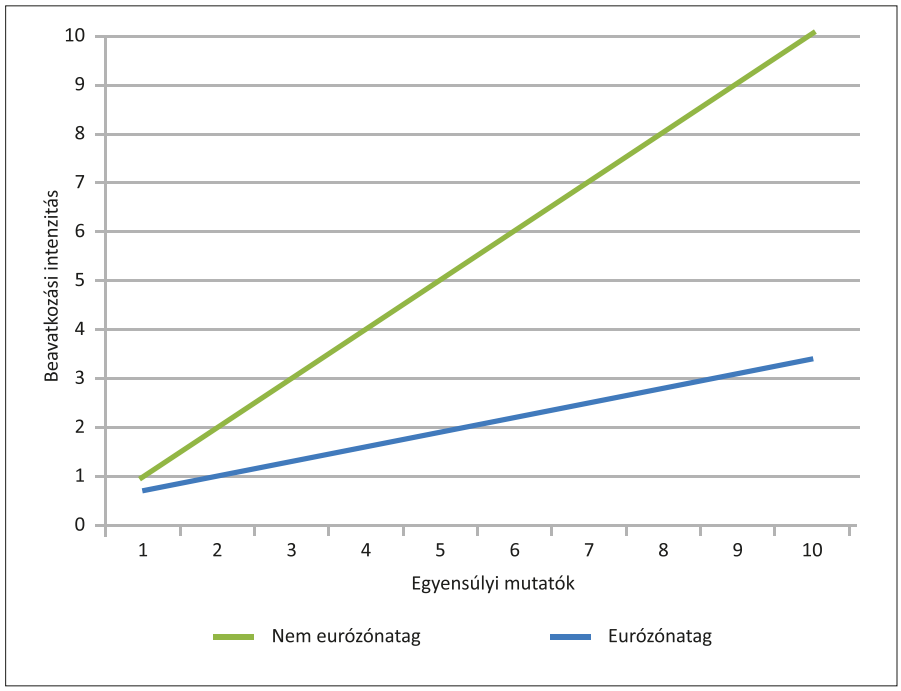
[7] Bokhorst 2021.

érdekében, hogy egyes tagországok politikai-ideológiai okokból kerüljenek hátrányba. Fontos felidézni azt is, hogy a 2020. decemberi európai tanácsi konklúzió a pénzügyi szankciókkal nem általában a jogállamisági sérelmeket fenyegeti, hanem azokat a rendellenességeket, amelyek az Európai Unió pénzügyi érdekeit veszélyeztethetik. Hogy ez a gyakorlatban miként érvényesíthető, arról külön jogszabályt kell alkotni – ami még nem történt meg. Annak készítése során megkerülhetetlen az Európai Bíróság 2022. február 16-ai ítélete, amely szerint a jogállamisági kondicionalitásról szóló rendelet csak akkor alkalmazható, ha egy, a jogállamisággal összefüggő kérdésnek közvetlen hatása van az EU pénzügyi érdekeire.

Ha azonban a kondicionalitás a 2-es és a 6-os csomag, valamint a makrogazdasági egyensúlyt ellenőrző eljárás keretein belül maradna – ami véleményem szerint a helyes döntés lenne –, akkor megfontolásra érdemes annak intenzitását az egyensúlyi helyzet megbomlásának mértékéhez igazítani. Ha tehát egy tagország esetében nagy az egyensúlyi pályától való eltérés, akkor durvább, ha kisebb, akkor enyhébb legyen a kondicionalitás szigora. Más szóval, ha egy ország az objektív adatok alapján fenntartható egyensúlyi pályán halad, akkor nem indokolt mélyreható reformokra vonatkozó ajánlások megfogalmazása. Ha azonban nyilvánvalóan strukturális reformokra lenne szükség – akár az egyensúlyhoz, akár a növekedéshez, akár azok összhangjához –, akkor viszont az uniós követelmények erőteljesebb érvényesítése során a folyósítás feltétele lehet a konkrét tagországi reformok keresztülvitele. Ez a megközelítés a szemeszter teljes újrahangolását jelentené.

Az európai szemeszter újragondolása elkerülhetetlennek tűnik, a tagországok ugyanis eltérően viszonyulnak az abban megfogalmazott ajánlásokhoz/feltételekhez. Van, ahol kifejezetten szükség van arra, hogy a kormány a belpolitikai ellenállásba ütköző reformok elfogadtatása érdekében külső – például uniós – nyomásra hivatkozhasson. Másutt ez szükségtelen, és olyan is előfordulhat, ahol kifejezetten ellentétes hatást vált ki. Különösen igaz ez olyankor, ha ideológiai kérdésekben nyilvánul meg a Bizottság, vagy szerződéses kötelezettségeken túli feltételek fogalmazódnak meg. Az utóbbi években alakult ki az a – tagországonként differenciált – gyakorlat, hogy a Bizottság olyan ajánlásokat tesz, amelyek egyrészt kívül esnek az uniós hatáskörben levő politikák keretein, másrészt a belpolitikában a tagországi kormányok ellenében hatnak. Magyarország esetében ilyen témát jelentett korábban a közmunkaprogram, a munkanélküli-ellátások időtartama vagy a szektorális adók kivetése.

Figyelemre méltó változás, hogy a kiskereskedelmi adóra vonatkozóan – amely a Bizottság hajthatatlansága miatt, de tagországi tiltakozás mellett szemeszteri ajánlássá vált – az Európai Bíróság végül a Bizottsággal szemben a kormány álláspontjának jogszerűségét erősítette meg. Nem, vagy nem eléggé érvényesül tehát

1. ábra. *Javaslat az uniós beavatkozás intenzitása és a tagországi egyensúlyi mutatók állapota közötti korreláció megteremtésére*
Forrás: saját szerkesztés

az az elv, hogy az adott tagország legyen a reformok kezdeményezője. Így aztán nem meglepő, ha az ajánlások csalódást keltően alacsony mértékben, mindössze 5%-ban valósulnak meg teljesen.[8]

Helyes-e e helyzetre azzal válaszolni, ami az RRF-módszer állandósításából adódna, vagyis hogy az új költségvetési eszköz kifizetései nemcsak a programnak a Bizottság és a Tanács általi jóváhagyásától függnének úgy általában, de az úgynevezett mérföldköveknél egyenként és tételesen az egyes reformlépésektől is. Azt gondolom, hogy emellett akkor lehetne érvelni, ha a Bizottság a tagországok teljes és feltétlen bizalmát élvezné, és pártpolitikai szempontoktól mentesen, objektíven járna el. De még ez esetben is felvethető lenne, hogy ez a feltétel összeegyeztethető-e

[8] A Pénzügyminisztérium által az európai szemeszter legfrissebb (2011–2019) végrehajtási arányai alapján készített felmérés szerint a vizsgált 23 tagállamban az országspecifikus ajánlások (*country specific recommendation,* CSR) mindössze 5%-át sikerült teljes, 17%-át pedig jelentős mértékben átvenni, míg azok 45%-ában történt részleges előrelépés. Fontos ezzel kapcsolatban azt is megjegyezni, hogy a tagállami arányok jelentősen szóródnak.

az uniós és a tagállami felelősség- és hatáskörmegosztásnak az EU-ról szóló szerződésekben rögzített arányával. A tagországok és az uniós intézmények közötti bizalom azonban nem minden esetben áll fenn. (Különösen mióta a Jean-Claude Juncker vezette Bizottság önmagát politikai szereplőként definiálta – ami kérdéseket vet fel eredeti missziója és szerepvállalása tekintetében, miszerint a szerződések őreként jár el.)[9] Egy ilyen mechanizmus létrehozása oly mértékben módosítaná a hatásköröket, ami lopakodó módon nem kezelhető, s véleményem szerint szükségessé tenné az EU-szerződések módosítását.

A fentiek alapján *hogyan értékelhető a magyar érdekek szempontjából* az a javaslat, hogy az ideiglenes NGEU és RRF alapján jöjjön létre új, immáron állandó eszköz? Azt gondolom, hogy az RRF-re vonatkozó magyar tapasztalatok sokkal inkább a kockázatokat, mint az esetleges előnyöket támasztják alá. Ezek közül kiemelek hármat.

Az első és talán a legfontosabb, hogy nehezen lehet eltekinteni annak az *erkölcsi következményétől,* hogy a ma problémáit a jövő generációjának költségére, annak terhére próbáljuk megoldani. Az a módszer azonban, amely folyamatosan és rendszerszerűen 30 éves lejáratú kötvények – tehát adósságok – kibocsátásából finanszírozná a jelen kiadásait, ezt jelentené. Ha az a struktúra, amelyet létrehoztunk, nem képes önmagát fenntarthatóan finanszírozni, akkor a struktúrát kell megváltoztatni, nem a gyermekeinket eladósítani. Ráadásul úgy, hogy semmilyen bizonyíték sincs arra, hogy a hitelekből érdemben kezelni tudjuk a problémáink gyökerét, azaz hogy azzal ellensúlyozni tudjuk az európai gazdaság versenyképességének évtizedek óta tapasztalható, világpiaci versenytársainkéhoz képesti romlását. Tartós megoldást attól remélhetünk, ha az EU tagországai egyenként és együttesen is vállalják a felelősséget és az erőfeszítést. Rendkívül kockázatos a felelősség szétterítésére alapozni a reményeket. A kohéziót erősíteni kell a közös politikával, mivel a konvergencia erőt ad a közösség egészének, de a tagországok egyensúlytartó növekedési pályája alapvetően saját erőfeszítéseik révén biztosítható, mással nem helyettesíthető.

A második, hogy az új eszköz minőségi ugráshoz vezetne *a nemzeti jogosítványoknak az EU hatáskörébe tolása* irányába – anélkül, hogy ennek a demokrácia vagy a közpolitikák minőségére való pozitív hatása bizonyított lenne. Talán inkább az ellenkezője feltételezhető, ha hiszünk annak az elvnek az érvényességében, hogy a döntéseket azon a szinten – legyen az térségi, tagországi vagy uniós – érdemes meghozni, amelyen biztosítható a demokratikus legitimitás és az átláthatóság, s a polgárok még azonosulni tudnak a döntésekkel. A szubszidiaritás nem elvont elméleti szempont, hanem annak a kérdése, hogy hogyan lehet a legnagyobb hozzáadott

[9] Lásd például Juncker beiktatási beszédét az Európai Parlament plenáris ülésén, 2014. július 15-én (Juncker 2014).

értéket kihozni az egyes közpolitikai lépésekből. A körvonalazódó javaslat nem ebbe az irányba mutat: intézményi érdekeket fejez ki, de összességében kevésbé látható, hogy növeli a közjót.

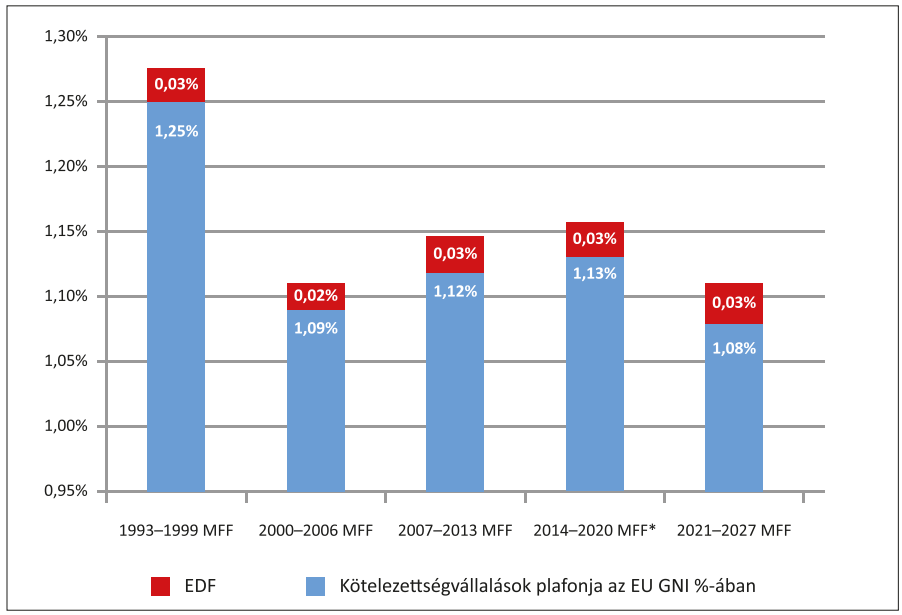
A harmadik lehetséges megfontolás az újraelosztásra vonatkozik. E tekintetben kiindulópont lehet, hogy azokat a közpolitikákat érdemes a tagállami helyett a közös költségvetésből finanszírozni, amelyek így nagyobb hatékonyságot vagy egyéb hozzáadott értéket kínálnak.

Ezek mellett megfontolandó annak az érvrendszernek a helytállósága is, amelyre alapozva az intézmények az RRF létrehozását javasolták. Idetartozik a válságkezelési képesség vagy a hatékonyabb, kevesebb adminisztrációval járó forrásfelhasználás. A tapasztalatok szerint azonban erre a már bevált kohéziós politikai keretrendszer legalább annyira alkalmas, mint az RRF – a tagállamok elvárásai alapján. Példaként felhozható a szintén az NGEU-csomag részét képező *React EU* eszköz, amely néhány hónap alatt – az RRF-nél sokkal gyorsabban – integrálható volt a kohéziós politikai programokba, és éppen ezért a válságra adott válaszreakció is jóval hatékonyabban érvényesült. Egy másik példa az RRF által bevezetett teljesítményfüggő finanszírozás,[10] amely ugyanúgy lehetséges (ha – a már létező jogszabályi alapoknak megfelelően – a Bizottság is jóváhagyja az alkalmazását) a kohéziós programok esetén.

Az RRF célszerűségének értékelése során érdemes tekintettel lenni arra is, hogy az elvileg válságkezelési eszköz, ugyanakkor a tagállamok többsége már a felhasználás megkezdése előtt képes volt a gazdasági helyreállításra, és éppen az a kettő – Lengyelország és Magyarország – vezeti a növekedési rangsort GDP/fő alapon, amelynek az arra irányuló terveit az Európai Bizottság azóta is blokkolja. Megállapítható tehát, hogy a gazdasági helyreállítás eredményessége eddig semmilyen összefüggésben sincs az annak megvalósítását segítő új uniós helyreállítási eszközök bevezetésével.

Közös cél lehet a konvergencia, amely nem csupán a felzárkózók érdeke, hanem mindenkié, aki az egységes piacon működik. Ilyen lehet a transzeurópai közlekedési vagy energiahálózatok kiépítése, mivel azok meghaladják a nemzeti határokat és dimenziókat, vagy akár az olyan kutatási programok, amelyek nemzetközi együttműködésben valósíthatók meg, de sok más is. Meg kell azonban állapítani, hogy – minden politikai nyilatkozat ellenére – a közös áldozatvállalás mértéke trendszerűen csökkent az utóbbi évtizedekben, ha a közös költségvetést a tagországok összesített bruttó nemzeti jövedelmének (GNI) arányában tekintjük: ez a ráta 1993–1999 között még 1,28% volt, de 2007 és 2013 között 1,15%-ra esett vissza

[10] A kohéziós politikai eszköztárban költségfüggetlen finanszírozásnak nevezik, és alkalmazási lehetőségét a közös rendelkezésekről szóló rendelet (*Common Provisions Regulation,* CPR) már tartalmazza.

2. ábra. *Az EU-költségvetés főösszegének változása*

Forrás: Európai Bizottság

(2. ábra), miközben az EU diverzitása a bővítések révén megnőtt. A folyamat eddig a 2020–2027-es többéves költségvetési perspektívában is folytatódott.

A volumen mellett ugyanakkor a 2013–2020-as MFF idején elkezdődött, majd a 2020–2027-essel felerősödött egy új tendencia: a források újraelosztásának az EU-n belül keletről déli irányba történő fokozatos átterelése. E folyamat radikális felerősítését hozta az RRF, amely a források odaítélésekor sokkal kisebb súlyt fektet a jövedelemszintek érvényesítésére, mint az olyan paraméterek „díjazására", amelyek akár a reformok több évtizedes elmaradásának is lehetnek a következményei. Ilyen például a magas munkanélküliség, a rossz munkaerőpiaci helyzet hátterében álló képzési és szakképzési problémák, illetve a gyenge CO_2-kibocsátási teljesítmény.

Nem vitatom a kohéziós politika eddigi eredményeit, amelyekből az új tagországok sokat profitáltak és profitálnak, továbbá megértem, hogy miért merül fel, hogy a forrásokat oda akarják terelni, ahol a legnagyobb gondok vannak, de érdemes felhívni arra is a figyelmet, hogy konzisztenciára lenne szükség a támogatások és a szankciók tekintetében. El kell dönteni, hogy mikor és milyen mértékben alkalmazandó a répa, illetve a bot. Az RRF jelenlegi logikája ezt a konzisztenciát nem mutatja sem a kohéziós politika, sem az alkalmazandó szankciós mechanizmus

1. táblázat. *Tagállami allokációk az összesített keret arányában*

	Kohézió 2007–2013	*Kohézió 2014–2020**	*Kohézió 2021–2027*	*RRF (hitel nélkül)*
Belgium	0,65%	0,65%	0,73%	1,75%
Bulgária	1,98%	2,17%	2,75%	1,86%
Csehország	7,71%	6,34%	5,89%	2,10%
Dánia	0,18%	0,16%	0,14%	0,47%
Németország	7,61%	5,55%	4,99%	7,57%
Észtország	1,00%	1,04%	0,90%	0,30%
Írország	0,26%	0,32%	0,32%	0,30%
Görögország	5,90%	4,43%	5,79%	5,27%
Spanyolország	10,18%	7,97%	9,58%	20,56%
Franciaország	4,14%	4,49%	4,56%	11,66%
Horvátország		2,47%	2,45%	1,86%
Olaszország	8,32%	9,31%	11,39%	20,38%
Ciprus	0,18%	0,21%	0,26%	0,30%
Lettország	1,33%	1,29%	1,25%	0,59%
Litvánia	1,99%	1,96%	1,77%	0,65%
Luxemburg	0,02%	0,02%	0,02%	0,03%
Magyarország	7,31%	6,31%	6,10%	2,13%
Málta	0,25%	0,21%	0,23%	0,09%
Hollandia	0,55%	0,41%	0,35%	1,78%
Ausztria	0,42%	0,36%	0,31%	1,04%
Lengyelország	19,44%	22,31%	20,31%	7,07%
Portugália	6,22%	6,15%	6,38%	4,11%
Románia	5,68%	6,61%	8,20%	4,20%
Szlovénia	1,21%	0,88%	0,89%	0,53%
Szlovákia	3,35%	4,02%	3,48%	1,86%
Finnország	0,50%	0,42%	0,45%	0,62%
Svédország	0,55%	0,60%	0,52%	0,98%
Egyesült Királyság	3,07%	3,36%		
Összesen	*100,00%*	*100,00%*	*100,00%*	*100,00%*
V4-részesedés	37,81%	38,98%	35,78%	13,17%
ES+FR+IT részesedése	22,64%	21,77%	25,53%	52,60%

* Ellenőrzés alatt.

Forrás: saját szerkesztés

logikájával. Mindezek mellett érzékelhető az arra irányuló szándék is, hogy a közös költségvetésbe történő befizetések szakadjanak el a tagországok jövedelemszintjétől. Azon úgynevezett új saját források, amelyek az indoklás szerint növekvő mértékben szolgálnának az adósságok törlesztésére, arányosan mind nagyobb terhet jelentenek az alacsonyabb jövedelmű országokra, mint a gazdagabbakra nézve. Ilyen a 2021–2027 közötti időszakra már bevezetett, nem újrahasznosítottműanyag-alapú új saját forrás,[11] valamint a Bizottság által 2021. decemberben nyilvánosságra hozott, az új saját forrásokra vonatkozó javaslatcsomagban szereplő elemek: az EU kibocsátáskereskedelmi rendszeréből (ETS) vagy a karbonvámokra vonatkozó mechanizmus (*Carbon Border Adjustment Mechanism,* CBAM) bevezetéséből származó bevételek. A költségvetésnek mind a bevételi, mind a kiadási oldalát lényegesen a magyar érdekektől eltérően módosítaná az újjáépítési alap rendkívüli megoldásként alkalmazott formulájának állandóvá tétele.

Ha az 1. táblázat alapján összevetjük az egyes tagállamoknak a kohéziós politikai programokból (MFF) és az RRF-ből járó forrásokat, szembetűnő különbségek látszanak. Az új típusú eszköz azoknak a tagállamoknak kedvezőbb, amelyek hosszabb távon adósok maradtak a társadalmi ellenálló képességet és gazdasági versenyképességet eredményező, indokolt reformok végrehajtásával. Ezzel szemben azok az országok, amelyek az elmúlt évtizedben sokat tettek, érdemi reformintézkedéseket hajtottak végre a fenntartható egyensúlyi pálya és a versenyképesség érdekében, jellemzően hátrányos allokációkban részesülnek. Amennyiben RRF-típusú finanszírozási eszköz kerülne előtérbe a jövőben, az a reformoktól tartózkodó vagy azokat bevezetni nem képes országokat favorizálná az olyan – többségében kelet-európai – tagokkal szemben, akik – saját fejlődésük érdekében – elvégzik a szükséges „házi feladatokat". A fenti megfontolásokhoz hozzá kell tenni, hogy e pillanatban konkrét, az egyszeri helyreállítási alap mintájára kialakítandó állandó eszközre vonatkozó javaslat hivatalosan nincs az asztalon. Szándékok azonban vannak. Épp ezért érdemes szempontjainkat időben megfogalmazni, hogy azok figyelembe vehetőek legyenek már a javaslatok esetleges felmerülésekor, a döntés-előkészítés minél korábbi szakaszában. Ez magyar és európai érdek, hiszen adott esetben egyhangú döntésekre is szükség lehet, beleértve az európai szerződések módosítását is, ami minden tagország szempontjainak az érvényesülését feltételezi.

[11] A műanyagcsomagolásihulladék-alapú saját forrás esetében Magyarország hozzájárulása közel két és félszerese annak, mint amennyi a GNI-alapú befizetése alapján lenne a 2021 és 2027 közötti időszakban. A GNI-arány alapján e saját forrás öt legnagyobb befizetője Észtország, Magyarország, Portugália, Lengyelország és Bulgária, míg a sor végén a legfejlettebb tagállamok, Luxemburg, Dánia, Hollandia, Finnország és Svédország található.

Felhasznált irodalom

Bokhorst, D. (2021): The Influence of the European Semester: Case Study Analysis and Lessons for Its Post-Pandemic Transformation. *Journal of Common Market Studies,* 60(1), 101–117. Online: https://doi.org/10.1111/jcms.13266

Draghi, M. – Macron, E. (2021): The EU's Fiscal Rules Must Be Reformed. *Financial Times,* 2021. december 23. Online: https://www.ft.com/content/ecbdd1ad-fcb0-4908-a29a-5a3e14185966

European Commission (2015): *The Five Presidents' Report: Completing Europe's Economic and Monetary Union.* Online: https://commission.europa.eu/publications/five-presidents-report-completing-europes-economic-and-monetary-union_en

European Commission (2020): *Communication from the Commission to the Council on the Activation of the General Escape Clause of the Stability and Growth Pact.* Online: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/2_en_act_part1_v3-adopted_text.pdf

European Commission (2021): *European Commission Launches Public Consultation on the Targeted Revision of the Financial Regulation.* Online: https://ec.europa.eu/info/news/european-commission-launches-public-consultation-targeted-revision-financial-regulation-2021-jul-12_en

European Council (2021): *Agreement Amending the Treaty Establishing the European Stability Mechanism Between the Kingdom of Belgium, the Federal Republic of Germany, the Republic of Estonia, Ireland, the Hellenic Republic, the Kingdom of Spain, the French Republic, the Italian Republic, the Republic of Cyprus, the Republic of Latvia, the Republic of Lithuania, the Grand Duchy of Luxembourg, the Republic of Malta, the Kingdom of the Netherlands, the Republic of Austria, the Portuguese Republic, the Republic of Slovenia, the Slovak Republic and the Republic of Finland.* Online: https://www.consilium.europa.eu/media/48069/agreement-amending-the-treaty-establishing-the-european-stability-mechanism-27-january-2021_en.pdf

Juncker, J.-C. (2014): *A New Start for Europe. Opening Statement in the European Parliament Plenary Session.* Online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_14_567

Larch, M. – Malzubris, J. – Busse, M. (2021): Optimism Is Bad for Fiscal Outcomes. *SUERF Policy Brief,* (234). Online: https://www.suerf.org/docx/f_153f1e0bb44b5a2fa89752a5dfcd50d7_36995_suerf.pdf

Iván Gábor

Kérdések az Európai Unió költségvetésének jövőjéről

Az Európai Unió költségvetésének változó kihívásai egyre összetettebb politikai geometriát hoznak létre a tagállamok érdekérvényesítési szövetében. A költségvetés klasszikus szemben álló frontjai, a nettó befizetők és a nettó kedvezményezettek tábora mára már több dimenzióval bővült.[1]

Miközben a nettó befizetők és a nettó kedvezményezettek érdekellentéte továbbra is fennáll, és valószínűleg mindig is megmarad, addig az elmúlt két évtized válságai, az unió belső társadalmi és gazdasági tendenciái, a technológiai fejlődés, az éghajlatváltozás felerősödése, a geopolitikai átrendeződések és veszélyek mind hozzájárulnak az új kihívások finanszírozási kényszeréhez – összességében több-kevesebb sikerrel.

A 2021–2027-es költségvetési keret vitája során a tagállamok a konszenzus érdekében a két „hagyományos" politika (a közös mezőgazdasági politika és a kohéziós politika) és az „új kihívások" között egyharmad-egyharmad-egyharmad arányt állapítottak meg. A részletek azért ennél jóval árnyaltabbak: az „újdonságnak" címkézett kiadási sorok között többek között migrációs, kutatási-fejlesztési, belső piaci célok szerepelnek; míg a teljes költségvetés 30%-át klímapolitikai célokra kell fordítani, ezen belül is a mezőgazdasági kiadások 40%-át; továbbá a kohéziós politikán belül nemcsak zöld célokat, hanem a digitális átállást segítő kiadási minimumokat megállapító referenciákat is találunk.

A 2021–2027-es költségvetési megállapodás mindezek mellett – az unió közös költségvetési politikája szempontjából sokkal fontosabb – újdonsággal is szolgált: a hétéves költségvetéssel összemérhető nagyságú *Next Generation EU* (NGEU) elfogadásával. Miben is rejlik ennek a 2018-as árakon[2] 750 milliárd eurós keretnek az újdonsága?

[1] A szerző véleménye nem értelmezhető a Tanács vagy a Főtitkárság álláspontjaként. Meg kell jegyeznünk, hogy a költségvetés története során az első, töréshez vezető ellentétek éppen az akkori nettó befizetők között jelentkeztek, amikor is Németország 1981-ben és 1982-ben megtagadta a brit visszatérítés rá eső részének befizetését – az éves költségvetésnek ez a válsága vezetett többek között a többéves tervezési módszerre való áttérésre.

[2] A 2021–2027-es keret és az NGEU tárgyalásai 2018-as árakon folytak.

https://doi.org/10.36250/01181_10

Mindenekelőtt szembetűnő a számos tabut ledöntő NGEU-ról született megállapodás gyorsasága: az Európai Bizottság 2020. május 27-én tette közzé javaslatát, a Covid–19-válságra válaszul, és a tagállamok állam- és kormányfői 2020. július 21-én megállapodásra jutottak róla (rekordot beállító, ötnapos folyamatos egyezkedés során). Az uniós intézmények (és nem utolsósorban a tagállamok) sokat kritizált döntéshozatali lassúságára ez a megállapodás csattanós választ adott, és ne feledjük, hogy a tagállamok politikai mestereinek egyhangú döntésére volt ehhez szükség. Lehet azt mondani, hogy élet és halál kérdésében még talán ez sem volt gyors döntés – de arról sokkal inkább a közös vakcinabeszerzés és az uniós Covid–19-igazolvány bevezetése szólt, az NGEU forrásainak felhasználása a legsúlyosabb egészségügyi helyzetben még nem kezdődhetett el. Az NGEU sokkal inkább kármentésre és a jövőbeli gazdasági-társadalmi ellenálló-képesség megerősítésére szolgál.

Az NGEU precedensértékű volt a költségvetési politikára gyakorolt jövőbeli hatásait illetően is. A Covid–19-válság kitörése előtt a legtöbb – és költségvetési finanszírozási képesség szempontjából meghatározó – tagállam esetében tabunak számított a felelősségvállalás más tagállamok pénzügyi kötelezettségei iránt (amint azt egyébként az uniós szerződések sem bátorítják).[3] Igaz ugyan, hogy a Bizottságnak korábban is volt lehetősége korlátozott nagyságú hitelfelvételre az uniós költségvetés garanciája mellett, például harmadik országoknak nyújtott fizetésimérleg-segítség esetén. Ezek azonban nagyságrendekkel maradtak el a 2020. évi 750 milliárd eurós hitelfelvételi mandátumtól. Ehhez az unió teljes nemzeti jövedelmének 2%-ára kellett emelni a saját források felső határát, hogy megfelelő *headroomot*[4] biztosítsanak az unió AAA hitelminősítési besorolásának megőrzésére. Ebből 0,6 százalékpont – szükség esetén – kizárólag az NGEU-forrásaink visszafizetésére fordítható, 2058-ig, a hitelek visszafizetésének határidejéig.

Az NGEU és a 2021–2027-es pénzügyi keret együttes létrejöttével az unió tagállamai számára rendelkezésre álló források több mint 70%-kal megnövekedtek. Korábban ezt sem lehetett volna elképzelni: az elmúlt bő két évtizedben különösen a nettó befizetők voltak érzékenyek arra, hogy az uniós költségvetés éves nagysága ne haladja meg a tagállamok együttes nemzeti jövedelmének 1%-át. A 2021–2027-es keret és az NGEU együttesen az összesített nemzeti jövedelem 1,7%-át teszi ki.[5]

A 2021–2027-es költségvetési tárgyalások további meghatározó újdonsága volt a (még 2018 májusában, az eredeti 2021–2027-es keretjavaslattal együtt beterjesztett)

[3] Lásd Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 125(1) cikkét!

[4] A *headroom* a saját források felső határa és a kiadások plafonja közötti sáv.

[5] 2018-as árakon az NGEU 750 milliárd eurós keretével szemben a 2021–2027-es pénzügyi keret hétéves kifizetési főösszege 1061 milliárd euró.

jogállamisági feltételrendszer létrehozásáról szóló bizottsági javaslat. Ennek nyilvánvaló politikai nóvumán túlmenően azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy amíg korábban gyakorlatilag a tagállamok közötti alkuk eredménye volt minden többéves költségvetési keret, a vonatkozó saját forrásokról szóló döntésekkel egyetemben, addig a jogállamisági feltétel jogszabálya európai parlamenti és tanácsrendelet, amely együttdöntési eljárást vont maga után. Ezzel az Európai Parlament (EP) betette a lábát a többéves költségvetési vita ajtajába: mivel a költségvetési csomagnak együttdöntési eleme lett, felértékelődött az EP egyetértési joga a többéves költségvetési keret tanácsi rendeletét illetően.[6] Az EP ezt maximálisan ki is használta, a többéves keret ügyében 10 alkalommal is konzultálni kényszerült a Tanács az EP-vel, és a jogállamisági feltételről szóló együttdöntési tárgyalások (trilógusok) kezdetén a Tanács és az EP álláspontja nagyon messze állt egymástól.

A 2021–2027-es keret és az NGEU elfogadása után felmerült újabb kihívások újabb kreatív megoldásokat igényeltek.

A 2022. február 24-én Ukrajna ellen indított orosz támadás korábban ismét csak tabunak számító kérdés megválaszolására kényszerítette a háborúban Kijev mellett kiálló uniót: hogyan lehet segíteni egy háborúban álló felet a humanitárius segítség számtalan formáján túl? A válasz nyilvánvaló volt: fegyverekkel. Nincs szükség Montecuccolit felidézni, hogy világos legyen: ehhez forrásokat kell biztosítani, az uniós költségvetés pedig fegyverek beszerzésére nem használható. Szükség volt tehát annak a költségvetésen kívüli eszköznek a felpumpálására, amely harmadik országok biztonságának megerősítésére hivatott, vagyis az Európai Békekeret jelentős megerősítésére.[7] Ennek finanszírozása nem a költségvetés saját forrásai révén, hanem a tagállamok GNI-arányos befizetései révén történik, és az alap nem is tartozik a költségvetés plafonja alá. Így tehát technikailag megfelelő eszköz. Politikai jelentősége azonban jóval túlmutat pénzügytechnikai sajátosságain: az unió tagállamai közösen finanszíroznak fegyverbeszerzést egy hadban álló harmadik ország számára. Egy Európa területén zajló háború nélkül ez elképzelhetetlen lett volna.

Távolabbi horizontra tekintve a ma látható és kézzelfogható kihívásokon túl újabb kihívás is feldereng: mit fog jelenteni az unió költségvetésére nézve, ha egy napon Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Grúzia, Koszovó, Moldova,

[6] A többéves keret tanácsi rendelete egyhangúságot igényel a tagállamok között, majd ezt követően szükséges kikérni az EP egyetértését, ami módosításokra nem ad lehetőséget, az EP igennel vagy nemmel szavazhat. A saját forrásokról szóló tanácsi döntés esetében még ez sem szükséges, az EP-nek csak véleményezési joga van.

[7] Az Európai Békekeretet legfeljebb 5 milliárd euró nagyságúra tervezték hét évre (2018-as árakon), amelyet 2023 márciusában közel 8 milliárd euróra emeltek (avagy 7 milliárd euróra 2018-as árakon).

Montenegró, Szerbia, Törökország és Ukrajna (utóbbi újjáépítési igényeivel és hatalmas mezőgazdasági területeivel) csatlakozni fog az unióhoz?

Összességében tekintve mára széles palettája jött létre az uniós finanszírozási céloknak. A hagyományos nagy költségvetésű politikák mellett, mint amilyen a közös mezőgazdasági politika és a kohéziós politika, egyre több (de lassan bővülő) teret nyer az olyan célok finanszírozása, mint az egységes piac, az innováció, a digitális gazdaság, a kutatás-innováció, a felsőoktatás támogatása, a migráció kezelése, a határigazgatás, a biztonság és a védelem; továbbá az NGEU keretében a gazdasági-társadalmi ellenálló-képesség erősítése. Eközben a hagyományos politikák egyre nagyobb szerepet játszanak az éghajlatváltozás elleni küzdelemben és a digitális átállás „intelligens" programjainak megvalósításában.

Okkal merül fel a kérdés, meddig és milyen módon tartható fenn a hétéves költségvetési tervezés mai szigorúan merev formájában.

A hétéves tervezés kiszámíthatóságának elvárása egyre inkább szembekerül a költségvetési reakcióképesség igényével, ami súlyos válságok esetén újszerű eszközök (mint például az NGEU) vagy a költségvetésen kívüli alapok igénybevételét teszi szükségessé.

A jelenlegi hosszú távú tervezés bármilyen alternatívája azonban több problémát is felvet. A nettó befizetők pontosan szeretnék tudni, hosszú távon tervezhetően, mennyibe kerül nekik a közös költségvetés finanszírozása (bár ez a nettó kedvezményezettek érdeke is, ők is minden hónapban befizetnek a közösbe); a nettó kedvezményezettek pedig joggal szeretnék látni, hogy hosszabb távú fejlesztési programjaikhoz miként járul hozzá az unió költségvetése.

A hivatkozott belső és külső tendenciák eredményeként megjelenő kihívások vagy a tervezhetőség kardinális kérdése nem csupán a kiadási oldal vitáiban csapódik le, hanem a bevételi oldalon is: legyenek-e új saját forrásai az uniós költségvetésnek, vagy maradjon minden a régiben, és domináljon a GNI-arányos befizetés? Esetleg adjunk-e további hitelfelvételi lehetőséget az Európai Bizottság számára?

Az írás elején már utaltam egy következő új jelenségre: az egyre összetettebb politikai geometriára a tagállamok érdekeit illetően. Az NGEU létrehozásával a hagyományos kohéziós-mezőgazdasági kedvezményezetti kör jelentősen módosult: a pandémia által leginkább érintett három tagállam[8] kapja az NGEU forrásainak többségét, miközben a járvány által kevésbé sújtott közép-európai tagállamok (a kohéziós politika leginkább kedvezményezettjei) jóval mérsékeltebb forrásokhoz jutnak.

Nem csupán a pénzek elosztásának változó körei jelentenek új dinamizmust. A jelenlegi költségvetési keret meghatározó narratívájának két kulcselemére, a „zöld"

[8] Franciaország, Spanyolország és Olaszország.

és az „intelligens” beruházásokra fordítandó források nagysága is komoly vitákat generált a költségvetési alku során: a technológiai előnnyel rendelkező nyugat- és észak-európai országok mindkét esetben jelentős nyomást gyakoroltak a többi tagállamra, miközben sokak számára az éghajlatváltozás elleni küzdelem társadalmi költsége jelentősen érzékeny politikai kérdéssé vált.

A jogállamisági feltételrendszer és annak alkalmazása pedig behozta a közös értékek szempontját az addig döntően a tagállami érdekekről szóló költségvetési vitába.

Az (érték- és) érdekérvényesítési geometria alakulására az Ukrajna iránti szolidaritás kifejezése is újabb hatással volt. A várható újjáépítés, illetve a majdani csatlakozási hullám(ok) finanszírozási módjának és mértékének vitája újabb politikai törésvonalakhoz vezethet majd.

Összességében a költségvetés klasszikus kérdései: a mire és mennyit költsünk; egyre árnyaltabbá válnak: a jelen és a jövő kihívásai alapjaiban késztethetik a tagállamokat a jelenlegi hétéves költségvetési keret tervezési módszerének újragondolására; a költségvetés céljainak, nagyságának és finanszírozásának felülvizsgálatára – remélhetőleg a tagállamok értékközösségének megkérdőjelezése nélkül.

Felhasznált irodalom

A Tanács (EU) 2020/2094 rendelete (2020. december 14.) a COVID-19-válság utáni helyreállítás támogatására szolgáló Európai Uniós Helyreállítási Eszköz létrehozásáról.

A Tanács (EU, Euratom) 2020/2093 rendelete (2020. december 17.) a 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretről.

A Tanács 2020. december 14-i 2020/2053/EU, Euratom határozata az Európai Unió saját forrásainak rendszeréről és a 2014/335/EU, Euratom határozat hatályon kívül helyezéséről.

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/2092 rendelete (2020. december 16.) az uniós költségvetés védelmét szolgáló általános feltételrendszerről.

Európai Bizottság (2018a): *Az Európai Bizottság javaslata a 2021–2027-es többéves pénzügyi keretről szóló tanácsi rendeletre.* No. 322.

Európai Bizottság (2018b): *Modern költségvetés a polgárainak védelmet, biztonságot és lehetőségeket nyújtó Unió számára. A 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keret.* No. 321.

Európai Bizottság (2020a): *Európa nagy pillanata: Helyreállítás és felkészülés – a jövő generációért.* No. 456.

Európai Bizottság (2020b): *Módosított javaslat a Tanács rendeletére a 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretről.* No. 443.

Európai Tanács (2020a): *Az Európai Tanács következtetései, 2020. december 10–11.*

Európai Tanács (2020b): *Az Európai Tanács rendkívüli ülése 2020. július 17–21.* – következtetések.

Intézményközi megállapodás az Európai Parlament, az Európai Unió Tanácsa és az Európai Bizottság között a költségvetési fegyelemről, a költségvetési ügyekben való együttműködésről és a hatékony és eredményes pénzgazdálkodásról, valamint az új saját forrásokról és az új saját források bevezetésére irányuló ütemtervről.

Jankovics László

A rugalmasság változatai az európai fiskális szabályrendszerben

Az európai gazdasági kormányzási rendszer és kiemelten a szupranacionális fiskális szabályok (hivatalos elnevezéssel: a Stabilitási és Növekedési Egyezmény, SNE) elmúlt évtizedeinek teljesítményével, illetve több hullámban végbement átalakításaival kapcsolatban mára már szinte könyvtárnyi, kulcspontokon néhol egymásnak is ellentmondó értékelés jelent meg a nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyaránt. A vita az elmúlt években felpezsdült, amelynek egyfajta formális keretet legutóbb 2011–2013 közötti reformok jogszabályi kötelezettségként megjelenő, 2020 elején elindított felülvizsgálati folyamata *(economic governance review)* adott. A pandémia miatt szinte rögtön felfüggesztett, majd 2021 őszén újraindult többéves konzultációs sorozat záróakkordjaként 2022 novemberében a Bizottság viszonylag radikális SNE-reformkoncepciót publikált.[1] Ez az eddigi uniform számszerű előírások helyett országspecifikus módon, illetve a strukturális egyenleg helyett a korrigált kiadási aggregátumra vonatkozóan fogalmazna meg operatív kiigazítási követelményeket.[2]

Jelen dolgozat részben terjedelmi korlátok, részben a gyors elavulás kockázata miatt nem vállalkozik arra, hogy a jogszabályalkotási folyamat elején részletes elemzést adjon a várhatóan megvalósuló új fiskális felvigyázási rendszerről, még kevésbé annak illeszkedéséről a gazdasági és monetáris unió további részterületeihez (bankunió, tőkepiaci unió, fiskális unió).[3] Sokkal szűkebb témára kívánunk fókuszálni, amely a szabályalapú fiskális keretrendszerek egyik örökzöld dilemmájának tekinthető: hogyan lehetséges a költségvetési fegyelmet úgy biztosítani, hogy ne fizessünk

[1] European Commission 2022.

[2] A tanulmány kizárólag a szerző véleményét tükrözi, amely nem feltétlenül esik egybe az Európai Költségvetési Tanács hivatalos álláspontjával.

[3] A tágabb értelemben vett uniós gazdasági kormányzási rendszer jelenlegi problémáiról, reformkilátásairól, illetve további mélyüléséről a hazai szakirodalomból lásd Csaba 2019; valamint Halmai 2020, 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_11

túl nagy árat a gazdaságpolitika rugalmasságában, illetve minőségi jellemzőiben? Konkrétabban: a fiskális szabályrendszerekkel szemben támasztott egyik egyre gyakoribb elvárás, hogy a szabályok betartása lehetőleg ne rongálja a közpénzügyek minőségét (ez alatt leegyszerűsítve a közösségi beruházási szint megóvását szokás érteni), illetve hogy lehetőség szerint ne akadályozza a gazdasági növekedési potenciált erősítő szerkezeti reformok végrehajtását (amelyek, még ha hosszabb távon javítják is az államadósság fenntarthatóságát, sok esetben rövid távon többletköltséggel/bevételkieséssel járnak az államháztartás számára). Ezek a megfontolások különféle súllyal és intenzitással jelentkeztek az SNE 1990-es évek vége óta íródó történetében. A következőkben áttekintjük a kérdéskört megvilágító stilizált tényeket, valamint a kapcsolódó uniós gazdaságpolitikai vitákat. Bemutatjuk azt is, hogy milyen konkrét megoldások szolgáltak a közpénzügyek rugalmasságának elősegítésére az elmúlt bő két évtizedben. Végezetül kitekintünk röviden arra is, hogy milyen intézményes mechanizmusok szolgálhatják majd ezeket a célokat a napirenden lévő reform után.

Állami beruházások

Sztenderd elméleti modellkeretben nincs feltétlen feszültség a szigorú fiskális keretrendszer és a beruházások ösztönzése között, ugyanis a szabályalapú politika csökkenti a ciklikus kilengéseket és a makroökonómiai bizonytalanságot, amely *ceteris paribus* kedvező környezetet teremt mind az állami, mind a magánberuházások számára. A gyakorlatban ugyanakkor ez a hatás nem feltétlenül érvényesül, ezért már a maastrichti szerződésben[4] megjelent a területet szabályozó paragrafusban egy olyan rendelkezés, amely elrendeli, hogy az Európai Bizottságnak tekintettel kell lennie az állami beruházások trendjeire, amikor túlzott hiányt vagy adósságot felmutató tagországgal kapcsolatos jelentéseket készít, vagy eljárást indít.

Az SNE első éveiben még nem jelent meg problémaként az állami beruházások alakulása az uniós gazdaságokban, sőt a GDP-hez viszonyítva enyhe növekedés volt megfigyelhető a 2008-ban kirobbant pénzügyi válságig. Az ezt követő költségvetési konszolidáció, majd lassú gazdasági helyreállás időszaka ugyanakkor már azt hozta magával, hogy a válság előtti időszakra jellemző, a GDP 3,3–3,4%-os sávjában hullámzó értékekről 3%-ig, vagy egyes években még ez alá is lecsökkent az állami beruházások súlyozott átlaga az EU-ban a 2010-es évtizedre (részletesen lásd az 1. ábrán). Az eurózónában a visszaesés még hangsúlyosabb volt, amely a finanszírozási gondokkal

[4] Lásd az EU alkotmányos bázisát jelentő, a ma használandó hivatalos elnevezéssel Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 126(3)-as bekezdését!

küszködő, részben az EU és az IMF pénzügyi mentőcsomagjaira szorult déli tagországok markánsabb beruházási visszaeséséhez kötődik a tárgyalt időhorizonton. A történtek magyarázatául leggyakrabban politikai gazdaságtani megfontolásokat szoktak felhozni.[5] Először, a politikai döntéshozók számára gyakran vonzóbb és szinte mindig gyorsabban begyűjthető népszerűség-növekedést jelenthet a folyó kiadások előnyben részesítése; ez az összefüggés ráadásul a népesség öregedésével párhuzamosan várhatóan tovább is fog erősödni. Ezenfelül a beruházási tevékenység fokozása egyre gyakrabban ütközik a fejlett országokban különféle adminisztratív, eljárási és lebonyolítási korlátokba; gondoljunk csak arra, hogy mondjuk 30-40 évvel ezelőtt mennyi idő kellett egy új közúti csomópont építésének engedélyeztetéséhez és a kapcsolódó társadalmi egyeztetésekhez, és mennyi kell jelenleg![6]

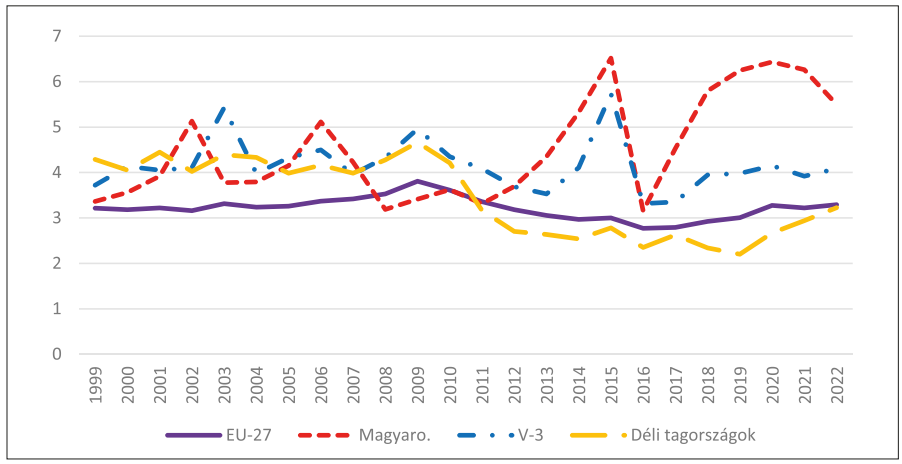
A pénzügyi válságot követő időszakban az uniós átlagot ráadásul felfelé húzta az a jelenség, hogy a kelet-közép-európai gazdaságok többségében csúcsra járt az EU strukturális támogatásainak lehívása 2010 után, amelyek markáns része állami beruházásként jelenik meg a nemzeti számlákban (lásd az 1. ábrán a visegrádi országok mutatóit). Például Magyarország esetében a 2011–2019 közötti időszak átlagos állami beruházási rátája (4,2%) még enyhén meg is haladta a válság kirobbanása előtti évekéit (a 1999–2008-ra vonatkozó átlag 4%).

Hasonlóan enyhén romló trendeket tapasztalhatunk, ha összehasonlítjuk a kiadási súlyok alakulását az uniós tagországokban a kormányzati ráfordítások funkciók szerinti osztályozása alapján (*Classification of the functions of government,* COFOG). A tagországoknak kiadott uniós ajánlások, a többi nemzetközi szervezettel összhangban, mindig felhívják a figyelmet a növekedésbarát kiadások priorizálására[7] (habár ennek pontos lehatárolását sok vita övezi a szakirodalomban, a legtöbb terület besorolása azért konszenzusosnak tekinthető). Pontosabban arra kérik a tagállamokat, hogy kiigazítási szükséglet esetén ne a növekedésbarát tételeket vágják meg a költségvetésben, illetve fiskális mozgástér megnyílásakor lehetőség szerint ezekre a területekre irányítsák a többletforrásokat. A 2. ábra azt mutatja, hogy 2007 és 2016 között az uniós kiadási szerkezet romlott, amennyiben a növekedésbarátnak tekinthető ráfordítások aránya majdnem 4 százalékponttal csökkent a teljes kiadásokon belül. Eközben az EU-tagállamok aggregált kiadási

[5] Európai Költségvetési Tanács 2020.

[6] Ez természetesen lehet teljesen indokolt jogszabályi változások (például a szigorúbb környezetvédelmi és építésbiztonsági előírások érvényesítése), illetve más szempontból üdvözlendő megközelítések (érdemi konzultációk az érintett lakosokkal és civil szervezettekkel) eredménye is.

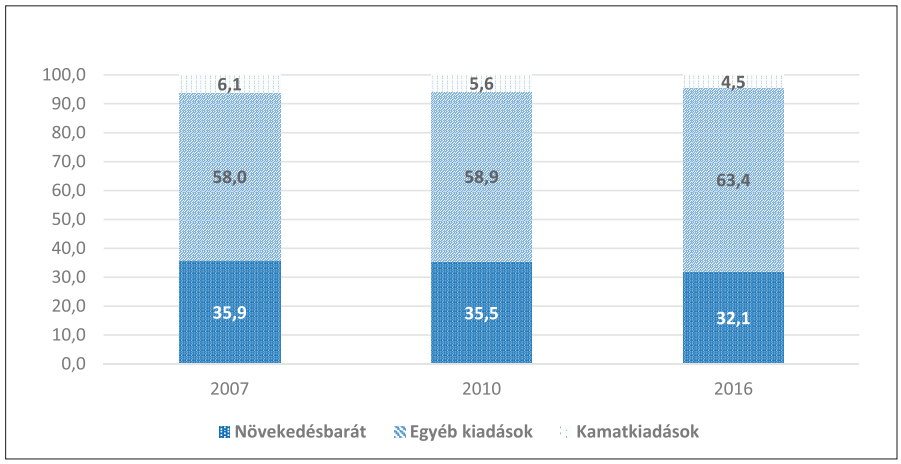
[7] Az országspecifikus ajánlásokon túlmenően a 2011-ben bevezetett európai szemeszter irányadó stratégiai dokumentumai, az éves növekedési jelentések is visszatérően a legfontosabb horizontális gazdaságpolitikai célok között azonosították a tagországi fiskális politikák összetételének javítását.

1. ábra. *Az állami beruházási ráták alakulása a GDP arányában 1999–2022 között*
Megjegyzések: V-3: Csehország, Lengyelország, Szlovákia. Déli tagországok: Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország. Az országcsoportokhoz tartozó értékek a GDP-vel súlyozott átlagok. Az időszak végi értékek tartalmazzák a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz *(Recovery and Resilience Fund)* forrásait is.
Forrás: 1999–2021: Eurostat; 2022: Európai Bizottság 2022 őszi előrejelzés; a szerző számításai

rátája közel 2 százalékponttal nőtt, vagyis az újraelosztás növekedése a kevésbé növekedésbarát területeket kedvezményezte. Sőt, ahogy az ábráról leolvasható, a kamatkiadások csökkenése is bő 1,5 százalékpontos többlet-fiskálismozgásteret teremtett, de ezt is az előbbi irányba használták fel. Természetesen az elmondottak inkább csak egyfajta illusztrációként tekinthetők a közösségi pénzügyek alakulására, egyrészt mivel a közpénzek felhasználásának hatékonyságát önmagában nem méri a funkcionális osztályozás, másrészt a bevételi oldal szerkezete is érdemben befolyásolja a fiskális politika minőségét.

A fentebb vázolt, nem túl fényes trendek hatására 2012 után hangsúlyosan megjelent a politikai-szakmai vitákban egy régóta ismert eszköz, az úgynevezett aranyszabály *(golden rule)* bevezetése az SNE rendszerébe. Általánosan megközelítve ez olyan mechanizmus, amely biztosítja, hogy a bruttó állóeszköz-felhalmozás mértéke valamilyen kedvezményes elbírálásban részesüljön a fiskális szabályrendszerben. A javaslat támogatói rendszerint azzal érvelnek a közösségi beruházások kitüntetett kezelése mellett, hogy enélkül a társadalmilag optimálisnál kevesebb fejlesztés valósul meg. A korábban már felidézett politikai gazdaságtani argumentáció szerint

2. ábra. A *kiadási oldal szerkezetének változása az EU-ban 2007–2016 között (a teljes kiadások arányában, %)*

Megjegyzés: Növekedésbarát kiadások: A COFOG 10 főcsoportjából 2 van teljes egészében idesorolva (oktatási és egészségügyi), valamint a kutatási-fejlesztési tevékenység minden területről, illetve a szállítási és távközlési ügyek. *Kamatkiadások:* az általános közszolgáltatások főcsoportján belül elszámolt adósságszolgálati terhek. *Kevésbé növekedésbarát* kiadások: az összes többi, az előbbiekben nem nevesített elem az alábbi 8 főcsoportból: általános közszolgáltatások; védelem; közrend és közbiztonság; gazdasági ügyek; környezetvédelem; lakásügyek és településfejlesztés; szabadidő, kultúra és vallásügyek; szociális védelem. A módszertant bővebben ismerteti Mourre–Cepparulo 2020

Forrás: Eurostat; a szerző számításai

a numerikus szabály korlátjába ütközve a döntéshozók a folyó kiadásokat fogják preferálni, mivel az ezekből fakadó nyereségek tipikusan azonnal jelentkeznek a releváns választói csoportoknál, míg például egy infrastrukturális projekt előnyei akár több évtizedre elnyújtva, fokozatosan érvényesülnek. A gyakorlati tapasztalatok ugyanakkor legjobb esetben is ellentmondásosak: habár az elmúlt évtizedekben több európai tagországban is érvényben volt az aranyszabály valamiféle variánsa (többek között Belgiumban és Hollandiában, majd már a monetáris unió időszakát is érintve Németországban és az Egyesült Királyságban), mégis előbb-utóbb lecserélték ezeket valamilyen átfogóbb numerikus egyenleg- vagy adósságszabályra.[8]

[8] European Commission 2003: 123–128.

Az aranyszabály leggyakrabban javasolt formája elég nagy fiskális lazítással járna, mert olyan rendszerre való átállást biztosítana, amelyben a bruttó eszközfelhalmozás (vagy annak egy része) nem számít bele az egyenlegszámba a számszerű fiskális kritériumoknak való megfelelés értékelésekor (ez a megoldás azzal a praktikus előnnyel is jár, hogy nem igényelné az Alapszerződésben meghatározott 3%-os referenciaérték megváltoztatását annak minden politikai-eljárási ódiumával együtt, hanem csak a vonatkozó tanácsi rendeletek módosítását). Ez legtisztább formájában *ceteris paribus* a GDP akár több százalékpontjára rúgó beruházási stimulus elindítását tehetné lehetővé.

Ugyanakkor komoly ellenérvek is felhozhatók egészében véve az aranyszabály, illetve specifikusan az utóbb említett formájában való bevezetése ellen. Elsőként általánosan felvethető, hogy bármely kiadási kategória kedvezményes kezelése valószínűsíthetően egyfajta erkölcsi kockázatot von maga után. A beruházási döntéseknél a politikusok optimális esetben a pozitív nettó jelenértékű projektek közül válogatnak (a hozamok tartományát szélesen értelmezve, például közlekedésfejlesztések esetén beleszámítva az állampolgárok időnyereségét is). Aranyszabály mellett erős kísértés nyílna meg a „túlberuházás" jelenségére, vagyis akár negatív nettó jelenértékű programok megszavazására rövid távú (újra)választási szempontok szerint. További megfontolás, hogy az aranyszabály bármely formája erőteljes ösztönzést adhat a szabályok kijátszására, a „kreatív könyvelésre", például azzal, hogy megváltoztatják a közpolitikai feladatok finanszírozását annak érdekében, hogy minél több állami funkció ellátása beruházásként kerüljön be a gazdaságstatisztika rendszerébe. Ennek eszközei lehetnek például olyan szabályozási változások, amelyek révén minden közpénzből finanszírozott, érdemi fejlesztési profillal rendelkező intézmény (gazdasági társaságok, nonprofit szervezetek) bekerülne az államháztartási körbe,[9] függetlenül attól, hogy az adott funkció ellátásához milyen szervezeti forma lenne az optimális konstrukció. Előbb-utóbb azt tapasztalnánk, hogy a beruházásstatisztika hordozta tartalmi információk egyre inkább elpárolognak, vagyis érvényesülne az úgynevezett „Goodhart-törvény", miszerint ha egy statisztikai mutató közpolitikai célkitűzéssé válik, vagy alakulásához valamilyen politikai-anyagi érdek fűződik, akkor hamar elveszti objektív jellegét.

A beruházások teljes (vagy annak nagyobb részét érintő) kivonása a 3%-os deficitplafon alól felvet természetesen fenntarthatósági kérdéseket is. Bármilyen célból is

[9] Példának okáért Magyarország esetében a többségi közösségi (állami és önkormányzati) tulajdonban lévő gazdasági társaságoknak csak kis része (a 2010-es években nagyságrendileg 70 darab cég) tartozik bele elszámolási szempontból az államháztartásba az európai statisztikai szabályok alapján. Ennek megfelelően az elmúlt évek kiemelt tömegközlekedési projektjeinek jelentékeny része (például az M4-es metró, vidéki nagyvárosok villamosfejlesztései) a nemzeti számlarendszerben a magánberuházások között jelent meg, mert a lebonyolítók nem a kormányzati szektorba besorolt önkormányzati cégek voltak.

történik a többletkiadás, ez az adott évben teljes összegében pótlólagos állampapírkibocsátást és adósságnövekedést jelent. Jelen helyzetben a pandémia után a bruttó nemzeti termék 90%-ára rúgó EU-27-államiadósság-ráta széles körben prognosztizált lassú csökkenő trendjét valószínűleg vissza is fordíthatná, ha a jelzett mértékben megnövekedne a szuverének finanszírozási igénye. Az ugyanakkor erősen kétséges lenne, többek között a fentebb jelzett túlberuházási hajlam jelentkezése miatt, hogy egy állami fejlesztési *boom* olyan mértékben megemeli-e a növekedési potenciált (és a folyó áras bruttó hazai terméket), hogy ily módon közép-, illetve hosszabb távon a nevező emelkedése miatt újra csökkenésnek induljon az adósság/GDP-hányados.

A 2010-es évek első felében elinduló állami beruházási ráta csökkenésére egyfajta válaszul az SNE-t alkotó tanácsi rendeletekben biztosított jogi mozgástér kiaknázását javasolta a Bizottság 2015 elején.[10] A rugalmasság növelése érdekében interpretatív minireform[11] keretében bevezették az úgynevezett beruházási záradékot *(investment clause)* a szerkezeti reformokra adott hasonló záradékkal együtt (ez utóbbihoz lásd a következő alfejezetet). Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy az SNE-szabályokból következő éves kiigazítási követelményt hároméves időkeretben csökkenteni lehet bizonyos beruházási kiadások összegével, amelynek plafonját a GDP 0,5%-ában határozták meg. A 2015 végére elfogadott részletszabályok alapján az igénybevétel feltételei viszont nagyon szigorúnak mondhatók. Egyrészt az adott országnak rossz konjunkturális helyzetben kellett lennie, amit számszerűen úgy definiáltak, hogy vagy effektíve recesszióban van, vagy a becsült kibocsátási rése nagyobb, mint a GDP 1,5%-a. Másrészt a feljogosító beruházási kiadások körébe csak a különböző uniós szerepvállalással[12] megvalósuló fejlesztési projektekhez biztosított, az adott költségvetésből származó nemzeti társfinanszírozás tartozott bele. Ez a kedvezmény tehát gyakorlatilag arra irányult, hogy az uniós források ütemes lehívásához szükséges nemzeti önrészek biztosítása ne ütközzön a fiskális szabályokból esetlegesen adódó takarékoskodási kényszer korlátjába. A feltételrendszer bevezetése óta végül csak két tagország tudott élni a beruházási záradékkal: Olaszország 2016-ban, míg Finnország 2017-ben aktiválta

[10] European Commission 2015.

[11] A reform tehát jogszabályi változtatás nélkül, a meglévő keretek között zajlott le, konkrétan az SNE végrehajtási rendjét és eljárásait összefoglaló praktikus szabálykönyvben *(Code of Conduct)* rögzítették írásban az új előírásokat. Ennek az elfogadása a Gazdasági és Pénzügyminiszteri Tanács legfőbb előkészítő szerve, a tipikusan a tagállami (szak)államtitkárokat tömörítő Gazdasági és Pénzügyi Bizottság *(Economic and Financial Committee)* kompetenciája. A végül elfogadott dokumentumot lásd Economic and Financial Committee 2015.

[12] Konkrétabban a jogosulti körbe a regionális és kohéziós támogatásokat biztosító európai strukturális és beruházási alapok, valamint a privát szereplőkkel együttesen finanszírozott stratégiai beruházásokra meghirdetett program *(European Fund for Strategic Investment)* fejlesztései tartoznak.

ezt az opciót, és összességében a GDP arányában néhány tizedszázalékpontnyival kisebb deficitcsökkentési terveket engedélyezett a két tagállam számára.[13]

Szerkezeti reformok

Egy numerikus szabályrendszer rugalmasságának további mércéje lehet, hogy mennyire tudja ösztönözni, de legalábbis nem gátolni a gazdaság növekedési potenciálját javító szerkezeti reformok végrehajtását. Ez a kérdés az eurózónatagok esetében kiemelten releváns, tudniillik az eurózóna-országok elvesztették annak lehetőségét, hogy növekvő külkereskedelmi mérleghiány esetén árfolyam-leértékeléssel állítsák helyre versenyképességüket, ezért más eszköz híján „kénytelenek" az intézményi tökéletlenségek és a piaci súrlódások enyhítésével (felszámolásával) javítani exportképes vállalati szektoruk pozícióját. Az SNE-vel szemben már az 1990-es évek végi elfogadásakor megfogalmazódott az a kritika, hogy a nominális fiskális mutatókra meghatározott referenciaértékek (3 és 60%) miatt rugalmatlan keretrendszer, amely lelassítja majd az egyébként is növekedési problémákkal küszködő nyugat-európai országok termék- és munkaerőpiacainak, illetve adózásának átalakítását.[14] Az idézett érvelés egyrészt azon alapult, hogy a reformok gyakran többlethiánnyal járnak rövid távon, még akkor is, ha hosszú távon javítják a közpénzügyek fenntarthatóságát (például költségvetési többletkiadással járhat ideiglenesen még egy objektíve hatékonyabb közigazgatási vagy egészségügyi modellre való áttérés is, illetve a piaci liberalizációs reformok társadalmi elfogadtatását nagyban segítheti, ha a vesztes érdekcsoportok valamiféle kompenzációban részesülnek). Ezt a gondolatmenetet erősítette az a politikai gazdaságtani megfontolás is, amely szerint a kormányzó pártnak vagy pártkoalíciónak adott a politikai tőkéje, és ha ezt a fiskális szabályok betartása érdekében kiigazító intézkedésekre fordítja, akkor arányosan kevesebb óhatatlanul érdeksérelmekkel járó modernizációs lépés fér bele a politikai programjába. A mai tömegdemokráciákban a korlátos népszerűséggel való gazdálkodás dilemmájára „Juncker-átokként" is szokás hivatkozni az Európai Bizottság volt elnökének még luxemburgi miniszterelnökként tett emlékezetes megszólalása nyomán.[15] Habár az irodalom egy része szerint a szerkezeti reformoknak akár már rövid távon is lehet politikai sikerekre konvertálható hozadéka,[16]

[13] European Commission 2020.

[14] A tétel egyik legtöbbet hivatkozott kifejtését lásd Eichengreen–Wyplosz 1998.

[15] Az egy 2007-es interjúban elhangzott *bonmot* így szól (a szerző fordításában): „Mindannyian tudjuk, hogy mit kellene tennünk, csak nem tudjuk, hogy ha ezt megtesszük, akkor utána hogyan fognak minket újraválasztani."

[16] Buti et al. 2009 például egy 21 OECD-országból képzett panelt vizsgáló empirikus cikkében azt találták, hogy fejlett pénzügyi piacok és/vagy az automatikus stabilizátorokként viselkedő

a döntéshozók fejében gyakran egymást kizáró törekvésekként jelennek meg a megszorító csomagok, illetve az átfogó reformprogramok.

Az SNE indulása utáni első évtizedben egyetlen konkrét intézkedéstípus esetén vezettek be explicit engedményt: ez olyan paradigmatikus nyugdíjreformokat érintett, amelyek az aktív munkavállalók számára kötelező és tőkefedezeti elven működő magánpillér létrehozását is tartalmazták.[17] A kivételes elbánás indoka az volt, hogy ilyen reform esetén teljesen kézzelfogható, hogy a deficitnövelő hatás már rövid távon (az egyéni nyugdíjjárulék jelentős része vagy egésze kiesik a költségvetési bevételek közül), míg a kedvező kiadáscsökkentő hatás (a nyugdíjba menő magánpénztári tagok járandóságának egy részét már nem az államháztartás fizeti) csak hosszú távon jelentkezik. Természetesen a más területeket érintő átfogó változtatási tervek hívei is hasonlóképpen festik le a várt költségvetési hatásokat, de talán sehol nem olyan egyértelmű és közvetlen a rövid és hosszabb távú hatások divergálása, mint a tőkefedezeti elveken alapuló nyugdíjpillér bevezetési szakaszában. A 2005-ben hatályba lépett változtatás az SNE eljárásrendszerének döntési pontjain (különös tekintettel a túlzottdeficit-eljárás megindítására, illetve annak megszüntetésére) lehetővé tette egy ötéves időszakban az átállás költségeinek figyelembevételét lineáris degresszív skála szerint (az első évben még a költségek teljes egészét, míg az utolsó, ötödik évben már csak 20%-át lehetett elfogadtatni). A válság kirobbanása előtti időszakban ez praktikusan némileg lazább fiskális stratégia meghirdetését tette lehetővé, például Lengyelország és Magyarország is néhány tizedponttal 3% feletti deficitcél megvalósításával tervezte lezárni a 2004-es csatlakozásuk után megindított túlzottdeficit-eljárást.[18] A rendszerek felfutása miatt az éves költségvetési többletteher több országban is elérte már ezekben az években a 1,5-2%-os nagyságrendet a GDP arányában.

A globális pénzügyi válság első hulláma számottevő negatív hatást gyakorolt a közpénzügyi pozíciókra, és 2009-től kezdődően szinte futótűzszerűen fogadtak el olyan magánnyugdíj-rendszerbeli intézkedéseket az érintett tagállamok, amelyek legalább

---

fiskális politikai mechanizmusok átlagosnál magasabb szintje esetén az ambiciózus reformok végrehajtása éppen, hogy növeli a hatalmon lévő erők újraválasztási esélyeit. A szerzők magyarázata szerint a jól működő pénzügyi közvetítőrendszer képes időben előrébb hozni a reformok nyereségeit a kockázati prémiumok azonnali csökkentésével, illetve az automatikus stabilizátorok számottevően tompítják az átalakítások jövedelemátrendező hatásait, és így mérsékelhetik a változásokat megszenvedő társadalmi csoportok ellenállását.

17 A 2000-es évek közepén a következő uniós tagországokban működtek ilyen rendszerek: Észtország, Magyarország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Svédország, Szlovákia, illetve a később csatlakozó Bulgária és Románia. A kötelező jelleg több esetben is a munkaerőpiacra először belépő állampolgároknál jelent meg (míg a már aktív csoportok számára opcionális volt a csatlakozás).

18 Végül Lengyelország 2007-ben olyan mértékben túlteljesítette deficitcélját, hogy nem volt szükség a kedvezmény igénybevételére az EDP megszüntetéséhez, míg Magyarország esetében a 2008 őszén lecsapó válság felborította a korábbi költségvetési terveket.

átmeneti könnyebbséget jelentettek a költségvetés finanszírozása szempontjából. A balti országok ideiglenesen átterelték a magánkasszákba fizetendő nyugdíjjárulék egy részét az államháztartásba, Bulgária és Románia későbbre halasztotta a magánpillérbe érkező járulék részarányának eredetileg tervezett emelését, míg Magyarország végül több lépésben gyakorlatilag teljesen lebontotta a tőkefedezeti elemet.[19] Ezen visszarendeződési folyamat közben került sor a gazdasági kormányzási rendszer átfogó reformjára (az úgynevezett „hatos csomag"[20] tárgyalásaira), amelynek értelemszerűen egyik vitatott pontjává vált, hogy milyen mértékű kedvezményben részesítse a tőkefedezeti elvet bevezető országokat az SNE. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a szabályrendszer érdemi segítsége nélkül (szélső esetben a költségek teljes levonhatóságának megteremtése a hiány- és adósságadatokból) teljesen vissza fogják fordítani a reformfolyamatot az érintett országokban.

Az elfogadott kompromisszum végül a részleges kompenzáció elvére épült, amely megalapozó érvrendszere nagyon hasonló a korábban az aranyszabályra való áttérést ellenző logikával: bármilyen költségvetési tétel kiemelése az SNE hatálya alól morális és fenntarthatósági kockázatokkal jár. A végső kompromisszum így gyakorlatilag három pótlólagos engedménnyel járt: 1. a reform költségeinek figyelembe vehetősége nem korlátozódik le 5 évre (vagyis egészen addig alkalmazható, amíg az átállás hiánynövelő hatással bír); 2. a degresszív skálát eltörölték; 3. a részleges beszámítás lehetővé vált a preventív ágban is. A szabályozás alapján ugyanakkor ezzel a tényezővel csak kisebb (tipikusan a GDP fél százalékpontját el nem érő) eltérést lehet mentesíteni a következmények alól az SNE döntéshozatala során (például ha egy ország hiánymutatója az átállási költségeknek is köszönhetően némileg haladja csak meg a 3%-os referenciaértéket, akkor a Bizottság nem fogja javasolni az EDP megindítását). Bő 10 évvel a reform hatálybalépése után elmondható, hogy az összességében mérsékelt kedvezmények nem jelentettek különösebb ösztönzést, mert egyetlen újabb tőkefedezeti jellegű nyugdíjreform sem indult az uniós tagállamokban (persze nyilván sok más, a költségvetési elszámolási szabályoknál akár perdöntőbb megfontolás is meghúzódik egy ilyen súlyos közpolitikai döntés mögött).

A szerkezeti reformokat támogató szabályozási lépésként is lehet értelmezni az európai szemeszter létrehozását 2011-től. Ennek keretében a makrofiskális terveket tartalmazó stabilitási és konvergenciaprogramokat (SKP), illetve a gazdasági növekedést és a foglalkoztatás bővülését célzó mikroökonómiai elképzeléseket magába foglaló nemzeti reformprogramokat (NRP) egy időben és összehangoltan kell benyújtani az uniós

[19] Részletekért lásd például Égert 2012.

[20] Az elnevezés arra utal, hogy a reform hat jogszabályból állt össze: öt rendeletből (amelyből kettő az SNE eredeti rendeleteit módosította) és egy, a tagállami közpénzügyi szabályrendszereknek minimumfeltételeket előíró irányelvből. A reform részletes elemzéséhez lásd például Larch et al. 2010; illetve Jankovics 2011.

szerveknek minden év áprilisának végéig.[21] Ezt követően az integrált gazdaságpolitikai felügyelet jegyében az EU Tanácsa egységes szerkezetben fogad el országspecifikus ajánlásokat. A költségvetési stratégia és a szerkezeti reformlépések konzisztens bekérése egyfajta ösztönzést teremt arra, hogy az egyes szakterületek esetében már a tervezés fázisában is alaposan megvizsgálják a tagállami adminisztrációk, hogy a fontolgatás alatt álló középtávú közpolitikai programok teljes egészében belefférnek-e a várhatóan rendelkezésre álló finanszírozási lehetőségekbe.[22] Érdemes hangsúlyozni, hogy az SKP-k és az NRP-k összehangolására ösztönző menetrend elviekben nemcsak a fiskális hiánycélok betartását segíti, hanem a hatékonyabb és takarékosabb állami gazdálkodást is. Sokkal kevésbé fordulhatna elő például, hogy új közösségi beruházásokat nem használnak ki (példa lehet itt egy nemrégen épült, de máris bezárt tanuszoda, amelynek az üzemeltetésére már nincs pénz), vagy hogy túl korán hagynak félbe forráshiány miatt közpolitikai programokat (például ha egy, a diplomások karrierkövetését végző programot leállítanak, akkor az addig befektetett erőforrások is nagyjából értelmüket vesztik). Az elmúlt évtized tapasztalatai ugyanakkor óvatosságra intenek, ugyanis egyre rosszabb teljesítési arányt mutat az uniós ajánlások tagállami végrehajtása.[23]

Az előző alfejezetben bemutatott beruházási klauzulával együtt vezettek be egy másik, a gazdasági peremfeltételek javítását ösztönözni hivatott szerkezetireform-záradékot is (*structural reform clause,* lásd a korábban megadott hivatkozásokat). A beruházási záradékhoz hasonlóan ezzel az eszközzel is a GDP maximum 0,5%-áig terjedő mértékben lehetett könnyítést kérni a kiigazítási követelmények alól egy érdemi mértékű reformterv finanszírozásához. A kérvény beadásakor a tagállamoknak részletes számításokkal, tételes dokumentációval kell alátámasztaniuk, hogy az általuk hitelesen kidolgozott

[21] Habár a két középtávú tagállami program közötti konzisztencia korábban is elvárás volt, illetve a 2011 előtt érvényben lévő beadási határidők között sem volt óriási a különbség (az NRP-k esetében október 15-e, míg az SKP-k esetében december 1-je volt a korábbi dátum), a tartalmi harmonizáció csak néhány elem esetében volt általánosan jellemző.

[22] Nézzük meg a tervezési megfontolásokat a szemeszter keretei között az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök példáján keresztül (messze nem a teljességre törekedve a felsorolt opciókkal)! Az álláskeresők számára indított kedvezményes nyelvtanfolyamok, ágazati állásbörzék, a nők szülés utáni mihamarabbi munkaerőpiaci visszaintegrálódását elősegítő járulékkedvezmények mind-mind olyan programok, amelyeket tipikusan legalább 3–5 éves időhorizonton célszerű üzemeltetni. Az ilyen esetekben a társadalmi hasznosságot is növeli, hogy az adott program kidolgozói és végrehajtói (utóbbiak gyakran nem költségvetési intézmények, hanem az állami szervekkel szerződő magáncégek, alapítványok, illetve egyéb nem kormányzati szervezetek stb.) nagy valószínűséggel számíthatnak a finanszírozás folyamatos biztosítására. Ez akkor teljesül nagyobb valószínűséggel, ha a döntéshozók már a tervezési fázisban kialakították prioritásaikat, letisztázták a (politikailag mindig fájdalmas) rangsorokat arról, hogy a számtalan versengő elképzelés közül melyik megvalósítása mellé rendelnek költségvetési előirányzatokat.

[23] Részletesen lásd Efstathiou–Wolff 2022.

(vagy már megkezdett), konkrét végrehajtási menetrenddel rendelkező szerkezeti reformok hosszabb távon kedvező hatást gyakorolnak a közpénzügyi pozícióra. Ezt az előre jelzett kiadások csökkentésével (bevételek növelésével) vagy a potenciális növekedési ütem emelésével lehet elérni, illetve ezek valamilyen kombinációjával. Tekintve, hogy a kétféle záradék egy időben is igénybe vehető, együttes plafont is megállapítottak a GDP 0,75%-ában. A szerkezetireform-záradék végül népszerűbbnek bizonyult, mint beruházási válfaja, valószínűleg annak köszönhetően, hogy lehívásának nem volt előfeltétele a rossz konjunkturális helyzet. Öt tagország vette ez idáig igénybe: Olaszország 2016-ban, Finnország, Lettország és Litvánia 2017-ben, míg Belgium 2019-ben.[24] A támogatásra megjelölt intézkedések meglehetősen eltérő jellegűek és mélységűek voltak: míg például Olaszország szerteágazó, egyebek mellett a közigazgatást, a munkaerőpiaci viszonyokat és a csődeljárást is modernizáló reformcsomagot jelentett be, addig Lettország fókuszált egészségügyi modernizációs program finanszírozása érdekében kapott átmeneti könnyítést az SNE költségvetési szabályainak teljesítéséhez.

Kitekintés és következtetések

Az európai fiskális szabályrendszer koncepcióját és eredményeit, valamint az Európai Bizottság végrehajtói szerepkörét már a 2010-es évek második felében élénk viták övezték, az érintettek és a megfigyelők egy része már akkor is sürgette a rendszer további átalakítását. Amikor az Európai Bizottság jogszabályi kötelezettségként 2020 februárjában értékelést adott ki a 2011–2013 között elfogadott változtatásokról, a szakértői várakozás a reformfolyamat újraindítása volt. A pandémia miatt végül ez néhány éves késéssel következett be, az időközben lezajlott adósságnövekedés[25] még relevánsabbá is tette az SNE-reform kérdéskörét.

A klímaváltozás elleni harc, illetve specifikusabban az EU hivatalos céljaként 2050-re kitűzött nettó zéró karbonkibocsátás különféle szakértői becslések szerint gigantikus beruházási igénnyel fog járni. A vonatkozó számításokat szemléző cikkében Darvas és Wolff ezt a pótlólagos éves beruházási összeget a GDP 2%-ára teszi, és a tagállami stratégiák alapján úgy számol, hogy ennek nagyságrendileg egyharmadát kell majd a közszféra forrásaiból biztosítani.[26] Még ha ennek egy részét lehet is majd uniós támogatásokból, illetve a fejlesztési prioritások átrendezésével fedezni,

[24] European Commission 2020.

[25] 2020–2023 között az általános mentesítési záradék *(general escape clause)* életbe léptetése kikapcsolta az SNE számszerű korlátait, az utolsó évben már az orosz agresszió kiváltotta energiakrízis miatt.

[26] Darvas–Wolff 2022.

várhatóan így is makrogazdaságilag érdemi összegeket kell oly módon folyamatosan előteremteni a tagállami költségvetéseknek évtizedeken keresztül, hogy az beleférjen az adósságnövelési mozgástérbe és a fiskális szabályokba. Ez a többletfinanszírozási igény hozzáadódik a már korábban is azonosított jelentékeny költségvetési kihívásokhoz (kiemelten a társadalom elöregedése, illetve a digitális átállás levezénylése).

A fentiekre tekintettel az SNE-reformvita keretében az akadémiai szereplők, a kutatóintézetek és a nemzetközi intézmények megfogalmazta javaslatok többsége tartalmazott valamilyen kedvezményes mechanizmust a beruházások, illetve a szerkezeti reformok végrehajtásához. Abban gyakorlatilag közmegegyezés uralkodott a szakirodalomban, hogy az SNE-ben eddig alkalmazott eszközök, és különösen a beruházási és szerkezetireform-záradékok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A felkínált megoldások ugyanakkor széles spektrumon szóródnak: például a „zöld" aranyszabály *(green golden rule)* bevezetése, központosított pénzalap létrehozása a kiemelt, határokon átívelő beruházások finanszírozására vagy a közös uniós költségvetés kibővítése kifejezetten a környezetvédelmi beruházások finanszírozására. A Bizottság végül 2022 novemberében publikálta reformtervezete főbb vonalait, amely bár változatlanul hagyja az uniós alapszerződésben rögzített 3 és 60%-os referenciaértéket, koncepcionálisan új felügyeleti rendszer irányába mutat.[27] A tagállamokat adósságfenntarthatósági elemzések alapján sorolnák kockázati kategóriákba, majd ezt figyelembe véve operatív szabályként a költségvetési kiadások alakulására vonatkozó előírásokat állítanának fel középtávú keretben (négy- vagy hétéves horizonton a kockázati szint függvényében); a kiadási oldal növekedési ütemének kalibrálása biztosítaná az SNE céljainak teljesülését. Ebben az új rezsimben a rugalmasság úgy érvényesülhetne, hogy a tagállamok az alkalmasan összerakott beruházásokból és szerkezeti reformokból álló tervcsomagért cserébe maximum három évvel megnyújthatnák a kiigazítási időszakot, ami egyes évekre arányosan kisebb deficitcsökkentési kötelezettséget eredményezne.

A bizottsági tervek szerint 2023 késő tavaszán (kéziratunk lezárása után) indulna el a kodifikációs folyamat a meghirdetett változtatásokat részletszabályokba öntő, tanácsi rendeleteket és irányelveket felölelő jogszabályi csomag publikálásával, és a legvalószínűbb forgatókönyv szerint valamikor 2024–2025 folyamán zárulna, már a 2024 nyarán megalakuló európai parlamenti mandátum alatt. A közösen elfogadott végrehajtási szabályrend ismeretében megalapozottabban lehet majd előrejelzést tenni arra nézvést, hogy az integrált reform- és beruházási tervek aktiválásának opciójával mennyire tudják majd a tagállamok sikeres(ebb)en összehangolni a rugalmasság

[27] European Commission 2022.

és az adósságfenntarthatóság megkerülhetetlen gazdaságpolitikai *trade-offját*. De a puding végső próbája, mint oly sok más esetben, itt is az evés lesz.

Felhasznált irodalom

Buti, M. – Turrini, A. – van den Noord, P. – Biroli, P. (2009): Defying the „Juncker Curse": Can Reformist Governments be Re-Elected? *Empirica,* 36, 65–100. Online: https://doi.org/10.1007/s10663-008-9093-0

Csaba L. (2019): A költségvetési és bankunió: vízválasztó a többsebességes EU-ban. In Halmai P. (szerk.): *Tagállami integrációs modellek: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban*. Budapest: Ludovika, 167–181.

Darvas, Zs. – Wolff, G. B. (2022): A Green Fiscal Pact for the EU: Increasing Climate Investments While Consolidating Budgets. *Climate Policy,* 23(4), 409–417. Online: https://doi.org/10.1080/14693062.2022.2147893

Economic and Financial Committee (2015): *Commonly Agreed Position on Flexibility in the Stability and Growth Pact.* Online: http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14345-2015-INIT/en/pdf

Efstathiou, K. – Wolff, G. (2022): What Drives Implementation of the European Union's Policy Recommendations to Its Member Countries? *Journal of Economic Policy Reform,* 26(2), 177–198. Online: https://doi.org/10.1080/17487870.2022.2056461

Égert, B. (2012): The Impact of Changes in Second Pension Pillars on Public Finances in Central and Eastern Europe. *CESifo Working Paper Series,* 3801. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.2050335

Eichengreen, B. – Wyplosz, Ch. (1998): The Stability Pact: More Than a Minor Nuisance? *Economic Policy,* 13(26), 65–113. Online: https://doi.org/10.1111/1468-0327.00029

European Commission (2003): Public Investment and Its Interactions with the EU's Budgetary Rules. *Public Finances in EMU 2003. European Economy,* (3), 102–131. Online: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication473_en.pdf

European Commission (2012): *The Quality of Public Expenditures in the EU. Occassional Papers, no. 125.* Brussels: EC Economic and Financial Affairs. Online: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2012/pdf/ocp125_en.pdf

European Commission (2015): *Making the Best Use of the Flexibility Within the Existing Rules of the Stability and Growth Pact. COM(2015) 12 final.* Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0012

European Commission (2020): *Commission Staff Working Document – Report on the application of Regulations (EU) no. 1173/2011, 1174/2011, 1175/2011, 1176/2011, 1177/2011, 472/2013 and 473/2013 and Council Directive 2011/85/EU.*

European Commission (2022): *Communication on Orientations for a Reform of the EU Economic Governance Framework. COM(2022) 583 final.* Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0583

European Fiscal Board (2020): *Assessment of the Fiscal Stance Appropriate for the Euro Area in 2021.* Online: https://commission.europa.eu/system/files/2020-06/2020_06_25_efb_assessment_of_euro_area_fiscal_stance_en.pdf

Halmai P. (2020): GMU 2.0: felelősség versus szolidaritás? *Külgazdaság,* 64(9–10), 3–34. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.9-10.3

Halmai P. (2021): GMU 2.0? Teljes GMU felé. In Halmai P. (szerk.): *A Gazdasági és Monetáris Unió jövője: Európai perspektívák*. Budapest: Ludovika, 21–62.

Jankovics L. (2011): Esély a válságban. A gazdasági kormányzás makroökonómiai háttere. *Európai Tükör,* 16(2), 38–53.

Larch, M. – Van den Noord, P. – Jonung, L. (2010): *The Stability and Growth Pact: Lessons from the Great Recession. Economic Papers, no. 419.* Brussels: European Union. Online: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_paper/2010/pdf/ecp429_en.pdf

Mourre, G. – Cepparulo, A. (2020): *How & How Much? The Growth-Friendliness of Public Spending Through the Lens. Discussion Papers, no. 312.* Brussels: European Union. Online: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2020-10/dp132_en.pdf

Ferkelt Balázs

Az eurózóna kibővítésének perspektívái

Bevezetés

A Gazdasági és Monetáris Unió (a továbbiakban: GMU) harmadik szakasza 1999. január 1-jén indult, amikor az Európai Unió (a továbbiakban: EU) akkori 15 tagországából 11 országban számlapénz formájában bevezették a közös pénzt, az eurót. A GMU az EU mélyintegrációjának részét képezi.[1] Az eurózóna fennállásának 25. évét 2023. január 1-jén, Horvátország csatlakozásával immáron 20 tagországgal kezdte meg, és az EU-n kívül is több országban használják törvényes fizetőeszközként az eurót.

Az Európai Unióhoz 2004-ben, illetve azt követően csatlakozott 13 ország közül 8 vezette be a közös pénzt, továbbá Bulgária minél előbb, Románia pedig – a legfrissebb értesülések szerint – szintén rövid távon tervezi a csatlakozást a közös valutaövezethez.

Az uniós jogszabályok értelmében minden jelenlegi EU-tagországnak – az *opt-out-tal* rendelkező Dánia kivételével – törekednie kell az euró bevezetésére, illetve a bevezetés kritériumainak teljesítésére. Konkrét időtervet ugyanakkor erre vonatkozóan nem határoztak meg. Fontos azonban hozzátenni, hogy Svédországra nem vonatkozik *opt-out,* ugyanakkor az ország nem törekszik a kritériumok teljesítésére, a svéd korona nem tagja az európai árfolyam-lebegtetési mechanizmusnak (a továbbiakban: ERM 2), tekintettel részben arra, hogy az országban 2003. szeptember 14-én ügydöntő népszavazást tartottak, ahol 56,1%-os részvétel mellett a választópolgárok 56%-a a közös valuta bevezetése ellen szavazott. A dán korona ugyanakkor tagja az ERM 2-nek, mégpedig a normál sávszélességnél szűkebb, ± 2,25%-os árfolyam-ingadozási sávval.

Az eurózóna kibővítésével a hazai és nemzetközi szakirodalomban valamennyi, a GMU-t és annak működését részleteiben tárgyaló monográfia foglalkozik.[2]

[1] Halmai 2020.

[2] Így különösen Lőrincné Istvánffy 2001; Sági 2002; Rácz 2007; Marján 2014; De Grauwe 2020; Halmai 2020; Sági–Ferkelt 2020; Halmai 2021; Arató–Koller–Pelle 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_12

Ennek a tanulmánynak a célja annak vizsgálata, hogy a bevezetés előtt álló országok nominális és reálkonvergencia-teljesítménye alapján 2023 tavaszán milyen jövőkép vázolható fel az eurózóna kibővítését illetően. Tekintettel arra, hogy Dánia *opt-outtal* rendelkezik, valamint Svédország népszavazáson is megerősítette, hogy nem akar csatlakozni a GMU-hoz, a tanulmány ezekkel az országokkal nem foglalkozik, hanem a közép- és kelet-európai országokra koncentrál.

Változatlan csatlakozási feltételek három évtized távlatából

Az euróbevezetés gazdasági kritériumait, a konvergenciakritériumokat az Európai Unióról szóló maastrichti szerződés szerves részeként 1991 decemberében fogadták el, a szerződést 1992 februárjában írták alá, és 1993. november 1-jén lépett hatályba.

A kritériumok az 1990-es évek elejének gazdasági helyzetéből indultak ki, és meglehetősen sok kritikát kaptak. Egyrészt a feltételek nem a konvergencia erősödésének folyamatát, hanem egy meghatározott időpontban történő fennállását (nevezetesen a döntés előtti egy évre vonatkozóan) vizsgálták. Gyakorlatilag az árfolyam-kritérium kivételével valamennyi mutatót csak adott évben kell teljesíteni, az idősorok vizsgálatát a szerződés a költségvetési kritériumok esetében helyezte kilátásba, de ott is könnyítő jelleggel. Másfelől a szerződés feltételrendszere nem reálgazdasági konvergenciát foglal magába, és ezt állapotmutatók vizsgálatával fejezi ki. Márpedig a GMU sikere szempontjából a reálkonvergencia legalább annyira fontos. További mutatók bevonása lett volna szükséges a kritériumrendszerbe, így például a makrogazdasági egyensúlyi zavart illusztráló munkanélküliségi ráta vagy a termelékenységet jellemző egy foglalkoztatottra jutó GDP, illetve az egységnyi bérköltség.[3]

A kritériumok 2023-ban is ugyanazok, mint 1993-ban. 30 év távlatából ugyanakkor több ponton is módosításra szorulnának. Gondoljunk például arra, hogy az inflációs és kamatkritérium referenciaértékének kiszámításakor 20 tagú eurózóna esetén is a 27 EU-tagország 3 legalacsonyabb inflációs rátáját kell figyelembe venni, és az is előfordulhat, hogy közöttük van olyan ország (akár az összes ilyen lehet), amelyik nem tagja az euróövezetnek. A kamatkritérium kiszámítását is érheti kritika, mivel a három legalacsonyabb inflációs rátájú ország, amelyet a kamatlábreferenciaérték kiszámításánál is figyelembe kell venni, gyakran nem esik egybe

[3] A konvergenciakritériumok kritikájának meglehetősen széles szakirodalma van. Ezek közül kiemelendő Thygesen javaslata, illetve globális konvergenciamutatója. Mindezekről bővebben lásd Lőrincné Istvánffy 2001.

a három legalacsonyabb kamatlábbal rendelkező országgal. Az elmúlt három évtized során több javaslatot is megfogalmaztak, bővítendő vagy aktualizálandó a konvergenciakritériumok körét, a Magyar Nemzeti Bank szakértői (akkori két alelnöke) például azt is előírná, hogy a csatlakozó országok vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP-je és átlagos bérszínvonala elérje az eurózóna átlagának 90%-át.[4] Fontos azonban azt is hozzátenni, hogy az 1997-ben elfogadott Stabilitási és Növekedési Paktum is már tulajdonképpen az államháztartási kritérium fenntarthatósági kiegészítésének tekinthető, jóllehet 2005 márciusában a Paktum fellazítása történt meg, ugyanakkor a 2008–2009-es világméretű pénzügyi, gazdasági válságot követően több jelentős szigorítást is bevezettek.[5]

A csatlakozási feltételek teljesítése: a nominális konvergencia helyzete

Az Európai Központi Bank és az Európai Bizottság kétévente hozza nyilvánosságra konvergenciajelentését a GMU-csatlakozás előtt álló, *opt-outtal* nem rendelkező uniós tagországokról, ezenkívül a csatlakozni szándékozó ország(ok)ról rendkívüli jelentést is készít. A legutóbbi jelentés 2022-ben készült, adatait az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. *A konvergenciakritériumok teljesítése a 2022. évi konvergenciajelentés alapján*

Ország/Mutató	*Infláció (%) (2021. 05. – 2022. 04.)*	*Kamatláb (%) (2021. 05. – 2022. 04.)*	*ÁHT-egyenleg (GDP %-a, 2021)*	*Államadósság (GDP %-a, 2021)*	*ERM 2-tagság (2022)*
Referenciaérték	4,9	2,6	–3,0	60,0	Igen
Bulgária	5,9	0,5	–4,1	25,1	Igen
Csehország	6,2	2,5	–5,9	41,9	Nem
Horvátország	4,7	0,8	–2,9	79,8	Igen
Lengyelország	7,0	3,0	–1,9	53,8	Nem
Magyarország	6,8	4,1	–6,8	76,8	Nem
Románia	6,4	4,7	–7,1	48,8	Nem

Forrás: Ecb 2022

Ahogyan az 1. táblázat összehasonlító adataiból is látható, a vizsgált időintervallumban Horvátország volt az egyedüli az euróbevezetés előtt álló kelet- és közép-európai

[4] Nagy–Virág 2017.

[5] Ezekről részletesen lásd Losoncz 2014; Benczes 2020.

országok közül, amely teljesítette valamennyi, így az inflációs kritériumot is. A magasabb infláció és államháztartási hiány még a 2020-as pandémia okozta recesszió, majd az azt követő „visszapattanás", valamint a már 2021-ben drasztikus növekedésnek indult energiaárak következménye. Bulgária az öt gazdasági konvergenciakritérium közül hármat teljesített, a leva tagja az ERM 2-nek, árfolyama több mint egy évtizede az euróhoz rögzített.

A 2022. évben kezdődött orosz–ukrán háború gazdasági következményei a gazdasági növekedésre és az inflációra is negatív hatással voltak, amit az Európai Bizottság 2022. novemberi és 2023. februári gazdasági előrejelzésének adatai is jól mutatnak (2. táblázat).

2. táblázat. *Egyes konvergenciakritériumok és a reális GDP-növekedés alakulása és prognózisa*

Mutató	*Infláció (%)*				*ÁHT-egyenleg (GDP %-a)*				*Államadósság (GDP %-a)*				*Reál GDP-növekedés (%)*			
Országok	*2020*	*2021*	*2022*	*2023*	*2020*	*2021*	*2022*	*2023*	*2020*	*2021*	*2022*	*2023*	*2020*	*2021*	*2022*	*2023*
Bulgária	1,2	2,8	13,0	7,8	−3,8	−3,9	−3,4	−2,8	24,7	23,9	22,5	23,6	−4,0	7,6	3,9	1,4
Cseho.	3,3	3,3	14,8	9,3	−5,8	−5,1	−4,3	−4,1	37,7	42,0	42,9	44,2	−5,5	3,6	2,5	0,1
Lengyelo.	3,7	5,2	13,2	11,7	−6,9	−1,8	−4,8	−5,5	57,1	53,8	51,3	52,9	−2,0	6,8	4,9	0,4
Magyaro.	3,4	5,2	15,3	16,4	−7,5	−7,1	−6,2	−4,4	76,8	76,8	76,4	75,2	−4,5	7,1	4,9	0,6
Románia	2,3	4,1	12,0	9,7	−9,2	−7,1	−6,5	−5,0	48,9	48,9	47,9	47,3	−3,7	5,1	4,5	2,5

Megjegyzés: 2022-re előzetes adatok, 2023-ra prognózisok szerepelnek a táblázatban.
Forrás: EC 2022, 2023

A 2020-as – pandémia okozta – recesszió uniós összehasonlításban közepes, mérsékelt volt a vizsgált országcsoportban, Csehország kivételével valamennyi országban a visszaesés mértékénél jelentősen magasabb „visszapattanás" volt tapasztalható 2021-ben, ugyanakkor 2023-ra több országban is ismét recesszióközeli gazdasági növekedés várható. A pandémia, az energiaárak emelkedése, valamint az orosz–ukrán háború hatására 2022-ben és 2023-ban valamennyi ország távolodott az inflációs kritérium teljesítésétől (ha éves infláció alapján számítjuk, akkor 2022-re vonatkozóan 7,9%, 2023-ra várhatóan 5,9% lesz a referenciaérték). Az államháztartási kritériumot 2022-ben egyetlen ország sem teljesítette, míg 2023-ban is várhatóan csak Bulgária fogja. A bruttó államadósság terén a régió országai sokkal jobban teljesítenek, mint az euróövezet átlaga, egyedül Magyarország haladja meg a 60%-os referenciaértéket, de 2021-től itt is csökkenő tendencia érvényesül. Az inflációs kritérium esetében

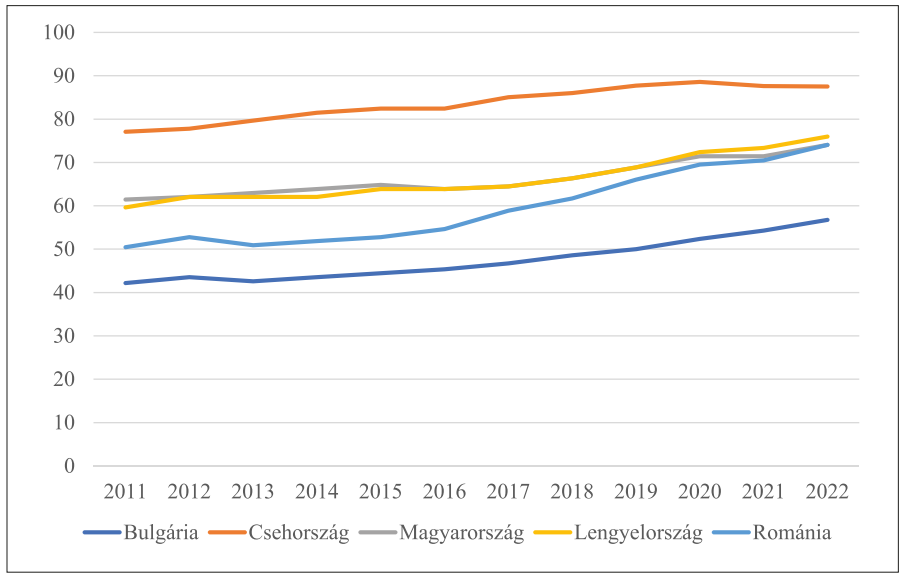
fontos a 12 havi értékek vizsgálata, a hosszú lejáratú állampapírok esetében pedig a nominális kamatlábak havi alakulása, tekintettel arra, hogy a konvergenciajelentések is ezt veszik alapul (3. táblázat).

3. táblázat. *A 12 havi inflációs ráta és a hosszú lejáratú állampapírok kamatlábainak alakulása (%)*

12 havi inflációs ráta alakulása (%)												
Ország/ hónap	*2022. 03.*	*2022. 04.*	*2022. 05.*	*2022. 06.*	*2022. 07.*	*2022. 08.*	*2022. 09.*	*2022. 10.*	*2022. 11.*	*2022. 12.*	*2023. 01.*	*2023. 02.*
Bulgária	5,0	5,9	6,8	7,8	8,9	9,9	10,9	11,7	12,4	13,0	13,6	14,0
Cseho.	5,3	6,2	7,2	8,4	9,7	10,8	12,0	12,9	13,9	14,8	15,7	16,4
Lengyelo.	6,5	7,0	7,7	8,6	9,4	10,2	11,0	11,9	12,6	13,2	13,8	14,5
Magyaro.	6,5	6,8	7,3	7,9	8,8	9,9	11,2	12,5	13,8	15,3	16,8	18,3
Románia	5,6	6,4	7,1	7,9	8,7	9,5	10,2	10,8	11,4	12,0	12,5	13,0
Referencia-érték	3,6	4,1	4,6	5,2	5,8	6,2	6,7	7,1	7,5	7,9	8,2	8,5
Hosszú lejáratú állampapírok kamatlába (%)												
Ország/ hónap	*2022. 03.*	*2022. 04.*	*2022. 05.*	*2022. 06.*	*2022. 07.*	*2022. 08.*	*2022. 09.*	*2022. 10.*	*2022. 11.*	*2022. 12.*	*2023. 01.*	*2023. 02.*
Bulgária	1,09	1,62	1,62	1,77	1,85	1,85	1,85	1,85	1,85	1,85	1,85	2,73
Cseho.	3,53	4,01	4,61	5,12	4,40	4,11	4,72	5,52	5,11	4,71	4,47	4,61
Lengyelo.	4,83	5,96	6,64	7,14	6,37	5,80	6,28	7,82	7,24	6,61	6,02	6,18
Magyaro.	5,92	6,59	7,20	7,95	8,51	8,19	9,23	10,25	8,81	8,63	7,76	8,23
Románia	6,20	6,61	7,84	8,74	9,26	8,14	8,07	9,13	7,65	7,17	6,80	7,46
Referencia-érték	3,68	3,58	3,88	4,43	4,01	3,98	4,75	5,16	4,90	4,97	5,00	5,14

Forrás: Eurostat 2023 és 2023b alapján,
a referenciaértékek esetén saját számítások

A 2022. március – 2023. február közötti időintervallumban egyik vizsgált ország sem volt még csak közelében sem az inflációs kritérium teljesítésének, amelyet – mint ahogyan Litvánia korábbi esete jól mutatta – talán a legszigorúbban vesznek a csatlakozás feltételei közül. 2023 márciusától ugyan az infláció csökkenését prognosztizálják a legtöbb országban, de a kritérium teljesítése még így sem prognosztizálható 2023-ban. A hosszú lejáratú kamatlábak tekintetében már jóval heterogénebb képet mutat az országcsoport, Bulgária a teljes időszakban tudta teljesíteni a kritériumot, amiben nagy szerepe van a rögzített árfolyamrendszernek és az alacsony GDP-arányos államadósságnak, Csehország viszonylag közel mozgott a referenciaértékhez, ugyanakkor Lengyelország, Magyarország és Románia csak jelentős kamatprémium mellett tudta finanszírozni államadósságát.

1. ábra. *Egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP az eurózónán kívüli KKE-országokban (%, EUR19=100)*
Megjegyzés: A 2022. évre előrejelzések szerepelnek az ábrán.
Forrás: saját számítás Eurostat 2023c alapján

A reálkonvergencia egyes mutatóinak teljesítése az euróbevezetés előtt álló országokban

A reálkonvergencia lehetséges mutatói közül a tanulmány keretében három indikátor értékelésére térünk ki: az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számított GDP-re (1. ábra), az átlagos fogyasztói árszínvonal alakulására (4. táblázat), valamint az egy munkaórára jutó bérköltségre (2. ábra).[6]

A vizsgált országok közül Csehország – megelőzve több jelenlegi euróövezeti tagállamot (például Görögország, Lettország, Litvánia, Portugália, Szlovákia) – egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritáson megközelíti az eurózóna átlagának 90%-át (1. ábra). A többi ország esetében megfigyelhető ugyan konvergencia, de a Magyarország, Lengyelország, Románia trió így is 74-75%-os szinten mozog a 2022-es előzetes adatok alapján, Bulgária pedig – az egész EU legkevésbé fejlett tagországaként – egyelőre csak 56%-ot tudott elérni.

[6] A további lehetséges mutatók közül a külső egyensúly fontosságáról lásd részletesen Kutasi 2019.

4. táblázat. *Átlagos fogyasztói árszínvonal az eurózónán kívüli KKE-országokban (%, EUR19=100)*

Ország/év	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*	*2015*	*2016*	*2017*	*2018*	*2019*	*2020*	*2021*
Bulgária	50,62	49,67	49,24	48,33	46,87	47,06	47,02	48,53	49,10	50,66	51,74	52,50
Cseho.	69,72	71,50	69,96	66,79	62,05	63,35	64,62	66,82	70,01	70,98	71,91	74,69
Lengyelo.	58,07	56,15	54,75	54,52	55,12	54,55	52,89	55,73	56,48	56,62	55,89	56,66
Magyaro.	61,70	60,15	59,51	58,14	57,21	58,14	59,04	62,46	62,44	63,71	62,39	64,49
Románia	52,24	52,43	50,38	52,05	52,18	52,27	50,90	51,94	52,79	52,46	52,21	51,84

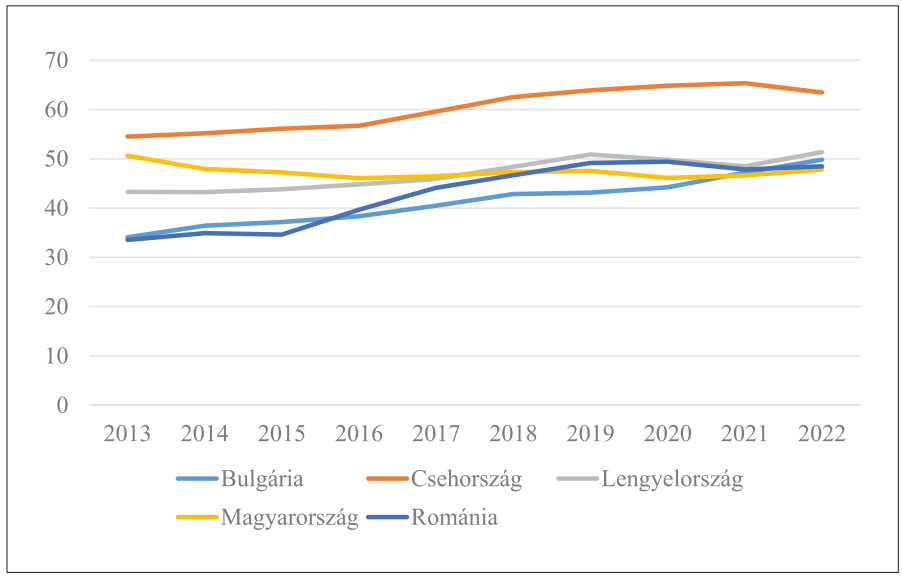
Forrás: saját számítás Eurostat 2023d alapján

Az átlagos fogyasztói árszínvonal esetében (4. táblázat) meglehetősen nagy az euróbevezetés előtt álló országok lemaradása (az eurózóna átlagos árszínvonala az EU árszínvonalánál mintegy 5%-kal magasabb). Ezen reálkonvergencia-kritérium szempontjából is messze Csehország a legerősebben integrálódott, azt követi Magyarország, majd jelentősen leszakadva Lengyelország, Bulgária és Románia. A vizsgált országok 3. táblázatban bemutatott inflációs értékei alapján 2022-ben és 2023-ban valamennyi ország esetében további árkonvergencia prognosztizálható. Ugyanakkor a jelentős árszínvonal-különbség a vizsgált országok esetében a következő években is az eurózóna átlagánál és a maastrichti referenciaértéknél is magasabb inflációs rátát mutathat.

A vásárlóerő-paritáson számított egy munkaórára jutó bérköltség terén (2. ábra) az egy főre jutó GDP-nél és az átlagos árszínvonalnál is nagyobb az eurózóna átlagának és a KKE-országok értékeinek különbsége, még Csehország sem éri el az euróövezeti átlag kétharmadát, a többi négy ország pedig 48 és 51% között mozog. A 2022-es előrejelzés szerint Bulgária megelőzte Magyarországot, így a magyar bérköltség lehet a legalacsonyabb a fenti országok között.

Összegzés, következtetések

Az Európai Unióhoz 2004-ben, illetve azt követően csatlakozott 13 ország kötelezettséget vállalt – konkrét céldátum megjelölése nélkül – az euró bevezetésére. Közülük 2023-ig 8 vezette be a közös pénzt, továbbá Bulgária minél előbb (2024-ben), Románia pedig rövid távon tervezi a csatlakozást a közös valutaövezethez. A bevezetés időzítése politikai döntés eredménye. Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon egyelőre nem mutatkozik kormányzati szándék az euróövezethez csatlakozásra. Tekintettel arra, hogy a vizsgált országok valutái közül egyedül a bolgár leva tagja

2. ábra. *Egy munkaórára jutó bérköltség az eurózóna átlagának százalékában, vásárlóerő-paritáson*
Megjegyzés: A 2022. évre előrejelzések szerepelnek a táblázatban.
Forrás: Eurostat 2023e

az ERM 2-nek, így ebből a szempontból a következő egy-két évben Bulgáriának lenne egyedül esélye a csatlakozásra. A 2020. évi pandémia okozta recesszió, a visszapattanás, az energiaárak emelkedése, valamint az orosz–ukrán háború az országokat azonban egyre távolabb sodorta a konvergenciakritériumok, elsősorban az inflációs és az államháztartási feltétel teljesítésétől. Bulgária, bármennyire is szeretné 2024. január 1-jén bevezetni a közös valutát, a fiskális fegyelem révén az államháztartási kritériumot még tudná teljesíteni, de az inflációs kritériumot biztosan nem. A balkáni országnak jó esélye van viszont arra, hogy a konvergenciakritériumok 2024. évi vizsgálatáig valamennyi feltételt teljesíteni tudja. Az Európai Unió Tanácsának tagjai ugyanakkor ebben az esetben is komoly dilemma előtt állhatnak majd, mert a csatlakozás időpontjában a reálkonvergencia-mutatók terén ilyen nagy eltérést mutató országgal még nem bővült a közös valutaövezet. A másik négy ország – megfelelő politikai akarat és a valuták 2024. évi ERM 2-belépése esetén – a konvergenciakritériumokat 2025-re teljesítheti, ugyanakkor reálkonvergencia terén egyedül Csehország közelíti meg az euróövezet átlagát.

Felhasznált irodalom

Arató, K. – Koller, B. – Pelle, A. szerk. (2021): *The Political Economy of the Eurozone in Central and Eastern Europe: Why In, Why Out?* London: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9780429261411

Benczes I. (2020): *Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban: A pénzügyi és gazdasági integráció forgatókönyvei*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634543480

De Grauwe, P. (2020): *Economics of Monetary Union.* Oxford: Oxford University Press.

European Central Bank (2022): *Convergence Report. June 2022.* Online: https://www.ecb.europa.eu/pub/convergence/html/ecb.cr202206~e0fe4e1874.en.html

European Commission (2022): *European Economic Forecast Autumn 2022.* Online: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-02/ip187_en.pdf

European Commission (2023): *European Economic Forecast Winter 2023*. Online: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-02/ip194_en_1.pdf

Eurostat (2023a): *HICP - Monthly Data (12-month Average Rate of Change)*. Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/PRC_HICP_MV12R__custom_5630098/default/table

Eurostat (2023b): *Long Term Government Bond Yields.* Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEIMF050/default/table

Eurostat (2023c): *GDP Per Capita in PPS.* Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEC00114/default/table

Eurostat (2023d): *Comparative Price Levels.* Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00120/default/table?lang=en

Eurostat (2023e): *Labour Productivity and Unit Labour Costs.* Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NAMA_10_LP_ULC__custom_5655394/default/table

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Halmai P. szerk. (2021): *A Gazdasági és Monetáris Unió jövője – Európai perspektívák*. Budapest: Ludovika.

Kutasi G. (2019): Külső egyensúlytalanság az euróövezetben: Megoldás-e a többszintű kormányzás? In Halmai P. (szerk.): *Tagállami integrációs modellek: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban*. Budapest: Ludovika, 183–196.

Losoncz M. (2014): *Az államadósság-válság és kezelése az EU-ban.* Tatabánya: Tri-Mester.

Lőrincné Istvánffy H. (2001): *Pénzügyi integráció Európában*. Budapest: KJK-Kerszöv.

Marján, A. szerk. (2014): *European Economic and Monetary Integration*. Budapest: National University of Public Service.

Nagy M. – Virág B. (2017): *Felzárkózás az eurózónában – csakis megfelelő készültséggel teljesíthető.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/nagy-marton-virag-barnabas-felzarkozasi-az-eurozonaban-frissitett.pdf

Rácz M. (2007): *Uniós kihívások és válaszutak a 2000-es években: Az egységes belső piac és a közös pénz*. Budapest: Akadémiai.

Sági J. (2002): *Az euró gyakorlati kérdései*. Budapest: Unió.

Sági, J. – Ferkelt, B. (2020): *Monetary Policy and Transmission in the Eurozone and in Hungary Before and After the 2008–2009 Crisis*. Budapest: Aposztróf.

Madár István

Kell-e nekünk a magyar euró?

Írásom rövid összegzése az euróbevezetés kérdésében összegyűlt tapasztalatoknak, elsősorban a magyar valutaövezeti csatlakozás szemszögéből. A pénzügyi válság előtti – viszonylag stabilnak hitt – elméleti és gyakorlati megfontolásokat felülírták az új tapasztalatok, és inkább gyengítették az euróbevezetés mellett szóló érveket. A koronavírus-, illetve az energiaválságra adott gazdaságpolitikai válaszok (főként: hibák) láttán azonban újra felértékelődik a közös pénz stabilizáló ereje.

Már alapfokú közgazdasági tanulmányaink első óráin a fejünkbe verik a legfontosabb összefüggést: a piacokon a kereslet és a kínálat kiegyenlítődése az árakon keresztül zajlik le. Vagyis ha egy termék kereslete vagy kínálata megváltozik, az ár is változik. Amikor többféle pénzről beszélünk, többféle ár is lesz, és az egész dolog jóval komplikáltabbá válik. Ekkor a pénz (csereközvetítő, értékőrző, elszámolási egység) értéke megváltozik, így az ebben a pénzben hozzáférhető „termékek" (áruk, munkaerő, hazai valutában denominált pénzügyi eszköz stb.) ára megváltozik a külső szereplő számára. Robert Mundell, az euró elméleti megalapozásának fő alakja így fogalmazott: „Tegyük fel, hogy az A ország termékei iránti kereslet megnő B ország termékei rovására, vagyis változás áll be a fogyasztói preferenciákban. Ha B-ben nominális merevségek vannak jelen (például a nominális bérek lefelé rugalmatlanok), az egyensúly (külkereskedelmi mérleg) helyreállhat B valutájának leértékelődésével."

Általánosabban leírva mindez azt jelenti, hogy bizonyos esetekben előállhat, hogy a különböző piacokon (országokban) az egymáshoz viszonyított relatív árak megváltozására van szükség. Ez történhet nominális ár-, bérváltozáson, vagyis az inflációs különbözeteken keresztül, de a tapasztalatok szerint ez gyakran lassú, intézményi tényezők által is korlátozott folyamat lehet. A leginkább „rugalmas" (tehát praktikus, gyors, politikailag kevésbé költséges) megoldásként az árfolyamváltozás jön szóba. Elszaladtak az árak és a bérek? Csökkent a versenyképesség az exportpiacokon? Az egyoldalú árfolyam-leértékelés kezeli a tüneteket. Nem fog tőle önmagában emelkedni a reálgazdasági versenyképesség, de a versenyképességgel összhangban lévő relatív ár- és bérszint viszonylag könnyen elérhető.

https://doi.org/10.36250/01181_13

Ha egyszer van egy ennyire kényelmes eszközünk fontos problémák kezelésére, bizonyára senki sem igyekszik fizetőeszközének árfolyamát rögzíteni, még inkább – ennek a megoldásnak végletes (végleges) változatát alkalmazva – egy másik gazdasági térség pénzét bevezetni, gondolhatnánk. Ehhez képest a történelemben jó néhány példa van ilyen törekvésre, sőt, nem egy közülük sokáig sikeres volt. Az *aranystandardrendszer* például nemzetközi együttműködés keretében, hitelesen tudta stabilan tartani több ország fizetőeszközének árfolyamát. A *Bretton Woods-i* rezsimben részt vevő országok jelentős gazdaságpolitikai autonómiával, de árfolyam-politikájukban és külkereskedelmükben a nemzetközi egyezménynek alávetve működtek. A rendszer egyik sarokköve volt a valutaárfolyamok stabilitásának biztosítása konvertibilitás mellett. És persze itt van a nagy politikai-gazdasági projekt, az euróövezet. Ezekben a rendszerekben a rögzített árfolyam (a közös pénz) igényét a kiszámíthatóbb gazdasági környezettel, a külkereskedelem élénkülésének támogatásával, a tranzakciós költségek csökkenésével, a versenyző leértékelés visszaszorításával, a kis országok árfolyamsokkjai elleni védelemmel magyarázták.

Vagyis eszerint az árfolyam változtatásának lehetősége képes sokkokat, gazdaságpolitikai hibákat más eszközökhöz képest hatékonyabban korrigálni, ugyanakkor az önálló fizetőeszköz sokkok forrása, költséges mulatság, erőforrás-pazarlás, felesleges kockázat, amelyhez alkalmazkodni vagyunk kénytelenek. Vagyis az euró bevezetésének kérdése úgy finomítható, hogy milyen körülmények között érdemes vállalni a közös valuta jelentette korlátokat.[1]

Az euró bevezetésének klasszikus közgazdasági feltételei éppen ezért abból a kérdésből eredeztethetők, hogy hogyan lehet rögzített árfolyamrendszert fenntartani. Robert Mundell gondolatát folytatva:

Amennyiben a leértékelésre nincs mód (rögzített árfolyam vagy valutaunió esetén), szükség van a munkaerő mobilitására, ellenkező esetben B-ben munkanélküliség és A-val szemben külkereskedelmi deficit alakul ki.

Mundell szerint tehát az optimális valutaövezet legtágabb határát a munkaerő mobilitása jelöli ki. Később többen rámutattak arra, hogy más kiegyenlítő mechanizmusok is léteznek, például a *fiskális transzfer,* így *a munkaerő mobilitása* nem feltétlenül szükséges a valutaunióhoz.

A további kutatások során az a kérdés is előtérbe került, hogy milyen körülmények között lehet kicsi a valószínűsége az olyan aszimmetrikus sokknak, amely nem érinti a valutaövezet egészét, csak egy (néhány) tagját. Peter Kenen rámutatott, hogy amennyiben egy országot aszimmetrikus sokkok érnek, szükség lehet a relatív

[1] Ezt a költség-haszon típusú dilemmát értelmezte egyébként a Magyar Nemzeti Bank is, amikor megjelentette nagy hatású írását a magyar euróbevezetésről 2002-ben: Csajbók–Csermely 2002.

árakon keresztül történő alkalmazkodásra. Kellően diverzifikált ágazati szerkezet *(„a reál- és pénzügyi portfólió diverzifikáltsága")* biztosítékot jelenthet arra nézve, hogy az egyes gazdaságokat érő sokkok „egyedisége" kisebb legyen. Ronald McKinnon arra hívta fel a figyelmet, hogy *a nyitottság és a közös kereskedelem magas aránya* mérsékeli az egyedi hatások miatti alkalmazkodási kényszert, így az árfolyam-politika beavatkozási szükségességét.

Anélkül, hogy elmélyednénk az OCA rejtelmeiben, rögzítsük a válság előtti tudásunk főbb elemeit!

- Amennyiben a tényezőpiacok rugalmasak, az árak és a bérek szabadon mozognak mindkét irányba, a közös pénz bevezetésével kapcsolatos kihívások nem tűnnek túlságosan nagynak.
- Mivel ez a rugalmasság nem életszerű, ezért szükségesek a fiskális transzferek. Ez vagy a hatékonyan működtetett közös költségvetés, vagy a folyamatosan rendelkezésre álló hazai fiskális kapacitások igényét veti fel.
- A (valutaövezetben nem létező) önálló árfolyam-politikára jóval kevesebb szükség lehet, ha a gazdasági szerkezet heterogén, diverzifikált, illetve hasonlít a többi övezetbeli országéra, amellyel a gazdasági kapcsolatok intenzívek.
- A gazdaságpolitika további feladata, hogy őrködjön az üzleti ciklusok szinkronizáltságán. Ennek a feladatnak főbb eleme a harmonizált költségvetési és jövedelempolitika, illetve a hitelciklusok figyelemmel követése.

Jegyezzük meg, hogy az euróövezet megalakulása pillanatában látványosan nem teljesítette ezeket a feltételeket! (Sőt, a hivatalos euróövezeti felvételi kritériumok sem igazán tükrözték ezt a szemléletet, a maastrichti előírások elsősorban a nominális stabilitásra koncentráltak.) Tulajdonképpen a válság előtt sem állította senki, hogy az eurózóna megfelelne az optimális valutaövezetek kritériumainak.

Ezt a hiányosságot a pénzügyi válság előtt jellemzően két érvvel szokták tompítani. Az egyik, hogy az euróövezetbe belépő országok az intenzívebbé váló gazdasági kapcsolatok hatására egyre inkább teljesíteni fogják az OCA-feltételeket. A Frankel–Rose-féle endogenitási hipotézis szerint ugyanis a monetáris integráció szükséges előfeltételei egyben annak következményei is lehetnek. Tehát éppen a monetáris unió, a közös pénz segítheti elő az optimális valutaövezet elmélete szerint szükséges nominális és reálkonvergencia feltételeinek megvalósítását. A másik érv az volt, hogy az eurózóna a következő években az intézmények fejlesztésével úgyis kialakítja az ideális működési feltételeket.

A 2008-ban kitört pénzügyi válság, illetve az európai adósságválság két fontos dologra világított rá:

- Az euróövezetben olyan problémák is ki tudnak alakulni, amelyekkel az elmélet nem számolt. Kiderült, hogy az euróövezeten belül igenis léteznek fizetésimérleg-korlátok, illetve hogy az eltérő egyensúlyi reálkamatszint eszközárbuborékokhoz, pénzügyi instabilitáshoz vezet. A reálkonvergencia (a periféria gazdasági felzárkózása) sem mindenhol gyorsult fel az eurózónában, és ahol mégis, ott több esetben fenntarthatatlan módon történt.
- Az euróövezet intézményei a válságot nem tudták hatékonyan kezelni. Nem volt a költségvetési fegyelmet kikényszerítő hatékony mechanizmus, a válság a legtöbb országot teljesen hibás költségvetési pozícióban érte. Az Európai Központi Bank potenciális eszköztárához képest korlátozott mandátummal rendelkezett, amelylyel nem tudott hatékonyan reagálni a válságra. A pénzügyi rendszer integrációs szintű felügyelete szinte teljesen hiányzott.

Az 1. ponttal kapcsolatosan a *felkészültség* kérdése merül fel. Pontosabban az, hogy a friss tapasztalatok alapján milyen feltételek mellett lehet érdemes lemondani egy országnak az önálló monetáris politikáról. A 2. pont a *fogadóképességgel* kapcsolatos, vagyis hogy a válság óta lezajlott intézményi változások javítottak-e az eurózóna működésén, különösen a sokk kezelésének hatékonyságán.

A felkészültség

Amit biztosan elmondhatunk: *a maastrichti kritériumrendszert mint a felkészültség fokmérőjét nyugodtan elfelejthetjük.* A válság világosan megmutatta, hogy az inflációra, kamatokra, költségvetési helyzetre vonatkozó elvárások elégtelenek és hibásak.

A felkészültség egyik fontos aspektusát a „REER-menedzselés", magyarul a reálárfolyam alakítása jelenti. Amikor egy ország az eurózónába belépve pénzét konverziós árfolyamon lecseréli euróra, az felfogható úgy is, hogy ezen az árfolyamon rögzítette (nominális) árfolyamát az euróhoz. Ami ezután történik a belső árakkal, bérekkel, az tulajdonképpen a rögzített nominálárfolyam melletti reálárfolyam-változás. Ha egy országban a bérek és az árak az eurózóna egészéhez képest eltérő mértékben változnak, akkor a reálárfolyam le- vagy felértékelődik. Ez akkor okoz problémát, ha a reálárfolyam elszakad a termelékenység által meghatározott egyensúlyi szinttől. Rögzített nominális árfolyam mellett nyilván sokkal korlátozottabban lehet hatni a reálárfolyamra.[2] Éppen ezért az euróra való felkészültség ebből az aspektusból két dolgot jelent:

[2] Ugyanakkor nagy sokkok esetén a reáleffektív árfolyamok az euróövezeten belül is nagyon különböző pályákat járhatnak be. Erről ad áttekintést például Halmai 2023.

1. A gazdaságpolitika működjön úgy, hogy az intenzív REER-menedzselésre ne legyen szükség! Ideális esetben ez nemcsak a kormányzat józan belátását jelenti, hanem olyan intézmények hatékony működését is, amelyek ilyen irányba terelik a gazdaságpolitikát. A leglényegesebb feladat

- a bér és a termelékenység közötti összhang biztosítása (lásd például bérmegállapodások),
- olyan makroprudenciális felügyeleti tevékenység, amelyik sikeresen kezeli a hitelciklusokat, illetve
- a nominális stabilitás, elsősorban az árstabilitás biztosítása.

2. A gazdaságpolitika gondoskodjon arról, hogy korlátozott eszközeivel azért szükség esetén tudjon hatni a reálárfolyamra!

- Ehhez egyrészt megfelelő (a gazdasági ciklussal összhangban lévő) költségvetési mozgástér szükséges. Ez természetesen nem a 3%-os maastrichti deficitszabály betartását jelenti, hanem ennél sokkal fegyelmezettebb, nagyobb mozgásteret, rugalmasságot biztosító költségvetési politikát.
- Másrészt a lehetőségekhez képest hatékony jövedelempolitika is kell. Ehhez passzív módon a munkaerőpiac rugalmasságának biztosításával lehet hozzájárulni, de a költségvetési mozgástér megléte is fontos.

(A maastrichti kritériumok elégtelenségéről az euróérettség megítéléséhez, illetve a termelékenység, az ár- és béralakulás koordinálását előmozdító intézmények jelentőségéről részletesebben is írt Neményi Judit és Oblath Gábor.)[3]

A fogadóképesség

Vajon az eurózóna változott-e annyit az elmúlt években, hogy mára egy belépést fontolgató ország számára vonzóbbnak tűnjön, mint a válság éveiben? Ha a főbb pontokon végignézünk, vegyes kép tárul elénk.

- A felügyeleti eszközök köre bővült. Az egységes, közvetlen bankfelügyelet, a szanálási mechanizmus és az egységes betétbiztosítás területén érdemi, de nem egyforma mértékű az előrelépés, és a további reformok érezhetően lelassultak.
- Az Európai Központi Bank a válság során önkényesen kitágította rosszul definiált mandátumát. Szűken vett árstabilitási célján alaposan túlnyúlva nem

[3] Neményi–Oblath 2012.

hagyományos eszközöket tett a monetáris eszköztár részévé, jelentős szerepet vállalva az adósságválság kezelésében (például pénzügyi stabilitás, a transzmissziós rendszer helyreállítása). A mai EKB sokkal inkább alkalmas a közös monetáris politika kialakítására, mint a válság előtti.

- Ugyanakkor az optimális valutaövezethez szükséges közös (elégséges) fiskális kapacitás továbbra sincs meg, és úgy tűnik, nem is lesz. Az uniós költségvetés ilyen mértékű felduzzasztásához és egy európai valutaalap felállításához sincs meg a politikai egység. Kezdetleges, intézményileg nem kiépült megoldásként megjelent viszont a közös hitelfelvétel, valamint a Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszköz (RRF) életre hívásával plusz kapacitások jelentek meg a közös forrásokban.
- Ezért is hangsúlyos a tagállami fiskális mozgástér megteremtése. E tekintetben a koronavírus-válság fékezte a folyamatot, hiszen a túlzottdeficit-eljárást felfüggesztették, annak megreformált formában történő visszatérésére 2024-től mutatkozik esély.

Amikor a fenti szempontokat számba vesszük, fontos, hogy reális alternatív pályával hasonlítsuk össze az euróbevezetés lehetőségét. A belépéshez szükséges tennivalók, illetve az ahhoz kötődő hasznok és költségek egy része a kimaradó országot is érinti. A felkészültség kapcsán felmerülő kérdés, hogy mennyivel kell kevesebb felkészültség (vagyis miben tér el az optimális gazdaságszerkezet és gazdaságpolitika), ha nem akarunk euróövezeti tagok lenni.

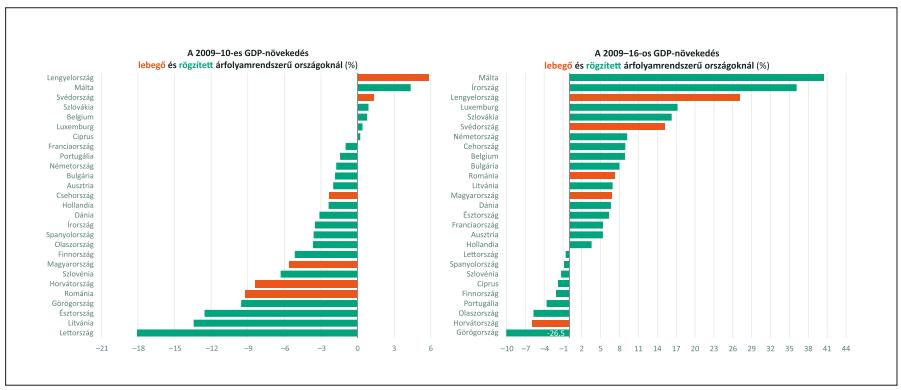
Amennyiben rendelkezésre áll a nominális árfolyam-változtatás lehetősége, akkor a reálárfolyamra ható további eszközökre kevesebb feladat hárul, így az euró bevezetése biztosan többlet-erőfeszítést kíván. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy túl sokat. A magyar államadósság magas szintje ugyanúgy feszes (a mainál is feszesebb) költségvetést igényel(ne), mint az euróbevezetés. A jövedelempolitika menedzseléséhez szükséges hatékony intézmények felállítása, illetve a bér és a termelékenység közötti összhang fenntartása ugyanúgy érdeke lehet a gazdaságpolitikának – igaz, a politikusok korlátozónak érezhetik, ha egy választás előtt nem tudják megnyomni a béreket a későbbi elinflálás reményében. Ugyanakkor optimális gazdaságpolitikát feltételezve ez nem tekinthető közgazdasági érvnek.

A fogadóképesség esetében lényeges, hogy mennyivel érintenek minket kevésbé a nem hatékonyan működő eurózóna hibái, ha nem vagyunk tagok?

Az eurózónát érő sokkhatások ugyanis minket akkor is érinteni fognak, ha nem leszünk eurózónatagok. A szoros kapcsolatok miatt az eurózóna esetleges hibái átcsorognak a magyar gazdaságba. Ez adottság, ezért fontos látni, hogy a belépés ilyen típusú költségei nem egyenlők azzal, amennyivel egy nemzeti gazdaságpolitika

esetlegesen hatékonyabb lehet a közösségénél. (És fordítva: a sikeres eurózóna gazdasági előnyeiből akkor is részesedhetünk, ha kívül maradunk.)

A pénzügyi válság tapasztalatai

1. ábra. *A 2009–2010-es és a 2009–2016-os időszak GDP-változása*

Forrás: Eurostat, Portfolio

Az 1. ábrán szereplő grafikon bal oldala a 2009–2010-es, a jobb oldala pedig a 2009–2016 közötti GDP-változást mutatja. Zölddel jelöltük azokat az országokat, amelyek eurózónatagok, vagy erősen rögzítették saját fizetőeszközüket az euróhoz. Narancssárgával a lebegő árfolyamrendszerű országokat ábrázoltuk.

Az ábra nem kíván semmilyen erős állítást bizonyítani, inkább csak elgondolkoztatni. A „tarkaságra" ránézve annyit azért óvatosan megállapíthatunk, hogy a pénzügyi válság során elszenvedett növekedési áldozat mértékének nem az árfolyamrendszer volt az első számú meghatározója. Lebegő és (euróhoz) rögzített árfolyammal éppúgy találunk viszonylag sikeres és a válságot nagyon megszenvedő országokat.[4]

Ez persze nem jelenti azt, hogy a válság során a lebegő árfolyamrendszer (a leértékelés lehetősége) ne segítette volna az eurót nem használó országokat. Egészen biztosan segítette, de elsőre úgy tűnik, hogy vannak olyan országok, amelyek a leértékelés lehetősége nélkül sem boldogultak rosszabbul, mint az eurózónán kívüli társaik. Mások pedig az önálló árfolyam-politika szabadságával együtt is az alulteljesítők közé tartoznak.

[4] Az eurózóna felzárkózási folyamatairól szélesebb kitekintésben jó összefoglalást nyújt Halmai 2019.

Érdemes néhány ország példáját közelebbről is megnézni, ugyanis ezek tanulságokkal szolgálnak az euróbevezetés kérdését illetően.

Szlovénia: Délnyugati szomszédunk erős reálgazdasági fejlettséggel csatlakozott az eurózónához, mégis alaposan megviselte a válság. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik, hogy a szlovén gazdaság néhány szőnyeg alá söpört szerkezeti problémája bankválságot okozott. A rossz hitelezés nem az euróbevezetés következménye volt, az feltehetően hasonlóan játszódott volna le akkor is, ha Szlovénia nem lép be az övezetbe 2007 elején.

A másik ok, hogy a példásan fegyelmezett szlovén jövedelempolitika épp a belépés után lazult fel. Ez rögzített árfolyamrendszerben súlyos hiba, hiszen nincs olyan leértékelési eszköz, amellyel gyorsan korrigálni lehetne.

Vagyis Szlovénia olyan ország, amely az euróbevezetés utáni válságot rosszul viselte, de ennek oka belső problémákban és gazdaságpolitikai hibákban keresendő.

Szlovákia: A szlovén és a szlovák helyzet közötti fontos különbségre Oblath Gábor hívta fel a figyelmet.[5] Szlovákia ugyanis, amint elvesztette az árfolyam-változtatás eszközét, mérsékelt ár- (költség-) és bérnövekedésre váltott, biztosítva a termelékenységgel való összhangot. Ennek következtében Szlovákia (eurós kötöttség ide vagy oda) az egyik legsikeresebben vészelte át a pénzügyi válságot. Teljesítményét ugyanakkor beárnyékolja, hogy a 2010-es évek második felétől látványosan alulteljesít a növekedésben, a kelet-közép-európai régió egyik leglassabb felzárkózási ütemére váltott át, és ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számolt GDP-jét erős módszertani aggodalmak, alulbecslési gyanúk övezik.

Mi történt eközben azokban a régiós országokban, amelyekben önálló pénzt használtak? Jellemzően kihasználták az árfolyam-politika szabadságát, és leértékeléssel enyhítették a sokkot. Ugyanakkor az országok közötti különbségek itt is jelentősek.

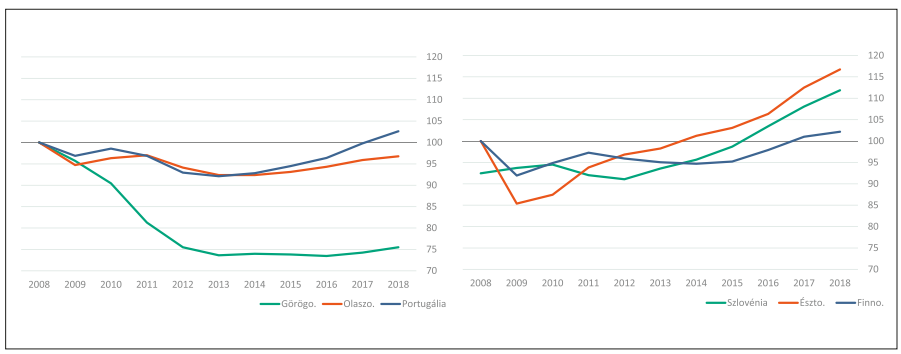
Magyarország hiába értékelt le, a magas devizaadósság miatt ennek hatásai ellentmondásosak voltak. A gazdaságpolitika hosszú évekig halmozódó hibái miatt a régió egyik legrosszabbul teljesítő országa lett a válság évei alatt.

Csehország nagyon rövid ideig vette igénybe a leértékelés eszközét, a Lehman-válság kitörése után bő fél évvel a korona csaknem ugyanolyan erős volt, mint előtte. Igaz, ez részben kényszerűségből adódott, és a cseh gazdaságpolitika később is próbált ellenállni az árfolyam túlzott erősödésének. Ezzel együtt Csehország viszonylag szerény leértékelés mellett, a régió legfejlettebb országaként is az EU jobb gazdasági teljesítményt nyújtó országai közé tudott tartozni.

[5] Oblath 2017.

Románia és *Lengyelország* esetében lehet leginkább megfigyelni az önálló árfolyampolitika előnyeit. Mindkét ország jelentős nominális leértékelést hajtott végre a válság éveiben, és ez bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy erős felzárkózási pályán tudtak maradni. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a fizetőeszközét tökéletesen az euróhoz rögzítő *Bulgária* a 2009–2016-os időszak során összességében hasonló gazdasági fejlődést mutatott, mint Románia.

A fentiek alapján az árfolyam jelentősége eltúlzottnak tűnik a mai vitákban. Az euró használata önmagában még a globális pénzügyi válság és az eurózóna adósságválságának történelmileg rendkívüli időszakában sem volt végzetes. Ahhoz, hogy az legyen, jelentős gazdaságpolitikai hibákat kellett elkövetni, zömmel olyanokat, amelyek még az euróövezeten kívül is súlyos következményekkel jártak volna. Lehet, hogy a (végletesen) kötött árfolyamrendszer csak egy a gazdaság millió paramétere között, amely egyáltalán nem ítéli sikerre, de nem is kárhoztatja el örökre az országot.

2. ábra. *A GDP alakulása (2008 = 100)*

Forrás: Eurostat, Portfolio

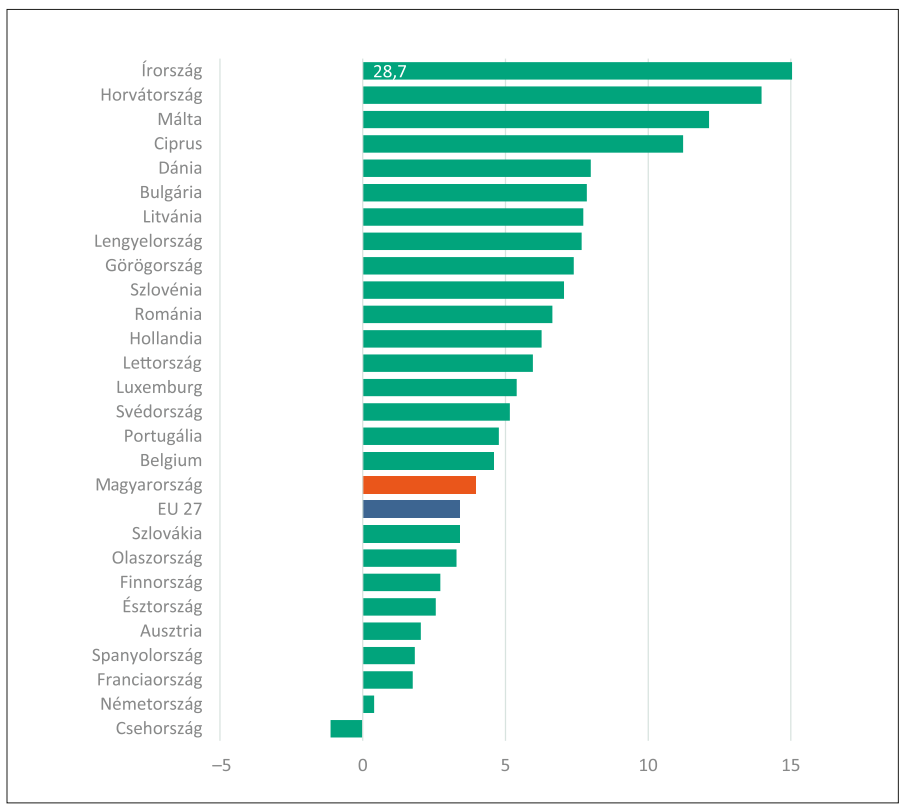
A 2. ábrán szereplő grafikon bal oldalán láthatjuk a tartós strukturális problémával, alacsony versenyképességgel bíró országokat, amelyeknek feltehetően tartós reálárfolyam-leértékelési kényszere van: Görögország, Olaszország, Portugália. Jobb oldalon olyan országokat láthatunk, amelyeknek külső sokkok miatt legfeljebb ideiglenesen merülhetett fel leértékelési igénye: Szlovénia, Finnország, balti országok.

Görögországot leszámítva nincsenek óriási különbségek az elmúlt nyolc év GDP-pályáiban, ám míg a bal oldalon az időszak végén is laposan maradó görbék elhúzódó növekedési problémára utalnak, a jobb oldalon sokkal kedvezőbb a kép. Ez is megerősíti azt a hipotézist, hogy az euróbevezetés sikere a pénzügyi válságban elsősorban a hazai gazdaságpolitika teljesítményén múlt.

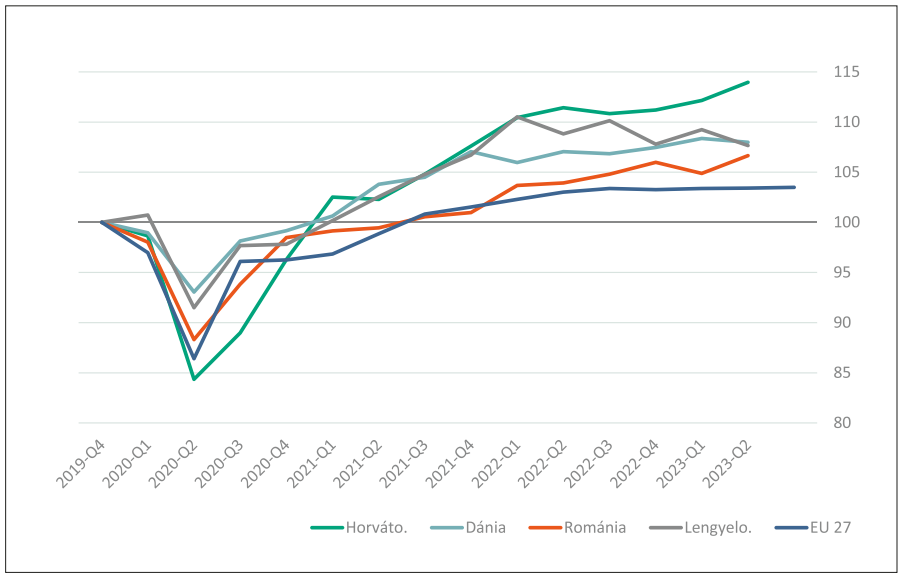
A fentiek alapján három fontos kérdésre kaptunk választ.

- Hatékonyabban kezelheti-e rövid távon a problémáját egy eurózónán kívüli ország? Igen, a leértékelési lehetőség hasznos. Ugyanakkor egy megfelelően felkészült ország az euróövezeten belül is sikeresen kezelhet akár óriási méretű sokkokat is.
- Kerülhet-e bajba egy ország „önhibájából" az eurózónában? Igen, a görögök és az olaszok a belső reformok hiányában pont így jártak.
- Kerülhet-e bajba egy ország „önhibáján kívül" az eurózónában? Igen, aszimmetrikus külső sokkok (Finnország) esetén, amelyek gazdasági szerkezetből (Nokia, orosz kitettség) adódnak.

Korona- és energiaválság

3. ábra. *Európai országok GDP-növekedése 2019 negyedik negyedévéhez képest (%, 2023 Q1-ben)*
Forrás: Eurostat, Portfolio

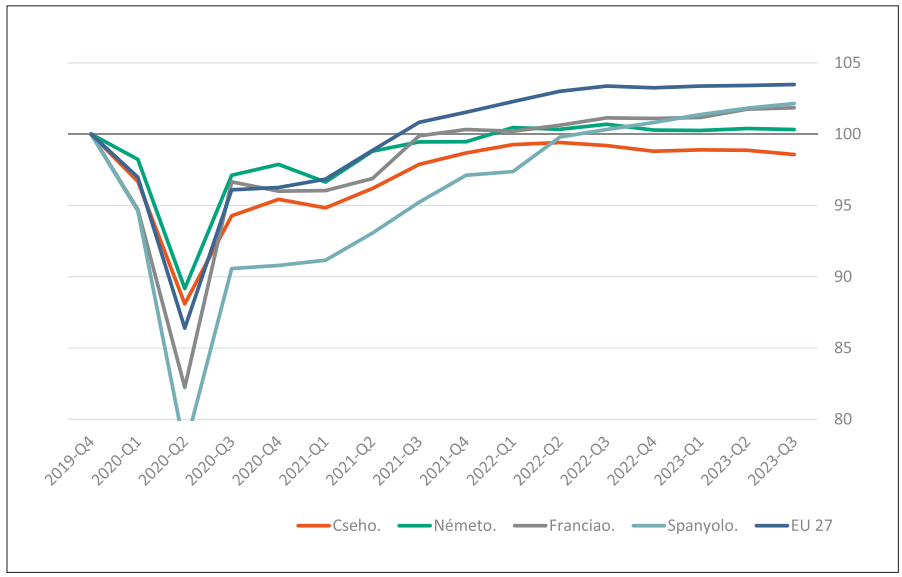
4. ábra. *A leggyorsabban kilábaló országok GDP-jének alakulása (2019 Q4=100)*
Forrás: Eurostat, Portfolio

Az elmúlt években két újabb sokk rázta meg Európát, amelynek a feldolgozásához még nem telt el elég idő.[6] Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a koronavírus- és az energiaválság ugyan elindított bizonyos divergenciafolyamatokat az eurózónában (erről lásd Halmai Péter korábban idézett tanulmányát), ugyanakkor a valutaövezet stabilitását egyik sem kezdte ki olyan súlyosan, mint a pénzügyi krízis. Sőt, az Európai Unió aktívabban tudott reagálni, például az RRF felállításával. (Bár a reakcióidőre jellemző, hogy a források nem az azt életre hívó pandémiás krízisre, hanem inkább már az energiaválságra jelenthetnek gyógyírt.)

A rendelkezésre álló adatok igazolni látszanak a korábbi tapasztalatokat: az euróövezeti tagság nem különösebben meghatározó abban, hogy egy ország mennyire sikeres a válságok kezelésében. Mivel két igen specifikus sokkról van szó, a pandémia erőssége, a védekezési formák vagy éppen az energiafüggőség erősebb faktor. Tehát megint a gazdaságpolitika autonóm részeinek működése jelentette a különbséget.

A végső hatások megállapítására már csak azért sincs lehetőség, mert az egyes EU-tagországok a gazdaságpolitika által befolyásolt gazdasági ciklusuk eltérő fázisában járnak. Magyarország például extrém nagy kiköltekezés után a költségvetési megszorítás szakaszában jár, ami rövid távon még alacsony növekedéssel kecsegtet.

[6] Zsoldos 2023.

5. ábra. *A leglassabban kilábaló országok GDP-jének alakulása (2019 Q4=100)*
Forrás: Eurostat, Portfolio

Mindenesetre a 2019 vége óta a legjobb gazdasági teljesítményt mutató országok köre igen vegyes. Ugyan Dánia és (az időszak nagy részében) Horvátország sem eurózónatag, de valójában ahhoz nagyon hasonló kötöttséggel működő gazdaságpolitikát folytattak a válságok alatt. Eközben a román és a lengyel gazdaság önálló monetáris politikával ért el hasonló sebességű kilábalást.

A leglassabb kilábalást az eurózóna nagy gazdaságai mutatták be, de a listán szereplő Csehország példája mutatja, hogy nem a közös valuta volt a lehúzó tényező.

Egyenleg

Bár az euróövezetbe való belépéssel járó kockázatok jó része kezelhető, mégsem kerülhető meg a felvetés, hogy ezekért a kockázatokért mit kapunk cserébe. Az eurózónába lépés előnyei kisebbek annál, mint amit a válság előtti számítások sugalltak, de továbbra is léteznek. Éppen ezért, amennyiben az euróérettséget (értsd: a csatlakozással járó kockázatok elfogadható szintre csökkentését) elérjük, az euróbevezetésnek továbbra is pozitív egyenlege lehet az ország számára.

Az euróbevezetésről szóló döntésben nemcsak a belépésnek, hanem az elutasításnak is vannak kockázatai. Amennyiben több régiós ország is a csatlakozás mellett

dönt, a szűken vett földrajzi régióban egyre inkább egyedül maradunk forintunkkal. Ez már jelenthet versenyhátrányt, különösen amennyiben a következő időszakban nem érik olyan súlyos válságok a világgazdaságot, amelyekben profitálni lehet az önálló fizetőeszköz lehetőségeiből. Ilyen körülmények között az euróról való lemondás utólag könnyen tűnhet majd olyan lépésnek, amely tartósítja a magyar gazdaság évek óta tartó alulteljesítését a régiós versenytársakhoz képest.

Az euróbevezetés és „nem bevezetés" kockázatait számba véve az alábbi kép rajzolódik ki.

Mivel az euró gazdasági hasznai kapcsán néhány illúzióval a válság során leszámoltunk (például a kockázatcsökkenés vagy a külkereskedelmi bővülés mértékét illetően), a kimaradás haszonáldozata kisebbnek látszik.

Ugyanakkor mivel a bevezetés kockázatai akkor igazán magasak, ha a hazai gazdaságpolitika nagy hibákat követ el, az önálló deviza lemondásának költségeit akkor kell csak igazán magasra tenni, ha azt feltételezzük, hogy a gazdaságpolitika úgyis elrontja. (A csaknem három évtizedes tapasztalatok alapján sajnos ez nem életszerűtlen feltételezés, de mégiscsak illúzióromboló lenne, ha a régiós alulteljesítő pálya lenne a magyar gazdaság alapforgatókönyve.)

A várható költségek, hasznok alapján azt gondolom, hogy Magyarország számára a „nagyon óvatos európártiság" lenne az ideális. Mit jelent ez? Egyrészt azt, hogy nem látszik olyan ok, amely miatt az időben lehetetlen távolságra (de legalábbis több évtizedre) kitoljuk az euróbevezetést.

Másrészt viszont a 2000-es évek eleji „csak menjünk be, és minden jó lesz" típusú eurónirvána nem létezik. A valutaövezet előnyeiből csak úgy részesedhetünk, ha megteremtjük az euróérettség feltételeit (még egyszer: fiskális kapacitások, „bérkontroll", makrostabilitás, makroprudenciális szabályozás, hatékony intézmények), és a belépés után is aktívan teszünk azért, hogy érettségünk fennmaradjon.

Felhasznált irodalom

Csajbók A. – Csermely Á. szerk. (2002): *Az euró bevezetésének várható hasznai, költségei és időzítése.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Online: https://www.mnb.hu/letoltes/mt24.pdf

Halmai P. (2019): Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle,* 66(6), 687–712. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.6.687

Halmai P. (2023): Posztcovid infláció, gazdaságpolitikai mix az euróövezetben. *Külgazdaság,* 67(1–2), 53–67. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2023.67.1-2.53

Neményi J. – Oblath G. (2012): Az euró bevezetésének újragondolása. *Közgazdasági Szemle,* 59(6), 569–684.

Oblath G. (2017): *Az euró bevezetéséről – az újabb tapasztalatok fényében.* 2017. évi Közgazdász vándorgyűlés – Gazdaságpolitika szekció. Online: https://www.mkt.hu/wp-content/uploads/2017/09/gazdpol_Oblath_Gabor.pdf

Zsoldos Á. (2023): Hogyan teljesít a magyar gazdaság Európában és a régióban? *Portfolio.hu,* 2023. június 26. Online: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230626/tenyleg-a-magyar-a-leggyengebb-gazdasag-egesz-europaban-623746

Kengyel Ákos

Uniós szintű válságkezelés és megújulás – A Next Generation EU program hosszú távú jelentősége

Az elmúlt másfél évtizedben számos válság érte az európai gazdaságot és társadalmat. A 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és világgazdasági válságot a szuverén adósságválság kialakulása és kezelése követte, majd soha nem tapasztalt menekült- és migrációs hullám indult el 2015-től az Európai Unió felé, ezt követően Európát is elérte a Covid–19-világjárvány, amelynek 2020 tavaszától rendkívül drámai egészségügyi következményei lettek, és a gazdaságra gyakorolt hatásait is kezelni kellett. A válságok sorozatát a 2022-ben kitört orosz–ukrán háború következményei és annak energiapiaci és inflációs hatásai követték.

Mindezek tükrében megalapozottan állítható, hogy a válságkezelés az Európai Unió működésének napi gyakorlatává vált, és feltételezhetjük, hogy felhalmozódott annyi tapasztalat, amennyi a jövőbeli válságok kezeléséhez hasznos tanulságokkal szolgál. Talán nem véletlen, hogy a 2008-as válság után még 7 évig tartott a válság előtti szint elérése, a Covid-válság esetében viszont már 2 év után sikerült a válság előtti szintre visszatérnie az európai gazdaság teljesítményének. Természetesen az egyes válságok eltérő természetűek, és kezelésük is különböző jellegű intézkedéseket tehet indokolttá. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az európai gazdaság hosszú távú rezilienciájának – vagyis ellenálló és alkalmazkodóképességének – erősítése kulcsszerepet tölt be a jövőbeli válságok hatásainak kivédése, illetve mérséklése szempontjából. Ahogy Halmai is hangsúlyozza: a gazdasági reziliencia erősítését célzó intézkedéseknek a sokkokkal szembeni sebezhetőség csökkentését, a sokkabszorpciós kapacitás erősítését és a gyorsabb helyreállás képességének megalapozását kell szolgálniuk.[1]

Ez a rövid tanulmány a különböző válságokra adott szakpolitikai válaszok és konkrét támogatási intézkedések közül az uniós szintű költségvetési források szempontjából stratégiai jelentőségű program, a Next Generation EU (NGEU) szerepével kíván

[1] Halmai 2020: 305–309.

https://doi.org/10.36250/01181_14

részletesebben foglalkozni. Az NGEU létrehozásával példa nélküli uniós szintű keret jött létre a világjárvány utáni gazdasági helyreállítás támogatására és a kevésbé sérülékeny, a jövőbeli válságoknak ellenállóbb és versenyképesebb európai gazdaság megteremtésének elősegítésére. A világjárvány stratégiai fordulatot hozott az uniós szintű költségvetési gazdálkodás terén, ugyanis a tagállamok a hagyományos uniós költségvetés (a többéves pénzügyi keret, MFF) mellett újfajta módon finanszírozott keret létrehozásáról is meg tudtak állapodni. Az NGEU finanszírozása, célrendszere és működése olyan új megközelítést mutat, amely jelentős hatást gyakorolhat az uniós költségvetés jövőjére is. Maga a finanszírozási megoldás jelentős szemléletváltást tükröz, és felveti azt a kérdést, hogy vajon a közös kötvénykibocsátás az NGEU-t követően is része marad-e az uniós szintű költségvetési rendszer működésének.

Válság és gazdasági fellendülés – a jó válságkezelés néhány alapvetése

A válságkezelés során alkalmazott megközelítések meghatározó szerepet játszanak a válság utáni sikeres helyreállítás és fellendülés megalapozásában. Gazdasági visszaesés, recesszió vagy pénzügyi válság után számos tényező segítheti elő a gazdasági fellendülést. Nagyon lényeges hangsúlyozni, hogy a gazdaságélénkítésnek nemcsak a válságkezelés, hanem a válságmegelőzés is meghatározó része. Ha már a válságot követő helyreállítás támogatását megelőzően jelentős figyelmet kapnak a válságmegelőzési politikák, és a vállalkozások és a közpolitikai intézmények a lehetséges válságokra megfelelően fel vannak készülve, akkor az így kialakult reziliencia következtében a válság bekövetkeztekor kevesebben válnak munkanélkülivé, a fellendülés pedig a mérsékeltebb gazdasági visszaesés miatt gyorsabbá válhat.

Az eredményes válságkezeléshez erős gazdasági alapokra és kiszámítható szabályozási környezetre van szükség, így a váratlan események nem járnak olyan drámai következményekkel. Előre fel kell készülni az olyan helyzetekre, mint például egy váratlan járvány vagy más gazdaságilag korlátozó esemény bekövetkezése. Ha egy ország már a válsághelyzet bekövetkezése előtt rendelkezik kidolgozott válságmegelőzési és -kezelési tervvel, akkor a tényleges válságkezelést könnyebben lehet végrehajtani.[2] A válsághelyzetekre jól felkészült rendszer kialakításának eszközei közé tartozik a korai figyelmeztető rendszerek létrehozása, a gyenge pontok azonosítására alkalmas kockázatértékelés elvégzése és az intézményi struktúrák megváltoztatása.[3]

[2] Bundy et al. 2017: 7.
[3] Baubion 2013: 9.

Das és Quintyn szerint a regulációs kormányzás a sikeres válságkezelés egyik fő összetevője, mivel a korábbi példák szerint erős felügyeletre és szabályozásra van szükség, ugyanis ezen tényezők hiánya esetén a válság elmélyül, illetve nehezebb lesz a kilábalás.[4] Egyre nyilvánvalóbb, hogy a stabilitás eléréséhez és megőrzéséhez jól megalapozott szabályokon alapuló kormányzásra van szükség. A sikeres válságkezelésnek a gazdaságélénkítést elősegítő, a gazdaság termelékenységének és versenyképességének növelését előmozdító, növekedésösztönző gazdaságpolitikával kell párosulnia. A gazdaság hosszú távú növekedési potenciáljának növelésében meghatározó jelentőséggel bír a versenyt korlátozó tényezők felszámolása, a munkaerőpiac hatékonyságát javító strukturális reformok végrehajtása és a fizikai és humán tőkébe – vagyis az infrastruktúrába, a technológiába, az oktatásba és képzésbe – történő beruházás.

A válságkezelés jellemzően a válságra adott válasz, amely a kedvezőtlen hatások mérséklése érdekében készített vészhelyzeti tervek és protokollok végrehajtását jelenti. Ez magában foglalhat olyan intézkedéseket, mint a katasztrófaelhárítási intézkedések aktiválása, valamint az érintett egyének és közösségek támogatása.[5] A gazdasági visszaesés által aránytalanul sújtott iparágak támogatása, például célzott pénzügyi támogatással vagy szabályozási könnyítésekkel, segíthet megelőzni a további munkahelyek elvesztését, és támogathatja ezen iparágak talpra állását.

A válság előtti és a válság során hozott intézkedéseket, valamint a válság utáni lépéseket is értékelni szükséges. Az egyes intézkedések értékelése azért is fontos, mert a különböző krízishelyzetek eltérő megoldásokat igényelhetnek, ezért nem lehet teljes mértékben a korábbi tapasztalatok alapján dönteni.[6] Gazdasági nehézségek idején rendkívüli intézkedések megtételére kerülhet sor, de ezen intézkedéseknek – mivel korábban nem alkalmazták ezeket – példátlan következményei lehetnek. Értékelni kell a végrehajtott politikákat és szabályozásokat, emellett szükség esetén javítani kell a vészhelyzeti terveken és a válságkezelési módszereken. Az intézkedések hatásainak vizsgálata és a következtetések levonása valójában egyfajta tanulási folyamatnak fogható fel, amely hozzájárulhat a jövőbeli válságkezelési intézkedések hatásosságának javításához. A gazdasági növekedés fellendítése, a kohézió és a gazdasági vészhelyzet által érintett társadalmi csoportok és ágazatok segítése érdekében a gazdasági válság utáni intézkedések is jelentős szerepet töltenek be a szakpolitikai keretek és a szükséges támogatási források megszervezésében.[7]

[4] Das–Quintyn 2002.
[5] Baubion 2013: 9.
[6] Bundy et al. 2017: 25.
[7] Baubion 2013: 20.

Az NGEU újszerű megközelítése és beavatkozási területei

A koronavírus és annak következményei példátlanok voltak az Európai Unió történetében, hiszen az ezek által kiváltott intézkedések, szabályozások, költségvetési vagy szakpolitikai területeken bekövetkezett változások a tesztelés lehetősége nélkül születtek. Az oltóanyag-fejlesztés, a vészhelyzeti tervek vagy a gazdaságpolitika terén tett minden intézkedést gyorsan és a lehető leghatékonyabb módon kellett végrehajtani.

A koronavírus okozta válság nagy hajtóerőt jelentett ahhoz, hogy sikerüljön valóban új, innovatív uniós szintű megközelítést bevezetni, amely egyben a tagállamok közötti szolidaritást is kifejezi.[8] Az uniós szintű keretek kialakítását elsősorban az tette indokolttá, hogy a koronavírus okozta gazdasági válság rövid távú hatásainak enyhítésére a kormányok azonnal gazdaságélénkítő, illetve a leginkább érintett társadalmi csoportokat és vállalatokat támogató intézkedéseket hoztak. Ennek következtében az EU tagállamaiban az államháztartási egyensúly megbomlott, jelentősen megemelkedett a költségvetési hiány és az államadósság is. A kialakult helyzet egyben azt is jelentette, hogy sok tagállam esetében további gazdaságélénkítő intézkedésekre már nem maradt költségvetési mozgástér, illetve a későbbi költségvetési kiigazítás igénye miatt a hosszú távú gazdaságfejlesztésre is kevesebb forrás fog jutni. Miközben tehát a rövid távú válságkezelés elsősorban tagállami szinten történt, uniós szinten olyan támogatási csomag kidolgozására volt szükség, amely a hosszú távú helyreállítást és a későbbi hasonló válságoknak való ellenálló képességet célozta.

Az Európai Bizottság a szokásos menetrend szerint 2018 májusára elkészítette a 2021–2027 közötti hétéves időszak többéves pénzügyi keretéről szóló javaslatcsomagját,[9] azonban az uniós költségvetésről folytatott tárgyalások kezdetekor még nem lehetett tudni, hogy a Covid–19-világjárvány következtében váratlanul kialakult problémák hosszú távú kezelésének igénye merőben új helyzetet fog teremteni.[10] Emiatt került sor a gazdaság helyreállítását és rezilienciáját támogató új program, a Next Generation EU kidolgozására.[11] Mindemellett azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az EU déli tagállamai a 2008-as válság óta súlyos strukturális és államháztartási problémákkal küzdöttek, amelyeket csak tovább fokozott a kialakult újabb válsághelyzet. Végül az Európai Tanács 2020. júliusi, a tagállamok közötti tárgyalásokat lezáró ülésén megszületett a megállapodás a 2021–2027 közötti időszak összesen

[8] Corti et al. 2022.
[9] Európai Bizottság 2018.
[10] Kengyel 2019.
[11] Európai Bizottság 2020.

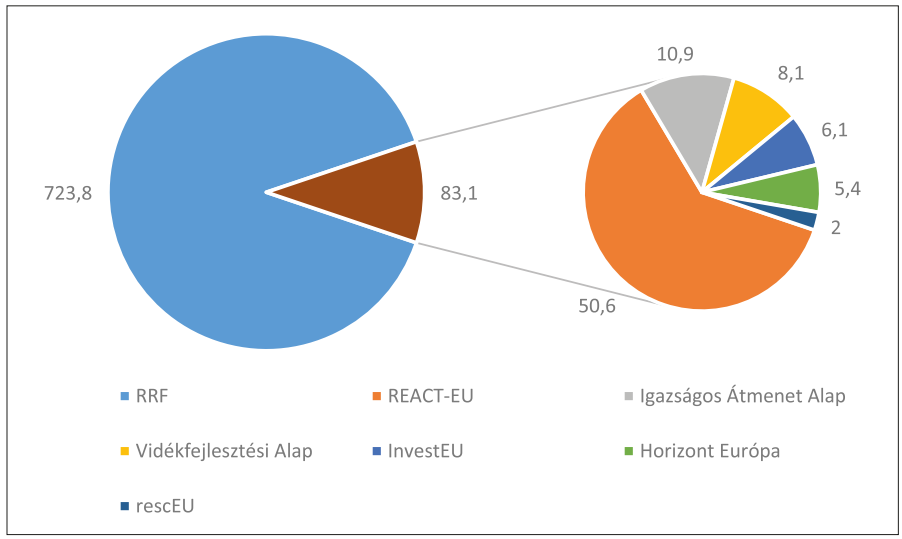
1824,3 milliárd eurós keretéről.[12] Ez az összeg a kötelezettségvállalási előirányzatok szintjén a 2018-as árakon számított 1074,3 milliárd euró összegű többéves pénzügyi keretből és a 750 milliárd euró összegű Next Generation EU csomagból áll. Az Európai Parlament jóváhagyását követően 2020. december 17-én fogadta el a Tanács a 2021–2027 közötti MFF-ről szóló rendeletet.[13] A két program költségvetése eléri az EU bruttó nemzeti jövedelmének 1,8%-át. A folyó áron rendelkezésre álló összesen 2018 milliárd euró – amelyből 1210 milliárdot az MFF, 807 milliárdot az NGEU tesz ki – a korábbi időszakok uniós költségvetési szerepvállalásánál jelentősebben járulhat hozzá az elérni kívánt közös célok támogatásához.

Azért érdemel kiemelt figyelmet az NGEU program, mert nem egyszerűen a rövid távú válságkezelés céljából jött létre, hanem a digitális, zöld és reziliens gazdaság kiépítésének támogatásával az EU előtt álló hosszú távú, stratégiai célok eléréséhez kíván hozzájárulni. Az NGEU forrásainak minimum 37%-át a zöld, 20%-át a digitális átállással összefüggő beruházásokra kell fordítani. Igazán új szemléletbeli megközelítést tükröz, hogy a tagállamok felhatalmazták a Bizottságot arra, hogy az unió nevében 2018-as árakon 750 milliárd euró erejéig hitelt vegyen fel a tőkepiacokon. A megállapodás szerint a felvett hitel legfeljebb 360 milliárd euró összegű kölcsönökre és legfeljebb 390 milliárd euró összegű vissza nem térítendő kiadásokra használható fel. A pénzügyi piacokon felvett tőkét az EU 2058-ig fogja visszafizetni.

A Next Generation EU program jelentős intézményi újítás volt, mivel az EU ezt megelőzően még sohasem vett fel hitelt annak érdekében, hogy a tagállamok kiadásait finanszírozza. Az NGEU-ról szóló tárgyalások során különben eltérő álláspontok alakultak ki arról, hogy ez az új pénzügyi eszköz milyen mértékben válhat állandó finanszírozási forrássá. A déli tagállamok képviselői jellemzően úgy állították be az NGEU-t, mint a mélyebb gazdasági integráció előfutárát, ezzel szemben az északi tagállamok az új helyreállítási alap elfogadása kapcsán inkább annak kivételes és átmeneti jellegét hangsúlyozták.[14]

Az NGEU program 750 milliárd eurós kerete, amely folyó áron 806,9 milliárd eurót tesz ki, az MFF egyes kiadási fejezeteit egészíti ki. A források több mint 90%-át a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz (*Recovery and Resilience Facility,* RRF) támogatására fordítják 723,8 milliárd euró összegben. Emellett az európai kohéziós és területi helyreállítási támogatás (REACT-EU) 50,6 milliárd euróban, az Igazságos Átmenet Alap 10,9 milliárd euróban, a vidékfejlesztés 8,1 milliárd euróban,

[12] Európai Tanács 2020.
[13] Az Európai Unió Tanácsa 2020.
[14] Miró 2022: 319.

1. ábra. *A Next Generation EU program forrásainak megoszlása (milliárd euró, folyó áron)*
Forrás: saját szerkesztés European Commission Directorate-General for Budget 2021a alapján

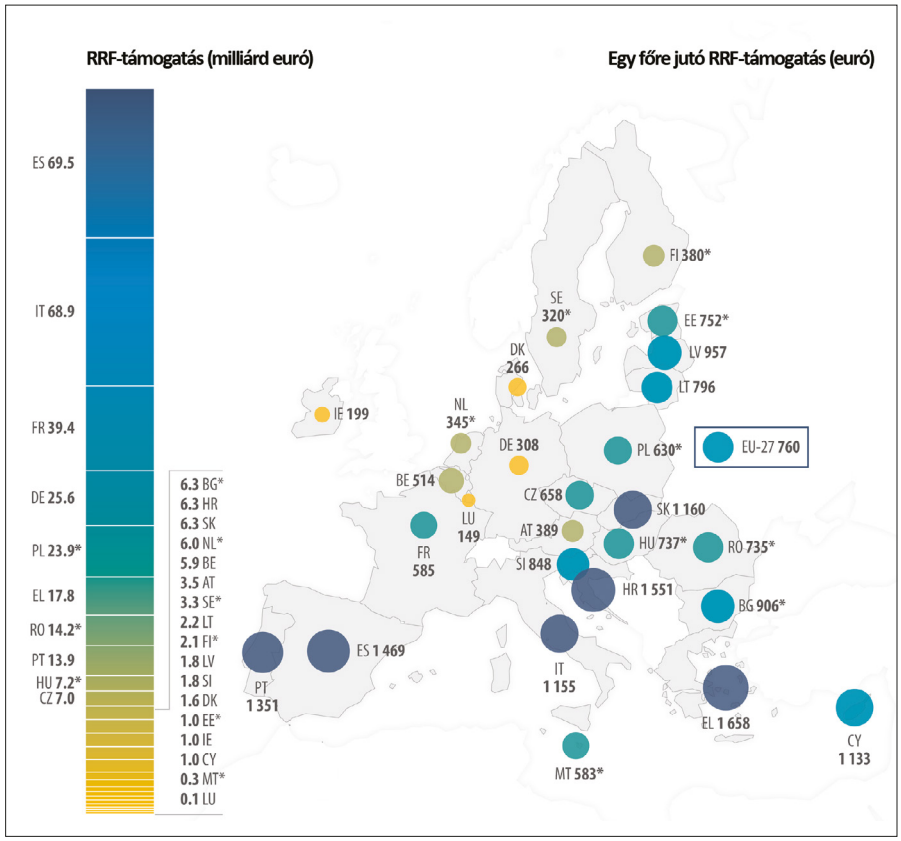
az InvestEU 6,1 milliárd euróban, a Horizont Európa 5,4 milliárd euróban, a polgári védelmi mechanizmus (rescEU) 2 milliárd euróban részesül (1. ábra).

Az RRF 723,8 milliárd eurós keretéből a tagállamok 338 milliárd eurót vissza nem térítendő támogatásként, 385,8 milliárd eurót pedig kölcsönként vehetnek igénybe.[15] Az egyes tagállamokra jutó összeget az RRF-rendeletben szereplő formula alapján határozták meg, amely figyelembe veszi az ország népességét, az egy főre jutó GDP-t, az elmúlt 5 év munkanélküliségi rátáját és a 2020-ban és 2021-ben bekövetkezett reál-GDP-csökkenést.[16] Ez azt eredményezi, hogy a legnagyobb mértékben a szegényebb, illetve a válság által leginkább sújtott államok részesülnek a forrásokból. GDP-arányosan a három legnagyobb kedvezményezett Görögország, Románia és Horvátország.[17] Az RRF forrásainak tagállamok közötti megoszlását a 2. ábra szemlélteti.

Az RRF forrásait az alábbi hat szakpolitikai területen lehet felhasználni:[18]

- zöld átállás;
- digitális transzformáció;

[15] Európai Bizottság 2023b.
[16] Európai Parlament – Tanács 2021: 36.
[17] Schramm et al. 2022: 3.
[18] Európai Parlament – Tanács 2021.

2. ábra. *Az RRF-támogatások megoszlása (tagállamonként és egy főre vetítve, milliárd euró)*

* Az előzetes allokáció alapján kapható maximális támogatás.

Forrás: az Európai Bizottság és az Eurostat adatai alapján közli Sapała–Thomassen 2021

- intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés, beleértve a gazdasági kohéziót, a foglalkoztatást, a termelékenységet, a versenyképességet, a kutatást, a fejlesztést és az innovációt, valamint az erős kkv-kat magában foglaló, jól működő belső piacot;
- társadalmi és területi kohézió;
- egészségügy, valamint gazdasági, társadalmi és intézményi reziliencia, többek között a válsághelyzetekre való felkészültség és a válsághelyzetekre való reagálási képesség növelése céljából;
- a következő generációra, a gyermekekre és a fiatalokra – így például az oktatásra és a készségekre – vonatkozó szakpolitikák.

Ezen a hat pilléren belül az egyes tagállamok alapvetően szabadon határozzák meg helyreállítási és rezilienciaépítési terveikben (RRP-k), hogy milyen célokra fordítják a számukra allokált forrásokat, természetesen azzal a már említett megkötéssel, hogy legalább 37%-ot az 1. pillérre (zöld átállás), 20%-ot pedig a 2. pillérre (digitális átállás) kell költeniük.

Meg kell említeni, hogy az időközben Oroszország Ukrajna ellen indított háborúja nyomán kialakult energiaválság kezelésére 2022 májusára kidolgozott REPowerEU terv pénzügyi hátterét is elsősorban a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz biztosítja. Emiatt a tagállamok módosításokat hajthatnak végre eredeti tervükben. A REPowerEU célja az energiamegtakarítás, a tisztaenergia-előállítás és az energiabeszerzés diverzifikálásának támogatása. A Bizottság a tervezett beruházásokra és reformokra mintegy 300 milliárd eurót kíván mozgósítani, amelyből 72 milliárd eurót vissza nem térítendő támogatás, 225 milliárdot pedig kölcsön formájában használhatnak fel a tagállamok.[19]

A helyreállítási és rezilienciaépítési tervekkel szemben támasztott követelmények

Az RRF forrásainak igénybevételéhez kapcsolódóan készített helyreállítási és rezilienciaépítési tervek tartalmazzák az adott ország reform- és beruházási programját és átfogó és koherens csomag formájában a reformok és a közberuházások végrehajtására irányuló intézkedéseket. Az RRP-kben alapos indoklással kellett alátámasztani azt, hogy a tervezett intézkedések hogyan jelentenek átfogó választ a tagállam gazdasági és társadalmi helyzetére, miként járulnak hozzá a növekedési potenciálhoz és a munkahelyteremtéshez, a zöld és a digitális átálláshoz. Továbbá be kellett mutatni az intézkedések tervezett költségét, menetrendjét, a terv nyomon követését és ellenőrzését biztosító megoldásokat, ezen belül a javasolt célokat és mérföldköveket.[20]

A tagállamok nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési tervei az európai szemeszterhez kapcsolódó nemzeti reformprogramok mellékletét képezik. A két jelentésben szereplő információknak összhangban kell lenniük egymással, valamint a nemzeti energia- és éghajlatváltozási tervekkel, az európai zöld megállapodással és a digitális menetrenddel, az igazságos átmenetre vonatkozó tervekkel, az ifjúsági garancia végrehajtási tervével, valamint az uniós kohéziós alapok keretében elfogadott partnerségi megállapodásokkal és operatív programokkal is. Ezen túlmenően a nemzeti reformprogramoknak összhangban kell lenniük a szemeszter közös stratégiai jelentésével. Az euróövezet országai esetében

[19] Európai Bizottság 2022.
[20] Európai Bizottság 2023b.

ez magában foglalja az euróövezet Tanácsának legfrissebb ajánlásaival való összhangot. A szemeszterrel való összehangolás a nyomon követési és értékelési szakaszban is megtörténik. Az RRF-nek más programokkal való összekapcsolódása együttesen határozza meg a támogatásokhoz és hitelekhez hozzáférni kívánó tagállamok reformirányát.[21]

A terveket a Bizottság értékelte négy fő szempont alapján, amely a relevancia, az eredményesség, a hatékonyság és a következetesség. Végül a Bizottság javaslata alapján a terveket a Tanácsnak kellett jóváhagynia végrehajtási határozat útján.[22] A tervben foglalt programok végrehajtásának végső határideje 2026. augusztus 31.

Bár a rendelet szerint az RRP-ket 2021. április végéig kellett volna benyújtani, ezt a rövid határidő miatt nem minden tagállam teljesítette, azonban 2021 végére Hollandia kivételével minden tagállam benyújtotta a maga RRP-jét. Az első 12 nemzeti tervet (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Lettország, Luxemburg, Portugália, Szlovákia és Spanyolország RRP-jét) a Tanács 2021. július 13-án hagyta jóvá. Több ország, így Bulgária, Magyarország, Lengyelország és Svédország esetében a Bizottság változtatásokat tartott szükségesnek.[23] 2022 végére azonban valamennyi tagállam RRP-jét jóváhagyta a Tanács.[24]

2022 végére tehát valamennyi tagállam rendelkezett benyújtott és az Európai Unió Tanácsa által elfogadott RRP-vel. Megállapítható, hogy az egyes RRP-k lényegesen eltérnek egymástól szerkezetükben is (nehezítve az összehasonlítást), és abban is, hogy milyen prioritások mentén milyen jellegű programokra fordítják a rendelkezésre álló forrásokat.[25] Megfigyelhető, hogy az egyes országok RRP-jükben azokra a területekre helyeznek nagyobb hangsúlyt, amelyek már a járvány előtt is problémákkal küzdöttek, valamint amelyeket a járvány(ügyi intézkedések) jobban érintett(ek). Az a tény, hogy az RRP-k úgymond reflektálnak az adott ország gazdaságának strukturális sajátosságaira, amiatt is igaz, hogy az RRF-rendelet kifejezetten előírta, hogy az RRP-k megalkotásakor figyelemmel kell lenni a Tanács országspecifikus ajánlásaira, azaz az RRP-knek kezelniük kell az országot érintő kihívásokat.

Az RRF még csupán előfinanszírozási időszakában jár, a tagállamoknak a forrásokat 2023 végéig kell lekötniük, a kifizetéseket pedig legkésőbb 2026 végéig kell teljesítenie az RRF-nek. Ennek értelmében a kitűzött célok megvalósítási folyamatát legkorábban 2023 végétől, valamint eredményeit legkésőbb 2026 végétől lesz lehetőség elemezni.

[21] Bekker 2021: 180.
[22] Európai Parlament – Tanács 2021: 22–26.
[23] Schramm et al. 2022: 5–6.
[24] Európai Bizottság 2023a.
[25] Corti et al. 2021; Darvas et al. 2023.

Zárógondolatok

Az NGEU létrehozásával az uniós szintű költségvetési támogatásoknak makrogazdasági relevanciája lett, mivel hozzájárulnak a válságkezeléshez, a gazdasági stabilizációhoz, és előmozdítják a strukturális reformok megvalósítását. Az NGEU egyfajta európai fiskális politikai válasznak is tekinthető, mert elősegíti a nemzeti adósságok fenntartható kezelését. A program jelentős mértékben hozzájárulhat az Európai Unió tagállamainak gazdasági szerkezetváltásához és a hosszabb távú reziliencia erősítéséhez, mivel a 2021–2027-es MFF-fel együtt nemcsak a válság utáni helyreállítás, hanem a digitális és klímasemleges gazdaságra történő átállás hosszú távú céljának támogatása szempontjából is jelentős szerepet tölt be. Összességében a Next Generation EU ösztönözni fogja azokat a befektetéseket és strukturális reformokat, amelyek növelik az uniós gazdaságok rugalmasságát és potenciális növekedését, ezáltal vonzóbbá téve azokat a nemzetközi befektetők számára.

A reziliencia erősítése mellett a Next Generation EU program lényeges hatást gyakorolhat az euró nemzetközi szerepének megerősítésére is. Az NGEU finanszírozásához kapcsolódó közös kötvénykibocsátás, amelyre a tagállamok felhatalmazást adtak az Európai Bizottságnak, valójában a tőkepiaci unió megvalósítása szempontjából is fontos lépést jelent. Ráadásul az EU a zöld kötvények piacán jelentős szereplővé válik: a tervek szerint az EU akár 250 milliárd eurót is bevon a tőkepiacokon zöld kötvények formájában az NGEU finanszírozására a 2021 és 2026 közötti időszakban. Ezzel az unió részaránya ezen a területen az éves kötvénykibocsátásnak akár a felét is elérheti. A tőkepiaci megjelenés egyértelműen hozzájárul az euró nemzetközi szerepének erősödéséhez. Ha a Next Generation EU hitelfelvételét a meglévő uniós programok (EFSM, MFA, BoP és SURE) mellé helyezzük, az EU-kötvények teljes állománya 2026-ra elérheti az 1 billió eurót. Ez növeli az eurókötvény-piacok likviditását azáltal, hogy jelentős mennyiségű uniós szintű biztonságos eszközt biztosít.[26] Tehát összességében az NGEU finanszírozásának köszönhetően az EU a világ legnagyobb zöldkötvény-kibocsátójává válik, amivel megteremti az euró vezető szerepét ebben a piaci szegmensben.

A Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszközről elmondható, hogy a támogatások igénybevételéhez a tagállamoknak számos szigorú feltételnek kell megfelelniük, amelyek betartatásában és ellenőrzésében az Európai Unió intézményei jelentős szerepet játszanak. Az RRF fő prioritásai, mint a zöld és digitális átállás támogatása, nagymértékben tükrözik az NGEU hosszú távú alapvető céljait. Emellett az RRF

[26] European Commission Directorate-General for Budget 2021b.

számos gazdasági és társadalmi elvárást állít a tagországok elé, amelyek figyelembevétele a reziliencia erősítését támogató források igénybevételének alapfeltételét jelenti. Azt, hogy a fejlesztési tervek ténylegesen elérik-e a kívánt célokat, értelemszerűen még nem láthatjuk, hiszen a tervek még a megvalósítás igen korai fázisában vannak. Azt azonban ki lehet jelenteni, hogy a programban megfogalmazott célok szükségesek és hasznosak a gazdaság hosszú távú fejlődése szempontjából.

A további kutatások fontos iránya annak nyomon követése, hogy az NGEU programban és a nemzeti RRP-kben megfogalmazott programok megvalósítása hogyan halad, szükséges-e bennük módosításokat eszközölni, elérik-e céljukat. A rendelkezésre álló források folyósításának üteme is fontos tényező lehet a versenyképesség és az ellenálló képesség sikeres megerősítésében. Ugyanis ha az NGEU létrehozásának eredeti céljait tartjuk szem előtt, akkor a járvány okozta károk utáni gyors helyreállást célozta meg a kezdeményezés – természetesen a hosszú távú stratégiai célkitűzések (a zöld és digitális átállás) szolgálata mellett. Tehát ha a tagállamok lassan jutnak a forrásokhoz – avagy még meg sem indult a folyósításuk, mint Magyarország esetében –, akkor részben megkérdőjeleződhet a támogatások eredeti céljának elérése. Mindezek alapján biztosak lehetünk abban, hogy a nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési tervek megvalósításának vizsgálata még számos tanulság levonására ad lehetőséget.

Az, hogy az NGEU-csomag végül milyen mértékben ad helyet állandó központi fiskális kapacitásnak, számos jövőbeli fejleménytől függ. Ezek közül a legfontosabb az lesz, hogy az NGEU képes lesz-e elérni kitűzött szakpolitikai céljait. Ha nem sikerül meggyőző eredményeket elérni Európa, de kifejezetten Dél-Európa növekedési potenciáljának fellendítésében, akkor sokkal nehezebb lesz a fiskális integráció jövőbeli mélyítéséhez kapcsolódó újfajta megközelítéseket elfogadtatni.

Felhasznált irodalom

Baubion, C. (2013): OECD Risk Management: Strategic Crisis Management. *OECD Working Papers on Public Governance,* 23. Online: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5k41rbd1lzr7-en.pdf?expires=1683319898&id=id&accname=guest&checksum=F794CA86225B1243D3ECAE407E55D8F6.

Bekker, S. (2021): The EU's Recovery and Resilience Facility: A Next Phase in EU Socioeconomic Governance? *Politics and Governance,* 9(3), 175–185. Online: https://doi.org/10.17645/pag.v9i3.4290

Bundy, J. – Pfarrer, M. D. – Short, C. E. – Coombs, W. T. – (2017): Crises and Crisis Management: Integration, Interpretation, and Research Development. *Journal of Management,* 43(6), 1661–1692. Online: https://doi.org/10.1177/0149206316680030

Corti, F. – Núñez Ferrer, J. – Ruiz de la Ossa, T. – Regazzoni, P. (2021): *Comparing and Assessing Recovery and Resilience Plans. Italy, Germany, Spain, France, Portugal and Slovakia* (Recovery and Resilience Reflection Papers, no. 5.) Online: https://www.ceps.eu/download/publication/?id=34107&pdf=RRRP-No-5_NRRPs-comparison-IT-DE-ES-FR-PT-SK.pdf

Corti, F. et al. (2022): *The European Added Value of the Recovery and Resilience Facility. An Assessment of the Austrian, Belgian and German plans.* Economic Governance Support Unit (EGOV) Directorate - General for Internal Policies of the European Parliament. Online: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/699513/IPOL_STU(2022)699513_EN.pdf

Darvas, Zs. et al. (2023): *European Union Countries' Recovery and Resilience Plans.* Bruegel Datasets. Online: https://www.bruegel.org/dataset/european-union-countries-recovery-and-resilience-plans

Das, U. S. – Quintyn, M. (2002): Crisis Prevention and Crisis Management: The Role of Regulatory Governance. *IMF Working Papers,* WP/02/163. Online: https://doi.org/10.5089/9781451857948.001

Európai Bizottság (2018): *Modern költségvetés a polgárainak védelmet, biztonságot és lehetőségeket nyújtó Unió számára. A 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keret.* A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, no. 321. Online: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:c2bc7dbd-4fc3-11e8-be1d-01aa75ed71a1.0009.02/DOC_1&format=PDF

Európai Bizottság (2020): *Európa nagy pillanata: Helyreállítás és felkészülés – a jövő generációért.* A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, no. 456. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0456

Európai Bizottság (2022): *REPowerEU terv.* A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, no. 230. Online: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:fc930f14-d7ae-11ec-a95f-01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF

Európai Bizottság (2023a): *A Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz.* Online: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_hu.

Európai Bizottság (2023b): *Európai helyreállítási terv.* Online: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/recovery-plan-europe_hu

Európai Parlament – Tanács (2021): Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/241 rendelete (2021. február 12.) a Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz létrehozásáról. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja,* 50(57), 17–75. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R0241

Európai Tanács (2020): *Az Európai Tanács rendkívüli ülése – Következtetések*. Online: https://www.consilium.europa.eu/media/45139/210720-euco-final-conclusions-hu.pdf

Európai Unió Tanácsa (2020): A Tanács (EU, Euratom) 2020/2093 rendelete a 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretről. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja,* 50(433I), 11–22. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=OJ:L:2020:433I:TOC

European Commission Directorate-General for Budget (2021a): *The EU's 2021–2027 Long-Term Budget and NextGenerationEU – Facts and figures.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Online: https://data.europa.eu/doi/10.2761/808559

European Commission Directorate-General for Budget (2021b): *The Evolving Nature of the EU Budget.* EU Budget Policy Brief. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Online: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/news-events-and-publications/publications/policy-briefs_en

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Kengyel Á. (2019): Az Európai Unió költségvetésének jövője a 2021–2027-es többéves pénzügyi keret tükrében. *Közgazdasági Szemle,* 66(5), 521–550. Online: https://doi.org/10.18414/ksz.2019.5.521

Miró, J. (2022): Debating Fiscal Solidarity in the EU: Interests, Values and Identities in the Legitimation of the Next Generation EU Plan. *Journal of European Integration,* 44(3), 307–325. Online: https://doi.org/10.1080/07036337.2021.1977292

Sapała, M. – Thomassen, N. (2021): *Recovery Plan for Europe: State of Play.* (Briefing. European Parliamentary Research Service, European Parliament.) Online: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/696209/EPRS_BRI%282021%29696209_EN.pdf

Schramm, L. – Krotz, U. – De Witte, B. (2022): Building 'Next Generation' after the Pandemic: The Implementation and Implications of the EU Covid Recovery Plan. *Journal of Common Market Studies,* 60(S1), 114–124. Online: https://doi.org/10.1111/jcms.13375

Matus János

Az integrációhoz vezető elméletek és utak újragondolása

A történelmi tanulság

Az Európai Unióval kapcsolatos viták közepette a tisztánlátást elősegítheti az európai történelem során felszínre került azon gondolatok felidézése, amelyek hozzájárultak az integráció folyamatához. A modern európai államok kapcsolataiból levont elméleti következtetések alátámasztják, hogy a mindenkori hatalmat gyakorló politikai csoportok céljaiban közös elem volt a biztonsághoz és jóléthez vezető utak keresése. A két cél eléréséhez alkalmazott stratégiák azonban gyakran keresztezték vagy kölcsönösen kioltották egymást. Ez törvényszerűen következett a nemzeti érdekek olyan felfogásából, amely figyelmen kívül hagyta a nemzetközi rendszer más szereplőinek érdekeit. Ez a felfogás a nemzeti érdekek érvényesítésében alkalmasabb eszköznek tartotta a katonai erőt, mint a diplomáciát. Az 1495 és 1945 közötti 450 év során az európai nagyhatalmak és szövetségeseik részvételével vívott 114 háború alátámasztja a fegyveres erőszak alkalmazására irányuló erőteljes késztetést Európa történelmében.[1]

A nemzetközi kapcsolatok versengő elméletei

A kor fő biztonságpolitikai doktrínája a hatalmi egyensúlyozás volt, amelyet Winston Churchill így jellemzett: „Négyszáz éven át Anglia külpolitikája arra irányult, hogy szembeszálljon a kontinens legerősebb, legagresszívebb és legdominánsabb hatalmával. Mindig a nehezebb megoldást választottuk, a gyengébb hatalmakhoz csatlakoztunk, megszerveztük őket, és legyőztük a kontinens militarista zsarnokát,

[1] Levy 1983: 88–91.

https://doi.org/10.36250/01181_15

akárki volt az, és akármelyik nemzet élén állt."[2] A hatalmi egyensúlyok politikájában fejeződik ki a nemzetközi kapcsolatok elmélete klasszikus politikai realista iskolájának alapvető tétele, amely az államok közötti kapcsolatok konfliktusos jellegét hangsúlyozza. Hans Morgenthau, az elmélet megalkotója ebből a tételből kiindulva határozta meg a hatalom folyamatos növelését az államok legfőbb céljaként.[3]

A hatalmi egyensúlyozással szemben a két világháború között kísérlet történt az államok békésebb kapcsolatait elősegítő és nemzetközi intézményekre épülő kollektív biztonsági rendszer gyakorlati és koncepcionális megalapozására. Az új megközelítés feltételezte, hogy az államok érdekei között kialakítható a harmónia, és ennek hatására a háború kiiktathatóvá válik a nemzetközi rendszerből. Ez a szándék fejeződött ki a Népszövetség létrehozásában. A két világháború közötti időszak nemzetközi eseményeinek elemzése arra késztette E. H. Carr brit történészt, hogy a politikai realizmus szemszögéből bírálja az érdekek harmóniája liberális ihletésű elméletét. Szerinte a nemzetközi rendszerben mindig vannak olyan hatalmak, amelyek a *status quo* fenntartásában érdekeltek, mások viszont a megváltoztatásában. Ebben a tekintetben a világ nem egységes, legfeljebb abban alakulhat ki egyetértés az államok között, hogy a helyzet fenntartása vagy változtatása békés úton történjen.[4]

A háborúknak két szempontból is fontos szerepe volt az európai modern államrendszer formálásában. Egyrészt, egyes államok katonai erejükre támaszkodva, más államok rovására növelték területeiket, ezzel folyamatosan változtatták a kontinens hatalmi struktúráját. Másrészt, a háborúkhoz szükséges katonai erő létrehozása az állam szervezési képességeinek állandó javítását igényelte. Ördögi kör alakult ki: területszerzés céljából az állam késztetést érzett a háborúra, a háborús erőfeszítések igényelték a hatalmi képességek növelését, amely további háborús ambíciókat szült. A háborúk valódi okait számos tudományág képviselői kutatták és próbálták magyarázni. Hans Morgenthau, a klasszikus politikai realizmus elméletének megalapítója az emberi természetben rejlő okokhoz vezeti vissza a fegyveres erőszakra való hajlandóságot. Morgenthau szerint az ókori kínai és görög filozófusoknak az ember karakterére vonatkozó negatív jellemzése ma is érvényes.[5] A neorealizmus vagy más néven strukturális realizmus megalapítója, Kenneth Waltz szerint a háborúk okai a nemzetközi rendszer struktúrájában találhatóak. Mivel a rendszerben nincs az államok magatartását szabályozó hatóság (a szerző ezt anarchiának nevezi), a rendszer szereplői állandó bizonytalanságban érzik magukat, és katonai lépéseket tesznek biztonságuk erősítésére.

[2] Ziegler 1990: 203–204.
[3] Morgenthau 1999: 246–249.
[4] Carr 1964: 45–54.
[5] Morgenthau 1999: 43–48.

Más államok ebben fenyegetést érzékelnek, és hasonló lépésekkel válaszolnak. Elindul a fegyverkezési verseny spirálja, amely az egész rendszert feszültté és egyre veszélyesebbé teszi. A neorealizmus ebben az anarchikus nemzetközi rendszerben látja a háború okait.[6]

A liberalizmus forrásai és változásai

Miközben az európai államok egyre pusztítóbb háborúkba sodródtak, a kor filozófusainak munkáiban megjelentek azok a gondolatok, amelyek az igazságosabb társadalom és a békésebb nemzetközi rendszer lehetőségét ígérték. A felvilágosodás korának politikai mozgalmai ösztönözték John Locke angol filozófust olyan komplex problémák vizsgálatára, mint az egyén, az állam és a társadalom kölcsönös viszonya. Fontos kiindulópont volt számára a másfél évszázaddal korábban, Luther Márton által elindított reformáció, amelynek egyik alapgondolata volt az egyén függetlensége a katolikus egyházi hierarchiától. Locke Luther tanaiból átvette a szabadság eszméjét, és az egyén és az állam viszonyára alkalmazta.[7]

A Locke nevével fémjelzett klasszikus liberalizmus nagy hatást gyakorolt a politikaelméletre, amely máig érvényes megállapításokat tartalmaz az emberről, a társadalomról, az államról és a gazdaságról. A klasszikus liberalizmus emberképe pozitív, az egyént változásra és fejlődésre képesnek tartja. Hangsúlyozza az egyén racionalitását, amely lehetővé teszi saját érdekei meghatározását, az öngondoskodást, és ezzel kombinálva azt a képességét, hogy egyetértésre jusson a társadalom többi tagjával. Locke szerint már az állam létrejötte előtt is létezett társadalom, amelyben az emberek élvezték természet adta jogaikat és a szabadságot. Az élethez és a szabadsághoz való jogot a társadalom elfogadta anélkül, hogy az állam kikényszerítette volna.[8] Locke szerint az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való alapvető jogot az államnak is tisztelnie kell. A zsarnokság a hatalommal visszaélve veszélyezteti ezeket a jogokat, amelyek védelmének biztosítéka a társadalmi szerződés. Locke szerint, amennyiben az állam megsérti az emberek alapvető jogait, a népnek joga van a lázadásra.[9]

A klasszikus liberalizmus alapvető hatást gyakorolt a közgazdasági elméletre. Adam Smith szabadpiac-elmélete ma is meghatározó szerepet játszik a gazdasági tevékenység szervezésében mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. A klasszikus közgazdaságtan az állam szerepét a társadalom védelmére és a jogrend fenntartására

[6] Waltz 1999: 49–59.
[7] Gillespie 2017: 1–2.
[8] Alan History Nerd 2020.
[9] Ebenstein 1991: 230–237.

korlátozta, és ellenezte a gazdaságba való beavatkozást. Adam Smith a gazdaság mellett foglalkozott a társadalom és az erkölcs problémáival is. *Wealth of Nations* című könyvének megjelenése előtt csaknem két évtizeddel publikálta *The Theory of Moral Sentiments* című művét, amelyben felhívja a figyelmet az emberek közötti segítségnyújtás és kölcsönös tisztelet fontosságára. Véleménye szerint a jól működő piacgazdaság feltételezi a szolidaritás elvére épülő igazságos társadalmat.[10]

A jogállam a liberalizmus alapvető értékei közé tartozik. A jog és a politika kapcsolatával azonban már az ókori gondolkodók is foglalkoztak. Arisztotelész görög filozófus *Politika* című könyvében írja: „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az Isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész."[11]

A liberalizmus a jogállamiságot a politikai erkölcsi felfogás alapjának tekinti, amely meghatározza egy politikai közösség kormányzásának módjait. Legfontosabb követelménye, hogy a hatalmi pozícióban lévők korlátozott keretek között gyakorolják a hatalmat. A hatalomgyakorlást jól megalapozott közösségi normáknak, és nem önkényes módon kialakított saját preferenciáknak vagy ideológiáknak kell meghatározniuk. A törvénynek minden nagy hatalmú személy és intézmény felett állónak kell lennie, senki nem lehet a jog felett. A jogállam pontosabb értelmezéséhez szükséges segítségül hívni az angol terminológiát, amely a *rule of law,* jelentése „a jog uralma". Ez a kifejezés tükrözi a liberális politikai jogfelfogás lényegét, amely szerint senki nem lehet a jog felett, a jog mindenkire egyformán vonatkozik, és a hatalom gyakorlása csak a jog keretei között lehetséges. A jogállamnak lehet egy másik angol megfelelője is, a *rule by law,* amelynek jelentése: „uralkodás a joggal." Számos szakértő úgy véli, hogy az utóbbi fogalom mögötti tartalom lehetővé teszi a joggal való visszaélést, és ellentétes a liberális politikai erkölccsel. Az önkényes jogalkotás és -alkalmazás nemcsak a társadalomban okoz bizonytalanságot, hanem a gazdasági szereplők tervezését is megnehezíti, és károkat okoz a gazdaságban.[12]

A 19. század közepén az ipari forradalom hatására bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások következtében a klasszikus liberalizmus számos alaptétele felülvizsgálatra szorult. Az individualizmussal kapcsolatos szélsőséges felfogást felváltotta a „lehető legnagyobb jót a lehető legtöbb ember számára" koncepció. Az önerőre támaszkodás doktrínája helyébe lépett az a nézet, hogy az egyéneknek

[10] Brue 1994: 72.
[11] Arisztotelész 1969: 192.
[12] Waldron 2016: 3–4.

szükségük van a társadalom támogatására tehetségük kibontakoztatásához. Megjelent a jóléti állam gondolata és vele együtt a gazdaságba történő aktívabb állami beavatkozás, amely John Maynard Keynes angol közgazdász munkásságában érhető tetten a legmarkánsabban. Új elemként jelent meg a nagyobb figyelem és érzékenység a különböző kisebbségi csoportok iránt. Ezek a változások az állam szerepének kibővítéséhez, az állampolgárok számára nyújtott támogatások növeléséhez és az állam nagyságának és társadalomban játszott szerepének erősödéséhez vezettek. A változások nyomán a klasszikus liberalizmus átalakult modern liberalizmussá. A liberalizmusnak ez a modernizált változata, amellyel kapcsolatban a szociális piacgazdaság és a beágyazott liberalizmus terminológiát egyaránt alkalmazták, határozta meg a modern ipari államok, így az európai integrációt elindító államok gazdaság- és társadalompolitikáját. A beágyazott liberalizmus lényegében kompromisszum volt, amelynek keretében a nemzeti kormányok elkötelezték magukat a liberális gazdasági elvek betartására a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban azzal a feltétellel, hogy a liberális világgazdaság működésének kárvallottjait kompenzálják.[13]

A gazdasági növekedés lelassulása az 1970-es években változásokhoz vezetett mind a liberális gazdasági elméletben, mind a gazdaságpolitikákban. A közgazdasági elméletben már évtizedekkel korábban jelen voltak a modern liberalizmust bíráló nézetek. Friedrich Hayek 1944-ben publikált *Út a szolgasághoz (The Road to Serfdom)* című könyvében bírálja a gazdaságba történő állami beavatkozás gyakorlatát, és a gazdaság szereplőinek függetlensége mellett száll síkra.[14] Ez visszatérést jelentett a klasszikus liberalizmus Smith által megfogalmazott szabadpiac-elméletéhez. Hayek közgazdasági nézetei egyre nagyobb hatást gyakoroltak az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, ahol Margaret Thatcher és Ronald Reagan hatalomra jutása után a liberalizmus harmadik változata, a neoliberalizmus vált a gazdaságpolitikát meghatározó koncepcióvá. A neoliberális politika a jóléti kiadások csökkentéséhez és az adórendszernek a leggazdagabb rétegek számára még kedvezőbbé tételéhez vezetett. A neoliberális elvek tömör összefoglalását tartalmazza az 1989-ben elfogadott washingtoni konszenzus, amely a gazdasági fejlődés feltételeit az állami tulajdon privatizációjában, az állami szabályozás csökkentésében és a nemzetközi kereskedelem előtt lévő akadályok lebontásában látta.[15] A neoliberális gazdaságpolitika, párosulva a globalizáció intenzív szakaszával, a hiperglobalizációval, fokozta a jövedelmi és vagyoni különbségeket, és növelte a társadalmi feszültségeket világszerte.

[13] Grieco–Ikenberry 2003: 222.
[14] Wapshott 2011: 169–202.
[15] Grieko–Ikenberry 2003: 256.

Az integráció elméleti alapjai

A két pusztító világháború után számos elméleti és gyakorlati erőfeszítés történt annak érdekében, hogy Európa jövője más legyen, mint amilyen a múltja volt. Az európai államok viszonyának alakulására nagy hatást gyakorló egyik elmélet David Mitrany funkcionalista elmélete volt. Mitrany javaslata szerint létre kellene hozni a nemzetközi intézményeknek és a nemzetek szabadságának valamiféle kombinációját. Tény, hogy az államok érdekei eltérőek, és a meglévő közös érdekek sem egyformán fontosak minden állam számára, ugyanakkor azonosítható az érdekek egy csoportja, amely lehetővé teszi a szorosabb együttműködést. Mitrany szerint az államok közötti együttműködés kialakításának legcélravezetőbb elsődleges módja az egyes funkcionális területek – mint például a gazdaság és a szolgáltatások – kapcsolatfelvétele alulról jövő kezdeményezés útján.[16] A funkcionalisták feltételezték, hogy az együttműködés előrehaladásával a nacionalizmusok intenzitása és a szuverenitásra helyezett hangsúly, amely számos háború kiváltó oka volt a múltban, csökkenni fog.[17]

Karl Deutsch az államok közötti politikai közösségek kialakulását elemezte. A politikai közösség létezésének minimális feltételét a biztonsági közösség létrehozásában jelölte meg. Deutsch feltételezését alátámasztotta az a tény, hogy a NATO megelőzte az Európai Gazdasági Közösség megalakulását. A politikai közösség két változatát különböztette meg. Plurális politikai közösségnek nevezte a független nemzetállamokból álló közösséget. Az integráció végeredményeként létrejövő föderális államot pedig egyesített politikai közösségnek. Az egyesített politikai közösség létrejöttében Deutsch fontos szerepet tulajdonított a szociálpszichológiai tényezőknek. Véleménye szerint az államok polgárai közötti személyes kapcsolatokra és egymás kölcsönös megismerésére épülő szolidaritás és tisztelet lényeges eleme az integrációnak.[18]

A funkcionalizmus gondolatait fejlesztette tovább Ernst Haas, a neofunkcionalista elmélet megalapítója. Haas feltételezte, hogy a gazdasági, társadalmi és más területeken kialakult kapcsolatok továbbgyűrűző hatására az államok közötti együttműködés kiterjed és elmélyül. A neofunkcionalista elmélet lényege az, hogy a politikai szint is bekapcsolódik, és intézmények közreműködésével ösztönzi az integráció folytatását. A folyamat során az államok mérlegelik, hogy szuverenitásuk egy részének feláldozását kompenzálják-e az integráció addig elért eredményei. A továbblépést

[16] Mitrany 1999: 311–313.
[17] Zerbe 2021.
[18] Puchala 1999: 314–319.

ösztönző és az integráció lassítását vagy megállítását támogató államok közötti alku alakulása határozza meg a folyamat gyorsaságát.[19]

Robert Keohane és Joseph Nye, a nemzetközi kapcsolatok elmélete neoliberális iskolájának képviselői az integrációs intézmények működésének tanulmányozása nyomán vezették be a transzgovernmentalizmus fogalmát. Vizsgálatuk tárgya a nemzetközi intézményekben és a nemzeti kormányokban középszinteken dolgozó munkatársak munkamódszere és felsőbb döntési szintekre gyakorolt hatása volt. Azokat a csoportokat vizsgálták, amelyek a legfelső döntési szintektől viszonylag függetlenül tevékenykedtek. Kutatási eredményeik szerint a különböző kormányok nemzetközi intézményekben dolgozó képviselői a közös munka során gyakran jutnak egyetértésre szakmai ügyekben. Amennyiben lehetőségük van saját kormányuk befolyásolására a közös szakmai álláspontról, ezzel jelentős mértékben hozzájárulhatnak a konszenzus kialakulásához az intézményben.[20]

A kelet-európai rendszerváltások új lendületet adtak a biztonsággal kapcsolatos kutatásoknak. Elfogadottá vált a biztonság szélesebb felfogása, amely a katonai szektor mellett a politika, a gazdaság, a társadalom és a környezet szférájára is kiterjesztette az egzisztenciális fenyegetések elemzését. Ezzel egy időben a nemzetközi biztonság korábbi globális szintű tanulmányozása mellett megnőtt az érdeklődés a regionális szint iránt. A többnemzetiségű államok felbomlása és a belső rendszerváltások átalakították a regionális kapcsolatokat. Az új regionális dinamikák felhívták a figyelmet a regionális biztonság növekvő fontosságára. Barry Buzan és Ole Wæver, a koppenhágai iskola két kutatója megalkotta a regionális biztonsági komplexum fogalmát. Jelentése: az egymáshoz földrajzilag közel lévő államok szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, intenzívebb közöttük a kölcsönös függőség és a biztonsági ügyekben is hatnak egymásra. A regionális biztonsági komplexum tagjainak kapcsolatait jellemezheti barátság vagy ellenségesség. Az előbbi esetben biztonsági közösségről, az utóbbiban konfliktusformációról beszélhetünk. Buzan és Wæver megkülönböztet még egy harmadik formációt, a biztonsági rezsimet, amelyben az államközi kapcsolatokra nem jellemző sem a konfliktus, sem az intenzív együttműködés. A konfliktusok elkerülését és a stabilitást nemzetközi megállapodásokkal biztosítják. A biztonsági közösség jellemzője, hogy tagjai lemondtak a fegyveres erő alkalmazásáról az egymás közötti kapcsolatokban, és elkötelezték magukat a viták tárgyalásos rendezése mellett.[21] Mind a liberális politikai ideológia, mind az integrációs elméletek szelleméből következik, hogy elfogadják és támogatják a békés úton történő változásokat. Az Európai Unióra

[19] Puchala 1999: 320–326.
[20] Keohane–Nye 1974: 39–62.
[21] Buzan–Wæver 2003: 41–57.

és a NATO-ra épülő biztonsági közösség is az évtizedek során végbement békés változások eredményeként érte el jelenlegi státuszát. Az együttműködés szintjét tekintve egyedülálló a többi régióval összehasonlítva. A globális nemzetközi rendszer többi régiójára vagy az alacsonyabb szintű együttműködési formák, vagy a konfliktusok és a háborúk jellemzőek. Az Európai Unió és a NATO közvetlen szomszédságában zajló orosz–ukrán háború próbára teszi az észak-atlanti biztonsági közösség szilárdságát. Ebben a helyzetben a tagállamoknak kezelniük kell azt a dilemmát, hogy a biztonság, a jólét és a szuverenitás elvei közül melyiket tekintik elsődlegesnek. A bölcs döntésekhez célszerű mérlegelni az évszázados tapasztalatokat, az elméleti következtetéseket és nem utolsósorban az olyan ókori bölcsek tanácsait, mint Arisztotelész.

Felhasznált irodalom

Alan History Nerd [@AlanHistoryNerd] (2020): 1 Political Ideas Liberalism: The Basics. *YouTube,* 2020. április 13. Online: https://www.youtube.com/watch?v=B1e4IQNYoQQ

Arisztotelész (1969): *Politika.* Ford. Szabó Miklós. Budapest: Gondolat.

Brue, S. L. (1994): *The Evolution of Economic Thought.* New York: The Dryden Press.

Buzan, B. – Wæver, O. (2003): *Regions and Powers.* New York: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252

Carr, E. H. (1939): *The Twenty Years' Crisis.* New York: Harper and Rab.

Ebenstein, W. – Ebenstein, A. (1992): *Introduction to Political Thinkers.* Orlando: Harcourt Brace College.

Gillespie, M. (2017): *Protestant Reformation's Continuing Impact on Our Lives 500 Years Later.* Online: https://www.carolinajournal.com/wp-content/uploads/2017/11/michaelgillespieonluther103017.pdf

Grieco, J. M. – Ikenberry, J. G. (2003): *State Power + World Markets. The International Political Economy.* New York: W. W. Norton and Co.

Keohane, R. O. – Nye, J. S. (1974): Transgovernmental Relations and International Organizations. *World Politics,* 27(1), 39–62. Online: https://doi.org/10.2307/2009925

Levy, J. S. (1983): *War in the Modern Great Power System.* Lexington, KY: The University Press of Kentucky.

Mitrany, D. (1999): The Functionalist Alternative. In Williams, Ph. – Goldstein, D. – Shafritz, J. (szerk.): *Classic Readings of International Relations.* London: Wadsworth Thomson Learning, 311–313.

Morgenthau, H. J. (1999a): Six Principles of Political Realism. In Williams, Ph. – Goldstein, D. – Shafritz, J. (szerk.): *Classic Readings of International Relations.* London: Wadsworth Thomson Learning, 43–48.

Morgenthau, H. J. (1999b): The Balance of Power. In Williams, Ph. – Goldstein, D. – Shafritz, J. (szerk.): *Classic Readings of International Relations.* London: Wadsworth Thomson Learning, 246–249.

Puchala, D. J. (1999): The Integration Theorists and the Study of International Relations. In Williams, Ph. – Goldstein, D. – Shafritz, J. (szerk.): *Classic Readings of International Relations.* London: Wadsworth Thomson Learning, 314–326.

Waldron, J. (2016): The Rule of Law. *Stanford Encyclopedia of Philosophy,* 2016. június 22. Online: https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law

Waltz, K. N. (1999): The Origins of War in Neorealist Theory. In Williams, Ph. – Goldstein, D. – Shafritz, J. (szerk.): *Classic Readings of International Relations.* London: Wadsworth Thomson Learning, 49–59.

Zerbe, N. [@NoahZerbe] (2021): Functionalism and the European Union. *YouTube,* 2020. szeptember 13. Online: https://www.youtube.com/watch?v=IgF2-RVu1Ag

Ziegler, D. W. (1990): *War Peace and International Politics.* Glenview: Scott, Foresman and Co.

Szegedi László

Szabályozási rugalmasság, avagy az egységesség „mítosza”? – Az európai bankunió és az európai szanálási mechanizmus működésének eddigi tapasztalatai

Bevezetés

Halmai professzor úr az utóbbi években kiemelten foglalkozik a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) ökonómiájával. A mélyintegráció-paradigma[1] megalkotása során az ünnepelt megvalósította a homogenitás alapmechanizmusainak részletes elemzését is. Jelen elemzés ennek a kérdéskörnek a vizsgálatához kíván hozzájárulni, igaz, nem a közgazdaságtani, hanem az európai integráció során folyamatában egységesülő jogi szabályozás erősödésének és kihívásainak bemutatásával.

A 2008-ban indult pénzügyi, majd gazdasági válság, amely az eurózóna válságává terebélyesedett, az európai bankunió kiépítéséhez vezetett el. A bankunió új uniós szervek létrejöttét, a GMU-ban központi szerepet játszó Európai Központi Bank (EKB) megerősödését, valamint az európai bankszabályozási keretrendszer újragondolását is magában foglalta. A reformok egyik hívószava és legfőbb célkitűzése a szabályozási egységesség megteremtése volt egységes (uniós banki) szabálykönyv és annak minél koordináltabb alkalmazása által. Ugyanakkor az európai bankunió, különösen a szanálási mechanizmus működésének lassan egy évtizedes tapasztalatai azt mutatják, hogy ez a célkitűzés csak részben tudott megvalósulni.

[1] Halmai 2020: 83–154.

https://doi.org/10.36250/01181_16

Koordinatív bizottságokon túl, válságokon át, a bankunióig vezető fejlődési út

Az európai bankunió létrejötte végső soron az Unió 2000-es évek végén lejátszódó pénzügyi, majd gazdasági válságra adott válaszaként értékelhető. A pénzpiaci integráció révén egyértelművé vált, hogy öngerjesztő folyamat eredményeként a (belső) pénzügyi piac létrejöttével számos határon átnyúló tevékenységet folytató piaci szereplő is megjelent. Ezek mérete, jelentősége és az ebből fakadó kockázat miatt szükségessé vált a határokon átnyúló, megerősített pénzügyi felügyelet életre hívása, a nemzetállami határok átlépése.[2] Ugyanakkor a korábbi határok és korlátok átlépése más szempontból is szükségessé vált. A piaci szereplők kibővült tevékenysége miatt a tágabb értelemben vett felügyeleti politikák megalkotása mellett a hatósági jogalkalmazásnak is meg kellett jelennie uniós szinten.[3]

A pénzpiacok területén az Európai Parlament már az ezredfordulón is hangsúlyozta az európai felügyelet fokozottabb integrációjának fontosságát az egyenlő versenyfeltételek biztosítása érdekében. Így jöttek létre az úgynevezett 3L3 Lámfalussy-bizottságok (Committee of European Banking Supervisors, Committee of European Insurance and Occupational Pensions Supervisors, Committee of European Securities Regulators).[4]

Ezek szerepe alapvetően tanácsadói funkcióra korlátozódott, így munkájuk nem volt kielégítő az uniós jog egységes alkalmazásának, a tagállami felügyeleti gyakorlat konvergenciájának elősegítésében. A meglévő szervezeti keretek közötti lassú működésből, az intézményi kapacitás hiányából fakadóan a bizottságok nem tudtak kellő hatékonysággal reagálni.[5] Így a 2008-ban indult válság egyfajta katalizátorként felgyorsította az újfajta szervezeti és szabályozási keretek létrejöttét. 2009-ben a reform gyakorlati megvalósulásának esélyét „az alkotmányozás véghezvitelénél is csekélyebbnek"[6] tartották, ám az európai döntéshozatal szokásos sebességéhez képest a jogi kereteket sokkal gördülékenyebben fektették le.

2011-ben megkezdhették működésüket a Pénzügyi Felügyeletek Európai Rendszerének egyes szervei, amelyek közül témánk szempontjából három ügynökség releváns – hivatalos elnevezésük szerint európai felügyeleti hatóságok *(European Supervisory Authorities),* így az Európai Bankhatóság, az Európai Értékpapír-piaci

[2] Forgács 2009. Lásd tágabb összefüggésben Halmai 2017; Halmai 2018.
[3] Nagy 2017; Nagy 2014.
[4] Lamfalussy–Maes–Péters 2014: 165–166.
[5] IMF Euro Area Policies 2007.
[6] Lásd bővebben Forgács 2009: 22.

Hatóság és az Európai Biztosítás- és Foglalkoztatóinyugdíj-hatóság (a továbbiakban: a Hatóságok). A Hatóságokat létrehozó rendeletekben (ESA-rendeletek) lefektetett legtöbb előírás azonos a három Hatóság esetén, hiszen kidolgozásuk során arra törekedtek, hogy azok egységes keretrendszerben működjenek – bár a bankunió létrejöttével ez az egység a banki területen egyértelműen megbomlott.

Az uniós és nemzeti szintű hatáskörök megosztásán főszabály szerint a Hatóságok létrehozása sem változtatott, következésképpen a napi szintű felügyeleti teendők ellátásáért változatlanul a tagállami szintű szervek felelnek.[7] Feladataik teljesítésével a pénzügyi Hatóságok hozzájárulnak a közös szabályozási és felügyeleti standardok, valamint gyakorlatok kialakításához, illetve a kötelező erejű uniós jogi aktusok alkalmazásához. Ennek megfelelően a Hatóságok normatív jellegű nem kötelező ajánlásokat és iránymutatásokat, kötelező technikai standardokat (utóbbiak valójában előkészítő aktusok), kivételesen pedig (jogilag kötelező) egyedi határozatokat bocsátanak ki.[8] A reform egyik sarokköve a belső piac összes pénzügyi intézményére alkalmazandó (uniós szintű) egységes szabálykönyv *(Single Rulebook)* megalkotása volt, ehhez az elképzelések szerint nagyban hozzájárulhatott az Európai Bankhatóság piacszabályozási szerepköre.[9]

A banki (al)ágazat szervezeti fejlődésének viszont nem ez volt a végpontja. Az ügynökségi modell hiányosságai – főképpen e szervek „szerződésidegen” jogi státusza,[10] valamint a piaci folyamatokra adott nem feltétlenül adekvát válaszok[11] miatt – rövid-del az ügynökségként létrehozott uniós Hatóságok tevékenységének megkezdése után – szükségessé vált a frissen felállított szervezeti rend újragondolása. A pénzügyi, majd gazdasági és az eurózóna válsága egyértelművé tette, hogy a különösen a banki, de a pénzpiacok egyéb területein is sokkal erősebb felhatalmazással rendelkező uniós szervezetrendszer és szabályozás kialakítására van szükség.[12]

2014-től épült ki az európai bankunió, amely nem a bankok uniója, hanem uniós szinten integrált, európai szintre emelt bankbiztonsági háló. Utóbbit három alrendszer alkotja: az egységes felügyeleti mechanizmus[13] (EFM), az egységes

7 Az ESA-rendeletek (9) preambulumbekezdése.

8 Az ESA-rendeletek 10–19. cikke.

9 Az ESA-rendeletek (5) preambulumbekezdése.

10 Erről lásd bővebben Teleki 2019.

11 Az Európai Bankhatóság által elvégzett stressztesztek megbízhatóságával kapcsolatban egyértelműen felvetődtek kételyek a 2012 júniusában szükségessé vált spanyol bankmentő csomag elfogadásakor (lásd bővebben Szegedi 2018: 106.).

12 Sutt 2019.

13 A Tanács 1024/2013/EU rendelete (2013. október 15.) az Európai Központi Banknak a hitelintézetek prudenciális felügyeletére vonatkozó politikákkal kapcsolatos külön feladatokkal történő megbízásáról (EFM-rendelet).

szanálási mechanizmus (ESZM) és a betétbiztosítási rendszer (utóbbiak) reformja. A szabályozási egységesség szempontjából legfontosabb változások az első két alrendszerhez kötődnek.

Az EFM keretében biztosított, hogy a rendszerszintű jelentőséggel bíró hitelintézetek felügyelete az Európai Bankhatóságnál jelentősebb uniós szereplő révén valósuljon meg. Ez vezetett el az EKB közvetlen bankfelügyeleti szerepkörének megszületéséhez, amely együttműködik a tagállami felügyeleti hatóságokkal, ugyanakkor az EFM-nek részese az Európai Bankhatóság is. A tagállami és uniós szereplő közti hatáskörmegosztás alapja az EFM-en belül alapvetően a hitelintézetek rendszerszintű jelentősége lett, az EFM működésének megindulásával a rendszerszintű jelentőség kritériumainak (a bank mérete, jelentősége az EU és a bankunió tagállama szempontjából, határon átnyúló tevékenységei jelentősége) értékelési módszertanát részletesen kidolgozták, de ez a gyakorlat szempontjából értelemszerűen eseti alapon ítélhető csak meg.[14] Ráadásul a szabályozás maga is biztosít az EKB számára egyfajta rugalmassági klauzulát, hogy kevésbé jelentős bankpiaci szereplőknél is átveheti az EKB a közvetlen felügyeleti szerepkört a tagállamoktól.[15]

Az ESZM[16] központi szereplője az uniós ügynökségként működő Európai Szanálási Testület, amely a krízishelyzetbe jutott pénzpiaci szereplők szanálásáról dönt. Ennek anyagi alapja az alapvetően bankpiaci befizetésekből összeálló Egységes Szanálási Alap. Az Európai Szanálási Testület vészhelyzeti fellépésre kapott felhatalmazást, hiszen a bankpiaci szereplők fizetésképtelensége miatti krízishelyzetre reagálhat az alternatív eszközöket megvizsgálva, végső esetben a közérdekűségi teszt (a kritikus funkciók folyamatossága, pénzügyi stabilitásra gyakorolt jelentős káros hatás, állami források, hitelezők, végül az ügyféli vagyonok védelme)[17] alapján a szanálás mellett döntve.

Hatáskörileg az EKB bankfelügyeleti szerepköre által kijelölt legnagyobb, rendszerkockázatot jelentő piaci szereplőknél közvetlenül az Európai Szanálási Testület jár el szanálási hatóságként (amely kiegészül a kevésbé jelentős határon átnyúló tevékenységet végző bankcsoportokkal is), míg koordinatív szerepkörrel bír

[14] Iglesias-Rodríguez 2019.

[15] Az EFM-rendelet 6. cikkének (4) bekezdése határozza meg az egyes hitelintézetek jelentősnek minősítése során alkalmazható kiegészítő szabályokat.

[16] Az Európai Parlament és a Tanács 806/2014/EU rendelete (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról (HL L 225., 2014.7.30., 1-90.) (ESZM-rendelet).

[17] ESZM-rendelet 14. cikk (2) bek.

az egyéb esetekben fellépő tagállami szanálási hatóságok irányában.[18] Így az EFM és az ESZM hatásköri rendszere egyértelműen összekapcsolódik, amely kiegészül azzal, hogy az EFM szabályozásához hasonlóan a rugalmas nyílt hatásköri klauzulát az uniós jogalkotó itt is bevezette. Így lehetővé téve az Európai Szanálási Testület számára, hogy a tagállami szinthez tartozó piaci szereplők szanálásáról is közvetlenül döntsön, ha ez szükséges a szigorú szanálási normák következetes alkalmazásához.[19] A lenti példák alapján mind az egységesség, mind a következetesség gyakorlati megvalósítása problémás lehet.

Az egységes szabálykönyv kialakításának és következetes alkalmazásának kihívásai

Az európai pénzügyi ügynökségek (Hatóságok) felállítása a pénzügyi (majd gazdasági) válság kezelésének egyik sarokköve volt. Ám az Unió alapvetően máig nem tudott túllépni azon a dilemmán, hogy az uniós szintű (közvetlen) végrehajtási igény erősödése ellenére az ügynökségekre való hatáskör-átruházás korlátozott.[20] Elképzelhető az EKB felügyeleti és szabályozási szerepkörének a többi pénzpiaci ágazatra (tőkepiac és biztosítás) való kiterjesztése, de ez az uniós szerződések módosítása nélkül nem lehetséges. E folyamat végül a bankunió keretében elvezetett az EKB bankfelügyeleti szerepkörrel való felruházásához, amely egyfajta aszimmetriához vezetett. Ráadásul a számtalan új szereplő ellenére (illetve néha pont emiatt) az egységes (banki) szabálykönyv következetes alkalmazása a bankunión belül nem éppen következetes. A felvetett esetek példálódzó jellegűek, de látható, hogy a bankunió egyfajta megkezdett építmény, amely több tekintetben még kiforratlan rendszerként működik.[21]

Első példánk egyértelműen utal a (szabályozási) egységesség mítoszára az Európai Bankhatóság utóbbi években megalkotott *soft law* aktusaival kapcsolatban. Ilyen aktusok kibocsátásával az Európai Bankhatóság saját szerepfelfogását is újradefiniálja az EKB (közvetlen bankfelügyeleti) szerepkörének kibővülése miatt. Ezzel az Európai Bankhatóság a szakértői szabályozó szerv (ügynökség) képét igyekszik megerősíteni. Az már más kérdés, hogy ennek keretében az eredeti uniós jogalkotó által szabott jogszabályi kereteken is átlép. Ahogyan Ferran utalt rá, az Európai

[18] ESZM-rendelet 7. cikk.
[19] ESZM-rendelet 7. cikk (4) bek.
[20] Kálmán 2014; Szegedi 2020; Teleki 2019.
[21] Chiti–Santoro 2019; Kollárik 2022.

Bankhatóság alulszabályozott területekre is „bemerészkedik" iránymutatásaival.[22] *Soft law* aktusai alááshatják az egységes (banki) szabálykönyv megjelenését, a tőkepiaci és banki panaszkezelés általános szabályait lefektető közös iránymutatás kiváló példát szolgáltat erre.[23] Az Egyesült Királyság esetében ezek az iránymutatások egységes jellegű szabálykönyvben,[24] míg Németországban egyfajta körlevélben[25] jelennek meg. Ezzel szemben Ausztriában és Csehországban is az eredeti uniós iránymutatások szövegét teszik közzé a tagállami szervek weboldalán.[26] Magyarországon pedig az MNB Pénzügyi Stabilitási Tanácsa által kiadott ajánlások formájában jelentetik meg, „ültetik át" e *soft law* aktusok követelményeit.[27] Pusztán az eltérő nyelvi változatok sokfélesége[28] is számos dilemmát vethet fel mind a bankpiaci szereplők, mind az ügyfelek számára. A szakirodalmi elemzések alapján más területeken is fennállt már a 2010-es évek közepén a Hatóságok ajánlásainak, iránymutatásainak többféle átültetési vagy megjelenési formája.[29] Nem véletlen, hogy az Európai Unió Bírósága kibővítette a *soft law* aktusok bírói felülvizsgálhatóságát 2021 nyarán.[30] A puha jogi karakter megváltozása (elvesztése) ugyanis a kapcsolódó jogvédelmi keretrendszer újragondolását is elkerülhetetlenül maga után vonja.[31]

Második példánk az egységes szabályozás következetes végrehajtására (annak hiányára) utal az úgynevezett Veneto-paradoxon bemutatásával. 2017 közepén vált szükségessé a felügyeletileg rendszerszinten jelentős (és az EKB által felügyelt) Banco Español S.A. és az olasz Banco Popolare di Vicenza és Veneto Banca szanálása az Európai Szanálási Testület által. A spanyol bankot az Európai Szanálási Testület által készített terv alapján szanálta a nemzeti szanálási hatóság (a bank teljes egészében a Santander Group kezébe került), míg az olasz bankok esetében az egész eljárás a nemzeti szanálási hatóság hatáskörében maradt, így az olasz szanálási hatóság a sokkal kedvezőbb nemzeti szabályozás szerint járhatott el.[32] Az olasz ügyben egyértelműen

[22] Ferran 2016.

[23] Joint Guidelines on complaints-handling for the securities (ESMA) and banking (EBA) sectors, JC/GL/2014/43 (későbbi formában: JC/2018/35).

[24] *PRA Rulebook* 2019.

[25] A német felügyeleti szerv az alábbi körlevelet adta ki az iránymutatások „átültetéseként": Gemeinsames Rundschreiben BA, WA und VA 06/2018.

[26] FMA 2023; Czech National Bank 2023.

[27] Lásd a Magyar Nemzeti Bankról szóló 2013. évi CXXXIX. törvény 13. § (2) bekezdés *i)* pontját.

[28] Somssich 2016.

[29] Van Rijsbergen 2014.

[30] C911/19 („Fédération bancaire française v. Autorité de contrôle prudentiel et de résolution"), ECLI:EU:C:2021:599.

[31] Chamon – De Arriba-Sellier 2022.

[32] Asimakopoulos 2019.

az merült fel, hogy az amúgy a közvetlen felügyeleti szint alatti (rendszerszinten jelentős) bankok besorolását szanálási szempontból (a közérdekűségi teszt egyes elemei vizsgálatával) az Európai Szanálási Testület megváltoztatta (korábbi álláspontjához képest). Utóbbi értékelés az EKB túlzott tőkeközpontú megközelítése, az eltérő tagállami jegybanki minősítés, valamint a szabályozási heterogenitás miatt történt.[33] Az EKB-hoz képest vett eltérő minősítés, amely kritizálta az előbbi túlzott tőkeközpontú megközelítését, indokolható bankpiaci[34] alapon, de mindenképpen káros lehet az uniós szintű szereplők eltérő minősítése – főleg az európai felügyeleti és szanálási alrendszerek hatásköri összefonódása miatt. Ugyanezen okokból lehet kockázatos a tagállami értékelés túlzott előtérbe helyezése a másik uniós szereplővel szemben. Végül a tagállami minősítésben a heterogenitás alapja, hogy a rendszerszintű jelentőség meghatározását illetően konkurál a területileg a bankunió tagállamaira kiterjedő EFM-rendelet és az EU egészére kiterjedő CRDIV-rendelet (utóbbit még kiegészítik az Európai Bankhatóság szabályozási „sokszínűséget” ugyancsak növelő iránymutatásai is).[35] Az egységesség és a bankuniós szabályozás következetes alkalmazásának „mítosza” annak tükrében dől meg teljesen, hogy az olasz ügyben felügyeletileg rendszerszinten jelentős, de szanálási szempontból végül nem annak minősített bankok besorolása az állami támogatások szempontjából végül rendszerszinten jelentős lett.[36]

Harmadik példánk arra utal, hogy a rendszerszintű jelentőség változhat a szanálási ügy „természete” szerint is. A 2017-es adatok alapján az EKB által közvetlenül felügyelt lett ABLV Bank pénzmosási gyanúba keveredett, amely miatt szükségessé vált annak szanálása. A pénzmosási aggályokat korábban már 2016-ban a lett felügyeleti hatóság és 2018-ban az USA pénzügyminisztériumának pénzügyi bűncselekmények elleni osztálya is jelezte a bank számára (utóbbi vezetett el a tömeges betétkivonáshoz). Végül az EKB 2018-ban mondta ki az ABLV fizetésképtelenségét (annak valószínűségét), ám az Európai Szanálási Testület döntése szerint a közérdek nem indokolta az (uniós) szanálást. Indokolása szerint az ABVL a pénzügyi rendszer szempontjából nem nyújt kritikus szolgáltatásokat, a bankcsőd nem vezetett volna a pénzügyi stabilitás jelentős erodálásához sem a lett bankrendszer vonatkozásában, sem határokon átnyúló jelleggel, mivel a pénzügyi beágyazottság alacsonyabb foka állt

[33] Iglesias-Rodríguez 2019: 203.

[34] Corbet és Larkin vizsgálatai szerint a válság után az Európai Bankhatóság kockázatokra és az egyes banki mérlegek stabilitására koncentráló uniós szabályozása nehezebb helyzetbe hozta a nem kereskedelmi és egyéb alternatív bankokat (így a takarékszövetkezeteket). Corbet–Larkin 2017.

[35] Iglesias-Rodríguez 2019: 203.

[36] Iglesias-Rodríguez 2019: 203.

fenn. Ahogy Németh is megjegyzi, több kritika érte itt a hatáskörmegosztási rendszert és ismételten a bankszabályozás végrehajtásának következetlenségét. A pénzmosás elleni fellépésnek, bár hatásköri szempontból tagállami szinten maradt, a pénzmosási kockázatot üzletviteli kockázatként kezelve a közvetlen uniós felügyeletet ellátó EKB kockázati kimutatásaiban is szerepelnie kellett volna.[37] A bankunió egyes tagállamai szempontjából felvetődik, hogy az EKB a kis tagállamok amúgy piaci méretei alapján jelentős bankjait (az ABLV a harmadik legnagyobb lett bank volt, a kivethető legmagasabb tőkepuffert írták elő számára) nem fogja annak tekinteni szanálási szempontból. Ez ismét alááshatja a bankunió működésének következetességébe vetett hitet. Ám a szerző megjegyzi, itt az Európai Szanálási Testületnek azt a nehéz döntést is meg kellett hoznia, hogy az ügy „természete" miatt a közös Szanálási Alap forrásait ne egy pénzmosásba keveredett bank és bizonytalan hátterű ügyfelei megmentésére fordítsa.[38]

Egységesség vs. következetesség vs. rugalmasság

Ahogy arra Halmai professzor úr is utalt, az erős belső euróövezeti kapcsolatok csökkentik a tagállamok sokkokkal szembeni sebezhetőségét. Ugyanakkor a tagállamok egyidejűleg sebezhetőbbé válnak a más euróövezeti tagállamokban kialakuló sokkokkal szemben.[39] A bankpiaci sebezhetőség kezelésének elengedhetetlen eszköze lett az európai bankunió. Annak megszületésével az uniós jog végrehajtását illetően nagyon jelentős szervezeti és szabályozási változások mentek végbe. Az EKB megerősített uniós szereplőként lát el közvetlen bankfelügyeleti funkciót. Ezt egészíti ki két uniós ügynökség (az Európai Bankhatóság és az Európai Szanálási Testület) szabályozói és koordinatív, bizonyos esetekben közvetlen hatósági hatáskörökkel. Megmaradt, bár értelemszerűen átalakult az egyes tagállami bankfelügyeleti szervek fellépési lehetősége is a fenti szervezetrendszer kiépülésével. Végül a bankszabályozási terület uniós szabályanyaga is igen jelentős mértékben bővült az utóbbi szűk egy évtizedben.

Lámfalussy szavaival élve megszületett az a rendszer, ahol a „rendszerkockázatilag fontos bank" irányítását a hatóságok átveszik az átterjedés megakadályozása érdekében.[40] Az már más kérdés, hogy az ördög itt is a részletekben rejlik, hiszen

[37] Németh 2019.
[38] Németh 2019: 148.
[39] Halmai 2020: 322.
[40] Lamfalussy–Maes–Péters 2014: 166.

a „rendszerkockázatilag fontos bank” meghatározása, úgy tűnik, a bankunió egyes alrendszereiben igen eltérő lehet. Így az uniós szintű szabályozási és végrehajtási szereplők megerősödése nem vezetett el feltétlenül az egységes (banki) szabálykönyv megszületéséhez, sem pedig annak következetes alkalmazásához.

Ennek jogi és szervezetszociológiai okai is van. Az EKB megerősödött az intézmények között, ám elkerülhetetlenül rá van utalva a másik két ügynökségre. Utóbbiak keresik helyüket az uniós szervezeti térben. Ez az Európai Bankhatóság esetében a szakértői és szabályozói fellépés megerősödéséhez vezetett, ahogyan a viszonylag új Európai Szanálási Testület is az EKB mellett próbálja kialakítani saját szervezeti „önképét” – akár szembehelyezkedve az EKB álláspontjával és a tagállami szereplőkre jobban támaszkodva. Az ügynökségi „szerepkeresés” azzal is összefüggésben van, hogy jogi értelemben ezeknek az ügynökségeknek a helyzete a szerződések által alig szabályozott, így a hatáskörök rájuk történő átruházása alapvetően máig korlátozott, mégis számuk egyre inkább nő. Várhatóan ki fogja egészíteni a fenti szervezeti rendet az EU újabb pénzmosás elleni fellépésre szakosodott ügynöksége is. Ezek az ügynökségek sok esetben közvetítők az uniós szint, a tagállami szervek, végül a piaci szereplők között. A 30 éves belső piac egységes szabályozása és a kapcsolódó joganyag következetes alkalmazása látható módon az uniós és tagállami szereplők egyre „zsúfoltabb” rendszerében akadályokba is ütközhet.

A hatásköri szabályozás összekapcsolta az európai felügyeleti és szanálási mechanizmusokat, egyfajta rugalmassági klauzulát adva az uniós szereplőknek. De az alapító atyák eredeti elképzelése szerint az integrációs joganyag végrehajtásáért elsődlegesen felelős tagállamok mellett nehezen képzelhető el, hogy az uniós szereplők teljesen átvegyék előbbiek szerepét. A hatásköri szabályozás képlékenysége és rugalmassága így egyfajta biztosíték is a sebezhetőség kivédésére, a sokkelnyelő kapacitás megerősítésére. Még akkor is, ha a fenti példák alapján egyértelmű, hogy a túlzott rugalmasság vagy a szervezeti „önképek” keresése a jogalkalmazási következetességet áshatja alá. Valószínűsíthető, hogy az újabb évek tapasztalatai javítanak majd a hatásköri dilemmákon az egyes szereplők között, és a következetes joggyakorlat kialakításán az egyes szereplőkön „belül”. Erre 2023 tavaszán egyes bankpiaci turbulenciák is lehetőséget kínálnak, remélhetőleg nem újabb mélyreható szervezeti reform irányába eltolva a bankunió eddigi vívmányait és szervezeti rendjét.

Felhasznált irodalom

A Magyar Nemzeti Bankról szóló 2013. évi CXXXIX. törvény.

A Tanács 1024/2013/EU rendelete (2013. október 15.) az Európai Központi Banknak a hitelintézetek prudenciális felügyeletére vonatkozó politikákkal kapcsolatos külön feladatokkal történő megbízásáról (EFM-rendelet).

Asimakopoulos, I. G. (2019): The Single Resoulotion Board as a New Form of Economic Governance. In Hofmann, H. – Pantazatou, K. – Zaccaroni, G. (szerk.): *The Metamorphosis of the European Economic Constitution.* Cheltenham: Edward Elgar, 279–301.

Az Európai Parlament és a Tanács 806/2014/EU rendelete (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról (HL L 225., 2014.7.30., 1-90.) (ESZM-rendelet).

C911/19 („Fédération bancaire française v. Autorité de contrôle prudentiel et de résolution"), ECLI:EU:C:2021:599.

Chamon, M. – De Arriba-Sellier, N. (2022): FBF: On the Justiciability of Soft Law and Broadening the Discretion of EU Agencies. *European Constitutional Law Review,* 8(2), 286–314. Online: https://doi.org/10.1017/S157401962200013X

Chiti, M. P. – Santoro, V. szerk. (2019): *The Palgrave Handbook of European Banking Union Law.* Cham: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13475-4

Corbet, Sh. – Larkin, Ch. (2017): Has the Uniformity of Banking Regulation Within the European Union Restricted Rather than Encouraged Sectoral Development? *International Review of Financial Analysis,* 53, 48–65. Online: https://doi.org/10.1016/j.irfa.2017.08.007

Czech National Bank (2023): *Methodological and Interpretative Documents.* Online: www.cnb.cz/en/supervision-financial-market/legislation/banks-credit-unions/methodological-and-interpretative-documents/

Ferran, E. (2016): The Existential Search of the European Banking Authority. *European Business Organization Law Review,* 17, 285–317. Online: https://doi.org/10.1007/s40804-016-0048-9

FMA (2023): *EBA Guidelines and other Convergence Instruments.* Online: www.fma.gv.at/en/eu/eba-guidelines/

Forgács I. (2009): Újabb kihívás a föderális Európának? *Európai Tükör,* 14(4), 19–34.

Gemeinsames Rundschreiben BA, WA und VA 06/2018. *BaFin,* 2018. május 4. Online: www.bafin.de/SharedDocs/Veroeffentlichungen/DE/Rundschreiben/2018/rs_18_06_beschwerdemanagement_vbs.html

Halmai P. (2017): Új geometria: „teljes" gazdasági és monetáris unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány,* 178(1), 6–17.

Halmai P. (2018): Európai reformok. Többsebességű Európa? Differenciált gazdasági integráció versus átfogó reform. *Európai Tükör,* 21(3), 21–44.

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció – A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Iglesias-Rodríguez, P. (2019): The Concept of Systematic Importance in the European Banking Union Law. In Chiti, M. P. – Santoro, V. (szerk.): *The Palgrave Handbook of European Banking Union Law.* Cham: Palgrave Macmillan, 183–212. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13475-4_9

IMF Euro Area Policies (2007): *Article IV Consultation.* Staff Report (IMF Country Report, no. 07/260) no. 27. Online: https://www.imf.org/External/Pubs/FT/SCR/2007/cr07260.pdf

Joint Guidelines on Complaints-Handling for the Securities (ESMA) and Banking (EBA) Sectors, JC/GL/2014/43 (későbbi formában: JC/2018/35).

Kálmán, J. (2014): In the Name of the Integration: The Reform of the Financial Supervisory System of the European Union. *International Relations Quarterly,* 5(2), 1–20.

Kollárik, F. (2022): *Eurozone Crisis Management in Neofunctionalist Approach.* PhD-disszertáció. Budapest: BCE Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola.

Lamfalussy, Ch. – Maes, I. – Péters, S. (2014): *Lámfalussy Sándor – Az euró bölcse.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium, 165–166.

Nagy Z. (2014): Az Európai Unió Bíróságának s devizahitelezéssel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata fogyasztóvédelmi aspektusból. In Lentner Cs. (szerk.): *A devizahitelezés nagy kézikönyve.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, 435–453.

Nagy Z. (2017): Problémafelvetések a pénzügyi fogyasztóvédelem területén. *Miskolci Jogi Szemle,* 12(2Klnsz.), 391–394.

Németh K. (2019): Ötéves a Bankunió – Politikai célok, közgazdasági elméletek, gyakorlati eredmények. *Gazdaság és Pénzügy,* 6(12), 136–153. Online: https://doi.org/10.33926/GP.2019.2.1

PRA Rulebook (2019). Online: www.prarulebook.co.uk/rulebook/Home/Rulebook/02-12-2019

Somssich, R. (2016): The Legal Impact of Diverging Language Versions of EU Acts – A Short Analysis of a Recent Judgment of the European Court of Justice. In Veress E. (szerk.): *Multilingualism and Law.* Cluj-Napoca: Sapientia University of Transylvania, 9–18.

Sutt, A. (2019): Breaking the Doom Loop: Towards Banking Union. In ESM Board (szerk.): *Safeguarding the Euro in Times of Crisis – The Inside Story of the ESM.* Brussels: Publication Office of the European Union, 207–212.

Szegedi L. (2018): *Az európai közigazgatás fejlődése és szabályozása.* Budapest: Dialóg Campus.

Szegedi L. (2020): Jogharmonizáció a pénzpiaci területen: Szabadulhat-e az Európai Bankhatóság a hatáskör-átruházás korlátainak szorításából? *Állam- és Jogtudomány,* 61(2), 114–131.

Teleki B. (2019): Az európai uniós pénzügyi felügyeleti ügynökségek és az uniós közigazgatási eljárásjog kérdése. *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga,* 9(2), 26–42. Online: https://doi.org/10.26521/Profuturo/2019/2/5437

Van Rijsbergen, M. (2014): On the Enforceability of EU Agencies' Soft Law at the National Level: The Case of the European Securities and Markets Authority. *Utrecht Law Review,* 10(5), 127–128. Online: https://doi.org/10.18352/ulr.304

Arató Krisztina

Az Európai Unió jövője: integráció vagy dezintegráció?

Az Európai Unió, amely Jean Monnet szerint „válságokon keresztül fog igazán épülni, mint a megoldásuk eredménye”,[1] súlyos válságokat élt át a 2010-es évek eleje óta, és ezek a válságok nemcsak egymást követték, de párhuzamosan is jelentkeztek. A válságidőszak a 2008-ban indult eurózóna-válsággal kezdődött, amely, bár eleinte úgy tűnt, elsősorban egyes tagállamokat érint, mégis megrengette és számos elemében újragondolásra késztette a gazdasági és monetáris unió teljes szerkezetét és működését.[2] Az eurózóna válságával összefüggő gazdasági-pénzügyi válság az Európai Unióba vetett bizalom általános megrendüléséhez, az euroszkepticizmus megerősödéséhez, legitimációs válsághoz vezetett.[3] Az 1980-as évek óta elsősorban a közösségi intézményekkel kapcsolatban emlegetett demokráciaproblémák (demokráciadeficit) a 2010-es években kiterjedtek a tagállamok politikai rendszereire, sajátos politikai válságot okozott az úgynevezett demokrácia-visszacsúszás *(democracy backsliding)* kérdése és annak kezelése.[4] A migrációs/menekültválság az évtized közepén jelentős politikai kihívást jelentett mind a tagállamok, mind az Európai Unió intézményeinek és politikai döntéshozóinak – ennek megoldását, illetve elodázását külső segítséggel, a Törökországgal 2016-ban kötött megállapodással sikerült ideiglenesen megtalálni.[5] Ezektől a válságterületektől nem függetlenül, de jórészt a brit belpolitika sajátos terében kezdődött a 2016. júniusi népszavazással a brexit folyamata, amelynek eredményeképpen 2021-től az Egyesült Királyság távozott az Európai Unióból.[6] Az európai integrációs intézményrendszer történetében először lépett ki

[1] Monnet 1978: 416.
[2] Lásd például Laffan 2017; Halmai 2020; Schweiger 2022.
[3] Schweiger 2017.
[4] Arató–Koller 2019.
[5] Slominski 2021.
[6] Sobolewska–Ford 2020.

https://doi.org/10.36250/01181_17

nagy tagállam, s ez az Európai Unió számára is veszteség – jelentősen csökkent a közös költségvetés bruttó összege, távozott az egyik ENSZ BT-tag tagállam, amely az EU-tagállamok között a legnagyobb hadsereggel rendelkezett. 2020 tavaszán az egész világot megrengette a Covid–19-járvány: a sosem látott lezárások, kijárási tilalmak olyan egészségügyi és gazdasági válságot okoztak, amelynek megoldásában a tagállamok és az Európai Unió új módszerekkel kellett hogy együttműködjön.[7] Ukrajna helyzete már a Krím 2014-ben bekövetkezett annexiója idején is jelezte az európai szomszédságpolitika, illetve a keleti partnerség válságát,[8] a 2022. tavaszi orosz háborús agresszió pedig olyan kül- és biztonságpolitikai, energiapolitikai és gazdasági válsághelyzetet teremtett, amely példa nélküli az Európai Unió történetében.

A szakirodalomban *multiple crisis* vagy *polycrisis* időszaknak nevezett periódus fejleményeinek több értelmezése lehetséges – az egyik értelmezés szerint ezek a válságok az Európai Unió lehetséges szétesését, dezintegrációját vetítik elő, míg mások szerint épp ellenkezőleg, a monnet-i gondolatoknak megfelelően a válságokra adott válaszok megerősítik, elmélyítik a közösségi együttműködést.

A 2010-es évek óta megjelenő dezintegrációs értelmezések központi kérdése az, hogy az integrációs folyamat vajon visszafordíthatatlan-e, és ha nem, milyen módon következik be a visszafordulás, melyek lehetnek a dezintegráció okai, feltételei, következményei és végállapota. A dezintegrációs magyarázatok magukban foglalják egyes tagállamok egyes szakpolitikákból való esetleges visszavonulását, illetve egyes szakpolitikák közösségi szintről a tagállami döntéshozatalba való teljes körű visszahelyezését, esetleg tagállamok távozását (például brexit), illetve az Európai Unió felbomlását.[9] A dezintegrációs gondolatok nemcsak a politikatudósok és más társadalomtudományok elméleti szakértőinek fejében fordultak meg: az Európai Bizottság 2017-ben kiadott, *Fehér könyv az európai kormányzásról* című közleménye is tartalmazott olyan, az Európai Unió jövőjére vonatkozó forgatókönyveket, amelyek a közösségi kompetenciák csökkenését vetítették előre.[10]

A másik értelmezés szerint a válságok megoldása, még a súlyos és sokrétű többszörös válság esetében is előremozdítja az integrációs folyamatokat – a közösségi megoldások válságkezelésben alkalmazott módozatai egyes szerzők szerint a neofunkcionalista integrációelméleti logika visszatérését sejtetik.[11] Erre az értelmezésre is számos példát hozhatunk az elmúlt évtizedből. Az eurózóna helyzetét úgy sikerült

[7] Molnár 2020.
[8] Korosteleva 2020.
[9] Patberg 2021.
[10] European Commission 2017.
[11] A klasszikus integrációelméletek kortárs alkalmazását lásd Hooghe–Marks 2019.

stabilizálni, hogy az Európai Bizottság több kompetenciát kapott a tagállami költségvetések ellenőrzésére, és a pénzügyi szektor ellenőrzése is a korábbi tagállami szintről uniós szintre került.[12] A tagállami demokráciaproblémák kezelésére az európai intézmények a korlátozott (a demokrácia egy elemét jelentő, a jogállamiság-problémák EU-s költségvetést érintő elemeire vonatkozó), de közösségi megoldást, az új, úgynevezett feltételességi mechanizmust alkalmazzák.[13] A Covid–19-járvány kezelésére szervezte meg a Bizottság és a tagállamok a korábban nem látott közös vakcinabeszerzést, a lezárások által okozott gazdasági válságot pedig új költségvetési eszközökkel, többek között az Európai Unió első közös hitelfelvételével kezelték, amelyet a tagállamoknak közösen kell törleszteniük. Sokan ezt az Európai Unió „hamiltoni pillanatának" tartják – felidézve az Egyesült Államok kialakulásának azt a jelentős lépését, amikor 1730-ban Alexander Hamilton az Egyesült Államok első pénzügyminiszteréként felelősséget vállalt 13 tagállam függetlenségi háborús adósságáért.[14] Az Európai Unió szomszédságában zajló háború sokrétű reakciót követelt az európai intézményektől és a tagállamoktól egyaránt, elég csak a gazdasági szankciós csomagokra[15] vagy a *European Peace Facilityre*[16] gondolnunk.

A két megközelítés – a dezintegrációs folyamatok és az erősödő, mélyülő európai együttműködés – érdekes módon nem zárja ki kölcsönösen egymást, a két jelenség más-más együttműködési területeken egymás mellett él. A differenciált integráció által kínált értelmezési keret segít megérteni ezt a sajátos jelenséget – az Európai Unió különböző együttműködési területein eltérő irányú folyamatok lehetségesek.[17] Ugyanakkor érdemes figyelni arra a problémára, amelyet *Stefan Auer* vetett fel legutóbbi könyvében: ez a „ki a szuverén?" kérdésre adható, az Európai Unió esetében bizonytalan válasz. Annak ellenére, hogy lehetőség van különböző szakpolitikák esetében más és más módon kezelni a felmerülő problémákat, az egyre sűrűbben jelentkező válságok egyre többször vetik fel a kérdést, hogy melyik az a szint, és ki az az intézményi szereplő, amely gyorsan és hatékonyan tud reagálni a kihívásokra – persze úgy, hogy erre a demokratikus felhatalmazása is meglegyen.[18] Bár mind a tagállami politikusok, mind az európai vezetők ügyelnek arra, hogy kerüljék a *finalité politique* alapkérdéseit, egyre közeledik az idő, amikor ez már nem halogatható tovább.

[12] Halmai 2020.
[13] Blauberger – Van Hüllen 2021.
[14] Navracsics 2021.
[15] European Council 2023a.
[16] European Council 2023b.
[17] Koller 2012.
[18] Auer 2022.

Felhasznált irodalom

Arató K. – Koller B. (2019): Mennyire demokratikus az Európai Unió? In Arató K. – Koller B. (szerk.): *Az Európai Unió politikai rendszere.* Budapest: Dialóg Campus, 197–208.

Blauberger, M. – Van Hüllen, V. (2021): Conditionality of EU Funds: An Instrument to Enforce EU Fundamental Values? *Journal of European Integration,* 43(1), 1–16. Online: https://doi.org/10.1080/07036337.2019.1708337

Auer, S. (2022): *European Disunion: Democracy, Sovereignty and the Politics of Emergency.* London: Hurst. Online: https://doi.org/10.1093/oso/9780197659601.001.0001

European Commission (2017): *White Paper on the Future of Europe: Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025.* Brussels: European Commission.

European Council (2023a): *EU Response to Russia's Invasion of Ukraine.* Online: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion

European Council (2023b): *European Peace Facility.* Online: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/european-peace-facility/

Halmai P. (2020): *Európai gazdasági integráció.* Budapest: Dialóg Campus.

Hooghe, L. – Marks, G. (2019): Grand Theories of European Integration in the Twenty-First Century. *Journal of European Public Policy,* 26(8), 1113–1133. Online: https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1569711

Koller B. (2012): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle,* 21(1), 32–57.

Korosteleva, E. (2018): *„The Politics" and „The Political" of the Eastern Partnership Initiative: Reshaping the Agenda.* London: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781351121514

Laffan, B. (2017): The Eurozone in Crisis: Core-Periphery Dynamics. In Dinan, D. – Nugent, N. – Paterson, W. E. (szerk.): *The European Union in Crisis.* London: Palgrave Macmillan, 131–148. Online: https://doi.org/10.1057/978-1-137-60427-9_7

Molnár T. L. (2020): A COVID-19 hatása az Európai Unióra. Nem várt esély az európai szuverenitás megerősítésére? In Körösényi A. – Szabó A. – Böcskei B. (szerk.): *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány.* Budapest: TK PTI – Napvilág, 59–72.

Monnet, J. (1978): *Memoirs.* Ford. Mayne, R. Doubleday. New York: Garden City.

Navracsics T. (2021): Az Európai Unió a járvány idején: gyengít vagy erősít a kór? In Koltay A. – Török B. (szerk.): *Járvány sújtotta társadalom.* Budapest: Ludovika, 316–328.

Patberg, M. (2021): The Democratic Ambivalence of EU Disintegration: A Mapping of Costs and Benefits. *Swiss Political Science Review,* 27(3), 601–618. Online: https://doi.org/10.1111/spsr.12455

Schweiger, Ch. (2022): Eurozone Membership, Economic and Political Gains and Losses. In Arató, K. – Koller, B. – Pelle, A. (szerk.): *The Political Economy of the Eurozone in Central and Eastern Europe. Why In, Why Out?* London: Routledge, 27–39. Online: https://doi.org/10.4324/9780429261411-3

Slominski, P. (2021): *The EU Migration Crisis: A Crisis Analysis Case Study.* Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1597

Sobolewska, M. – Ford, R. (2020): *Brexitland: Identity, Diversity and the Reshaping of British Politics.* Cambridge: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/9781108562485

Réka Varga

The Russian–Ukrainian War in Light of the International World Order and the Reactions of the European Union

Russia violated the most basic rule of international law, the prohibition of aggression, by attacking Ukraine. Russia's legal arguments for attacking Ukraine are not acceptable under international law. These arguments are, however, not new: similar legal arguments had already been used in other occasions, including by other states. At the same time, the war in Ukraine is an unprecedented violation of international law, which has fundamentally shaken the existing world order – the cornerstone of which is the prohibition of aggression, and in the creation of which the Soviet Union also participated. International law works well if its framework is clear, if it does not fall victim to arbitrarily broad interpretation, and if the compromise behind those rules still functions. Unfortunately, we have already seen several situations where these conditions were not met. The EU and its Member States have a stake in the survival of the existing international world order. On some issues, the EU has exhibited particularly strong cooperation and activity, while on other questions there are strong fault lines within the Union. What role the EU can play in resolving the conflict and preserving the existing international legal order remains a question.

This paper was submitted in honour of the 70th anniversary of Professor Péter Halmai. Professor Halmai is a unique figure in Hungary's scientific life: with his broad sighted and deeply knowledgeable approach not only to economical questions but also to general international issues, his thorough and rigorous viewpoints on academic questions and his always kind character make him a central figure in our academic arena. The present topic was chosen for his Festschrift due to our earlier discussions on the numerous effects of the Russian–Ukrainian conflict. Péter has always been interested in the viewpoints of others and was always ready to engage in a dialogue. I sincerely hope this piece – which is a slightly updated version of a paper

https://doi.org/10.36250/01181_18

published in September[1] – contributes to our continued scientific exchanges. In the hope of many many more debates, I wish you a very happy anniversary, Péter!

Introduction

The Russian–Ukrainian war is evoking our darkest fears: a war in Europe which has a fundamental influence on us, either directly or indirectly. In addition to the loss of our feeling of security, another important and even more frightening feature is that it raises fundamental questions regarding the existing international legal order, at a time when clear frameworks are more important than ever.

It should be noted that war can be discussed and analysed from many perspectives. The analyst's assessment is influenced by their own field of expertise, experiences and impressions. For the author of these thoughts, war is not just a horrible but distant event that can be imagined based on photos or videos. If one has seen war up close and spoken to victims and their family members one has a more direct impression through individual stories of what war means to people, families, parents, children and society. Based on such experience, one forms an idea of the humanitarian consequences for individuals and communities. What does war mean to a family whose family member has been declared missing, who may rationally know that their loved one has died but for whom, since the body is not there, burial, which is absolutely necessary to process the grief, is impossible? What does war mean to an amputee child injured by an unexploded ordnance and to their family? What does this war mean for everyone, for every society involved? Communities are traumatised by war, and it takes at least a generation, or even more, for them to recover. In the first year of the Russian aggression there were more than 21 thousand civilian causalities in Ukraine,[2] 6.3 million people fled from Ukraine, and more than 5 million people were displaced inside Ukraine due to the war. All in all, 17 million people are in urgent need for humanitarian assistance due to this conflict.[3] At the same time, the reactions of states to war are fundamentally not humanitarian in nature. They are influenced by political, economic, security and other factors, and when considering these, the perspectives of the victims are often not sufficiently represented. This is reality, but at the same time it is important to emphasise that war is not an abstract problem: behind it lies real suffering, lost or ruined human lives and

[1] Varga 2023: 21–33.
[2] Coi – Busquets Guàrdia 2023.
[3] UNHCR 2023.

trauma spanning generations. In addition to the objective legal questions related to war, subjective feelings and humanitarian aspects of war cannot be ignored: wars are inherently bad, including this one, and it would be best to end a war as soon as possible. Unfortunately, however, the situation is not that simple.

When it comes to the analysis of the Russian–Ukrainian conflict, many questions spring to mind and far fewer answers. Before 24 February 2022, most people did not honestly believe that a full-scale attack on Ukraine would happen; from the point of view of an international lawyer, the prohibition of armed violence seemed such a fundamental principle of international law and the international legal order today that no one thought that any superpower or great power would dare to break this rule so blatantly and so directly.

In the present study, the Russian–Ukrainian conflict and the ensuing questions will be discussed as they relate to international law and the international legal order, before finally focusing on what room for manoeuvre the European Union has in this situation.

The existing international legal order

A peculiarity of international law is that due to the sovereignty of states,[4] without its prior consent, nothing may be imposed on any state by any other power. Consequently, an international court can only act against a state if it has given its consent in advance,[5] and international organisations only have as much competence as the states have voluntarily given it, that is, as much as they transferred from their sovereignty.

The United Nations (hereinafter: UN), as a global international organisation, is partly based on the experience of its predecessor, the League of Nations, and partly on the negotiations between Churchill, Roosevelt and Stalin that already began during World War II. The aforementioned three great powers and China took part in the development of the basic principles and operating system of the UN and in establishing the competence of the General Assembly and the Security Council (hereinafter: SC).

Thus, after 1945, after experiencing the cataclysm caused by World War II and the terrible devastation of the nuclear bomb, the legal order – that we have known

[4] UN Charter Article 2, paragraph 1: "The Organization is based on the principle of the sovereign equality of all its Members."

[5] Concerning jurisdiction see, e.g. Statute of the International Court Article 36, Rome Statute Article 12.

ever since, and in which we feel relatively safe, especially as a small state – was created with the establishment of the UN.[6] The devastating damage caused by World War II and the deployment of the atomic bomb made it clear that war, as a way of settling disputes between states, can lead to the destruction of the entire world and that consequently interstate relations must be put on a different foundation. The general prohibition of the use of force did not exist in international law before 1945, and thus the initiation of war had not previously been prohibited by a general rule.[7] In 1945, the prohibition of the use of force was a huge innovation and formed the basis of the new world order. This is a so-called *jus cogens* norm, i.e. a norm requiring unconditional application,[8] which cannot be undermined, which no norm can contradict and which is therefore binding on everyone, under all circumstances. Only two exceptions were accepted: the use of force in self-defence, and in cases where the Security Council authorises the use of force to maintain international peace and security.

With the establishment of the UN, an organisation was created to serve as the main platform for dialogue between states, with the aim of maintaining international peace and security. Within the UN, the Security Council was authorised to adopt measures to maintain international peace and security. It is the only body of the UN and the only body in the international world order that can make a binding decision including, where appropriate, an authorisation for armed intervention.[9] As a result, while the UN has not become a global superpower, it is the only supranational body that can decide to use this kind of coercive tool. The five permanent members of the SC – USA, France, China, Russia and the United Kingdom – reflect the balance of power after World War II. In addition to the five permanent members, the SC has ten non-permanent, periodically re-elected members,[10] who make their decisions by majority. The true weight of the five permanent members is embedded in the veto: the SC can make a binding decision only if none of the permanent members of the Council raises a veto.[11] In this way, the most powerful tool of the UN lies in the hands of the five permanent members.

6 The Charter of the United Nations was adopted in San Francisco on 26 June 1945. The Charter entered into force on 24 October. In Hungary it was promulgated by Act I of 1956 on Enacting the Charter of the United Nations. It had 51 members at the time of its establishment, and with the 144 members who joined later, today it has 193 Member States.

7 Kajtár 2018: 13.

8 Kajtár 2018: 3.

9 Henderson–Lubell 2013: 379–380.

10 UN Charter, Article 23, paragraphs 1–2.

11 UN Charter Article 27.

There are several measures that the Security Council can take to maintain international peace and security. After determining the existence of "any threat to the peace, breach of the peace, or act of aggression",[12] it can make recommendations or decide on harsher measures. These harsher tools fall into two types: measures not involving the use of armed force, and actions involving the use of armed force. Among the former are sanctions, which may involve the restriction or termination of economic or diplomatic relations, or any other means that may be suitable to enforce its decisions, by the Security Council calling on Member States to apply such measures.[13]

If the Security Council finds that these measures are inadequate, it can ultimately, as an *ultima ratio,* decide in favour of armed intervention to maintain international peace and security[14] by authorising voluntarily applying states or military organisations to carry out such intervention. This is therefore the strongest measure of the Security Council, and thus of the UN as a whole.

The prohibition of violence is therefore the basis of the existing international legal order. The other basic principles laid down in the UN Charter are inherently interrelated with the prohibition of the use of force and the principle of sovereignty. Thus, the obligation to settle disputes peacefully follows from the prohibition of the use of force, and the prohibition of interference in internal affairs is based on the principle of sovereignty.

In spite of this order, the prohibition on the use of force has been violated several times since 1945. In these cases, the aggressor state tried to disguise its act in a legal garb and use various arguments to present its act as legitimate. The arguments were usually related to an expanded interpretation of self-defence, in part because the other exception from the use of force: the existence or non-existence of the Security Council's authorisation can usually be determined objectively.

In the case of attacks on Iraq, Syria and Georgia, the attacker state invoked self-defence, framing the situation as pre-emptive self-defence.[15] However, beyond the legal evaluation and its obvious unfoundedness, there is significance in the fact that the attacking state tried to make its action legally acceptable, thus arguing for

[12] UN Charter Article 39.

[13] UN Charter Article 41.

[14] UN Charter Article 42: Should the Security Council consider that measures provided for in Article 41 would be inadequate or have proved to be inadequate, it may take such action by air, sea, or land forces as may be necessary to maintain or restore international peace and security. Such action may include demonstrations, blockade, and other operations by air, sea, or land forces of Members of the United Nations.

[15] Chinkin–Kaldor 2017: 130.

the legitimacy of its attack within the framework of the existing international legal order.[16] This shows that states believe in the validity of the legal order and think within its framework, even if they violate it.

In these cases, the reaction of the international community varied, and in general it can be argued that they were partly shaped by the corresponding self-interests of the states.

In 2003, the Iraqi operation launched by the USA and its partners, for example, clearly violated the prohibition of the use of force, although the reaction of the international community to it was mixed and not particularly strong.[17] The US invoked pre-emptive self-defence, referring to weapons of mass destruction allegedly possessed by Saddam Hussein. The argument also indicated that previous SC resolutions, such as the resolution adopted in 1990 regarding the situation in Kuwait,[18] authorised the attack launched in 2002. There were two problems with the argument: a legal one and a factual one.

Pre-emptive self-defence is not included in the UN Charter. According to the Charter, in the event of an attack on a state, the attacked state has the right of self-defence. According to some, mainly Anglo-Saxon writers, this exception to the prohibition of the use of force may include the so-called pre-emptive self-defence, although only in the case of an imminent, known attack, if there is no other way to avoid the attack and the response is proportionate to the threat.[19] There is considerable debate about the legality of pre-emptive self-defence in the international legal literature, and it cannot be concluded that it is generally accepted.

Regarding the existence of weapons of mass destruction, which was the basis of the argument for the Security Council resolution by the USA, a parliamentary enquiry in the United Kingdom[20] revealed that the attack on Iraq was launched despite the fact that there was no evidence that Iraq actually possessed weapons of mass destruction. The case caused a serious stir in the UK.

The bombing of Belgrade in 1999 raised similar questions about the legitimacy of the use of force. NATO forces bombed Belgrade despite not having authorisation from the Security Council. At the same time, NATO referred to the fact that since Security Council resolution 1199 stated that the situation in Kosovo posed a threat to international peace and security, the military alliance had the appropriate legal

[16] Murphy 2005: 701–702.
[17] Sapiro 2003: 602.
[18] Security Council resolution 678 (1990).
[19] Schmitt 2003: 547–548.
[20] See the *Chilcot enquiry* in House of Commons 2016; MacAskill 2016.

basis for possible intervention.[21] On the other hand, NATO referred to the humanitarian situation in Kosovo, and thus to the necessity and legitimacy of humanitarian intervention. Humanitarian intervention is not generally accepted in international law, and although several states have indicated its acceptability since 1999, it is still controversial. In 1999, however, it was certainly not considered a legal basis for the use of force. Consequently, it can be stated that the bombing of Belgrade in 1999 did not comply with international law and constituted an act of aggression.[22]

The fact that the moral justification for the bombing was accepted by many states does not change its legal assessment. What is particularly interesting about the case is that three Security Council permanent members, namely the USA, the United Kingdom and France, also took part in the bombing. Although an initiative was put before the Council to authorise the use of force, such a draft resolution was not submitted in the end due to the expected Russian and Chinese veto. On the other hand, three states, namely India, China and Russia would have initiated the condemnation of the NATO bombing by the Security Council, but due to the expected American, French and British veto, a draft did not come before the Security Council.[23] Consequently, a real stalemate developed: due to the different positions of the permanent members of the Security Council, neither a resolution authorising the use of armed force nor one condemning its use could have been passed. From the point of view of international law it could be argued that this could mean that, on the one hand, there was no consensus on the authorisation to use force, and on the other hand, although the Security Council did not condemn the violence, three enormous states, accounting for half of the world's population, although not through a Security Council resolution, still condemned the bombing, thus partially answering the question on the general acceptance of humanitarian intervention, or rather the lack of its acceptance.

Russia has also used the protection of its 'own' population as a reason for armed intervention. In case of South Ossetia and Abkhazia, the protection of Russian citizens was the official reason for the armed intervention against the territory of Georgia in 2008. However, this rationale was very weak, since it was based on the 'passportisation' of the Russian-speaking population, which Russia consistently pursued. It is worth noting that similarly, in the eastern Ukrainian territories,[24] Putin

[21] Schwabach 1999: 408.

[22] Schwabach 1999: 405–418.

[23] Schwabach 1999: 405–418.

[24] In eastern Ukraine, 650,000 Russian passports have already been issued in the separatist-controlled areas of eastern Ukraine by the spring of 2021 (Dickinson 2021).

announced in 2019, days after Zelensky was elected president, that he would make it easier to obtain a Russian passport in the separatist-controlled territories of eastern Ukraine.[25] The same thing happened in 2014 on the Crimean Peninsula, where Russia issued Russian passports to the Russian-speaking population living there.[26]

The other argument used by Russia, which also arose in the present Ukrainian conflict, was that the Georgian authorities were carrying out ethnic cleansing in South Ossetia and Abkhazia, and that Russian forces should intervene as quasi-peacekeepers.[27] Citing this reason is particularly bizarre after Russia did not accept the argument of humanitarian intervention to justify the bombing of Belgrade. It is also worth noting that peacekeeping operations can only be carried out with the consent of the state concerned, which in this case would have meant the consent of Georgia. At the beginning of the conflict, the independence of South Ossetia and Abkhazia was not recognised, even by Russia, so the argument differs from the case of the Eastern Ukrainian "states", where Putin started by recognising the two entities as states, and then referred to intervention by invitation.

As can be seen, in case of Ukraine, Russia's arguments were eerily similar to the arguments it and other states had previously used. On the one hand, Russia claimed that it is participating in a peacekeeping mission for the regions of eastern Ukraine at the request of the newly recognised "states", while on the other hand it cited the protection of Russian-speaking citizens, and claimed that Ukraine is committing genocide against the population living there.[28] If we try to translate these arguments into the language of international law, the notions of collective self-defence, self-defence and humanitarian intervention may arise.

Given the above, the Russian arguments for attacking Ukraine are actually not surprising. Russia's aggression against Ukraine began in 2014, when it invaded the Crimean Peninsula. It was an international armed conflict that continues to this day, and it is legally merged into the events of February 2022.[29] The occupation of Crimea is considered an international armed conflict despite the fact that it actually took place without active combat.[30] In connection with the conflicts in Donetsk and Luhansk starting in 2014, Russia has denied its involvement all along, a claim strongly questioned by many.[31] The entry of Russian forces into the eastern Ukrainian regions

[25] BBC News 2019.
[26] Dickinson 2021.
[27] Borgen 2008.
[28] Green et al. 2022: 21–25.
[29] Green et al. 2022: 7.
[30] Qualifying the event, see Grant 2015: 87–89.
[31] Demirjian 2015.

on 22 February 2022 does not change the situation legally, nor does the invasion of the entire territory of Ukraine on 24 February. Naturally, in terms of the volume of the aggression, it is obviously a big change.

According to the principle of collective self-defence, a state exercising self-defence based on Article 51 of the UN Charter may ask another state for help. From Russia's perspective, this would be the Donetsk People's Republic and the Luhansk People's Republic, if these entities were indeed states in the sense of international law. However, considering that their declaration of independence is in no way compatible with international law, consequently they are not states, so the principle of collective self-defence cannot be applied.[32] Self-defence could be applied if Russia had been attacked. The alleged genocide committed against the Russian-speaking population cannot be a basis for self-defence either. Similarly, humanitarian intervention cannot serve as a legal basis, partly because the principle was not uniformly accepted by the international community, and partly because the atrocities committed in the eastern Ukrainian territories could not provide a basis for it. Based on all of this, it can be stated that Russia has been committing aggression against Ukraine since 2014, of which the events of February 2022 are a continuation. However, the severity of the military action that began in February far exceeds that employed in the previous events.

Interests and values

It is thus clear that the prohibition of violence, the interpretation of self-defence and collective self-defence, the content of the right to self-determination, the acceptance of humanitarian intervention, and even the interpretation of Security Council resolutions have all been the subject of political interpretation by states on several occasions. There is nothing surprising in this, since states frequently try to shape the legal framework according to their own interests. The arguments presented by Russia to justify its aggression were not new either: similar arguments had already been used by Russia and other states. However, the Russian attack in February 2022 reached frightening proportions both in terms of volume and message: it was an attack on the entire territory of a sovereign state in a brutal military action.

The Russian attack and the arguments of the Russian Government for it raise two points. First, such a violation of international law raises the question of whether

[32] Green et al. 2022: 18.

the world order established in 1945 can be considered valid. Given that the party concerned is a permanent member of the Security Council which actively participated in the creation of the current world order, and considering the scale and effects of the attack on Ukraine, it could be asked whether the attack on Ukraine means that Russia does not consider the current world order valid, and thus the underlying political compromise has broken down? On the other hand, Russia tried to support its action with international legal arguments, which may indicate that it is still thinking within the framework of international law. The current conflict is thus also important because of these questions, and it has a large impact on the international legal framework of the coming years, and thus on the future relations between states. The issue is mostly considered regarding the prohibition of the use of violence as a cogent norm. This rule has been violated several times, but not to this extent. Although the rule requires unconditional application, if states violate it, it may lose its binding force.[33] That is why it is extremely important how other states react.

On 2 March 2022, 141 Member States voted in favour of a General Assembly resolution that deplores the aggression by the Russian Federation against Ukraine in violation of Article 2 (4) of the Charter and condemns it. Only five states voted against and thirty-five abstained.[34] Although the resolution is not legally binding, it is a clear sign of the evaluation of the international community of the situation. The General Assembly thought similarly with respect to the annexation of the four Ukrainian regions to Russia. In the resolution, according to 143 states, the arbitrary annexation of the four Ukrainian regions did not comply with the right to self-determination, and thus was not compatible with international law.[35]

Looking ahead, and in order to strengthen the framework provided by international law, it is important how states react to certain acts. Their reactions show to what extent they allow the frameworks to be stretched, which can, in turn, have an impact on the development of the rules. Especially in cases where the interpretation of international law can leave room for manoeuvre, the practice of states and their views on what they consider legal obligation can have a law-modifying and developing effect. The prohibition of the use of force is a norm that cannot be changed, but the notions of pre-emptive self-defence and humanitarian intervention are areas where the opinions of states can have an impact on the development and shaping of the law. Similarly, the exact framework of the right to self-determination is constantly

[33] Green 2011: 237–241.
[34] General Assembly resolution A/RES/ES-11/1.
[35] General Assembly resolution A/ES-11/L.5.

evolving, therefore appropriate reactions to infringements can be an important tool to prevent these frameworks from being further loosened.

Regarding the prohibition of the use of force, the reaction of the international community could be simple, since it is a cogent norm, therefore it cannot be subject to change. However, if the Russian action initiates an avalanche of abuses and encourages other states to violate this rule, a situation may arise where the will of the states no longer stands behind the norms, which might lead to their erosion. This would be a dangerous trend, as it would change the entire framework that provides relative security first and foremost to small states. Therefore, the reaction to and the outcome of the Russian aggression is especially significant. Is it a case of one state massively violating this rule, but the international community continuing within the existing framework? Or does this entail the changing of the current framework? Likewise, what effect will it have on international institutions? The essence of the UN is that it includes all states. Russia left the Council of Europe (hereinafter: CoE), and in parallel the CoE expelled Russia. It was suggested by some, mainly Western writers, that Russia should be similarly excluded from the UN. On the one hand, this is not possible due to the provisions of the Charter, as any amendment ultimately requires the consent of the permanent members.[36] On the other hand, it must also be taken into account that the UN has been, and still is, a forum for contact and dialogue throughout the war.

The question was also raised several times about the actual significance of the UN if it is powerless in situations like this. Binding decisions of the Security Council can be vetoed by any of its permanent members. The use of the veto has been criticised on numerous occasions, but there is little hope of changing the regulations. The UN Charter cannot be amended without the agreement of the Security Council, nor can a binding decision be made without the five permanent members of the Council. It is also not possible to exclude a member (especially a permanent member) without the agreement of the Security Council.[37] Even if all of these were legally possible, it would again be a political question whether it would be rational to exclude and break off dialogue with a major political actor which has nuclear weapons.

Any attempt to provide a solution to this legal situation is doomed to failure. It was created in this way in 1945 for a reason. The permanent members are all nuclear powers. Launching a coercive operation against any of them without their consent would be a huge risk. The UN may therefore be powerless in this situation, but it is still a forum where dialogue and diplomatic relations take place. Moreover, the

[36] UN Charter Article 108.

[37] MacLeod 2022.

accusation of inaction can be attributed more to the Security Council than to other aspects of the UN, since other bodies, for example the UN General Assembly or the Human Rights Council reacted quickly to the events. In the latter, Russia's membership was suspended,[38] and a commission was established to investigate violations.[39] The General Assembly adopted two important resolutions with respect to the conflict. The General Assembly's role is important also because this is the forum where all states, the entire international community, appears, and so its decisions are not region-constrained. It is in the General Assembly where it is most visible how states evaluate an event globally, and not only from the prism of Western countries or other country groups. Developing countries are in the majority in the General Assembly; therefore, an array of viewpoints becomes apparent. From an African point of view, millions are at risk of dying of hunger because of this conflict, so for them the primary danger is not the security threat, but the skyrocketing energy prices, the food shortage, and the gradual deterioration of the economic situation and supply chains already affected by Covid. Amina J. Mohammed, the Deputy Secretary General of the United Nations,[40] and also the Secretary General of the United Nations have both repeatedly warned that many millions of people will suffer from hunger in addition to the ones already in need due to the current conflict, even if the grain deliveries have begun.[41] This conflict, therefore, also has serious spillover effects, which require serious discussion in the multilateral fora.

The European Union as a main player in the settlement of the conflict?

Whether and to what extent the European Union will be able to play a major role in the settlement of the situation depends partially on who we consider to be direct or indirect participants to the conflict. There are different views on this. It seems certain that there will be no settlement without the United States. The EU and several Member States have tried to present themselves as key actors from the beginning of the conflict. Several states have offered to mediate and provide a venue for negotiations between the Russian and Ukrainian parties.[42]

[38] General Assembly resolution ES-11/3.

[39] The UN Human Rights Council launched an investigation into the crimes committed in Ukraine, see United Nations 2022c.

[40] United Nations 2022a.

[41] United Nations 2022b.

[42] Eurotopics 2022.

In any case, it is certain that due to its proximity to the EU, especially for states situated in the East, this is a particularly sensitive conflict. At the same time, there are huge fault lines within the EU as to how it should handle this conflict, and whether it is even possible to take common EU action. There are many reasons for the divergent views, ranging from historical to demographic and geographic reasons. Concerning the actions of the EU, it can be concluded that there is joint action, but at the same time there are very large divergences within the EU among the Member States.

Condemning aggression and holding the perpetrators accountable is a common cause. The Union has been very active in this field. The European Council expressed strong opinions in several communications: it condemned the aggression and called on Russia to withdraw its troops from the internationally recognised borders of Ukraine. It assured the International Criminal Court and the Ukrainian Prosecutor General's Office of its support and encouraged the Member States to take steps towards ensuring accountability. All the EU Member States were among those that initiated proceedings before the International Criminal Court.[43]

A network was created with the support of the European Union's Agency for Criminal Justice Cooperation (hereinafter: Eurojust) to help Member States cooperate in their accountability efforts. Several EU Member States joined the so-called Joint Investigation Team (hereinafter: JIT), which investigates the most serious war crimes together with the Ukrainian authorities.[44] The International Criminal Court also joined the JIT, thus creating a complex network of cooperation. For Eurojust to assist prosecutions as effectively as possible, on 30 May 2022, an amendment to the previous EU regulation was adopted, which allows Eurojust to fully coordinate investigations that have already been launched, by giving it the competence to store and analyse the collected evidence.[45] The International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression Against Ukraine (ICPA) officially started operations on 3 July 2023 at Eurojust which is responsible for the support of the preparation of crime of aggression cases, by securing crucial evidence and facilitating the process of case building at an early stage.[46] There are ongoing discussions, even though without much international legal basis, both within the EU, the Council of Europe and the UN on the possibility of setting up an international-featured tribunal to try leaders responsible for the crime

[43] 43 states referred Ukraine's situation to the International Criminal Court.

[44] It was established on 25 March 2022 with the participation of the Ukrainian, Polish and Lithuanian judicial authorities, after which four more EU Member States joined it, namely Estonia, Latvia, Slovakia and Romania.

[45] Regulation (EU) 2022/838 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022.

[46] Eurojust 2023.

of aggression against Ukraine.[47] Consequently, on behalf of the European Union, very uniform and decisive action has been taken on the issue of accountability. This reinforces the relevant rules and the aim of 'no impunity' for international crimes. However, analysing earlier practice concerning accountability,[48] state courts, especially in respect of crimes for which they do not have 'normal' jurisdiction, but act on the basis of universal jurisdiction,[49] take many aspects into account when deciding on initiating proceedings. Such aspects include political, legal and diplomatic considerations.[50]

On the other hand, there is no consensus within the EU on the issue of sanctions related to Russia, and the positions on this seem to be increasingly diverging even though eleven packages of sanctions had been adopted, the latest on 23 June 2023 since the outbreak of the war.[51] When the sanction packages were adopted, it became clear that the Member States took different positions resulting from their difference in their dependence from Russian energy, the availability and financing possibilities of alternative resources, their geographical circumstances and other aspects. Despite the adoption of the sanctions packages, these positions seem not to have converged but instead to be moving further and further apart.[52]

Overall, it is in the interest of the EU and its Member States to maintain the current world order. International law-based relations are typically favourable for smaller states. Although, from a global point of view, certain European states can be considered important economic factors, they are not classified as great powers in the traditional sense. The EU, from a global point of view, does not represent a level of cooperation that would make it constitute a great power on its own. However, the EU traditionally tries to make its voice heard on international legal issues. Given that two of the Security Council's five permanent members are European states, European interests may feature in its decisions, but the United Kingdom's close relationship with the United States is another aspect. In the General Assembly, however, the EU and the European states are not considered to be determining powers, so they have less influence.

47 Trahan 2023.

48 Varga 2014: 160.

49 In case of certain international crimes (war crimes, crimes against humanity, genocide), international law requires universal jurisdiction. Based on this, a state may or is obliged to initiate proceedings that would not have jurisdiction on either a territorial or personal basis [see e.g. For the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field Article 49 (Geneva Convention I)].

50 Kress 2006: 572.

51 Council of the European Union 2023.

52 Melander–Siebold 2022.

Conclusion

The impact of the Russian–Ukrainian conflict on the international legal order is not yet clear. States had violated the prohibition of the use of force in the past, and used similar legal arguments to the ones Russia applies now, but the scale of the present Russian aggression is unprecedented. The present legal order was formed without the EU's involvement, and although both the EU and its Member States have a fundamental interest in the restoration of the present legal order, it is still uncertain what role it can play in achieving this. Opinions are divided on the usefulness of the sanctions introduced by the EU. Together with the U.S. sanctions, they can have an effect, and it is also worth considering that the EU is the only international organisation that has imposed sanctions on Russia. The EU's action in the field of accountability is also unprecedented. It seems that although the EU is trying to appear both economically and legally as a potential influencing actor towards the conflict, it is still unclear what role it can play in its resolution.

References

BBC News (2019): Russia Offers Passports to People in Eastern Ukraine Territories. *BBC News,* 25 April 2019. Online: www.bbc.com/news/world-europe-48045055

Borgen, Ch. (2008): International Law, Power Politics, and Russian Intervention in Georgia. *Opinio Juris,* 09 August 2008. Online: https://opiniojuris.org/2008/08/09/international-law-power-politics-and-russian-intervention-in-georgia/

Chinkin, Ch. – Kaldor, M. (2017): *International Law and New Wars.* Cambridge: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/9781316759868

Coi, G. – Busquets Guàrdia, A. (2023): 365 Days of War in Ukraine – By the Numbers. *Politico,* 23 February 2023. Online: www.politico.eu/article/war-ukraine-anniversary-data-russia-invasion-vladimir-putin-volodymyr-zelenskyy-humanitarian-crisis-casualties-sanctions-energy-crisis/

Council of the European Union (2023): *Timeline. EU Restrictive Measures against Russia over Ukraine.* Online: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/

Demirjian, K. (2015): Putin Denies Russian Troops Are in Ukraine, Decrees Certain Deaths Secret. *The Washington Post,* 28 May 2015. Online: www.washingtonpost.com/world/putin-denies-russian-troops-are-in-ukraine-decrees-certain-deaths-secret/2015/05/28/9bb15092-0543-11e5-93f4-f24d4af7f97d_story.html

Dickinson, P. (2021): Russian Passports: Putin's Secret Weapon in the War Against Ukraine. *Atlantic Council,* 13 April 2021. Online: www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/russian-passports-putins-secret-weapon-in-the-war-against-ukraine/

Eurojust (2023): The International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression Against Ukraine starts operations at Eurojust. *Eurojust,* 03 July 2023. Online: www.eurojust.europa.eu/eurojust-and-the-war-in-ukraine

Eurotopics (2022): Attempts to Meditate in the Ukraine War. *Eurotopics,* 01 June 2022. Online: www.eurotopics.net/en/282478/attempts-to-mediate-in-the-ukraine-war#

Grant, Th. D. (2015): Annexation of Crimea. *American Journal of International Law,* 109(1), 68–95. Online: https://doi.org/10.5305/amerjintelaw.109.1.0068

Green, J. A. (2011): Questioning the Peremptory Status of the Prohibition of the Use of Force. *Michigan Journal of International Law,* 32(2), 215–258. Online: https://repository.law.umich.edu/mjil/vol32/iss2/1

Green, J. A. – Henderson, Ch. – Ruys, T. (2022): Russia's Attack on Ukraine and the Jus ad Bellum. *Journal on the Use of Force and International Law,* 9(1), 4–30. Online: https://doi.org/10.1080/20531702.2022.2056803

Henderson, Ch. – Lubell, N. (2013): The Contemporary Legal Nature of UN Security Council Ceasefire Resolutions. *Leiden Journal of International Law,* 26(2), 369–397. Online: https://doi.org/10.1017/S0922156513000083

House of Commons (2016): *The Report of the Iraq Inquiry. Executive Summary.* London: Controller of Her Majesty's Stationery Office.

Kajtár, G. (2018): Az erőszak tilalma. In Jakab, A. – Fekete, B. (eds.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* Online: https://ijoten.hu/szocikk/az-eroszak-tilalma#block-220

Kress, C. (2006): Universal Jurisdiction over International Crimes and the Institut de Droit International. *Journal of International Criminal Justice,* 4(3), 561–585. Online: https://doi.org/10.1093/jicj/mql037

MacAskill, E. (2016): Spy Agencies 'Produced Flawed Information on Saddam's WMDs'. *The Guardian,* 06 July 2016. Online: www.theguardian.com/uk-news/2016/jul/06/spy-agencies-flawed-information-saddam-wmds-iraq-chilcot

MacLeod, A. (2022): Ukraine Invasion: Should Russia Lose Its Seat on the UN Security Council? *King's College London,* 25 February 2022. Online: www.kcl.ac.uk/ukraine-invasion-should-russia-lose-its-seat-on-the-un-security-council
Melander, I. – Siebold, S. (2022): EU Split on Russia Oil Sanctions, Mulls Other Steps. *Reuters,* 21 March 2022. Online: www.reuters.com/world/europe/eu-mull-russian-oil-embargo-with-biden-set-join-talks-2022-03-21/
Murphy, S. D. (2005): The Doctrine of Preemptive Self-Defense. *Villanova Law Review,* 50(3), 699–748. Online: https://digitalcommons.law.villanova.edu/vlr/vol50/iss3/9
Sapiro, M. (2003): Iraq: The Shifting Sands of Preemptive Self-Defense. *The American Journal of International Law,* 97(3), 599–607. Online: https://doi.org/10.2307/3109845
Schmitt, M. N. (2003): Preemptive Strategies in International Law. *Michigan Journal of International Law,* 24(2), 513–548. Online: https://repository.law.umich.edu/mjil/vol24/iss2/1
Schwabach, A. (1999): The Legality of the NATO Bombing Operation in the Federal Republic of Yugoslavia. *Pace International Law Review,* 11(2), 405–418. Online: https://doi.org/10.58948/2331-3536.1240
Trahan, J. (2023): Why a "Hybrid" Ukrainian Tribunal on the Crime of Aggression Is Not the Answer. *Just Security,* 06 February 2023. Online: www.justsecurity.org/85019/why-hybrid-ukrainian-tribunal-on-crime-of-aggression-is-not-the-answer/
UNHCR (2023): *Ukraine Emergency.* Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees. Online: www.unhcr.org/emergencies/ukraine-emergency
United Nations (2022a): *50 Million Will Be Severely Hungry This Year, Says Deputy Secretary-General, in Remarks to General Assembly Event on Global Food Crisis.* Online: https://press.un.org/en/2022/dsgsm1766.doc.htm
United Nations (2022b): *Secretary-General Warns of Unprecedented Global Hunger Crisis, with 276 Million Facing Food Insecurity, Calling for Export Recovery, Debt Relief.* Online: https://press.un.org/en/2022/sgsm21350.doc.htm
United Nations (2022c): *A/77/533: Independent International Commission of Inquiry on Ukraine – Note by the Secretary-General.* Online: www.ohchr.org/en/documents/reports/a77533-independent-international-commission-inquiry-ukraine-note-secretar
Varga, R. (2014): *Challenges of Domestic Prosecution of War Crimes with Special Attention to Criminal Justice Guarantees.* Budapest: Pázmány Press.
Varga, R. (2023): The Russian–Ukrainian War, the International World Order, and the Role of the EU. In Navracsics, T. – Schmidt, L. – Tárnok, B. (eds.): *On the Way to the Hungarian EU Presidency.* Budapest: Ludovika University Press, 21–33.

Legal sources

Charter of the United Nations. Online: https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf
For the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field Article 49 (Geneva Convention I)
General Assembly resolution A/ES-11/L.5
General Assembly resolution A/RES/ES-11/1
Regulation (EU) 2022/838 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 amending Regulation (EU) 2018/1727 as regards the preservation, analysis and storage at Eurojust of evidence relating to genocide, crimes against humanity, war crimes and related criminal offences
Rome Statute of the International Criminal Court. Online: www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf
Security Council resolution 678 (1990)

Koller Boglárka

A hagyma külső héja: az európaizáció mintái Európán kívül

Bevezető

Az európai integráció ma már olyan hagymaszerű modellben[1] létezik, ahol államok (tagállamok vagy külső államok) és regionális vagy helyi közösségek vesznek részt, ezért az Európai Unión belül és kívül különböző politikai és jogi kötelezettségvállalások keletkeznek és különböző politikai közösségek jönnek létre.[2] A differenciált integrációs modell[3] szerint az eurózóna, a schengeni övezet is ilyen integrációs csoportosulást jelent, különböző résztvevőkkel. A „hagyma külső héján" a nyugat-balkáni országokkal kialakított Stabilizációs és Társulási Megállapodások, az Egyesült Királysággal létrehozott szabad kereskedelmi övezet vagy az Európai Gazdasági Térség, de a szomszédságpolitika keretein belül kialakított partnerség is integrációs együttműködésnek tekinthető. Az integráció egymásba fonódó különböző köreinek létrejöttéről és a tagságok bonyolult viszonyrendszeréről beszélhetünk az Európai Unióban.[4] Ebben a struktúrában az Európai Unió a tagállamokkal és a külső államokkal úgy alakítja kapcsolatait, hogy igyekszik saját értékeit, normáit és célkitűzéseit képviselni. Kereskedelmi egyezmények, társulási megállapodások, fejlesztési együttműködések, partnerségi viszonyok úgy létesülnek, tagjelöltté is úgy válhat egy-egy állam, hogy az Európai Unió normáinak megfelel. Az Európai Unió külkapcsolati rendszerében tehát jelen van az „európaisága".

Az utóbbi években, különösen 2022. február 24-e, Oroszország Ukrajna ellen indított inváziója óta az Európai Unió határain kívül is érvényesülő hatásának értékelése ismét az érdeklődés középpontjába került. A háború kitörésével az Unió

[1] De Neve 2007.
[2] Koller 2012.
[3] Halmai 2019.
[4] Koller 2019.

https://doi.org/10.36250/01181_19

úgynevezett normatív hatalma szembetalálta magát Vlagyimir Putyin katonai agressziójával, átértelmezve a fogalmat, és megmutatva annak fundamentális gyengeségét. Vajon létezik-e az európai integrációnak külső héja, külső tagállamokra vonatkozó hatása? Beszélhetünk-e európaizációról az Európai Unión kívül is? És ha igen, akkor mely dimenziókban? Mit mondhatunk 2023-ban az Unió normatív hatalmáról? Az európaizáció elméleti magyarázatainak bemutatása után e rövid tanulmány e kérdéseket járja körül.

Európaizáció EU-n belül és kívül

Az európaizáció fogalmát[5] az európai integráció értelmezésére először a tagállamok vonatkozásában használták. A 90-es években ugyanis már az integráció úgynevezett nagy elméletei[6] nem adtak megfelelő keretet az integráció természetének leírására, s egyre inkább előtérbe került a kérdés, hogy az integráció milyen hatást gyakorol a tagállamokra.[7] Az angolul *Europeanisation,* magyarul európaizációként használt fogalom egyik első definíciója szerint „az európaizáció lépésről lépésre megvalósuló folyamat, amely olyan mértékben képes hatással lenni a nemzeti politikai folyamatokra, hogy végül az Európai Közösség politikai és gazdasági dinamikája a tagállami politika és közpolitika-formálás szervezeti logikájának részévé válik".[8]

Más szerzőknél is az európaizáció közpolitika-formálásra fókuszáló értelmezése jelenik meg. Börzel szerint az európaizáció „olyan folyamat, amelynek révén a tagállami döntéshozatal az egyes szakpolitikai területeken egyre inkább európai uniós befolyás és irányítás alá kerül".[9] Később a fogalmat az intézmények vagy a hatalmi politika vonatkozásában is kezdték használni. Az egyik leggyakrabban idézett, Radaellitől származó definíció szerint „az európaizáció olyan folyamat, amely magában foglalja formális és informális szabályok, folyamatok, közpolitikai modellek, stílusok, továbbá közös meggyőződések és normák megalkotását, elterjedését és intézményesülését, amelyeket először az Európai Unió döntéshozatali folyamatai határoztak meg, és terjesztettek el, és amelyeket később átültettek a tagállami (nemzeti és szubnacionális) politikai diskurzusokba, struktúrákba és intézményekbe.[10] Mások

5 Az európaizáció fogalmának elméleti meghatározása az alábbi tanulmány következtetéseire épít: Koller 2019.

6 Haas 1958; Lindberg 1963; Hoffman 1966; Taylor 1982.

7 Caporaso 2008.

8 Ladrech 1994.

9 Börzel 1999.

10 Radaelli 2003.

szerint az európaizáció különféle kormányzási struktúrák kialakulását és fejlesztését eredményezi tagállami és uniós szinten egyaránt.[11] De az európaizáció értelmezhető az európai regionális integrációhoz való tagállami adaptációként is, ahol a tagállami alkalmazkodás széles körű értelemben határozható meg.[12]

A 2000-es években az európaizációról szóló szakirodalom számottevően bővült, amikor az Unió történetének legnagyobb bővítési hullámát valósította meg a közép-európaiak, valamint Ciprus és Málta csatlakozásával.[13] A bővítés folyamatában ugyanis a tagjelöltek felkészültségének folyamatos vizsgálata és „európaiságuk" jogi, politikai, gazdasági értelemben, a koppenhágai kritériumokban történő meghatározása állandóan jelen volt.[14] Maga a csatlakozási folyamat értelmezhető úgy mint speciális, úgynevezett *top-down* érvényesülő európaizáció, amelyet a tagjelöltek a teljes jogú tagság elnyerése érdekében megvalósítanak, már azelőtt, hogy teljes jogú tagokká válnának.[15]

Ezt a megközelítést továbbgondolva fejtette ki Manners az úgynevezett *Normative Power Europe* (NPE), magyarul Európa normatív hatalma elméletét.[16] Nézete szerint az Európai Unió több szempontból is normatív hatalomnak tekinthető, hiszen többszintű eszközrendszeren keresztül képes az európai normák, minták, modellek Unión kívüli elterjesztésére. Az egyik legfőbb eszköze normatív hatalmának érvényesítésére a bővítés, hiszen a csatlakozni kívánó tagjelölt vagy éppen tagjelölti státuszra pályázó külső államok a csatlakozást megelőzően a kondicionalitás szerint az Európai Unió felől érkező feladatokat kell hogy teljesítsenek, különben nem nyernek bebocsátást a közösségbe. E folyamatban azonban a tagság ígéretére vonatkozó hitelességnek és az időfaktornak kulcsszerepe van. Amennyiben ugyanis a tagságra váró és azért erőfeszítéseket tevő külső állam már kevésbé hisz a tagság tényleges bekövetkeztében, vagy időbeli horizontját belátható időn kívülre helyezi, az európaizációs kényszer gyengülni kezd.[17] Törökországban például tisztán látszik mindez, de a bővítési fáradtság a nyugat-balkáni országok tekintetében is érvényesül.

A normatív hatalom érvényesítése megtörténhet ezen kívül a nemzetközi szervezetekben viselt tagság, külső államokkal vagy regionális blokkokkal kötött szerződések, kereskedelmi megállapodások és fejlesztéspolitika révén is.[18] Az EU

[11] Risse – Green Cowles – Caporaso 2001: 3.
[12] Graziano – Vink 2008: 8–9.
[13] Koller 2019.
[14] Arató–Koller 2015.
[15] Koller 2019.
[16] Manners 2002; Manners 2008.
[17] Koller 2019.
[18] Molnár 2018: 23.

normatív hatalmának érvényesítése tulajdonképpen az Unió külső identitásának megjelenítése is,[19] amely e speciális *sui generis* közösség esetében az Unió szerződésben rögzített közös értékeit, mint a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok (beleértve a kisebbségek jogait) (EUSZ 2. cikk),[20] valamint ezekből származtatott normáit foglalja magában. Az EUSZ a világ többi részéhez, más államokhoz való kapcsolatokhoz is kijelöli az unió külső cselekvésének kereteit, amikor kimondja, hogy az Európai Unió „hozzájárul a békéhez, a biztonsághoz, a Föld fenntartható fejlődéséhez, a népek közötti szolidaritáshoz és kölcsönös tisztelethez, a szabad és tisztességes kereskedelemhez, a szegénység felszámolásához és az emberi jogok, különösen pedig a gyermekek jogainak védelméhez, továbbá a nemzetközi jog szigorú betartásához és fejlesztéséhez, így különösen az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt alapelvek tiszteletben tartásához" (EUSZ 3. cikk).[21]

Az európaizáció tipológiáját tekintve megkülönböztethető továbbá az Európai Unió felől a tagállamok és külső államok felé, úgynevezett *top-down* irányú, és a *bottom-up,* az államok felől az Unió irányába érvényesülő folyamat is. Az európaizációnak tehát sokféle arca létezhet.[22] A *bottom-up* európaizáció azt jelenti, hogy egyes tagállami politikai rendszerek, esetenként külső államok is befolyásolhatják, és befolyásolják is a közösségi döntéseket, vagyis hatással vannak a politikai rendszer működésére, a közpolitikai kimenetekre.[23] Utóbbinak leginkább a teljes jogú tagok Európa-politikájában van jelentősége.

Az EU normatív és kemény hatalma

A bővítés és a kereskedelempolitika területén az Európai Unió normatív hatalmának érvényesülése, vagyis az európaizáció folyamatának a végrehajtása a korábbiakhoz hasonlóan, de eltérő mintázatokkal zajlik.

Demokratikus európai országok előtt nyitva áll az Unió kapuja, amennyiben teljesítik a csatlakozás politikai, gazdasági és jogi feltételeit. A csatlakozási folyamatban

[19] Manners 2002; Manners 2008.

[20] EUSZ 2. cikk: „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában."

[21] EUSZ 3. cikk.

[22] Olsen 2002.

[23] Koller 2019.

az EU normatív hatalmának úgynevezett *top-down* iránya érvényesül¸ az Európai Bizottság szigorú *monitoringja* és értékelése alapján lehet a folyamatban a tagjelölteknek továbblépni, ami általában időigényes és fáradságos. Az orosz–ukrán háború a bővítéspolitikában is példátlan lépéseket eredményezett. Az Európai Unió közvetlenül a háború kitörése után, 2022 júniusában hivatalos tagjelölti státuszt adott Ukrajnának és Moldovának, valamint potenciális tagjelöltként határozta meg Grúziát, hangsúlyozva ezzel az EU elkötelezettségét ezekben az országokban is az európaizáció iránt.[24] Ezzel a nyugat-balkáni államok, így Montenegró, Szerbia, Albánia, Észak-Macedónia, valamint a legrégebben várakozó, a tárgyalásokat is megkezdett Törökország mint tagjelölt és Bosznia, valamint Koszovó mint potenciális tagjelölt mellett újabb három ország uniós jövőjét vetítve előre, azzal a feltétellel persze, hogy a kondicionalitás rájuk is vonatkozik, így a politikai nyilatkozatokban hangoztatott „gyorsított eljárásnak" valójában nem teremtve semmilyen új jogi keretet. A gyorsított eljárás kinyilvánítását azonban a már régóta várakozó államok, így Koszovó sem fogadta kitörő örömmel, hiszen mindez a teljesítményhez között csatlakozást kérdőjelezte meg azzal, hogy a politikai érdek ezt is felülírhatja. A lépés azzal is járt, hogy az Unió szomszédságpolitikáján belül létrehozott úgynevezett keleti partnerségben részt vevő hat országból háromnak szorosabb szövetséget kínált fel, a jövőbeli tagság politikai ígéretét is kinyilvánítva. A keleti partnerségben korábban részt vevő, de a putyini Oroszországgal szövetséges Belarusz válaszlépésként azonnal felfüggesztette részvételét az együttműködésben, aminek eredményeképpen tagsági perspektíva nélkül már csak Azerbajdzsán és Örményország maradt a három említett állam mellett a szövetségben mint posztszovjet utódállam.

Az Unió szomszédságpolitikájában kiemelt térség a mediterrán térség is, amely észak-afrikai és közel-keleti államokat is magában foglal. Ezenkívül az Unió a korábbi EFTA-államokkal az Európai Gazdasági Térségen belül alakított ki partnerségi viszonyt, amely az Unió belső piacának kiterjesztése, tehát tágabb „európaizált" piacot hozott létre. Az EU a 2021-ban kilépett Egyesült Királysággal kereskedelmi és együttműködési megállapodást kötött, amely az európai uniós gazdasági integrációhoz képest lazább, szabad kereskedelmi térség létrehozását, de továbbra is aktív együttműködést jelent.[25] Az Európai Unió kereskedelmi tárgyalásai során az uniós

[24] Az Európai Tanács következtetései. 2022. június 23–24. EUCO 24/22.

[25] A *brexitmegállapodáshoz* külön *jegyzőkönyvet* csatoltak, amely rendelkezett az ír–északír határon történő áruforgalomról (lásd Megállapodás a Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának az Európai Unióból és az Európai Atomenergia-közösségből történő kilépéséről 2019/C 384 I/01 XT/21054/2019/INIT OJ C 384I, 12.11.2019). 2023 márciusában a protokollt a *Windsori Keretmegállapodásban* módosították, amely rugalmasabbá tette az árukereskedelmet az unió és az Egyesült Királyság között.

értékek és normák képviseletét tartja szem előtt, vagyis normatív hatalma e külső szakpolitikájában is érvényesül.

Vajon milyen változásokat hoz az unió normatív hatalmában az orosz–ukrán háború? Létrejött-e az európaizáció úgynevezett büntetőjellege Oroszország és Belarusz, valamint Irán elleni szankciók bevezetésével? Ha igen, akkor mennyiben tekinthető ez még a normatív hatalom érvényesülésének?

Oroszország Ukrajna ellen indított háborúja, szuverenitásának durva megsértése olyan lépés, amely ellentétes a nemzetközi joggal, az európai értékekkel és az unió céljaival is. Ezért az Unió a háború kitörése óta több hullámban egyedi, diplomáciai, pénzügyi és gazdasági szankciókkal sújtotta Oroszországot, abból az elgondolásból kiindulva, hogy a szankciók gyengítik Oroszország gazdaságát, és ezzel a háború viselése is nehezebbé válik számára. Ezekkel a lépésekkel az Unió kilépett az európaizáció csupán békés, támogató, fejlesztő üzemmódjából, és az európai értékekkel ellentétes lépéseket külső országok vonatkozásában is bünteti. Az Oroszország elleni szankciókban érvényesül az Unió normatív hatalma, hiszen világos az értékrendszer, amely mindezt legitimálja, de a bevezetett egyre súlyosabb szankciók már afelé mutatnak, hogy az Európai Unió a szomszédságában dúló háború kapcsán a hatalom keményebb eszközeihez, úgynevezett *hard powerhez* is nyúl. A tagállamok által Ukrajnának nyújtott technológia és fegyverszállítások is ezt támasztják alá.[26] A háború következményeként az Európai Unió külpolitikájának értékalapú meghatározottsága és maga az EU külpolitikai identitása is erősödik. Ezen a ponton meg kell azt is jegyezni azonban, hogy Ukrajna támogatásában és Oroszország szankcionálásában nem uniós államok is jelentős szerepet vállalnak, így az USA és az Egyesült Királyság is. Oroszország pedig mindeközben Kína szövetségét keresi, ami a nagyhatalmi viszonyok és az egész nemzetközi rendszer átrendeződéséhez vezethet.

Korai lenne még arról értekezni, hogy mindez mit jelent majd Európa számára, hiszen jelen sorok írásakor is fegyverek ropognak, és tart a háború Ukrajnában, az azonban már most látszik, hogy európai normák, szokások, értékek Európán kívülre történő exportja akár fegyveres ellenállásba is ütközhet olyan államok részéről, amelyek nem a normatív hatalom békés érvényesülésében hisznek, hanem a reálpolitikai érdekek érvényesítését és befolyási övezetek fenntartását helyezik előtérbe.

[26] Fontos megjegyezni, hogy az Oroszország elleni szankciók mögé valamennyi uniós tagállam felsorakozott, de nem mindegyik tagállam vesz részt a fegyverszállításban. Az európai uniós polgárok sem minden tagállamban támogatják sem a fegyverek szállítását, sem az Oroszország elleni szankciókat.

Konklúzió

Az Európai Unió külső politikáiban, így kül- és biztonságpolitikájában, kereskedelempolitikájában is érvényesül az európaizáció hatása. Az Európai Unió ugyanis olyan értékalapú közösségként határozza meg önmagát, amely csak ezek mentén tud az Unió határain kívül is cselekedni. A bővítéspolitikában, a kereskedelmi megállapodásokban, a szomszédságpolitikában is tetten érhető az Európai Unió normatív hatalmának érvényesülése. Utóbbi vonatkozásában meg kell említeni az orosz–ukrán háború keleti partnerségre gyakorolt hatását és Ukrajna tagjelöltségének odaítélését. Az európaizáció *top-down* érvényesülő folyamata mindaddig hatékony lehet a külső partnerekkel történő békés és gyümölcsöző kapcsolatok kialakítására, amíg az Európai Unióhoz történő közeledésüket egy külső állam vagy nagyhatalom nem tekinti a befolyási övezetébe történő közvetlen beavatkozásnak. Vlagyimir Putyin számára a keleti partnerségen és társulási megállapodáson keresztül Ukrajna Unióhoz történő közeledése pontosan ezt jelentette.[27]

Az orosz–ukrán háború azt is megmutatta, hogy az értékalapú európai uniós politika büntetőirányban is hatással lehet külső államokra a számára elfogadhatatlan nemzetközi cselekmények esetén. Az Oroszországgal szemben bevezetett szankciók erre példák. Megvan a normatív alapjuk, de már a keményebb eszközök közé sorolhatók.

[27] E tanulmánynak nem témája, de Oroszország Ukrajna NATO-tagságának lehetőségét ennél is jelentősebb ellenséges lépésként értelmezi.

Felhasznált irodalom

Arató K. – Koller B. (2015): *Európa utazása. Integrációtörténet.* Budapest: Gondolat.

Az Európai Unióról Szóló Szerződés és az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata (2016/C 202/01) (EUSZ). Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TXT&from=HU

Az Európai Tanács következtetései. 2022. június 23–24. EUCO 24/22. Online: https://www.consilium.europa.eu/media/57455/2022-06-2324-euco-conclusions-hu.pdf

Börzel, T. (1999): Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain. *Journal of Common Market Studies,* 37(4), 573–596. Online: https://doi.org/10.1111/1468-5965.00197

Caporaso, J. A. (2008): The Three Worlds of Regional Integration Theory. In Graziano, P. R. – Vink, M. P. (szerk.): *Europeanization: New Research Agendas.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9780230584525_2

Caporaso, J. et al. szerk. (2001): *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

De Neve, J.-E. (2007): The European Onion? How Differentiated Integration is Reshaping the EU. *Journal of European Integration,* 29(4), 503–521. Online: https://doi.org/10.1080/07036330701502498

Graziano, P. R. – Vink, M. P. (2008): *Europeanization: New Research Agendas.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9780230584525

Haas, E. B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–57.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Halmai P. (2019): Differenciált integráció: gazdasági integrációs modellek. In Halmai P. (szerk.): *Tagállami integrációs modellek – A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban.* Budapest: Dialóg Campus, 67–142.

Hoffman, S. (1966): Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. *Daedalus,* 95(4), 862–916.

Koller B. (2012): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle,* 21(1), 32–58.

Koller B. (2019a): Többsebességes vagy menüválasztásos jövő? A differenciált integráció elméleti és gyakorlati kérdései az Európai Unióban. In Halmai P. (szerk.): *Tagállami integrációs modellek – A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban.* Budapest: Dialóg Campus, 51–65.

Koller B. (2019b): Az európaizáció konceptuális és elméleti kérdései, különös tekintettel a Nyugat-Balkánra. In Koller B. – Ördögh T. (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon.* Budapest: Dialóg Campus, 15–30.

Ladrech, R. (1994): Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *Journal of Common Market Studies,* 32(1), 69–88. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1994.tb00485.x

Lindberg, L. N. (1963): *The Political Dynamics of European Integration.* Oxford: Oxford University Press.

Manners, I. (2002): Normative Power Europe: A Contradiction in Terms. *Journal of Common Market Studies,* 40(2), 235–258. Online: https://doi.org/10.1111/1468-5965.00353

Manners, I. (2008): The Normative Ethics of the European Union. *International Affairs,* 84(1), 45–60. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00688.x

Megállapodás a Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának az Európai Unióból és az Európai Atomenergia-közösségből történő kilépéséről 2019/C 384 I/01 XT/21054/2019/INIT OJ C 384I, 12.11.2019.

Molnár A. (2018): *Az Európai Unió külkapcsolati rendszere és eszközei.* Budapest: Dialóg Campus.

Olsen, J. P. (2002): The Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies,* 40(5), 921–952. Online: https://doi.org/10.1111/1468-5965.00403

Radaelli, C. (2003): The Europeanization of Public Policy. In Featherstone, K. – Radaelli, C. (szerk.): *The Politics of Europeanization.* Oxford: Oxford University Press, 27–56. Online: https://doi.org/10.1093/0199252092.003.0002

Risse, Th. – Green Cowles, M. – Caporaso, J. (2001): *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change.* New York: Cornell University Press.

Taylor, P. (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organisation,* 36(4), 741–766. Online: https://doi.org/10.1017/S0020818300019081

Kovács Olivér

A mélység misztériuma – A mélyintegrációs szövet evolúciója

Jelen írás célja, hogy az európai integrációval foglalkozó tudományos áramlat számára javaslatot tegyen egy olyan terület bekapcsolására, amellyel Halmai Péter mélyintegrációs paradigmája is tovább finomítható, azaz még árnyaltabb kutatási program körvonalazható. Először röviden áttekintjük a Halmai által kidolgozott mélyintegrációs paradigma legfontosabb üzeneteit. Tesszük ezt úgy, hogy a komplex rendszerekre vonatkozó ismereteinkre építve rávilágítunk egy, az üzeneteknek ellentmondó integrációs misztériumra. Másodszor megvizsgáljuk ennek az anomáliának a rendszerszintű természetét, és a mélyintegráció paradigmáját finomító narratívát vázolunk. Harmadszor pedig az anomália értelmezhetősége és feloldhatósága érdekében bekapcsoljuk a komplexitás tudományra építő evolúciós közgazdaságtan dimenzióját, ami az intézmények evolutív fejlődésének, azaz az integrálódás folyamatának jobb megértését adhatja, és segítheti a mélyintegrációs paradigma jövőbeni finomhangolását.

Bevezető

Halmai Péter munkásságának egyik kitüntetett figyelmet érdemlő állomása a 2021-ben megjelent *Mélyintegráció* című kötet, amely újszerű dallamot hozott az európai integrációelmélet uralkodó kánonjába, ha úgy tetszik, hozzájárult annak reneszánszához.

Jelen írás korunk egyik korántsem marginális integrációs misztériumával, pontosabban fogalmazva anomáliájával foglalkozik. Az integrációs elméletek szerint – így Halmai Péter következtetései szerint is[1] – ugyanis innovációs dinamizmust kellene

[1] MTA 1825 2022.

https://doi.org/10.36250/01181_20

tapasztalnunk az Európai Unióban, amely viszont az elmúlt 50 évben inkább követett romló, mintsem látványosan javuló tendenciát.[2] Kérdésünk úgy hangzik, hogy miféle újonnan bekapcsolható mélyintegrációs dimenzió tűnik kulcsfontosságúnak abban, hogy újfent javulni tudjon az innovációs dinamizmus, azon keresztül felerősödjön az integrációba vetett társadalmi hit, így reziliensebb, mi több a válaszutakon keresztül minőségi transzformációkra képes integrációs folyamatkomplexum legyen fenntartható. *Először* röviden kihangsúlyozzuk, hogy az európai integráció voltaképp a válaszutak evolúciója, amelynek során a természetesnek ható következmény a mélyülés volt és maradt. *Másodszor* áttekintjük a Halmai Péter által kidolgozott mélyintegrációs paradigma legfontosabb üzeneteit.[3] Tesszük ezt oly módon, hogy a komplex rendszerekre vonatkozó ismeretekre építve rávilágítunk az üzeneteknek ellentmondó integrációs anomáliára. *Harmadszor* megvizsgáljuk ennek az anomáliának (elfojtott innovációs dinamizmus) a rendszerszintű természetét, s a mélyintegráció paradigmáját finomító narratívát vázolunk. *Negyedszer* pedig az anomália értelmezhetősége és feloldhatósága érdekében bekapcsoljuk a komplexitás tudományra építő evolúciós közgazdaságtani dimenzióját, ami az intézmények evolutív fejlődésének, azaz az integrálódás folyamatának jobb megértését adhatja, és segítheti a mélyintegrációs paradigma jövőbeni finomhangolását és új kutatási program kimunkálását.

Európai integráció: A válaszutak evolúciója

Idestova 75 esztendeje már annak, hogy az 1948. májusi hágai kongresszuson megszületett az európai integráció folyamatának megindulását jelképező Európai Nemzetgyűlés gondolata. S bár ez a közel háromnegyed század sem telt el nehézségek nélkül, a projekt a mai napig (hol kisebb, hol nagyobb elánnal) élőnek tekinthető, azaz az európai integráció újra és újra elhárította a rá fenekedő veszélyeket. *Minden jó, ha a vége jó* – tartja a mondás. Az integráció nyílt végű természete miatt viszont talán jobb William Shakespeare – a reneszánsz tetőpontján lévő Anglia nemzeti dalnoka – hasonló című drámájára gondolnunk, amelyben teljesen eltérő származású szereplők közt jön létre kikényszerített házasság, ráadásul úgy, hogy egyik fél

[2] Az Európai Bizottság Közös Kutatóközpontjának munkatársai bemutatták, hogy a munkatermelékenység átlagos éves növekedése viszonylag hosszú időn keresztül és valamennyi ágazatban (!) csökkent az elmúlt 50 évben az európai térségben (különösen az EU magját alkotó és ezért a mélyintegrációért leginkább felelős EU-15 csoportban). Bauer et al. 2020: 22.

[3] Halmai 2021: 540.

sem képes valamifajta közös és stabil identitássá összekovácsolni egymást; mindez az európai integrációval annyiban mutat rokonságot, hogy az integráció problémaszínművében is teljesen eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségi szinteken lévő szereplők kényszerű együttműködése jön létre azért a magasabb rendű óhajért, hogy a kontinens ne lásson többé súlyos háborús konfliktusokat, ennek során pedig a mai napig nem alakult ki közös és stabil európai identitás.

Az integrációban részt vevő felek tehát korántsem identikusak. Ez természetes, gondoljunk csak a biológiai evolúció felismerőjeként számontartott Charles R. Darwinra, aki a populáció komplexitását is abból az egyszerű megfigyelésből vezette le, hogy nincs két olyan egyed, amely tökéletesen azonos lenne. Egyszer úgy fogalmazott, hogy „a fajok nem változtathatatlanok" (persze rögtön hozzá is tette, hogy ezt bevallani olyan, mint gyilkosságot elkövetni).[4] A társadalmi-gazdasági élő rendszerrel, konkrétabban az európai integráció komplex folyamatával foglalkozó társadalomtudósok számára ebből az adódik, hogy az integrációnak is van evolúciója, és pontosan a benne lévő egyedkülönbségek adta heterogenitás (például országok, régiók, formális és informális intézmények között megmutatkozó különbségek) alapozza meg a fejlődés és a formálódás szükségszerűségét. Ahogy a természetben is a magasabb rendű közösségi érdek a vezérlő elv (túlélés, a faj fennmaradása), úgy a társadalmi-gazdasági rendszerben megindított integrációs folyamat vezérlő elve is magasabb szintű társadalmi cél: a kontinentális béke biztosítása, amely minden prosperitás alapja.

Az élő rendszerek evolúciója lényegében különféle válságok függvénye, amelyen keresztül megméretik az addig kifejlődött rendszer rezilienciája és továbbfejlődési képessége. Az európai integrációval foglalkozó szakirodalomban számos olyan írás van, amelynek már a címe is dedikáltan a *válaszút előtt álló európai integrációról* szól(t). Az üvöltő 20-as évek elején például már olyan krízisnarratíva született, amely a mai napig megállja a helyét. Ekkor írta ugyanis a híres bankár, Paul M. Warburg – aki az amerikai *Federal Reserve System* felállításának kezdeményezője is volt – *Europe at the crossroads* című cikkében, hogy a pénzügyi fegyelem erényét ténylegesen át kellene ültetni az európai gyakorlatba, ki kellene pukkasztani a hamis remények és illúziók buborékjait, vagyis az embereknek kollektíven és egyénileg is meg kellene érteniük, hogy nem nyújtózkodhatnak túl jövedelmi korlátjaikon, fel kellene hagyniuk azzal az ábránddal, hogy majd a külföld vagy saját államaik pénznyomdái újra és újra kisegítik őket a bajból.[5] Musto és Pinkele az 1980-as évekre megfigyelhető gyengülő integrációs szellemiségről, sőt politikai-gazdasági

[4] Darwin 2000.

[5] Warburg 1920.

válságról szólt.[6] Meglátásuk szerint a fennálló struktúrát szétfeszítették a kihívások, minekutána új politikai agendára, minőségi változásra, evolúcióra van szükség az integrációs folyamat fenntarthatóságához. A 90-es évek közepén ugyancsak a válaszutasság volt terítéken Pierre Jacquet írásában, aki azt hangsúlyozta, hogy politikai és szimbolikus okokból is sokkal nehezebb lenne az integráció folytatása, ha a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) megbukna; viszont nem szabad azt remélni a GMU-tól, hogy az egyszersmind megoldja a szociális és gazdasági problémákat, a politikai egység hiányát, Európa identitásválságát.[7] Megint csak egy évtizeddel később az integráció- és migrációkutató Thomas Straubhaar szintén úgy érvelt, hogy az európai vezetőknek sokkal meggyőzőbben kell kommunikálniuk az európai integrációs folyamat filozófiai, érzelmi és szellemi alapjait, konkrétan pedig azt, hogy Európa a felvilágosodás eszméjének hordozója. Szerinte az integráció visszafordíthatatlan, legföljebb megtorpanhat egy darabig.[8] De amikor elakad, legalábbis André Sapir szerint, az ellenálló-képesség serkentésével – például a piacok rugalmasságának javításán át –, a Stabilitási és Növekedési Paktum rigorózus és konzisztens alkalmazásával az integráció folytathatóvá válik.[9] Az integrációért való aggódás nemcsak a gazdaságtudományi és a politikatudományi diszciplína felől érkezett, hanem filozófiai, szociológiai és jogtudományi területekről is. A demokratikus berendezkedésért aggódó, korunk egyik nagy filozófusának, Jürgen Habermas munkásságának nyomdokaiba szegődő Hauke Brunkhorst például 2014-ben az eurózóna válságának árnyékában arra figyelmeztetett, hogy az integrációs projekt soha nem látott veszélynek van kitéve, mégpedig legitimációs krízisről van szó.[10] 2017-ben, a migrációs válság tetőpontja után, de még a Covid–19-pandémia előtt megint csak arról szóltak a diskurzusok, hogy az európai projektet egy esetleges negatív világgazdasági fordulat ismét a veszélyzónába lökheti, különösen a pénzügyi stabilitás kérdése kritikus.[11] A szerzőpáros szerint kérdéses, hogy fent lehet-e tartani a (mély)integrációt, vagy lesznek olyan erők, amelyek szétszakítják azt? A Nobel-díjas Jean Tirole 2018-ban a válaszút előtt álló európai integráció résztvevőinek azt ajánlotta, hogy ha továbbra is együtt kívánnak élni, akkor emlékeztessék magukat az európai ideára, s legyenek kedvesek kicsikével többet feláldozni szuverenitásukból.[12] Christian Breuer[13] vagy Nicola Acocella[14] szerint a 2020-as

6 Musto–Pinkele 1985.
7 Jacquet 1996.
8 Straubhaar 2005; Straubhaar 2015.
9 Sapir 2011.
10 Brunkhorst 2014.
11 Reichlin–Rey 2017.
12 Tirole 2018.
13 Breuer 2020.
14 Acocella 2020: 300.

évek kérdése az, hogy az Európai Unió visszatér-e a látszólagos nemzeti szuverenitással működő integrációs formához, vagy befejezi végre a GMU-t.[15]

Az európai integráció históriája voltaképp tehát a válaszutak története. A válaszutasság az integráció evolúciós fejlődésének része, mi több az európai integráció megteremti a maga anomáliáit (például a bővítések, valamint a politikai, gazdasági és pénzügyi válságok megnövelték az egyes tagállamok által a közös kihívásokra adott reakciók sokféleségét, minekutána egyre inkább látótávolságba kerültek a konfliktuslehetőségek), eközben pedig a reagálási módozat a bizonyos dimenziók mentén történő mélyülés marad.

A mélyintegráció komplex rendszere és anomáliája

Korunk komplex és összefonódó társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásai jelentős feladat elé állítják a szorosabb integráció kialakulásának otthont adó öreg kontinenst. Magunk mögött hagytuk már azt a világot, ahol a nemzetállamok nagyszabású honmentő eszméik birtokában külön-külön dolgozhattak a jól lehatárolható és lokális természetű kihívások megoldásán. Kollektív cselekvésre, mélyebb integrációs koordinációra van szükség. Az egyre szorosabb integráció (mélyintegráció) kérdése egyszerűen megkerülhetetlen.

A mélyintegráció Halmai értelmezésében a konvergencia és a reziliencia erősödésének folyamata.[16] A mélyintegráció lényegét tekintve a mély piaci integráció, a tényezőmozgások liberalizálása, az egységes valutára építő monetáris integrálódás együttesére építő olyan folyamatkomplexum, amelyben konvergenciamechanizmusok és integrációs bónuszfolyamatok érvényesülnek. Az európai integrációs rendszer *dinamikájának valódi* hordozója Halmai szerint a magintegráció (azaz a bizonyos dimenziókban megvalósuló homogénebb együtt fejlődés), a mélyintegrációt pedig alapvetően *irreverzibilis* folyamatként értelmezi.

Ebből következik, hogy az európai integrációs folyamatkomplexum élő rendszer, amelyet a magintegráció és a differenciálás együttese révén létrejövő, ám a fejlődést

[15] Halmai 2017.

[16] Halmai 2021. Ha túllépünk a klasszikus makrogazdasági és egyéb mutatókra összpontosító elemzői logikán vagy a különféle nemzetközi szervezetek saját márkás fejlődés- és innovativitásméréssel kapcsolatos indikátorain, és, mondjuk, a békét tesszük meg függő változónak, és annak a rezilienciáját nézzük, akkor igen is kijelenthető, hogy az európai integrációs projekt reziliens. Helmut Kohl is azt hangsúlyozta, hogy a fiatal generációknak nem kell soha többé háborúba menetelnie, ha és amennyiben az integráció irreverzibilis módon folytatódik tovább.

szolgáló újabb és újabb innovatív integrációs intézményi evolúciót ígérő *heterogenitás, nem ergodikusság és irreverzibilitás* jellemez. A neves természettudós, Ilya Prigogine bemutatta, hogy a komplex élő rendszerek valójában disszipatív struktúrák: entrópiájuk folyton folyvást növekszik, távolegyensúlyi helyzetben vannak, mígnem irreverzibilis minőségi/evolúciós változások sorozatán mennek keresztül.[17] Ehhez az is hozzátartozik, hogy a komplex élő rendszerek elemzése vagy a befolyásolni vágyás ügybuzgalma a gazdaságpolitikán keresztül rendkívül sok bizonytalanságot rejt magában, nemlineáris tovagyűrűző hatásokat, kumulatív okságot, a mellékhatások pozitív és negatív visszacsatolásait, mikroszinten felmerülő anomália felfokozódhat makroszintű turbulenciává, illetve, ahol a gazdaságpolitika eseményeket terem már saját be nem avatkozásával is vagy puszta kommunikációja révén.[18] Meglátásunk szerint az európai integráció is disszipatív folyamatkonfiguráció, amely komplex, nyílt, dinamikus és a különféle külső és belső folyamatok nemlineáris összjátékaként fokozatosan és irreverzibilis módon tovább képes fejlődni, illetve mélyülni.[19] Ahogy Jean Monnet hitte, „[…] Európa válságokon keresztül fog igazán épülni, mint a megoldásuk eredménye".[20] Felfogásunk szerint tehát a válságok nem mindenáron elkerülendőek, hanem egyszersmind nélkülözhetetlenek annak a természetesebb dinamikának, amely az integrációt adja, vagyis a válságok – egyébként irreális – kiiktatásával az integrációt megszabadítanánk a tanulás és a fejlődés hajtóerejétől, szükségszerűségétől, és vélhetően még szuperkritikusabb állapot felé navigálná magát.

[17] Prigogine 1997.

[18] A makroadatok időről időre történő publikációja például várakozásokat alapoz meg (például az állam pénzügyi fenntarthatóságának, termelékenységi potenciáljának, versenyképességének alakulásáról megalapozva némi kitekintést), amelyek döntésekhez vezetnek, amelyek kihathatnak a gazdasági rendszer egészére. Vagy ott van a kötetben is többször idézett Mario Draghi esete, aki az Európai Központi Bank elnökeként, *de jure* és *de facto* megalapozatlan ígéretet tett 2012-ben arra, hogy bármi áron megvédik az eurót, minekutána a piacok megnyugodtak. Mellesleg itt újabb érdekes kutatási terület nyílik meg, mégpedig az, hogy miképp valósul meg az európai integráció intézményi architektúrájában az úgynevezett exaptáció jelensége – amikor bizonyos intézményeket eredeti funkciójukhoz képest teljesen másra kezdenek el innovatív módon használni. De gondolhatunk a Covid–19-pandémia ellen leghathatósabbnak vélt oltakozás kapcsán arra is, hogy az egyik konkrét gyártó vakcinájával történő oltást először csak egy, majd később egyre több ország függesztette fel, dacára annak, hogy a szakma semmi ok-okozati kapcsolatot nem tárt még fel a tekintetben, hogy az adott vakcina közvetlenül okozna súlyos és életveszélyes mellékhatásokat.

[19] A Halmai által is sokszor emlegetett változó integrációs geometria, illetve a gazdasági integráció együttesen túlontúl komplex és hol szimmetrikusabb, hol aszimmetrikusabb kölcsönös függőségeket, kölcsönhatásokat szőtt, ami túlzottan is költségessé tenné a dezintegrálódást, ami persze a háború lehetőségének is megágyazhat. A költségszámításhoz lásd Felbermayr–Gröschl–Helland 2022.

[20] Lásd Monnet 1978: 417–421.

A válságok egyben lehetőségek a további fejlődésre, nincs sok esély az ilyesfajta „nem normális", azaz stresszes helyzetek elkerülésére.[21]

A komplex rendszerszemléletben értelmezett európai integráció azt vetíti előre, hogy az EU együttesen többre képes, mint a tagállamok külön-külön (Halmai ezt integrációs szinergiának hívja); de a valóságban ennél a kép árnyaltabb: ahogy azt a válságkezelés és a reformok pályája szemlélteti, az EU a gyakorlatban mégsem lehet több, mint amit a tagállamok megengednek neki. Vagyis annak puszta hangsúlyozása, hogy az „[...] európai integráció mindenekelőtt egy gazdasági integráció",[22] harsány optimizmusnak is tűnhet, hiszen az integráció formálása és alakulása kezdettől fogva a legkülönfélébb politikai felfogások kereszttüzében kovácsolódott. Ezen a ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy a monetáris integrálódás felé vezető úton a projekttel kapcsolatos bizalmat újra és újra meg kellett erősíteni (például a volt német kancellár, Helmut Kohl 1996 őszén az *egység a sokféleségben* elv mentén azt ígérte, hogy az európai integráció visszafordíthatatlan lesz, viszont határozottan tagadta, hogy a nemzeti kultúrák majd az integráció centralizált szuperállamának olvasztótégelyében végeznék).

Ebből is következik, hogy az egyre szorosabban integrálódó európai társadalmi-gazdasági rendszer nem mechanikus gép, így tanulmányozásakor egyáltalán nem indokolt a kvantitatív megközelítések megszaladása, sőt, kifejezetten ellenezhető. Már csak azért sem ildomos pusztán számszaki, túlontúl merev statisztikai elemzésekre hagyatkozva narratíváinkat megtámogatni, vagy épp falszifikálni,[23] mert – ahogy azt a már idézett Ilya Prigogine bemutatta – komplex élő rendszerekben fontos az időnyíl *(arrow of time),* vagyis az időnek építő szerepe van. Ahogy a föntiekben hozott gazdaságpolitikai kommunikációval kapcsolatos utóhatások is szemléltetik, a társadalmi-gazdasági rendszerben, így a mélyintegráció fejlődésének elemzésekor is le kell számolnunk az idő kiiktatásával, az *ergodikusság* feltételezésével (mind a struktúra, mind a folyamatok változnak az időben, új konfigurációt eredményezve), ami a főáramú közgazdaságtan éltesebbnek számító alapvetése.[24] A múltnak erős utóhatása van. Jegyezzük meg rögvest azt is, hogy Európában sokan vagyunk, akik azt szeretnék, ha a múltnak máig tartó integrációs hatása volna! Hogy világos legyen, az Európai Unió a 20. századi történelem talán egyik legmerészebb álmának

[21] Selye János, a stresszelmélet világhírű megalkotója úgy tartotta, hogy a stresszmentes állapot maga a halál. Nietzsche szerint is kell a rendszerben valamifajta káosz ahhoz, hogy életet adhasson egy csillagnak.

[22] Halmai 2021: 19.

[23] Ez tulajdonképp a Von Hayek-i *„scientism"* vagy a Sorokin-féle *„quantophrenia".* Von Hayek 1974; Sorokin 1965: 357.

[24] Peters 2019.

megvalósulási folyamata: a békének otthont adó kontinens elérése, amely minden általunk elképzelhető és azon túli prosperitásunk alapja. Az európai integráció ennélfogva – sokak hitével és elvárásával szemben – nem az édenkertet ígéri, de nem ám, még abban is lehetnek viharok; viszont az együttműködés zászlójára tűzve viszi hírül a világba a *„soha többé"* érzés erejét, az együtt gondolkodás és (olykor differenciált) közös cselekvés generációkon átívelő hatását. Míg a 20. század elején sokan úgy vélték, hogy az európai térségben a gazdasági integráció olyan szintre ért, hogy onnan nincs visszaút – gondoljunk csak a Nobel-békedíjas angol Norman Angell 1909-es pamfletjére,[25] amely *Európa optikai illúziója* címmel jelent meg –, vagyis a kölcsönös és sokszor aszimmetrikus függések okán túl nagy lenne a háborúskodások gazdasági költsége a részt vevő felek számára, így azok elmaradnak; hat évre rá egy eltévesztett útvonal Szarajevó utcáin alapot adott az I. világháború kitöréséig vezető eseményegyüttesre, egyszersmind megidézve a jól ismert pillangóhatást. Ami az időnyíl kapcsán lényeges felismerés az európai integráció alakulásának megértéséhez, az az, hogy a 20. század első felének bestiális eseményei ma már sajnos túl távolinak tűnnek a jelen generáció számára, társadalompszichológiai megfigyelés pedig, hogy az úgynevezett proszociális viselkedés – szorosabb együttműködésre és aktív civil társadalmi szerepvállalásra való hajlam – egyre jobban csökken, ahogy időben távolabb kerülünk az azt kezdetben rendkívüli módon ösztönző súlyos társadalmi tragédiáktól.[26] A mai kihívások rendszere azonban újfent emlékeztethet a proszociális viselkedés lehetőségére, a szorosabbá váló integrációs együttműködés szükségességére, ha és amennyiben az integráció hajtóerőinek számító magországok (kiváltképp az évszázados konfliktusairól híres Franciaország és Németország) képesek megtalálni a közös hangot, és konszenzusra jutni a kihívások kezelését illetően.[27] Kétségtelen, hogy ez társadalmi tanulást igénylő feladat.

Halmai Péter egyik fontos üzenete, hogy az európai integráció elviekben elő kellene hogy mozdítsa a fizikai, humán és tudástőke akkumulációját, *amely akkumuláció az integrációban erősebb, mint integráció nélkül.* Ezen keresztül az európai

[25] Angell 2017 [1909]: 142.

[26] Ezt mutatja be Bauer et al. 2016, de itt citálható Günter Verheugen is, aki az Európai Bizottság bővítésért felelős biztosa volt: „[...] soha többé háborút; soha többé totalitárius rezsimeket; soha többé üldöztetést! Számomra az európai integráció nemcsak egy lehetőség volt a sok közül; ez volt az egyetlen abszolút szükségszerűség." Verheugen 2002.

[27] Már a 2010–2015 közti időszakban sem ment ez az eurózóna-válság kezelésekor, de képes volt az együttműködésre a Covid–19 kitörésekor. Az orosz–ukrán háború pedig radikálisan új kihívásokat teremtett, ami úgy tűnik, stimulálta a proszociális viselkedést, mert az EU-ba, annak intézményeibe és magába az integrációba vetett EU-állampolgári bizalom erősödésnek indult, mi több a közös valuta támogatottsága soha nem látott magasságba emelkedett a 2022. szeptemberi kiadású Standard Eurobarometer szerint. European Commission 2022.

integráció – mélyülésén keresztül – folyamatosan pótlólagos növekedési és fejlődési hajtóerőt szolgáltat. Integrációs szinergiáról beszélhetünk tehát Halmai szerint (különösképp az integrációban részt vevő kis, nyitott gazdaságok számára). Ebből az következnek, hogy innovációs dinamizmust kellene látnunk, mégpedig nem is akármilyen módon, hanem úgy, hogy az előmozdítja a digitális és zöldebb gazdasági modellekre történő átformálódást a fenntartható fejlődési célok elérhetősége érdekében.[28] Az Európai Bizottság által kidolgozott *Innovation Union Scoreboard* éves jelentései azt mutatják, hogy az általános innovációs dinamizmus gyengülőfélben van Európában, még a kis nyitott tagországok esetében is (például míg 2011-ben „csak" 13 ország tartozott a mérsékelt és feltörekvő innovátorok csoportjába; addig 2022-ben már 16 ország – jellemzően a kis, nyitott gazdaságok, illetve a mediterrán térség országai).[29] Következésképp egyfajta mélyintegrációs misztériumról, jobban mondva anomáliáról van szó.[30] A kérdés már csak az, hogy valóban a mélyintegráció eddigi rendszere által kitermelt anomáliáról beszélhetünk-e, vagy adott esetben egészen más sütetű rendszerszemléletű narratíva is felépíthető az elfojtott innovációs dinamizmus kapcsán.

Az anomália új narratívája: A nagy elfojtás negligálása

Már a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság is rádöbbentette a szakma képviselőit arra, hogy közel sem értjük annyira a világgazdaságban zajló eseményeket, mint ahogy azt korábban remélni mertük. A világgazdaság színpadán zajló történetek valahol olyanok, mint William Shakespeare *Troilus és Cressidá*ja, amelynek cselekménye meglehetősen töredékes, telis-tele van ellentmondásokkal és súlyos diszharmóniával, minekutána rendkívül nehéz követni és megérteni. A közgazdasági kutatások törekedtek ugyan egy-egy esemény vagy egy-két rövidebb eseménylánc értő felvillantására, de egyáltalán nem vizsgálták komplexitásukat,[31] azaz a mögöttük rejlő mélyebb rendszerkonfigurációs dinamikát, így nem elemezték a rendszeralkotó nagy hármas,

[28] European Commission 2023.

[29] A termelékenységi résről és a kis és nyitott tagországok ezirányú teljesítményproblémáiról lásd ECB 2021.

[30] OECD 2018; Veugelers et al. 2023. Az európai hőmérséklet kétszer olyan gyorsan emelkedett az elmúlt 30 évben, mint a globális átlag. Lásd WMO 2022. Mariya Gabriel, aki az EU innováció, kutatás, kultúra, oktatás és ifjúság területért felelős biztosa az Európai Bizottságban, rendre kihangsúlyozza, hogy a zöldítés és a digitalizáció, illetve az általános innovációs dinamizmus igencsak problémásan halad az EU-ban. Lásd Gabriel 2022.

[31] Kovács 2022a: 374.

azaz az állami szektor, a reálgazdaság és a pénzügyi szektor közti kölcsönhatásokat. Ezért jó, ha a mélyintegráció kutatóját mindig jellemzi a berögződött evidenciákra folyton-folyvást rákérdező mentalitás. Ahogy Shakespeare Hektorja fogalmazott az idézett darab 2. felvonás 2. színében: a szerény kétely a bölcsek jelzőfénye, amelylyel a legrosszabb mélyét kutathatjuk.[32] Eszerint igen is tanulmányozásra érdemes a rendszerek (állam, reálgazdaság, pénzügyi szektor) közt lévő viszonyrendszer szimmetrikus jellegének megváltozása és annak felfejtése, hogy az miképp játszott szerepet a fejlett gazdaságok innovációs dinamizmusának elfojtásában *(nagy elfojtás),* azaz az általános innovációs teljesítmény inkább romló, mintsem javuló amerikai[33] és európai[34] tendenciájában, szélesebb látókörben a világgazdaság növekedési dinamikájában[35] a 60-as évek vége óta tartó romló tendenciában.

Ha az említett három nagy rendszerkomponens alkotta konfigurációban megvizsgáljuk a messzebbre nyúló instabilitási vonalakat, akkor beláthatóvá válik, hogy a *nagy elfojtás* mögött munkálkodó tektonikus mozgások egyik meghatározó mozzanata a mélyintegrációval párhuzamosan *táguló pénzügyi univerzum,*[36] amely jószerivel kiutasította önnön tudatából a kockázatot vagy a fájdalmas bukás lehetőségét rejtő reálgazdaságot, elfojtván így annak dinamikáját, minekutána az eleve túlterheltté váló állami szektornak kell(ene) még nagyobb szerepet vállalnia az általános innovációs dinamizmus – így sajátjainak is – kultiválásában.[37] Minden adott tehát a shakespeare-i végkifejlethez, amikor is az állam túlterheltsége okán egyre cselekvőképtelenebb, a pénzügyi univerzum tágulásának dimenzióját nem kezelő mélyintegrációban a reálgazdaság súlyos torzítások okán egyre erőtlenebb, míg a pénzügyi szektor magába kódolja[38] a következő válság eljövetelének lehetőségét.

A 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság óta napjaink fejlett gazdaságait egyfajta konstans válságkezelés-tudat hatja át. Ezt a 2019-es pandémia sem írta fölül. Sőt, a foganatosított nemzeti és szupranacionális gazdaságpolitikai intézkedések a kereslet feltámasztásának, vagyis a recesszió elkerülésének jegyében fogantak, és jelentős élénkítési programok formájában öltöttek testet (például mennyiségi csillapítás, fiskális transzferek stb.).

[32] Szabad fordítás az angol verzió alapján. Fejes István fordításában ez így hangzott: „mig a szerény megfontolás egy oly kutasz, a mely a seb mélyére száll." Shakespeare [a]: 2. felvonás, 2. szín.

[33] Gordon 2012.

[34] Kelly 2016.

[35] Summers 2016.

[36] Kovács 2022b.

[37] A pénzügyi integráció az EU-ban (és az eurózónában) kimagaslóan töredezett, ami könnyedén válhat rendszerkockázattá. Borgioli et al. 2020.

[38] Rogoff 2023.

A *nagy elfojtás* tehát részben abból adódik, hogy az élénkítési programok óriási államadóssághoz vezettek (és vezetnek), amely korlátozza az államok és a magánszektor kapacitását, a fenyegető és potenciálisan ellenőrizhetetlen infláció pedig további bizonytalanságokat injektált az emberek mindennapi életébe, valamint a közelmúltban nem tapasztalt piactorzító hatásokat váltott ki, amelyek révén életben tudtak maradni valójában versenyképtelen zombicégek is (azaz elterjedt a zombisodás a cégek és a banki tevékenységek terén is). A zombisodás az európai integrációban csak tovább fokozza az amúgy is meglévő mag-periféria viszonyrendszerek közti szakadékot (jellemzően nagyobb a zombicégek aránya a dél-európai mediterrán térség országaiban stb.),[39] ebből a szempontból károsan érinti a mélyintegráció dinamizmusát. E folyamatok konfigurációjával még nem foglalkoztak a szakirodalomban, holott ez a konfiguráció az, amely elfojtja a reálgazdaság innovációs dinamizmusát, ami a termelékenység vérszegény növekedésében és gyengébb innovációs teljesítményében tükröződik (például 2017-ről 2020-ra a munkatermelékenység az OECD-országokban 1,5%-ról 1,1%-ra csökkent; az eurózónában szinte stagnált, 2018-ban 0,2% volt; papíron jól néztek ki a számok, úgymint a K+F-kiadások növekedése, a kockázati tőkére jelentkezők aránya, ahogyan azt a 2021-es *Global Innovation Index* sugallja, de a társadalmi-gazdasági innovációs dinamizmus valódi pozitív lendület nélkül maradt).

Emellett egy hosszú távú rendszerszintű trend is aláássa a reálgazdasági innovációs dinamizmust, amely folyamatkomplexum diagnosztizálása és analizálása rendre kimaradt az európai integrációt ilyen-olyan elemzési keret mentén vizsgáló munkákból. Ilyen, hosszabb távú kúszó jelenség a pénzügyi szféra elszakadása a reálgazdaságtól, vagyis a túlzott financializáció, az eszközalapú gazdasági rendszerek létrejötte. Napjaink rendkívül érdekes paradoxonja ugyanis, hogy minden érzékelhető és jól dokumentált helyi és globális kihívás ellenére – kezdve a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság utóhatásaival, beleértve az euróövezeti válságot, az európai integrációs folyamat egészének fenntarthatóságát veszélyeztető újra és újra fellángoló populizmust, szecesszionizmust és nacionalizmust, az eredetileg az Egyesült Államok és Kína közötti, de mára már sok más országot is érintő kereskedelmi háborút, a migrációs és a Covid–19-válságot, a katonai konfliktusokat, a hatalmasra duzzadó és médiavisszhangot kapó üzleti botrányokat (például Wirecard, Luckin, Archegos Capital stb.) – a pénzügyi szektor mintha rezisztens maradt volna. Példának okáért az S&P500 az elmúlt 5 évben 40%-kal nőtt, az elmúlt 12 hónapban (2022. január – 2023. január) visszaesett ugyan 16%-kal, de ezt a visszaesést főleg a 2022-es év első fele okozta, a második 6 hónapban csupán 0,11%-kal mérséklődött. Anomália tehát,

[39] Lopez-Garcia – Setzer – Barrela 2023.

hogy elméletileg adott egy hatékony pénzügyi közvetítőrendszer, ennek ellenére a gazdasági növekedés az európai mélyintegráció rendszerében nem lett fenntarthatóan magasabb, nem lett inkluzívabb, de még csak áthatóbban zöldebb sem (például a banki hitelkihelyezés aránya az 1990-es évektől kezdve csökken a nem pénzügyi vállalkozások esetében, amelyektől elsődlegesen várnánk az innovatív ötleteken és fejlesztéseken keresztül fel-felsejlő termelékenységi dinamikát; miközben az ingatlan- vagy pénzügyi eszközpiacon működő cégek terén tovább nőtt a volumen).[40] Vagyis ez a pénzügyi rendszer valójában a reálgazdaság (és az államok) trójai falova, a mélyintegráció rendszeréből kihagyott és ez idáig kezeletlen dimenzió. S bár való igaz, hogy az úgynevezett ciklikus konvergencia koncepciójának hívei – Halmai Péter is ennek tekinthető – akár üdvözlendőnek is vélhetik az így elfojtottabbá lett általános innovációs dinamizmust (mert hiszen ennek révén nem keletkeznek nagy eltérések az EU tagországi konjunktúraciklusai között), az integráció fenntarthatóságát meghatározó társadalmi bizalmat ez negatívan érinti.

A mélyintegráció evolúciós kutatási programja felé

A mélyintegráció fejlődésében nagy szerepet játszó szupranacionális gazdasági kormányzás előtt ott a lehetőség, hogy a rendszerek közti harmonikus viszony helyreállításával segítse a Halmai által is emlegetett integrációs szinergiahatást, serkentse a fizikai, humán és tudástőke akkumulációját, stimulálja a reálgazdasági innovációs dinamizmust, ezen keresztül fenntarthatóvá tegye az integrációt. Ezen a ponton a neves francia filozófus, August Comte, aki a 19. századi európai társadalom újjászervezésének tárgyában is sokat írt, két megállapítása lehet fontos az európai mélyintegrációs paradigmával kapcsolatos kutatások során. Az egyik, hogy az államok történeti konstrukciók (az 1500-as évek előtt nem léteztek), és nincs alapunk azt feltételezni, hogy az európai államok külön-külön örök életűek lennének. Evolúciójuk van és lesz, ami már implicite utal a szupranacionális megközelítés lehetőségére. A másik igen fontos megállapítása az volt, hogy az intézmények tekintetében tisztában kell lennünk azzal, hogy azok minden korszakban pontosan olyan tökélyre tudtak csak emelkedni, amilyen a civilizáció akkori állapotával egybefért.[41] Ebből is kisüt a rendszerszemléletben való gondolkodás, nevezetesen, hogy az intézményi evolúció (formális és informális intézmények, beleértve a pénzügyi intézményeket is)

[40] Bezemer et al. 2023.

[41] Comte 1979: 427.

nem önmagában értelmezhető, annak értelmezése, formálása és értékelése a pozitív és negatív visszacsatolásokkal és a kulturális evolúcióval tarkított viszonyrendszerek együttes figyelembevételével kísérelhető meg a legtermékenyebb módon.

Persze, a bevezetőben megidézett darwini gondolatok teljes körű alkalmazása az integráció tanulmányozása során tévútra vihet, hiszen az integrációs intézmények evolúciójában nem a véletlenek játszanak meghatározó szerepet – mint például a biológiai mutáció során –, hanem a tudatos kollektív döntések (amelyek az adott pillanatban rendelkezésre álló információk és ismeretek fényében akár racionálisnak is tűnhetnek, de később a folyamatok komplex összjátékaként a választók által „rossz" eredményre vezettek). Irányított evolúcióról beszélhetünk tehát, amelyet a kihívások természete és az uralkodó kultúra, az elfogadott erények határoznak meg (például a klímasemleges növekedési pálya távlatos missziója irányított kutatási-fejlesztési és innovációs szakpolitikát eredményez bizonyos területek evolúcióját jobban felkarolva, míg másokat háttérbe szorítva stb.).

A darwini gondolatok átültetése rávilágít arra, hogy az információ, a tudás létrejötte és áramlása, valamint társadalmi tanuláson keresztüli alkalmazása óriási szereppel bír nemcsak a biológiai evolúcióban, de az emberi társadalmakban és szerveződésekben, így az európai integráció komplex folyamatában is (például innovatív ötletek, piacosított innovációk létrejötte és diffúziója kapcsán, amelyek kritikus tömege megindítja az egész rendszer átprogramozását, minőségi strukturális váltását; kihívásokra adott intézményi módosulások és újabbak létrehozása stb.). Darwin elvi hármasa, vagyis a variáció, a szelekció és a replikáció/reprodukció hatékonyabb elemzői szempontrendszert kínál, és ezáltal jobb kérdésfeltevésekhez vezethet az integráció elméleti és empirikus kutatásánál.[42] Az intézmények nagy választéka jött létre az integráció során *(great variation),* ennek a fennmaradása és reprodukciója is hozzájárul az integráció irreverzibilis természetéhez, miközben persze a krízishelyzetek során a darwini szelekció elve is érvényesül (amelyben az átpolitizáltság – amit Halmai is rendre kihangsúlyoz – igen jelentős). Ezért gondolnánk azt, hogy a mélyintegrációs paradigma további finomításának részét képezheti az evolúciós szemlélet konkrétabb bekapcsolása. Annál is inkább, mert a magintegrálódásért felelős, már létező, de funkciójában részben módosuló, illetve teljesen új funkciókkal újonnan létrejövő intézmények *egyre bonyolultabb hálózatokba ágyazottsága* határozza meg a mélyintegráció jövőjét, nem pedig az egyes partikuláris intézmények sorsa. Nem beszélve arról, hogy ezekre oda-vissza hatnak a hiedelmek, a vallott értékek és a kultúra egyéb aspektusai.[43] Külön kutatási programot lehetne szentelni annak a kérdésnek a vizsgálatának, hogy például miképp is vannak jelen a mélyintegráció

[42] Az intézményi iskola megújulásában (Csaba 2021) ez a kiegészítés teljesen adekvátnak hat.

[43] Mokyr 2016: 400.

intézményi konstellációjában azok az *erények,* amelyekről már a görögök óta tudjuk, hogy azok alapján hozunk létre, tartunk fenn, szüntetünk meg vagy módosítunk intézményeket és szervezeteket.[44] Ilyen a *prudencia* (amely eredetileg az arbitrázslehetőségek jelen idejű és önérdekű kiaknázásának, a profit maximalizálásának szellemisége), a *kurázsi* (a változás- és kockázatvállaló kihíváskeresés szinonimája), az *igazságosság* (a becsületesség és a másokkal való tisztességes bánásmódra utal) és a *mértékletesség* (amely az öngondoskodás, az önkontroll és a távlatibb tervezés megtestesítője). Az általunk hangsúlyozott folyamat, azaz a pénzügyi univerzum reálgazdaság kárára történő kitágulása kapcsán is vizsgálható erényekről van szó. A prudencia kapcsán elmondható, hogy a jelenbeli nagyobb haszon preferálásának rendszerszintűsége jelentkezett a reálszektor és a pénzügyi szektor közti harmónia megbomlásával, a tőkebefektetések lettek dominánsan a preferáltak a reálgazdasági beruházások helyett. A kurázsi kérdése ott merül fel, hogy a pénzügyi rendszer túlterjeszkedése és a reálgazdaság háttérbe vonulása okán a nagyvállalati dominancia erősödött, minekutána torzult a piacok megtámadhatósága, illetve meggyengült az intenzív verseny szelekciós mechanizmusa is. Az igazságosság szintén problémássá vált a progresszív adórendszerek tudatos leépítése okán, ami az egyenlőtlenségek növekedéséhez, a pénzügyi rendszer túlburjánzásához vezetett, s kikezdte az államháztartások fenntarthatóságát is a jövő nemzedék kárára. A mértékletesség is sérült, amit a magán- és állami szektorok rendszerkockázat-növelő eladósodási trendje is jól szemléltet.

Hiányosságokkal, de gyakorlatilag mindegyik ott van az európai integráció intézményi evolúciójában: a prudencia például ott, hogy a pénzügyi dereguláció folyamatának ellensúlyozása mint fontos dimenzió kimaradt a mélyintegrációs evolúcióból, és így a pénzügyi univerzum túlterjeszkedett a reálgazdaságon, elfojtva annak innovációs dinamizmusát; az igazságosság például ott, hogy a magintegráció nem volt képes elegendő húzóerőt kifejteni ahhoz, hogy a jó kormányzás alapelvei ne torzulhassanak néhol illiberális irányba;[45] a kurázsi például ott, hogy nem sikerült a GMU-ban a kockázatmegosztás intézményi kereteit létrehozni,[46] ezen keresztül az általános bizalmatlanság csak rombolja a kockázatvállaló innovációs attitűdöt; a mértékletesség pedig például ott, hogy a fiskális keretrendszer inkonzisztens alkalmazása előbb megteremtette a bizalmi válságot, majd azon keresztül a szabálykerülés kultuszát, a keretrendszer változásai viszont nem követték a valós folyamatokat, így az európai integráció fiskális intézményi alapjai nem voltak elégségesek ahhoz, hogy csökkenő irányba tereljék az adósságkockázatokat, hogy

[44] McCloskey 2007: 634.
[45] Bertoncini–Reynié 2021.
[46] Larch et al. 2023.

foglalkozzanak az állami beruházási és stabilizációs szükségletekkel (a Covid–19, az orosz–ukrán háború árnyékában), és nagyobb nemzeti felelősségvállaláshoz vezessenek. A mélyintegrációban az említett erényeket nem külön-külön, hanem rendszerszemléletben érdemes makro- és mikroszinten kultiválni (ez a hatalmi aszimmetria tompulását is igényli).[47] Ellenkező esetben soha nem alakul ki a tagok *integrációs mentalitása,*[48] csak a jól ismert optimalizációs csapdák merülnek fel.[49]

Zárszó helyett

Írásunk tanulsága szerint előremutató lehet annak vizsgálata, hogy a mélyintegrációs intézmények finomhangolása az általunk említett erények mentén történik-e, avagy sem; illetve hogy hogyan érinti ezen intézményileg kódolandó erények kiegyensúlyozott érvényre jutását az állam, a reálgazdaság és a pénzügyi univerzum megtört harmóniája.[50] Az erények alapján működhet jól egy intézmény és annak mélyintegrációs rendszere is. A jó intézmény nem önmagában jó, hanem arra a kontextus teszi képessé, és a kontextust teheti jobbá. Az európai integrációs kontextus pedig sok tekintetben heterogén. A bevezetőben említett shakespeare-i problémaszínmű, a *Minden jó, ha vége jó* egyik sorát parafrazeálva azt mondhatjuk, hogy: az integráció szövete vegyes fonálból áll össze [...]: erényeink elbíznák magukat, ha hibáink nem ostoroznák őket; és bűneink kétségbeesnének, ha erényeink nem becéznék őket.[51] Az ilyesfajta vizsgálódáshoz rendszerszemléletre van szükség, ami arra is figyelmeztethet, hogy nem szabad alábecsülnünk bizonyos folyamatok jelentőségét (például a pénzügyi szféra és a reálgazdaság megtört harmóniáját), mert hosszabb instabilitási vonalakat is rejthetnek. Az általunk elmondottak szerint a pénzügyi univerzum tágulásának kérdése valamilyen módon a magintegráció dimenzióbővítését igényli. Hogy ez valóban megvalósul-e, talán abból is sejthető, hogy Halmai maga is kiemeli: a mélyintegráció eddigi történelmi tapasztalatunk szerint mindig utat tör.[52] *A mélység tehát az európai integráció fennmaradásának titka.*[53] S tegyük csak hozzá: a rivalizálás és a töredezettség, az egyenlőtlenségek, a heterogenitás mindig

[47] Magone–Laffan–Schweiger 2018: 340.

[48] Most nem a Czeglédi et al. 2021-féle *mentalitás*ról (piacbarátiságról) beszélünk, hanem az integráció eszmeiségével való azonosulásról.

[49] Winters 2019.

[50] Kovács (Megjelenés előtt).

[51] Az eredetit lásd Shakespeare 1982: 115. (4. felvonás, 3. szín.)

[52] Halmai 2021: 413.

[53] *„Simán folyt a víz, hol mély a folyó."* Shakespeare [b]: 2. rész, 3. felvonás, 1. szín.

is Európa különös ismertetőjegyének számított – ami egyébként a felvilágosodás, a reneszánsz melegágyaként szolgált –, a jelenlegi konstellációban ezért továbbra is bízhatunk abban, hogy az integráció kész fejlődni, evolúciója immár elkerülhetetlen. Következésképp a Halmai-féle mélyintegrációs paradigma dimenzióinak kitágítása, a komplex rendszerekkel kapcsolatos vizsgálódások és az evolúciós intézményi megközelítés alkalmazása további érdekes és értékes kutatási programot kínál.

Felhasznált irodalom

Acocella, N. (2020): *The European Monetary Union: Europe at the Crossroads.* Cambridge: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/9781108892858

Angell, N. (2017) [1909]: *Europe's Optical Illusion.* London: Forgotten Books.

Bauer, P. et al. (2020): *Productivity in Europe. Trends and Drivers in a Service-based Economy.* Online: https://doi.org/10.2760/469079

Bezemer, D. et al. (2023): Credit Policy and the „Debt Shift" in Advanced Economies. *Socio-Economic Review,* 21(1), 437–478. Online: https://doi.org/10.1093/ser/mwab041

Bertoncini, Y. – Reynié, D. (2021): The Illiberal Challenge in the European Union. In Sajó, A. – Uitz, R. – Holmes, S. (szerk.): *Routledge Handbook of Illiberalism.* 1. kiadás. New York – London: Routledge, 822–839. Online: https://doi.org/10.4324/9780367260569-59

Borgioli, S. et al. (2020): European Financial Integration During the COVID-19 Crisis. *ECB Economic Bulletin,* (7).

Breuer, Ch. (2020): Europe at the Crossroads. *Intereconomics,* 54, 130–131. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-019-0807-2

Brunkhorst, H. (2014): Europe at Crossroads: Between the Kantian Mindset of Democratic Capitalism and the Managerial Mindset of Capitalist Democracy. *Archiv des Völkerrechts,* 52(1), 25–48. Online: https://doi.org/10.1628/000389214X14056754359464

Comte, A. (1979): *A pozitív szellem – két értekezés.* Ford. Berényi Gábor. Budapest: Magyar Helikon.

Csaba L. (2021): Az intézményi gazdaságtan megújulása. *Közgazdasági Szemle,* 68, 14–31. Online: http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.14

Czeglédi, P. – Lips, B. – Newland, C. (2021): The Economic Mentality of Nations. *CATO Journal,* 41(3), 657–689. Online: http://dx.doi.org/10.36009/CJ.41.3.10

Darwin, Ch. (2000): *Life and Letters of Charles Darwin — Volume 2.* Online: https://www.gutenberg.org/ebooks/2088

ECB (2021): *Key Factors Behind Productivity Trends in EU Countries.* European Central Bank, Occasional Paper Series, no. 268. Online: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op268~73e6860c62.en.pdf

European Commission (2022): *Standard Eurobarometer – Summer 2022.* Brussels: European Union. Online: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693

European Commission (2023): *R&I Contribution to the Achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs), Elaboration of Specific Topics.* Brussels: European Union. Online: http://dx.doi.org/10.2777/224833

Felbermayr, G. – Gröschl, J. K. – Helland, I. (2022): Complex Europe: Quantifying the Cost of Disintegration. *Journal of International Economics,* 138. Online: https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2022.103647

Gabriel, M. (2022): Viewpoint: We Must Foster Innovation Cohesion Across Europe. *Science|Business,* 2022. szeptember 7. Online: https://sciencebusiness.net/widening/viewpoint/viewpoint-we-must-foster-innovation-cohesion-across-europe

Gordon, R. J. (2012): Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds. *NBER Working Paper,* no. 18315. Online: https://doi.org/10.3386/w18315

Halmai P. (2017): Új geometria: „teljes" Gazdasági és Monetáris Unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány,* 178(1), 6–17.

Halmai P. (2021): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Jacquet, P. (1996): European Integration at a Crossroads. *Survival: Global Politics and Strategy,* 38(4), 84–100. Online: https://doi.org/10.1080/00396339608442884

Kelly, E. (2016): Europe is Becoming Less Innovative, Says Scoreboard. *Science|Business,* 2016. július 14. Online: https://sciencebusiness.net/news/79868/Europe-is-becoming-less-innovative%2C-says-scoreboard

Kovács, O. (2022a): *Complexity Economics: Economic Governance, Science and Policy.* New York – London: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781003288398

Kovács, O. (2022b): Zombification and Industry 4.0 – Directional Financialisation against Doomed Industrial Revolution. *Social Sciences,* 11(5). Online: https://doi.org/10.3390/socsci11050218

Kovács, O. (Megjelenés előtt): *Reversing the Great Suppression – Unleashing Catalytic Public Sector for Innovation Dynamism.* Budapest: Ludovika.

Larch, M. et al. (2023): *Risk Reduction Vs Risk Sharing: A Sticking Point in the Ongoing Review of the EU Fiscal Framework?* SUERF Policy Note, no. 297.

Lopez-Garcia, P. – Setzer, R. – Barrela, R. (2023): How High Corporate Debt Stifles Investment. *European Central Bank,* 2023. január 18. Online: https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog230118~0eb37005b7.en.html

Magone, J. – Laffan, B. – Schweiger, Ch. (2018): *Core-periphery Relations in the European Union Power and Conflict in a Dualist Political Economy.* London: Routledge.

McCloskey, D. N. (2007): *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce.* 1. kiadás. Chicago: University of Chicago Press. Online: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226556673.001.0001

Mokyr, J. (2016): *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy.* Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781400882915

Monnet, J. (1978): *Memoirs.* Ford. Richard Mayne. Garden City, NY: Doubleday.

MTA 1825 [@MTA1825] (2022): Halmai Péter székfoglaló előadása (2022. 10. 13.). *YouTube,* 2022. december 7. Online: https://www.youtube.com/watch?v=6mil2THjBYo&t=1304s

Musto, S. A. – Pinkele, C. (1985): *Europe at the Crossroads.* New York: Praeger.

OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility.* Paris: OECD. Online: https://www.oecd.org/social/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility-9789264301085-en.htm

Peters, O. (2019): The Ergodicity Problem in Economics. *Nature Physics,* 15, 1216–1221. Online: https://doi.org/10.1038/s41567-019-0732-0

Prigogine, I. (1997): *The End of Certainty. Time, Chaos, and the New Laws of Nature.* New York: Free Press.

Reichlin, L. – Rey, H. (2017): Europe at the Crossroads. *London Business School Review,* 28(2), 7–9. Online: https://doi.org/10.1111/2057-1615.12165

Rogoff, K. (2023): The Looming Financial Contagion. *Project-Syndicate.org,* 2023. január 2. Online: https://www.project-syndicate.org/commentary/looming-financial-crisis-2023-rising-interest-rates-by-kenneth-rogoff-2023-01?barrier=accesspay

Sapir, A. (2011): European Integration at the Crossroads: A Review Essay on the 50th Anniversary of Bela Balassa's Theory of Economic Integration. *Journal of Economic Literature,* 49(4), 1200–1229. Online: https://doi.org/10.1257/jel.49.4.1200

Shakespeare, W. (1982): *Minden jó, ha vége jó.* Ford. Győry Vilmos. Budapest: Európa – Magyar Rádió és Televízió.

Shakespeare, W. [a]: *Troilus és Cressida.* Ford. Fejes István. Online: https://mek.oszk.hu/04500/04581/html/magyar.htm#d1e14796

Shakespeare, W. [b]: *VI. Henrik.* Ford. Lőrinczy (Lehr) Zsigmond. Online: https://mek.oszk.hu/04600/04612/html/2/magyar.htm

Sorokin, P. A. (1965): *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences.* Gateway edition. Chicago: H. Regnery.

Straubhaar, Th. (2005): Europe at the Crossroads. *Intereconomics,* 40(3), 118–119. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-005-0143-6

Straubhaar, Th. (2015): Towards a European Refugee Policy. *Intereconomics,* 50(5), 238–239. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-015-0549-8

Summers, L. (2016): The Age of Secular Stagnation. *Larrysummers.com,* 2016. február 17. Online: http://larrysummers.com/2016/02/17/the-age-of-secular-stagnation/

Tirole, J. (2018): Europe at the Crossroads. In Tirole, J. (2018): *Economics for the Common Good.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 265–295. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctvc77hng

Verheugen, G. (2002): *European Integration is Not About Changing the Past But About Shaping the Future* (SPEECH/02/147). Prague: Charles University Faculty of Social Sciences.

Veugelers, R. et al. (2023): The Green and Digital Twin Transition: EU vs US Firms. *Intereconomics,* 58(1), 56–62. Online: https://doi.org/10.2478/ie-2023-0010

Von Hayek, F. A. (1974): *The Pretence of Knowledge.* Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1974. Online: www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1974/hayek/lecture

Warburg, P. M. (1920): Europe at the Crossroads. *Political Science Quarterly,* 35(4), 601–620. Online: https://doi.org/10.2307/2142429

Winters, J. (2019): Escaping Optimization Traps: The Role of Cultural Adaptation and Cultural Exaptation in Facilitating Open-Ended Cumulative Dynamics. *Palgrave Communications,* 5. Online: https://doi.org/10.1057/s41599-019-0361-3

WMO (2022): Temperatures in Europe Increase More than Twice Global Average. *World Meteorological Organization,* 2022. november 2. Online: https://public.wmo.int/en/media/press-release/temperatures-europe-increase-more-twice-global-average

Neumanné Virág Ildikó

Az Egyesült Királyság EU-tagságának szerepe és modellezése a brexit előtt

A brexit, vagyis az Egyesült Királyság Európai Unióból való kilépése jelenti az egyik legnagyobb kihívást a gazdaságpolitikai döntéshozók számára. Nincs történelmi precedens egy olyan méretű és komplexitású ország kilépésére az EU-ból, mint az Egyesült Királyság. A kutatás célja annak vizsgálata, hogy az Egyesült Királyság milyen mértékben integrálódott az EU gazdaságába, és az uniós tagság változóján, az *„EU dummy"* változón keresztül az EU-tagság szerepének az Egyesült Királyság kereskedelmében (az exportban) gravitációs modell segítségével történő becslése. A gravitációs modellt széles körben használják a nemzetközi kereskedelmi kutatások során a szabad kereskedelmi egyezmények nemzetközi kereskedelemre gyakorolt hatásainak elemzése céljából. A gravitációs modellek népszerűségét rugalmasságuk és a modellek magas magyarázóképessége (kiváló illeszkedése) indokolja. Jan Tinbergen alkalmazta először a nemzetközi kereskedelemben 1962-ben, azóta továbbfejlesztették, s a bilaterális, regionális kereskedelem vizsgálatának elfogadott módszere lett.

A brit kilépés lehetséges kereskedelmi és jóléti hatásai

A kereskedelmi megállapodásokat értékelő számos empirikus tanulmány áll rendelkezésre, a kereskedelmi megállapodások növekvő számának és a fejlett és fejlődő országok jó minőségű kereskedelmi adataihoz való hozzáférésnek köszönhetően.

Halmai Péter *Mélyintegráció*[1] című könyvében az integráció szélesebb összefüggésében áttekintve elemzi a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) gazdasági integrációelméletét és annak reálgazdasági vonatkozásait. Az integráció elmélyülésével

[1] Halmai 2020c.

https://doi.org/10.36250/01181_21

létrejövő mélyintegrációt megalapozó gazdasági mechanizmusokat, meghatározó tényezőket mutatja be a szerző. Az integráció kiterjed a kereskedelmen túl a tőkeberuházásokra és a munkaerő áramlására, a termelési hálózatok és az értékláncok alakulására is. Az EU-tagság előnyeit a brit példán keresztül elemzi, mivel a kereskedelmi költségek csökkenése a kereskedelem jelentős *növekedését* eredményezte az Egyesült Királyság és az EU többi tagállama között, ami a britek globális értékláncokba való bekapcsolódását is javította. A szerző könyvében nagyon alapos elemzést végez arról, hogy gravitációs modell révén milyen empirikus kísérletek történtek a brexit fő hatásainak értékelésére, illetve leírja, hogy a gravitációs modell segítségével elemezhető a mély megállapodások hatása a különböző típusú kereskedelemre.

A különböző szerzők becslései arra utalnak, hogy a növekvő kereskedelmi költségek negatív hatást gyakorolnak a brit és valamivel kisebb, de még mindig negatív hatást más uniós tagállamok gazdaságára. Dhingra és szerzőtársai[2] *input-output* általános egyensúlyi modelleket használtak, hogy megvizsgálják a brit kilépés lehetséges jóléti hatásait. A kvantitatív kereskedelmi modell elemzése (2017) alapján az Egyesült Királyság és az EU közötti kereskedelmi intenzitás rövid távon puha brexit esetén 22–25%-kal, kemény brexit esetén pedig 38–43%-kal fog csökkenni, ami 1,3%-os, illetve 2,7%os csökkenést okoz az Egyesült Királyság egy főre jutó jövedelmében. Bruno és társai[3] gravitációs egyenlet révén végzett becslése szerint az egységes piac elhagyása esetén az Egyesült Királyságba irányuló közvetlen külföldi beruházás mintegy 22%-kal csökkenhet. Minthogy a külföldi közvetlen beruházás pozitív hatást gyakorol a hazai beruházásra és a termelékenységre, annak csökkenése mérsékeli a brit kibocsátást és életszínvonalat.[4] Hasonló előrejelzések találhatók Vandenbussche és szerzőtársai[5] tanulmányában, ahol a szerzők *input-output* modellt használnak. A tanulmány szerint az Egyesült Királyság GDP-je 1,21%-kal csökken, ha az optimista forgatókönyv jön létre, míg a bevételkiesés a legpesszimistább esetben akár 4,47% is lehet. Emellett a két lehetséges brexitmód esetén 0,38%-os, illetve 1,54%-os veszteséget fognak elszenvedni az EU-27-tagállamok. Az Egyesült Királyságon kívül Írország, Belgium és Hollandia is a leginkább érintett országok közé tartozik. Az előbbi nemcsak az erős gazdasági, hanem a történelmi és kulturális kötelékek miatt is. Brakman és szerzőtársai[6] szerint Franciaország is nagy vesztes lehet hozzáadottérték-kereskedelmének jelentős (7%) csökkenése miatt.

[2] Dhingra et al. 2017.
[3] Bruno et al. 2016.
[4] Dhingra et al. 2017.
[5] Vandenbussche–Connell–Simons 2019.
[6] Brakman–Garretsen–Kohl 2018.

Más tanulmányok az általános egyensúlyi elemzést a gravitációs modellekkel kombinálják. Felbermayr és társai,[7] Mayer és társai,[8] valamint Campos és Timini[9] ahhoz, hogy kiértékelje a brit kilépés lehetséges kereskedelmi és jóléti hatásait, a strukturális gravitációs modellből becsült kereskedelmi rugalmasságot beépíti az általános egyensúlyi modellbe. Felbermayr és társai[10] úgy vélik, hogy az egységes piac összeomlása, amely előtt valószínűleg most az Egyesült Királyság áll, nagy hatással lenne a tagok kereskedelmi forgalmára, ami 25–30%-os visszaesést okozna az exportban. Továbbá ha az Egyesült Királyság kilép az EU-ból, akkor az egy főre jutó jövedelem 2,3%-kal csökken. Mayer és társai[11] azt is hangsúlyozzák, hogy az Egyesült Királyság legnagyobb jóléti veszteségei az egységes piacról való kilépésből származhatnak, nem pedig a magasabb vámok bevezetéséből. A szerzők szerint az Egyesült Királyság jövedelmének csökkenése akár 1,1% is lehet a puha, illetve 2,8% a kemény kilépés esetében. Campos és Timini[12] az Egyesült Királyság kereskedelmi és migrációs áramlásának a brexit miatt bekövetkezett változásaira összpontosít, és úgy találja, hogy az Egyesült Királyság kereskedelmi tevékenysége 10–30%-kal fog csökkeni, attól függően, hogy melyik forgatókönyvet vesszük figyelembe.

Halmai Péter *A brexit gazdaságtana* című tanulmánya[13] a brexit közgazdaságtani összefüggéseit elemzi mélyrehatóan: fennmaradhat-e a reálgazdasági integráció, melyek az EU-tagság előnyei (külkereskedelem; FDI, a munkaerő és a bevándorlás tekintetében). A tanulmány szerint a britek EU-tagságának előnyei főként három területen érvényesültek: kereskedelem, külföldi beruházás és pénzügyi szektor. Az EU és az Egyesült Királyság számára is alapvetően fontos az egymással folytatott kereskedelmi viszony, azonban a briteknek sokkal nagyobb szükségük van az uniós piacra, mint viszont.

Vizsgálja a közös költségvetés és a deregulációs potenciál kérdéseit is, és a brit pozíció alakulását *ex post,* illetve *ex ante* megközelítésben. A brexit következménye a kibocsátás kedvezőtlen alakulása, a csökkenő kereskedelem és közvetlen külföldi beruházás és a termelékenység. Az elemzés kiterjed a fiskális hatásokra, a migrációra, a háztartások jövedelmére, a fogyasztói árakra és a más országokra gyakorolt gazdasági hatásokra is. A kutatás következtetése szerint a brexit jelentős makrogazdasági költségekkel jár rövid távon is. A dezintegráció miatt[14] az EU-tagság esetén lehetséges

7 Felbermayr–Gröschl–Heiland 2018.
8 Mayer et al. 2019.
9 Campos–Timini 2019.
10 Felbermayr–Gröschl–Heiland 2018.
11 Mayer et al. 2019.
12 Campos–Timini 2019.
13 Halmai 2020a.
14 Halmai 2020b.

értéknél akár 8–10%-kal alacsonyabb GDP-hez vezethet hosszú távon a brit gazdaságban, amely a brexit ára, és amelyet a szerző „brexitadónak" is nevez.

Anyag és módszer

A brit EU-tagság jelentőségét bizonyító vizsgálatot gravitációs modellel végeztem. A gravitációs modell valójában többváltozós regressziófüggvény, amely segítségével keresztmetszeti és paneladatbázisokon becsléseket végezhetünk. A gravitációs modell szerint az elérhető közelségben lévő országok többet kereskednek egymással, mint azon országok, amelyek messze vannak egymástól.[15] Számos tanulmány megmutatta, hogy a modell sikeresen alkalmazható a regionális kereskedelmi minták elemzésében. Segítségével értékelhető a szakpolitikák hatása a nemzetek közötti tényleges kereskedelemre, ami igen népszerűvé teszi a politikai döntéshozók és a kutatók körében. A korai tanulmányok inkább keresztmetszeti elemzéseket használnak,[16] de a nemzetközi kereskedelem empirikus elemzése ma már szinte kizárólag paneladatbázisokra épül. A két ország kapcsolatát egyetlen időpontban vizsgáló keresztmetszeti elemzések valószínűleg torz és inkonzisztens választ adnának a kérdéseinkre, és nem engednék meg a hatások dinamikájának elemzését sem.

Az egyetemes gravitációs törvényt (az általános tömegvonzás törvénye) Newton fogalmazta meg. Elmélete szerint az univerzális gravitációs kölcsönhatás valójában vonzóerő, amelynek nagysága arányos a kölcsönhatásban lévő két test tömegének szorzatával (m_i és m_j), és fordítottan arányos az objektumok tömegközépponti távolságának (d_{ij}) négyzetével. A newtoni alapokon továbblépve lehetőség van a fizikában ismert gravitációhoz hasonlóan vizsgálni a térbeli objektumok közötti területi egymásra hatásokat. Mivel a fenti képlettel leírt összefüggésben a földrajzi távolság fontos szerepet játszik, a gravitációs modellt olyan elemzésekben is használják, amelyek a népesség, a termékek, a pénz vagy az információ áramlását próbálják leírni, magyarázni. A gravitációs elmélet valójában tehát kapcsolati elmélet. Elméleti alapját képezik a regionális tudományok, az új gazdaságföldrajz, a mikroökonómia,[17] valamint a kereskedelemelméletek. A Jan Tinbergen[18] és Pentti Pöyhönen[19] által – egymástól függetlenül – kifejlesztett gravitációs modell mint a nemzetközi

[15] Anderson – Van Wincoop 2003.
[16] Bussière–Fidrmuc–Schnatz 2005.
[17] Dixit–Stiglitz 1977.
[18] Tinbergen 1962; Cheng–Tsai 2008.
[19] Pöyhonen 1963.

kereskedelem analitikus elmélete nagy népszerűségnek örvend, elsősorban a kétoldalú kereskedelmi forgalom nagyságának magyarázatával kapcsolatban elért empirikus sikerének, valamint sokrétű alkalmazhatóságának köszönhetően.[20] Alapváltozatában a modell loglineáris formában megállapítja, hogy a két ország közötti kereskedelem volumene növekedni fog, ha az országok jövedelme nő, és abban az esetben is, ha az országok közötti kereskedelem költségei csökkennek.[21] A gravitációs egyenlet[22] két tetszőleges ország közötti exportját a két ország gazdasági súlyával (GDP-jével), egymástól való távolságával, valamint további egyéb tényezőkkel magyarázza. Az egyenlet multiplikatív alakja a következő:

$$\mathrm{FLOW} = \mathrm{A}\,\mathrm{GDP}_i^{\beta_1}\mathrm{GDP}_j^{\beta_2}\mathrm{d}_{ij}^{\beta_3}\mathrm{L}_{ij}\,\mathrm{L}_i\mathrm{L}_j\varepsilon_{ij}, \qquad (1)$$

ahol FLOW_{ij} az i országból j országba irányuló külkereskedelmi áramlás dollárban, vagy néhány esetben az adott tranzakció értéke, GDP_i és GDP_j az i-edik és a j-edik ország GDP-je (szintén dollárban), de releváns lehet a lakosságszám vagy az egy főre jutó GDP bevonása is. A d_{ij} változó a köztük lévő távolság kilométerben, L_i, L_j és L_{ij} pedig az i-edik országra, a j-edik országra, valamint a kettőjük kapcsolatára jellemző magyarázó változó.[23] A gravitációs egyenlet multiplikatív formája könnyen lineárissá alakítható a logaritmus nevezetes azonosságainak felhasználásával.

$$\ln\mathrm{FLOW}_{ij} = \ln\mathrm{A} + \beta_1\ln\mathrm{GDP}_i + \beta_2\ln\mathrm{GDP}_j + \beta_3\ln\mathrm{d}_{ij} + \ln\mathrm{L}_i + \ln\mathrm{L}_j + \ln\mathrm{L}_{ij} \qquad (2)$$

Az egyenlet loglinearizált formában lineáris regressziós technikákkal becsülhető. A modell tehát tulajdonképpen többváltozós lineáris regressziós függvény,[24] amelyet keresztmetszeti és panelelemzésekhez egyaránt használnak.[25] Az egyenletben még az A-val jelölt konstansról azt is feltételezik, hogy ország- vagy országpár-specifikusan változik. Ennek egyik lehetséges magyarázata a „multilaterális

[20] Evenett–Keller 2002.

[21] Anderson 2010.

[22] Anderson 1979; Bergstrand 1985.

[23] Az a hiba, amelyről a szokásos módon feltesszük, hogy egy zérus várható értékű FAE véletlen változó, továbbá hogy független a magyarázó változóktól.

[24] $y_i = \hat{\beta}_0 + \hat{\beta}_1 x_i + e_i$ többváltozós regressziófüggvény.

[25] Az együtthatókat, konstans rugalmasságokat értelmezhetjük, például a β_i együttható jelentése az, hogy i ország jövedelmének 1%-os változása átlagosan hány százalékkal növelte a bilaterális kereskedelem (export, import) volumenét. A magyarázóváltozó (x) értékének adott szintről történő 1%-os növekedése esetén az eredményváltozó (y) értéke átlagosan és megközelítőleg hány százalékkal változik.

kereskedelem-ellenállás" *(multilateral trade resistance)* változó bevezetése. Anderson és Van Wincoop[26] nyomán manapság a gravitációs egyenletek rögzített (fix) hatású specifikációban való becslése általánossá vált.

Az Egyesült Királyság exportjának leíró statisztikája

Az 1. ábrán az Egyesült Királyság összexportjának értékében bekövetkező változásokat láthatjuk 1993-tól 2017-ig. Az ország exportjának a mértéke az 1990-es években fokozatosan, kisebb mértékben növekedett. Az első nagyobb mértékű növekedést a 2000-es években, 2006 környékén tapasztalták, amely a 2008-as gazdasági világválság miatt 2009-re nagyobb mértékben visszaesett. A 2010-es évek növekedést hoztak az ország összes exportjának értékében, és 2013-ban ez az összeg már meghaladta a válság előtti szintet. 2014-től kezdve újabb csökkenés következett be, 2017-ben az előző évhez képest újra növekedés volt érzékelhető.

2017-ben az Egyesült Királyság összes exportjának értéke a UN Comtrade adatai alapján az egész világba 442 065 707 223 amerikai dollár volt. A 2. ábra ennek az összesített exportnak a fő célországait mutatja ebben az évben. Legnagyobb értékben az ország ekkor is az USA-ba, Németországba, Franciaországba, Hollandiába és Írországba exportált.

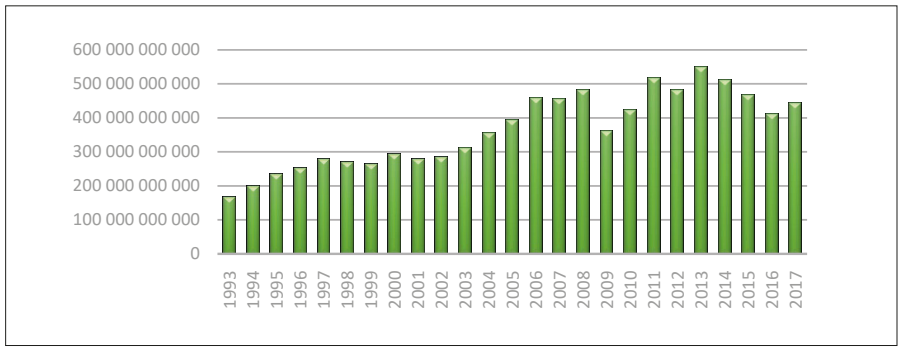
Az ábra szerint az Egyesült Királyság exportjában kiemelkedő szerepe volt az Európai Unió országainak, az ország legfontosabb öt exportpartnere között szerepelt Németország és Franciaország.

Az Egyesült Királyság *áruexportjának* több mint 40%-a az Európai Unió valamelyik országába *érkezett* 2017-ben. Ezek az *értékek* szintén megmutatják, hogy az Egyesült Királyság kereskedelmében fontos szerepet játszik az Európai Unióval történő kereskedelme.

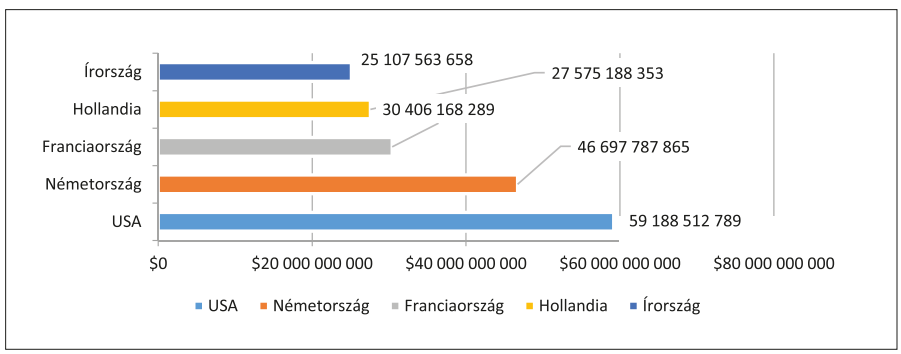
Az Egyesült Királyság integráltságának mérése gravitációs modell segítségével

A brexit előtti időszakra vonatkozóan a rendelkezésre álló adatokból megbecsülöm a távolság és az EU-tagság hatását és jelentőségét, és ebből próbálok következtetni arra, hogy a brexit hogyan hathat az Egyesült Királyság exportjára a jövőben. Az elemzések

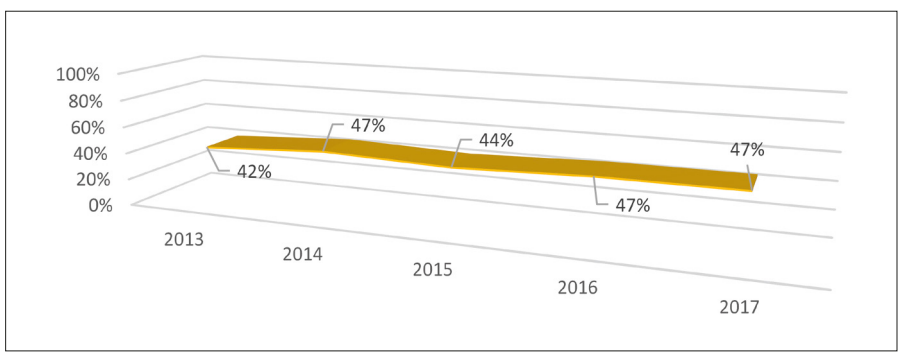
[26] Anderson – Van Wincoop 2003.

1. ábra. *Az Egyesült Királyság összexportjának értéke a világ országaiba (USD)*
Forrás: saját szerkesztés www.comtrade.un.org adatai alapján

2. ábra. *Az Egyesült Királyság összexportjának értéke a világ országaiba (USD) 2017-ben a legfőbb 5 célország szerint*
Forrás: saját szerkesztés www.comtrade.un.org adatai alapján

3. *ábra. Az Egyesült Királyság EU-ba irányuló exportált áruinak hányada a világba irányuló áruexportból (USD)*
Forrás: saját szerkesztés www.comtrade.un.org adatai alapján

logikája annak a kimutatása, hogy az Egyesült Királyság erősen függ az EU-tól. Erre utalnak az *„EU dummy"* változó értékei (EU-tagság), és az is, hogy a távolság hatása nagyon erős (nagyon negatív). Ez arra enged következtetni, hogy fontos marad az EU piaca (ez indirekt következtetés az *„EU dummy"* változó értékéből és abból, hogy nem mindegy, hogy milyen messze kell szállítani az exportra szánt terméket).

Az elemzéshez szerkesztett gravitációs struktúrájú adatbázisok

Az Excelben összeállított adatbázisokat először meg kell tisztítani és alkalmassá kell tenni a STATA-programba való beolvasáshoz. A gravitációs modellel történő elemzés STATA 11 statisztikai programcsomag segítségével történik.

Az adatbázisban használt változók:

EXPij: Az Egyesült Királyságból j országba irányuló külkereskedelmi forgalom amerikai dollárban mint függő vagy eredményváltozó. Az adatok az ENSZ Comtrade (UN COMTRADE) adatbázisából származnak és a Harmonizált Áruleíró- és Kódrendszer (*Harmonized System Codes,* HS) szerinti, 2 számjegynyi bontás alapján venném figyelembe őket.

lnexport: az Egyesült Királyságból j országba történő export értékének logaritmusa.

A modellben szereplő magyarázó változók, standard független változók, amelyeket a teszteléshez használtam:

GDP1: a küldő ország (Egyesült Királyság) GDP-je, az adatok forrása a Világbank adatbázisa, a World Trade Indicators mutatói (*ln GDP1:* a GDP nominális értékének természetes alapú logaritmusa).

GDP2: a fogadó ország GDP-je, az adatok forrása a Világbank adatbázisa, a World Trade Indicators mutatói (*ln GDP2:* a GDP nominális értékének természetes alapú logaritmusa).

A népességi adatok forrása a Világbank adatbázisa, a World Trade Indicators mutatói.

Terület: az ország területére vonatkozó adatok a Világbank adatbázisából származnak, illetve a World Trade Indicators mutatóiból.

Távolság: a távolságadatokat *(dij),* amelyek fővárosok közötti légvonalbeli távolságokat tükröznek kilométerben, a www.distancefromto.net adatbázisból, illetve a CEPII Francia Világgazdasági Kutatóközpont adatbázisából számítom. A bilaterális kereskedelmi forgalom távolságrugalmassága nagyjából egységnyi.

Közös nyelv dummy bináris változó (ha közös nyelvet beszél a két ország, 1, ha nem, 0).

Közös határ dummy (ha közös a határ a két ország között, 1, ha nem, 0).

EU-tagság dummy változó: értéke 1, ha mindkét ország EU-tag, és értéke 0, ha csak az egyik ország (Egyesült Királyság) EU-tag (kereskedelemnövelő hatása van az együtthatónak, ha szignifikáns és pozitív értékű).

A *pooled OLS-becslések* olyan együtthatók, amelyek megmutatják, hogy a tényezők hogyan alakítják az Egyesült Királyság és a fogadó országok közötti kereskedelmet. Kereskedelemnövelő hatása van az együtthatónak, ha szignifikáns és pozitív értékű. Abban az esetben, ha az együttható szignifikáns, de negatív értékű, akkor a kereskedelmet akadályozható tényezőről van szó.

Az elemzésekhez szerkesztett adatbázisok az alábbiak:

Adatbázis: Az Egyesült Királyság exportja a világ országaiba: olyan adatbázis összeállítása, amely a 2000-től 2015-ig terjedő időszakban az Egyesült Királyságból a világ országaiba irányuló bilaterális exportadatokat tartalmazza.

Linear regression

Source |	ss	df	MS	Number of obs = 1 922
				F(4, 1917) = 2429.06
Model |	11569,3411	4	2892,33528	Prob > F = 0,0000
Residual |	2282.6095	1,917	1.19071961	R-squared = 0.8352
				Adj R-squared = 0.8349
Total |	13851,9506	1,921	7,21080198	Root MSE = 1.0912

lnexport |	Coef.	Std. Err.	t	P> |t|	[95% Conf.	Interval]
lngdp2	0,9510981	0.011482	82,83	0.000	0,9285796	0.973616
eumind |	1.150533	0.0862984	13.33	0.000	0.9812844	1.319782
kzshatr |	1.20069	0.2449498	4.90	0.000	0,7202943	1.681086
lntvolsg |	-0.757663	0.029957	1.92	0.054	-0,0010884	0.1164152
_cons |	13.503462	0.3615173	12.46	0.000	-5,212471	-3,794453

4. ábra. *Az Egyesült Királyság exportjának becslése a világ országaiba gravitációs modellel (reg lnexport lngdp2 eu1 eu2 kzshatr lntvolsg)*
Forrás: saját szerkesztés

Eredmények: A „távolsági együttható" hatása azt jelenti, hogy ha 1%-kal messzebb van az Egyesült Királyság és exportpartnere egymástól (világ országai), akkor 0,757%-kal kevesebbet kereskednek egymással. A GDP2 (0,951) együttható azt jelenti, hogy ha 1%-kal nő a fogadó ország GDP-je, akkor 1,004%-kal nő a kereskedelem a két ország között. A „közös határ" együttható azt jelenti: ha közös a határ, akkor átlagosan 120%-kal több a kereskedelem a két ország között. A relatív illesztési hiba értéke 10% alatt marad. Ha az Egyesült Királyság exportpartnere is EU-tag (EU mind), akkor az export köztük 115%-kal lesz nagyobb, ahhoz viszonyítva, mintha egyikük sem lenne EU-tag a becslés szerint.

Adatbázis: Az Egyesült Királyság exportja a világ országaiba 2013 és 2017 között (rövidebb időszakra nézve).

Az eredmények értelmezése

Az alábbi következtetések vonathatók le:

Ha a fogadó ország GDP-je 1%-kal nő, akkor az export a két ország között 0,24%-kal fog nőni. Ha a fogadó ország lakossága 1%-kal nő, akkor az export a két ország között 0,44%-kal fog nőni. Ha a két ország 1%-kal távolabb kerül egymástól, akkor a köztük lévő export 0,88%-kal fog csökkenni. Az EU *dummy* jelentése: ha az országpár mindkét tagja EU-tag, akkor a köztük lévő export 31%-kal magasabb, mintha csak az egyikük lenne az Európai Unió tagja.

```
. reg lnExport lnGDP2 lnLakossag2 lnTavolsag eutagsag,rob

Linear regression                               Number of obs     =        949
                                                F(4, 944)         =     134.42
                                                Prob > F          =     0.0000
                                                R-squared         =     0.4240
                                                Root MSE          =     .99175

------------------------------------------------------------------------------
             |               Robust
    lnExport |      Coef.   Std. Err.      t    P>|t|     [95% Conf. Interval]
-------------+----------------------------------------------------------------
      lnGDP2 |   .2407982   .0396126     6.08   0.000     .1630594    .3185371
  lnLakossag2 |   .4481904   .0466514     9.61   0.000      .356638    .5397428
   lnTavolsag |  -.8071011   .1409357    -6.29   0.000    -1.163765   -.6105976
    eutagsag |   .3118503   .1154553     2.70   0.007     .0852715    .5384291
       _cons |   5.899903   .6024021     9.79   0.000     4.717701    7.082105
------------------------------------------------------------------------------
```

5. *ábra. Az Egyesült Királyság exportjának becslése gravitációs modellel a világ országaiba 2013* és *2017 között*

Forrás: saját szerkesztés www.comtrade.un.org és www.data.worldbank.org adatai alapján

Adatbázis: Az Egyesült Királyság exportja a világ országaiba 1980-tól: az Egyesült Királyságból a világ 67 országába irányuló export, 1980-tól 2009-ig vizsgálva (1980-tól összeállított adatbázis, kevesebb célországot tartalmaz).

```
                                Number of obs   =     1,765
                                F(5, 1759)      =   1973.18
                                Prob > F        =    0.0000
                                R-squared       =    0.8072
                                Root MSE        =     .8183
------------------------------------------------------------------------------
             |               Robust
       lnexp |      Coef.   Std. Err.      t    P>|t|     [95% Conf. Interval]
-------------+----------------------------------------------------------------
      lngdp2 |   .7937149   .0112709    70.42   0.000      .771609    .8158207
     lntavol |  -.3402269   .0301226   -11.29   0.000    -.3993068   -.2811469
     gyarmat |   .9750762   .0706462    13.80   0.000     .8365169    1.113635
    kzshatar |   1.070282   .0451967    23.68   0.000     .9816374    1.158927
     eumind |   .5178379   .0539003     9.61   0.000     .4121225    .6235533
       _cons |  -.0258899   .2774934    -0.09   0.926    -.5701415    .5183618
------------------------------------------------------------------------------
```

6. ábra. *Az Egyesült Királyságból a világba outputeredmények gravitációs modellel*

Forrás: saját szerkesztés

A becslés eredményei

A „távolsági együttható" eredménye azt jelenti, hogy ha 1%-kal messzebb van az Egyesült Királyság és exportpartnere egymástól (a világ országai), akkor 0,34%-kal kevesebbet kereskednek egymással. A GDP_2 (0,793) együttható azt jelenti, hogy ha 1%-kal nő a fogadó ország GDP-je, akkor 0,793%-kal nő a kereskedelem a két ország között. A relatív illesztési hiba értéke 10% alatt marad. Ha az Egyesült Királyság és partnere is EU-tag, akkor a köztük lévő export 0,51%-kal fog nőni a becslés szerint. A „közös határ" együttható azt jelenti: ha közös a határ, akkor átlagosan 107%-kal több lesz a kereskedelem a két ország között. Ha valaha gyarmati kapcsolat volt a két ország között, 97%-kal nagyobb kereskedelem lehet, mint enélkül.

Befejezés

Az Egyesült Királyság számára a Brit Nemzetközösséghez és az észak-atlanti (angolszász) gazdaságokhoz fűződő kapcsolatrendszere mindig is alternatív lehetőséget jelentett, amely tompíthatja a kedvezőtlen növekedési előrejelzéseket. A „globális Nagy-Britannia" stratégia részeként és saját brexitdöntésére válaszul az Egyesült Királyság kormánya egy sor szabad kereskedelmi megállapodás megkötésére törekszik a világ országaival, többek között Kanadával, Japánnal, Koreával, Mexikóval, Norvégiával és Svájccal, Törökországgal és esetleg az Egyesült Államokkal. A brit kormánypárt úgy beszélt a kilépésről, mintha hatalmas kereskedelmi lehetőségek nyílnának a válás után. Ugyanakkor a nemzetközi kereskedelem egyik fontos tapasztalata a gravitációs modell, vagyis hogy egy országnak elsősorban azokkal érdemes kereskednie, akik közel vannak hozzá. Dhingra és munkatársai,[27] valamint Brakman és munkatársai[28] gravitációs alapú becslései a brexit nemzetközi kereskedelemre gyakorolt hatásáról arra a következtetésre jutnak, hogy a brexit hatása az Egyesült Királyság gazdaságára a kereskedelem és a GDP tekintetében is negatív lesz, és hogy az alternatív jövőbeli kereskedelmi megállapodások ezt nem tudják ellensúlyozni.

[27] Dhingra et al. 2017.
[28] Brakman et al. 2018.

Felhasznált irodalom

Anderson, J. E. (1979): A Theoretical Foundation for the Gravity Equation. *American Economic Review,* 69(1), 106–116.

Anderson, J. (2010): The Gravity Model. *NBER Working Paper,* no. 16576. Online: https://doi.org/10.3386/w16576

Anderson, J. E. – Van Wincoop, E. (2003): Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *American Economic Review,* 93(1), 170–192. Online: https://doi.org/10.1257/000282803321455214

Bergstrand, J. H. (1985): The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. *Review of Economics and Statistics,* 67(3), 474–481. Online: https://doi.org/10.2307/1925976

Brakman, S. – Garretsen, G. – Kohl, T. (2018): Consequences of Brexit and Options for a „Global Britain". *Papers in Regional Science,* 97(1), 55–72. Online: https://doi.org/10.1111/pirs.12343

Bruno, R. – Campos, N. F. – Estrin, S. – Tian, M. (2016): Foreign Direct Investment and the Relationship Between the United Kingdom and the European Union. In Campos, N. – Coricelli, F. (szerk.): *The Economics of the EU–UK Relationship.* London: Palgrave Macmillan, 139–173. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-55495-2_6

Bussière, M. – Fidrmuc, J. – Schnatz, B. (2005): Trade Integration of Central and Eastern European Countries: Lessons from a Gravity Model. *ECB Working Paper,* no. 545. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.836424

Campos, R. – Timini, J. (2019): An Estimation on the Effects of Brexit on Trade and Migration. *Banco de España Documentos Ocasionales,* no. 1912. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.3396986

Cheng, I.-H. – Tsai, Y.-Y. (2008): Estimating the Staged Effects of Regional Economic Integration on Trade Volumes. *Applied Economics,* 40(3), 383–393. Online: https://doi.org/10.1080/00036840600606252

Dhingra, S. et al. (2017): Trade after Brexit. *Economic Policy,* 32(92), 651–705. Online: https://doi.org/10.1093/epolic/eix015

Dixit, A. K. – Stiglitz, J. E. (1977): Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity. *American Economic Review,* 67(3), 297–308.

Evenett, S. – Keller, W. (2002): On Theories Explaining the Success of the Gravity Equation. *Journal of Political Economy,* 110(2), 281–316. Online: https://doi.org/10.1086/338746

Felbermayr, G. – Gröschl, J. – Heiland, I. (2018): Undoing Europe in a New Quantitative Trade Model. *IFO Working Papers,* no. 250.

Halmai P. (2020a): *A brexit forgatókönyvei és hatásai.* Budapest: Dialóg Campus.

Halmai P. (2020b): A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete. *Közgazdasági Szemle,* 67, 837–877. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2020.9.837

Halmai P. (2020c): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Mayer, T. – Vicard, V. – Zignago, S. (2019): The Cost of Non-Europe, Revisited. *Economic Policy,* 34(98), 145–199. Online: https://doi.org/10.1093/epolic/eiz002

Pöyhonen, P. (1963): A Tentative Model for the Volume of Trade between Countries. *Weltwirtschaftliches Archiv,* 90(1), 93–99.

Tinbergen, J. (1962): An Analysis of World Trade Flows. In Tinbergen, J. (szerk.): *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy.* New York: The Twentieth Century Fund, 330.

Vandenbussche, H. – Connell, W. – Simons, W. (2019): Global Value Chains, Trade Shocks and Jobs: An Application to Brexit. *CESifo Working Paper,* no. 7473. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.3338827

Pásztor Szabolcs

Formálódó regionális integrációs kezdeményezés az afrikai kontinensen – Az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség ígéretei és kihívásai

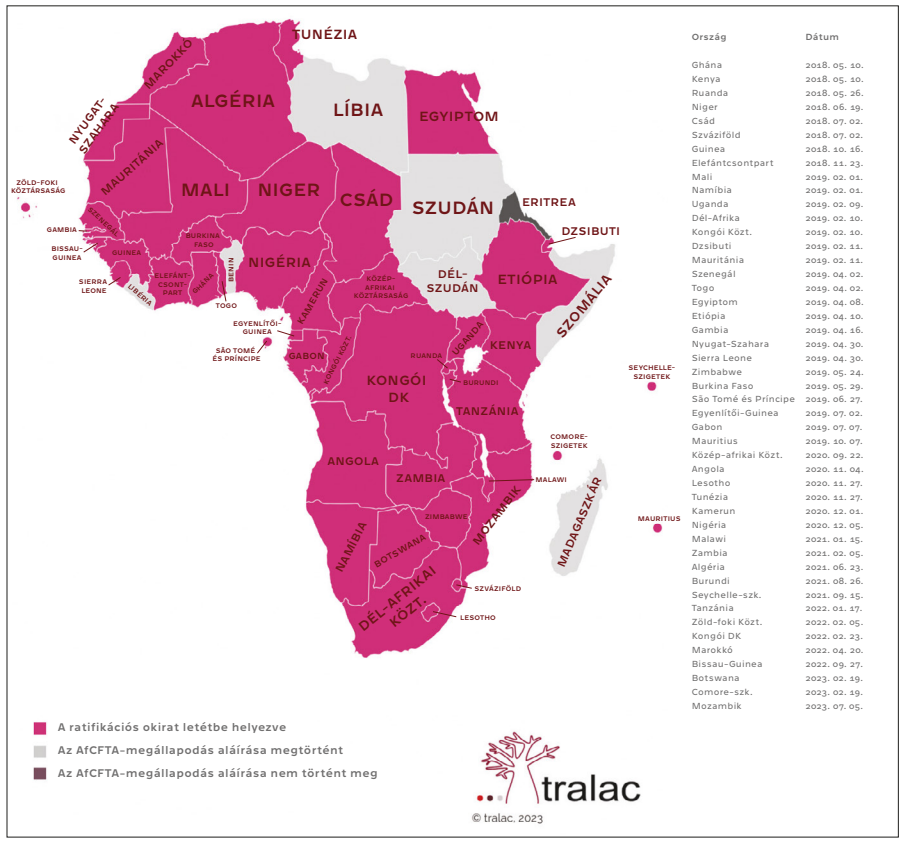
Az elmúlt évtizedek során az afrikai gazdasági rendszerek regionális integrációja nem csupán a kereskedelem liberalizációját tűzte ki célul. A törekvések ezen túlmenően magukba foglalták az egyes gazdaságok önállóságának biztosítását, amely a kontinens jövőjének szempontjából elengedhetetlen: Afrikában a magas szegénységi ráták, az élelmiszer- és vízhiány, illetve az instabil biztonsági környezet folyamatosan hátráltatja az országok fejlődését. A felsorolt problémák közül több is az Afrikában rejlő gazdasági potenciál kihasználatlanságából eredeztethető. Afrika természeti kincsekben gazdag, ugyanakkor erőforrásait – főként a kereskedelmet akadályozó tényezek okán – nem képes prosperitásra váltani. Ezen gátló tényezők lebontásának céljából fogalmazódott meg az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség létrehozásának gondolata. A kezdeményezés már nem feltétlenül számít újnak, éppen ezért érdemes lehet áttekinteni az eddig elért eredményeket, és rámutatni néhány megkerülhetetlen kihívásra is.

Az AfCFTA-kezdeményezés

Az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség (AfCFTA) alapító szerződését 2018-ban írta alá első ízben Ghána és Kenya. A kezdeményezés hivatalosan 2021-ben kezdte meg működését.[1] 2023 áprilisára az Afrikai Unió (AU) tagállamai közül összesen 54-en csatlakoztak az AfCFTA-hoz, 46-an már a szerződés ratifikációját is lebonyolították.[2] Az AfCFTA lényege az, hogy az országok közötti kereskedelemben

[1] Mlambo et al. 2022.
[2] AfCFTA 2023.

https://doi.org/10.36250/01181_22

Ország	Dátum
Ghána	2018. 05. 10.
Kenya	2018. 05. 10.
Ruanda	2018. 05. 26.
Niger	2018. 06. 19.
Csád	2018. 07. 02.
Szváziföld	2018. 07. 02.
Guinea	2018. 10. 16.
Elefántcsontpart	2018. 11. 23.
Mali	2019. 02. 01.
Namíbia	2019. 02. 01.
Uganda	2019. 02. 09.
Dél-Afrika	2019. 02. 10.
Kongói Közt.	2019. 02. 10.
Dzsibuti	2019. 02. 11.
Mauritánia	2019. 02. 11.
Szenegál	2019. 04. 02.
Togo	2019. 04. 02.
Egyiptom	2019. 04. 08.
Etiópia	2019. 04. 10.
Gambia	2019. 04. 16.
Nyugat-Szahara	2019. 04. 30.
Sierra Leone	2019. 04. 30.
Zimbabwe	2019. 05. 24.
Burkina Faso	2019. 05. 29.
São Tomé és Príncipe	2019. 06. 27.
Egyenlítői-Guinea	2019. 07. 02.
Gabon	2019. 07. 07.
Mauritius	2019. 10. 07.
Közép-afrikai Közt.	2020. 09. 22.
Angola	2020. 11. 04.
Lesotho	2020. 11. 27.
Tunézia	2020. 11. 27.
Kamerun	2020. 12. 01.
Nigéria	2020. 12. 05.
Malawi	2021. 01. 15.
Zambia	2021. 02. 05.
Algéria	2021. 06. 23.
Burundi	2021. 08. 26.
Seychelle-szk.	2021. 09. 15.
Tanzánia	2022. 01. 17.
Zöld-foki Közt.	2022. 02. 05.
Kongói DK	2022. 02. 23.
Marokkó	2022. 04. 20.
Bissau-Guinea	2022. 09. 27.
Botswana	2023. 02. 19.
Comore-szk.	2023. 02. 19.
Mozambik	2023. 07. 05.

1. ábra. *Az AfCFTA-ban részes államok felsorolása (2023. szeptemberi állapot)*
Forrás: Tralac Trade Law Centre 2023

szinte teljes egészében megszűnnek a vámok. A legérzékenyebb termékek 7%-a esetében a folyamat 10-15 év alatt fokozatosan zajlik majd le. Az AfCFTA ennek eredményeként 1,2 milliárd főt magába foglaló piacot hoz létre, és ennek nagysága 2500 milliárd USD lehet. Wassie és munkatársai tanulmánya számos empirikus kutatást szintetizál, és ennek eredményeként arra a következtetésre jut, hogy az AfCFTA reáljövedelemre gyakorolt hatása a 7%-ot is elérheti a vámok és a nem vámjellegű intézkedések eltörlése és a kereskedelem megkönnyítése révén, amely egyébként is dinamikusan változó környezetben történik majd.[3] Az előrejelzések szerint az egymás közti kereskedelemben 33 és 82% közötti növekedés várható, az élelmiszer-kereskedelem

[3] Wassie – Kornher – Von Braun 2022.

várhatóan 22%-kal nőhet, a vámbevételek csökkenése pedig 0,03% és 0,22% közötti lehet. Wassie és szerzőtársai rámutatnak, hogy az AfCFTA-t érintő tanulmányok eredményei általánosságban rávilágítanak a szóban forgó szakpolitikai beavatkozás lehetséges pozitív hatásaira, felhívják ugyanakkor a figyelmet, hogy az eredmények heterogének lehetnek az egyes régiók, országok és ágazatok között.[4] Ezen utóbbi ellenére lendületesen zajlott és zajlik a ratifikáció és a már megalkotott szabályok implementációja, a tanulmány 1. ábrája a regionális kereskedelmi integráció jelenlegi (2023 szeptembere) állapotát szemlélteti.

A számok látványos előrelépésről és a ratifikáció hatékonyságáról tanúskodnak, azonban széles körben ismert tény, hogy Afrika teljes történelme során alacsony intenzitással vette ki részét a globális értékesítési láncok működéséből, következésképpen az afrikai államokba áramló közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) mértéke is elenyésző maradt. Ezen túlmenően az afrikai országok egymással folytatott kereskedelme is eltörpül a külső és jellemzően nagyobb kereskedelmi partnerekkel folytatott külkereskedelmi tevékenység mutatói mögött. Korábban is voltak már regionális kereskedelmi kezdeményezések a kontinensen,[5] de ezek számos tényező mellett a kereskedelmi kapcsolatok gyér intenzitása miatt hamar kifulladtak.[6] A szabad kereskedelem nem csupán interkontinentális viszonylatban, de a földrészen belül is állandó nehézségekbe ütközött.[7] Ebből a felismerésből kiindulva az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség legfőbb rendeltetése, hogy lebontsa az áru-, tőke-, személy- és szolgáltatásforgalmat nagyban korlátozó akadályokat, így például a vámokat. A szabályozások liberalizációja jelentősen hozzájárulna a fejlődő gazdaságok integrálódásához a nemzetközi üzleti környezetbe.[8] Az AfCFTA kiemelt jelentőséget tulajdonít a magánszektor megerősítésének, külön stratégia is létrejött, amely ezt a célt szolgálja. A Private-Sector Engagement Strategy négy olyan szektort nevez meg, amelyben számottevő üzleti és befektetési potenciál rejlik. Ezenfelül lényeges aspektus, hogy az autóipari, a mezőgazdasági/feldolgozóipari, a gyógyszerészeti, illetve a szállítási és logisztikai szegmensek munkahelyeket teremtenek,

[4] Wassie – Kornher – Von Braun 2022.

[5] Többek között az alábbiak emelhetők ki: COMESA (Common Market for Eastern and Southern Africa), IGAD (Intergovernmental Authority on Development), EAC (East African Community), SADC (South African Development Community), SACU (South African Customs Union), ECCAS (Economic Community of Central African States), ECOWAS (Economic Community of West African States), CEN-SAD (Community of Sahel-Saharan States), UMA (Arab Maghreb Union – Union du Maghreb Arabe).

[6] Odularu–Adekunle 2017.

[7] Olukoshi 2004.

[8] World Economic Forum 2023.

csökkentve a munkanélküliséget és a szegénységet. A kezdeményezés számos nagy potenciállal rendelkezdő iparágat azonosít, és ezek közül néhány bemutatása történik az alábbiakban.

Jelentős potenciállal bíró iparágak az AfCFTA építőkövei

Általánosságban elmondható, hogy az említett iparágakban érdekelt külföldi vállalkozók befektetéseikkel elsősorban az Afrikán belüli mozaikos kereslet kielégítésére koncentrálhatnak. A helyben történő előállítás munkahelyeket biztosít a környéken élők számára, egyidejűleg pedig az exportértékesítési lehetőségeket is kibővíti. Az autóipari befektetések kiválóan alkalmasak az intraafrikai – tehát az Afrikán belül történő – kereskedelem ösztönzésére, hiszen a gépjárművek iránti kereslet számottevő. A rendkívüli módon komplex iparág hozzáadott értéke a 2021-es évben több mint 30 milliárd dollárt tett ki. Előrejelzések szerint ez az összeg 2027-re elérheti a 42 milliárd dollárt is, amely közel 40% bővülést jelentene.[9] Nagy keresletbővülés érzékelhető az autóipari termékeket illetően, amely főként az urbanizációs folyamatokból (valamint az ebből fakadó bérnövekményekből és a középosztály kiszélesedéséből) fakad. Pillanatnyilag a fogyasztói igények kielégítése túlnyomórészt import révén történik. Ugyanakkor a helyben történő gyártás az elmúlt néhány év során 7%-os évenkénti növekedést produkált. Az AfCFTA működése bizonyosan további emelkedéshez vezet, amely kedvezően érinti majd a helyi lakosokat.[10]

Afrikában az élelmezésbiztonság alapvető fontosságú kérdéskör, ezáltal a mezőgazdasági szektorra hagyományosan nagy teher nehezedik, és ezt a terhet minden évben csak rendkívül jelentős élelmiszer-behozatallal tudják enyhíteni.[11] A szegmens ugyanekkor meglehetősen csekély exportbevételekhez jut, tevékenysége leginkább nyers- és alapanyagok értékesítésére korlátozódik. Mindez azért jelent problémát, mert a nyersanyagok világpiaci ára sokkal kevésbé stabil, mint a kész termékeké. Afrika előnytelen mértékben függ a globális értékesítési láncoktól, ezáltal az ezeket érő esetleges sokkok is károsan érintik. A kontinens napjainkban éves szinten nagyjából 50 milliárd dollárnyi mezőgazdasági terméket importál, ám az AfCFTA előreláthatóan 574%-kal serkenti majd az Afrikán belüli mezőgazdasági termékeket érintő forgalmat 2030-ig, ezáltal csökkentve a túlzott dependenciát.[12]

[9] Agarwal et al. 2022.
[10] Agarwal et al. 2022.
[11] Besenyő 2019.
[12] World Economic Forum 2023.

A gyógyszeripar átlagosan 5% körüli éves növekedésre számíthat a 2022-től 2027-ig terjedő időszakban.[13] Afrikában a csomagolt gyógyszerkészítmények, illetve az orvosi műszerek a gyógyszeripari import 65 és 12%-át teszik ki. Előbbiek hatalmas piaci lehetőségeket hordoznak magukban, hiszen előállításuk sokkalta egyszerűbb, mint például a vakcináké. A kontinensen jellemzően előforduló fertőzések – AIDS, tuberkulózis – jelentős, évente 18 milliárd dollár értékű keresletet támasztanak a csomagolt gyógyszerek iránt. A szükségletek túlnyomó többségét (61%) Afrikán kívüli import segítségével fedezik. Mindösszesen a behozatal 3%-a (!) érkezik más afrikai országok területéről. Jól érzékelhető, hogy az intraafrikai kereskedelem alacsony intenzitása – akár a két fentebb körbejárt iparág esetében – nagy fokú importfüggőséget okoz, ennek enyhítése kimondottan fontos feladat.[14]

A szállítmányozási és a logisztikai ágazat kulcsfontosságú szerepet játszik a kereskedelem során. A teherszállítással célba juttatott termékek értéke éves szinten közel 37 milliárd USD-t tesz ki Afrikában. A AfCFTA-kezdeményezés nagy lendületet adhat az afrikai országok egymás közötti áruforgalmának. A tengeri kereskedelem forgalma egyes becslések szerint 2030-ra elérheti a 132 millió tonnát, amely adat a 2020-as évek elején mért 58 millió tonnához viszonyítva szembetűnő bővülést jelent. Az árufuvarozást illető kereslet ezzel párhuzamosan akár 28%-kal is megnövekedhet: 2030-ra közel 2 millió kamionra, 100 ezer vasúti kocsira és több mint 100 hajóra lehet szükség.[15] Az országok közötti kereskedelmi akadályok lebontásával jó esély mutatkozik a városi és a vidéki területek közötti fejlettségbeli szakadék szűkítésére is, ez a logisztikai szektor részére kínál befektetési lehetőségeket. A vidéki országrészek ellátási függősége egyre inkább a nagyvárosokhoz kötődik, ám ezek elérhetősége gyakran nehézkes. Az úthálózatok és a logisztikai infrastruktúra fejlesztése segíthet leküzdeni az említett nehézségeket.[16]

Jövőbeli kilátások, kihívások és konklúzió

Az Afrikai Kontinentális Szabadkereskedelmi Térség egyfajta kötelezettségvállalásként értelmezhető, amely mélyebb gazdasági integráció elérésére irányul Afrikában, mindenekelőtt az intrakontinentális kereskedelmi együttműködések mélyítésén, az iparosodás támogatásán, valamint a befektetések ösztönzésén keresztül. Az afrikai

[13] MarkNtel 2022.
[14] UN ECA 2021.
[15] UN 2022.
[16] World Economic Forum 2023.

államok gazdasági növekedésének és magas foglalkoztatottsági szintjének fenntartása szintúgy lényeges aspektus. A tervek és a remények szerint az AfCFTA fokozza Afrika ellenálló képességét a globális pénz- és élelmezésügyi krízisek tekintetében. Az új típusú koronavírus-járvány során is bizonyosságot nyert, hogy a kontinens érzékenysége a globális sokkokra még mindig kiemelten magas. A AfCFTA jövőbeni teljesítőképességét vizsgáló UNCTAD- (az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája) jelentés alapján kétféle lehetséges kimenetelt különíthetünk el egymástól. Amennyiben az összes, afrikai államok között fennálló, vámot és nem vámjellegű akadályt sikerül leépíteni, úgy hosszú távon az évenkénti 16 milliárd USD-t elérő nyereség sem elképzelhetetlen. Azonban megeshet, hogy némely országok egy-egy ágazatot kivonnak a kereskedelmi liberalizáció hatálya alól. Ebben az esetben a várható haszon is csökkenni fog, hozzávetőlegesen szektoronként 3–4 milliárd USD-vel. Ezenfelül az egyes iparágak mentességei közvetve a többi ország gazdasági növekedését is visszavethetik.[17] Fontos még azt is hangsúlyoznunk, hogy mint a legtöbb regionális integrációban, a már eleve helyzetben lévő és nagyobb potenciállal rendelkező országok többet profitálhatnak a kiszélesedő üzleti lehetőségekből, mint a világkereskedelemtől majdnem teljesen elzárt, szerény versenyképességgel rendelkező gazdaságok.[18]

[17] Saygili–Peters–Knebel 2018.

[18] Fofack et al. 2021; Halmai 2020; Tarrósy 2013.

Felhasznált irodalom

African Continental Free Trade Area (AfCFTA). Online: https://au-afcfta.org/

Agarwal, P. et al. (2022): *The African Continental Free Trade Area and the Automotive Value Chain.* ODI Report, no. 44.

Besenyő, J. (2019): The Africa Policy of Russia. *Terrorism and Political Violence,* 31(1), 132–153. Online: https://doi.org/10.1080/09546553.2018.1555976

Fofack, H. – Dzene, R. – Hussein, O. A. M. (2021): Estimating the Effect of AfCFTA on Intra-African Trade Using Augmented GE-PPML. *Journal of African Trade,* 8(2), 62–76. Online: https://doi.org/10.2991/jat.k.211122.001

Halmai P. (2020): *Európai gazdasági integráció.* Budapest: Dialóg Campus.

MarkNtel (2022): *Africa Pharmaceutical Logistics Market Research Report: Forecast (2022–27).* Online: https://www.marknteladvisors.com/research-library/africa-pharmaceutical-logistics-market.html

Mlambo, V. H. – Zubane, S. – Thusi, X. – Mlambo, D. N. (2022): The African Continental Free Trade Area. *Latin American Journal of Trade Policy,* 5(12), 75–106. Online: https://doi.org/10.5354/0719-9368.2022.64897

Naqvi, N. (2018): Finance and Industrial Policy in Unsuccessful Developmental States: The Case of Pakistan. *Development and Change,* 49(4), 1064–1092. Online: https://doi.org/10.1111/dech.12424

Odularu, G. O. A. – Adekunle, B. (2017): *Negotiating South-South Regional Trade Agreements.* London: Springer International. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-45569-3

Olukoshi, A. (2004): Changing Patterns of Politics in Africa. *Cadernos de Estudos Africanos,* (5/6), 15–38. Online: https://doi.org/10.4000/cea.1045

Saygili, M. – Peters, R. – Knebel, C. (2018): *African Continental Free Trade Area: Challenges and Opportunities of Tariff Reductions.* Online: https://unctad.org/system/files/official-document/ser-rp-2017d15_en.pdf

Tarrósy I. (2013): Afrikai perspektívák egy új világrendben. In Grünhut Z. – Vörös Z. (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén.* Pécs: Publikon, 275–298.

Tralac Trade Law Centre (2023): *African Continental Free Trade Area (AfCFTA) Legal Texts and Policy Documents.* Online: https://www.tralac.org/resources/our-resources/6730-continental-free-trade-area-cfta.html

UN ECA (2021): *Building Competitive and Resilient Pharmaceutical Value Chains Through the African Continental Free Trade Area.* Addis Ababa: United Nations Economic Commission for Africa.

United Nations (2022): *Private Sector as the Backbone of the AfCFTA Implementation.* Online: https://www.kas.de/documents/13332971/17139048/Policy+brief+-+Private+sector+as+the+backbone+of+the+AfCFTA+implementation.pdf/09f35ba4-326f-a283-bf48-5ee3965a1661?t=1655293939245

Wassie, M. A. – Kornher, L. – Von Braun, J. (2022): African Continental Free Trade Agreement: Review of Analyses of Likely Impacts and Challenges of Implementation. *ZEF Working Paper,* no. 38.

World Economic Forum (2023): *AfCFTA: A New Era for Global Business and Investment in Africa.* Online: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Friends_of_the_Africa_Continental_Free_Trade_Area_2023.pdf

Vásáry Miklós

Kihívások a Közös Agrárpolitikában

Az Európai Unió (EU) Közös Agrárpolitikája (KAP) az egyik alapvető közös politikának számít és az integráció fejlődése során folyamatosan segítette a közös célok elérését. Erre is figyelemmel át kell tekinteni, hogy a korábbi időszakok reformjai, korrekciói után milyen további kihívások és feladatok állnak a szakterület előtt annak érdekében, hogy az ágazati beavatkozások továbbra is szolgálhassák a KAP és az EU céljait.

Történelmi előzmények

1958-ban a Római Szerződésben az Európai Gazdasági Közösség tevékenységének egyik meghatározó pontjaként megjelent a mezőgazdaságot szabályozó közös politika. A fő célkitűzések keretében cél volt növelni a mezőgazdasági termelékenységet, méltányos életszínvonalat biztosítani a mezőgazdasági termelők számára, a mezőgazdasági termékeket érintően az ellátásbiztonságot megteremteni, stabilizálni a piacokat, továbbá megfizethető árakkal hozzájárulni az ellátási lánc fenntartásához. A technikai végrehajtáshoz kapcsolódó feltételek kidolgozása érdekében 1962 első napjaiban az Európai Közösségek hat alapító országának miniszterei megállapodást kötöttek, amely jogerőre emelte az európai integráció első közös agrárpolitikáját (KAP).[1]

A bonyolult tárgyalásokat követően az első jogalkotási aktusok működőképessé tették a KAP-ot és létrehozták a gabonafélék, a sertéshús, a baromfi, a bor, a gyümölcs- és zöldségfélék közös piacszervezéseit, valamint az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapot. A mezőgazdasági termelés értékesítésének biztosítása érdekében a termelői árak támogatásán alapuló garanciarendszer is megkezdte működését.[2]

[1] Halmai 2020a.
[2] Halmai 2020a.

https://doi.org/10.36250/01181_23

A közös piacszervezést érintően a piac egységessége, a közösségi preferencia és pénzügyi szolidaritás megvalósítása és működtetése megteremtette a tagállamokon átnyúló valódi közös politikát, amely napjainkban is – noha átalakuló fókusszal – lényegi része az európai integrációnak. A közös agrárpolitika esetében – az időközben végrehajtott reformok és átalakulások ellenére – is meghatározó az eredeti célok megvalósítása, hiszen az európai lakosságot megfizethető áron elérhető, biztonságos élelmiszerekkel kell ellátni. Ezzel együtt méltányos életszínvonalat kell biztosítani a mezőgazdasági termelők számára, és az egyes árupiacok stabilizálását is fenn kell tartani. Az első évtizedeket jellemző komplex és olykor igen költséges beavatkozási folyamatok eredménnyel jártak. Mára az Európai Unió mezőgazdasága hatékony és alapvetően versenyképes, miközben a fogyasztók is elégedettek.

Az 1992-es első jelentős reformszakasz, a MacSharry-reform (amely Ray MacSharry, az 1989 és 1992 között az Európai Bizottság ír mezőgazdasági biztosa után kapta a nevét) új megközelítést vezetett be a mezőgazdasági termelők támogatása tekintetében.[3] Így a KAP költségvetésének csökkentése mellett a túltermelés visszaszorítása és a nemzetközi kereskedelmi megállapodásokból (WTO – Blair House-megállapodás) eredő kötelezettségek teljesítése is lehetségessé vált. A reform a korlátlan garantált árakról és piactámogatásokról fokozatosan áttért a termőterület vagy az állatlétszám alapján nyújtott – a piaci viszonyokat meghatározó intézményi árak csökkentése miatti kompenzáció keretében megjelenő – jövedelemtámogatásra. Ezentúl komplex megközelítés keretében több kísérő intézkedés kialakítására került sor, amelyek a környezetvédelem támogatására, a mezőgazdasági területek erdősítésére vagy a generációváltás elősegítésére is vonatkoztak. Az első lényegi reformot több követte, amelyek közül kiemelendő a 2003-as (az 1995 és 2004 között az Európai Bizottság mezőgazdaságért felelős osztrák biztosa, Franz Fischler után elnevezett) Fischler-reform. A „félidős felülvizsgálat" alapján – válaszul az akkor meglévő és az EU keleti kibővítése miatt várhatóan megjelenő szakpolitikai kihívásokra – újításként vezették be az egységes területalapú támogatási rendszert (SPS). Ez olyan egységes mezőgazdasági kifizetést jelent, amely a KAP-támogatások nagy része esetében megszünteti a kifizetések és a termelés mennyisége közötti kapcsolatot. A támogatási rendszer a mezőgazdasági termelőknek a korábbi termelésen alapuló jogosultságokra, a környezetvédelem, az állatjólét, a növényvédelem és az élelmiszer-biztonság tekintetében betartandó kölcsönös megfeleltetési szabályokra, valamint a modulációs megközelítésre épül, amelynek keretében a nagyobb gazdaságoknak nyújtott transzferek csökkentése révén a vidékfejlesztési programokra lehetett forrásokat átcsoportosítani. A 2004 után csatlakozott tagállamok számára

[3] Jámbor–Mizik 2014.

lehetőség nyílt az egységes területalapú támogatási rendszer (SAPS) használatára, amelyben – az SPS-től eltérően – nincsenek támogatási jogosultságok. A támogatást kizárólag a mezőgazdasági termelők által bejelentett támogatható hektárszám alapján fizetik ki, és a támogatás mértéke az ország összes hektárjára azonos.[4]

A következő reformszakaszok – amellett, hogy az alkalmazott támogatási intézkedések keretében is új elemeket jelentettek meg – döntően a szemléletükben hoztak érdemi változást. A 2014 és 2020 közötti időszakra tervezett – az átmeneti időszakok miatt végül 2015 és 2022 között érvényben lévő – KAP-szabályozás – az ágazati célok és törekvések mellett – a mezőgazdasággal szemben támasztott új társadalmi elvárásoknak is meg kívánt felelni úgy, hogy a KAP eredeti célkitűzései mellett új elvárásokat fogalmazott meg.[5] A reform olyan területeken megjelenő kihívásokra kívánt reflektálni, mint az éghajlatváltozás, a természeti erőforrások fenntartható felhasználása, az állatjólét és az élelmiszer-biztonság. Erősebbé vált az igény a KAP mezőgazdasági kifizetéseinek környezetbarátabbá tételére, valamint a források igazságosabb elosztásának ösztönzésére (például a fiatal mezőgazdasági termelők támogatása vagy a termelők közötti újraelosztás elvének alkalmazása révén), továbbá a vidékfejlesztési projektekre fordított kiadások növelésére.[6]

A legutolsó átalakulás

A reformszakaszok és az alkalmazott intézkedések egyértelműen bemutatják, hogy miként vált egyre fontosabbá a termelékenység mellett a versenyképesség, majd a fenntarthatóság. Továbbá azt is, hogy az ágazati célok és érdekek mellett miként volt lehetőség még szélesebb összefüggésben értelmezni a mezőgazdasági tevékenységet, amelynek révén lehetővé vált az átfogó uniós célok mentén kialakuló stratégiák megvalósítása.

A változásokat összefogó tervezet esetében sajátos helyzetet teremtett, hogy 2018-ban elfogadta az Európai Bizottság a 2020 utáni KAP-ra vonatkozó jogalkotási javaslatokat, amelyek új végrehajtási modellt javasoltak, viszont az új összetételű Európai Bizottság 2019-ben nyilvánosságra hozta a Zöld Megállapodás (Green Deal) nevet viselő hosszú távú koncepciót, amely egyértelműsítette az EU elkötelezettségét az éghajlattal és a környezettel kapcsolatos kihívások kezelése mellett.[7] A Zöld

[4] Halmai 2020b.
[5] Baksa et al. 2018.
[6] Európai Parlament 2021.
[7] Európai Bizottság 2019.

Megállapodás ütemtervével összhangban bemutatták a *Termőföldtől az asztalig*[8] és a biológiai sokféleséggel kapcsolatos stratégiát.[9] Ezek a stratégiák a megállapodással együtt számszerűsített célokat határoztak meg az uniós mezőgazdaság és a vidéki területek számára, és további elvárásokat rögzítettek a 2018-as KAP-reformjavaslatról zajló intézményközi tárgyalások során. A Parlament és a Tanács hosszas tárgyalásokat követően, a rendes jogalkotási eljárás keretében megegyezett a KAP 2023–2027-es feltételeiről és a 2021. év végén hivatalossá váltak az új keretfeltételek, amelyeket már a Zöld Megállapodásra figyelemmel fogadtak el. Az új KAP a források igazságosabb elosztását, magasabb szintű zöld ambíciókat és eredményorientáltabb megközelítést irányozott elő. Ennek keretében a támogatási rendszert több átalakítás is érintette, amely merőben új eszköz, az – egyes nemzetek által összeállított és a Bizottság által elfogadott – úgynevezett KAP Stratégiai Terv mentén valósult meg. Ez a dokumentum lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy meghatározzák, miként szabályozzák az agrár- és vidékfejlesztési, azaz I. és II. pilléres támogatások működési kereteit és a várható hatásokat, továbbá rögzíthetik, hogy miként kezelik a helyi szükségleteket a közös célkitűzések mérhető eredményeinek elérése érdekében.

A főbb változások a termelők legszélesebb körét érintő közvetlen támogatások keretében történtek. A korábbi alaptámogatási rendszer átalakult, és a fenntarthatóságot elősegítő alapszintű jövedelemtámogatás meghirdetése vált lehetővé. A korábbi zöldítési jogcímet felváltva és annak környezeti vállalásait lényegesen meghaladva az új Agrárökológiai Program (AÖP) bevezetésére került sor, amely révén ösztönözhetőek a gazdák a minél szélesebb körű környezetvédelemi és éghajlatvédelmi erőfeszítések elérése érdekében. Tovább bővül a termelők közötti támogatás újraelosztási eszköztára, hiszen minden tagállamnak a kis- és közepes gazdaságok irányába a korábbinál jelentősebb mértékű támogatás-újraelosztást kell megvalósítania. A generációváltás előmozdítása érdekében változó feltételekkel újul meg a korábban is működő jogcím. Hasonlóra kerül sor a továbbra is elérhető termeléshez kötött támogatás keretében is.[10]

Az új intézkedések is már nagymértékben jelzik, hogy a mezőgazdasági termelést a megváltozott környezeti feltételekhez kell igazítani. Ennek fontos eszköze a környezet- és klímatudatos gazdálkodási gyakorlatok alkalmazása, amelyek fejlesztik a táj mozaikosságát és a biodiverzitás sokszínűségét, javítják a talajok állapotát és vízháztartását, vagy éppen szorgalmazzák a fenntarthatóbb növényvédőszer-használatot. Ezt segíti elő a már említett AÖP, amely zöldítésszerűen működő, tartalmában

[8] Európai Bizottság 2020b.
[9] Európai Bizottság 2020a.
[10] Európai Parlament 2021.

az agrár-környezetgazdálkodási támogatási formához (AKG) hasonló, önkéntes vállalásokon alapuló, egyéves támogatás keretében jelenik meg.[11]

A megvalósult változások és a bevezetett új intézkedések a közös agrárpolitika számára jelenleg továbbra is olyan célokat határoznak meg, mint az Európa-szerte fenntartható mezőgazdasági modell kialakítása, az élelmezésbiztonság megteremtése vagy a mezőgazdaság által az európai polgárok számára nyújtott egyéb szolgáltatások, a multifunkcionális mezőgazdaság által előállított, a társadalom számára elérhető közjavak megőrzése és fenntartása. Ugyanakkor ehhez olyan politikára van szükség, amely gazdaságilag életképes és egyúttal társadalmilag is fenntartható, miközben párhuzamosan jellemzi az intézkedéseket a környezetbarát és a piacorientált szemlélet, és mindez az európai országok és régiók sokfélesége ellenére egyszerű működési környezetben valósul meg.

További kihívások

A Covid–19-világjárvány egyértelműen megmutatta, hogy mennyire lényeges és meghatározó a szilárd és ellenállóképes élelmiszerrendszer, amely minden körülmény között képes működni, és amely képes elegendő mennyiségű és megfizethető árú élelmiszert biztosítani a fogyasztók számára. Ennek eredményeként a termelési színvonal megőrzése lényeges és meghatározó jelentőségű. A KAP-ot érintő 2022. évi közvélemény-kutatás (Eurobarometer) megerősítette, hogy az európaiak közel fele úgy véli, hogy a közös agrárpolitika (KAP) egyik fő célkitűzésének az EU-ban mindenkor a stabil élelmiszer-ellátás biztosításának kellene lennie.[12] A válaszadók több mint fele (55%, +6 százalékpont) úgy véli, hogy a KAP-nak hozzá kell járulnia a fogyasztók számára elfogadható élelmiszerárak biztosításához is. A válaszadók 79%-a, illetve 65%-a gondolja, hogy a KAP hatékonyan hozzájárul a stabil élelmiszer-ellátás és az elfogadható árak eléréséhez. A felmérés rámutatott, hogy a megkérdezettek szinte teljes mértékben tisztában vannak azzal, hogy a szélsőséges időjárási események, például az egyre súlyosabb áradások és aszályok hatással lehetnek az élelmiszer-ellátásra és az élelmezésbiztonságra. Többségük szerint a mezőgazdaság már eddig is jelentős mértékben hozzájárult az éghajlatváltozás elleni küzdelemhez, de kétharmaduk (67%) úgy véli, hogy az uniós mezőgazdasági termelők még többet tehetnének munkamódszerük megváltoztatásával, még akkor is, ha ez azt jelenti, hogy az uniós mezőgazdaság globálisan kevésbé lesz versenyképes.

[11] Európai Parlament 2021.
[12] Európai Bizottság 2022.

Az ilyen és ehhez hasonló vélemények is befolyásolták a legutolsó reformszakasz intézkedéseit. Ugyanakkor a bevezetett intézkedések jó irányú lépéseknek tűnnek a kitűzött környezeti vállalások elérése érdekében is. Viszont továbbra is figyelemmel kell lenni számos kritikus keretfeltételre és befolyásoló tényezőre, amely hat az ágazat tevékenységére, befolyásolja a jövőbeli fejlődés irányait. Ezek közül néhány kiemelést igényel:

- Alapvetően átalakul a KAP szerepe a közös politikák rendszerében. A biztonságos és egészséges élelmiszer-előállítás fontossága mellett egyre kisebb az ágazat költségvetésen belüli részaránya: a 2014 és 2020 közötti többéves pénzügyi tervében a KAP-ra fordítható kiadás aránya a teljes költségvetés 37,6%-át tette ki, ami a jelenlegi 2021 és 2027 közötti időszakra 28,5%-ra csökkent.[13] Bár ez még mindig jelentősnek minősíthető, mivel az ágazat kibocsátása már nem éri el az EU teljes GDP-jének 0,4%-át.
- Az ágazat működési sajátosságara figyelemmel továbbra is indokolt a nyereséges élelmiszer-termelés fenntartása. A biztonságos és elegendő élelmiszer-előállítás folyamatát nehezítik a makrogazdasági és nemzetközi folyamatok keretében megjelenő gazdasági nehézségek, a jelentősen erősödő piaci áringadozások, áremelkedések vagy a váratlan piaci sokkhatások (például 2022. évi aszály és energiaár-emelkedés). Így a hektikus piaci folyamatokhoz való alkalmazkodás, a válságállóság képességének fokozása kiemelt módon fel fog értékelődni a következő időszakban.
- A természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás és az éghajlatváltozás elleni fellépés azt fogja jelenteni a termelőknek, hogy az ökológiai szempontokat a gazdasági szempontok fölé kell helyezniük. Ugyanakkor a szűkülő támogatási keretösszegekre figyelemmel a felmerülő költségek teljes körű kompenzálása a piac részéről nem elvárható. Ez viszont azzal fog járni, hogy a termelők jelentős részének felül kell majd vizsgálnia működésének feltételeit, módosítania gyakorlatain, szélsőséges esetben ez akár a termelés felhagyásával is járhat, mivel az elvárt minimumfeltételek teljesítése csak veszteséggel biztosítható. A közös költségvetésből felhasználható források nagysága egyre kevésbé lesz összhangban az egyre növekvő célkitűzésekkel és elvárásokkal.
- Az urbanizáció mértékének növekedése miatt a területi egyensúly megőrzését és a vidéki területek sokszínűségének fenntartását biztosítani kell. A mezőgazdaság mindig fontos gazdasági és társadalmi hajtóerő a vidéki területeken, ezt meg kell őrizni, ezért fokozni kell azt, hogy az ágazat hozzá tudjon járulni az élhető vidéki területek fenntartásához.

[13] Európai Tanács 2021.

- A változó igényekhez az intézményi háttérnek is át kell alakulnia. A tervezési feladat nagyságának és a rendelkezésre álló erőforrásoknak a megítélése nem volt kellően átgondolt a részt vevő felek részéről. Sem a tagállamok, sem a Bizottság nem tudott annyi idő alatt megbirkózni a tervezés és a jogalkotás feladataival, mint ahogy azt előzetesen remélte. Ezzel együtt a KAP-ot érintő terhek és elvárások már jelentősen túlnőnek az ágazat keretein, így a megoldási lehetőségeket sem lehet már csak az ágazati intézkedések eddig alkalmazott eszköztárából kiválasztani.

Számos hatás van viszont amely jelzi, hogy az uniós szintű agrárpolitikai beavatkozásoknak új szemléletben, akár teljesen formabontó módon kell megvalósulniuk. Ehhez a belső és a külső hatásokra figyelemmel teljesen újra kell értelmezni az ágazat szabályozási kereteit, és valódi paradigmaváltás keretében indokolt új alapokra helyezni a 2027 után kezdődő támogatási időszak beavatkozásait. Várhatóan ekkor is az EU egyértelmű célja lesz, hogy csökkentse az uniós élelmiszerrendszer környezeti és éghajlati lábnyomát. Ehhez viszont az kell, hogy a korábbiaknál lényegesen jobban erősítsék az ágazat megújuló, ellenálló, az adaptációt biztosító képességét (reziliencia) annak érdekében, hogy biztosítható legyen az élelmezésbiztonság és a versenyképes gazdasági, környezeti és társadalmi fenntarthatóság.

Felhasznált irodalom

Baksa A. et al. (2018): *A Közös Agrárpolitika működésének 2020-után várható keretrendszere: A 2020 után működő uniós agrárpolitikai intézkedések és közvetlen támogatások várható feltételrendszerének bemutatása*. Miskolc: A Közgazdasági módszertani képzés fejlesztéséért Alapítvány.

Európai Bizottság (2019): *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az európai zöld megállapodás.* No. 640.

Európai Bizottság (2020a): *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A 2030-ig tartó időszakra szóló uniós biodiverzitási stratégia. Hozzuk vissza a természetet az életünkbe!* No. 380.

Európai Bizottság (2020b): *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A „termelőtől a fogyasztóig" stratégia a méltányos, egészséges és környezetbarát élelmiszerrendszerért.* No. 381.

Európai Bizottság (2022): *More Europeans Want a Stable Supply of Food in the EU at All Times According to Eurobarometer.* Online: https://agriculture.ec.europa.eu/news/more-europeans-want-stable-supply-food-eu-all-times-according-eurobarometer-2022-06-21_en.

Európai Tanács (2021): *Special Meeting of the European Council – Conclusions.* Online: https://www.consilium.europa.eu/media/45109/210720-euco-final-conclusions-en.pdf.

Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa (2021): *Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről.*

Halmai P. szerk. (2020a): *A Közös Agrárpolitika rendszere.* Budapest: Dialóg Campus.

Halmai P. (2020b): Közös agrárpolitika. In Kengyel Ákos (szerk.): *Európai uniós politikák*. Budapest: Akadémiai, 391–422.

Jámbor A. – Mizik T. (2014): *Bevezetés a Közös Agrárpolitikába.* Budapest: Akadémiai.

Kutasi Gábor

Közép-európai pénzügyi mélyintegráció – áralapú megközelítés

A hazai növekedéskutatás és integrációelemzés világát iskolateremtő módon formálja és reformálja Halmai Péter 2020-as műve, amely az európai gazdasági modell részleges kudarcáról szól.[1] A korszerű növekedési modellek példaértékű alkalmazásával friss szemléletet visz a nemzetközi integráció-gazdaságtani kutatásba. A módszertani iránymutatáson túl a szélesebb közönség számára új dimenziót nyit mind az európai, mind a hazai növekedési kudarcok megértéséhez. Halmai Péter integrációgazdaságtani aktivitása párhuzamosan terjed ki az integrációs folyamatok elemzésére és az európai növekedési pálya feltérképezésére. Az integráció gazdaságtanát Halmai Péter évtizedekre visszanyúló időtávban tölti meg rendre friss és újító gondolatokkal.[2] A növekedési potenciálra vonatkozóan szintén számos tanulmányban tett megállapításokat.[3]

A pénzügyi integráció keretét jelentő gazdasági és monetáris integráció folyamatára vonatkozóan az ünnepelt *Mélyintegráció* című könyve teremt biztos tudományos alapot. A Széchenyi-díjjal kitüntetett akadémikus nem kevesebbet vállalt a tudományterületen ezzel, mint hogy – a legújabb kereskedelmi és növekedési elméletekre támaszkodva – új paradigma keretébe helyezi mindazt, amit a gazdasági és monetáris integrációról eddig tudtunk és gondoltunk. Abból az általános felismerésből indul ki, hogy a 2010-es évek eleji euróövezeti válság megingatta az EU-ba mint a hatékonyabb gazdaságpolitika nemzetközi intézményrendszerébe vetett bizalmat és a gazdasági integrációs folyamatba vetett hitet. A hogyan például Benczes az intézményi elemzésen keresztül eljut arra a konklúzióra, hogy az EU közösségi szintű gazdasági kormányzása a megoldásból a probléma részévé vált a 2010-es években.[4] Mindezen fejlemények ellenére azonban a kötet az új kereskedelmi

[1] Halmai 2020.

[2] Az integráció átfogó kérdéseit tárgyaló műve például Halmai 2013, 2014, 2017, 2020a.

[3] Lásd többek között Elekes–Halmai 2013a, 2013b; Halmai 2011, 2014, 2015, 2018a; Halmai–Vásáry 2010, 2011.

[4] Benczes 2020.

https://doi.org/10.36250/01181_24

és növekedési elméletekre alapozott mélyebb közgazdaságtani összefüggések feltárása révén meggyőzően bizonyítja a rendszert összekapcsoló elemi erejű exogén és egyre inkább endogén kölcsönös függőségek fennállását és erősödő irányzatát.

A *Mélyintegrácó* elméleti rendszere és empirikus megalapozása a GMU növekvő homogenitásának és a gazdasági integráció elmélyítésének szükségszerűségét igazolja. Előbbiekből a magintegrációban az európai gazdasági kormányzás erősítése, egyben további szuverenitástranszfer következik. Ezzel ugyanis, ha a konvergenciát nem is minden esetben lehet erősíteni, viszont javítani lehet az eurózóna aszimmetrikus sokkelnyelő képességét (reziliencia), és ellensúlyozni lehet a dezintegráció most már valós fenyegetését. E folyamatnak szerves és elhagyhatatlan része a pénzügyi integráció. Csaba a pénzügyi szektort ellenőrző és átfogó bankuniót kifejezetten a pénzügyi integráció egyik meghatározó elemének tekinti.[5] A következőkben a tanulmány áttekinti, hogy milyen alapokon értelmezhető a mélyintegráció a pénzügyi szektorban, és Kelet-Közép-Európára vonatkozóan az értelmezés gyakorlatba ültetésével reflektál a Halmai Péter által alkotott mélyintegrációs értelmezési keretre.

A pénzügyi integráció értelmezési és mérési megközelítései

Moshirian arra a következtetésre jut, hogy az FDI „fontos eszközzé vált a multinacionális bankok számára, hogy belépjenek a fejlődő országokba".[6] Megállapítja, hogy az európai pénzügyi integráció és a nagy multinacionális bankok megjelenése együtt a verseny és a bankok konszolidációjának új korszakát hozta létre.

Beale és szerzőtársai a pénzügyi integrációt az alábbi hármas ismérvben fogalmazták meg: a pénzügyi eszközökre és szolgáltatásokra vonatkozó egységes szabályok, a pénzügyi eszközökhöz és szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáféréssel, valamint a piaci egyenlő bánásmód.[7] Beale és szerzőtársai,[8] valamint Baltzer és szerzőtársai[9] a pénzügyi integráció mérésének különböző módjait különböztetik meg: áralapú, híralapú és mennyiségi mérőszámokat. Az áralapú mérőszámok a β-konvergencia regresszióját elemzik a helyi hozamokról és *benchmarkokról*. A híralapú mérések az egységes piaci hírek és a helyi hozamok közötti összefüggést elemzik. A mennyiség alapú mérőszámok a bankszektor és a hitelek határon átnyúló penetrációját elemzik. Az ECB a pénzügyi integráció mérésére az áralapú

[5] Csaba 2019.
[6] Moshirian 2008: 2291.
[7] Beale et al. 2004.
[8] Beale et al. 2004.
[9] Baltzer et al. 2008.

és a mennyiségi mutatókat használta.[10] Ez a módszer a bankok esetében a hitelfelvételi költség kompozit indexét, a kis, közepes és nagy banki hitelek kompozit kamatlábait, valamint a betéti kamatlábakat alkalmazta áralapú mutatóként, valamint a nem belföldi részesedést a mérlegfőösszegben és a hitelállományban, illetve a nem hazai intézmények, valamint a határokon átnyúló hitelek és betétek arányát mint mennyiségi mutató.

Haan és szerzőtársai megkülönböztetik a pénzügyi integráció piaci, szabályozói és iparági dimenzióját.[11] A piaci dimenzió a hozamok, a hitelek és az eszközök határokon átívelő összehasonlíthatóságát és versenyét jelenti. A szabályozási dimenzió az egységes szabályokat és az egységes engedélyeket tartalmazza. Az iparági dimenzió összegzi a technológia és a szabványok ipari szintű harmonizációját az egyesült piacon. Haan és szerzőtársai elemezték a banki eszközök megoszlását, a lakossági banki kamatlábak konvergenciáját, a piaci koncentrációt és a bankok számát, valamint a határokon átnyúló felvásárlások számát.[12] A hitelpiaci konvergenciát Adam és szerzőtársai úgy mérték, hogy β- és σ-konvergenciát számoltak a háromhónapos bankközi kamatlábakon,[13] ugyanerre Dahl és szerzőtársai panel-adatelemzést készítettek.[14]

Dahl és szerzőtársai bevezették a „tevékenységszintű konvergencia" fogalmát mint keretet a banki tevékenység adaptációs időszaka eredményeinek értékelésére az egységes banki szabályozás egyes irányelveinek bevezetése után.[15] A konvergencia mérését az ügyfelek hiteleinek, betéteinek és értékpapírjainak termékcsaládjára és pénzügyi szerkezetére alkalmazzák. Módszerük a hitelek, az eszközök, az értékpapírok, a betétek, a részvények egymáshoz viszonyított arányának kiszámítása és panel-regresszióselemzés készítése átlagokkal és szórással.[16]

Pénzügyi integráció a banki nemzetköziesedés folyamatában

Az egységes európai bankpiacba történő pénzügyi integráció érvényesülhet a multinacionális bankok beruházási aktivitásán és a szabályozási harmonizáción keresztül is.[17]

[10] ECB 2015.
[11] Haan–Oosterloo–Schoenmaker 2009.
[12] Haan–Oosterloo–Schoenmaker 2009.
[13] Adam et al. 2002.
[14] Dahl–Shrieves–Spivey 2008.
[15] Dahl–Shrieves–Spivey 2008.
[16] Füzesi 2019 segít eligazodni a banki nyereségességet meghatározó tényezők között.
[17] Izgalmas leágazása a pénzügyi integrációnak a kriptopiacok együttmozgása, mint azt például Czeczeli–Vilonya 2022 elemzi. Ugyancsak érdekes az az elemzői szemlélet, amely Kovács–Pásztor 2021-ben megjelenik a jelzáloghitelezés kapcsán.

A multinacionális bankok előnyei közé sorolható a hazai bankokhoz képest többek között a nagyvállalati ügyfelek nemzetközi követése, a jobb technológia, a jobb hatékonyság megteremtése. Berger és szerzőtársai az alapján feltételezik a multinacionális bankok globális előnyét a hazai bankokhoz képest, hogy a multinacionális vállalatok jobb technológiával rendelkeznek a kockázatok értékelésére és nyomon követésére, valamint hatékonyabb megoldásokat alakítottak ki az erkölcsi kockázat kezelésére.[18] Clarke és munkatársai művére[19] alapozva Soussa a feltörekvő országokban a bankok FDI-jének következő tényezőit azonosította:[20] „(i) a szabályozási lehetőségek és a környezet változásai; (ii) fokozott gazdasági integráció a székhely és a fogadó országok között; (iii) információs költségek; (iv) profitlehetőségek; (v) konkrét intézményekre vonatkozó tényezők; és (vi) a felvásárló [pénzügyi] intézetek hazai piaca szempontjából releváns tényezők."

A kelet-közép-európai országok pénzügyi integrációja szorosan összefügg a kelet-közép-európai bankszektor transznacionalizálódásával. Haan és szerzőtársai a vállalati transznacionalizáció és a nemzetközi integráció elméletének keverékét nyújtotta.[21] A kelet-közép-európai banki folyamatok jobban megérthetők, ha a pénzügyi integráció mozgatórugóira használjuk a kifejezéseiket. A piac az optimalizálást, a méretezés hatékonyságát, valamint a technológiai és termékinnovációt kényszeríti ki – az egységes európai piacon folyó versenynek köszönhetően. A bankok kollektív akciói egységesítik a szektor gyakorlatát (például egységes szabványos fizetési rendszerek a bankközi kapcsolatokban). Mindeközben az állami akciók – mint a pénzügyi szolgáltatási akcióterv, a bankunió stb. – egységesítik a szabályozást. A három tényező együttesen mérhető konvergenciát idézett elő például a hozamokban, az egynapos hitelkamatokban és a lakossági banki kamatokban.[22] A pénzügyi integráció mérésének fontosságát az egységes bankpiac előnyei és kockázatai magyarázzák. Az erős kapcsolatok egyrészt az intenzívebb verseny révén hatnak a hatékonyságra, másrészt viszont az integrált piacon felgyorsul a negatív hatások tovagyűrűzése. Ez a negatív tovagyűrűzés a pénzügyi ragályosság.

Az egységes piac létrehozásának döntő kérdése az, hogy ez a folyamat képes-e egyesíteni a részpiacokat, és ezáltal növelni a költséghatékonyságot. A pénzügyi szektor különösen fontos az általános gazdasági költségek és a növekedés szempontjából, mivel az EU-ban minden vállalatnak és szinte minden polgárnak banki

[18] Berger et al. 2001. A vállalatok közötti kockázatmegosztásra vonatkozóan érdekes következtetésekre jut Fülöp–Tatay 2015.

[19] Clarke et al. 2001.

[20] Soussa 2004: 3.

[21] Haan–Oosterloo–Schoenmaker 2009: 108–112.

[22] Haan–Oosterloo–Schoenmaker 2009: 198–119, 223.

szolgáltatásokat kell igénybe vennie. A kelet-közép-európai (KKE) tagországok csoportjának EU-csatlakozása az egységes pénzügyi piac kiterjesztését is jelentette.

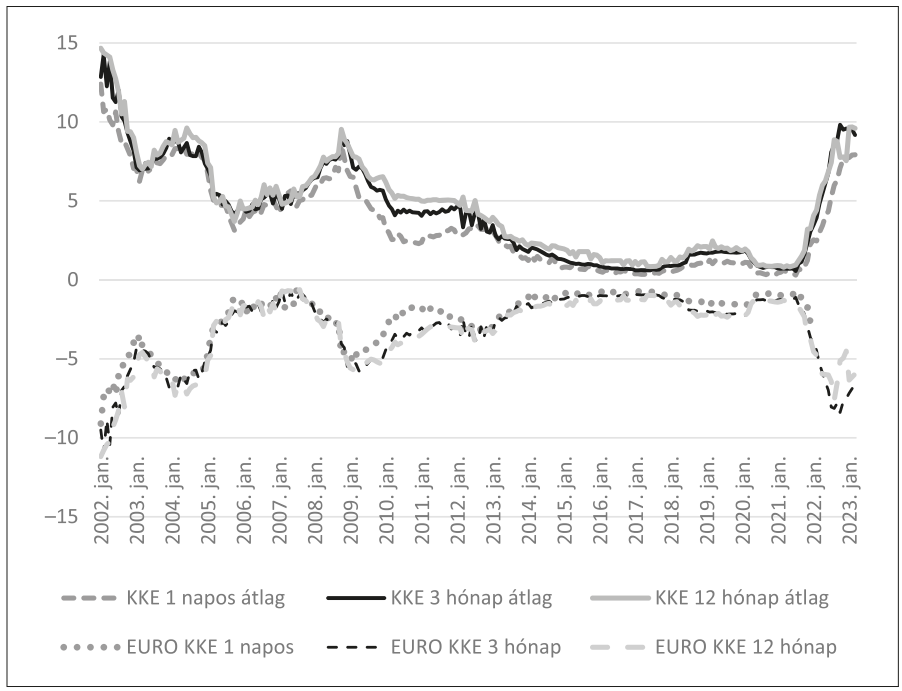
A következőkben a tanulmány a pénzügyi integráció ár- és mennyiségi szempontjait elemzi, a kelet-közép-európai országokra fókuszálva. A pénzügyi integráció mutatói a bankközi kamatlábak és a piaci részesedés, amelyeket a dolgozat elemez. Az elemzés hipotézise az, hogy a pénzügyi konvergencia a kelet-közép-európai országok bankszektorában ár- és mennyiségalapú mutatókkal mérhető.

A kelet-közép-európai bankok pénzügyi integrációjának áralapú mutatói

A pénzügyi integráció áralapú mutatóit a bankközi kamatokból számítjuk:[23] a kelet-közép-európai országok átlaga és szórása, valamint az eurózóna árfolyamai és a kelet-közép-európai árfolyamok átlaga közötti különbség. Minden mutató, mind a napi, mind a 3 hónapos árfolyamok esetében, az árak konvergenciáját mutatja. A strukturális különbségek azonban érzékennyé teszik ezeket a mutatókat a ciklikus vagy válsághatásokra, mivel a szórás és az euróárfolyamtól való eltérés átmenetileg extrém csúcsot/mélységet mutat a konvergencia trendje alapján például 2009-ben. Az országok hitelszerkezete is magyarázhatja az eltérést.

Amint azt az 1. és a 2. ábra szemlélteti, a gazdasági integráció mind a β-konvergencia, mind a σ-konvergencia szempontjából látványos eredményeket ért el egészen a 2022-ben meglóduló és széttartó inflációs folyamatokig. A 2002 és 2021 között időszak folyamataiban megfigyelhető, hogy a Bulgária, Csehország, Lengyelország, Magyarország és Románia átlagából képzett kelet-közép-európai (KKE) bankközi kamatok minden időtáv (egynapos, háromhónapos, egyéves) esetében egyrészt mérséklődő kamatszint pályáját követték, másrészt az euróövezet bankközi kamataitól egyre kisebb mértékben tértek el (EURO–KKE) (1. ábra). Sőt, a 2. ábra alapján kijelenthető, hogy az öt KKE-ország csoporton belüli különbsége is jelentősen lecsökkent, azaz a KKE-csoport szórása a nullához tartott.

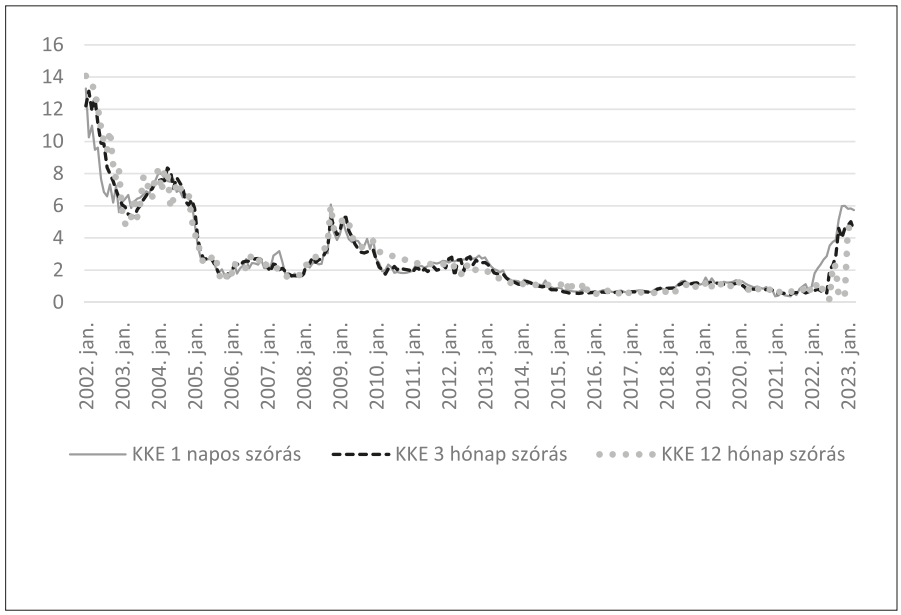
[23] Átfogó mélyintegrációs módszertannal szolgál Marton 2021. A banki likviditás mérhetőségéről pedig Kolozsi–Horváth 2020 ad kiváló módszertani megközelítést. A hitelkamatok további elmélyültebb elemzéséhez Füzesi 2021 ad támpontot. A bankközi piacok igen erősen épülnek a gazdasági szereplők közötti bizalomra, amelynek elillanása könnyen vezethet a pénzügyi szektor befagyásához és a pénzügyi integráció megakadásához. Ennek a bizalomnak a méréshez jelent segítséget Győrffy 2017 módszertana.

1. ábra. *β-konvergencia: bankközi kamatok: KKE-átlag és EURO–KKE-különbözet, havi, 2002. január – 2023. március, egynapos, 3 hónapos, 12 hónapos*
Megjegyzés: KKE = Bulgária, Cseho., Magyaro., Lengyelo., Románia; EURO–KKE = az euróövezeti bankközi kamat és a kelet-közép-európai bankközi átlagkamat különbözete
Forrás: saját szerkesztés Eurostat-adatok alapján

Mindez az integráció mélyülése szempontjából kedvezőnek tekinthető folyamat 2022-ben trendszerű módon megtört, a kamatdivergencia a 2009-es évek szintjére esett vissza mind a β-, mind a σ-konvergencia esetében. Ennek kiváltó oka a 2021 második felében a Covid-zárások feloldása után felélénkülő kereslet és a vele szemben nehézkesen visszaépülő kínálat következtében felfelé induló infláció, amelyet súlyosbított a 2022-ben a háború miatt földrajzilag aszimmetrikusan ható energiaár- és regulációs sokk. Utóbbi a kamatpolitikában, és így a piaci kamatokban is jelentős divergenciát okozott mind az abszolút kamatokban, mind az eurókamatoktól való eltérésben, mind a KKE-csoporton belüli szórás esetében.[24]

[24] Az inflációs sokkot megelőző konvergencia alacsony kamatainak időszakáról, a negatív kamatok piaci hatásairól Kutasi–Szabó 2019 ad részletesebb áttekintést esetelemzésen keresztül. A bankválságok kapcsán részletes módszertani és empirikus előzményt ír le Kutasi 2015, 2018.

2. ábra. *Σ-konvergencia: bankközi kamatok: a KKE-csoport szórása, havi, 2002. január – 2023. március, egynapos, 3 hónapos, 12 hónapos*
Megjegyzés: KKE = Bulgária, Cseho., Magyaro., Lengyelo., Románia
Forrás: saját szerkesztés Eurostat-adatok alapján

Következtetések

Számos kelet-közép-európai ország tagja az EU-nak, és így részt vesz az egységes pénzügyi piacon. A tanulmány célja az volt, hogy megállapítsuk, sikeres-e a pénzügyi integrációjuk a pénzügyi konvergencia feltételei szerint. A hipotézis az volt, hogy a pénzügyi konvergencia a kelet-közép-európai országok bankszektorában áralapú mutatókkal mérhető.

Megállapítást nyert, hogy az egységes piac megteremtésének döntő kérdése az, hogy ez a folyamat képes-e egyesíteni a részpiacokat, és ezáltal növelni a befejezési nyomást a költség-versenyképesség és az olcsóság ösztönzésére. A pénzügyi szektor különösen fontos az általános gazdasági költségek és a növekedés szempontjából, mivel az EU-ban minden vállalatnak és szinte minden polgárnak banki szolgáltatásokat kell igénybe vennie. A kelet-közép-európai (KKE) tagországok csoportjának EU-csatlakozása az egységes pénzügyi piac jelentős kiterjesztését is jelentette. Általános pénzügyi integrációjuk sikere jelentős kérdés az EU számára.

A pénzügyi mélyintegráció empirikus elemzése során az alábbiakra lehet következtetni: az áralapú mutatók (a KKE-átlag és -szórás, az eurózóna árfolyamainak különbsége és a kelet-közép-európai árfolyamok átlaga, a napi, illetve 3 hónapos árfolyamok) megerősítették a kelet-közép-európai régió árainak konvergenciáját. De az is megfigyelhető volt, hogy a strukturális különbségek érzékennyé tették ezeket a mutatókat a válság hatásaira, mivel a szórás és az euróárfolyamtól való eltérés átmeneti eltérést jelentett 2009-ben. 2022-ben azonban az áralapú mutatóban is megjelentek azok a dezintegrációs folyamatok, amelyekről Halmai is ír a brexitből kiindulva.[25] Jelen esetben az infláció elszabadulása és jelentős mértékű szóródása okozott divergenciát és dezintegrációs sokkot a pénzügyi szektor áralapú integrációs mutatóiban.

[25] Halmai 2020: 459.

Felhasznált irodalom

Adam, K. – Jappelli, T. – Menichini, A. M. C. – Padula, M. – Pagano, M. (2002): *Analyse, Compare, and Apply Alternative Indicators and Monitoring Methodologies to Measure the Evolution of Capital Market Integration in the European Union*. Online: https://www.researchgate.net/publication/237415991_Analyse_Compare_and_Apply_Alternative_Indicators_and_Monitoring_Methodologies_to_Measure_the_Evolution_of_Capital_Market_Integration_in_the_European_Union

Baele, L. – Ferrando, A. – Hördahl, P. – Krylova, E. – Monnet, C. (2004): Measuring Financial Integration in the Euro Area. *European Central Bank Occasional Paper,* no. 14.

Baltzer, M. – Cappiello, L. – De Santis, R. A. – Manganelli, S. (2008): Measuring Financial Integration in New EU Member States. *ECB Occasional Paper,* no. 81. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.1084908

Benczes I. (2020): *Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634543480

Clarke, G. – Cull, R. – Peria, M. – Sánchez, S. M. (2001): Foreign Bank Entry: Experience, Implications for Developing Countries, And Agenda for Future Research. *World Bank Policy Research Working Paper,* no. 2698. Online: https://doi.org/10.1596/1813-9450-2698

Czeczeli V. – Vilonya M. (2022): A kriptovaluták árfolyamának alakulása eseményelemzés alapján. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly,* 67(2), 235–251. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_2_5

Csaba L. (2019): A költségvetési és bankunió: vízválasztó a többsebességes EU-ban. In Halmai P. (szerk.): *Tagállami integrációs modellek: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban.* Budapest: Ludovika, 167–181.

Dahl, D. – Shrieves, R. E. - Spivey, M. F. (2008): Convergence in the Activities of European Banks. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money,* 18(2), 161–175. Online: https://doi.org/10.1016/j.intfin.2006.09.002

ECB (2015): *Financial Integration in the EU.* Online: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/financialintegrationineurope201504.en.pdf

Elekes, A. – Halmai, P. (2013a): Growth Model of the New Member States: Challenges and Prospects. *Intereconomics: Review of European Economic Policy,* 48(2), 124–130. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-013-0453-z

Elekes A. – Halmai P. (2013b): Az új tagállamok növekedési modellje: Kihívások és kilátások. *Külgazdaság,* 57(7–8), 32–66.

Füzesi, K. (2019): Factors of Return on Equity in the Hungarian Banking Sector. *Köz-Gazdaság,* 14(3), 308–315. Online: https://doi.org/10.14267/RETP2019.03.27

Füzesi K. (2021): A tőkeminimum hatása a magyar hitelkamatokra. *Európai Tükör,* 23(4), 103–119. Online: https://doi.org/10.32559/et.2020.4.8

Győrffy, D. (2017): Soft Concepts in Economics: The Challenges of Researching Trust. *Society and Economy,* 39(3), 301–320. Online: https://doi.org/10.1556/204.2017.39.3.2

Haan, J. de – Oosterloo, S. – Schoenmaker, D. (2009): *European Financial Markets and Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511806230

Halmai P. (2011): Válság és potenciális növekedés az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle,* 58(12), 1059–1081.

Halmai P. (2013): Európai integráció és szuverenitás. A gazdasági kormányzás új dimenziói. *Magyar Tudomány,* 174(4), 411–421.

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok*. Budapest: Akadémiai.

Halmai P. (2015): Az európai növekedési potenciál eróziója és válsága. *Közgazdasági Szemle,* 62(4), 379–414.

Halmai P. (2017): Új geometria: „teljes" gazdasági és monetáris unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány,* 178(1), 6–17.
Halmai P. (2018a): Az európai növekedési modell kifulladása. *Közgazdasági Szemle,* 65(2), 122–160. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2018.2.122
Halmai P. (2018b): A Brexit lehetséges gazdasági hatásai. Gazdaságtani alapok, módszertani lehetőségek. *Európai Tükör,* 21(2), 7–32.
Halmai P. (2019a): Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle,* 66(6), 687–712. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2020.9.837
Halmai P. (2019b): Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében. In Kovács L. P. (szerk.): *Közel Európa távol.* Budapest: Éghajlat, 189–230.
Halmai P. szerk. (2019c): *Tagállami integrációs modellek. A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban.* Budapest: Dialóg Campus.
Halmai P. (2020a): *Európai gazdasági integráció.* Budapest: Dialóg Campus.
Halmai P. (2020b): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569
Halmai P. (2020c): A brexit gazdaságtana. In Halmai P. (szerk.): *A brexit forgatókönyvei és hatásai.* Budapest: Dialóg Campus, 85–212.
Halmai P. (2020d): A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete. *Közgazdasági Szemle,* 67(9), 837–877.
Halmai P. (2020e): A populizmus ára: a Brexit adó. *Magyar Tudomány,* 181(12), 1621–1635.
Halmai, P. – Vásáry, V. (2010): Growth Crisis in the EU: Challenges and Prospects. *Intereconomics: Review of European Economic Policy,* 45(5), 329–336. Online: https://doi.org/10.1007/s10272-010-0353-4
Halmai, P. – Vásáry, V. (2011): Crisis and Economic Growth in the EU: Medium and Long-Term Trends. *Acta Oeconomica,* 61(4), 465–485. Online: https://doi.org/10.1556/aoecon.61.2011.4.4
Fülöp, K. – Tatay, T. (2015): The Co-Operation between a Private and a Public Company from the Perspective of Desirable Risk Allocation. *Science Journal of Business and Management,* 3(1), 53–58.
Kolozsi P. P. – Horváth G. (2020): Mennyit ér a likviditás? A magyar bankrendszer likviditáskeresleti függvényének becslése. *Közgazdasági Szemle,* 67(2), 113–139. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2020.2.113
Kovács, L. – Pasztor, Sz. (2021): How to Breathe a New Life Into the Global Mortgage Market? – An Alternative Solution. *Journal of International Studies,* 14(2), 181–193. Online: https://doi.org/10.14254/2071-8330.2021/14-2/12
Kutasi, G. (2015): Banking Contagion under Different Exchange Rate Regimes in CEE. *Society and Economy,* 37(1), 109–127. Online: https://doi.org/10.1556/socec.37.2015.1.6
Kutasi, G. (2018): Stability of CEE Banks in the Crisis Years. Capital Adequacy and Too-Big-to-Fail Parent Banks in CEE. *Polgári Szemle,* 14(Spec.), 241–254. Online: https://doi.org/10.24307/psz.2018.0416
Kutasi, G. – Szabó, E. (2019): The Effects of Negative Interest Rates on the Monetary Transmission Mechanism – The Case of Switzerland. *Köz-Gazdaság,* 14(3), 286–292. Online: https://doi.org/10.14267/RETP2019.03.24
Marton Á. (2021): Integrációs elméletek kvantitatív gazdaságtana – Fókuszban a mélyintegráció. *Statisztikai Szemle,* 99(10), 997–1004. Online: https://doi.org/10.20311/stat2021.10.hu0997
Moshirian, F. (2008): Financial Services in an Increasingly Integrated Global Financial Market. *Journal of Banking & Finance,* 32(11), 2288–2292. Online: https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2008.03.003
Soussa, F. (2004): *A Note on Banking FDI in Emerging Markets: Literature Review and Evidence from M&A Data.* London: Bank of England.

Király Miklós

A nemzetközi adásvétel és a késedelmi kamat mértéke

Több mint 40 éve, hogy nagy érdeklődéssel hallgattam az Ünnepelt közgazdaságtani előadásait az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. Ez az emlék vezetett arra, hogy olyan tanulmánnyal köszöntsem a jeles évfordulón, amely nemcsak a joghoz és a jogegységesítéshez, de a közgazdaságtanhoz is kötődik, hiszen témája a kamat, pontosabban a késedelmi kamat meghatározása.

Az egységes adásvételi jog megalkotása során kezdettől fogva kihívást jelentett a nem vagy késedelmesen fizetett összeg, jellemzően a vételár után fizetendő kamat kérdése. Vajon rögzíthető a globális alkalmazásra törekvő egyezményekben a késedelmi kamat mértéke? És ha igen, milyen módszerrel határozandó meg? Létezik-e optimális megoldás? Miként az elemzésből fokozatosan kibomlik majd, a jogi sokszínűséget itt sem könnyű áthidalni.

A különböző államok jogrendszerei eltérő módon szabályozzák a késedelmi kamat mértékét, és még a nemzetközi adásvételi jog egységesítését célzó eszközök is eltérő szabályokat tartalmazhatnak. Ez a tanulmány áttekinti a különböző szabályozási modelleket, az egységes jog alábbi forrásait elemezve: az 1935-ös és az 1939-es UNIDROIT-tervezetet,[1] az 1964-es hágai egyezményt (ULIS),[2] a bécsi vételi egyezményt (CISG),[3] az UNIDROIT-alapelveket (UPICC)[4] és a közös európai

[1] International Institute for the Unification of Private Law 1935; továbbá Projet D'Une Loi Uniforme sur la Vente Internationale Des Objets Mobiliers Corporels; Draft Uniform Law on International Sales of Goods (Corporeal Movables) 1948: 103–159.

[2] Convention relating to a Uniform Law on the International Sale of Goods (ULIS).

[3] Az Egyesült Nemzetek Egyezménye az Áruk Nemzetközi Adásvételi Szerződéseiről (1980. április 11.) (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, CISG), Magyarországon kihirdette az 1987. évi 20. törvényerejű rendelet. Az egyezmény átfogó bemutatásához és részletes magyarázatához lásd Sándor–Vékás 2005; továbbá Szabó 2014.

[4] Legutóbbi kiadása: *UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016* (a továbbiakban: UPICC 2016); angol–magyar kétnyelvű kiadásban Király 2014.

https://doi.org/10.36250/01181_25

adásvételi jog tervezetét (CESL).[5] Az európai szerződési jog elvei (PECL)[6] és a közös referenciakeret tervezete (DCFR)[7] rendelkezéseit csak kiegészítésként említi, mivel ez utóbbiak minden kiválóságuk ellenére nem hivatalos kezdeményezések vagy intézmények munkájának eredményei. Az elmúlt évtizedek *különböző* szabályozási mintáinak elemzésével ez az összehasonlító-történeti megközelítés lehetővé teszi a mai jogfejlődés jobb megértését. Továbbá hozzájárulhat a jövőbeli megoldások sikeres kidolgozásához.

Az UNIDROIT 1935-ös tervezete több helyen adott szabályozást a késedelmi kamatra nézve. Így 75. cikkében rögzítette, hogy késedelmes fizetés esetén az eladó jogosult kamatra az elmaradt összeg tekintetében. Ha az eladó a késedelem következtében kárt szenvedett (ideértve az elmaradt hasznot is), amely meghaladja a kamat mértékét, a vevőnek kártérítést kell fizetnie, amennyiben a vevő előre látta vagy a szerződéskötés pillanatában észszerűen előre láthatta a kárt okozó eseményeket. A rendelkezés meghatározta a kamat mértékét is, mégpedig a vevő államának hivatalos leszámítolási kamatlába *(official discount rate)* +1%-ban. A kamatos kamat nem volt megengedett, leszámítva, amikor folyószámla-szerződés volt az eladó és a vevő között.[8] A vevő államán a vevő telephelye vagy lakóhelye *(business establishment or ordinary residence)* szerinti államot értették a kapcsolódó jelentés szerint.[9] Hivatkozható továbbá a rokon természetű 98. cikk, amely szerint, ha az eladónak vissza kell fizetnie a vételárat, akkor ezután kamat is jár, a fizetés napjától számítva.[10]

Az 1935-ös tervezet tehát átfogó szabályozást adott, mégpedig a vevő államának kamatlábára építve, az államok és jogi kultúrák közötti különbség ellenére. A jelentés 75. cikkhez fűzött magyarázata csak annyit állapított meg, hogy az angol jog hosszú ideig kivétel volt a késedelmi kamatra kötelezés szankciója alól, de hivatkozott

[5] CESL, Common European Sales Law, Javaslat Az Európai Parlament és a Tanács Rendelete a közös európai adásvételi jogról, COM(2011)0635 végleges – 2011/0284 (COD).

[6] Lando–Beale 2000; Lando et al. 2003.

[7] Von Bar – Clive – Schulte-Nölke 2009b. A DCFR-t készítő Study Group on European Civil Code and the Research Group on EC Private Law munkájának teljes eredményét publikálta: Von Bar – Clive – Schulte-Nölke 2009a.

[8] 1935-ös UNIDROIT-tervezet: 75. cikk: „In case of delay in payment the seller is entitled to interest on the arrears of the price. If the seller, by reason of the delay, has suffered damage (including loss of profit) in excess of interests of the arrears, the buyer shall compensate the seller in so far as the buyer foresaw or at the time of the conclusion of the contracts could reasonably have foreseen the events causing the damage. The rate of interest shall be equal to the official discount rate of the country of the buyer + 1%. Compound interest shall not be allowed except where there is a current account between the buyer and the seller."

[9] 1935-ös UNIDROIT-tervezet: Magyarázat, 59.

[10] „The purchase price shall carry interest, to be calculated from the day of payment, in all cases where the seller is bound to refund it."

az 1934-es *Law Reform Act* szabályaira, amelyek legalábbis lehetővé tették a bíróságok számára, hogy késedelmi kamatot is megítéljenek.[11] A kártérítéshez kapcsolódva megjelent továbbá az „észszerűen előre láthatta" fordulat, amely közvetlenül vagy közvetve, áttételesen jelentős hatást gyakorolt más nemzetközi egyezményekre és jogrendszerekre.[12]

Az UNIDROIT 1939-es tervezete a lényeget tekintve megismételte ezeket a rendelkezéseket. Bár érdekes módon a nem fizetés *(non-payment)* szankcióit felsoroló 64. cikkében nem említette a késedelmi kamatot, azonban itt utalt a 86. cikkre, amely viszont már részletesen szabályozta a kérdést, azzal a különbséggel, hogy a vevő kártérítési felelősségét illetően nem használta az „észszerűen előre látható" fordulatot,[13] inkább olyan eseményekre utalt, amelyekről a vevő tudott, vagy amelyeket figyelembe kellett volna vennie *(events which he knew or ought to have taken into consideration).*

Az ULIS 81. és 83. cikke szintén ezen a nyomvonalon, szabályozási pályán haladt. Így szintén rögzítették, hogy kamat jár az eladó által visszatérítendő vételár után a fizetés napjától fogva. A vevő kötelezettségeit tekintve pedig kamat jár a késedelmesen megfizetett vételár után, amelynek mértéke az eladó szokásos telephelyén, tartózkodási helyén alkalmazott hivatalos leszámítolási kamatláb +1%.[14] A modell tehát ugyanaz maradt, viszont annyi változás, sőt fordulat mégis történt, hogy a *vevő* országának kamatlába helyett az *eladó* országa kamatlábát tekintették kiindulási pontnak a késedelmi kamat számítása során.

[11] 1935-ös UNIDROIT-tervezet: Magyarázat, 5.

[12] Lásd például az új magyar Ptk. 6:143. §-t a kártérítés mértékéről és az előreláthatóságról.

[13] 1939-es UNIDROIT-tervezet: 86. cikk: „In case of delay in payment of the price, the buyer shall be bound to pay interest at a rate equal to the official discount-rate of the country of the buyer plus 1%. Compound interest shall not be allowed except where there is a current account between the buyer and the seller. Nevertheless, if on account of the delay in paying the price, the seller suffered a damage exceeding the interest, the buyer shall reimburse it to the seller where the delay is due to events which he knew or ought to have taken into consideration at the time of the conclusion of the contract."

[14] ULIS: 81. cikk: „1. Where the seller is under an obligation to refund the price, he shall also be liable for the interest thereon at the rate fixed by Article 83, as from the date of payment.
2. The buyer shall be liable to account to the seller for all benefits which he has derived from the goods or part of them, as the case may be:
(a) where he is under an obligation to return the goods or part of them; or
(b) where it is impossible for him to return the goods or part of them, but the contract is nevertheless avoided."
ULIS: 83. cikk: „Where the breach of contract consists of delay in the payment of the price, the seller shall in any event be entitled to interest on such sum as is in arrear at a rate equal to the official discount rate in the country where he has his place of business or, if he has no place of business, his habitual residence, plus 1%."

Az elődökhöz képest nehéz kompromisszumot testesít meg,[15] és pontos szabályozás helyett csak félmegoldást ad a bécsi vételi egyezmény 78. cikke a késedelmi kamatról: „Ha valamelyik fél elmulasztja a vételár megfizetését, vagy bármely más összeg megfizetésével hátralékban van, a másik fél jogosult annak kamatára, függetlenül a 74. cikk alapján érvényesíthető kártérítési jogától." Újdonsága a szabálynak, hogy egyetlen tömör rendelkezésben, összefoglalóan szól a késedelmi kamatról, nem külön cikkekben a vevő által késedelmesen megfizetett vételár vagy az eladó által visszatérítendő vételár után fizetendő kamatról. A rövid rendelkezés olyan érzékeny kérdésre született válaszként, amely akár a bécsi vételi egyezmény zátonyra futását is okozhatta volna. A tárgyaló küldöttségek között ugyanis erősen vitatott volt, hogy egyáltalán kívánatos-e normát alkotni arról, hogy a hátralékos pénztartozás után kamat jár, bár korábban az UNIDROIT tervezetei és az ULIS már egyértelmű szabályokat adott. Hasonlóan különbségek jelentkeztek a kamat meghatározásának mikéntjét illetően.

A nézeteltérések gyökere ebben az esetben is a különböző jogi hagyományokban és kultúrákban rejlik. Közismert az iszlám hatása alatt álló jogrendszerek elutasító álláspontja a kamatról, figyelemmel a *sariára,* amely kifejezetten tiltja a kamatok szedését.[16] De a CISG születése idején például az Egyesült Királyságban sem volt általános, törvényi vagy bírói gyakorlatban gyökerező előírás a kamatfizetési kötelezettségről. A Lordok Háza a *President of India v. La Pintada*-ügyben hozott ítéletében még 1985-ben is elutasította, hogy változtasson az évszázados gyakorlaton, és általában jogot biztosítson késedelmi kamat követelésére, függetlenül attól, hogy a felek szerződésükben kikötötték azt vagy sem.[17] A helyzetet csak az 1998-ban elfogadott *Late Payment of Commercial Debts Act* változtatta meg, törvény által biztosítva a jogot a késedelmi kamat követeléséhez,[18] legalábbis a kereskedők közötti adásvételi, szolgáltatási szerződések körében.[19]

A kontinentális jogrendszerekben ugyanakkor régóta bevett jogintézményről volt szó, azzal, hogy a késedelmi kamat megítélésének feltételeiben[20] és számításában

[15] Dornis 2019: 361. Annak ellenére, hogy eredendően az ULIS 83. cikkét kívánta követni a CISG is, ahogy azt az 1976-os tervezet 58. cikke is még tükrözte. *Report of the Working Group on the International Sale of Goods on the work of its seventh session* 1976.

[16] Sándor–Vékás 2005: 467; Vogenauer 2015: 1013. A középkorban a keresztény egyházi törvények is általában tiltották a kamatszedést. De a kamat mint intézmény bírálata egészen Arisztotelészig nyúlik vissza, azzal, hogy a kritikák fókuszában nem a késedelmi kamat, hanem a hitel után szedett kamat állt. Lásd ehhez Muzslay 1993: 89, 155.

[17] *President of India v. La Pintada Compagnia Navigacion SA* (1985) A.C. 104 (H. L.).

[18] Lando–Beale 2000: 452.

[19] Vogenauer 2015: 1013.

[20] A felróhatóságot feltételező késedelmi kamat és a kártérítés összefüggéséről az olasz jogban lásd Mari 2005: 469–470.

itt is jelentős különbségek merültek fel, hiszen volt, ahol a polgári törvénykönyv rögzítette,[21] míg máshol, rugalmasabb rendszert alkalmazva, évente vagy kétévente állapították meg, adott esetben átlagot számolva az előző 12 hónap leszámítolási kamatlábaiból.[22] Ebben a helyzetben az is eredmény volt, hogy elismerték a pénz használatának időbeli kiterjedéséből következő értékét *(time value of money),* s a késedelmi kamat intézménye egyáltalán bekerült a bécsi vételi egyezmény szövegébe, mégpedig az utolsó pillanatban, bár a késedelmi kamat mértékéről, annak számítási módjáról már nem született megállapodás.[23] A korábbi tervezetekben egyébként csak a 84. cikk (1) bekezdése rokon tartalmú rendelkezéséről volt egyetértés, amely szerint: „Ha az eladó a vételár visszatérítésére köteles, úgy annak a vételár megfizetése napjától számított kamatát is köteles megfizetni." A bécsi vételi egyezmény 78. cikke számos értelmezési kérdést vet fel. Így például, hogy mikortól esedékes a késedelmi kamat fizetése, lehet-e kártérítési összeg után kamatot követelni, megalapozza-e a rendelkezés a kamatos kamatok *(compound interest)* igényét. Mindezzel igen behatóan foglalkozik a jogirodalom, részben eltérő álláspontokat képviselve.[24] A bécsi vételi egyezmény Tanácsadó Testülete *(CISG Advisory Council)* 14. számú véleményében tekinti át ezeket a kérdéseket.[25] Jelen elemzés azonban csak az egység és a sokféleség problémája szempontjából talán legérdekesebb területtel, a késedelmi kamat mértékének meghatározásával foglalkozik, amelyről szintén hallgat a CISG.

Ebben a helyzetben a felek számára kézenfekvően adódik a lehetőség, hogy szerződésükben döntsenek a késedelmi kamatról. E szerződési szabadságnak azonban ma már korlátai is vannak: így például az Európai Unió tagállamaiban a 2011/7/EU irányelv a kereskedelmi ügyletekhez kapcsolódó késedelmes fizetésekről,[26] illetve az azt átültető tagállami jogszabályok. Az irányelv 2. cikke meghatározza a késedelmi kamat minimális mértékét,[27] 7. cikke szerint pedig a késedelmi kamatot kizáró szerződési feltétel vagy

[21] ABGB: 1333–1335. §; BGB: 288. §; *Codice Civile:* 1224., 1282. és 1284. cikk. A magyar szabályozáshoz lásd a Ptk. 6:48. §-át, illetve 6:155. §-át (vállalkozások közötti szerződés).

[22] Így Dániában, illetve Franciaországban. Lando–Beale 2000: 452–453.

[23] Schwenzer–Fountoulakis–Dimsey 2012: 573.

[24] Dornis 2019: 366; Sándor–Vékás 2005: 461–462; Schlechtriem–Schwenzer 2016: 1113–1117.

[25] *CISG-AC Opinion,* no. 14. Interest under Article 78 CISG, Rapporteur: Professor Doctor Yesim M. Atamer, Istanbul Bilgi University, Turkey. Adopted unanimously by the CISG Advisory Council following its 18th meeting, in Beijing, China on 21 and 22 October 2013 (A továbbiakban: *CISG-AC Opinion,* no. 14.).

[26] Az Európai Parlament és a Tanács 2011/7/EU irányelve (2011. február 16.) a kereskedelmi ügyletekhez kapcsolódó késedelmes fizetések elleni fellépésről (átdolgozás) (2011).

[27] 2011/7/EU irányelv: 2. cikk, Fogalommeghatározások, 6. pont: „»késedelmes fizetés esetén alkalmazott törvényes kamat«: egyszerű késedelmi kamat, amelynek mértéke megegyezik

gyakorlat súlyosan hátrányosnak minősül, s a tagállamoknak biztosítaniuk kell, hogy mint ilyen ne legyen végrehajtható, vagy erre hivatkozással kártérítési igényt lehessen támasztani. Ezen a ponton tehát az egyetemes és a regionális jogegységesítés találkozik, bár nem ütközik, mert a CISG nem határozza meg a késedelmi kamat mértékét, ám adott esetben együttesen értelmezendőek a különböző jogforrások. A CISG 78. cikkének rendelkezéseitől – miként a 12. cikk kivételével az összestől – a szerződő felek egyező akarattal eltérhetnek, illetve kitölthetik hézagjait. Az egyezmény tehát nem tiltja azt sem, hogy a felek kizárják a késedelmi kamat fizetését, azonban az Európai Unió joga, a fentebb hivatkozott irányelv ezt már nem teszi lehetővé.

Az irányelvet átültetve a magyar Ptk. 6:106. § (6) bekezdés *a)* pontja szerint a vállalkozások érdekeinek képviseletét ellátó szervezet kérheti az olyan általános szerződési feltétel semmisségének megállapítását, amely vállalkozások közötti szerződésben kizárja a késedelmi kamatfizetési, illetve kizárja vagy korlátozza a követelés behajtásával kapcsolatos költségek megfizetésére vonatkozó kötelezettséget. Ezen túlmenően a késedelmi kamat mértéke[28] is a jóhiszeműség és a tisztesség követelményének van alávetve, tekintettel a Ptk. 6:106. § (1) bekezdésére.[29]

Más, nem EU-tagállamok jogában az uzsorás szerződések tilalma állíthat korlátot a kamat mértékének megállapításánál.[30] Ugyanakkor néha a szerződő felek teljesen jogszerű megállapodása sem vezet optimális eredményre, és akár a késedelemi kamat magas mértékéből adódó túlzó kompenzációhoz vezethet. Az adós nem rendelkezik azzal a joggal, hogy bizonyítsa, hogy a hitelező tényleges kára kisebb a késedelmi kamat összegénél.[31] Miként Ramberg konkrét példára utalva bemutatja, ha a felek a svéd jogot választják irányadónak szerződésükre, ez késedelem esetén magával vonja a svéd kamattörvény, a *Swedish Interest Act* felhívását, és az abban foglalt viszonylag magas kamatláb alkalmazását, még akkor is, ha a felek számára meghatározó piaci viszonyok ezt nem indokolnák.[32]

---

a referencia-kamatláb és a legalább nyolc százalékpont összegével." (Az irányelv angol nyelvű változatában: „'statutory interest for late payment' means simple interest for late payment at a rate which is equal to the sum of the reference rate and at least eight percentage points.")

28 Vékás 2016: 216–218.

29 Ptk. 6:106. §: „[Vállalkozások közötti szerződéssel, valamint szerződő hatóság szerződő hatóságnak nem minősülő vállalkozással kötött szerződésével kapcsolatos közérdekű kereset] (1) Vállalkozások közötti szerződés részévé általános szerződési feltételként váló, a pénztartozás teljesítésének idejét, a késedelmi kamat mértékét, esedékességét a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megsértésével egyoldalúan és indokolatlanul a jogosult hátrányára megállapító kikötést – mint tisztességtelen kikötést – a vállalkozások érdekeinek képviseletét ellátó szervezet is megtámadhatja."

30 *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.22. pont.

31 *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.40. pont.

32 Ramberg 2016: 179–181.

A szerződő felek kamatról született kifejezett megállapodása helyett, a CISG 9. cikkével összhangban, kötheti a feleket minden szokás *(usage),* amelynek alkalmazásában megegyeztek, és minden olyan gyakorlat, amelyet egymás között ebben a tekintetben kialakítottak. Különösen óvatosnak kell lenni azonban valamely szokás hallgatólagos *(implied)* alkalmazni rendelésének mérlegelésénél, ez csak széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokások esetében fogadható el. Általában óvakodni kell attól, hogy a szokásokra hivatkozás utat nyisson a kamat mértékének önkényes megállapításához.[33]

Amennyiben a felek megállapodása, a szokás vagy az üzleti gyakorlat nem mutat irányt a kamat mértékének meghatározásához, úgy további megoldásokat kell keresni. Az ezzel kapcsolatos törekvések lényegében két irányba mutatnak, összhangban a CISG belső joghézagok kitöltésére irányadó 7. cikkének (2) bekezdésével: vagy az egyezmény általános elveiből próbálják levezetni a kamat mértékének meghatározását, vagy a nemzetközi magánjoghoz fordulnak segítségért.[34] Ami az első opciót illeti, az elmúlt évtizedekben erősen széttartó joggyakorlat alakult ki az alkalmazandó kamat mértékét illetően, ami nem meglepő, hiszen már a CISG előkészítése során sem tudtak ebben megállapodni a tárgyaló küldöttségek.[35] Ezek szerint a kamat mértéke meghatározható a hitelező államának joga szerint, vagy éppen ellenkezőleg, az adós állam joga alapján, valamint a tartozás pénzneme szerinti ország joga alapján, illetve e pénznem piaci kamatlábát alapul véve, mások a *lex fori* vagy a *lex arbitri* normáiból indulnak ki, megint mások a hitelező által felvett hitel tényleges költségét tekintik mérvadónak, vagy esetleg az UNIDROIT-alapelvekben található megoldást fogadják el, a fizetés helyéből kiindulva.[36] Szólnak érvek a nemzetközi vagy regionális szinten alkalmazott kamatlábak elfogadása, így a LIBOR *(London Interbank Offered Rate)* vagy az EURIBOR *(Euro Interbank Offered Rate)* mellett, illetve a kereskedelmi ügyletekhez kapcsolódó késedelmes fizetésekről szóló 2011/7/EU irányelv által meghatározott kamatláb mellett is. A különböző megoldások közül egyik sem élvez általános támogatást, illetve komoly ellenérveket lehet felhozni velük szemben.[37]

[33] *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.23. pont.

[34] Dornis 2019: 364.

[35] Dornis 2019: 364; Ramberg 2016: 179. Hasonlóan: *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.26 pont; illetve Sándor–Vékás 2005: 463–464.

[36] UPICC 2016: 7.4.9. cikk (kamat a pénzfizetés elmulasztása miatt: „[…] (2) A kamatláb egyenlő az első osztályú kölcsönvevők részére a fizetés helyén, a fizetés pénznemében nyújtott rövid lejáratú kölcsön után felszámított átlagos hitelezési kamatlábbal, vagy ha ezen a helyen ilyen kamatláb nem létezik, akkor a fizetési pénznem államában irányadó ugyanezen kamatlábbal. Ha egyik helyen sincs ilyen kamatláb, akkor a fizetési pénznem államának joga által meghatározott kamatláb az irányadó."

[37] *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.29–3.35 pont; Dornis 2019: 365; Sándor–Vékás 2005: 463–464.

Csak néhány példát kiragadva a jól dokumentált joggyakorlatból: a Bécsi Kereskedelmi Kamara Választott Bírósága a kamat mértékének autonóm meghatározását tartotta indokoltnak, és a teljes kártalanítás elvét követve, az eladó országában az adott pénznemre alkalmazott kamatlábból kiindulva határozta meg a késedelmi kamat mértékét.[38] A Szerb Kereskedelmi Kamara Választott Bírósága viszont az EURIBOR-kamatláb alapján hozta meg döntését.[39] A különböző megoldások keresését a bécsi vételi egyezmény hallgatása mellett megkönnyíti, hogy sok választott bíróságnak általában is jelentős mozgástere[40] van az alkalmazandó jogról szóló döntésben,[41] azaz a felek jogválasztása hiányában maguk dönthetnek a „leginkább megfelelő" *(most appropriate)* jog alkalmazásáról.[42]

Az Egyezmény Tanácsadó Testülete, azt hangsúlyozva, hogy a késedelmi kamat célja, hogy kárátalányként a hitelező számára biztosítsa befektetett pénze időarányos értékét *(time value of money for the creditor),* úgy foglalt állást, hogy a késedelmi kamat mértékét a *hitelező* telephelye szerinti állam késedelmi kamatra irányadó szabályai határozzák meg. A választott megoldás kiindulópontja azonos az ULIS 83. cikkének fentebb már ismertetett szabályával, amely az eladó (azaz tipikusan a hitelező) telephelye szerinti hivatalos kamatlábat vette alapul.

Ezen a ponton a külföldi jog tartalmának bizonyítása is jelentőséghez jut, és ezáltal a *lex fori* szabályai, a nemzetközi magánjogi kódexek, amelyek vagy a felekre terhelik a bizonyítást, vagy a bíróság *ex officio* tárja fel a külföldi jogot. A magyar NMJtv.[43] 8. §-a megerősíti a korábbi szabályt, rögzítve, hogy a külföldi jog tartalmát a bíróság hivatalból állapítja meg, azzal, hogy ehhez a bíróság bármely eszközt igénybe vehet, így különösen a felek előterjesztéseit, szakvéleményt vagy az igazságügyért felelős miniszter erre vonatkozó tájékoztatását.

Az Egyezmény Tanácsadó Testülete nem részletezi tovább javaslatát, tehát a rugalmasság érdekében nem mondja például azt, hogy a hitelező telephelye szerinti állam késedelmi kamatra irányadó szabályai közül az első osztályú adósok rövid lejáratú

[38] Internationales Schiedsgericht der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft – Wien, CISG Online 691. Idézi Schwenzer–Fountoulakis–Dimsey 2012: 576–577.

[39] Foreign Trade Court of Arbitration at Serbian Chamber of Commerce, 23 January 2008; CISG Online 1946. Idézi Schwenzer–Fountoulakis–Dimsey 2012: 577–578.

[40] A nem állami normák alkalmazásáról választott bírósági eljárásban lásd König 2015.

[41] Ramberg 2016: 181.

[42] Lásd például az *Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce* szabályzatának vonatkozó rendelkezését: 22. cikk: „Applicable law (1) The Arbitral Tribunal shall decide the merits of the dispute on the basis of the law(s) or rules of law agreed upon by the parties. In the absence of such agreement, the Arbitral Tribunal shall apply the law or rules of law which it considers to be most appropriate."

[43] 2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról, lásd még az 1979. évi 13. tvr. 5. §-át.

kölcsönei után felszámított átlagos fizetési kamatlábat kellene figyelembe venni. A Testület által javasolt megoldás természetéről szólva érdemes megjegyezni, hogy az önálló *kollíziós jogi szabály* (amelyben a kapcsoló tényező a hitelező telephelye) alkalmazásával próbálná kiváltani azt, hogy az eljáró fórumok saját nemzetközi magánjogukhoz forduljanak, azaz lényegében a „kutyaharapást szőrével" gyógymódhoz folyamodik, illetve visszatér az UNIDROIT-tervezetek, valamint az ULIS által alkalmazott módszerhez. A javaslat készítői szerint az általuk elemzett 274 bírói döntésből 103 közvetlenül vagy közvetve a hitelező államának jogát alkalmazta.[44] Megjegyzendő, hogy a megoldás egybecseng a CISG elődje, az 50 évvel korábban született ULIS 83. cikkének szabályával is, amely az eladó telephelye vagy szokásos tartózkodási helye államának hivatalos kamatlábát 1%-kal emelve tartotta irányadónak.[45] Schlechtriem és Schwenzer szerint a javaslat abban a reményben született, hogy egyfajta minimális konszenzusként elfogadható lesz, de a kommentár maga is kétkedik a sikerben, figyelemmel arra, hogy itt is támaszthatók ellenérvek.[46]

Ebben a helyzetben, amikor láthatóan nincs egyetértés abban, hogy miként lehetne kitölteni az egyezmény alapjául szolgáló általános elvek segítségével a 78. cikk joghézagját, elkerülhetetlen a nemzetközi magánjog által kínált megoldások[47] vizsgálata. Idetartozik a szerződő felek jogválasztása is, de erről már volt szó korábban. Ami a kollíziós normákat illeti, az Európai Unió tagállamainak többségében a Róma I. rendelet szabályait kell alkalmazni. A rendelet 4. cikk (1) bekezdésének *a)* pontja szerint, ha a szerződésre alkalmazandó jogról nem született megállapodás, az adásvételi szerződésre azon ország joga irányadó, ahol az eladó szokásos tartózkodási helye található. Tekintettel arra, hogy a bécsi vételi egyezmény ugyan polgári és kereskedelmi ügyletekre vonatkozik, azonban nem tartozik hatálya alá a fogyasztói adásvétel,[48] feltéve, hogy az eladó tisztában volt az ügylet ilyen természetével, a rendelet fogyasztói ügyletekre vonatkozó korrekciós szabályait ritkán kell számításba venni. Az eladó szokásos tartózkodási helye ténylegesen egybeeshet az eladó telephelyével. Ebben az esetben az eladó szokásos tartózkodási helye szerinti

[44] *CISG-AC Opinion,* no. 14.: 3.36–3.37. pont.

[45] ULIS: 83. cikk: „Where the breach of contract consists of delay in the payment of the price, the seller shall in any event be entitled to interest on such sum as is in arrear at a rate equal to the official discount rate in the country where he has his place of business or, if he has no place of business, his habitual residence, plus 1%."

[46] Schlechtriem–Schwenzer 2016: 1123.

[47] Dornis 2019: 365–366; UNCITRAL 2021: 63.

[48] Lásd az bécsi vételi egyezmény 2. cikkét: „Az Egyezmény nem vonatkozik arra az adásvételre *a)* amelynek tárgya személyes, családi vagy háztartási használatra vásárolt áru, kivéve, ha az eladó akár a szerződéskötést megelőző bármely időpontban, akár a szerződés megkötésekor nem tudott és nem is kellett tudnia arról, hogy az árut ilyen célra vásárolták; […]".

jog alkalmazásával – amennyiben vételár-követelésről van szó, azaz az eladó ilyenkor egyben hitelező is – az Egyezmény Tanácsadó Testülete által is támogatott hitelező telephelye szerinti joghoz jutunk el. (Természetesen nem valósul meg ez a harmónia, ha éppen a vevő van hitelezői pozícióban, ekkor a Tanácsadó Testület a vevő joga alapján állapítaná meg a kamat mértékét, míg a Róma I. rendelet éppen ellenkezőleg, az eladó jogára mutat.) Kivételesen a rendelet 4. cikkének (3) bekezdésébe foglalt kitérítő klauzula[49] felhívása nyomán jelentőséghez juthat, hogy az eset valamennyi körülménye alapján egyértelmű, hogy a szerződés nyilvánvalóan szorosabban kapcsolódik *(manifestly more closely connected)* egy, az eladó államától eltérő államhoz. Ebben az esetben e másik állam jogát kell alkalmazni. Olyan tényezők játszhatnak itt szerepet, mint a szerződő felek állampolgársága, a szerződés nyelve, a tartozás fizetőeszköze vagy a szerződéskötés helye,[50] azonban eddig nem érzékelhető komoly bírói gyakorlat kialakulása ebben a tekintetben.

Színezi a képet, hogy bizonyos államok esetében mégsem a Róma I. rendeletet kell alkalmazni, hanem az 1955-ös hágai egyezményt a nemzetközi adásvételre irányadó jogról. A rendelet ugyanis nem érinti az olyan nemzetközi egyezmények alkalmazását, amelyeknek e rendelet elfogadásának időpontjában egy vagy több tagállam a részese, és amelyek a szerződéses kötelezettségek tekintetében kollíziós szabályokat állapítanak meg.[51] Az említett hágai egyezménynek jelenleg is tagja Dánia, Finnország, Franciaország, Nigéria, Norvégia, Olaszország, Svájc és Svédország.[52] Az 1955-ös hágai egyezmény gyakran ugyanazon állam jogához vezet, mint a Róma I. rendelet, figyelemmel 3. cikkére, amely első körben az eladó szokásos tartózkodási helye szerinti ország jogának alkalmazását írja elő. Ettől eltérően azonban a vevő szokásos tartózkodási helyének vagy a rendelést feladó telephelyének a joga irányadó, ha a rendelést ebben az államban kapta az eladó, közvetve vagy képviselőjén keresztül.[53] A Róma I. rendelet, illetve az 1955-ös hágai egyezmény tehát ebben az esetben különböző eredményre vezethet, különböző jogokat hívhat fel, a nemzetközi magánjog univerzális és regionális egységesítése ugyanis itt részben eltérő szabályokat fogalmazott meg.[54]

Az Európai Unión belül azonban az anyagi jogegységesítés oldja a bizonytalanságot, és segíti az előreláthatóságot a kamatot illetően, mégpedig a már említett

[49] Mádl–Vékás 2015: 348, 65–66.
[50] Ferrari 2015: 173.
[51] Lásd a Róma I. rendelet 25. cikkét!
[52] 03: Convention of 15 June 1955 on the Law Applicable to International Sales of Goods [é. n.].
[53] 1955-ös hágai egyezmény: 3. cikk.
[54] Ferrari 2015: 136–137.

késedelmes fizetésekről szóló 2011/7/EU irányelvnek köszönhetően, amely 2. cikkében meghatározza a késedelmi kamat legkisebb mértékét. Ebből a szempontból tehát ma már majdnem közömbös, hogy az EU melyik tagállamának joga irányadó a szerződésre, azzal a megszorítással, hogy az irányelv nem vezetett teljes harmonizációra. Az uniós jogszabály végrehajtásáról szóló felmérés szerint ugyanis vannak olyan tagállamok, amelyek az előírt késedelmi kamatnál néhány százalékponttal magasabb kamatmértéket állapítottak meg.[55]

A késedelmi kamat kérdéséről természetesen az UNIDROIT-alapelvek sem hallgathattak, sőt a 7.4.9. cikk új szabályokat fogalmazott meg, amelyek eltérően a bécsi vételi egyezmény rendelkezéseitől, kiterjednek a késedelmi kamat mértékére.[56] Ezek szerint: 1. Ha a fél esedékességkor nem fizet meg egy pénzösszeget, a sérelmet szenvedett fél ezen összeg után az esedékességtől kezdve a megfizetés időpontjáig kamatra jogosult, függetlenül attól, hogy a nemfizetést kimentették-e. 2. A kamatláb egyenlő az első osztályú kölcsönvevők részére a fizetés helyén, a fizetés pénznemében nyújtott rövid lejáratú kölcsön után felszámított átlagos hitelezési kamatlábbal, vagy ha ezen a helyen ilyen kamatláb nem létezik, akkor a fizetési pénznem államában irányadó ugyanezen kamatlábbal. Ha egyik helyen sincs ilyen kamatláb, akkor a fizetési pénznem államának joga által meghatározott kamatláb az irányadó. 3. A sérelmet szenvedett fél további kártérítésre is jogosult, ha a fizetés elmulasztása nagyobb kárt okozott neki.[57]

A nemzetközi szerződési jog általános szabályaihoz illően elvontan megfogalmazott – tehát nemcsak a vételár megfizetéséhez vagy visszafizetéséhez kötődő – normáról a hivatalos magyarázat hangsúlyozza, hogy általánosan elfogadott, hogy a késedelmes fizetésből eredő károk megtérítése külön jogi rezsim alapján ítélendő meg, amelynek központi eleme az esedékes fizetés és a tényleges fizetés időpontja közötti időszakra számított késedelmi kamat mint egyfajta átalányösszeg *(lump sum)*. A kamatfizetési

[55] European Commission, Brussels, 26.8.2016 SWD(2016)278 final, Commission Staff Working Document Evaluation of the Late Payment Directive/ REFIT Evaluation Accompanying the document Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Directive 2011/7/EU on combating late payment in commercial transactions [COM(2016)534 final].

[56] Brödermann 2019.

[57] UPICC 2016: 7.4.9. cikk. Lényegében ezt a fizetés helyéből kiinduló szabályozási megoldást vette át a DCFR is, lásd III. – 3:708: Interest on late payments:
„(1) If payment of a sum of money is delayed, whether or not the non-performance is excused, the creditor is entitled to interest on that sum from the time when payment is due to the time of payment at the average commercial bank short-term lending rate to prime borrowers prevailing for the currency of payment at the place where payment is due.
(2) The creditor may in addition recover damages for any further loss."

kötelezettség minden késedelmes fizetés esetén beáll, anélkül, hogy a sértett félnek erről értesítést kellene adnia. Ami a késedelmi kamat mértékét illeti, az UNIDROIT-alapelvek visszatérnek a kezdetekhez, annyiban, hogy legalábbis meghatározzák a késedelmi kamat mértéke megállapításának módszereit, elzárva a bécsi vételi egyezmény alkalmazásával kapcsolatos bizonytalanság egyik forrását, a különböző jogokhoz fordulást ebben a kérdésben.

Ugyanakkor az UPICC a korábbi UNIDROIT-tervezetekhez és az ULIS-hoz képest más megoldást választ a mérték meghatározására, a vevő vagy az eladó országának hivatalos leszámítolási kamatlába helyett elsődlegesen a *fizetés* helyén, a fizetés pénznemében nyújtott rövid lejáratú kölcsön után felszámított átlagos hitelezési kamatlábat alkalmazza. A hivatalos magyarázat szerint ez tűnt leginkább összhangban lévőnek a nemzetközi kereskedelem és a megfelelő kártalanítás igényeivel.[58] Majd egyfajta hierarchia szerint következnek további megoldások, arra az esetre nézve, ha ilyen kamatláb az adott helyen nem létezik.[59] Hasonló rendelkezést találunk a PECL 9:508. cikkében is, azzal, hogy a kamat mértékére vonatkozó főszabályon túl nem tartalmaz további kisegítő megoldásokat. Ugyanakkor, mint a CISG Tanácsadó Testülete fentebb bemutatott véleményéből láttuk, más megközelítések is elképzelhetőek, tehát nincs széles körű megegyezés a kamat mértéke számításának tekintetében.

A kamatos kamatok megítélhetőségével azonban még az UNIDROIT-alapelvek sem foglalkoznak, eltérően az UNIDROIT 1935-ös és 1939-es tervezetétől, amelyek főszabály szerint elzárták ezt az utat. Ez a hallgatás bizonyára tudatos, mert a következő, a kártérítés utáni kamat esedékességét szabályozó 7.4.10. cikkhez fűzött hivatalos magyarázat szintén hangsúlyozta, hogy nem tartalmaz rendelkezést a kamatos kamatokra nézve, ezt tehát az egyébként irányadó jog alapján kell megoldani.[60] Okkal feltételezhető, hogy ez az álláspont irányadó a 7.4.9. cikk esetében is. Tehát még egy ilyen részletező szabályozás esetében is maradhat a nemzetközi magánjoghoz vezető szabályozási rés vagy féreglyuk.[61]

Az UPICC 7.4.9. cikke bizonyos népszerűségre tett szert a választott bírósági gyakorlatban, kiegészítve a bécsi vételi egyezmény 78. cikkébe foglalt rendelkezéseket.[62] Ehhez a megoldáshoz kétféle logikai úton is el lehet jutni. Egyrészt azt

[58] UPICC 2016: Magyarázat, 284–285.

[59] Vogenauer 2015: 1016; Brödermann 2019: 692.

[60] Vogenauer 2015: 1016, 1019. Továbbá UPICC 2016: Magyarázat, 286.

[61] Vékás a nemzetközi magánjoghoz vezető artériákról, vénákról és nyirokrendszerről beszélt ugyanebben az összefüggésben. Vékás 1986: 40.

[62] Lásd UNCITRAL 2021: 63; szintén utalva az UPICC 7.4.9. cikke kínálta megoldás alkalmazásának megfontolására. Néha a hatás közvetve érzékelhető: lásd ICC International Court of Arbitration, Milano 8908 (1998).

állítva, hogy a késedelmi kamat mértékét tudatosan nem szabályozta a CISG, tehát úgynevezett külső joghézag van, és ennek kitöltésére az UNIDROIT-alapelvek a legmegfelelőbbek. Mint arról korábban már szó volt, a választott bíróságoknak nem feltétlenül kell kollíziós szabályok segítségével eljutniuk az alkalmazandó joghoz, illetve normarendhez. Másrészt azzal is lehet érvelni, hogy a késedelmi kamatok mértéke a bécsi vételi egyezmény hatálya alá tartozó kérdés, hiszen az alapvető rendelkezést, a késedelmi kamat fizetésének kötelezettségét mégiscsak tartalmazza, így a kamat mértékét az értelmezésre vonatkozó 7. cikk (2) bekezdése alapján az egyezmény általános elvei alapján kell kitölteni. Az UNIDROIT-alapelvek pedig bizonyos mértékig éppen a keresett általános elvek kodifikálásának tekinthetőek. De ez a megoldás, logikai ugrás is vitatható, ezért az eljáró fórumok általában nem adnak magyarázatot az UNIDROIT-alapelvek felhívására.[63] Ugyanakkor az a lehetőség is felmerülhet, különösen választott bírósági eljárásban, hogy a szerződő felek a CISG-t az UNIDROIT-alapelvek kiegészítésével maguk választják, ideértve az UPICC késedelmi kamat mértékére vonatkozó szabályait.[64]

A közös európai adásvételi jog minden korábbi egységes jognál összetettebb szabályozást tartalmaz a késedelmi kamatokról. Külön tartalmazza az általános szabályokat, külön normákat ad, ha az adós fogyasztó, és ismét külön rendelkezik a késedelmekről kereskedői kifizetésekben. Az aprólékos szabályozásnak itt csak a rendszerét mutatjuk be, és néhány elemét emeljük ki. A CESL általában előírja a késedelmi kamat fizetésének kötelezettségét, és megállapítja annak általános és a kereskedelmi ügyleteknél alkalmazott mértékét. 166. cikke szerint, ha egy pénzösszeg kifizetése késedelmet szenved, a hitelező értesítés küldése nélkül jogosult a fizetés esedékességének időpontjától a fizetés időpontjáig az összeg után járó kamatra, amelynek mértékét a (2) bekezdés határozza meg. A késedelmes fizetés után járó kamatláb: *a)* ha a hitelező szokásos tartózkodási helye olyan tagállamban van, amelynek a pénzneme az euró, vagy harmadik országban található, az Európai Központi Banknak a kérdéses félév első naptári napját megelőző legutóbbi irányadó refinanszírozási műveleteinél alkalmazott kamatláb vagy az Európai Központi Bank legutóbbi irányadó refinanszírozási műveletei esetében változó kamatú tendereljárásból kialakuló marginális kamatláb, 2 százalékponttal megnövelve; *b)* ha a hitelező szokásos tartózkodási helye olyan tagállamban van, amelynek pénzneme nem az euró, az adott tagállam nemzeti központi bankja által meghatározott megfelelő kamatláb, 2 százalékponttal megnövelve. Végül a hitelező kártérítést kérhet az esetlegesen elszenvedett további vagyoni hátrányokért. Érdekes módon

[63] Vogenauer 2015: 1013.

[64] Brödermann 2019: 690.

ez a számítás nem egyezik meg a fentebb idézett 2011-es EU-irányelv módszerével, viszont a CESL 166. cikk (2) bekezdés *b)* pontjában az ULIS, illetve a CISG Tanácsadó Testületének szemlélete, számítási módszere köszön vissza.

A CESL 167. cikke értelmében a fogyasztók erős kedvezményeket élveznének, mert ha az adós fogyasztó, a fizetési késedelem kamata csak akkor esedékes a 166. cikkben meghatározott mértékben, ha a szerződésszegést nem mentették ki, azaz a késedelmi kamat ebben a viszonyban elveszti objektív szankciós jellegét. Továbbá előállhat kamatmentes időszak is, tekintettel arra, hogy a kamatfizetési kötelezettség nem esedékes a hitelező által az adósnak küldött azon felszólítást követő 30 napig, amelyben a hitelező meghatározta a kamatfizetési kötelezettséget és annak mértékét. Igaz, a felszólítás a fizetés esedékessé válását megelőzően megküldhető. Tilos a kamatos kamat és a felek a fogyasztó hátrányára nem zárhatják ki e cikk alkalmazását, nem térhetnek el attól, és nem változtathatják meg annak joghatását.

Lényegesen magasabb a késedelmes kereskedői kifizetések után járó kamat, lévén a fenti módon számított kamatlábat nem kettő, hanem 8 százalékponttal kell megnövelni.[65] Itt viszont már a 2011/7/EU irányelv szabályozása köszön vissza – legalábbis a kamat mértéke tekintetében.

Az adóssal szemben behajtási költségek érvényesítése is indokolt.[66] A késedelmi kamattal kapcsolatos egyes szerződési feltételek tisztességtelennek minősülhetnek, sőt, van, amikor e tisztességtelenséget egyenesen vélelmezni kell.[67] A CESL egyértelművé teszi a szabályozás kötelező jellegét a kereskedő adós által fizetendő késedelmi kamat esetében is.[68]

Áttekintve az elmúlt 80 év nemzetközi és európai jogegységesítési törekvéseit, szembeszökő, hogy ezen a területen nem született általánosan elfogadott megoldás, sőt, az eltérések kifejezetten jelentősek maradtak. A különböző tervezetekben, egyezményekben, alapelvekben találkozhatunk a vevő, az eladó telephelyén számított kamatláb vagy éppen a fizetési hely szerinti kamatláb (felszámított átlagos hitelezési kamatláb) előírásával, esetleg nem meghatározott kamatlábbal, illetve régióhoz, gazdasági integrációhoz kapcsolódó kamatlábbal. Az alkalmazandó jogforrás hallgatása vagy megengedő jellege esetén megjelenhet a felek szabadsága a késedelmi kamat meghatározásában, illetve feléledhet a kollíziós jog alkalmazandó jogot kijelölő szerepe, illetve szerephez juthat a választott bíróságok széles körű szabadsága a késedelmi kamat meghatározásában.

[65] CESL: 168. cikk.
[66] CESL: 169. cikk.
[67] CESL: 170. cikk.
[68] CESL: 171. cikk.

Felhasznált irodalom

Jogforrások és háttéranyagok

03: Convention of 15 June 1955 on the Law Applicable to International Sales of Goods [é. n.]. *HCCH.* Online: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=31

1955-ös hágai egyezmény

1979. évi 13. tvr.

2011/7/EU irányelv

2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB)

Az *Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce* szabályzata

Az Egyesült Nemzetek Egyezménye az Áruk Nemzetközi Adásvételi Szerződéseiről (1980. április 11.) (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, CISG)

Az Európai Parlament és a Tanács 2011/7/EU irányelve (2011. február 16.) a kereskedelmi ügyletekhez kapcsolódó késedelmes fizetések elleni fellépésről (átdolgozás). *Az Európai Unió Hivatalos Lapja,* 50(48), 1–10.

bécsi vételi egyezmény

CESL, Common European Sales Law, Javaslat Az Európai Parlament és a Tanács Rendelete a közös európai adásvételi jogról, COM(2011)0635 végleges – 2011/0284 (COD)

CISG Online 1946

CISG-AC Opinion, no. 14. Interest under Article 78 CISG, Rapporteur: Professor Doctor Yesim M. Atamer, Istanbul Bilgi University, Turkey. Adopted unanimously by the CISG Advisory Council following its 18th meeting, in Beijing, China on 21 and 22 October 2013

Codice Civile

Convention relating to a Uniform Law on the International Sale of Goods (ULIS)

Draft Common Frame of Reference (DCFR)

European Commission, Brussels, 26.8.2016 SWD(2016)278 final, Commission Staff Working Document Evaluation of the Late Payment Directive/REFIT Evaluation Accompanying the Document Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the Implementation of Directive 2011/7/EU on Combating Late Payment in Commercial Transactions [COM(2016)534 final]. Online: https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/1-2016-534-EN-F1-1.PDF

Foreign Trade Court of Arbitration at Serbian Chamber of Commerce, 23 January 2008

ICC International Court of Arbitration, Milano 8908. (1998). Online: http://www.unilex.info/principles/case/663

International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT, Rome, League of Nations) (1935): *Draft of an International Law of the Sales of Goods*. La Libreria Dello Stato (1935-ös UNIDROIT-tervezet)

Internationales Schiedsgericht der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft – Wien, CISG Online 691

Német Polgári Törvénykönyv (BGB)

Polgári Törvénykönyv

President of India v. La Pintada Compagnia Navigacion SA (1985) A.C. 104 (H. L.)

Projet D'Une Loi Uniforme sur la Vente Internationale Des Objets Mobiliers Corporels; Draft Uniform Law on International Sales of Goods (Corporeal Movables) (1948). In *L'Unification du Droit = Unification of Law. A General Survey of Work for the Unification of Private Law (Drafts and Conventions).* Rome (1939-es UNIDROIT-tervezet)

Report of the Working Group on the International Sale of Goods on the Work of Its Seventh Session (1976). Online: https://undocs.org/en/A/CN.9/116

Róma I. rendelet

UNCITRAL (2021): *UNCITRAL, HCC and Unidroit Legal Guide to Uniform Instruments in the Area of International Commercial Contracts, with a Focus on Sales.* Vienna: United Nations Commission on International Trade Law, Hague Conference on Private International Law.
UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. Rome (UPICC 2016).

Szakkönyvek, szakcikkek

Brödermann, E. J. (2019): Article 7.4.9 Interest for Failure to Pay Money. In Mankowski, P. (szerk.): *Commercial Law. Article by Article Commentary.* Baden-Baden – München – Oxford: Nomos–Beck–Hart. Online: https://doi.org/10.5771/9783845276564-689
Dornis, T. W. (2019): Article 78. In Mankowski, P. (szerk.): *Commercial Law. Article by Article Commentary.* Baden-Baden – München – Oxford: Nomos–Beck–Hart. Online: https://doi.org/10.5771/9783845276564-360
Ferrari, F. szerk. (2015): *Rome I Regulation. Pocket Commentary.* München: De Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783866539785
Király M. szerk. (2014): *UNIDROIT nemzetközi kereskedelmi szerződések alapelvei 2010.* Budapest: ELTE Eötvös.
König, M. (2015): Non-State Law in International Commercial Arbitration. *Polish Yearbook of International Law,* 35, 265–292.
Lando, O. – Beale, H. szerk. (2000): *Principles of European Contract Law. Parts I and II.* The Hague – London – Boston: Kluwer Law International. Online: https://doi.org/10.1163/9789004633421
Lando, O. et al. szerk. (2003): *Principles of European Contract Law. Part III.* The Hague – London – Boston: Kluwer Law International.
Mari, A. (2005): Section 5: Damages and Interest. Art. 9:501–510. In Antoniolli, L. – Veneziano, A. (szerk.): *Principles of European Contract Law and Italian Law. A Commentary.* The Hague: Kluwer Law International.
Mádl F. – Vékás L. (2015): *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga.* Nyolcadik, átdolgozott kiadás. Budapest: ELTE Eötvös.
Muzslay I. (1993): *Gazdaság és erkölcs.* Budapest: Márton Áron.
Ramberg, J. (2016): CISG and the Default Rate Interest in Arbitration. In Schwenzer, I. (szerk.): *35 Years CISG and Beyond.* The Hague: Eleven.
Sándor T. – Vékás L. (2005): *Nemzetközi adásvétel. A Bécsi Egyezmény kommentárja.* Budapest: HVG-ORAC.
Schwenzer, I. szerk. (2016): *Schlechtriem & Schwenzer: Commentary on the UN Convention on the International Sale of Goods (CISG).* 4. kiadás. Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/law/9780198723264.001.0001
Schwenzer, I. – Fountoulakis, Ch. – Dimsey, M. (2012): *International Sales Law. A Guide to the CISG.* Oxford – Portland, OR: Bloomsbury.
Szabó S. (2014): *A Bécsi Vételi Egyezmény, mint nemzetközi lingua franca. Az egységes értelmezés és alkalmazás újabb irányai és eredményei.* Budapest: Pázmány Press.
Vékás L. (1986): *A nemzetközi magánjog elméleti alapjai.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Vékás L. (2016): *Szerződési jog. Általános rész.* Budapest: ELTE Eötvös.
Vogenauer, S. (2015): *Commentary on the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (PICC).* The Hague: Oxford University Press.
Von Bar, Ch. – Clive, E. – Schulte-Nölke, H. et al. szerk. (2009a): *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition. I–VI.* München: De Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783866537279
Von Bar, Ch. – Clive, E. – Schulte-Nölke, H. szerk. (2009b): *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition.* München: De Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783866537279

II.
Növekedés

Kónya István

Konvergencia és fejlettség Magyarországon: sprint vagy hosszútávfutás?

Bevezetés

Magyarország és a tágabb kelet-közép-európai régió kapcsán gyakran előkerül a „közepes jövedelem csapdája" hipotézis.[1] A kifejezés azt hivatott érzékeltetni, hogy egy gazdaság tartósan nem képes felzárkózni a fejlett országok jövedelmi szintjéhez, különféle külső vagy belső okok miatt. A magyar kontextusban ezzel kapcsolatban alapvető fontosságú, hogy (1) valóban közepes jövedelmi helyzetben van-e az ország, és (2) ezt átmeneti vagy hosszú távú jelenségnek tekinthetjük. Ebben az írásban ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához keresek támpontokat, mind elméleti, mind empirikus oldalról.

Első lépésben néhány alapvető adatot mutatok be arról, hogy hol tart Magyarország gazdasági felzárkózása európai és régiós összevetésben.[2] Az adatok alapján a magyar gazdaság – a régió többi országához hasonlóan – 1995 óta érdemben zárkózott fel az Európai Unió régebbi tagállamaihoz. A konvergencia sebessége időben és az országok között változó volt, de 2019-re a régiós gazdaságok nemcsak a nyugat-európai országokhoz, hanem egymáshoz is érdemben közeledtek.

A 2019-es relatív fejlettség alapján Magyarország és társai nem tekinthetők közepes jövedelmű országoknak, ezért a „közepes jövedelem csapdája" hipotézis sem igazán értelmezhető. Azt a kérdést azonban, hogy a felzárkózás teljes lesz-e, vagy esetleg elakad valamilyen részleges szinten, érdemes feltenni. Ennek a kérdésnek a kontextusa

[1] Győrffy 2021; Mátyás 2022.

[2] A továbbiakban a „régió" kifejezést azokra az országokra fogom használni, amelyek 1990 előtt tervgazdaságként működtek, majd 2004–2013 között csatlakoztak az Európai Unióhoz: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia. A későbbi részletes vizsgálatban pedig Magyarországot egy szűkebb csoporttal: Csehországgal, Lengyelországgal és a referenciának tekintett Ausztriával fogom összehasonlítani.

https://doi.org/10.36250/01181_26

azonban nem a klasszikus, latin-amerikai fejlődési pályáké, hanem a japán vagy akár az olasz és a francia gazdaságnak az Egyesült Államokhoz viszonyított elmaradása.

A növekedés- és fejlődés-gazdaságtan egyik alapvető eszköze a felzárkózás kvantitatív vizsgálatához a növekedési és fejlettségi számvitel. Ennek némileg módosított változatát használom annak a kérdésnek a tanulmányozására, hogy Magyarország 2019-re elért relatív fejlettsége mennyire tekinthető átmeneti vagy tartós állapotnak. A gondolkodási keret a neoklasszikus növekedéselmélet, amely szerint egy ország lemaradása következhet a tőkeállomány – és kisebb mértékben a felhasznált munkainput – alacsonyabb szintjéből vagy a termelési hatékonyság általánosan alacsonyabb szintjéből. Az első esetben is azonosíthatunk átmeneti, a kiinduló hátrány lassú ledolgozásából eredő „konvergenciabeli" különbséget, illetve a gazdaság intézményeihez, gazdaságpolitikai keretrendszeréhez kapcsolódó tartós állapotot. Ezek szétválasztása nem könnyű feladat, azonban az elméleti keret támpontot ad ennek legalábbis részleges megoldásához.

A tanulmány fő eredménye az, hogy a magyar lemaradás 2019-es szintje már nem tekinthető a rendszerváltást követő átmenet közvetlen következményének. Az átmenetet követő, beruházásvezérelt felzárkózás nagyjából a 2010-es évekre befejeződött. Az ezt követő további konvergenciát főként a foglalkoztatás bővülése magyarázza, a termelékenység érdemi növekedése csak az évtized végére korlátozódik. Ha nincs is a közepes jövedelmi csapdában, Magyarország további felzárkózása nem tekinthető automatikusnak, hanem a termelékenység érdemi növelésével, továbbá a tőkepiac működési hatékonyságának jelentős javításával érhető el.

Háttér

Elméleti keret

A vizsgálat elméleti hátterét a neoklasszikus növekedési megközelítés adja. A modellkeret legfontosabb alkotóeleme a neoklasszikus termelési függvény, amelyet a későbbiek kedvéért Cobb–Douglas-alakban írunk fel:

$$Y_t = A_t K_t^{\alpha} L_t^{1-\alpha}, \tag{1}$$

ahol Y_t a GDP, K_t a tőkeállomány, L_t pedig a munkainput mérőszáma. Az A_t változó pedig a *teljes tényezőtermelékenység* (TFP), amely a termelési tényezők felhasználásának hatékonyságát méri. További fontos eleme a neoklasszikus megközelítésnek a tőkeállomány növekedési egyenlete:

$$K_{t+1} = (1 - \delta)K_t + I_t, \tag{2}$$

ahol I_t a bruttó állóeszköz-felhalmozás (beruházás) mérőszáma, δ pedig az amortizáció üteme.

A keretnek része még a beruházás magyarázata, amelynek pontosításához a háztartások fogyasztási viselkedésének leírására van szükség. Ebben a tanulmányban ennek részleteit nem ismertetem, hanem kihasználom azt az összefüggést, amely a különböző befektetések közötti arbitrázs hiányára vonatkozik.[3]

A tőkebefektetés mellett tegyük fel, hogy lehetőség van kockázatmentes megtakarítási számlát nyitni, amely i_t nominális kamatot kínál! Ekkor az arbitrázsmentességi feltétel a két befektetési forma között:

$$1 + i_t = \left(1 - \tau^k\right)\frac{P_{t+1}MPK_{t+1} - P^k_{t+1}(1 - \delta)}{P^k_t}, \tag{3}$$

ahol P_t a GDP árszintje, P^k_t a beruházás árszintje, τ^k pedig a fizikai tőkeberuházást torzító egyéb tényezők mérőszáma, amelyet a szakirodalom *tőkepiaci ék (capital wedge)* néven ismer.[4] Az arbitrázsmentességi feltétel jobb oldalán a tőkeberuházás hozama látható. Egy egységnyi beruházás a következő időszakban a tőke határtermékének megfelelő többletkibocsátást eredményez, továbbá a létrehozott új tőkejószág amortizációval csökkentett mennyisége a tőkepiacon értékesíthető. Osszuk el a feltételt mindkét oldalát a bruttó inflációval *(P_{t+1}/P_t),* valamint vezessük be a reálkamat (r_t) és a tőke relatív ára *($p_t = P^k_t/P_t$)* jelölését! Felhasználva továbbá az (1)-es egyenletből következő $MPK_t = \alpha Y_t/K_t$ összefüggést, a (3)-as feltétel a következőképpen módosul:

$$1 + r_t = \left(1 - \tau^k\right)\frac{\alpha Y_{t+1}/K_{t+1} - p_{t+1}(1 - \delta)}{p_\{t\}}. \tag{4}$$

A modellkeret talán legfontosabb állítása – függetlenül a háztartási viselkedéstől – a feltételes konvergencia. Ennek egyik megfogalmazása az, hogy adott paraméterek mellett a tőkekibocsátás aránya hosszú távon állandó értéken stabilizálódik. Ha egy gazdaság kezdeti tőkeállománya alacsony, akkor egy ideig a kibocsátásnál nagyobb

[3] Az arbitrázsmentesség a közgazdasági és pénzügyi modellek egyik alapvető tulajdonsága, és teljesül a neoklasszikus növekedési modellek döntő többségében, ahol megjelennek különböző befektetési eszközök (Kónya 2013).

[4] Chari–Kehoe–McGrattan 2007.

ütemben fog növekedni, vagyis a K/Y arány emelkedik. A tőke csökkenő határterméke (lásd a termelési függvényt) miatt a tőkeállomány emelkedése egyre csökkenő beruházási megtérülést jelent, így a tőkekibocsátás aránya *($\kappa_t = K_t/Y_t$)* addig emelkedik, amíg el nem éri hosszú távú egyensúlyi értékét. Ezt a (4)-es egyenlet alapján a következő kifejezés adja meg:

$$\underline{\kappa} = \frac{\alpha\left(1-\tau^k\right)}{\underline{p}\backslash\left(\underline{r}+1-\delta\right)}, \tag{5}$$

ahol $\underline{r}$ az egyensúlyi reálkamat szintjét, $\underline{p}$ pedig a tőke egyensúlyi relatív árát jelöli. A tőkekibocsátás egyensúlyi szintjét tehát egyrészt a tőke relatív ára, másrészt a tőkepiaci torzítások mértéke befolyásolja.

Visszatérve az (1)-es termelési függvényre, azt a következőképpen alakíthatjuk át a tőkekibocsátás arány függvényében:

$$\kappa_t = A_t\left(\frac{K_t}{L_t}\right)^{1-\alpha} \Downarrow \frac{K_t}{L_t} = A_t^{-\frac{1}{1-\alpha}}\kappa_t^{\frac{1}{1-\alpha}} \Downarrow Y_t = A_t L_t\left(A_t^{-\frac{1}{1-\alpha}}\kappa_t^{\frac{1}{1-\alpha}}\right)^{\alpha} = A_t^{\frac{1}{1-\alpha}}\kappa_t^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}L_t.$$

Végül vezessük be az N_t jelölést a népesség nagyságára, és írjuk fel az $y_t = Y_t/N_t$ egy főre jutó GDP-t:

$$y_t = A_t^{\frac{1}{1-\alpha}}\kappa_t^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}l_t, \tag{6}$$

ahol $l_t = L_t/N_t$ a népességarányos *munkainputot* jelöli!

Vegyünk egy referenciaországot, amely feltételezésünk szerint kiegyensúlyozott növekedési pályán *(steady state)* halad! Jelöljük a referenciaország változóit csillaggal (például y^*)! A (6)-os egyenlet segítségével felbonthatjuk a vizsgált ország (Magyarország) és a referenciaország egy főre jutó GDP-je közötti eltérést a következő módon:

$$\frac{y_t}{y_t^*} = a_t^{\frac{1}{1-\alpha}}\left(\frac{\kappa_t}{\underline{\kappa}}\right)^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}\left(\frac{\underline{\kappa}}{\kappa^*}\right)^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}\frac{l_t}{l_t^*}, \tag{7}$$

ahol $a_t = A_t/A_t^*$ a relatív termelékenységet méri.[5] A felbontás összességében négy tényezőnek tulajdonítja az egy főre jutó GDP-különbséget:

[5] Ezt a felbontást használja például Hall–Jones 1999.

1. A termelés általános relatív hatékonysága, amelyet a TFP-vel mérünk.[6] Ennek része a közvetlen technológiai különbségeken kívül az általános intézményi környezet minősége, amelyet „versenyképességnek" is szokás nevezni.
2. A vizsgált ország lemaradása a feltételes konvergenciapálya mentén. Ez a tényező ragadja meg azt az (átmeneti) különbséget, amelyet a rendszerváltást követő alacsonyabb relatív tőkeellátottság okozott, és amely a neoklasszikus keretben fokozatosan záródik.
3. A vizsgált ország tartós, a tőkepiac működéséhez köthető hatékonytalanságainak mértéke. Ennek egy része a tőkejószágok relatív árával mérhető, más része (a tőkepiaci ék) az egyéb torzítások eredője.
4. A relatív munkafelhasználás, amely a népességarányos ledolgozott munkaórák mértéke a referenciaországhoz képest.

A következőkben a (7)-es egyenlet különböző tételeit számszerűsítem, kitérve a mérési problémákra és ezek lehetséges megoldásaira.

Adatok

Referenciaországként Ausztriát választottam, népessége, illetve a számtalan jelenlegi és történelmi kapcsolódási pont alapján. Hasonló okokból, továbbá a rendszerváltást megelőző és azt követő párhuzamos fejlődésük miatt szerepel két további ország, Csehország és Lengyelország mint összehasonlítási pont. Az elemzéshez szükséges adatokat az Eurostatról töltöttem le. A GDP mérőszámaként a láncindexált volumenindexet használom, éves frekvencián és 2015-ös referenciaárakon. A népességi mutató a teljes lakosságra vonatkozik.

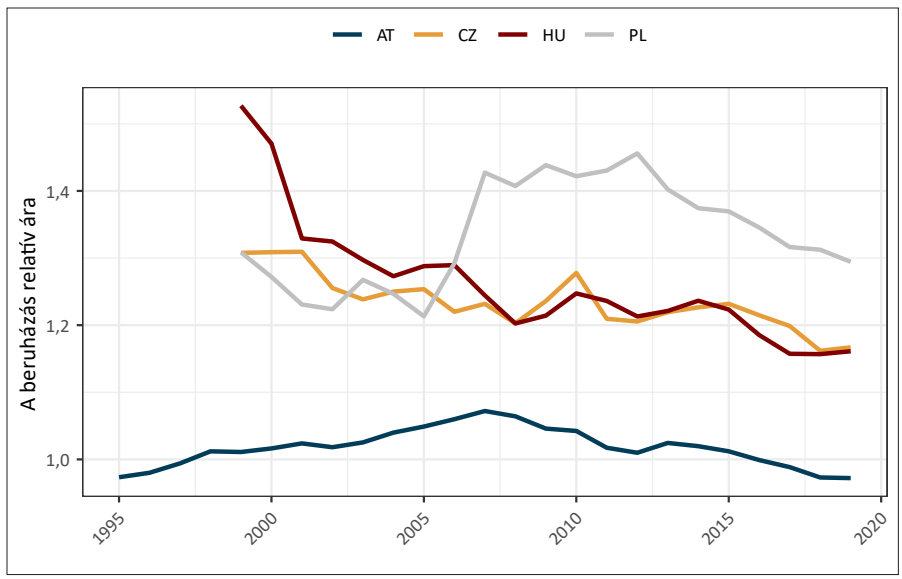
A *munkainputhoz* a teljes ledolgozott éves munkaórákat használom a nemzeti számlák szerint. A *munkainput* mérésénél felmerülhet az emberi tőkével történő korrekció. Mivel Magyarország és Ausztria esetében az átlagos iskolázottságban nincs érdemi különbség, a vizsgálatra az emberi tőke figyelembevételének nincs hatása.[7]

A tőkeállomány mérésére a jól ismert PIM- *(perpetual inventory method)* eljárást használom. A PIM a (2)-es egyenleten alapul: a beruházási adatok, valamint egy kezdeti K_0 tőkeállomány és a δ amorzitációs kulcs ismeretében az egyenlet segítésével a tőke

[6] Solow 1957.

[7] Természetesen lehetséges bizonyos fokig figyelembe venni az átlagos iskolázottság mellett más, szofisztikáltabb emberitőke-mutatókat is. Részben terjedelmi korlátok miatt, részben mert várakozásaim szerint érdemi különbséghez ez sem vezetne, ezeket az elemzésben nem tárgyalom.

idősora kiszámolható. Az amortizációs rátát 6%-ra állítom be, amely a szakirodalomban jellemzően használt 0,04–0,08 skála középértéke. A kezdeti tőkeállomány választása problematikusabb. Az egyik lehetőség az, hogy a megfigyelési időszak kezdetén – esetünkben 1995-ben – a tőkekibocsátási arányt az állandósult állapotbeli értékre állítjuk be, az (5)-ös egyenlet szerint. Ez Ausztria esetében megoldható, mert egyrészt erre az időszakra Ausztria növekedési pályája már nagy valószínűséggel a hosszú távú egyensúlyba került; másrészt az osztrák gazdaság esetében rendelkezésre áll a beruházás relatív ára az 1995–2019-es mintaidőszakra. Mivel Ausztiában az idősoros átlag 1,0177 kis ingadozással, az egyszerűség kedvéért a $\underline{p} = 1$ feltevéssel élek.

1. ábra. *A beruházás relatív ára*

Forrás: Eurostat

A másik három ország esetében a kezdeti állandósult állapotra vonatkozó feltevés nehezebben védhető. A rendszerváltást követő gazdasági átrendeződés a korábban felhalmozott tőkejavak vélhetően jelentős részét elértéktelenítette, a tőkeállomány kicserélődése pedig 1995-ig szinte biztosan nem fejeződött be. Ráadásul a beruházás relatív ára is csak 2000-től érhető el a három visegrádi országra. Ráadásul ez a mutató az időszak során jelentősen változott, mint azt az 1. ábra mutatja. Ezért a három országnál az 1995-ös K/Y arányt az osztrák szint 50%-ára állítom be. Az (2)-es egyenletből könnyen belátható, hogy a kezdeti tőkeállomány hatása annál kevésbé érződik az előállított idősorban, minél messzebb van a vizsgált időpont a kiindulóévtől.

A konkrét esetben 2015-re a kezdeti feltevés súlya $(1-\delta)^{20} = 0{,}3$. Vagyis a kezdeti feltétel választása számít, de az időszak vége felé – amely az elemzés fő tárgya – az eredmények kellően robusztusnak tekinthetők.

A beruházás méréséhez is a láncindexált, 2015-ös referenciaáras bruttó állóeszköz-felhasználási adatokat veszem (2015-ös euróban kifejezve). Ahhoz, hogy a tőkekibocsátási arányok országok között összehasonlíthatók legyenek, mind a számlálót, mind a nevezőt korrigálni kell a 2015-ös relatív árszintekkel. Ez a K/Y arány esetében ekvivalens azzal, hogy a nyers hányadost a beruházás 2015-ös relatív árával korrigáljuk. Mint azt az 1. ábra mutatja, a visegrádi országokban ez a relatív ár magasabb, mint Ausztriában, ami a nemzetközi árakon vett K/Y arányt érdemben csökkenti. Természetesen az egy főre jutó GDP összehasonlításánál is az árszintekkel korrigált mutatókat használom a továbbiakban, szintén konstans, 2015-ös relatív árszintek segítségével.

Eredmények

Konvergencia és relatív fejlettség

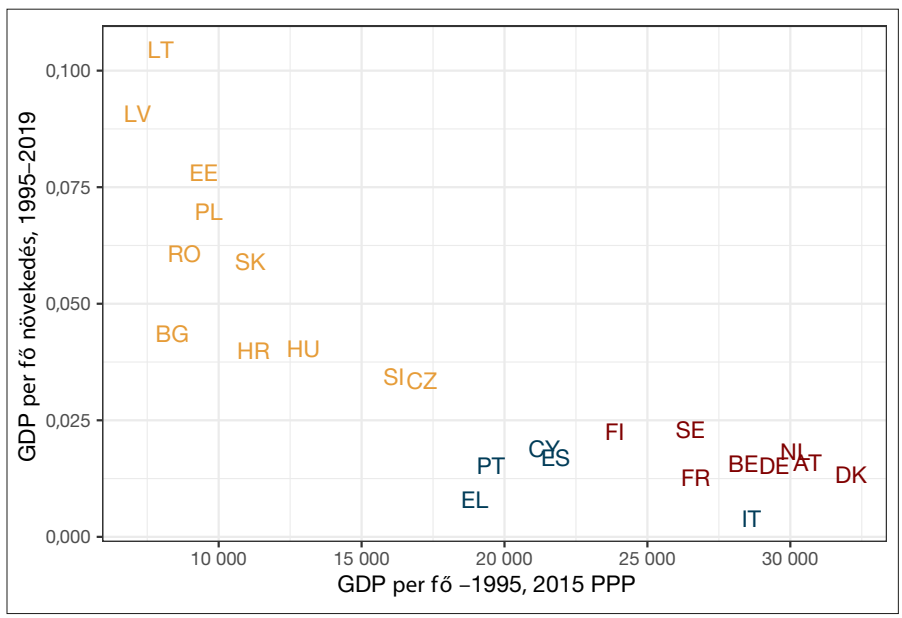
A részletesebb vizsgálat előtt érdemes néhány alapvető mutató segítségével megvizsgálni Magyarország helyzetét az Európai Unió és ezen belül a kelet-közép-európai régió országai között 1995–2019 között. A relatív fejlettség keresztmetszeti és időbeli alakulásának méréséhez az egy főre jutó GDP-t használom a szakirodalomnak megfelelően. Ennek egy országon belüli alakulását a láncindexált GDP-volumenindex népességgel osztott értéke mutatja. Országok közötti összehasonlításhoz szükség van a vásárlóerő-paritással (PPP) való korrekcióra, amely figyelembe veszi az egyes országok eltérő árszintjeit is. Mivel a vizsgálatban elsősorban a GDP kibocsátási oldaláról lesz szó, a keresztmetszeti és idősoros összehasonlításnál 2015-ös konstans PPP-t használok.[8]

A 2. ábra az EU-országok[9] egy főre jutó GDP-jének 1995–2019 közötti éves átlagos növekedési rátáját mutatja az 1995-ös kezdeti fejlettség függvényében. Jól látható, hogy a kelet-közép-európai (KKE, zöld) országok a teljes időszakban erőteljes felzárkózást mutattak mind a régebbi EU-tagállamokhoz (Nyugat-Európa: kék;

[8] Ennek alternatívája a folyó áras PPP használata, amikor az egy főre jutó GDP-t minden évben az aktuális relatív árszintekkel korrigáljuk. Ennek a vizsgálat szempontjából jelentős hátránya, hogy összemossa a reálkibocsátás változásait a vásárlóerő-paritás mögötti árváltozásokkal, legyenek ezek valós folyamatok, vagy esetleg mérési problémák (Oblath 2021).

[9] Az EU tagállamai közül nem szerepel az ábrán Írország és Luxemburg, amelyek GDP-statisztikái nehezen összehasonlíthatók a többi országéval.

Dél-Európa: piros), mind egymáshoz képest. A kezdetben alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok 1995–2019 között gyorsabban növekedtek, vagyis az időszakban a régi és új tagállamok között konvergenciát látunk. Érdekes megemlíteni, hogy a dél-európai országok (beleértve a szintén később csatlakozó Ciprust és Máltát) nem közeledtek a nyugat-európai magországokhoz, legalábbis 1995-öt követően. Ez intő példakánt szolgálhat a KKE-régió számára is, hiszen ez alapján a kezdeti felzárkózás (amely Dél-Európában 1995 előtt zajlott le) nem garantálja a teljes konvergenciát.

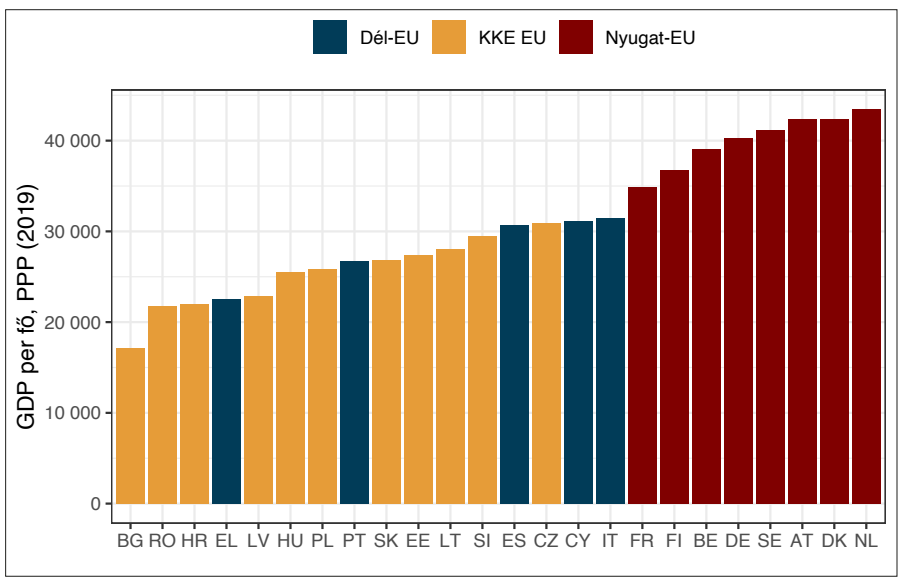
2. ábra. *Konvergencia az EU-országok között, 1995–2019*

Forrás: Eurostat

A 3. ábra az EU-országok (Írország és Luxemburg nélkül) egy főre jutó GDP-jét mutatja be vásárlóerő-paritáson (láncindexált GDP, 2015-ös konstans relatív árszintekkel). A 25 év konvergenciája nem volt elég arra, hogy a KKE-régió gazdaságai utolérjék a nyugat-európai országokat. Magyarország esetében a legfejlettebb EU-tagállamokhoz (köztük az Ausztriához) képesti lemaradás még mindig jelentős, 2019-ben a magyar egy főre jutó GDP az osztrák szint 60%-a. A legfejlettebb KKE-gazdaság, Csehország esetében a mutató 73%. A dél-európai országokhoz képest a felzárkózás jelentős részben megtörtént, a magyar fejlettség meghaladta a görög szintet, és gyakorlatilag elérte Portugáliát. Fő kérdésünk, hogy várható-e a Nyugat-Európához történő további

konvergencia, vagy az megakad a déli tagállamokhoz hasonlóan. A továbbiakban ezt a kérdést vizsgálom az elméleti részben ismertetett felbontás segítségével.

A részletes vizsgálat előtt érdemes reflektálni arra, hogy az ábrán dokumentált lemaradás mennyiben tekinthető „közepes jövedelmi csapdának". Ha tágabb kontextusba helyezzük a régiós adatokat, akkor azt látjuk, hogy a cseh egy főre jutó GDP megegyezik a japán vagy az új-zélandi értékkel.[10] Nehéz lenne ezeket az országokat – vagy akár Olaszországot – közepes jövedelmű gazdaságoknak tekinteni. Magyarország a cseh szinthez képest nagyjából 17%-os lemaradása nem jelentéktelen, de – mint látni fogjuk – részben a szokatlanul magas cseh *munkainputnak* tudható be. A közepes jövedelmi csapda kifejezést Gill és Kharas 2007-es tanulmánya vezette be a szakirodalomba, a kelet-ázsiai kontextusban.[11] A klasszikus referencia a tartós közepes jövedelmi helyzetre a latin-amerikai országok esete, ahol a legfejlettebb gazdaság, Chile egy főre jutó jövedelme a magyar szint 75%-a,[12] míg a tipikusabbnak tekinthető Brazíliában ez az érték a magyar szint kevesebb mint fele. Összességében tehát a KKE-régió országainak helyzetét inkább érdemes a fejlett gazdaságok közötti különbségek, és kevésbé a közepes jövedelmi csapda szempontjából értelmezni.

3. ábra. *Relatív fejlettség 2019-ben*

Forrás: Eurostat

[10] PWT 10.01 [é. n.].
[11] Gill–Kharas 2007.
[12] PWT 10.01 [é. n.].

Átmeneti vagy tartós lemaradás?

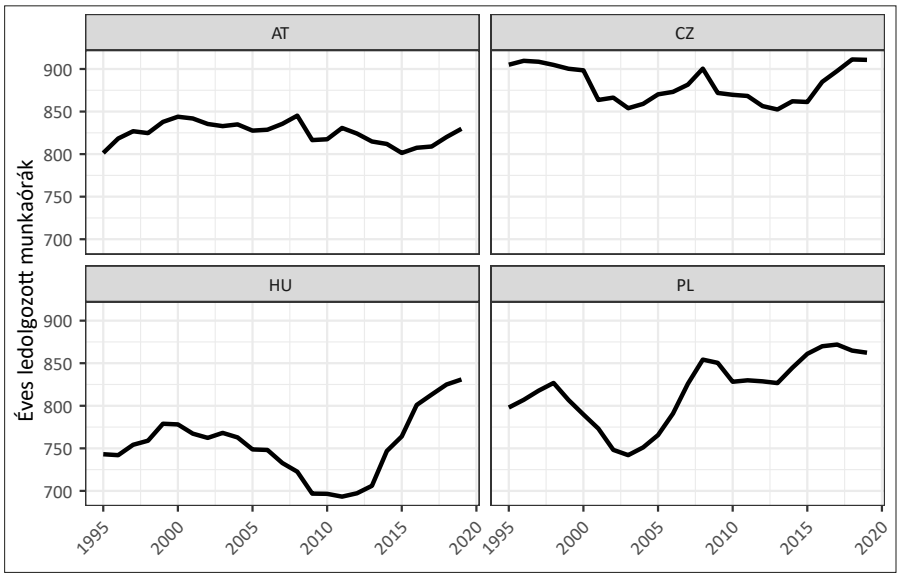
Az eddigiekben láttuk, hogy a KKE-régió országai – köztük Magyarország – 1995–2019 között érdemben zárkóztak fel a fejlettebb nyugat-európai EU-tagállamokhoz, de 2019-ben még mindig jelentős a lemaradásuk. A (7)-es egyenlet segítségével felbonthatjuk a meglévő jövedelemkülönbséget átmeneti és tartós tényezőkre. Utóbbiak esetében megkülönböztetjük a termelékenység hatását, a tőkepiaci torzulások szerepét, valamint a munkafelhasználást. A könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért az elemzésben négy országra fókuszálok: a referenciaország Ausztria, illetve Magyarország mellett bemutatom Csehország és Lengyelország eredményeit is.

A 4. ábra az éves ledolgozott munkaórák népességre vetített alakulását ábrázolja a négy gazdaságban. 2012 előtt itt Magyarország lemaradása jelentős volt, mind Ausztriához, mind a legtöbb *munkainputot* mobilizál Csehországhoz képest. Az időszak végére azonban – köszönhetően a magyarországi foglalkoztatás jelentős bővülésének – a magyar mutató utolérte az osztrák szintet. A munkaórák csehországi mértékű emelkedése mechanikusan további 9%-os GDP per fő növekedést jelentene, bár ez a hazai munkaerő-tartalék összetétele miatt vélhetőleg nem reális szám. Amennyiben a cseh esetet egyedinek gondoljuk, és Ausztriát vesszük elérhető mintának, a magyar munkapiac további bővülése nem fog jelentős szerepet játszani a felzárkózásban.

A teljes tényezőtermelékenység a (6)-os egyenletből számolható reziduumként, felhasználva a korábban ismertetett egy főre jutó GDP-, tőke-, illetve munkaóra-adatokat. A számításhoz, illetve a későbbiekben az $\alpha = 0.34$ feltevéssel élek, amely megfelel az osztrák tőkehányad (a bérhányad komplementere) időszaki átlagának. Bár lehetséges volna a paramétert az egyes országok bérhányadához kötni, az országok közötti összehasonlítást (lásd [7]-es egyenlet) megnehezítené. Caselli is közös α-paramétert feltételez fejlettségi számviteli elemzéséhez, az általam feltételezetthez nagyon hasonló értéket használva.[13]

A teljes tényezőtermelékenység alakulását az 5. ábra mutatja a három visegrádi ország esetében, Ausztriához viszonyítva. A teljes mintaidőszakban az osztrák TFP éves átlagban 0,7%-kal emelkedett, az ábra adatait ennek fényében is érdemes értelmezni. Összességében a három gazdaság közül egyedül Lengyelországnál látunk érdemi termelékenységi felzárkózást a teljes időszakot vizsgálva. Ugyanakkor Magyarország és Csehország kezdeti termelékenysége lényegesen magasabb volt, tehát a lengyel növekedés nagyobb része a régióhoz történő felzárkózást jelent.

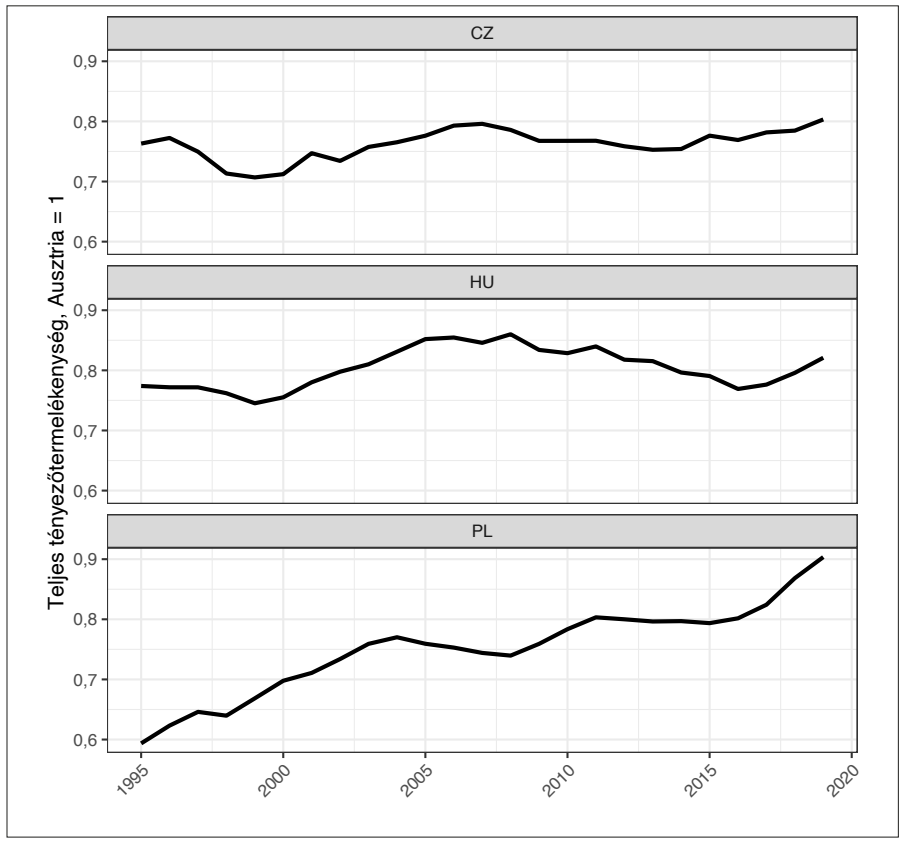
[13] Caselli 2005.

4. ábra. *Éves átlagos ledolgozott munkaórák 2019-ben*
Forrás: Eurostat

A magyar és a cseh gazdaságban a relatív TFP alakulása egyértelműen elkülöníthető a pénzügyi válság előtti, illetve az azt követő időszakra. Az első szakaszban erőteljes termelékenységnövekedést láttunk, utána azonban ez részben visszafordult, részben pedig megállt. Magyarországon a 2010–2016 közötti periódusban a relatív TFP csökkent, a munkaórák előző ábrán látható egyidejű emelkedése mellett. Érdekes kutatási kérdés, hogy a két folyamat között van-e összefüggés. 2016 után mindhárom országban ismét érdemi TFP-konvergenciát látunk, ennek tartósságát – részben a 2020–2021-es Covid-válság, majd az azt követő inflációs periódus miatt – egyelőre még nem tudjuk megítélni. A jelenlegi adatok alapján az valószínűsíthető, hogy Magyarországon a teljes tényezőtermelékenység tartósan az osztrák szint nagyjából 80%-án stabilizálódott.[14]

[14] A 2019 utáni időszakot főként az említett erős sokkok, részben hiányzó adatok miatt (a beruházás relatív ára 2020-ig érhető el) nem szerepeltetem a mintaidőszakban. A termelékenységi értékek kiszámíthatók 2022-ig, ez alapján az ábrán látható, 2019 előtti növekedés nem folytatódott, a TFP-konvergencia mindhárom országban ismét megtört. Bár a 2020–2022 közötti időszak adatait nem tekintem kellően megbízhatónak, ezek az eredmények megerősítik az elmondottakat.

5. ábra. *Teljes tényezőtermelékenység*

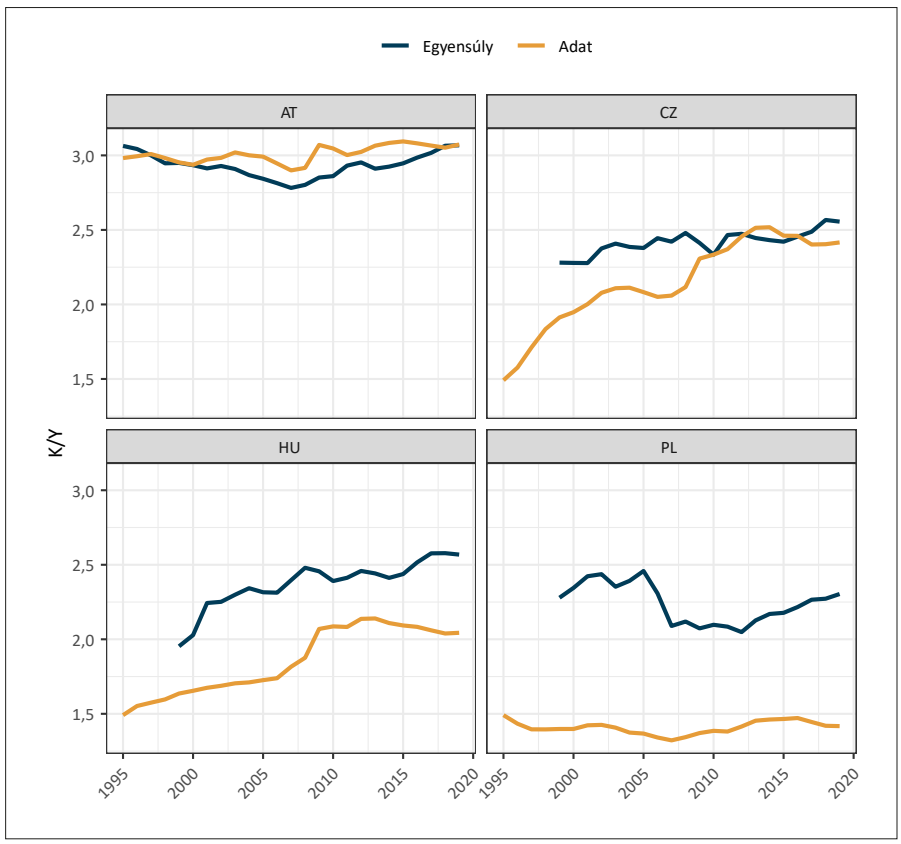
Forrás: Eurostat és saját számítások

A (7)-es dekompozíció hiányzó elemei a tőkekibocsátási arány alakulásához köthetők. A tényleges adat mellett kiszámíthatjuk a hipotetikus, egyensúlyi arányt is, amelyet az (5)-ös egyenlet mutat. A számításhoz 4%-os egyensúlyi reálkamatot ($\underline{r} = 0{,}04$) feltételezek, a többi paraméterértéket a korábbiakban már definiáltam. Egyelőre feltételezem, hogy a beruházás relatív árán kívül nincsenek további torzító tényezők a tőkepiacon, vagyis $\tau^k = 0$. A későbbiekben az eredmények alapján ezt a feltevést szükség szerint módosítani fogom.

A 6. ábra mutatja a négy ország tényleges tőkekibocsátási arányát, illetve az (5)-ös egyenlet és a $\tau^k = 0$ feltevés segítségével számolt egyensúlyi értéket.[15] Látható,

[15] Érdemes hangsúlyozni, hogy az egyensúlyi érték csak abban az esetben egyezik meg a hosszú távú aránnyal, ha a beruházás relatív ára állandó. Helyesebb értelmezés a mennyiségre rövid távú vagy feltételes egyensúlyként tekinteni.

hogy Ausztria esetében a két mutató alapvetően nagyon hasonló, az időszak elején és végén pedig teljesen megegyezik. A beruházás relatív árának átmeneti emelkedése az egyensúlyi értéket ideiglenesen csökkentette, amit nem követett le teljes mértékben a tényleges K/Y arány. Azzal együtt, hogy az osztrák tőkekibocsátási arány az időszak egészére nézve kis ingadozásokkal, de stabil volt, feltevésünk, miszerint az osztrák gazdaság kiegyensúlyozott növekedési pályán mozgott, igazoltnak tekinthető.

6. ábra. *Tényleges és egyensúlyi tőkekibocsátási arány*

Forrás: Eurostat és saját számítás

Csehországban és Magyarországon a tényadat körülbelül 2010-ig emelkedett, utána azonban stabilizálódott. Az első megfigyelés jelentős részben a kezdeti, viszonylag alacsony K_0/Y_0 feltevésünk következménye. A növekedés elakadása azonban arra utal, hogy a kezdeti feltevéstől függetlenül a K/Y arány az időszak végére nagyjából állandó szintet ért el. Különösen érdekes a lengyel eset, ahol az egész időszak alatt

nem látunk érdemi növekedést. A három visegrádi ország mindegyikére azt látjuk tehát, hogy 2019-re a tőkeintenzitás stabil, vagyis az adott tőkepiaci szerkezet mellett a gazdasági átmenetből következő konvergencia 2010-re befejeződött.

Tőkepiaci torzulások

Érdemes a tőkekibocsátási arány szintbeli különbségeit is vizsgálni, különösen a stabilizálódás (2010) utáni időszakban. Az ebben látható különbségek alapvetően a tartós tőkepiaci hatékonytalanságot mérik ($\underline{\kappa}/\kappa^*$). Mint az ábrán látható, Ausztriához képest mindhárom visegrádi ország tényadata lényegesen alacsonyabb. Míg az osztrák érték körülbelül 3, a cseh adat nagyjából 2,5, a magyar 2, a lengyel pedig 1,5. Vagyis a tőkeellátottság 2019-ben is lényegesen alacsonyabb – a GDP arányában – a három visegrádi gazdaságban, mint a referenciaországban. Fontos kérdés, hogy ezt mennyiben magyarázza a beruházás korábban már bemutatott, relatíve magas ára, illetve az eddig még nem vizsgált tőkepiaci ék.

Ha feltevésünk, amely szerint a tőkepiaci torzulások (a tőkepiaci ék) mértéke nulla, igaz, a kezdeti felzárkózást követően az egyensúlyi és a tényadatidősoroknak meg kellene egyeznie (természetesen megengedve kis időszakos eltéréseket). Csehországban valóban ez a mintázat látható: 2010 után a két idősor nagyon közel van egymáshoz, nyilvánvaló trendeket nem látunk. Az osztrák értéktől elmaradó K/Y arányt tehát egyértelműen a beruházás magasabb csehországi relatív ára magyarázza. Ugyanez azonban messze nem mondható el a másik két visegrádi országról. Az egyensúlyi értékek nagyon hasonlóak a cseh arányhoz (a magyar arány meg is egyezik azzal), de a tényadatok erősen különböznek. Vagyis a magyar és a lengyel gazdaság felzárkózását érdemben hátráltatja a tőkepiac alacsonyabb hatásfokú működése.

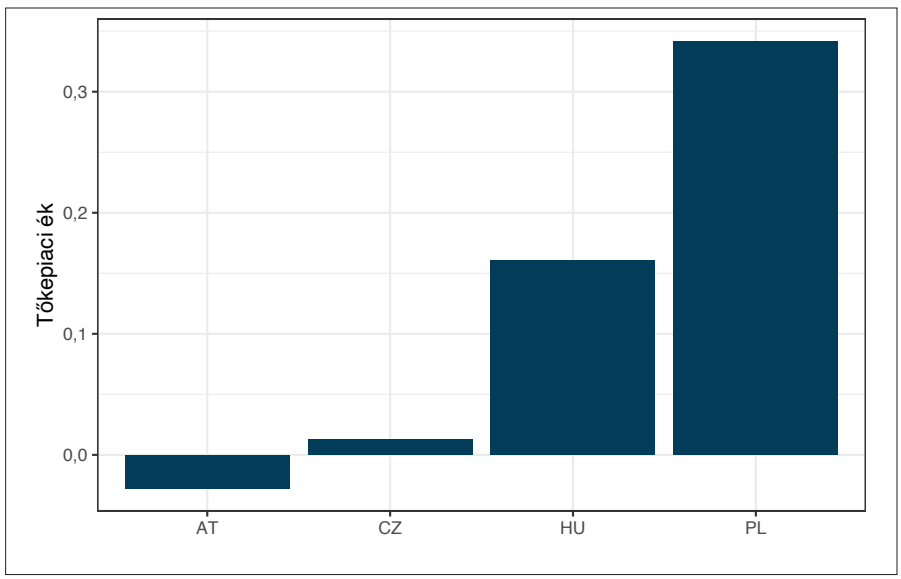
A tőkepiaci ékek mértéke az (5)-ös egyenlet segítségével számszerűsíthető. Amennyiben a feltételes konvergencia befejeződött, ami az ábra alapján 2010-re tehető, a tőkekibocsátási arány a tőkepiaci éket is figyelembe vevő szintre stabilizálódott. Ebből következően a tőkepiaci ék kiszámítható a következő összefüggéssel:

$$\tau^k = 1 - \frac{K_t/Y_t}{\kappa_t|_{\tau^k=0}},$$

ahol a jobb oldal számlálójában a tényleges, nevezőjében pedig a csak a beruházás relatív árával korrigált egyensúlyi érték szerepel. Azért, hogy a tőkepiaci ék mértékét ne egy év esetleges kiugró adatai határozzák meg, ezért az évenként kiszámított

értékek 2011–2019 közötti átlagát veszem, amely a 6. ábrán látható, a konvergencia befejeződése utáni időszakot jelenti.

A 7. ábra mutatja a négy ország tőkepiaci torzulásainak mértékét. A definícióból adódóan az ékek mértéke implicit tőkeadóként értelmezhető (ezt formálisan is könnyű belátni). A már tárgyalt, előző ábrán látható osztrák és cseh esetben a tőkepiaci ék értéke gyakorlatilag nullának tekinthető. Magyarországon a tőkepiaci torzulások ekvivalensek egy 16%-os, a tőkét sújtó adókulccsal, míg Lengyelországban az implicit adó mértéke 34%! Mindkét gazdaságban, de különösen Lengyelországban a tőkepiac hatékonyabb működése jelentős mértékben hátráltatja a további gazdasági felzárkózást.

7. ábra. *A tőkepiaci ék 2011–2019 között*

Forrás: Eurostat és saját számítások

Gazdaságpolitikai következtetések

Összegezve az előző részekben bemutatott eredményeket Magyarország esetében az alábbi következtetéseket vonhatjuk le.

1. Magyarország relatív fejlettsége 25 év érdemi konvergenciája után is csak az osztrák szint 60%-át érte el 2019-ben.
2. A rövid távú, a gazdasági átmenethez kötődő felzárkózás 2010 előtt lezajlott, a magyar tőkeállomány feltételes konvergenciája megtörtént.

3. A munkapiaci aktivitás emelkedése 2010 után a felzárkózás fő forrását jelentette, de további jelentős *munkainput*-emelkedés nem várható.
4. A 2019-ben is látható lemaradást két, tartósnak tekinthető tényező okozza: a teljes tényezőtermelékenység, illetve a tőkepiac működése.
5. A TFP szintje az osztrák érték 80%-án stabilizálódott, és egyelőre nem látszik ennek érdemi növekedése.
6. A tőkepiaci hatékonytalanságok mögött kisebb részben a beruházási javak viszonylag magas relatív ára, nagyobb részben pedig további torzulások állnak.

A fentiekből adódóan a további felzárkózás első kulcsfontosságú feltétele a magyar gazdaság termelékenységének emelkedése. Ennek részletes vizsgálata túlmutat a tanulmány keretein, de a technológiai modernizáció mellett része kell hogy legyen az állami szektor működési hatékonyságának javulása, illetve a piacgazdaságot támogató jogi-közgazdasági intézményrendszer minőségének emelése. Az európai uniós források beáramlása, ezek felhasználásának hatékonysága, a pénzek elosztását kísérő korrupció különösen fontos kutatási terület kell hogy legyen.

A felzárkózás második fontos feltétele a beruházási javak relatív árának csökkentése. Hsieh és Klenow 2005-ös tanulmánya arra világít rá, hogy a jelenség – amely általános a fejlődő és felzárkózó gazdaságokban – főként a beruházási javakat, illetve az exportálható fogyasztási jószágokat előállító szektorok relatíve alacsony termelékenységének tudható be.[16] Bár ez a megfigyelés látszólag ellentmond a multinacionális vállalatok dominálta magyar exportszektorról alkotott konvencionális képnek, konzisztens a magyar gazdaság – és főként a foglalkoztatottak – nagy részét adó hazai kis- és középvállalatok alacsony termelékenységével. A KKV-szektor piackonform támogatása, a szükséges technológiai és tudástranszfer – beleértve a szervezési, menedzsment- és marketingkészségeket is – facilitálása a második fontos gazdaságpolitikai üzenet.

Végül, de nem utolsósorban a magyar beruházási tevékenység erősödéséhez a tőkepiaci hatékonyság javulására is szükség van. A tőkepiaci ék mögötti tényezőket az aggregált elemzés nem tudja megragadni, ehhez további, mikroszintű elemzésre van szükség. A tőkepiaci ék megszüntetése ugyanakkor érdemi növekedéshez vezetne. Az elemzés szerint az osztrák egy főre jutó GDP-hez képesti 40%-os lemaradás nagyjából fele tulajdonítható a TFP-nek, és körülbelül 10-10% a beruházás magasabb relatív árának, illetve a tőkepiaci éknek. Ha az egy munkaórára vetített GDP-különbséget nézzük, a magyar–cseh fejlettségi különbség teljes mértékben a kevésbé hatékony magyar tőkepiacnak tulajdonítható.

[16] Hsieh–Klenow 2005.

A magyar gazdaság meglévő lemaradása nem átmeneti jelenség, legalábbis abban az értelemben nem, hogy nem várható az automatikus megszűnése. Ausztria életszínvonalának eléréséhez aktív gazdaságpolitikai lépésekre van szükség, amelyek elhárítják a magyar vállalati és közszféra hatékonyságnövelése előtti akadályokat, illetve javítják a tőkepiac működését. Ennek hiányában, ha nem is a közepes jövedelem csapdájában, de a lehetőségekhez képest alacsonyabb relatív jövedelmi helyzetben ragad a magyar gazdaság az elkövetkező években.

Felhasznált irodalom

Caselli, F. (2005): Accounting for Cross-Country Income Differences. In Aghion, P. – Durlauf, S. N. (szerk.): *Handbook of Economic Growth I.* Amsterdam: Elsevier, 679–741. Online: https://doi.org/10.1016/S1574-0684(05)01009-9

Chari, V. – Kehoe, P. – McGrattan, E. (2007): Business Cycle Accounting. *Econometrica,* 75(3), 781–836. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2007.00768.x

Gill, I. S. – Kharas, H. (2007): *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth.* Washington, DC: World Bank. Online: https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6747-6

Győrffy D. (2021): Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle,* 68(1), 47–75. Online: http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.47

Hall, R. – Jones, C. (1999): Why do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker than Others? *The Quarterly Journal of Economics,* 114(1), 83–116. Online: https://doi.org/10.1162/003355399555954

Hsieh, C. – Klenow, P. (2007): Relative Prices and Relative Prosperity. *American Economic Review,* 97(3), 562–585. Online: https://doi.org/10.1257/aer.97.3.562

Kónya, I. (2013): Development Accounting with Wedges: The Experience of Six European Countries. *The B.E. Journal of Macroeconomics,* 13(1), 1–42. Online: https://doi.org/10.1515/bejm-2012-0153

Mátyás, L. szerk. (2022): *Emerging European Economies After the Pandemic.* Cham: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-93963-2

Oblath G. (2021): A nominális felzárkózás időben változó összetevői: reálgazdasági és árszint-felzárkózás az Európai Unióban 1995 és 2019 között. *Külgazdaság,* 65 (7–8), 3–62. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2021.65.7-8.3

PWT 10.01 [é. n.]. *Penn World Table.* Online: https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/

Solow, R. (1957): Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics,* 39(3), 312–320. Online: https://doi.org/10.2307/1926047

Magas István

Világgazdasági lassulás és infláció, a stagfláció veszélyei

Bevezető

A világgazdaságban újra tartós veszélyt jelent az infláció. A világ legfejlettebb gazdaságában, az USA-ban 2022 júliusában és augusztusában az áremelkedés éves viszonylatban 8,2–9,1% között mozgott, novemberre 7%-ra csillapodott. A jegybank szerepét betöltő *Federal Reserve System* (FED) kénytelen volt az alapkamatot negyedszer is megemelni, amely így októberre már 4,5%-os szintet ért el. Az irányadó kamatot 2023 márciusában 25 bázisponttal tovább kellett emelni, mivel az infláció 2022 márciusához képest még mindig magas, 6% volt. Az elmúlt négy évtizedben nem jártak még ilyen magasságokban a fogyasztói árak.

Az amerikai gazdaság az árrobbanás eredményeként 2022 második és harmadik negyedévében, tehát két egymást követő negyedévben is technikai recesszióba került, 2021 ugyanezen két negyedévéhez képest – éves szinten – zsugorodott. Ugyanakkor speciális, pozitív jellegzetessége volt az amerikai konjunktúrának, hogy a munkapiac feszes maradt, és a munkanélküliség 2022-ben kifejezetten kedvező, 3,6%-os szinten tudott stabilizálódni. A magas kamatok és a feszes munkapiac együttes léte azonban megnehezíti az infláció letörését célzó monetáris szigorítás várható eredményének becslését.

Jerome Powell, a FED elnöke 2022 nyarán a központi bankok számára tartott jacksonville-i konferencián így nyilatkozott: „The economy is always evolving. Our recent estimates and statements reflect our appreciation that a robust job market can be sustained without causing unwelcome increase in inflation."[1] Az idézet

[1] „A gazdaság mindig, folyamatosan átalakul. Legutóbbi becsléseink és nyilatkozataink tükrözik azt az elismerésünket, hogy a robusztus munkaerőpiac az infláció nemkívánatos növekedése nélkül is fenntartható." (Economist 2022b – A szerző saját fordítása.)

https://doi.org/10.36250/01181_27

és nyilatkozata további tartalma alapján megállapítható, hogy az inflációs veszélyről alkotott klasszikus jegybanki vélemény nem változott, az infláció ugyanis minden gazdasági szereplőnek kárt okoz. Az infláció megfékezésének igénye újra hangsúlyossá tette a primer jegybanki szerepeket.

A 2019–2023 közötti időszak gazdasági eseményeit, az infláció elszabadulását tekintve kísérteni látszanak az 1970-es évek, az 1972–1973-as világgazdasági krízis, amikor a globális energiapiacokon kialakult durva külső sokkhatás volt az egyik legfontosabb inflációt generáló tényező. A fél évszázaddal ezelőtti helyzethez képest 2023-ban azonban az infláció és az energiakrízis súlyosabb, mivel a tartós világjárvány okozta sokkhatás elhúzódónak ígérkező háborús konfliktussal párosult Oroszország és Ukrajna között. A háború következtében globális geopolitikai játszma is elindult, két katonai világhatalom, az Egyesült Államok, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) és Oroszország ütközik, amelybe – úgy tűnik – Kína is, passzívan ugyan, de bekapcsolódik. Világgazdasági dimenzióban egyikük, Oroszország ma már legfeljebb csak középhatalmat képvisel, GDP-je Olaszország nagyságrendjébe esik. A háború végkimenetelét, illetve hogy a katonai hadviselés és a gazdasági háború együttesen milyen eredményre vezet, nehéz megítélni. Oroszország világgazdasági pozíciójavulási esélyei azonban jóval gyengébbnek tűnnek, mint fél évszázada.

Árrobbanás és növekedéslassulás a világgazdaságban

Energiakrízis

Az 1970-es válságévekhez képest a világgazdaság az energiaválság tekintetében most más helyzetben találta magát, mert jelenleg az átállás rendkívüli gyorsasága kikerülhetetlen követelmény lett, viszonylag rövid időn belül, szinte azonnal kell az energiarendszerek szerkezetét és működtethető *inputforrásait* – tartósan – átalakítani. Az 1970-es években a drágulás nem jelentett ekkora mértékű, azonnali nyomást, sem a fogyasztói árakra, sem a technológiai váltások kikényszerítésére. Akkoriban a legnagyobb energiafogyasztó, az USA lényegében elnyújtva, egy évtized leforgása alatt állt át a kisebb fogyasztású motorokkal felszerelt autók használatára, átalakultak a vegyi üzemek, az energiafaló iparágak is, a közlekedés (beleértve a légi járműveket és a hajózást is) sokkal üzemanyag-takarékosabb meghajtással működött. Mindezekkel a változtatásokkal – az óriási amerikai olajimportigény ellenére – akkor sikerült kihúzni a kőolaj-exportáló országok, az OPEC méregfogát.

Mivel a szénhidrogén-felhasználású eszközök elterjedése lényegesen nem csökkent, már 50 évvel ezelőtt is lehetett látni, a veszély nem múlt el teljesen. Az energiaétvágy nemcsak az USA-ban, hanem Európában, de főleg a feltörekvő országokban, mindenekelőtt Kínában rohamos mértékben növekedett továbbra is, ezért a világgazdaság energiafelhasználása, ezzel pedig a szén-dioxid-lábnyoma folyamatosan és gyorsuló ütemben tovább nőtt. Így, ahogy az az 1970-es években is történt, a jelen energiaválsága idején is Oroszország és Irán ismét kitüntetett világgazdasági és geopolitikai szereplővé lépett elő.

Az inflációrobbanás okai

A 2019-ben indult, világjárvánnyá duzzadó Covid–19-fertőzésláncolat következtében fellépő ellátási-szállítási nehézségek, elakadások a világgazdaság kulcsországait is érzékenyen érintették, a világgazdaság vérkeringése veszélyesen lelassult. De a járvány visszaszorulása sem tudott valódi enyhülést hozni a világgazdaságban. A megváltozott, folyamatosan romló geopolitikai helyzet, az elhúzódó orosz–ukrán háború és az ahhoz köthető szankciós korlátozások, a diplomáciai és gazdasági kapcsolatok lefojtása jelentősen növelte a nemzetközi befektetői félelemérzetet. A járványkezelés során alkalmazott pénzügyi megoldások, fiskális könnyítések – tehát az olcsó és könnyen teremthető pénz – inflációt gerjesztő hatásain túl a 2023 tavaszára kialakult inflációs helyzet megítélésében külön megjelölést kell hogy kapjon – mint alapvető inflációs forrás – az elhúzódó háborús konfliktus, amely ijesztő méretekben táplálta az elszabaduló, szinte „vágtató" inflációs félelmeket.

Az inflációs előrejelzés nehézségei

Makroökonómiai értelemben a jelenlegi infláció jelentős részben, de nem kizárólag drámai, előre nem jelzett, külső kínálati sokknak, ellátási szűkülésnek tekinthető. A nehéz gazdasági helyzetben mind a kulcsállamok, mind a nemzetközi nagyvállalatok – mint a világgazdaság legfontosabb szereplői – az alkalmazkodás során az energiaszűkösség által leginkább érintett szektorokban előre nehezen látható, pontosan nem is kalkulálható válaszokat adtak. A pandémia miatti globális gazdasági visszaesésre ránehezedő újabb külső sokk következményeként kialakult makrogazdasági visszaesés, recesszió, illetve általános gazdasági-kereskedelmi zsugorodás mértékének pontos előrejelzése azonban ebben a sokténye zős válsághelyzetben

igen nehéz, majdnem lehetetlen vállalkozás. Főleg, ha tartamának és mértékének egyidejű pontos előrejelzését követeljük.[2] Noha a GDP-t illetően a modellszerű gondolkodás ezekben a „vészhelyzetekben" is megállja helyét, mert előjelüket tekintve a legfontosabb szereplők várakozásai nem változnak alapvetően, de többször is és sokféleképpen átalakulnak, ami miatt a megváltozott várakozások pontatlanul mérhetők, a jövőbeni árszínvonal-változásra vonatkozó várható következmények nehezebben ítélhetők meg.

Mivel az infláció jelensége és a gazdasági zsugorodás a jelentős világgazdasági szereplőknél egyszerre alakult ki, az Egyesült Államokban, Európában és az ázsiai országok közül Kínában is jelentős lejtmenet volt tapasztalható, ezért a világgazdasági szintű konjunktúraromlás 2023-ban és 2024-ben is reálisan várható, a teljes növekedés mértéke a korábbi évnek harmada, esetleg fele lehet, még az optimista becslések szerint is. Az mindenesetre leszögezhető, hogy a világgazdaság fejlettebb országaiban az 1970-es évek közepe óta nem volt ilyen mértékű és ennyire tartós árrobbanás, az elmúlt 50 évben ritkának számított a kétszámjegyű árszínvonal-emelkedés.

Ez a rendkívüli mértékű infláció a legfejlettebb országokban is rendellenes, egymást követő, esetenként 75–100 bázispontos alapkamat-emeléseket kényszerített ki. A magas, egyszeri kamatemelési léptékek azt valószínűsítik, hogy a jegybankokat is alaposan meglepte ez az új helyzet. Az amerikai Citibank például úgynevezett „gazdaságimeglepetés-index" sorozatot készít, amelyben azt is méri, hogy az infláció mekkora meglepetést okozott a várakozásokhoz képest. Előjellel is bíró – tehát a negatív, illetve a pozitív változást is rögzítő – mutatószámról van szó, amely a tényleges és a várt infláció hányadosát mutatja 100-as skálán. A tényszám ismeretében minél nagyobb az index értéke, annál nagyobb volt a „meglepetés", vagyis az eltérés mértéke a várakozáshoz képest. Ez az úgynevezett inflációsmeglepetés-index az elmúlt két évtizedben a (+30) és (–30) százalék közötti sávban ingadozott, ami azt jelentette, hogy felfelé is és lefelé is nagyjából egyharmaddal tértek el a tényleges inflációs adatok a várttól. Statisztikai szemléletben ez az eltérés igen jelentősnek mondható (becslések esetében ugyanis 5–10%-os vagy ennél kisebb hibahatárt gondolunk jónak). Elmondható tehát, hogy hosszú időtávban, a 2000–2020 közötti időszakban tipikusan gyenge volt az előrejelzés, vagyis gyakran volt nagy a „meglepetés". A 2021–2022-es tényadatok ismeretében elmondható, hogy a nem várt események előrejelzése még rosszabbul sikerült, a meglepetésindex túllőtt a 100%-on, vagyis a ténylegesen mért infláció az adott évi várakozáshoz képest több mint a duplája lett.[3]

[2] Magas 2022: 68–81.

[3] Adatok: Economist 2022a.

Annak megítélése most, 2023 tavaszán, hogy az infláció lefutásának menete, majd tűrhető szinten való stabilizálódása (jegybanki szakemberek 2–3% között gondolják az inflációt tarthatónak) mégis mikor következik be, igen nehéz. Noha a nagyságrendet (egy vagy két számjegyű lesz-e), illetve a lefutás idejének durva (3–6–12 havi) becslését el lehet találni, de az előrejelzés nagyobb (legalább 90%-os) pontosságát illetően már nem lehetünk bizakodóak. Ugyanis még a hibahatárokat sem lehet előre jól megbízhatóan rögzíteni, mivel azt sem tudhatjuk a jelenben, hogy egy bekövetkező esemény mennyire számít véletlennek vagy kiszámíthatónak. Noha a becsléshez használt magyarázó tényezők az infláció alakulásának döntő hányadát tartósan meg tudják magyarázni, mégis, a becslés pontatlan lesz, mert az *inputok* nem várt mértékben változhatnak meg. A precizitást növelendő a FED kutatói például az amerikai fogyasztók költését a már bevált mellett egy másik mutatószámmal is próbálják mérni – ezt nevezik a személyes fogyasztás indexének (*personal consumption expenditures,* PCI) –, amely leszűkítve nézi a fogyasztói kosarakban tartósan elhelyezkedő tételek tényleges áralakulását. Ennek alapján 2023-ra azt várják, hogy az inflációs kosár 5,2%-ról 2,6%-ra fog csökkenni, vagyis majdnem a felére. Az USA-ban tehát – jó eséllyel – normalizálódni fog a fogyasztói magatartásban azonosítható inflációs mérték. Persze, a legszakszerűbbnek nevezhető előrejelzésekben is jogos a kételkedés, az óvatosság. A FED kutatói apparátusához kötődő Jeremy B. Rudd egy 2022-ben rendezett konferencián elhangzott előadásában – egy korábbi publikációjában foglaltakhoz hasonlóan[4] – úgy fogalmazott, hogy a gazdaság makroökonómiai működéséről meglévő tudásunk és előrejelző képességünk – abban a tekintetben, hogy a külső sokkok és az azokra adott válaszok hogyan hatnak – érdemben nem különbözik az 1960-as évekétől.[5]

Miután az inflációs várakozásokkal kapcsolatosan ma még nem létezik pontosan definiált és követhető, stabil mérőszám, az inflációs előrejelzések nehézségei nyilvánvalóak. Történtek kísérletek az inflációs várakozások pontosabb megragadására. Az egyik ilyen, egyértelműen pozitív, modern analitikus módszer például az inflációt befolyásoló tényezők közül csak azokat veszi figyelembe, amelyek az úgynevezett „hírfolyam által generált" impulzusokkal azonosíthatóak. Már számos olyan tanácsadó cég működik, amelyik több millió, a legelterjedtebb nyelveken megjelenő újságcikk inflációval kapcsolatos hírfolyamait pásztázva kreál olyan mutatót *(news–inflation index),* amellyel az inflációs várakozásokhoz a média hírei által hozzáadott plusznyomást próbálja megragadni. Amikor 50% feletti tartományban tartózkodott ez az új index, márpedig 2022-ben sokszor előfordult, akkor jelentős felfelé ható

[4] Rudd 2021.

[5] NBER 2022b.

inflációs plusznyomásról beszélhettünk. Az inflációnak létezik olyan, az inflációs pszichózishoz köthető forrása is, amely most masszív, *„big-data"* dokumentációt kapott. Mind a mai napig megoldatlan problémát jelent azonban az átlagos fogyasztó, a vállalkozó, a befektető, a megtakarító saját fejében kialakított várakozásai inflációs erejének, a várakozásfolyam eredményének pontos mérése, tudományos értelemben precíznek nevezhető definíciója. Ezt a vélekedést erősíti meg a modern monetárismakroökonómia-szakma csúcsán helyet foglaló volt FED-elnök, a 2022-ben megosztott közgazdasági Nobel-emlékdíjat elnyert Ben S. Bernarke véleménye is, aki szerint az inflációs várakozásokat illetően mind a mai napig nem rendelkezünk egyetlen pontos mérőszámmal sem.[6] Véleményével nehéz vitatkozni, de tervezni, előre jelezni akkor is kell.

Jelen állás szerint, a 2023-as év tavaszán jó eséllyel állapítható meg, hogy a világgazdaság az árszínvonalat illetően még nem fog visszatérni a járvány előtt kialakult kibocsájtási és árszínvonal-változási szintekhez. Alapvetően azért nem, mert a világgazdaság jelentős demográfiai nyomással, fokozottan erős inflációs várakozásokkal is terhelt. A lefojtott, de nem szűnő pandémia és a globális elosztási láncolatok tartós és kritikus akadozása miatt globális, általános inflációs pesszimizmusról is beszélhetünk.

Jegybanki lépések az infláció, a recesszió visszaszorítására

Visszatekintve a közel fél évszaddal ezelőtti kritikus évekre, akkor például a FED által elindított globális jegybanki szigorítási lépések az USA-ban eredményesek voltak, sikerült az inflációt stabilizálni, és az amerikai gazdaságot – a magas kamatok ellenére – megkímélni a mély és tartós recessziótól.

A mostani, 2022-től kezdődő globális inflációs környezet kezelése még a FED számára is jóval bonyolultabb feladatot jelent a nagyszámú amerikai dollárban kereskedő gazdasági szereplő, valamint a jelentős nemzetközi ellenérdekek (Kína, Oroszország) miatt. A világ vezető jegybankja is keresi a gazdaság „normális" állapotához visszavezető utakat, helyes módszereket. A közgazdasági gondolkodásban az inflációs várakozásokat illetően olyan új osztályozás jelent meg, amely jegybanki kommunikációt figyelő *(attentive)* és azt ignoráló *(non-attentive)* piaci szereplőket különböztet meg. Utóbbiakat nevezhetjük „laikus" megfigyelőknek is,

[6] NBER 2022a; 2022b.

akik kevésbé koncentrálnak a jegybankok által küldött jelzésekre, helyette inkább ösztöneikre, esetleg saját bankáraik, befektetői tanácsadóik véleményére hallgatnak. Ez a megkülönböztetés segítséget nyújt a jegybanki döntéshozók számára, ugyanis lehetőséget ad annak a szűkebb, mértékadó körnek az elkülönítésére, amelynek tagjai saját döntéseikkel majd befolyásolni tudják magát az inflációvárakozási környezetet. Ilyeneknek tekinthetők azok az alapkezelők és befektetők, illetve kereskedők, piacok, amelyek megpróbálják az úgynevezett inflációs *„break-even",* azaz egyensúlyi pontokat árazni, azokat a jövőbeni kötvényárakat és hozamokat meghatározni, amelyeken vételi-eladási kontraktusok állnak rendelkezésre. Ezek az úgynevezett *inflation-swapok* olyan kötvénykereskedelmi ügyletek kínálatát jelentik, amelyekben várható jövőbeni hozamszintet lehet rögzíteni. Ezekkel a *swapárakkal* az átlagos inflációs várakozási véleményt már jól meg lehet közelíteni, persze előrejelzési precizitásról az ilyen ügyletek esetében sem beszélhetünk. A *swapügyletekhez* hasonló, az inflációs várakozásokat befolyásoló szerepet tölt be maga a kötvénypiac is, amennyiben a vevők és az eladók várakozásai függvényében ezen a piacon is – normál esetben – mindkét irányban lehet mozogni, vásárolni, illetve eladni. Ezeknek a piacoknak az árazása természetesen érdemben befolyásolja a kurrens, jelenben megragadható inflációs trendet, de az ár a jövőbeli inflációs várakozásokról is „átlagvéleményt" tükröz. A kialakult árakat, hozamokat mint múltbéli adatokat és szórásokat stabil matematikai, valószínűségi kifejezésekbe kényszeríteni azonban meglehetősen nehéz. Igaz, hatalmas előrelépés érezhető az IT és az algoritmizálási kapacitás fejlődése következtében, az adatfeldolgozási sebességben mindenképp, de valójában csak abban.

A precíz inflációs előrejelzés metodikája – leszögezhetjük – még nem született meg annak ellenére, hogy a fentebb már említett újabb metodikáknak – így a „figyelő" és a „nem figyelő" szereplők megkülönböztetésének is – nagy jelentőségük van. Ahogy azt Bernanke professzor megerősítette, a jegybanki működés is leginkább (közel 98%-ban) kommunikációból áll, és csak 2%-nyi a tényleges cselekvésben megvalósuló monetáris-politikai lépés. Megállapítása megerősíti a korábbi, jegybanki hitelességen nyugvó felfogást is, azt, hogy a befektetők és a megtakarítók inflációs várakozási lépéseit főleg a jegybank kommunikációja indítja be. A korábbi időkhöz képest alapvetően csak annyiban változott a helyzet, hogy a kommunikációhoz való hozzáférés és annak elemzése sokkal gyorsabb lett, a médiafelületeken szinte azonnali visszatükröződést kap, de – sajnos – gyakran jelentős torzítást is elszenved. A kellő pontossággal algoritmizálható valós idejű adatok és stabil, függvényszerű kapcsolatok hiányában a jövőbeli infláció árazásának nehézsége megmarad ugyan, de a hagyományos tapasztalati közelítés lehetősége mindig adott.

A tartós árszínvonal-emelkedés gazdasági következményei

A világgazdasági átalakulásokat, a jövőben befolyásoló tényezőket tartva szem előtt jó eséllyel állapítható meg, hogy a 2022-től kezdődően globálissá terebélyesedő inflációs környezetben, főleg annak tartósan két számjegyű szintjein a munkavállalók milliói jelentős bérkompenzációt, pontosabban inflációs kompenzációt fognak követelni, a bér-ár spirál veszélye újra fenyeget. A fejlett országokban a megnőtt bérigény mind gyakoribbá vált. A spanyol jegybank felmérése szerint Spanyolországban az inflációs klauzulák (biztosítékok) az új munkaszerződésekben a korábbi 20%-os szintről 50%-ra futottak fel, 2023 végére várhatóan minden második munkavállaló a szakszervezet segítségével, illetve a formális csatornákon keresztül kéri majd a bér infláció elleni védelmét. Hollandiában is felgyorsultak a minimálbért felfelé módosító tárgyalások. A korábban árszínvonalában kimondottan stabilnak, munkapiacában igen fejlettnek elismert Kanadában 7%-os bérnövekedést kért az átlagos munkavállaló, ez a mérték a legfejlettebb, úgynevezett G7 országcsoportban 2022-ben a legmagasabb szintnek minősült. A sokáig stagnáló árszínvonalú Japánban, ahol 2021-ben a jegybankok által ideálisnak tartott mértékű, 2,5%-os árszínvonal-növekedés volt, nőtt az inflációs várakozás: a megkérdezettek egyötöde jelentős, 4–6%-os béremelkedést vár 2023-ban. Az EU-ban a termelői és a kereskedelmi, szolgáltatói szektor inflációs várakozásai is hihetetlen módon megnőttek, a kiskereskedelemben pedig még soha nem látott, 15–20%-os magasságokban jártak 2022 őszén. A Bank of England (BoE) felmérése szerint a brit textilipari munkások szakszervezete 7%-os emelést vár 2023-ban.

Az angliai iparági szakértők 30%-os beszállítói áremelkedésről beszélnek. Különösen Európában, 2022 novemberében erős kínálati szűkület jellemezte a piacokat. Olyan nehézzé váltak, olyannyira elakadtak a gyártói szállítások, hogy például az új autók eladására szerződött szalonokban hosszú várólisták alakultak ki. Ez a II. világháború utáni időszakban egészen egyedülálló piaci helyzet, a kettős sokkhatás keresleti és kínálati oldalról egyaránt árfelhajtó piaci konstelláció.

Középtávon, 1–3 év távlatában ezek az aggasztó jelek arról tanúskodnak, hogy az infláció valóban makacs és tartós erejűnek bizonyul. A geopolitikai helyzet rendeződése, a gyors orosz–ukrán békemegállapodás – amelynek jelei még nem látszanak – ezt a negatív forgatókönyvet némileg javíthatja, de alapvetően felül nem írhatja.

Monetáris politikák és kamatemelési kérdőjelek (2022–2023)

A modern, modellalapú elméletek számára csak akkor „problémás" a jegybank inflációval kapcsolatos tevékenysége, ha teljesen ignorálja, figyelmen kívül hagyja az infláció alakulását. Ez a gyakorlat számára nyilván nem értelmezhető, valójában képtelenség, ám a matematikai modellezés elbírja ezt a lehetőséget is. A jegybank effajta ignoráló gyakorlata természetesen fel sem merülhet a valóságban.

Azok a viták, amelyek a monetáris politikák helyes és arányos lépéseit tárgyalják, 2022 végén még inkább felerősödtek.[7] A legnagyobb befolyással bíró központi bankokban, így a FED-nél, a BoE-nél, az Európai Központi Banknál (EKB) és a Bank of Japannél (BoJ) is a monetáris tanácsokban egyértelműen a gyors és határozott szigorítás mellett kardoskodó vélemények jutottak többségbe.

Kamatemelések és a mértékük körüli viták

A szakirodalomban a monetáris politikák elméleti lehetőségeit és gyakorlati lépéseit illetően változatlanul, továbbra is folynak a homlokegyenest ellenkező véleményeket ütköztető viták. Sokan úgy vélik, hogy 2022 végére már eleget emelkedtek a kamatlábak, mások viszont úgy gondolják, hogy még mindig nem volt elegendő a szigorítás. Találó orvosi hasonlattal élve a helyzet olyan, mint amikor egy kiugrott vállat kell a helyére tenni. Tulajdonképpen egyszerűnek tűnik, ám el lehet rontani, és nemcsak a beavatkozás, de a rehabilitáció is eléggé fájdalmas. Ezt a gazdaságra értelmezve: az „elrontás" a gazdasági visszaesés veszélyével azonos, ha ugyanis a jegybankok akár az emelések mértékét, akár az időzítését elvétik, akkor túl nagy lesz az „áldozati" költség *(opportunity cost),* vagyis az *outputzsugorodással* kényszerűen együtt járó munkahely-, adó- és általános jövedelemvesztés. A „sebészeti pontosságú" kamatművelet azért is kritikus jelentőségű, mert a hiteldrágulás utáni konjunkturális összehúzódást bizonyos pont után már különösen nehéz visszafordítani.

A nehézségek ellenére a kamatemelések elméleti és praktikus lényegét, a szigorítást illetően meglehetősen nagy az egyetértés például abban, hogy az úgynevezett Taylor-szabályt (-elvet) kell alkalmazni. Ez a „hüvelykujjszabály" azt követeli meg, hogy az irányadó kamatlábakat mindig nagyobb mértékben kell növelni, mint amekkora az infláció meglévő és főleg a várható szintje, azaz a jegybankoknak pozitív

[7] Mian–Straub–Sufi 2021; Rudd 2021; Cochrane 2022.

reálkamat-ígérettel kell előállniuk. Abban az esetben, ha ezt a szabályt mégsem tartják be, akkor a hitelfelvevők jövőbeni költségei indokolatlan mértékben csökkennek, negatív reálkamat-ígéret esetén a jelenben kalkulálható terhek ugyanis nem igazodnak az emelkedő inflációhoz, a hitelezők költségei viszont nőnek. Évszázados tapasztalatok és az elméletek szerint is az ilyen állapot, a negatív reálkamat-környezet a pénz- és a hitelpiacon aligha tartható.

A korábbi, inflációt kezelő gyakorlatok alapján az is bizonyított tapasztalat, hogy ha változatlanul emelkedő az árszínvonal periodikus trendje, akkor minden egyes ilyen periódus végén további kamatlábemelés szükségeltetik. Régóta tudott tény, hogy a kamatemelések egyértelműen lassítják a gazdasági növekedést, sőt, recesszióba tolhatják az üzleti konjunktúrát, még a legkorszerűbb gazdasági modellekben is.[8]

A reálkamat-emelés körüli elméleti viták

A Taylor-szabályt – mint elvet – elfogadja a közgazdasági szakma, azonban a kiemelten jelentős jegybankok gyakorlatát figyelve 2022 decemberében még egyetlen nagy központi bank sem követte azt szigorúan. Annak ellenére, hogy jegybanki mértékkel mérve a kamatemelések nagyok voltak, a pozitív reálkamat még így sem látszott, a teljes évet tekintve 2022-ben például az USA-ban 5,5, Nagy-Britanniában 8, az eurózónában pedig 10 százalékponttal emelkedett az infláció.

Sokan gondolják úgy egyébként, hogy önmagában csak az adott év inflációjához igazított reálkamat-emelés az infláció megfékezéséhez elégtelen. Közéjük tartozik például Jonathan A. Parker.[9] A Taylor-szabály nem kérdőjeleződött meg, a vita az úgynevezett „előre tekintő reálráták" *(forward looking real rates)* körül bontakozott ki. Valóban, az infláció megfékezésében a legfontosabb tényező, hogy mi a várható infláció mértéke, és annak függvényében mekkora a várható reálkamatok mértéke. Ha az USA-t tekintjük például, ahol a 2023-as évre 5,4%-os áremelkedést várnak, és ezt levonjuk a megcélzott, a *FED-Funds Rate* irányadó, 4,5%-os szintjéből, akkor –0,9%-os rátát kapunk, amely a 2019-es Covid-év előtti reálkamat szintjénél is lejjebb van. Ez a –0,9%-os reálráta semmiképp sem jelez szigorítást, vagy erős kontraakciót a GDP-ben, ugyanis ahhoz egy kellően restriktív reálkamatnak bizony markánsan pozitív tartományban kellene tartózkodnia.

Az is megfontolandó vélekedés, hogy ne csak egy évre tekintsünk előre. A jegybanki gondolkodásban már meg is jelenik, hogy többéves horizonton kell

[8] Mankiw 2016; Cochrane 2023.

[9] Parker a Massachusetts Institute of Technology (MIT) Sloan Finance Department vezetője.

a hozamígéreteket, illetve a reálkamat-ígéreteket megtenni. De a szükséges időtáv mértékében a távolabb tekintő jegybanki perspektívával kapcsolatban is akadnak viták. A makroökonómia egyik igen neves szakértője, Mankiw, a Harvard Egyetem professzora például úgy érvel, hogy a FED máris túlzásba esett azzal, hogy 5 évre előre tekintő reálkamatokat határozott meg. Ha a Taylor-szabály kiterjesztett (távlatosan előre tekintő) változatát nézzük, amely szerint az ígért reálkamatok szintjeinek 5 éves távlatban minimum 50 bázisponttal (fél százalékponttal) kell meghaladnia az infláció szintjét, az infláció szintjéhez igazodva a piacok 3,5%-os reálkamatot áraznak be. Ez azt jelenti, hogy 5 évre előre tekintve a meglévő és az előre jelzett inflációt, továbbá 3 százalékpontos éves bérnövekedést is előre vetítve, tulajdonképpen a reálráták együtt mozogtak a várható inflációval, legalábbis a piacok szerint. Ekkor viszont, ebben az értelmezésben a FED által végrehajtott szigorítás inkább túl sok, semmint túl kevés. Legalábbis ez Mankiw véleménye. A kép teljességéhez még az is hozzátartozik, hogy a diskurzusba muszáj a racionális várakozások logikáját is bekapcsolni, tehát amit a közvélemény a jegybankok tevékenységéről, nemcsak a jelenlegi kamatokról, hanem a jövőbeni jegybanki reakciókról gondol.

Az USA-ban a piacok 2023-ban 5%-os irányadó kamatot várnak, amellyel akár már a Taylor-szabály is teljesülhet. A FED-argumentációt követve – csökkenő infláció mellett – a kamatok tulajdonképpen majdnem minden időhorizonton már pozitív reálkamatsávba kerülnek. Ha mégsem, akkor a legrosszabb esetben az úgynevezett fordított hozamgörbe *(inverted yield curve)* – amely korrigálva mutatja, hogy időben előre haladva a kockázatokkal miként változik a kötvények hozama – ad a befektetők számára értékelhető információt. A hosszabb lejáratokban, nyugodt piaci környezetben a hozamok feljebb vannak, az abnormális esetekben azonban, és most ilyen helyzet alakult ki, a rövidebb időre szóló kamatok meghaladják – ideiglenesen – a hosszabb lejáraton kialakuló hozamokat. Az Egyesült Királyságban például a piacok nagyobb kamatemelést vártak, mint amelyet a BoE hajlandó volt megtenni.

Az látható tehát, hogy ha az előre is tekintő Taylor-szabály tendenciaszerűen érvényesül, akkor abból nagyobb baj nem lehet. Főleg azért, mert tulajdonképpen a szigorítás minimumát írja elő, arról viszont nem beszél, hogy mi az a minimális időtáv, amely nyomán az infláció visszatérhet az elvárt és kontrollálható zónába (ez a sáv jelen állás szerint 2–3% közötti). Valamennyire más a helyzet, ha egy gazdaság a teljes kapacitáskihasználtság közelében van, mint amilyen 2023 elején az Egyesült Államok gazdasága, ahol a munkapiac rettentő feszes, nagyobb a kínálat, mint a kereslet (minden munkát kereső dolgozóra két álláslehetőség kínálkozik), ezért az infláció megfékezése jóval hosszabb és nehezebb időszakot teremthet.

Konklúzió

Összegzésként megállapítható, hogy az 50 évvel ezelőtti világgazdasági eseményekhez ugyan hasonló a mostani helyzet, ám a korábbiak megismétlődése nem valószínű. A világnak 2022–2023-ban már gyorsabban és határozottabban sikerült reagálnia az energiakrízisre, mint az 1970-es évek közepén. Jelenleg a nagyobb veszélyt a geopolitikai átrendeződés és az orosz–ukrán háború okozta gazdasági következmények, a háború kimenetele jelenti, mindennél fontosabb lenne a háborús konfliktus lezárását célzó békefolyamat elindulása. A világgazdaságnak most kevesebb ideje maradt a krízishez való alkalmazkodásra. Az infláció visszaszorítása is nehezebbé vált technikai értelemben és egyéb, főleg a kommunikációs közeg változása miatt.

A stagfláció, vagyis a gazdasági pangás, a lassú növekedés és a makacs infláció együttes jelenléte változatlan veszélyt jelent, a jegybankok és a gazdaságpolitikák felelőseinek nehezebb regulációs dilemmát is. Új szemléletek bevezetése, megújuló gondolkodás mindenképp szükséges, mert ha csak a hagyományos, eddig alkalmazott, meglévő eszközökkel történnek beavatkozások, a siker közel sem garantált. Annyi azonban biztosan megállapítható, hogy 2020–2023 között a közgazdaságtan által kínált modellekben és a pénzügyi piacok által tett előrejelzésekben is a kamatlábemelések becslése egyaránt rosszul sikerült, mindkettő eltévesztette az infláció bekövetkezésének pontos idejét, illetve annak mértékét is. Mind a jegybankok, mind a gazdasági modellek és a piacok jelentősen alulértékelték az infláció kirobbanásának kockázatát. Ilyen helyzetben viszont elfogadható az a bevett gyakorlat, hogy a jegybankok sokkal inkább a beérkező tényadatokra támaszkodnak, semmint az előrejelzésekre *(data driven policy)*. Ez nyújt némi „menedéket" az esetleges téves döntések ellen. Ám hogy a modellek szintjén ez a módszer pontosan mit eredményez, az még a szakértő megfigyelőknek sem teljesen világos. A teljes képhez tartozik, hogy a diskurzusba kötelező a racionális várakozások logikáját is bekapcsolni, főleg azt, hogy a közvélemény, különösen a megtakarítók mit gondolnak a jegybankok jövőbeni tevékenységéről, hitelességéről és az államadósság finanszírozásának fiskális prudenciájáról. Jelentőségét tekintve a közvélemény és a megtakarítók értékítéletében csak elenyésző részt képvisel az, hogy mit gondolnak a valós idejű, aktuális monetáris politikáról.

Felhasznált irodalom

Cochrane, J. H. (2022): Expectations and the Neutrality of Interest Rates. *NBER Working Paper,* no. 30468. Online: https://doi.org/10.3386/w30468

Cochrane, J. H. (2023): *The Fiscal Theory of the Price Level.* Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1353/book.109854

Economist (2022a): Why Inflation Looks Likely to Stay Above the Pre-Pandemic Norm. *The Economist,* 2022. június 26. https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/06/26/why-inflation-looks-likely-to-stay-above-the-pre-pandemic-norm

Economist (2022b): Central Bankers Worry That a New Era of High Inflation is Beginning. *The Economist,* 2022. augusztus 30. Online: https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/08/30/central-bankers-worry-that-a-new-era-of-high-inflation-is-beginning

Magas A. I. (2022): A GDP-előrejelzés különös nehézségei a járványhelyzetben (2020–2021): Van-e keynesiánusi újhullám? *Pénzügyi Szemle,* 67(1), 68–81. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_1_4

Mankiw, G. N. (2016): *Macroeconomics.* New York: Worth Publishers.

Mian, A. – Straub, L. – Sufi, A. (2021): Indebted Demand. *The Quarterly Journal of Economics,* 136(4), 2243–2307. Online: https://doi.org/10.1093/qje/qjab007

Rudd, J. B. (2021): *Why Do We Think That Inflation Expectations Matter for Inflation? (And Should We?)* (Finance and Economics Discussion Series). Washington, DC: Board of Governors of the Federal Reserve System. Online: https://doi.org/10.17016/FEDS.2021.062

NBER [@NBERvideos] (2022a): 2022 Inflation Expectations: Determinants and Consequences – Keynote, Ben Bernanke, *YouTube,* 2022. május 25. Online: https://www.youtube.com/watch?v=mV9sPolnFoI

NBER (2022b): *Conference on Inflation Expectations: Determinants and Consequences, Spring 2022.* Online: https://www.nber.org/conferences/inflation-expectations-determinants-and-consequences-spring-2022

Julius Horváth

Aspects of Growth in the Central European Economic Thought

This short paper covers some aspects of the growth of Central European economic thought. The Cold War reinforced an identification of Western Civilisation with Western Europe, i.e. without countries of Central Europe, namely Hungary, Czechoslovakia and Poland. Due to their geographical location, Central Europe reaffirmed a core-periphery pattern, not only in the economy but also in the flow of ideas, as ideas typically flow from the most advanced countries to the periphery. This is an enigmatic process as the frontier contributions of Western research often originated from scholars born or raised in Central Europe. The most notable researchers with an impact on frontier mainstream research included John von Neumann, John Harsányi, Tibor Scitovsky, Jaroslav Vaněk, Thomas Balogh, Nicholas Kaldor, Michał Kalecki, Oskar Lange, Peter Bauer, Béla Balassa, Alexandre Lámfalussy, Karl Polányi, Jacob Mincer and others.[1]

The transfer of ideas is not mechanistic since the ideas from the core should adapt to the different economic contexts in the Central European lands and the priorities set by the intellectuals and economists who work on these ideas. Often, Central European economists circumscribed the limitations posed by the domestic reality and helped to spread economic ideas within the cultural and political settings in the region. These economists' mission was to persuade the political and social authorities about the usefulness of sound economic principles as developed in advanced countries.

As Janos (2000) pointed out, economic tendencies valid in core countries could run into contradictions once applied to societies outside the Western world. The real issue is whether to consider the economic life and thought in Central Europe as a variant of Western life and thought or rather be of the opinion that Central Europe embodies a phenomenon different from the West.

[1] Simon 2012: 467–482.

https://doi.org/10.36250/01181_28

Central European economists, as well as their societies, were exposed to different exogenous pressures, which undermined the creation of coherent national traditions. As a result, one observes discontinuity in national histories of economic understanding. This individual national discontinuity is the basis for shared regional, i.e. Central European, history of economic thought. However, despite the different ethnic cultures, these nations shared a common pattern of economic evolution as they were part of the Habsburg and the Soviet Empires.

Approximately till the middle of the nineteenth century, classical political economy ideas were disseminated – at a high level – by a small group of economists. Anachronistic institutions hindered the dissemination of the social and economic ideas as represented by Gregorius Berzeviczy, Martin von Schwartner, Miklós Skerlecz, and others.

The situation began to change in the second half of the nineteenth century. A group of eminent economists emerged who combined an understanding of western economic ideas with viewing the local problems and attempted to assimilate the western ideas into the domestic environment. Among them, one should mention at least Czechs Josef Kaizl and Albín Bráf, Polish nationals Leon von Biliński and Fryderyk Skarbek, and Hungarians Julius Kautz and Béla Földes. Most of them also held high-ranking governmental positions. Gradually, Central Europe transformed into modern European lands. However, there was a huge difference among these nations in their form of nationalism before World War One. In Hungary state centralism prevailed, while the political representatives of the remaining three nations rather supported activities weakening their existing political domains.

The interwar period has led to the emergence of different schools of thought in individual countries. The Austrian and German schools of thought as well as the classical political economy influenced the economic ideas of Central European countries. There were Central European economists who gained an international prominence; most notable among these were Hungarians Ákos Navratil, Farkas Heller, István Varga, Béla Földes, Czech economic theorist Karel Engliš, Polish thinkers Edward Lipiński, Władysław Zawadzki, and Slovak economists of international stature Imrich Karvaš and Rudolf Briška.

At the beginning of the socialist period, the economics profession carried out apologetic work without individual spirit. However, early in the time appeared the reform ideas, especially in Hungary, in the work of Péter György, and less than ten years later in Prague in the work of Ota Šik and others. From the middle of the 1960s, the previous intellectual detachment from western economics weakened. A transnational dialogue among western and eastern economists arose at different

levels, as documented, for example, by Bockman (2011). Renowned interpreters of the socialist reality emerged in Central Europe, including, among others, economists such as Oskar Lange, Michał Kalecki, János Kornai, Josef Goldmann, Cezary Józefiak, Józef Pajestka, Zdzislaw Sadowski, Kazimierz Łaski, Edward Lipiński, Ota Šik, Karel Kouba, György Péter, Márton Tardos, and a number of others.

After the break-up of socialism, the economists in these countries made serious efforts to correct for biases, tried to catch up with the economics profession's developments in the West, and became part of the international economic community again.

One would need to study the long life of Central European economic journals such as *Közgazdasági Szemle, Acta Oeconomica, Ekonomický časopis, Politická ekonomie, Gospodarka Narodowa,* and others to develop a better understanding of Central European and national economic thought. Unfortunately, these days the evaluation of economists' careers in Central Europe is instead pushed towards journals, which are not connected to Central European geographical space.

References

Bockman, J. (2011): *Markets in the Name of Socialism. The Left-Wing Origins of Neoliberalism.* Stanford, CA: Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804778961

Janos, A. C. (2000): *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism.* Standford, CA: Stanford University Press.

Horváth, J. (2020): *Introduction to the History of Economic Thought in Central Europe.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-58926-4

Simon, Á. (2012): Intellectual Migration and Economic Thought: Central European Émigré Economists and the History of Modern Economics. *History of European Ideas,* 38(3), 467–482. Online: https://doi.org/10.1080/01916599.2012.681524

Balatoni András

A ciklus és a trend kapcsolata, keresleti-kínálati interferenciák és a hosszú távú növekedési képesség

A sztenderd bevezető frázisok helyett hadd kezdjem a tanulmányomat rendhagyó módon személyes felütéssel! Először 2008-ban találkoztam Halmai Péter professzor úrral egy konferencián. Ahogy Péter az első diáit kivetítette, rögtön tudtam, hogy mi bizony egy nyelvet beszélünk. Röpködtek a termelési függvények, a beruházási ráták, a demográfiai mutatók. Péter a gazdaság kínálati oldaláról beszélt a hosszú távú növekedési képesség elemzése kapcsán. Zene volt ez a hátsó sorokban helyet foglaló tudományos segédmunkatársnak. A szakmai szimpátia a szekciók közötti szünetben kölcsönössé vált, és hamar nagy egyetértéssel bólintottunk egymás mondatait követően. A beszélgetés egyre bilaterálisabb lett, a körülöttünk állók egyre ritkábban szólaltak meg, a végén pedig már csak kettőnk között folyt a diskurzus. Nagyszerű érzéssel mentem haza a konferenciáról: egy elismert, közkedvelt professzor, aki az akkori munkáltatóm tudományos tanácsának a tagja volt, velem, a tápláléklánclegalján lévő kutatópalántával beszélte meg az elemzésének részleteit, őszinte kíváncsisággal fordult felém, amikor javaslatokat, jobbító szándékú kritikákat fogalmaztam meg. Péter tudta nélkül nagy lendületet adott akkor nekem a további munkához. Ez a történet idén 15 éves. Halmai Péter pedig 70! Isten éltessen, Professzor úr!

Sokat hezitáltam azon, milyen témában írjak tanulmányt a Professzor úr tiszteletére. Végül rájöttem, hogy a fent leírt történet adja a legjobb kiindulópontot a tanulmány témájának kiválasztásához. Az elmúlt 15 évben nem változott meg azzal kapcsolatban az általános közgazdasági nézet, hogy a gazdaság hosszú távú fejlődését továbbra is a gazdaság kínálati oldala, a rendelkezésre álló kapacitások és azok adott korban és adott helyen „normálisnak" tekinthető kihasználtsága határozza meg. A kályha tehát adott.

A globális pénzügyi és gazdasági válság azonban rámutatott arra, hogy a kínálat által meghatározott trend és a keresleti, pénzügyi ciklusok kapcsolata sokkal összetettebb, mint korábban gondoltuk. A válságot megelőzően a közgazdasági gondolkodás

https://doi.org/10.36250/01181_29

általánosan elfogadott hipotézise volt, hogy a gazdasági kibocsátás – viszonylag mechanikusan – felbontható trendre és ciklikus részre. Mivel hosszabb távon az árak és a bérek rugalmasan alkalmazkodnak, ezért a trendet a rendelkezésre álló kapacitások bővülése és az adott gazdaságra jellemző normál kapacitáskihasználtság határozta meg. Ezzel szemben a trend körüli fluktuációk, ciklusok jellemzően a kereslet változékonyságából fakadnak. Fontos feltevés volt, hogy a keresleti sokkok nem hatnak érdemben a hosszú távú pályára, ennek megfelelően a keresletmenedzsment eszközei (fiskális és monetáris politika) csupán a kibocsátás trend körüli stabilizációjára képesek, a hosszú távú növekedést alapvetően nem befolyásolják. Az anticiklikus politikát övező szélsőségesen szkeptikus álláspontot vallott többek között Robert Lucas, aki úgy vélekedett, hogy az anticiklikus politikának nincs jelentős jóléti szerepe, így nem érdemes foglalkozni a gazdasági ciklusok simításával.[1]

A trend és a ciklus közötti interferencia figyelembevétele azonban jelentősen megváltoztathatja az optimális gazdaságpolitikai *mixet* bizonyos időszakokban. Ezzel a témával foglalkozik a 2016-ban megjelent *Növekedési jelentés*ünk első fejezete.[2] Az elemzési keret kibővítése nemcsak árnyalja a termelési függvényekből levont következtetéseket, hanem azok továbbfejlesztésére, továbbgondolására ösztönöz. Legalábbis e sorok íróját továbbgondolásra ösztönözte.

Hiszterézis – az erős gazdasági lejtmenet tartós sebet ejt(het) a növekedési képességen

A 2016-os *Növekedési jelentés* első fejezetének apropóját az adta, hogy átfogó vizsgálat jelent meg a gazdaság ciklikus lejtmenete és a hosszú távú növekedési képesség között fennálló kapcsolatról. Blanchard, Cerrutti és Summers az 1970–2010 közötti 122 recessziót vizsgálva azt találta, hogy az esetek kétharmadában a GDP pályája elmarad a korábbi trendtől,[3] ezt a jelenséget nevezik közgazdasági értelemben hiszterézisnek (1. táblázat). Ráadásul az esetek mintegy harmadában a trendtől vett eltérés még növekedett is időben, vagyis nemcsak a GDP szintjében, hanem annak dinamikájában is tartós negatív irányú elmozdulást okozott a recesszió. Ez a jelenség az úgynevezett szuperhiszterézis. Ezek az eredmények hasonlóan alakultak akár 4, akár 10 éves horizontot használtak a trendek becsléséhez. Ha külön megvizsgálták

[1] Lucas 2003.

[2] Magyar Nemzeti Bank 2016. A fejezet megszületésében P. Kiss Gábornak (MNB) és Szalai Zoltánnak (MNB) elévülhetetlen érdemei vannak.

[3] Blanchard–Cerrutti–Summers 2015.

a 122-ből azt a 23 recessziót, amikor pénzügyi válsággal is párosult a visszaesés, akkor még nagyobb arányban találtak tartós visszaesést (80% felett), és a korábbi trendtől való eltérés is nagyobb százalékban növekedett (35%-ban 31% helyett).

1. táblázat. *A recessziók hatása a gazdasági teljesítményre (százalék az összes recesszió százalékában)*

	A recesszió előtti trendtől nem marad el a GDP	*Tartós reálgazdasági veszteség*	*Ebből*	
			Állandó veszteség	*Növekvő veszteség*
Reál-GDP	32%	68%	34%	34%
Egy főre jutó reál-GDP	33%	67%	33%	34%

Forrás: Blanchard–Cerrutti–Summers 2015

Milyen csatornákon hat a recesszió a trendre?

A hiszterézis humántőke-alapú magyarázata számít a mai napig a legelterjedtebbnek. Blanchard és Summers cikkében az európai és az amerikai munkaerőpiaci folyamatok közötti markáns különbségek mögött meghúzódó tényezőket vizsgálták.[4] Az USA adataira viszonylag jól illeszkedett az a modell, amelyben a munkanélküliségnek volt gazdasági ciklusoktól független, stabil, „természetes" rátája. Ehhez képest az európai adatok azt mutatták, hogy a munkanélküliség ciklikusnak gondolt megemelkedése tartóssá vált, és ezen a magasabb szinten stabilizálódott, vagyis a ciklikus munkanélküliségi ráta a természetes rátát is megemelte. Több magyarázat született a jelenségre. A tartósan munkanélküliek szaktudása idővel elavulttá válik, hiszen ha nem képezi magát, és a munkahelyi képzésben sem vesz részt, akkor az új ismeretekhez sem jut hozzá, és nem lesz képes begyakorolni sem azokat. Sőt, nemcsak a tudás válik elavulttá, de a munkavállaló magatartása is megváltozik. A munkával szembeni attitűd romlik, a munkavégzéshez megkívánt fegyelem fellazul.

Az alacsony keresleti környezet miatt a vállalatok sokszor nem bővítik a kapacitásokat, hanem a már meglévőket működtetik gyakran a tervezettnél alacsonyabb kihasználtsággal. Sőt, a fenntartó jellegű karbantartások is ritkulhatnak, vagy el is maradhatnak. A piaci kilátások bizonytalansága megnehezíti az új beruházások vagy akár a fenntartási költségek megtérülésével kapcsolatos kalkulációkat. A visszafogott beruházási aktivitás minőségileg is lerontja a kapacitásokat, hiszen az újabb,

[4] Blanchard–Summers 1986.

termelékenyebb és jobb minőségű berendezések és technológiák is csak új beruházásokkal állíthatók termelésbe. További magyarázat a jelenségre az, hogy a válság során csökkentek a K + F + I-kiadások, lassult az új technológiák adaptációja. Ezekkel a tényezőkkel magyarázható alapvetően a szuperhiszterézis jelensége.

A standard kínálatoldali elemzésnek gyakorlatilag minden elemét érintheti a hiszterézis egy recessziót követően, de természetesen nem mindegyik ugyanolyan mértékben. A ciklikus, keresleti lejtmenet így endogén módon befolyásolja az egyensúlyi, potenciális pályát befolyásoló munkafelhasználást, tőkemélyülést és megvalósult technológiai haladást. De el kell-e fogadnunk ezeket a tartós veszteségeket? A gyenge kereslet által elveszített kínálatról örökre le kell mondanunk?

A magas nyomású gazdaság képes begyógyítani a hiszterézis okozta sebeket

A lassú, elnyújtott kilábalás és a hiszterézis okozta gazdasági társadalmi problémák kezelésére Ball javasolta Okun koncepciójának, a „magas nyomású gazdaságnak" *(high pressure economy)* az átgondolását, implementálását.[5] Eszerint ha a gazdaságpolitika az átlagosnál nagyobb keresleti nyomás alatt tartja a gazdaságot, akkor tartósan magasabb GDP-szint érhető el a kilábalást követően. Más szavakkal, a potenciális kibocsátás tartósan növelhető az alkalmas gazdaságpolitika segítségével.

Ahogy a hiszterézis, úgy a magas nyomású gazdaság is több csatornán keresztül fejti ki hatását a gazdaság kínálati oldalára. A munkapiacon a vállalatok maguk képzik az új munkaerőt *(learning by doing),* nem várnak arra, hogy a kínálati oldalon legyen elegendő, megfelelő képzettségű munkavállaló. A magas nyomású gazdaság időszakában a munkaadók olyanokat is alkalmaznak, akiket normál konjunktúra esetén nem tartanának foglalkoztathatónak. A vállalatok a munkaerő egyre nagyobb hányadát alkalmazzák „törzsmunkaerőként", határozatlan időtartamú szerződéssel, teljes munkaidőben foglalkoztatottként, és csökken az aránya a munkapiachoz és a vállalatokhoz lazábban kapcsolódó, sokszor csak részmunkaidős dolgozóként vagy nem alkalmazottként, egyéni vállalkozóként foglalkoztatott munkavállalóknak. A magas nyomású gazdaságnak jelentős szerepe lehet a tőkemélyülésben, mivel a teljes foglalkoztatás mellett egyre inkább jellemzővé válik a tőke-munka helyettesítés. Ez a folyamat kedvező hatást fejt ki a munkatermelékenységre, így végül a hosszú távú növekedési képességre, potenciálra.

[5] Ball 2009, 2015; Okun 1973.

A magas nyomású gazdaság alkalmazásának azonban nagyon fontos feltételei vannak. Az első ilyen feltétel maga a hiszterézis, azaz egy gazdasági ciklus lejmenetéből való elnyújtott kilábalás, amely jelentős kihasználatlan kapacitásokat eredményez a munkaerőpiacon. A másik fontos feltétel a gazdaságpolitikai és finanszírozási mozgástér, azaz a többletes külső egyensúlyi mutatók, illetve az alacsony vagy a gazdasági ciklusra nem reagáló infláció.[6] Harmadrészt nagyon fontos, hogy a kereslet valóban a kínálat növekedését eredményezze, azaz ne csak a kapacitások nagyobb kihasználását, esetleg a fogyasztás puszta felpörgetését. A kínálat emelkedéséhez elengedhetetlen a megfelelő vállalatfinanszírozás, azaz hogy a kapacitások bővülése ne ütközzön a hitelezés kínálati korlátaiba.

Kedvező hazai tapasztalatok 2017–2019

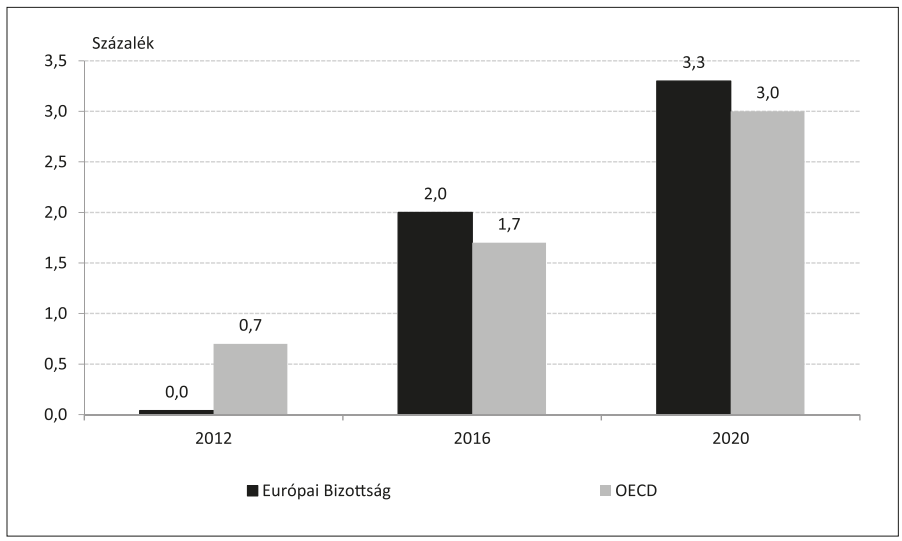
A hazai gazdaságpolitika 2017–2019 között bátran és határozottan megvalósította a magas nyomású gazdaság koncepcióját, aminek a sikerei a mai napig érezhetők. A jegybank a tartósan negatív reálkamatokkal, nem konvencionális eszközeivel és nominálisan kismértékben bővülő mérlegével egyértelműen támogatta a növekedést. A fiskális politika stabilan GDP-arányosan 2–2,5% közötti deficitet tartott, azonban a gazdasági ciklus felfutó szakaszában ez enyhe, diszkrecionális lazításnak felelt meg. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az adósságráta és a devizaadósság aránya – részben a jegybanki önfinanszírozási programnak köszönhetően – folyamatosan csökkent, azaz sérülékenységünk mérséklődött.

A magas nyomású gazdaságnak adottak voltak a feltételei 2017-ben. Egyrészt a nagy pénzügyi és gazdasági válság hatására a hazai növekedés tartós károkat szenvedett, azaz a hiszterézis adott volt hazánkban, csakúgy, mint a legtöbb EU-s országban. Másrészt a gazdaságban 2016-ban és 2017-ben kedvező külső pozíciót regisztrálhattunk, emellett az infláció és a gazdasági ciklus közötti kapcsolat is gyengének bizonyult. A vállalati forrásbevonás kínálati korlátai jelentősen oldódtak a jegybanki programoknak köszönhetően (Növekedési Hitelprogram, NHP; Piaci Hitelprogram, PHP; Növekedési Kötvényprogram, NKP).

Ebben az időszakban, részben a magas nyomású gazdaság kedvező hatásainak kiaknázása miatt, az egyensúlyőrző gazdasági növekedés gyorsulása figyelhető meg. Ezt igazolja az is, hogy a nemzetközi szervezetek hazai potenciális növekedésre

[6] Ez megegyezik azzal a korábbi megfigyeléssel, miszerint a 2010-es években a gazdasági ciklust az inflációval összekötő makrogazdasági összefüggés, azaz a Phillips-görbe jelentősen meggyengült, meredeksége érdemben csökkent. Erről részletesen: Balatoni 2018.

vonatkozó becslései folyamatosan emelkedtek 2016 és 2019 között. A magas nyomású gazdaság időszaka előtt az OECD vagy az Európai Bizottság hazai hosszú távon fenntartható növekedésére vonatkozó becslései 1,5–2% között mozogtak. Ehhez képest a magas nyomású gazdaság utolsó évében a becslések már sokkal magasabban, 3–3,5% között alakultak. Fontos hangsúlyoznunk, hogy ezek nem az MNB vagy a Kormány számításai, hanem független intézetek kalkulációi, amelyek megerősítik a hazai egyensúlyőrző növekedés gyorsulását a magas nyomású gazdaság éveiben.

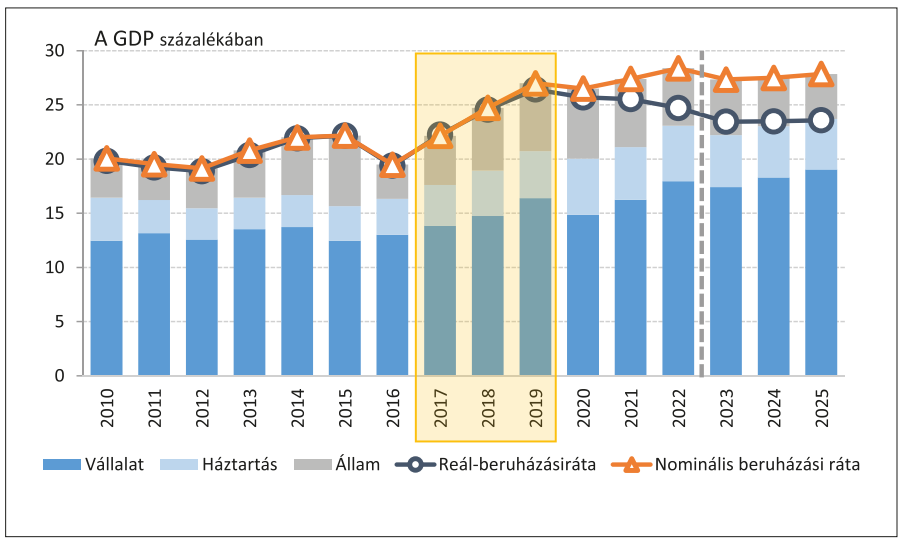
1. ábra. *A hazai potenciális GDP-re vonatkozó becslések időbeli alakulása (százalék)*
Forrás: OECD, Európai Bizottság

A magas nyomású gazdaság támogatta a vállalati beruházások emelkedését (erről részletesen értekezik az MNB *Inflációs jelentés*ének kiemelt témája),[7] de a beruházási ráta is jelentősen emelkedett ebben az időszakban, így meghaladta a Palotai és Virág által a felzárkózáshoz kritikusnak tekintett 25%-os értéket.[8] A növekedés ebben az időszakban egyértelműen beruházásvezérelt volt: a 2017–2019 közötti GDP-bővülés közel háromnegyede a beruházások volumenbővüléséhez kötődik. Ehhez szükséges volt a vállalati hiteldinamika élénkülése, amelyben az MNB a bankszektorral együtt jelentős előrelépéseket ért el.

Fontos ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy ebben az időszakban nem bomlott meg a gazdaság egyensúlya. A folyó fizetési mérleg enyhe többletet követően

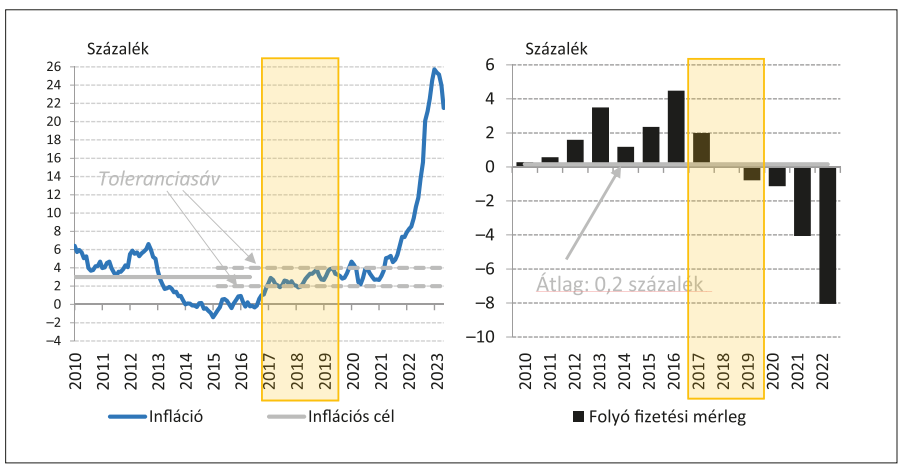
7 Magyar Nemzeti Bank 2018.
8 Palotai–Virág 2015.

egyensúlyközeli helyzetbe került, míg az infláció tartósan a cél körül ingadozott. Ez az időszak volt a hazai inflációs célkövetési időszak legsikeresebb érája: az átlagos éves bázisú fogyasztóiár-index 2,8% volt ebben az időszakban és a 36 hónapból 33 esetében volt az infláció a jegybanki toleranciasávon belül.

2. ábra. *A beruházási ráta alakulása folyó áron és 2015-ös fix áron számítva*

Forrás: KSH

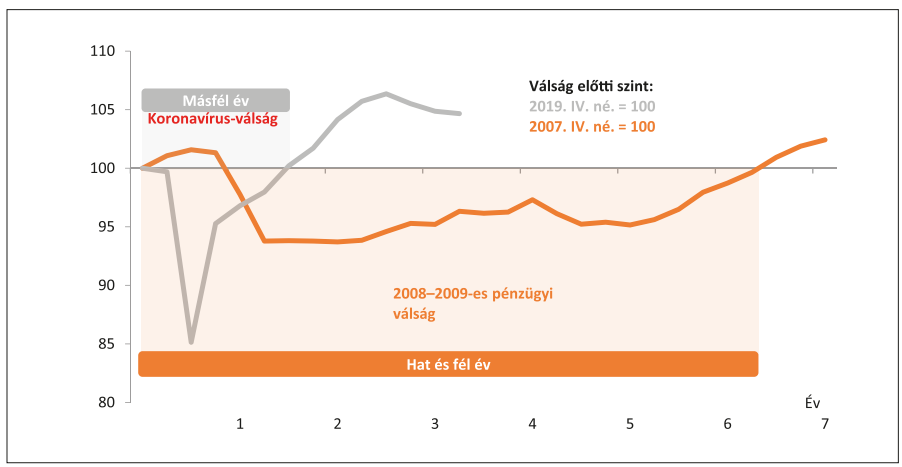

3. ábra. *Az infláció (bal panel) és a folyó fizetési mérleg szintjének alakulása a GDP százalékában (jobb panel)*

Forrás: MNB

A Covid-válság után nem adottak a magas nyomású gazdaság feltételei

A magas nyomású gazdaság időszakát a Covid-válság zárta le. A 2020-as 4,5%-os recesszió megszüntette az enyhe túlkeresleti állapotot. Az MNB viselkedése antiziklikussá vált, 11 ezer milliárd forintnyi forrást biztosított a gazdaság szereplői számára, ami jelentősen élénkítette a gazdasági teljesítményt.[9] A gyors és megfelelő gazdaságpolitikai reakció azt eredményezte, hogy a gazdasági kilábalás gyors, „V" alakú volt, és míg a 2008–2009-es válságot követően 6,5 év kellett a kilábaláshoz, ez esetben 6 negyedévre volt csupán szükség. Nincs tehát jelen hiszterézis a hazai gazdaságban a Covid-válságot követően. Ezt igazolja a munkaerőpiac ciklikus helyzete is: továbbra is teljes a foglalkoztatás, 4% körül mozog a munkanélküliségi ráta.

4. ábra. *A magyar GDP-kilábalás a nagy pénzügyi és gazdasági, illetve a Covid-válságot követően*
Forrás: KSH, MNB

A másik strukturális változás az inflációs folyamat drasztikus átalakulása. Az árak markáns emelkedése ismét sokkal rugalmasabbá tette a vállalati átárazási gyakorlatot, azaz a korábban lapos Phillips-görbe ismét meredekebbé vált.[10] Ebből az következik, hogy a korábban követett gazdaságpolitikának nagyon súlyos inflációs hatásai lennének a 2020-as évtizedben. A harmadik fontos tényező, amelyet szem előtt kell tartani, a külső egyensúlyi folyamatok alakulása.

[9] Baksay–Kuti 2022.
[10] Magyar Nemzeti Bank 2022.

Összességében egyetlenegy feltétel sem adott a magas nyomású gazdaság ismételt alkalmazásához. Amennyiben ismét a keresletmenedzsment eszközéhez nyúlna a gazdaságpolitika, az az egyensúlyok megbomlásához vezetne, az amiatt kialakuló alkalmazkodási kényszer pedig bőven ellensúlyozná a lépések előnyeit.

A versenyképesség és a termelékenység a kulcsa a hazai felzárkózásnak a 2020-as években

A 2020-as évtized megnyerésének receptje más, mint a mögöttünk hagyott időszaké. A hazai növekedés és felzárkózás elsődleges forrása a termelékenység növelése, mivel a teljes foglalkoztatás és a demográfiai trendek már nem teszik lehetővé a foglalkoztatás mennyiségi, extenzív növelését. A termelékenységben jelentős lemaradásban vagyunk az EU-hoz képest, de Lengyelországhoz viszonyítva is érdemi növekedési potenciál azonosítható hazánkban. A termelékenység növelésének kulcsa a gazdaság kínálati oldalának, azaz versenyképességnek fejlesztése, javítása. A jelenlegi helyzetben a kínálatoldali reformok képesek dinamizálni a gazdaságot, aminek hatására a külső és belső egyensúlyi folyamatok és a gazdasági növekedés egyszerre javítható.

Felhasznált irodalom

Baksay G. – Kuti Zs. (2022): *Számvetés – Nemzetgazdasági haszon, jegybanki költségek.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/baksay-gergely-kuti-zsolt-szamvetes-nemzetgazdasagi-haszon-jegybanki-koltsegek.pdf

Balatoni A. (2018): Felejtsünk el mindent, amit az inflációról hittünk? *Portfolio.hu,* 2018. április 5. Online: https://www.portfolio.hu/prof/20180405/felejtsunk-el-mindent-amit-a-inflaciorol-hittunk-281288

Ball, L. (2009): Hysteresis Old and New Evidence. *NBER Working Papers,* no. 14818. Online: http://www.nber.org/papers/w14818

Ball, L. (2015): *Monetary Policy for a High Pressure Economy, Center on Budget and Policy Priorities. Full Employment Project.* Online: http://www.econ2.jhu.edu/People/Ball/HighPressure.pdf

Blanchard, O. – Cerutti, E. – Summers, L. (2015): Inflation and Activity – Two Explorations and Their Monetary Policy Implications. *NBER Working Paper,* no. 21726. Online: https://doi.org/10.3386/w21726

Magyar Nemzeti Bank (2016): *Növekedési jelentés.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-jelentes-2016-hu.PDF

Magyar Nemzeti Bank (2018): *Inflációs jelentés. Kiemelt téma: A munkapiaci feszesség hatása a vállalati viselkedésre.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-13.pdf

Magyar Nemzeti Bank (2022): *Inflációs jelentés. Kiemelt téma: Változó világban változó kapcsolatok: a Phillips-görbe múltja és jelene.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-digitalis-15.pdf

Okun, A. (1973): Upward Mobility in a High Pressure Economy. *Brookings Papers on Economic Activity,* (1), 207–253. Online: https://doi.org/10.2307/2534087

Palotai D. – Virág B. (2015): *Versenyképesség és növekedés.* Budapest: Válasz.

Szerb László

A konvergencia és a digitális vállalkozói ökoszisztéma az Európai Unió kelet-közép-európai átmeneti gazdaságaiban

Bevezetés

A berlini fal 1989-es leomlása egyértelműen jelezte a szovjet típusú szocialista rendszer korszakának végét. A szovjet befolyás alatt álló önálló államok egyértelmű lépéseket tettek a piacgazdasági rendszer kialakításának irányába, és a tagállamaira szétesett Szovjetunió számos újonnan önállósodó állama hasonlóképpen tett. Az addig példa nélküli átalakulás a nemzetközi érdeklődés középpontjába emelte Kelet-Közép-Európa (KKE) addig jórészt jelentéktelennek tartott országait. Az átmenet korai kutatásai alapján az egyes fázisokat a szükséges törvénykezési, piacgazdasági intézmények kialakításának lépései, a magángazdaságok megteremtése, a privatizáció, valamint az átmeneti lépések sorrendjének és sebességének meghatározása jellemezte.[1] Később az érdeklődés a piacgazdaság intézményi struktúrájának finomhangolása és a vállalati teljesítmény mikrogazdasági kérdései felé fordult.[2]

Sokan gondolták, hogy a KKE-országok 2004–2007 közötti európai uniós csatlakozásával a tranzíció tulajdonképpen lezárult, a piacgazdasági rendszer kiépült, a politikai váltógazdaság működött, és stabilnak tűntek az újonnan létrehozott demokratikus intézmények is. Az átmeneti gazdaságokat lassan a kapitalizmus változataiként kezdték besorolni.[3] Ezzel együtt előtérbe került a gazdasági konvergencia, a fejlett országok jövedelmi szintjének elérése.[4] A konvergencia helyzetét tekintem át a tanulmány következő fejezetében. Mivel a hagyományos, külföldi működő tőkén alapuló fejlesztési politika tartalékai a KKE-régióban kimerülőben vannak,

[1] Aghion–Blanchard 1994; Kornai 1990; Sachs 1996.
[2] Earle et al. 1996; Aidis et al. 2008.
[3] Csaba 2022; Nölke–Vliegenthart 2009.
[4] Halmai 2019a, 2019b; Elekes–Halmai 2013; Halmai–Vásáry 2010.

https://doi.org/10.36250/01181_30

alternatív fejlesztési módokat kellene találni. Ezek közül egy lehet az innovatív, gyorsan növekvő vállalkozások alapítását, működését elősegítő vállalkozáspolitika. A digitális platformgazdasági index (DPGI) a vállalkozások környezeti tényezőit, a digitális vállalkozói ökoszisztéma szintjét méri.[5] A DPGI erősítése hozzájárulhat a konvergenciához szükséges termelékenység fokozásához és a nemzeti bajnokok kiemelkedése révén a gazdasági növekedéshez is. Ezt az indexet használom fel arra, hogy a KKE-országok vállalkozásfejlesztési állapotát és lehetőségeit vizsgáljam. Végül rövid összefoglalással zárom az írást.

A gazdasági konvergencia az Európai Unióban

Mint azt a bevezetőben már említettem, az EU-ba 2004–2007 között csatlakozott volt szocialista, tervgazdasági rendszerű országok tranzíciója a 2010-es évekre végső soron lezajlott, és a vizsgálódást immár a piacgazdasági rendszerek változatai szerint érdemes végezni. Ehhez a konvergencia szakirodalma nyújt segítséget.[6] A következőkben a középpontba a reálkonvergenciát állítom, és nem foglalkozom a nominális konvergenciával.[7] Az újonnan csatlakozott KKE-országok gazdasági teljesítménye még a 2020-as években is elmarad az EU átlagától, és csupán a 2010-es évekre haladták meg többen is a jelentősen visszaeső Görögország és a stagnáló Portugália egy főre jutó GDP-szintjét. A felzárkózás a fejlett EU-országok szintjére főleg a 2008-as válság utáni években vált hangsúlyossá. A fejlett országok magasabb válságállósága, rezisztenciája miatt a konvergencia még időlegesen átcsapott divergenciába.

Az 1. táblázat az EU országainak egy főre jutó GDP-jét és annak változását mutatja 1990 és 2021 között. Viszonyítási alapként az aktuális EU-s átlag-GDP került.

Az 1. táblázatból látható, hogy a KKE-országok gazdasági átmenetének első évtizedét inkább a gazdasági átmenetet kísérő visszaesés, és nem a konvergencia jellemezte. Mint az látható, 2021-re minden KKE-ország képes volt lemaradását csökkenteni az EU átlagához képest, azonban az egyes országok konvergenciája eltérő mértékben alakult. Bár Csehország és Szlovénia megőrizte vezető helyét az átmeneti gazdaságok között, előrelépésük relatíve kicsi volt, 10% alatt Csehország és 20% alatt Szlovénia esetében. A tranzíció igazi nyertesei a balti államok, Észtország, Litvánia és Lettország lett a 2020-as évekre, 40% felett csökkentve a fejlettségi rést. Nagyot lépett előre Lengyelország (39,6%), kisebbet Szlovákia (28,5%).

[5] Szerb et al. 2022.

[6] Bohle–Greskovits 2019; Feldman 2019; Halmai 2009.

[7] Halmai 2009; Halmai 2014.

1. táblázat. *Az Európai Unió országainak relatív egy főre jutó GDP-je és annak változása 1990–2021 között (az Európai Unió átlaga = 100%)*

Ország	*1990*	*Változás 1990–1999*	*Változás 2000–2009*	*Változás 2010–2019*	*Változás 1990–2019*	*2021*	*Összes változás 1990–2021*
Ausztria	131,4%	3,8%	–1,0%	–7,2%	–5,6%	122,6%	–8,8%
Belgium	124,4%	0,3%	–1,4%	–5,9%	–7,3%	117,2%	–7,2%
Bulgária	*43,8%*	*–13,8%*	*16,1%*	*5,9%*	*8,6%*	*55,3%*	*11,4%*
*Horvátország**	49,8%		*11,8%*	*3,1%*	*16,3%*	*71,7%*	*21,9%*
Ciprus	88,4%	5,8%	5,5%	–4,4%	5,7%	94,5%	6,0%
Csehország	*82,7%*	*–10,8%*	*13,5%*	*6,5%*	*9,7%*	*92,3%*	*9,6%*
Dánia	136,8%	5,1%	–10,4%	–2,3%	–8,7%	131,3%	–5,5%
Észtország*	*42,1%*		*14,9%*	*14,8%*	*39,4%*	*87,7%*	*45,6%*
Finnország	115,4%	–2%	1,4%	–8,1%	–5,9%	110,5%	–5,0%
Franciaország	118,6%	–3,1%	–6,3%	–4,6%	–15,1%	101,9%	–16,7%
Németország	128,6%	–3,3%	–6,4%	0,9%	–7,2%	120,5%	–8,1%
Görögország	85,0%	–0,6%	9,1%	–19,4%	–18,0%	66,9%	–18,1%
*Magyarország**	*54,9%*		*7,0%*	*10,8%*	*18,7%*	*76,1%*	*21,2%*
Írország	93,6%	41,2%	–1,9%	58,2%	101,8%	232,2%	138,6%
Olaszország	128,2%	–3,7%	–14,5%	–13,1%	–31,9%	95,0%	–33,2%
*Lettország**	*31,7%*		*19,2%*	*15,7%*	*38,2%*	*72,7%*	*41,0%*
*Litvánia**	*35,2%*		*20,3%*	*22,4%*	*48,7%*	*89,1%*	*53,9%*
Luxemburg	248,3%	34%	6,3%	–35,1%	9,9%	262,1%	13,8%
Málta	56,5%	12,9%	2,3%	18,0%	45,9%	101,2%	44,6%
Hollandia	127,8%	9,7%	–2,2%	–5,5%	0,2%	128,3%	0,5%
Lengyelország	*39,5%*	*6,5%*	*13,2%*	*14,0%*	*35,3%*	*79,1%*	*39,6%*
Portugália	82,6%	5,9%	–6,1%	–2,8%	–3,8%	76,3%	–6,3%
Románia	*46,9%*	*–11,3%*	*20,0%*	*15,3%*	*20,7%*	*69,7%*	*22,8%*
*Szlovákia**	*43,7%*		*17,5%*	*6,5%*	*28,4%*	*72,2%*	*28,5%*
*Szlovénia**	*71,0%*		*10,4%*	*2,4%*	*17,0%*	*90,7%*	*19,7%*
Spanyolország	96,5%	3%	–2,6%	–3,8%	–4,6%	85,9%	–10,6%
Svédország	119,7%	–3,2%	1,5%	–3,4%	–0,6%	121,5%	1,8%
Egyesült Királyság	110,5%	2,5%	–4,3%	–1,7%	–3,8%	101,9%	–8,6%

*A kezdő érték 1995.

Forrás: World Development Indicators [é. n.],
egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson (PPP) számolva
(az adatok 2017-es konstans nemzetközi dollárban vannak megadva)

A 21–23%-os konvergenciatartományban látható Horvátország, Magyarország és Románia, Bulgária viszont mindössze 11%-kal közeledett az EU átlagához. A konvergencia szempontjából (is) az EU-csatlakozás láthatóan sikertörténet mindegyik KKE-ország számára.

A konvergencia alapvető feltétele a termelékenység és a hatékonyság fokozása. Bár a KKE-országok nem homogének, de az érzékelhető EU-támogatások mellett a külföldi működő tőke (KMT) a 2008-as válságig gazdasági növekedésük meghatározó eleme volt.[8] A KMT pozitív hatásai azonban a térségben kimerülőben vannak, és a 2020-as évekre más típusú fejlesztési stratégiákra van szükség. Elekes és Halmai szerint a további konvergencia forrása a termelékenységnövekedés lehet, amelyet a hazai megtakarítások növelése, a strukturális reformok, valamint az exportorientált szektorokra fókuszálás révén lehet elérni.[9] Gál és Lux a jövőt a lokális hálózatok, beszállítói rendszerek fejlesztésében, a nemzeti bajnokok növekedésének elősegítésében és a kisvállalati szektor, a versenyképes középvállalatok megerősítésében látja.[10] A Magyar Nemzeti Bank 2023-as jelentése is az innovatív, gyorsan növekvő, exportorientált vállalatok, a gazdaság jövőbeli zászlóshajói támogatását javasolja.[11]

Digitális vállalkozói ökoszisztémák a KKE-országokban

Az új vállalkozások a hosszú távú gazdasági növekedés alapvető feltételeit jelentik. Hobijn és Jovanovic szerint a Schumpeter-típusú innovációk megjelenése az új vállalkozásoknak köszönhető.[12] A régi, már piacon levő vállalatok ellenállnak az ilyen technológiáknak, mivel megszokásaik, beruházásaik, alkalmazottaik gyakorlatai a régebbi technológiák használatára és megújítására ösztönzik őket. Ez látható a most zajló digitális technológiai forradalom esetében is, ahol az áttörő hatású technológiákat döntő mértékben újonnan alapított vállalkozások viszik a piacra.[13] Azonban az új cégek gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásai nagymértékben különböznek. Legnagyobb számban olyan, többnyire önfoglalkoztató szervezetek jönnek létre, amelyek nem innovatívak, és gazdasági hatásuk minimális.[14] A nagy növekedési potenciálú, innovatív vállalkozások nem véletlenszerűen emelkednek

8 Lengyel–Varga 2018; Gál 2019.
9 Elekes–Halmai 2013.
10 Gál–Lux 2022.
11 Magyar Nemzeti Bank 2023.
12 Hobijn–Jovanovic 2001.
13 Ács et al. 2021.
14 Szerb et al. 2019.

ki; fejlődésük az egyéni vállalkozói kezdeményezést támogató kedvező környezeti tényezőknek köszönhető.

A vállalkozói ökoszisztéma kutatása olyan dinamikusan fejlődő irányvonal, amely a vállalkozói kezdeményezést nem elszigetelten, hanem az egyéni és a környezeti tényezők egymással kölcsönösen összefüggő rendszere szempontjából vizsgálja.[15] Az új, magas hozzáadott értékű *startupok* létrehozása a jól működő ökoszisztéma jele, ez az ökoszisztéma-kutatás egyik központi tétele.[16] A digitális technológiák megjelenésével a kutatás fókusza a vállalkozói és a digitális ökoszisztémák kombinált megközelítése felé tolódott el.[17] A rendszerszemléletű fejlődéssel párhuzamosan a digitális ökoszisztémából kiemelkedő új vállalkozások domináns típusa is megváltozott. Míg az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején az e-vállalkozás jellemzően a néhány digitális komponenst vagy az internetet használó vállalkozás volt, később a teljesen digitális és internetalapú *startupok,* napjainkban a platformvállalkozások váltak dominánssá.[18]

A vállalkozói ökoszisztémák mérése országos és regionális szinten a 2000-es években indult el a Globális Vállalkozói Indexszel, amelyet 2020-ban a digitális platformgazdasági index (DPGI) váltott fel.[19] A DPGI a digitális és a vállalkozói ökoszisztémák kombinálása mentén négy szerkezeti elemből tevődik össze: 1. a digitális felhasználói polgárság a keresleti és a kínálati oldalú felhasználókat kombinálja a vállalkozói ökoszisztéma intézményi tényezőivel; 2. a digitális technológiai vállalkozás magába foglalja az alkalmazásfejlesztőket és a különböző szereplőket, akik hozzájárulnak a vállalkozói innovációhoz, kísérletezéshez és értékteremtéshez a platformokon; 3. a digitális többoldalú platformok a felhasználók és a digitális vállalkozók közötti társadalmi és gazdasági tevékenységeket kapcsolják össze a platformokon; 4. a digitális technológiai infrastruktúra pedig magában foglalja a digitális technológia műszaki, társadalmi és gazdasági tevékenységeit befolyásoló szabályozást. A DPGI a négy szerkezeti elemet további 12 részre bontva vizsgálja, viszont mostani vizsgálódásainkhoz elegendő a DPGI összpontszáma, továbbá a digitális ökoszisztéma (DÖ) és a vállalkozói ökoszisztéma (VÖ) komponensének pontjai.

A volt szocialista országok vállalkozói tevékenységének vizsgálata viszonylag új keletű. Bár a vállalkozói szellem bizonyos formái a volt szocialista országok mindegyikében léteztek, a magánvállalkozói tulajdonjogot alapvetően tiltották, vagy

[15] Ács et al. 2017; Cavallo–Ghezzi–Balocco 2019.
[16] Stam 2015; Szerb et al. 2019.
[17] Sussan–Ács 2017, 2020; Wurth–Stam–Spigel 2022.
[18] Kollmann 2006; Song 2019.
[19] Ács et al. 2020; Szerb et al. 2022.

a legjobb esetben csak tűrték. Az átmenet kezdeti éveiben mind a magántulajdonban lévő vállalkozások aránya, mind a magánszektor GDP-hez való hozzájárulása gyorsan nőtt.[20] A vállalkozások fejlődését az új alapítások és a privatizáció egyaránt elősegítette.[21]

A helyzet a 2000-es években megváltozott. Ekkorra befejeződtek a piacgazdaság alapvető intézményeinek létrehozását célzó főbb átalakítási változások, a gazdaságok nagyrészt liberalizálódtak, és a privatizációs hullám véget ért. A legtöbb átmeneti ország számára az Európai Unióhoz való csatlakozás vált az elsődleges kihívássá, amely gazdaságuk további megnyitását követelte meg. A külföldi verseny és a gyorsan telítődő hazai piacok megnövekedett nyomása alatt az új vállalkozások létrehozása lelassult, és az újonnan létrehozott vállalkozások gyengeségei nyilvánvalóvá váltak.[22]

Sok kutató még napjainkban is jelentős különbségeket észlel a vállalkozói tevékenységben az átmeneti és a fejlett országok, valamint az átmeneti országok között is.[23] Ezekre az eltérésekre Szerb és Trumbull szerint háromféle magyarázat létezik.[24] A kutatók egy csoportja az intézmények szerepét hangsúlyozza, amelyek nem támogatják, sőt hátráltatják a vállalkozói szellem kibontakoztatását. Mások az egyéni szempontokat és jellemzőket emelik ki. A kutatók harmadik csoportja, beleértve jelen tanulmány szerzőjét, az egyéni és az intézményi szempontok jelentőségét egyaránt hangsúlyozza. Az átmeneti gazdaságokban jórészt hiányoznak a nagy növekedésű, innovatív vállalkozások, viszont megjelentek a különböző nem produktív vagy egyes esetekben akár destruktív vállalkozási formák, mint például a nómenklatúra, az önfoglalkoztatás, a részmunkaidős és az informális szektorban működő vállalkozások.[25]

Az átmenti KKE-gazdaságok digitális vállalkozási ökoszisztémáját a többi EU-országgal összehasonlítva a DPGI és két komponense, a DÖ és a VÖ mentén a 2. táblázat tartalmazza. Az ökoszisztémák hatékonyságát az unikornisok számával mérjük. Unikornisoknak azok a *startupok* minősülnek, amelyek piaci értéke meghaladja az 1 milliárd dollárt.[26]

[20] World Bank 1996.
[21] Kornai 1992; Tyson et al. 1994.
[22] Szerb–Trumbull 2016.
[23] Nikolova 2012; Dilli–Elert–Herrmann 2018.
[24] Szerb–Trumbull 2016.
[25] Smallbone–Welter 2002.
[26] Lásd Unicorns [é. n.].

2. táblázat. *Az Európai Unió országainak digitális vállalkozói gazdasági indexbeli, a digitális ökoszisztéma és a vállalkozói ökoszisztéma pontszámai (2020) és az unikornisok száma (2023)*[27]

Ország	*Digitális platformgazdasági indexbeli pont*	*Digitális platformgazdasági indexbeli sorrend*	*Digitális ökoszisztéma*	*Vállalkozói ökoszisztéma*	*Az unikornisok száma*
Ausztria	57,0	20	70,5	74,9	5
Belgium	62,5	17	74,4	75,3	7
Ciprus	44,3	33	63,9	62,2	3
Dánia	71,1	8	78,4	80,3	8
Finnország	68,9	10	77,2	83,0	8
Franciaország	63,6	15	76,3	74,6	36
Görögország	35,9	43	58,6	53,5	2
Hollandia	82,4	3	84,6	88,2	29
Írország	66,0	11	74,5	78,2	9
Luxemburg	65,6	12	79,4	82,5	3
Málta	53,4	26	67,3	72,5	3
Németország	64,4	14	77,7	79,4	66
Olaszország	46,1	30	65,0	61,0	5
Portugália	50,8	27	65,7	68,0	1
Spanyolország	53,5	25	69,9	67,6	12
Svédország	76,8	5	83,3	83,6	38
Európai Unió, nem átmeneti átlag/összes	*60,1*		*72,9*	*74,1*	*235*
Bulgária	35,0	44	55,0	57,1	1
Csehország	48,9	28	66,4	66,5	1
Észtország	60,0	18	74,7	76,3	2
Horvátország	34,8	45	56,9	54,6	2
Lengyelország	40,6	39	60,8	60,7	11
Lettország	42,8	35	65,6	60,6	1
Litvánia	44,3	32	62,3	65,6	3
Magyarország	38,4	41	58,5	60,8	0
Románia	33,0	47	54,2	54,3	0
Szlovénia	45,1	31	62,1	64,6	0
Szlovákia	40,5	40	58,2	61,1	0
Az átmeneti országok átlaga/összes	*42,1*		*61,4*	*62,0*	*21*
Az Európai Unió átlaga/összes	*52,8*		*68,2*	*69,1*	*256*

Forrás: Szerb et al. 2021 adatai alapján, az unikornisok száma Unicorns [é. n.] adatai alapján

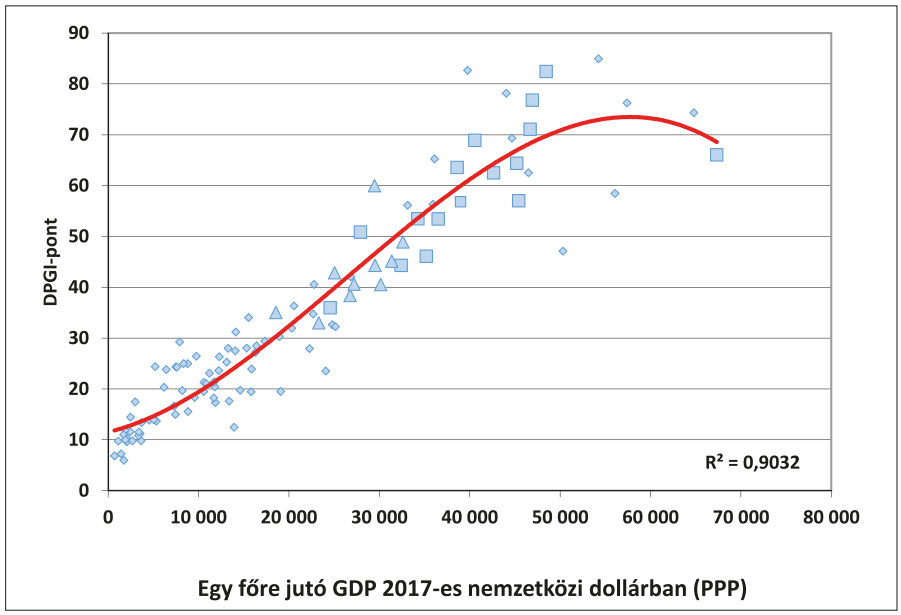
[27] Itt csak az EU-országok adatait közöljük, de a pontok számítása és a sorrendek a 116 országot tartalmazó teljes adatállomány alapján történtek.

A 2. táblázat adataiból tisztán látható, hogy az átmeneti KKE-országok digitális vállalkozói ökoszisztémabeli teljesítménye jelentősen elmarad az EU többi országától. Ameddig a DPGI rangsorában az első 10-ben 4 EU-ország is benne van – Hollandia, Svédország, Dánia, Finnország –, addig a legjobb KKE-ország a 18. helyezett Észtország. A KKE-nemzetek DPGI pontszámai mintegy 30%-kal maradnak el a többi országétól, az EU-átlagtól pedig átlagban 20%-os az eltérés, amely kisebb, mint a jövedelmi különbségeké. Ugyanakkor az is látható, hogy a KKE-országokhoz hasonló gazdasági teljesítményű dél-európai országok pontszámai is hasonlóak a KKE-országokéhoz. A két ökoszisztéma, a DÖ és a VÖ között sehol nem látható lényeges különbség, a VÖ pontszámai viszont a legtöbb EU-ország esetében kicsivel magasabbak, mint a DÖ esetében. A két országcsoport között lényeges különbség a DÖ és a VÖ között nincsen.

Az unikornisok számát tekintve a Dealroom adatai szerint a világon 2023-ban 2627 ilyen *startup* volt, ennek több mint fele az USA-ban és további 13% Kínában. Az EU 256 unikornisa nem egészen 10%-ot tesz ki, amivel Európa lemaradónak látszik a fő versenytársaktól. Az unikornisok láthatóan az EU fejlettebb országaiba koncentrálódnak, az EU unikornisainak mindössze 8%-a található a KKE-országokban. A KKE-országok közül szám szerint Lengyelország emelkedik ki, de figyelemre méltó, hogy Észtország összesen 10 unikornist nevelt ki, jelenleg is két ilyen *startupja* van. Négy KKE-országnak – Magyarország, Románia, Szlovénia és Szlovákia – egyáltalán nincsen magas értékű *startupja*.

Mivel a digitális vállalkozói ökoszisztéma állapota szorosan összefügg a gazdasági fejlettséggel, érdemes megvizsgálnunk azt is, hogy ezen fejlettségbeli különbségek kiszűrése után hogyan is teljesítenek az EU országai. Ennek érdekében az egy főre jutó GDP-hez igazítottunk egy 3. fokú polinomiális trendvonalat, amely a DPGI átlagos értékét mutatja a fejlettség függvényében (1. ábra). A trendvonal alatti elhelyezkedés azt jelenti, hogy az adott ország fejlettségéhez képest alul-, a trendvonal feletti elhelyezkedés pedig azt, hogy a fejlettséghez képest magasabb szinten teljesít a digitális vállalkozói ökoszisztéma szempontjából. Az 1. ábra az egyes országok teljesítményét szemlélteti, külön jelölve az EU KKE- (háromszög) és nem KKE- (négyszög) országait.

Az 1. ábra alapján látható, hogy a harmadfokú polinomiális függvény mintegy 90%-ban magyarázza a kapcsolatot az egy főre jutó GDP és a DPGI között. Az EU nem KKE-országai közül többen is erőteljesen támaszkodnak a digitális vállalkozói ökoszisztémára – Hollandia, Svédország, Finnország, kisebb mértékben Franciaország és Dánia is a trendvonal felett helyezkedik el. A dél-európai országok közül egyedül Portugália DPGI-pontszámai haladják meg a hasonló fejlettségű országok átlagát,

1. ábra. *A DPGI értékei a gazdasági fejlettség függvényében, harmadfokú polinomiális igazítás*

Magyarázat: a háromszöggel jelöltek az EU KKE-, a négyszöggel jelöltek pedig az EU nem KKE-országai, Luxemburg nélkül.

Spanyolország pedig éppen a trendvonalon található. A legnagyobb lemaradásban az egyre inkább leszakadó Olaszország és Görögország van, de a turizmusra építő Ciprus és Málta is átlag alatti DPGI-pontokkal rendelkezik. Csalódást keltő Ausztria és Németország teljesítménye, de Belgium és Írország is el van maradva a digitális vállalkozói ökoszisztéma fejlesztésében az egy főre jutó GDP alapján. A KKE-országok és az egész EU bajnoka a magasan a trendvonal felett található Észtország, de Lettország és érdekes módon az EU jövedelmi skála legalján található Bulgária vállalkozói ökoszisztémájának szintje is meghaladja a hasonló GDP-jű országok átlagát. A 11-ből 8 KKE-ország átlag alatt teljesít; Szlovákia, Magyarország, Románia és Szlovénia esetében 7% feletti a lemaradás, ennél mérsékeltebb Lengyelország, Csehország és Litvánia hátránya.

Összegzés

A KKE-országok európai uniós csatlakozása 2004–2007 között új utat nyitott felzárkózásukhoz a fejlett országok közé. A konvergencia jól látható, bár az egyes országok gazdasági teljesítménye jelentősen eltér egymástól. Az EU-adatok alátámasztják, hogy a KKE-országok felzárkózása mellett Dél-Európa országai divergenciába kerültek. Az itt nem tárgyalt EU-s felzárkózási pénzek mellett a konvergenciában a külföldi működő tőke játszott fontos szerepet, azonban ennek növekedési tartalékai a 2020-as évekre jórészt kimerültek. A KKE-országokban strukturális reformok mellett a tényező-termelékenységet, a vállalatok működésének hatékonyságát fokozó gazdaságpolitikai irányváltásra van szükség. Ennek egyik útja lehet az új trendeknek megfelelően a digitális, platformgazdaságon nyugvó technológiai nemzeti bajnokok, az unikornisok kinevelése. A győztesek előre történő kiválasztása helyett viszont a digitális vállalkozói ökoszisztéma fejlesztése szükséges. A DPGI a világ 116 országában méri a digitális vállalkozói ökoszisztéma szintjét, amelyből itt az EU országaira fókuszáltam. Bár a DPGI-pontok alapján az EU nem szerepel rosszul, a nagy EU-országok, Németország, Franciaország, Spanyolország és Olaszország digitális vállalkozói ökoszisztémája nem éri el a vezető USA-ét, az unikornisok tekintetében pedig nem csupán lemaradás, hanem leszakadás látszik még Kínához képest is. Az újonnan csatlakozott KKE-országok egyenetlen teljesítménye is jól látható. A balti államok, különösen Észtország, de Litvánia és kisebb mértékben Lettország a vállalkozásfejlesztés olyan útját követi, ahol az egyéni vállalkozói kezdeményezést az ökoszisztéma kellőképpen támogatja. Érdekes módon az EU skandináv országai és Hollandia is ezt az utat járják, ami az unikornisok relatíve magas számában is látható. A többi KKE-ország DPGI-pontszámai a fejlettségtől elvárt szint alatt találhatók.

Magyarország összteljesítménye a konvergencia szempontjából közepes, a digitális vállalkozói ökoszisztémában pedig lemaradásunk számottevő. Jelenleg Romániával, Szlovákiával és Szlovéniával együtt nincsen egyetlen unikornisunk sem. A digitális vállalkozói ökoszisztéma komplex felépítése nehéz és hosszadalmas feladat, viszont hosszabb távon sokkal inkább sikerekkel kecsegtet, mint a jelenlegi KMI-re épülő, a helyi gazdasági szereplők termelékenységét érdemben nem befolyásoló ortodox gazdaságpolitika. A kínai befektetők kegyeinek keresése helyett talán érdemesebb lenne Észtországba látogatni, ők hogyan csinálják…

Felhasznált irodalom

Ács, Z. – Autio, E. – Szerb, L. (2014): National Systems of Entrepreneurship: Measurement Issues and policy Implications. *Research Policy,* 43(3), 476–494. Online: https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.08.016

Ács, Z. J. – Stam, E. – Audretsch, D. B., O'Connor, A. (2017): The Lineages of the Entrepreneurial Ecosystem Approach. *Small Business Economics,* 49(1), 1–10. Online: https://doi.org/10.1007/s11187-017-9864-8

Ács, Z. J. – Song, A. K. – Szerb, L. – Audretsch, D. B. – Komlósi, É. (2021): The Evolution of the Global Digital Platform Economy: 1971–2021. *Small Business Economics,* 57, 1629–1659. Online: https://doi.org/10.1007/s11187-021-00561-x

Ács, Z. – Szerb, L. – Lafuente, E. – Márkus, G. (2020): *The Global Entrepreneurship Index 2019.* Washington, DC: The Global Entrepreneurship and Development Institute. Online: https://www.researchgate.net/publication/338547954_Global_Entrepreneurship_Index_2019

Aghion, P. – Blanchard, O. J. (1994): On the Speed of Transition in Central Europe. *NBER Macroeconomics Annual,* 9, 283–330. Online: https://doi.org/10.1086/654255

Aidis, R. – Estrin, S. – Mickiewicz, T. (2008): Institutions and Entrepreneurship Development in Russia: A Comparative Perspective. *Journal of Business Venturing,* 23(6), 656–672. Online: https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.01.005

Bohle, D. – Greskovits, B. (2019): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* New York: Cornell University Press. Online: https://doi.org/10.7591/9780801465666

Cavallo, A. – Ghezzi, A. – Balocco, R. (2019): Entrepreneurial Ecosystem Research: Present Debates and Future Directions. *International Entrepreneurship and Management Journal,* 15, 1291–1321. Online: https://doi.org/10.1007/s11365-018-0526-3

Csaba, L. (2022): Unorthodoxy in Hungary: An Illiberal Success Story? *Post-Communist Economies,* 34(1), 1–14. Online: https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1641949

Dilli, S. – Elert, N. – Herrmann, A. M. (2018): Varieties of Entrepreneurship: Exploring the Institutional Foundations of Different Entrepreneurship Types Through „Varieties-of-Capitalism" Arguments. *Small Business Economics,* 51, 293–320. Online: https://doi.org/10.1007/s11187-018-0002-z

Earle, J. S. – Estrin, S. – Leshchenko, L. L. (1996): Ownership Structures, Patterns of Control, and Enterprise Behavior in Russia. In Gommander, S. – Qimiao, F. – Schaffer, M. E. (szerk.): *Enterprise Restructuring and Economic Policy in Russia.* Washington, DC: World Bank, 205–252.

Elekes A. – Halmai P. (2013): Az új tagállamok növekedési modellje: Kihívások és kilátások. *Külgazdaság,* 57(7–8), 32–36.

Feldmann, M. (2019): Global Varieties of Capitalism. *World Politics,* 71(1), 162–196. Online: https://doi.org/10.1017/s0043887118000230

Gál Z. (2019): Az FDI szerepe a gazdasági növekedés és a beruházások területi differenciálódásában Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 66(6), 653–686. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.6.653

Gál, Z. – Lux, G. (2022): FDI-based Regional Development in Central and Eastern Europe: A Review and an Agenda. *Tér és Társadalom,* 36(3), 68–98. Online: https://doi.org/10.17649/TET.36.3.3439

Halmai P. (2009): Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. *Statisztikai Szemle,* 87(1), 41–62.

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok.* Budapest: Akadémiai.

Halmai P. (2019a): Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében. In Andor L. et al. (szerk.): *Közel Európa távol.* Budapest: Éghajlat, 189–230.

Halmai P. (2019b): Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle,* 66(6), 687–712. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.6.687

Halmai, P. – Vásáry, V. (2010): Real Convergence in the New Member States of the European Union (Shorter and Longer Term Prospects). *The European Journal of Comparative Economics,* 7(1), 229.

Hashi, I. – Krasniqi, B. (2011): Entrepreneurship and SME Growth: Evidence from Advanced and Laggard Transition Economies. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research,* 17(5), 456–487. Online: https://doi.org/10.1108/13552551111158817

Hobijn, B. – Jovanovic, B. (2001): The Information-Technology Revolution and the Stock Market: Evidence. *American Economic Review,* 91(5), 1203–1220. Online: https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1203

Kornai, J. (1990): *Road to a Free Economy.* New York: Norton.

Kornai, J. (1992): *The Rise of the Private Sector, „The Socialist System".* Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0198287763.003.0019

Lengyel I. – Varga A. (2018): A magyar gazdasági növekedés térbeli korlátai – helyzetkép és alapvető dilemmák. *Közgazdasági Szemle,* 65(5), 499–524. Online: http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2018.5.499

Magyar Nemzeti Bank (2023): *Növekedési jelentés.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Kollmann, T. et al. (2016): *European Startup Monitor 2016.* Universität Duisburg-Essen Lehrstuhl für E-Business.

Nikolova, E. – Ricka, F. – Simroth, D. (2012): *Entrepreneurship in the Transition Region: An Analysis Based on the Life in Transition Survey.* EBRD Working Paper, no. 141.

Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics,* 61(4), 670–702. Online: https://doi.org/10.1017/S0043887109990098

Sachs, J. D. (1996): The Transition at Mid Decade. *American Economic Review,* 86(2), 128–133.

Smallbone, D. – Welter, F. (2002): The Distinctiveness of Entrepreneurship in Transition Economies. *Small Business Economics,* 16, 249–262. Online: https://doi.org/10.1023/A:1011159216578

Song, A. K. (2019): The Digital Entrepreneurial Ecosystem – A Critique and Reconfiguration. *Small Business Economics,* 53(3), 569–590. Online: https://doi.org/10.1007/s11187-019-00232-y

Stam, E. (2015): Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A Sympathetic Critique. *European Planning Studies,* 23(9), 1759–1769. Online: https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1061484

Sussan, F. – Ács, Z. J. (2017): The Digital Entrepreneurial Ecosystem. *Small Business Economics,* 49(1), 55–73. Online: https://doi.org/10.1007/s11187-017-9867-5

Szerb, L. – Lafuente, E. – Horváth, K. – Páger, B. (2019): The Relevance of Quantity and Quality Entrepreneurship for Regional Performance: The Moderating Role of the Entrepreneurial Ecosystem. *Regional Studies,* 53(9), 1308–1320. Online: https://doi.org/10.1080/00343404.2018.1510481

Szerb L. – Somogyiné Komlósi, É. – Ács, Z. J. – Lafuente, E. – Song, A. K. (2022): *The Digital Platform Economy Index 2020.* Cham: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-89651-5

Szerb, L. – Trumbull, W. N. (2016): The Development of Entrepreneurship in the European Transition Countries: Is Transition Complete? *Strategic Change,* 25(2), 109–129. Online: https://doi.org/10.1002/jsc.2051

Tyson, L. – Petrin, T. – Rogers, H. (1994): Promoting Entrepreneurship in Eastern Europe. *Small Business Economics,* 6(3), 165–184. Online: https://doi.org/10.1007/BF01108286

Unicorns [é. n.]. *Dealroom.co.* Online: https://dealroom.co/guides/guide-to-unicorns

Wurth, B. – Stam, E. – Spigel, B. (2022): Toward an Entrepreneurial Ecosystem Research Program. *Entrepreneurship Theory and Practice,* 46(3), 729–778. Online: https://doi.org/10.1177/1042258721998948

World Bank (1996): *From Plan to Market. World Development Report.* Washington, DC: The World Bank.

World Development Indicators [é. n.]. *DataBank.* Online: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/Series/NY.GDP.PCAP.PP.KD

Czeczeli Vivien

Az alacsony kamatkörnyezet mellékhatásai – visszatekintés 10 év távlatából

Bevezető

A Covid–19-válság, majd az orosz–ukrán háború nyomán jelentkező inflációs nyomás lezárta a több mint egy évtizedig tartó, ultraalacsony kamatok korszakát. A tervezettnél gyorsabb ütemben megvalósuló monetáris irányváltás ugyanakkor teret adott az elmúlt időszak során felgyülemlett – sok esetben felszín alatt rejtőzködő vagy kevésbé látható – veszélyforrások kibontakozásának. A 2008-as krízist követően az agresszív jegybanki fellépés logikus és indokolt lépés volt. Előbb a pénzügyi rendszerben keletkezett feszültségek enyhítését, később pedig a reálgazdasági folyamatok újraindítását támogatta. Ám a folyamatos pénzbőséget és az olcsó pénz lehetőségét biztosító nem konvencionális intézkedések idővel állandósultak. A normál gazdasági működés természetes velejárói lettek, számos kockázatot maguk előtt görgetve. Ezek manifesztálódása elsősorban a monetáris szigorítás korszakában történik/történhet.

Jelen tanulmány célja, hogy számba vegye azokat a nem szándékolt mellékhatásokat, amelyeket a 2008-as válságot követő bő 13 év monetáris politikája teremtett. Ezen összefüggések egyúttal arra is felhívják a figyelmet, hogy a gazdasági kudarcokra adott fiskális, monetáris vagy akár szabályozói válaszok által teremtett kedvező feltételek minden esetben átmenetiek. Felelőtlenség ezekre hosszú távú gondolkodásmódot alapozni. Az írás érinti az adósságfenntarthatósági kérdéseket; kitér továbbá a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek témakörére, s ehhez szorosan kapcsolódóan pénzügyi instabilitási megközelítésben a túlzott kockázatvállaláshoz kapcsolható következményeket tekinti át.

https://doi.org/10.36250/01181_31

A jegybanki intézkedések mellékhatásai

A központi bankokat egyre több kritika éri, miközben a rájuk helyeződő nyomás folyamatosan emelkedik – részben a változó gazdasági feltételrendszer, részben megnövekedett feladatkörük nyomán. A jegybankok elsődleges mandátuma jellemzően az árstabilitás biztosítása. Eszköztáruk azonban korlátozott eredményességet biztosít a kínálat oldali infláció esetén. A válaszlépések a monetáris hatóság oldaláról azonban megköveteltek. A témakör kapcsán, ahogy azt Honohan kiemeli, kritikaként jelenik meg egyfelől, hogy a jegybankok miért nem látták előre vagy tudták megelőzni az infláció elszabadulását. Másfelől, a kamatok emelkedésével párhuzamosan a jegybankok jelentős pénzügyi veszteségeket publikálnak az elmúlt évtizedben felhalmozott pénzügyi eszközeiken.[1]

Hasonló összefüggések okoztak turbulenciákat 2023 márciusában az amerikai bankszektorban. Az események hátterében a rekordsebességgel megvalósuló kamatemelési ciklus számottevő szerepet játszott. Bár rendszerszintű problémákra utaló jelek nincsenek, a pénzügyi intézmények mérlegében található eszközök értékcsökkenése továbbra is kockázati tényezőként tartandó szem előtt.

A monetáris szigorítás korlátozott sikeressége nyomán a negatív mellékhatások súlya tehát felértékelődik. Ennek egy további aspektusa, hogy a magas adósságszintek, valamint a szigorúbb banki szabályozások visszafogták az expanzív monetáris politika gazdasági növekedési hatását. Az alacsony kamatokkal, alacsony inflációval jellemezhető időszak velejárói a nyomott növekedési ráták.[2] A kamatok megfordulása csak tovább súlyosbítja e negatív hatásokat.

A fiskális dominancia veszélye

A nulla közeli kamatok az alacsonyabb finanszírozási költségeken keresztül növelik a fiskális mozgásteret, javítva ezzel az adósságfenntarthatóságot. Az alacsony kamatszintek fenntartását a természetes kamatráta elmúlt évtizedekben megfigyelhető tartós csökkenése[3] is elősegítette a 2008. évi krízist követően. E folyamatok lehetővé tették, hogy a kamatlábak és a növekedési ráták különbsége negatívvá váljon.

[1] Honohan 2023.

[2] Wade 2023. Európai vonatkozásban a gyenge termelékenységi és növekedési ráták és a Covid–19-krízis okozta megnövekedett bizonytalanság kapcsolódó hatásairól részletesen ír Halmai 2021a.

[3] A természetes kamatráta csökkenését igazolja többek között Williams 2015; Holston et al. 2017; Perrelli–Roache 2014.

Az államadósság fenntarthatósága szempontjából ez az összefüggés kiemelt szereppel rendelkezik. Amennyiben ugyanis a GDP növekedési rátája meghaladja a kamatláb értékét, a fiskális mozgástér jelentősen bővül. Ha az adósságból növekedést stimuláló intézkedéseket valósítanak meg, akkor elsődleges deficit felhalmozása mellett sem kell az adósság fenntarthatatlanságától tartani. Blanchard szintén amellett érvel, hogy az alacsony kamatkörnyezetben a magasabb államadósság fiskális költsége alacsony, míg a magasabb közkiadások, különösen a beruházások magasabb potenciális növekedéshez képesek hozzájárulni.[4]

A kedvező feltételek azonban számos esetben a körültekintő megközelítésmód elmaradásához vezettek. A negatív adta lehetőségek számos esetben a hiány további felfutásához járultak hozzá a lazuló fiskális fegyelem által. Fontos tehát szem előtt tartani, hogy az alacsony finanszírozási költségek negatívan is érinthetik az adósságfenntarthatóságot, ha magasabb államadóssági szintek felé terelnek. Ekkor ugyanis az új adósság kibocsátása olcsónak és megfizethetőnek tűnik.[5]

A Covid–19-válságot követő időszak növelte az aktívabb fiskális politika, így az emelkedő kormányzati kiadások iránti igényt. A fiskális és monetáris politikák közötti feszültséget e téren az indukálta, hogy az emelkedő kamatkörnyezet révén a megemelkedett adósságállomány utáni kamatterhek ugrásszerű növekedésnek indultak. A restriktívvé váló monetáris politika időszakában tehát nőtt a két fő gazdaságpolitikai ág közötti feszültség.

A problémakör súlyosságát igazolja, hogy globálisan a GDP-arányos, magán- és állami szektort érintő adósság az 1999-es 200%-ról 2021-re 350%-ra emelkedett. 2022-ben ez az arány az USA-ban 420%, amely magasabb, mint a nagy gazdasági válság idején vagy a II. világháborút követően volt. A mutatószám értéke a világ második legnagyobb gazdaságában, Kínában 330%.[6] Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a túlzott eladósodás évtizedes folyamat következménye. Ehhez nagymértékben hozzájárult a kormányzatok adócsökkentési tevékenysége, illetve nagylelkű szociális programjaik megvalósítása, amelyekhez nem biztosítottak megfelelő fedezetet az alacsony adóbevételek. Ezt a trendet támogatták a központi bankok ultralaza monetáris és hitelezési politikái, amelyek újabb erőteljes löketet adtak a magán- és az állami szektorbeli eladósodás felfutásának.

További problémát jelent, hogy a túlságosan alacsony kamatlábak a monetáris ösztönzés mozgásterét is korlátozzák.[7] Amennyiben a monetáris politika korlátozott

[4] Blanchard 2019.
[5] Európai Bizottság 2022.
[6] Roubini 2022.
[7] Knot 2021.

módon képes hatni a növekedési rátákra, akkor az a nevező hatáson keresztül ismét rontja az adósságfenntarthatóságot. Az adósságráták növekedési hatáson keresztül történő javítása tehát korlátokba ütközik. A kamatok emelkedésével párhuzamosan a monetáris politika automatikusan hűti a gazdasági növekedést.

Megemlítendő továbbá a jegybanki veszteségek felfutása, amely szintén a kormányzatok költségvetését terheli. A jelenség nem új keletű és a szigorodó monetáris politika természetes velejárója, azonban a mennyiségi lazításon és más intézkedéseken keresztül a bankrendszerbe juttatott óriási mennyiségű likviditás minden eddiginél nagyobb kiadási terhet ró a jegybankokra.[8]

A nulla közeli kamatkörnyezetben megvalósított jegybanki intézkedések tehát, bár pozitívan érintették az adósságfenntarthatóságot, a fiskális dominancia veszélyét is erősítették. A fiskális hatóságok a kedvezőbb finanszírozási feltételek érdekében továbbra is az alacsony kamatokban érdekeltek.

Az alacsony kamatkörnyezet kedvező feltételek mellett biztosította az eladósodás lehetőségét. Ennek mellékhatása a fiskális fegyelem gyengülése és az adósságállományok leépítésének elmaradása lett. Ha a fiskális dominancia nyomán a monetáris politika veszít a hitelességéből és a függetlenségéből, akkor a jegybanki mandátum teljesítése is meghiúsulhat a gazdasági szereplők bizalomvesztése okán.

A társadalmon belüli egyenlőtlenségek növekedése

Az ultralaza monetáris politika mellékhatásaként az egyenlőtlenség témakörét is szükséges aláhúzni. Az elmúlt évtizedekben számos fejlett országban figyelhető meg a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek mélyülése. Ahogy arra Piketty is felhívja a figyelmet, az egyenlőtlenség mind társadalmi, mind gazdasági szempontból aggasztó következményeket feltételez.[9] Utóbbi esetében hangsúlyozni kell a közgazdaságtanban régóta meghatározó felfogást, miszerint a hatékonyság és az egyenlőtlenség között *trade-off* érvényesül. Az egyenlőtlenségi kérdések megfelelő kezelésének hiánya tehát a hatékonyság, ennélfogva a fenntartható növekedés rovására mehet. Ennek egy lehetséges csatornája, ha az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező társadalmi rétegek egyre erőteljesebben kényszerülnek adósságokat felhalmozni, s e túlzott tőkeáttétel adósságfenntarthatósági problémákat generál.

[8] Lásd Czeczeli 2023.
[9] Piketty 2014.

Ma a monetáris politika és a jövedelmi egyenlőtlenségek kölcsönhatását vizsgálva szintén a fenti gondolatmenetet igazolja.[10] A szerző megállapítja, hogy a monetáris politikai sokkok elosztási hatásokkal járnak. Ennek okaként a munkaerő-kínálat rugalmasságában megfigyelhető különbözőségeket határozza meg. Másfelől az egyenlőbb gazdaságok jellemzően hatékonyabb monetáris politikával asszociálhatók. A BIS tanulmánya pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a makrogazdasági instabilitás fontos hatással lehet az üzleti ciklus ingadozásával összefüggésbe hozható egyenlőtlenségre.[11] Az instabilitás két fő formájaként a magas inflációt és a recessziót jelöli meg. Előbbi esetében elmondható, hogy aránytalanul erodálja a legszegényebb háztartások jövedelmét, míg a recesszió kapcsán jelentkező munkanélküliség szintén elsősorban a szegényeket sújtja. A monetáris politika szerepe ott jelenik meg, hogy az üzleti ciklus természetében az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások korlátozták a monetáris politika azon képességét, hogy ellensúlyozza a makrogazdasági instabilitást és annak az egyenlőtlenségre gyakorolt hatását.

Aláhúzandó az egyenlőtlenségek kapcsán, hogy hosszú távú trendről van szó, amely elsősorban mély strukturális változások eredményeképpen jött létre.[12] A fő mozgatórugók között a globalizáció, a technológiai haladás, a demográfiai trendek és a munkaerőpiac intézményi változásai tarthatók számon. Hangsúlyozandó továbbá, hogy a monetáris politika nem rendelkezik megfelelő eszközökkel, hogy ellensúlyozza a strukturális tényezők hosszú távú elosztási hatásait. Számos tanulmány[13] hívja fel a figyelmet ugyanakkor arra, hogy az ultralaza monetáris politika hatással volt a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek további mélyülésére, miszerint a központi bankok tevékenysége a gazdagokat részesítette előnyben.

Claeys és munkatársai három fő csatornát emelnek ki, amelyen keresztül a laza monetáris politika hatással van az egyenlőtlenségekre: az eszközárakon, a kamatokon és a makrogazdasági folyamatokon keresztül.[14] Az eszközárak emelkedése azért növeli az egyenlőtlenséget, mert jellemzően a gazdagabb társadalmi rétegek azok, amelyek részvények vagy kötvények formájában tartott megtakarításokkal rendelkeznek. A szerzők ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a kamatok csökkenése az adósok helyzetét is javítja, akik jövedelmük jelentős részét adósságszolgálatra kényszerülnek költeni. Továbbá, mivel jellemzően a középosztály elsődleges eszköze az ingatlan, ezért a lakásárak emelkedése szintén javítja az ő helyzetüket.

[10] Ma 2019.
[11] BIS 2021.
[12] BIS 2021.
[13] Például Liosi–Spyrou 2022; Stiglitz 2015.
[14] Claeys et al. 2015.

A makrogazdasági hatások (például a munkanélküliség csökkenése) ugyancsak kedvezően érinti az alacsonyabb jövedelmű csoportokat. Ez utóbbi hatások jelentőségére hívja fel a figyelmet Jasova és társai kutatása, amely egyértelműen aláhúzza a monetáris politika kedvező foglalkoztatási hatásait és annak munkajövedelmekre kifejtett hatását, ezzel is javítva a munkajövedelemre visszavezethető egyenlőtlenségi problémákat.[15] Hasonló következtetéseket fogalmaz meg Lenza és Slacalek, miszerint a mennyiségi lazítás következtében számos alacsonyabb jövedelmű háztartás vált foglalkoztatottá.[16] Ezzel szemben a monetáris politika csak elhanyagolható hatással van a vagyon Gini-együtthatójára: míg a magas vagyonú háztartások a magasabb részvényárakból, a közepes vagyonúak a magasabb lakásárakból profitálnak.

A szakirodalom tehát nem foglal egyértelmű állást az ultralaza monetáris politika egyenlőtlenséget érintő kérdéséről. Ahogy Silvo és munkatársai kiemelik, a hatások nagymértékben függnek attól, hogy milyen a munkaerőpiac struktúrája és rugalmassága, illetve kezdeti összetétele, valamint az eszközök tulajdonosi szerkezete a gazdaságban.[17] Ezek miatt az egyes országokat illetően heterogén hatások azonosíthatóak.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a nulla közeli kamatok növelték a kockázatvállalási hajlandóságot, ami a tőzsdeindexek, illetve számos kriptovaluta árfolyamának soha nem látott emelkedését indukálta, számos megtakarítót jelentős jövedelemhez juttatva. A kamatemelések e trendeket szintén megfordították. Szót szükséges ejteni a vagyonhatás szerepéről, illetve az így realizált potenciális veszteségekről, amelyek ismételten reálgazdasági következményekkel járhatnak.

A kockázatvállalás szintjének változása

A magasabb kockázatvállalás mind az egyének, mind a banki, pénzügyi intézmények szintjén megmutatkozott. Ezt bizonyítja Ariccia és társai kutatása, amelyben amellett érvelnek, hogy a laza monetáris politika elnyújtott időszaka növeli a bankok kockázatvállalási hajlandóságát.[18] Hasonló következtetést fogalmaz meg Peydró és Ongena, akik kiemelik, hogy az alacsonyabb kamatok nagyobb kockázatvállalásra ösztönzik az alacsonyabb tőkével rendelkező bankokat, és nagyobb likviditási kockázathoz vezetnek.[19]

[15] Jasova et al. 2022.
[16] Lenza–Slacalek 2022.
[17] Silvo et al. 2022.
[18] Ariccia et al. 2010.
[19] Peydró–Ongena 2011.

Claeys és Darvas megfogalmazza, hogy az ultralaza monetáris politikák támogathatják a gazdaságot azáltal, hogy fokozzák a kockázatvállalást, amikor annak szintje a pénzügyi rendszerben alacsonyabb a társadalmilag kívánatosnál.[20] A túlzott kockázatvállalás azonban a pénzügyi instabilitás magvait is elvetheti. A 2008. évi krízist követő években a becslések alapján a laza monetáris politika nyújtotta előnyök meghaladták a pénzügyi stabilitást veszélyeztető kockázatok nagyságát. Ahogy azonban a szerzőpáros is kiemeli, a jegybankoknak figyelemmel kell kísérniük ez utóbbi összefüggéseket is. Ugyanezt erősíti a FED hivatalnokainak 2020-as azon felhívása, amelyben a szigorúbb pénzügyi szabályozások szükségességére hívják fel a figyelmet. Céljuk annak elkerülése volt, hogy az alacsony kamatok túlzott kockázatvállaláshoz és esetlegesen eszközárbuborékok kialakulásához vezessenek az amerikai bankszektorban. E gondolatok egyúttal arra is rávilágítottak, hogy a FED szerint a pénzügyi rendszer továbbra is sebezhető lehet az új sokkhatásokkal szemben, annak ellenére, hogy a jegybank a világjárvány idején a piacok és a gazdaság stabilizálása érdekében jelentős beavatkozást eszközölt.[21]

A növekvő kockázatokat igazolja továbbá, hogy a kriptoeszközök piaca nagyon gyors fejlődést mutatott az elmúlt években. Ez egyúttal felvetette annak lehetőségét, hogy bizonyos pont után a globális pénzügyi stabilitásra is veszélyt jelentsenek méretük, strukturális sérülékenységük, illetve a hagyományos pénzügyi rendszerrel való egyre szorosabb összekapcsoltságuk miatt.[22] A bankrendszer sokkal stabilabb, mint 2008-ban, illetve az azt megelőző időszakban volt, illetve a szigorúbb szabályozás csökkentette a bankszektor kockázatait.[23] Ez azonban úgy történt, hogy közben a kockázatok a pénzügyi rendszer más területein halmozódtak fel. Az emelkedő kamatlábak például hatalmas nyomást gyakoroltak a magántőke-társaságokra, amelyek jelentős kölcsönt vettek fel ingatlanvásárlás céljából. Most, amikor a lakások és a kereskedelmi ingatlanok éles, tartós visszaesés küszöbén állnak. Az érintett cégek egy része nagy valószínűséggel csődbe megy.[24] A csökkenő eszközárak nem várt hatásait jól mutatja a 2023-as év első hónapjaiban bekövetkező amerikai bankcsődök sorozata, amelynek a Credit Suisse révén európai áldozata is lett.[25]

[20] Claeys–Darvas 2015.

[21] Politi 2020.

[22] Financial Stability Board 2022.

[23] Az európai bankszektor szintén fontos szabályozási folyamaton ment keresztül, amely stabilabbá és ellenállóbbá tette az eurózóna pénzügyi rendszerét. Lásd Szegedi 2020.

[24] Rogoff 2023.

[25] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 2023. évi bankválságok részben menedzsmentproblémákra és más kockázati tényezőkre is visszavezethetőek, így téves volna pusztán a jegybanki lépesekre visszavezetni a turbulens hatásokat.

Következtetések

Az ultralaza monetáris politikák mellékhatásainak számos aspektus van, ezek közül jelen tanulmány hármat emelt ki. Ezek mindegyike felhívja a figyelmet arra, hogy sohasem adott a *„free lunch”,* azaz az „ingyenebéd” lehetősége. Minden esetben az óvatosság, a körültekintő megközelítésmód, a reziliens struktúra és a bizonytalanságok szem előtt tartása szükséges.[26] E rövid tanulmányban felvázolt szempontok egyúttal a következő időszak egyes rövid (és hosszú) távon megoldandó problémáit is megfogalmazzák. A globális gazdaság egyelőre nem élt át rendszerszintű pénzügyi válságot, ám ennek elkerülése továbbra is fegyelmezett gazdaságpolitikákat igényel. A helyzetet a geopolitikai feszültségek is árnyalják, ami ugyancsak a fenti összefüggések fontosságát húzza alá.

[26] A reziliencia hangsúlyos szerepét húzza alá Halmai 2020, 2021b, 2021c.

Felhasznált irodalom

Ariccia, G. D. – Laeven, L. – Marquez, R. (2010): *Monetary Policy, Leverage, and Bank Risk-Taking.* Paris: Paris School of Economics. Online: https://doi.org/10.5089/9781455210831.001

BIS (2021): *The Distributional Footprint of Monetary Policy. BIS Annual Economic Report 2021.* Online: https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2021e2.pdf

Blanchard, O. (2019): 19-4 Public Debt and Low Interest Rates. *NBER Working Paper,* no. 25621. Online: https://doi.org/10.3386/w25621

Claeys, G. – Darvas, Z. (2015): *The Financial Stability Risks of Ultra-Loose Monetary Policy.* Bruegel Policy Contribution. Online: https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp_attachments/pc_2015_03_.pdf

Claeys, G. – Darvas, Z. – Leandro, A. – Walsh, T. (2015): *The Effects of Ultra-Loose Monetary Policies on Inequality.* Online: https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp_attachments/pc_2015_09-.pdf

Czeczeli V. (2023): Az olcsó pénz egy újabb mellékhatása: a jegybanki negatív tőke és annak társadalmi ára. *Portfolio.hu,* 2023. március 7. Online: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230307/az-olcso-penz-egy-ujabb-mellekhatasa-a-jegybanki-negativ-toke-es-annak-tarsadalmi-ara-600802

European Commission (2022): *Fiscal Sustainability Report 2021.* Online: https://doi.org/10.2765/12529

Financial Stability Board (2022): *Assessment of Risks to Financial Stability from Crypto-assets.* Online: https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P160222.pdf

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Halmai P. (2021a): A Gazdasági és Monetáris Unió rendszerének egyes sajátosságai. In Halmai P. (szerk.): *A Gazdasági és Monetáris Unió jövője.* Budapest: Ludovika, 197–283.

Halmai P. (2021b): *A gazdasági növekedés strukturális jellemzői az Európai Unióban. A COVID-krízis hatásai.* Online: https://www.parlament.hu/documents/126660/39139635/A+gazdas%C3%A1gi+n%C3%B6veked%C3%A9s+struktur%C3%A1lis+jellemz%C5%91i_COVID_kr%C3%ADzis_21_f_.pdf/d93f4080-a4b9-3b57-54df-e5d55903b74b?t=1632304316511

Halmai P. (2021c): Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. *Pénzügyi Szemle,* 66(1), 7–31. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_1

Holston, K. – Laubach, T. – Williams, J. (2017): Measuring the Natural Rate of Interest: International Trends and Determinants. *Journal of International Economics,* 108, S59–S75. Online: https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2017.01.004

Honohan, P. (2023): Central Banks are Incurring Losses, but Critics' Concerns are Overblown. *PIIE.com,* 2023. január 18. Online: https://www.piie.com/blogs/realtime-economics/central-banks-are-incurring-losses-critics-concerns-are-overblown

Jasova, M. – Mendicino, C. – Panetti, E. – Peydró, J.-L. – Supera, D. (2022): *Monetary Policy, Labor Income Redistribution and the Credit Channel: Evidence from Matched Employer-Employee and Credit Registers. Washington Center for Equitable Growth.* Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.3930286

Knot, K. (2021): Speech Klaas Knot – „The Case for Fiscal Stabilization in a Low Interest Rate Environment". *DNB.nl,* 2021. június 11. Online: https://www.dnb.nl/algemeen-nieuws/speech-2021/speech-klaas-knot-the-case-for-fiscal-stabilization-in-a-low-interest-rate-environment/

Lenza, M. – Slacalek, J. (2022): *How Does Monetary Policy Affect Income and Wealth Inequality? Evidence from Quantitative Easing in the Euro Area.* Online: http://slacalek.com/research/lsMPinequality/lsMPinequality.pdf

Liosi, K. – Spyrou, S. (2021): The Impact of Monetary Policy on Income Inequality: Evidence from Eurozone Markets. *Journal of Economic Studies,* 49(3), 522–540. Online: https://doi.org/10.1108/JES-07-2020-0328

Ma, E. (2020): Monetary Policy and Inequality: How Does One Affect the Other? *LSU Working Paper,* no. 2020-02. Online: https://www.lsu.edu/business/files/economics-files/working-papers/pap20_02.pdf

Perrelli, R. – Roache, S. (2014): Time-Varying Neutral Interest Rate – The Case of Brazil. *IMF Working Paper,* no. WP/14/84. Online: https://doi.org/10.5089/9781484385210.001

Peydró, J.-L. – Ongena, S. (2011): Loose Monetary Policy and Excessive Credit and Liuidity Risk-Taking by Banks. *CEPR.org,* 2011. október 25. Online: https://cepr.org/voxeu/columns/loose-monetary-policy-and-excessive-credit-and-liquidity-risk-taking-banks

Piketty, T. (2014): *A tőke a 21. században.* Budapest: Kossuth.

Politi, J. (2020): Federal Reserve Debates Tougher Regulation to Prevent Asset Bubbles. *FT.com,* 2020. október 17. Online: https://www.ft.com/content/5c2b7d15-7e37-475a-8d42-1e8e0a3b8708

Rogoff, K. (2023): The Looming Financial Contagion. *Project-Syndicate.org,* 2023. január 2. Online: https://www.project-syndicate.org/commentary/looming-financial-crisis-2023-rising-interest-rates-by-kenneth-rogoff-2023-01?barrier=accesspaylog

Roubini, N. (2022): The Unavoidable Crash. *Project-Syndicate.org,* 2022. december 2. Online: https://www.project-syndicate.org/commentary/stagflationary-economic-financial-and-debt-crisis-by-nouriel-roubini-2022-12

Silvo, A. – Kilponen, J. – Mäki-Fränti, P. – Gulan, A. (2022): The Impact of Monetary Policy on Income and Wealth Inequality. *CEPR.org,* 2022. február 11. Online: https://cepr.org/voxeu/columns/impact-monetary-policy-income-and-wealth-inequality

Stiglitz, J. (2015): New Theoretical Perspectives on the Distribution of Income and Wealth Among Individuals: Part IV: Land and Credit. *NBEC Working Paper,* no. 21192. Online: https://doi.org/10.3386/w21192

Szegedi L. (2020): Jogharmonizáció a pénzpiaci területen: szabadulhat-e az európai bankhatóság a hatáskör-átruházás korlátjainak fogságából? *Állam- és Jogtudomány,* 61(2), 114–131.

Wade, K. (2023): Regime Shift: The Return of „Fiscal Activism". *Schroders.com,* 2023. február 9. Online: https://www.schroders.com/en-bm/bm/professional/insights/regime-shift-the-return-of-fiscal-activism/

Williams, J. (2015): The Decline in the Natural Rate of Interest. *Business Economics,* 50, 57–60. Online: http://dx.doi.org/10.1057/be.2015.11

Marton Ádám

A gazdasági bizonytalanságok tovagyűrűző hatása: az államadósság fenntarthatóságának megkérdőjeleződése?

Bevezetés

2020 tavaszától, a pandémia globális elterjedésétől kezdődően a világgazdaságot a gazdasági bizonytalanság eltérő mértékű és jellegű volta jellemzi. Ez kihat a gazdaság és a társadalom egészére, s megköveteli a gazdaságpolitika permanens készenléti állapotban tartását. A különböző természetű exogén és endogén sokkok a gazdaságpolitikai kezelés eltérő voltát is igénylik. Ez az állapot magában foglalja a hatékony diszkrecionális döntéshozatal iránti igényt, valamint a gazdaság rezilienciájának erősítését. Halmai a gazdasági reziliencia vizsgálata során három tényezőt határoz meg, amely jelentősen befolyásolja a gazdaságok sokkelnyelési képességét.[1] Ezen faktorok: az adott gazdaság sebezhetősége, sokkabszorpciós kapacitása és a bekövetkezés utáni helyreállás időbeli képessége. A gazdasági bizonytalanságok ugyanakkor beszűkítik az országok gazdasági rezilienciára vonatkozó képességeit. Ráadásul kockázatkerülő befektetői magatartást válthatnak ki, amely az államadósságok fenntarthatóságát megnehezítheti. Az adósságráták azonban kulcsténye zőként tarthatók számon: kétirányú ok-okozati kapcsolatban állnak a rezilienciával. Az államadósság növekedése ugyanis korlátozza a gazdaság reziliens képességeit. Azaz a megnövekedett adósságráták növelhetik az adott gazdaság sebezhetőségét, mérsékelhetik annak sokkabszorpciós kapacitási lehetőségeit, valamint elnyújthatják a kilábalás időszakát. Emellett a gazdasági reziliencia szűkülése további bizonytalanságot generálhat, amely különböző csatornákon keresztül kihat az adósságfinanszírozási lehetőségekre.

Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja a pandémia következtében történelmi magaslatokba emelkedett államadósági ráták összefüggéseit, különös tekintettel

[1] Halmai 2020.

https://doi.org/10.36250/01181_32

a potenciális adósságmérséklési szcenáriók alakulására. Ezen célkitűzés mentén a vizsgálat azonosítja a számláló- és a nevezőhatás különböző befolyásoló tényezőit. Ennek keretében kitér az elnövekedési hatás potenciális elősegítő és hátráltató faktoraira, valamint az adósság fenntarthatóságának egyes aspektusaira.

A pandémia eredményezte megváltozott adóssághelyzet

2020 és az azt követő két év a Covid–19-járvány egészségügyi és gazdasági válságkezelésével fogja magát beírni a gazdaságtörténeti könyvekbe. A 2019-ben tapasztalt konjunktúraciklus s kedvező világgazdasági környezet hamar megváltozott a 2020. évi *lockdown* tavaszi időszakával. A 2008-as válságot követő kilábalás óta a világgazdaság ugyanis permanens növekedést mutatott, amely a nem konvencionális monetáris politika okozta likviditással párosulva megkönnyítette az államadósságok finanszírozását.[2] A pandémia s az azzal párhuzamosan kialakult gazdasági bizonytalanság ezen makrogazdasági környezetben jelentett végleges töréspontot. Az elmúlt időszak okozta geopolitikai bizonytalanságok – párosulva a megmaradt járványkezelési hozadékokkal (például a 2023 elejéig fenntartott zéró-Covid-politika Kínában) – fokozott recessziós félelmeket generáltak, amelyek továbbra is fennállnak. Emellett további kérdésként merül fel, hogy a krízis előtti növekedési tendencia a jelenlegi bizonytalanságokkal terhelt időszak függvényében visszatér-e, vagy változások fognak bekövetkezni, legyen szó a növekedési tényezők vagy a makrogazdasági környezet átalakulásáról. Ezek feltárása számos tényezőtől függ, amelyben szerepet játszhatnak a különböző negatív gazdasági hatások és sokkok okozta turbulenciák mérséklésére hozott diszkrecionális gazdaságpolitikai intézkedések, valamint azok hatékonysága is. E tényezők azonban számos országspecifikus jellemzőt is magukban hordoznak, amelyek befolyásolhatják a gazdasági bizonytalanságoknak való kitettséget. Ezen faktorokban a gazdaságok rezilienciája, azaz ellenálló képessége és a krízis jellegéből fakadóan a gazdaságok szerkezeti összefüggései is jelentős szerepet játszanak. A reziliencia azonban nemzetgazdasági és szupranacionális szinten is értelmezhető. Halmai az Európai Unió szintjén is vizsgálja a reziliencia képességét, s hangsúlyozza a strukturális reformok tagországi és uniós szintű (például strukturális

[2] A nem konvencionális monetáris politikai környezet az adósságfinanszírozás megkönnyítése mellett nem szándékolt következményekkel is járt, köztük például az eszközárbuborékok kialakulásában is szerepet játszhatott. Ezen összefüggések a gazdasági bizonytalanság szempontjából releváns tényezőként tarthatók számon, amelyekről lásd bővebben például Czeczeli 2019a, illetve a negatív kamatlábbakkal összefüggésben Czeczeli 2019b.

konvergencia) erősségének szükségességét is.[3] Emellett Halmai hangsúlyozza, hogy az euróövezetben a tagállamok nemzeti szinten történő gazdasági rezilienciájának növelése pozitívan befolyásolhatja az anticiklikus gazdaságpolitikák stabilizációs mechanizmusát az euróövezet szintjén is.[4]

Amennyiben a pandémiához kapcsolódó válságkezelést s az ezzel szoros összefüggést mutató adósságrátákat vizsgáljuk, úgy számos megállapítást tehetünk. Leszögezhető, hogy a korlátozó intézkedések negatív gazdasági következményeinek enyhítése érdekében már az első járványhullám idején is sokrétű gazdaságpolitikai intézkedéseket vezettek be, amelyek kiterjedtek a fogyasztói és a vállalati hitelezés könnyítésére, az adósságkötelezettségek ideiglenes felfüggesztésére, a *kurzarbeit* különböző módozataira, iparági és vállalati támogatásokra, valamint az állami garanciaprogramokra.[5] Emellett szinte minden országban a monetáris politika is aktív szereplőként lépett fel a krízis hatásainak enyhítése érdekében. Krugman emelte ki, hogy az első hullám válságkezelésének vannak ugyan hagyományos fiskális ösztönző elemei is, mindazonáltal a katasztrófa elhárítása (azaz a munkájukat s rendszeres jövedelmüket elveszítők nehézségeinek enyhítése) sokkal fontosabb szerepet tölt be a programok kidolgozásában.[6] Az expanzív fiskális politikai intézkedések azonnal, már 2020 II. negyedévében számottevő költségvetési deficitet generáltak a világ országaiban. Az Eurostat adatai alapján a szezonális és naptári hatásokkal kiigazított költségvetési egyenleg (a GDP százalékában) az Európai Unióban 11,4%, míg az euróövezetben 11,8% volt. Az elérhető adatok alapján tagállami szinten a deficit 3,5% és 15,8% közötti intervallumban mozgott. A fiskális stimulus tehát a számláló hatáson keresztül negatív hatást gyakorolt az államadóssági ráta alakulására. Mindeközben a nevezőhatáson keresztül a gazdasági visszaesés is éreztette számottevő negatív hatását.

Amennyiben visszatekintünk a pandémiát megelőző időszakra, úgy megállapítható, hogy a legtöbb országban a kedvező világgazdasági környezetnek és a konjunktúraciklusnak is köszönhetően az államadóssági ráták 2019 végéig folyamatos, permanens mérséklődést mutattak. E tendencia azonban már 2020 I. negyedévében megszakadt, s ezzel párhuzamosan a koronavírus-járvány okozta gazdasági költségek eredményeként a II. és a III. negyedévben az adósságráta növekedésnek indult. Az Eurostat adatai alapján az Európai Unió aggregált szintjén ezen emelkedés mértéke 10,2 százalékpont volt 2019Q4-ről 2020Q2-re, míg az euróövezet országaiban 8,8 százalékpontra tehető ennek mértéke. A trend tovább folytatódott a következő negyedévekben, valamint a második

[3] Halmai 2020.
[4] Halmai 2021.
[5] Czeczeli et al. 2020.
[6] Krugman 2020.

hullám okozta gazdasági károk s fiskális ösztönző intézkedések további nyomás alá helyezték az egyes államok adósságpozícióit. A bevezetett intézkedések ugyanakkor szükségesek és elengedhetetlenek voltak, s kulcsténye zőként tekinthetünk rájuk a kilábalás, a piaci folyamatok egyensúlyi irányba történő elmozdítása, valamint a gazdasági reziliencia képességének biztosítása érdekében. Az intézkedések társadalmi hatásának pozitív hozadéka is aláhúzza azok szükségességét. Emellett sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a tényt, hogy a számottevő költségvetési deficitek szintén adósságemelő hatással bírnak. A legtöbb országban rekordmagasságokba emelkedett az adósságráta. Az IMF adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a fejlett gazdaságok GDP-hez viszonyított államadósságának csúcspontja 2020-ban 122,9%, míg a feltörekvő és fejlődő országoké együttesen 62,3% volt.[7] Az adósságráta ugyan az azóta eltelt két évben mérséklődött, de ennek üteme lassúnak tekinthető, valamint a feltörekvő és fejlődő gazdaságokban 2022-ben kismértékben emelkedett is. Ennek oka, hogy a fejlett országokban az inflációs hatás és az elnövekedés lehetősége ellensúlyozta a pozitív elsődleges egyenleget. Mindazonáltal a kiegyenlítődés mértéke a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjeivel párhuzamosan folyamatosan mérséklődött. Az alacsony jövedelmű fejlődő országokban a kompenzáció nem valósult meg, ami az árfolyam leértékelődésének, az elsődleges hiánynak a tényezőjére, valamint a nominális kamatlábak emelkedésére vezethető vissza.[8]

Ezek a törések már a 2021-es év végén látszódtak. Az államadósság finanszírozását kezdetben még a Covid–19-járvány időszakában is elősegítette a kedvező nemzetközi befektetői környezet s a tartósan alacsony kamatlábak szintje. A pandémia időszakában a magánmegtakarítások nem a magánberuházások és -vásárlások irányába mozdultak el, így elősegítve az állami hitelfelvételt. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az adósságráták fenntarthatósága mellett a makroközgazdászok között sem volt egyetértés abban, hogy a koronavírus-járványt követően (legyen szó rövid, közép- vagy hosszú távról) a megnövekedett államadóssági szintek okoznak-e túlcsordulási és fenntarthatósági problémákat az egyes gazdaságokban.[9] Krugman kiemelte, hogy a kedvező gazdasági környezetben a reálkamatlábak a növekedési ütem szintje alatt helyezkedtek el, aminek eredményeként a hólabdahatás nem érvényesült.[10] Véleménye szerint ez csupán némi inflációs nyomást okozhatott az állami vagyonnövekedés és a felhagyott kormányzati kereslet révén. Ennek hatása ugyanakkor a szekuláris stagnálás időszakában nem jelenthet problémát. Mindazonáltal hangsúlyozni kell azt is, hogy a jelenlegi adósságszintek számos gazdaságban magasabbak még a 2008-as krízist követő szinteknél is. Emellett

7 IMF 2023.
8 IMF 2023.
9 Krugman 2020.
10 Krugman 2020.

Rogoff kiemeli a hazai adósság és az implicit adósság szerepét is az adósságkezelésben s annak fenntarthatósági kérdésében.[11] Az implicit adósság ugyanis az idősödő társadalom révén számos tagállamban jelentős költségvetési nyomással jelentkezhet. Az idősödő társadalom hatásai fiskális és növekedési oldalról is jelentkezhetnek.[12] Rogoff leszögezi, hogy a válságok során a felhalmozódó magánadósság gyakran állami adóssággá alakul át, s a fejlődő és feltörekvő piacok korlátozottabb fiskális mozgástérrel és adósságátstrukturálási képességekkel bírnak, mint a fejlett gazdaságok.[13] Ebből kifolyólag hangsúlyozza, hogy a szükséges és elengedhetetlen válságkezelés ellenére az adósságfelhalmozódás nem marad következmények és gazdasági költségek nélkül. A fejlődő országokra gyakorolt hosszú távú hatást (különösen az adósságszolgálat vonatkozásában) számos elemző, köztük Spiegel és munkatársai is kiemelik, valamint annak fontosságot hangsúlyozzák, hogy megfelelő válaszokat szükséges adni ezen hosszú távú kihívásokra.[14] A megnövekedett államadósság okozta kockázatok azonban jelentősen negatívan befolyásolhatják a jövőbeni növekedési kilátásokat, akár még középtávon is.[15] Amennyiben a hatásokat vizsgáljuk, úgy Halmai hangsúlyozza, hogy a pandémia recessziós időszakában megnövekedett adósságráták negatív módon befolyásolják a vállalatok és a befektetők kockázatérzékelését és a nem teljesítő hitelek révén például a bankszektort is.[16] A bankszektor stressztűrő és ellenálló képessége ugyanakkor javult a pandémiát megelőző évtizedben.[17] Továbbá Halmai kiemeli azt is, hogy a Covid–19-járvány a beruházások csökkenése és a munkaerőpiaci hiszterézis révén a potenciális növekedésre hosszú távú tartós hatással lehet.[18]

Ahogy a fenti összefüggések mentén is megállapítható, a közgazdászok között sem volt konszenzus az államadósság kilábalás időszakában várható kockázatait illetően. Az azonban megállapítható, hogy a legtöbb közgazdász és nemzetközi szervezet álláspontja szerint a Covid–19-járvány gazdasági hatásainak válságkezelése érdekében alkalmazott fiskális politikai intézkedések nyomán megemelkedő államadósági ráták a járvány időszakában szükségesek és elfogadhatóak voltak. E szemléletbeli megközelítés számottevő különbséget tükröz a 2008–2010 közötti időintervallum szemléletmódjához hasonlítva.[19] Mindazonáltal a szemléletmódváltás három tényezőre is visszavezethető.

[11] Rogoff 2020.
[12] Ennek részletes elemzéséről lásd bővebben Marton 2018b.
[13] Rogoff 2020.
[14] Spiegel et al. 2020.
[15] Lim 2020.
[16] Halmai 2022a.
[17] Az európai bankrendszerben – a bankunióhoz kapcsolódóan – a 2008-as pénzügyi krízis, illetve a 2010-es európai szuverén adósságválság óta számos szabályozási folyamat megvalósult, amely a bankszektor rezilienciáját erősíti (erről lásd bővebben például Szegedi 2020).
[18] Halmai 2022b.
[19] Kutasi–Marton 2021.

Egyrészről az alacsony kamatlábkörnyezet okozta likviditásbőségre s a nemzetközi befektetői magatartás kedvező alakulására. Másodsorban a krízis eltérő jellegére, azaz hogy a Covid–19-járvány exogén sokk formájában nem hagyományos gazdasági válságként éreztette hatását, s ebből fakadóan a hibernált gazdaságok és gazdasági ágazatok helyreállása is eltérően alakulhat. Harmadrészt a közgazdasági paradigmák változására s az előző válság tapasztalatainak felhalmozódására és implementálására. Mindazonáltal a fenti nézetek már rövid távon átalakultak, s a gyorsuló inflációs ráták eredményeként részlegesen vagy teljesen módosultak. Ezt a szemléletváltást tapasztalhatjuk az Európai Unióban is, ahol ugyan a geopolitikai bizonytalanságok, valamint az energiapiaci átállás még elodázhatja a folyamatok normalizálódását. Mindazonáltal a megnövekedett adósságráták mérséklése számos tagállamban szükségessé válhat. Ezt támaszthatja alá, hogy a világgazdasági bizonytalanságok növekedése és potenciális eszkalálódása révén újra felmerülhetnek az adósságok finanszírozhatóságával és fenntarthatóságával[20] kapcsolatosan félelmek, amelyek a jövőben – a kockázati tényezők növekedésével – tovább erősödhetnek.

Az adósságráták mérséklődésének különböző tényezői – Fókuszban az elnövekedés

A megnövekedett államadóssági ráták mérséklődése az adósságképletből fakadóan több módon mehet végbe. Amennyiben a jelenlegi időszakot vizsgáljuk, úgy érdemes különválasztani a számláló- és a nevezőhatás szerepét. Az adósságráták mérséklődése a pandémiát követő gazdasági helyreállási időszakban beinduló gazdasági növekedés hatására a nevezőhatáson keresztül továbbra is végbemehet. Ezt a folyamatot támasztja alá az IMF elemzése is a növekedési hatás számottevő mérséklő szerepéről az elmúlt két évben.[21] Továbbá ez a folyamat volt megfigyelhető a 2014–2016 közötti kilábalás időszakában is, amikor a legtöbb európai gazdaságban az adósságráta a gazdasági növekedés eredményeként mutatott csökkenést.[22] Szükséges azonban leszögezni, hogy az államadósság elnövekedése számos tényezőtől függ. A klasszikus adósságegyenlet nyomán a növekedési hatás abban az esetben érvényesül, ha a reálkamatlábak szintjét meghaladja a növekedés szintje, azaz $r < g$.

[20] Az államadósságok fenntarthatóságához elengedhetetlen a fiskális politika fenntarthatóságának biztosítása is. Ez utóbbi elérésében – a diszkrecionális fiskális politikai intézkedések mellett – fontos szerepet játszhat az adott gazdaságokban a szabályalapú fiskális politika, amelyről lásd bővebben például Benczes–Kutasi 2010; Kutasi 2012.

[21] IMF 2023.

[22] Marton 2018a.

Ezen összefüggést a Covid–19-járványra és a poszt-Covid-időszakra kivetítve két tényező együttállásának megvalósulására van szükség: kedvező kilábalási szcenárióra, valamint a kedvező kamatkörnyezet további fennállására. Az elnövekedési hatásnak azonban két fő gátló tényezője alakult ki: az orosz–ukrán háború nyomán permanensé váló geopolitikai bizonytalanságok s az ezzel párhuzamos gazdasági bizonytalanság hatásai, valamint az inflációs környezet megváltozása. A gazdasági növekedés tényezőinek szempontjából a pandémia időszakában és azt követően érdemes kiemelni a munkaerőpiac különleges szerepét. Ez két releváns tényezőre is visszavezethető: 1. a munkaerő-kínálat alakulása régóta a gazdasági növekedéssel foglalkozó elméletek középpontjában áll, valamint 2. a hagyományos recessziótól eltérően – a sokk eltérő jellegéből, valamint a válságkezelő intézkedések munkaerőpiacra koncentráló kiemelt jellegéből kifolyólag – a Covid–19-járvány okozta recesszió nem járt a munkanélküliségi ráták számottevő és tartós emelkedésével. Előbbi két tényező mentén mutat releváns szerepet: a népességnövekedés alakulása,[23] valamint a termelékenység és az innováció révén. Utóbbi esetében az 1990-es években tapasztalt termelékenységi visszaesés, majd az IKT-forradalom és az ipar 4.0 eredményeként végbement termelékenységi növekedés munkaerőpiaci hatásairól beszélhetünk. Cathey kiemeli, hogy a digitalizációs folyamatok az innováció és a fenntartható növekedés alapjaként tarthatók számon.[24] Napjainkban azonban már az a kérdés, hogy a technológiai fejlődés eredményeként végbement folyamatok kiegészítő vagy helyettesítő hatásként hatnak-e a munkaerőre. A munkaerőpiaci fejlemények azonban már a pandémiát megelőző időszakban is számottevő relevanciával bírtak a gazdasági növekedés szempontjából. A 2019-et megelőző időszak ágazati munkaerőhiánnyal jellemzett időszakában a munkaerő-kínálat szűk keresztmetszetet jelentett.

A klasszikus adósságegyenlet mentén az elnövekedési hatás érvényesülésének másik releváns befolyásoló tényezője a kamatlábak alakulása. A nem konvencionális intézkedések a pandémiát megelőzően és a helyreállás időszakában alacsonyan tartották a kamatlábakat, ezzel megkönnyítve az államadósságok finanszírozhatóságát. A Covid–19-járvány és a kapcsolódó fiskális politikai reakciók azonban számos ország esetében történelmi magaslatokba emelték az államadóssági rátákat. Az ezzel kapcsolatos hitelminősítői leminősítések vagy negatív kilátások már megjelentek 2021-ben is, amelyeket a geopolitikai bizonytalanságok tovább erősítettek. A pandémiából való kilábalás idején rövid távon ez nem vezetett a befektetői kockázatvállalás megfordulásához, amit támogatott a laza monetáris politikai irányvonal is. Az elmúlt időszakban azonban jelentkeztek olyan turbulens hatások (például inflációs nyomás), amelyek

[23] A munkaképes korú népesség változásának gazdasági növekedési hatásairól lásd bővebben például Halmai 2014, 2018.

[24] Cathey 2023.

a kamatemelés felé, restriktív irányba terelték a monetáris politikát a világgazdaság legtöbb gazdaságában. Emellett a globális geopolitikai helyzet megváltozásával kialakuló energiapiaci válság is turbulens hatásokat okozva lépett fel. Ezen tényezők mentén a befektetők kockázatvállalási kedve az államkötvények terén is megváltozhat, amit elősegíthetnek az országspecifikus strukturális problémák, valamint a pénzügyi piacok vonatkozásában fúvódó buborék is. Ezen megállapításokra láthatunk példát a korábbiakban már említett IMF-elemzésben, amely szerint az alacsony jövedelmű fejlődő országok emelkedő nominális kamatlábakkal s azok negatív adósságráta-hatásaival szembesültek.[25] A kockázatok növekedésével, valamint a gazdasági bizonytalanságok szintjének emelkedésével ezek más országcsoportokba is tovagyűrűzhetnek.

Szükséges emellett megemlíteni, hogy a gazdasági növekedés mérséklődése, az esetleges recesszió kialakulása az egyes gazdaságokban a nevezőhatáson keresztül további turbulens hatásokat generálhat. Ez párosulva az emelkedő kamatlábakkal, valamint a beszűkülő adósságfinanszírozási képességekkel gazdasági környezetet teremthet, amely – az adósságállomány tényleges növekedésének hiányában is – emelkedő adósságrátákat indukálhat. Ezzel párhuzamosan a növekvő GDP-arányos államadósági ráták begyűrűzhetnek a reálgazdaságba, ami végső soron további kockázatokkal járhat, így multiplikatív módon kihatva az államadósságra. Ezen folyamat adósságspirálba sodorhatja az adott gazdaságot, amely adósság fenntarthatósági és szuverén fizetésképtelenségi kérdéseket is felvethet.

Összegzés

Egyre reálisabb, hogy a 2020. március előtti világgazdasági környezet – bármennyire is vágyott állapot – nem tér vissza. Magasabb államadóssággal és inflációval jellemzett instabil növekedési időszak alakult ki, amely aláhúzza a gazdasági reziliencia kiemelt nemzetgazdasági szerepét. A gazdasági növekedés legfontosabb befolyásoló tényezői a geopolitikai és gazdasági bizonytalanságok, az energiaellátottság és az energiához való hozzáférés kérdésköre, valamint a gazdaságpolitikai mix kialakítása. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni olyan meghatározó tényezők szerepét sem, mint az adósságráták alakulása. Azok különböző csatornákon keresztül befolyásolhatják a nemzetgazdaság reziliens képességeit, a reálgazdasági tényezőket, s ezek multiplikatív módon éreztethetik turbulens hatásukat. Az elnövekedés szerepe felértékelődhet, ami a gazdasági helyzettel párosulva a fiskális és a monetáris politikától egyaránt válaszokat kíván.

[25] IMF 2023.

Felhasznált irodalom

Benczes I. – Kutasi G. (2010): A költségvetési politika fenntarthatósága és a szabályalapú gazdaságpolitika. *Köz-Gazdaság,* 5(2), 59–74.

Cathey, J. (2023): Why We Need to Prioritize Digital Transformation – Even in a Downturn. *WeForum.org,* 2023. január 16. Online: https://www.weforum.org/agenda/2023/01/davos23-digital-transformation-investment-priority-downturn/

Czeczeli V. (2019a): Az expanzív monetáris politika és a pénzügyi buborékok interakciója. *Európai Tükör,* 22(2), 45–62. Online: https://doi.org/10.32559/et.2019.2.3

Czeczeli V. (2019b): A negatív kamatláb-politika alkalmazásának eddigi tapasztalatai. *Köz-Gazdaság,* 14(4), 244–262. Online: https://doi.org/10.14267/RETP2019.04.17

Czeczeli V. – Kolozsi P. P. – Kutasi G. – Marton Á. – Várpalotai V. (2020): Gazdasági válságkezelés Európában 2020 tavaszán: Rövid távú fiskális válaszlépések a COVID–19 okozta gazdasági kihívásokra. *GVKI Szakpolitikai Tanulmányok,* no. 2020/1. Online: https://gvk.uni-nke.hu/document/gvk-uni-nke-hu/GVKI%20Policypapers-1-2020.pdf

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok.* Budapest: Akadémiai.

Halmai P. (2018): Az európai növekedési modell kifulladása. *Közgazdasági Szemle,* 65(2), 122–160.

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Halmai P. (2021): Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quaterly,* 1, 7–31. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_1

Halmai P. (2022a): Poszt-COVID kilábalás: Középpontban a kínálati oldal. *Külgazdaság,* 66(1–2), 58–71. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2022.66.1-2.58

Halmai, P. (2022b): COVID-Crisis and Economic Growth: Tendencies on Potential Growth in the European Union. *Acta Oeconomica,* 71(S1), 165–186. Online: https://doi.org/10.1556/032.2021.00034

IMF (2023): *Fiscal Monitor. On the Path to Policy Normalization.* Online: https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/fiscal-monitor/2023/April/English/text.ashx

Krugman, P. R. (2020): Notes ont he Coronacoma (Wonkish). *NYTimes.com,* 2020. április 1. Online: https://www.nytimes.com/2020/04/01/opinion/notes-on-the-coronacoma-wonkish.html

Kutasi, G. (2012): Budgeting with Rules and Advisory Institutions in the EU. *South-East Europe: International Relations Quarterly,* 3(1), 1–10.

Kutasi G. – Marton Á. (2021): Eladósodni nem kell félnetek jó lesz. *Portfolio.hu,* 2021. január 29. Online: https://www.portfolio.hu/gazdasag/20210129/eladosodni-nem-kell-felnetek-jo-lesz-467032

Lim, J. (2020): Growth in the Shadow of COVID-19 Debt. *CEPR.org,* 2020. május 11. Online: https://cepr.org/voxeu/columns/growth-shadow-covid-19-debt

Marton Á. (2018a): A fiskális konszolidáció és az államadósság kapcsolata. Csökkenti vagy növeli az adósságrátát a fiskális kiigazítás? *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quaterly,* 63(1), 24–38.

Marton Á. (2018b): Az idősödés problémaköre az Európai Unióban. *Európai Tükör,* 21(1), 59–79. Online: https://doi.org/10.32559/et.2019.2.2

Rogoff, K. S. (2020): *Global Sovereign Debt and the Dollar After COVID.* Webinar. Princeton, NJ: Princeton University, BCF. Online: https://bcf.princeton.edu/wp-content/uploads/2020/11/Combined-slides-13.pdf

Spiegel, S. – Schwank, O. – Obaidy, M. (2020): COVID-19 and Sovereign Debt. *UN/DESA Policy Brief,* no. 72. Online: https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/un-desa-policy-brief-72-covid-19-and-sovereign-debt/

Szegedi L. (2020): Jogharmonizáció a pénzpiaci területen: szabadulhat-e az európai bankhatóság a hatáskör-átruházás korlátjainak fogságából? *Állam- és Jogtudomány,* 61(2), 114–131.

Révész Tamás

Kísérlet az immateriális tőke szerepének becslésére a szlovák és a magyar gazdasági növekedésben

Az immateriális tőke értelmezéséről a szakirodalomban

A termelési tényezők közül a fizikai tőkével és a munkaerővel kapcsolatban különféle definíciók, közgazdaságelméleti-filozófiai megközelítések ismertek. De a modern gazdaságban a kibocsátás *(output)* más tényezőktől is egyre nagyobb mértékben függ.[1] A világgazdaság erőteljes növekedése a globalizációnak köszönhető, a globalizáció folyamatának új hajtóerői a szolgáltatások és az immateriális javak (közöttük a szellemi tulajdonjog, az adatok és az információk) áramlásának erőteljes dinamikája lett.[2] Ezeket a nehezebben mérhető, illetve összemérhető tényezőket nevezik immateriális tőkének. Az immateriális tőke fajtáiról a magyar nyelvű szakirodalomban kiváló áttekintést ad Tóth Balázs István.[3] Cikkében az immateriális tőke alábbi fajtáit sorolja fel, bemutatva e fogalmak eredetét és lényegét: intellektuális vagy szellemi tőke *(intellectual capital),* humán tőke *(human capital),* szervezeti tőke *(organizational capital),* strukturális tőke *(structural capital),* illetve a személyfüggő és személyfüggetlen kapcsolati tőke *(relational capital),* társadalmi tőke *(social capital),* kulturális tőke *(cultural capital),* az ezek továbbörökítését biztosító szimbolikus tőke *(symbolical capital),* valamint pszichikai tőke *(psychical capital).*

Jelen tanulmányomban nem kívánok az immateriális tőke elméleti, gazdaságfilozófiai kérdéseivel foglalkozni, hanem a termelési függvények matematikai apparátusát felhasználva igyekszem az immateriális tőke szerepét számszerűsíteni a magyar és a szlovák gazdaság teljesítményében. E teljesítmény – azaz a hozzájárulás a kibocsátás volumenéhez – elvileg két dologtól függ: az immateriális tőke állományától és ennek viszonylagos (relatív) súlyától az összes termelési tényezőn belül.

[1] A magyar gazdaságra vonatkozóan erről lásd Boda et al. 2019.
[2] Halmai 2023.
[3] Tóth 2010.

https://doi.org/10.36250/01181_33

Ezek precíz megfogalmazása és a szakirodalomban hagyományosan elterjedt Cobb–Douglas-típusú makrotermelési függvény alkalmazása mellett idősorelemzéssel bemutatom, hogy ugyan e két kategória (az állomány és a súly) egyszerre nem határozható meg egyértelműen, bizonyos esetekben jól behatárolhatók.

A számításokat a globális értékláncokban betöltött helyünkről való – a magasabb jövedelmezőség irányába való – feljebb lépésünk (elterjedt bombasztikus megfogalmazásban „a közepes jövedelem csapdájából való kitörés") szempontjából kulcsfontosságú *„upstream"* (kutatás-fejlesztés), *„production"* (gyártás) és *„downstream"* (értékesítés, szervizelés és egyéb kapcsolódó szolgáltatások) ágazatcsoportra külön-külön is megpróbáltam elvégezni.[4]

A szlovák gazdaságra alkalmazva teszteltem a módszer adaptálhatóságát más országokra, és az eredmények összehasonlíthatóságát a magyar eredményekkel. A megbízható idősor rövidebb volta, a két ország eltérő statisztikai rendszere és gazdasági szerkezete miatt azonban a magyar és a szlovák eredmények összehasonlíthatóságának több korlátja van.

Az alkalmazott termelési függvény

Az immateriális tőkeigény becsléséhez olyan 3 termelési tényezős *Cobb–Douglas-típusú termelési függvényt* használtam, amelynek függő változója (a termelés mértéke) a hozzáadott érték, termelési tényezője pedig a (képzettséggel korrigált) *egyenértékes munkaerő,* a *bruttó állóeszköz*-állomány és az „immateriális tőke". Képletben:

$$V = T \times L^{\alpha} \times K^{\beta} \times I^{\gamma},$$

ahol V a hozzáadott érték volumene, L a munkaerő, K a fizikai *(tangible)* tőke, I az immateriális tőke, α, β és γ e tényezők kibocsátási rugalmassága (1%-os változásaik hány százalékkal növelik a kibocsátást), T pedig a mértékegységek megválasztásától is függő, úgynevezett teljes termelékenységi együttható (TFP = *Total Factor Productivity*). A termelési függvény elsőfokú homogenitása (konstans skálahozadék) miatt $\alpha+\beta+\gamma=1$.

Ismeretes, hogy a Cobb–Douglas-függvény és optimális (költségminimalizáló) termelői magatartás esetén a termelési tényezők *költségrészesedése* egyenlő a hozzájuk kapcsolt *kitevővel* (amely rugalmassági együttható, azt mutatja, hogy ha az egyéb

[4] Az ágazatok e három csoportba való besorolásának általam is alkalmazott módszeréről lásd Antras–Chor 2013.

tényezők változatlansága mellett a szóban forgó tényezőt 1%-kal megnöveljük, akkor a hozzáadott érték hány százalékkal nő meg *[parciális rugalmasság]*).

A fenti termelési függvény magyarázatához és az ezzel végzendő számítási eredmények értékeléséhez alapvető fontosságú, hogy a termelési tényezőket hogy definiáljuk, illetve mérjük. Mindenekelőtt magyarázatra szorul, hogy miért a hozzáadott érték áll a kibocsátás helyett. Ennek fő elvi oka az, hogy a fizikai tőkét az állóeszközök értékével mérve a rövid lekötési idejű forgóeszközökre nem számolnak hozamot, így a kibocsátás értékébe csak azok költsége épül be. Ezt az „anyag- és szolgáltatásköltséget" *(intermediate costs)* levonva a kibocsátás értékéből kapjuk a hozzáadott értéket, amelynek szintjét így már „csak" az állóeszközök, a munkaerő és az immateriális tőke felhasznált szintje határozza meg.

Bruttó állóeszköz-állománnyal számoltam, mert ez fejezi ki leginkább a *kapacitásokat* (sőt megfelelő karbantartás esetén még sok *o-ra leírt* állóeszköz is lényegében eredeti kapacitással működik, például számos építmény vagy a paksi atomerőmű). Emellett a nettó állóeszköz-állomány használata bizonyos mértékben inkonzisztens lenne a hozzáadott érték ugyancsak „bruttó" módon mért kategóriájával (bruttó hozzáadott érték = *gross value added*). A nemzetközi statisztikai gyakorlatban – legalábbis ágazati bontásban – sok esetben nem mutatják ki külön az amortizációt, amelyet levonva a bruttó hozzáadott értékből kapnánk a nettó hozzáadott értéket. Megjegyzendő még, hogy mivel az állóeszközök értékelésénél a korszerűbb, termelékenyebb állóeszköz arányosan magasabb értéken van figyelembe véve, a tőkeállománynak a termelési függvényünkben alkalmazott mérőszáma már tartalmazza a „tőkében megtestesült technikai haladást", azaz ezt nem tartalmazza az immateriálistőke-definíciónk.

A munkaerőt általában valamilyen létszámadattal mérik. Természetesen ennek sok elvi és gyakorlati problémája van, a nemzetközi összehasonlíthatósághoz mégis ez a legelfogadottabb mutatószám. Természetesen a különféle létszámadatok szimpla összeadása nem fejezi ki a munkaerő (parciális) termelékenységét, még akkor sem, ha a munkaórákkal korrigálva mint „egyenértékes létszámmal" számolunk. Ideális esetben a munkaerőt az úgynevezett humán tőke valamilyen módon számszerűsített értékével kellene figyelembe venni a számításoknál. A humán tőke mérésének lehetőségeiről kiváló ismertetést ad T. Kiss Judit.[5] Cikkében a mérési módszerek alábbi öt fő csoportját különbözteti meg:

- Jövedelemalapú módszerek
- Költségalapú módszerek

[5] T. Kiss 2012.

- Munkajövedelem-alapú megközelítések
- Egyesített (a potenciális humán tőkét és a termelési folyamatban ténylegesen részt vevő aktív humán tőkét megkülönböztető) megközelítések
- Oktatásalapú megközelítések

Ez utóbbin belül harmadik alesetként tárgyalja a képzettségi szintet figyelembe vevő módszereket. Ezt a nemzetközi összehasonlításban – a hasonló tartalmú adatoknak a legtöbb országban való elérhetősége miatt – használhatóbb módszert követve a foglalkoztatotti létszám (amely az 1995–2015 időszakban 7,4%-kal, konkrétan 4,01 millió főről 4,308 millió főre nőtt) mellett számoltam a munkaerő képzettségi szintjének változásával is. Konkrétan az általam alkalmazott *képzettségi korrekció* abból állt, hogy az eredeti létszámadathoz annyit adtam hozzá a későbbi évek létszámadataiból, amennyivel abban az évben a kiinduló (1995. évi) szintnél magasabb volt az érettségi bizonyítványt szerzett foglalkoztatottak száma (az érettségizettek arányszáma az 1995. évi 46%-ról 2015-re 61%-ra nőtt). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az érettségizettek termelékenységét az érettségi nélküliek kétszeresének becsüljük. Ez valószínűleg elég konzervatív becslés, mivel a kétfajta képzettségű munkaerő átlagbérei aránya ennél valószínűleg nagyobb.

A Magyarországra alkalmazott becslési eljárás

A Magyarországra vonatkozó számításokat az Eurostat adatbázisa nemzeti számláinak foglalkoztatotti létszám-, illetve folyó áras hozzáadottérték- és tőkeadatai, valamint a KSH tájékoztatási adatbázisnak a tőkeállomány folyó és előző évi áras adatai alapján végeztem el az 1995–2015 időszakra.

Magyarországon ebben az időszakban a munkaerőköltség átlagosan majdnem pontosan fele (pontosabban 50,66%-a) volt a hozzáadott értéknek (meglepően kis ingadozásokkal, a 48,9% és a 52,3% közötti sávban). Ebből arra következtettem, hogy a fizikai tőke és a munkaerő kitevője kb. azonos a termelési függvényben.

Az immateriális tőke kitevőjének becslése problematikusabb, főleg mivel nem áll rendelkezésre az immateriális tőke értékének idősora (nem beszélve annak változatlan áras értékéről). Ezért olyan közvetett eljáráshoz folyamodtam, amely az immateriális tőkére a *hatásából,* konkrétan a hozzáadott érték növekedésének az állótőke és a munkaerő növekedése által meg nem magyarázott részéből, az úgynevezett TFP-ből próbál visszakövetkeztetni. Ennek az alábbi lépései voltak:

Először is – egyelőre félretéve a Cobb–Douglas-féle termelési függvényre vonatkozó feltevésünket – pusztán a termelési függvény *elsőfokú homogenitását* (azaz, hogy ha az *inputok* azonos mértékben nőnek, akkor az *output* is ugyanilyen arányban nő) feltéve kiszámoltam, hogy mekkora az 1995–2015 időszakbeli hozzáadottértéknövekedésből a munkaerőnek, illetve a tőkének tulajdonítható rész.

Ezen adatok alapján a hozzáadott érték átlagosan évi 2,34%-kal nőtt.

A bruttó állóeszköz-állomány évi átlagban 1,39%-kal nőtt.

A fenti képzettségi korrekcióval számolt egyenértékes létszám pedig évi átlagban 1,06%-kal nőtt.

A tőke és a munkaerő fentiekben becsült kb. azonos súlyát figyelembe véve tehát a fizikai tőke és a munkaerő növekedési ütemének hozzávetőlegesen a számtani átlaga, azaz 1,24% tudható be e két termelési tényezőnek. A fennmaradó 2,34395 – 1,24 = 1,1% az úgynevezett TFP, azaz az immateriális tőkének betudható rész. A munkaerő pontos, 50,66%-os költségrészesedésével számolva a TFP éves növekedése 1,37%-nak adódott.

Ha ezt az évi 1,37%-os többletet az immateriális tőke növekedésével akarjuk megmagyarázni, akkor a 3 tényezős Cobb–Douglas-féle termelési függvényben az immateriális tőke olyan éves átlagos mértékű növekedését kell feltételezni, amelynek indexét az immateriális tőke kitevőjére emelve éppen 1,37% adódik.

Ehhez viszont ismerni kellene ezt a kitevőt. De éppen ez volt az egyik célunk, hogy ezt meghatározzuk. Mint látható, a körkörösség miatt (immateriális tőkeérték nélkül nem lehet a kitevőt meghatározni, és fordítva) pontos becslést a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján nem lehet adni. Viszont megadható az immateriális tőke kitevőjének olyan minimális szintje, amely alatt az immateriális tőke ehhez tartozó növekedési üteme irreális. Irreálisnak azt nevezzük, ha az immateriális tőke becsült növekedése meghaladja a hozzáadott érték növekedésének kétszeresét.

Konkrétan az adódott, hogy *ha az immateriális tőke kitevője 0,3, akkor éves növekedési üteme 5% volt.* Ez több mint a hozzáadott érték 2,34%-os növekedési ütemének kétszerese, így az immateriális tőke kitevőjét legalább 0,3-nak lehet vélelmezni. Ennek az 5%-os növekedési ütemnek az értékét érdemes összevetni Halmai 2023-as tanulmányának 2. ábrájával, amelyen az immateriális tőke egyik legdinamikusabb összetevőjének, a szellemi tulajdonjogok exportjának alakulását mutatja az 1995–2021 időszakra. Ebből az általam elemzett 1995–2015 időszakra az számítható, hogy ez az export folyó áron körülbelül 7-szeresre nőtt (körülbelül 50 milliárd USD-ról 350 milliárd USD-ra). Az U.S. Bureau of Labor Statistics inflációs kalkulátora[6]

[6] US Bureau of Labor Statistics 2023.

szerint 1995 júliusától 2015 júliusáig a fogyasztói árak 56%-kal nőttek. Ezzel deflálva a fenti 7-szeres növekedést a szellemi tulajdon exportreálértékben a szóban forgó 20 év alatt 4,49-szeresére nőtt, azaz évi 7,8%-kal. Mivel ez az immateriális tőke átlagosnál gyorsabban növekvő komponense, a magyar immateriális tőke éves növekedésére becsült 5%-os korlát plauzibilisnek tekinthető. Csontos Tamás a 2011–2018 időszakot vizsgálva rámutat, hogy a magyar gazdaság 5 húzóágazata (húzóágazatnak azokat nevezi, amelyek a teljes gazdaság bruttó hozzáadott értéke reálértékének növekedésében a legnagyobb arányt képviselik) közül három, azaz a szakmai, tudományos tevékenység, az információ és a kommunikáció, valamint az adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység (amely mögött valószínűsíthetően a szolgáltató központok dinamikus növekedése állhat) adta a hozzáadottérték-növekedés 30%-át.[7] Ezekben kiemelkedő az immateriális tőke szerepe.

Az értéklánc három fő összetevőjére vonatkozó számítások

Az 1995–2015 évekre a 63 ágazati bontásban a hozzáadott értékeket a 2010. évi áron euróban az Eurostat adatbázisából vettem. Ezeknek az adatoknak az *upstream,* a *middlestream („production")* és a *downstream* ágazatcsoport szerinti aggregációjával a számításaimat az *upstream,* a *middlestream („production")* és a *downstream* ágazatcsoport szerinti bontásban is elvégeztem.

Itt azonban kiderült, hogy az Eurostat fenti hozzáadottérték-adattáblázata nem konzisztens, az összesen (sőt a részösszesenek sem) nem egyezik meg a részek összegével. Általában az aggregált adatok alacsonyabbak részeik összegénél, különösen az 1995–2015 időszak első éveiben.

Ennek „legitim" oka, ha vették az egyes összetevő ágazatok egyedi árindexeit, de nem mindenkori súlyukkal (amiből definíciószerint következne a rész-egész összhang), hanem 2014-es súlyukkal. Így a 2014-től eltérő „részösszesen-volumenek" valójában nem volumenek, hanem a folyó áras érték osztva a 2014-es összetevőkosár árindexével.

Ezért a *dezaggregált adatok* alapján számított hozzáadott érték (volumen) növekedése átlagosan csak 1,36%-nak adódott (az aggregált adatból számított fenti 2,34%-kal szemben). Ezen belül az *upstream* ágazatok átlagosan 1,27%-kal, a *production*ágazatok 1,36%-kal, a *downstream*ágazatok pedig 1,41%-kal nőttek.

[7] Csontos 2023.

A TFP-számítás erre a 3 ágazatcsoportra rendre 0,25%-os, 0,64%-os és 0,5%-os értéket adott. Ilyen bontásban is megismételve az immateriális tőkére vonatkozó számításokat az adódott, hogy az *upstream* ágazatcsoportban átlagosan legalább 0,15 az immateriális tőke kitevője, a *middlestream* ágazatcsoportban 0,3, a *downstream* ágazatcsoportban pedig 0,23 (ennél alacsonyabb értékek mellett az immateriális tőke implicit növekedése meghaladná az adott ágazatcsoport növekedési ütemének *kétszeresét*). Aggregált nemzetgazdasági szinten az immateriális tőke kitevőjére legalább 0,26-os érték adódott.

A 3 ágazatcsoportra kapott kitevőre is feltettem, hogy megfelel a költségrészesedésüknek, pontosabban azt feltételeztem, hogy a fizikai tőkének és az immateriális tőkének azonos a költség/tőkeérték aránya (ez lényegében az amortizációs ráta és a hozamráta összegét jelenti). Tehát az immateriális tőke értéke a bruttó állóeszközértéknek annyiszorosa, amennyiszerese a becsült kitevőjének aránya a bruttó állóeszközök kitevőjéhez. Pontosabban ezt 2014-re tételeztem fel, a többi évben a bruttó állóeszközök és az immateriális tőke eltérő növekedési üteme miatt ez nem (pontosan) teljesül. Tehát ez alapján közvetlenül meghatározható volt a 2014. évi immateriális tőke értéke a 3 ágazatcsoportra. A többi évre ebből kiindulva és az immateriális tőke növekedési ütemére a fenti eljárás eredményeként a 3 ágazatcsoportra kapott – rendre 2,43%-os, 2,66%-os és 2,83%-os – növekedési ütemekkel számolva kaptam meg az immateriális tőke értékét.

A számítási eredmények érdekessége, hogy ugyan a *middlestream*ágazatok használják fel abszolút mennyiségben a legtöbb immateriális tőkét, és itt a legmagasabb a bruttó állóeszközökhöz való arányuk is, a kibocsátás egységére eső immateriális tőke a (magasabb bruttó állóeszköz-igényességű) *downstream* ágazatcsoportban a legmagasabb. Ez is aláhúzza a *downstream*ágazatok fejlesztése esetén az immateriális tőke felhalmozásának szükségességét.

A számítások még kisebb (célszerűen homogénebb) ágazatcsoportokra, illetve megfelelő adatok birtokában is elvégezhetők.

Az 1–1,5 közötti tőkeigényességű *feldolgozóipari* ágazatokhoz képest ugyan az *upstream-* és a *downstream*ágazatok tőkeigényessége átlagosan kétszeres (például az oktatásban is, bár ennek *outputja* nagyon *alulértékelt*), de ezek fejlesztésére egyrészt *EU-források vehetők igénybe,* másrészt éppen a leginkább stratégiai ágazatokban, az üzleti szolgáltatásokban, a mérnöki szolgáltatásokban, a tudományos kutatásban, a kiadói tevékenységben, a szálláshely-vendéglátásban is csak 1,5 körül szóródik a tőkeigényesség (még a szintén alulértékelt egészségügyben is csak 1,8-as értékű), tehát ez nem akadálya a struktúraváltásnak. Az 1995–2015 időszakban a hozzáadott érték (~GDP) növekedésének több mint fele (az évi 2,34%-ból 1,34%)

a tőkén és a (képzettség javulásával korrigált) munkaerőn kívüli, „immateriális tőkének" tudható be. Ennek a tőkének a becslése igen nehéz, de számításaink szerint a *downstream*ágazatoknál nagyságrendileg elérheti a fizikai tőke értékét. Ennek az immateriális tőkének a kihasználása és fejlesztése nemzeti érdek, fontos része lehet a globális értékláncokban elfoglalt jelenlegi helyünkről való (jövedelmezőbb pozíciókba való) feljebb lépésnek, vagy ahogy hangzatosabban szokták megfogalmazni, a közepes jövedelem csapdájából való kitörési stratégiának.

A Szlovákiára vonatkozó számítások és összehasonlításuk a Magyarországra kapott eredményekkel

A szlovák tőkeigényesség alakulásának becslése

Mivel a szlovák tőkeállományra előző évi áras adatok csak 2000-től állnak rendelkezésre, a szlovák állóeszközadatokat csak 2000-ig visszamenőleg sikerült változatlan árra (konkrétan: 2014-es árra) átszámítani. Mivel Szlovákia 2009-ben vezette be az eurót, az euróban kifejezett adatokat használtam, bár az ebből számolt implicit árindexek, illetve (2014-es áras) volumenindexek jelentősen eltértek a nemzeti valutában kifejezett megfelelőiktől.

Az Eurostat honlapjáról letöltött szlovák 2010-es áras hozzáadottérték-adatoknál is megfigyelhető volt a rész-egész inkonzisztencia (a magyar file-nál ez majdnem teljes mértékben az iparban mutatkozott).

Kísérlet az immateriális tőke szlovákiai szerepének számszerűsítésére

A magyar gazdaságra elvégzett, fentebbi módszerrel megpróbáltam a szlovák gazdaság immateriális tőkéjére becslést adni. Az eredmények azonban eléggé lehangolóak, illetve további elemzésre indítanak.

1995 és 2015 között a szlovák hozzáadott érték évi átlagban 3,93%-kal (a komponenseiből számolva csak 3,52%-kal) nőtt, az állótőke (2000 és 2015 között) 5,4%-kal (!), a létszám viszont csak 0,37%-kal. Nem találtam a KSH adataihoz hasonló képzettségi adatokat Szlovákiára az Eurostat adatbázisában. Ott csak 2004-től 2022-ig és csak a 15–29 éves korosztályra vonatkozó arányszámok találhatók. Eszerint a legalább középfokú végzettségű 15–29 éves fiatalok részaránya 2004 óta érdemben sem Magyarországon, sem Szlovákiában nem változott: amíg Magyarországon

63,4%-ról 63,6%-ra nőtt, addig Szlovákiában mindkét évben 66,7%-on állt. A két ország párhuzamosságát mutatja, hogy a közbenső években átmenetileg megnőtt mindkét országban a középfokú végzettségűek aránya (Magyarországon 2020-ra 65,4%-ra, Szlovákiában pedig 2015-re 70,4%-ra, de aztán ezek visszaestek a kiinduló szintre). Mindenesetre az 1995–2015 évekre vonatkozó számításaimban is *a magyar képzettségi arányváltozással számolva* a korrigált munkaerő-állomány éves növekedése évi 1,1%-ra volt becsülhető. Az állótőke 5,4%-os és a munkaerő 1,1%-os éves növekedése a munkaerő (az időszakban megfigyelt, átlagos) 42%-os súlyával (költségrészesedésével) számolva az erőforrások évi átlag 3,55%-os növekedését jelenti. Ez azt jelenti, hogy szinte semmi nem marad a TFP-növekedésre (pontosabban évi 0,38%, ha az aggregált „hozzáadottérték-volumen" évi 3,93%-os növekedéséből szűrjük ki az erőforrások évi 3,55%-os növekedését, de semmi, ha az összetevőkből számított évi 3,52%-os hozzáadottérték-növekedésből).

Mivel a TFP-változás üteméből lehetne következtetni az immateriális tőke (kitevőjével/súlyával fordítottan arányos) növekedési ütemére, ezért a szlovák immateriális tőkére sem tudtam elfogadható becslést adni. Mindenesetre elképzelhető, hogy a kérdéses időszakban a szlovák gazdaságban a tőkeállomány igen impozáns éves növekedéséhez képest viszonylag kisebb lehetett az immateriális tőke szerepe, illetve annak növekedése. Érdemes lenne e jelenség okait alaposabban megvizsgálni szlovák szakemberek bevonásával, például azt, hogy a tőke nagyarányú növekedése mennyiben köszönhető a külföldi működőtőke-behozatalnak (például az autógyáraknak), és ez mennyiben járt az immateriális tőke akkumulációjával. Csontos a fent említett cikkében mindenesetre rámutat, hogy 2011 és 2018 között Szlovákiában három feldolgozóipari ág (a járműgyártás, a nem fém ásványi termékek, a fém alapanyagok és a fémfeldolgozási termékek gyártása, valamint a gumi-, műanyag termékek gyártása) a hozzáadott érték növekedésének 52%-át adta, így a húzóágazatok közé (15%-os részaránnyal) egyedül a szakmai, tudományos és műszaki tevékenység fért be az immateriális tőkéhez erősen kapcsolódó ágazatok közül. Ez is alátámasztja az immateriális tőkének a szlovák gazdasági növekedéshez való alacsony hozzájárulására vonatkozó számítási eredményeinket.

A szlovák és a magyar állóeszköz-igényességi számítási eredmények összehasonlítása

A fenti furcsa és a magyarétól eltérő szlovák számítási eredmények miatt érdemes alaposabban, ágazati bontásban és egymással összehasonlítva is megvizsgálni

a magyar és a szlovák hozzáadottérték- és tőkeállomány-adatokat. Az összehasonlítást a 2000. és 2014. évi adatokkal végeztem, mivel azok a WIOD-adatbázis 56 ágazatos bontásában a 2000–2014. évre álltak rendelkezésre,[8] amellyel további, a nemzetközi értékláncokkal, jövedelmezőséggel, ráfordítási és végső felhasználási szerkezetekkel kapcsolatos, mélyebb vizsgálatokat lehet végezni. A folyóáras USD-ban kifejezett kibocsátási adatokat ezért a WIOD-adatbázisból vettem, amelyeket az árfolyamváltozásokkal és az Eurostat-adatbázisból származó ágazati árindexekkel számítottam át 2014-es, USD-ban kifejezett árra. Mivel Szlovákiára ágazati mélységű kibocsátási árindexek nem álltak rendelkezésre, ezért minden ágazatban az átlagos kibocsátási árindexszel számoltam. Természetesen ez kisebb ágazatcsoportoknál érdemben torzíthatja a számítási eredményeket.

Első ránézésre a magyar adatok nagyjából rendben vannak, csak statisztikailag közgazdaságilag probléma, hogy a tőkefajlagos 14 év alatt 4,184-ről 3,548-ra csökkenni látszik. Szerintem ez a kibocsátási adatoknak a tőkeadatokhoz képesti alulbecsültebb inflációjából is adódhat (amely a 2014. évi kibocsátást a valóságosnál magasabbnak mutatja).

Mindkét országra ki lehet számítani a 2014. évi tőkefajlagosokat, és össze lehet hasonlítani azokat egymással. Érdekesség például, hogy ugyan átlagosan alacsonyabb a szlovák tőkeigényesség (2014-ben 2,311 a magyar 3,548-hoz képest), de ezen belül a vízgazdálkodásé magasabb (20 a magyar 14-hez képest), talán a bősi létesítmény miatt. A két ország villamosenergia-mutatója a tőkeigényesség szempontjából kb. azonos (5 körüli), lehet, hogy a bősi vízerőművet itt számolják el, de Paks a magyar adatot igen megemeli.

A magyar adatok azt mutatják, hogy az egyes ágazatok szintjén sok a 2000–2014 közti megmagyarázhatatlan, irreális, látszólagos tőkeigényesség-változás. Kérdés, hogy ez a statisztikai adatok hibája-e, vagy esetleg módszertani okai vannak (például a légi közlekedés tőkeigényessége azért eshetett hetedére, mert a MALÉV-nek megszűnt a saját flottája, a WizzAirnek pedig valószínűleg olcsóbb gépei vannak, sőt esetleg csak bérli azokat). Néhány további fontosabb kiugró tőkeigényesség-változás: a textilipar 2,86-szoros, a kőolaj-feldolgozás 1,93-szoros, az építőanyag-ipar 2,85-szörös, a kohászat 1,8-szoros, a gépipar 0,43-szoros, (cserébe) a járműipar 1,88-szoros, az energiaszolgáltatás 1,7-szeres (!?), a kiskereskedelem 1,5-szörös, a szárazföldi közlekedés 0,6-szoros (!), a posta-távközlés 0,3-szoros (!), a bankszolgáltatás 1,65-szörös (!), a biztosítás 0,4-szeres, az ingatlanszektor 0,94-szeres, a kutatás-fejlesztés 2,2-szeres, a tudományos kutatás 8-szoros (!!!).

[8] Timmer et al. 2015.

1. táblázat. *A magyar tőkeigényesség 2000–2014 közötti változásának számítása a 3 ágazatcsoportra, millió USD 2014-es áron*

A K/X indexe		*Tőke (K) 2000*	*Kibocsátás (X) 2000*	*Tőke (K) 2014*	*Kibocsátás (X) 2014*	*K/X 2000*	*K/X 2014*
		Tényadat					
1,10	*Upstream*ágazatok (U)	85 049	35 555	122 211	46 489	2,392	2,629
0,79	*Manufacturing-ágazatok (P)*	523 819	124 687	625 276	187 243	4,201	3,339
0,89	*Downstream-*ágazatok (D)	219 753	37 783	261 543	50 698	5,816	5,159
0,85	Összesen	828 621	198 025	1 009 029	284 430	4,184	3,548

Az *upstream,* a *middlestream („production")* és a *downstream* ágazatcsoportra számított tőkeigényesség az 1. táblázat alapján tehát az alábbi módon változott (zárójelben a 2014-es szintjük):

- *Upstream:* +22% (2,63)
- *Production:* –11% (3,34)
- *Downstream:* –1% (5,16)
- Összesen: –6% (3,55)

Az „összesen" változása megegyezik a legnagyobb összetevőjének, az ingatlanszektornak a 6%-os tőkeigényesség-csökkenésével.

Az *upstream*változás nagyon nagy, ellentétes változások eredőjeként alakul ki (lásd például fent a távközlés, a bankok, a bányászat, a kohászat változásait). Érdekes, hogy az *upstream* ágazatcsoport nem tőkeigényesebb a *productionnél.*

A *production*ön belül a feldolgozóiparban a gépgyártás kivételével minden jelentősebb alágazatban erősen romlott a tőkeigényesség, a csoportátlag átlagon felüli javulása a nagy súlyú (járműipart nem tartalmazó) gépgyártási ágazatoknak és a szárazföldi közlekedésnek köszönhető.

A csoport legnagyobb tőkeigényű tagjának, a lakásszektornak a tőkeigényessége 6%-kal csökkent.

A *downstream*csoportban is az egészségügy és az egyéb szolgáltatások kivételével általában nőtt a tőkeigényesség. Kérdés, hogy az egészségügy látszólagos javulása nem a kibocsátás volumene mérési módszerének változásából/torzításából adódik-e.

A Szlovákiára kapott főbb eredmények az alábbiak (a kibocsátási adatok a WIOD-adatbázisból):

2. táblázat. *A szlovák tőkeigényesség 2000–2014 közötti változásának számítása a 3 ágazatcsoportra, millió USD 2014-es áron*

A K/X indexe		*Tőke (K) 2000*	*Kibocsátás (X) 2000*	*Tőke (K) 2014*	*Kibocsátás (X) 2014*	*K/X 2000*	*K/X 2014*
		Tényadat					
1,63	*Upstream*ágazatok (U)	38 972	24 773	96 280	37 602	1,573	2,561
1,23	*Manufacturing-ágazatok (P)*	212 854	90 712	448 522	155 708	2,346	2,881
1,15	*Downstream-*ágazatok (D)	74 771	20 467	151 381	35 984	3,653	4,207
1,26	Összesen	326 596	135 951	696 183	229 294	2,402	3,036

A kibocsátások mindhárom csoportban (*upstream, production* és *downstream*) kb. azonos mértékben (70%) nőttek (egységes árindexet feltételezve). A tőkeigényesség – a magyarral szöges ellentétben, de az intuícióval egyezően – átlag 25%-kal (évi kb. 1,5%-kal) nőtt. Ezen belül az *upstream*é nőtt igen nagy mértékben, legkevésbé a *downstream*é.

A magyar tőkeigényesség mindhárom csoportban magasabb a szlováknál, de arányaikban hasonlóak. Az *upstream* kivételével azonban a magyar tőkeigényesség csökkenni látszik. Ez ellentmond a szlovák tendenciáknak, ugyanakkor közeledést jelent feléjük.

A magyar *production*ágazatok (amelyek a szárazföldi közlekedést és a lakásszektort is tartalmazzák) egységnyi hozzáadott értékhez átlagosan több tőkét igényelnek, mint az *upstream*- vagy a *downstream*ágazatok. Ez Szlovákiában fordított, a *production*-ágazatok tőkeigényessége a hozzáadott érték egységére vetítve is kisebb, mint a *downstream*ágazatoké. Ennek okait érdemes megvizsgálni, mert lehet, hogy a lakásszektor vagy a fiskális szolgáltatások alulértékelésével állunk szemben.

Összefoglalás

Tanulmányomban az immateriális tőke szerepének számszerűsítésére dolgoztam ki technikailag egyszerű, de alapos megfontolásokat és statisztikai adatelemzést igénylő módszert. Ezt a magyar gazdaságra alkalmazva meglehetősen életszerű eredmények adódtak. Az 1995–2015 időszakban az immateriális tőke kb. évi 1,37 százalékponttal járulhatott hozzá a gazdaság növekedéséhez. Ezzel összhangban az immateriális tőke éves növekedése 5% körüli lehetett, „súlya" pedig az országos GDP termelésében 30%-os. A számításokat elvégeztem az *upstream,* a *middlestream („production")*

és a *downstream* ágazatcsoportra is. Ezek önmagukban többnyire szintén elfogadható eredményeket adtak, bár a 3 ágazatcsoportra kapott eredményeket aggregálva az immateriális tőke szerepére az előbbinél alacsonyabb értékek adódtak. A módszert a szlovák gazdaságra is megpróbáltam alkalmazni. Az eredmények azonban nem voltak meggyőzőek, főleg a számításokhoz szükséges adatok egy részének hiánya, illetve az adatok kétes tartalma/minősége fényében. A 2000–2015 időszakra vonatkozó számítások eredményeit azért is fenntartásokkal kell kezelni, mert például a 2000. évi szlovák bázis nem túl szerencsés, mivel ebben az évben recesszió volt Szlovákiában. Mindenesetre a magyar és a szlovák eredmények (például a 2014. évi tőkeigényességek, hozzáadottérték-hányadok) ágazati mélységű összehasonlításából érdekes eredmények adódhatnak. A 2014-es árra hozott 2000. évi és 2014. évi hozzáadottérték- és állóeszköz-adatok eltéréséből bizonyos trendek olvashatók ki. A 2000. évi szlovák ágazati kibocsátások 2014. évi árra hozása azonban – az árindexek ismeretlensége miatt – egyelőre nem volt elvégezhető, így nem mutatható ki a hozzáadottérték-hányadok illetve tőkeigényességek változása, trendjei.

A fentiek rávilágítanak a nemzetközi összehasonlítások nehézségeire, az alaposság és a felkészültség fontosságára. Az immateriális tőke becslési módszere ugyanis igen érzékeny az adatok minőségére és tartalmi-módszertani eltéréseire, az idősorok módszertani, statisztikai megfigyelési eredményességére. Mivel azonban az immateriális tőke szerepe növekszik (sőt a hazai működőtőke-import is egyre inkább az immateriális tőkére épülő szolgáltatóközpontok felé tolódik el), mindenképp érdemes az ezzel kapcsolatos kutatásokat folytatni, nem utolsósorban azért, hogy az immateriális tőkét a makrogazdasági modellekben is megfelelő módon lehessen ábrázolni.

Felhasznált irodalom

Antras, P. – Chor, D. (2013): Organizing the Global Value Chain. *Econometrica,* 81(6), 2127–2204. Online: https://doi.org/10.3982/ECTA10813

Boda Gy. – Fülöp Z. – Losonci D. – Révész T. (2019): A növekedési ütem és a foglalkoztatás növelésének lehetőségeiről. *Közgazdasági Szemle,* 66(4), 376–417. Online: http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2019.4.376

Csontos T. (2023): A magyar felzárkózási modell ágazati alapú, regionális és időbeli összehasonlító elemzése. *Közgazdasági Szemle,* 70(2), 167–191. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.2.167

Halmai P. (2023): Globalizáció versus deglobalizáció. *Hitelintézeti Szemle,* 22(2), 5–24. Online: https://doi.org/10.25201/HSZ.22.2.5

T. Kiss J. (2012): A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle,* 90(1), 64–88.

Timmer, M. P. – Dietzenbacher, E. – Los, B. – Stehrer, R. – De Vries, G.(2015): An Illustrated User Guide to the World Input – Output Database: The Case of Global Automotive Production. *Review of International Economics,* 23(3), 575–605. Online: https://doi.org/10.1111/roie.12178

Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom,* 24(1), 65–81. Online: https://doi.org/10.17649/TET.24.1.1296

US Bureau of Labor Statistics (2023): *CPI Inflation Calculator.* Online: https://www.bls.gov/data/inflation_calculator.htm

Eörs Szathmáry

A Radically New Way to Tune Compound Interest and Some of Its Implications[1]

Introduction

Rising inequality in societies is being acknowledged in several sources as a major problem.[2] Inequality affects life of most people adversely, and it also harms our ability to successfully fight major challenges, including those stemming from local and global climate change.[3] Inequality has several sources, one of them being the phenomenon of compound interest.[4] In this essay I highlight a previous suggestion by von Kiedrowski and me[5] that advocated a novel way to calculate compound interest as well as a new approach for central banks to regulate interests. The common method is to tune the interest rate, but – as we shall see – there is potentially another, complementary, mechanism that would mitigate the effects of economic competition that is ultimately linked to the exponential increase of assets through compound interest. I see this suggestion as one that could help our efforts at achieving sustainable life on this planet.

Setting the stage: The appearance of subexponential growth

Compound interest implies exponential growth expressed by the formula for the calculation of continuous compounding:

[1] This work has been supported by the grant GINOP-2.3.2-15-2016-00057 "In the light of evolution: Principles and applications". The author thanks to von Kiedrowski for scientific stimulation and several decades of partnership.

[2] Bowles 2015; OECD 2015; Wilkinson–Pickett 2020.

[3] Wilkinson–Pickett 2020.

[4] Bowles 2015.

[5] Kiedrowski–Szathmáry 2012.

https://doi.org/10.36250/01181_34

$$P(t) = P_0 e^{rt} \tag{1}$$

Where P_0 is the principal (the initial value) and $P(t)$ is the value of the asset at time t and r is the interest rate. This formula is exactly isomorphic to unlimited exponential growth in biology and chemistry:

$$N(t) = N_0 e^{rt} \tag{2}$$

where $N(t)$ is the number of individuals (in this case replicators) at time t and N_0 is the initial number of individuals. r in this case is the Malthus parameter affecting the vigorousness of population growth, stemming from the differential equation:

$$\frac{dN}{dt} = rN \tag{3}$$

Population numbers go to infinity in infinite time. Note that such growth can be expressed in terms of formal chemistry as an autocatalytic process in which A is catalysing its own formation from X, while producing waste substance Y:

$$A + X \rightarrow 2A + Y \tag{4}$$

Unlimited exponential growth requires keeping the level (concentration) of X constant, in which case its value can be absorbed into the Malthus parameter.

Exponential growth has profound consequences for selection. Assume that there is another replicator type M that grows also exponentially but with a different Malthus parameter:

$$M(t) = M_0 e^{st}, \qquad \frac{dM}{dt} = sM \tag{5}$$

Now we can calculate the growth of the two replicators relative to each other:

$$\frac{N(t)}{M(t)} = \frac{N_0 e^{rt}}{M_0 e^{st}} = Ke^{(r-s)t} \tag{6}$$

where K is a constant. This is also an exponential equation, and if $r > s$ then

$$\frac{N(t)}{M(t)} = \infty \tag{7}$$

despite that fact that the number of *both* replicators also tends to infinity. The inferior competitor M is diluted out. This is the simplest demonstration of the "survival of the fittest".[6] But growth is of course not unbounded in a finite world. For the considered two competitors this can be expressed as a pair of differential equations:

$$\frac{dN}{dt} = rN - N(rN + sM)/C \tag{8.1}$$

$$\frac{dM}{dt} = mM - M(rN + sM)/C \tag{8.2}$$

where $C = N + M$ is the total population number. The equation ensures that if $N_0 + M_0 = C$ holds then C does not change (it is a "constant of motion", or "first integral" of the system), so the replicators can grow only at the expense of each other. If, as above, N is the superior competitor then with both replicators being present the system converges to the following *stable* equilibrium:

$$\widehat{N} = C, \widehat{M} = 0 \tag{9}$$

which ensures that (7) holds again.

Now comes the lesser known, less trivial bit. Growth equation (3) can be generalised to:

$$\frac{dN}{dt} = rN^p \tag{10}$$

where p is the *growth order* that *for exponential growth* equals exactly one. It is perhaps surprising that unless p is exactly one, the selective consequences are qualitatively different. Integration of the above rate equation yields:[7]

$$N(t) = ({N_0}^{1-p} + (1-p)rt)^{\frac{1}{1-p}} \tag{11}$$

With $p = 0$ we have linear growth and effectively no autocatalysis, so that case is of no interest here. $0 < p < 1$ is in contrast of major interest. If we do the same exercise with the relative growths as for equation (6) we see that the stable ratio remains finite. For example, if $p = ½$ then

[6] Szathmáry 1991: 366–370.
[7] Kiedrowski 1993: 113–146.

$$\frac{N(t)}{M(t)} = \left(\frac{r}{s}\right)^2 \qquad (12)$$

implying dynamical coexistence *with selectivity* depending on the growth order *p*:[8] the superior competitor has an advantage, but cannot oust the inferior one. This conclusion remains valid for a competitive system as an analogy to equation (8). The table below shows how this stable equilibrium depends on the growth order:

p	1/2	4/5	9/10	0.99
$\widehat{N}/\widehat{M}$	$\left(\frac{r}{s}\right)^2$	$\left(\frac{r}{s}\right)^5$	$\left(\frac{r}{s}\right)^{10}$	$\left(\frac{r}{s}\right)^{100}$

Note that the last entry is very close to exponential growth, hence the very high selectivity. In a finite system this would already imply extinction of *M* since the minimum population number is one individual.

Subexponential growth is real in chemistry. It was discovered by von Kiedrowski in 1986 in an experimental system of the first artificial self-replicating molecule. The principle of the process is shown in Figure 1.

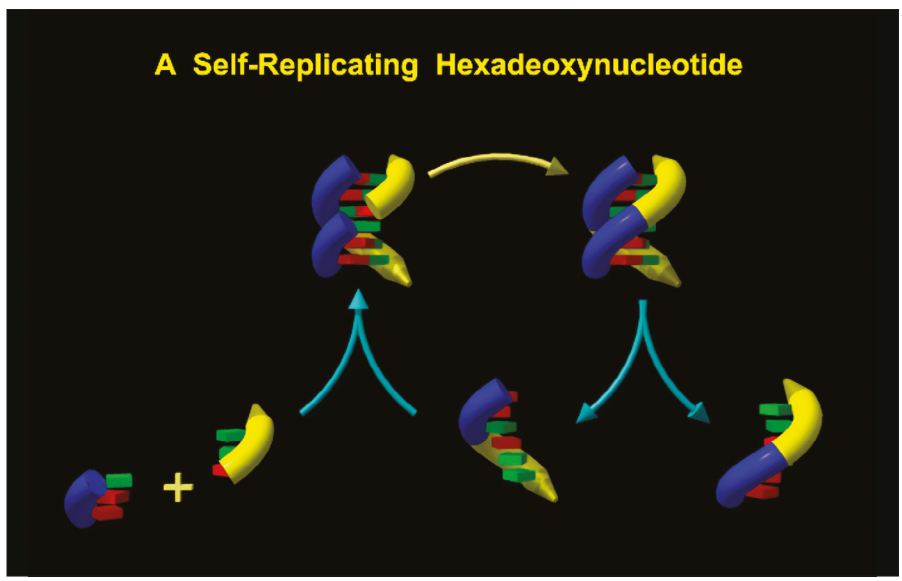

Figure 1. *The first artificial chemical self-replicator*

Source: Kiedrowski 1986: 933

[8] Kiedrowski 1993: 113–146; Szathmáry–Gladkih 1989: 55–58; Szathmáry 1991: 366–370.

The building blocks bind to the longer template. This catalyses the formation of a strong bind between the former (yellow arrow). The copy (identical to the template) can spontaneously dissociate from the template. Re-association is also possible, which inhibits grows, entailing subexponential growth.

Since then, a rich zoo of replicators has been created in labs all over the world. For us here the question is what the implications for economics might be.

The monetary growth order

The consequence for finance, economy and sustainability is that if a new method of calculating interests could be adopted, the central banks could set not only the classical interest rate (r) but also the monetary order (p). Emphatically, subexponential compound interest calculation would mitigate the rise of inequality.

It is instructive to look at examples of how assets grow in the subexponential regime (Figure 2).

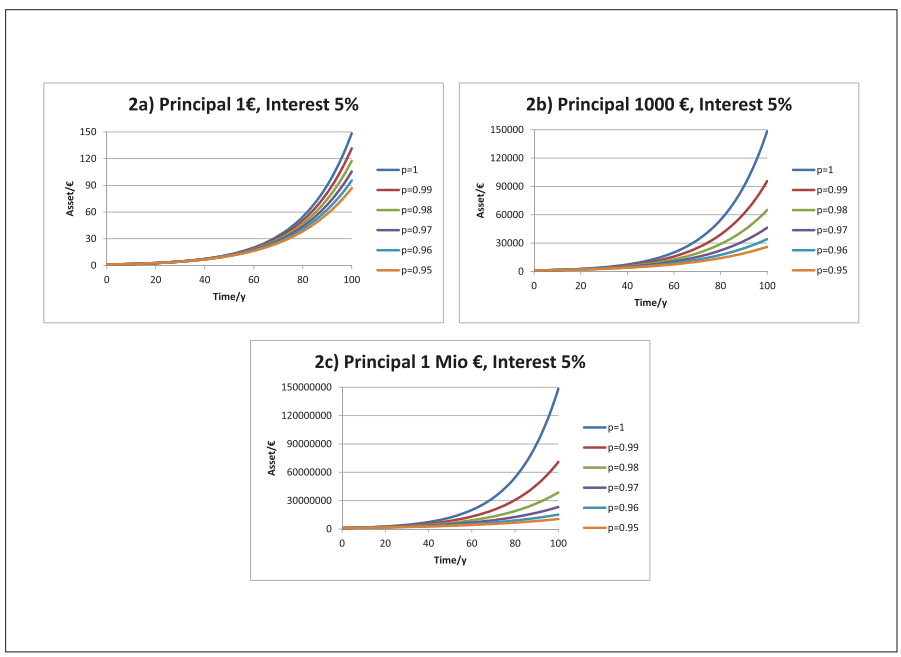

Figure 2. *Asset growth for the different principals in the exponential and subexponential domains*
Source: Kiedrowski 1986: 934

The doubling time of the principal can be calculated as follows:

$$t_2 = \frac{N_0^{1-p} 2^{1-p} - 1}{r(1-p)} \tag{13}$$

as a function of both critical parameters. Figure 3 illustrates this effect.

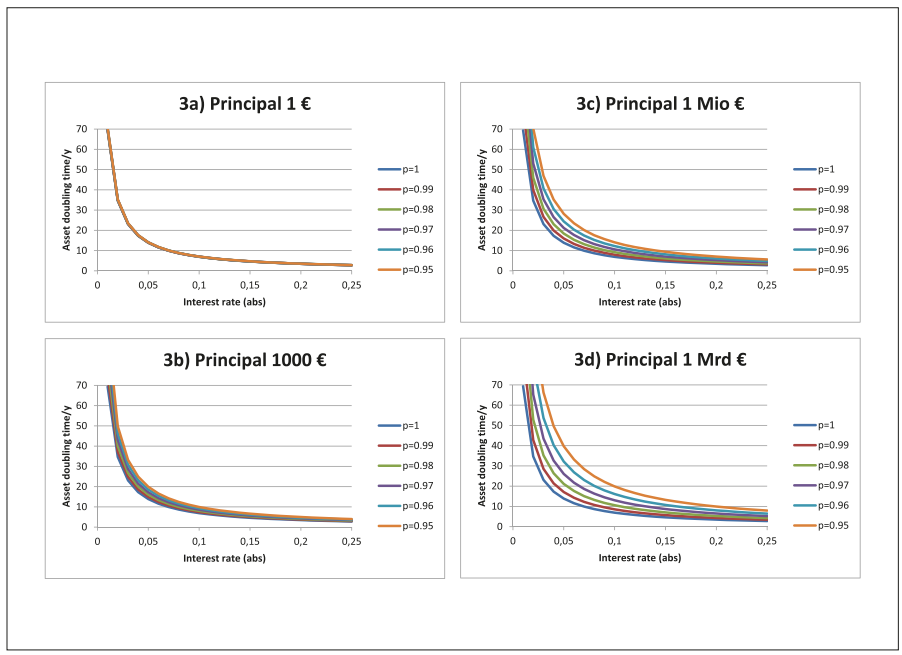

Figure 3: *Asset doubling times as a function of interest rate for different principals as a function of the monetary growth order and interest rate*
Source: Kiedrowski 1986: 934

Figure 4 illustrates the effect of competitive growth for different interest rates and growth orders. illustrates the combined effect of the parameters on the doubling time (13) for different principals.

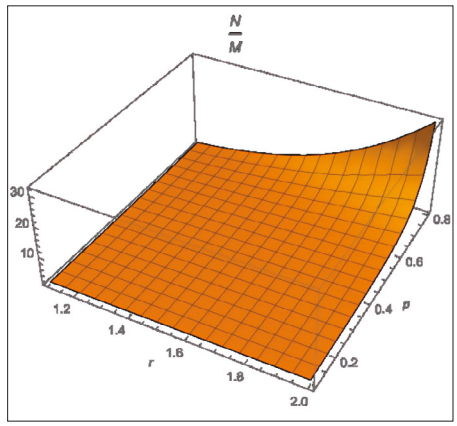

Figure 4. *The equilibrium ratio of fast (N) and slowly (M) growing assets while s = 1*
(Note the dramatic effect of the growth order on this ratio)
Source: Kiedrowski 1986: 935

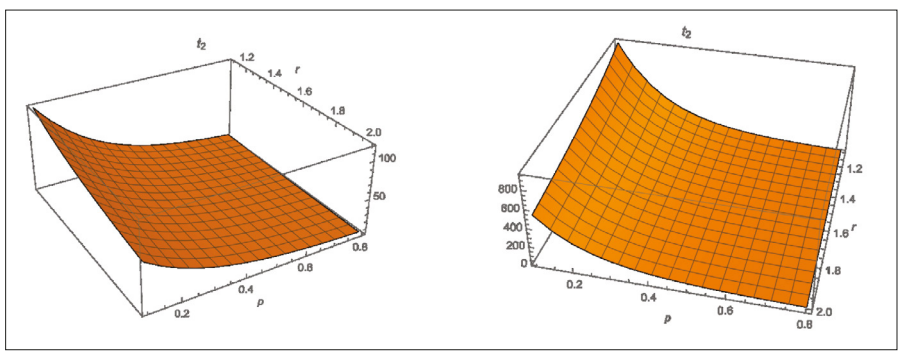

Figure 5. *Asset doubling times for = 100 and = 1000 as a function of the critical parameters*
Source: Kiedrowski 1986: 935

Just as we wrote 11 years ago: "The subexponential compounding mechanism is thus an effective means to stop large assets and debts creating problems of the kind we see today." There is a very important consequence of parabolic growth that is the ultimate reason of survival of everybody instead of only the fittest variant. In case of exponential growth (3) the so-called *per capita* rate of increase in constant:

$$\frac{dN}{dt}\frac{1}{N} = r \qquad (14)$$

in contrast to parabolic growth (e.g. when $p = ½$) for which per capita growth rate goes to *infinity* as N decreases:

$$\frac{dN}{dt}\frac{1}{N} = r\frac{1}{N^{1/2}} \tag{15}$$

highlighting the fact that there is an *advantage of rarity* in this competitive system (Figure 6). In financial terms this translates to the statement that smaller assets grow faster. Were this effect to percolate through the economy beyond banking it would increase the establishment of startups and stimulate people to put even small savings in the bank!

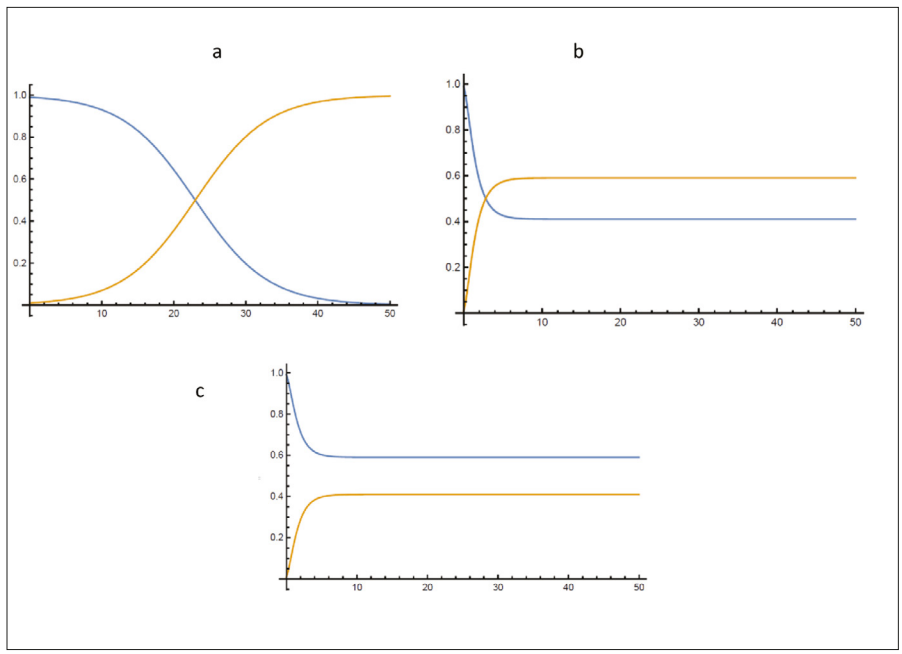

Figure 6. *Competitive growth for exponential (a) and parabolic (b, c) replicators*
Source: Kiedrowski 1986

Note: In (a) and (b) the superior species is yellow, and the inferior species is blue. Note that equilibrium in (b) and (c) is established much faster than for exponential competition (a), due to the fast invasion of the superior species. In contrast to the exponential case, even an inferior competitor can invade under parabolic competition (c). Parabolic growth leads to coexistence (b, c). Malthusian growth rates are 1.2 and 1 for the superior and the inferior competitor, respectively. Parabolic growth order is p = ½.

Discussion and outlook

In biological evolution fitness (the expected number of offspring) is maximised. This maxim is context-dependent. The environment evaluates how good are replicators as rival "hypotheses" for making a living in the particular environment. Naturally, the latter includes the other, competing and cooperating replicators. Humans have inherited aptitudes for both type of behaviour. Greed, broadly speaking, is also in our baggage. Subexponential compounding would run against it because asset growth would be self-inhibitory. The rich would get richer at diminishing rate, while subexponential compounding would favour small assets. Do we face an invincible obstacle? Maybe not.

In the first supplement to *Perpetual Peace* Kant famously wrote: "The problem of organizing a state, however hard it may seem, can be solved even for a race of devils, if only they are intelligent." The problem is: "Given a multitude of rational beings requiring universal laws for their preservation, but each of whom is secretly inclined to exempt himself from them, to establish a constitution in such a way that, although their private intentions conflict, they check each other, with the result that their public conduct is the same as if they had no such intentions.

A problem like this must be capable of solution; it does not require that we know how to attain the moral improvement of men but only that we should know the mechanism of nature in order to use it on men, organizing the conflict of the hostile intentions present in a people in such a way that they must compel themselves to submit to coercive laws. Thus a state of peace is established in which laws have force".[9]

There are indications that central banks are slowly but increasingly better aware of the issue of sustainability, including "green economy". Eleven years ago, we thought that subexponential compounding could be a major step forward in the direction of stabilising economy and society as a whole. Less inequality favours societal well-being. Naturally, open questions are a legion, such as:

- "Which macroeconomic data are to be employed to set a growth order that improves the overall performance?
- How does the monetary growth order affect the Pareto distribution, the Lorenz curve or the Gini index?
- How do the latter statistical data change with time for exponential versus non-exponential modes of monetary growth?

[9] Kant 1917: 112.

- Should a change in the monetary growth order only affect new credits or should all assets and debts, including the existing ones, continuously feel the actual growth order as a feedback?
- Is it necessary to introduce, for example, a European tax number in order to assign asset components spread over many bank accounts?
- Should the correction by the monetary growth order become an issue of merchant banking (as proposed) or taxation (as an alternative)?"[10]
- What would be the effect on other domains of the economy?
- Could shadow banking undermine central subexponential compounding?

Clearly, one and the other author of the original suggestion[11] is a chemist and a biologist, respectively, hence neither of us is a trained economist. These questions are for experts to analyse and resolve.

But there is a precedent worthy of some attention. Sir Frederick Soddy earned the Nobel Prize in chemistry in 1921. In four books, including *The Role of Money*[12] he expressed concerns about the exponential growth by compound interest, and he saw – in a Malthusian fashion – war as a means to overcome the problems caused by such growth. In Wikipedia we find the assessment "While most of his proposals – 'to abandon the gold standard, let international exchange rates float, use federal surpluses and deficits as macroeconomic policy tools that could counter cyclical trends, and establish bureaus of economic statistics (including a consumer price index) in order to facilitate this effort' – are now conventional practice, his critique of fractional-reserve banking still 'remains outside the bounds of conventional wisdom', although a recent paper by the IMF reinvigorated his proposals."

It may be time to reconsider. The future of technological civilisation may depend on this.

[10] Kiedrowski–Szathmáry 2012: 12.
[11] Kiedrowski–Szathmáry 2012.
[12] Soddy 2003.

References

Bowles, J. (2015): The Secular Nature of Inequality Growth. *Risk and Well-being,* 21 May 2015. Online: https://riskandwellbeing.com/2015/05/21/the-secular-nature-of-inequality-growth

Kant, I. (1917): *Perpetual Peace.* London: George Allen & Unwin.

Kiedrowski, G. von (1986): A Self-Replicating Hexadeoxynucleotide. *Angewandte Chemie International Edition,* 25(10), 932–935. Online: https://doi.org/10.1002/anie.198609322

Kiedrowski, G. von – Szathmáry, E. (2012): *The Monetary Growth Order.* Online: https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1204/1204.6590.pdf

OECD (2015): *In It Together: Why Less Inequality Benefits All.* Paris: OECD Publishing.

Soddy, F. (2003): *The Role of Money.* London: Routledge.

Szathmáry, E. – Gladkih, I. (1989): Subexponential Growth and Coexistence of Non-Enzymatically Replicating Templates. *Journal of Theoretical Biology,* 138(1), 55–58. Online: https://doi.org/10.1016/s0022-5193(89)80177-8

Szathmáry, E. (1991): Simple Growth Laws and Selection Consequences. *Trends in Ecology and Evolution,* 6(11), 366–370. Online: https://doi.org/10.1016/0169-5347(91)90228-P

Kiedrowski, G. von (1993): Minimal Replicator Theory I: Parabolic Versus Exponential Growth. *Bioorganic Chemistry Frontiers,* 3, 113–146. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-642-78110-0_4

Wikipedia Contributors (2023): *Frederick Soddy.* Online: https://w.wiki/7Zca

Wilkinson, R. – Pickett, R. (2020): *The Inner Level. How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Well-being.* London: Penguin Books.

Virág Barnabás – Kolok András Bese – Szabó Eszter

Gazdasági felzárkózás a veszélyek korában

A 2010-es évtized elején bevezetett gazdaságpolitikai reformok hatására 2013 és 2019 között gazdasági felzárkózásunk újraindult, amely az elmúlt 100 évben első alkalommal az egyensúly megőrzése mellett valósult meg. A növekedés alappillérei az extenzív oldalról kerültek ki: ilyen volt a foglalkoztatás kiugró emelkedése, a hitelezés gyors bővülése, a jelentős FDI-beáramlás és a magas beruházási ráta. Az extenzív növekedési modell látványos eredményei mellett egyre inkább elérheti határait, ami a 2020-as évek turbulens viszonyai mellett a felzárkózás lelassulásához, esetleg elakadásához vezethet. A fejlődési pálya folytatásához az extenzív modell eredményeinek megtartása mellett intenzív növekedési modellre történő áttérés szükséges. A tanulmányban felvázoltuk azokat a meghatározó makrogazdasági megatrendeket és lehetőségeket, amelyek támogatják az intenzív növekedési pálya kialakulását, így a 2020-as évtizedben is folytatódhat fenntartható felzárkózásunk. Átfogó versenyképességi reformokkal elérhető, hogy a hazai GDP bővülése mögött egyre nagyobb arányban a termelékenységnövekedés álljon. Ehhez egyebek mellett a humán tőke fejlesztése, a kkv-szektor és a nagyvállalatok közötti dualitás csökkentése, a magasabb (hazai) hozzáadott értékkel rendelkező iparágak térnyerése, a hatékony és folyamatos innováció, „okos" beruházások, valamint a természeti erőforrásokat/energiát fenntartható és hatékony módon használó gazdaságszerkezet szükséges.

Bevezetés

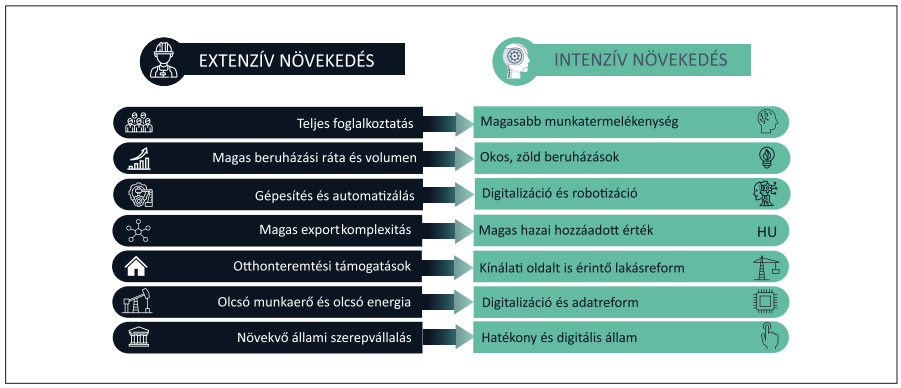
A magyar gazdaság a 2010-es évtizedben gazdaságtörténeti összevetésben is kivételes eredményeket ért el. Súlyos világgazdasági válságot követően úgy sikerült érdemben közeledni az EU átlagos fejlettségéhez, hogy közben külső és belső egyensúlyi

https://doi.org/10.36250/01181_35

pozícióink is kedvezően alakultak. Adósságmutatóink folyamatosan csökkentek, miközben az infláció is tartósan alacsony pályán haladt. Az azonban már a koronavírus-járványt megelőzően egyértelművé vált, hogy az extenzív – a foglalkoztatás és a tőke bővülésére épülő – növekedési modellünk forrásai fokozatosan szűkülnek. Ahhoz, hogy hazánk a 2010-es évek gazdasági sikereit a teljesen új karakterű 2020-as évtizedben is megismételje, az extenzív modell sikereinek a megtartása mellett az intenzív elemek fejlesztésére van szükség. A Magyar Nemzeti Bank a 2010-es évtized közepétől számos anyagában felhívta a figyelmet az új intenzív növekedési modell előkészítésére.[1]

A járvány, majd az orosz–ukrán háború kitörése, az Oroszországra kivetett szankciók, valamint az energiaválság alapjaiban forgatta fel mindennapjainkat és alakította át számos korábbi meggyőződésünket a gazdaság és a társadalom területén. Olyan változások kezdődtek, amelyek hosszabb távon is meghatározóak maradnak. A munkaerőpiacon a pandémia a már meglévő trendek felgyorsulásához vezetett. A járvány akut szakaszában, ahol lehetett, a gazdasági szereplők átálltak otthoni munkavégzésre. Az automatizáció, a robotizáció és a digitalizáció területén szintén jelentős előrelépések történtek rövid idő alatt. A jövő intenzív növekedési modellje zöld, a tudásra, az „okos" tőkére, a technológiára és az adatra épül. A szükséges változások megvalósításához új típusú beruházásokra lesz szükség. A fenntartható felzárkózás érdekében el kell mozdulni a beruházások pusztán mennyiségi elemzésétől, azok minőségének vizsgálata felé, mivel az „okosberuházások" a növekedés fontos elemévé léptek elő. Elengedhetetlen a termelékenység javítása és az értékláncokban történő folyamatos előrelépés. A globális termelési struktúrák is átalakulnak, ami új lehetőséget jelent a magyar gazdaság számára. A kkv-szektorban rejlő termelékenységi tartalékot ki kell használni, támogatni kell az innovációt és az új technológiák elterjedését. A *big data* korszakában kiemelt szerepet tölt be az adat mint új termelési tényező. Az elmúlt év európai energiakáosza végérvényesen egyértelművé tette, hogy fokozni kell az energiahatékonyságot, és zöldíteni kell az *energiamixet*. A válaszok minden területen komplexek és komoly tervezést igényelnek. Tanulmányunk célja, hogy felvázolja a 2020-as évtized meghatározó makrogazdasági megatrendjeit, és megjelölje azokat az irányvonalakat, amelyek a legtöbbet tehetnek azért, hogy Magyarországon intenzív növekedési fordulat után folytatódjon a fenntartható gazdasági felzárkózás Európa legfejlettebb országaihoz.

[1] Többek között például Palotai–Virág 2016; Magyar Nemzeti Bank 2018, 2019b.

1. ábra. *Az extenzív és az intenzív növekedés forrásai*

Forrás: Magyar Nemzeti Bank 2022a

Makrogazdasági kiindulópont

Az elmúlt évtizedben a kelet-közép-európai régió országainak gazdasági fejlettsége közeledett az Európai Unió átlagához. 2010 és 2022 között Magyarországon az egy főre jutó GDP 66,1%-ról 77,7%-ra emelkedett az EU átlagához képest. Az elmúlt 100 évünk válságaival szemben a rendkívüli koronavírus-járvány okozta válságkörnyezetben is előre tudtunk lépni a fejlettségi mutatókban, a növekedés elsősorban extenzív jellegű volt: 2023. januárban a foglalkoztatottak száma 4,7 millió fő volt, ami 2010 januárjához képest mintegy 900 ezer fős bővülést jelent. A jelenlegi munkakínálatot figyelembe véve lényegében teljes foglalkoztatásról beszélhetünk hazánkban. A gazdaságot élénk bérnövekedés jellemezte, különösen az elmúlt évtized második felében. A hitelezés bővülése egészséges szerkezetben valósult meg, amely a jegybanki programoknak köszönhetően a hazai kis- és közepes vállalkozásokat is széles körben elérte (például Növekedési Hitelprogram). A hitelezés élénkülése mellett a feldolgozóiparba beáramló FDI is támogatta a beruházások növekedését, finanszírozását, ezzel a nyugati értékláncba integrált, komplex gazdaság jött létre. A beruházási ráta 20%-ról 27%-ra emelkedett, amely az egyik legmagasabb az EU-ban. A megtakarítások szintén bővültek, míg 2010-ben a háztartások nettó pénzügyi vagyona a GDP 69,9%-ának megfelelő volt, addig ez 2022-ben már 104,9%. Az elmúlt évtized makrogazdasági mérlege kedvező, mivel egyszerre volt egyensúly és növekedés a gazdaságban.[2] A gyors növekedés extenzív forrásai azonban óhatatlanul szűkülnek (1. ábra), miközben a járvány, a háború és az energiakrízis újabb kihívásokat hozott. A koronavírus és a háború súlyos sebeket

[2] Matolcsy 2015; Balázs–Soós 2020.

ejtett egyensúlyi mutatóinkon. A költségvetési és a folyó fizetési mérleg hiánya megugrott, miközben 2022-ben az infláció is rég nem látott magasságokba emelkedett. Nagy feladat áll előttünk, egyszerre kell helyreállítani az egyensúlyt és elindítani a reformokat, amelyek megteremtik a fenntartható felzárkózás alapjait.

Munkaerőpiac a 2020-as évtizedben

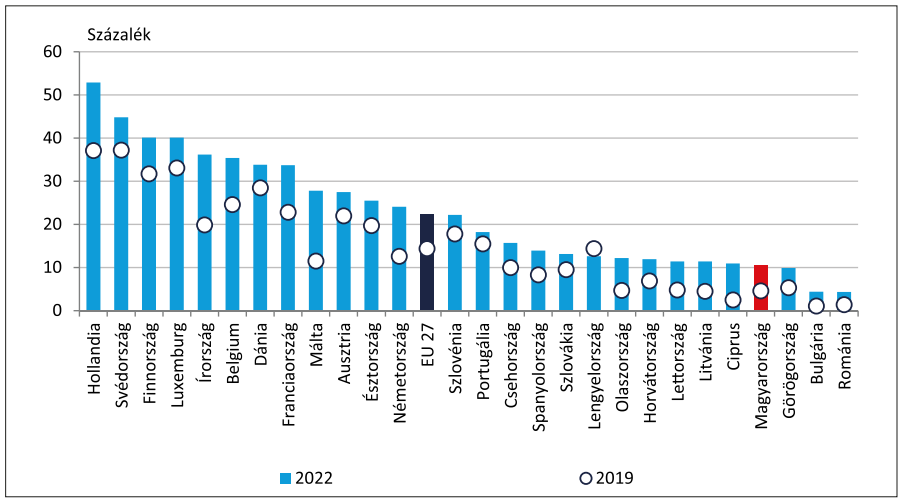
A 2010-es években Magyarországon dinamikus foglalkoztatásbővülés következett be, amelynek köszönhetően a gazdaság lényegében elérte a teljes foglalkoztatást. Munkapiacunk az elmúlt évek válságkörnyezetében is stabil maradt. Előre tekintve azonban a társadalmak idősödésével a demográfiai korlátok hazánkban is egyre effektívebbé válnak, így egyre fontosabb szerepet játszik majd a munkaerő képzettségének javítása és a termelékenység bővítése.

A csökkenő és idősödő népesség az európai gazdaságokhoz hasonlóan Magyarország számára is kihívást jelent. A termékenységi ráta emelésében jelentős eredményeket érünk el. A 2020-as évtizedben azonban a demográfiai plató lassú ereszkedésbe lép át, a munkakínálat fokozatos csökkenését okozva. A Magyar Nemzeti Bank *Fenntartható egyensúly és felzárkózás* című vitairata részletesen bemutatja a munkaerőpiaci kihívásokat, és javaslatokat tesz azok hatékony kezelésére.[3] A legfontosabb célkitűzés ezen a területen a teljes foglalkoztatás fenntartása és a termelékenység növelése lehet. A célok eléréséhez elengedhetetlen a még meglévő hazai munkaerő-tartalékaink teljes kiaknázása, a külföldi és külföldön dolgozó magyar munkaerő vonzása, továbbá fokozni kell a munkaerőpiac digitalizáltságát, valamint ösztönözni kell az élethosszig tartó tanulást.

Az elmúlt években gyorsan elterjedt a távmunka az otthonról is végezhető tevékenységek körében. Az uniós országok között azonban jelentős különbségek figyelhetők meg (2. ábra). Egyes országokban (Hollandia, Svédország, Finnország) már a pandémia előtt is magas volt az otthonról dolgozók aránya a foglalkoztatottak körében. Az északi és Benelux államokban magasabb a tudás- és technológiaintenzív szolgáltatások aránya a teljes foglalkoztatáson belül, és ezekben az ágazatokban korábban is jellemző munkavégzési mód volt a távmunka. A távoli munkavégzés arányát számos tényező befolyásolja, mint például a foglalkoztatás vállalatméret szerinti eloszlása, az önálló vállalkozók aránya, a munkavállalók és a cégek digitális készségei, lehetőségei, a szervezeti és menedzsmentkultúrák, valamint a szabályozási rendszerek.[4]

[3] Magyar Nemzeti Bank 2022a.

[4] Sostero et al. 2020; Vargas Llave – Weber 2020.

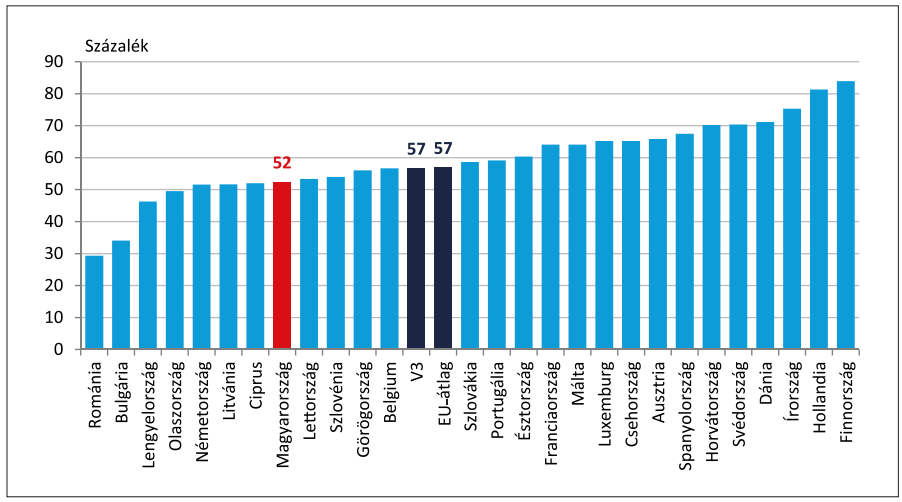

2. ábra. *A rendszeresen vagy alkalmanként otthonról dolgozók aránya a foglalkoztatottak körében*
Forrás: Eurostat

Az elmúlt években szinte valamennyi uniós országban emelkedett a rendszeresen vagy alkalmanként otthonról dolgozó munkavállalók aránya, a tagállamok közötti különbségek azonban fennmaradtak (2. ábra). 2022-ben Magyarországon a távmunka aránya nem érte el az EU-átlag felét, így van tér az előrelépésre. Az otthoni munkavégzés lehetővé tétele fokozza a munkaerőpiac rugalmasságát. A távmunka vonzó lehet a digitális nomádok számára, akik jellemzően magas hozzáadott értékű munkát végeznek, így hozzájárulhatnak a termelékenység emelkedéséhez. A rugalmasabb munkaerőpiac támogathatja a hazai munkaerő-tartalék kiaknázását is. Az otthoni munkavégzés segítheti a gyermeket vállaló nők munkaerőpiacra történő visszatérését is.

A távmunka elterjedtségének fokozása természetesen megköveteli a szükséges technikai eszközök rendelkezésre állását, valamint a munkavállalók digitális képzettségét. A magyar lakosság digitális készségei jelenleg elmaradnak az EU- és a V3-országok átlagától (3. ábra). A 21. században felértékelődik a 4T szerepe: a gazdasági növekedés forrása a tudás, a tőke, a technológia és a tehetség lesz, így kiemelt fontosságú a digitális készségek elsajátítása és folyamatos fejlesztése.[5]

[5] Magyar Nemzeti Bank 2022a.

3. ábra. *Digitális készségek a 25–64 éves korosztályban (2021)*

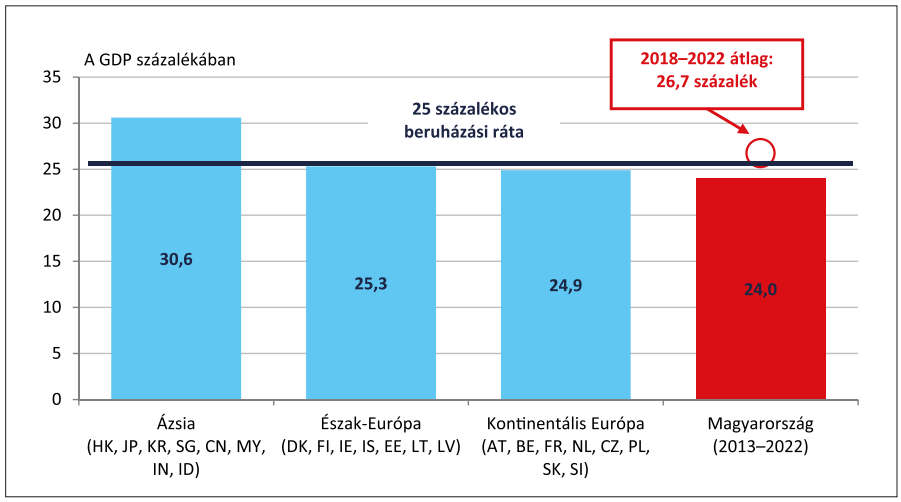
Megjegyzés: legalább alapszintű digitális ismeretekkel rendelkezők aránya.

Forrás: Eurostat

Az automatizáció, a robotizáció és a digitalizáció már a korábbi évtizedekben is meghatározó szerepet töltött be a gazdaságban és nagymértékben alakította a munkaerőpiaci folyamatokat is. Egyes becslések[6] szerint a munkahelyek mintegy fele-kétharmada részben vagy teljes mértékben automatizálható és robotizálható. Ugyanakkor az egyes országok és ágazatok között jelentős különbségek figyelhetők meg. Az eddigi tapasztalatok alapján az automatizáció és a robotizáció terjedése nem vezetett a munkahelyek megszűnéséhez, de átalakította a munkaerőpiacokat.[7] Georgieff és Milanez arra a következtetésre jut, hogy összességében csökkent az alacsony képzettséget igénylő munkahelyek száma, azonban az alacsonyan képzett munkavállalók száma is mérséklődött.[8] Ez a megállapítás szintén alátámasztja a munkaerő folyamatos képzésének fontosságát. Az automatizáció lehetővé teszi a csökkenő és korosodó népesség következtében fellépő munkaerőhiány kezelését és hozzájárul a termelékenység növekedéséhez is.

Az innovatív folyamatok következtében a történelem során folyamatosan új munkakörök jöttek létre, és ez a tendencia a jövőben is folytatódni fog.[9] A digitalizáció

6 Manyika et al. 2017; World Bank 2016.
7 Magyar Nemzeti Bank 2021.
8 Georgieff–Milanez 2021.
9 Acemoglu–Restrepo 2016; Magyar Nemzeti Bank 2021.

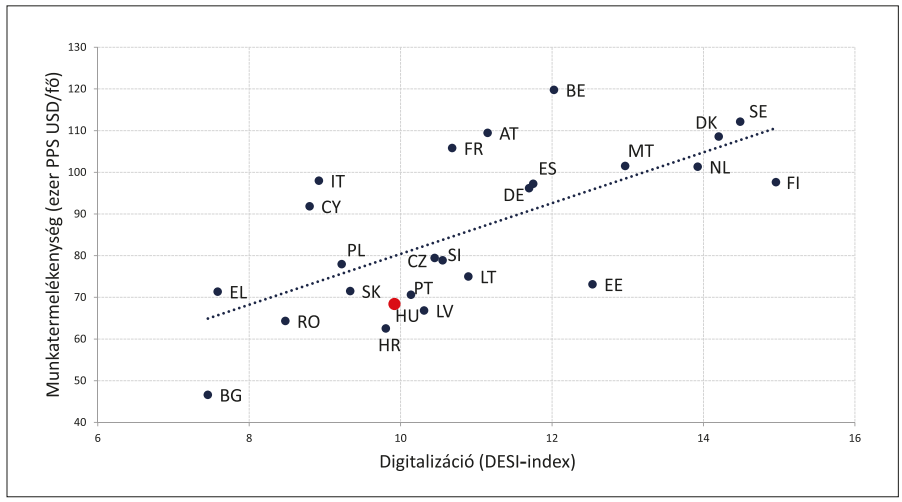
4. ábra. *A legalább öt évig tartó felzárkózási időszakokhoz tartozó beruházási ráták átlaga különböző régiókban*
Forrás: WDI, MNB

a munkavégzés megváltozását eredményezi, felértékelődik a rugalmasság, térben, időben és a munka formáját tekintve is. A fejlődésben továbbra is meghatározó lesz a tudás, így előtérbe kell helyezni a humán tőke fejlesztését.[10]

Beruházások és termelékenység: kulcs a sikeres jövőnkhöz

A beruházások nemcsak rövid távon növelik a GDP-t, hanem hosszabb távon is meghatározzák a gazdasági növekedést. Nemzetközi tapasztalatok alapján a sikeresen felzárkózó országokat magas beruházási ráta jellemezte a konvergencia időszakában.[11] Az ázsiai gazdaságokban (Dél-Korea, Japán, Kína, Szingapúr) a felzárkózási periódusban a beruházások GDP-hez viszonyított aránya meghaladta a 30%-ot (4. ábra), míg a sikeresen konvergáló európai országokban 25% közelében alakult. Az elmúlt években Magyarországon uniós összehasonlításban magas szinten (27% körül) alakult a beruházási ráta, így a tőkefelhalmozás érdemben támogatta a gazdasági növekedést. A sikeres felzárkózáshoz szükséges a magas beruházási ráta

[10] Lehmann 2022.
[11] Palotai–Virág 2016.

5. ábra. *A digitalizáció és a munkatermelékenység kapcsolata az Európai Unió országaiban*

Megjegyzés: Luxemburg és Írország nélkül. 2019-re vonatkozó adatok.

Forrás: PWT, Európai Bizottság

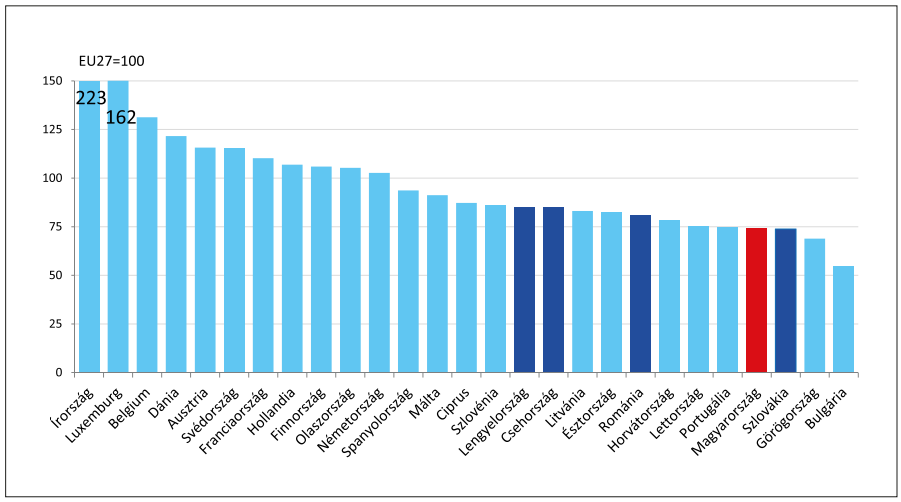
fenntartása, ugyanakkor kiemelt figyelmet kell fordítani a beruházások szerkezetére. Az elmúlt időszakban az EU-tagállamok körében hazánkban volt az egyik legmagasabb az építményberuházások aránya, míg a tudásintenzív növekedéshez szükséges „okosberuházások" alacsony szinten alakultak.[12] Bár az infrastrukturális fejlesztések fontosak, a jövőben ösztönözni kell a zöld és az „okosberuházások", valamint a termelékenység és a hatékonyság növelését célzó beruházások arányának növekedését.

Az „okosberuházások", vagyis az információs és kommunikációs (IKT) eszközökbe, valamint az immateriális javakba történő befektetések egyre növekvő szerepet játszanak a gazdasági felzárkózásban. A digitális infrastruktúra kiépítése és folyamatos fejlesztése elengedhetetlen az új technológiák bevezetéséhez és alkalmazásához. Az IKT-tőke közvetlenül és közvetve is élénkíti a gazdasági növekedést. Az IKT-tőke emelkedése alapvetően meghatározza a termelékenységet, mivel a digitalizáció fokozza a hatékonyságot, lehetővé teszi a termelési folyamatok optimalizálását[13] (5. ábra).

Az MNB 2022-es *Termelékenységi jelentés*e alapján az elmúlt évek növekedési időszaka két rövidebb, hároméves szakaszra bontható: egy szélesedő munkapiaci alapokon nyugvó növekedésre (2013–2016), majd a korlátossá vált foglalkoztatásbővítést követően egy historikusan magas tőke és termelékenység vezette növekedési szakaszra

[12] Matolcsy 2021.

[13] Várnai–Szabó 2021.

6. ábra. *A foglalkoztatásalapú munkatermelékenység szintje az Európai Unióban (2022)*

Megjegyzés: egy foglalkoztatottra jutó GDP PPS alapján.

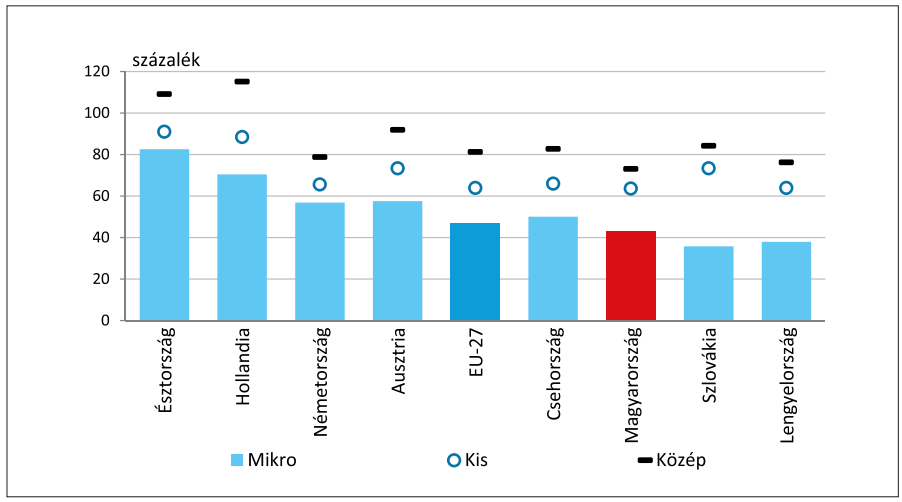
Forrás: Eurostat-adatok alapján MNB-számítás

(2017–2019), amelyet a koronavírus-járvány szakított meg.[14] A magyar gazdaság munkatermelékenysége azonban továbbra is elmarad az EU-átlagtól. Hazánkban az egy foglalkoztatottra jutó munkatermelékenység 2022-ben az uniós átlag 74,5%-a volt. Az EU-s rangsorban így Magyarország a 24. helyen állt (6. ábra). Ennek megfelelően a hazai termelékenység növelésében hatalmas tartalékok azonosíthatók.

Versenyképes és termelékeny vállalati ökoszisztéma kifejlesztése szükséges a fenntartható, intenzív növekedési pályához és termelékenységi lemaradásunk csökkentéséhez. Azok a cégek, amelyek nem vezetnek be, és nem alkalmaznak új technológiákat, versenyhátrányba kerülnek a piacon. A termelékenység növekedésének előmozdításához fejleszteni kell a hazai vállalati és *startup*-ökoszisztémát, valamint a globális értékláncokba integrálódott ágazatokat és vállalatokat. El kell mozdulni a diverzifikált szolgáltatások irányába, támogatni kell a kkv-k külpiacra lépését, az immateriális javakba történő beruházásokat és a sikeres tőkekifektetéseket. Továbbá fontos a belföldi hozzáadottérték-tartalom arányának növelése az exportban és az IT-szektorbeli FDI vonzása.[15]

[14] Magyar Nemzeti Bank 2022b.

[15] Magyar Nemzeti Bank 2022a; Baksay et al. 2022.

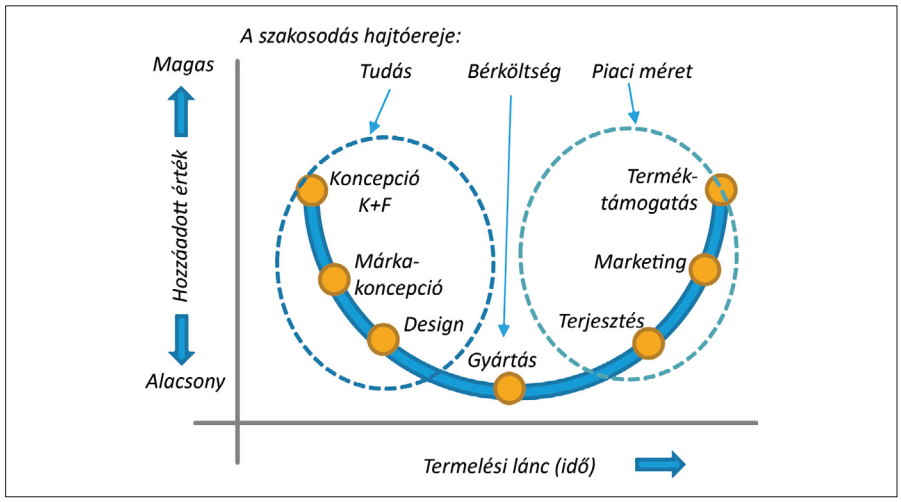
7. ábra. *Munkatermelékenység a nagyvállalatok arányában (2020)*
Forrás: DIW-ECON-adatok alapján MNB

A kkv-szektorban rejlő termelékenységi tartalék kihasználása

A legnagyobb termelékenységi tartalék a kkv-szektorban található, amely cégek a hazai vállalatok mintegy 99%-át alkotják, viszont a hozzáadott érték kevesebb mint felét állítják elő. A nagyvállalatok és a kkv-k közötti dualitás mértéke nemzetközi összevetésben is jelentős (7. ábra). A jelenlegi elaprózódott struktúra miatt a hazai kkv-szektor nem használja ki eléggé a mérethatékonyságból származó előnyöket. Az MNB számításai szerint egy átlagos mikrovállalkozás a nagyvállalatok termelékenységének csak 43, egy kisvállalat 64, míg egy középvállalat 73%-át éri el.[16] A kkv-szektor mérethatékonyságának növelése az átlagos vállalatméret növekedését célzó intézkedésekkel vagy a kisebb vállalatok hatékony együttműködésének ösztönzésével érhető el.

A kkv-k számára fontos kitörési pontot jelent a külpiacra lépés és a nemzetközi termelési láncokba való mélyebb bekapcsolódás. Magas külkereskedelmi forgalmunk legnagyobb része a nagyvállalati szegmenshez kötődik, és csak kis részét bonyolítja a kkv-szektor. A nemzetközileg aktív vállalatok általában magasabb foglalkoztatással

[16] Magyar Nemzeti Bank 2022b.

8. ábra. *Az ipari termelés hozzáadott értéke és a termelés kezdetétől eltelt munkafázisok összefüggése*
Forrás: Shih 1996; MNB

és munkatermelékenységgel bírnak. Empirikus eredmények azt mutatják, hogy a foglalkoztatás és a kibocsátás növekedési üteme magasabb az exportőröknél, és a foglalkoztatás a külpiacra lépés után is tovább növekszik.[17]

Kerüljünk feljebb az értékláncokban!

Az értékláncokban betöltött szerep meghatározó az értékteremtő képesség szempontjából, hiszen a legnagyobb hozzáadott érték jellemzően a lánc elején és végén képződik (8. ábra).[18] Hazánkban a nagy súlyú járműgyártás és egyéb feldolgozóipari tevékenység egyelőre kisebb belföldi hozzáadott értékkel párosul,[19] és nagymértékben függ a köztes termékek és szolgáltatások importjától. Az export belföldi hozzáadottérték-tartalma alacsony. A magasabb hozzáadott értékű termelés és szolgáltatás irányába történő elmozdulás megalapozhatja a magyar gazdaság további fejlődését.

[17] Bernard–Jensen 1999.
[18] Shih 1996; Baldwin 2012; Ye et al. 2015.
[19] Rechnitzer et al. 2017.

A globális értékláncok átalakulóban vannak, ami lehetőséget jelent a magyar gazdaság számára is. Az értékláncokban történő feljebb lépés a húzóágazatokkal párhuzamosan az azokat kiszolgáló kkv-szektort is magasabb termelékenységre ösztönözné. A termeléshez és exporthoz kapcsolódó szolgáltatások (kutatás-fejlesztés, marketing) hazai szerepének erősítése és a beszállítói hálózatok fejlesztése a gazdaság értékteremtő képességének emelését szolgálná.

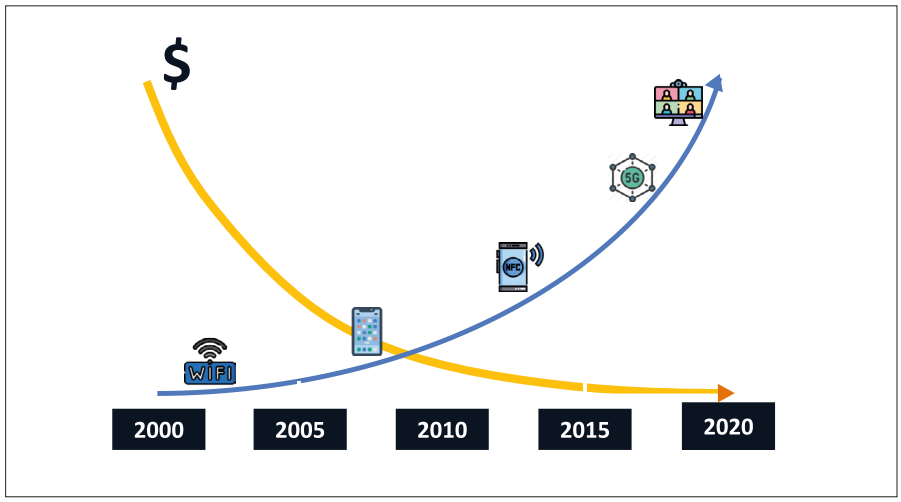
Az innovációs teljesítmény növelése és az új technológiák elterjedésének ösztönzése

A Magyar Nemzeti Bank versenyképességi programjában kiemelte, hogy a kutatás-fejlesztés és az innováció erősítése elősegítheti a magyar gazdaság átállását a tudás- és technológiaalapú modellre.[20] A kutatás-fejlesztés hatékonysága, azaz hogy a kutatási ráfordításokból gazdaságilag hasznosítható eredmény (szabadalom, védjegy, *know-how,* szellemi tőke) legyen, kiemelt fontosságú a gazdaság hosszú távú növekedési kilátásai szempontjából.[21] A magyar innovációs teljesítmény ráfordítási oldala évek óta a kívánt bővülő trendet mutatja, azonban az eredményekben csak mérsékelt javulás látszik.

Egy új ötlet, technológia vagy innováció önmagában garantálhatja a piaci sikert, amennyiben annak birtokosa piacvezetővé válik. A piacvezető pozíció az adott vállalatnak növekvő hozadékot eredményez, egészen addig, amíg a riválisok nem képesek behozni lemaradásukat. Ennek megtörténte után a piacvezető cég ismét innovációra szorul vezető pozíciójának megtartása érdekében, ami erősödő versenyt eredményez. Általában a kemény piaci versenyből való kitörés és a piacvezetővé válás a technológiai fejlődés által leginkább érintett szektorokban történik meg.[22] Azok az országok, amelyek ezeknek az ágazatoknak adnak otthont, a világgazdaság kiemelt szereplőivé válhatnak.

A vállalkozás indítására való hajlandóság emelésével és a *startup*-ökoszisztémák fejlesztésével is növelhető az innovációk száma, ugyanis a *startupok* jellemzően kiemelkedően innovatívok és magas hozzáadott értéket termelő ágazatokban tevékenykednek. A *startupok* ugyanakkor életciklusuk elején magas finanszírozási igénnyel rendelkeznek, és sokszor a megfelelő vállalatvezetési tudás sincs meg. A korai fázisú innovatív vállalkozások 90%-a megszűnik harmadik évfordulója előtt.[23]

[20] Magyar Nemzeti Bank 2019b.
[21] Szalai 2022.
[22] Martonosi 2022.
[23] Marmer et al. 2011.

9. ábra. *A digitalizációs megoldások terjedése és az adatok tárolási költsége*
Forrás: Magyar Nemzeti Bank 2022a

Az adat a 21. század nyersanyaga

Az utóbbi évtizedek technológiai fejlődése nyomán rendkívüli mennyiségben elérhető adattömeg kiemelkedő hatékonyságnövelést tesz lehetővé, amelyhez azonban a felmerülő kockázatokat kezelő állami szerepvállalás is szükséges. Az adat mint új termelési tényező különbözik a többi tényezőtől: a tőkétől és a munkaerőtől eltérően az információ folyamatosan növekvő mennyiségben áll rendelkezésre; felhasználásakor nem vész el, hanem további információt keletkeztet.[24] Így az adatok megosztásából egyre nagyobb mértékű megtérülés érhető el.[25] A technológiai fejlődés hatására a globális adatvagyon olyan mértékben emelkedett, hogy feldolgozása csak új módszerekkel lehetséges, így a *big data* korszakba léptünk.[26] A növekvő információs adatmennyiség kezeléséhez és elemzéséhez közvetlenül kapcsolódó új iparágak és munkakörök jönnek létre (9. ábra).

Az adatforradalomban az államnak kiemelt szerepet kell játszania: adatgazdaként, adatfelhasználóként, szabályozóként és az oktatás- és gazdaságpolitika kialakítójaként. Az állami szabályozásnak ugyanakkor figyelmet kell fordítania arra, hogy

[24] Matolcsy 2020.
[25] OECD 2020.
[26] Izsák et al. 2022.

a technológiai fejlődés megfelelő időpontjában alkosson új keretrendszert, és a fejlődés esetleges káros mellékhatásaitól való félelem miatt az ország ne szenvedjen versenyhátrányt, és ne maradjon ki az információs korszakból.[27]

Zöld átállás, avagy a fenntartható növekedési pálya elérése

A gazdasági tevékenység nem választható el a természeti tőkétől, amely számos területen vészes ütemben zsugorodik, ami felhívja a figyelmet a főáramú közgazdasági szemléletváltás szükségességére is. Az ipari forradalom óta a légkörbe juttatott üvegházhatású gázok mennyisége jelentősen meghaladja a természet megkötőkapacitását és a globális felmelegedés első számú okozója. A gazdaság alkalmazkodásához szükséges technológia és tőke ma is elérhető minőségben és mennyiségben van jelen a világban, csak megfelelő cselekvési terv és ösztönzők kellenek hozzá.

Az „okos" tőke mellett egyre inkább felértékelődik a zöld beruházások szerepe is. Zöld beruházás alatt jellemzően a természeti erőforrások megőrzését, alternatív energiaforrások felkutatását és hasznosítását, valamint az energiahatékonyság előmozdítását célzó befektetéseket értjük.[28] Az orosz–ukrán háború következtében fellépő energiapiaci feszültségek és az energiaárak nagymértékű emelkedése rámutatott arra, hogy kiemelt figyelmet kell fordítani az energiaforrások diverzifikálására és az energiahatékonyság fokozására.

A globális problémára minden országnak saját lehetősége szerint kell válaszolnia. Fajlagosan a magyar gazdaság energiafelhasználása uniós összehasonlításban magas, ami elsősorban a hazai vállalkozások és háztartások elavult energiagazdálkodásának tulajdonítható.[29] Az utóbbi években ráadásul az iparban nőtt az energiaintenzitás Magyarországon, miközben az EU-ban csökkent. Emellett bár számos energiahatékonysági fejlesztés történt az elmúlt években, a hazai épületállomány kétharmada továbbra is elavult energetikai szempontból, és a magyar járműpark átlagéletkora is folyamatosan nő (a személygépkocsi-állomány átlagos kora 14,5 év volt 2021-ben).[30]

A magyar ipar energiaintenzitásának gyors növekedése hosszú távon nagy kihívásokat teremt. Az energiasérülékenység minimalizálása érdekében a kevésbé energiaigényes technológiák és iparágak felé történő elmozdulásra is fókuszálnunk

[27] Matolcsy 2022.
[28] Magyar Nemzeti Bank 2019a.
[29] Magyar Nemzeti Bank 2019b.
[30] ACEA 2022.

kell. A leginkább környezetkímélő energia az, amit megtakarítunk, és így meg sem kell termelni. A megtermelt *energiamix* zöldítéséhez a megújuló erőforrások irányába történő beruházások és kutatások ösztönzése kulcsfontosságú.

A közlekedés károsanyag-kibocsátásának legkézenfekvőbb módja a teher- és utasforgalom minél nagyobb mértékű átterelése a vasút irányába. Még a dízelhajtású vonatok is szinte minden más járműnél energiahatékonyabban működnek.[31] A vonatok esetében további kibocsátáscsökkenés érhető el a villamosítással vagy az új vezetőtámogató rendszerekkel, amelyek elősegítik az energiahatékony vezetést, illetve olyan új logisztikai módszerekkel, amelyek javítják a vonatok kapacitáskihasználtságát. A gépjárművek esetében egyre inkább teret nyernek az alternatív hajtáslánccal szerelt példányok. A szintlépéshez hazánkban is az elektromos töltőállomások kiépítésének felgyorsítása szükséges. A stratégiai irányváltás az elektromobilitás felé már zajlik, az akkumulátorgyártás felfutása kiválthatja a később kivezetendő hagyományos hajtásláncok összeszerelését. Emellett ugyanakkor itt a legnagyobb a lehetőség az értéklánchan feljebb elhelyezkedő tevékenységek bevonzására is.

A teljes fenntarthatóság nem érhető el a klasszikus lineáris gazdasági modellt követve. Napjainkban az emberiség 7 hónap alatt használja el azt a mennyiségű erőforrást, amelyet a Föld egy év alatt tud újra megtermelni.[32] Ezért gazdasági modellünket is meg kell újítani, el kell mozdulnunk a korábbi lineáris termelési értéklánc felől a körforgásos gazdaság felé. A körforgásos gazdasági modell alapja a termékek és az anyagok használatban tartása és újrahasznosítása, a hulladék mennyiségének és a környezetszennyezésnek a csökkentése hatékony tervezés által és a természeti erőforrások megújulásának támogatása. Az egyes termékek, eszközök és az infrastruktúra hosszabb ideig van használatban és ideális esetben a keletkező hulladék közel teljes mennyisége hasznosul, másodlagos nyersanyagként visszakerül az ipari termelésbe. Ez drasztikusan csökkenti az erőforrásigényt, ami fenntarthatóbb társadalmat hoz létre.

Összegzés

A 2010-es évtizedben hazánk sikeres gazdaságpolitikai reformokat követően stabil felzárkózási pályán mozgott, amit a 2020-as évtized elején érkező koronavírus-járvány sem akasztott meg. 2013 és 2019 között a magyar GDP átlagosan 3,8%-kal bővült évente. A növekedés alappillére a foglalkoztatás emelkedése, a hitelezés egészséges

[31] Lawrence–Bullock 2022.
[32] *Earth Overshoot Day* 2022.

szerkezetben megvalósuló bővülése, a vonzó körülmények hatására folyamatosan beáramló FDI és az ezek által támogatott magas beruházási ráta volt. Magyarország lehetőségei ugyanakkor az extenzív, új munkaerő bevonásán alapuló növekedési modell mentén a teljes foglalkoztatás elérésével egyre inkább kimerülőben vannak. A gazdasági fejlődés, valamint a fenntartható felzárkózási pálya eléréséhez intenzív tőke- és termelékenységalapú növekedési modellre váltás szükséges. A világban zajló változások és az információs forradalom a technológiai fejlődés új szakaszát hozzák el, ami kihívás, de egyben lehetőség is hazánk számára az intenzív növekedési fordulatra. Az új modell a gazdaság számos területén igényel változást.

A demográfiai folyamatok a munkaképes korú népesség csökkenését vetítik előre. A sikeres modellváltáshoz kulcsfontosságú a munkaerőpiac felkészítése is, hiszen az új típusú növekedés más jellegű tudást igényel. A tőke- és termelékenységalapú növekedéshez, a technológiai fejlődéshez a munkaerőpiac folyamatos alkalmazkodása is szükséges, amely kellő rugalmasságot és alkalmazkodóképességet igényel. Az élvonalbeli technológia és tudás megszerzésében kiemelt szerepe van a beruházásoknak, azon belül is az úgynevezett „okosberuházásoknak". A történelem nagy felzárkózásai mind magas beruházási ráta mellett mentek végbe.

Az intenzív növekedés a termelékenység és a hazai hozzáadott érték növelésén alapul, ami több csatornán keresztül is megközelíthető. Magyarország jelenleg a termelési láncok alacsony hazai hozzáadott értékű részeiben vesz részt, a magasabb technológiai tudást és tőkét igénylő ágazatok előnyben részesítésével, bevonzásával az értékláncban is feljebb léphetünk. Ez az átrendeződés érdemi termelékenységnövekedéssel járna. A legnagyobb tartalék a kkv-szektorban rejlik. A kkv-k termelékenységének növelését segítené a méretgazdaságosság jobb kihasználása. A hatékonyabb információáramlás, a jobban eloszló költségek egyúttal az innovációs hajlandóságot és eredményességet is fellendíthetik. A folyamatos innováció garantálja a szoros versenyt és a technológiai fejlődést. Kiemelkedő innovációval akár a növekvő hozadék is elérhető, elsősorban a technológiai fejlődés fősodrában lévő szektorok esetében. Ilyen szektor a növekvő adatvagyon feldolgozására épülő *big data* ágazat is, amely forradalmasíthatja a gazdasági folyamatokat.

Végül, az intenzív növekedési modellnek a 21. században figyelembe kell vennie a természeti erőforrások korlátait is. Előtérbe fognak kerülni a zöld beruházások, hogy a zöld és fenntartható növekedés materiális alapjait letegyük, különös figyelemmel az energiahatékonyságra. Hazánknak is választ kell adnia a klímaváltozásra az *energiamix* megújulók felé történő eltolásával, a károsanyag-kibocsátás minimalizálásával és a megfelelő hulladékkezeléssel. Utóbbira hosszú távon megfelelő válasz lehet a körforgásos gazdaság koncepciójának megvalósítása.

Felhasznált irodalom

ACEA (2023): *Vehicles In Use Europe 2023.* Online: https://www.acea.auto/publication/report-vehicles-in-use-europe-2023/

Acemoglu, D. – Restrepo, P. (2016): The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment. *NBER Working Paper,* no. 22252. Online: https://doi.org/10.3386/w22252

Balázs J. – Soós G. D. (2020): Az egyensúly és növekedés korszaka: a 2010-es évek. In Virág B. (szerk.): *Tízszer tíz év számokban – Magyarország elmúlt 100 évének gazdaságtörténete*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Baldwin, R. (2012): Global Supply Chains: Why They Emerged, Why They Matter, and Where They are Going. *CEPR Discussion Paper,* no. 9103.

Bernard, A. B. – Jensen, J. B. (1999): Exporting and Productivity. *NBER Working Paper,* no. 7135. Online: https://doi.org/10.3386/w7135

Earth Overshoot Day (2022). Online: https://www.overshootday.org/.

Georgieff, A. – Milanez, A. (2021): What Happened to Jobs at High Risk of Automation? *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers,* no. 255.

Izsák G. et al. (2022): Adat: az új olaj, a legújabb termelési tényező. In Baksay G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Lehmann K. (2022): Csak a változás állandó: A közgazdaságtudomány újabb változás küszöbén. In Baksay G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új fenntartható közgazdaságtan. Globális vitairat*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Lawrence, M. – Bullock, R. (2022): *The Role of Rail in Decarbonizing Transport in Developing Countries.* Washington, DC: World Bank. Online: https://doi.org/10.1596/38214

Magyar Nemzeti Bank (2018): *Növekedési jelentés.* Budapest: MNB.

Magyar Nemzeti Bank (2019a): *Növekedési jelentés.* Budapest: MNB.

Magyar Nemzeti Bank (2019b): *Versenyképességi program 330 pontban.* Budapest: MNB.

Magyar Nemzeti Bank (2021): *Növekedési jelentés.* Budapest: MNB.

Magyar Nemzeti Bank (2022a): *Fenntartható egyensúly és felzárkózás.* Budapest: MNB.

Magyar Nemzeti Bank (2022b): *Termelékenységi jelentés.* Budapest: MNB.

Manyika, J. et al. (2017): *Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a Time of Automation.* Online: https://www.mckinsey.com/~/media/BAB489A30B724BECB5DEDC41E9BB9FAC.ashx

Marmer, M. et al. (2011): *Startup Genome Report Extra on Premature Scaling.* Online: https://integral-entrepreneurship.org/wp-content/uploads/2016/07/Startup-Genome-Premature-Scaling.pdf

Martonosi Á. (2022): Technológia: Elérhetünk a növekvő hozadék törvényéhez. In Baksay G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Matolcsy Gy. (2015): *Egyensúly és növekedés.* Budapest: Kairosz.

Matolcsy Gy. (2020): A versenyképesség mint a fenntarthatóság meghatározó feltétele. *Pénzügyi Szemle,* 65(KSZ2), 7–24. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_k_2_1

Matolcsy Gy. (2021): Áttérés az okostőke-intenzív pályára. *Magyarnemzet.hu,* 2021. július 26. Online: https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/07/atteres-az-okostoke-intenziv-palyara.

Matolcsy Gy. (2022): *Az idő mintázatai.* Budapest: Pallas Athéné.

OECD (2020): *Implications of the Digital Transformation for the Business Sector, Organisation for Economic Cooperation and Development.* Paris: OECD.

Palotai D. – Virág B. szerk. (2016): *Versenyképesség és növekedés. Út a fenntartható gazdasági felzárkózáshoz*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Rechnitzer, J. – Hausmann, R. – Tóth T. (2017): A magyar autóipar helyzete nemzetközi tükörben. *Hitelintézeti Szemle,* 16(1).

Shih, S. (1996): *Me Too is Not My Style.* Acer Foundation. Online: https://laofutze.files.wordpress.com/2010/07/me-too-is-not-my-style.pdf

Sostero, M. et al. (2020): *Teleworkability and the COVID-19 Crisis: A New Digital Divide?* (JRC Working Papers Series on Labour, Education and Technology, no. 2020/05). Seville: European Commission. Online: https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc121193.pdf

Szalai Z. (2022): Új technológiai korszakba lépünk. In Baksay G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Vargas Llave, O. – Weber, T. (2020): *Regulations to Address Work–Life Balance in Digital Flexible Working Arrangements.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Várnai T. – Szabó E. (2021): *Az „okos" tőke szerepe a fejlődésben.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/varnai-timea-szabo-eszter-az-okos-toke-szerepe-a-fejlodesben.pdf

World Bank (2016): *World Development Report: Digital Dividends.* Washington, DC: The World Bank.

Ye, M. – Meng, B. – Wei, S. J. (2015): Measuring Smile Curves in Global Value Chains. *IDE Discussion Paper,* no. 530.

Pleschinger Gyula

Ió-ció-áció-infláció – és a megfékezését célzó fiskális és monetáris politikai intézkedések

Köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Bank munkatársainak – különösen Aradványi Péternek, Benkő Dávidnak és Quittner Péternek – a cikk megírásához nyújtott értékes segítségükért.[1]

A 2007–2008-as pénzügyi válságból való kilábalást, az azzal járó pénzbőséget, alacsony inflációt, kedvező globális növekedési adatokat és ezek kapcsán a „hiperglobalizációs" trendek vízióját durván megakasztotta előbb a Covid-járvány, majd az orosz–ukrán háború.

Az ellátási láncok Covid okozta szakadozása a hiperglobalizációval szemben a láncok kurtításának, a készletgazdálkodás újragondolásának igényét vetette fel, az orosz–ukrán háború kapcsán kialakult geopolitikai feszültségek pedig egyfajta blokkosodáshoz látszanak vezetni, amely könnyen oda vezethet, hogy az olcsó és könnyen hozzáférhető orosz nyersanyagoktól és energiahordozóktól magát megfosztó és másfajta, minden szempontból keményebb feltételeket támasztó környezetbe kényszerülő EU kiszorul a globálisan meghatározó gazdasági szereplők mezőnyéből.

A Covid alatti laza fiskális és monetáris politika, a lezárások miatt felhalmozódó kényszermegtakarítások lezárásokat követő felszabadulása és a gazdaságok újraindulása miatt megugró kereslet okán, súlyosbítva az energiahordozók árának a háború miatti megugrásával, globális szinten évtizedek óta – a fejlett világban 40-50 éve – nem látott magasságokba emelkedett az infláció, és visszaesett a gazdasági növekedés.

Az Egyesült Államokban 2022 folyamán a júniusi adat volt a csúcspont 9,1%-kal, Németországban az októberi 11,6%, miközben Hollandiában az infláció a 17%-ot is elérte. A jelek szerint a fejlett országok túljutottak az infláció csúcspontján. 2022 végén az Egyesült Államokban 6,5%-ra, Németországban – szerényebb mértékben – 9,6%-ra

[1] A cikkben leírtak nem feltétlenül tükrözik az MNB, a Monetáris Tanács és/vagy a Magyar Közgazdasági Társaság hivatalos álláspontját.

https://doi.org/10.36250/01181_36

mérséklődött az árszínvonal emelkedése. Eközben Kelet-Közép-Európa magasabb áremelkedéssel, később induló dezinflációval szembesült, és Magyarország esete ezen belül is egyedi. 2022 legnagyobb részében az eurót használó, de a háborúhoz közel fekvő balti országok néztek szembe a legmagasabb inflációval, ahol a pénzromlás mértéke már 2022 májusában 20% fölé emelkedett, és az év végéig ott is maradt. A régióban szintén elhúzódott az infláció tetőzése, Romániában 2022 novemberében, Magyarországon és Csehországban 2023 januárjában, Lengyelországban pedig februárban érte el a maximumát.

A kiváltó okok széles spektrumának betudhatóan az inflációt keresleti és kínálati tényezők egyaránt fűtötték, így az ellene folyó küzdelem egyszerre követelt fiskális és monetáris politikai lépéseket. A keresleti és kínálati tényezők megoszlása eltérő volt az USA-ban és az Európai Unióban: míg az USA-ban a keresleti nyomás volt erősebb, addig az Európai Unióban – így régiónkban is – jórészt az orosz–ukrán háborúval kapcsolatos energia- és nyersanyag-behozatali problémáknak betudhatóan a kínálati tényezők voltak dominánsak.

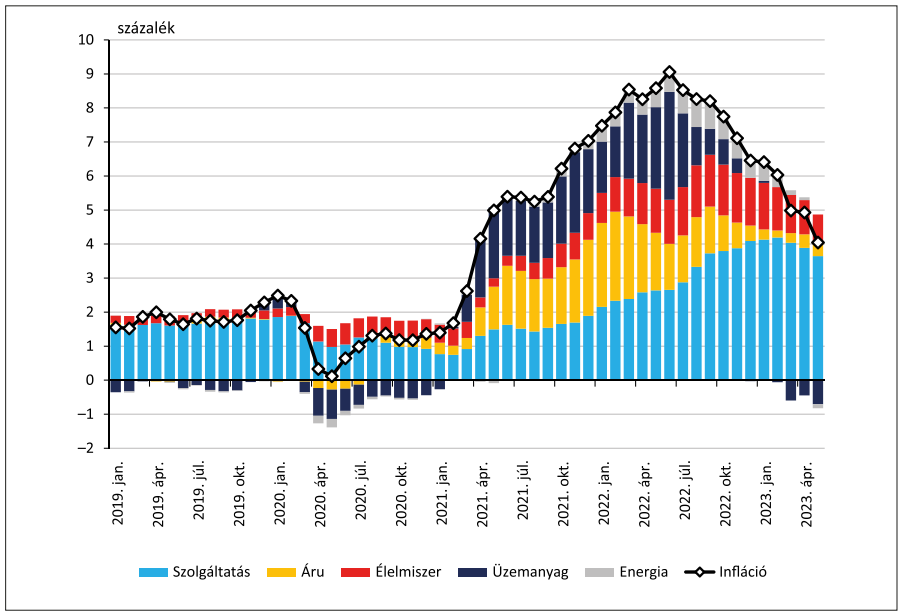
Eltérés volt tapasztalható az infláció tartósságának felismerésében is: míg a Fed és az EKB 2021 decemberéig egyértelműen átmenetinek tekintette az áremelkedést – bár az USA-ban már 2021 elejétől emelkedni kezdett az infláció, és nyárra már meghaladta az 5%-ot –, és csak később kezdett szigorításba, addig a régiós országok jegybankjai – köztük elsőként a Magyar Nemzeti Bank – már 2021 tavaszán felhívták a figyelmet az inflációs folyamat várható tartósságára, és nyáron meg is kezdték a szükséges lépések megtételét.

A Covid során alkalmazott fiskális intézkedések miatt az infláció megfékezésében a monetáris és fiskális politika együttműködése vált szükségessé, amelyet egyes esetekben átmenetileg bázishatások is támogattak. A következőkben ezeket veszem sorra.

Monetáris politikai válaszok az inflációs kihívásokra

Egyesült Államok

2022 végére az infláció szerkezete jelentősen átalakult. Az infláció 2021 eleje és 2022 közepe között tapasztalt emelkedését kezdetben az üzemanyag és a gépjárművek árának emelkedése hajtotta, amely a kőolaj világpiaci árának emelkedésére, valamint a töredezett ellátási láncok okozta kínálati korlátokra (például *chiphiány*) volt visszavezethető. Az infláció 2022 közepi trendfordulója óta az üzemanyag és a gépjárművek

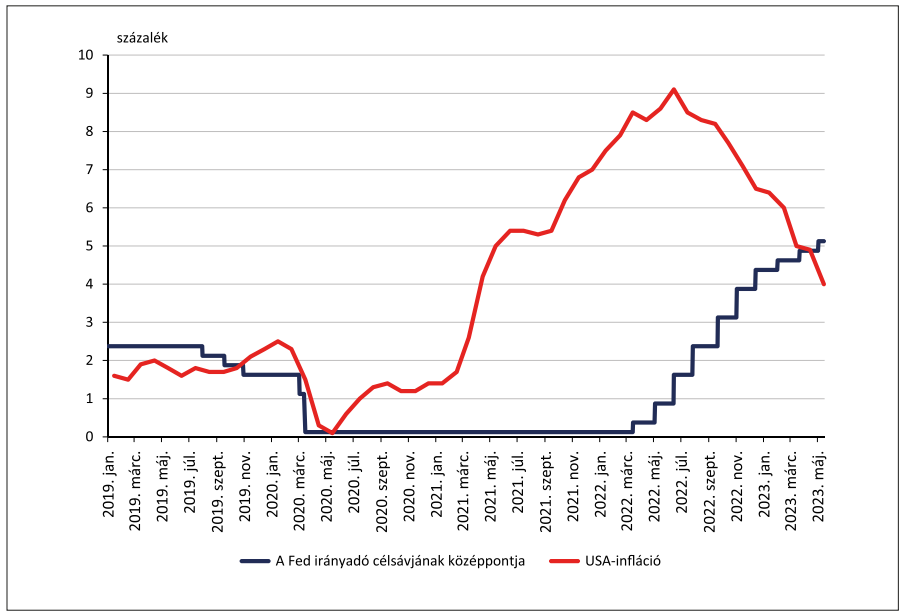
1. ábra. *Az USA éves inflációjának (CPI) alakulása főbb tételek szerinti bontásban*
Forrás: US Bureau of Labor Statistics

árváltozása egyre kisebb arányban járul hozzá a fogyasztói árak emelkedéséhez, a decemberi inflációhoz való hozzájárulásuk pedig már negatív volt.

A szolgáltatások, azon belül is a lakhatási költségek egyre növekvő mértékben járultak hozzá az inflációhoz, ami másodkörös hatásokra utal. Az üzemanyag és az áruk inflációjának csökkenésével párhuzamosan a szolgáltatások áremelkedésének üteme felgyorsult. 2023 elején a szolgáltatások inflációjának emelkedése elsősorban a feszes amerikai munkaerőpiacra és a másodkörös hatások érvényesülésére vezethető vissza. A szolgáltatások inflációja 2023 januárjában 7,6%-ra emelkedett, amely 40 éves rekordot jelent.

2023 májusában az USA inflációs rátája 4%-ra csökkent, és az energiaárak változása már csökkentette az inflációs rátát. 2023 júniusában az áremelkedés üteme tovább mérséklődött, és 3%-on alakult. A bázishatások júniusban még érdemi mérséklő hatást fejtettek ki az inflációra, azt követően azonban az idei év végéig már nem támogatják az éves infláció csökkenését.

Jerome Powell a 2021-es Jackson Hole-i konferencián még átmenetinek jellemezte az infláció alakulását, hangsúlyozva, hogy az árszínvonal emelkedése a termékeknek csak egy szűk csoportját érintette.

2. ábra. *Az alapkamat és az éves inflációs ráta alakulása az USA-ban*
Forrás: Federal Reserve, US Buraeu of Labor Statistics

A 2021. decemberi közleményből kikerült az inflációt okozó tényezők átmenetiségére utaló rész. Jerome Powell később, a Szenátusi Bizottság előtt elmondta, eljött az ideje annak, hogy többé ne használják az „átmeneti" jelzőt az inflációval kapcsolatban. „Hajlamosak vagyunk abban az értelemben használni, hogy nem fog maradandó nyomot hagyni, magasabb infláció formájában – mondta Powell. – Azt hiszem, itt az ideje, hogy többet ne használjuk ezt a szót, és megpróbáljuk világosabban elmagyarázni, mire gondolunk." Powell emellett elképzelhetőnek tartotta a novemberben bejelentett *tapering* tervezettnél néhány hónappal korábbi befejezését.

2022 januárjában Powell elmondta, hogy a jegybank habozás nélkül lépni fog az infláció megfékezése érdekében. Az ezt követő időszakban sokkal szigorúbb retorikával lépett fel az inflációs kérdések tekintetében, majd márciusban a Fed megkezdte rendkívül gyors ütemű kamatemelési ciklusát, kezdetben 75 bázispontos, majd folyamatosan lassítva 50 és 25 bázispontos ütemben emelte az irányadó ráta célsávját, 16 hónap alatt elérve a 5,25–5,5%-os szintet. Emellett 2022. június 1-jétől havi 47,5 milliárd dolláros, szeptembertől pedig havi 95 milliárd dolláros ütemben szűkítette mérlegét. A kamatemelés kapcsán több kritika érte a jegybankot, a megkésett és túl agresszív szigorítása miatt, míg a mérlegpolitikában többen a túl lassú

leépítést kritizálták. A piaci elemzők többsége szerint az év végére 5,25–5,5%-os sávban marad az irányadó kamat. Más vélemények szerint az erős gazdasági aktivitás és a munkaerőpiaci adatok miatt a Fednek érdemes lenne mérlegelnie, hogy esetleges további kamatemeléssel, azaz a hozamgörbe inverzitásának fenntartásával, vagy hosszú eszközeinek piacra vezetésével, azaz a hozamgörbe normalizálásával tudja hatékonyabban elérni a céljait.

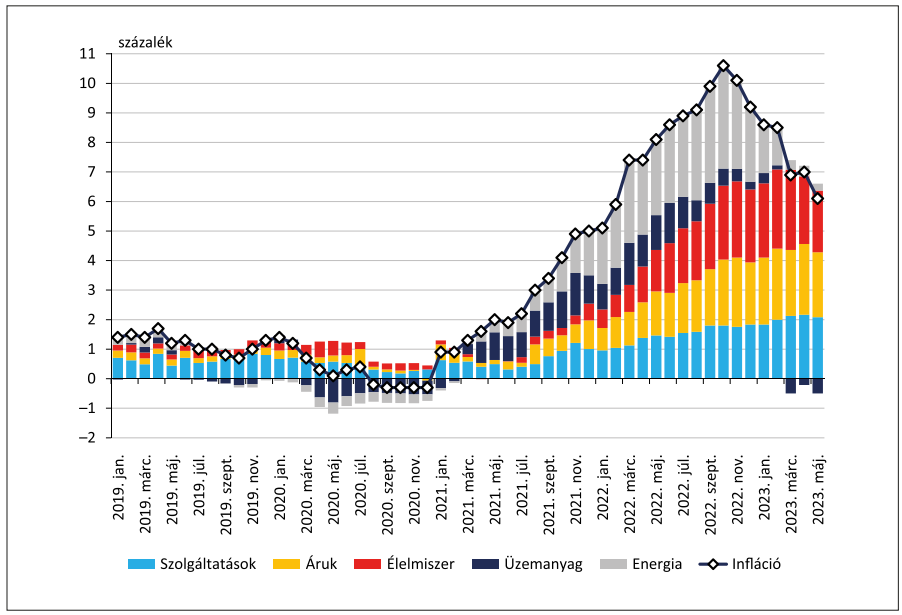
Eurózóna

A májusi adatok szerint, míg az energiaárak változása az USA esetében egyedüliként csökkentette az éves inflációt (0,1 százalékponttal), addig az európai gazdaságok esetében továbbra is pozitív mértékű hozzájárulás figyelhető meg. Az eurózóna esetében az energiaárak emelkedése 0,2 százalékponttal növelte a májusi inflációt. Az élelmiszerek, az áruk és a szolgáltatások áremelkedése kismértékben csökkent, az üzemanyagok esetében már dezinflációs folyamatok voltak megfigyelhetők.

Az Európai Központi Bank 2021. decemberi kamatdöntő ülésén, változatlanul hagyva az irányadó rátákat, első óvatos jelzésként bejelentette, hogy a következő negyedévekben csökken az eszközvásárlások üteme. Az óvatos jelző azért indokolt, mert ez a lépés lényegében csak annyit jelent, hogy az EKB a tövig nyomott gázpedált kicsit felengedte. Ennek megfelelően úgy döntött, hogy 2022 első negyedévében az előző negyedéveknél alacsonyabb ütemben folytatódnak a vásárlások a *Pandemic Emergency Purchase Program* (vészhelyzeti eszközvásárlási program, PEPP) keretében, majd 2022 márciusában véget is érnek a nettó vásárlások. A lépést ugyanakkor ellensúlyozza, hogy az EKB a PEPP keretében vásárolt lejáró értékpapírokat a korábban jelzett 2023 vége helyett 2024 végéig fekteti be újra. Ráadásul a PEPP keretében történő nettó eszközvásárlások akár újra is indulhatnak, ha az a pandémia negatív hatásainak ellensúlyozása érdekében szükségessé válik.

2022 áprilisában kamatdöntő ülésén változatlanul hagyta az irányadó rátákat, és az eszközvásárlási program (*Asset Purchase Programmes,* APP) nettó vásárlásainak 2022 harmadik negyedévében való leállításáról döntött. A döntés szerint azonban az APP keretében lejáró értékpapírokat újra befektetik még jóval az első kamatemelést követően is.

Az EKB vezetése a hozamemelkedés miatt 2022. június 15-én rendkívüli ülést tartott, amelyet követően közleményt adott ki. A közlemény szerint az EKB a monetáris politikai normalizáció 2021. decemberi elindítása óta elkötelezte magát az esetleges piaci fragmentáció elleni fellépés mellett. A pandémiából kifolyólag tartósan

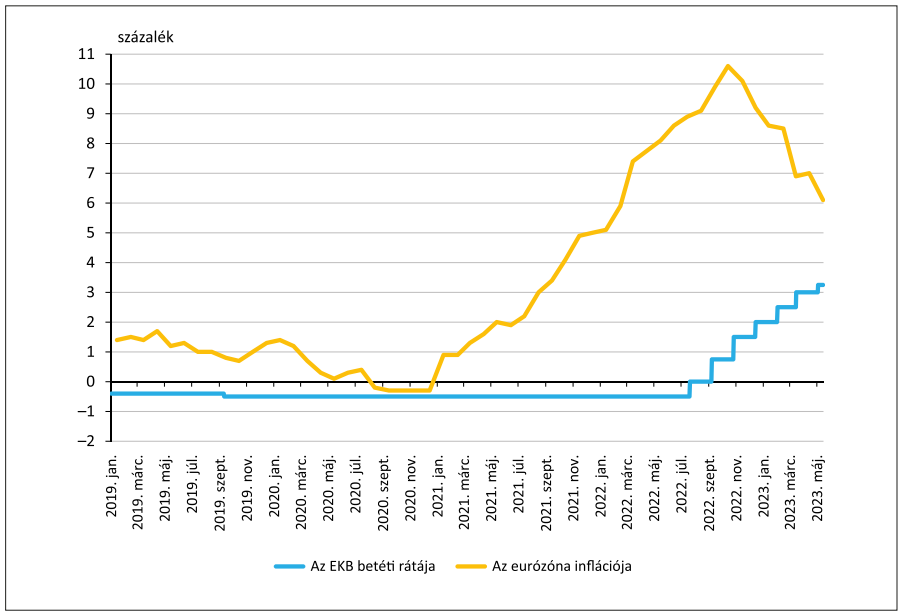
3. ábra. *A HICP-infláció alakulása az eurozónában főbb tételek szerinti bontásban*

Forrás: Eurostat

fennmaradó sérülékenységi pontok maradtak az euróövezeten belül, ami egyenlőtlen monetáris transzmisszióhoz vezethet. A rendkívüli ülésen az EKB úgy döntött, hogy a PEPP újrabefektetéseinél alkalmazni fogja a rugalmasságot a jegybank, annak érdekében, hogy zavartalan maradjon a monetáris transzmisszió, ami előfeltétele az árstabilitási cél elérésének. Emellett a jegybank bejelentette, hogy az eurórendszer és a jegybank illetékes bizottságait megbízva gyorsított ütemben új, antifragmentációs eszközt hoz létre. Mindezek kapcsán a kritikusok a közös monetáris politika megszűnésére, az országspecifikus monetáris kondíciók megjelenésére mutattak rá.

Az EKB érdemi lépésként kamatemelési ciklusát 2022. júliusi kamatdöntő ülésén a várakozásokat meghaladó mértékben, az irányadó ráták 50 bázispontos emelésével kezdte meg, amit kezdetben 75, majd újból 50, végül 2023. május–júniusban 25-25 bázispontos emelés követett, az utóbbi két esetben hangsúlyozva, hogy az infláció előre tekintve továbbra is túl sokáig marad emelkedett szinten.

Az EKB döntéshozói decemberi ülésükön úgy döntöttek, hogy 2023 márciusától elkezdődik az APP keretében vásárolt portfólió csökkentése. Továbbá 2023 végéig az EKB felülvizsgálja működési keretrendszerét a rövid távú kamatok alakítására vonatkozóan, ami további információt biztosít azzal kapcsolatosan, hogy meddig tartson a mérlegcsökkentés.

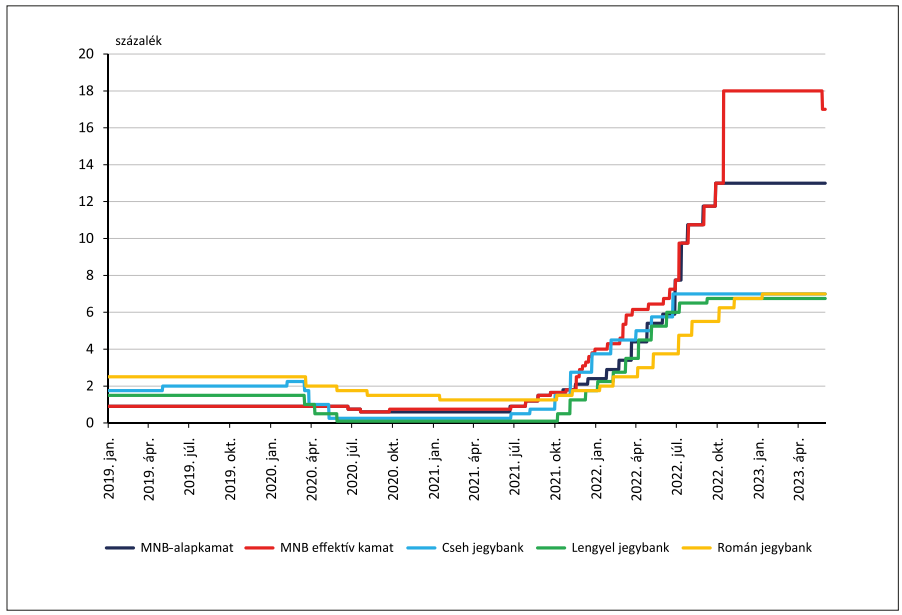
4. ábra. *A betéti kamat és az éves inflációs ráta alakulása az eurózónában*
Forrás: European Central Bank, Eurostat

A piaci elemzők többsége szerint az EKB az év végére irányadó rátáját 4%-ra emeli, ám vannak olyan vélemények is, hogy – pontosan a kínálati oldali árnyomás okán – az EKB talán már a jelenlegi kamatszinttel is „túlszigorított", ami az inflációs cél elérése szempontjából szükségtelen, a gazdasági növekedés szempontjából pedig kifejezetten hátrányos.

Régiós és hazai folyamatok

A régiós országok inflációjának szerkezete nagymértékű hasonlóságot mutat. Magyarország és Románia esetében ugyanakkor az élelmiszerek hozzájárulása meghaladja a régió és az eurózóna átlagát. Ennek oka Magyarország esetében a kiugró árdinamika, Románia esetében pedig az élelmiszerek fogyasztói kosáron belüli magasabb aránya. Ezen túlmenően az energiakomponens infláción belüli aránya mindkét ország esetében jelentősen elmarad a régiós versenytársakétól.

2021-től kezdve – a globális folyamatokkal összhangban – a vizsgált KKE-régiós országokban az áremelkedés üteme felgyorsult, 2022 elején átlépve a két számjegyű

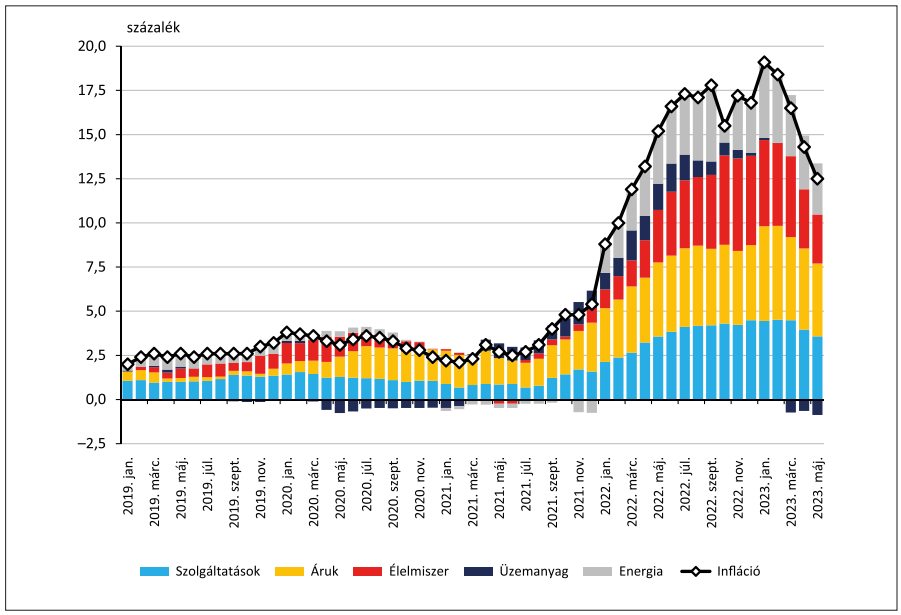

5. ábra. *Az alapkamatok alakulása Csehországban, Lengyelországban, Romániában és Magyarországon*
Forrás: régiós jegybankok

tartományba. Az emelkedés hátterében elsősorban a koronavírus-válság utáni újranyitás okozta erős keresleti sokk, a kínálat oldali, ellátási láncokban jelentkező zavarok, a tengeri szállítás költségének növekedése és az emelkedő nyersanyagárak állnak. A régiós és a hazai inflációs folyamatok 2021 első negyedévétől 2022 harmadik negyedévéig nagyjából hasonlóan alakultak. Ezt követően a tetőzés és az időbeli lefutás tekintetében is eltérések jelentkeztek. A jegybanki kamatpolitikák az országspecifikus inflációs pályákkal összhangban alakultak.

Csehországban az egységes uniós módszertan szerint számított infláció (HICP) a 2022. szeptemberi átmeneti csúcs után csökkent, majd az ártámogató intézkedések kivezetése után 2023 januárjában 19,1%-on tetőzött, amely a jegybank várakozásainak megfelelően 2023 februárjában fokozatosan mérséklődni kezdett, és várhatóan hamarosan 10% alá csökken. A maginfláció 2022 októbere óta csökken.

Az infláció a cseh jegybank által vártnál nagyobb mértékben csökkent májusban, ami megerősítheti a döntéshozók érveit a további kamatemeléssel szemben. A cseh statisztikai hivatal által publikált fogyasztói árak májusban 11,1%-kal emelkedtek az előző évhez képest, amely az elmúlt 15 hónapban a legalacsonyabb érték. A májusi

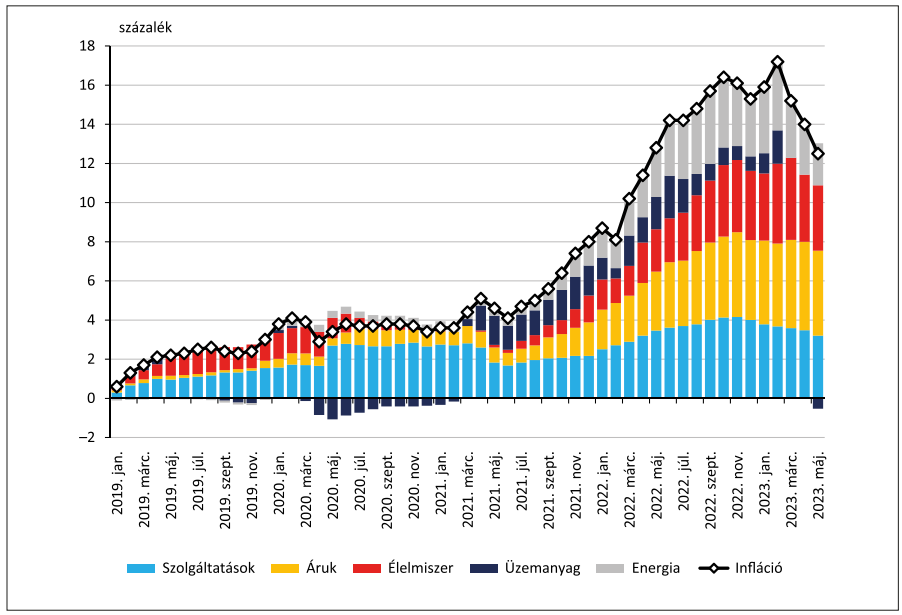
6. ábra. *A HICP alakulása Csehországban főbb tételek szerinti bontásban*
Forrás: Eurostat

adat elmaradt a jegybank 11,6%-os előrejelzésétől, ugyanakkor meghaladta a Bloomberg felmérésében szereplő 10,8%-os medián elemzői várakozást. A döntéshozók szerint az árnövekedés üteme 2024 közepére éri el a 2%-os jegybanki célt, bár egyes döntéshozók aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a magas infláció megszilárdul a gazdaságban.

A cseh jegybank 2021 júniusa óta 9 lépésben összesen 675 bázisponttal emelte az irányadó rátát, majd Aleš Michl jegybankelnök és három új döntéshozó (Eva Zamrazilová, Karina Kubelková, Jan Frait) kinevezését követően 2022 júliusa óta 7%-os szinten tartotta.

Az elmúlt hónapokban fokozódott a megosztottság a jegybanki tanács tagjai között a kamatpolitika alakítását illetően. A májusi kamatdöntő ülésen a jegybank szoros szavazást követően 4-3 arányban döntött az irányadó ráta tartása mellett. A jegybank júniusi kamatdöntő ülésén azonban már csak két döntéshozó szavazott 25 bázispontos kamatemelésre, míg öten támogatták az irányadó ráta tartását.

Aleš Michl jegybankelnök jelezte, hogy hosszabb ideig magas szinten tartják a kamatokat, az első kamatcsökkentés időpontjával kapcsolatos piaci várakozások pedig koraiak.

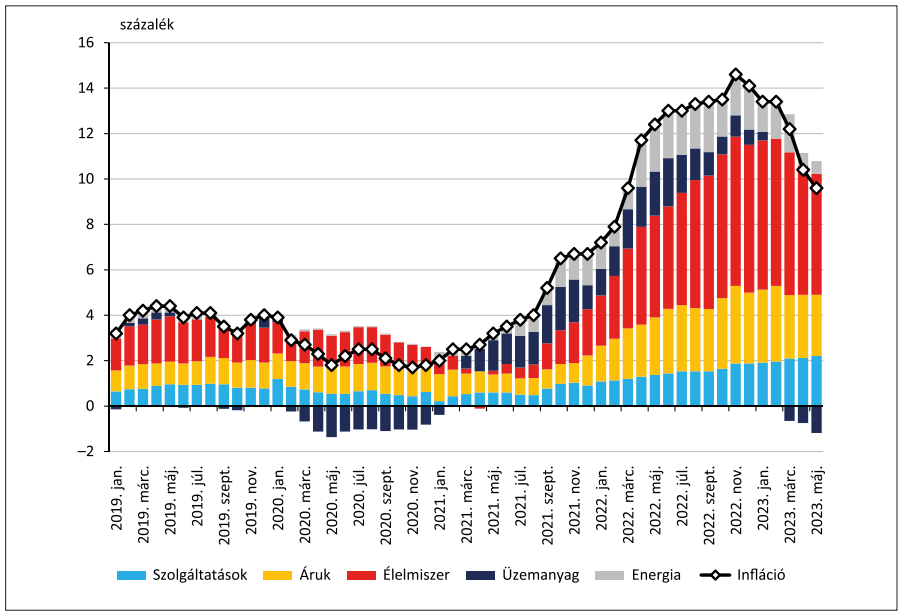

7. ábra. *A HICP alakulása Lengyelországban főbb tételek szerinti bontásban*
Forrás: Eurostat

A júniusi kamatdöntő ülés közleménye szerint a jövőbeli monetáris politikai lépések a beérkező információktól és az új előrejelzéstől függenek. A döntéshozók a következő ülésen fognak dönteni arról, hogy a jelenlegi szinten tartsák vagy emeljék az irányadó rátát. A döntéshozók megerősítették elkötelezettségüket az infláció elleni küzdelem folytatására mindaddig, amíg az nem stabilizálódik a 2%-os jegybanki célon. Ez azt jelenti, hogy a kamatlábak egy ideig viszonylag magasak maradnak.

Lengyelországban a HICP ez év februárjában 17,2%-on tetőzött, azóta csökkenő trendet mutat. A legfrissebb adatok szerint az infláció az áprilisi 14%-ról 12,5%-ra csökkent májusban. Az infláció csökkenését az üzemanyagok és az energiahordozók árának mérséklődése hajtotta, de az energiaárak visszaesése is csökkentette. Ennek ellenére az infláció szintjét továbbra is befolyásolja a korábbi jelentős nyersanyagár-emelkedés és az ellátási láncokban tapasztalt zavarok. Ugyanakkor már több hónapja csökkennek a nyersanyagárak és a termelői árindex is, ami a külső kínálati sokk enyhülését jelzi. Ez a kereslet mérséklődésével együttesen támogatja az infláció további csökkenését a következő negyedévekben.

A jegybank 2021 végére lezárta a Covid miatt 2020-ban indított állampapír-vásárlásokat, és a gyorsan emelkedő infláció megfékezésére 2021 szeptemberében

8. ábra. *A HICP alakulása Romániában főbb tételek szerinti bontásban*

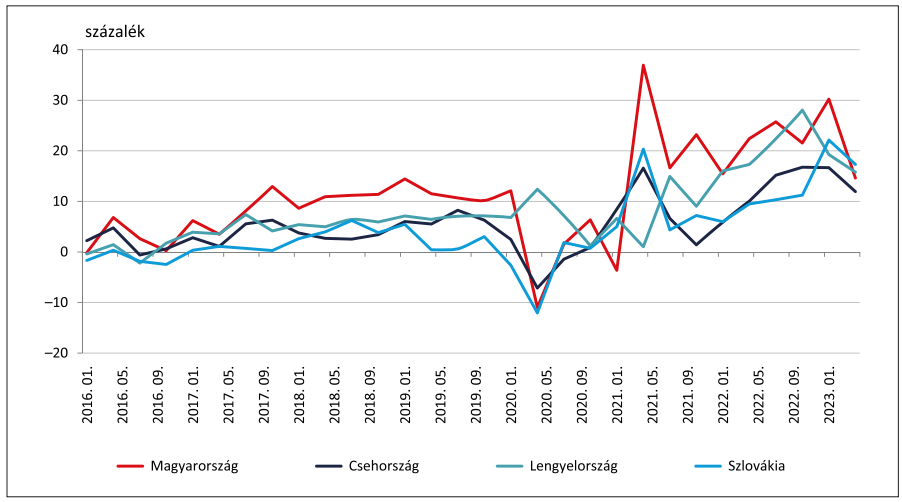
Forrás: Eurostat

a jegybank rekordalacsony, 0,1%-os szintről kamatemelési ciklust indított, amelynek során 665 bázisponttal 6,75%-ra emelkedett az irányadó kamat. Ezt a szintet 2022 szeptemberében érte el az alapkamat, azóta a tanács nem változtatott rajta.

A júniusi kamatdöntő ülést követően Adam Glapiński értékelte a gazdaság helyzetét, aminek során elmondta, hogy az infláció és a maginfláció is gyorsan csökkenhet a következő időszakban. Az infláció alakulása kapcsán Glapiński elmondta, hogy az inflációs várakozások gyorsan csökkennek, és arra számítanak, hogy szeptemberre az infláció 10% alá mérséklődhet. Szerinte csökkenő inflációs pálya mellett irracionális lenne a kamatok további emelése, ugyanakkor a jegybank formálisan még nem zárta le kamatemelési ciklusát. A várható kamatcsökkentés kapcsán kiemelte, hogy arra abban az esetben kerülhet sor, ha az infláció egyértelműen a cél irányába konvergál.

Romániában a HICP-mutató alapján az infláció 2022 novemberében érte el 14,6%-os eddig mért csúcsát. A 2023. májusi adatok alapján pedig 9,6% áll 9%-os HICP-maginfláció mellett.

A román jegybank 2021. októberi kamatdöntő ülésén 25 bázisponttal emelte az alapkamatot, amit februárig 25, majd áprilisig 50, ezt követően 2023 januárjáig

9. ábra. *A bruttó működési eredmény és a vegyes jövedelem alakulása a régióban*
Forrás: Eurostat, KSH

váltakozó, 25, 50, 75 és 100 bázispontos emelések követtek, egészen a 7%-os alapkamatszintig, amely azóta is változatlan. A döntések többsége meglepte az elemzőket hol egyik, hol másik irányban.

2022 januárjában a 25 bázispontos kamatemelés mellett 75 bázispontról 100 bázispontra szélesítették a szimmetrikus kamatfolyosót. A kamatfolyosó felső szélét jelentő hiteleszköz kamata 2,5%-ról 3%-ra emelkedett, az alsó szélét jelentő betéti eszköz kamata pedig változatlanul 1%-on maradt.

Márciusban – februári jelzéseit követően – a román jegybank 2021 áprilisa óta először interveniált a másodlagos állampapírpiacon, a likviditás javítása és a piaci feszültségek enyhítése érdekében. A román jegybank korábban nem folyamodott nagy léptékű eszközvásárláshoz, de a jegybank időnkénti beavatkozásai bizalmat sugallanak a bankrendszernek.

Magyarországon az előzőektől eltérő volt az infláció időbeli lefutása. Az üzemanyagokra és az alapvető élelmiszerekre bevezetett (illetve a rezsiárak tekintetében régebben fennálló) árstopok kezdetben technikai hatásként visszafogták a hazai áremelkedést, de az árstopokon elszenvedett veszteségeket a kereskedők más termékekre hárították át, így azok nem csökkentették, hanem eltolták és összességében emelték is az infláció csúcspontját.

Hazánkban 2022. június–júliusig alacsonyabb volt az infláció, mint Csehországban és Lengyelországban, és számottevően alacsonyabb, mint a balti országokban.

Ezt követően azonban a hazai infláció az európai trendektől eltérően fokozatosan gyorsult, csak 2023 elején érte el csaknem 26%-os csúcspontját.

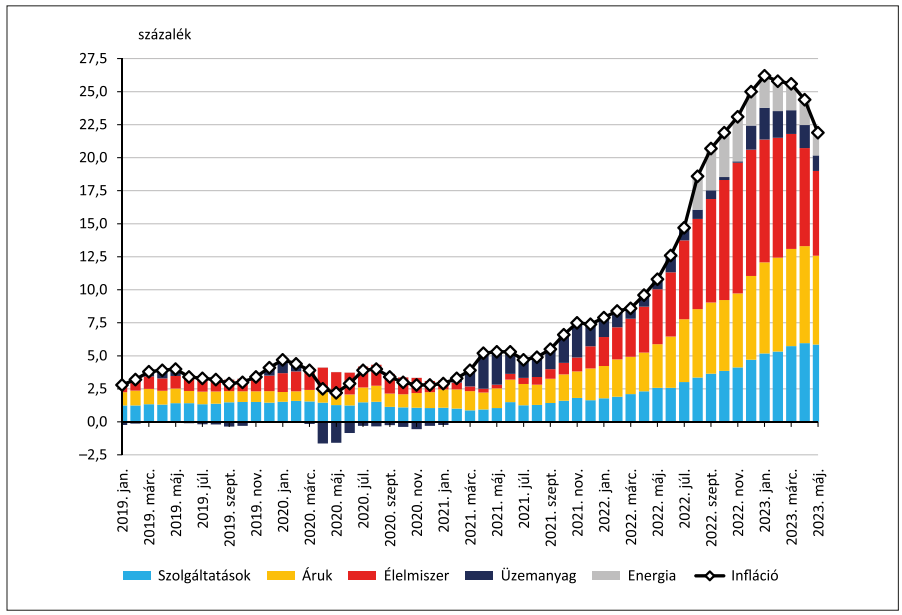
Az emelkedésnek három fő oka volt: 2022. augusztustól nőtt a háztartási energia ára az átlagfogyasztás feletti részre, az ősz folyamán a régiós folyamatoktól elszakadt az élelmiszerek árának emelkedése, valamint december 6-ától kivezették az üzemanyagokra vonatkozó árstopot.

A hazai infláció 2022. második félévi gyors emelkedése magyarázatául felsorolt három fő ok mellett megjelent egy újabb, korábban kevésbé jellemző/kevésbé vizsgált új elem is: a vállalkozások profitelvárása. A Magyar Nemzeti Bank az élelmiszerárak kiugróan magas növekedési dinamikája miatt már 2022 végén elvégezte az áremelkedés dekomponálását, és arra jutott, hogy az árak növekedésében a profitok jelentős – az EU és a V4-ek jellemző értékeit meghaladó – szerepet játszottak (9. ábra). Mivel az év első felében a hazai infláció alacsonyabb volt, mint a régió átlaga, így a régiós országok inflációs folyamataitól való második félévi elválás ellenére az év egészét nézve a 14,5%-os KSH által mért inflációs ráta belesimult a régió átlagába (Csehországban 14,8%, Lengyelországban 13,2% volt az éves átlagos infláció). Az infláció lefutásának időbeli eltolódása a 2023. évet is érinti, így a 2022 végén meglévő különbség várhatóan csökkenő mértékben, de az év egészében fennmarad.

A Magyar Nemzeti Bank 2021 júniusában – az inflációs folyamatokat tartósnak ítélve – kamatemelési ciklusba kezdett, amelyet a 2021. harmadik negyedévi rövid megszakítást követően 2022 szeptemberéig folytatott, elérve a 13%-os alapkamatszintet, amely a jegybank szerint elegendő az infláció fundamentális okainak kezelésére. A kamatemelési ciklus lezárásának bejelentését követően számos olyan, előre nem látott, az orosz–ukrán háborúval kapcsolatos kockázat jelentkezett (az Északi áramlat gázvezeték felrobbantása, találgatások azt illetően, hogy Ukrajna leállítja Magyarországra irányuló olajszállítását), amely felhívta a figyelmet Magyarország energiafüggőségére, illetve a cserearányromlások következtében a folyó fizetési mérleg tekintélyes hiányára. Ennek következtében a forintra súlyos spekulációs nyomás nehezedett, amely az EUR/HUF árfolyamot a 420–430 Ft-os tartományba lökte.

A jegybank válaszul – fenntartva, hogy az alapkamat 13%-os szintje elegendő az infláció fundamentális okainak kezelésére – a kamatfolyosó felső szélét 25%-ra emelte, és bevezette az egynapos betéti konstrukciót 18%-os kamattal. Emellett folyamatossá tette a *devizaswap* tendereit, törekedve arra, hogy az implikált *swaphozamok* ne térhessenek el jelentős mértékben a – most már irányadóvá vált – egynapos betéti kamattól.

A szeptemberi kamatdöntéskor hangsúlyozott jelzésének megfelelően – miszerint a kamatemelés nem jelenti a szigorítási ciklus végét, azt a továbbiakban a likviditás

10. ábra. *A HICP alakulása Magyarországon főbb tételek szerinti bontásban*
Forrás: Eurostat

szűkítésével célozza a jegybank – a kötelező tartalék szintjét 10%-ra emelte azzal, hogy 2%-ig nem fizet a tartalékra kamatot.

Az intézkedések eredményeképpen az EUR/HUF árfolyam visszatért a 370–380 Ft-os sávba, az infláció pedig 2023 elejétől egyre gyorsuló mértékű csökkenésnek indult a jegybank 2021-ben megkezdett szigorításának és az élelmiszer- és gázárak csökkenésének köszönhetően. (Tudvalevő, hogy a kamatemelések reálgazdasági hatásai 5–8 negyedéves átfutással jelentkeznek.)

A pénzpiaci folyamatok feszültségeinek tartós enyhülése lehetővé tette, hogy a Magyar Nemzeti Bank májustól 100 bázispontos lépésekben csökkenteni kezdje az irányadó kamatot.

A fiskális politika inflációt fékező lépései

Az infláció kínálati oldali komponenseinek kezelése, illetve a monetáris politikai intézkedések érvényesüléséhez szükséges hosszabb idő áthidalása érdekében az infláció társadalmi hatásainak rövid távú mérsékléséhez költségvetési intézkedéseket

is bevezettek a világ számos országában. Az infláció csökkentése és a társadalmi hatás enyhítése érdekében a kormányok az áremelkedés negatív jóléti hatásait ellensúlyozó, átmeneti intézkedéseket vezettek be. A fiskális beavatkozás során ugyanakkor számolni kellett azzal a kockázattal is, hogy a lakosságnak juttatott transzferek növelése a rendelkezésre álló jövedelem növelésén keresztül keresleti nyomást helyezhet az inflációra.

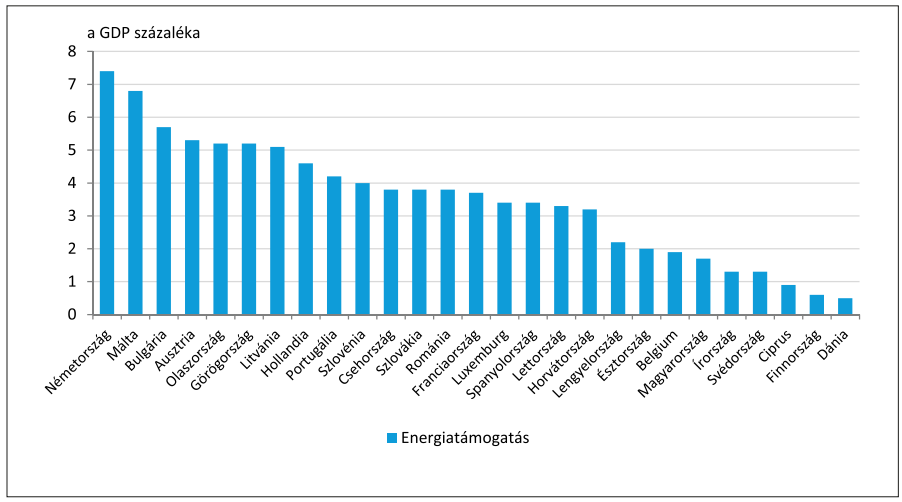
A fiskális politika az inflációt elsősorban hagyományos eszközével tudja kontrollálni: a költségvetési egyensúly helyreállításával és fenntartásával. Ugyanakkor a pandémiát követő sokkok a kormányok többségét további, egyedi intézkedésekre kényszerítették, és számos országban a fiskális stimulus visszavonása késik.

Az Amerikai Egyesült Államokban is középpontba került az inflációcsökkentés. Az USA-ban – tekintettel az inflációs nyomás alapvetően keresleti jellegére – a Kormány alapvetően a célzott – alapvetően infrastrukturális és zöld – állami beruházások finanszírozására helyezte a hangsúlyt. Ezt szolgálta a 2022-es Inflation Reduction Act (IRA), amelynek intézkedéscsomagja az inflációcsökkentés címszava mögé rejtve átfogó gazdaságszerkezeti átalakulást és iparfejlesztést célzott meg, és összesen közel 800 milliárd dollár költségvetési forrást tervezett energetikai célokra és a klímaváltozás kezelésére fordítani. A bevételi oldalon a legnagyobb vállalatokat célzó adóemeléseket (globális minimumadó, a részvény-visszavásárlások jövedéki adója) vezettek be. A kiadási oldal intézkedései több szektorban is (építőipar, mezőgazdaság, feldolgozóipar, energiaellátás, közlekedés) az energiahatékonyság növelésére és a zöld energiafordulatra helyezik a hangsúlyt, elsősorban amerikai termékek felhasználása révén. Iparfejlesztési jellege ellenére a program 2023 és 2032 között összesen 238 milliárd dollár mértékben csökkentheti a szövetségi kormányzat hiányát a Congressional Budget Office (CBO) becslése szerint. A hiánycsökkenés fő forrása a globális minimumadó és a gyógyszertámogatások reformja lehet.

Ezzel szemben az európai kormányok az energia- és élelmiszerárak gyors és jelentős mértékű emelkedése miatt a költségvetési hiány csökkentésére tett intézkedéseken kívül számos egyedi intézkedést vezettek be.

Az infláció rövid távú egzisztenciális hatásaival szemben a leggyakrabban alkalmazott eszköz az adó- és/vagy illetékcsökkentés, az árbefagyasztás, illetve a közvetlen transzfer volt elsősorban a három legfontosabb érintett termékkör, az élelmiszerek, a háztartási energia, valamint az üzemanyag terén. Az európai uniós kormányok (a Bruegel gyűjtése szerint)[2] 2021 szeptembere és 2023 januárja között az uniós GDP több mint 4%-át (közel 650 milliárd eurót) allokálták az emelkedő energiaköltségeket ellensúlyozó fogyasztói

[2] Sgaravatti et al. 2023.

11. ábra. *Kormányzati energiatámogatások a lakosság és a vállalatok részére*
Forrás: saját szerkesztés

támogatásokra (11. ábra). A GDP arányában Németország (7,4%), Málta (6,8%) és Bulgária (5,7%) költötte a legtöbbet a lakosság és a vállalatok elszálló energiaköltségeinek mérséklésére, míg a legkevesebb hozzájárulást Dánia (0,5%), Finnország (0,6%) és Ciprus (0,9%) fizette ki. A támogatások leggyakoribb módja az energiát érintő adó csökkentése vagy az áfacsökkentés, a kiskereskedelmi árszabályozás, a szociálisan hátrányos helyzetű csoportok közvetlen támogatása, valamint a vállalkozások támogatása volt, miközben jellemző volt az extraprofitadók kivetése a támogatások finanszírozása céljából.

A Bruegel felmérése szerint – és ez egybeesett az IMF elemzéseinek eredményével – a támogatások jelentős része (a Bruegel szerint mintegy 80%-a) nem célzott támogatás volt, azaz nem csak a legsérülékenyebb rétegek helyzetének könnyítését szolgálta, így az indokoltnál nagyobb terhet jelentett a nemzeti költségvetések számára.

Az infláció hatásainak kormányzati tompítására szemléletes példa a kétlépcsős lengyelországi „inflációellenes pajzs",[3] amelynek első részét 2021 decemberében vezették be, az alacsonyabb jövedelmű háztartásokat célzó juttatásokkal, valamint jelentős mértékű áfa- és jövedékiadó-csökkentésekkel. A 2022 elején indított második lépcsőben az élelmiszerek, a földgáz és a műtrágya áfájának 0, az üzemanyagok áfájának pedig 8%-ra csökkentésével próbálta mérsékelni a lengyel kormány a lakosság és a vállalkozások terheit. Ezenfelül ideiglenesen 23-ról 5%-ra csökkentették az áram

[3] Prime Minister of Poland 2022.

áfáját is. Az első intézkedéscsomaggal együtt ezek a lépések összesen közel 6 milliárd euró megtakarítást jelentenek a lengyel családoknak a lengyel kormányzati becslések szerint. Az intézkedések a kormányzati várakozások szerint 0,9–1,7 százalékpontos mérséklődést hozhatnak az inflációban, ugyanakkor bizonytalan, hogy az adócsökkentések mekkora része tükröződött a kiskereskedelmi árakban.

Az energiaár emelkedését ellensúlyozó kormányzati intézkedéseket hozott Németország is, amelyek keretében csökkentették a gáz áfáját, ideiglenesen kedvezőbbé tették a munkát terhelő adók rendszerét, kedvezményes tömegközlekedési jegyeket vezettek be, valamint egyszeri pénzügyi juttatást adtak a nyugdíjasoknak, a tanulóknak és a rászoruló családoknak. A 2022 szeptemberében 200 milliárd eurós kerettel bejelentett gazdaságvédelmi pajzsból 66 milliárd euróval támogatják a fogyasztókat és a kkv-szektort, valamint mintegy 25 milliárd eurót fordítanak az ipari szereplők terheinek csökkentésére. 2023 márciusától az energiacégek extraprofitadójából 54 milliárd eurót fordítanak a lakossági és ipari gáz- és áramársapkák finanszírozására. Ezenfelül államosítják az egyik legfontosabb németországi gázszolgáltató vállalatot, az Unipert is, amelynek feltőkésítésére korábban 34,5 milliárd eurót fordított Németország.

A hazai kormányzati intézkedések az infláció csökkentésére

A magyar kormány is számos intézkedést léptetett életbe az infláció megfékezése érdekében. Ezek az intézkedések többségében a jövedelemszint alapján nem célzott intézkedések közé tartoztak, és összemosódtak az inflációt ténylegesen csökkentő, illetve az egyes fogyasztói rétegeket az infláció hatásaitól – legalább átmenetileg – megóvni szándékozó, de valójában az inflációt inkább gerjesztő lépések.

Az inflációt érdemben csökkentő intézkedések között mindenképpen megemlítendő a GVH-nak az árképzések hatósági ellenőrzése terén tett kezdeményezése és az árfigyelő rendszer bevezetése, melyek a jövőben jó eséllyel segíthetik az infláció fékezését. Az infláció csökkentéséhez – a takarékosabb energiafelhasználásra való ösztönzés okán – hozzájárulhat a rezsicsökkentés finomhangolása, azaz az átlag fölötti fogyasztás piaci áron történő elszámolása.

Az infláció csökkentése szempontjából semleges, de az inflációs várakozásokat mérséklő, illetve az infláció változásait „simító" intézkedésként fogható föl a rezsicsökkentés, amennyiben az átlagfogyasztás mértékéig helyesen megválasztott energiaár biztosíthatja a Rezsivédelmi Alap hosszú távon nullszaldó körüli működését, és egyben megvédheti a fogyasztókat az energiahordozók árának hirtelen változásaitól. Idesorolható még a kötelező akciózás is, hiszen ez – a szakmából származó vélemény szerint – a kereskedelmi

láncok számára megszokott „csuklógyakorlat", hiszen ennek bevezetését megelőzően is rendszeresen akcióztak, esetenként a most előírtnál lényegesen nagyobb diszkontok mellett. Az intézkedés mellékhatása lehet, hogy a láncok az akciós termékeket a saját márkás termékek köréből választják ki, így a saját márkás termékeket még hangsúlyosabban tudják promotálni. Az árfigyelő rendszer és a kötelező akciózás azonban hátrányosan érintheti az akciózásokra nem képes, elsősorban vidéki kisboltokat.

Az infláció csökkentése szempontjából kontraproduktívnak – és az inflációs várakozásokat sem feltétlenül csökkentő intézkedéseknek – gondolom az ár- és kamatsapkák bevezetését.

A profitelvárások az előbbiekben már említett, jelentős mértékű növekedésének okai között szerepelhet az „ársapkák" bevezetése: az élelmiszerek ára több mint 40%-kal emelkedett az „ársapkák" 2022. februári bevezetése és az év vége között, miközben a növekedés mértéke az EU többi országában 16% körül, a V4-es országok esetében pedig a 19–20%-os tartományban alakult. Az „üzemanyag-ársapka" kivezetése azonnali 30–35%-os áremelkedéssel járt, és a 2023. májusi adatok szerint hazánk az az egyetlen régiós ország, ahol az üzemanyagárak még emelik az inflációt. A gazdaság érintett szereplői tehát az „ársapkák" bevezetésével és az azok fenntartásával – esetleg kiterjesztésével – kapcsolatos bizonytalanságok okozta veszteséget a profitok emelésével igyekeztek kompenzálni vagy akár túlkompenzálni. Ráadásul a rendszer igen nagyszámú „potyautast", azaz olyan jövedelmi kategóriába tartozó háztartást is kedvezményezett, illetve kedvezményez, amely az „árstopos" termékeket piaci áron is meg tudta volna vásárolni, ezáltal fölöslegesen okozott/okoz jelentős veszteséget a kereskedőknek, és esetleg rajtuk keresztül a termelőknek.

Hasonlóképpen számos „potyautas" számára érkezett ajándékként a változó kamatozású hitelekre bevezetett „kamatstop", hiszen az MNB által bevezetett nagyon szigorú makroprudenciális szabályozás miatt (lásd jövedelemarányos törlesztőrészlet) a hitelfelvevők döntő többsége (bankoktól származó anekdotikus információk szerint mintegy 90%-a) számára a megnövekedett kamatterhek is kifizethetők lettek volna. A hitelfelvevők azon kisebb hányada számára pedig, akik a megnövekedett kamatterheket nem tudták volna vállalni, a bankok korábban megszerzett gyakorlatuk alapján számos megoldási lehetőséget tudtak volna felajánlani. A „kamatstop" tehát a bankrendszer számára okozott fölöslegesen 300–350 milliárd Ft nagyságrendű veszteséget, ami nyilván nem ösztönzi a rendszer szereplőit a hitelkamatok csökkentésére vagy a betéti kamatok emelésére. (Inflációs szempontból nézve a „megmentett" hiteladósoknál megmaradt pénz – amennyiben fogyasztásra fordítják – akár növelheti is az inflációt.)

A pénzbeni veszteség mellett megjelent az erkölcsi kockázat *(moral hazard)* is, hiszen az MNB kezdeményezésére az MNB-vel közösen a bankok arra ösztönözték ügyfeleiket,

hogy a 2019–2020 előtti alacsony kamatkörnyezetben fix kamatozású hiteleket vegyenek fel még akkor is, ha azok az adott pillanatban drágábbnak tűntek a változó kamatozású hiteleknél. Mit gondolhatnak tehát most azok a hitelfelvevők, akik hallgatva a tanácsra vállalták a fix kamatozású hitelek akkor magasabb költségeit, és most azt látják, hogy akik nem törődtek a biztonsággal, vállalták a nagyobb kockázatot, állami mentőövet kapnak?

Úgy gondolom, hogy helyes és a hivatkozott globális és regionális példák alapján indokolt is az a kormányzati törekvés, hogy extrém sokkok – esetünkben inflációs sokk – esetén a gazdaságirányítás átmenetileg beavatkozzon a piaci folyamatokba, azonban az ilyen beavatkozások előtt érdemes azok másod-, harmad-, sokadik körös hatásait is felbecsülni.

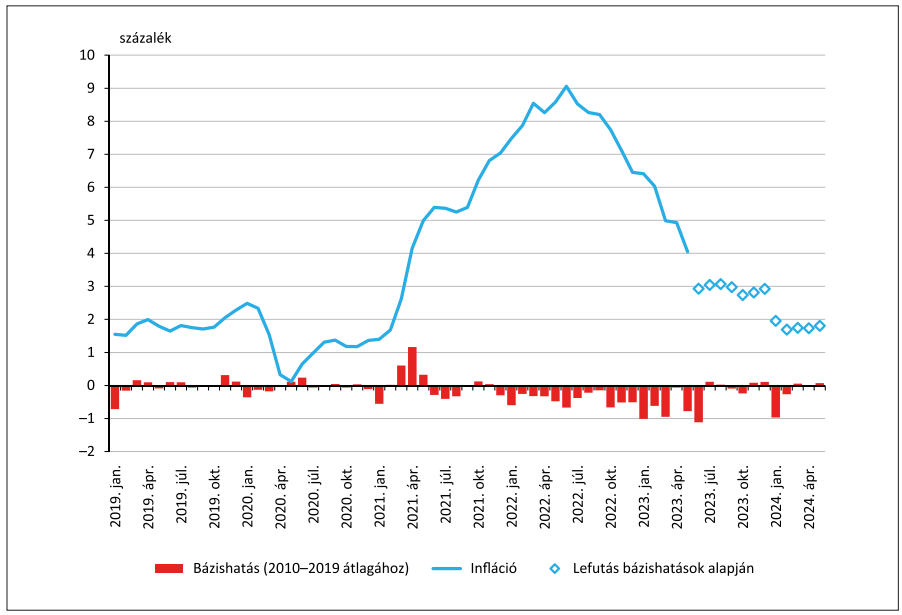
Helyesnek gondolom tehát azt a kormányzati szándékot, hogy a kialakult helyzetben a legrászorultabb rétegek segítséget kapjanak, de ezt a leghatékonyabb és a gazdaság szereplőinek legkisebb veszteséget okozó módon a szociálpolitika eszközeivel lett volna célszerű biztosítani (igaz persze az is, hogy a Bruegel felmérése szerint ezt a módszert az európai kormányok csak kisebb részben alkalmazták). Véleményem szerint hasznos lenne az ár- és kamatstopok mielőbbi kivezetése és a legrászorultabbak célzott támogatásának megszervezése.

Az inflációt kormányzati oldalról persze alapvetően – a célzott eseti kormányzati intézkedések mellett – az egyensúly helyreállításával: az ikerdeficit megszüntetésével, illetve a költségvetési hiány leszorításával lehet és kell csökkenteni. Jelen cikk megírásakor a folyó fizetési mérleg részben az energiahordozók árának csökkenése, részben a forint árfolyamának erősödése, részben pedig az export növekedése miatt már pozitív tartományba került, és a Kormány fenntartja az éves költségvetési hiánycélt.

Részben a helyes irányba tett kormányzati lépéseknek, részben a csökkenő reáljövedelem következtében visszaeső keresletnek köszönhetően az elmúlt évben az infláció gyorsulásában a lakásfenntartási költségek mellett kiemelt szerepet játszó élelmiszerárak növekedésének dinamikája az év elejétől lassulásnak indult, és ez a folyamat várhatóan az egész évet jellemezni fogja. Sőt, a világpiaci élelmiszerárak emelkedése és a csökkenő belső kereslet következtében az élelmiszerek árszintje is csökken március óta.

Az inflációs folyamatok várható alakulása a bázishatások alapján

A kormányzati és a jegybanki intézkedések mellett a bázishatások valamennyi vizsgált országban jelentős mértékű inflációcsökkentő hatást fejtenek ki az elkövetkező időszak során. Ugyanakkor hatásuk kifutása lassítja az infláció csökkenését, sőt egyes esetekben könnyen előfordulhat az is, hogy az éves inflációs ráta a kifutást követően ismét emelkedni fog.

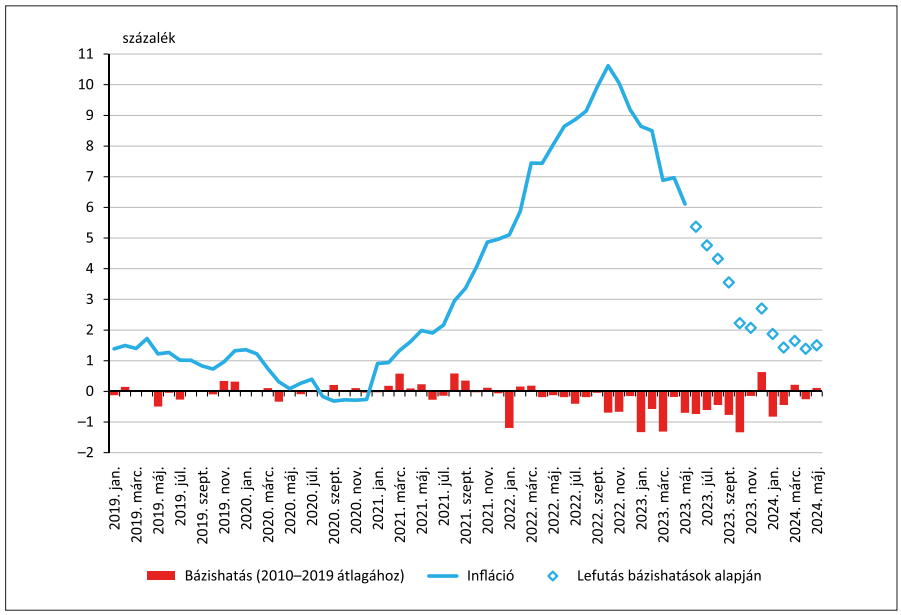
12. ábra. *A CPI és a bázishatások alakulása az USA-ban*
Forrás: US Bureau of Labor Statistics, MNB-számítás

Az *USA-ban* a bázishatások utoljára 2023. júniusban járultak hozzá érdemben az infláció mérséklődéséhez. A bázishatások májusban 0,8 százalékponttal járultak hozzá az infláció mérséklődéséhez. Júniusban a bázishatások újabb 0,9 százalékponttal mérsékelhetik az inflációt, azonban ez a hatásuk az idei év hátralévő részében már nem érvényesül (12. ábra), és megtörténhet, hogy az éves inflációs ráta az év második felében emelkedni fog.

Az *eurózónában* a bázishatások 2023. októberig húzzák lefelé az inflációt. A jelenlegi árszínvonal változatlanságát feltételezve a bázishatások októberig 2,2%-ra mérsékelnék a fogyasztói árak éves emelkedésének ütemét (13. ábra).

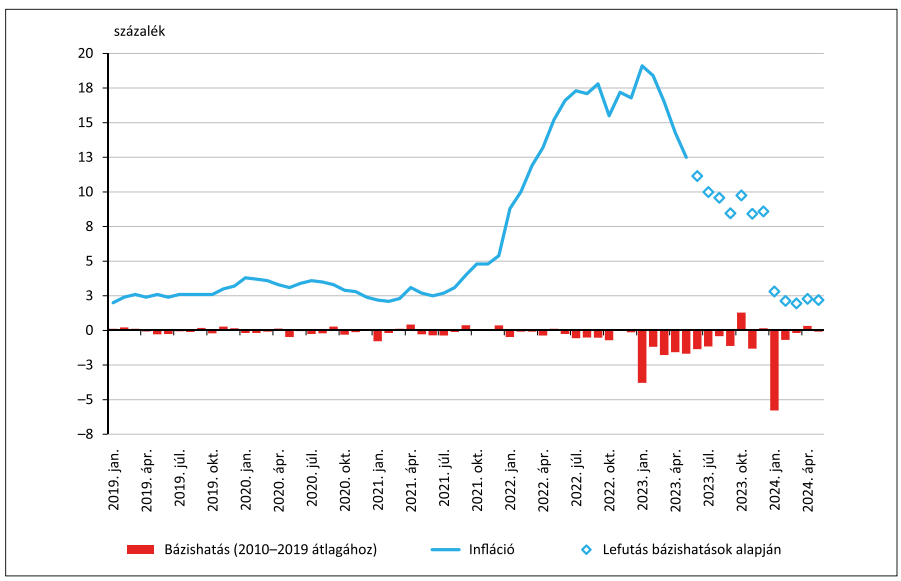
Csehországban a bázishatások 2023 során fokozatosan fejtik ki inflációt mérséklő hatásukat. Ezt követően 2024 januárjában a bázishatások közel 6,5 százalékponttal csökkentik az inflációt, ami a 2023. januári kiugróan magas, 6,6%-os havi áremelkedésnek tudható be (14. ábra).

Lengyelországban a bázishatások jelentős mértékben csökkentik az éves inflációt az elkövetkezendő időszak során. Az árszínvonal változatlanságát feltételezve a bázishatások 2023 végéig 6,7%-ra csökkentenék a jelenleg 14%-on alakuló lengyel inflációt (15. ábra).

13. ábra. *A HICP és a bázishatások alakulása az eurózónában*

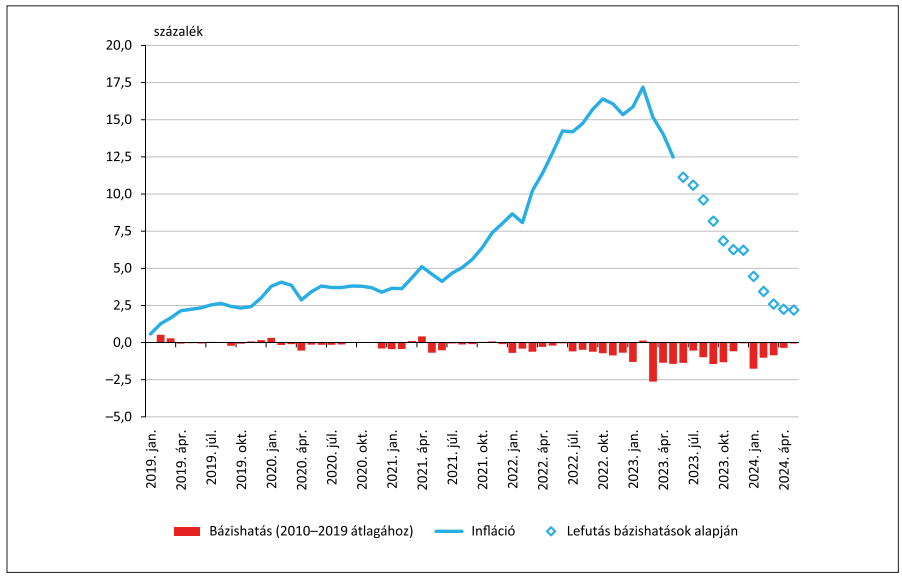
Forrás: Eurostat, MNB-számítás

14. ábra. *Az infláció és a bázishatások alakulása Csehországban*

Megjegyzés: HICP-adatok alapján.

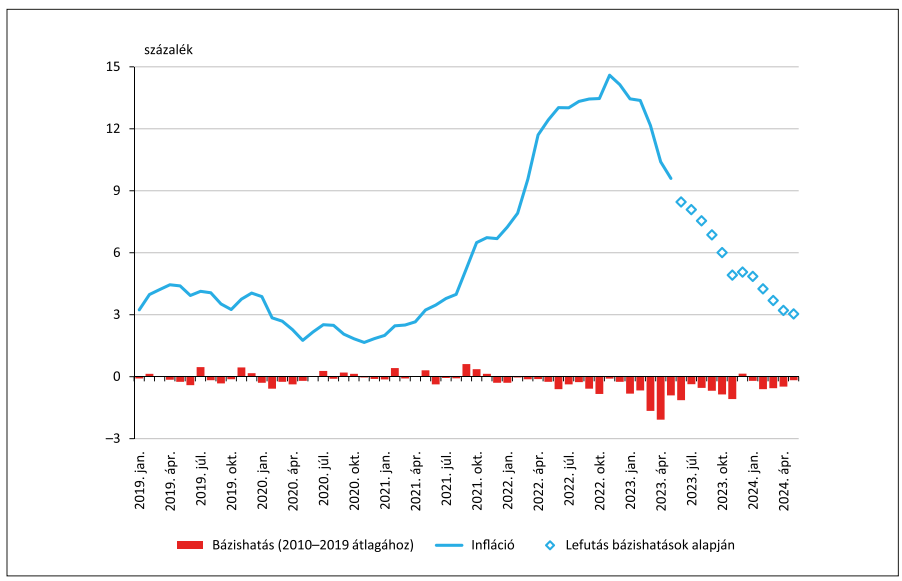
Forrás: Eurostat, MNB-számítás

15. ábra. *A HICP és a bázishatások alakulása Lengyelországban*

Megjegyzés: HICP-adatok alapján.

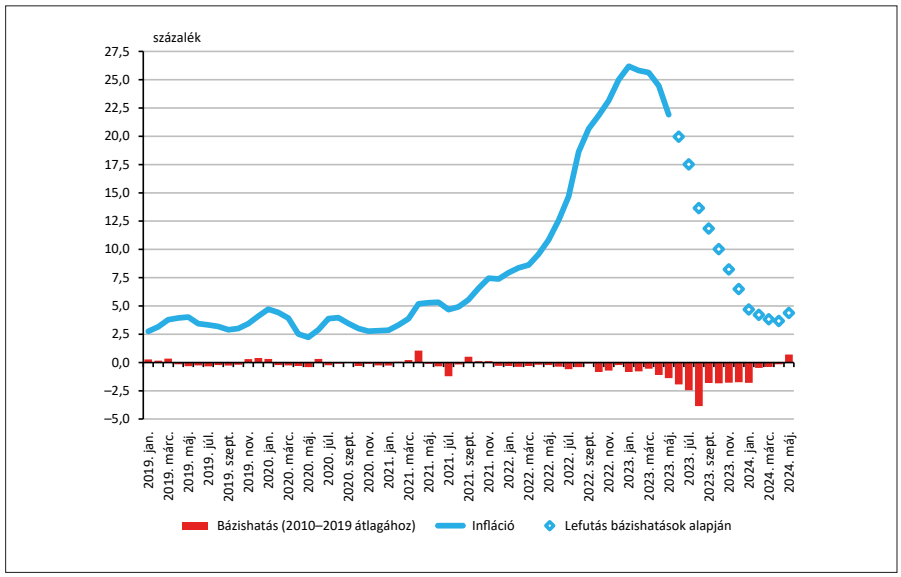
Forrás: Eurostat, MNB-számítás

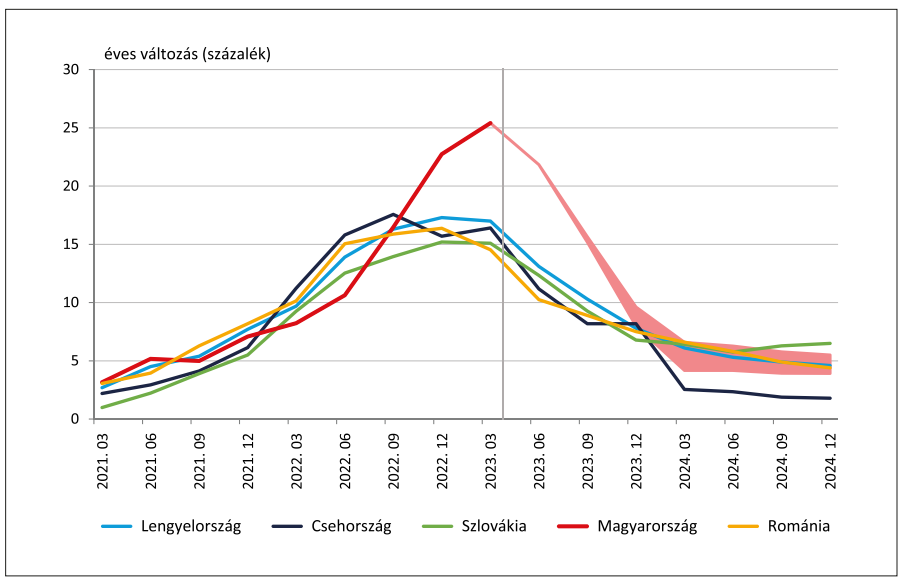
16. ábra. *A HICP és a bázishatások alakulása Romániában*

Megjegyzés: HICP-adatok alapján.

Forrás: Eurostat, MNB-számítás

17. ábra. *A HICP és a bázishatások alakulása Magyarországon*
Megjegyzés: HICP-adatok alapján.
Forrás: Eurostat, MNB-számítás

18. ábra. *A hazai és régiós infláció várható alakulása a jegybanki előrejelzések alapján*
Forrás: nemzeti jegybankok

A bázishatások *Románia* esetében is érdemben hozzájárulnak az infláció mérséklődéséhez. Változatlan árszínvonalat feltételezve a bázishatások az idei év végig 5,5 százalékponttal 5% közelébe mérsékelnék az éves áremelkedés ütemét (16. ábra).

Magyarországon a bázishatások jelentős mérséklő hatást fejtenek ki az éves árdinamika alakulására. Változatlan fogyasztói árakat feltételezve a bázishatások idén decemberig 8,2%-ra, jövő év első negyedévében pedig 5% alá mérsékelnék az áremelkedés éves ütemét (17. ábra).

Összességében tehát a kormányzati intézkedéseken túlmenően az inflációt az év második felétől bázishatások (elsősorban az elmúlt évi drasztikus élelmiszerár-emelkedés, az átlagfogyasztás fölötti rezsidíj-emelkedés és a benzinársapka kivezetése kapcsán jelentkezett áremelkedés bázisból való kiesése), valamint az MNB 2021 közepén megkezdett szigorító intézkedéseinek érvényesülése állítja gyorsan csökkenő pályára. Az év végére a fogyasztói árindex az egy számjegyű tartományba kerülhet, az éves infláció a 16,5–18,5% közötti tartományban alakulhat.

Felhasznált irodalom

Amaglobeli, D. et al. (2022): Fiscal Policy for Mitigating the Social Impact of Hugh Energy and Food Prices. *IMF Notes,* no. 2022/001. Online: https://www.imf.org/en/Publications/IMF-Notes/Issues/2022/06/07/Fiscal-Policy-for-Mitigating-the-Social-Impact-of-High-Energy-and-Food-Prices-519013

Amaglobeli, D. et al. (2022): Targeted, Implementable, and Practical Energy Relief Measures for Households in Europe. *IMF Working Papers,* no. 262. Online: https://doi.org/10.5089/9798400227400.001

Amaglobeli, D. et al. (2023): Policy Responses to High Energy and Food Prices. *IMF Working Papers,* no. 2023/074. Online: https://doi.org/10.5089/9798400237768.001

Magyar Nemzeti Bank (2023): *Inflációs jelentés.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Online: https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/inflacios-jelentes

Prime Minister of Poland (2022): We Are Doing All We Can to Keep Prices Lower and Fight Raging Inflation, Says Polish Prime Minister (2022). *Gov.pl,* 2022. február 1. Online: https://www.gov.pl/web/primeminister/we-are-doing-all-we-can-to-keep-prices-lower-and-fight-raging-inflation-says-polish-prime-minister

Sgaravatti, G. et al. (2023): National Fiscal Policy Responses to the Energy Crisis. *Bruegel,* 2023. június 26. Online: https://www.bruegel.org/dataset/national-policies-shield-consumers-rising-energy-prices

Takáts Előd

Sziklaszilárd elkötelezettség az infláció ellen

Sziklaszilárd elkötelezettség az infláció ellen – ez volt az egyik, számomra talán leglényegesebb következtetése a Bank for International Settlements (Nemzetközi Fizetések Bankja), a Magyar Nemzeti Bank, a London School of Economics and Political Science és a Budapesti Corvinus Egyetem közös *New Age for Central Banking in Emerging Markets* nevű konferenciájának.[1]

Sziklaszilárd elkötelezettség – nagyon erős kijelentés, ráadásul nagyon jelentős kihívással kapcsolatban sikerült megfogalmazni. Több mint egy generáció óta nem volt az infláció olyan magas, mint most – egyes fejlett országokban az 1970-es évek végéig vagy az 1980-as évek elejéig kell visszamennünk, hogy ilyen magas inflációt lássunk.

A központi bankok keresztúton állnak. Keskeny, alig kitaposott, tüskés bokrokkal szegélyezett, nehezen járható út vezet felfelé: ez az infláció letörésének útja, a pénzünk értékének védelme. De van egy másik, széles út is: kényelmesen kikövezett, de lefelé tart. Ez a széles út az infláció elszabadulásának az útja, az árstabilitásnak, a pénzünk értékének a fokozatos elvesztése. A konferencia résztvevői egyértelműen a keskeny, nehezen járható út mellett foglaltak állást: de ahhoz, hogy ezen az úton végig tudjunk menni, sziklaszilárd elkötelezettségre van szükség.

Miért is fontos az infláció letörése? Miért fontos az árstabilitás?

A központi bankok szerepe azért kritikus, mert a modern pénzrendszer a bizalmon alapul – és ez a bizalom az alapja a modern gazdaság működésének. A modern pénz mögött nem áll valamilyen fizikai eszköz, mint az arany vagy az ezüst. A modern pénz értékét az adja, hogy a pénz birtokosa jogosan számít arra, hogy az általa birtokolt pénzt mások a jövőben elfogadják, azért cserébe árut vagy szolgáltatást adnak, méghozzá a maihoz hasonló árak mellett. Az árstabilitás a modern gazdaság alapja: enélkül egy sor, ma teljesen természetesnek vett gazdasági tranzakció nem tudna megvalósulni. A modern pénz kibocsátása óriási hatalom, hiszen nem kell hozzá

[1] A konferenciát a Budapesti Corvinus Egyetemen rendezték meg 2023. március 17-én. A részletes program elérhető a konferencia honlapján: https://www.uni-corvinus.hu/post/landing-page/new-age-of-central-banking-in-emerging-markets-conference.

https://doi.org/10.36250/01181_37

sem arany, sem ezüst, csak nyomtatni kell – illetve a digitális gazdaságban már papír sem szükséges a pénzkibocsátáshoz. Ugyanakkor óriási felelősség is: miután nem áll a pénz mögött fizikai eszköz, egyedül a központi bank (és a mögötte álló nemzetgazdaság) hitelessége az, ami garantálja a pénz értékét.

A bizalom, a központi bank hitelességének sérülése elvezethet először a magas inflációhoz, a nemzeti fizetőeszköz gyors leértékelődéséhez vagy éppen a dollarizációhoz, ahol külföldi fizetőeszköz veszi át a nemzeti fizetőeszköz szerepét. Szélsőséges esetben, mint a II. világháború után Magyarországon, hiperinfláció során a pénz megszűnik általános fizetőeszközként működni, és barter veszi át a szerepét. A pénz iránti bizalom tehát olyan a modern gazdaságban, mint az oxigén a levegőben: ha megvan, valószínűleg nem is figyelünk fel rá, de a hiánya azonnal feltűnik!

Ez a bizalom ma megvan. Visszatekintve a globális pénzügyi válság óta eltelt hosszú évtizedre a feltörekvő országok központi bankjai különösen sikeresen megerősítették a pénzük iránti bizalmat. Az infláció alacsony szinten stabilizálódott, az inflációs célt követő központi bankok esetében közel a megállapított inflációs célokhoz. A pénzügyi stabilitás is erősödött, a feltörekvő piaci bankok és más pénzügyi szereplők látványosan megerősödtek.

Az elszabaduló infláció azonban pontosan ezt a bizalmat áshatja alá. A Covid–19-járvány után megjelenő inflációt eleinte sokan nem vették komolyan. Sokan várták, hogy a kereslet és a kínálat nem tud ugyanúgy egyszerre helyreállni, mint amennyire egyszerre a járványügyi karanténok mindkettőt lezárták. Így a megjelenő inflációt sokan átmenetinek is gondolták. A pandémia alatt alkalmazott monetáris és fiskális ösztönzők azonban szélesebb inflációs nyomást fejtettek ki: az árukban megjelenő infláció hamarosan átterjedt a szolgáltatások terére. Már az orosz–ukrán háború előtt világossá vált, hogy az infláció tartós és globális jelenség – a háborús energia- és élelmiszer-infláció ezt még hangsúlyosabbá tette.

A központi bankok feladata világos: ezt a lassan tartóssá váló inflációt meg kell fékezni, mielőtt aláássa a modern pénzben meglevő bizalmat. Ehhez kell a sziklaszilárd elkötelezettség, mert a szükséges monetáris szigorítás (így a kamatemelés és a kvantitatív lazítás visszafogása) súlyos negatív mellékhatásokkal jár. Nem egyszerű a keskeny úton végigmenni.

A központi bankoknak azonban szembe kell nézniük a szigorú monetáris politika erőteljes mellékhatásaival. Ezek közül három különösen releváns: lassuló gazdasági növekedés, növekvő költségvetési hiány és gyengülő pénzügyi stabilitást.

Először is, a monetáris szigorítás lelassítja a gazdasági növekedést. A lassabb gazdasági növekedés a szigorúbb monetáris politika szándékolt következménye: az alacsonyabb növekedés alacsonyabb keresletet és alacsonyabb inflációs nyomást

jelent. Azonban az alacsonyabb növekedés magasabb munkanélküliséget és kisebb profitot jelent a befektetők számára.

Másodszor, ahogy a kötvények és a hitelek átárazódnak, a magasabb kamatlábak növelik az állami és magánadósságok kamatterheit. Költségvetési szempontból az egybeesés különösen fájdalmas: a kamatokhoz kapcsolódó kiadások pontosan akkor emelkednek, amikor a gazdasági lassulás növeli a költségvetési hiányt (a kisebb adóbevételek és a megnövekedett szociális transzferek révén). Hasonlóképpen a vállalatok pontosan akkor szembesülnek magasabb kamatkiadásokkal, amikor nyereségességük a gyengébb növekedéstől amúgy is szenved.

Harmadszor, a monetáris szigorítás pénzügyi stabilitási kockázatokhoz is vezethet. Ennek az az oka, hogy a kamatlábkockázat természetszerűleg együtt jár a pénzügyi közvetítéssel: a bankok rövid lejáratú betétek és hosszú lejáratú hitelek között közvetítenek. Ha ezek a kamatlábkockázatok fedezetlenek maradnak, és a rövid lejáratú kamatok gyorsabban emelkednek, mint a hosszú lejáratú kamatok (ami a monetáris szigorítás velejárója), akkor a bankok jövedelmezősége csökken. Szélsőséges esetekben a bankok tönkre is mehetnek, ahogy ez a Silicon Valley Bank esetében meg is történt.

A fenti három mellékhatás eltérő egyes országok között. A központi bankoknak ezeket – a mandátumokkal összhangban – alaposan figyelembe kell venniük a megfelelő monetáris szigorítási ütemterv tervezése során. Ezért a monetáris szigorításra nincs mindenkire érvényes recept. Azonban, még ha erősek is, a mellékhatások nem indokolhatják az árstabilitás feladását. Az árstabilitás feladása hosszú távon fájdalmas: a hitelesség elvesztése az 1970-es években látott stagfláció megismétlődését kockáztatja, amikor az alacsony gazdasági növekedés egybeesett a magas inflációval. Az elvesztett hitelesség visszaszerzése pedig az 1970-es évek vége és az 1980-as évek eleje recesszióinak visszatérését kockáztatja. A magasabb infláció széles, könnyen járható útja lefelé vezet – az árstabilitás elvesztésének igazi negatív hatásai majd csak hosszú távon válnak teljesen láthatóvá. Az árstabilitás feladása egyszerűen nem éri meg.

A mellékhatások rávilágítanak a jegybanki függetlenség szükségességére is. A valóban fájdalmas mellékhatások arra ösztönözhetnek gazdasági vagy politikai érdekcsoportokat, hogy saját rövid távú érdekeik mentén ellenálljanak az árstabilitás eléréséhez szükséges lépéseknek. A központi bankok pontosan azért függetlenek, és pontosan azért is kell függetlennek maradniuk, hogy ellen tudjanak állni ezeknek a nyomásoknak.

Összefoglalóan, a központi bankok egygenerációnyi idő óta nem látott kihívással, magas inflációval szembesülnek. Az infláció letörése elsőrendű gazdasági érdek: az árstabilitás a modern gazdaság sikeres működésének kulcsa. Ugyanakkor az árstabilitáshoz szükséges monetáris politika rövid távon nagyon is fájdalmas mellékhatásokkal jár: lassabb gazdasági növekedés, nagyobb kamatkiadások és pénzügyi stabilitási kockázatok.

A központi bankok válaszúton állnak: keskeny, nehezen járható út vezet felfelé, az árstabilitáshoz és a tartósan erős gazdasági növekedéshez. És van egy másik, széles, könnyen járható, de lefelé vezető út, amely rövid távú előnyökkel kecsegtet – de hosszú távon az árstabilitás feladása az egész nemzetgazdaságot gyengíti. Ezen a keresztúton a központi bankoknak jól kell választaniuk. Ilyenkor van szükség a sziklaszilárd elkötelezettségre az árstabilitás iránt. Sziklaszilárd elkötelezettségre a nehezen járható, de felfelé tartó keskeny út választása iránt. Ezért volt a BIS–LSE–MNB–Corvinus-konferencia egyik fő közös üzenete a sziklaszilárd elkötelezettség.

Csáki György

A világélelmezési válság új hulláma a 2020-as évtized elején

50 éve, 1972-ben mutatták be a *Római Klub* első jelentését, a *Meadows-jelentés*ként is aposztrofált, *A növekedés határai* című tanulmányt,[1] amely a világgazdaság hosszú távú elemzésére alapozott ajánlásokat fogalmazott meg. A tanulmány s az abból készült könyv megjelenésekor vihart kavart, de legfontosabb jóslatai, amelyek a megjelenéskor a legerősebb kritikát váltották ki, hamar valósággá váltak. A művet – az elmúlt fél évszázad világgazdasági fejlődésének tapasztalatai alapján – ma már egyértelműen korszakalkotónak látjuk. A tanulmány öt, a világgazdaság jövőjét meghatározónak minősített tényezőt elemez, amelyek önmagukban és kölcsönhatásukban is korlátozhatják a világgazdasági növekedést: *a népességnövekedés, a mezőgazdasági (és élelmiszeripari) termelés, a nem megújuló erőforrások kimerülése, az ipari termelés és a környezetszennyezés.* Az előre jelzett élelmiszerhiány, a kimerülő energiaforrások és a veszélyesen növekvő környezetszennyeződés alapján fogalmazták meg a szerzők a „zéró növekedés" gondolatát,[2] mondván: a jelzett globális problémák a dinamikus növekedés folytatódása esetén megoldhatatlanná válnak az emberiség számára, s a földi élet fennmaradását veszélyeztetik.

A *nulla növekedés* mint javasolt megoldás nem valósult meg, nem valósulhatott meg. Nem pusztán azért, mert a gazdaságban a technológiai haladás s a felhalmozási kényszer következtében önmozgás érvényesül. Ahhoz ugyanis, hogy világméretekben nulla legyen a növekedés, az kell – feltételezve, hogy az elmaradott országokban elengedhetetlen a növekedés, a fejlődés, hogy a fejlett országokban negatív legyen

[1] Meadows et al. 1972; magyarul: Meadows et al. 1973.

[2] A koncepció a 2010-es években a *degrowth* fogalmában „született újjá": „a *degrowth* új kulcsszó, amelynek tudományos alapja van, másrészt olyan kulcsszó, amely annak felismerésen alapul, hogy a folyamatos gazdasági növekedés nemcsak fenntarthatatlan, de nem is kívánatos, harmadrészt olyan társadalmi mozgalom, amely politikailag fellép a növekedésre berendezkedett gazdaságok önpusztító útjának megállítása érdekében." (Petridis et al. 2015: 176.)

https://doi.org/10.36250/01181_38

a növekedés. Ez pedig, politikai szempontok miatt, elképzelhetetlen. A *növekedés árát azonban meg kellett fizetni,* s folyamatosan fizeti is a világ – a környezet folyamatosan növekvő szennyezettsége, a globális felmelegedés s annak egyre súlyosabb következményei révén: „A dinamikus globális gazdasági növekedést az üvegházhatású gázok (GHG) kibocsátásának jelentős növekedése kísérte. Ennek nagy része a fosszilis energiahordozók növekvő felhasználásából származott, de kedvezőtlen hatással volt a mezőgazdaság, az erdők kiirtása és az ipar is. A világ egyelőre meg sem közelíti azt a pályát, amelynek révén a globális felmelegedés – hosszabb távon célul kitűzött – legfeljebb 2 °C-os mértéke tartható lehetne."[3]

1990 és 2020 között a világ erdőségeinek kiterjedése 4,19%-kal (India területének fele!) csökkent, Latin-Amerika és Afrika a föld légköre szempontjából meghatározó jelentőségű esőerdeinek területe 13-14%-kal. Folyamatos a *globális felmelegedés:* míg 1850 és 1900 között minden 10 évre 1-1 hőhullámos, szárazság sújtotta és extrém viharral jellemezhető év esett, addig mára 1 fokos átlagos hőmérséklet-emelkedés mellet minden 10 évre három hőhullám és két szárazság jut. További 1 fokos átlagos hőmérséklet-emelkedés esetén a hőhullámos évek száma ötre, a szárazság sújtotta éveké pedig háromra emelkedhet. A globális felmelegedés alapvető oka a *fosszilis tüzelőanyagok* (kőolaj, földgáz, szén) elégetése – márpedig a világ villamosenergia-termelése 33,8%-ban szén, 22,8%-ban földgáz és 4,4%-ban kőolajszármazékok eltüzelésén alapul. A természetes vizek és a talaj szennyeződése, a hatalmas tömegű hulladék felhalmozódása a szárazföldön és a tengerekben, a különböző ökoszisztémák állapotának romlása, pusztulása és a vadon élő állatok kihalása egyaránt hozzájárul a természeti környezet káros, nemkívánatos megváltoztatásához.

A népességrobbanásra vonatkozó 1972. évi kasszandrai jóslat nem valósult meg: a népeségnövekedés az 50 évvel ezelőtt prognosztizálhatónál alacsonyabb lett. A *US Census Bureau* világnépesség-órája szerint a világ népessége 2023. február 22-én (13:00 órakor) 7 953 245 632 fő volt, és várhatóan 2023 októberének végére eléri a 8 milliárd főt.[4] Ez a népességszám több mint 10%-kal haladja meg a 2015-ös 7,2 milliárd fős világnépességet, noha *a népességnövekedés üteme több évtizede lassul.* Ez a lassulás várhatóan mindaddig folytatódik, amíg a népességnövekedés üteme 2080–2100 körül el nem éri a nullát – körülbelül 10,4 milliárd fős világnépességnél.[5]

A világélelmezési probléma sem súlyosbodott olyan mértékben, mint ahogy a Meadows-jelentés prognosztizálta: részben a fent jelzett alacsonyabb

[3] Elekes–Halmai 2015.

[4] Tekintettel arra, hogy a *US Census Bureau* számításai szerint a Föld népessége percenként 140 fővel gyarapszik.

[5] United Nations 2023.

népességnövekedés, részben az agrotechnológiai fejlődés, s nem utolsósorban az abszolút szegénység csökkenése következtében. A világgazdaságban három évtizeden át csökkent a mélyszegénységben (2017-es vásárlóerő-paritáson számolva fejenként és naponta kevesebb mint 2,15 dollárból) élők száma: 1990-hez viszonyítva 1 milliárd fővel. Az 1 milliárd ember mintegy 60%-a Kínában és Indiában emelkedett ki a mélyszegénységből. A mélyszegénységtől sújtottak 56,7%-a a szubszaharai Afrikában, 29,7%-a pedig Dél-Ázsiában (az indiai szubkontinensen) él.[6] „Az elmúlt 25 évben több mint egymilliárd ember lábalt ki a mélyszegénységből, és a globális szegénységi ráta ma alacsonyabb, mint eddig bármikor a történelemben. Ez korunk egyik legnagyobb emberi vívmánya" – jelentette ki 2018-ban *Jim Yong Kim,* a Világbank akkori elnöke. Hozzátette ugyanakkor: „De ha 2030-ra véget akarunk vetni a szegénységnek, sokkal több beruházásra van szükségünk, különösen a humán tőke fejlesztésében, annak érdekében, hogy elősegítsük a még mindig szegények eléréséhez szükséges inkluzív növekedést."[7]

A tendencia azonban 2020-ban megszakadt, amikor a Covid–19-válság okozta zavarok miatt a szegénység nőtt. A mélyszegénységben élők száma 70 millióval, több mint 700 millió főre emelkedett, arányuk elérte az össznépesség 9,3%-át, szemben a 2019. évi 8,4%-kal. A Világbank adatai szerint 2022 végén 685 millió ember élt mélyszegénységben a Földön. A jelenlegi tendenciák alapján 2030-ban még mindig 574 millió ember, a világnépesség mintegy 7%-a kényszerül napi 2,15 dollárnál kevesebből élni. További kihívást jelent, hogy a mélyszegénység a világ azon részein koncentrálódik, ahol a legnehezebb azt felszámolni: a szubszaharai Afrikában, a konfliktusok sújtotta régiókban és vidéki területeken.[8]

Az alultáplált emberek száma a világon a FAO becslései szerint 2007-ig a korábban becsültnél meredekebben csökkent, ennek eredményeként a fejlődő világ egésze közelebb került a millenniumi fejlesztési célokban (MFC)[9] megfogalmazott célkitűzés eléréséhez, vagyis a krónikus éhezésben szenvedők arányának felére csökkentéséhez 2015-ig. Az alultápláltság mértéke a fejlődő országok esetében 1990–1992-ben az össznépesség valamivel több, mint 23,2%-a volt – amely az MFC 11,6%-os célkitűzését jelentette 2015-re.[10] Az alultápláltság a legdinamikusabban az ázsiai és a csendes-óceáni térségben csökkent, míg a szubszaharai Afrikában elmaradt a célkitűzéstől.

6 Desjardins 2018.
7 World Bank 2018.
8 World Bank 2022.
9 Az Egyesült Nemzetek Szervezete által 2000-ben elfogadott komplex célrendszer a szegénység, az alultápláltság és a környezeti károk csökkentése érdekében (*Millennium Development Goals,* MDG).
10 FAO 2012: 8.

2015-re az alultáplált emberek száma 216 millió fővel csökkent, amely a világnépesség 12,6%-át jelentette – az MFC-ben megfogalmazott célértéknél 1 százalékponttal többet. A 129 fejlődő ország közül 72-ben teljesült a cél. A 2014–2016-os időszakban 794,6 millió alultáplált ember élt a Földön – közülük 779,9 millió a fejlődő országokban. Afrikában 232,5 millióan éheztek – közülük 220 millióan a szubszaharai Afrikában. Az 511,7 millió alultáplált ázsiai közül 145,1 millió Kelet-Ázsiában, 281,4 millió pedig Dél-Ázsiában élt. Ez azt jelenti, hogy az afrikai népesség 20, az ázsiainak pedig 12,1%-a volt alultáplált a FAO kritériumai alapján.[11]

Alapvetően Kína eredményei határozzák meg Kelet-Ázsia általános teljesítményét az alultápláltság csökkentésében: a fejlődő országokban az éhezők számának csökkenésében elért eredmények közel kétharmadát Kína érte el 1990–1992 és 2014–2016 között. A régióban Kína és a Koreai Köztársaság teljesítette az MFC célkitűzéseit. Tekintettel ugyanakkor nagyságára, Kínában a FAO becslései szerint 2015-ben még mindig 134 millió ember éhezett, így Kína az az ország, ahol a legnagyobb az alultáplált emberek száma.[12]

2015-ben az ENSZ új hosszú távú élelmezési programot fogadott el (*2030 Agenda for Sustainable Development;* röviden: *Agenda 2030*), amely már nem egyszerűen az *alultápláltság* (*undernutrition* – az éhezés diplomáciában használatos eufemisztikus kifejezése), hanem a *rosszul tápláltság* (egészségtelen táplálkozás, *malnutrition*) csökkentését tűzte célul.[13] A 2015–2019 közötti időszakban azonban nem sikerült a kijelölt célok irányába haladni.

2019-ben a FAO becslése szerint közel 690 millió ember éhezett (a világnépesség 8,9%-a), 10 millióval több, mint az előző évben, és közel 60 millióval több, mint öt évvel korábban. Az alultáplált emberek többsége, 381 millió ember 2019-ben is Ázsiában élt. Több mint 250 millióan éltek alultápláltan Afrikában, ahol az elszegényedett és az alultáplált emberek száma gyorsabban nő, mint a világ bármely más régiójában.[14]

A 2020-as évek elejének váratlan sokkjai tovább rontottak a helyzeten. Öt nemzetközi gazdasági szervezet – az *IMF,* a *Világbank-csoport,* a *FAO,* a *WTO* és a *WFP (UN World Food Programme)* vezetőjének 2023. február 8-án kiadott közös közleménye szerint: „A korábban évtizedekig tartó fejlődés után világszerte újra növekszik a szegénység és az élelmiszer-biztonság hiánya. *Az ellátási láncok megszakadása, az éghajlatváltozás, a Covid–19-világjárvány, a növekvő kamatlábak miatti pénzügyi*

[11] FAO 2015: 8.
[12] FAO 2015: 15.
[13] United Nations 2015.
[14] FAO 2020: 3.

szigorítás és az ukrajnai háború példátlan sokkot okozott a globális élelmezési rendszerben, amely a legkiszolgáltatottabbakat sújtotta leginkább. Az élelmiszer-infláció továbbra is világszerte magas – több tucat országban két számjegyű."[15] A WFP szerint 79 országban 349 millió ember élelmiszer-biztonsága vált súlyosan bizonytalanná. Az alultápláltság gyakorisága háromévnyi romlást követően tovább növekszik. A helyzet várhatóan tovább súlyosbodik, mivel a globális élelmiszer-ellátás az előrejelzések szerint 2022–2023-ban hároméves mélypontra esik vissza. 24 országban alakult ki szükséghelyzet, amelyet a FAO és a WFP éhínséggócokként azonosított, és amelyek közül 16 Afrikában található.[16]

A *FAO* (összetett) élelmiszer-árindexe (*FAO Food Price Index,* FPI)[17] 2021-ben a 2015–2020-as átlagnál 31,85%-kal volt magasabb, s 2022-ben további 14,31%-kal nőtt. Az FPI 2022 márciusában érte el a csúcsot 159,7 ponttal, ezután kis csökkenés ellenére 2022 júniusáig 150 pont fölött maradt, majd hónapról hónapra csökkent – a 2023. januári érték, 131,2 pont még mindig meghaladja a 2021. decemberi 125,7 pontot.[18] 2021-ben váratlanul 65%-kal megugrott a növényi olajok átlagára, amely a háború következtében 2022-ben további 13,88%-kal nőtt – ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Oroszország és Ukrajna egyaránt ezen termékcsoport legnagyobb exportőrei közé tartozik.[19] 2021-ben a gabonák világpiaci ára is drámaian, 36,74%-kal nőtt, ezt 2022-ben további 17,91%-os éves átlagos áremelkedés követte,[20] ez is nyilvánvalóan nagyrészt a háború következménye, hiszen Oroszország a világ legnagyobb búzaexportőre – Ukrajna az ötödik ebben a rangsorban; Ukrajna (Ausztrália mögött) a világ második legnagyobb árpaexportőre, Oroszország a harmadik; a világ kukoricaexportőrei között (az USA-t és Argentínát követve) Ukrajna a harmadik, Oroszország a hatodik.[21]

A 2022. március és június közötti, kiugróan magas értékek nyilvánvalóan az orosz–ukrán háború következtében alakultak ki, a 2022 második felében tapasztalt 17,22%-os csökkenés ugyanakkor (a nyersanyagárakhoz hasonlóan) azt mutatja, hogy a világgazdaság megkezdte ugyan a háborús viszonyokhoz való alkalmazkodást, de az élelmiszerárak 2023-ban is rendkívül magasak, s nagy terhet rónak az élelmiszer-importőr fejlődő országokra.

[15] FAO 2023a (kiemelés tőlem: Cs. Gy.).
[16] WFP–FAO 2022.
[17] A hús, a tejtermékek, a gabonák, a növényi olajok és a cukor árindexéből képezett súlyozott átlag.
[18] FAO 2023b.
[19] Ukrajna kiemelkedően a világ legjelentősebb napraforgóolaj-exportőre, Oroszország pedig a második.
[20] FAO 2023b.
[21] FAO 2022b: 9.

A fejlődő, elsősorban természetesen az alacsony jövedelmű fejlődő országok, elsősorban számos szubszaharai afrikai ország rendkívül súlyos, válságos helyzet előtt áll – sem a gazdaság fellendítéséhez, sem szociális támogatásokhoz nem rendelkezik forrásokkal. Jellemző, hogy az élelmiszer-, üzemanyag- és műtrágyaárak inflációjára válaszul a világon összesen mintegy 710 milliárd dollárt költöttek (1 milliárd embert érintő szociális intézkedésekre), ebből mintegy 380 milliárd dollárt gazdasági támogatásokra. Az alacsony jövedelmű országokban azonban csak 4,3 milliárd dollárt költhettek szociális intézkedésekre – a magas jövedelmű országokban 507,6 milliárd dollárt.[22] A nemzetközi pénzügyi szervezetek jelentős erőfeszítéseket tesznek a leginkább rászoruló országok támogatására: a Világbank 30 milliárd dolláros, 2022 áprilisától 2023 júniusáig tartó 15 hónapra vonatkozó élelmiszer- és élelmezés-biztonsági csomagot hozott létre; a FAO 1 milliárd dollárral támogat 53 országot, a WFP 140 millió ember támogatását kezdte meg egy 14 milliárd dolláros különleges alapból,[23] míg a *Valutaalap* legszegényebb országokat támogató hitelkonstrukciójából *(Poverty Reduction and Growth Trust)* 15,9 milliárd SDR (= 21,11 milliárd USD) fordítható az élelmezési válság enyhítésére.[24] Mindez nagy segítséget jelent az érintett országoknak, de kedvezőbb világgazdasági helyzet és hatékony fejlesztési politikák nélkül legfeljebb csak kismértékben enyhíthetik az élelmezési válságot.

A FAO előrejelzése szerint „2030-ban még mindig közel 670 millió ember, a világnépesség 8%-a fog éhezni",[25] ugyanannyi, mint 2015-ben, amikor a FAO elfogadta az éhezés felszámolására irányuló ambiciózus *Agenda 2030* programot. Az elmúlt fél évszázad, kiváltképpen az 1990–2015 közötti időszak minden számottevő haladása ellenére a világ belátható időn belül nem fog tudni megszabadulni a tömeges éhezéstől, alul- és rosszul tápláltságtól. „A globális mezőgazdasági termelékenységnek évente közel 2%-kal kellene növekednie ahhoz, hogy lépést tudjon tartani a növekvő élelmiszerkereslettel"[26] – ám még ha globálisan meg is valósulna ez a fejlődés, a fejlett országok által megtermelt élelmiszertöbblet az adott árszínvonal mellett nem jut el a rászoruló fejlődő országokba.

[22] FAO 2023a.
[23] FAO 2023a.
[24] IMF 2022.
[25] FAO 2022
[26] Elekes–Halmai 2015.

Felhasznált irodalom

Desjardins, J. (2018): The Decline of Extreme Poverty in Perspective. *VisualCapitalist.com,* 2018. szeptember 21. Online: https://www.visualcapitalist.com/decline-extreme-poverty-perspective/

Elekes A. – Halmai P. (2015): Éghajlatváltozás és gazdasági növekedés. Alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaság vs. gazdasági növekedés – kibékíthetetlen ellentét? *Magyar Tudomány,* 176(5), 522–531. Online: http://www.matud.iif.hu/2015/05/03.htm

FAO (2012): *The State of Food Insecurity in the World.* Online: https://www.fao.org/3/i3027e/i3027e.pdf

FAO (2015): *The State of Food Insecurity in the World.* Online: https://www.fao.org/publications/sofi/2015/en/

FAO (2020): *The State of Food Security in the World.* Online: https://www.fao.org/3/ca9692en/ca9692en.pdf

FAO (2022a): *The State of Food Security and Nutrition in the World 2022.* Online: https://www.fao.org/publications/sofi/2022/en/

FAO (2022b): *The Importance of Ukraine and the Russian Federation for Global Agricultural Markets and the Risks Associated With the Current Conflict.* Online: https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/faoweb/2022/Info-Note-Ukraine-Russian-Federation.pdf

FAO (2023a): *The Global Food and Nutrition Security Crisis. Joint Statement by the Heads of FAO, IMF, World Bank, WFP and WTO.* Online: https://www.fao.org/newsroom/detail/joint-statement-by-the-heads-of-fao-imf-world-bank-wfp-and-wto/en

FAO (2023b): *FAO Food Price Index.* Online: https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/

IMF (2022): *Poverty Reduction and Growth Trust – 2022. Borrowing Agreements with the Government of Canada as Represented by the Minister of Finance, the Bank of Italy, the Government of Japan and the Bank of Spain.* Online: https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/PP/2022/English/PPEA2022051.ashx

Meadows, D. H. et al. (1972): *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind.* New York: Univers Book. Online: https://doi.org/10.1349/ddlp.1

Meadows, D. et al. (1973): *A növekedés határai.* Budapest: Kossuth.

Petridis, P. – Muraca, B. – Kallis, G. (2015): Degrowth: Between a Scientific Concept and a Slogan for a Social Movement. In Martínez-Alier, J. – Muradian, R. (szerk.): *Handbook of Ecological Economics.* Cheltenham: Edward Elgar, 176–200. Online: https://doi.org/10.4337/9781783471416.00012

United Nations (2015): *General Assembly: Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* Online: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/89/PDF/N1529189.pdf

United Nations (2023): *2022 Revision of World Population Prospects.* Online: https://worldpopulationreview.com/

WFP–FAO (2022): *Hunger Hotspots. FAO-WFP Early Warnings on Acute Food Insecurity: October 2022 to January 2023 Outlook.* Online: https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000142656/download/?_ga= 2.256731330. 858355092.1673881754-618635265.1673881754

World Bank (2018): *Decline of Global Extreme Povery Contimues but Has Slowed.* Online: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/09/19/decline-of-global-extreme-poverty-continues-but-has-slowed-world-bank

World Bank (2022): *Poverty.* Online: https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview

Lengyel Imre

A térségek újraiparosításának ellentmondásai: sikeres felzárkózás vagy fejlődési csapda?

Az újraiparosítás az Európai Unióban a 2008-as válság után került előtérbe, Magyarországon is több fejlesztési program támogatja, például februártól a Baross Gábor Újraiparosítási Hitelprogram indult 700 milliárd Ft-os kerettel. A feldolgozóiparban érdekelt külföldi működő tőke becsábítását sokan a fejlett országokhoz történő felzárkózás, a régiók gazdasági növekedése egyik kulcselemének tartják. Arról is élénk vita alakult ki a közelmúltban, hogy az akkumulátorgyárak elősegítik-e Magyarország felzárkózását a fejlett országokhoz, vagy közepes fejlődési csapda kialakulásához járulnak hozzá.

Tanulmányomban[1] a feldolgozóipari profilú vármegyék fejlődését tekintem át 2000 és 2021 között. A térségeknek az EU 14 régebbi tagállamának átlagához történő felzárkózását elemezzük, kitérve feldolgozóiparuk termelékenységének alakulására is. A nagyobb posztszocialista országok feldolgozóipari térségeit is bevonjuk a vizsgálatba: vajon a hazai folyamatok egyediek, vagy Kelet-Közép-Európában hasonlók figyelhetők meg?

A hazai feldolgozóipari vármegyék jellemzői

A felzárkózás a gazdasági növekedés, a fejlődés, a gazdaságfejlesztés stb. témaköréhez kapcsolódik, mindig valamilyen elérendő célhoz történő közeledést fejez ki, amit közgazdasági munkákban széles körben elfogadott mutatókkal mérünk. Több kiváló tudományos elemzés készült Magyarország és Kelet-Közép-Európa gazdasági

[1] A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta, a szerző a „Területi egyenlőtlenségek és gazdasági átalakulás a digitalizáció korában" kutatócsoport tagja.

https://doi.org/10.36250/01181_39

növekedéséről[2] és térségeik fejlődéséről.[3] A 2008-as válságot követően az EU-ban előtérbe került az újraiparosítás, amely főleg a feldolgozóiparra fókuszál, és a területi jellemzőket is fontosnak tartja.[4] A szakmai vitákban többször felmerül, hogy a kevésbé fejlett országok és térségeik újraiparosítása elvezet-e a fejlett országokhoz történő felzárkózáshoz, vagy egy idő után fejlődési csapda alakul ki, és a felzárkózás megtorpan.[5]

A felzárkózás megítélése során többen Ausztria vagy Németország utolérését vizionálják, szerintem mértékadóbb, ha az EU 14 régebbi tagállamának átlagát vesszük alapul (az Egyesült Királyság nélkül), amelyek között nemcsak sikeresek, hanem hozzánk hasonló fejlettségűek (például Görögország, Portugália) is megtalálhatók. A nemzetközi összehasonlítás miatt az Eurostat adatbázisát használom, az egy lakosra jutó GDP (vásárlóerő-paritáson, PPS-ben), a foglalkoztatottak száma *(employed persons)* és a bruttó hozzáadott érték (*gross value added,* GVA, euró) mutatóját veszem figyelembe.

Nehéz határvonalat húzni, milyen mutatók alapján minősítsünk feldolgozóiparinak egy térséget. Ebben az írásban abból indultam ki, hogy a feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya legalább 33%-ot érjen el, a pandémia miatt bázisévnek 2019-et tekintve. Így 5 vármegyét kapunk: Fejér, Győr-Moson-Sopron, Heves, Komárom-Esztergom és Vas. A nagyobb kelet-közép-európai országok közül Csehországban 5, Lengyelországban 3 és Romániában 2 ilyen NUTS3-as területi egység található (Szlovákiában egy sincs). A feldolgozóipari térségek felzárkózásának értékeléséhez Budapestet és a vonzáskörzetének számító Pest vármegyét (együtt Közép-Magyarország) is figyelembe vesszük.

A hazai feldolgozóipari vármegyékben 2019-ben nemcsak a feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya magas (amely országosan 19%), de az elmúlt évtizedben az ország feldolgozóipari foglalkoztatottjainak 30-31%-a ebben az 5 térségben dolgozott, miközben az összes foglalkoztatottnak csak 17-18%-a (1. táblázat). Ezekben a vármegyékben a foglalkoztatás szinte teljes, a foglalkoztatási ráta magas és a munkanélküliségi ráta jóval elmarad az országostól. A feldolgozóipari GVA aránya is igen magas, az országos átlag másfél-kétszerese. Egy-egy térség GDP-je az ott kimutatott GVA-val mozog együtt, emiatt ezekben a vármegyékben a feldolgozóipartól erősen függ a térség felzárkózása.

[2] Győrffy 2021; Halmai 2020, 2023.

[3] Bodnár et al. 2022; Gál 2021; Lengyel–Varga 2018; Páger–Zsibók 2020.

[4] Aiginger–Rodrik 2020; Gál–Lux 2022; Győrffy 2023; Gyurkovics–Vas 2018; Lengyel et al. 2016; Lux 2017; Nagy et al. 2019; Szakálné Kanó 2023.

[5] Diemer et al. 2022; Lengyel et al. 2023; Todaro–Smith 2020.

1. táblázat. *A hazai feldolgozóipari vármegyék néhány adata 2019-ben*

Vármegyék	*A feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya, %**	*Foglalkoztatási ráta, 15–74 évesek, %***	*Munkanélküliségi ráta, % ***	*A feldolgozóipari GVA aránya, %**	*A feldolgozóipari értékesítésből az export aránya, %***	*A külföldi működő tőkéből a feldolgozóipar aránya, %***	*Egy lakosra jutó feldolgozóipari külföldi működő tőke, millió Ft***
Komárom-Esztergom	38,9	63,5	2,9	45,4	83,0	95,5	5,8
Vas	34,3	66,3	2,0	37,9	85,7	92,3	2,4
Győr-Moson-Sopron	33,8	67,0	1,7	42,1	89,4	90,4	2,9
Heves	33,6	60,6	2,6	34,5	91,1	96,3	1,6
Fejér	33,3	65,1	2,5	40,6	81,7	80,6	2,6
Közép-Mo.	10,5	66,0	2,3	11,6	62,6	15,8	0,8
Magyarország	19,0	62,6	3,3	20,6	77,2	42,7	1,2

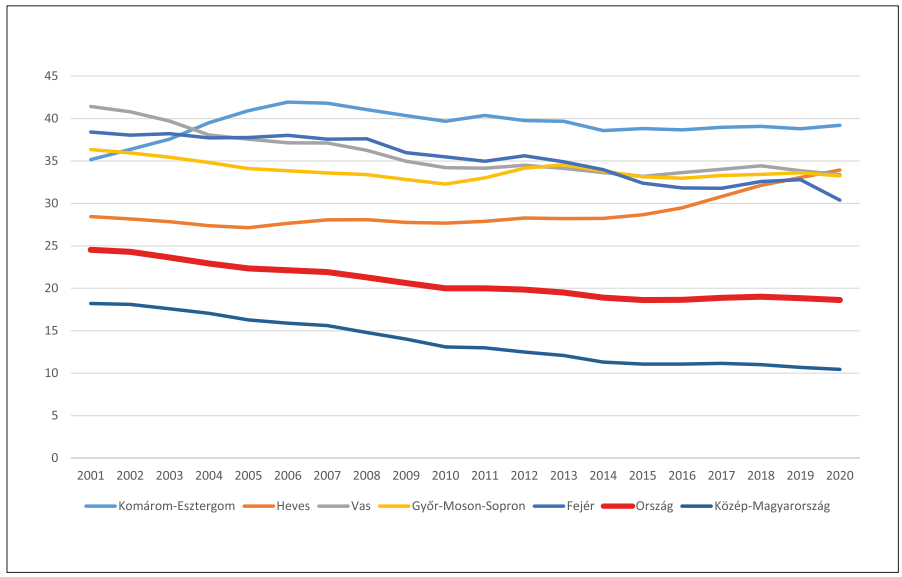
Forrás: * Eurostat, ** KSH

A vizsgált vármegyékben a feldolgozóipari értékesítés nagyobb részét, 80–95%-át az export teszi ki, az ország feldolgozóipari exportjának 44%-a ebből az 5 vármegyéből származik. Különösen a járműgyártás aránya magas a feldolgozóipari exportból, Győr-Moson-Sopronban 83%, Vas vármegyében 62%, Komárom-Esztergomban 40%, Hevesben 29% és Fejérben 20%. Jelentős még a számítógép-, az elektronikai, az optikai termékek exportja két vármegyében, Hevesben 53% és Fejérben 27%.

A külföldi közvetlentőke-befektetéssel működő vállalkozások külföldi tőkéjéből a feldolgozóipar aránya igen magas, négy vármegyében meghaladja a 90%-ot, az egy lakosra jutó érték is jóval nagyobb az országos átlagnál. Az ország feldolgozóipari külföldi működő tőkéjének 45%-a ebben az 5 vármegyében található.

Szembetűnő a főváros térségében, Közép-Magyarországon a feldolgozóipar alacsony aránya mind a foglalkoztatottak, mind a GVA esetében. Ebben a közel 3 millió lakosú térségben dolgozik jelenleg az ország foglalkoztatottjainak 44-45%-a, létszámuk a 2000-es 1,6 millió főről napjainkra 2,1 millióra nőtt, miközben a feldolgozóiparban 290 ezer főről 210 ezerre csökkent.

A vizsgált vármegyékben a feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya mindvégig magas volt, miközben az országos arány fokozatosan csökkenve 2016 óta 19% körül stagnál (1. ábra). Komárom-Esztergomban az évezred elején sok munkahely létesült, főleg Tatabányán (Esztergomban a Suzuki üzeme három évtizede működik),

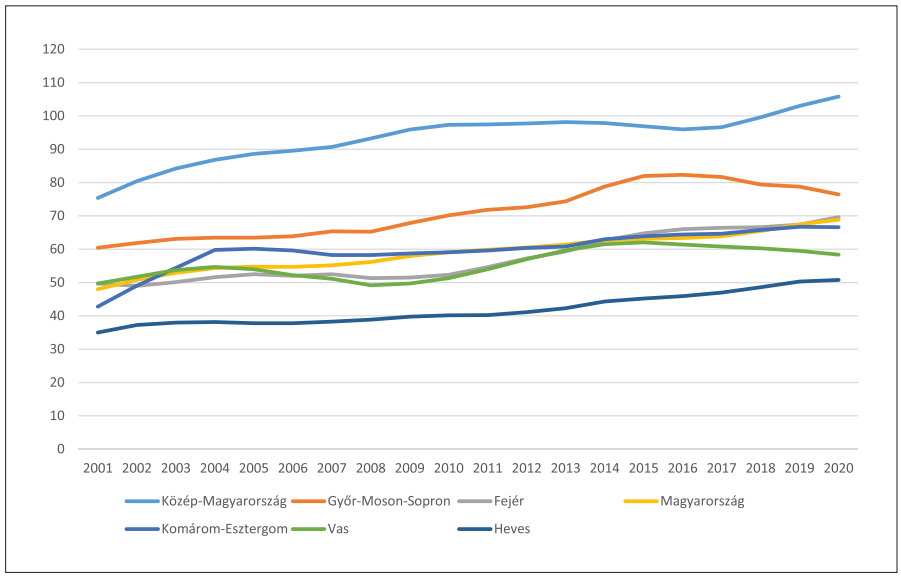
1. ábra. *A feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya, %*

Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.

Forrás: Eurostat

de a vármegyében 2015-től stagnál a létszám. Heves vármegyében 2015 után több feldolgozóipari üzem letelepült, megnőtt a foglalkoztatottak aránya, azaz újraiparosítás (úgynevezett reindusztrializáció) figyelhető meg. A többi 3 vármegyében az arány folyamatosan csökkent, 2014 után nagyjából hasonló szinten, 33-34%-on állnak. Eltérő folyamat zajlik Közép-Magyarországon, ahol a feldolgozóipari foglalkoztatottak aránya lecsökkent két évtized alatt majdnem a felére, itt úgynevezett dezindusztrializáció figyelhető meg, a feldolgozóipar háttérbe szorul.

Az öt feldolgozóipari vármegyében az ezredfordulón 760–770 ezer fős összfoglalkoztatotti létszám a 2008-as válság során 690 ezer főre csökkent, majd fokozatosan emelkedve 2019-ben 830 ezer főt ért el. A feldolgozóipari foglalkoztatottak létszáma két évtizede 290 ezer fő volt, a 2008-as válságot követő években lecsökkent 230 ezerre, majd fokozatosan emelkedve 2018-tól 260–270 ezer fő közötti. Az öt vármegyében az elmúlt két évtizedben a lakosság együttes létszáma 1776 ezer főről 1744 ezerre csökkent (egyedül Győr-Moson-Sopronban nőtt közel 50 ezer fővel, ebből a győri nagyvárosi településegyüttes 18 ezerrel, 227 ezer főről 245 ezerre), azaz csupán a feldolgozóipartól nem várható a népesség számának növekedése, hanem egyéb tényezők is fontosak.

2. ábra. *A feldolgozóipari vármegyékben az egy lakosra jutó GDP (PPS) az EU14 százalékában*

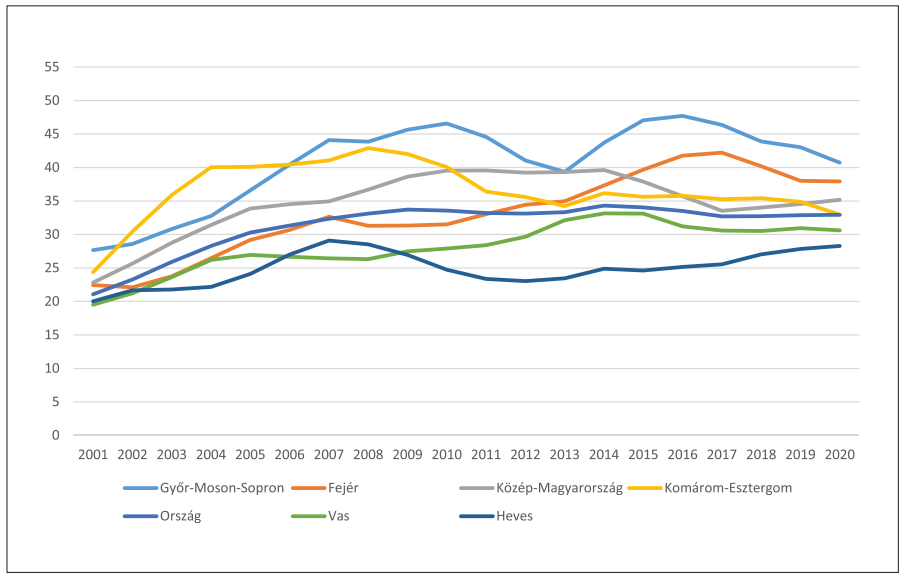
Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.

Forrás: Eurostat

A feldolgozóipari vármegyék felzárkózása

Alapkérdésünk, hogy megfigyelhető-e a feldolgozóipari vármegyék felzárkózása az EU14 átlagához. Az adatok alapján az egy lakosra jutó GDP térségenként eltérő módon alakult, Győr-Moson-Sopronban mindvégig meghaladta az országos átlagot, ami azt is jelenti, hogy a vármegye érdemben hozzájárult az ország felzárkózásához (2. ábra). A másik véglet Heves, ahol a feldolgozóipari foglalkoztatottak magas aránya mellett a felzárkózás lassú és az országos átlagtól mindvégig jelentősen elmarad. A többi 3 vármegye ingadozott az országos átlag körül, amely mozgóátlagos számítási módszerünk szerint 2001-ben 48% volt, 2020-ban pedig 69%. A mi viszont szembetűnő, hogy 2016 után nemcsak megtorpant Győr-Moson-Sopron és Vas vármegye felzárkózása az EU14 átlagához, hanem vissza is esett 4–6 százalékponttal. Ennek a két vármegyének egyoldalú a feldolgozóipara, döntő részét az exportra termelő, külföldi működő tőkén alapuló járműgyártás teszi ki, míg a másik három térség feldolgozóipara valamivel diverzifikáltabb.

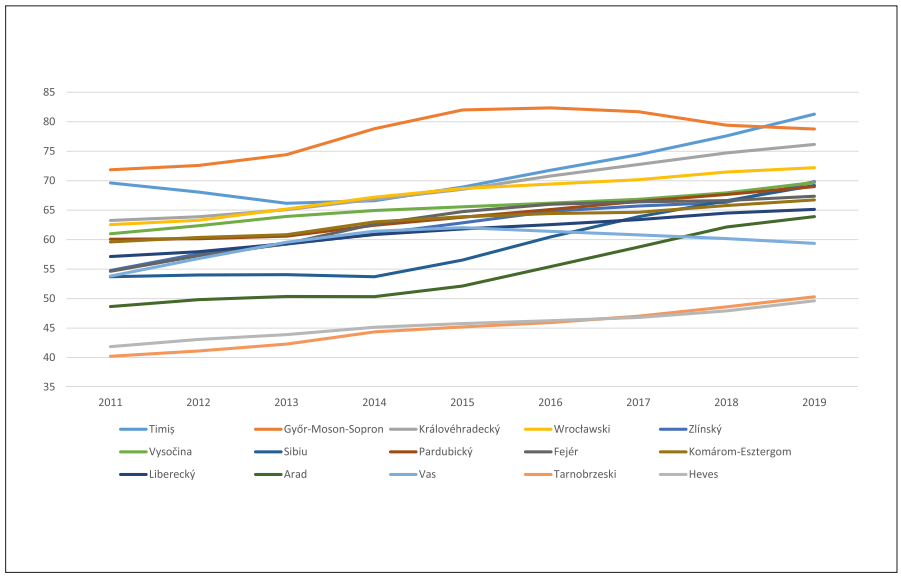
Hosszabb időtávon a szakirodalom szerint egy térség gazdasági növekedése elsősorban termelékenységének alakulásától függ. A vizsgált térségekben

3. ábra. *A feldolgozóipar termelékenységének alakulása, GVA (euró)/foglalkoztatott, az EU14 százaléka*
Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.
Forrás: Eurostat

a feldolgozóipar termelékenysége az egész időszakban javult, de az EU14 feldolgozóiparának átlagához viszonyítva már erőteljes ingadozások figyelhetők meg (3. ábra). Az országos adat 2008-ig dinamikus közeledést jelez, habár nagyon alacsony arányról elindulva, ezt követően mindvégig lényegében stagnálás történt, az arány 30–33% között mozog. Folyó áras euróval számoltunk, így az árfolyamok alakulása is befolyásolta a folyamatokat, de megjegyezzük, hogy a volumenindexes értékek is hasonló trendeket jeleznek.

A feldolgozóipari vármegyéknél is megtorpant a kezdeti gyors felzárkózás, főleg 2008 után, ekkortól eltérő módon alakult a relatív termelékenység, egy-egy nagyobb beruházás jelentős javulást idézett elő, amelyet visszaesés vagy stagnálás követett. Győr-Moson-Sopronban a 2008 utáni visszaesést 2014-től felzárkózási periódus követte, majd 2016-tól újabb jelentős lemaradás. Komárom-Esztergomban a 2008-as visszaesés után 2013-tól lényegében nincs közeledés, a vármegye 35% körül stagnál. Fejér és Vas vármegye kisebb ingadozásokat mutat, de 2016-tól itt is visszaesett a termelékenység az EU14-hez viszonyítva. Hevesben a 2008-as visszaesést követően 2013-tól lassú javulás figyelhető meg, de jóval elmarad az országostól, csak 2020-ban

4. ábra. *A feldolgozóipari térségekben az egy lakosra jutó GDP (PPS) az EU14 százalékában*

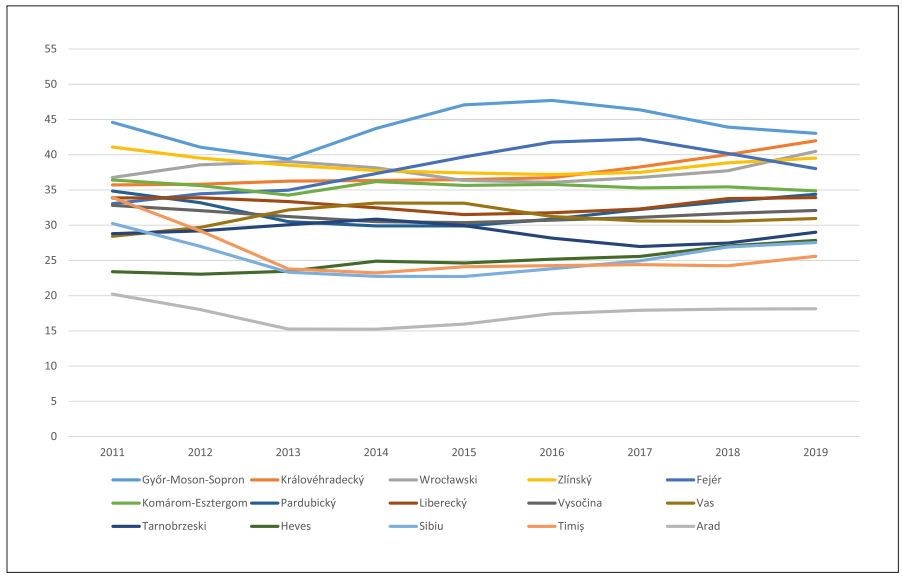
Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.

Forrás: Eurostat

érte el újból a 2006-os arányt. Úgy tűnik, hogy mindegyik vármegyénél egy-egy beruházás által generált felívelést követően megtorpant a felzárkózás, sőt visszaesés következett be. Az évtized végére 30–40% között „összeérnek" a feldolgozóipari térségek relatív termelékenységi mutatói.

Kelet-közép-európai kitekintés

Amint említettük, Kelet-Közép-Európában 15 feldolgozóipari térséget különítettünk el, lengyel adatok 2010-től 2020-ig állnak rendelkezésre, ezért csak erre az évtizedre térhetünk ki. Ennek a 15 térségnek az EU14-hez történő felzárkózása eltérő folyamatokra utal, 2019-ben 4 térség ért el 70–80% közötti arányt, további 8 térség 65–70% között állt, míg 3 jelentősen leszakadt vagy lemaradt. Két magyar térség, Győr-Moson-Sopron és Vas visszaesése egyedi, más térségeknél ez nem figyelhető meg, miként Heves vármegye helyzete is speciális (együtt az egyik lengyel térséggel), lassan fejlődik és jelentősen elmarad a többi feldolgozóiparitól.

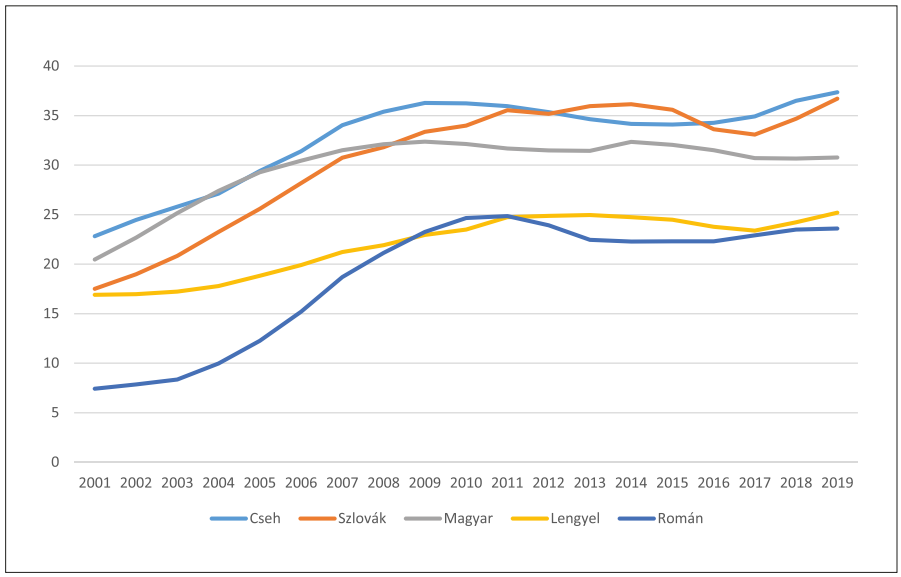
5. ábra. *Térségenként a feldolgozóipar termelékenysége, GVA (euró)/foglalkoztatott, az EU14 százaléka*

Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.

Forrás: Eurostat

A térségek gazdaságára nyilván kihatnak az országos folyamatok, a 15 térségből 5 esetben az egy lakosra jutó GDP az országos átlag fölött van. Például az 5 magyar (az ország 2019-ben 67%-ot ért el) vármegyéből Győr-Moson-Sopron és Fejér, Lengyelországban (68%) a 2 térségből az egyik (Wrocławski), Romániában (64%) a háromból kettő (Timiș és Sibiu), ellenben Csehországban (86%) mind az 5 térség végig jóval elmarad az országos aránytól. A térségek többsége 2019-re a 65–70%-os sávban található, efölött 4, alatta 3 térség helyezkedik el. Az adatok alapján a feldolgozóipari térségeknél megfigyelhető bizonyos felzárkózás, de a két visszaeső magyar vármegye, Győr-Moson-Sopron és Vas kivételével a többiek inkább saját országuk fejlődési ütemével mozognak együtt.

Térségenként a feldolgozóipar termelékenységének alakulását tekintve kijelenthető, hogy egyetlen térség sem tudott jelentős javulást elérni, többségük az EU14 feldolgozóipari átlagának 30–40%-os sávjában található, az utóbbi pár évben alig változtatva helyzetén (5. ábra). Három román (Arad, Timiș és Sibiu) és egy magyar (Heves) térség van leghátul. Megfigyelhető, hogy Győr-Moson-Sopron, Fejér és Vas felzárkózása 2013 és 2016 között kiugró volt, miként ezt követően visszaesésük is, míg a többiek lassú felzárkózása 2016 után újra folytatódik.

6. ábra. *Országonként a feldolgozóipar termelékenysége, GVA (euró)/ledolgozott óra, az EU14 százaléka*
Megjegyzés: 3 éves mozgóátlag.
Forrás: Eurostat

A termelékenység számításánál a vármegyék esetében a foglalkoztatottak létszáma áll rendelkezésünkre, de országokra a ledolgozott órák is elérhetők. Így számolva az 5 kelet-közép-európai országban a feldolgozóipar relatív termelékenysége kisebb-nagyobb eltérésekkel, de hasonlóan alakult 2015-ig: a 2008-as válságig dinamikus a javulás, ezt követően mindenütt megtorpant a fejlődés (6. ábra). 2016-tól viszont Magyarország már eltér a másik négy országtól, amelyeknél 2016–2017-től közeledés figyelhető meg, Szlovákia és Csehország az EU14 átlagának 37%-ra jutott, míg Magyarország maradt 31%-on. A lengyel és a román feldolgozóipar jócskán lemaradva 24-25%-on áll. Az 5 hazai feldolgozóipari vármegyében megfigyelt folyamatok és az ország relatív termelékenységének stagnálása arra is rámutat, hogy a vizsgálatból kimaradt többi hazai térségben sem javult olyan mértékben a feldolgozóipar teljesítménye, amely az ország felzárkózását felgyorsíthatná.

A ledolgozott órák alapján az EU14-ben 2010-től gyorsan javult a feldolgozóipar termelékenysége, részben ennek is köszönhető a kelet-közép-európai országok stagnálása. Magyarországon a feldolgozóipar termelékenysége 2008-ig gyorsan javult, ezt követően az EU14 átlagához hasonlóan növekedett, azaz nem figyelhető meg

a felzárkózás. Az EU14 feldolgozóiparában 2019-ben 55 euró jutott egy ledolgozott órára, míg a hazaiban 17 euró, ami azt is jelenti, habár itthon a feldolgozóipari munkabérek meghaladják a magyar átlagot, csak harmadát teszik ki a nyugat-európainak. A cseh, a szlovák és a lengyel gazdaság esetében látható, hogy szintén lassú a felzárkózás, 2019-ben a cseheknél és a szlovákoknál 21 euró jutott egy ledolgozott órára, míg a lengyeleknél 14 euró és a románoknál 13 euró.

Néhány összegző gondolat

Az öt bemutatott vármegyében a feldolgozóipar szerepe kiemelkedő, a külföldi érdekeltségű vállalatok helyi érdekeltségei dominánsak és jelentős exportot bonyolítanak le. Azt várnánk el, hogy a helyi gazdasági szereplők ezektől a nemzetközileg versenyképes részlegektől átveszik az üzleti tudást, ellesik tapasztalataikat és hasznosítják kapcsolataikat. Az úgynevezett regionális multiplikátorhatások felerősödnek, a helyi beszállítók száma és jövedelmezősége megnő, előbb-utóbb képesek önállóan más nemzetközi partnerekkel is együttműködni. A növekvő jövedelmeket helyben elköltve a gazdaság többi része is felpörög, azaz a térség fejlődése felgyorsul, és a nyugati országokhoz történő felzárkózása megállíthatatlan.

Ezzel szemben az adatok azt mutatják, hogy ezeknek a feldolgozóipari térségeknek a fellendülése csak átmeneti, egy-egy jelentősebb beruházás rövid távon javít ugyan a helyzetükön, de közeledésük pár év után megtorpan, sőt visszaesik, ami az ország felzárkózását is visszafogja. De Kelet-Közép-Európa más országaiban és feldolgozóipari térségeiben is megfigyelhető, hogy a feldolgozóipar termelékenysége az EU14 átlagának 30–40%-a között mozog, sőt, a magyar 2007 óta 31–32% között stagnál. Érzékelhető a centrum és a (fél)periféria kialakulása, a nyugat-európai feldolgozóiparban koncentrálódnak a nagyobb hozzáadott értékű tevékenységek, míg a többit kiszervezik máshová, többek között Kelet-Közép-Európába. De ez tipikus fejlődési csapda, mivel lekötik a munkaerőt, elfoglalják az értékes ingatlanokat, orientálják a képzéseket, kiszorítják a helyi vállalkozásokat stb. A térség felzárkózását csak egy szintig segítik, majd következik a térség megtorpanása, sőt visszafoghatják az ország felzárkózását is.

Nem önmagával a feldolgozóiparral és nem a külföldi érdekeltségű vállalatokkal van a gond, hanem a hazai gazdaságfejlesztési szemlélettel és intézményrendszerrel. Ahol a feldolgozóipar sikeres tud lenni, például egyes német vagy osztrák térségekben, ott az iparág klaszteresedett, a vállalatok döntéshozó részlegei működnek és intenzív kapcsolatban állnak a többi helyi szereplővel, egyetemekkel, önkormányzatokkal,

szakmai szervezetekkel stb. A hazai központosított fejlesztéspolitika egy-egy nagyobb projektet képes ugyan menedzselni a helyi szereplők szűk körét bevonva, de látható, hogy ennek hatékonysága gyenge. Amíg a nagyvárosi térségek, például a 3 milliós fővárosi térség fejlődését a piaci mechanizmusok önmaguktól élénkítik, addig a kisvárosi térségek, például a hazai feldolgozóipari térségek fejlődése nem automatikus, csak összehangolt fejlesztési programokkal van esély a sikerre.

A kisvárosi térségekben integrált, alulról szerveződő fejlesztési stratégiákat kellene kidolgozni, mérsékelve a kedvezőtlen hatásokat. De ehhez nem megfelelők a hazai intézményi feltételek, például a megyei jogú város önkormányzata nem tagja a vármegyei közgyűlésnek, a helyi források és döntési lehetőségek pedig igen korlátozottak. Amíg nem alakul ki a többszintű területi tervezés intézményrendszere a központi, területi és helyi érdekek koordinálására, amíg a döntések és a források centralizáltak, addig a kiemelt feldolgozóipari projektek, például az akkumulátorgyárak csak zárványként, szigetként működnek, a térségben átmeneti fellendülést hozva. Természetesen a költségvetés néhány részmutatója átmenetileg javul, de ennek hosszabb távon igen nagy az ára. Ha a hazai újraiparosítási politika nem változik, akkor szinte biztosra vehető a fejlődési csapdák kialakulása és a feldolgozóipari térségek felzárkózási lehetőségeinek kifulladása.

Egyetérthetünk Aiginger és Rodrik megfogalmazásával: „Összefoglalva, az iparpolitika olyan rendszerszintű megközelítés, amely koordinálja az innovációt, a regionális politikát és a kereskedelempolitikát, középpontjában a feldolgozóiparral, miközben érinti az *upstream* és *downstream* iparágakat, az ágazati változásokat, a klasztereket és a hálózatokat. Olyan társadalmi céloknak kell irányítaniuk, amelyek fenntarthatósághoz és felelősségteljes globalizációhoz vezetnek. A piaci kudarcok korrekcióján túlmutató olyan folyamat ösztönzése az ismeretlenbe, amely nemcsak a szakértőkkel, az érdekcsoportokkal és az állampolgárokkal folytatott párbeszédből profitál, hanem el kell kerülnie a speciális érdekcsoportok általi befolyásolást és a populizmust is."[6]

[6] Aiginger–Rodrik 2020: 203.

Felhasznált irodalom

Aiginger, K. – Rodrik, D. (2020): Rebirth of Industrial Policy and an Agenda for the Twenty-First Century. *Journal of Industry, Competition and Trade,* 20(2), 189–207. Online: https://doi.org/10.1007/s10842-019-00322-3

Bodnár, G. – Kovács, P. – Egri, Z. (2022): Elements of Endogenous Development in the Regions of Visegrad Countries. *Deturope, The Central European Journal of Regional Development and Tourism,* 14(1), 29–49. Online: https://doi.org/10.32725/det.2022.002

Diemer, A. et al. (2022): The Regional Development Trap in Europe. *Economic Geography,* 98(5), 487–509. Online: https://doi.org/10.1080/00130095.2022.2080655

Gál Z. (2021): Fel lehet-e zárkózni külföldi közvetlen tőkével? Az FDI szerepe a visegrádi országok gazdasági növekedésében. In Szanyi M. – Szunomár Á. – Török Á. (szerk.): *Trendek és töréspontok II.* Budapest: Akadémiai, 32–40.

Gál, Z. – Lux, G. (2022): FDI-based Regional Development in Central and Eastern Europe: A Review and an Agenda. *Tér és Társadalom,* 36(3), 68–98. Online: https://doi.org/10.17649/TET.36.3.3439

Győrffy D. (2021): Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle,* 68(1), 47–75. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.47

Győrffy D. (2023): Iparpolitika és akkumulátorgyártás Magyarországon és Svédországban. *Közgazdasági Szemle,* 68(1), 245–273. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.3.245

Gyurkovics, J. – Vas, Zs. (2018): Knowledge Sourcing in a Traditional Industry: Prospects of Peripheral Regions. *International Journal of Innovation and Learning,* 24(2), 220–237. Online: https://doi.org/10.1504/IJIL.2018.094067

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Halmai P. (2023): Fenntartható növekedés, növekedési potenciál. *Pénzügyi Szemle,* 69(1), 47–64. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2023_1_3

Lengyel I. et al. (2016): Az újraiparosodás térbeli kérdőjelei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 63(6), 615–646. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2016.6.615

Lengyel I. – Szakálné Kanó I. – Vida Gy. (2023): A gazdasági szerkezetváltás térbeli jellemzői Kelet-Közép-Európában 2000–2019 között. In Szanyi M. – Szunomár Á. – Török Á. (szerk.): *Trendek és töréspontok IV. Világpolitika, világgazdaság.* Budapest: Akadémiai, 65–72.

Lengyel I. – Varga A. (2018): A magyar gazdasági növekedés térbeli korlátai – helyzetkép és alapvető dilemmák. *Közgazdasági Szemle,* 65(5), 499–524.

Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus.

Nagy B. – Udvari B. – Lengyel I. (2019): Újraiparosodás Kelet-Közép-Európában – újraéledő centrum-periféria munkamegosztás? *Közgazdasági Szemle,* 66(2), 163–184. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.2.163

Páger, B. – Zsibók, Zs. (2020): Regionalizing National-Level Growth Projections in the Visegrad Countries – The Issue of Ex-Post Rescaling. *Romanian Journal of Regional Science,* 14(1), 1–23.

Szakálné Kanó, I. – Vas, Zs. – Klasova, S. (2023): Emerging Synergies in Innovation Systems: Creative Industries in Central Europe. *Journal of the Knowledge Economy,* 14(1), 450–471. Online: https://doi.org/10.1007/s13132-021-00879-7

Todaro, M. P. – Smith, S. C. (2020): *Economic Development.* Boston: Pearson.

Bod Péter Ákos

Anyagigényes gazdaságszerkezet: peremvidékiségünk következménye – és tartósítója

Kommentár a peremvidéki fejlődés szokásos felfogásához

Az Európai Unió keleti perifériája a globális gazdasági, geopolitikai folyamatok hatására és a térség társadalmi, demográfiai, politikai átalakulásai következtében a 2020-as évek elején ismét, immáron harmadszor „helyosztó" átrendeződési szakaszba került. Ehhez hasonlót élt át az 1990-es évek legelején, amikor némely volt tervgazdaság a többinél sikeresebben nyílt meg a külső tőke és technológia előtt; ez a visegrádi hármak, annak tagjaként hazánk esete. Mások számára csak a rá következő évtized hozott mérhető modernizációs eredményt.[1]

Az eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű „tranzíciós országok" többségét már EU-tagként érte a nemzetközi pénzügyi válság 2008-ban. A sokk ez esetben is aszimmetrikusnak bizonyult, de a rá következő kedvezőbb konjunkturális években 2020-ig is eltérő módon változott a jövedelmi szint, a képzettségi-foglalkoztatási szerkezet a térségben. Ráadásul a tagországok sokban eltérő politikai, gazdaságfejlesztési utat követtek. A stratégiai különbségeket jól példázza az EU-intézményeken belüli státus – schengeni tagság, euróátvétel, bankuniós tagság, EPPO-tagság – változatossága.[2]

Az átalakulásnak e második szakaszában Magyarország már nem sorolható a térség sikeresebb felébe. 2020 előtt ugyan néhány gyors növekedésű évet regisztráltak statisztikáink, de másfél évtizedet tekintve reáljövedelmi, fogyasztási, munkatermelékenységi adataink pozícióvesztést jeleznek, eközben a pénzügyi sérülékenység jegyei (hajlam az inflációra és az államadósságra, valutaingatagság) velünk maradtak. Társadalmi tény, hogy a közvélemény többsége szerint a magyar felzárkózás jelentősen

[1] Lane 2005.

[2] Az euróövezeti tagsághoz viszonyulás politikai gazdaságtani elemzését lásd Bod–Pócsik–Neszmélyi 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_40

elmaradt a reméltől. A piacgazdaság elfogadottsága gyengült. A kritikai érzések politikai képviseletre tettek szert a 2008-as válságot követően.

Ez nem magyar sajátosság: 2008 Európa-szerte, sőt az egész nyugati világban mély ideológiai, politikai megrázkódtatást hozott; megrendült a piac, a piacgazdaság, a liberális demokrácia támogatottsága. Az EU keleti peremvidékét különösen sérülékeny állapotban érte a válság, hiszen az átvett uniós intézményrendszer még nem volt „bejáratva", a jövedelmi felzárkózás lassú, így nem tudta kárpótolni a társadalmat a sok bizonytalanságért, még a leginkább lendületesen fejlődő országcsoportban sem. Annak hazánk akkor már nem volt részese.

Visszatekintve nem meglepő, hogy a rendszerváltozáskor kialakított alkotmányos-politikai rendszerünk, annak pártstruktúrája, érdekképviseleti rendje csak két évtizedet bírt ki. 2010-től a magyar politikai viszonyokban új szakasz nyílt. Értékelése, kilátásainak elemzése nem ennek a munkának a tárgya. Mivel azonban ekkortól a legfőbb gazdaságpolitikai ígéret az akadozó felzárkózás meggyorsítása volt, ki kell térnünk a konvergencia ügyére, annak döntéseket meghatározó jelentősége miatt.

A magyar közvéleményben, a politikai körökben, de a szakirodalmi közlemények zömében is három évtizede a jövedelmi utolérés testesíti meg az európai (vissza-) integrálódást. A rendszerváltozás kezdetén a társadalom jelentős része a nyugati fogyasztási-életmódbeli minták elérését (tulajdonképpen a reálkonvergenciát) várta el. Az azonban a tranzíciós válságban csak keveseknek adatott meg. Majd amikor az uniós referenciaértékekhez mért lemaradásunk valóban mérséklődni kezdett, az egy főre jutó GDP politikai célmeghatározások tárgya lett: „x éven belül utolérjük Ausztria/az EU-átlag jövedelmi szintjét."

A reálkonvergencia tetszőlegesen kiválasztott mérőszámai különös módon még olyan politikai döntések indoklásában is megjelennek, mint az egyébként jogilag kötelező euróátvételnek az időzítése: döntéshozók konkrét küszöbérték eléréséhez kötnék az euróövezeti belépést. Pedig az európai jog nem alkalmazza ismérvként a jelölt ország jövedelmi szintjét sem az uniós tagság, sem pedig az euróövezetbe való belépés ügyében. Az euróátvétel tesztjei („maastrichti kritériumok") nominális pénzügyi mérőszámokat, valamint jogi-intézményi megfelelési követelményeket tartalmaznak.

Mindazonáltal egyes tagállamok, térségek jövedelmi hátránya kezdetektől fogva olyan tény volt, amelyre közös politikákkal reagálnia kellett az európai közösségnek. Elsőnek a déli peremvidék és Írország kapcsán alakult ki az uniós jövedelmi transzferek intézményrendszere.

A volt tervgazdaságok csatlakozása később különösen nagy pénzügyi és adminisztratív feladatok elé állította a közösséget. Az EU átlagától 20–40%-kal elmaradó jövedelmi szint azonban nem értelmezhető úgy, mintha a „tranzíciós" országok csupán időbeli lemaradásban lennének – noha az akadémiai szakirodalom és a nemzetközi

fejlesztési szervezetek (például az EBRD) szóhasználata ezt sugallja. Ez azonban nem így van: az „átmenetben levő" új tagok mindegyike sajátos társadalmi értékrendjével és szerkezetével, gazdasági struktúrájával került be az unióba, és a tagállamok nem egyetlen megszabott célállomás felé haladnak.

Emeljük ki: a tagjelölt ország társadalmi értékrendje, gazdasági szerkezete nem volt közvetlen belépési szempont. Az értékrendi vonatkozást elvileg a közös uniós intézményrend átvétele rendezi el. A szerkezeti aránytalanságok (elmaradott agrártérségek, ipari rozsdaövezetek, sokakat foglalkoztató válságágazatok) léte viszont valóban érinthette a belépési folyamatot: a tagjelöltnek a belépés előtt erőfeszítéseket kellett tennie. A taggá válást követően pedig a konvergenciaalapok célszerű felhasználásától várták a strukturális gondok feloldását. Ténylegesen a közös joganyag elfogadása és a hazai jogrendbe való áttétele lett az EU-érettség kritikus feltétele: a jelölt minősüljön működő piacgazdaságnak és parlamenti demokráciának. Ezeket lehet jelenleg is számon kérni a renitens tagokon.

Az intézményi megfelelés/konvergencia volt és maradt tehát a tagsági viszony fő ismérve. Így az uniós intézményeknek nem kellett arról állást foglalniuk, hogy a jelölt gazdasági struktúrája megfelelő-e. Ebben a kényelmi szempontokon túl talán szerepet játszott az a meggyőződés is, amelyet a mérvadó gazdaságelméleti irodalom is támogatott: *institutions matter,* vagyis az intézmények döntő módon meghatározzák az anyagi-társadalmi fejlődést.[3]

Számít-e a gazdasági szerkezet?

Ilyen előzményeket követően nyílt meg a 2020 utáni, harmadik szakasz. A relatív pozíciókat újraosztó jelenlegi idők rendkívüli erővel exponálják az energiafüggés, a technológiai állapot, a konjunktúraciklusnak kitettség, a klimatikus viszonyoktól való függés, azaz összefoglalóan: a gazdasági szerkezet jelentőségét. Itteni témánk ezért az, ami az évtizedes konvergenciavitákban a háttérben maradt: milyen egy tagország gazdasági szerkezete?

Oka van annak, hogy a termelési struktúra megmaradt másodlagos vonatkozásnak. Az integrációs folyamatról joggal feltehető, hogy a többiekhez való gyors intézményi hasonulás, a kevésbé fejletteknél az uniós transzferekkel is támogatott jövedelmi felzárkózás és legfőképpen a közös gazdasági-üzleti térben eltöltött idő együttes hatására a tagállamok gazdasági szerkezete folyamatosan közeledik

[3] Lásd az intézményeknek tulajdonított kulcsszerepről Acemoglu–Robinson 2012.

egymáshoz. A fejlődéselmélet klasszikusai *(Lewis, Rostow, Kuznets)* szekuláris folyamatként írták le a magasabb termelékenységi és jövedelmi szintre való eljutás és a szerkezeti arányváltozás összekapcsolódását, a nagyobb értékű, feldolgozottabb javak aránynövelését. Ehhez az uniós keret különösen megfelelőnek látszott, így szerkezetpolitikai ügyekkel az unió igyekezett keveset foglalkozni a bővítési körök során és azokat követően. Egyébként is, a versenypolitikától eltérően az iparpolitika hagyományosan olyan közös érdekeltségű szakterületnek számított, amelyben a végső szó a tagállamé; majd a 2008-as és a 2020-as évek eleji válságok kellettek ahhoz, hogy komoly formában megjelenjen az uniós szintű iparpolitika.[4]

Fejlődéselméleti tézisek nélkül, intuitív alapon is feltehető, hogy a termelési tényezők közösségen belüli szabad áramlása nyomán egy volt tervgazdaság örökölt (túliparosított, infrastrukturálisan elmaradott, szegény rurális térségekkel megterhelt) szerkezetéből gyorsan halad majd a szolgáltató szektorok túlsúlyával jellemezhető európai jellegű struktúra felé. A magabiztos uniós várakozásokat alátámasztotta, hogy az 1980-as évek közepétől hosszabb időn át valóban jól működött az egyszerre bővülő és mélyülő Európa növekedési gépezete. A mag- és a perifériaországokat egyaránt átfogó európai modellt Halmai Péter a következő jegyekkel foglalta össze: *kereskedelmi integráció és nagy fokú nyitottság; pénzügyi integráció, robusztus tőkeáramlás; technológiai adaptációból fakadó gyors termelékenységjavulás; integrációs növekedési bónusz; erőteljes konvergencia; társadalmi és környezeti felelősség és szolidaritás, európai kormányzás.*[5]

Az európai növekedési gépezet azonban 2008-ban leállt, és fél évtizednyi pangás-hullámzás következett be a gazdasági teljesítményben. Arra is fény esett, hogy az üzleti kapcsolatok szorossága és az integrációs folyamatból fakadó intézményi-gazdaságpolitikai harmonizálás ellenére is tartós szerkezeti aránytalanságok maradtak fent az unión belül. A déli peremvidék országai, hiába tekint vissza hosszú időre tagságuk, alig konvergáltak termelékenységben, versenyképességben, sőt többen gyors ipartalanodást szenvedtek el az európai növekedés éveiben.

A keleti peremvidéken a piacgazdaságra való visszatérés három évtizede, a teljes jogú EU-tagság másfél évtizede után szintén nagy szerkezeti eltérések maradtak fenn az EU nyugati-északi feléhez képest. Esetünkben viszont nem az ipari szektor hiánya a gond, sőt! Az ipari dualitás (a nagyipar *versus* a kisvállalkozások eltérő hatékonysága), a nagy fokú ágazati szakosodás és az abból adódó függés, a külföldi tőkének kitettség: ezek a fő megkülönböztető elemek.[6]

[4] Di Carlo – Schmitz 2023.
[5] Halmai 2018.
[6] Vienna Institute for International Economic Studies 2023.

Az európai gazdaságszerkezeti homogenizálódás elmaradása valójában nem meglepő. A korábbi erőltetett gazdasági növekedési politika következtében a volt tervgazdaságok a hasonló jövedelmi szintű Dél-Európához mérve terjedelmes iparral és másfelől elégtelen tercier szektorral (pénzügyi, személyes szolgáltatásokkal) léptek be az EU-ba. A 20. század második felében kialakult ágazati szerkezetük meghatározta a foglalkoztatási, települési, életmódbeli viszonyokat; ezek viszont lassabban alakulnak át, mint maga az iparszerkezet. Az iparvárosokban a nagyipar munkaigényét kiszolgáló lakótelepek fennmaradnak azután is, hogy a korszerűtlenné váló kapacitásokat a rendszerváltozás menetében felszámolták; az életmód és az értékrend sajátosságai is lassan változnak. Mindebből erős társadalmi „útfüggőség" fakad.

Az útfüggőség azonban nem fátum. A kialakult erőforrásarányok folyamatosan változnak az üzleti folyamatok nyomán: jelenleg is erőteljes tevékenységrelokáció zajlik Európában. A szerkezetre hathatnak tudatos állami döntések is. Ez azonban két olyan tényező, amelynek mozgatói különböznek, és hatásmechanizmusuk is eltérő.

Az üzleti folyamatok nincsenek egyértelműen modernizáló hatással a struktúrára. Az ipari hagyományok, a (részben) hasznosítható ipari infrastruktúrák, az eleve alacsonyabb bérszínvonal: ezekre a tényezőkre tekintettel a magasabb bérű térségek cégei uniós vagy tagállami szakpolitikák híján is áttelepítenek tevékenységeket az új tagországokba, ha a helyi viszonyok kedvezőek. A gyors intézményi konvergencia valóban elősegíti az unión belüli szakosodási folyamat beindulását, az FDI által hajtott újraiparosodást a keleti peremvidék arra alkalmas célországaiban. Ez a magyar eset 1990-től: a politikai rendszerváltozást követő másfél évtizedben gyorsan modernizálódott a gazdaság ágazati szerkezete a tercier szektor aránynövekedésével, a mezőgazdasági részarány csökkenésével, az iparban pedig belső arányváltozásokkal.

Mégis mind több gondot okozott a külső tőke és a hazai tulajdoni szektor dualitása, megjelent az akadémiai irodalomban is a közepes fejlettségi szint sajátos problematikája.[7] Segít-e ezen az idő? Valóban, az integrációs kereteken belül megindul a bérek (a cégek számára: a bérköltségek) emelkedése a peremvidéken, a *Lewis-típusú* gazdasági növekedés egyik tényezőjének számító olcsó munkaerő fokozatosan elfogy. Így az első szakasz nyomán új helyzet áll elő: az addigi szinte automatikus termelékenységnövekedés hatóköre kezd szűkülni a privatizációs/rekonstrukciós hullám levonulásával. Onnantól másik szakasznak kell, kellene kezdődnie a felzárkózási ütem csökkenésének elkerüléséhez.

[7] Lásd például Győrffy 2022.

A magyar reálszerkezet: útfüggés, üzleti folyamatok és gazdaságpolitikai döntések eredője

Itt lép be a gazdaságpolitikai cselekvés mint olyan tényező, amely reagálhat a közepes jövedelmi csapdára, egyebek között szerkezeti politikák révén. A továbbiakban a magyar esetre tekintünk rá.

Ma már világosan látszik, hogy a 2010-es magyar politikai fordulat erőteljesen kihatott a gazdasági modellre is, amely sok lényeges ponton kezdett eltérni a térségi trendektől.[8] A 2008–2010-es pénzügyi válság után valóban indokolt lett az újratervezés, hiszen egész Európa, és nem kevésbé a keleti peremvidék, döntési helyzetbe került. A keleti peremtérség országai azonban többféle módon reagáltak a korábbi növekedési szakasz közelgő vagy már be is következő lezárulására.

Az egyik irány: fel kell gyorsítani a modernizációs folyamatokat (a digitalizációt, a szolgáltató ágazatok fejlesztését) a magtérséghez való hasonulás és illeszkedés érdekében; az euró átvételével, a bankunióban való részvétellel mielőbb be kell kerülni az EU intézményi rendjének belső körébe. Ilyen irányt vett a három balti ország, Szlovénia, Szlovákia, majd késéssel, sajátosságaikkal együtt Bulgária, Horvátország, Románia is.

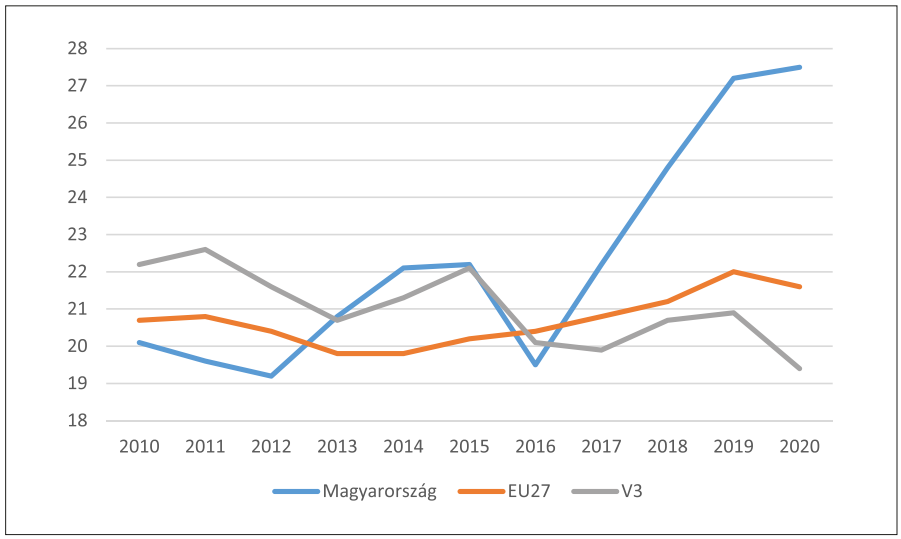
A magyarországi irányvétel egy másik markáns változat: patrióta (szuverenitási elvű) gazdaságpolitika, újraiparosítás, teljes foglalkoztatás („munkaalapú társadalom"). A GDP-növekedés politikai legitimációs cél, amelynek alárendelik a makrogazdasági egyensúlyi szempontokat („nem lesz megszorítás").

A növekedés gyorsításának szándéka összekapcsolódott az állam gazdaságszervező szerepének erősítésével. Az aktív állam működtetése viszont a térségi átlagot jóval meghaladó jövedelemcentralizációt és újraelosztást igényel. A nemzeti szuverenitásra hivatkozó aktivizmussal együtt jár az egyedi kormánydöntések megszaporodása, a gyakori mikrogazdasági beavatkozás, a gazdasági verseny korlátozása. Politikai váltógazdaság hiányában az üzleti életben elterjednek a kliensviszonyok, szaporodnak a korrupciós szituációk.

Jogi, intézményi, politikai külön útjainkra figyel a bel- és külföldi nyilvánosság, mivel a magyar (és a némileg hasonló lengyel) eset az EU alapértékeit és *governance*-alapjait érinti. Kevesebb érdeklődés irányul a gazdaságszerkezeti változásokra. Holott a 2010 utáni egyik meghirdetett és részben meg is valósuló fontos változás az ipari hányad mérséklésének visszafordítása – állami iparpolitikai eszközökkel.

A strukturális folyamatok elemzésére itt nincs tér, érdemes azonban a beruházási ráta magasan tartásának és az állam beruházási aktivitásának ügyét felvillantani.

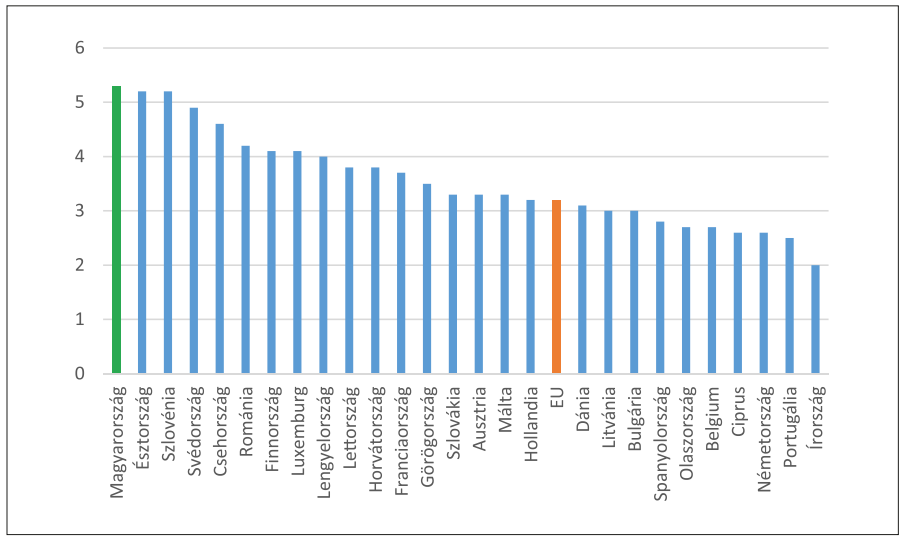
[8] Bod 2023.

1. ábra. *A bruttó állóeszköz-felhalmozás GDP-hez viszonyított aránya, % (negyedéves adatgyűjtés alapján, előzetes adatok)*
Forrás: KSH (V3: visegrádi országok Magyarország nélkül)

A magyar felhalmozási ráta a bemutatott időszak kezdetén a *benchmarkokhoz* képest alacsony, a 2020-at megelőző néhány évben viszont rendkívül magasra emelkedett. Az éves mutatók ingadozásával nem érdemes itt foglalkoznunk, de a 2016-os átmeneti visszaesés mégis kiemelendő, hiszen tudjuk, hogy abban az évben pénzügytechnikai okok miatt átmenetileg visszaesett az uniós tőketranszferek beáramlása. Ez ráirányítja a figyelmet a magyar beruházási folyamatok feltűnő sajátosságára: ingadozásait nem annyira a magánszektor állóeszköz-felhalmozási tevékenysége, mint inkább az EU-források hullámzása és az állami költségvetés részvétele mozgatja.

A GDP 28%-át közelítő felhalmozási ráta fejlettségi szintünkön magasnak számít; nagyban eltér a térségi mértéktől a 2017–2020 közötti időszakban. Lett-e növekedési hozama a kiugró felhalmozásnak? A rákövetkező évek növekedése meghaladja a magyar trendet, de a térségben nem nagy: az adatok nem igazolják vissza a beruházási hullámot. Ugyanakkor a térségi fogyasztási szinttől való trendszerű lemaradásunk érhetőbbé lesz, hiszen mérséklődött a GDP-arányos fogyasztási rátánk. A számok arra utalnak, hogy a magyar gazdaság tőkeigényes irányba mozdult el, holott az nem szükségszerű: a nálunk eleve fejlettebb nyugati országok, de a fejlettségben elénk kerülő új tagországok is jól fejlődtek kisebb tőkeigénnyel. A nagy hozzáadott értékű, sok szellemi tartalmú munkahelyek létesítése valóban nem feltételez sok állótőkét, különösen nem épületbe („betonba") öntve.

2. ábra. *Az állami beruházási ráfordítások az EU-ban, a GDP százalékában (2021)*
Forrás: saját szerkesztés

A tőkeintenzív szerkezet felé való elmozdulás akkor sem észszerű, ha a magánszektorból jönnek a kezdeményezések. Nálunk viszont a hivatalos források pozitív hírként teszik közzé, hogy itt a legnagyobb az állam aránya a beruházási folyamatokban. Így az adatoknak lehet másik olvasata is: a kiugró években nagy a kormányzati pénzköltés, holott az állami költekezés lehet indokolatlan és gyenge hatékonyságú. Tényleges tapasztalatunk, hogy az állami szektorban (legyen a pénz uniós eredetű vagy adófizetői) gyakoriak a túlzott méretű projektek, a presztízsberuházások, a költséges nagy rendezvények a maguk beruházási igényeivel és kétes megtérülésével.[9]

Gazdaságunk tőkeigényének növekedése nem az egyetlen aggasztó szerkezeti fejlemény. A Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) országtanulmánya szerint a magyar ipar energiafogyasztása 2010–2020-as időszakban 46%-kal nőtt.[10] Természetesen ez idő alatt emelkedett a magyar ipari kibocsátás is, a többlet-energiafogyasztás mégis figyelemre méltó, hiszen ugyanekkor az európai ipar a technológiai haladás és a takarékosság hatására nem használt fel több energiát (az EU iparának energiafogyasztása 2010-ben 14,3 EJ, 2020-ban 13,4 EJ).

Nem azért nő az ipari energiafelhasználásunk évtizedes távon, mert romlana a meglevő magyar cégek energiahatékonysága; piaci versenyviszonyok mellett

[9] Medve-Bálint – Martin – Nagy 2022.
[10] International Energy Agency 2022.

ugyanazon cégnél, azonos ágazatban inkább javultak az energiafajlagosok, a versenyben maradó vállalatok kevesebb energiát használnak működésükhöz 2020-ban, mint 2010-ben. Akkor hogyan nőhetett ilyen gyorsan az ipari energiafogyasztás? Úgy, hogy romlott *az ipari tevékenység összetétele:* olyan iparágak telepedtek le jelentős mértékben hazánkban, amelyeknek nagy a gáz-, olaj-, áram- és vízfogyasztása.

A nyersanyag- és energiaigényes és egyben tőkeigényes nagyberuházások képesek látványosan javítani a kivitel, az ipari *output,* valamint a bruttó hazai termék (GDP) mutatóját. Azonban az importhányad is nagy, a behozatal pedig növeli a beszerzési forrásoktól való függést. Az akkumulátort, autóabroncsot gyártó távolkeleti cégek esetében aligha reális arra számítani, hogy érdemi kutatási, fejlesztési, dizájn- és egyéb nagyobb hozzáadott értékű munkafázis települ át hozzánk: marad a sokat kritizált összeszerelő jelleg. Az említett iparágakra jellemző, hogy a tőke és a munka közötti osztozkodásban nem kiemelkedő a munka aránya, azaz a rezidensek bérjövedelme. A tőke hozadéka pedig a külföldi tulajdonost illeti. Akár kiviszi itt megszerzett tőkejövedelmét (vállalati eredményét), akár újra befekteti, az a GDP-szelet a külföldi tőketulajdonosé.

A külföldi közvetlen tőke (FDI) nagyipari területekre történő bevonása nem tekinthető új gazdaságpolitikai iránynak. Az eladósodott és tőkehiányos magyar gazdaság fejlesztésének ez volt a jellemzője az 1990-es évek elejétől, különösen pedig 1995 és 2000 között mindaddig, amíg az uniós transzferek el nem kezdtek áramlani a gazdaságba. Ez egyébként nem a tagsági viszony 2004-es megszerzéséhez köthető; valójában csak 2009 környékén indult meg nemzetgazdasági méretekben az EU-támogatások beáramlása a 2007–2014-es uniós költségvetési terv keretében.

Azt is megtapasztaltuk, hogy a privatizáció és a zöldmezős FDI révén bekerülő, adósságot nem növelő források ágazati és területi eloszlását a befektetői körök szempontjai határozták meg. Az így felfutó kapacitások néha egészen új termelési kultúrákat hoztak létre nálunk, de arra is sok a példa, hogy a meglevő adottságokra erősít rá az üzleti motívumú tőkebehozatal. Mindenesetre a külföldi (a közlések szerint mindinkább ázsiai eredetű) befektetések nem képesek javítani Magyarország területi és egyéb társadalmi aránytalanságain, szemben az uniós konvergenciaalapokkal, amelyek értelmes és hatékony felhasználás esetén előmozdíthatják azt a szerkezeti váltást, amely sikerének esetén Magyarország feljebb léphet a közepes fejlettségi szintről.

Nem hallgatható el azonban, hogy a politikai hatalmat és az anyagi erőforrásokat centralizáló intézményi-politikai rendszer nem segíti elő e harmadik, kritikus szerkezeti váltást, sőt erős gátja annak. A versenygazdaságot háttérbe szorító állami iparpolitika ugyanis a maga természete szerint hajlamos a nagy méretű, politikailag látványos, a GDP-ben mért fejlődés gyorsulását ígérő projektekbe irányítani a költségvetési erőforrásokat és a hatókörébe vonható uniós pénzeket. Ez a működési rend

azonban rendszerszerűen átpolitizálja a fejlesztési, beruházási folyamatokat, preferálja az ipari gyártási kultúrákat a szolgáltatási jellegűekkel szemben – még akkor is, ha a magyar adottságok között a nagyipari (anyag- és energiaigényes, tőkeigényes) tevékenységek terén nincs komparatív előnyünk.

Az újraiparosítás jelszavával megvalósuló dinamizálás azonban olyan kormányzati működéssel jár (diszkrecionális ágazati/vállalati szintű hatósági döntések, hatósági árszabályozás, üzleti ügyek kivonása versenyhatósági, környezetvédelmi normák alól), amelyek miatt rendszeres az ütközés az EU versenypiaci, belpiaci jogával. Nem önmaga az iparpolitikai szemlélet előtérbe kerülése okozza az adott tagállam és az uniós intézmények közötti folyamatos súrlódást, hiszen már 2008-at követően, és főként 2020 után az EU-szintű iparpolitika visszakerült a közösség fontos politikái közé.[11] A belső fékek és ellensúlyok gyengesége folytán a magyar intézményrendszer nem szűri meg kellően az aktivista kormányzat nagyon eltérő indokoltságú, jogszerűségű akcióit, így más tagállamokhoz képest túl sok – és szisztematikus – az ütközés az uniós joganyaggal.

A helyzetet súlyosbítja az Orbán-kormányok különös geopolitikai irányvétele, amely a kínai, kelet-ázsiai, orosz és más posztszovjet partneri kör felé irányul. A hangsúlyos „keleti nyitás" konszolidált időben is sértheti az uniós partnerek érdekeit, de a keletre orientálódás új jelentőségre tesz szert a biztonságpolitikai viszonyok drasztikus átrendeződése idején. 2022 februárjának végén új szakasz nyílt Európa életében. Az új világhelyzetben, a kereskedelmi blokkosodás idején a 2010-től folytatott magyarországi „szuverenitáselvű", valójában állami hatalomcentralizációs pálya kockázatai megsokszorozódnak. Egyre nagyobbak az európai integráció belső köréből való kimaradás költségei, amelyekért nem tudnak kompenzációt nyújtani a harmadik felekkel kötendő „előnyös üzletek".

A hosszú évek alatt kialakult magyarországi intézményi-politikai működési modell nehezen egyeztethető össze az EU kialakult és bejáratott rendjével; ezt megmutatták a jogállamisági eljárások. Még nagyobb a szakadék a magyar kormányzat jövőképe és a mainál sokkal szorosabb európai gazdasági, védelmi, pénzügyi, technológiai együttműködést szorgalmazó tagállamok által képviselt föderatív Európa-kép között. Ha megváltozna is a magyar politikai felfogás, a kialakult gazdasági szerkezet a maga energetikai függésével és a nyugati szövetségen kívüli nem demokratikus országok államaitól, állami vállalataitól való tőke-, technológiai és piaci függéssel akkor is tartósítaná Magyarország és az európai többség közötti inkongruenciát.

Ezért lenne fontos tudatosítani a döntést befolyásoló és döntéshozó körben, hogy a struktúrapolitikai döntések nem szándékolt vagy negligált hatásai messze túlmutathatnak az adott időszakban fontosnak gondolt gazdasági vonatkozásokon.

[11] European Commission 2014, 2021, 2023.

Felhasznált irodalom

Acemoglu, D. – Robinson, J. A. (2012): *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty.* New York: Crown Business.

Bod P. Á. (2023): *Gazdasági fejlődés és tudás.* Budapest: Gondolat.

Bod, P. Á. – Pócsik, O. – Neszmélyi, Gy. I. (2021): Varieties of Euro Adoption Strategies in Visegrad Countries Before the Pandemic Crisis. *Acta Oeconomica,* 71(4), 519–550. Online: https://doi.org/10.1556/032.2021.00038

Di Carlo, D. – Schmitz, L. (2023): Europe First? The Rise of EU Industrial Policy Promoting and Protecting the Single Market. *Journal of European Public Policy,* 30(10), 2063–2096. Online: https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2202684

European Commission (2014): *For a European Industrial Renaissance.* No. 14. Online: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52014DC0014

European Commission (2021): *Cohesion in Europe towads 2050: 8th Cohesion Report.* Online: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/communications/2022/cohesion-in-europe-towards-2050-8th-cohesion-report

European Commission (2023): *A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age.* No. 62.

Farkas, B. (2016): *Models of Capitalism in the European Union*: *Post-Crisis Perspectives.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/978-1-137-60057-8

Győrffy, D. (2022): The Middle-Income Trap in Central and Eastern Europe in the 2010s: Institutions and Divergent Growth Models. *Comparative European Politics,* 20, 90–113. Online: https://doi.org/10.1057/s41295-021-00264-3

Halmai P. (2018): Az európai növekedési modell kifulladása. *Közgazdasági Szemle,* 65(2), 122–160. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2018.2.122

International Energy Agency (2022): *Hungary 2022 – Energy Policy Review.*

Lane, D. (2005): Emerging Varieties of Capitalism in Former State Socialist Societies. *Competition & Change,* 9(3), 227–247. Online: https://doi.org/10.1179/102452905X55912

Medve-Bálint G. – Martin J. P. – Nagy G. (2022*):* Célellentétes következmények? Az uniós források hasznosulása Magyarországon. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2022.* Budapest: TÁRKI, 33–51.

Magyar Nemzeti Bank (2022): *Fenntartható egyensúly és felzárkózás.* Online: https://www.mnb.hu/kiadvanyok/mnb-szakkonyvsorozat/fenntarthato-egyensuly-es-felzarkozas-144-pontja

Terzi, A. – Singh, A. – Sherwood, M. (2022): Industrial Policy for the 21st Century: Lessons from the Past. *European Commission Discussion Paper,* no. 157.

Vienna Institute for International Economic Studies (2023): *Industrial Policy for a New Growth Model. A Toolbox for EU-CEE Countries.* Online: https://wiiw.ac.at/industrial-policy-for-a-new-growth-model-a-toolbox-for-eu-cee-countries-pj-286.html

Farkas Beáta

A német növekedési modell és a geoökonómiai változások

Az intézményi elemzések szakirodalmában a kapitalizmus változatai irányzata, Hall és Soskice az irányzatot elindító nevezetes tanulmánya a fejlett országok egyik ideáltípusát, a koordinált piacgazdaságot Németországról mintázta, annak intézményrendszerével azonosította.[1] A tanulmány és az annak nyomán kibontakozó irodalom az intézményrendszer egyes elemeinek vizsgálatával a kínálati oldal alakulására helyezte a hangsúlyt.[2] Boccaro és Pontusson cikke a keresleti oldalra irányította a figyelmet, hogy megmagyarázza a gazdasági rendszerek különbségeit, és növekedési modellekről, azok politikai gazdaságtani beágyazottságáról kezdett beszélni.[3] Ennek is kiterjedt irodalma bontakozott ki, maga Hall termékeny gondolatnak tartotta az új megközelítést, amely a kapitalizmus változatai irányzattal kiegészíti egymást.[4] Boccaro és Pontusson növekedési modelljeiben a német az exportvezérelt modell egyértelmű esete.[5]

Az utóbbi idők változásai a német koordinált piacgazdaságnak, illetve növekedési modellnek azokat a külgazdasági alapjait rengették meg, amelyeket egyik megközelítés sem tárgyalta. Az ukrajnai háború nyomán Németország viharos gyorsasággal vált le az azelőtt olcsó orosz gázról. A kínai piac nemcsak geopolitikai feszültségek miatt vált bizonytalanná, hanem mert a felzárkózó kínai vállalatok kezdik kiszorítani a németeket.[6] A kelet- és közép-európai (KKE) munkaerő ugyan még mindig tetemesen olcsóbb, mint a német, de az öregedő, fogyó társadalmakban egyre kevésbé áll rendelkezésre.

[1] Hall–Soskice 2001.

[2] A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Zöld és Digitális Átalakulás kutatócsoport tagja.

[3] Boccaro–Pontusson 2016.

[4] Hall 2018.

[5] Boccaro–Pontusson 2016.

[6] Bundesverband der Deutschen Industrie 2019.

https://doi.org/10.36250/01181_41

Ez az írás azt vizsgálja, hogy a vezető német kutatóintézetek elemzéseiben hogyan jelentkezik ezeknek a kihívásoknak a hatása, hogyan értékelik azokat, és a kihívásokra milyen ipar- és külgazdaságpolitikai válaszokat javasolnak. A németországi változások rendkívül jelentősek, hiszen az EU vezető gazdaságáról van szó. A 2008-as világgazdasági válság óta az EU egészének növekedési problémái szembetűnővé váltak, amiről Halmai Péter számos tanulmányt írt, az újabb tendenciákra nagyon hamar reflektálva,[7] és az európai szociális piacgazdasági modell minden korábbinál erősebb reformkényszerbe került.[8] A külföldi működő tőkére alapuló KKE-modell felzárkózási korlátai ugyanebben az időszakban váltak nyilvánvalóvá.[9] A német gazdaság gyengülése az egész EU világgazdasági pozíciójára súlyos hatással lenne, és kiemelkedő gazdasági szerepe miatt különösen érzékenyen érintené a KKE-térséget.

A német vállalatok a globális értékláncokban és a stratégiai függetlenség

A jelen kihívásai annyira új keletűek, hogy folyóiratokba még be sem kerülhettek, a szakmai reflexiókat inkább kutatási jelentésekben kereshetjük. Ezek egyik vonulata a német gazdaság geoökonómiai kockázatait, a globális értékláncokban elfoglalt helye miatti sebezhetőségét méri fel.

Flach és szerzőtársai rendkívül alaposan elemzik a német vállalatok helyét a nemzetközi értékláncokban.[10] Először a német gazdaság részvételét írják le a világgazdaságban, illetve a termelési hálózatokban, utána azok szektorális megoszlását. A szakirodalomban kidolgozott indexek felhasználásával értékelik a német ipar szektorális kockázatait: a gazdaságpolitikai, a geopolitikai, a klímaváltozási és a kiberbiztonsági kockázatokat. Ezt követően szektorálisan azonosítják a kockázatokat és a lehetőségeket országok szerint. Megállapítják, hogy ezek nagyon heterogén módon jelentkeznek. Például a vegyipari termékeknél a gazdasági és klimatikus kockázatok jelentősek, míg az elektronikai berendezéseknél a geopolitikaiak. Megvizsgálják a visszatelepítés *(reshoring)* és a közelbe telepítés *(nearshoring)* költségeit, és azt mutatják ki, hogy az előbbi 9,7%, míg az utóbbi 4,2% GDP-csökkenéssel jár.

[7] Például Halmai–Vásáry 2011.
[8] Pelle 2013.
[9] Például Farkas 2013; Pelle–Végh 2014; Sass–Szalavetz 2014.
[10] Flach et al. 2022.

A globális értékláncokról az EU-tagállamok körében is született vizsgálat.[11] A kockázatokra tekintettel az alkalmazkodás öt eszközét különböztetik meg: a szállítási idők kiigazítását, készletek tartását, a közelbe telepítést, a visszatelepítést és a saját üzemekben termelést, amelynek a költségei egyre magasabbak. A tanulmány inkább a lehetőségek elvi mérlegeléseit, az ezzel kapcsolatos szakirodalmat gyűjti össze, valamint a csekély, kezdeti empirikus tapasztalatokat, így természetesen nem jut konkluzív végeredményre. A német vállalkozók körében több felmérést is végeztek, amelyekben a fenti lehetőségek mellett a beszállítók diverzifikálása is rendre szerepel, például Kolev és Obst tanulmányában,[12] és Aksoy és szerzőtársai szintén hasonló tartalmú felmérést idéznek.[13] Ezek egyöntetűen azt tükrözik, hogy a vállalatok jelenleg a nemzetközi értékláncok fenntartása mellett azokat a kisebb kiigazításokat választják, amelyek a legkisebb költséggel is járnak. Természetesen ez a jövőben a körülmények változásával változhat, de ha a vállalatokon múlik, a globalizáció előnyeit fenn akarják tartani. A vállalatok számára a németországi munkaerőhiány egyre nyomasztóbban jelentkezik,[14] a csökkenő KKE-munkakínálat mint probléma viszont még nem került elő.

Az uniós szakirodalomban újabban gyakran használt kifejezés a stratégiai autonómia, a német irodalomban inkább a függetlenség szót használják. Fremerey és Iglesias terjedelmes kutatási jelentésben boncolgatja, mit jelent a függetlenség korlátozottsága, azaz a függőség Németország számára gazdasági és politikai dimenzióban.[15] A konkrét témák erős átfedésben vannak az értékláncelemzésekkel. A gazdasági függőségen belül a kritikus infrastruktúrákat és nyersanyagokat, nemzetközi befektetési programokat, a politikai függőségeken belül a katonai, klímavédelmi kérdéseket és az európai integrációt elemzik. Arra a megállapításra jutnak, hogy a német exportcikkek, különösen a járműgyártás komparatív előnye jelentős, míg az ásványkincsekben van függősége. Ez az összkép azonban egyes területeken súlyosabb függőségeket rejt például Kínával kapcsolatban. Pénzügyi területen Németország, illetve az EU függősége a reményekkel ellentétben a brexittel sem csökkent. A katonai függőség önmagában nem, hanem csak a NATO-tagság keretében értelmezhető. A klímaváltozás pedig csak nemzetközi koordinációval kezelhető. A közös politikák révén az EU-tagság is okoz egy sor függőséget.

[11] Kolev–Obst 2022.
[12] Kolev–Obst 2022.
[13] Aksoy et al. 2022.
[14] Sauer–Wollmershäuser 2021.
[15] Fremerey–Iglesias 2022.

Az Institut der deutschen Wirtschaft kutatói kifejezetten is összefoglalták a Kínától, valamint Oroszországtól való gazdasági függés részleteit,[16] illetve feltárták a latin-amerikai országokkal fejleszthető lehetőségeket a nyersanyagellátás biztosítására.[17] Rusche a 2021-es kínai cégátvételeket veszi számba Németországban.[18] Az előző évek tendenciájához képest érdemleges változást nem talált, ami a jövőben módosulhat. Jelenleg a kínai függőség a kereskedelmi kapcsolatokban nyilvánul meg. Menkhoff és Zeevaert egyes kritikus nyersanyagokra lebontva elemzi a német gazdaság importfüggőségét.[19] A fenti hasonló témájú írásokkal egyezően a diverzifikálásban és az újrahasznosításban látják a függőség csökkentésének lehetőségét.

Politikai válaszok

A német gazdaság geoökonómiai kihívásai szorosan összefüggnek az európai versenyképességgel. Bardt és szerzőtársai ezt veszik górcső alá, kezdve a világ GDP-jéből való részesedéssel, valamint az egy főre jutó GDP összehasonlításával.[20] Az EU nemcsak relatív súlyából veszít, ami méretkérdés, hanem az egy főre jutó GDP nemhogy nem zárkózik fel az USA-hoz, hanem annak 70%-áról 66%-ára csökkent 1990 és 2020 között, miközben Kína nagyon alacsony szintről, de dinamikusan zárkózik fel (7,7%-ról 27,2%-ra). Egy kompozit index segítségével azt mutatják meg, hogy az EU egészének beruházásvonzási képessége alacsonyabb, mint az USA-nak, noha Németországé, Hollandiáé, Dániáé és Svédországé alig marad el tőle. A megoldás kulcsának az egységes belső piac fejlesztését látják, amelyben mind a piacnak, mind az állami szabályozásnak megvan a szerepe.

Dohse és szerzőtársai kifejezetten német szempontból teszik fel a kérdést, hogy eljött-e az ideje egy új iparpolitikának.[21] Ez a cikk ugyan még a Covid–19-járvány előtt született, de teljesen egyértelműen a nyitott, szabad piacgazdaság mellett állnak ki, mint amely Németországnak megfelel. A versenyszabályozás és a belső reformok (oktatási stb.) szükségességére mutatnak rá egy szektorális iparpolitika helyett.

A politika hozzáállásában már egyértelműen érzékelhető elmozdulás a hagyományos nézetektől. Belitz és Gornig összefoglalja az egyes német pártok iparpolitikai

16 Freymerey–Obst 2022; Bähr et al. 2022.
17 Iglesias 2022.
18 Rusche 2022.
19 Menkhoff–Zeevaert 2022.
20 Bardt–Parthie–Rusche 2022.
21 Dohse et al. 2019.

álláspontjának lényegét.[22] Mind a CDU/CSU, mind a Zöldek és az SPD szerint szükséges, hogy állami beruházási alap is támogassa a technológiai korszerűsítéseket. A szerzők szerint, ha a beruházási támogatások szabályozása rugalmas és átlátható, akkor a technológiai alapok szerepe döntő lehet a technológiai átalakulásban.

Következtetések

Ilyen rövid írásban csak nagyon vázlatosan lehet bemutatni azt az összképet, amelyet vezető kutatóintézetek vizsgálatai tükröznek a gazdaság geoökonómiai kihívásairól. Az egyértelmű, hogy az exportorientált gazdaságpolitikának a feladása vagy akár súlyának jelentősebb csökkentése fel sem merül. Változatlanul jólétük fenntartásának forrását látják a „merkantilista" gazdaságpolitikában. Nemcsak arról van szó, hogy az ipari exporthoz kapcsolódó struktúrákat, tudást nehéz lenne felváltani, de az innovációs teljesítmény túlnyomó része is ezekben az ágazatokban, klaszterekben születik. Ugyanilyen magától értetődő, hogy a német helyzetet európai kontextusba helyezve tárgyalják, és az integrációban még látnak versenyképességet javító potenciált.

A tanulmányok, kutatási jelentések alaposan és részletekbe menően, szektorokra bontva azonosítják a sebezhető pontokat az értéklánc egészében a nyersanyagbeszerzéstől elkezdve az értékesítésig. Ugyanakkor (ön)kritika sem a múltra nézve nem fogalmazódik meg (nem kellett volna-e hamarabb figyelni a függőségekre, törekedni a diverzifikálásra), sem a jövőre nézve (a digitalizációban, az elektrifikációban nincsenek-e késésben). Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy Németország az útkeresés fázisában van, és a geoökonómiai stratégia szükségességének felismeréséig jutott el, amiben az ukrajnai háború hozta az igazi fordulatot. A problémák ugyan már előtte is jelentkeztek, és a Külügyminisztérium számára 2021 végén készült egy átfogó, vezető kutatók, illetve kutatóintézetek által írt tanulmány, amely feltérképezte a stratégiai külgazdaságpolitika eszköztárát.[23]

Az ordoliberális gondolkodás reflexei élnek mind a vállatokban, mind a kutatókban, szívesebben erősítenék a versenyképességet az uniós belső piac mélyítésével, mint az állam szerepének növelésével. Azonban látható, hogy a nemzetközi nyomás növekedése, Kína és az USA állami támogatásra épülő iparpolitikája jószerével ellenállhatatlan kényszerként hat. A Ludwig Erhard ifo Zentrums für Soziale Marktwirtschaft und Institutionenökonomik konferenciát szervezett 2022-ben, amelyen a résztvevők az új körülményeket olyan súlyúnak ítélték meg, amelyekben a szociális

[22] Belitz–Gornig 2021.
[23] Kamin et al. 2021.

piacgazdaság modelljének továbbfejlesztése szükséges, a jelenlegi keret nem elégséges a problémák megoldásához.[24]

Az átalakulás modellezése ugyanakkor a sok bizonytalanság miatt nem ad megbízható támpontot. Erre jó példa az elektromobilitásra való átállás munkapiaci hatásainak előrejelzése. A munkahelyek számában 2030-ig bekövetkező változások becslései a 410 ezres csökkenéstől a 130 ezres növekedésig terjednek.[25] Ma azt még inkább lehetetlen lenne modellezni, hogy a geoökonómiai kihívásokra adott válaszok költségeinek összessége hogyan érinti a német export versenyképességét. Az energiaköltségek növekedése már érzékelhetően megjelent, de a beszállítók és az export felvevő piacainak diverzifikálása, a biztonsági készletek növelése szintén költségnövelő lesz, még abban a kedvező esetben is, ha a visszatelepítés, a közelbe telepítés és a drasztikusabb kelet–nyugati szétválás elkerülhető lesz. A KKE-térségre, azon belül a magyar gazdaságra gyakorolt hatás miatt a hazai kutatásnak kiemelt figyelemmel kell kísérnie a német modell átalakulását.

[24] Ludwig Erhard ifo Zentrums für Soziale Marktwirtschaft und Institutionenökonomik 2022.
[25] Weiss–Maixner–Mohnen 2021.

Felhasznált irodalom

Aksoy, C. G. et al. (2022): Wie reagieren Unternehmen auf Lieferkettenstörungen? Ergebnisse einer Unternehmensbefragung. *Ifo Schnelldienst,* no. 7/2022. München: ifo Institut.

Baccaro, L. – Pontusson, J. (2016): Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model. *Perspective Politics, & Society,* 44(2), 175–207. Online: https://doi.org/10.1177/0032329216638053

Bardt, H. – Parthie, S. – Rusche, Ch. (2022): Europäische Wettbewerbsfähigkeit: Potenziale nutzen, um nachhaltig zu wachsen. *IW Report,* no. 12/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Bähr, C. et al. (2022): Rohstoffabhängigkeiten der deutschen Industrie von Russland. *IW-Kurzbericht,* no. 31/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Belitz, H. – Gornig, M. (2021): Industriepolitik: Technologieorientierte öffentliche Investitionsfonds als neues Element. *DIW Berlin,* no. 71/2021. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.

Bundesverband der Deutschen Industrie (2019): *Partner and Systemic Competitor – How Do We Deal with China's State-Controlled Economy?* BDI Policy Paper.

Dohse, D. et al. (2019): Zeit für eine neue Industriepolitik? *Kiel Policy Brief,* no. 122. Kiel Institut für Weltwirtschaft.

Farkas, B. (2013): Changes in the European Convergence Model. *WIIW Monthly Report,* (1), 14–19.

Flach, L. et al. (2022): *Internationale Wertschöpfungsketten – Reformbedarf und Möglichkeiten.* München: ifo Institut.

Fremerey, M. – Iglesias, S. G. (2022): Abhängigkeit – Was bedeutet sie und wo besteht sie? Ein Überblick über wirtschaftliche und politische Abhängigkeiten. *IW-Report,* no. 56/2022. Berlin–Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Fremerey, M. – Obst, Th. (2022): Globalisierungskrise: Welche Abhängigkeiten bestehen bei kritischen Gütern und Rohstoffen aus China? *IW-Kurzbericht,* no. 48/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Hall, P. A. (2018): Varieties of Capitalism in Light of the Euro Crisis. *Journal of European Public Policy,* 25(1), 7–30. Online: https://doi.org/10.1080/13501763.2017.1310278

Hall, P. A. – Soskice, D. (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/0199247757.001.0001

Halmai, P. – Vásáry, V. (2011): Crisis and Economic Growth in the EU: Medium and Long-Term Trends. *Acta Oeconomica,* 61(4), 465–485. Online: https://doi.org/10.1556/aoecon.61.2011.4.4

Iglesias, S. G. (2022): Rohstoffpartnerschaft mit Lateinamerika: Kooperationen in Zeiten globaler Krisen. *IW-Kurzbericht,* no. 81/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Kamin, K. et al. (2021): *Instruments of a Strategic Foreign Economic Policy.* Bruegel: Kiel Institute for the World Economy, German Institute for Economic Research.

Kolev, G. – Obst, Th. (2022): Global Value Chains of the EU Member States. *IW Report,* no. 4/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Ludwig Erhard ifo Zentrums für Soziale Marktwirtschaft und Institutionenökonomik (2022): Klimawandel, Corona, Krieg – steht die Soziale Marktwirtschaft vor einer Zeitenwende? *Ifo Schnelldienst,* no. 11/2022. München: ifo Institut.

Menkhoff, L. – Zeevaert, M. (2022): Germany Can Increase Its Raw Material Import Security of Supply. *DIW Weekly Report,* no. 49–50/2022. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.

Pelle, A. (2013): The European Social Market Model in Crisis: At a Crossroads or at the End of the Road? *Social Sciences,* 2(3), 131–146. Online: https://doi.org/10.3390/socsci2030131

Pelle, A. – Végh, M. Z. (2014): Relations Between the Common R&D&I Policy and the Competitiveness Divide in the European Union. In *Competitiveness: Economies, Regions, Sectors, Firms, Individuals: EACES Biennial Conference, Budapest, 4–6 September, 2014.* Budapest: Összehasonlító Közgazdaságtan Európai Társasága (EACES), 1–24.

Rusche, Ch. (2022): Chinesische Beteiligungen und *Übernahmen* 2021 in Deutschland. *IW-Kurzbericht,* no. 92/2022. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.

Sass, M. – Szalavetz, A. (2014): R&D-based Integration and Upgrading in Hungary. *Acta Oeconomica,* 64(KSZ), 153–180. Online: https://doi.org/10.1556/aoecon.64.2014.s1.6

Sauer, S. – Wollmershäuser, T. (2021): Fachkräftemangel wird zunehmend zur Belastung für die deutsche Wirtschaft. *Ifo Schnelldienst,* no. 17/2021. München: ifo Institut.

Weiss, D. – Maixner, L. – Mohnen, L. (2021): *Country Report: Car Industry in Germany.* Berlin: adelphi.

Bethlendi András

Az újraiparosítás és a közepes fejlettség csapdájából való kitörés egymással ellentétes gazdaságpolitikai cél?

A gazdaságpolitika két alapvető célja a növekedés és a stabilitás. Tanulmányunkban két hazai szempontból nagyon aktuális gazdaságpolitikai célt hasonlítottunk össze: az újraiparosítást és a közepes fejlettség csapdájából való kitörést. Módszertanunk a pénzügyi portfólióknál széles körben használt hozamszórás, azaz a modern portfólióelmélet megközelítése volt. Megállapítottuk, hogy a fenti két gazdaságpolitikai cél egymással ellentétes a 21. század elején. A közepes fejlettség csapdájából való kitöréshez nem az ipart, hanem elsősorban az információ, kommunikáció ágat, másodsorban a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató ágak növekedését kellene támogatni, összhangban több hazai szerző megállapításával. A hazai újraiparosítási politikát kritizáló véleményeket még annyival egészítjük ki, hogy nemcsak növekedési, hanem stabilitási szempontból sem kedvező ez a politika.

Bevezetés

A nemzetgazdasági és azon belül az ágazati gazdaságpolitikában az úgynevezett reziliencia kérdése jelentősen előtérbe került az elmúlt 6-7 évben. Reziliencia alatt a gazdasági alkalmazkodás olyan rugalmasságát értjük, amely a sokkokkal szembeni ellenálló képességet takarja, és viszonylag gyors helyreállítást tesz lehetővé a sokkot követően.[1] Ez különösen hangsúlyossá vált a Covid–19-járvány, illetve a jelenlegi poszt-Covid- és geopolitikai feszültséggel jelentősen terhelt időszakban egyaránt. A rezilienciát mérhetjük úgy, hogy az egyes sokkokra az eltérő gazdaságok milyen kilengésekkel reagálnak, vagy milyen gyors a helyreállítási periódusuk. A gazdasági növekedés stabilitása és ezen belül az ágazati szerkezet szerepe természetesen korábban is élénken foglalkoztatta

[1] Halmai 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_42

a kutatókat, szakpolitikusokat. A közelmúltban például az újraiparosítás,[2] az autóipar[3] és a kapcsolódó iparágak támogatása (például akkumulátorgyártás)[4] viszonylag széles nyilvánosságot kapott gazdaságpolitikai vitapont.

Tanulmányunkban az újraiparosítást és a közepes fejlettség csapdájából való kitörést mint gazdaságpolitikai célt vizsgáljuk. Az újraiparosítás az ipar, illetve az ipari foglalkoztatottság gazdaságon belüli arányát tűzi ki célul. A közepes fejlettség csapdája azt a jelenséget takarja, hogy a korábban felzárkózó fejlődő ország gazdasági növekedése a közepes jövedelmi helyzetet elérve lelassul, felzárkózási folyamata megáll. Ennek következtében nem képes magasabb jövedelmi szintre, a legfejlettebb országok közé lépni.[5] A hazai szakirodalom alapján azt a hipotézist állítjuk fel, hogy a két gazdaságpolitikai cél egymással ellentétben áll. A kérdést egyedül növekedési-stabilitási szempontból vizsgáljuk. Természetesen emellett vannak más gazdaságpolitikai célok, például foglalkoztatási, ellátásbiztonsági, környezetvédelmi stb. Ezeket azonban nem tárgyaljuk.

Megközelítésünkben a hazai gazdaságra úgy tekintünk mint pénzügyi portfólióra, amelynek az elemei nem részvények, hanem az egyes iparágak: a megközelítés tehát a modern pénzügyi portfolióelméletből származik.[6] A múltbeli tapasztalatok alapján kiszámítható az egyes iparágak várható növekedési és kockázati hozzájárulása a GDP-hez. Kockázat alatt a GDP, illetve az iparágak bruttó hozzáadott értékeinek ingadozását értjük mint egyfajta hozamszórást. A pénzügyi analógiára visszatérve régi Wall Street-i mondás szerint *no pain, no gain,* azaz kockázat nélkül nincs hozam. Ezen párhuzam alapján a növekedés és annak stabilitása között *trade-offot* feltételezünk. Egy magas növekedési rátájú gazdaság gazdasági kilengései (kockázatai) is nagyobbak lehetnek. A kockázat ugyanakkor diverzifikációval csökkenthető. Ebben a megközelítésben a megcélzott növekedési-stabilitási (hozam-kockázat) szint a döntéshozók kockázati preferenciájától függ.

Hipotézisünket a következőképpen teszteljük. Az 1995 és 2022 közötti negyedéves ágazati és nemzetgazdasági bruttó hozzáadott érték növekedési adataiból kiszámítjuk az egyes nemzetgazdasági ágak várható növekedési rátáját és az ágazatok közötti kovarianciát. A 2022-es nemzetgazdasági ágazati súlyokkal az ágazatok várható növekedési rátáit és az ágazatok közötti kovarianciát felhasználva kiszámítjuk a nemzetgazdaság várható növekedési rátáját és annak szórását (alapszcenárió).

[2] Például Uliha–Vincze 2014.
[3] Koppány 2018.
[4] Győrffy 2023.
[5] Gill–Kharas 2007.
[6] Markowitz 1952.

Ennek eredményét három szcenárióval vetjük össze. Az első, hogy az újraiparosítás hatásaként az ipar súlyát 2 százalékponttal megnöveljük (a többi ág változatlanul hagyása mellett), és így számítjuk ki a nemzetgazdaság várható növekedési rátáját és annak szórását. A szakirodalom alapján a közepes fejlettség csapdájából a kitörés leginkább az intenzív tudás- és technológiaalapú ágazatok növekedésével történhet. Ezért a második és a harmadik szcenárióban az információ, kommunikáció és a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató[7] tevékenységek részarányát megnövelve számítjuk ki a nemzetgazdaság várható növekedési rátáját és szórását. Az alap- és a három másik szcenárió eredményeinek összehasonlításával képet kaphatunk arról, hogy mely irányú elmozdulás lenne kedvező növekedési-stabilitási szempontból.

Az újraiparosítás és a közepes fejlettség csapdája portfólióelmélet-alapú megközelítésben

A pénzügyekből származó módszertanra építő ágazati elemzés nem új, a regionális tudományokban használják az 1970-es évektől. Conroy, valamint Brown és Pheasant végzett úttörő munkát a fenti módszertan alkalmazásában.[8] Mellettük még Chiang, Hunt és Sheesley, valamint Spelman munkáját emelnénk ki.[9] A modern pénzügyi portfólióelméletére építve azt feltételezték, hogy elméletileg a diverzifikáltabb gazdaság jobban ellen tud állni a különböző (makro- vagy ágazati) sokkoknak, valamint a sokkokat követően kisebb a gazdasági visszaesés és gyorsabb a helyreállás válaszul a recesszióra.[10]

Hazai viszonylatban ilyen portfólióalapú megközelítés használatára egyedül Koppány vállalkozott, ő is csak a feldolgozóipari exportra fókuszálva, a teljes nemzetgazdaságot nem vizsgálta.[11] A szerző a diverzifikációs gazdaságpolitikai stratégia kialakításának szükségszerűsége mellett érvel.

A fenti kutatási eredmények ellenére az ágazati-szerkezeti változások elemzésénél még ma sem mindig jelenik meg a kockázati oldal. Ezen elemzések elsősorban a húzóágazatokra, illetve komparatív előnyökre fókuszálnak a kockázatok érdemi mérlegelése nélkül.[12] Ugyanakkor a regionális politikának már régóta létezik a (koncentrációs) kockázatot és a diverzifikációs hatást is figyelembe vevő irányzata.

[7] Ez utóbbi ágak pontos, KSH szerinti elnevezése: „Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység, adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység."

[8] Conroy 1974; Brown–Pheasant 1985.

[9] Chiang 2009; Hunt–Sheesley 1994; Spelman 2006.

[10] Halmai 2021.

[11] Koppány 2016.

[12] Hazai vonatkozásban lásd például Gervai–Sugár–Trautmann 2016.

A szakirodalomban sokféle szempont szerint zajlik vita az ágazati szerkezettel és politikákkal kapcsolatban. Ezek közül az újraiparosítással és a közepes fejlettség csapdájával foglalkozunk.

A fejlett országokban az újraiparosítás témája nem új keletű, már a 80-as években megjelentek ilyen írások.[13] A 2008-as válságot követően az Európai Unió gazdaságpolitikájában is jelent meg ilyen irányzat. Ilyen volt például *Az európai ipar reneszánszáért* című bizottsági anyag is.[14] A széles körben elterjedt úgynevezett ipar 4.0 koncepció, másként a negyedik ipari forradalom és ennek támogatása is azt a célt szolgálta, hogy az újraiparosítás során a magas hozzáadott értékű, technológia-intenzív termelési módok terjedjenek el.

Az újraiparosítás a közép-európai régióban azonban eltéréseket mutat. Az ipar eleve relatíve magasabb arányról indul (23–28%) a fejlett nyugat-európai országokhoz képest (ahol 15,6% volt 2014-ben).[15] Uliha és Vincze szerint az újraiparosítás nem túl magas átlagos növekedés mellett fog megvalósulni, ezért nem a leginkább célravezető gazdaságpolitika növekedési szempontból.[16] Lengyel és munkatársai arra hívják fel a figyelmet, hogy az újraiparosítás európai tendenciája azt mutatja, hogy a tömeggyártási tevékenység kiszorul a fejlett országokból, a perifériára-félperifériára kerül, miközben a magas hozzáadott értékű csúcstechnológia és az azt támogató szolgáltatások növekednek a fejlett gazdaságokban.[17] Így a kevésbé fejlett posztszocialista országok ipari növekedése csak a lemaradásukat konzerválja.

Az ágazati szerkezeteken belül egyes ágazatoknak a GDP-hozzájárulásukon akár jóval túlmutató jelentőségük is lehet. Palócz például kiemeli, hogy a hazai újraiparosítási politika akár jelentős bővüléssel járhat a szolgáltató szektorban is.[18] Ezen hatásokat a portfólióelméleti megközelítés kezelni tudja. Ugyanis nemcsak a szektorok közötti függőségeket tudja megragadni (mint az ágazati kapcsolatok mérlege), hanem a keresleti multiplikatív hatásokat is a köztük lévő korrelációk révén.[19] A portfólióelméleti szemléletű megközelítés fő eredménye a szektorközi kapcsolatok, valamint a növekedés és a stabilitás egyidejű figyelembevétele.[20]

A közepes jövedelem, illetve fejlettség csapdája ma már széles körben használt fogalom. A problémát először Garrett írta le, szerinte az elakadás fő oka az, hogy

[13] Például Etzioni 1983.
[14] European Commission 2014.
[15] Lásd Lengyel et al. 2014.
[16] Uliha–Vincze 2014.
[17] Lengyel et al. 2014.
[18] Palócz 2015.
[19] Conroy 1974.
[20] Siegel–Johnson–Alwang 1995.

ezekben az országokban a bérek már nem olyan alacsonyak (nem jelentenek már olyan nagy versenyelőnyt számukra), míg innovációs képességük még nem tud versenyezni a fejlett országokéval.[21] Agénor és Canuto szerint a közepes jövedelmi csapdába került országok közös jellemzője a termelési tényezőkön (olcsó munkaerő, külföldi technológiák lekövetése) alapuló (alapvetően extenzív) növekedési modell.[22]

A közepes jövedelmi csapdából kevés országnak sikerült kilépnie. Ezen országok tapasztalatai heterogének, nincs teljesen általános recept a felzárkózásra. Az intenzív tudás- és technológiaalapú növekedés ugyanakkor biztosan segíteni tudja a felzárkózást. A minőség- és innovációalapú versenyképességre való átállás során kiemelt jelentőséggel bír az intézményrendszer fejlesztése és az alkalmazott gazdaságpolitikai stratégiák.[23] Csath magyar vonatkoztatásban amellett érvel, hogy a gazdasági növekedés ütemét elsősorban a nagy hozzáadott értéken, tudáson és innováción alapuló tevékenységek arányának növelésével lehetne gyorsítani.[24]

Adatok és módszertan

A vizsgálat időablaka az 1995 és 2022 közötti időszak. Az időszak elejére kialakult az új intézményi rendszer és a magántulajdon. Igaz, a transzformációs válságot követő nagy termelési-ágazati szerkezetátalakulások inkább csak az évtized végére fejeződtek be. Ugyanakkor a jelentős átalakulások zöme 1990–1996 között lezajlott.[25] Ezt támasztja alá, hogy az 1995-öt követő időszak már viszonylag stabil nemzetgazdasági szerkezetet mutat.

A vizsgált mutató a nemzetgazdaság egészének, illetve 11 fő ágának a negyedéves bruttó hozzáadott értékének volumenindexe a KSH adatközlése alapján.[26] A használt negyedéves adatok szezonálisan és naptárhatással kiigazított és kiegyensúlyozott adatok (előző negyedév = 100%). A volumenindexet tekintjük az adott nemzetgazdasági ág hozamának. A mutató változatlan áron mutatja a gazdasági teljesítmény változását. Így az árhatások torzító hatása nem jelenik meg. A volumenindex számításához a KSH az úgynevezett láncolás módszerét használja. Ennek előnye, hogy az előző negyedéves súlyok használatával a gazdaság szerkezetében történő változások

[21] Garrett 2004.
[22] Agénor–Canuto 2012.
[23] Baksay–Nagy 2022; Győrffy 2021.
[24] Csath 2019.
[25] Bod 2019.
[26] A TEÁR'08 struktúrája A-tól T-ig (20 db) sorolja be a fő nemzetgazdasági ágakat. Ilyen bontásban azonban csak éves adatokat közölnek. A KSH publikációiban a negyedéves adatok összevontabban szerepelnek.

torzító hatása kiküszöbölhető. Hátránya azonban, hogy a választott referenciaidőpontra visszaláncolt adatok esetében az ág összege nem adja ki a nemzetgazdaság egészét.[27] Ezért mi ágak összegét (részösszegét) használjuk a nemzetgazdaság egészére.

A nemzetgazdasági ágakra, illetve a nemzetgazdaság egészére 28 év negyedéves adatsora alapján kiszámíthatjuk az átlagos (múltbeli tapasztalatok alapján) várható növekedési rátát (r_{NG}) és ennek szórását (σ_{NG}), azaz kockázatát. Az optimalizálást a nemzetgazdaság egészére végezzük el.

$$r_{NG} = \boldsymbol{r}' \ \boldsymbol{w}_1^n,$$

ahol

$$\boldsymbol{r} = (r_{\boldsymbol{i}} \ )_{\boldsymbol{1 \le i \le n}}$$

a nemzetgazdasági ágak hozamvektora,

$$\boldsymbol{w} = (w_{\boldsymbol{i}} \ )_{\boldsymbol{1 \le i \le n}}$$

pedig az ágak súlyvektora. A súlyvektorra az alábbi megkötést alkalmazzuk:

$$1 = \mathbf{1} \ \ \boldsymbol{w} \ \ \text{és} \ \ 0 \le \boldsymbol{w}$$

Az ágak közötti diverzifikációs hatás következtében a nemzetgazdaság egészének a szórása kisebb, mint az egyes ágak szórásainak összege. A múltbeli adatsor alapján kiszámítható az ágak hozama közötti variancia-kovariancia mátrix (**Cov**). Ennek felhasználásával az alábbi módon meghatározható a nemzetgazdaság egészének szórása.

$$\sigma_{NG} = \sqrt{\boldsymbol{w}' \ \mathbf{Cov} \ \ \boldsymbol{w}}$$

A fenti összefüggések felhasználva a súlyvektor módosítására végzünk gyakorlatilag érzékenységvizsgálatot. A gazdaságpolitikai szempontból preferált ágazat súlyát növeljük, míg a többit arányosan lecsökkentjük. Az így kapott új súlyvektorral kiszámítjuk a nemzetgazdaság várható hozamát és szórását. A szcenáriók által meghatározott hozam-kockázat pontokat elhelyezzük a kockázat-hozam térben. Döntési szabályunk az, hogy változatlan kockázat esetén a magasabb várható növekedésű gazdasági szerkezet a kedvezőbb. Míg

[27] Anwar – Szőkéné Boros 2008.

változatlan várható növekedés esetén az alacsonyabb kockázati ágazati *mix* a preferálandó. A kiindulóponthoz képest magasabb várható növekedésű, de kockázatosabb (a), vagy alacsonyabb várható növekedésű, de kevésbé kockázatos (b) pontok közötti döntés viszont már kockázati preferencia függvénye. A növekedésorientált gazdaságpolitika az a) esetet, míg a stabiltást előtérbe helyező politika a b) esetet preferálja, választja.

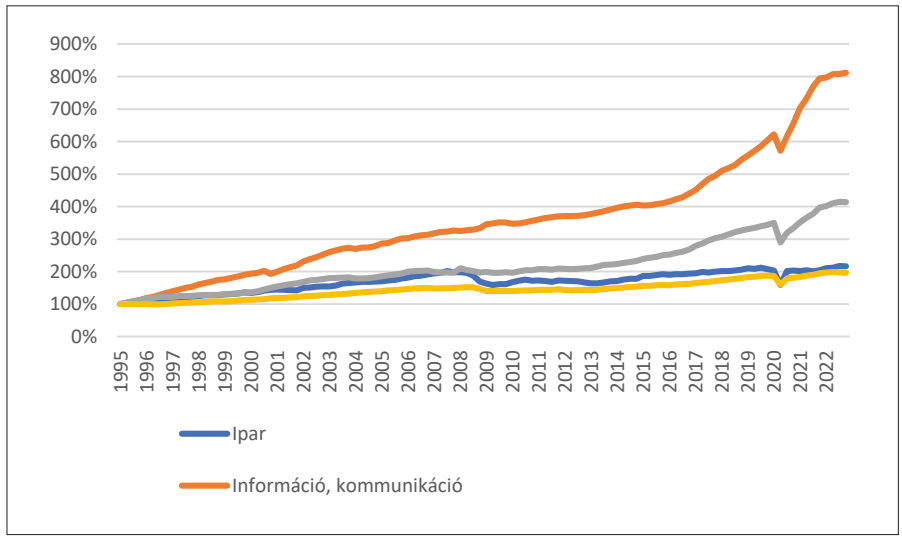
Eredmények

A nemzetgazdaság ágazati szerkezete jelentős átalakuláson ment át az elmúlt 28 évben, és egyben több sokkhatás is érte a gazdaságot. Ezek egy része alapvetően csak néhány nemzetgazdasági ágat érintett. Az idősorban a nemzetgazdaság egészét érintően két nagy sokk szerepel: a 2008-as globális pénzügyi válság és a 2020-as Covid-járvány okozta visszaesés.

Vizsgálatunkban az ipar, az információ, kommunikáció és a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató ágak alakulását elemezzük. Az ipar a magyar nemzetgazdaság legmeghatározóbb ága. A vizsgált 28 év folyamán a nemzetgazdaság volumenalapú hozzáadott értékén belüli részesedése 22% és 30% között ingadozott. Legalacsonyabb értéke a vizsgált időszak elején volt tapasztalható (1995–1996). A legmagasabb arányt a 2008-as globális pénzügyi válságot megelőzően érte el 2007-ben. Ekkor volt a kumulált növekedési többlete a nemzetgazdaság egészéhez képest is a legmagasabb. A válság hatására az ipar jobban visszaesett, mint a nemzetgazdaság egésze. A 2010-es években megfogalmazott újraiparosítás gazdaságpolitikája csak részsikereket tudott elérni a válságot követően. Ugyanakkor az ipar aránya csökken 2015 óta a nemzetgazdaságon belül. 2022-ben a részesedése 24% volt.

A másik két vizsgált iparág közül az információ, kommunikáció gyakorlatilag töretlen növekedést mutat. Egyedül 2000-ben a Dotcom-válságban és 2020-ban a Covid-válságban mutatott jelentősebb negyedéves visszaesést. A bruttó hozzáadott érték alapján gyors fejlődése következtében az ágazat nemzetgazdaságon belüli súlya megnégyszereződött (2%-ról 8%-ra emelkedett). A jelenlegi digitalizációs megatrend alapján az ágazat további gyors növekedése várható.

A harmadik választott ág a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató ágazatoké. Ez a TEÁOR szerinti M és N ág összevonását jelenti. Az M ág a szakmai, tudományos, műszaki ág, amelybe többek között a mérnöki, a tanácsadási, a kutatási, a reklám- és a divattevékenységek tartoznak. Az N ág az adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenységeké, többek között a kölcsönzés (beleértve a munkaerő-kölcsönzést is), az operatív lízing, a biztonsági

1. ábra. *A nemzetgazdaság egészének és a kiválasztott iparágaknak a kumulált volumennövekedési indexe (1995 I. negyedév = 100%)*
Forrás: KSH

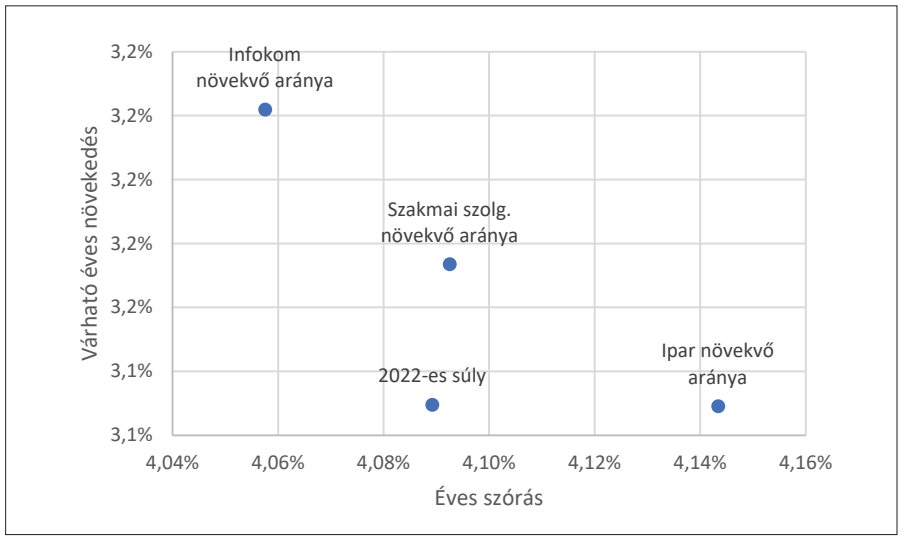
szolgáltatások, az utazásközvetítés, az adminisztratív szolgáltatások tartoznak ide. Idesorolandók az úgynevezett *Shared Service Center* szolgáltatások, amelyek kifejezetten dinamikus növekedést mutattak. Leggyakrabban pénzügyi, HR- és IT-funkciókat telepítenek hazánkba külföldi nemzetközi vállalatok.[28] Ezen tevékenységek magasan képzett munkaerőt igényelnek. A 2008-as válságot követően a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató ágazatok az iparnál kevésbé estek vissza, a válságot követően pedig különösen gyors növekedést mutattak.

A következőkben a negyedéves volumenindex felhasználásával kiszámítjuk a nemzetgazdaság várható növekedését (hozam) és ennek stabilitását (szórását). Ezt követően a 2022-es iparági súlyvektort a következő 3 szcenárió szerint módosítjuk:

1. Az ipar súlyát 2 százalékponttal megnöveljük (a többi ág változatlanul hagyása mellett);
2. Az információ, kommunikáció ágát 2 százalékponttal megnöveljük (a többi ág változatlanul hagyása mellett);
3. Szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató[29] tevékenységek részarányát 2 százalékponttal megnöveljük (a többi ág változatlanul hagyása mellett).

[28] Juhász 2020.

[29] Ez utóbbi ágak pontos, KSH szerinti elnevezése: „Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység, adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység."

2. ábra. *A nemzetgazdaságnak a növekedési ütem és a stabilitás paraméterében történő változása 3 szcenárió mellett*
Forrás: saját számítás

A kapott eredményeket elhelyezzük a növekedés (hozam) és a stabilitás (szórás) terében. Ezáltal összehasonlíthatóvá válik az egyes gazdaságpolitikai célok hatása.

A fenti számítást elvégeztük egy rövidebb idősoron, 2010-től kezdődően. Az iparágak egymáshoz való viszonya a hozam-kockázat térben gyakorlatilag megegyezett a 2. ábrán szereplővel, mely az eredmények robusztusságat mutatja.

A jelenlegi gazdaságpolitika fő célja a növekedés és a felzárkózás. A fentiek alapján azonban látható, hogy az újraiparosítási gazdaságpolitika ezt a célt érdemben nem támogatja. Az ipar térnyerése a nemzetgazdaság növekedési kilátásait nem javítja, viszont stabilitását gyengíti (növeli a szórását). A fentiek alapján egyetértünk az újraiparosítási politikát kritizáló szakvéleményekkel. Ezt még annyival egészíti ki jelen kutatás, hogy nemcsak növekedési, hanem stabilitási szempontból sem kedvező ez a politika.

Az előbbivel szemben a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató tevékenységek súlyának növelésével növekedési többlethez juthat az ország a kockázatok gyakorlatilag változatlan szintje mellett. Az információ, kommunikáció térnyerése nemcsak jelentős növekedési többletet hozhat, hanem még a nemzetgazdasági kilengések mértékét is mérsékelni tudja.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az újraiparosítás és a közepes fejlettség csapdájából való kitörés mint gazdaságpolitikai cél egymással ellentétes, legalábbis

a 20. század végén, a 21. század elején mindenképpen. A közepes fejlettség csapdájából való kitöréshez a gazdaságpolitikának nem az ipart, hanem elsősorban az információ, kommunikáció ágat, másodsorban a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató szolgáltatások növekedését kellene támogatnia.

Összefoglalás

A gazdaságpolitika két alapvető célja a növekedés és a stabilitás. Ezekre úgy lehet tekinteni mint egy érme két oldalára. A két cél között *trade-off* figyelhető meg. Az erősen növekvő gazdaságok kilengései is nagyobbak általában. Az utóbbi években a stabilitást a reziliencia fogalmával ragadják meg a kutatók és a gazdaságpolitikusok. A reziliencia sokkokkal szembeni ellenálló képességet takar, és viszonylag gyors helyreállítást tesz lehetővé a sokkot követően. A reziliensebb gazdaság végső soron a gazdasági növekedés kisebb kilengéseit eredményezi.

Tanulmányunkban két hazai szempontból nagyon aktuális gazdaságpolitikai célt hasonlítottunk össze: az újraiparosítást és a közepes fejlettség csapdájából való kitörést. A hazai szakirodalom alapján azt a hipotézist állítottuk fel, hogy a két gazdaságpolitikai cél egymással ellentétben állhat. A kérdést egyedül növekedési-stabilitási szempontból vizsgáltuk. Más gazdaságpolitikai foglalkoztatási, ellátásbiztonsági célokat nem vettünk figyelembe.

Módszertanunk a pénzügyi portfólióknál széles körben használt hozamszórás, azaz a modern portfólióelmélet megközelítése volt. Esetünkben a hozam a gazdaság egészének várható növekedési rátája, a kockázatot pedig a hozammutató szórása fejezi ki. A gazdaságon belül az egyes iparágak különböző mértékben járulnak hozzá a nemzetgazdaság egészének növekedéséhez és ennek a szórásához. Ebben a modellben a kockázat diverzifikációval jól csökkenthető. A nemzetgazdaság egészének növekedése és szórása nemcsak az egyes ágak ezen paramétereitől, hanem az ágak közötti együttmozgások erősségétől (iparági korrelációk) is függ.

Megközelítésünkben a nemzetgazdaság 2022-es szerkezetét (jelenlegi helyzet) változtattuk a két gazdaságpolitikai cél szerint. Az újraiparasodás célja az ipar súlyának növelése (1. szcenárió). Míg a szakirodalom alapján a közepes fejlettség csapdájából a kitörés leginkább az intenzív tudás- és technológiaalapú ágazatok növekedésével történhet. Ezért a két leginkább ilyen jellemzőkkel rendelkező ág (információ, kommunikáció és szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató tevékenységek) súlyát is növeltük (2. és 3. szcenárió). A jelenlegi helyzet és a 3 szcenárió mellett kiszámítottuk a nemzetgazdasági várható növekedési rátát

és annak szórását. Ezek összehasonlításával képet kaptunk arról, hogy mely irányú elmozdulás lenne kedvező növekedési-stabilitási szempontból. A számításokhoz az 1995 és 2022 közötti negyedéves ágazati és nemzetgazdasági volumenadatokat használtunk.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az újraiparosítás és a közepes fejlettség csapdájából való kitörés mint gazdaságpolitikai cél egymással ellentétes a 21. század elején. A közepes fejlettség csapdájából való kitöréshez nem az ipart, hanem elsősorban az információ, kommunikáció ágat, másodsorban a szakmai, tudományos, műszaki és szolgáltatást támogató szolgáltatások növekedését kellene támogatni, összhangban több hazai szerző megállapításával. Így egyetértünk az újraiparosítási politikát kritizáló véleményekkel. Ezt még annyival egészítjük ki, hogy nemcsak növekedési, hanem stabilitási szempontból sem kedvező ez a politika.

A fenti kritikus képet annyival árnyaljuk, hogy az említett nemzetgazdasági ágak tág szektorok, ezeken belül is vannak magasabb hozzáadott értékű alágazatok. Így elméletileg az iparon belül az ezekre fókuszáló, specifikusabb szakpolitika az előbb említett negatív hatást csökkenteni tudja.

Felhasznált irodalom

Agénor, P.-R. – Canuto, O. (2012): Middle Income Growth Traps. *Policy Research Working Paper,* no. 6210. Online: https://doi.org/10.1596/1813-9450-6210

Anwar K. – Szőkéné Boros Zs. (2008): A láncindexek alkalmazása a nemzeti számlákban. *Statisztikai Szemle,* 86(7–8), 713–731.

Baksay G. – Nagy Á. (2022): Teljes versenyképességi fordulat szükséges a fenntartható felzárkózáshoz. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly,* 67(2), 165–185. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_2_1

Bod P. Á. (2019): A magyar gazdaságpolitika 1989 és 2019 között. *Gazdaság és Pénzügy,* 6(1), 16–38. Online: https://doi.org/10.33926/GP.2019.1.2

Brown, D. J. – Pheasant, J. (1985): A Sharpe Portfolio Approach to Regional Economic Analysis. *Journal of Regional Science,* 25(1), 51–63. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.1985.tb00293.x

Csath M. (2019): Közepes jövedelmi csapda vagy fejlettségi csapda és a költségvetési hatások. *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly,* 64(1), 29–48.

Chiang, S. H. (2009): The Effects of Industrial Diversification on Regional Unemployment in Taiwan: Is the Portfolio Theory Applicable? *The Annals of Regional Science,* 43, 947–962. Online: https://doi.org/10.1007/s00168-008-0219-x

Chu, C. S. J. – Santoni, G. J. – Liu, T. (1996): Stock Market Volatility and Regime Shifts in Returns. *Information Sciences,* 94(1–4), 179–190. Online: https://doi.org/10.1016/0020-0255(96)00117-X

Conroy, M. E. (1974): Alternative Strategies for Regional Industrial Diversification. *Journal of Regional Science,* 14(1), 31–46. Online: http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9787.1974.tb00427.x

Csontos T. T. (2023): A magyar felzárkózási modell ágazati alapú, regionális és időbeli összehasonlító elemzése. *Közgazdasági Szemle,* 70(2), 167–191. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.2.167

European Commission (2014): *For a European Industrial Renaissance. COM (2014) 14. Final, Brussels.*

Etzioni, A. (1983): Reindustrialization of America. *Review of Policy Research,* 2(4), 677–694. Online: https://doi.org/10.1111/j.1541-1338.1983.tb00797.x

Garrett, G. (2004): Globalization's Missing Middle. *Foreign Affairs,* 83(6), 84–96. Online: https://doi.org/10.2307/20034139

Gervai P. – Sugár A. – Trautmann L. (2016): Felzárkóztatás és ágazati politikák. *Köz-Gazdaság – Review of Economic Theory and Policy,* 11(3), 77–101.

Gill, I. S. – Kharas, H. (2007): *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth.* Washington, DC: The World Bank. Online: https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6747-6

Győrffy D. (2021): Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle,* 68(1), 47–75. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.47

Győrffy D. (2023): Iparpolitika és akkumulátorgyártás Magyarországon és Svédországban. *Közgazdasági Szemle,* 70(1), 245–273. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.3.245

Halmai P. (2021): Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. *Pénzügyi Szemle,* 66(1), 7–31. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_1

Hunt, G. L. – Sheesley, T. J. (1994): Specification and Econometric Improvements in Regional Portfolio Diversification Analysis. *Journal of Regional Science,* 34(2), 217–235. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.1994.tb00864.x

Juhász K. (2020): Az SSC szektor és területi kérdései Magyarországon. *Tér-Gazdaság-Ember,* 1(8), 77–87.

Koppány K. (2017): A növekedés lehetőségei és kockázatai. *Közgazdasági Szemle,* 64(1), 17–53. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2017.1.17

Koppány K. (2018): Mi lenne velünk az autóipar nélkül? Ágazataink nemzetgazdasági jelentőségének vizsgálata input-output táblákkal és hypothetical extractions módszerrel. *Szigma,* 49, 1–2.

Lengyel, I. et al. (2017): Spatial Differences of Reindustrialization in a Post-Socialist Economy: Manufacturing in the Hungarian Counties. *European Planning Studies,* 25(8), 1416–1434. Online: https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1319467

Markowitz, H. M. (1956): The Optimization of a Quadratic Function Subject to Linear Constraints. *Naval Research Logistics Quarterly,* 3(1–2), 111–133. Online: https://doi.org/10.1002/nav.3800030110

Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics,* 61(4), 670–702. Online: https://doi.org/10.1017/S0043887109990098

Palócz É. (2015): Gondolatok az európai és a magyar gazdaság szerkezeti változásairól. *Külgazdaság,* 59(1–2), 46–51.

Pozsonyi P. – Szőkéné Boros Z. (2020): Nemzeti jövedelem, gazdasági növekedés. *Statisztikai Szemle,* 98(6), 665–684. Online: https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0665

Siegel, P. B. – Johnson, T. G. – Alwang, J. (1995): Regional Economic Diversity and Diversification. *Growth and Change,* 26(2), 261–284. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-2257.1995.tb00171.x

Spelman, W. (2006): Growth, Stability, and the Urban Portfolio. *Economic Development Quarterly,* 20(4), 299–316. Online: https://doi.org/10.1177/0891242406291491

Uliha G. – Vincze J. (2014): Az újraiparosodás lehetősége és hatásai – Hosszú távú szerkezetváltási folyamatok vizsgálata egy többszektoros makrogazdasági modellel. *Külgazdaság,* 58(7–8), 86–113.

Kolozsi Pál Péter

Környezeti fenntarthatóság és pénzügyi rendszer – Gondolatok a zöld pénzügyi rendszer és a zöld jegybankok témakörében

A következő évtizedek meghatározó kihívása lesz a klímaváltozás, amely vagy a fizikai, vagy a tranzíciós kockázatokon keresztül alapjaiban fogja megváltoztatni a gazdaság működését, különös tekintettel a pénzügyi szektorra. Mivel a környezeti változások hatással vannak mind az inflációra, mind a pénzügyi stabilitásra, a jegybankok felelőssége és érintettsége is egyre erősebb. A zöld átállást ugyanakkor több jelentős dilemma és kihívás kíséri, amelyek közül kiemelkednek a klímaváltozás folyamatát övező bizonytalanságból, az adatok, valamint a megfelelő és kiforrott módszertanok hiányából adódó kihívások. A zöld átállás ezzel együtt elkezdődött, miközben nyitott kérdések továbbra is vannak, amelyekre részben közösen, részben pedig minden közösségnek magának kell megtalálnia a válaszokat.

Bevezetés

A természeti környezet változásával foglalkozó tudományos közösség egyöntetű véleménye, hogy az előttünk álló évtizedek egyik kiemelkedő kihívása a klímaváltozás lesz, amelynek hatásai oly széles körűnek ígérkeznek, hogy egyre inkább az tekinthető konszenzuális álláspontnak, hogy a kérdéssel a társadalom egészének foglalkoznia kell. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági életnek, a pénzügyi szektornak és azon belül az egyes piaci és állami intézményeknek is feladata lesz annak meghatározása, hogy alapvető feladataik mellett miképp tehetnek a környezeti fenntarthatóságért, természetes környezetünk megőrzéséért.

Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület kivetítése szerint nincs esély arra, hogy a klímaproblémával ne is találkozzunk, mert valamilyen klímakockázattal mindenképp szembesülni fog a világgazdaság.[1] A két szélső lehetőség az alábbi:

[1] Pörtner et al. 2022.

https://doi.org/10.36250/01181_43

Nem történik kiigazítás, a közelmúltbeli gazdasági aktivitás és az energiahatékonyság jelenlegi tendenciái extrapolálhatók, aminek következtében az átlaghőmérséklet emelkedése 3-4 °C-ot is kitehet, amit a tengerszint emelkedése, súlyosabb viharok, árvizek és erdőtüzek kísérnek. Ez a fizikai kockázatokkal jellemezhető pálya.

A hatékony klímapolitikák következtében az üvegházhatású gázok kibocsátása csökken, a globális felmelegedés 1-2 °C között tartható, kevesebb lesz az éghajlati bizonytalanság, de a dekarbonizáció jelentős hatással lesz a gazdasági életre. Ez a tranzíciós kockázatokkal jellemezhető pálya.

A két alappálya valamilyen kombinációja is elképzelhető. Az, hogy a világ melyik pályán halad majd, azaz hogy miképp alakul az üvegházhatású gázok kibocsátása, kiemelten az éghajlat-politikáktól és a technológiai megoldásoktól függ majd. Amennyiben a fizikai kockázatok realizálódását, azaz a jelenlegi természeti környezet drasztikus és radikális megváltozását el akarja kerülni a világ, akkor gyors cselekvésre van szükség. Ha 2050-re el szeretnénk érni azt az állapotot, hogy nettó értelemben nullára csökken a világ CO_2-kibocsátása, valamilyen feladat mindenkire hárul majd, de hogy kire pontosan mennyi, az már korántsem evidens. Lucas Chancel tanulmánya szerint abban ugyanakkor biztosak lehetünk, hogy a klímakérdést csak akkor lehet kezelni, ha figyelembe vesszük a kapcsolódó egyenlőtlenségeket is.[2] Chancel, Bothe és Voituriez szerint a klímaváltozást egyenlőtlenséghármas fogja közre, amely az alábbiakban összegezhető: a természeti környezet változásának negatív hatásai azokat érintik leginkább, akik a legkevésbé tehetőek felelőssé a kialakulásukért, és a legkevésbé képesek erőforrásokat áldozni a probléma megoldására.[3] Ez azt is jelenti, hogy a felelősség nagy részét viselő és a megoldás finanszírozására is képes társadalmak ugyanakkor épp azok, amelyek mind jelenleg, mind előre tekintve a legkisebb klímafenyegetettséggel néznek szembe. A klímaváltozás ebben a tekintetben a világ eddigi legnagyobb externáliaproblémája, amely jellegéből adódóan ezért tisztán piaci alapon nem is oldható meg.

A számok valóban beszédesek, és jelentős egyenlőtlenségekre utalnak. A teljes üvegházhatású gázkibocsátás nagyságrendileg évi 50 milliárd tonnát tesz ki jelenleg CO_2-ekvivalensben számolva, ami fejenként 6,6 tonnát jelent. A leggazdagabb 10% (771 millió ember) a teljes kibocsátás 48%-áért felel, fejenkénti kibocsátásuk évi 31 tonna CO_2. A leggazdagabb 1% értékei: évi 110 tonna CO_2, a globális kibocsátás 17%-a. A Föld lakosságának szegényebbik fele (3,8 milliárd ember) átlagosan 1,5 tonna kibocsátást jegyez és a teljes kibocsátás 12%-áért felelős. A legszegényebb 1 milliárd fő kibocsátása kevesebb mint 1 tonna CO_2 évente. Ezeket az eltéréseket az országok közötti és az országokon belüli egyenlőtlenségek is magyarázzák, és az olló folyamatosan

[2] Chancel 2021.

[3] Chancel–Bothe–Voituriez 2023.

nyílik. Az átlagos európai kibocsátás 10 tonna fejenként, miközben Észak-Amerikában ez az érték 20 tonna, Kínában 8 tonna, Délkelet-Ázsiában 2,6 tonna, Afrikában pedig 1,6 tonna. Számos gazdagabb országban a lakosság szegényebb felének kibocsátása még csökkent is 1990-hez képest, és az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Németországban és Franciaországban is igaz, hogy a lakosság szegényebb felének kibocsátása már most sem haladja meg a 2030-as célértékeket (ami ugyanakkor nem föltétlenül elég a nettó zéró 2050-es eléréséhez…). Mindez azt is jelenti, hogy ezekben a viszonylag gazdag országokban is elsősorban a gazdagabb rétegek túlzott kibocsátása miatt kell alkalmazkodni, nem pedig a kevésbé tehetős tömegek miatt. Ha már felelősség, akkor érdemes nemcsak a jelenlegi kibocsátást nézni, hanem az utóbbi másfél évszázad teljes kibocsátását, hisz a kihívások is a CO_2 felhalmozódásából adódnak, nem pedig az aktuális kibocsátásból. Márpedig itt is nagy az egyenlőtlenség: az ipari forradalom óta kibocsátott 2500 milliárd tonna CO_2 több mint negyedét Észak-Amerika jegyzi, Európával együtt pedig csaknem 50%-os a transzatlanti világ részesedése, miközben Kína 11%-ért felel.

Amennyiben az ipari forradalom kezdetéhez viszonyítva 1,5 fok alatt szeretnénk tartani a globális átlaghőmérséklet emelkedését, akkor további 300 milliárd tonna CO_2 bocsátható ki, amennyiben 2 fokkal is megelégszünk, akkor 900 milliárd tonna a mozgástér. Ez azt jelenti, hogy a nettó zéró kibocsátás 2050-es elérésével számolva a fejenkénti átlagos kibocsátásnak 1,1, illetve 3,4 tonnára kellene csökkennie – a jelenlegi 6,6 tonnáról. A teljes magyar, importtal korrigált kibocsátás 71 millió tonna CO_2-ekvivalens, ami fejenként nagyságrendileg 7,3 tonnának felel meg. Ez régiós összevetésben nem tekinthető magasnak: Lengyelországban az egy főre eső kibocsátás 8,5 tonna, Csehországban 9 tonna. A jövedelmi egyenlőtlenségek hatása Magyarországon is egyértelmű. A top 1% kibocsátása 97,8 tonna, vagyis az átlag tízszerese, miközben a lakosság szegényebbik 50%-ának kibocsátása 4,5 tonna. Az alsó jövedelmi tized értéke 2,4 tonnára becsülhető a World Inequality Database adatbázis szerint.

Matolcsy szerint olyan korszak áll előttünk, amikor az új jövőképek által irányított felzárkózást már csak a fenntarthatósági gondolat köré lehet szervezni,[4] amihez új közgazdasági gondolkodásra van szükség, amelynek fontos szerephez kell jutnia a fenntarthatóbb jövőről való gondolkodásban.[5] A világgazdaságnak nagy horderejű átalakuláson kell keresztülmennie ahhoz, hogy megfeleljen a párizsi egyezmény céljainak – ahol a fő kockázatok három kategóriába sorolhatók, amelyek az alábbiak: a figyelmen kívül hagyásból, a késedelemből és a hiányos intézkedésekből eredő kockázatok.[6]

[4] Matolcsy 2022.
[5] Virág 2019.
[6] Lagarde 2020.

Klímaváltozás, pénzügyi rendszer, jegybank

Ma már nem kétséges, hogy a klímaváltozás növeli a gazdasági zavarok kialakulásának és a gazdasági visszaesésnek a valószínűségét, a hatások csökkentésére és az adaptációra való erőfeszítéseknek pedig jelentős hatása lehet a növekedésre és az inflációra is. A klímához kapcsolódó bizonytalanságok és kockázatok veszélyt jelentenek a pénzügyi intézményekre és a pénzügyi stabilitásra nézve, illetve a pénzügyi szektornak kiemelt szerepe van a klímaváltozás hatásainak csökkentésében és az alkalmazkodást elősegítő beruházások fenntartható finanszírozásának biztosításában. Mindez azt jelenti, hogy a klímaváltozás társadalmi és gazdasági szempontból is valós és releváns kihívás, és mivel a klímaváltozásra adott válaszok megváltoztatják a gazdaság működését, illetve a pénzügyi szektornak konzisztens, hosszú távon kiszámítható környezetre van szüksége, így a klímaváltozás új kockázatokat jelent a pénzügyi szektornak. Való igaz, hogy ezek az új kockázatok új lehetőségek is egyben, és a pénzügyi szektornak kiemelt felelőssége van a zöld gazdaságba való átmenet finanszírozásában. Mindez abba az irányba mutat, hogy a klímaváltozás kezelése az egész pénzügyi szektor tekintetében kritikus fontosságú.

A pénzügyi rendszer központi szereplői a jegybankok, amelyek érintettsége ugyancsak fennáll. Ezt támasztja alá az is, hogy a klímaváltozással járó kockázatok és gazdasági károk elkerülése érdekében egyre több jegybank foglalkozik aktívan a környezeti fenntarthatóság kérdésével. A UBS közel 30 jegybank részvételével végzett éves felmérése szerint a válaszadók 32%-a jelölte meg az éghajlatváltozást a világgazdaságot fenyegető potenciális kockázatként.[7] A Dikau és Volz által vizsgált 135 jegybank közül 70-nek volt közvetlen vagy közvetett fenntarthatósági mandátuma.[8] A jegybankárok által elmondott beszédek száma az utóbbi 15 évben nem változott jelentősen, miközben a klímaváltozással kapcsolatos jegybanki megszólalások száma a 2015-ös párizsi megállapodás óta megugrott.[9]

A jegybankok esetében a zöld átmenettel kapcsolatos kockázatok relatív jelentőségét, a kapcsolódó lehetőségeket, a megvalósíthatósági mozgásteret rövid távon érdemben befolyásolja az a makrogazdasági, pénzpiaci, geopolitikai környezet, amelyben az adott jegybank működik. Nem kétséges, hogy ebben a tekintetben a 2020-as évtized elején kiemelt jelentősége van az inflációs nyomás fokozódásának, az energiaárak emelkedésének és az orosz–ukrán háborúból adódó geopolitikai

[7] UBS 2021

[8] Dikau–Volz 2021.

[9] Arseneau–Drexler–Osada 2022.

átrendeződésnek, egyenként is olyan kihívást jelentve, amely rövid távon prioritást élvezhet a zöld átmenettel szemben. Hosszabb távon ugyanakkor mindezek mellett felvázolható olyan elméleti keretrendszer, amelyben elhelyezhetők a zöld átmenettel kapcsolatos jegybanki lehetőségek, korlátok és visszacsatolások.

Kolozsi és munkatársai Mandl, Dierx és Ilzkovitz központi intézkedések elemzésére kialakított koncepcionális modelljéből indulnak ki, amely különbséget tesz a rövidebb távon jelentkező és inkább technikai hatások *(output),* illetve a hosszabb távon jelentkező és makroszinten is értelmezhető hatások *(outcome)* között.[10] A zöld átmenet és a monetáris politika kapcsolatának értékeléséhez kiterjesztett séma adódik, amelyben hangsúlyosan megjelennek a visszacsatolások – egyrészről a gazdaság környezeti fenntarthatósága és a jegybanki mandátumok, másrészről pedig a különböző mandátumok és az alkalmazott eszközök tekintetében.

A modell szerint a jegybanki mandátumokból adódó jegybanki intézkedések a külső tényezők függvényében[11] lecsapódnak a monetáris kondíciókban, illetve a zöld szempontok figyelembevétele esetén a pénzügyi rendszer „zöldülésében". Mindez ideális esetben elvezet minket az árstabilitáshoz és a zöld gazdaság kialakulásához, ami ugyanakkor visszahat arra, hogy a jegybanki mandátumok közül melyik kerül előtérbe a célhierarchia alapján. Természetesen ezek az összefüggések nem ilyen evidensek, hiszen nem triviális, hogy milyen eszközöket alkalmazhatnak egyáltalán a jegybankok zöld keretrendszereikben,[12] valamint hogy milyen hatása van egyáltalán a pénzügyi rendszer átalakulásának a gazdaság egészének fenntarthatóvá válásában,[13] és hogy miképp érhetők el az elemzésekhez szükséges adatok.[14]

Kihívások

A zöld átállás kérdését több jelentős dilemma és kihívás kíséri, amelyek közül jelen tanulmányban hármat tekintek át: 1. a folyamatot övező jelentős bizonytalanságból; 2. az adatokból; valamint 3. a megfelelő és kiforrott módszertanok hiányából adódó kihívásokat.

[10] Kolozsi et al. 2022; Mandl–Dierx–Ilzkovitz 2008.

[11] Ideértve a piacok általános fejlettségén túl a zöldhitel és értékpapírpiacok fejlettségét, a fenntarthatósági adatok elérhetőségét és az adatok feldolgozására alkalmas módszertanok meglétét is.

[12] A lehetséges jegybanki zöld eszközökre vonatkozóan lásd NGFS 2021.

[13] Lásd Carney 2021.

[14] Kolozsi–Ladányi–Straubinger 2022; Boros–Lentner–Nagy 2022.

Kockázat versus bizonytalanság

Lars Peter Hansen kutatásai[15] alapján a klímakérdéssel és annak kezelésével kapcsolatban mindenekelőtt a kockázat és a bizonytalanság fogalma közötti különbséget indokolt tisztázni, illetve el kell helyezni a klímaintézkedéseket is ebben a térben. A jövő akkor kockázatos, amikor ismertek a lehetséges kimenetelek, és azt is tudni, hogy melyik kimenetelnek mekkora a valószínűsége, míg a jövő akkor bizonytalan, amikor lehet ismerni a lehetséges kimeneteleket, de nem tudjuk, hogy milyen valószínűséggel következnek be. Amennyiben a kimenetek és így a valószínűségek sem ismertek teljes mértékben, a jövő ismeretlen. Hansen szerint a klímakérdésre sokszor kockázatként tekintünk, de valójában itt bizonytalansággal állunk szemben.

Jelenlegi tudásunk hiányos mind a klímaintézkedések időzítése, mind hatásuk nagyságrendje kapcsán. Idővel egyre többet tudunk a tényleges hatásokról, aminek ugyanakkor a rövid távú cselekvés tekintetében kisebb a hozzáadott értéke. Miképp lehet kezelni a bizonytalanságot? Hansen szerint a piaci árazás nem megbízható, nincsenek adatok és a módszertanok sem letisztultak, az eltérő modellek vegyítése is erősen szubjektív, így marad a szcenárióanalízis, amely a kivetítések jellemző metódusa. A fentiekből adódóan jelentősek az átváltások, amelyek közül a két legfontosabb az alábbi:

Milyen feltételezéssel éljünk a döntések meghozatalakor? Az általunk a legvalószínűbbnek tartott szcenáriót tételezzük fel *(best guess),* vagy a legrosszabb kimenetet? Az előbbi ugyan logikus választás lenne, de mivel bizonytalansági kérdéssel szembesülünk, így nem triviálisak és erősen szubjektívek lehetnek az egyes kimenetekhez társított valószínűségek.

Most lépjünk, vagy várjunk az adatokra? A klímaválság kezelésével kapcsolatos egyik gyakori tanulság, hogy a folyamatok nemlineáris jellege miatt „nincs idő késlekedni", „azonnali cselekvésre van szükség", miközben az is igaz, hogy hatékony lépések nem képzelhetők el alapos helyzetelemzés, az összefüggések legalább viszonylag pontos ismerete nélkül. Jelenleg az adatok és a tudás sem áll ehhez rendelkezésre, de az is igaz, hogy exponenciális folyamatok esetén nem föltétlenül van mód a biztonságos elemzést lehetővé tevő kivárásra.

Hansen szerint a fenti dilemmáknak nincs egyértelmű megoldása, de kialakítható elfogadhatóan jó megközelítés. Ez nem más, mint a „prudens klímapolitika", amely egyszerre jelenti a rövid távon óvatos lépések megtételét és az új információk alapján történő későbbi kiigazításokat.

[15] Lásd Volatility and Risk Institute at NYU Stern 2022.

Adatok

1. táblázat. *A klímakockázati adatheterogenitás lehetséges okai*

Az adós típusa	*A befektető típusa*	*Az eszköz típusa*
A különböző adósok riportálási lehetőségei, erőforrásai eltérnek Példák: – lakosságijelzáloghitel-felvevő vs. professzionális nagyvállalat – karbonintenzív vs. karbonsemleges iparág – szabályozási elvárások vs. megfelelés a befektetői elvárásoknak	*A különböző befektetők információs igénye eltérő* Példák: – lakossági befektető vs. zöldhiteleket nyújtó bank – semleges befektető vs. zöld kötvényeket vásárló alap – etikus befektető speciális célfüggvénye	*A pénzügyi eszköz típusa determinálja az információszolgáltatást* Példák: lakossági jelzáloghitel vs. kereskedelmiingatlan-jelzáloghitel minősítési igénye standard vs. zöld kötvény vs. fenntarthatósági célhoz kötött kötvény minősítési igénye

Forrás: Kolozsi et al. 2022

A zöld átállással kapcsolatos egyik legnagyobb kihívás az adatokhoz kapcsolódik. Ezt részletesen elemzi Kolozsi és munkatársai,[16] legfontosabb megállapításaik az alábbiak.

Annak érdekében, hogy megjeleníthetők legyenek a klímakockázati szempontok, jó minőségű, rendszerezett és hozzáférhető *inputadatokra* van szükség, amelyeket különböző modellek strukturálnak, dolgoznak fel. A baseli ajánlások szerint a klímakockázat mint kockázati faktor beilleszthető a normál kockázati kategóriák (okozók) közé, így hatása lefordítható hitel-, piaci és likviditási kockázatra, de a klímakockázatok e kategóriákon kívül, „saját jogon" is elemezhetők, értékelhetők.[17]

Amennyiben egy eszköz klímakockázatát elemezni kívánjuk, kihívásokkal szembesülhetünk a lefedettség vonatkozásában. A legtöbb piaci szereplő nem közöl jelenleg magáról fenntarthatósági adatokat.[18] A piac kialakulásának kezdeti stádiumában az adatszolgáltatók elsősorban a klímakockázati szempontból leginkább kitett vállalati szektorra fókuszálnak, azon belül is azokat a vállalatokat elemzik, amelyek iránt a befektetői körben a legmagasabb az igény,[19] ahol szélesebb az elérhető adatok köre. A lakossági szektor lefedettsége tekintetében az új zöld jelzáloglevelek kibocsátói szembesülnek azzal a kihívással, hogy nincs a lakások historikus energetikai adatait tartalmazó adatbázis.[20] Ugyancsak kihívást jelent, hogy az adatszolgáltatók szintjén elérhető adatok legtöbbször a kibocsátóra, a vállalatra vonatkoznak, miközben

[16] Kolozsi–Ladányi–Straubinger 2022.
[17] BIS 2021.
[18] TCFD 2021.
[19] EF 2021.
[20] Wass 2021; Nagy et al. 2021.

esetenként a kibocsátásspecifikus információk relevánsabbak tudnak lenni, hisz egy eszköz lehet fedezett, a finanszírozott projektek eltérhetnek.

A hatékony, egységes közzétételi gyakorlat megvalósításának nagy kihívása a heterogenitás. A riportáló entitások különböző célból, eltérő formában teszik klímakockázati riportjaikat elérhetővé.[21] Ugyanezt erősíti, hogy a befektetők elvárásai is különböznek a riportok vonatkozásában, miközben az eszközök is eltérőek (1. táblázat). Kihívást jelent a validálás hiánya is. A megbízó-ügynök probléma a zöld eszközök piacán hatványozottan fennáll. A hagyományos kötvények esetében is probléma, hogy habár a minősítések elvégzéséért külső fél, a hitelminősítő felel, ugyanakkor a hitelminősítőt jellemzően a kibocsátó finanszírozza.

Több adatszolgáltató készít ESG-minősítést, ugyanakkor 1. a különböző szolgáltatók minősítései között nem olyan erős a korreláció, mint a hagyományos hitelminősítések esetén, 2. az ESG-minősítésben alkalmazott klímakockázati aspektus súlya is változó, így a klímakockázatok megragadására csak korlátozottan alkalmazható.[22] Az ESG-minősítők és minősítéseik vonatkozásában – a hitelminősítők piacától eltérően – nincs hatályban egységes európai szabályozás, ami szintén rontja az összehasonlíthatóságot, a transzparenciát.[23]

Módszertan

Kiemelt nehézséget jelent, hogy nem triviális egyes mutatószámok értelmezése, illetve hogy a különböző kibocsátók esetében a nem egységes metodika miatt az összehasonlíthatóság problémás. Egy értékpapírpiaci szegmens akkor működik megfelelően, ha a köré épült piaci ökoszisztéma hatékonyan és jól funkcionál (érett piacok).[24] Ennek részét képezik a piacon „önkéntes" alapon kialakult eljárásrendek, gyakorlatok, de a kereteket jelentő kötelező érvényű szabályozói elvárások is. A piaci ökoszisztéma a zöld eszközök piacán – ellentétben például a hagyományos kötvénypiaccal, jelzáloghitel-piaccal – még kialakulóban van, nem szilárdult meg. Ennek kapcsán a legfontosabb rendszerelemek dinamikusan változnak, fejlődnek: befektetői bázis; kibocsátói kör; piaci legjobb gyakorlatok; szabályozói elvárások;

[21] TCFD 2021.

[22] Berg–Kölbel–Rigobon 2019; Dimson–Marsh–Staunton 2020.

[23] ESMA 2021; IOSCO 2021.

[24] A piacok érettsége/éretlensége, az adatok, modellek megbízhatósága/hiánya az árakra is hatással van. A klímakitettségek relevanciája ellenére a becslések szerint az eszközök árai jelenleg nem tartalmaznak klímakockázati szempontokat (Mastouri–Mendiratta–Giese 2021; Stroebel–Wurgler 2021).

adatbeszállítók piacának, szolgáltatásaiknak tisztulása. Mindezek hatással lehetnek a klímakockázati transzparenciára is: érettebb és ezért stabilabb keretekkel jellemezhető piacon nagyobb eséllyel alakulnak ki olyan általánosan elterjedt standardok, amelyek lehetővé teszik a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos riportálást.

Az alábbiakban a legfontosabb módszertani kihívásokat ismertetem.

- *Az idősorok megfelelősége.* A klímakitettségi modellezés előfeltétele a megfelelő minőségű, mennyiségű adat rendelkezésre állása. Az elérhető idősorok hosszát, az adatok mennyiségét korlátozza, hogy érdemi értékpapír-állományok csak Európában vagy az Egyesült Államokban állnak rendelkezésre, de még ez a piac is elmarad a hagyományos piacok mérete mögött, emellett a zöld piacok relatíve fiatalok.
- *A mutatók sokfélesége és interpretálása.* A különböző adatszolgáltatók a fizikai kockázatok eltérő okozóit elemzik, van, ahol relatív kockázatosságra, míg más adatszolgáltatók pénzügyi mutatókra fordítják le a klímakockázatokat. Az átállási kockázatok esetében is hasonló a helyzet: a szuverének kapcsán az *energiamix* használata elterjedt, a vállalatok esetében alap-karbonkitettségmutatókat alkalmaznak. A mutatók értelmezése kapcsán is több nyitott kérdés is fennáll, amit a TCFD is elismer.[25]
- *Párhuzamosan létező standardok.* A fenntarthatósági definíción túl a standardok nagy előnye, hogy a közzétételek kapcsán is meghatároznak alapelveket. A zöld értékpapírok piacán ezek a standardok nagyon hasonló definíciós keretet adnak, de a közzétételekkel, kibocsátásokkal kapcsolatban mégis sok ponton eltérő szabályozást jelentenek, ami a piacon egységes eljárásrend alkalmazásának kialakulását nehezíti. A minősítők által kiadott riportok heterogén képet mutatnak terjedelmükben, tartalmukban, amihez hasonlóan maguk a kibocsátói zöld keretrendszerek is eltérő részletezettségűek, illetve a hatásriportok vonatkozásában a standardok által meghatározott közzétételi elvásárok sem egységesek.
- *Green default probléma.* A riportoknak nincs központi regisztere, ha valamely kibocsátó eltér az ajánlásoktól, annak nincs rögzített, jogi következménye. A standardok jellemzően az önkéntesség alapelvére épülnek, amivel a számonkérhetőség elve sérül, hisz a standardoktól való eltérésnek *(green default)* nincs formálisan rögzített szankciója. Ez azt is jelenti, hogy mivel a zöld keretrendszerek jellemzően nem részei a kötvény alapdokumentációjának, a kibocsátóknak nagy a mozgástere, a befektető egy problémára csak a kötvény eladásával tud érdemben reagálni, egyéb, jogi lehetősége nincs.[26]

[25] TCFD 2017.

[26] Ezen a téren az EU zöldkötvény-standardja várhatóan érdemi előrelépést fog jelenteni.

Összegzés

Korszakhatárhoz érkeztünk, az eddig követett mintázatokon változtatnunk kell, másképp kell viszonyulnunk egymáshoz és a minket körülvevő világhoz is. A jövőnk tudás-, érték- és kultúraalapú lesz, az új jövőképek által irányított felzárkózásokat már csak a fenntarthatósági gondolat köré lehet szervezni.[27] A már most is zajló gondolati forradalom egyik megnyilvánulása a környezeti fenntarthatóság szempontjainak hangsúlyossá válása, a zöld fordulat. Egyértelművé vált, hogy a természet kárára ma már nem lehet a növekedést erőltetni.[28]

Mivel az éghajlat változása hatással van az árstabilitásra, a pénzügyi stabilitásra és a fenntartható felzárkózásra, így a kérdést a jegybankoknak is kiemelten kell kezelniük. Ezt tükrözi, hogy a jegybankok egyre nagyobb figyelmet szentelnek a környezeti fenntarthatóság kérdésének, és ebben a tekintetben Magyarország is büszkén kihúzhatja magát, hiszen a Magyar Nemzeti Bank (MNB) ma a zöld jegybankolás tekintetében egyértelműen a világ élmezőnyéhez tartozik. A magyar jegybank mind a mikro- és makroprudenciális intézkedések, mind a monetáris politika területén azon kevés központi bank egyike, amely érdemi lépéseket tett a zöld fordulat megvalósítása érdekében. Különösen nagy eredménynek tekinthető, hogy az MNB az utóbbi időszakban azt is bebizonyította: lehetséges úgy érvényesíteni a környezeti fentarthatóság szempontjait, hogy az nem érinti a monetáris politika irányultságát.[29]

A zöld átállás – a szükségesnél sokak szerint lassabban, de – elkezdődött, és ebben a pénzügyi világ és a jegybankok szerepe is egyre erőteljesebb. Nyitott kérdések azonban továbbra is vannak, nem is kevés. Ki viselje az átállás költségeit? Melyik ország, melyik szektor? Mikor állnak majd rendelkezésére a döntések megalapozásához szükséges megbízható adatok, módszertanok? Miképp mozdítható elő a zöld átmenethez szükséges technológiai fejlődés? Kell-e teljesen új állami hozzáállás a klímaváltozás kezelésében? Miképp biztosítható a szükséges finanszírozás? Miképp érhető el, hogy a szükséges források rendelkezésre álljanak, a szükséges beruházások megvalósuljanak? Kinek a felelőssége ennek biztosítása? Át kell-e alakulnia a pénzügyi rendszernek és a jegybankoknak? Meg kell-e változnia gondolkodásunknak? Le kell-e mondanunk fogyasztásunk egy részéről? Elég-e, ha a technológiában bízunk? Mennyiben veti vissza a zöld fordulatot a visszatért infláció és a felerősödött geopolitikai feszültségek?

[27] Matolcsy 2022.
[28] Virág 2019.
[29] Kiss-Mihály–Kolozsi 2022.

Az energiafüggetlenségre való törekvés akadály lesz-e, vagy katalizátor? És végül: Magyarország követő lesz, vagy utat mutat a zöld átmenetben?

A fenti kérdésekre részben közösen, részben minden közösségnek magának kell megtalálnia a választ. Annyi bizonyos, hogy a változásnak a fejekben kell elkezdődnie,[30] és egyszerre kell óvatosnak és prudensnek, illetve bátornak lennünk, hiszen a feladat óriási, a globális finanszírozási igény a szinte elképzelhetetlen összeget jelentő 100 ezer milliárd dollárra tehető, amely a világ éves GDP-jének megfelelő összeg. „Minden, amit képesek vagyunk megtenni, meg is engedhetjük magunknak!" – John Maynard Keynes fogalmazott így 1942-ben, amikor a BBC arról kérdezte, kell-e aggódni amiatt, hogy honnan lesz pénze az Egyesült Királyságnak a háború utáni újjáépítésre. Ezt az ambiciózus, de egyben megfontolt, az erőforrásokra fókuszáló hozzáállást kell elsajátítanunk, és akkor lehet esélyünk a sikeres zöld fordulatra – elfogadva, hogy bár a zöld pénzügyek és jegybankok egyedül nem tudják megmenteni a világot, de bizonyosan nincs fenntartható jövő zöld pénzügyi rendszer nélkül.

Felhasznált irodalom

Arseneau, D. M. – Drexler, A. – Osada M. (2022): Central Bank Communication about Climate Change. *Finance and Economics, Discussion Series,* 2022-031. Online: https://doi.org/10.17016/FEDS.2022.031

Berg, F. – Kölbel, J. F. – Rigobon, R. (2019): *Aggregate Confusion: The Divergence of ESG Ratings.* Online: http://doi.org/10.2139/ssrn.3438533

BIS (2021): *Climate-Related Risk Drivers and Their Transmission Channels.* Online: https://www.bis.org/bcbs/publ/d517.pdf

Boros A. – Lentner Cs. – Nagy V. (2022): A fenntarthatóság új szempontjai: a nem pénzügyi jelentések európai gyakorlatának elemzése. *Pénzügyi Szemle,* 67(2), 186–200. https://doi.org/10.35551/PSZ_2022_2_2

Carney, M. (2021): *Clean and Green Finance. A New Sustainable Financial System Can Secure a Net Zero Future for the World.* Online: https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2021/09/mark-carney-net-zero-climate-change

Chancel, L. (2021): *Climate Change & the Global Inequality of Carbon Emissions, 1990–2020. World Inequality Lab Study.* Online: https://wid.world/news-article/climate-change-the-global-inequality-of-carbon-emissions/

Chancel, L. – Bothe, P. – Voituriez, T. (2023): *Climate Inequality Report 2023. World Inequality Lab Study, no. 2023/1.* Online: https://wid.world/wp-content/uploads/2023/01/CBV2023-ClimateInequalityReport-2.pdf

Dikau, S. – Volz, U. (2021): Central Bank Mandates, Sustainability Objectives and the Promotion of Green Finance. *Ecological Economics,* 184, 107022. Online: https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107022

Dimson, E. – Marsh, P. – Staunton, M. (2020): Divergent ESG Ratings. *Journal of Portfolio Management,* 47(1), 75–87. Online: https://doi.org/10.3905/jpm.2020.1.175

EF (2021): *ESG Data Guide 2021.* Online: https://www.environmental-finance.com/content/guides/esg-guide-entry.html?productid=345&editionid=5&planid=1

[30] Zöldy et al. 2022.

ESMA (2021): *ESMA Letter to European Commission on ESG Ratings.* Online: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/library/esma30-379-423_esma_letter_to_ec_on_esg_ratings.pdf

IOSCO (2021): *Environmental, Social and Governance (ESG) Ratings and Data Products Providers. Consultation Report, International Organization of Securities Commissions.* Online: https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD681.pdf

Kiss-Mihály N. – Kolozsi P. P. szerk. (2022): *Monetáris politika a fenntarthatóság jegyében. A Magyar Nemzeti Bank tanulmánykötete a zöld monetáris politikai eszköztár első évéről.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Online: https://www.mnb.hu/letoltes/monetaris-politika-a-fenntarthatosag-jegyeben-a-magyar-nemzeti-bank-tanulmanykotete-a-zold-monetaris-politikai-eszkoztar-elso-everol.pdf

Kolozsi P. P. et al. (2022): Monetáris politika és zöld átmenet. *Hitelintézeti Szemle/Financial and Economic Review,* 21(4), 7–28. Online: https://doi.org/10.25201/HSZ.21.4.7

Kolozsi P. P. – Ladányi S. – Straubinger A. (2022): Pénzügyi eszközök klímakockázatának mérése – Módszertani kihívások és jegybanki gyakorlat. *Hitelintézeti Szemle,* 21(1), 113–140. Online: https://doi.org/10.25201/HSZ.21.1.113

Lagarde, C. (2020): *Climate Change and the Financial Sector.* Online: https://www.bis.org/review/r200302c.pdf.

Mandl, U. – Dierx, A. – Ilzkovitz, F. (2008): *The Effectiveness and Efficiency of Public Spending.* Brussels: European Commission. Online: https://ideas.repec.org/p/euf/ecopap/0301.html

Mastouri, A. – Mendiratta, R. – Giese, G. (2021): *In Transition to a New Economy, Corporate Bonds and Climate Change Risk.* Online: https://www.msci.com/www/research-paper/in-transition-to-a-new-economy/02871585497

Matolcsy Gy. (2022): Új fenntartható gazdaság (Tézisek). In Baksai G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új fenntartható közgazdaságtan: Globális vitairat.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 251.

Nagy Gy. L. et al. (2021): Zöld? Jelzáloglevél? Zöldjelzáloglevél! *Gazdaság és Pénzügy,* 8(1), 2–25. Online: https://doi.org/10.33926/GP.2021.1.1

NGFS (2021): *Adapting Central Bank Operations to a Hotter World. Technical Document, Network for Greening the Financial System.* Online: https://www.ngfs.net/sites/default/files/media/2021/06/17/ngfs_monetary_policy_operations_final.pdf

Pörtner, H.-O. et al. szerk. (2022): *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability.* Cambridge: Cambridge University Press. Online: report.ipcc.ch/ar6/wg2/IPCC_AR6_WGII_FullReport.pdf

Stroebel, J. – Wurgler, J. (2021): What Do You Think about Climate Finance? *NBER Working Paper,* no. 29136. Online: https://doi.org/10.3386/w29136

TCFD (2017): *Implementing the Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures.* Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/60/2020/10/FINAL-TCFD-Annex-Amended-121517.pdf

TCFD (2021): *Task Force on Climate-related Financial Disclosures 2021 Status Report.* Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/60/2021/07/2021-TCFD-Status_Report.pdf

UBS (2021): *UBS Annual Reserve Manager Survey 2021.* Online: https://www.ubs.com/global/en/asset-management/global-sovereign-markets/reserve-management-seminar-highlights-2021/27th-annual-reserve-management-seminar-survey.html

Virág B. szerk. (2019): *A jövő fenntartható közgazdaságtana.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Volatility and Risk Institute at NYU Stern [@volatilityandriskinstitute5671] (2022): Lars Peter Hansen – Uncertainty Quantification, Decision Theory, and the Economics of Climate Change. *YouTube,* 2022. december 20. Online: https://www.youtube.com/watch?v=NZ7KbNFk2pQ

Wass, S. (2021): Rule Change Set to Spur EU Green Covered Bond Market. *Spglobal.com,* 2021. május 13. Online: https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/latest-news-headlines/rule-change-set-to-spur-eu-green-covered-bond-market-64119451

Zöldy M. et al. (2022): Cognitive Sustainability. *Cognitive Sustainability,* 1(1). Online: https://doi.org/10.55343/cogsust.7

Ligeti Zsombor

Talebnomics a Womenomicsban

Bevezetés

> „A társadalomtudományban szinte minden, ami a valószínűséggel kapcsolatos, hibás. Mélyen hibás. Nagyon mélyen hibás. Nagyrészt végtelenül hibás."[1]
> (Nassim Taleb)

Tanulmányunk központi elemeit olyan témakörök adják, amelyek Halmai Péter szakmai érdeklődésének fő áramához köthetők: gazdasági növekedés és felzárkózás, diverzitás, integráció és reziliencia. A tanulmány célja kettős. Egyrészt röviden olyan alternatív társadalomtudományi keretrendszert vázolunk fel, amely – jóllehet tudományosan megalapozott – alapvetően mégis heurisztikákra[2] épít. Ezt a keretrendszert nevezzük *talebnomics*nak. Másrészt illusztrálni fogjuk e keretrendszer alkalmazhatóságát. Az ehhez választott témakör az úgynevezett *womenomics,* amely a nők 20. század óta radikálisan változó szocioökonómiai helyzetével és annak potenciális következményeivel foglalkozik.

„Mandelbrot 1960 körül ismertette meg először a gazdasági élet prominenseivel a skálázhatóságot mint új fogalmat, s már akkor bebizonyította előttük, hogy az árfolyamváltozások megjelenítésére a Gauss-görbe nem alkalmas. Miután lecsillapodtak e hír nyomán felkavart kedélyek, megállapíthatták: lehet, hogy újra kell tanulniuk mesterségüket. A kor egyik befolyásos közgazdásza, a néhai Paul Cootner ezt írta: »Mandelbrot – akár csak korábban Churchill miniszterelnök – nem utópiát ígér nekünk, hanem vért, verejtéket, küszködést és könnyeket. Ha bebizonyosodna, hogy állításai igazak, akkor szinte valamennyi statisztikai módszerünket elavultnak és/vagy hasznavehetetlennek tekinthetjük.« Cootner mondataiban két dolgot tartok kifogásolhatónak. Először is a *szinte valamennyi*

[1] Taleb 2018: 224.

[2] Heurisztikának nevezünk minden olyan szabályt, következtetést, értékelést, elvet, amely bizonyos fajta szituációban többnyire érvényes, illetve működik, de *nem mindig.* Mérő 2008: 219.

https://doi.org/10.36250/01181_44

kifejezésből elhagynám a *szinte* szót. Másodszor pedig nem értek egyet a vér és az izzadság emlegetésével. Az a véleményem, hogy a véletlenszerűség problematikájának mandelbroti megközelítését sokkal könnyebb megérteni, mint a konvencionális statisztikát."[3]

Amint a talebi idézetek rávilágítanak, a közgazdasági folyamatok leírásánál már több mint 60 éve tud(hat)juk, hogy hibás alapokra építünk.[4] Sajnos, ahogy Taleb rámutat, „egy probléma tudatosulása még nem vezet el a megoldáshoz – különösen akkor nem, ha érdekek és haszonleső intézmények állnak ennek ellen".[5]

A hibás alapokra építés releváns kritikának mutatkozik a társadalomtudományok más területén is. Ioannidis rámutat arra, hogy a módszertani hibák és a publikációs torzítás eredményeképpen a társadalomtudományok területén megjelent „tudományos" írásoknak valószínűleg több mint a fele hibás.[6] Az ezt követően a pszichológia területén kirobbanó „megismételhetőségi válság" eredményeit foglalja össze Brian Nosek munkatársaival.[7] Elemzéseik alátámasztják Ioannidis megállapítását. A megvizsgált 100 tanulmány alig több mint harmadát tudták elfogadni.

Az elmúlt évtizedek kiugróan eltérő és nagy hatású társadalmi, gazdasági és epidemiológiai feketehattyú-, illetve szürkehattyú-eseményei[8] ismét kihívások elé állítják a sztenderd tudományos megközelítéseket. Nassim Taleb könyvei[9] átfogó képet nyújtanak az alapvető elméleti és az ehhez kötődő módszertani hibákról. Taleb kritikájának középpontjában az az implicit feltételezés áll, amely szerint a társadalmi és gazdasági jelenségeket, csakúgy, mint a természetieket, a Gauss-féle normál eloszlással lehet közelíteni.[10] Ezzel szemben Taleb technikai jellegű összegző könyvében rámutat,

[3] Taleb 2012: 342.

[4] A mikroökonómia területéről említhetnénk az 1970-es évek elejéről a Kahneman–Tversky-féle invarianciaproblémát, de annak elismerésére (lásd a 2002-es közgazdasági Nobel-emlékdíj) és kezelésére már történtek érdemi törekvések. Hasonlóan kritikus megállapításokat fogalmaz meg – a makroökonómia területéről – a Robert Lucas-féle kritika, illetve Paul Romer (2016) a DSGE-modellekkel kapcsolatban. Romer bírálata kitér a Nobel-emlékdíjasok szerepére is a hibák elkendőzésére vonatkozóan. A sors fintora, hogy 2018-ban Romer is megkapta az elismerést.

[5] Taleb 2012: 83.

[6] Ioannidis 2005.

[7] Open Science Collaboration 2015.

[8] Mandelbrot-féle szürkehattyú-esemény az a feketehattyú-esemény, amelyet valamilyen mértékben előre meg lehet jósolni, ám amely jellemzőit nem lehet teljes mértékben meghatározni, s ezért azzal kapcsolatban pontos kalkulációt sem lehet végezni. Taleb 2012: 376.

[9] Itt az ötkötetes *Incerto*ra gondolunk, amely többek között tartalmazza a továbbiakban hivatkozott Taleb- (2007, 2012, 2013, 2018) műveket.

[10] Legalábbis „preaszimptotikus" időtávon. „Life happens in the preasymptotics." Taleb 2020: 29. Taleb Középszerisztánnak nevezi azt a világot, ahol a normál eloszlás jól működik, és Extremisztánnak, ahol a vastag farkú eloszlások a meghatározók.

hogy az 1960-as években Mandelbrot által feltárt út megfelelőbb elemzési keretet ad.[11] Mind egyéni, mind társadalmi szinten egészen más következtetésekre jutunk, ha a világ leírásánál számolunk a skálázhatósággal, valamint a kiugróan ritka eseményekkel, és az ezekhez illeszkedő „vastag farkú" eloszlásokat tételezzük fel.

„Tanulság: Ha már csak 10-10 valószínűsége is van annak, hogy az adatok esetleg nem Gauss-féle eloszlást követnek, akkor a Gauss-féleség határozottan elutasítható a vastag farkú eloszlás javára. A heurisztika az, hogy elutasítjuk a Gauss-féle eloszlást, ha van egy 4 vagy 5 STD-nél nagyobb esemény."[12]

A tanulmány 2. pontjában a világ leírására alkalmazható, hatványfüggvényekre építő megközelítésből emelek ki három – egymással szorosan összefüggő – részt. Ezek adják azt az alternatív elemzési keretet, amelyet később, a 3. pontban a *womenomics* témakör elemzéséhez használunk. A 4. pont rövid összegzést tartalmaz.

Talebnomics – alternatív elemzési keret

> „Azt gondolom, hogy a világ természeténél fogva hatványtörvény-eloszlást követ."[13] (Nassim Taleb)

A világot jellemző aszimmetriák és a hozzájuk kötődő vastag farkú eloszlások feltételezéséből kiindulva ezek három következményét használjuk elemzési keretként. Ezek az alábbiak:

- *anti-aging,* Lindy-hatás;
- antifragilitás;
- antiergodicitás – nem ergodikus társadalmi folyamatok.

Anti-aging, Lindy-hatás

> „A Lindy-hatás ötlete maga is Lindy-biztos."[14] (Nassim Taleb)

1964-ben Albert Goldman író *Lindy Law* című írásában összefoglalja a Lindy's étteremben összejáró komikusok által megfogalmazott szabályszerűséget: azoknak

[11] Taleb 2020.
[12] Taleb 2020: 55.
[13] N N Taleb's Probability Moocs 2022.
[14] Taleb 2018: 143.

a Broadway-műsoroknak, amelyeket mondjuk 100 napja játszanak, a várható élettartama további 100 nap. Azoknak, amelyek már 200 napja műsoron vannak, még 200 nap. A Goldman által említett Lindy-törvény matematikai megfogalmazását Benoît Mandelbrot „Lindy-hatásnak" nevezte, eszerint a jövőbeli várható élettartam arányos az addigi élettartammal.[15] Jóllehet a Lindy-hatás ellentétes mindennapi élettapasztalatainkkal, Taleb szerint a Lindy-hatás fogalmára építő heurisztika az egyik leghasznosabb, legrobusztusabb és leguniverzálisabb heurisztika. Ami Lindy-biztos, Lindy vagy Lindy-kompatibilis, arra az jellemző, hogy „fordítva öregszik", azaz várható élettartama – az eddigi életkorával arányosan – idővel hosszabbodik.[16] Eliazar erre az alábbi formális megfogalmazást adja:[17] ha T valószínűségi változó $(c \leq T \leq \infty)$ p Lindy-aránnyal, akkor

$$E(T - t \mid T > t) = p \times t \quad (p > 0);$$

ami ekvivalens T alábbi formátumú túlélési függvényével:

$$\Phi(t) = Pr(T > t) = (c/t)^{\epsilon}, \text{ ahol } \epsilon = 1 + 1/p.$$

Ez azt jelenti, hogy élettartama Pareto-eloszlást (hatványtörvény-eloszlást) követ kitevővel. A hatványtörvény-statisztikával számos tudományterületen találkozhatunk. Példaként említhetjük a közgazdaságtanban a jövedelmi és vagyoni viszonyok leírását[18] vagy a demográfia területén a városok elemzését.[19]

A Lindy-hatás tehát szorosan kapcsolódik a vastag farkú eloszlásokhoz. Kockázatkezelési és talán előrejelzési szempontból is jó útmutatóul szolgálhat a dolgok eddigi élettartama. A Lindy-heurisztika alapján az ezeréves hagyományok, vallási útmutatások, a „nagymamák bölcsessége" vagy akár a babonák nem irracionálisak.[20] Éppen ellenkezőleg, ezek a heurisztikák a legtöbb esetben hasznosabb útmutatóul szolgálnak, mint napjaink friss tudományos ismeretei. Ez azonban nem garancia arra, hogy feltétlenül szükségesek, vagy ne lehetne megváltoztatni őket. Valószínűleg azokat az ösztönöket, bölcsességeket örökölhettük meg, amelyek szükségesek voltak

[15] Mandelbrot 1982.
[16] Taleb 2018: 141–143.
[17] Eliazar 2017, 2020.
[18] Chatterjee–Yarlagadda–Chakrabarti 2005.
[19] Krugman 1996; Gabaix 1999.
[20] Taleb 2018: 220–221. szerint „racionális az, ami lehetővé teszi a túlélést [...] A racionalitás nem más, mint kockázatkezelés, a túlélésről szól. Irracionális bármi, ami egyéni és kollektív szinten megakadályozza a túlélést." „A racionalitás a rendszerszintű pusztulás elkerülése." Taleb 2018: 233.

a túléléshez az emberek ősi élőhelyén, „ám amelyek mai, ábécét használó, információkkal telített, statisztikailag pedig nagyon összetett világunkra már kétségkívül nem adaptálhatóak",[21] még akkor sem, ha az evolúciós adaptáció felgyorsult.

Hogyan alkalmazhatjuk a Lindy-heurisztikát a „babonák" filterezésére? Taleb B. F. Skinner pszichológus galambkísérleteivel illusztrálja, hogy a mintázatkeresés, az ok-okozati viszony feltárása evolúciósan meghatározott és domináns stratégia lehet a folyamatok véletlenszerűségének felismerésével szemben.[22] Mindegyik kiéheztetett madár a táplálkozáshoz kötődő egyedi rituális „esőtáncot" fejlesztett ki, holott az ételadagolás véletlenszerű volt. Sajnos a tudósoknak is könnyebb érzelmileg elfogadni, mint elutasítani egy (ok-okozati) hipotézist. Könnyen válhatunk tehát a véletlen bolondjaivá.

Egyes tanulmányok arra a megállapításra jutottak, hogy az egyetlen emberszabású majom, amelynek van utánzási ösztöne, az az ember. „Ráadásul az emberek rituális módon utánoznak [...] Ha a mintaszemély megold egy feladatot, de felesleges mozdulatokat is beiktat, a [...] – gyerekek és a felnőttek egyaránt – szolgai módon lemásolják a bemutatót, az értelmetlen lépésekkel együtt. A pszichológusok ezt »túlutánzásnak« nevezik. Joseph Henrich evolúciós biológus szerint »az emberi civilizáció nem annyira a nyers intelligenciára, mint inkább az egymástól való tanulás magasan fejlett képességére épül. Őseink, nemzedékek során át, próbálkozások és tévedések révén hasznos tudást halmoztak fel, és minden generáció egyszerűen lemásolta az előző módszereit.«"[23] Nem az alapelvek megértéséből, hanem utánzással tanulunk.

Hogyan készítik el a jandruvandák a nardut? Kell-e érteni, hogy mit csinálsz, vagy elég (a Lindy-heurisztika alapján) leutánozni őseinket ahhoz, hogy életben maradjunk? Harford két példát említ arra, hogy a szükséges idő (illetve az idő hiányának) kulturális evolúciója milyen lenyűgözően kifinomult eredményeket (illetve tragédiákat) képes produkálni.[24] Az első példában ausztrál őslakosokra, a jandruvandákra hivatkozik, akik a mérgező narduból, amely a lóheréhez hasonló páfrányféle gumója, csak hosszadalmas eljárással[25] tudnak fogyasztható ételt készíteni. A második példa a maniókára vonatkozik, amely a narduhoz hasonlóan mérgező, és csak nagyon időigényes elkészítési mód garantálhatja, hogy a fogyasztója nem válik lassú mérgezés áldozatává. A maniókát azonban csak a 17. században honosították meg Afrikában, használati utasítás nélkül.

[21] Taleb 2012: 98.
[22] Taleb 2007: 230–231.
[23] Harford 2022: 184–185.
[24] Harford 2022: 181–185.
[25] Megpörkölik a spóráját, vízzel őrölnek belőle lisztet, az abból készített lepényt hamuval bekenik. Harford 2022: 183.

A kulturális tanulás elmaradt. Ínséges időkben a mozambikiak nem bírták kivárni, hogy a manióka fogyasztásra alkalmassá váljon, így cianmérgezést kaptak.

Az irracionális tevékenységek és hiedelmek kiszelektálódnak. Naivitás lenne jelenlegi tudományos ismereteink alapján „irracionálisnak" bélyegezni az ezeréves vallásokat és babonákat. A Lindy-heurisztika alapján ez utóbbiak Lindy-biztosabbak, mint a 200-300 éves múltra visszatekintő tudományos ismeretszerzésünk. Mivel a Lindy-heurisztika Lindy-biztos, mi is erre építünk.

Antifragilitás

> „Az élet felére – az élet érdekes felére – nincs nevünk."[26] (Nassim Taleb)

Nassim Taleb 2012-ben megjelent *Antifragile* című könyvében nevet ad a világ szerinte érdekesebb felének. Valójában csak harmadának. Szerinte a világunkat három részre (ez az úgynevezett „Triád") bonthatjuk fel attól függően, hogy adott rendszer miként reagál a külső behatásokra. Egy rendszer tehát vagy fragilis, törékeny, vagy robusztus, ellenálló, reziliens, vagy antifragilis.[27] A Triád egyes elemei csak relatív meghatározások.

A *törékeny* rendszerek – amelyek talebi jelképe a „mosógép" – nem szeretik a sokkokat, sokk hatására meggyengülnek, nyugalmat és karbantartást igényelnek. Az ilyen rendszerek mitológiai analógiája Damoklész kardja.

A *robusztus* rendszerek ellenállnak a sokkoknak, amelyek se nem gyengítik, se nem erősítik őket. Mitológiai megfelelőjük a főnixmadár.

Az *antifragilis* rendszerek – amelyek talebi jelképe a „macska" – szeretik a sokkhatásokat (bizonyos határig), azok által erősödnek, ezenkívül komplexek, organikusak és öngyógyítók – ehhez azonban időre van szükségük. Igénylik a volatilitást, a stressz számukra információ és az információ számukra stressz. Nem igénylik a beavatkozást, és a kényelem törékennyé teszi[28] őket. Minden élő organizmus és a belőlük felépülő komplex rendszerek (bizonyos szintig) antifragilisok. Mitológiai analógiájuk a hidra.

[26] Taleb 2013: 33.

[27] A pozitívnak (törékenynek) nem a nulla (a robusztus) az ellentéte, hanem a negatív. Mivel azonban verbálisan vakok voltunk, azaz erre nem volt szavunk, ezt a hiányt pótlandó vezette be Taleb az antifragilitás elnevezést.

[28] „A génjeink nem a kényelmes életre lettek kitalálva, és a csekély mértékű stressz, amely időről időre beindítja a hormesist, valószínűleg meghosszabbítja az életünket." Sinclair–LaPlante 2021: 147.

Az antifragilitás életstratégia,[29] méghozzá a természeté. Ahol ugyanis a bizonytalanság jelen van, ott a reziliencia nem elég! Taleb megközelítésében az *idő* az egyetlen igazi szűrő, amely mértékül szolgálhat a tekintetben, mely rendszerek, cselekedetek racionálisak. Az antifragilis rendszerek szeretik az időt. Ezért is alkalmazható elemzésükre a Lindy-heurisztika.

Antiergodicitás

> „A mi megközelítésünk pont az ellenkezője: ne seperjük a szőnyeg alá a kiugró dolgokat, inkább építsünk mindent köréjük."[30]
> (Nassim Taleb)

Az ergodikus elmélet a matematika azon ága, amely a determinisztikus dinamikus rendszerek statisztikai tulajdonságait vizsgálja. Feltételezi, hogy a dinamikát meghatározó egyenletek nem tartalmaznak véletlenszerű perturbációt, zajt. A rendszer, amely sokáig fejlődik, „elfelejti" kiindulási állapotát.[31] Definíció szerint[32] egy folyamat akkor ergodikus, ha a keresztmetszeti (térbeli) és a hosszmetszeti (időbeli) eloszlások átlaga megegyezik. „Ahhoz, hogy a világ »ergodikus« legyen, szükséges, hogy ne legyenek elnyelő korlátok és alapvető irreverzibilitások."[33] Tekintsünk egy *nem* ergodikus, azaz útfüggő esetet (amelyet, némi „költői" szabadsággal, antiergodikusnak nevezünk)! Az orosz rulettben egy hatlövetű forgótáras pisztolyban egyetlen töltény van. A közgazdaságtanban alkalmazott és tanított költség-haszon elemzés alapján egy 25 éves fiúnak érdemesnek tűnhet részt venni egy olyan orosz rulettben, amely 10 millió dollárt fizet, hiszen a várható érték (8 333 333,33 dollár) pozitív, és megalapozhatja vele jövőjét. A keresztmetszeti valószínűség: a hat alternatív történetnek mind egyhatod a valószínűsége. Ha azonban a 25 éves fiú egymás után többször kockáztat, akkor a temetőben fog kikötni. Az időbeli eloszlás várható hozama ekkor nem kiszámítható.[34] Ahogy Taleb kiemeli: „számít az események

[29] Az antifragilis rendszer jellemzői: nemlinearitás, aszimmetria, túlreagálás, redundancia, rétegzettség és opcionalitás.
[30] Taleb 2020: 204.
[31] Wikimedia Foundation 2023.
[32] Az ergodicitás alternatív szakirodalmi meghatározásait említi például Berlinger 2017: 247.
[33] Taleb 2018: 215.
[34] Taleb 2007: 23; 2018: 225.

sorrendisége, és a pusztulás lehetősége diszkvalifikálja a költség-haszon elemzést."[35] Nem is beszélve arról, hogy az élet forgótáras pisztolyában nem tudjuk, hány tölténytok van, és közülük mennyiben van töltény.

A társadalmi folyamatok útfüggőségéből származó elemzési nehézséget tovább súlyosbítja a *dimenzionalitás problémája*. Eszerint a méret és a nemlineáris kapcsolatok számosságának növekedésével a rendszerek komplexitása durván nő, így az élő rendszer egyedeinek vizsgálatából szerzett tudás nem általánosítható. Ha a társadalmi folyamatok útfüggők, és a véletlenek nagy szerepet játszanak bennük, akkor a közgazdasági költség-haszon elemzést kiegészíthetjük az antifragilitás stratégiájával, illetve a döntésekben helyettesíthetjük a Lindy-biztosabb Lindy-heurisztikával.

Womenomics a 21. században

> „Tény, hogy a nők története az egyenlőtlen státuszról, az egyenlőtlen jogokról, az egyenlőtlen lehetőségekről szól."[36]
> (Amanda Foreman)

A közgazdaságtan egyik fő megállapítása, hogy a szűkös erőforrások felértékelődnek és helyettesítődnek. Úgy tűnik, a nők fizikai és szellemi erejének makrogazdasági térnyerése és felértékelődése is ilyen folyamat eredményeként írható le. A (férfi-) munkaerőhiány a termelési folyamatokban a 20. század elejétől érezteti hatását. A nők térnyerését jól jelzi a nők általános választójogának bő 100 éves története: elsőként 1893-ban Új-Zélandon, legvégül 2011-ben Szaúd-Arábiában. A szocialista országokban a nők munkapiaci részarányának emelkedése a nemek közötti egyenlőség ideológiájával párosult. Ez az ideológia a fizetett termelőmunkában, az oktatásban és a politikai döntéshozásban való részvételhez való jogot (és kötelességet) eredményezte. A nyugati társadalmakban a II. világháború volt az az esemény, amely széles körű és markáns fordulatot hozott a nők gazdasági és társadalmi szerepvállalásában. Ennek a változásnak a közgazdasági megközelítéseit foglalja össze az úgynevezett *womenomics*. A továbbiakban a *womenomics* két szorosan összekapcsolódó területére fókuszálunk:

- a nők szerepe a gazdasági növekedésben és fejlődésben;
- a nők képzésének gazdasági és demográfiai hatásai.

[35] Taleb 2018: 224.
[36] DrAmandaForeman 2015b: 1:03.

A nők szerepe a gazdasági növekedésben és fejlődésben

> „Egy civilizációt megítélhetünk az alapján, ahogyan a nőkkel bánik."[37]
> (Amanda Foreman)

A nyugati civilizációkban a nők helyzete jobb, mint valaha, de a nők még mindig nem egyenrangúak a férfiakkal.[38] A Lindy-heurisztika alapján ez rendjén valónak tűnhet. Amint Amanda Foreman kiemeli, az ókori Mezopotámiában Babilon királyának, Hammurapinak a törvényoszlopa (i. e. 1770) kőbe vésve legalizálta a patriarchális társadalmi szerkezetet mint isteni elrendeltetést. Az i. e. 1200-as évek asszír birodalmának törvényei még tovább csorbították a nők jogait, és 2000 évvel az iszlám vallást megelőzve bevezették a nők kötelező fátyolviselését. Továbbá egy olyan bölcs, mint Arisztotelész, a nőket „tökéletlen férfiaknak" tekintette, akiket verni kell, mert csak ezt értik meg. Egyes vallások – például a konfucianizmus – szerint a nők a társadalom legalján helyezkednek el. Ezek tükrében napjaink afgán nőinek helyzete Lindy-biztos.

Azt a hibás benyomást, amely szerint a civilizáció és a patriarchizmus egyértelműen kéz a kézben jár, a néma bizonyítékok és a szelekciós torzítás okozza. A nőket igyekeztek tudatosan kiírni a férfiak által szerkesztett történelemből. A „kivételek" azonban legalább annyira Lindy-biztosak. Hammurápit megelőzően például a sumeroknál, illetve később több ezer éven át az ázsiai nomád törzseknél a nők és a férfiak státusza megegyezett. A vietnámi nők egyenjogúsága az i. e. 1. századig biztosított volt. A buddhista vallás szerint a nemek megkülönböztetésének nincs jelentősége. Az indiai Shillong tartományban napjainkig olyan erős matriarchális társadalmat találunk, ahol a férfiaknak van szüfrazsettmozgalma.[39]

A társadalmi ideológiákról a közgazdaságtan területére áttérve a közgazdasági elméletek – Arisztotelész által is megkülönböztetett – mindkét területe, a „feminista" *oikonomia* és a „maszkulin" *khrematisztiké* is Lindy-biztos.[40] Az *oikonomiá*hoz sorolható, 20. századi klasszikus növekedéselméletek szerint adott *t* időpontban a jövedelem [$Y(t)$] az extenzív növekedési tényezők, mint a munka (L) és a tőke (K), valamint az intenzív növekedési komponens (A) függvénye:

[37] DrAmandaForeman 2015a: 1:08.

[38] Perez 2019.

[39] Gneezy–List 2013: 50.

[40] Az *oikonomia* (háztartástan) az emberi szükségletek kielégítésére irányuló vagyonszerzést jelenti; a *khrematisztiké* „pénzfialtatást", azaz pénzszerzésre irányuló vagyonszerzést takar, a pénz pénzszerzésre való felhasználását. Gilányi 2020.

$$Y(t) = A(t) \times F[L(t), K(t)].$$

A 20. és 21. században számos ország számára extenzív növekedési potenciált jelentett a nők munkapiaci foglalkoztatásának növelése. Ez a folyamat azonban nem ergodikus, azaz nincs olyan reprezentatív ország, amelynek pályája a sokaságot jellemezné. Az 1990–2019 közötti időszakban a női foglalkoztatás arányának dinamikája jelentős változatosságot mutat. Számos ország növekvő értéke mellett Dániában és Svédországban csökkenés történt. A két nem azonos foglalkoztatási aránya felé történő elmozdulás sem mutat általános érvényű szabályszerűséget. Például Magyarország esetében a férfiak munkapiaci részaránya jobban emelkedett, mint a nőké.

A World Economic Forum (WEF) éves *Gender Gap Report*ja a Gender Gap Index (GGI) alapján számos országra kiszámítja azok növekedési potenciálját a nemek azonos munkaerőpiaci foglalkoztatása esetén, azaz amikor a paritás 1. A WEF rámutat arra, hogy a paritás értéke globálisan 2009 óta folyamatosan csökken, és 2022-ben az eddigi legalacsonyabb értéket vette fel.[41] Természetesen vannak kivételek. Japánban, ahol a munkaerő-állomány a világon a leggyorsabban csökken, az 1980-as 52%-ról 2020-ra 72%-ra nőtt a (15–65 éves) nők munkapiaci részesedése.[42] A problémakör aktualitását mutatja, hogy az Egyesült Királyság 2025–2027-re tervezett gyermekgondozási programjának is az elsődleges célja a nők munkapiaci pozíciójának javítása.[43]

A klasszikus GDP-számítás figyelmen kívül hagyja a jellemzően nők által végzett házimunkát. Ezzel azt az allokációs illúziót kelti, hogy a nők munkapiaci foglalkoztatásának emelése a növekedés – externáliamentes – kihasználatlan forrása. A következő pontban kifejtjük, hogy a munkapiaci diverzitás ugyan hozzájárulhat a gazdasági és társadalmi antifragilitáshoz, de ennek hosszú távon demográfiai ára van.

A nők képzésének gazdasági és demográfiai hatásai

> „A történelem során most igazán érdemes nőnek lenni."[44] (Amanda Foreman)

A patriarchális társadalmat alátámasztó torzított Lindy-heurisztikával szemben napjainkra egyértelművé vált, hogy a nőknek nemcsak a munkapiaci, hanem legalább

41 WEF 2022: 33.
42 Goldman Sachs 2019.
43 Economist 2023.
44 DrAmandaForeman 2015a: 0:10.

ugyanolyan mértékben az oktatási és politikai paritásának javulása is növekedési tényező, továbbá a többdimenziósan értelmezett fejlődés nélkülözhetetlen eleme. Az ENSZ 2000–2015 között futó Millenniumi fejlesztési programjának 8 pontja közül 7 a nők (abszolút vagy relatív) pozíciójavulásában határozta meg a fejlődés útját. A jelenlegi (2015–2030) Fenntartható fejlesztési program 17 célja közül is 13 tartalmaz nemspecifikus indikátorokat. A 21. századra a nők oktatási paritása nemcsak megközelítette a férfiakét, hanem a fejlett országok egyetemi képzéseiben meg is haladta. Kiderült továbbá, hogy a nők versenyzői magatartása,[45] valamint az átlagos iskolai (különösen matematikai) eredményei nem a természet által, hanem kulturálisan meghatározottak.[46] Így, a jelenleg is érvényes bérdiszkrimináció mellett, a nők olcsó, ráadásul magasan képzett munkaerővé váltak. Ezen változások is hozzájárultak ahhoz, hogy mind vállalati, mind nemzetstratégiai szinten kitüntetett prioritást kapott a nemek közötti paritás.[47]

Sokakat aggodalommal töltött el, hogy a nők munkapiaci és képzettségi szintjének emelkedése súlyos demográfiai következménnyel járhat. Ferenc pápa figyelmeztetett, hogy a csökkenő termékenységi ráta, amely „demográfiai télhez" vezethet, hatással lesz a világ gazdasági egészségére.[48] Amint Doepke és munkatársai kifejtik, az aggodalom nem volt alaptalan a 20. század végén.[49] A 21. század első két évtizedére azonban a tendencia megfordult: a gazdagabb országok és a képzettebb nők átlagosan és várhatóan több gyereket vállaltak. Myrskylä és munkatársai hasonlóan optimista megállapításra jutottak a 2005-ös humán fejlettségi index (HDI) és a fertilitás kapcsolatának elemzése során.[50] Az ergodicitási probléma miatt azonban ezek az eredmények vitathatók. Az országok idősoros adatai nagyon eltérő pályákat mutatnak. Az 1. táblázat Myrskylä és társai modellszámításait tartalmazza 2015-re és 2017-re.[51] Amint azt a szignifikáns másodfokú tagok pozitív előjele mutatja, a teljes termékenységi arányszám (TFR) és a HDI között U-alakú kapcsolat mutatható ki. Ez azt az illúziót kelti, hogy a humán fejlettség adott szintjén túl a demográfiai problémák megoldódnak. A gond azonban az, hogy a minimumértékek (HDI^{2015}_{min} = 1,034 és HDI^{2017}_{min} = 1,0598) kívül esnek a HDI értelmezési tartományán. Így még feltételezett ergodicitás esetén is az értelmezési tartomány teljes hosszán a TFR csökkenésére kell számítanunk.

[45] Gneezy–List 2013: 52.

[46] Erről részletesen lásd Ligeti–Ligeti 2014 6. fejezetét! Az újabb eredményekről lásd például O'Dea et al. 2018; Meinck–Brese 2019.

[47] Az egyik legfrissebb fejlemény az EU azon döntése, amely a nők és a férfiak közötti bérszakadék megszüntetését célozza. Moravecz 2023.

[48] Economist 2022.

[49] Doepke et al. 2022.

[50] Myrskylä–Kohler–Billari 2009.

[51] Myrskylä–Kohler–Billari 2009.

1. táblázat. *A TFR és a HDI kapcsolata 2015-ben és 2017-ben*

	Modell 1	*Modell 2*	*Modell 3*	*Modell 4*
	Magyarázott változó: TFR 2015		Magyarázott változó: TFR 2017	
konstans	7,9913 (0,2384)***	12,4538 (0,9093)***	7,7357 (0,2355)***	11,8659 (0,9111)***
HDI-15	−7,39167 (0,3316)***	−21,344 (2,7731)***		
$(HDI\text{-}15)^2$		10,3171 (2,03769)***		
HDI-17			−7,05983 (0,3252)***	−19,8745 (2,7582)***
$(HDI\text{-}17)^2$				9,41194 (2,01315)***
N	182	182	182	182
R^2	0,734059	0,767375	0,723534	0,75362
$\bar{R}$	0,732582	0,764775	0,721998	0,750867

Megjegyzés: A zárójelekben a becsült együtthatók standard hibái találhatók.
A * 10%-os, a ** 5%-os és a *** 1%-os szignifikancia szintet jelent.
Forrás: Kovács 2020: 31

A várható demográfiai folyamatokkal kapcsolatban fontos kiemelni két szürkehattyú-eseményt. Az egyik a humán halhatatlanság potenciálja. Amint Sinclair és LaPlante megfogalmazza: „Nincs olyan biológiai törvény, amely megszabná, hogy mennyi ideig élhetünk."[52] A meghosszabbított élet az elképzelhetetlen társadalmi változásokon és kihívásokon túl az emberiség antifragilitását, és így a túlélését is veszélyeztetheti.[53] Ehhez kapcsolódik a második szürkehattyú-esemény: az értelmes földönkívüli életforma, az „ősi idegenek" elismerése. A Lindy-heurisztika alapján ez árnyalhatja „halhatatlanságfélelmünket". Ezek a példák rámutatnak arra, hogy életünk Extremisztánban zajlik. Ezért itt a nem ergodikus társadalmi folyamatok elemzéséhez érdemes – a sztenderd tudományos módszerek mellett/helyett – a Lindy-heurisztikára is támaszkodni.

[52] Sinclair–LaPlante 2021: 307.
[53] Taleb 2018: 229.

Összefoglalás

> „Szeretnék boldogan élni egy olyan világban, amelyet nem értek."[54] (Nassim Taleb)

Összegzésképpen az alábbi megállapításokat tehetjük.

A hosszú távú növekedési modellszámítások torzítottak. Egyrészt azért, mert nem veszik figyelembe, hogy a gazdasági folyamatok nem ergodikusak és extremisztániak. Így a sztenderd – *oikonomikus* és *krematisztikus* – modellek, illetve azok gaussi statisztikára építő becslései jellemzően hibásak. Másrészt azért, mert hiányoznak belőlük a komplex rendszereket jellemző visszacsatolások. Ezek közül az egyik, hogy a nők megváltozott munkapiaci és társadalmi szerepe, valamint képzettségük szintjének emelkedése miként hat vissza a munkaerő utánpótlására, a termelési produktivitásra, valamint a társadalmi adaptációs képességre.

A Lindy-heurisztika alapján a nemek közötti diverzitásra építő társadalmi berendezkedés legalább annyira racionális, mint a patriarchális szerkezet.

A nemek közötti egyenlőtlenség mérséklődése, továbbá a munkapiaci, vállalatirányítási és politikai diverzitás javulása – a lehetőséghalmaz bővülésén keresztül is – hozzájárulhat az egyes társadalmi csoportok és intézmények antifragilitásához.

[54] Taleb 2013: 6.

Felhasznált irodalom

Berlinger E. (2017): Ergodicitás a pénzügyekben. *Gazdaság és Pénzügy,* 4(4), 246–259.

Chatterjee, A. – Yarlagadda, S. – Chakrabarti, B. K. (2005): *Econophysics of Wealth Distributions.* Milan – New York: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/88-470-0389-X

Doepke, M. et al. (2022): The Economics of Fertility: A New Era. *NBER Working Paper,* no. 29948. Online: https://doi.org/10.3386/w29948

DrAmandaForeman [@ DrAmandaForeman] (2015a): The Ascent of Woman – Episode 1. *YouTube,* 2019. június 10. Online: https://www.youtube.com/watch?v=W1tVtEMKGAY

DrAmandaForeman [@ DrAmandaForeman] (2015b): The Ascent of Woman – Episode 3. *YouTube,* 2019. június 10. Online: https://www.youtube.com/watch?v=ov15KCmzV6Q

Economist (2022): The New Economics of Fertility. Richer Societies Mean Fewer Babies. Right? *The Economist,* 2022. szeptember 15. Online: https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/09/15/richer-societies-mean-fewer-babies-right

Economist (2023): The Chancellor Hopes More Child Care Will Get More Parents Working. *The Economist,* 2023. március 15. Online: https://www.economist.com/britain/2023/03/15/the-chancellor-hopes-more-child-care-will-get-more-parents-working

Eliazar, I. (2017): Lindy's Law. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications,* 486(C), 797–805. Online: https://doi.org/10.1016/j.physa.2017.05.077

Eliazar, I. (2020): *Power Laws. A Statistical Trek.* Cham: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-33235-8

Gabaix, X. (1999): Zipf's Law and the Growth of Cities. *American Economic Review,* 89(2), 129–132. Online: https://doi.org/10.1257/aer.89.2.129

Gilányi Zs. (2020): *Piacgazda(g)ság: oikonomia vagy khrematistiké?* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545637

Gneezy, U. – List, J. A. (2013): *The Why Axis. Hidden Motives and the Undiscovered Economics of Everyday Life.* New York: Public Affairs.

Goldman, A. (1964): Lindy's Law. *The New Republic,* 1964. június 13. 34–35.

Goldman Sachs (2019): *Womenomics 5.0: 20 Years On.* Online: https://www.goldmansachs.com/insights/pages/womenomics-5.0/multimedia/womenomics-5.0-report.pdf

Harford, T. (2022): *A gazdaság rejtett logikája – 50 dolog, amely meghatározza világunk működését.* Ford. Pétersz Tamás. Budapest: HVG.

Ioannidis, J. P. A. (2005): Why Most Published Research Findings Are False. *PLoS Medicine,* 2(8). Online: https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124

Kovács A. (2020): *A nők oktatási, gazdasági és társadalmi szerepváltozásainak elemzése.* Szakdolgozat. Budapest: BME GTK. Online: https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/31024

Krugman, P. (1996): Confronting the Mystery of Urban Hierarchy. *Journal of the Japanese and International Economies,* 10(4), 399–418. Online: https://doi.org/10.1006/jjie.1996.0023

Ligeti I. – Ligeti Zs. (2014): *Az emberi tényező. Humántőke a gazdasági növekedésben.* Budapest: Typotex.

Mandelbrot, B. (1982): *The Fractal Geometry of Nature.* New York: W. H. Freeman and Co.

Meinck, S. – Brese, F. (2019): Trends in Gender Gaps: Using 20 Years of Evidence From TIMSS. *Large-scale Assessments in Education,* 7(8). Online: https://doi.org/10.1186/s40536-019-0076-3

Mérő L. (2008): *Az elvek csapodár természete. Az érzelmek, az értelem és a hit erejéről.* Budapest: Tercium.

Moravecz K. (2023): Egy új uniós terv szerint ki lehet majd kérni, hogy egy cégnél mennyit keresnek a nők és a férfiak. *Hvg.hu,* 2023. március 30. Online: https://hvg.hu/

eurologus/20230330_Az_EUs_cegeknek_kotelezo_lesz_bevallania_ha_alul_fizetik_a_noi_dolgozoikat

Myrskylä, M. – Kohler, H.-P. – Billari, F. C. (2009): Advances in Development Reverse Fertility Declines. *Nature,* 460(7256), 741–743. Online: https://doi.org/10.1038/nature08230

O'Dea, R. E. et al. (2018): Gender Differences in Individual Variation in Academic Grades Fail to Fit Expected Patterns for STEM. *Nature Communications,* 9(3777). Online: https://doi.org/10.1038/s41467-018-06292-0

Open Science Collaboration (2015): Estimating the Reproducibility of Psychological Science. *Science,* 349(6251). Online: https://doi.org/10.1126/science.aac4716

Perez, C. C. (2019): *Láthatatlan nők. Így vesszük semmibe a népesség felét az adatokra épülő világban.* Ford. Kránicz Dorottya. Budapest: Gabo.

Romer, P. (2016): *The Trouble With Macroeconomics.* Online: https://paulromer.net/the-trouble-with-macro/WP-Trouble.pdf

Sinclair, D. A. – LaPlante, M. D. (2021): *Meddig élünk? Miért öregszünk, és miért nem kellene?* Ford. Bíró Péter. Budapest: Akkord.

Taleb, N. N. (2007): *Fooled by Randomness. The Hidden Role of Chance in Life and in the Markets.* London: Penguin.

Taleb, N. N. (2012): *A Fekete Hattyú, azaz a legváratlanabb hatás.* Ford. Boris János, Goddard Zsuzsanna. Budapest: Gondolat.

Taleb, N. N. (2013): *Antifragile: Things That Gain from Disorder.* London: Penguin.

Taleb, N. N. (2018): *Skin in the Game. Hidden Asymmetries in Daily Life.* New York: Random House.

Taleb, N. N. (2020): *Statistical Consequences of Fat Tails: Real World Preasymptotics, Epistemology, and Applications* (The Technical Incerto Collection). [H. n.]: STEM Academic Press. Online: https://codowd.com/bigdata/misc/Taleb_Statistical_Consequences_of_Fat_Tails.pdf

N N Taleb's Probability Moocs [@nntalebproba] (2022): MIN-LESSON 8b: (Power Laws) Q& A. *YouTube,* 2021. június 4. Online: https://www.youtube.com/watch?v=-ndN7Fod7nE

WEF (2022): *Global Gender Gap Report.* Online: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf

Wikimedia Foundation (2023): *Ergodic Theory.* Online: https://en.wikipedia.org/wiki/Ergodic_theory

Dobos Imre – Bánhidi Zoltán

A digitális és a gazdasági fejlettség összefüggéseinek elemzése a részlegesen rendezett halmazok és a Tiered Data Envelopment Analysis (TDEA) módszerével

Tanulmányunkban a részben rendezett halmazok *(poset)* és a többszintű DEA- (TDEA) módszerek, a digitalizációt mérő DESI mutatórendszer fő dimenziói, valamint a GDP/fő és a AIC/fő gazdasági fejlettségi mutató segítségével csoportosítjuk az Európai Unió országait. Olyan országcsoportokat azonosítunk, amelyeket a digitális és a gazdasági fejlettség együttes figyelembevételével hasonló helyzetű uniós tagországok alkotnak. Eredményeink szerint Magyarország e szempontok alapján az észak- és nyugat-európai élmezőnyt üldöző uniós középmezőnyben található.

Bevezetés

Tanulmányunkban az Európai Unió (EU) digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutatójának (DESI) öt alapdimenziója, valamint a gazdasági fejlettséget mérő GDP/fő, illetve AIC/fő (tényleges egyéni fogyasztás) mutató segítségével, a részletesen rendezett halmazok *(poset)* és a többszintű DEA (*Tiered Data Envelopment Analysis,* TDEA) módszerével kívánunk választ adni arra a kérdésre, hogy Magyarország hol helyezkedik el a digitális és a gazdasági fejlettséget tekintve az Európai Unió országai között.

A digitális gazdasági és társadalmi index (*Digital Economy and Society Index,* DESI) évente kiadott mutatórendszer és tanulmány, amelyet az Európai Bizottság szakértői készítenek, és tesznek közzé. Célkitűzése, hogy átfogó értékelést nyújtson az EU és tagországai helyzetéről a „digitális társadalom és gazdaság felé vezető úton". Tanulmányunkban az életszínvonalat tükröző makromutatók mellett a 2020-as DESI-jelentés fő dimenzióinak (internet-hozzáférés [CN], humán tőke [HC], internetes szolgáltatások használata [UI], digitális technológiák integráltsága [IT] és digitális közszolgáltatások [DP]) adatait használtuk fel elemzésre, ebben az EU

https://doi.org/10.36250/01181_45

jelenlegi 27 tagországa mellett még az Egyesült Királyság adatai is szerepelnek. A DESI-mutatórendszer legfontosabb alaptulajdonságait, előnyeinek és hátrányainak értékelését korábbi tanulmányunkban mutattuk be,[1] ezzel e tanulmányban terjedelmi okokból kifolyólag nem foglalkozunk.

Tanulmányunk második fejezetében rövid betekintést adunk a digitalizáció és a gazdasági fejlettség, termelékenység összefüggéseit tárgyaló szakirodalomba. Az ezután következő fejezetekben a tanulmányunkban használt módszertant, a részlegesen rendezett halmazokat *(poset)* és a TDEA-módszereket, valamint az ezek felhasználásával kapott eredményeinket, országcsoportokat mutatjuk be. Végül tanulmányunkat a Magyarország helyzetét értékelő rövid fejezettel zárjuk le.

A digitalizáció és a termelékenység összefüggései, a termelékenységi paradoxon

Az információ- és kommunikációtechnológiai (IKT) fejlesztések, beruházások vállalati termelékenységre és jövedelmezőségre gyakorolt hatása a 20. század második felében komoly szakmai vita tárgyát képezte. Az 1970-es, 1980-as években az amerikai gazdaságban az informatikai beruházások jelentős volumene és a számítási kapacitások megtöbbszöröződése ellenére a termelékenység növekedése a 60-as évekhez képest jelentősen lelassult. Solow ezt a szakirodalomban termelékenységi paradoxonként vagy Solow-paradoxonként is ismert jelenséget[2] frappánsan úgy foglalta össze, hogy „a számítógépkorszak mindenhol megfigyelhető, kivéve a termelékenységi statisztikákban".[3]

Brynjolfsson a paradoxon lehetséges okait és feloldhatóságát vizsgálva négy lehetséges magyarázatot azonosított:[4] az *inputok* és az *outputok* hibás mérését, az IT-beruházások és a termelékenységnövekedés közötti időbeli eltolódást, az előnyök vállalaton kívüli megjelenését és a menedzsmentproblémákat. Brynjolfsson és Hitt már egyre határozottabban úgy foglal állást, hogy az érzékelt paradoxon nem valós, hanem a termelékenység mérhetőségének problémáival függ össze, de vállalati szinten az informatikai beruházások megtérülése, egyéb szervezeti és intellektuális tőkejavakkal összekapcsolva, jelentősen javítja a termelékenységet, különösen hosszabb időtávon vizsgálva.[5]

[1] Bánhidi–Dobos–Nemeslaki 2020.
[2] Solow 1987.
[3] Nemeslaki 2016.
[4] Brynjolfsson 1993.
[5] Brynjolfsson–Hitt 1996, 2000, 2003.

Bár a 2000-es évek közepéig tartó, gyors termelékenységnövekedést mutató korszakban az empirikus vizsgálatok eredményei[6] összességében a termelékenységi paradoxon „eltűnését" mutatták, a frissebb szakirodalomban már ismét jelentős számban akadnak ezzel szembemenő, ellentmondásosnak, paradoxnak tűnő eredmények is. Acemoglu és munkatársai az amerikai feldolgozóipari ágazat vizsgálata során arra az eredményre jutottak, hogy bár az informatikai beruházások valóban gyorsabb termelékenységnövekedést hoztak az információtechnológiát intenzívebben használó szektorokban, ez a hatás az 1990-es évek vége után már nem mutatható ki, és ez a termelékenységnövekedés a foglalkoztatás visszaesése, a kibocsátás igen szerény növekedése mellett következett be.[7]

Ezeket az új empirikus eredményeket és a talán körvonalazódni látszó új szakirodalmi konszenzust már Brynjolfsson, Rock és Syverson is úgy jellemzi, hogy a Solow-paradoxon „újra felbukkant", a mindennapi életünkben egyre látványosabban teret nyerő digitális transzformáció a pénzügyi és gazdasági válság óta ismét nem tükröződik a termelékenységi statisztikákban (különösen a fejlett gazdaságok esetében), ráadásul a megjelenő termelékenységi hatások nagyon egyenlőtlenül (kevés cégre koncentrálva) érvényesülnek.[8] Ugyanakkor a szerzők úgy vélekednek, hogy ez a nagy hatású új technológiák (például mesterséges intelligencia és gépi tanulás) látványos fejlődését kísérő „modern termelékenységi paradoxon" a korábbihoz hasonló módon lesz feloldható: az új technológiákba történő beruházások eredményei először a cégek (nehezen mérhető) immateriális tőkéjét növelik, és csak évekkel később, a vállalati és társadalmi szinten is szükséges tanulási folyamat, szerkezetváltás után jelennek majd meg a termelékenységben. Ezt a pozitív jövőképet a szerzők szerint alátámasztja, hogy a mesterséges intelligenciához kapcsolódó technológiákat fejlesztő vagy azokat intenzíven használó cégek tőzsdei árfolyamai már jelenleg is szárnyalnak, ami a pénzügyi és tőkepiacok hatékonyságát[9] feltételezve magasabb jövőbeli termelékenységüket, jövedelemtermelő képességüket tükrözheti.

A digitális technológiák terjedése a Covid–19-világjárvány során kapott új lendületet, a válság és a lezárások, a távolságtartási intézkedések jelentősen megnövelték a keresletet a távmunkát, a távoktatást, az e-kereskedelmet és az otthoni szórakoztatást lehetővé tevő digitális technológiák iránt. Összességében a krízis jelentős mértékben felgyorsította a digitális átmenetet, ami várhatóan szignifikáns termelékenységjavulást generálhat, különösen a feldolgozóipari ágazatokban.[10]

[6] Cardona–Kretschmer–Strobel 2013: 118.
[7] Acemoglu et al. 2014.
[8] Brynjolfsson–Rock–Syverson 2019.
[9] Fama 1970; Malkiel 2003.
[10] Halmai 2022.

A két módszer alkalmazása a digitális fejlődésre

A digitalizáció és a termelékenység összefüggéseinek bemutatása után az adataink elemzésére használt módszereinket mutatjuk be. Először a részlegesen rendezett halmazt *(poset),* majd a Tiered Data Envelopment Analysis (TDEA) módszerét alkalmazzuk a digitális fejlődésre.

A digitális kritériumok részleges rendezése és a dominancia viszonya

A rendezéselméletben a részlegesen rendezett halmaz fogalma formalizálja a döntéshozó egységek (DMU-k) halmazának rendezésére, sorrendbe állítására vagy elrendezésére vonatkozó intuitív elképzelést. A DMU-k esetünkben a brexit előtti Európai Unió 28 tagországát jelenti. A halmaz a DMU-k halmazaként és bináris rendezési relációként van definiálva, amely a halmazt kétféle részhalmazra bontja: egy olyan részhalmazra (vagy részhalmazokra), amelyben a DMU-k minden egyes párja esetében a párból az egyik DMU egy másik DMU-t követ, és egy olyan részhalmazra, amelyben a DMU-k nem kapcsolódnak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy nem kell hogy a *posethalmazban* minden DMU-párnak legyen egy másik DMU-ja, amely kielégíti a sorrendi kapcsolatot. Néhány pár nem felel meg a relációnak, ami azt jelenti, hogy e párokból egyik DMU sem előzi meg a másikat: egyszerűen nem összehasonlíthatóak. A részleges sorrend fogalma tehát a közismertebb teljes sorrend általánosítása, amelyben minden pár kapcsolatban áll egymással.[11]

A szakirodalomban a részlegesen rendezett halmaz példájaként általában adott népesség genealógiai leszármazásának esetét szokták használni. A minta egyes párjai hordozzák az ősleszármazotti kapcsolatot, más párok viszont nem hordozzák azt.

Egy véges *posethalmaz* vizualizálható a Hasse-diagramon keresztül, amely ábrázolja az egyes DMU-k közötti rendezési kapcsolatot, és lehetővé teszi a teljes részleges rendezési struktúra rekonstruálását. Egy valós életbeli rangsorolási feladat példája, amelyet a parciális sorrendmegközelítés segítségével állítottak össze,[12] példaértékű esete egy ilyen hatékony alkalmazásnak.

Legyen Q tetszőleges objektumokból álló halmaz, például DMU-k egy gyűjteménye! A Q halmaz a és b elemei esetében, ha $a \leq b$ vagy $b \leq a$, akkor a és b két összehasonlítható objektum. Ellenkező esetben összehasonlíthatatlanok.

Ha a Q-ba tartozó a, b és c elemre a következő tulajdonságok teljesülnek:

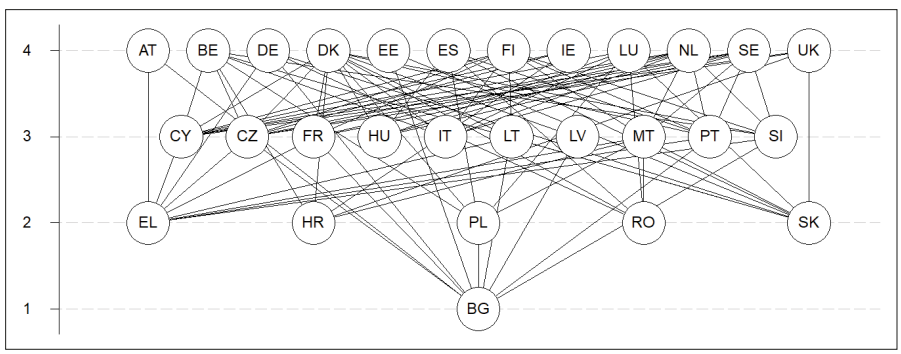
[11] Radziszewski–Szadkowski 2014.

[12] Lásd Voigt–Bruggemann–Pudenz 2006.

- *a R a* (reflektivitás);
- ha *a R b* és *b R a,* akkor *a* = *b* (antiszimmetria);
- ha *a R b* és *b R c,* akkor *a R c* (tranzitivitás),

a fenti három tulajdonság az objektumok közötti rendezési kapcsolatot határozza meg. A relációt itt *R* relációként írjuk. Az olvasó láthatja, hogy a kapcsolódó objektumoknak (azaz az *R*-nek megfelelő objektumoknak) összehasonlíthatónak kell lenniük.

Az *R* relációt a továbbiakban Pareto-dominanciaként definiáljuk. Ezt a relációt a mikroökonómia termeléselmélete a termelési halmaz effektív felületének meghatározására, azaz a termelési függvény leírására használja. A véges számú objektumot tartalmazó halmazok a Hasse-mátrixszal jellemezhetők, és a Hasse-diagrammal szemléltethetők.[13]

1. ábra. *Az országok adatainak Hasse-diagramja*
Forrás: saját szerkesztés a DART program segítségével, a DESI-dimenziók és gazdasági mutatók adatai alapján (Eurostat)

Az uniós országok gazdasági és digitális fejlettség alapján konstruált Hasse-diagramja az 1. ábrán látható, a függelékben található táblázat tartalmazza kifejtését az országkódokhoz. Az EU fejlett észak- és nyugat-európai magországai többségében a legfelső, negyedik szinten kapnak helyet, Franciaország és Olaszország kivétel; szintén e szintre került azonban Észtország, amely különösen a digitális közszolgáltatások területén mutat fel kiemelkedő teljesítményt. A két említett országon (FR, IT) kívül a harmadik szintre kerül a kelet-közép-európai régió néhány képviselője, köztük Magyarország, illetve Portugália, Ciprus és Málta is. Végül az első (legalsó) és a második szinten a kelet-közép-európai régió többi (kevésbé fejlett) országa kap helyet, legalul Bulgáriával, amelyet még Románia is dominál.

[13] Manganaro et al. 2008.

Peeling technika alkalmazása a digitális fejlődéshez

A Data Envelopment Analysis (DEA) módszert először Charnes és munkatársai írták le, és alkalmazták.[14] Az elmúlt 40 évben a módszer számos elméleti kiterjesztésére és gyakorlati alkalmazására láttunk példát.[15]

Az ebben a tanulmányban alkalmazott módszer a DEA egy speciális tulajdonságú modellje. A DEA-alapmodellben a DMU-kat értékelő kritériumok két különböző csoportra oszthatók aszerint, hogy *inputnak* vagy *outputnak* tekinthetők. A DEA CCR-I (1)–(3) alapmodellje a következő formában fogalmazható meg, ahol az (u, v) vektorok a DEA súlyvektorai, az (y_j, x_j) vektorok $(j = 1,2,\ldots,p)$ pedig a j-edik DMU kimeneti és bemeneti értékelései, a DMU-k száma pedig p:

$$u \times y_t / v \times x_t \rightarrow \max \tag{1}$$

s.t.

$$u \times y_j / v \times x_j \leq 1; j = 1,2,\ldots,p. \tag{2}$$

$$u \geq 0, v \geq 0. \tag{3}$$

Az (1)–(3) a DEA alapmodellje, amely lineáris programozási modellként a következő formában fogalmazható újra:

$$u \times y_t \rightarrow \max \tag{4}$$

s.t.

$$v \times x_t = 1, \tag{5}$$

$$u \times y_j - v \times x_j \leq 0; j = 1,1,2,\ldots,p. \tag{6}$$

$$u \geq 0, v \geq 0. \tag{7}$$

A (4)–(7) modellt minden egyes DMU-ra (esetünkben az összes EU-tagállamra) meg kell oldani a hatékonysági mutatók meghatározása érdekében. A problémák

[14] Charnes–Cooper–Rhodes 1978.
[15] Cook–Seiford 2009.

megoldására kereskedelmi szoftverek használhatók, például a Microsoft Excel Solver. A tanulmányban végig ezt a szoftvert alkalmazzuk a számítások elvégzéséhez.

A hagymahámozás vagy többszintű DEA (TDEA) ismert módszer annak megállapítására, hogy mely DMU-k milyen hatékonysági szinten lehetnek.[16] Ez a módszer hasonlít a Hasse-diagram technikájához, de nem feltétlenül találja meg a Pareto-optimális DMU-kat.

A hámozási technika *(peeling technique)* szekvenciális módszer. Először megvizsgáljuk az egyes DMU-kat, és megnézzük, melyek a hatékonyak, azaz melyek rendelkeznek azonos DEA-hatékonysággal. Ezután kivesszük ezeket, és a fennmaradó DMU-kon újabb hatékonysági vizsgálatot végzünk. A DEA-hatékonyságivizsgálatot a lehető legtöbb lépésben végezzük el. A hámozási technikával az adatainkból négy hagymahéjat alakítottunk ki. Az eredményül kapott héjakat (országcsoportokat) az 1. táblázatban mutatjuk be.

1. táblázat. *A hámozási algoritmus eredményei*

Peel 1	*Peel 2*	*Peel 3*	*Peel 4*	*Peel 5*
BE	AT	CY	IT	BG
DK	DE	CZ	PL	EL
EE	ES	FR	RO	
FI	LT	HR	SK	
IE	LV	HU		
LU	MT	PT		
NL	UK	SI		
SE				

Forrás: saját szerkesztés

Észrevehető, hogy a domináns DMU-k halmaza két csoportra oszlott, mivel a Hasse-diagram 12 domináns DMU-ja az első és a második héjon is megtalálható, az első hagymahéjon ugyanakkor csak olyan DMU-k találhatóak, amelyek a Hasse-diagramban a legfelső szinten találhatóak. Mindez arra utal, hogy az első hagymahéjon lévő nyolc DMU domináns és DEA-hatékony is. A két módszerrel kapott eredményeink összevetését a 2. táblázat tartalmazza.

[16] Radziszewski–Szadkowski 2014.

2. táblázat. *A poset és a TDEA összevetése*

	Hasse-diagram	*DEA Peeling*
Belgium	4	1
Dánia	4	1
Észtország	4	1
Finnország	4	1
Írország	4	1
Luxemburg	4	1
Hollandia	4	1
Svédország	4	1
Ausztria	4	2
Németország	4	2
Spanyolország	4	2
Egyesült Királyság	4	2
Litvánia	3	2
Lettország	3	2
Málta	3	2
Ciprus	3	3
Csehország	3	3
Franciaország	3	3
Magyarország	3	3
Portugália	3	3
Szlovénia	3	3
Olaszország	3	4
Horvátország	2	3
Lengyelország	2	4
Románia	2	4
Szlovákia	2	4
Görögország	2	5
Bulgária	1	5

Forrás: saját szerkesztés

Magyarország helyzete

Hazánk helyzetével kapcsolatban elmondható, hogy Magyarország mindkét módszer alapján a középmezőny országai között foglal helyet, a fejlettebb közép-európai országokkal és dél-európai régió képviselőivel egy szinten (ugyanakkor a balti országokhoz képest alacsonyabb fejlettségű csoportban). Az ország legnagyobb relatív erősségeként az internet-hozzáférés digitális dimenziója azonosítható, ahol az ambiciózus Szupergyors Internet Program fejlesztéseinek köszönhetően az ország gazdasági fejlettségéhez mérten kiemelkedő minőségű infrastruktúra révén több fejlettebb nyugati tagországot is megelőztünk. Szintén viszonylag jó teljesítményt mutatnak az internetes szolgáltatások (lakossági) felhasználására vonatkozó indikátorok (UI-dimenzió: 14. helyezés), azonban a többi mutatót tekintve hazánk az uniós átlag alatti teljesítményt nyújtó országok között található. Az élmezőnyhöz való felzárkózásunk szempontjából a legkritikusabb pont a magyar vállalkozások gyengének mondható digitális felkészültsége (IT: 26. helyezés), de a gazdasági mutatók közül az egy főre jutó tényleges egyéni fogyasztást (AIC) tekintve is a sereghajtó országok közé kerültünk (26. helyezés; az EU-átlag 67%-a).

Felhasznált irodalom

Acemoglu, D. et al. (2014): Return of the Solow Paradox? IT, Productivity, and Employment in US Manufacturing. *American Economic Review,* 104(5), 394–399. Online: https://doi.org/10.1257/aer.104.5.394

Bánhidi, Z. – Dobos, I. – Nemeslaki, A. (2020): What the Overall Digital Economy and Society Index Reveals: A Statistical Analysis of the DESI EU28 Dimensions. *Regional Statistics,* 10(2), 42–62. Online: https://doi.org/10.15196/RS100209

Brynjolfsson, E. (1993): The Productivity Paradox of Information Technology. *Communications of the ACM,* 36(12), 66–77. Online: https://doi.org/10.1145/163298.163309

Brynjolfsson, E. – Hitt, L. (1996): Paradox Lost? Firm-Level Evidence on the Returns to Information Systems Spending. *Management Science,* 42(4), 541–558. Online: https://doi.org/10.1287/mnsc.42.4.541

Brynjolfsson, E. – Hitt, L. M. (2000): Beyond Computation: Information Technology, Organizational Transformation and Business Performance. *Journal of Economic Perspectives,* 14(4), 23–48. Online: https://doi.org/10.1257/jep.14.4.23

Brynjolfsson, E. – Hitt, L. M. (2003): Computing Productivity: Firm-Level Evidence. *Review of Economics and Statistics,* 85(4), 793–808. Online: https://doi.org/10.1162/003465303772815736

Brynjolfsson, E. – Rock, D. – Syverson, C. (2019): *Artificial Intelligence and the Modern Productivity Paradox: A Clash of Expectations and Statistics.* Chicago: University of Chicago Press. Online: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226613475.003.0001

Cardona, M. – Kretschmer, T. – Strobel, T. (2013): ICT and Productivity: Conclusions from the Empirical Literature. *Information Economics and Policy,* 25(3), 109–125. Online: https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2012.12.002

Charnes, A. – Cooper, W. W. – Rhodes, E. (1978): Measuring the Efficiency of Decision Making Units. *European Journal of Operational Research,* 2(6), 429–444. Online: https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8

Cook, W. D. – Seiford, L. M. (2009): Data Envelopment Analysis (DEA) – Thirty Years On. *European Journal of Operational Research,* 192(1), 1–17. Online: https://doi.org/10.1016/j.ejor.2008.01.032

Fama, E. F. (1970): Efficient Market Hypothesis: A Review of Theory and Empirical Work. *Journal of Finance,* 25(2), 28–30. Online: https://doi.org/10.2307/2325486

Halmai P. (2022): Poszt-covid kilábalás: középpontban a kínálati oldal. *Külgazdaság,* 66(1–2), 58–71. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2022.66.1-2.58

Malkiel, B. G. (2003): The Efficient Market Hypothesis and Its Critics. *Journal of Economic Perspectives,* 17(1), 59–82. Online: https://doi.org/10.1257/089533003321164958

Manganaro, A. et al. (2008): The DART (Decision Analysis by Ranking Techniques) Software. *Data Handling in Science and Technology,* 27, 193–207. Online: https://doi.org/10.1016/S0922-3487(08)10009-0

Nemeslaki A. (2016): *Vállalati internetstratégia.* Budapest: Akadémiai. Online. https://doi.org/10.1556/9789630598378

Radziszewski, B. – Szadkowski, A. (2015): Ranking with Data Envelopment Analysis vs. Partial Order, 2014. *Open Access Library PrePrints,* 1, e078. Online: https://www.researchgate.net/profile/Boguslaw-Radziszewski/publication/270575766_Ranking_with_Data_Envelopment_Analysis_vs_Partial_Order/links/54b111540cf28ebe92dff3a8/Ranking-with-Data-Envelopment-Analysis-vs-Partial-Order.pdf

Solow, R. M. (1987): We'd Better Watch Out. *New York Times Book Review,* 36, 36.

Voigt, K. – Bruggemann, R. – Pudenz, S. (2006): A multi-Criteria Evaluation of Environmental Databases Using the Hasse Diagram Technique (ProRank) Software. *Environmental Modelling & Software,* 21(11), 1587–1597. Online: https://doi.org/10.1016/j.envsoft.2006.05.005

Függelék

A vizsgálatokhoz használt adatok: a fő DESI-dimenziók (CN, HC, UoI, IDT, DPS) és -összmutató, az egy főre jutó GDP (GDP/fő, vásárlóerő-paritáson) és a tényleges egyéni fogyasztás (AIC/fő).

Ország	*Rövidítés*	*CN*	*HC*	*UI*	*IT*	*DP*	*DESI*	*GDP/fő PPS**	*AIC/fő PPS**
Ausztria	AT	47,154	56,730	54,020	40,576	80,836	54,315	127	118
Belgium	BE	52,027	50,388	61,161	65,870	71,731	58,711	117	115
Bulgária	BG	38,495	33,916	36,649	17,865	61,761	36,437	53	59
Ciprus	CY	38,457	35,803	54,478	34,484	68,956	43,977	89	95
Cseho.	CZ	44,881	48,644	54,144	49,595	62,377	50,778	92	85
Németo.	DE	59,396	56,419	61,565	39,532	66,372	56,050	121	123
Dánia	DK	65,821	61,277	75,153	65,148	87,130	69,146	129	116
Észto.	EE	51,856	66,659	65,415	41,150	89,334	61,071	84	75
Görögo.	EL	33,369	34,791	46,089	28,196	51,500	37,318	68	77
Spanyolo.	ES	60,794	47,558	60,776	41,216	87,275	57,539	91	91
Finno.	FI	59,172	78,442	76,341	67,045	86,995	72,313	111	113
Franciao.	FR	49,844	47,431	53,059	42,048	76,709	52,194	106	109
Horváto.	HR	41,153	49,154	55,479	41,467	55,754	47,555	65	66
Magyaro.	HU	59,787	41,835	55,899	25,307	57,767	47,517	73	67
Írország	IE	45,691	56,399	62,089	74,320	80,629	61,794	191	97
Olaszo.	IT	49,987	32,456	44,481	31,225	67,479	43,650	95	99
Litvánia	LT	48,882	43,831	57,322	49,469	81,446	53,887	82	90
Luxemburg	LU	63,349	58,218	58,851	38,210	73,742	57,923	261	135
Letto.	LV	61,761	35,021	53,984	28,305	85,063	50,714	69	71
Málta	MT	58,718	61,759	65,903	54,904	78,129	62,705	99	80
Hollandia	NL	60,323	64,162	75,203	65,746	80,961	67,695	128	114
Lengyelo.	PL	51,343	37,272	49,639	26,243	67,407	44,959	73	79
Portugália	PT	53,921	37,765	48,088	40,872	75,121	49,577	79	86
Románia	RO	56,185	33,158	35,894	24,927	48,409	39,967	69	79
Svédo.	SE	64,369	71,724	75,954	62,135	79,342	69,744	120	112
Szlovénia	SI	50,232	48,349	51,714	40,946	70,755	51,205	88	81
Szlovákia	SK	47,464	41,807	53,365	32,570	55,612	45,178	74	73
Egyesült Királyság	UK	48,818	63,004	73,312	54,189	70,772	60,406	105	115

* EU = 100

Fertő Imre

A magyar agrárexport versenyképessége 2010 és 2021 között

Halmai Péter egyik bírálója volt az MTA-doktori disszertációmnak. A tanulmányban felfrissítem eredményeimet, a magyar agrárexport versenyképességére koncentrálva. Az elemzést korábbi munkáinkban[1] alkalmazott módszertan alapján végzem.

Adatok

Az exportadatok az Egyesült Nemzetek Szervezetének Comtrade adatbázisából és a World Integrated Trade Solution (WITS) adatbázisból származnak. Empirikus elemzésünk a WTO által kifejlesztett nemzetközi árubesorolási rendszer, a Harmonizált Áruleíró és Kódrendszer 6 számjegyű szintjén a WTO nomenklatúrája alapján definiálja a mezőgazdasági termékek külkereskedelmét. A külkereskedelmi adatok amerikai dollárban vannak, a vizsgált periódus a 2010 és 2021 közötti.

Az alkalmazott módszertan

A magyar agrárexport általános jellemzőinek leírása után három problémára koncentrálunk. Egyrészt megvizsgáljuk az agrárexportjuk növekedésének forrásait. Ezt annak elemzésével lehet megtenni, hogy az ország kereskedelmének fejlődése az intenzív kereskedelmi határnak (egy exportált termékre jutó átlagos kereskedelem a meglévő piacokon) vagy az extenzív kereskedelmi határnak (a meglévő és új piacokon exportált termékek száma) köszönhető. A specializáció hagyományos formái inkább a meglévő termékek értékesítésének bővülését részesítik előnyben (intenzív határ).

[1] Például Fertő 2006; Bojnec–Fertő 2012.

https://doi.org/10.36250/01181_46

A nagyobb hozzáadott érték megszerzése érdekében azonban gyakran szükség van a kereskedelem fejlesztésére az extenzív árrés mentén, és így a meglévő és új külföldi piacok új termékekkel való ellátására. Amint azt a nemzetközi kereskedelmi szakirodalom számos hozzájárulása dokumentálja, az exportorientált növekedés az egyes országokban általában a meglévő terméktípusok értékesítésének bővítését (intenzív határ) és az export választékának bővítését (extenzív határ) kombinálja.[2]

A Comtrade adatbázis a World Trade Integration Solution (WITS) szoftverrel az exportnövekedést – és -csökkenést – a meglévő kereskedelmi forgalom bővülésére (az intenzív árrés) és az új termékekkel és piacokkal való bővülésre (az extenzív árrés) bontja. Az intenzív és az extenzív határ változásai tovább bonthatók.[3] Az intenzív határ változása magában foglalhatja: a) a meglévő termékek kereskedelmének növekedését a már meglévő piacokon; b) a meglévő termékek kereskedelmének csökkenését a már meglévő piacokon; és c) a meglévő termékek exportjának megszűnését a már meglévő piacokon. Az extenzív határ változásai viszont a következőkre bonthatók: a) új termékek bevezetése új piacokra; b) új termékek bevezetése a már meglévő piacokra; c) meglévő termékek bevezetése új piacokra; és d) termékdiverzifikáció a már meglévő piacokon. A meglévő termékek olyan termékekként határozhatók meg, amelyeket az előző évben legalább egy partnerhez exportáltak. A már meglévő piacok viszont azok a piacok, amelyekre a kiválasztott ország az előző évben legalább egy terméket exportált.

Másrészt megvizsgáljuk, milyen élettartama van a magyar exporttermékeknek a világpiacon. Az export (export > 0) élettartam-analízisét az $S(t)$ túlélési függvény segítségével becsüljük meg a nem parametrikus Kaplan–Meier-féle túlélő függvény alkalmazásával. Feltételezzük, hogy egy minta n független megfigyeléseket tartalmaz $(t_i; c_i)$, ahol $i = 1,2,...,n, t_i$ a túlélési idő, és c_i a korlátozó indikátor, C változó, amely 1-es értéket vesz fel, ha hiba történt, és más esetben 0 az i megfigyelésnél. Feltételezzük, hogy $m < n$ a rögzített hiba. A rangsorban szereplő túlélési időket $t(1) < t(2) < ... < t(m)$, míg az n_j azon esetek számát jelöli, ahol a meghibásodások kockázata $t(j)$. A d_j pedig a megfigyelt hibákat jelöli. Ekkor a túlélési függvény Kaplan–Meier-becslése:

$$\hat{S}(t) = \prod_{t(i)<t} \frac{n_j - d_j}{n_j} \qquad (1)$$

azzal a feltétellel, hogy $\hat{S}(t) = 1$, ha $t < t(1)$.

[2] Feenstra 1994; Hummels–Klenow 2005.

[3] World Bank 2020; UNSD 2020.

Harmadszor a magyar agrárkereskedelem megnyilvánuló komparatív előnyeit és annak dinamikáját vizsgáljuk. A megnyilvánuló komparatív előnyök eredeti verzióját Balassa fejlesztette ki, és a következőképpen definiálta:[4]

$$B = (x_{ij} / x_{it}) / (x_{nj} / x_{nt}) \qquad (2)$$

ahol x reprezentálja az exportot, i egy adott országot, j egy meghatározott terméket, t a termékek egy csoportját, valamint n az országok egy adott csoportját. B a megfigyelt kereskedelem szerkezetén alapul, egy meghatározott termék arányát a teljes hazai exportban veti össze ennek a terméknek egy meghatározott országcsoport kereskedelmében betöltött részesedésével. Ha $B > 1$, akkor megnyilvánuló komparatív előnyről beszélhetünk. Könnyen belátható, hogy a Balassa-index kiterjeszthető olyan globális mércévé, amely minden terméket (t) és minden országot (n) magában foglal.

A tanulmányban a Balassa-indexek stabilitására koncentrálunk az idő folyamán az egyes referenciacsoportokban és azok között. Kétféle stabilitást különböztethetünk meg. Egyrészt a Balassa-indexek eloszlásának stabilitását egyik periódusról a másikra. Másrészt a Balassa-indexek értékének stabilitását az adott termékcsoportokban egyik periódusról a következőre.[5]

Az első típusú stabilitást többféleképpen vizsgáljuk. Egyrészt, a Balassa-index eloszlásának formáját kernelféle sűrűségfüggvény alkalmazásával elemezzük.

Másodszor, a B indexek eloszlása stabilitásának elemzése egy általánosabb kérdést is felvet. Nevezetesen: a komparatív előnyök vajon konvergálnak egymáshoz, vagy divergálnak? A komparatív előnyök konvergenciájának vizsgálatára panelegységgyökteszteket alkalmazunk. Eredményeink robusztusságának ellenőrzésére több panelegységgyöktesztet is alkalmaztunk, hogy a B indexek konvergenciáját megvizsgáljuk. A panelegységgyökök tesztelését két lépcsőben végeztük el. Először csak individuális hatást, másodszor pedig individuális és trendhatást is feltételeztünk.

Harmadszor, Gini-koefficiensekkel mérjük, hogy mekkora a különbség Magyarország agrárexportja és a világ agrárexportjának specializációja között. Ha a Gini-együttható közel van a nullához, akkor ez azt jelenti, hogy az adott ország agrárexportja specializációjának szerkezete megegyezik a világ mezőgazdasági exportjának specializációjával. Ha az index közel van az egyhez, akkor az arra utal, hogy az adott ország teljesen olyan termék exportjára specializálódik, amelynek kicsi a részesedése a világpiacon.

[4] Balassa 1965.

[5] Hinloopen – Van Marrewijk 2001.

A második típusú stabilitás elemzésére átmeneti valószínűségi mátrixokat alkalmazunk a Balassa-index tartósságának és mobilitásának meghatározására. A B indexeket különböző osztályközökbe sorolhatjuk, és ez alapján számolhatjuk ki az átmeneti valószínűségi mátrixokat. Az elemzés során négy csoportba osztjuk a B indexeket:

a) osztály: $0 < B \leq 1$;
b) osztály: $1 < B \leq 2$;
c) osztály: $2 < B \leq 4$;
d) osztály: $4 < B$.

Az *a)* osztály azokat a termékeket mutatja, ahol nincs komparatív előny. A másik három osztály, *b), c)* és *d)* a komparatív előnyökkel rendelkező termékeket mutatja az alábbi csoportosításban: gyenge komparatív előny (*b)* osztály), közepes komparatív előny (*c)* osztály) és erős komparatív előny (*d)* osztály).

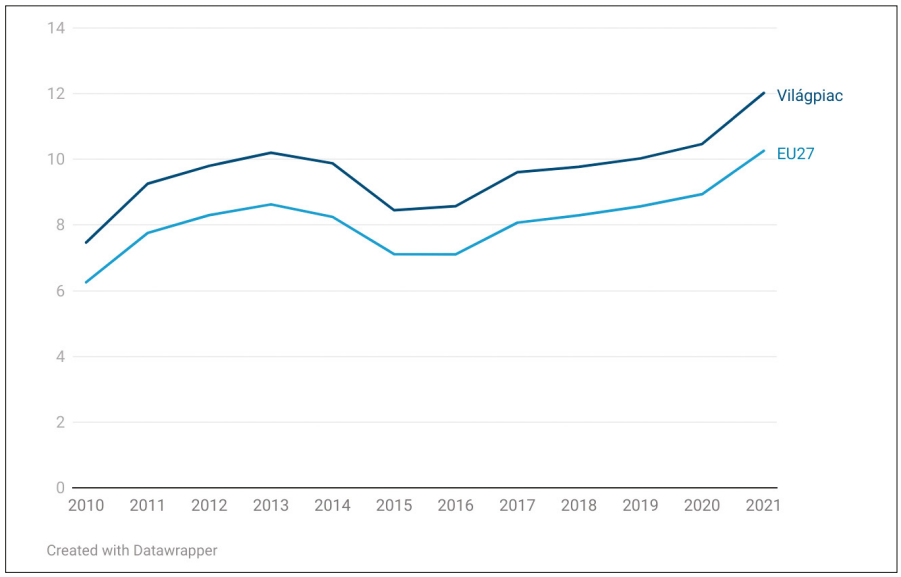
A magyar agrárexport jellemzői

A magyar agrárexport dinamikusan növekedett 2010 és 2021 között mind a világpiacon, mind az ország szempontjából meghatározó Európai Uniós piacon (1. ábra).

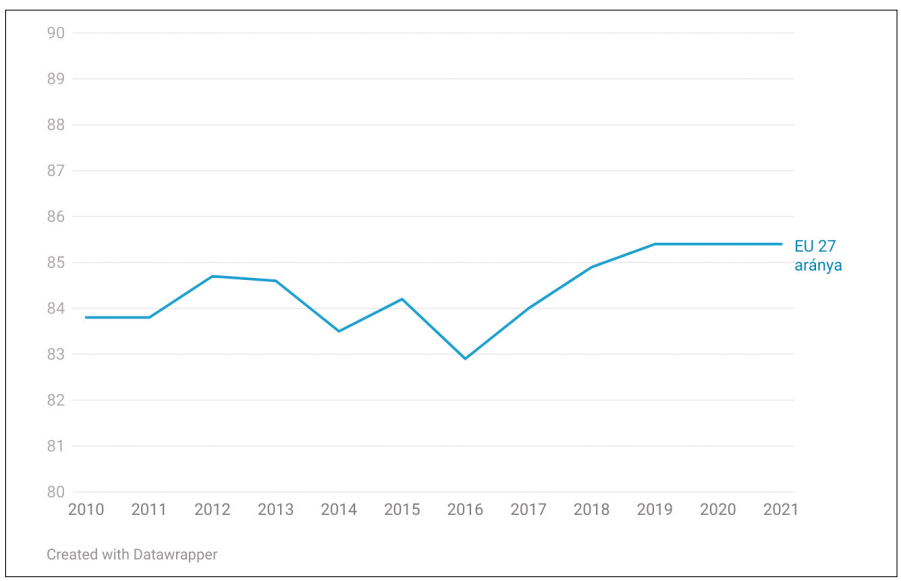
Az Európai Unió meghatározó szerepet játszik az ország agrárexportjában (2. ábra). Az EU részesedése Magyarország esetében nagyobb volt az összes agrárexportban, 83–86% között mozgott a vizsgált időszakban.

Az ország agrárexportja szerkezetének koncentráltságát a világpiacon Gini-indexekkel mértük, mind a kereskedelmi partnerek, mind a termékcsoportok tekintetében. A Gini-indexek értéke kiugróan magas mindkét országban a kereskedelmi partnerek esetében, 0,916 és 0,934 között mozognak, emelkedő tendenciát mutatva (3. ábra). Ez arra utal, hogy hazánk agrárexportjának növekedése mögött az export magas szintű területi koncentrációja, illetve annak emelkedése áll. A termékcsoportok esetében a koncentráció szintje némileg alacsonyabb, a Gini-indexek értéke 0,84 és 0,88 között ingadozik, de a termékszintű konccentráció is magas fokúnak mondható.

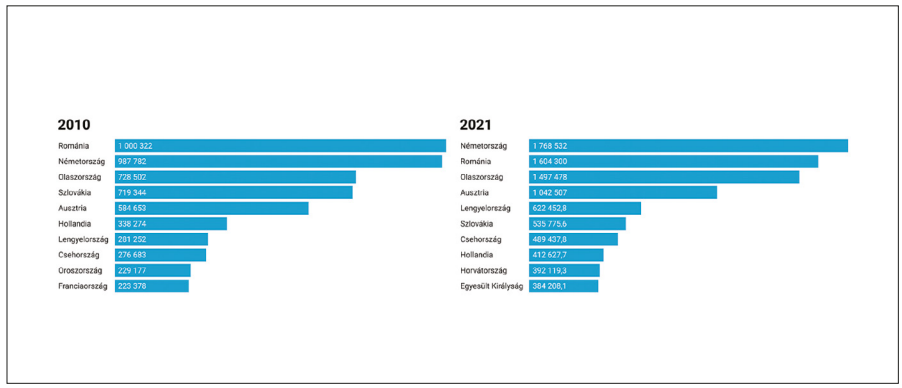
Az export területi koncentráltságát megerősíti, ha szemügyre vesszük Magyarország legfontosabb 10 agrárexportpartnerét. Magyarország esetében a 2010-ben legfontosabb 10 partnerből 8 ország továbbra is az első 8 partner között található 2021-ben (4. ábra). Oroszország és Franciaország kikerült a legfontosabb 10-ből, helyüket Horvátország és az Egyesült Királyság foglalta el. Az első három helyen Németország, Románia és Olaszország szerepelt mindkét évben. Az ide irányuló

1. ábra. *A magyar agrárexport a világpiacon és az EU27 piacán 2010 és 2021 között (milliárd USD)*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

2. ábra. *Az EU részesedése a teljes magyar és lengyel agrárexportból (%)*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

4. ábra. *Magyarország legfontosabb 10 agrárexportpartnere 2010-ben és 2021-ben*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

magyar agrárexport nagyságrendje meghaladja az utánuk következő országokba menő exportot. Ausztria, Lengyelország és Csehország előrelépett, míg Szlovákia és Hollandia visszacsúszott a fontossági sorrendben.

A magyar agrárexport növekedésének forrásai

Az 1. táblázatban Magyarország agrár- és élelmiszer-kereskedelmének növekedésére vonatkozó bontást mutatjuk be a 2010–2021 közötti időszakban. Az első oszlop az egész világgal folytatott kereskedelemre vonatkozó statisztikákat tartalmazza, míg a második oszlop az EU-val folytatott kereskedelemre vonatkozó képet mutatja be. A számítások szerint a magyar agrárexport fő forrása mindkét piacon a meglévő termékek kereskedelmének növekedésén alapult a már meglévő piacokon (124/144%). A második legfontosabb tényező (30/24%) a termékdiverzifikáció volt a már meglévő piacokon. Az új termékek bevezetésének a már meglévő piacokra elhanyagolható szerepe volt (1,8/3,8%). Az exportot csökkentő tételek közül a legfontosabb a meglévő termékek kereskedelmének csökkenése volt a már meglévő piacokon (–46/–64%), míg kisebb mértékben a meglévő termékek exportjának megszűnése volt a már meglévő piacokon (–10/–7%). Az új termékek bevezetése az új piacokra nem gyakorolt hatást a magyar agrárexport növekedésére. Összegezve a magyar agrárexport növekedése alapvetően a meglévő termékek exportján és a termékdiverzifikáción alapult a meglévő piacokon, míg az új termékek bevezetésének minimális volt a szerepe.

1. táblázat. *A magyar agrárexport növekedésének forrásai 2010 és 2021 között (százalékban)*

	Világpiac	*EU27*
a meglévő termékek kereskedelmének növekedése a már meglévő piacokon	124,12	144,07
a meglévő termékek kereskedelmének csökkenése a már meglévő piacokon	−45,89	−64,31
a meglévő termékek exportjának megszűnése a már meglévő piacokon	−10,43	−7,29
új termékek bevezetése új piacokra	0,00	0,00
új termékek bevezetése a már meglévő piacokra	1,79	3,79
meglévő termékek bevezetése új piacokra	0,02	0,00
termékdiverzifikáció a már meglévő piacokon	30,42	23,75

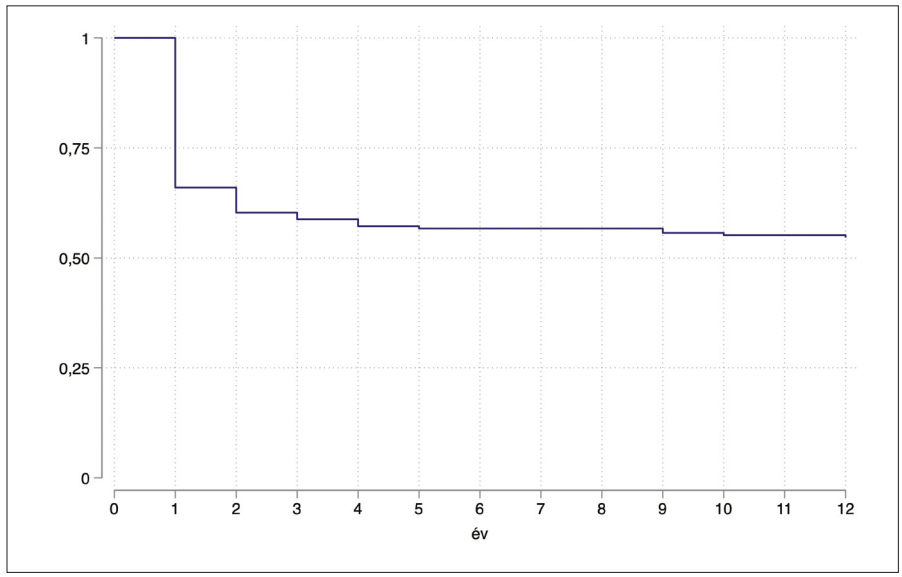
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

A magyar agrárexport tartóssága a világpiacon

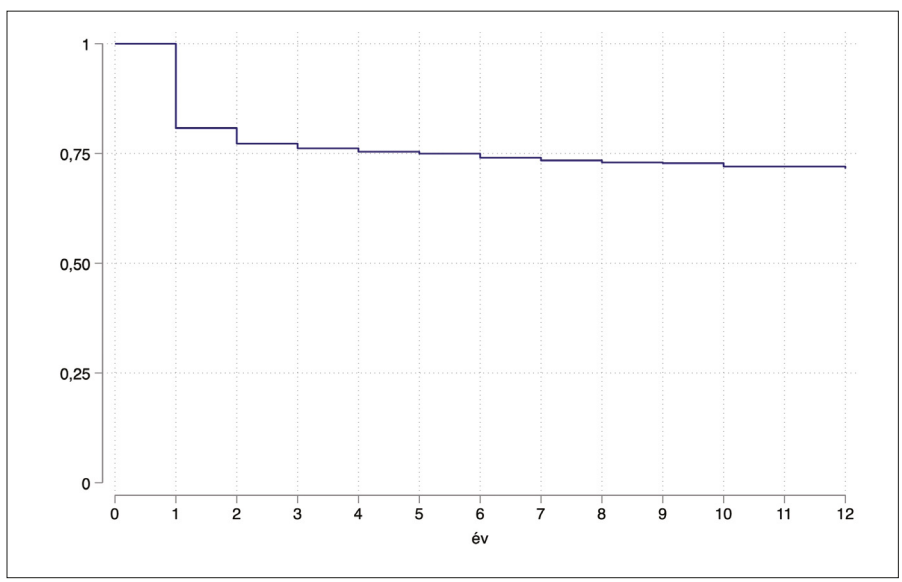
A magyar agrárexport tartósságát két dimenzióban vizsgáltuk meg. Egyrészt azt elemeztük, hogy termékszinten mennyire bizonyult tartósnak a világpiacon a magyar agrárexport. Másrészt arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az agrárexport mennyire volt tartós a kereskedelmi partnerek tekintetében, mennyire sikerült megtartani a 2010-ben létező exportkapcsolatokat 2021-re.

A világpiacon exportált magyar agrártermékek mintegy 72%-a élte túl a 2010 és 2021 közötti időszakot (5. ábra). A magyar agrárexporttermékek 20%-a az első évben (2011) nem élte túl a következő évet.

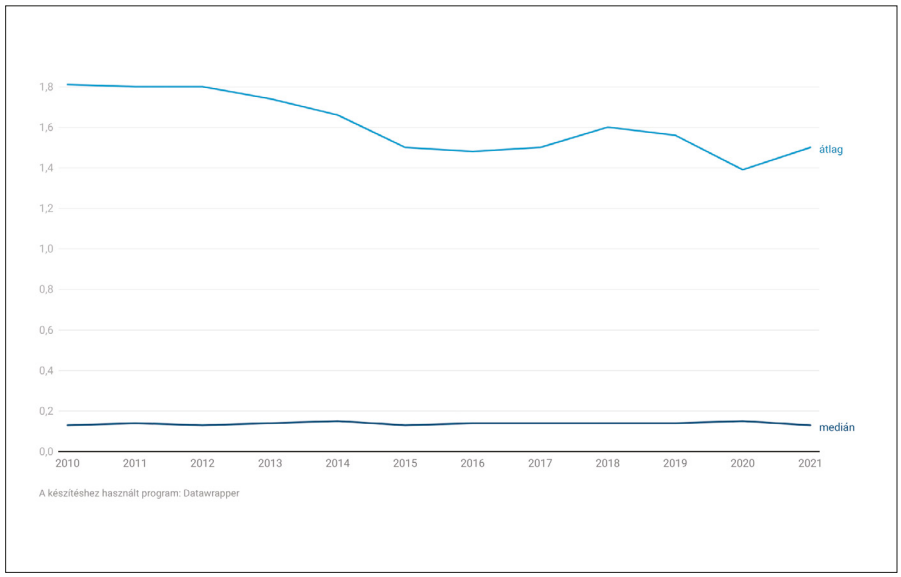
A magyar exportpartneri kapcsolatoknak csak 55%-a élte túl a 2010 és 2021 közötti időszakot (6. ábra). A magyar partnerkapcsolatok 34%-a (2011) nem élte túl a következő évet. Érdemes megjegyezni, hogy a partnerkapcsolatok sokkal kevésbé bizonyultak tartósnak, mint a termékcsoportok exportja. Ez részben azzal is magyarázható, hogy termékexport esetében nem számít, hogy hová exportál az ország, csak az, hogy a terméket sikerült eladni egy országban.

5. ábra. *A magyar agrárexport Kaplan–Meier-féle túlélő függvényei (termékcsoport)*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

6. ábra. *A magyar agrárexport Kaplan–Meier-féle túlélő függvényei (partner)*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

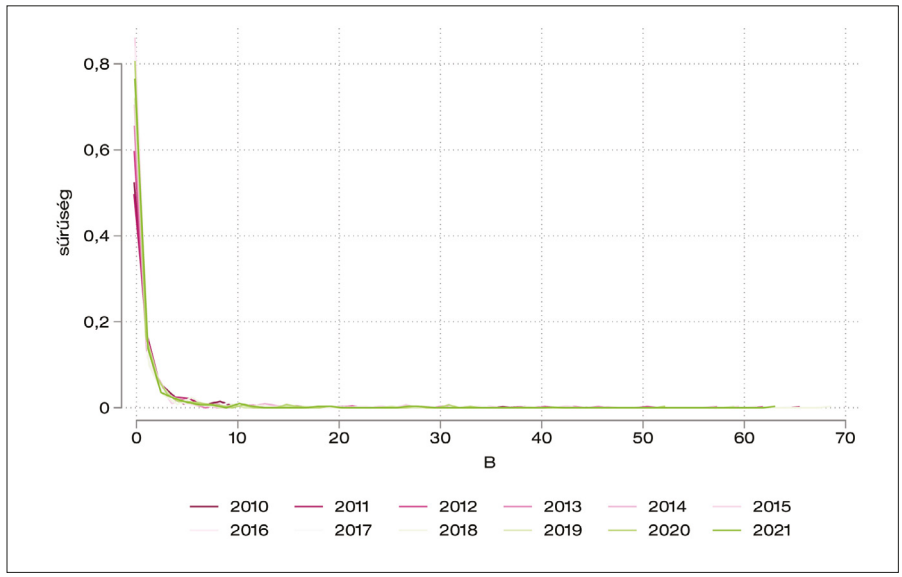
7. ábra. *A B index átlaga és mediánja Magyarországon, 2010–2021*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

A magyar agrárexport megnyilvánuló komparatív előnyei

Az agrárexport B indexének átlaga 1 fölött volt (7. ábra), tehát átlagosan hazánk továbbra is rendelkezik komparatív előnyökkel az agrárexportban. Magyarországon a komparatív előnyök indexének átlaga csökkenő tendenciát mutat. Ugyanakkor a B indexek átlaga mögött eltérő évenkénti empirikus eloszlások lehetnek. A B indexek mediánja jócskán 1 alatt van (8. ábra), ami azt jelenti, hogy a termékcsoportok legalább felében nincsen komparatív előnye egyik országnak sem. A B indexek mediánja Magyarországon inkább konstans, 0,13 és 0,15 közötti értéktartományban mozog.

A B indexek kernelféle sűrűségfüggvénye (8. ábra) tekintetében két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt, a sűrűségfüggvények nem normális eloszlásúak, a megfigyelések nagyobb hányada a B indexek alacsony értékeinél található. Másrészt, az évenkénti sűrűségfüggvények nagyon hasonlóak, szinte rásimulnak egymásra. Ez arra utal, hogy a komparatív előnyök szerkezete időben stabil, nincsenek egyik évről a másikra nagy ingadozások.

A komparatív előnyök konvergenciájának vizsgálatára első és másodgenerációs panelegységgyöktesztet alkalmaztunk. Mindkét esetben 0 és 1 késleltetés mellett,

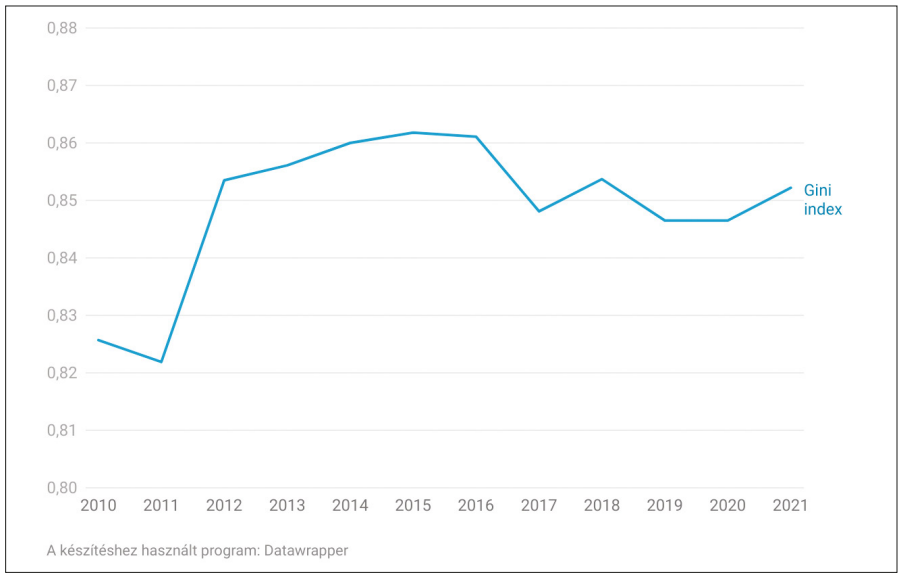
8. ábra. *A B indexek kernelféle sűrűségfüggvényei, 2010–2021*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

trendhatás nélkül és trendhatás feltevése mellett is megbecsültük a panelegységgyöktesztet. A 8 panelegységgyökteszt eredménye egyértelmű eredményre vezet, 1%-os szignifikanciaszint mellett elutasíthatjuk a panelegységgyök létezését. Más szavakkal, a megnyilvánuló komparatív előnyök konvergálnak egymáshoz a vizsgált időszakban.

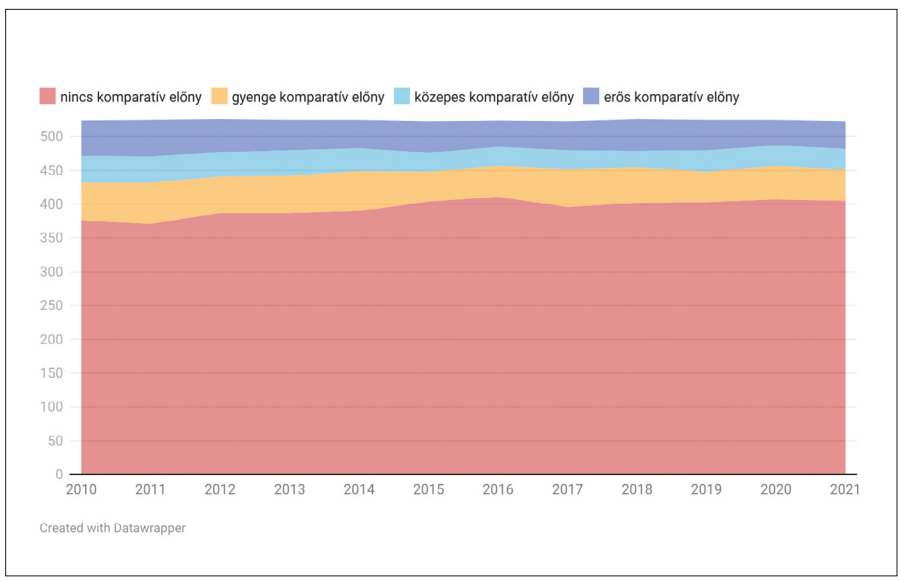
2. táblázat. *A B indexek panelegységgyöktesztjei*
(p értékek)

	Maddala–Wu 1999 tesztje	
késleltetés	trend nélkül	trenddel
0	0	0
1	0	0
	Pesaran 2007 tesztje (CIPS)	
késleltetés	trend nélkül	trenddel
0	0	0
1	0	0

Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

9. ábra. *A B indexek Gini-indexei, 2010–2021*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

10. ábra. *A termékcsoport számának megoszlása a B indexek értékei szerint, 2010–2021*
Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

A 9. ábra azt mutatja, hogy Magyarország agrárkereskedelmének szerkezete jelentősen eltér a világpiac szerkezetétől. Más szavakkal, az ország olyan termékekre specializálódott, amelyeknek relatíve kicsi a súlya a világkereskedelemben. Ez a különbség erős és növekvő tendenciát mutat. A Gini-indexek logaritmusa és az időtrend között regressziós becslést végeztünk. Eredményeink azt mutatják, hogy a specializáció Magyarországon növekedett.

A 10. ábrán látható, hogy Magyarországon az exportált termékcsoportok több mint 70%-ának nincs komparatív előnye, és ez az arány növekvő tendenciát mutat. A gyenge és az erős komparatív előnyökkel rendelkező termékek aránya 10-10% körül mozog, míg a közepes komparatív előnyökkel bíró termékek aránya 10% alatt van.

A B indexek dinamikáját a Markov-átmenetimátrixok segítségével elemezzük. A Markov-mátrix 12 éves perióduson alapul, és a valószínűségeket hasonlítja össze közvetlenül – azaz az egyik állapotból a másikba való kerülés relatív gyakoriságát – a kezdő év (2010) és a záró év (2021) között.

3. táblázat. *A B indexek Markov-mátrixa – Magyarország*

	B<1	1<B<2	2<B<4	B>4	összes
B<1	80,31	8,98	4,84	5,88	100
1<B<2	67,42	16,29	8,32	7,97	100
2<B<4	63,31	12,04	15,69	8,96	100
B>4	53,91	8,42	6,21	31,46	100
összes	75,67	9,85	5,98	8,5	100

Forrás: saját számítás a WITS-adatbázis alapján

Az eredmények azt sugallják, hogy Magyarországon az egynél kisebb Balassa-indexű megfigyelések (megnyilvánuló komparatív hátrány) meglehetősen stabilnak bizonyultak 2010 és 2021 között (3. táblázat), a 2010-ben komparatív hátránnyal rendelkező termékek 80%-a maradt ebben a kategóriában a vizsgált időszakban. Ugyanakkor 9% esélye volt, hogy a gyenge, 5%, hogy a közepes, és 6%, hogy az erős komparatív előny kategóriájába kerüljön. A gyenge komparatív előnyökkel rendelkező termékek mindössze 16%-a maradt a saját kategóriájában, míg kétharmaduk rontott pozícióján, és a komparatív hátrány kategóriájába került. Hasonló a helyzet a közepes komparatív előnyök kategóriájában. Közel 16%-uk maradt a saját kategóriájában, míg 75%-uk rontott rajta, amelyből 63% a komparatív hátrány kategóriájába került. Mindössze 9%-uk javított a helyzetén az erős komparatív előny kategóriájába kerülve. Végezetül az erős komparatív előnyök esetében a termékek kevesebb mint harmadának

sikerült ebben a kategóriában maradnia, míg több mint 50%-uk a komparatív hátrányok csoportjába került. Eredményeink rávilágítanak arra, hogy míg a B indexek kernel-sűrűségfüggvényei a B indexek eloszlásának stabilitását mutatták, addig a Markov-mátrix eredményei felhívják a figyelmet arra, hogy a hasonló eloszlás mögött jelentős változások húzódhatnak meg.

Összefoglalás

A tanulmányban a magyar agrárexport teljesítményét elemeztük 2010 és 2021 között a világpiacon. Magyarország jelentősen növelte agrárexportját mind a világpiacra, mind a számára legfontosabb Európai Unió piacára. A magyar agrárexport területileg és termékcsoportszinten is erősen koncentrált, emiatt sérülékenyebb a külső piaci változásokat tekintve. Az agrárexport növekedési stratégiája alapvetően a meglévő piacokon a meglévő termékek eladásán, illetve diverzifikációján alapul. Az új piacok megszerzésének vagy az új termékek bevezetésének minimális a szerepe, ezért az export növekedési potenciálja is alacsony. Eredményeink alapján a magyar agrárexport tartóssága alacsony, mind a piacok, mind a termékek tekintetében. Csökken a komparatív előnyökkel rendelkező termékek száma, és az előnyök konvergenciáját figyelhetjük meg.

Felhasznált irodalom

Balassa, B. (1965): Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies,* 33(2), 99–123. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x

Bojnec, Š. – Fertő, I. (2012): Complementarities of Trade Advantage and Trade Competitiveness Measures. *Applied Economics,* 44(4), 399–408. Online: https://doi.org/10.1080/00036846.2010.508725

Feenstra, R. (1994): New Product Varieties and the Measurement of International Prices. *American Economic Review,* 84(1), 157–177.

Fertő I. (2006): *Az agrárkereskedelem átalakulása Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban.* (KTI Könyvek 8.) Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Hinloopen, J. – Van Marrewijk, C. (2001): On the Emprical Distribution of the Balassa Index. *Weltwirtschaftliches Archiv,* 137(1), 1–35. Online: https://doi.org/10.1007/BF02707598

Hummels, D. – Klenow, P. J. (2005): The Variety and Quality of a Nation's Exports. *American Economic Review,* 95(3), 704–723. Online: https://doi.org/10.1257/0002828054201396

Maddala, G. S. – Wu, S. (1999): A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics,* 61(Special Issue), 631–652. Online: https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1631

World Bank (2020): *World Integrated Trade Solution: Online Trade Outcomes Indicators – User's Manual – Version 1.0.* Washington, DC: The World Bank.

UNSD (2020): *Commodity Trade Database (COMTRADE).* New York: United Nations Statistical Division. Online: www.wits.worldbank.org

Honvári János

Nekünk tartoztak, mégis mi fizettünk

A potsdami konferencián a győztes nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy a Szovjetunió Németországgal szembeni jóvátételi igényét a német birodalom orosz megszállási zónájából történő leszerelésekkel, hadifoglyok kényszermunkájával, valamint a németek Kelet-Ausztriában, Romániában, Finnországban, Bulgáriában és Magyarországon lévő vagyonából elégítik ki.[1] A magyar kormány az 1947. évi párizsi békeszerződésben szentesített kötelezettségének tett eleget akkor, amikor több mint 500 hazai vállalkozásban lévő német tulajdoni hányadot és hasonló nagyságrendben házakat, telkeket, földbirtokokat, gyárberendezéseket adott át a Szovjetuniónak.[2]

A potsdami értekezlet résztvevői nem foglalkoztak a részletekkel és nem határozták meg egyértelműen, hogy mit kell a csatlós országokban lévő „német vagyonon" érteni. Az oroszok a volt náci csatlós országokban mindenütt azt a gyakorlatot követték, hogy a német vagyonoknál mesterségesen elválasztották egymástól az aktívákat és a passzívákat, és csak a *terhek nélküli tiszta német vagyonra* tartottak igényt.[3] A potsdami egyezmény angol nyelvű szövege a *German Assets,* az orosz nyelvű az *aktyivij* megfogalmazást használta. De amíg az angolban az *assets* egyaránt jelenti a magyar számviteli mérleg egyik oldalát, a cselekvő vagyont és az aktívák és passzívák egyenlegét, tehát a tiszta vagyont is, addig az oroszban az *aktyivij* kizárólag a mérleg egyik oldalát, az aktívát takarja.[4]

Az átadandó német vagyontömegnek jelentős részét tette ki a magyar államnak, jogi és természetes személyeknek Németországgal szemben a II. világháború végéig felhalmozódott tartozása. Ennek az adósságnak 8/10-e a német–magyar repülőgépgyártásról szóló államközi egyezmény kapcsán keletkezett. A Birodalmi Légügyi Minisztérium (Reichsluftfahrtministerium) jelentős kölcsönökkel támogatta Csepel,

[1] *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény* (1969): 381–401.

[2] Pécsi 1979: 91

[3] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-J-1-j Külügyminisztérium Szovjetunió (a továbbiakban KÜM SZU) 1947, TÜK 59/f 21. doboz. A Fegyverszüneti Osztály 1947. április 10-i feljegyzése.

[4] Szívós–Uzoni 1992: 67–85.

https://doi.org/10.36250/01181_47

Győr és a Pestszentlőrinci Ipartelep Rt. katonai repülőgépgyártó kapacitásának kiépítését. Az előlegekért a magyar fél repülőgépekkel fizetett (volna), mégpedig úgy, hogy a harci gépek 1/3-át a magyar, 2/3-át a német légierő kapja. A szövetségesek bombázása miatt azonban az egyezményben szereplő vadász- és szállítógépek nagy részét Magyarország már nem tudta leszállítani, ezért itt magyar tartozás keletkezett. A magyar kormány hiába érvelt azzal, hogy a két ország közötti külkereskedelmi forgalomban a háború alatt (egy év kivételével) rendre jelentős, a magyar tartozást meghaladó külkereskedelmi aktívum halmozódott fel,[5] összességében ezért Németország adósa Magyarországnak, és nem fordítva, az oroszokat ez nem érdekelte, 1947 elejétől egyre türelmetlenebbül követelték a magyarok Németország felé fennálló tartozásának kifizetését.

Az orosz követelés *teljes elutasítása* nemzetközi jogi szempontból *nehezen lett volna védhető,* mivel Magyarország az 1947. évi párizsi békeszerződés 28. cikkében elismerte a Szovjetunió jogát „minden német vagyonra", amelybe természetesen beleértették Magyarország és polgárainak Németországgal szemben fennálló tartozásait, a 30. cikk 4. pontjában pedig az ország maga és állampolgárai nevében lemondott minden, Németországgal és a német állampolgárokkal szemben a II. világháború kitörése után keletkezett és 1945. május 8-án fennálló követeléséről.[6]

A magyar kormány a német tartozásnak eleinte nem tulajdonított nagyobb jelentőséget, és elvi fenntartásai ellenére (tudniillik, hogy nem ő tartozik Németországnak, hanem fordítva) beleegyezett a német követelések rendezésébe, mivel kezdetben csupán 1-2 millió dollárról volt szó. Később azonban a szovjet igény egyre nőtt, és 1947 tavaszán már 200 millió dollárt, vagyis második jóvátételt[7] követeltek ezen a címen Magyarországtól.[8] Hazánk ettől kezdve vitatta a németekkel szemben fennálló magyar adósság nagyságát, legfőképpen nem értett egyet a német birodalmi

[5] A Németországgal folytatott külkereskedelemben 1938 és 1944 között – 1940 kivételével – jelentős, 1943-ig évről évre növekvő aktívum halmozódott fel. Az 1938. évi kevesebb mint 20 millió pengő külkereskedelmi többlet 1943-ra több mint 164 millió pengőre emelkedett. 1944-ben az aktívum 130 millió pengő alá csökkent, de még mindig pozitív volt a magyar külkereskedelmi mérleg ebben a relációban. Németország a háború éveiben felhalmozódott tartozását 1943-ban mintegy 35 millió pengő értékű német tulajdonban lévő magyar vállalati részvény átadásával csökkentette ugyan, de a német adósság a háború végén továbbra is jelentősen meghaladta a magyar adósság összegét. Ligeti 1947: 93.

[6] Magyarország így nem tarthatott igényt a német–magyar külkereskedelemben a háború alatt felhalmozódott és a magyar tartozásokat nagyságrendekkel meghaladó mintegy 4 milliárd pengő követelésére. Szűcs 1997: 560–564.

[7] Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény szovjet jóvátétel címén 200 millió USD értékű áru szállítására kötelezte Magyarországot.

[8] Szakács 1997: VIII. A szerző ugyanakkor nem szól arról, hogy ez az összeg a tárgyalások során végül 45 millió dollárra csökkent.

márkában fennálló tartozás Ft-ra, illetve dollárra történő átszámításánál az oroszok által alkalmazott valutakurzussal.[9] Másrészt a szovjetek nem voltak hajlandóak a németekkel szemben fennálló magyar tartozást olyan összegekkel csökkenteni, amilyenekkel Nagy Ferenc kormánya szerint a tartozást mérsékelni kellene.[10]

A Pénzügyminisztérium az 1947. február 19-i minisztertanácsi ülésen részletesen indokolta az orosz követelés tarthatatlanságát, és 10 millió dollár kártalanítást ajánlott fel a Szovjetuniónak a német javak és követelések átadásával kapcsolatos összes, még fennálló magyar tartozás fejében.[11] A szovjetek a 10 millió dolláros ajánlatról hallani sem akartak, ezért a magyar kormány kénytelen volt további engedményeket tenni.[12] Bán Antal iparügyi, Rácz Jenő és Nyárády Miklós pénzügyminiszter 1947 elejétől Merkulovnál[13] próbálta meg a magyar terhek csökkentését kicsikarni.[14] A Moszkvában „igen hosszas és kemény vita után" 1947. december 9-én Nyárády Miklós és Merkulov által aláírt jegyzőkönyv értelmében Magyarország német adóssága fejében 45 millió dollár kifizetését vállalta a Szovjetunó felé, amelyből az orosz kormány 30 millió dollár forintértékét 1948. január 1-jétől 3 éven keresztül havi egyenlő részletekben Magyarországon, az itteni szovjet érdekeltségek beruházásaira, illetve a Magyarországon állomásozó orosz katonai alakulatok ellátására használt fel, 15 millió dollár értékben pedig Magyarország 1949. január 1-jétől négy éven át évi 3,75 millió dollár értékben árukat szállított a Szovjetuniónak.[15]

A tárgyalások során sikerült azt az orosz javaslatot leszerelni, hogy a Szovjetunió a 30 millió amerikai dollár nagy részét (26 millió USD forintértékét) a Weiss Manfréd Művek egyik gyárának újabb szovjet–magyar vegyesvállalata alakítására használja fel.[16] Magyar szempontból egyáltalán nem volt mindegy, hogy a kialkudott

[9] Szűcs – G. Vass 2008: 395–406.

[10] Így például az előlegek egy részét nem a Birodalmi Repülésügyi Minisztérium, hanem a Magyar Kincstár bocsátotta a magyar gyárak rendelkezésére, illetve a kiürítéskor több mint 116 millió RM értékben szállítottak ki anyagokat, késztermékeket Németországba. Szűcs – G. Vass 2008: 1255–1266.

[11] Szűcs – G. Vass 2008: 734.

[12] Bán Antal iparügyi miniszter úgy tudta, hogy a szovjetek 60–70 millió dollár összegű ajánlatot vártak, Szakasits Árpád 50 millió dollár felajánlására tett javaslatot, Rákosi Mátyás is egyetértett a kártalanítási összeg emelésével azzal, hogy igyekezni kell ezt az összeget a lehető legkisebbre lealkudni. Szűcs – G. Vass 2008: 1255–1266.

[13] V. N. Merkulov a szovjet titkosszolgálat tábornoka, 1947-től a Szovjet Külföldi Vagyonok Főigazgatóságának vezetője. Sztálin halála után állambiztonsági miniszterré nevezték ki, de Berija letartóztatása után megfosztották tisztségétől, halálra ítélték, és 1953. december 23-án kivégezték.

[14] Szűcs 2000: 334–361.

[15] A 15 millió dollár értékben szállítandó áruk közel 90%-át négy termék (széles nyomtávú mozdonyok, ércszállító gondolakocsik, dohány és pamutszövetek) tette ki.

[16] A feldolgozásokban időnként feltűnik az a téves állítást, miszerint magyar vállalatok német adósságaikat saját részvényeik átadásával törlesztették a Szovjetunió felé. Borhi 1993: 343.

45 millió dollár 2/3-át nem *effektív dollárban,* még csak nem is *világpiaci áron számított magyar árukkal* kellett törleszteni, hanem a dollárt az akkori paritáson, vagyis 11,74 Ft-os árfolyamon számították át Ft-ra.[17] A tárgyalások során a szovjet küldöttség vezetője megpróbálta elérni, hogy a 30 millió dollárt az akkori aranyparitáson, vagyis 1 uncia arany 35 dolláron számítsák át Ft-ra. Ezt a magyar szempontból rendkívül káros számítási módot sikerült elkerülni, és az egyezménybe a dollár 1946. augusztus 1-jei hivatalos árfolyama került. Így a magyar kormány három éven át évi 117 400 000 Ft-ot fizetett az orosz félnek, amely ezt az összeget az itteni szovjet vállalatokba fektette, illetve a magyarországi szovjet szervek ellátására fordította. Az orosz fél a tárgyalásokról felvett jegyzőkönyvben elismerte, hogy Magyarország ezzel teljesen és véglegesen rendezte ezt az adósságát, ilyen címen a későbbiekben nem nyújt be igényt hazánkkal szemben.[18]

A békeszerződés hatályba lépése után csak azok a szovjet csapatok maradtak Magyarországon, amelyek az ausztriai megszálló erők utánpótlási vonalait biztosították. Ez az 50-60 ezres kontingens természetesen a harcok idején becslések szerint itt állomásozó 1-1,5 millió, a háború végétől hónapról hónapra jelentősen csökkenő katonai létszámnak a töredéke volt csupán. A Jóvátételi Hivatal 1946. augusztus 1-jétől 1947. szeptember 15-ig a Magyarországot megszálló szovjet csapatok elhelyezésével, ellátásával kapcsolatban 511,3 millió Ft-ot, vagyis havi átlagban 37,9 milliót, ezzel szemben 1947. szeptember 15. és december 15. között 17 milliót, vagyis havonta átlagosan „csak" 5,9 milliót fizetett.[19]

Régóta vitatott kérdés a történészek körében, hogy az 1947. évi békeszerződés hatálybalépése után Magyarországon maradt szovjet csapatkontingensek ellátását ki finanszírozta. 1948 tavaszán tárcaközi bizottság alakult a továbbra is itt állomásozó szovjet csapatok ellátási költségeinek megállapítására. A bizottság havi 10 millió Ft-ra taksálta az általános haderőkivonás után Magyarországon maradt szovjet alakulatok ellátásának költségét, amelynek a megtérítése a Szovjetunióra hárult.[20]

[17] A jegyzőkönyv 3. pontja szerint a magyar kormány kötelezi magát, hogy a 30 millió dollár forintellenértékét 1948. január 1-jétől három év alatt kifizeti, „éspedig a Magyar Nemzeti Banknak a fizetés napján érvényes dollárközépárfolyamán, amely nem lehet alacsonyabb, mint a jelen jegyzőkönyv aláírásának napján érvényes árfolyam, azaz dolláronként 11 forint 74 fillér".

[18] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 59/f. 1947. 21. doboz. Jegyzőkönyv magyar természetes és jogi személyek német természetes és jogi személyekkel szemben fennállott tartozásainak a(z) Sz. Sz. K. Sz. részére leendő kifizetése tárgyában, 1947. december 9.

[19] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Magyar–Szovjet Állandó Bizottság kimutatása a Vörös Hadsereg elhelyezésével kapcsolatos költségekről, dátum nélkül.

[20] A bizottságba közel egy tucat minisztérium és egyéb gazdaságirányító szerv (Gazdasági Főtanács, Jóvátételi Hivatal, MÁV stb.) delegált tagokat.

A megszálló nagyhatalom a békeszerződés hatálybalépését követően csak többszöri levélváltás után volt hajlandó a magyar igényt napirendre tűzni. A Dekanazov[21] vezetésével Magyarországon más ügyben tárgyaló delegáció kitért a kérdéssel való foglalkozás elől, mondván, nincs felhatalmazása ennek a megvitatására. Amikor már vészesen halmozódtak a Vörös Hadsereg ellátásával kapcsolatban keletkezett kifizetetlen számlák, csak akkor nyilatkozott Dekanazov külügyminiszter-helyettes Nyárády Miklós pénzügyminiszter sürgetésére úgy, hogy a szovjet kormány 1948-ra a német követelés Magyarországon felhasználandó részéből 1948-ra eső 10 millió dollár (hivatalos valutakurzuson 117,4 millió Ft) egy részét, 44 millió Ft-ot kíván erre a célra fordítani.[22] A magyarok ezt az összeget túlságosan alacsonynak tartották, számításaik szerint az oroszok által felajánlott összeg a tényleges ellátási költségnek csak mintegy harmadát finanszírozta volna, emiatt kétoldalú tárgyalást javasoltak.[23]

Puskin, a budapesti szovjet követ 1948. március 11-én jelezte Nyárády Miklós pénzügyminiszternek, hogy a szovjet kormány a budapesti Kereskedelmi Delegációból alakítandó bizottságot jelölte ki a hazánkban tartózkodó szovjet hadsereg elhelyezésével, élelmezésével, valamint a magyarok részéről nyújtandó szolgáltatások kifizetésével kapcsolatos ügyek tárgyalására.[24]

Szovjet részről 1948. május elején juttatták el az itt állomásozó szovjet csapatok költségeinek viselésével kapcsolatos egyezménytervezetet, amely az 1947. szeptember 15. és december 15. közötti időszakra (vagyis a békeszerződés hatálybalépésének és az idegen csapatok kivonásának idejére) eső mintegy 25 millió Ft költséget a magyar kormány nyakába varrta, és csak az ezután felmerülő költségek egy részét volt hajlandó viselni. (A magyar delegáció ismerte a hasonló ügyben keletkezett bolgár miniszertanácsi rendeletet, amely úgy intézkedett, hogy a békeszerződés hatálybalépésétől a szovjet csapatok kivonásáig terjedő időben a Szovjetunió viseli a Vörös Hadsereg ellátásával kapcsolatos költségeket.)[25] A tárgyalások vezetésével magyar részről dr. Krassó Dezső miniszteri tanácsost bízták meg, akinek a szerződéstervezettel kapcsolatban számos aggálya volt, amit nem is rejtett véka alá. Kifogásolta például,

[21] V. G. Dekanazov szovjet politikus, diplomata. Berija bizalmasa volt, ezért 1953-ban osztoznia kellett annak sorsában, 1953. december 23-án őt is kivégezték.

[22] MNL OL XIX-L-1-k A Magyar–Szovjet Állandó Bizottság 1948. március 9-i első ülésének jegyzőkönyve.

[23] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Dr. Krassó Dezső miniszteri tanácsos 1948. március 24-i feljegyzése.

[24] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Dr. Krassó Dezső miniszteri tanácsos 1948. április 9-i feljegyzése.

[25] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Dr. Krassó Dezső miniszteri tanácsos 1948. május 12-i feljegyzése.

hogy az 1947. szeptember–december között felmerült 25 millió Ft-os költségek ügye nincs rendezve, illetve a szovjet szervek által kidolgozott tervezetben foglalt igények „túlzottaknak, az értük számításba vett térítés pedig meg nem felelőnek látszik".[26]

Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtitkára itt lépett közbe, kivette az ügyet Krassó kezéből, és közölte, hogy „saját maga kívánja letárgyalni a fenti kérdéseket a szovjet delegációval". Vas arra hivatkozott, hogy a Szovjetunió éppen abban az időpontban engedte el a jóvátétel címén még fizetendő összeg felét, és Vas álláspontja szerint „evvel a gesztussal szemben Magyarország sem helyezkedhet kicsinyes álláspontra a fenti ellátási, szállítási stb. kérdésben".[27]

A megszületett egyezményeknek csak egy részét ismerjük, de ezekből világosan kiderül, hogy Magyarország az itt állomásozó szovjet csapatokkal kapcsolatos távközlési, vasúti szállítási, elhelyezési stb. költségek tekintetében jelentős kedvezményeket biztosított a Szovjetuniónak. Az oroszok a Magyarországon felhasználandó évi 10 millió dollár forintértékéből 1948-ban 44 millió forintot fordítottak a szovjet szervek ellátására.[28] Hasonló összeget biztosított a szovjet kormány erre a célra a következő években is.[29] Miután 1950-ben lejárt a német adósság forintban történő részének kifizetése, a Szovjetunió Magyarországon állomásozó csapatainak költségeihez a két ország közötti klíringegyezmény keretében járult hozzá.[30]

Magyarország a szovjet vagyon visszavásárlására 3965,5 millió Ft fizetését vállalta, részben áruban, részben készpénzben. A német adósság megváltásáért fizetett 528,3 millió Ft ennek a kötelezettségvállalásnak a 13,3%-át tette ki. Ezt az összeget az utolsó fillérig kifizette Magyarország, mégpedig 352,2 millió Ft-ot készpénzben, 176,1 millió Ft-ot áruban, miközben a szovjet vállalatok és a szovjet–magyar vegyesvállalatok orosz tulajdoni hányadáért elvállalt 3147 millió Ft-nak a nagy részét (2047,2 millió Ft-ot) az akkor már „testvéri" ország 1955-ben és 1957-ben elengedte. Ezzel a magyarországi egykori német, szovjet tulajdonba átadott vagyontömegért

[26] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Az Igazságügyminisztérium 1948. május 20-i levele a Külügyminisztériumnak.

[27] MNL OL XIX-J-1-j KÜM SZU TÜK 17. doboz. 58-as tétel. A szovjet haderő állomásozása Magyarországon. Dr. Krassó Dezső miniszteri tanácsos 1948. szeptember 25-i jelentése.

[28] MNL OL XIX-A-83-a Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyve, 1948. július 8-i 244. ülés, 62. napirend.

[29] MNL OL M-KS 276. f. 87. cs. 34. ő. e. A Gazdasági Bizottság 1949. január 25-i ülése. 1949-ben a szovjet szervek ellátására 44,9 millió Ft-ot biztosított a Szovjetunió. (MNL OL XIX-J-1-j lejárt nemzetközi szerződések, 342. doboz, 1949. december 31.)

[30] 1953-ban például a Szovjetunió 75 millió rubelt utalt a szovjet szervek ellátására a klíringegyezmény keretében. (MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 198. ő. e. Az MDP KV Politikai Bizottságának 1954. október 14-i ülése. Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyar – szovjet vegyes társaságok szovjet részesedésének átvétele tárgyában, 1954. október 6.)

összesen 1791,2 millió Ft-ot fizetett hazánk, így a ténylegesen kifizetett megváltási összegnek már közel 30%-át ez az elsőként rendezett tartozás tette ki.[31]

Felhasznált irodalom

Borhi L. (1993): Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 35(3–4), 339–360.

Ligeti I. (1947): Magyarország külkereskedelmi kapcsolatai a második világháború alatt. *Statisztikai Szemle,* 25(3–4), 90–98.

Pécsi K. (1979): *A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 30 éve. Eredmények, problémák, fejlesztési lehetőségek.* Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Szakács S. (1997): A gazdasági élet veszteségei. *Barátság,* 4(1), vii–xii.

Szivós I. – Uzoni Ö. (1992): Az 1946-ban létrejött szovjet–magyar vegyes vállalatok. *Valóság,* 35(1), 67–85.

Szűcs L. szerk. (1997): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. A kötet.* Budapest: Magyar Országos Levéltár.

Szűcs L. szerk. (2000): *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 36.) Budapest: Magyar Országos Levéltár.

Szűcs L. – G. Vass I. szerk. (2008): *Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyve 1946. november 22. – 1947. május 31. A–B kötet.* Budapest: Magyar Országos Levéltár.

Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény (1969). Budapest: Kossuth.

[31] MNL OL M-KS 288. f. 24/1967/34. ő. e. MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály, Káplár József 1967. június 28-i összefoglalója.

Bódi-Schubert Anikó – Ritzlné Kazimir Ildikó

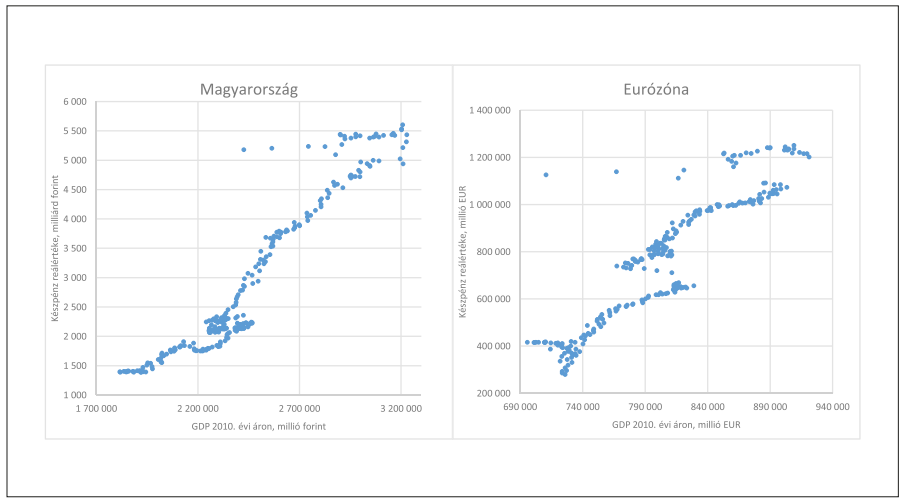
Miért van még szükségünk készpénzre? – Az euró és a forint készpénztartási hányadát alakító tényezők

A tanulmány célja, hogy a készpénztartási hányad alakulásán keresztül megvizsgálja a készpénzkereslet motivációinak változását Magyarországon és az eurózónában az ezredfordulótól 2022 októberéig. A készpénz iránti kereslet fő mozgatója a tranzakciós (fizetési) és a megtakarítási cél, amelyek közül a tranzakciós motiváció az elmúlt időszakban megvalósuló digitalizációval folyamatosan veszít jelentőségéből. A jövedelem által meghatározott tranzakciós pénzkereslettel szemben a megtakarítási célú pénzkereslet a vagyontól és a hozamoktól függ. A készpénz a vagyontartás egyik formája és a vagyontartási formák közti transzformáció eszköze is lehet likviditásának és alacsony kockázatának köszönhetően. E tulajdonságából fakadóan a lakosság által érzékelt bizonytalanság szubjektív növekedése ösztönzi a háztartások készpénztartási magatartását. A készpénztartási hányad – amely a nominális pénzmennyiség és a nominál jövedelem hányadosa – alkalmas mutató arra, hogy a jövedelem tranzakciós pénzkeresletre gyakorolt hatását kiküszöbölve a készpénztartás megtakarítási célú alakulását vizsgálhassuk. Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy a klasszikus elmélet által meghatározott változók, mint a vagyon és a hozamok mellett a bizonytalanság szubjektív értékelését mutató indikátor, a forint és az euró tartását egyaránt meghatározó tényezők, továbbá a koronavírus-járvány kitörését követő intézményi és gazdasági változások a készpénztartási magatartásban tartós, több hónapon keresztül adaptálódó változásokat okoztak.

Bevezetés

A digitalizáció térnyerésével és az elektronikus fizetések terjedésével a készpénz iránti kereslet csökkenésének prognosztizálása általános volt az elmúlt évtizedekben,

https://doi.org/10.36250/01181_48

1. ábra. A *készpénzmennyiség és a GDP reálértékének alakulása Magyarországon és az eurózónában, 2001–2022*
Forrás: saját szerkesztés

a készpénzállomány növekedése a világ legtöbb országában mégis napjainkig jellemző tendencia maradt. Ez a trend az elektronikus fizetések terjedésének jelentősebb lökést adó Covid–19-járvány miatti lezárásokat követően is megfigyelhető volt.[1] Hazánkban 2019 és 2020 között az *online* pénztárgépeken keresztül bonyolított készpénzes tranzakciók értéke 13,6%-kal csökkent, miközben a forgalomban lévő készpénz mennyisége 9,9%-kal emelkedett.

A fogyasztási célú, jövedelemtől függő tranzakciós pénzkereslet[2] tehát az elmúlt időszakok jelentős készpénzkereslet-növekedését nem magyarázza. A készpénzkereslet megtakarításokban betöltött jelentőségét az 1. ábra jól szemlélteti, amely a reál-készpénzmennyiség és a reáljövedelem (GDP) kapcsolatát mutatja be Magyarországon és az eurózónában 2001–2022 között.

Az ábrán látható, hogy a két változó közti kapcsolat korántsem stabil, hanem strukturális törésekkel szabdalt, ami a megtakarítási készpénzkereslet jelentőségére és változására utal. A strukturális töréseket Magyarországon 2003–2004 fordulóján, a 2008-as válság és helyreállítás kapcsán, illetve a 2020. márciust követő időszakban figyelhetjük meg, az eurozónában szintén a 2008–2009-ben jelentkező gazdasági válság, illetve 2020-ban a Covid–19 okozta krízis nyomán jelentkeznek a strukturális törések.

[1] MNB 2022.
[2] Fisher 1912.

Kutatásunkban a megtakarítási célú készpénzkereslet alakulását és befolyásoló tényezőit vizsgáljuk hazánkban, valamint az eurózónában. A fókuszált elemzés érdekében a készpénztartási hányad kiszámításával a készpénzkeresletből kiszűrtük a tranzakciós pénzkereslet, vagyis a jövedelemváltozás hatását.[3]

Adatok

Az adatok összegyűjtése során 2000–2022 szeptemberéig terjedő, havi gyakoriságú adatbázist állítottunk össze Magyarországra és az eurózónára. Adatforrásként az Eurostat, az ECB, a KSH és az MNB honlapján publikált adatok szolgáltak.

A mutatók kiválasztása során a készpénzmennyiséget az Mo monetáris aggregátummal közelítettük. A készpénztartási hányad kiszámítása során a reáljövedelem *proxyjának* a reál-GDP-t tekintettük. Ez a mutató azonban csak negyedéves gyakorisággal áll rendelkezésre, ezért havi gyakoriságú idősorrá bontottuk a Chow–Lin-módszerrel, indikátorsorként az ipari termelés volumenindexe szolgált. Az így megkapott reáljövedelmet a harmonizált fogyasztói árindexszel ($HICP_t$) inflálva állítottuk elő a nomináljövedelem idősorát. A készpénztartási hányadot a következő képlettel számítottuk:

$$k_t = \frac{M0_t}{GDP_t \times HICP_t}.$$

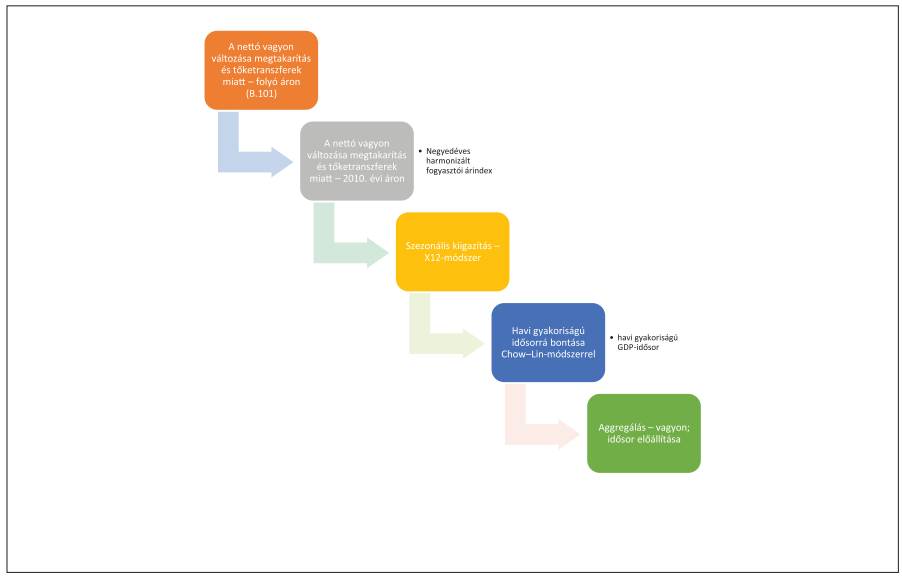
Magyarázó változóként az új mennyiségi pénzelméletet alapul véve a vagyon és a különböző alternatív eszközök hozama szolgált.[4] A vagyon változásának mérésére „a nettó vagyon változása megtakarítás és tőketranszferek miatt" mutatót a háztartások és a háztartásokat segítő nonprofit intézmények szektorára használtuk. Ez a mutató azonban csak folyó áron és negyedéves gyakorisággal áll rendelkezésre, miközben a vizsgálatunk céljára a vagyon reálértékére volt szükségünk, ezért a 2. ábra szerinti átalakításokat végeztük el.

A hozamok alakulására vonatkozóan a hazai gazdaságra a 3 hónapos és a 10 éves *benchmarkkamatlábat,* míg az eurózónára a 3 hónapos EURIBOR-t és a 10 éves lejáratú államkötvények kamatlábát használtuk. A kamatok alakulását a 3. ábra mutatja be.

A szubjektív bizonytalanságot és a befektetések kockázatát a keynesi elmélet nyomán tartottuk szükségesnek megvizsgálni, amely azt mondja, hogy a likviditási függvény – amely a kamatláb és a jövedelem függvényében mutatja meg a gazdaság szereplői által tartani kívánt készpénz mennyiségét – megváltozik a jövőre vonatkozó

[3] Dreger–Wolters 2009.

[4] Friedman 1986.

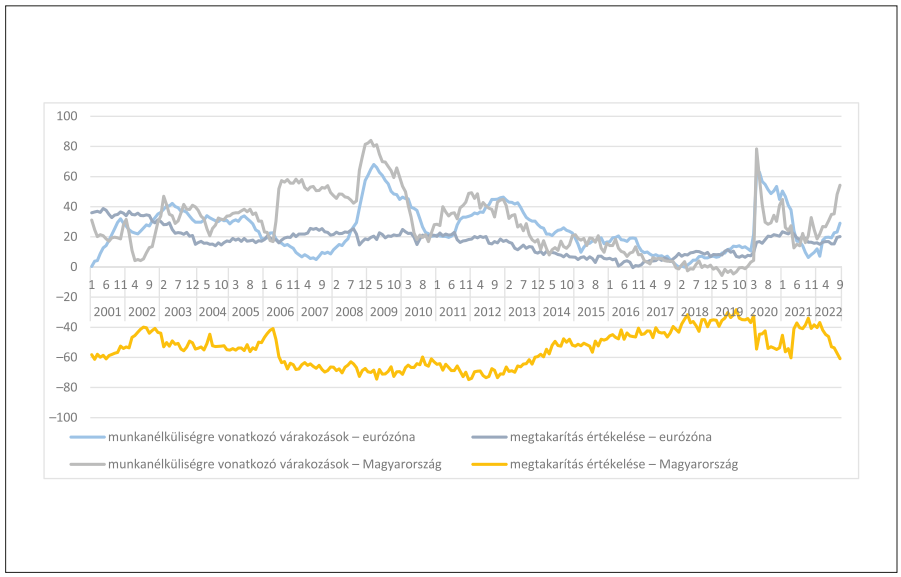
2. ábra. *A nettó vagyon kiszámításának lépései*

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra. *A 3 hónapos és a 10 éves kamatlábak alakulása, %*

Forrás: MNB, ECB

4. ábra. *A munkanélküliségre vonatkozó várakozások és a megtakarítás értékelése, ESI-k, %*
Forrás: Eurostat

bizonytalanság változásának hatására.[5] Ezeket a tényezőket az ESI *(Economic Sentiment Indicators)* mutatóhalmazából választott indexekkel mértük. A bizonytalanságot jól tükrözi a következő 12 hónapra vonatkozó munkanélküliségi várakozások alakulása, míg a kockázatot a jelenlegi megtakarítási lehetőségek megítélése; a 4. ábra ezeknek a mutatóknak az alakulását tartalmazza.

Az ábrán látható, hogy a válságok kialakulásakor a bizonytalanság jelentősen megnő, míg a kockázat megítélésében ezek a kiugró változások nem jelennek meg. Érdemes azt is kiemelni, hogy a bizonytalanság ugrásszerű növekedésével a készpénztartási hányad is jelentősen emelkedik, ugyanakkor a csökkenés során a készpénztartás lassabb igazodást mutat. Jó példa erre, hogy a 2020 márciusát követő időszakban mind a bizonytalanság, mind a kockázat korábbi alakulásához képest jelentősebb volatilitást mutat.

A pénzügyi szolgáltatások fogyasztói árindexét is bevontuk a modellbe, mert a készpénztartás nem racionális motivációja lehet a vagyonelemek allokációját terhelő, a lakosság által magasnak ítélt tranzakciós költség.[6]

[5] Keynes 1965.
[6] Hicks 1935.

5. ábra. *A hibakorrekciós modell illesztésének lépései*
Forrás: saját szerkesztés

Módszertan

A modellezés során hibakorrekciós modellt használtunk, amely két egyenlet becslését teszi szükségessé. Az első egyenlet a hosszú távon egymáshoz közel, egyfajta egyensúlyi pályán mozgó idősorok létét feltételezi. Ekkor a tényleges egyensúly nem alakul ki, azonban valamilyen piaci vagy egyéb mechanizmus az átmeneti eltávolodásokat követően az idősorokat az egyensúlyi pálya felé mozdítja el. Az ilyen folyamatokra illesztett egyenlet a hosszú távú egyensúlyt modellezi, a becslés hibája pedig az egyensúlytól való eltérést jelenti. Ez a rövid távú igazodás sebességének is tekinthető, és a rövid távú, az eredeti változó differenciáira felírt egyenletben magyarázó változóként szerepel.[7] A modell illesztésének lépéseit az 5. ábra mutatja be.

A következő hosszú távú egyenleteket becsültük a hazai és az eurózóna készpénztartási hányadára:

$$k_{EU,t} = \gamma_{EU} + \beta_{EU,1}\, nw_{EU,t} + \beta_{EU,2} sr_{EU,t} + \beta_{EU,3} lr_{EU,t} + \beta_{EU,4}\left(esi_u_{EU,t}\right)^2 + u_{EU,t},$$

$$k_{HU,t} = \gamma_{HU} + \beta_{HU,1}\, nw_{HU,t} + \beta_{HU,2} sr_{HU,t} + \beta_{HU,3} lr_{HU,t} + \beta_{HU,4}\left(esi_u_{HU,t}\right)^2 + \beta_{HU,5} esi_s_{HU,t} + \beta_{HU,6} cpi_k_{HU,t} + u_{HU,t},$$

ahol *k* jelenti a készpénztartási hányadot, *nw* a nettó vagyon, *sr* a 3 hónapos, *lr* a 10 éves kamat, *esi_u* a munkanélküliségre, *esi_s* a megtakarítások értékelésére vonatkozó ESI, *cpi_k* pedig a pénzügyi szolgáltatások fogyasztói árindexe.

[7] Engle–Granger 1987.

Eredmények

A vizsgált változók első differenciája stacionáriusnak tekinthető. Meg kell azonban jegyezni, hogy az eurózóna-vagyon változó első differenciája csak a 2020 elejétől jelentkező adaptív hatások figyelembevételével (innovációs *outlier*) tekinthető stacionáriusnak. 2020 első negyedévében szinteltolódás jelent meg a vagyon növekedésében, amely a következő időszakok vagyonalakulásában adaptív folyamatot indított el. Ez két tényezőre vezethető vissza, egyrészt az eurózónában már az első negyedévben megjelenő korlátozó intézkedések és a lakossági magatartás változása miatti fogyasztáscsökkenésre, másrészt – és ez inkább a második negyedévtől jelentkező tényező – a kormányzat által nyújtott transzferek és támogatások növekedésére. A hazai vagyon változásában ilyen hatás nem volt kimutatható.

A hosszú távú egyenletek eredményét az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. *A hosszú távú egyenletek paraméterei*

Változó		Magyarország		Eurózóna	
		paraméter	t statisztika	paraméter	t statisztika
Konstans	γ	0,792	23,6427	0,1659	5,7374
Nettó vagyon	*nw*	2,36E-08	24,1908	9,25E-08	38,5138
Három hónapos kamat	*sr*			−0,0058	−2,115
Tízéves kamat	*lr*	−0,0523	−11,0144	−0,0095	−2,8958
Az ESI munkanélküliség megítélése a következő 12 hónapban	esi_u^2	4,08E-05	11,4662	3,11E-05	11,7812
A jelenlegi ESI-megtakarítási-lehetőségek megítélése	*esi_s*	0,0047	9,3193		
Pénzügyi szolgáltatások árindexe	*cpi_k*	0,0007	2,4281		
Adjusted R^2		0,9743		0,9714	
Durbin–Watson-statisztika		0,3289		0,2543	
A megfigyelések száma		261		225	
A hibatagra vonatkozó ADF-teszt értéke		t statisztika	p érték	t statisztika	p érték
		−4,6242	0	−3,2375	0,0192

Forrás: saját szerkesztés

A fenti hosszú távú egyenletek struktúrája nem azonos. A befektetések kockázatának tekintett, a megtakarítások szubjektív értékelésére vonatkozó ESI az eurózóna hosszú távú egyenletében nem bizonyult szignifikánsnak. Ennek statisztikai oka a kamatlábakkal való multikollinearitással magyarázható. Míg az eurózónában 70% fölötti a korrelációja mindkét kamatlábbal, addig a hazai adatokat tekintve a kapcsolat ellentétes irányú és közepes erősségű. Ugyanakkor a hosszú és a rövid távú kamatok hazai alakulása között 92%-os a korreláció, ez az eurózónában 82,8%-os.

Ki kell még emelnünk, hogy a pénzügyi szolgáltatások árindexe az eurózóna készpénztartási hányadában nem meghatározó, vélhetően az eurózóna pénzügyi szektorának heterogenitása miatt.

A rövid távú egyenleteket a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. *A rövid távú egyenletek paraméterei*

Változó	Magyarország [eredményváltozó: $D(k)$]			Eurózóna [eredményváltozó: $DLOG(k)$]		
		paraméter	t statisztika		paraméter	t statisztika
Konstans	c	0,0032	3,2787	c	0,0024	3,8811
A pénztartási hányad előző időszaki értéke 2020. márciustól	$D(k(-1))$	0,1649	12,8988	$DLOG(k(-1))$	0,2853	3,3555
Három hónapos kamat	$D(sr)$	0,0034	1,4881	$D(sr)$	−0,0193	−4,2944
Tízéves kamat	$D(lr)$	−0,0047	−1,771			
Az ESI munkanélküliség-megítélése a következő 12 hónapban	$D(esi_u^2)$	1,16E-05	4,3005	$D(esi_u(-2)^2)$	−1,01E-05	−4,5402
Additív *outlier,* 2008. október	dum_{2020m8}				0,06726	7,3303
Innovációs *outlier,* 2020. március	dum_{2020m3}	0,1306	8,3603		0,0908	9,8013
Innovációs *outlier,* 2020. április	dum_{2020m4}				0,1298	10,2098
Innovációs *outlier,* 2020. május	dum_{2020m5}	−0,1211	−6,1045		−0,0906	−5,4983
Innovációs *outlier,* 2020. június	dum_{2020m6}	−0,0731	−4,4155			
Levelshift, 2022. márciustól az időszak végéig	dum_{2022m3}	−0,0324	−5,0668			
Hibakorrekciós tényező	$ect(-1)$	−0,0623	−3,2457	$ect(-1)$	−0,0825	−4,3667
Adjusted R^2	0,7536			0,7112		
Akaike-féle információs kritérium	5,4567			−6,514		
RMSE	0,1212			0,1664		

Forrás: saját szerkesztés

A rövid távú egyenletek 2020. márciusig stabil összefüggéseket mutatnak, azonban a Covid-járvány kitörését követő turbulencia a készpénztartási hányad rövid távú folyamataira jelentős hatást gyakorolt. A járvány újabb hullámai, az emiatt szükségessé váló lezárások és ezek részleges és átmeneti feloldása, a gazdaságtámogató intézkedések több időszakon keresztül megvalósuló adaptálódási folyamatokat indítottak el. Ezek a folyamatok egymást átfedve alakultak, az egyes hatások így nehezen szétválaszthatók. A 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háború a drasztikusan növekvő bizonytalanságon keresztül további emelkedést okozott a készpénztartási hányadban, amit lassú igazodási folyamat követett.

Következtetés – összefoglalás

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a hazai és az eurózóna készpénztartási hányada hasonló törvényszerűségek szerint alakul. A klasszikus pénzpiaci összefüggések mindkét vizsgált fizetőeszköz esetében igazolhatók. A vagyon növekedése növeli, míg az eszközök hozamának emelkedése csökkenti a készpénztartási hányadot. A bizonytalanság változása és a készpénztartási hányad között nem lineáris, hanem négyzetes a kapcsolat, a magas bizonytalansági szinteken a bizonytalanság változása a készpénztartási hányadban nagyobb növekedést idéz elő, ugyanakkor a bizonytalanság mérséklődésével a készpénztartás korrekciója nem automatizmus.

A hazai készpénztartási hányad hosszú távon a pénzügyi szolgáltatások árától mint tranzakciós alternatív költségtől is függ. Az áremelkedés növeli a készpénztartási hányadot. A gazdasági szereplők nem racionális vélekedése szerint a magasabb költségek mellett kevésbé éri meg a megtakarítások befektetése. Hasonló oka lehet a kockázatot jelző indikátor hosszú távú magyarázó erejének is, az egyirányú kapcsolat szintén egyfajta kockázatkerülő magatartásként értékelhető.

A készpénztartási hányad alakulásában a 2020 márciusától kezdődő időszakra jellemző feszültségek, gyors egymásutánban következő intézményi változások egymást átfedő igazodási pályákat indítottak el, amelyeket a lakossági magatartás folyamatos adaptálódása jellemzett. Az orosz–ukrán háború kirobbanását követően a hazai készpénztartási hányad változásának tartós csökkenése volt jellemző. A jelenleg rendelkezésünkre álló információk alapján ez a folyamat megszakadt, és az új pálya kialakulása a jelenleg is nagy bizonytalanság miatt nem előre jelezhető.

Felhasznált irodalom

Dreger, Ch. – Wolters, J. (2009): Money Velocity and Asset Prices in the Euro Area. *Empirica,* 36, 51–63. Online: https://doi.org/10.1007/s10663-008-9092-1

Engle, R. F. – Granger, C. W. J. (1987): Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica,* 55(2), 251–276. Online: https://doi.org/10.2307/1913236

European Central Bank (2023): *Statistical Data Warehouse.* Online: https://sdw.ecb.europa.eu/home.do

Eurostat (2023): *Data Browser.* Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/economy?lang=en&display=list&sort=category

Fisher, I. (1912): *The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit Interest and Crises.* New York: Macmillan.

Friedman, M. (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetartizmus: válogatott tanulmányok.* Ford. Király Júlia, Száz János. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Hicks, J. R. (1935): A Suggestion for Simplifying the Theory of Money. *Economica,* 2(5), 1–19. Online: https://doi.org/10.2307/2549103

Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete.* Ford. Erdős Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

KSH (2022): *Tájékoztatási adatbázis.* Online: https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?lang=hu

MNB (2022): *Statisztikai táblarendszer.* Online: https://statisztika.mnb.hu/nyito

MNB (2022): *Fizetési rendszer jelentés.* Online: https://www.mnb.hu/letoltes/fizete-si-rendszer-jelente-s-2022.pdf

Isépy Tamás

A fedezetlen kamatparitás ex post tesztelése Magyarországon (2007. január – 2022. május)

A nemzetközi gazdaságtani kutatások egyik kedvenc témája annak elemzése, hogy miképpen alakul az egyes országokban vagy régiókban a kamatparitáson alapuló árfolyamteória. Az alapvető kérdés, amelyet ennek keretében elemezhetünk egy befektető szemszögéből, az, hogy melyik devizában érdemes állampapírt tartania. A kérdés megválaszolásához azt kell tisztázni, hogy a két különböző devizában elérhető, meghatározott idejű állampapírhozam-különbség hogyan viszonyul az árfolyamváltozáshoz. Vagyis megéri-e a befektetőknek az euróval szemben magasabb hozamot biztosító, forintalapú befektetéseket választani, ha figyelembe vesszük az árfolyam alakulását is?

Az elmélet fedezetlen változata (*uncovered interest parity,* UIP) azt vizsgálja ugyanis, hogy a hazai fizetőeszközben és az euróban denominált állampapírok hozamainak különbségéhez képest a forint árfolyama vajon ezt meghaladó mértékben gyengül-e, vagy esetleg erősödik. Ha ugyanis nagyobb mértékben gyengül, akkor érdemesebb euróban, míg ha kevésbé gyengül, stagnál vagy erősödik, akkor pedig forintban befektetni.

A fedezetlen kamatparitást utólagosan teszteltük 2007 januárja és 2021 februárja között, havi adatok alapján, a forint és az euró 1 éves állampapírhozamainak és a forint-euró árfolyamnak a felhasználásával.

Összességében három fontos megállapítás tehető:

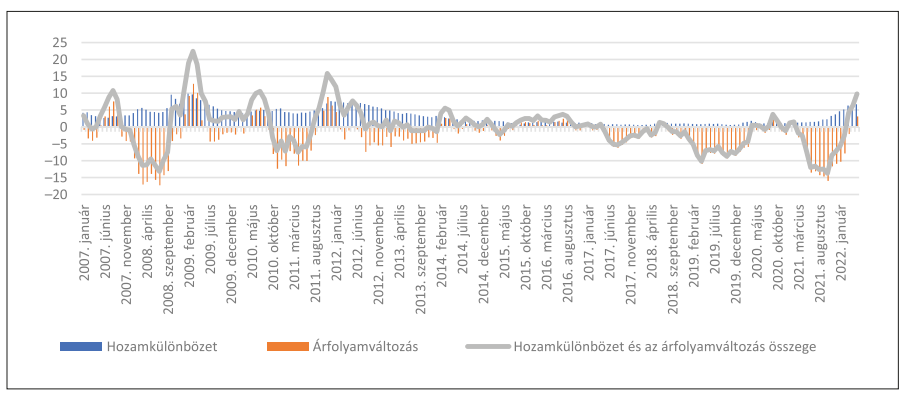
- Ha egy befektető minden hónap elején azonos összegű euróját forintra váltja, és 1 éves futamidejű állampapírt vesz, majd ezt egy év múlva visszaváltja az akkori azonnali forintárfolyamon, akkor átlagosan kismértékben jobban jár a hozamot tekintve (+0,09 százalékponttal) a vizsgált időszakban, mint ha euróban vett volna 1 éves állampapírt.
- 2017 áprilisától kezdődően 2022 márciusáig azonban csak elvétve volt olyan alkalom (összesen 10 alkalom), amikor előnyösebb volt az euróban történő

https://doi.org/10.36250/01181_49

befektetés, mivel az egyéves hozamkülönbségeket meghaladta a forint árfolyamának gyengülése.
- 2022 márciusától kezdődően pedig ismét meghaladta a hozamkülönbség az árfolyamgyengülés mértékét.

Gyakorlati szempontból elemezve a kérdést azt állapíthatjuk meg, hogy azoknak a vállalatoknak, amelyek importálnak, és összességében nettó behozatali pozíciójuk van, gyengülő hazai árfolyamkörnyezetben érdemes fedezniük nyitott devizapozíciójukat, mert egy jelentős árfolyamesés markánsan negatív hatást gyakorolhat az eredményükre. A kérdés persze az lehet, hogy melyik az előnyösebb: ha kivárnak, kvázi nyitva hagyják a devizapozíciójukat, és a jövőben az aktuális *spotárfolyamon* teszik meg a beszerzést, vagy ha a jelenben határidős árfolyamon fedezik azt. Ezt a határidős árfolyamot a jelenben ismert feltételek mellett határozhatják meg, azaz arbitrázsmentes környezetben a kamatok/hozamok különbözetének mértékében tér el a határidős árfolyam az aktuális azonnali *(spot)* árfolyamtól.

Ha ezt az aspektust vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy amennyiben a vizsgált időszak egészét elemezzük, akkor azok a vállalatok jártak jobban a nettó importőr vállalatok közül, amelyek nem fedezték árfolyamkockázatukat. A jelenben kalkulálható arbitrázsmentes határidős árfolyam ugyanis átlagosan kedvezőbb volt e vállalatok számára, mint a jövőbeni *spotárfolyam*. Praktikusan a hazai árfolyam kevésbé gyengült, mint azt az euró és a forint kamatkülönbözete indokolta volna. Jó néhány vállalat hozzászokhatott, hogy a proaktív/aktív devizaárfolyam-kockázatkezelést is mérlegelve átlagosan előnyösebb, ha nem fedezi nyitott devizapozícióját. Az utóbbi

1. ábra. *Az egyéves állampapírhozam-különbségek és a HUF/EUR árfolyamváltozás alakulása (%)*
Forrás: MNB, ECB, saját számítás

időben azonban, a 2017 áprilisától eltelt időszakot elemezve, nem ez a helyzet, azaz a nettó importőr vállalatok jobban jártak volna, ha fedezik nyitott devizapozíciójukat a jelenben a fedezett kamatparitás alapján megköthető ügyletek megkötésével. Ekkor ugyanis előnyösebb árfolyamon és eredménnyel zárhatták volna le jövőbeni devizatranzakciójukat/importügyletüket. 2022 márciusától kezdődően (májusig) pedig utólag vizsgálva az egyéves állampapírok hozamkülönbségét és az egyéves árfolyam-alakulást arra a következtetésre juthatunk, hogy a forintban befektetők jártak jobban. Továbbá azok, akik nem fedezték nyitott rövid devizapozíciójukat.

Itt az elméleti fejtegetésen túl a fedezetlen kamatparitás utólagos tesztelése révén azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vállalatok saját bőrükön tapasztalhatták meg, hogy 2017 áprilisától kifizetődőbbé vált aktív kockázatkezelést alkalmazni, és fedezni a nyitott devizapozíciókat. Evolúciósan tehát kialakulhatott az alacsony kamatkörnyezetben a vállalatok között ez a kockázatfedezési szemlélet, de kérdés, hogy mennyire terjedt el az a magatartás, hogy a jövőbeni devizaszükségletet érdemes határidős árfolyamon a jelenben beszerezni. További kutatási kérdés, hogy ez mennyire valósult meg, és a kisebb vállalatok mennyire készültek fel a proaktív kockázatkezelési stratégiák alkalmazására.

III.
Reform

Lajos Vékás

Some Features of the Civil Code of Hungary

This essay is dedicated to Professor Péter Halmai, my colleague and friend, an outstanding expert on European economic integration, for his 70th birthday

Late codification of private law

Almost uniquely on the European continent, until the second half of the twentieth century, private law in Hungary was partly statutory partly judge-made customary law. Between 1900 and 1928, several high-quality draft codes were produced but none of them was enacted, mainly for political reasons. The first private law code, Act IV of 1959 (hereinafter: the Civil Code of 1959), which entered into force in 1960, was conceived and adopted in an era – between 1953 and 1959 – in which the ruling dictatorial political power and nationalisation almost fully liquidated the natural social conditions (first of all private ownership) for property transactions and for unfolding personality rights. Among those economic, social and political circumstances, we have to appreciate the enactment of a high-quality code which was elaborated by professors who graduated before the Second World War and benefited from a high level of legal education. We have to mention their names with respect: Endre *Nizsalovszky*, Miklós *Világhy* and Gyula *Eörsi*. Thanks to its outstanding professional quality, the Civil Code of 1959 could survive the radical economic and political developments leading to the changes after 1990 by more than two decades. Among the codes of that era, only the Polish Civil Code of 1964 can boast such a success as the Civil Code of 1959. Nevertheless, it is understandable that the changes, as a result of which a market economy based on private property could evolve again in Hungary, had to be followed by frequent amendments. This progress resulted finally in such fundamental developments in the field of private law relationships that their legal settlement rendered a comprehensive reform and the adoption of a new civil code necessary. Recognising this need, in 1998 the Government ordered the preparation of a new code. According to the Government

https://doi.org/10.36250/01181_50

Decree, "the goal of the reform is the creation of a modern civil code compatible with international practice and expectations, which shall become the fundamental statute of private law as the constitution of the economy". After preparatory works and thorough discussions between experts, taking more than a decade, a draft was prepared: The proposal of the Expert Committee was submitted by the government to the Parliament, which adopted Act V of 2013 on the Civil Code (hereinafter: *Civil Code* or *Code*) on 11 February 2013. It entered into force on 15 March 2014.[1]

The social model of the Code

After four decades of non-democratic governments and misguided policies that resulted in economic and social deadlock, Hungary set out on the path of a social order based on private property and free enterprise in 1990. The social policy goals followed since then and the constitutional guarantees adopted to implement these consider the view of society, i.e. the pattern of the social market economy, prevailing in today's developed Europe, and primarily in the Member States of the European Union (EU), as a model. This political and social direction is intended to be served by the Civil Code. The legislation departed from the premise that the new code has to establish the conditions for a constitutionally protected market economy interwoven with social elements in private law. The Civil Code primarily lays down the legal frameworks for property transactions. At the same time, it intends to provide protection for persons, including the personality rights of individuals and legal persons and personal relationships within the family.

The new social model required the far-reaching acceptance of the private autonomy of owners, in particular the full recognition and protection of private ownership. This principle (as the first pillar of private autonomy) pervades the entire Civil Code as well as its detailed provisions (e.g. the norms on expropriation). This is, of course, supplemented by public law and social constraints imposed on private property, for example, in the rules on the protection of public health, historic buildings, environment, etc., as well as in private law rules on protecting the interests of neighbours. The other fundamental consequence of private autonomy (the second pillar) is the acceptance of the principle of freedom of contract. Any limitation to this pillar of private law is justified only to the extent that this is rendered indispensably necessary by the demand for social justice and it is still possible under the conditions of free market competition. Consumer contracts

[1] See Menyhárd–Veress 2017; Vékás 2010: 51–63; Vékás 2016: 37–52.

law is the most important field of this balance, which is hard to achieve. The third pillar of private autonomy is the freedom of association, the demands of which are intended to be served by the Civil Code through the institutions of associations, companies and cooperatives following the tested models of traditional private law regulations.

Tradition and innovation

The drafters of the Civil Code departed from the existing living law and they intended to change it only if this was rendered necessary by the demands of the changed economic and social conditions. In accordance with this methodological point of departure of fundamental importance, the Civil Code maintained the rules of the Civil Code of 1959 wherever it was possible, and they were complemented by integrating the provisions of certain specific acts. In addition, the Civil Code built in the results of the decades of Supreme Court practice on the Civil Code of 1959, which had a lasting message, was ripe for codification and demanded positive law regulation. In case of doubt, the Civil Code thus opted for the existing law and did not adopt new alternative solutions if they could have caused uncertainty in the legal system. On the other hand, the Civil Code wanted to reform Hungarian private law: it intended to serve the needs of the changed economy and society by introducing new legal institutions, for example, in the field of collateral and contracts. The reduction of private law transactions under the conditions of socialism necessarily resulted in the impoverishment of private law, the disappearance of the shades of solutions based on legal dogmatics and the fading of contours. The edge of private law concepts known and applied for centuries was blunted and became a victim of the sometimes undemanding court practice. The Civil Code also wanted to compensate for these losses, e.g. with the separation of liability for breach of contract and extra-contractual (delictual) liability or with new regulation of the assignment of claims. At the same time, the legislation by no means wanted to complicate regulation with superfluous innovations in legal dogmatics; it brought changes only in those questions to which more correct answers could be given based on a more nuanced approach of legal dogmatics. To mention only one example, the Civil Code amended the rules on transfer of property in accordance with this objective. Taking this into account, the rules on establishing a pledge and on the transfer of contract, for example, were also changed.

The Civil Code took into consideration that EU legislation directly influences the reform of Member State private law in several fields and it intended to integrate the lasting core of EU private law directives organically, for example, in consumer contract

law and company law. However, the legislature did not endeavour to build the entire corpus of EU private law into the Code. The reason for this was that the rules in the EU private law directives are too fragmented, casuistic and often subject to changes, and thus are not suitable in all their details for codification planned with a long-term perspective. The Civil Code therefore opted for the lesser evil by leaving some rules based on directives in separate acts.

Foreign examples

The Civil Code did not choose a foreign model, but it drew abundantly on foreign codification works. The drafts prepared during the first half of the twentieth century had already primarily taken the solutions of the Austrian (ABGB) and the German (BGB) codes and occasionally the French *Code civil* into consideration; the Swiss ZGB provided some examples for the draft of 1928. As such, the lessons of these big classical codifications had already been used by Hungarian private law codification earlier. From the more recent national codes, the Dutch Civil Code (Burgerlijk Wetboek of 1992) and the Code of the Canadian province of Québec (1991) may be considered the most modern ones. These codes served as a pattern in several respects for the Hungarian reforms (primarily in determining the scope of the situations to be regulated and the structure of the Code), but not even these were considered a regulatory model as far as the entire codification was concerned.

In addition to national codes, the Civil Code also drew on the results of international legislation which has achieved world-wide recognition among legal experts and has a broad impact on legislation and judicial practice. From these, the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, adopted in Vienna in 1980 (CISG) must be mentioned first. Model acts elaborated by academic groups served also as patterns which could be considered and occasionally followed regarding the regulation of contract law, namely the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts and the Principles of European Contract Law (PECL), as well as the Draft Common Frame of Reference (DCFR).

The code character of Act V of 2013

Although the endeavours of the EU for legal unification also reached the area of private law in the last decades and they have considerable influence on national

legislations today, it seems that private law may still be codified comprehensively, even within the EU, at the level of the Member States only. This statement is justified by the fact that, in addition to the Netherlands (1992), a new civil code entered into force in several countries in Europe, including Lithuania (2001), Romania (2011) and the Czech Republic (2014), and even the classical codes (the BGB, the ABGB and the Code civil) have been recently subject to substantial reform. This codification by the Member States is understandable, because the EU Directives and regulations result in legal unification in narrow specific fields only and constitute small islands in the sea of the private law rules.

The Civil Code is a legal work which possesses the character of a code and the advantages of this are intended to be profited broadly. Of course, this method may not be an end in itself. The Civil Code took into account that, even beside the most successful codification, some private law rules remain outside the Code. The Code must therefore provide for a subsidiary default legal framework regarding such norms. The substantive accord and the terminological unity of these separate private law acts with the Civil Code must be ensured to the fullest extent; the concepts contained in the Code must be used with the same content in the separate acts as well.

The Civil Code took as a point of departure that it is appropriate to broaden the substantive borderlines of the Code as long as the positive effects of the codification, in particular terminological unity, the methodological homogeneity of the norms integrated and the possibility of compression and abridgment facilitate legal practice. The integration of rules into the same code is therefore desirable and expedient as long as the methodological unity of the norms to be integrated exists and as long as the systematisation denotes the advantages of codification, including systemic rationality, coherent and consistent legal drafting, the certainty of terminology and clear and perspicuous solutions.

Taking all these into account, the legislature incorporated the material of family law into the Civil Code. Partly for ideological reasons, this part of private law was regulated in a separate family law statute and not in the Civil Code of 1959 during the decades of socialism. In the course of integrating it, the due expression of the peculiarities of family law relationships could not be ignored. This is demonstrated by the fact that the legislator in Book 4 of the Civil Code laid down certain principles, primarily for the protection of the interests of the child, applicable to such legal relationships only.

The legislator also decided in favour of integrating rules on commercial companies into the Civil Code and the relevant rules have been located among the provisions on legal persons in Book 3. This solution follows logically from the fact that the internal and

external relations of legal persons take place in the framework of private law relationships and thus the object and the method of regulation is in accordance with the character of the Code. The integration of the rules on companies into the Code involves several advantages. The scope of the general rules on legal persons may be broadened and the repetition of the norms may be avoided. Moreover, the mainly default character of the norms of the Civil Code on contracts becomes self-evident. For this and some similar advantages in terms of codification, in the Swiss OR (1881), then the second Italian code (Codice civile of 1940), and most recently the Dutch code (Burgerlijk Wetboek of 1992), other legislatures decided on accommodating company law in the private law code. The counterarguments commonly advanced, in particular on mixing of private and public law norms regarding the regulation of companies, the tradition of separating the regulations, etc., weigh less in comparison to the advantages of integration. The Civil Code equally provides framework rules on cooperatives in Book 3 on legal persons, laying the foundations for a more specific regulation of the main types of cooperatives (carrying out production, service and credit providing, etc. activities).

Similarly to the Civil Code of 1959, the new Code did not integrate the material of the separate acts on copyright and industrial property, although the subjective rights emerging in the legal relationships of intellectual property and the majority of the sanctions for their violation have an unequivocally private law character. The separate acts embrace mixed norms from the point of view of legal branches, but it would not be expedient to decompose them, notwithstanding the difference in their character. The Civil Code stresses at the same time the private law nature of the protection of intellectual property and other intellectual goods, and therefore the Code lays down its own background role regarding the separate acts.

Although the Civil Code, and in particular the general rules on contracts, constitute the legal background for the special regulation of employment relationships too, the Code left the settlement of individual employment contracts in the Labour Code. The main reason for this solution is that the legal regulation of employment contracts today already has so many peculiarities, and therefore, it would be difficult to integrate this system of norms into a civil code. The employee is conceptually a 'weaker party' and this characteristic is a distinguishing peculiarity in regulation. Moreover, the shaping force of EU law is more intensive here in comparison to other fields of private law. Regarding those contracts for carrying out work that do not fall under the scope of application of the Labour Code, the rules of the Civil Code on mandate or works contracts may be duly applied, depending on the characteristics of the service.

The Civil Code encompasses the private law relationships of both businesses (i.e. the professional actors in property transactions) and individuals. This is visible

in how it regulates contract law. By adopting the so-called monistic approach, the Civil Code created such general rules on contracts that can be applied to relations on any legal subject. In regulating special types of contracts, the Code imposes the standards of professional business on contract types playing a role in both business transactions and relationships between individuals. The Civil Code lays down exceptional rules only if the contract is entered into between an undertaking and a consumer (business to consumer: B2C), i.e. it qualifies as a consumer contract. The Code contains provisions providing for special rights for consumers both among the general rules of contracts, notably in relation to the obligation to inform and concerning the norms on general contract terms and conditions, on warranty and the right to rescind, and among the rules on certain types of contracts (pledge agreement, guarantee, suretyship, etc.).

The so-called monistic approach and the mainly commercial law character of the Civil Code are indicated also by the new contract types regulated by it. The Civil Code intends to offer non-mandatory rules for those contracts which have been crystallised to the necessary extent in practice and which are not simply a combination of contract types, mixing the already existing contract types, but have content that is clearly distinguishable from other contracts. Following this approach, the Civil Code regulates factoring and financial leasing among financing types of contracts, and those contracts, which mediate goods and services from producers and service providers to end users: agency contracts, distribution contracts and franchises. An important novelty is the regulation of fiduciary asset management contracts (a kind of trust). The comprehensive review of the rules on credit and account contracts and the extension of the number of types of contracts regulated here are in accordance with the selected codification approach.

The Civil Code is not one among many statutes. The importance and complexity of the situations directly regulated by it demonstrates its paramount significance. The impact of the Code goes well beyond the relationships regulated directly by it and radiates through any relationship which is or may be settled by a private law norm, irrespective of whether the given norm refers explicitly to the Code or not.

Traditional structure

Following the traditions of Hungarian codifications, the Civil Code does not contain a general part, unlike some foreign private law codes such as the German BGB. Structuring norms in such a way may be justified by the fact that the rules on institutions,

which play a role in several fields, are located in an independent structural unit highlighting them. This is the case with the 'legal transaction' in the BGB, when its norms, which can have a role in addition to the law of obligations, in terms of rights *in rem,* in family law and succession law, are summarised in the general part. Proponents of this solution to codification used the legal literature to oppose Gusztáv *Szászy-Schwarz,* the outstanding Hungarian private lawyer of his era, in the course of the elaboration of the very first Hungarian draft code, published in 1900. He rightly pointed out that the concept of 'legal transaction' is an exaggerated and unhelpful abstraction in a code, because the most important legal transaction is the contract, the rules of which should be determined in their own place in the contract law and not to have them highlighted in an abstract manner. Furthermore the last will, the most significant unilateral legal transaction, is anyway regulated by separate provisions in Book 7. Having accepted this approach, all Hungarian draft codes and the Civil Code of 1959 refrained from creating a general part putting the 'legal transaction' at the centre, and so did the drafters of the Civil Code as well.

The Civil Code builds up the system of its norms in principle following the Code of 1959, but in a partly different structure. The most crucial change is that it gives place to the provisions on legal persons in an independent book (Book 3), separating them from the rules on natural persons (individuals) to accommodate the increased amount of rules due to the integration of company law. In comparison to the previous law, the other important change in the structure of the Code is that the Civil Code takes out from contract law the rules applicable to all legal obligations, including representation, the limitation period, multiparty obligations and the norms determining the performance of the obligations. These rules are placed in an independent part at the beginning of the Book on the law of obligations (Part 1 in Book 6). Moreover, the rules on legal declarations placed in this Part may gain application not only to legal declarations in the law of obligations but also to those made in terms of rights *in rem,* family law and succession law, unless otherwise provided. This structural solution is not unproblematic, but indicates unequivocally that these highlighted norms are to be applied to any obligation. The case is similar with regard to the common rules on legal persons in the Book 3. These were created mostly by generalisation from the norms of company law and primarily play a role in the legal disputes of companies, but they may be duly applied to any other legal person. In comparison to the Civil Code of 1959, the last structural change worthy of mention concerns Book 5. This Book bears the title 'Rights *in rem*' instead of 'Ownership Law', because in addition to private law norms on ownership it regulates possession and limited rights *in rem* in a more detailed way than the Civil Code of 1959. Among them are the rules on pledge, which, unlike in the

Civil Code of 1959, are not in the law of obligations. This latter change was justified primarily by the fact that the fundamentally new regulation of pledge retains its double nature (pertaining to rights *in rem* and the law of obligations) of the most important types of collateral, but today the rights *in rem* character must be emphasised much more than in 1959, when a debtor under the law of obligations and the debtor of rights *in rem* almost never differed. The Civil Code also accommodates the principles of the Land Registry in the Book on Rights *in rem*.

About the style of the Code and the nature of its norms

The Civil Code avoids casuistry; it does not want to make legal practice more difficult with speculatively created detailed norms. Instead, it creates more general rules which are capable of following social and economic changes and are thus more flexible. For example, the Civil Code accordingly specifies a deadline expressed in days only where it is indispensable. Otherwise, it provides for acting 'without delay', which enables the circumstances of the case to be taken into account instead of a necessarily rigid deadline, and for the standard of conduct that may be generally expected to be applied in the given case. However, the Code does not intend to risk imposing legal uncertainty by an extensive application of open norms (general clauses). The intention of regulating in a general way where possible is demonstrated also by the fact that the Code provides for the obligations applicable to all contracts (e.g. obligation to cooperate with or to inform the other party) consistently among the general rules of contracts, and only the possible deviations appear concerning the particular types of contracts.

The Civil Code applies referring norms only where this method makes it possible to avoiding word-by-word repetitions and involves abridgment, and this advantage is not compromised by the fuzziness or ambiguity of the provision. The Civil Code avoids referring simply to the number of the appropriate section. This is because such a solution renders the use of the code more difficult, as demonstrated in the example of the German BGB.

The main guarantee of the freedom of contract is the non-mandatory character of the overwhelming majority of contract law norms, allowing the parties to agree freely on the terms of individual transactions. They are free to determine the content of their contract and can derogate from most of the rules of the Code. The Code created the non-mandatory norms in view of typical life situations and taking the interests of the parties into account in a mutual and balanced way.

As with the realm of the contracts in the law of obligations, the Civil Code recognises the autonomy of the parties for the association of persons (of course, subject to the necessary deviations). Accordingly, the rules on legal persons in the Civil Code also broadly have a non-mandatory character. The non-mandatory nature for a significant part of the law of companies and associations, similar to contract law, is traced back to the consideration that the legislature apparently cannot foresee the goals to be achieved by the parties for an enormous mass of clauses. As such, the Code cannot give room to the intention of the parties individually or according to company type. If there were a completely mandatory regulation, a lot of contract clauses would inevitably be prohibited even if it was not justified for any reason. It is therefore, more appropriate to follow an inverse regulatory method, instead of the method allowing exceptions to the general principle of mandatory regulation, and to open the door to the parties' freedom to determine the substance and limit this by mandatory provisions only where it is justified for overriding reasons. This method was adopted by the Civil Code in regulating associations and commercial companies, too.

The function and significance of non-mandatory rules lies in the fact that the rules offered by the Code do not need to be 'invented' by the parties and they did not have to include them in their agreement as they apply by virtue of the law. They extend to the relationship concerned unless the parties agree otherwise. By this solution, transaction costs related to the formation of a contract or foundation of a company or association may be significantly decreased. As mentioned, the rules laid down in the Code for contracts and legal persons are in general of a non-mandatory character, i.e. the parties may in each individual case either simply exclude their application in whole or in part or modify their content so as to adapt them to the specific needs of the kind of transaction involved. We stress, however, that the Civil Code makes it clear that the parties are entitled to deviate from non-mandatory norms only regarding the provisions establishing their rights and obligations. The parties cannot deviate from the norms determining the concept of legal institutions, not even by agreement.

In the field of the regulation of contracts, companies and associations, there are, of course, also mandatory norms which do not allow deviation by the parties. A contractual clause derogating from such rules is null and void. Mandatory rules are necessary primarily where the interests of third parties (e.g. the creditors), the minority members in the case of associations and companies or the protection of the moral value system of the society require mandatory norms in order to intervene in the autonomy of the parties. Furthermore, the Civil Code also contains mandatory

norms where a significant lack of balance in economic power or expertise may be established behind the presumed equality and interdependence of the parties to a contract and this asymmetry may result in the unilateral determination of the content of the contract. Such situations include primarily contracts concluded with consumers (B2C contracts). In regulating them, the Civil Code provides for protective rules using mandatory norms to safeguard the interests of the weaker party, effectively. The Code locates the rules protecting consumers thematically, i.e. it lays down special norms for the protection of consumers in answer to concrete questions. The Civil Code makes the mandatory nature of these norms and the nullity of any deviation from them unambiguous.

In exceptional cases, where one of the parties profits from the possibility offered by non-mandatory regulation in an inadmissible way and the flagrant failure of the desired position of balance between the parties may not be remedied in the absence of a concrete mandatory rule, the principles formulated in the form of a general clause by the Civil Code give courts the possibility of intervention. Such an open norm may also be found among the general provisions on contracts, such as the rule declaring a contract obviously breaching good morals as null and void. Moreover, the common principles of the Civil Code among the introductory provisions serve the protection of the legal order also in the realm of contracts, companies and associations. The abuse of mandatory regulation may be impeded by relying on the standard of the principle of good faith and fair dealing or the prohibition of abuse of law, provided that this may not be achieved by a closer legal instrument in the case concerned, such as the safeguards of the rules on general contract terms and conditions (e.g. by declaring an unfair contract term null and void) or by establishing a violation of good morals.

References

Menyhárd, A. – Veress, E. eds. (2017): *New Civil Codes in Hungary and Romania.* Cham: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-63327-5

Vékás, L. (2010): The Codification of Private Law in Hungary in Historical Perspective. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio iuridica,* 51, 51–63.

Vékás, L. (2016): Über das ungarische Zivilgesetzbuch (ZGB) im Spiegel der neueren europäischen Privatrechtsentwicklung. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (ZEuP),* 24, 37–52.

Kádár Béla

A magyar gazdaság viharos évszázada – Visszapillantás egy „érdekes” évszázadra

Az ünnepeltet több évtizede ismerem, sikeres tevékenységét érdeklődéssel követem. Stratégiai jelentőségű témakörök kutatója, aki hatékonyan kombinálja az elmélyült elméleti és empirikus elemzést, a közgazdaságtani és az intézményi megközelítést. Fáradhatatlan kutató és oktató, aki méltán büszke tanítványaira. Emellett a borkultúra terén is eligazodó kellemes társasági ember. Szívből kívánom, hogy még sok évig lelje kedvét választott tevékenységeiben.

Kínában történelmi szitokszó az „élj érdekes időkben” mondás. A mögöttünk maradt elmúlt magyar évszázad kínai szemszögből ugyancsak „érdekes” időszaknak számít. A magyar gazdaság négy generáció élete alatt négy eltérő halmazállapotot, három gyökeres rendszerváltoztatást élt át nagyszámú erőteljes politikai ciklikus mozgás és helyzetváltozás mellett. Kevés népre rótt a történelmi megmaradás, túlélés ilyen gigászi alkalmazkodási követelményeket. Az Osztrák–Magyar Monarchia középhatalmi státuszától a két világháború közötti megcsonkított, de függetlenné váló nemzetállamon, majd a teheráni és – csaknem ötödfél évtized múlva – a máltai megállapodás nyomán a szovjet megszálláson és függőségen át a rendszerváltás megpróbáltatásainak túléléséig. Történelmi tudatban gyengélkedő korok s társadalmak mindig kaphatnak hasznos útmutatót a pártoskodásmentes fejlődéstörténeti visszapillantásoktól.

Gazdaság a Monarchia időszakában

Bár a magyar politika energiái az elmúlt hét évtizedhez hasonlóan a 19. században is elsősorban intézményrendszeri, közjogi, politikai erőviszonyokkal összefüggő kérdésekre összpontosultak a hosszú távú gazdasági fejlődés követelményeinek szolgálata helyett, az ország korszerűsödése a szabadságharc leverése után felgyorsult.

https://doi.org/10.36250/01181_51

A birodalomépítő osztrák politika 1851-ben vámmentessé tette a birodalmon belüli kereskedelmet, egységes vámterületet alakított ki, felgyorsultak a kereskedelmi és pénzügyi áramlások. Az 1867-es kiegyezés eredményeként Magyarország is szerepet kapott a birodalmon belüli döntések kialakításában, a magyar államterületen belül pedig meghatározó szerephez jutott a kormányzati szakpolitikák kialakításában a külügyi, a pénzügyi és a katonai terület kivételével. A birodalmi politikában az osztrák érdekek domináltak ugyan, de a kiegyezés a korábbinál kedvezőbb érdekérvényesítési lehetőséget kínált Magyarország számára.

Az 1860 és 1913 közötti időszakban a magyarországi GDP évi átlagos növekedési üteme 2,4%-ot tett ki; a növekedés gyorsabb volt, mint a birodalom osztrák részében, valamint Nyugat-Európa átlagában, s csak Svédország és Németország mögött maradt le. Az ipari növekedés évi átlagban 3,5%-os dinamikája csak a svédországinál volt alacsonyabb. Javult a nemzeti jövedelem szerkezete. Bár Magyarország az I. világháborúig agrárország maradt, az ipar aránya a nemzeti jövedelem létrehozatalában megkétszereződött: 27%-ra emelkedett. A történelmileg megkésett iparosítás előnyeit mutatja az ipar szerkezetének alakulása is. Az iparosodás textilipari korszakát átugorva a magyar munkaerő képzettségi és költségszínvonalának eredőjeként a kor műszaki fejlődését legnagyobb mértékben hordozó gépipar és vasipar honosodott meg kiemelkedő mértékben; aránya az I. világháború előtt 26% volt az osztrák tartományok 20%-os hányadával szemben. A magyar gépipar exportképességét szemlélteti, hogy a gépipari termékek aránya az exportban európai összehasonlításban is, de különösen fejlettségi szintünkhöz viszonyítva kimagasló volt.

A mezőgazdasági termelés – Európában csak Svédország mögött lemaradó – fejlődési ütemében közrejátszott a cserearány-javulás, a mezőgazdasági termékek árszínvonalának az ipari termékekénél jóval kedvezőbb alakulása. Az iparban foglalkoztatottak, illetve a városi lakosság arányának gyors növekedése Európában megnövelte az agrártermékek iránti keresletet, míg a gyors ütemű európai ipari fejlődés e termékek piacán árlemorzsoló hatású túlkínálatot alakított ki. A kor viszonyai között dinamikusnak számító agrárgazdaság alapozta meg az élelmiszeripar fejlődését, amelynek aránya a világháború előtt 41%-ot tett ki az osztrák tartományok 25%-os átlagával szemben. Magyar ipari sajátosság volt a gépipari és az élelmiszeripari szakosodás, ugyanakkor a textilipar aránya (nálunk 7,7%) az osztrák állam területén több mint háromszorta nagyobb volt.

Sok kevésbé fejlett országhoz hasonlóan a magyar korszerűsödési folyamat finanszírozása a 19. század derekán külföldi forrásokra támaszkodott. A kiegyezést követő években a magyarországi beruházásoknak még mindig a 60%-át finanszírozták külföldi, zömmel osztrák források. A gyors ütemű korszerűsödés eredményeként

az I. világháborút megelőző időszakban a beruházásokban már 75%-ot tett ki a belföldi források aránya.

A gyorsabb fejlődés ellenére a Monarchián belül Magyarország gazdaságfejlettségi szintje lényegesen elmaradt az osztrák és cseh–morva területek mögött, a magyar államterület viszont magasabb szintet ért el, mint Galícia, Bukovina és a délszláv területek. Fellner számításai szerint a magyar államterület egy főre jutó jövedelmi szintje az osztrák tartományok színvonalának 73%-át érte el. A Monarchián belül csupán a mai Ausztria s kisebb mértékben Csehország tartott lépést a nyugat-európai fejlettségi átlag alakulásával.

Az európai erőviszonyok antanthatalmak érdekei szerinti alakítására irányuló törekvések szellemében a századforduló után divatos volt a Monarchiát Európa beteg emberének nevezni. E megbélyegzést a gazdasági fejlődés, sőt a kulturális fejlődés alakulása nem támasztotta alá. A társadalmi-politikai intézményrend viszont elmaradottabb volt az északnyugat-európainál. A fejlődést erős feudális és félfeudális maradványok, tulajdonviszonyok gátolták, a politika szociális dimenziója elmaradt a császári Németországé mögött is, de az átalakulási folyamat érzékelhető volt.

A Monarchia magyar része a történelmi megkéséssel meginduló korszerűsödés nyomán a birodalmi átlagnál nagyobb mértékben tükrözte az elmaradottság jegyeit, a társadalom és a gazdaság alapvető szerkezete és ebből adódó mentalitása agrárjellegű volt, de az ország kétségkívül elindult az ipari társadalom felé vezető úton. A korabeli társadalmi-politikai élet jelentékeny erői az ország viszonylagos elmaradottságát a Monarchián belüli osztrák dominanciával magyarázták, és a Monarchián belüli erőviszonyok megváltoztatását tekintették a magyar nemzeti érdekvédelem fő céljának. A cseh nemzeti törekvésektől eltérően a gazdasági kiegyezés a közjogiaknál kevesebb figyelmet kapott. Az osztrák dominancia fejlődést visszafogó hatását nem vitatva érdemes megjegyezni, hogy e negatív hatás, a közös vámterület léte, a belső piac nem lehetett annyira hátrányos, ha a kiegyezés utáni évtizedekben a magyar gazdaság fejlődési üteme felül tudta múlni az osztrák területét, sőt az európai átlagot is.

Ugyanakkor nem téveszthető szem elől az a tény, hogy az osztrák–magyar miniintegráció adott időszakban érvényesülő jótékony gazdasági hatásai a magyar gazdaságpolitikai mentalitásban nehezen leküzdhető tartós örökséget hagytak hátra. A Monarchia védett belső piaca nem serkentette a nem védett, világpiaci versenypiacon folytatott tevékenységet, relatíve gyengítette a nemzetközi porondon való jártasságot, világpiaci versenyképességet, világgazdasági tudatosságot. A védettség megszűnése így önmagában is katasztrófaként zúdult az országra. A közjogi küzdelmekre való összpontosítás, illetve a piaci védettséggel összefüggő csekélyebb világgazdasági járatosság is közrejátszott abban, hogy a kor vezető magyar

döntéshozói kevés figyelmet fordítottak a századforduló után kibontakozó világpiaci változásokra. A kiegyezés utáni magyar gazdasági növekedés tömegszerűségben fő hajtóereje a kedvező mezőgazdasági konjunktúra volt. A tengeri fuvarozás műszaki fejlődése és költségszintjének csökkenése nyomán a századforduló után mind erőteljesebben jelentek meg az amerikai, kanadai, argentin mezőgazdasági termékek az európai piacokon. A mezőgazdasági tömegtermékek árának viszonylag kedvező alakulása megalapozatlan biztonságérzetet keltett a kor döntéshozatali szintjén, elmaradt a gazdaságszerkezet intenzív átalakításának felgyorsítása. E körülmény a világháborús következmények nélkül is behatárolta a magyar agrárkonjunktúra távlatait, az extenzív jellegű gabona-hús szakosodás lehetőségeit.

Az infrastruktúra, különösen a vasúthálózat fejlesztésében a korszakban kimagasló teljesítményeket értek el; hasonlóan kiemelkedő volt az előretörés az oktatási infrastruktúra fejlesztésében. Az 1868-as népiskolai törvény negyedszázaddal előzte meg az angliait, a közép-, szakiskolai és egyetemi fejlesztések elősegítették a korszerű iparágazatok fejlődését, a közép- és délkelet-európai térségben kiemelkedő államigazgatási színvonalat. Ugyanakkor nagy fokú lanyhaság mutatkozott a társadalmi infrastruktúra fejlesztésében, értetlenség a földreform, az egészséges birtokpolitika, a nemzetiségi kérdés, az erdélyi magyar földbirtokokat felvásárló román gazdasági terjeszkedés kezelésében. A felzárkózás mellett tehát megjelentek, s kellő figyelem nélkül maradtak a romlás virágai is.

Gazdaság és gazdaságpolitika a két világháború közötti időszakban

A német gazdasági előretörés és az antant kialakulása nyomán kirobbanó I. világháború során a magyar politikai vezetés kezdetben ellenezte a hadba lépést, később azonban erős aktivitással mozgósította az ország erőforrásait, hiszen az antant hadicéljainak hozzávetőleges ismeretében nem volt kétséges, mi lesz az ország sorsa a háború elvesztése esetén. A kevésbé fejlett országra nehezedő rendkívüli hadviselési terhek ellenére a bevezetett hadigazdálkodási rendszer a gazdaság működőképességét a háború utolsó időszakáig – a Tisza-kormány működése alatt – fenn tudta tartani. Az aranykoronában kifejezett árszínvonal 1917 végéig 115%-kal emelkedett a bérindex 10%-os csökkenése mellett.

A Monarchia, illetve a magyar belpolitikai erőviszonyok összeomlása után kialakult kaotikus helyzet, majd a 133 napig tartó Tanácsköztársaság intézkedései, illetve rendeletei a 20 főnél többet foglalkoztató vállalatok és a 100 holdnál nagyobb földbirtokok államosításáról, állami monopolszervezetek kialakításáról, a kezdeti

hadseregbomlasztó tevékenység, az esetenkénti forradalmi terror, a szovjet külpolitikai orientáció az ország gazdasági és politikai működtethetőségének alapjait rendítette meg. A kialakult helyzet ürügyet szolgáltatott a szomszédos országok egyébként gyenge fegyveres erőinek az országterület nagy részének elfoglalására, a nagyhatalmaknak pedig Magyarország távoltartására a párizsi béketárgyalásoktól, a későbbi trianoni béke súlyos feltételeinek kialakításától.

A „Horthy-korszakról" alkotott történelemkép ma korántsem egységes, „harag és elfogultság nélküli", s gyakorta egyoldalú. A továbbiakban a korszakot nem valamely társadalmi, politikai vagy gazdasági érdekcsoport szemszögéből, hanem a reálgazdasági folyamatok, a gazdaságpolitikai sajátosságok, a nemzetgazdasági teljesítmények oldaláról célszerű áttekinteni. A gazdasági fejlődés és a gazdaságpolitikai karakter szempontjából a korszak korántsem egységes, két fő szakaszra tagolható: az 1929. évi világválság kirobbanása előtti években a vízözön utáni talpra állás, konszolidáció, fellendülés szakaszára, majd a rákövetkező évtizedet jellemző válság és gazdaságirányitási modellváltás időszakára.

Horthy Miklós 1920. március 1-jén lett az ország kormányzója. Gazdaságpolitikai szempontból tragikus helyzettel szembesült. A magyar királyság (Horvátország nélkül) elvesztette területének kétharmadát, lakosságának kereken 60%-át. Az impériumváltások nyomán közel 400 ezer hűségesküt megtagadó és kitoloncolt magyar menekült, a trianoni államterület lakosságának 5%-a érkezett az elcsatolt területekről. Az I. világháború gazdaságot szétziláló hatása, a háború végét követő kaotikus viszonyok, a Tanácsköztársaság „kisajátításai", a háromnegyed éves román megszállás hadizsákmányolásai nyomán Magyarország gazdasági veszteségei lényegesen nagyobbak voltak, mint Németországéi és Ausztriáéi. A trianoni országterület nemzeti jövedelmének színvonala 1920-ban 40%-kal volt alacsonyabb, mint az utolsó békeévben, 1913-ban. Eltorzult a gazdaság termelési és térszerkezete: az erdőállomány 12%-a, a vasérctermelés 10%-a, a vasúthálózat egyharmada maradt a megcsonkult államterületen.

Budapest korábban 21 milliós lakosságú ország fővárosa volt. A fővárosi agglomerációt ellensúlyozó vidéki növekedési pólusok (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Zágráb) a határon túlra kerültek. A megmaradt nagyobb vidéki városok lakossága csak 60-70 ezer fős nagyságrendet ért el.

Eltorzult a Kárpát-medencén, sőt a Duna-medencén belüli, évszázadok alatt kialakult történelmi munkamegosztás. Ausztria és Csehország vette fel hagyományosan a magyar kivitel kétharmadát-háromnegyedét. Magyarország a Monarchia piacán helyezte el a kor viszonyai között s fejlettségi színvonalához képest kimagasló arányú gépiparának termékeit, ugyanakkor nyersanyagigényének túlnyomó részét

az elcsatolt erdélyi és felvidéki területekről elégítette ki. Az összeszűkült belső piac számára a gépipar túlméretezett lett, megnőtt a függőség a szomszédos országok nyersanyag-beszállításaitól.

A gazdasági helyzet és a gazdaságpolitikai kihívások súlyossága nem volt vitatható. A legfelsőbb döntéshozatali szinten egyértelműen tisztázódott stratégiai feladatokat a Monarchiából való kiválás, illetve a nemzetállami intézményrendszer kiépítése, a pénzügyi stabilizáció, a növekedés beindítása, a külgazdasági kapcsolatrendszer újjáépítése jelentette.

A korszak nyitó évében viszont nem alakult ki egyetértés abban, hogy milyen forrásokból indítható be a gyakorlatilag összeomlott gazdaság. A Teleki-kormány – a győztes nagyhatalmak Magyarország iránti akkori érdektelenségéből, sőt a szomszédos országok és Franciaország magyar talpra álláshoz fűződő ellenérdekeltségéből kiindulva – az önerőre támaszkodás politikáját hirdette meg.

Egyéb erőforrások híján az 1920. évi válságkezelési program fő végrehajtási eszköze az adóemelés és a vagyonérték 5 és 20%-a közötti egyszeri vagyondézsma kivetése volt. Féléves átmeneti siker után a vagyonos rétegek ellenállása, illetve a vonakodva, késlekedve befizetett bevételek elinflálódása következtében az önerőre támaszkodás politikája összeomlott.

A Telekiét felváltó, majd egy évtizedig regnáló Bethlen-kormány az önerőre támaszkodó kilábalást nem tekintette sikerre esélyesnek az ország gyenge megtakarítóképessége miatt, s elkerülhetetlennek tartotta a külső erőforrásokra támaszkodást. Ennek érdekében többlépcsős újjáépítési programot indított be. Nyitányként a keleti harcmodor szellemében, a leküzdendő ellenfél erejét felhasználva, sajátos öngerjesztett tarlótűzként ismét működésbe hozta a bankóprést, az inflációs folyamatot. Második lépésként átfogó adóreformot jelentett be, amelyet a kormányzat liberális-konzervatív, angolszász ihletettségű szellemisége ellenére figyelemre méltó progresszivitás jellemzett. A keresztény szolidaritás és a nemzeti bajtársiasság jegyében 1%-tól 44%-ig terjedő 7 adókulcsot vezettek be. A költségvetési deficit csökkentése érdekében 1922 és 1925 között 210 ezerről 150 ezerre csökkent az állami alkalmazottak száma. Az állásukat megtartók fizetése 30–60%-kal csökkent. A „nemzeti bajtársiasság" szellemében a magasabb jövedelmű tisztviselőké nagyobb, a szerényebb jövedelműeké pedig kisebb mértékben mérséklődött.

Bethlen felismerte, hogy a múlt öröksége nem tüntethető el egyik napról a másikra, a tartós siker széles politikai bázist, *társadalmi megbékélést* igényel. Végrehajtási megalapozásként a népszerűtlen intézkedések bevezetését megelőzték a kormányzati cselekvőképességet megteremtő politikai megállapodások a kisgazdapárttal, az ipari és pénzügyi körökkel, a szervezett munkásság legális képviselőjével. Megvalósult

a művelt földterület egytizedére kiterjedő – korántsem elégséges mértékű, de a vidéki szociális feszültséget mégiscsak csökkentő – földreform. Harmadik lépcsőben terjesztette be igényét a kormány a népszövetségi hitelre, amelyet – Franciaország és a kisantant ellenállása ellenére – az ország 250 millió aranykorona tényleges értékben 1924 júliusában megkapott. A népszövetségi hitel megalapozta Magyarország nemzetközi hitelképességét.

Megszűnt az inflatorikus finanszírozás. Megalakult a független Nemzeti Bank, amely átvette a pénzkibocsátási jogot, s kezelte az ország arany- és devizakészleteit. 1927 januárjában bevezették az új fizetőeszközt, a konvertibilis pengőt.

A gazdaságpolitika helyességét a gazdasági folyamatok minősítik. A pénzügyi konszolidáció fél évtizedet vett igénybe. A költségvetés már 1925-ben kiegyensúlyozottá vált, s a világválságig bevételi többlettel zárult.

Korunk neoliberális szellemiségű uralkodó közgazdasági felfogása szerint a költségvetési egyensúlyhiány csökkentése, illetve eltüntetése jelentős növekedési áldozatot, nemzetijövedelem-zsugorodást követel. A nemzeti jövedelem 1920 és 1927 között 65%-kal nőtt, azaz lényegében elérte az 1913. évi színvonalat. Bár újjáépítési időszakban a gazdasági növekedés üteme rendszerint magasabb, ez a hét év alatt elért gazdasági növekedés a jóval dinamikusabb 1950-es évek Németországában és Olaszországában gazdasági csodának számított. A nemzeti jövedelem volumene 1930-ig további 8%-kal bővült. A válságkezelési és konszolidációs periódusban tehát *sikerült az egyensúlyhiány csökkentésének és a dinamizálásnak a feladatát párhuzamosan megoldani*.

Az általános helyzeten túlmenően érdemes szemügyre venni a konszolidációs politika sikerében közrejátszó fontosabb szakpolitikai helyzetelemeket. A konszolidációt megelőző megainfláció a korábbi adósságokat minden szinten elporlasztotta. Az inflációt kihasználó angol és amerikai befektetők igen kedvező árfolyamon jutottak magyarországi részvénytulajdonhoz. Ausztria szintén súlyos pénzügyi válsághelyzetében a magyarországi külföldi tőkebefektetések csaknem 50%-át birtokló osztrák tulajdonosok értékesítésre kényszerült. Az amerikai tőke például olyan korszerű exportorientált ipari vállalatokat hozott létre, mint az Egyesült Izzó vagy a Standard. Az ország külföldi adósságai 1931-ben 4,3 milliárd pengőre rúgtak, amely az akkori nemzeti jövedelem 92%-ának felelt meg.

A szerkezetátalakítási kényszerek szükségessé, az új pénzügyi erőforrások pedig lehetővé tették a kor realitásainak megfelelő hosszabb távú új iparpolitikai *koncepció* beindítását. A magyar gazdaságpolitikai törekvések évszázados jellemzője volt az osztrák–cseh eredetű importra való ráutaltság csökkentése. A szomszédos országok ellenséges politikája szükségessé, a nemzeti önállóság és a gazdasági növekedés

beindulása pedig lehetővé tette az ipari önellátás mértékének növelését. A Monarchia időszakában a magyar iparon belül nemzetközi összehasonlításban is fejlett volt az élelmiszer- és a gépipar, kirívóan alacsony volt viszont a textil- és konfekcióipar aránya. Az ez utóbbi termékek iránti kereslet jelentékeny részét importból elégítették ki. A növekedésösztönzés, a foglalkoztatásnövelés és a külkereskedelmi egyensúly javításának igénye egyaránt ajánlotta a könnyűipari import helyettesítését belföldi termeléssel. Az importhelyettesítés mozgásterét szemlélteti, hogy 1922–1923-ban a magyar behozatal közel 40%-át tették ki textíliák.

Az importhelyettesítő iparfejlesztés megvalósításának fő eszköze a *protekcionista jellegű vámpolitika* volt, nemcsak a textíliák, hanem élelmiszeripari termékek, mezőgazdasági rendeltetésű gépek és szeráruk, járműipari termékek esetében is. Az 1927. évi átlagos magyar vámszínvonal (30%) jóval magasabb volt a német, a francia, az olasz szintnél, de alacsonyabb volt a csehszlovák, a román, a jugoszláv átlagnál, azaz mértéke kirívónak, versenyképességet rombolónak nem nevezhető.

Az új iparpolitika eredményei mindig időbeli eltolódással jelentkeznek. Az 1920-as évek első felének és a 30-as évek második felének importszerkezetében a nyersanyagok átlagos aránya 32-ről 42%-ra nőtt, a késztermékeké viszont 45-ről 32%-ra csökkent másfél évtized alatt. A behozatal szerkezete jelentősen módosult, az importfüggőség mértéke, különösen a „nem létfontosságú" termékek kategóriájában, nagymértékben csökkent.

A kis országok növekedésének fő hajtóereje azonban az export, a szakosodás előnyeinek kiaknázása, a belső piac méreteit meghaladó gazdaságos termelési sorozatok kialakítása. A dualizmus korában a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek mellett a belföldi szükségletet lényegesen meghaladó mértékű termelés alakult ki egyes gépipari ágakban is, így a mozdonyok, a gőzgépek, a dízelmotorok, az 1920-as évek befektetései nyomán pedig az elektromos ipari termékek, például az izzólámpák gyártásában. Az 1920-as években dúló infláció nem csupán a tőkeimportot, illetve a tulajdonosváltást ösztönözte, hanem a magyar ipar viszonylagos versenyképességét is növelte. A kivitel értéke 1920-ban még csak 191 millió pengőt, 1926-ban már 873 millió pengőt tett ki, azaz hat év alatt négy és félszeresére nőtt, s az import értékének 92%-át fedezte. A külkereskedelmi többlet 1930-ban jelent meg, s a korszak végéig megmaradt.

Az 1929. év végén bekövetkezett New York-i tőzsdei összeomlás nyomán kialakult világválság némi időbeli eltolódással Magyarországot is elérte. A pénzpiacok összeomlása, a hitelek bedugulása, a termelés és a fogyasztás világméretű zuhanása mellett a nyersanyagok és az élelmiszerek árszintje 50–70%-kal csökkent. Összezsugorodott a nemzetközi áru- és tőkepiaci forgalom, összeomlott az I. világháború után többé-kevésbé visszahozott liberálkapitalizmus rendszere.

Az önszabályozó szerepet betölteni nem tudó piaci mechanizmusok háttérbe szorultak, a válságkezelés erőteljes állami gazdasági szerepvállalást, protekcionista gazdaságpolitikát és „befelé forduló" gazdasági növekedést hívott életre. A válság a túlfűtött amerikai pénzpiacokról indult ugyan ki, de a nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket exportáló és tőkét importáló országokat érintette a legsúlyosabban, ahol a GDP 30-40%-kal esett vissza. Magyarországon a folyó áron számított nemzeti jövedelem az 1929. évi csúcs és az 1932. évi mélypont között mintegy 35%-kal zuhant. A kivitel értéke több mint 50%-kal, a devizatartalékoké pedig közel 40%-kal esett vissza. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az erőteljes deflációt, különösen az agrárárzuhanás következtében a reáljövedelem csökkenése jóval kisebb mértékű volt. Változatlan árakon a nemzeti jövedelem visszaesése 13%-os volt. Az alacsony jövedelmi kategóriába tartozó lakosságcsoportok háztartási kiadásainak akkori szerkezetében az élelmiszerek aránya 66% volt; e termékek árszínvonalának zuhanása tompította a jövedelemvesztés mértékét.

A bethleni korszak „külső feltételeinek" radikális megváltozása, az exportbővítés és a külső erőforrásszerzés lehetőségeinek összeszűkülése nyomán rövid ideig Bethlen, majd az őt követő Károlyi Gyula kormánya a kor legtöbb országában követett restrikciós, takarékossági politika elemeivel (az állami kiadások befagyasztásával, a beruházások és bizonyos szociális ellátmányok lefaragásával) igyekezett csillapítani a válságot. A helyzet súlyosbodása, illetve az alkalmazott gazdaságpolitikával szembeni ellenállás hívta életre 1932-ben a korszakváltás jeleit felismerő Gömbös-kormányt, amely letért a korábbi útról, s elmozdult az erőteljes állami gazdasági szerepvállalás felé. Az állami szabályozás, korlátozás és ösztönzés elemeit ötvöző 95 pontos nemzeti munkaprogram a magyar gazdaságpolitika történetében az első holisztikus, átfogó igényű stratégiai program, amely erőteljesen támaszkodott az állam és a gazdaságirányítás szervezetére, valamint az aktív külgazdasági és külpolitikára. Gömbös halálával jelentős hangsúlyváltás következett be a politikában, de gazdaságpolitikájának jellege és eszköztára végigvonult a 30-as éveken, tükröződött a későbbi hadigazdálkodásban, s jelentős mértékben beépült a későbbi „tervgazdasági" rendszerbe.

Az új helyzet által kikényszerített állami gazdaságirányítás fő eszközét a *kötött devizagazdálkodás* bevezetése és *a külgazdasági kapcsolatok átszervezése* jelentette. Az MNB központi devizagazdálkodási szerepének törvénybe iktatása lehetővé tette a szűkös devizakészletek központosítását, a devizafelhasználás irányítását, a pengő konvertibilitásának korlátozását, a valutabeszolgáltatási kötelezettség bevezetését. Kialakult a többes árfolyamrendszer, a pengő felhasználás szerinti hat árfolyama különféle gazdaságpolitikai célokat szolgált. A kötött devizagazdálkodási rendszer a külkereskedelem állami irányításával párosult. A külkereskedelmi forgalom devizaterheinek

csökkentésére kialakult a kétoldalú kereskedelmi egyezmények rendszere. E megállapodásokban az árak világpiaciak, a fizetési eszköz pedig font vagy dollár volt. A fizetéseket kötött kétoldalú klíringszámlán lehetett jóváírni, a külkereskedelmi partner bevételeit csak az adott kétoldalú kapcsolatban tudta felhasználni. A megállapodások így nullszaldósak voltak, egyensúlyi zavarok nem léphettek fel.

A világszerte elterjedt protekcionista gazdaságpolitika nyomán Magyarország is emelte a vámokat átlagosan 50%-os mértékben. Esetenként prohibitív vámokkal kívánták a partnereket a magyar export számára kedvezményeket nyújtó kétoldalú megállapodások elfogadására késztetni. Nagyobb hangsúlyt kaptak a *nem védelmi jellegű protekcionista eszközök:* az állami és közületi megrendelések, támogatások. Az *exporttámogatási rendszer* keretében az exportőr a hivatalos árfolyamon számított összegen túl felárat kapott, ami a jobb szakosodást és partnerválasztást ösztönözte. A konvertibilis devizák után 50% többletet kapott az exportőr. Bizonyos intenzívebb munkaerő- és földfelhasználást lehetővé tevő termékek (feldolgozott hús, hüvelyesek, lucernamag stb.) exportőrei 60–90%-os támogatást kaptak. Az országok és termékek szerinti differenciált árfolyam- és támogatási politika jótékony szerkezetalakítási hatást gyakorolt.

Az erőteljes és viszonylag gyorsan meghozott gazdaságpolitikai és eszközfelhasználási változások a gazdaságpolitika kreatív jellegéről tanúskodnak. Elkerülhetővé vált a több szomszédos országban, sőt Németországban is bekövetkezett pénzügyi összeomlás. A változatlan áron számított nemzeti jövedelem 1929-ben 6,3 milliárd pengőt tett ki, majd az 1932. évi mélypont után 1935-ben, hat év alatt érte el az 1929. évi színvonalat, 1938-ban pedig 7,3 milliárd pengős értékkel közel 16%-kal haladta meg a válság előtti szintet. Ez 1913-hoz viszonyítva mintegy 26%-os növekedést mutat.

Javult a gazdaság *szerkezete.* Az ipar aránya a nemzeti jövedelemben 28%-ról 33%-ra emelkedett 1913 és 1938 között. Az ipari termékek aránya az importban 62%-ról 27%-ra csökkent. Átalakult a külgazdasági kapcsolatok térszerkezete is. A Monarchia időszakában Ausztria és Csehország vette fel a magyar kivitel kétharmadát-háromnegyedét. Ez az arány 1938-ra 20%-ra csökkent. Ugyanakkor Németország aránya az 1913. évi egytizedről 24%-ra, Angliáé és Olaszországé 3%-ról 8%-ra nőtt. Erőteljesen emelkedett az új piacnak számító skandináv, közel-keleti és latin-amerikai piacok aránya is.

A külgazdasági kapcsolatok földrajzi szerkezetében kedvezőtlen jelenség volt, hogy Magyarország fő külföldi hitelezői (Franciaország, Svájc, valamint az USA) nem tartoztak az érdemi súlyú külkereskedelmi partnerek közé, amelyek nagyobb megértést szoktak tanúsítani adósaik fizetési problémáival szemben. Ez tükröződött a kedvezőtlen hitelfeltételekben, a hitelvisszavonásokban.

A *külső pénzügyi forrásoktól való függőség* végigvonult a dualizmus korán s a vizsgált időszakon is. Magyarország Görögországgal együtt éllovas volt a közép- és délkelet-európai térség eladósodási folyamataiban. Az importhelyettesítés és a kötött devizagazdálkodás bevezetése nyomán a magyar fizetési mérleg 1936-ra szabadult meg a deficittől. A külső források beáramlásának megcsappanása ugyanakkor fékezte a korszerűsödési folyamat sebességét. A kötvény- és részvénypiacnak 1939-ben egynegyede volt külföldi kézben. Ezen belül Németország aránya 22, Svájcé 20, Nagy-Britanniáé 17, az USA-é pedig 14% volt. A külgazdasági kapcsolatok földrajzi szerkezete jelzi, hogy nem Magyarország gazdaságpolitikája nyitott utat a német gazdasági terjeszkedésnek.

Az 1930-as évek végére már kirajzolódtak az európai erőtér változásai, a közelgő háború körvonalai. A válságkezelő gazdaságpolitika így közvetlenül nőtt át a *hadigazdálkodási felkészülésbe,* a honvédség felfegyverzésébe, a háborús viszonyok közötti önellátás előkészítésébe. Az 1938 tavaszán bejelentett győri beruházási program már a hadigazdálkodási felkészülés céljait szolgálta, az 1 milliárd aranypengős előirányzat 60%-a közvetlenül katonai célokat szolgált, 20-20%-át a közlekedési rendszer fejlesztésére, illetve egyéb gazdaságfejlesztési feladatokra fordították. A program 60%-át egyszeri vagyonadó, 40%-át a költségvetés által felvett hitelek finanszírozták.

A győri program beindította a hadi konjunktúrát. A keresleti oldalról érkező szívóhatás az állami katonai kiadásoknál lényegesen nagyobb volt, az ipari termelés színvonala, teljesítőképessége megnőtt. Új termékek jelentek meg: tüzérségi fegyverzet és lőszer, bemérő műszerek, teherautók, motorkerékpárok, híradástechnikai termékek. A hadi konjunktúra, illetve a győri program hatását érzékelteti, hogy 1938 és 1945 között a gyáripari termelés indexe 42%-os emelkedést mutatott.

Összefoglalóan a két világháború közötti időszakot páratlanul nehéz induló helyzet, halmazati háborús hagyaték, az időszak túlnyomó részén végigvonuló válsághelyzetek s ebből adódó törésvonalak jellemezték. A nyugat-európai országok gazdasági növekedésének évi átlagos üteme az 1870 és 1913 közötti időszakban elért 2%-ról 1% alá csökkent. A magyar gazdasági fejlődés és gazdaságpolitika külső tényezők által behatárolt kényszerpályára volt utalva. Ilyen helyzetben a gazdasági kormányzás, a *governance* s a gazdaság teljesítményei a szűk mozgástérben adódó lehetőségek felismerésétől és kiaknázásától függenek.

Az adott helyzetben az ország történelmi elmaradottságát, a társadalmi igazságtalanságokat és feszültségeket nem sikerült érdemben csökkenteni. A gazdaságfejlődés és a gazdaságpolitika egyes tartományai közül ezt tükrözi a *munkanélküliség* magas szintje, amelyet csupán a hadigazdálkodás, illetve a hadba lépés tüntetett el. Az elmúlt harmadszázadban felrangosított egyensúlypolitikában Magyarország a költségvetési

egyensúlyt, a pénzügyi stabilitást fél évtized, a külkereskedelmi egyensúlyt, sőt többletet egy évtized, a fizetési mérleg aktívumát másfél évtized alatt teremtette meg.

Javult a gazdaság *szerkezete:* az ipar lett a gazdaság vezető ágazata, termelése sokrétűbbé, korszerűbbé vált. Csökkent a függőség a nem létfontosságú javak importjától, a késztermékek aránya az importban 1913 és 1938 között 62-ről 28-ra csökkent. A klebelsbergi program nyomán a történelmi sorstársországok csoportjában kiugrást mutatott a humán erőforrások minősége: az analfabéták aránya negyede volt a sorstársországokbeli szintnek.

Az utólagos előrelátás kegyelmével megáldottak gyakorta kárhoztatták a korszak vezetését, hogy végzetes *függőségbe* taszította az országot Németországtól. A külgazdasági kapcsolatépítés ösztönzőrendszerében ennek ellenkezője érvényesült: Németország aránya 1938-ban a magyar kivitelben 24%, a külföldi tőkebefektetésekben pedig 22% volt.

A gazdaságok teljesítményeit legátfogóbban a *növekedési ütemek* jelzik. A dualizmus korában a magyar dinamika mutatói jobbak voltak az európai átlagnál, a felzárkózás egyértelmű volt, ez tükröződött a gazdasági közérzetben is. A korábbi évtizedekben az 1938-ban elért színvonalat az 1913. évivel szokták egybevetni. E negyedszázadban a gazdasági növekedés évi üteme nem érte el az 1%-ot. A korrekt összehasonlítás a vizsgált időszak nyitó és záró évét szembesíti. Ez esetben a magyar nemzeti jövedelem nem egészen két évtized alatt több mint kétszeresére nőtt, ami mai szemmel is figyelemre méltó teljesítmény.

A korszak *gazdaságpolitikája* egészében helyesen ismerte fel az ország előtt álló kihívásokat, gyorsan alkalmazkodott a nemzetközi környezet változásaihoz, a kor szellemének, valamint lehetőségeinek megfelelő válaszokat adott rájuk. Két, egymást kölcsönösen erősítő területen, a gazdaság és az oktatás-kultúra terén az ország teljesítményei rendkívül sikeresek voltak. A végrehajtási teljesítmények tükrözték a kevésbé fejlett európai országok csoportjában kimagasló államigazgatási színvonalat, a humán erőforrások minőségét, a kormányzati és vállalati vezetés felkészültségét. A tanulságokban nem szűkölködő gazdaságtörténeti korszak még további kutatásokra vár. A valóság viszont bőségesen bizonyítja, hogy Magyarország nemzetközi leszakadása, térvesztése nem a Horthy-korszakban kezdődött.

Gazdaság a létezett szocializmus időszakában

A II. világháborús harci cselekmények, illetve a teheráni–jaltai döntések nyomán Magyarország a szovjet birodalmi erőtérbe került.

Magyarország kiszakadt ezeréves politikai, kulturális, gazdasági kapcsolatainak rendszeréből. A háborús harci cselekmények, bombázások, nyugati irányú vagyonmentések, illetve keleti jellegű zabrálások következtében az ország nemzeti vagyona 1938-hoz viszonyítva 40%-kal, 1945. évi nemzeti jövedelme 50%-kal lett kisebb. A háborús veszteségeket duzzasztotta a szovjet, a csehszlovák és a jugoszláv félnek megítélt 300 millió dolláros jóvátétel, a háború során Németországgal szemben felhalmozott 280 millió dolláros magyar követelések és a 30 millió dolláros magyar tartozás, valamint a magyarországi német vagyon átszármaztatása a Szovjetunióra, továbbá a Szovjet Főparancsnokság magyarországi költségeinek viselése. E terhek súlya alatt a magyar pénzügyi rendszer már 1945 nyarán összeomlott, a dollár feketepiaci árfolyama egy év leforgása alatt több ezer kvadrillióra emelkedett, a pénzt naturális csere helyettesítette. Az akkori magyar infláció mértéke nagyságrendekkel haladta meg az egyébként rendszeresen listavezető görögországit. Az elszabadult inflációt az 1946. augusztusi valutareform, illetve a forint bevezetése számolta fel bizonyos árualapok felhalmozásával, a forintra átszámított keresetek 1938-hoz viszonyított színvonalának leszorításával, a termékek fogyasztói árában realizált forgalmi adó jelentős megemelésével.

A háborús károk helyreállítására az 1920 elején induló, de rövid lélegzetű Teleki-koncepcióhoz hasonlóan az önerőre támaszkodó politika keretében került sor. Az akkori helyzettől eltérően azonban Európa gazdasági talpra állítására a Marshall-terv keretében elvileg jelentékeny erőforrások álltak rendelkezésre, ezek igénybevételével viszont a szovjet erőtérbe kerülő országok „nem kívántak" élni. A helyreállítási folyamat forrása így a lakosság megterhelésével járó kényszerfelhalmozás volt, amely a felére csökkent nemzeti jövedelemnek mintegy egyharmadát vette igénybe. A helyreállítási ütem növelése érdekében azonban nem az 1938. évi békeév ipari struktúráját, hanem a hadviselési kényszerek nyomán a háború alatt kialakult, a szovjet fejlesztési koncepciókkal amúgy is összhangban lévő nehézipari struktúrát állították helyre. A hároméves helyreállítási tervet 1949-ben befejezettnek nyilvánították, s az 1950-ben induló első ötéves tervvel kezdetét vette a szovjet típusú gazdaságirányítási rendszer, gazdaságpolitikai célrendszer és az 1949-ben megalakult KGST keretében működtetett szovjet központú együttműködési rendszer.

Az ország fejlődési gyökereitől s követelményeitől eltérő szovjet irányítási rendszer bevezetése és működtetése, a szovjet hadigazdasági, fejlesztési koncepciók, nehézipari prioritások átvétele nyomán a magyar szakosodási előnyöket, növekedési adottságokat mellőző, a KGST-együttműködést szolgáló anyag- és energiaigényes növekedési pálya alakult ki. Csaknem két évtizeden át a magyar gazdaság fejlődését a hidegháború légkörében fogant, a birodalmi központban előírt, a helyi gazdasági realitásoktól független politikai döntések alakították. A gazdaságpolitika regionálisan kötelező

ideológiai kereteit olyan jelszavak jelentették, mint a gazdasági növekedés ütemének maximalizálása, a termelési szerkezet folyamatos átalakítása a beruházási javakat előállító úgynevezett A szektor javára, a nemzeti, majd a regionális önellátás erősítése. A növekedési folyamatot ebben az időszakban a kisajátításokkal államosított tőkejövedelmek, valamint a leszorított fogyasztási színvonal finanszírozta. Az 1956. évi nemzeti forradalom kirobbanásának gazdasági okai is voltak.

A szovjet birodalmi térségben egyedülálló, a sztálini gazdasági modelltől leginkább eltávolodó 1968. évi gazdaságirányítási reformban közrejátszott az 1956-os örökségből fakadó konszolidációs követelmény, az anyag- és energiaigényes magyar gazdaság működtetését elősegítő szovjet szállítások növekvő mértékű akadozása s a megnövekedett világpiaci dinamikát kiaknázó országok látványos gazdasági fejlődése. Az 1968. évi reform a gazdaságirányításban a közvetlen tervkötelezettség nagymértékű felszámolásával jelentős teret adott a közvetett közgazdasági eszközöknek, érdekeltségi elemeknek (nyereség, adó, hitelfeltételek), serkentette a gazdasági élet szereplőinek piackonform magatartását. Az 1967 és 1973 közötti időszak az elmúlt évszázad második felének legdinamikusabb időszaka volt, amelyben szűkült a hiánygazdaság, s nem romlott a külső egyensúly.

A csaknem fél évszázada nagy nemzetközi figyelmet kapott magyar gazdaságirányítási reform működését, illetve kibontakozását több külső fejlemény gátolta. A csehszlovák reformfolyamat 1968. évi letörése a Varsói Szerződés beavatkozásával, majd a magyarországi reformellenes erők felerősödése 1972-ben, a Bretton Woods-i aranydeviza-rendszer felszámolása 1971-ben s az arany árának ezt követő 30-szoros növekedése, az 1973. évi kőolajár-robbanás, a fejlődő országoknak nyújtott ipari exportpreferenciák nyomán megsokszorozódó kínálat a Magyarország által akkor nyugatra exportált könnyűipari s más anyagigényes termékek világpiacán a reform indulását követően mind kedvezőtlenebb külső feltételeket teremtett a magyar gazdaság fejlődése és a reformok továbbvitele számára. A külső feltételek romlása, különösen a kőolajár-robbanás olyan szakaszban érte a magyar gazdaságot, amikor már megkezdődött az áttérés az olaj- és földgáztüzelésre, a mezőgazdaság kemizálására, továbbá az úgynevezett olefinprogramra.

A magyar történelem megint ismételte magát, az I. világháború előtti évtizedhez hasonlóan. Az 1967 és 1973 közötti időszak kedvező teljesítményeitől elbizakodva a vezetés nem ismerte fel a változások jelentőségét, rossz válaszokat adott a nemzetközi kihívásokra. A magas kőolajárak KGST-kereskedelembe való késleltetett „begyűrűzésének" hatására támaszkodva az energiaigényesség csökkentése helyett a honi kínálat bővítésére törekedett, s az ország növekedését a 70-es években kétségkívül olcsó hitelekkel kívánta finanszírozni. Ekkor lendült be az elkövetkező

évtizedek magyar gazdasági s gazdaságpolitikai, sőt politikai mozgásterét mindmáig alapvetően befolyásoló *eladósodási folyamat*. Az olcsó nemzetközi hitelek korszakát lezárta az 1979 és 1981 közötti amerikai kamatrobbanás, az angolszász országokban beköszöntő, szigorú pénz- és hitelpolitikával járó neoliberális fordulat, amely a 80-as években ugrásszerűen megnövelte az ország adósságszolgálati terheit.

„Önfia vágta sebnek" tekinthető az eladósodás devizaösszetétele. Magyarország igen nagy mértékben adósodott el az erőteljesen felértékelődött jenben, amelynek dollárárfolyama háromszorosára erősödött. Az ország devizabevételeinek nagy része viszont nem jenben, hanem leértékelődött dollárban állt rendelkezésre. Az ország külső adósságállománya így 1970 és 1989 között 1 milliárd dollárról 21 milliárd dollárra nőtt. Az eladósodás mértéke Kelet-Közép-Európában kimagasló mértékűnek számított, hiszen az egy főre jutó külső adósság 1989-ben 2000 dollárra rúgott – Lengyelország 1200 dolláros, Csehszlovákia 500 dolláros, Románia 150 dolláros szintjével szemben. A kifulladás láthatóvá vált, 1978 végén döntés született a gazdasági növekedés leállításáról, megkezdődött a kvázi stagnálás évtizede.

A korszak megítélésekor nem feledhető, hogy az ország helyzete a II. világháború győztes hatalmai döntéseinek következményeit tükrözte. A szovjet megszállás időszakában az önálló mozgástér az időszak nagy részében minimális volt. A politikai-katonai döntési függőség mellett az ország gazdaságilag egyoldalúan függött a szovjet energia- és nyersanyagszállításoktól, exportoldalon a KGST-beli felvevőpiacoktól. Ez a függőség a 80-as években dualista jellegű lett, hiszen finanszírozási szempontból az ország egyoldalúan függött a nemzetközi pénzpiacoktól (még csak nem is a kormányoktól).

A szovjet, illetve KGST-s fejlesztési koncepciók átvétele nyomán a nyersanyag- és tőkeszegény ország gazdasága a 80-as évek első felének átlagában egységnyi GDP előállításához 40%-kal több energiát és 50%-kal több tőkét használt fel, mint az akkori OECD-országok. Nincs olyan közgazdasági csodarecept, amely ilyen szerkezeti, versenyképességi hátrányt semlegesíteni tudna. Elmaradt az alkalmazkodás a fejlett országokban kibontakozó tudományos-technikai forradalom és globalizálódás követelményeihez, az elavult szerkezetű gazdaság termékeit a világpiac rendre leértékelte.

A 80-as évek második felében egyharmaddal több magyar árut kellett adni egységnyi importért, mint három évtizeddel korábban. Külkereskedelemre utalt kis ország esetében ez gazdasági kivérzést jelentett. Magyarország súlya a világ kivitelében 1938-ban még 65‰-et, 1989-ben már csak 29‰-et tett ki. Ilyen kimagasló arányú világgazdasági térvesztést csak Anglia és Argentína szenvedett el.

A rendszerváltás előtti gazdasági propaganda fő büszkeségnek és legitimációs forrásnak tekintette a gazdasági növekedés ütemének közel megötszöröződését

az 1950 és 1978 közötti időszakban az 1913–1938-as időszakéval szemben. Nem kapott viszont soha említést, hogy ugyanebben az időszakban a nyugat-európai országok gazdasági növekedésének évi átlagos üteme is 1,1%-ról 4,8%-ra nőtt. A magyar növekedési teljesítményeket, a minőséget, a korszerűséget, a hatékonyságot elhanyagoló mennyiségi szemlélet nyomán viszont a világpiac rendszeresen leértékelte. Az eladósodással együtt járó, növekvő adósságszolgálat is mérsékelte a rendelkezésre álló nemzeti jövedelmet.

A nyugat-európai országoktól való hosszú távú leszakadás szemlélteti legjobban a magyar gazdaság összteljesítményét s az ebből fakadó lakossági közérzetet. Az eladósodással finanszírozott „gulyáskommunizmus" fogyasztási szintje kétségkívül kedvezőbb volt, mint a KGST-beli sorstársországokban. Ez letagadhatatlanul javította az onnan érkezők értékítéleteit a honi állapotokról. A visszaemlékezési képességgel rendelkező idősebb generációnak viszont volt összehasonlítási lehetősége a háború előtti Ausztriával, ahol az egy főre jutó GDP 1937-ben még 40%-kal, 1989-ben viszont már 150%-kal volt több, mint Magyarországon. Magyarországnál korábban jóval fejletlenebb országok, mint Portugália, Görögország, Spanyolország, Írország, Finnország, jócskán előrébb kerültek a vásárlóerő-paritáson számolt nemzetközi fejlettségi rangsorban.

A hagyaték része a tágabb értelemben vett infrastruktúra is. A gyors növekedési ütemek elérése érdekében a szűkös erőforrások zömét a termelési szféra kapta a fizikai infrastruktúra rovására. Az OECD-országok 30 éves átlagában a beruházások kétharmada az infrastruktúra, egyharmada a termelési szféra fejlesztését szolgálta. A magyar arány ennek éppen a fordítottja volt. A 80-as években már romló képet mutatott a gazdaság társadalmi környezete, humán infrastruktúrája is. Az élve születések számának csökkenése más országokénál korábban, alacsonyabb gazdaságfejlettségi színvonalon, már a 80-as évek elején elindult. A nemzetközi listák élvonalában elfoglalt negatív rekordok az alkoholfogyasztás, a válások, az idegileg sérültek arányszámában, a közművelődés, a magatartási, életviteli és munkakultúra színvonalának esése jelezte a lakosság szellemi, fizikai, pszichikai állapotának hanyatlását. Ezt sajátosan igyekezett ellensúlyozni az emberi erőforrások korábbinál hatékonyabb felhasználása, népnyelven a káderpolitika felpuhulása, nemesítése. A teljesítményi értékrend társadalmi mértékű megszilárdítását kétségkívül nem segítette, hogy a lakosság jövedelmein belül a teljesítményektől független társadalmi juttatások aránya 1989-ben már 39% volt az 1980. évi 31%-kal szemben.

Gyors lepusztulást mutatott a gazdaság *természeti környezete*. A természetvédelem elhanyagolása, a természet leigázására irányuló fejlesztéspolitika és a környező országokból érkező hatások következményeként Magyarország légtere és vizei

a leginkább szennyezettek közé kerültek Európában. A környezetszennyezés mértéke is közrejátszott a lakosság egészségi állapotának romlásában, másrészt igen súlyos környezetvédelmi terheket hagyott hátra a jövő számára.

Rendszerváltás válságban

A rendszerváltás előtti évtizedben már kimerültek a háború utáni túlélési-újrakezdési életerő felszabadulásából, a háború alatti hadigazdálkodás során felhalmozott műszaki-szervezeti ismeretek hasznosításából, a tulajdonkisajátításokból, az infrastruktúra elhanyagolásából, majd a 70-es évek hitelfelvételeiből táplált mennyiségi fejlődés hajtóerői. A magyar átalakulás sajátosságainak vizsgálatánál viszonylag kevés figyelmet kapott az a körülmény, hogy a 80-as évek végére átfogó *növekedési válság* jelei váltak láthatóvá. A gazdasági növekedés üteme már 1978 és 1987 között is a korábbi három évtizedes átlag egyharmadára, 1,8%-ra csökkent, majd egyéves stagnálás után a GDP már 1%-kal, az ipari termelés 3%-kal, a beruházások 4%-kal estek vissza. A mezőgazdaságban súlyosbodtak az ágazati válságjelek.

Láthatóvá váltak a korábban adminisztratív eszközökkel lefejtett pénzügyi egyensúlyhiány jelenségei. A korábbi évek viszonylag stabil fogyasztói árszínvonala 1988–1989 átlagában már évi 16%-kal emelkedett. Ez felerősítette a bizalomhiányból fakadó gazdasági magatartásokat, készletfelhalmozást, spekulációkat, a kettős valutapiac kiszélesedését. Inflációval tisztítva csökkent a gazdálkodó szervezeteknek folyósított hitelek állománya és a lakossági takarékállomány is.

A belső válságfolyamatokat elmélyítette, hogy az ország akkor domináns partnere, a külkereskedelem egyharmadát reprezentáló Szovjetunió mind nehezebben küszködött az elavult modell működtetésének s a hidegháborús konfrontációnak a terheivel. A gorbacsovi reformkísérletek sűrűjében kiéleződtek a szovjet termelési és elosztási rendszer zavarai is. A Szovjetunióba irányuló magyar kivitel növekvő hányada maradt ellentételezés, kiegyenlítés nélkül. A létfontosságú szovjet energiahordozó- és nyersanyagszállítások csökkentése a magyar gazdaságban is zavarokat, devizagazdálkodási terheket jelentett. Ezt tetézték a nyugati betétkivonások is. Az 1990. márciusi választások előestéjén az MNB devizatartalékainak szintje 800 millió dollárra süllyedt, vagyis vészesen közel került a külső fizetésképtelenséghez. A devizagazdálkodás mozgástere eltűnt.

A történelemben a nagy politikai átalakulásokat, rendszerváltoztatásokat többnyire dinamikus gazdaságfejlődési szakasz előzte meg. A közelebbi történelmi múltban is ezt példázták az 1959 és 1974 közötti spanyol, az 1960 és 1989 közötti

dél-koreai vagy az 1973 és 1988 közötti chilei fejlemények. A dinamikus fejlődés időszakában kialakult kapacitások, erőforrások ugyanis bizonyos tartalékot jelentenek a politikai átalakulással, modellváltással járó veszteségek, működési zavarok túléléséhez. A dinamikus időszakban megnövekvő várakozások pedig önbizalmat adnak az átalakulás végrehajtásához.

A több mint három évtizeddel ezelőtt kialakult magyar gazdasági helyzet tehát nem csupán abban jelentett előzmény nélküli történelmi kihívást, hogy döntő mértékben államosított gazdaságot kellett új növekedési pályára, partnerkapcsolati rendszerbe, piacgazdasági környezetbe átépíteni, hanem mindezt kibontakozó és felerősödő válság körülményei között. A hadviselésben jól ismert, hogy ellenséges nyomás alatt az erőátcsoportosítás, a manőverezés lényegesen nehezebb és nagyobb veszteségekkel járó feladat, mint a front nyugalmi állapotában. Az orvosi operációt is kerülik akut betegségtünetek felléptekor. Ez érvényes a gazdaságra is. A gazdaság krónikus betegségállapotának változtatása során elkerülhetetlen veszteségek mértékét tetézték az akut válságkezelés nehézségei. Rendszerváltási kihívás lett az „átalakulás válságban" műfaj.

A rendszerváltás folyamatának áttekintése már meghaladná e tanulmány lehetőségeit.

Kovács Árpád

Néhány szabálytalan gondolat Halmai Péternek ajánlva

Halmai Péter professzor úr kerek születésnapjáról megemlékezve egyfelől azért is örömmel írok néhány gondolatot, mert igen magasra ívelő akadémiai pályáját évtizedek óta tisztelettel követhetem, másfelől ezúton is lehetőségem van megköszönni azokat az értékes, az európai pénzügyek világában a magyar költségvetést elhelyező szakmai tanulmányokat, amelyekkel a Költségvetési Tanács munkáját évek óta segíti.

Meggyőződésem, hogy a költségvetési politika adott időpontban érvényesülő jellemzői csak a társadalmi-gazdasági „előzmények" és az adott időszak adta „feltételek" ismeretével együtt értelmezhetők. Utóbbiban a gazdasági tényezők mellett olyan emberi, emocionális adottságok ismerete és figyelembevétele is lényeges, mint a várakozás és a bizalom. A siker alapvető feltétele – és itt nemcsak a végrehajtó hatalmat megtestesítő kormányt, hanem a hátterét adó politikai-intézményi támogatást is értem – a képesség arra, hogy a valóságos mozgásteret lássuk, és törekvéseinket ennek alapján fogalmazzuk meg.

A társadalmi-gazdasági irányításnak a felfogása térben és időben változik és a vezénylési megoldások *mixeként* is érvényesülhet. Lehet a politikai váltógazdaságtól függően változó és alapértékekben, irányultságban értékőrző. Lehet tágabb környezetével konform, vagy azzal vitában álló, attól eltérő jegyeket viselő. Lehet divatba jövő és elhalványuló. Bármelyik modell is érvényesül, sikere nagymértékben függ a megvalósítás gyakorlatától, annak ötletgazdagságától, elkötelezettségétől, alkalmazkodóképességétől, a gazdasági, államháztartási tervezés megalapozottságától és végrehajtása fegyelmétől. Mondhatjuk: a célokat és az eszközöket összerendezni képes stratégiai-taktikai cselekvéstől, amely nem nélkülözheti a tudományos, szakmai hátteret.

A független pénzügyi szakintézmények (költségvetési tanácsok) számára az éves költségvetések tervezésében és végrehajtásában, a fiskális politika döntéseiben történő részvétel bárhol a világon olyan megalapozó szakértői munkát, kutatói, elemzői hátteret igényel, amely illeszkedik az intézményre vonatkozó jogi normákhoz és a testület küldetésfelfogásához. Segítséget nyújt a pénzügyi fenntarthatósághoz kapcsolódó véleményalkotásban. Mindez alapvető abban, hogy a tanácsi vélemények szakmai

https://doi.org/10.36250/01181_52

megalapozottsága, tárgyszerűsége megkérdőjelezhetetlen és mindenkor bizonyított legyen. Függetlenül attól, hogy e testület összetétele miként változik a hivatali terminusok alakulásával, s tagjai milyen intézményi, értékrendi, életútbéli és nem utolsósorban szakmai háttérrel érkeznek a független fiskális intézményekbe.

A döntések hitelessége múlik azok átlátható megalapozottságán. Vagyis hogy a testület mindenkori tagjai milyen tényekre támaszkodva, milyen prognózisok, értékelések alapján jutottak el azokhoz a döntéseikhez, amelyek legjobb tudásuk szerint az ország költségvetése stabilitásának őrzését és erősítését szolgálják.

A független fiskális intézmények körében a magyar Költségvetési Tanácsnak kivételesen erős a közjogi felhatalmazása az éves költségvetések elfogadásában. Ez egyre kevésbé nélkülözheti a honi törekvéseket az európai környezetben elhelyező, a körülöttünk zajló globalizációs változások következményeit előrevetítő, nagyobb távlatokban gondolkodó kutatómunkát. A professzor úr tudományos munkássága ebben meghatározó értéket képvisel. A Tanács részére közvetlenül készített, európai összefüggéseket bemutató tanulmányai olyan irányultságot, fókuszt, súlypontot és elsősorban minőséget képviselnek, amely által igen magas szinten segítik a testületet és annak döntéseit, valamint az értékeléseit előkészítő, ahhoz a megalapozó támogatást közvetlenül biztosító munkatársait.

A honi gyakorlatban az évek alatt készült rövid, közép- és hosszabb távú kitekintések, fenntarthatósági tanulmányok, valamint az aktuális költségvetési törvény végrehajtásának félévente történő *monitoringjához* kapcsolódó elemzések előrejelzésükkel és visszacsatolásukkal adják – az ÁSZ és az MNB elemzői kapacitásaival együtt – azt a szakmai-tudományos hátteret, amely a Tanácsot segíti az éves költségvetések tervezéséhez és végrehajtásuk elemzéséhez kapcsolódó közjogi, garanciális szerepében, s működési horizontját kiszélesítve a pénzügyi stabilitás fenntarthatósága érdekében szükséges lépésekben.

Közismert, hogy a közgazdasági történelemfejlődés szemlélete teóriákhoz kapcsolódik. A társadalmi-gazdasági szereplők döntő többsége számára azonban nem az elmélet, hanem annak gyakorlati eszközei és elsősorban eredményei a fontosak. Hozzátehetjük, hogy a pénzügypolitika által kívánt célok elérése ezáltal nemcsak a megfelelő szabályok megalkotásán, a felügyelő független intézmény formális közjogi pozicionálásán, hanem a szabályok fegyelmezett betartásán és betartatásán is múlik. Ezek leginkább a társadalmi-gazdasági működés fenntarthatóságában, az államháztartás szilárd pénzügyi alapokon nyugvó szolgáltatásaiban ragadhatók meg. Így aligha vitatható az OECD-országokban működő parlamenti költségvetési hivatalok – *Parliamentary Budget Officials* (PBO) – és a költségvetési tanácsok – *Independent Fiscal Istitutions* (IFI) – néhány éve Szöulban megfogalmazott jelmondatának igazsága:

„Jobb költségvetés, jobb élet!" Lényegüket tekintve így ezen intézmények munkája, az államháztartással közvetlenül összefüggő társadalmi értékek és érdekek a szolgáltatások minőségéhez, kiterjedéséhez és elérhetőségéhez – a jobb élethez –, valamint közvetve ennek alapfeltételéhez, a pénzügyi stabilitáshoz – a jobb költségvetéshez – kapcsolhatók. A társadalom várakozásaiban is ennek igényei fogalmazódnak meg. Teljesülésük képezi adott országban a kormányzás megítélésének alapját, s nem önmagában, hanem egy szűkebb vagy tágabb térség, társadalmi-gazdasági integráció térben és időben változó értékei, társadalmi normái, igényrendszerei és elsősorban a gazdasági teljesítmény összefüggésében.

A nemzeti kormányok társadalmi és gazdasági célrendszereiben – nagy különbségekkel – a belső feltételek, az európai történelemben bejárt út adta meghatározottságok mellett jelen vannak a külső környezet, az együttműködés, az európai integráció meghatározta elemek is. Ebben a belső és külső adottságok által befolyásolt környezetben a felmutatott teljesítmény a legszélesebb értelemben vett olyan együttműködő kormányzati munkától függ, amely magában foglalja a végrehajtó hatalomtól független intézményeket, így a Költségvetési Tanácsot is. A közjogi pozíciót tartalommal megtöltő „küldetésfelfogás" csak a valóságlátás és a jövőbe tekintő előrelátás képessége által teljesedhet ki. Utóbbinak az egyik pillére a magas szintű, a felszín mögött a hátteret is láttató, távlatokat is kijelölő tudományos támogatás. Az ország felemelkedést hozó sikeréhez így lehet kulcs a célok-eszközök-eredmények folyamatos vizsgálata, a tapasztalatok visszacsatolása és azok következetes, érdemi figyelembevétele.

Kerekes Sándor

A marginalitás és a bizonytalanság a klímaváltozás gazdasági elemzésében

„Szeretnénk azt hinni, hogy szükségesek vagyunk, nélkülözhetetlenek vagyunk, az örökkévalóságtól fogva valamire hivatva vagyunk. Valamennyi vallás, csaknem valamennyi filozófia és a tudományok egy része is arról tanúskodik, hogy az emberiség fáradhatatlanul, hősiesen és kétségbeesetten próbálja tagadni önmaga esetlegességét."
(Jacques Lucien Monod [1910–1976])

Bevezető gondolatok

Minden szakterület fejlődése felfelé mutató spirállal jellemezhető. A környezetgazdaságtan területén is visszatérnek fogalmak, rendszerint kissé módosult jelentéstartalommal. Azt, hogy a lineáris gazdaságot át kell alakítani olyan gazdasággá, amely hasonlóan a természethez nem termel hulladékokat, régóta tudjuk. Kenneth Boulding, Nicholas Georgescu-Roegen, David Pearce vagy a magyar közíró, Jócsik Lajos jó 50 évvel ezelőtt már hosszasan elemezte a lineáris gazdaság felváltásának szükségességét. Az utóbbi pár évben végre a főáramú közgondolkodásnak is része lett a linearitás tagadása, az újra felfedezett fogalom a körkörös gazdaság nevet kapta. A klímaváltozás jelenségéről is régóta beszélnek, és ennek a közbeszédnek vannak hazai gyökerei is. A Milanković–Bacsák-ciklusok leírása az I. világháború idejére tehető. Ekkor a Föld Nap körüli mozgásának változása szolgáltatta a magyarázatot a klímaciklusokra, de természetesen már ismerték azt a jelenséget is, hogy a pára, a szén-dioxid és más gázok is befolyásolják a klímát.[1]

[1] Hágen 2021.

https://doi.org/10.36250/01181_53

A születésnapi kötetek egyik haszna biztosan az, hogy rácsodálkozunk egy pályatársunk életművére, elért eredményeire, és talán még idejében észreveszünk olyan érintkezési pontokat is, amelyekre illett volna hamarabb rátalálnunk. Az itt következő rövid esszében megpróbálok Halmai Péternek és Elekes Andreának a *Magyar Tudomány*ban 2015-ben megjelent dilemmájához kapcsolódni. A cikk kétségkívül fontos kérdést feszeget, hiszen a karbonsemlegességre való törekvés és a gazdasági növekedés ellentéte sokakat foglalkoztat és nemcsak elméleti szakembereket, hanem üzletembereket és politikusokat is. Amikor Halmai Péter és Elekes Andrea cikke született, éppen a Stern-jelentés 10 éves évfordulóját és az ENSZ fenntartható fejlődési céljainak megjelenését „ünnepeltük".

Az éghajlatváltozás közgazdaságtanának születése

Tony Blair brit miniszterelnök felkérésére Sir Nicholas Stern, a Világbank volt vezető közgazdásza, az angol kormány pénzügyi tanácsadója elemzést készített a klímaváltozásról, annak lehetséges gazdasági hatásairól. A Stern-jelentést 2006. október 30-án adták ki.

A klímaváltozással kapcsolatos első áttörő jelentőségű közgazdasági elemzés a Stern-jelentés volt. A jelentés megállapítja: „Ez a felülvizsgálat az éghajlatváltozás hatásaira és gazdasági költségeire vonatkozó bizonyítékok széles körét értékelte, és számos különböző technikát alkalmazott a költségek és a kockázatok értékelésére. Mindezen szempontok alapján a felülvizsgálat által összegyűjtött bizonyítékok egyszerű következtetésre vezetnek: a határozott és korai cselekvés előnyei messze meghaladják a cselekvés elmaradásának gazdasági költségeit." A 700 oldal terjedelmű jelentésben Stern felvetette a „nulla" körüli társadalmi diszkontláb alkalmazásának szükségességét, és kimondta azt is, hogy a klímaváltozás közgazdaságtana nem lehet az, amit az externáliák kezelésére kitaláltak, mert a klímaváltozás nem olyan, mint a negatív externáliák általában, vagyis a klímaváltozással kapcsolatban a marginális elemzés kudarcra van ítélve.

A klímagazdaságtan egyik fontos kérdése, hogy az üvegházhatású gázok kibocsátása kezelhető-e a negatív externáliák elméletével. A közgazdászok többsége úgy gondolja, hogy igen, bár a tapasztaltabbak jól tudják, hogy a marginális elemzésnek vannak korlátai. Az emisszió egységnyi növekedésének meg kellene tudnunk mondani a marginális költségeit, ami nem egyszerű olyan szennyező esetében, amelynek kis koncentrációjú növekedése is lehet esetleg katasztrofális hatású. Problémát okoz

az is, hogy a hatás időben elhúzódó, és az időintervallum a legjobb esetben is legalább 30–50 év. Ebből is látszik, hogy alig boldogulunk a klímaváltozással kapcsolatos externáliák közgazdasági elméletével, és még nem beszéltünk a potyautasság problémájáról. Az érintettek egyik része az ipari forradalom kezdetétől jelentős kibocsátónak számít, és az egy főre jutó kibocsátásban ma is élen jár (USA, Kanada, EU). Más részük „történelmi" kibocsátása nem jelentős, de jelenleg kibocsátásuk már meghaladja az előbb említett országokét (Kína, India). Ráadásul a kínai kibocsátás nagy részét exporttermékek okozzák, amelyek most is a fejlett világ szükségleteinek kielégítését szolgálják. Jelentős „szén-dioxid-export" jött létre a nemzetközi kereskedelem következtében.

Az éghajlatváltozás gazdaságtana című könyv főbb megállapításai közül hármat érdemes kiemelni:

- még van időnk elkerülni az éghajlatváltozás legsúlyosabb hatásait, ha most határozottan fellépünk;
- az éghajlat stabilizálásának költségei jelentősek, de kezelhetőek; a késlekedés veszélyes és sokkal költségesebb lenne;
- az éghajlatváltozással kapcsolatos fellépésre minden országban szükség van, és nem kell korlátozni a gazdag vagy szegény országok növekedési törekvéseit.

„Az éghajlatváltozás egyedülálló kihívást jelent a közgazdaságtannak: ez a valaha létezett legnagyobb és legkiterjedtebb piaci kudarc. A gazdasági elemzésnek ezért globálisnak kell lennie, hosszú időhorizonton, középpontba állítva a kockázat és a bizonytalanság közgazdasági kérdéseit és megvizsgálva a jelentős, nem csupán a marginális változások lehetőségét."

Ha a fenti pontokat és az idézett szöveget vizsgáljuk, látszik, hogy a Stern-jelentés kifejezetten növekedéspárti, inkább a lehetőségekről beszél, azonnali cselekvésre buzdít, kiemeli a bizonytalanság jelentőségét, és a jelenséget ugyan piaci kudarcnak tekinti (externália), de elveti a marginális elemzések egyedüli érvényességét.

Nagyrészt a jelentés hatására olyan intézményrendszer jött létre a világon, amely a klímaváltozás gazdasági következményeinek kutatását és a vele kapcsolatos cselekvés koordinálását hivatott ellátni. Nicholas Stern 1915-ben, a 10 éves évfordulón elmondott beszédében értékelte a jelentés megjelenését követő eredményeket. Miközben megállapította, hogy a klíma továbbra is változik, igen nagy jelentőségű eredménynek tekintette, hogy a tudományos evidenciák egyre meggyőzőbben bizonyítják a klímaváltozás tényét. Az ENSZ SDG-k megjelentetését és nemzetközi elfogadását is igen jelentős eredményként értékelte, hiszen nemcsak a klímával foglalkozó 13. cél a fontos, hanem a többi is közvetetten hatással van a klímára is.

Két világ: az amerikai és a brit klímagazdaságtan

A szakma is reagált a jelentésre, de talán nem meglepő, hogy az amerikai tudósok inkább kritikusan nyilatkoztak a jelentésről, hiszen a Bush-adminisztráció indokolatlannak tartotta a klímaváltozás elleni fellépést mindaddig, amíg a feltörekvő országok nem vállalnak kötelezettséget az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére. A 2018-ban Nobel-díjjal kitüntetett Nordhaus volt a keményebb és Weitzman a megengedőbb a jelentést illetően.

„Kevés új tudományos vagy közgazdasági eredmény van itt, de a jelentés sok új szintézist nyújt a kiterjedt és gyorsan növekvő szakirodalomból. […] Noha nem olyan kiegyensúlyozott és alaposan áttekintett, mint a Kormányközi Éghajlatváltozási Testület (IPCC) jelentései, de sokkal aktuálisabb, mint az IPCC legutóbbi, 2001-ben kiadott jelentése. A globális felmelegedés iránt komolyan érdeklődőknek érdemes néhány napot tanulmányozniuk."[2]

A fő problémát az amerikai tudományban nem a jelentés alaposságának hiánya okozta, hanem a következtetései, amennyiben Stern azonnali és radikális beavatkozásokat sürget, miközben Nordhaus szerint: „Az éghajlatváltozás közgazdaságtanának egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a hatékony vagy »optimális« gazdaságpolitikák az éghajlatváltozás lassítása érdekében szerény mértékű kibocsátáscsökkentést irányoznak elő rövid távon, majd közép- és hosszú távon erőteljes csökkentés következik. Ezt nevezhetjük az éghajlat-politikai rámpának, amelyben a globális felmelegedést lassító politikák idővel egyre inkább szigorodnak vagy felgyorsulnak." Természetesen az USA kormányzati klímapolitikája is ezt az elterjedt álláspontot vette figyelembe. És nem maradt el az amerikai kegyelemdöfés sem: a felülvizsgálatot politikai dokumentumnak kell tekinteni. Legfőbb szerzője sir Nicholas Stern, aki kiemelkedő karriert futott be a tudományos életben és kormányzati pozíciókban. 1993-ig közgazdászként dolgozott az államháztartás területén brit egyetemeken, ahol az adózásra és a gazdasági fejlődésre szakosodott. Ma a kormány közgazdasági szolgálatának vezetője és a kormány tanácsadója. Az államháztartási közgazdász diszciplináris háttere az a vezérmotívum, amely végigvonul a fejezeteken. Ez azonban nem akadémiai tanulmány. A legtöbb kormányzati jelentéshez hasonlóan a felülvizsgálatot is a módszerek és a feltételezések független külső szakértők általi értékelése nélkül tették közzé. Még ha a jelentés *„Her Majesty"* kormányának az elemzése is, akkor is szakértői ellenőrzésre szorulna. Majd Nordhaus folytatja: „A jelentés olyan társadalmi diszkontrátát javasol, amely lényegében nulla. Más

[2] Nordhaus 2007.

feltételezésekkel kombinálva ez a távoli jövőre gyakorolt hatásokat óriásira növeli, és racionalizálja a kibocsátások, sőt minden fogyasztás mélyreható csökkentését már ma. Ha más, a globális felmelegedéssel kapcsolatos elemzésekben, a kormányok, a fogyasztók vagy a vállalkozások által használt hagyományosabb diszkontrátákat használnánk, a felülvizsgálat drámai eredményei eltűnnének, és visszatérnénk a fent leírt éghajlat-politikai rámpához. Ez a vitánk központi kérdése."[3]

Weitzman sokkal megengedőbb és barátságosabb a Stern-jelentést illetően, mint Nordhaus, bár a 0% körüli diszkontrátát ő sem tartja elfogadhatónak.[4]

Weitzman öt pontban foglalja össze véleményét, amelyből hármat kiemelek: 1. a diszkontráta megválasztása nagyon fontos, és Stern eredményei nagyon alacsony diszkontráta kiválasztásából származnak; 2. sokkal kevésbé vagyunk biztosak az éghajlatváltozás diszkontálásának alapvető elemeiben, mint azt általában elismerjük, mivel a kritikus rejtélyek, előrejelzések és kétértelműségek még megoldatlanok; 3. az éghajlatváltozással kapcsolatos standard megközelítések (még azok is, amelyek a bizonytalanság kezelésére törekszenek) nem veszik teljes mértékben figyelembe a kis valószínűségű, nagy következményű események hatásait.[5]

Nagyon jelentős különbségnek tekinthető, hogy a Stern-jelentéssel kapcsolatban Weitzman ugyan nem fogadja el a zéró diszkontlábat, de inkább a „bizonytalanságok" és a kis valószínűségű események kezelése ragadja meg figyelmét. Mint írja: „Bár én (a legtöbb közgazdász-kritikussal együtt) szkeptikus vagyok Stern formális elemzésével kapcsolatban, úgy vélem, hogy az áttekintésben az éghajlatváltozás bizonytalanságának nem hivatalos hangsúlyozása átformálható olyan szilárd analitikus érvekké, amelyekkel talán igazolja néhány következtetését."

A diszkontlábak és/vagy a bizonytalanság?

Talán a két kiváló tudós álláspontjából is kiderül, hogy miért nem történik radikális változás a klímaválság kezelését illetően. A növekedés és a klímapolitika mintha zéróösszegű játszma lenne, és az amerikai tudomány mintha leragadt volna a potyautasság problémájának megoldásánál. Mind a ma élő és jövőbeli generációk, mind a világ különböző népeinek potyautassága aggasztja a főáramú tudományt. Nem a klímaváltozás kezeléséről vitatkoznak, hanem a diszkontláb megválasztásának problémáiról és arról, hogy ki fizesse a számlát, vagy milyen arányban kellene

[3] Nordhaus 2007.
[4] Weitzman 2007.
[5] Weitzman 2007.

kifizetniük a számlát a népeknek, a nemzedékeknek. A Stern-jelentés szerint a problémák megoldhatók volnának, ha azonnal megkezdenénk a megoldásukat. Vannak, akik nem ezt akarják. Nem szabad elhamarkodott döntéseket hozni. Várjuk meg, amíg kiderül, hogy mennyire ergodikus jelenség a klímaváltozás, vagy mennyire szelíd. Pedig Rittel és Webber cikke már 1973-ban megjelent, és abból néhány dolog világosan kiderült. „A társadalmi problémákkal való szembenézés tudományos alapjainak keresése e problémák természete miatt kudarcra van ítélve. Ezek »gonosz« (vad) problémák, míg a tudomány a »szelíd« problémák kezelésére fejlődött ki. A társadalmi problémákat nem lehet véglegesen leírni. Ráadásul pluralista társadalomban nincs olyan, hogy vitathatatlan közjó; nincs objektív meghatározása a méltányosságnak; a társadalmi problémákra reagáló politikák nem lehetnek értelmesen helyesek vagy hamisak; és nincs értelme a társadalmi problémák »optimális« megoldásairól beszélni, hacsak nem szabunk meg előbb súlyos korlátokat. Még rosszabb, hogy nincsenek »megoldások« a végleges és objektív válaszok értelmében."[6]

„A puszta tanulmányozás halogatással ér fel, mert egy gonosz (vad) problémáról objektív adatgyűjtéssel és elemzéssel keveset lehet megtudni. A vad problémák lehetőségközpontú megközelítést igényelnek; döntéseket kell hozni, kísérleteket kell végezni, kísérleti programokat kell indítani, prototípusokat kell tesztelni, és így tovább. A tanulmányozás önmagában csak további tanulmányozáshoz vezet, és az »elemzési bénultság« néven ismert állapothoz, egy 22-es csapdához, amelyben nem tudunk cselekedni, amíg nem rendelkezünk több információval, de nem tudunk több információt szerezni, amíg valaki nem cselekszik."[7]

A cselekvés nyomasztó kényszere

Ami a klímaváltozás „kezelésével" a gazdaságban történik, a fenti 22-es csapdát példázza. Már régen megtapasztalhattuk, hogy nem ergodikus jelenséggel és valóban „vad" problémával van dolgunk. Ezért gyűjtjük az információkat, és azt remélik, reméljük, hogy amikor már elegendő lesz a tudásunk, akkor megtaláljuk az „optimális" megoldást. Természet- és társadalomtudósok is keresik a jelenséget legjobban leíró modelleket, pedig tudhatnák, hogy reménytelenül. A háború vagy a melegebb tavasz hatására csökkent a földgázfogyasztás. 2022-ben aszály volt, 2023 tavaszán pedig állandóan esik az eső. Az energiahordozók ára az egekbe szökött, és nem valamiféle szándékos adóztatás miatt. A modellezés korlátait leginkább a modellezés

[6] Rittel–Webber 1973.
[7] Conklin 2005.

szakértői ismerik. Valentinyi Ákos *Endogén növekedéselmélet*[8] című, 1995-ben írott cikkében megállapítja: „Ezek az empirikus kutatási eredmények azonban több sebből is véreznek. Egyfelől e növekedési ütemek szóródását 60%-nál nagyobb mértékben nem igen sikerült egyetlen egy regresszióval sem magyarázni, ami arra utal, hogy sok egyéb tényező is szerepet játszhat a növekedésben, akár szerencse is. Ennél súlyosabb probléma, hogy az eredmények nagy része egyáltalán nem robusztus." Érdekes, hogy Valentinyi Ákos talán nem szándékosan, de mégis a szerencséről, vagyis a bizonytalanságról beszél, miként a bizonytalanság jelentőségét hangsúlyozza Keynes, Hayek vagy Nassim Taleb is különböző, most terjedelmi korlátok miatt nem idézhető munkáiban. Fontos gondolat a bizonytalanság, mert valószínűleg a bizonytalanság az, ami miatt a klímapolitika kudarcra van kárhoztatva. Taleb világosan fogalmaz, amikor kijelenti, hogy a közgazdászok nem értik a valószínűségszámítást![9] Talán ezt a kívülről jövő, túl sommás megállapítást tarthatjuk igaztalannak és indokolatlannak is. Mit kezdjünk Hayek jóval korábbi figyelmeztetésével, aki mégiscsak közgazdasági Nobel-díjas: „Ha az ember nem akar többet ártani, mint használni a társadalmi rend javítására tett erőfeszítéseivel, akkor meg kell tanulnia, hogy ezen a területen is, mint minden más területen, ahol a szervezett jellegű, alapvető összetettség uralkodik, nem szerezheti meg azt a teljes tudást, amely lehetővé tenné az események uralását. Ezért azt a tudást, amelyet el tud érni, nem arra kell majd használnia, hogy az eredményeket úgy alakítsa, ahogyan a mesterember alakítja a keze munkáját, hanem arra, hogy a megfelelő környezet biztosításával növekedést érjen el, úgy, ahogyan a kertész teszi ezt a növényei számára. Veszélyt rejt magában az egyre növekvő hatalom túláradó érzése, amelyet a fizikai tudományok fejlődése keltett, és amely arra csábítja az embert, hogy a korai kommunizmus egyik jellegzetes kifejezésével élve »a sikertől megszédülve« megpróbálja nemcsak természeti, hanem emberi környezetünket is az emberi akarat irányításának alávetni. Tudása leküzdhetetlen korlátjainak felismerése valóban az alázatra kellene hogy tanítsa a társadalom tanulmányozóját, amely megóvja attól, hogy cinkossá váljon az embereknek a társadalom irányítására irányuló végzetes törekvésében – egy olyan törekvésben, amely nemcsak zsarnokká teszi őt társai felett, hanem amely akár annak a civilizációnak az elpusztítójává is teheti, amelyet egyetlen agy sem tervezett, hanem egyének millióinak szabad erőfeszítéseiből nőtt ki."[10]

A fentiekből világos, Hayek felismerte, hogy a jövő nem kiszámítható, annak ellenére, hogy biztosan ismerte Samuelson *ergodicitási* tételét, amely ennek az ellenkezőjét

[8] Valentinyi 1995.
[9] Taleb 2012.
[10] Hayek 2013.

feltételezi. Nem a matematika rigorózusságától félt, hanem attól, hogy a „tudás látszata" sarlatánsághoz vezet, és megtéveszti az emberiséget. Hayek világosan fogalmaz: „Előre jelző képességünk a várható események általános jellemzőire korlátozódik, és nem terjed ki az egyes egyedi események előrejelzésére. [...] [Azonban] szívesen megismétlem, még mindig csak olyan előrejelzésekre leszünk képesek, amelyek megcáfolhatók, és amelyek ezért csak empirikus jelentőséggel bírnak."[11]

Következtetések

Az olyan vad és nem ergodikus problémák megoldásához, mint amilyen a klímaváltozás gazdasági hatásainak kezelése, csak olyan gazdaságpolitikai tanácsok elfogadhatóak, amelyek cselekvésre buzdítanak. A cselekvő ember elkövet hibákat, a hibák rendszerint kijavíthatók. Az optimum keresése, a halogatás végzetes következményekkel járhat. Rittel is és Hayek is a próbálkozást ajánlaná, mert a klímaprobléma komplex és bizonytalanságokkal terhelt. Sajnos a gazdasági növekedés csak akkor volna önmagában való érték, ha valóban a közjót szolgálná. Mivel tudjuk, hogy az elosztási viszonyok torzulása miatt inkább szolgálja egyének önzését, mint a közjót, nyugodtan lassíthatnánk a növekedést, ha csak ez az ára a klímakatasztrófa elkerülésének, hogy legyen jövője az utánunk következő nemzedékeknek is.

[11] Hayek 2013.

Felhasznált irodalom

Conklin, Jeff (2005): *Wicked Problems.* Online: https://www.cognexus.org/id42.htm

Elekes A. – Halmai P. (2015): Éghajlatváltozás és gazdasági növekedés. Alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaság vs. gazdasági növekedés – kibékíthetetlen ellentét? *Magyar Tudomány,* 176(5), 522–531. Online: http://www.matud.iif.hu/2015/05/03.htm

Hágen, A. (2021): Astronomical Causes of Climate Change. Milanković–Bacsák Cycle and the Last Ice Age. *Acta Climatologica et Chorologica,* 55, 5–16. Online: https://doi.org/10.14232/acta.clim.2021.55.1

Hayek, F. (2013): *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism.* London: Routledge.

Németh-Durkó E. (2020): A gazdasági növekedés és a szén-dioxid-kibocsátás kapcsolatának vizsgálata a környezeti Kuznets-görbével. *Statisztikai Szemle,* 98(12), 1366–1397. Online: https://doi.org/10.20311/stat2020.12.hu1366

Nordhaus, W. D. (2007): A Review of the Stern Review on the Economics of Climate Change. *Journal of Economic Literature,* 45(3), 686–702. Online: https://doi.org/10.20311/stat2020.12.hu1366

Ritchey, T. (2013): Wicked Problems Modelling Social Messes with Morphological analysis. *Acta Morphologica Generalis,* 2(1), 1–9.

Rittel, H. W. J. – Webber, M. M. (1973): Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences,* 4(2), 155–169. Online: https://doi.org/10.1007/BF01405730

STERN-jelentés: az éghajlatváltozás közgazdaságtana [é. n.]. Online: http://www.fna.hu/sites/default/files/STERN_osszefoglalo_0.pdf

Taleb, N. N. (2012): *Antifragile: How to Live in a World we Don't Understand.* London: Allen Lane.

Valentinyi Á. (1995): Endogén növekedéselmélet. *Közgazdasági Szemle,* 42(6), 582–594.

Weitzman, M, L. (2007): A Review of the Stern Review on the Economics of Climate Change. *Journal of Economic Literature,* 45(3), 703–724. Online: https://doi.org/10.1257/jel.45.3.703

Kovács Erzsébet

Hosszabbodó élettartam: öröm vagy kockázat?

Bevezetés

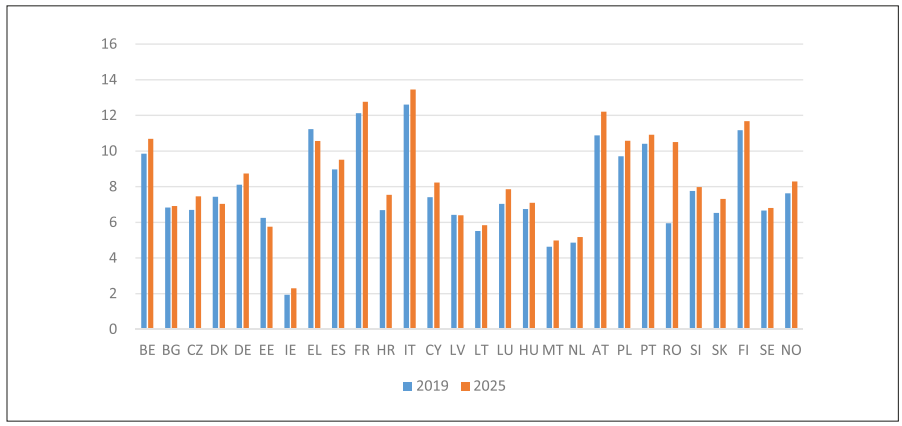
A 20. századból úgy léptünk át a 21. századba, hogy nem oldottunk meg, sőt nem is elemeztünk kellően több demográfiai és nyugdíjrendszert érintő problémát. Magunkkal hoztuk a fejlett világra mintegy 30-40 éve jellemző idősödő társadalom két összetevőjét: a születések számának erőteljes csökkenését és a hosszabbodó várható élettartamot. Az alacsony fertilitási ráta miatt várhatóan mérséklődő aktív korú népesség, valamint a nyugdíjkorhatárt elérő és a korábbinál jóval tovább élő népesség együttes hatása révén a folyó finanszírozású nyugdíjrendszerre óriási teher nehezedik. Szerkezeti reformok nélkül a járadéktöbblet kifizetése nehezen valósítható meg. Ezzel egyidejűleg holland kutatók megállapították, hogy a férfiak maximális életkora 114,1 év és a nők várható élettartamának felső határa 115,7 év. Bár ezek a számok nem hazai eredmények, hanem 75 ezer holland személy adatának elemzéséből származnak, az előző gondolatmenet alapján felvetődik a kérdés, vajon őszintén örülhetünk-e ennek a hírnek.

Az idősödő társadalom gazdasági következményei

A folyó finanszírozású, szolgáltatással meghatározott (*defined benefit,* DB) nyugdíjrendszer a hosszabb életű egyének nyugdíját és az idősödő társadalom összes egyéb költségét is az aktív generációra terheli. A nyugdíjellátások mellett a nyugdíjasokat megillető ingyenes egészségügyi ellátás, esetleg az idősgondozás költsége is a fiatalabb generációkat terheli, és a generációk közötti újraelosztás további növekedése fenntarthatósági kockázatot hordoz, ahogy erről Kovács is ír.[1]

[1] Kovács 2023.

https://doi.org/10.36250/01181_54

1. ábra. *A nyugdíjkifizetések alakulása a GDP százalékában*

Forrás: European Commission 2021 adatai alapján saját szerkesztés

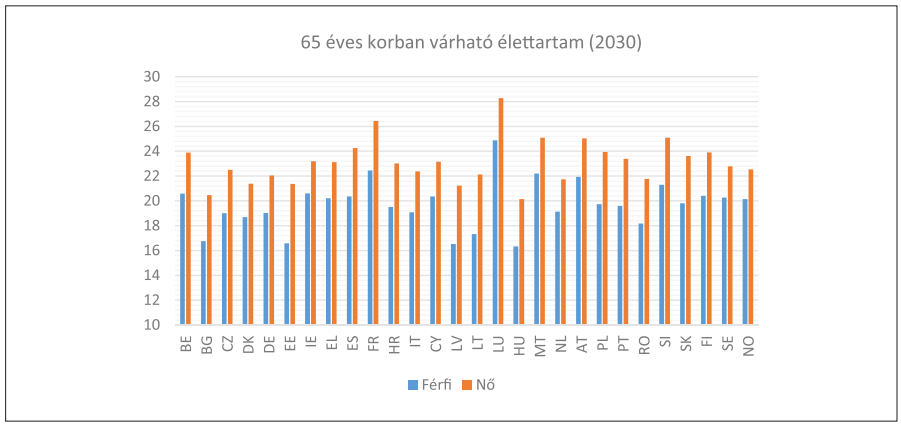
A nyugdíjteher legtöbbször vizsgált mérőszáma a GDP arányában megadott nyugdíjkifizetések százalékos aránya. Az 1. ábrán látható 28 európai országban 2019 és 2025 között 24 országban várható növekedés, az átlagos 7,8%-os összes nyugdíjkifizetés 8,4%-ot érhet el 2025-ben.

Az összesített számok mögött természetesen az egyéni nyugdíjak akár mérséklődhetnek is, ha megvalósul a várható élettartamhoz kötött nyugdíj-megállapítás. Említenünk kell azt is, hogy a nyugdíjrendszer nem elemezhető 5-10 éves tartományon, hosszú távú fenntarthatóságát, a befizetésekkel arányos, méltányos nyugdíj megállapítását érdemes vizsgálni, ahogy ezt Holtzer, valamint Bajkó és munkatársai tették.[2]

Bár az európai országokban nem egységesen 65 év a nyugdíjkorhatár, és így az inaktív életszakasz kezdete, a statisztikai összehasonlíthatóság érdekében ehhez az életkorhoz viszonyítva mutatjuk be a 2. ábrán a még várható élettartam növekedését. A következő évtizedben is fennmarad a nemek közötti eltérés a 28 ország mindegyikében, az előrejelzések szerint átlagosan 3-4 évvel tovább fognak élni a nők. A férfiakra készült becslés várhatóan meghaladja a 20 évet, a nők adataira számolt átlag 23 év.

A *The Ageing Report*ban közzétett várhatóélettartam-modellezés a Covid–19-hatások teljes feltárása előtt készült, ezért a pandémia miatt megemelkedett halandóság hatása még nem érezteti hatását. Ugyanakkor Burn-Murdoch pár napja arról írt, hogy az USA-ban sokkal jelentősebb volt a várható élettartam csökkenése, míg Ausztriában és Hollandiában a megfigyelt várható élettartamok alig

[2] Holtzer 2010; Bajkó et al. 2015.

2. ábra. *A gazdaságilag inaktív élettartam nemek szerinti bontásban*
Forrás: European Commission 2021 adatai alapján saját számítások

mérséklődtek.[3] A magyar Covid–19-halálozásiadatok némileg meghaladják az osztrák és a holland többlethalálozást, ahogy ezt Ferenci és Tóth ismerteti.[4]

Nyugdíjreform és öngondoskodás

Az 1. és a 2. ábra alapján Magyarország helyzete nem szélsőséges, a legtöbb adatunk „középen" van. Mégis számos magyar kutató, köztük Banyár indokoltnak látja a magyar állami nyugdíjrendszer megreformálását.[5]

Az Európai Bizottság is kiértékelte Magyarország helyreállítási tervét, amelynek 9 komponense van, és a demográfiai blokkban szerepel a nyugdíjreform alábbi négy eleme:

- a hosszú távú pénzügyi fenntarthatóság kezelése megfelelő bevételi intézkedések és automatikus kiegyenlítő mechanizmusok révén;
- a nyugdíjrendszer módosítására szakpolitikai javaslat kidolgozása, és ennek nyilvános konzultációra bocsátása;
- részletes – makrogazdasági és demográfiai – hatásvizsgálat a jogalkotási javaslat kormány általi kidolgozásának kíséretére;
- a nyugdíjrendszert módosító jogszabály hatálybalépése a kormány javaslata alapján.

[3] Burn-Murdoch 2023.
[4] Ferenci–Tóth 2022.
[5] Banyár 2020.

A reform célja tehát a nyugdíjrendszer fenntarthatóságának előmozdítása, parametrikus változtatások bevezetése és automatikus kiegyensúlyozó mechanizmusok kialakítása. Sajtóhírek szerint a kormány a nyugdíjreform végrehajtását 2025. március 31-ig vállalta. A cél nemes, de az időzítés tartható? Érdemes itt kitekinteni a nemzetközi példákra. A svéd névleges egyéni számlás nyugdíjrendszer kidolgozása és elfogadtatása hét évig tartott.

Parametrikus változtatás és automatikus kiegyensúlyozás is lehet a nyugdíjkorhatárnak a várható élettartamtól függő megállapítása, amely több országban jól működik (Dánia, Hollandia, Olaszország, Portugália, Szlovákia, Egyesült Királyság).

A munkaerőpiaci elemzés mellett a demográfiai hatásvizsgálat is létfontosságú. A *longevity,* azaz a hosszabbodó várható élettartam kiszámítása jelentős modellezési kockázatot rejt magában, mert a periódus- vagy a kohorszalapú halandósági táblából készült becslés nagyobb eltérést okoz, a kohorszalapú számítás akár két évvel magasabb élettartamot eredményez.[6]

Amíg a nyugdíjreform kezdetét veszi, és érezhető lesz az egyes generációkra gyakorolt – akár nyugdíjmérséklő – hatása, nem tehetünk mást, mint azt, hogy a nyugdíjkorhatáron túl is dolgozunk, és fokozott mértékben öngondoskodunk.

Amit még tehetünk, azt az egészség és a hosszú élettartam közötti összefüggést kutató Jean-Marie Robine demográfus írta le, akinek alkalma volt Jeanne Calment asszonnyal beszélgetni. A francia Jeanne Calment 1997-ben 122,5 évesen halt meg, és azóta is világrekorder ezzel az élettartammal. Az ő története alapján a demográfus a következő megállapításokat tette, és ezek talán hasznosak a számunkra is. Hosszabb életre számíthat, aki

- jómódú családból származik;
- iskolába jár, az iskola elvégzése után is oktatásban, magántanfolyamokon vesz részt;
- megfelelő orvosi ellátásban részesül;
- férjhez megy/megnősül;
- remek társasági életet él;
- keveset stresszel;
- kerüli a dohányzást.

Kívánom, Péter, hogy ezek mindegyike igaz legyen Rád. Bízom benne, hogy a „Living to 100" mozgalomban találkozunk. Őszinte tisztelettel kívánok boldog születésnapot!

[6] Kovács 2023.

Felhasznált irodalom

Bajkó A. et al. (2015): A magyar nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról. *Közgazdasági Szemle,* 62, 1229–1257. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2015.12.1229

Banyár J. (2020): Miként javítható az állami nyugdíjrendszer? Öt lehetséges lépés egy átfogó reformhoz. *Közgazdasági Szemle,* 67, 632–652. Online: https://doi.org/10.18414/KSZ.2020.6.632

Burn-Murdoch, J. (2023): Why are Americans Dying So Young? *FinancialTimes.com,* 2023. március 31. Online: https://www.ft.com/content/653bbb26-8a22-4db3-b43d-c34a0b774303

European Commission (2021): *The 2021 Ageing Report.* Online: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2019-2070_en

Ferenci T. – Tóth G. Cs. (2022): Kulcsfontosságú járványügyi paraméterek meghatározása a COVID-19 pandémia során: a többlethalálozás példája. *Népegészségügy,* 99(1), 42–52. Online: https://nepegeszsegugyi-egyesulet.hu/sites/default/files/2022-08/e-nepeg2201_1.pdf#page=44

Holtzer P. szerk. (2010): *Jelentés a Nyugdíj és Időskor Kerekasztal tevékenységéről.* Budapest: Miniszterelnöki Hivatal. Online: https://mek.oszk.hu/19600/19682/19682.pdf

Kovács E. (2023): Kell újraelosztás a nyugdíjrendszerben? *Biztosítás és Kockázat,* 10(1–2), 80–91. Online: https://doi.org/10.18530/BK.2023.1-2.80

Lendvai A. (2023): Megfejtették, meddig élhet az ember. *Index.hu,* 2023. február 25. Online: https://index.hu/tudomany/2023/02/25/eletkor-maximum-emberiseg-kutatas-jeanne-calment

Melléklet

Az országok neve és betűkódja (a felsorolás a saját hivatalos nyelvű elnevezést követi)

Az ország neve	*Az ország kódja az ábrákon*
Belgium	BE
Bulgária	BG
Csehország	CZ
Dánia	DK
Németország	DE
Észtország	EE
Írország	IE
Görögország	EL
Spanyolország	ES
Franciaország	FR
Horvátország	HR
Olaszország	IT
Ciprus	CY
Lettország	LV
Litvánia	LT
Luxemburg	LU
Magyarország	HU
Málta	MT
Hollandia	NL
Ausztria	AT
Lengyelország	PL
Portugália	PT
Románia	RO
Szlovénia	SI
Szlovákia	SK
Finnország	FI
Svédország	SE
Norvégia	NO

Forrás: https://publications.europa.eu/code/hu/hu-370100.htm

Botos Katalin

A nemzetközi gazdaság egy súlyos pénzügyi problémája

A fejlődő országok eladósodása által okozott pénzügyi probléma intenzíven foglalkoztatja a pénzügyi köröket. Ez a téma ugyan közvetlenül nem, de közvetve mégis érinti a magyar gazdaságot.

Az országeladósodást, a szuverén adósságok terhét mi is cipeljük magunkkal, 1973, illetve különösen 1979 óta. Sajnálatos módon a rendszerváltás sem tudta igazán megoldani a magyar nemzetközi eladósodás problémáját... Hiába, hogy Magyarország OECD-ország – tehát a fejlett országok közé tartozik –, a külső adósság igen súlyos terhe miatt mégis hasonlóak vagyunk a fejlődő országokhoz. Nem mintha mi is csődközelben lennénk. De számunkra is alapvető a külföldi adósságszolgálat biztosítása a gazdaságpolitikában. *Ez az állítás egyben a jelen tanulmány egyik legfontosabb üzenete.*

A fejlődő országok fenyegető adósságcsődje

A nemzetközi pénzügyi kérdések közül napjainkban kiemelkedő a fejlődő országok adóssághelyzetének súlyos romlása, ami tömeges országcsőddel fenyeget.

A fejlődő országokban először a 80-as években jelentkezett nagy csődhullám, azt követően, hogy Volker 1979-ben drasztikusan megemelte a jegybanki kamatokat. Akkor a fejlődő országok hosszú időre a padlóra kerültek.[1] Tanulságos, hogy Volker egyszer azt nyilatkozta, hogy *látószögében sem voltak* az afrikai országok, amikor a kamatemelésről döntött; s amely gazdaságokat akkor teljesen ellehetetlenítette. Gondolom, ahogyan mi sem voltunk figyelme spektrumában... Pedig mi, magyarok is a 70-es években felvett dollárhitelekkel estünk az adósságcsapdába; az olajárrobbanás hirtelen drágító hatásának és pontosan a dollárkamatok emelésének az eredményeként.

[1] Botos 1987.

https://doi.org/10.36250/01181_55

1956–1988 között az úgynevezett *Párizsi Klub* tárgyalásain volt mód bizonyos szuverén adósságátütemezésre, lejárathosszabbításra. Hitelelengedésre azonban gyakorlatilag nem volt lehetőség. Amerikai segítségként a fejlődő országok számára 1989-ben megszületett az úgynevezett Brady-terv, amelynek keretében az USA garanciát vállalt a fejlődők által kibocsátott bizonyos kötvényekre. Természetesen ennek komoly feltételei voltak…

A kötvényeket Nicholas Bradyről, az egykori amerikai pénzügyminiszterről nevezték el. 1983-tól bocsátották ki, részint az akkoriban fizetési válságba került szegényebb adósok, részint a nekik hitelező, a sok nem teljesítő kintlévőség miatt csőddel fenyegetett bankok megsegítésére. A Brady-kötvények olyan értékpapírok, amelyek kereskedelmi bankhitelek becserélésére szolgáltak, általában 30 éves lejáratra, amerikai állampapírok támogatásával. Vagyis az USA által kibocsátott kötvények biztosítékul szolgáltak a fejlődő országok által kibocsátott további kötvényekre (amelyekre egyébként aligha lett volna módja befektetőt találni…). Természetesen ezeknek az újabb kötvényeknek az adósságszolgálatát a továbbiakban aztán teljesíteniük kellett a fejlődő országoknak… De így fejlesztésekbe foghattak, hogy valóban képesek legyenek exporttöbblettel az adósságszolgálat céljára devizát termelni. A pénzt kölcsönzők számára mindenesetre ott volt a biztosíték, hogy ha az ország nem tudna kötelezettségeinek eleget tenni, akkor átválthatja kölcsönét amerikai állampapírra… Ami igen hosszú lejáratú, 0 kuponos kötvény, de piacképes; hiszen az USA mint kibocsátó a legbiztonságosabb adósságpapírt produkálta… Ha viszont az ország felvett hiteleit rendben teljesítette, a letétként szolgáló kötvény visszakerült a kibocsátójához. Valójában csak egyetlen ország, Equador csődölt be a Brady-kötvényekkel 1999-ben; a többit rendben fizették. 1994-ben a fejlődő országok adósságának zöme (61%) még Brady-kötvény volt, állományuk azonban 2005-re minimálisra, 2%-ra csökkent a nemzetközi piacon. (Érdekességként megjegyzem, hogy napjainkban az ukrán pénzügyi vezetés kísérletezik ilyesfajta kötvényekre irányuló javaslattal.)[2]

Adósságelengedési tárgyalások

A fejlődő országok közül sokan azonban még az 1980-as évek után sem tudtak igazán kiemelkedni az adóssággödörből, hólabdaként görgették maguk előtt adósságaikat. 1996-ban ezért az IMF és a Világbank adósságmérséklési tervet fogadott el, a legszegényebb országoknak szánva. A javaslat mintegy 100 milliárd dollár elengedését

[2] Wirz–Saeedy–Ostroff 2022.

jelentette, a 37 legszegényebb ország számára, ami arra volt jó, hogy lehetővé tette az újabb hitelek felvételét. Ezekben az új hitelnyújtási lehetőségekben már a kínai hitelezők is részt vettek, állami szinten is.

Emlékezhetünk arra, hogy – a 2000-es jubileumi évre készülve – a katolikus egyház részéről II. János Pál pápa is szorgalmazta az adósságok elengedését, hivatkozva az ószövetségi gyakorlatra. (Kutatások egyébként bemutatták, hogy ez a gyakorlat már a korábbi időkben is létezett, az ókori Közel-Keleten.)[3]

Mint azonban tapasztalható volt, az adósságelengedés mértéke az ezredfordulón nem volt túl jelentős. A 2000-es évek elején az IMF kidolgozott egy nemzetközi bíróságra vonatkozó javaslatot is a szuverén adósságok kezelésére; de az USA ezt megvétózta, mondván, a piaci megoldások hatékonyabbak… *Az alacsony dollárkamatok, amelyek ebben az időszakban érvényesültek,* sokáig görgethetővé tették a dollárhiteleket. Jött azonban a 2008-as pénzügyi válság, amely súlyos likviditási gondokat hozott, majd bekövetkezett a Covid-járvány. Mindez fokozta a fejlődő országok adósságproblémáját. (Erről, költségvetésük korlátairól a Covid-járvány gazdasági következményeivel foglalkozó publikációkban magam is beszámoltam.)[4] Sürgős segítségre volt akkor szükség a fejlődő országokban, a termeléskiesés és az oltóanyagimport miatt is (amely egyébként is problémát jelentett, a beszerzés nehézségei miatt). A fejlődő országok költségvetésének nem volt egycentinyi játéktere sem, annyira nyomasztották és nyomasztják ma is őket a külső devizaadósságok…

A G20-ak csoportja 2020. májusi tanácskozásán a szolidaritás jegyében javaslatot dolgozott ki. Ez volt az úgynevezett „adósságszolgálat-felfüggesztési kezdeményezés"(DSSI). Követte ezt még az év novemberében egy *keretmegállapodás* az adósságok kezeléséről. Azonban ezek a javaslatok csak a probléma felszínét érintették.[5] Csak a legszegényebb országokra terjedtek ki, amelyeknek a Világbank leányvállalatával, az IDA-val volt megállapodásuk, illetve azokra a közepesen fejlett országokra, amelyeknek az IMF-fel és a Világbankkal szemben állt fenn kötelezettségük. Eredetileg csak 2021 végéig szólt a lehetőség, de meghosszabbították, változatlanul tartva a hitelek jelenértékét… Azaz a könnyebbség csak átmeneti volt. Csepp a tengerből… A magánhitelezők és a nemzetközi intézmények nem szerepelnek benne, csupán a szuverén hitelezők. A privát hitelezőket ugyan felszólították, hogy vegyenek önkéntes alapon részt a keretmegállapodásban, de bizony senki nem jelentkezett. A nemzetközi intézmények pedig AAA minősítésükért aggódtak; ha portfóliójukban a bukott hitelek aránya megjelenne, az – úgymond – leminősítené őket…

[3] Hudson 2022.
[4] Botos 2020.
[5] Chandrasekhar–Ghosh 2021.

S akkor mindenkinek, a fejlettebbeknek is drágább lenne a világbanki hitel… Ezzel indokolták, hogy miért nem vesznek benne részt.

Így 2020-ban mindössze 46 országnak 5,7 milliárd dollár jutott enyhítésre, de 2021-re még több mint 17 milliárd fizetési kötelezettségük állt fenn. A fejlődő országok (Kína, Mexikó és Oroszország kivételével) összes adósságából ez az összeg csak 1,6%-ot tett ki. A privát hitelezőknek ugyanakkor csaknem 7 milliárd dollár volt az esedékes törlesztés. (A magánhitelezők feltételnek kötötték ki, hogy folytasson tárgyalásokat az adós ország az IMF-fel. Ezt nem szívesen teszik meg az adósok, a feltételességi szabályok – az úgynevezett *conditionality* – miatt. Hiszen az IMF – jól tudjuk – kemény megszorításokat ír elő partnereinek…)

A valamivel jobb helyzetben lévő, közepesen fejlett fejlődő országok külföldi eladósodása is drámaian megnőtt, főleg a kötvényállomány emelkedett. Sajnos nincs egységes és világos megoldás kidolgozva a szuverén adósságok kezelésére. A magánhitelek átütemezési tárgyalásai ezért rendkívül nehezek; sokszor csak a tényleges csőd esetén lehet megtudni, hogy kinek a kezében vannak a kötvények… Egyébként többnyire angolszász jog szerint történik a kibocsátás, s ezen országok jogrendje külön nehézségeket támaszt a hatékony külföldi adósságátütemezésekkel szemben. Elhúzódnak 8 évig is…

Most, hogy az energiaválság és a háború miatti infláció elleni harc jegyében ismételt kamatemelésekre kerül sor, fokozódik az adósságok terhe. Napjainkban (2023 elején) 73 szegény ország lenne jogosult a G20-ak által javasolt könnyítésekre a keretmegállapodás feltételei szerint. A kínai hitelezők tesznek ki 21%-ot, a Párizsi Klub kormányai 11%-ot, a Világbank és más multilaterális intézményi hitelezők 41%-ot, a kötvénytulajdonosok és a privát hitelezők pedig 23%-ot.[6] Az irodalom szerint azonban nagy a huzakodás Kína és az Egyesült Államok között ebben a kérdésben (is). Az USA azt állítja, hogy Kína a tárgyalások kerékkötője. Ugyanakkor Deborah Bräutigam amerikai kutató tanulmánya szerint Kína eddig felelős szerepet vállalt az adósságelengedésekben. Elvállalta az összes adósságfelfüggesztés 63%-át, holott a hitelekben a részaránya ennél lényegesen kevesebbet tesz ki. Éppen azt tartja méltánytalannak, hogy így a magánhitelezők – bizonyos értelemben – az ő „vállán" állva húznák ki magukat a nehézségekből. Nem vállalják a privát banki hitelezők annak következményét, hogy korábban bizony kockázatos hiteleket nyújtottak; olykor kétségtelenül korrupt vezetéssel bíró fejlődő országoknak…

Alaposan elemezte az adósságkérdést – ezen belül Kína szerepvállalását – a Development Reimagined nevű, a fejlődő országok helyzetével foglalkozó intézet.

[6] Brautigam 2023.

Szerintük, ha a jelen trendet tekintjük, a multilaterális fejlesztési bankok (MDB) lesznek 2028-ra a legsebezhetőbb fejlődő országoknak (V20) a legnagyobb hitelezői. Nehéz indokolni, hogy kimaradjanak az adósságelengedésekből.

Három okkal szokták magyarázni ezt a kimentést kérő álláspontot: az első, hogy az MDB-hitelek olcsóbbak, mint a kínai hitelek, tehát észszerűbb a kínaiakat előbb elengedni, úgy jobban könnyítik a fejlődők helyzetét. A második, hogy szükséges e nemzetközi szervezetek számára az AAA osztályú hitelminősítés, illetve a harmadik, hogy úgyis folyamatosan biztosítanak az MDB-k új hiteleket.

Őszintén szólva kissé nevetséges az AAA minősítés szükségességére hivatkozni. Kik is azok, akik minősítenek? A Standard & Poor's és a Moody's Investors Service meg a Fitch Ratings – magánintézmények? (Azt azért ne mondja senki, hogy az adósságminősítő intézmények ténylegesen fölötte állnak a világ leghatalmasabb gazdasági erejét jelentő vezető országnak… Bár mindenesetre feltehetően olyan tulajdonosi körökhöz tartoznak, amelyek magában az USA-ban is jelentősen megszabják az ország gazdaságpolitikáját, s így külgazdasági politikáját is.) Meglehetősen valószínűtlen, hogy az államközi egyezményeken alapuló multilaterális fejlesztési intézmények – úgymond – csődbe menjenek rossz hiteleik miatt. Az üzleti logika mindenekfelettisége ezen intézményeknek a célját, alapokmányaikban foglalt feladatát kérdőjelezné meg. Igaz, a Világbank és leányvállalatai közül csak az IDA-nál van kifejezetten az alapokmányban foglalva a kedvezményes segítés célja: de csak akarás kérdése lenne az alapítók részéről az alapokmányoknak a helyzethez igazított értelmezése. Természetesen érthető, hogy a *ratingintézményekre* azok a magánhitelezők figyelnek, amelyek ezeket a bankokat is finanszírozzák. Hiszen korántsem csak a már összeadott alaptőkéjük terhére adják a hiteleket, hanem a magánszférától felvett hitelek terhére. Vagyis a tőkeerős pénzügyi körök emelik meg a kamatokat, noha nem valószínű, hogy fennállna ezeknél a nemzetközi intézményeknél a nemfizetés kockázata… Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a Világbanknak és az IMF-nek a legnagyobb részvényese az Egyesült Államok, és láthatólag nem akarja magára vállalni az esetlegesen az adósságelengedésből származó terheket vagy inkább presztízsveszteséget. Annak elismerését, hogy a pénzügyi körök fölötte állnak az állami döntésekkel létrehozott intézményeknek… A minősítésre való hivatkozás tehát csak kibúvó a MDB-k részéről. De hiszen ezt jól tudja minden szuverén adós. A magyar államadósságért felelős magyar kormány is. A magyar államadósság feltételei is – szuverén kibocsátó ide vagy oda – e *ratingintézmények* feltételeihez igazodnak. Csakhogy a mi esetünkben – ahogy minden nem kulcsvalutával rendelkező ország esetében – a dollárban, a nemzetközi valutában fennálló kötelezettségekhez valóban nehéz mindig biztos devizaforrást rendelni. A *ratingintézetek* megítélik

az ország teljesítőképességét… De ez nem lehet probléma az USA számára, amely a nagy nemzetközi fejlesztési bankok fő részvényese…

Ami a hitelfeltételeket illeti, egyébként nem egyszerű az összehasonlítás Kínával például, hiszen az MDB-hitelek országonként is különbözőek. Számos esetet lehet azonban találni, ahol a kínai hitelmegállapodások a legrosszabb helyzetben lévő fejlődő országokkal lényegesen kedvezőbbek a kamatok nagyságában és az igen hosszú lejáratok, a *grace-periodok,* azaz a türelmi idők hosszában, mint az MDB-k által nyújtott hitelek feltételei. Egy 157 országra kiterjedő vizsgálat azt mutatta ki, hogy a kínai hitelek kevésbé voltak feltételekhez kötve, mint az MDB-hitelek. Sőt, volt 30 olyan ország, amely nem jutott MDB-hitelhez, Kínától viszont kapott. (Nem általtjuk magunkat azzal, hogy Kína csupa nagylelkűségből jár el a fenti módon. Nyilvánvalóan stratégiai-gazdasági érdekei fűződnek számos országgal való kapcsolathoz.)

Ami meg azt a megállapítást illeti, hogy a fejlődő országok folyamatosan kapnak hitelt, azért meg kell jegyezni, hogy azokkal a hitelekkel azonnali komoly fizetési kötelezettségek járnak. Ez majdnem a tizedét kiteszi a kapott összegnek – tehát valójában ennyivel kevesebbet kaptak… Holott a Covid idején jelentkező forráshiány óriási volt ezekben az országokban… Mi több néhány ország esetében (Burundi, Csád, Szudán például) egyenesen meghaladta a fizetési kötelezettség a kapott új hiteleket…[7]

Talán levonható a következtetés: az adósságkönnyítések elengedhetetlenek, és az MDB-k részvétele ebben mindenképpen kívánatos lenne. A kérdés természetesen nem egyszerű gazdasági kalkuláción múlik. Jelen időszakban a fejlődő országok 60%-a mindenesetre a csőd szélén áll. Szükséges lenne napjainkban a két nagyhatalom, az USA és Kína kooperatív hozzáállása, konstruktív együttműködése – az egyéb nemzetközi feszültségek enyhítése mellett – ezen a téren is.

Ha csak arra gondolunk, hogy a kilátástalan élethelyzetek mennyire a migráció irányában hatnak, és ez utóbbi mekkora problémát jelenthet a fejlettebb országok, mindenekelőtt az EU számára, világos, hogy *elemi érdeke lenne Európának is* a fejlődő országokban a viszonyok konszolidálása. *Ez tanulmányom második fontos üzenete.*

Nehéz természetesen innen, egy kis kelet-európai országból tanácsokat osztogatni a nagyhatalmaknak. Aligha tőlünk kérdezik meg, hogy mit kellene tenniük. Csak reménykedhetünk – a világ egészének érdekében –, hogy a józanabb szemlélet talán előtérbe kerül a nagyhatalmak döntést hozó köreiben is. Érzékelhető, hogy az Újvilág értelmiségében is vannak ilyen hangok. Kérdés, milyen befolyásuk lesz ezeknek a rétegeknek a tényleges hatalmi centrumokra.

[7] Kebrek–Ryder 2023.

Felhasznált irodalom

Botos K. (1987): *Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány.* Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Botos K. (2020): A koronavírus-válság és a világ régiói. *Polgári Szemle,* 16(4–6), 51–66. Online: https://doi.org/10.24307/psz.2020.1005

Brautigam, D. (2023): The Developing World's Coming Debt Crisis – America and China Need to Cooperate on Relief. *ForeignAffairs.com,* 2023. február 20. Online: https://www.foreignaffairs.com/china/developing-worlds-coming-debt-crisis

Chandrasekhar, C. P. – Ghosh, J. (2021): *The Impasse in External Debt Relief.* Online: https://www.macroscan.org/fet/jun21/pdf/External_Debt_Relief.pdf

Hudson, M. (2022): *The Destiny of Civilisation.* Dresden: ISLET.

Kebret, E. – Ryder, H. (2023): China's Debt Relief Position is Actually Reasonable. *TheDiplomat.com,* 2023. február 22. Online: https://thediplomat.com/2023/02/chinas-debt-relief-position-is-actually-reasonable/

Wirz, M. – Saeedy, A. – Ostroff, C .(2022): Ukraine Takes Unorthodox Pitch to Wall Street to Raise. *WSJ.com,* 2022. október 6. Online: https://www.wsj.com/articles/ukraine-takes-unorthodox-pitch-to-wall-street-to-raise-billions-in-debt-11665026229

Kőrösi István

Az állam és a gazdaságpolitika szerepe a fenntartható fejlődésben

A fenntartható fejlődés feltételrendszere a 2020-as évtizedben

A 21. század harmadik évtizedében, a 2020–2023-as időszakban rendkívül kiéleződtek a feszültségek és a konfliktusok a világgazdasági és a nemzetközi politikai kapcsolatokban. A korábbiakhoz képest olyan új, súlyos problémákkal kell szembenézni világszerte, amelyek az emberiséget létében érintik, fenyegetik. A Covid-járvány, a háborúk, köztük Európában az ukrajnai háború, az ellenőrizhetetlen és kezelhetetlen migráció, az energiaválság, az éghajlati krízis, valamint a nemzetközi pénzügyek válsága alapjaiban rendítette meg a nemzetközi kapcsolatokat és a világgazdaság egész korábbi rendszerét. Ezek a 2020-as évtizedben olyan kumulált válságot idéztek elő, amelyet eddig (2023) nem sikerült kiküszöbölni, sőt megfelelő választ találni sem rá, mert a korábbi erőviszonyok és konfliktuskezelési mechanizmusok felborultak, felborították azokat. Minden téren drámai, alapvető jellemzővé vált az egyensúlytalanság.

Ebben a rövid tanulmányban a fenntartható fejlődés megalapozására vonatkozó gondolataimat foglalom össze, az állam és a gazdaságpolitika szerepére fókuszálva. Mindenekelőtt békére, józan, racionális stratégiákra és új, korrekt konfliktuskezelési mechanizmusokra van szükség, amelyek konszenzushoz vezethetnek. Mindezeket elengedhetetlennek tartom ahhoz, hogy a rombolás helyébe az építés és a fejlődés, a konfrontáció helyébe az együttműködés, az irracionális cselekvés helyébe a racionális stratégiák kidolgozása és megvalósítása lépjen.

A fenntartható és felzárkóztató fejlődés csak észszerű növekedésre, munkahelyteremtésre, szerkezeti modernizációra, egyidejű monetáris és fiskális stabilizációra és jó környezetgazdálkodásra épülhet. Különösen azt kell hangsúlyozni, hogy a fejlődés bázisa csak az emberi méltóság megélését biztosító, társadalmi méretű munkahelyteremtés lehet. Stabil munkahelyek és szociális biztonság nélkül nincs, nem lehet fejlődés, csak

https://doi.org/10.36250/01181_56

további periferizálódás. A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem épülhet restrikcióra, az előbbit csak tartós fejlődés bázisán lehet megvalósítani.

Gazdaságpolitikai szempontból a modernizáció fő tényezőinek tekintendő: 1. a fejlett technológiák átvételének és alkalmazásának ösztönzése; 2. a globális innovációs folyamatokba történő bekapcsolódás; 3. a fejlesztési források biztosítása; 4. a tőkepiacok fejlettsége és működése; 5. a jól képzett és megfelelően motivált munkaerő-állomány kialakítása és hasznosítása. A finanszírozás fontos tényező, de a brüsszeli költségvetés az EU GDP-jének csak kevesebb mint 1%-át teszi ki, s ennek töredéke a fejlesztési támogatás, ezért a Brüsszelből érkező költségvetési transzferek igen fontos, de csak járulékos elemet jelenthetnek a közép- és kelet-európai országok felzárkózásához. Az EU nagy országainak felvevőpiacai jelenleg kevéssé dinamikusak, azaz lassan növekednek, sőt az EU importpiacán elsősorban Kína és a távol-keleti országok törnek előre.

A fenntartható minőségi fejlődés megvalósítása a termelékenység és a foglalkoztatottság növelésének összeegyeztetését igényli. A kvalifikált foglalkoztatás növelése a fejlesztés záloga, a termelékenységet a növekvő és javuló minőségű foglalkoztatottság bázisán lehet és kell elérni. Az erőforrások allokációjában nyilvánvalóan javuló hatékonyságra van szükség. A termelékenység növelése technológiafejlesztést, és nem az ugyanakkora termelés kevesebb munkaerővel való ellátását igényli. A versenyképesség növelése azt jelenti, hogy a piaci szereplők többet ruházzanak be termék- és termelésifolyamat-innovációkba. A szolgáltatási piacokat feltétlenül fejleszteni kell, de a fejlődéshez nem elegendő a piacok megnyitása, sőt gyakran éppen a piachoz jutás feltételeit kell racionálisan szabályozni, azaz észszerű, közérdekű versenyszabályozásra van szükség.

Az EU-ban növekszik a képzésben és a szakképzésben részt vevők száma és aránya, ami nagymértékben hat a gazdasági növekedésre, a termelékenységre és részben a foglalkoztatásra. Az átlagos közoktatási idő egy évvel történő meghosszabbítása folyamatosan a GDP 0,3–0,5%-os növekedését biztosíthatja. Az oktatásra fordított költségvetési kiadások aránya az EU-ban átlagosan kb. a GDP 5%-át teszi ki, a költségvetésekben pedig mintegy 10-11%-kal szerepel. Ennél a világgazdaságban előretörő országok gyakran jóval magasabb arányt valósítottak meg. Az oktatásra fordított közkiadások aránya a 2010-es évtizedben számos EU-országban csökkent, így Németországban, Franciaországban, sőt Ausztriában és Finnországban is. A fejlődés követelményeihez mérten a képzetlenek aránya sajnos túl magas, és ez akadályozza a foglalkoztatás növelését. A kutatásra-fejlesztésre és a versenyképességre vonatkozó lisszaboni célkitűzéseket nem sikerült teljesíteni, ezért prolongálták őket 2020-ra, azonban addigra sem teljesültek. A K+F ráfordítások nemzetközi összehasonlításban

az élenjáró országokhoz képest az EU-országok többségében igen alacsonyak, ami nem ad jó alapot a fejlesztési stratégiák számára.

A humántőke-állomány megfelelő hasznosítása, a versenyképesség javítása csak aktív munkaerőpiaci politikai támogatással biztosítható. A kiszámíthatóság, a szociális biztonság olyan érték, amely a munkaerő mentális és fizikai egészségét biztosítva egyben termelékenységét is növeli. Ehhez nyilvánvalóan intézményi reformokra van szükség. Finnország, Svédország és Dánia az aktív munkaerőpiaci politikát, a képzés-továbbképzés szerves rendszerét, a munkahely-közvetítést, a K+F munkahelyek létesítését ötvözte a megfelelő jóléti biztonsági juttatásokkal. Csáki György rámutat arra, hogy a fejlesztő állam sikere Skandináviában és (a válság előtt) Írországban azt bizonyítja, hogy a határozott állami gazdaságfejlesztési célok nem kizárólag alacsony bérköltségek, hosszú munkaidő, munkavédelem, társadalombiztosítás és a szociális juttatások hiánya/hiányosságai révén valósíthatók meg.[1] Csáki bizonyítja, hogy csak a magas termelékenységű, nagyobb hozzáadott értéket biztosító, humántőke-intenzív termelés vezethet elsősorban sikerre. Ugyanakkor Farkas Beáta jól mutat rá arra, hogy nem várhatjuk, hogy a gazdaság fejlődéséhez szükséges egészséges és képzett munkaerő, a kutatás-fejlesztés kellő szintje, a multinacionális vállalatokra ráépülő, dinamikus kis- és középvállalkozások spontán társadalmi, gazdasági folyamatok eredményeképp rendelkezésre álljanak, létrejöjjenek.[2]

A fejlesztő állam irányvonalát összefoglalva, pontosítva leginkább a fenntartható, minőségi fejlesztést és fejlődést ösztönző államként határozhatjuk meg. Meg kell alapozni a fenntarthatóságot, mivel a rövid távú tűzoltások után a hosszú távú problémakezelés elengedhetetlen (különösen a növekedés és az egyensúly együttes kezelése, az észszerű környezetgazdálkodás és a környezetkímélő technológiák kifejlesztése és elterjesztése, valamint a nagy ellátó rendszerek konzisztens reformja és finanszírozhatósága). A rövid távú programok véget érnek, pozitív hatásuk elmúlik, kifullad (például az árfolyam- és kamatváltozások). A fejlődésnek tartós ívűnek kell lennie, azaz hosszú távú fejlődési trend keretfeltételeinek kialakítására, megalapozására van szükség.[3] A puszta GDP-növekedés helyett a minőségi fejlődésre kell helyezni a hangsúlyt, mivel a GDP növekedése gyakran nem a valódi fejlődés jelzője (például amikor a gépkocsik a közlekedési dugóban kipufogják a benzint, többletköltséget, időveszteséget, környezeti kárt okozva, a GDP-ben viszont ez fogyasztásbővülésként jelenik meg, holott a jólét ekkor nem nő, hanem csökken).

[1] Csáki 2009.
[2] E folyamatokat és összefüggéseket részletesen és mélyen elemzi Farkas 2017.
[3] Halmai 2014.

A fejlődés minőségi jellegének hangsúlyozása több szempontból fontos. A fejlődésnek fenntarthatónak és környezetbarátnak kell (kellene) lennie, nem szabadna túlterhelni sem a természeti, sem a létrehozott infrastrukturális környezetet, és nem szabadna csorbítani a következő generációk létfeltételeit, sem természeti, sem pénzügyi téren. A fenntarthatóság gazdasági, pénzügyi, természeti környezeti és humánerőforrás-feltételeit egyszerre kell figyelembe venni, mert bármelyik tényező szűk keresztmetszete a fenntarthatóságot veszélyezteti, sőt megakadályozza. A minőségi oldal azt is jelenti, hogy a fejlődés minőségileg kedvező struktúrában menjen végbe. Ehhez olyan struktúra szükséges, amelyben felértékelődik a nemzeti, iparági vagy vállalati teljesítmény a világpiacon (ezt jelzi a cserearányok hosszabb távú javulása és a világexportban való részesedés tartós növekedése). Sajnos az Európai Unióban jelenleg (a 2020–2023-as időszakban) a tagországok többségében éppen ennek az ellenkezője megy végbe.

A termelésben megalapozott rentabilitásra, az értékesítésben dinamikus piacokra van szükség. Stagnáló piacokon is előre lehet törni a versenytársak kiszorításával történő térnyeréssel, de ezt sokkal nehezebb elérni és fenntartani, mint a dinamikus piaci szegmensekben, saját innovációval lépni előre. Farkas Péter találó megállapítása szerint a kiszorítás képessége a tőkeerősek privilégiuma.[4] Az innováció lényege az kell hogy legyen, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb termékeket, szolgáltatásokat célszerűbb módon hozzon létre. A fejlődés minősége másrészt jelzi azt, hogy az eredményt az erőforrásokkal való takarékosabb, észszerű gazdálkodás mellett érik el. Ugyanakkora nyereséget eredményező energiamegtakarítás technológiai fejlesztés révén sokkal előnyösebb, mint ugyanakkora többletenergia előállítása. Ráadásul hosszú távon rentábilisabb is, csökkenti a sebezhetőséget, impulzust ad a műszaki fejlődésnek és javítja a külkereskedelmi mérleget. Pozitív az életminőségre gyakorolt hatása is.

A jövő útja – legalábbis a fejlett országokban – nem elsősorban az anyagi termelés és az anyagi javak fogyasztásának növelése, hanem az életminőség javítása (élhető környezet, fontos szolgáltatások elérhetősége, jó közlekedés és infrastruktúra). Ezért nemcsak nem mindegy, hogy a GDP-t milyen struktúrában termeljük meg, hanem létfontosságú az a tény, hogy fejlettebb struktúrában több hozzáadott érték termelhető, magasabb termelékenység érhető el. Kiemelkedő az innovatív termelékenységnövekedés, amely a *know-how* révén biztosítható.[5] Nem elegendő tehát több tőkét befektetni a termelésbe, hanem azt a technológiai fejlesztésre, a humán erőforrás minőségének javítására kell koncentrálni. Ezenkívül az intézmények működésének, az irányítás

[4] Farkas 2011.

[5] Csath 2019.

és a vezetés színvonalának emelésére van (lenne) égető szükség makro- és mikroszinten egyaránt. Az állam gazdasági szerepvállalásának sikerességében nem az újraelosztás mérete a döntő, hanem funkcióinak jó betöltése és összehangolása.

A fejlesztő államnak a környezet gazdagságának felélése nélküli fejlesztésre kell törekednie, amely nem határolja be a jövő generációk cselekvési lehetőségeit. A versenyképesség javításában nagy szerepet játszik a fajlagos költségcsökkentés, ezt azonban a hozzáadott érték növelésével, a technológia fejlesztésével és a termékstruktúra javításával kell elérni.[6] A bérek és a jövedelmek korlátozása tökéletesen járhatatlan út, mert lefelé menő spirálhoz vezet. A beruházások és a fogyasztás csökkenése nyomán visszaesnek az állami bevételek, ami a szándékolt pénzügyi konszolidációt is lehetetlenné teszi a történelmi tapasztalatok szerint. A jóléti rendszerek működtetése feltétlenül észszerű reformokat, intézményi, eszközrendszeri, finanszírozási, ellenőrzési átalakítást igényel, de semmiképpen nem leépítést, hanem átépítést, a jobb működtetés érdekében. A fejlesztési célok elhibázása, meg nem valósítása az állam működési hiányosságaira utal, és a pénzügyi deficitek növekedésével jár. Ez is baj, de a legfőbb probléma a társadalmi deficitek növekedése, az emberek kiszolgáltatottsága. A normatív közgazdaságtan feladata, hogy társadalmi értékeken alapuló normákat, elvárásokat állítson fel, és azok stratégiai megvalósításához nyújtson támpontokat.

A hagyományos állami centralizáció szerepe a múlté, a jelenben és a jövőben a gazdaság működtetésében a társadalmilag elfogadott szabályrendszer és annak betartása, betartatása kerül előtérbe, ami viszont a törvényi, szabályozási, intézményi keretrendszer általános elfogadását és érvényesítését igényli. Hangsúlyozni kell, hogy az állam gazdasági, társadalmi, politikai elfogadottsága a tényleges legitimáció forrása, ezek híján semmiféle stratégia nem vezethet sikerre, nem is hajtható végre. Csaba László szerint a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika gyakorlatában jelentkező inkonzisztenciák, feszültségek okozzák a válságot.[7]

A válságból való kilábalásban és a jövő fejlesztési pályájának megalapozásában világosan meghatározható néhány kulcsterület. A 21. században továbbra is egyre nélkülözhetetlenebb az egészségügy, az oktatás, a tudomány, a K+F, az innováció szerepe, a közművek működtetése, a kultúra szerepe és támogatásának fontossága.[8] Kádár Béla rámutat, és mélyen elemzi, hogy a stratégia elsőrendű célja tehát a humántőke-képzés, az emberi erőforrás fejlesztése. Ez gyökeres változásokat, erőteljes lépéseket kíván

[6] Botos 2000.

[7] Csaba 2014. A válság értelmezéséhez fontos, tisztázó gondolatokkal járul hozzá és a gazdaságfilozófia, a stratégia, a gazdaságpolitika egymásra építésének szükségességét bizonyítja művében.

[8] Kőrösi 2009.

az oktatáspolitikában, a képzési rendszerben, a kutatásban-fejlesztésben. Az ember a legfontosabb tőkeforrás, de nem csak gazdasági lény. Vonzó társadalmi környezet csak az erkölcsi-kulturális dimenzió erősítésével, az oktatáson-szakképzésen túlnövő átfogó neveléssel alakítható ki. Ez viszont sürgeti az erkölcs- és kultúravezérelt fejlődés beindítását, ami egyszersmind versenyképesség-javítási előfeltétel is.[9]

Piaci alapon sok minden nem működtethető. A vízgazdálkodás például sehol nem működik piaci alapon. Erre alapulva ugyancsak nem működnének a német és a francia vasutak, de az EU-beli vasúttársaságok többsége sem (ugyanakkor világosan látszanak a privatizált brit vasutak minőségi romlásának problémái). Németországban a koncesszióban épített autópályákat az állam tartja karban. Az állam kötelezettségeit az elvárások nagyban befolyásolják, a közjó érvényesítését és szolgálatát várják el tőle. A legitimáció alapja a minél erősebb érték- és érdekszövetség a társadalomban és a gazdaságban. A tőkebefektetők rendszerint a kisebb, a munkavállalók, a fiatalok és a nyugdíjasok a szélesebb, aktívabb állami szerepvállalásban érdekeltek. Ugyanakkor a befektetők is válság idején az állam mentőövében reménykednek. Nyereséges időszakokban a profitot magánosítani törekszenek, a kockázatokat és a veszteségeket pedig mindig „államosítani" akarják, azaz a költségvetésre kívánják terhelni. Ennek szembetűnő példája a 2008-ban kezdődött válságban és utána nemcsak az Egyesült Államok, hanem Nagy-Britannia, Németország és Franciaország is. A 2020 utáni válságos pénzügyi időszakban ismét ugyanennek a tanúi vagyunk.

Korunk gazdaságában világgazdasági és nemzetgazdasági szinten egyaránt differenciáló mechanizmusok működnek, amelyeket érdekek mozgatnak. Ezek miatt megnőtt a technológiai és a költségverseny fejlettségi szakadékot mélyítő hatása. Az államok mozgástere a globalizáció folyamatai és a multinacionális vállalatok világméretű stratégiája és szerepe következtében beszűkült, az állami tulajdon nagymértékben leépült, a standard színvonalú vagy azt el nem érő munkaerő kiszolgáltatottsága és leépítése megnőtt, sőt a középosztály jelentős leszakadásának vagyunk tanúi Európában, sőt világszerte. A gazdasági döntések nemcsak gazdasági, hanem társadalmi következményekkel is járnak. A vállalatok szerepe ugyanakkor változatlan abban az értelemben, hogy fő célként a profitmaximalizálásra törekednek. (Kivéve a nonprofit cégeket.) A piac önmagában nem képes, nem is lehet feladata, hogy a szerteágazó és jövőre ható társadalompolitikai, családvédelmi és környezetvédelmi szempontokat megvalósítsa. Ennek érvényesítése a társadalom- és gazdaságpolitika feladata. Ennek arra kell hatnia, hogy a gazdasági szereplők felelősen, kreatívan, kooperatívan cselekedjenek, és ez a magatartásmód

[9] Kádár 2008.

általánossá váljon, és meg is érje számukra, azaz a szabályozási rendszer ne büntesse, hanem előmozdítsa a felelős gazdálkodást.

A világ és a nemzetgazdaságok pénzügyi rendszere nem semleges, hanem jelenlegi formájában a fenntarthatatlan fejlődésre ösztönöz, sőt kényszerít. Farkas Péter szerint „az immár fenntarthatatlan neoliberális modellben az állami bevételek szükségszerűen elmaradnak a kiadásoktól, ugyanakkor gyengül a kormányzatok manőverező képessége".[10] A polgárok jóléte szempontjából fontos lenne, hogy az állam ne elsősorban elvegye a gazdálkodói és a munkajövedelmek növekvő részét, hanem hatékonyan működjön közre abban, hogy segítse a becsületes jövedelmen alapuló egyéni megtakarításokat, s tulajdonossá váljanak az emberek. A 2020–2023-as időszak pénzügyi folyamatai újra alátámasztják ezt a megállapítást.

Jelenleg a világban gyakran összekapcsolódik a hanyatló állam és a torz piac negatív párosa. A 2008–2009-es válság és a 2010-es évtized fejleményei is nyilvánvalóvá tették, hogy az állam és a piac diszfunkciói, torzulásai felerősítik egymást. Az állam gyenge működése a deficitek növekedésében, a foglalkoztatási helyzet romlásában, a fejlesztési célok el nem érésében nyilvánul meg. Az állam korábbi működtetési koncepciói a 21. században nem működnek (a hagyományos éjjeliőri, gondviselői funkció). A fejlesztési funkció kerül előtérbe, de fontos hangsúlyozni, hogy ebben is erősödik az állam közvetett, a tudományos-műszaki fejlődést és innovációt ösztönző szerepe. A modern államnak fontos funkciója a gazdaság jó működéséhez egyre nélkülözhetetlenebb infrastruktúra (közszolgáltatások, közművek) jó színvonalának biztosítása, megfelelő kiépítettségben, minőségben és áron. A társadalom igényli az oktatás, az egészségügy minél gyorsabb fejlesztését. Az államnak bizonyos dimenziókban a fejlesztési szerepe is kiemelkedően fontos (lenne): alapkutatások, kultúra, területfejlesztés. Az állam szerepvállalását igénylő közcélok nem csökkentek, hanem hangsúlyosabbá váltak, ami a közpénzek jobb felhasználását, strukturális átrendezést és az elköltés sokkal hatékonyabb ellenőrzését igényli. Botos Katalin átfogóan elemzi a közpénzügyek kérdéseit, az államháztartás és -adósság összefüggéseit, a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi pénzügyek problémakörét.[11]

Világszerte az államok működésének problémája, hogy a közigazgatás mérete túlburjánzott, fenntartási költségei az inflációt meghaladóan növekedtek, a közpénzek felhasználásának hatékonysága romlott. Persze a közigazgatás méretét is az ellátott feladatokhoz és azok színvonalához kell mérni. A kritikák megalapozottsága inkább abban áll, hogy a *„state administration"* szó szerinti adminisztrációs ráfordítása messze meghaladta az állami kiadások növekedési ütemét. Az elosztási és a kiegyenlítő

[10] Ennek következményeit részletesen elemzi Farkas 2011.

[11] Botos 2011.

funkcióval szemben a fejlesztést generáló funkciókat kell (kellene) erősíteni. Ez növelhetné az állam elfogadottságát, legitimációját. Mindez összefügg a mindenkire érvényes törvényes rend és szabályozás egységes alkalmazásával. Az indokolatlan mentességek és kivételek (kedvezmények) felszámolásával az adó- és járulékkulcsok csökkenthetők, miközben az ebből származó bevételek összege növekedne. Vagyis nem az adókulcsokat kell növelni, hanem az adóbevételek összegét. Ez pedig elválaszthatatlan a gazdasági aktivitás serkentésétől. Ehhez a belföldi megtakarítások növelésének ösztönzésére és gyors hazai reálberuházásokká változtatására lenne szükség, mivel ez gyarapítja a nemzeti vagyonállományt. Botos Katalin ugyanakkor rámutat, hogy „a tartós külső finanszírozás azonban a nettó nemzeti vagyon csökkenését jelenti".[12]

A gazdasági döntések mindig társadalmi következményekkel is járnak. A piac ezek figyelembevételére csak nagyon korlátozottan képes, nem is erre hivatott, nem ez a funkciója. Fontos tényező egyébként, hogy a piac jó működése az állami voluntarizmus ellen hat, azaz jelző és visszajelző szerepét érdemes erősíteni azokon a területeken, ahol a kereslet-kínálat szabályozó ereje megfelelően működik, ahol viszont nem, ott állami beavatkozás és észszerű szabályozás, gyakran az állam jelentős szerepvállalása szükséges.

A globalizáció, az állam szerepe és a versenyképesség erősítésének összefüggései

A globalizáció fő folyamatai és a multinacionálisok világdimenziójú tevékenysége alapvetően befolyásolja, jelenleg nagymértékben behatárolja az államok tényleges, *de facto,* sőt nemzetközi szerződések révén *de jure* cselekvési lehetőségeit. Az államok összefonódása révén függőségük is növekszik, az aszimmetrikus függőség az erősek javára szolgál, a gyengébbeket hátrányosan érinti. A nyitottság révén tovább csökken az államok belgazdasági szabályozási mozgástere, sőt a bel- és a külgazdaság elválaszthatatlanná vált egymástól. Az ebből levonható következtetés nem a nyitottság és a világgazdasági beágyazottság csökkentése, hanem a gazdaság versenyképességének, alkuerejének és így pozíciójának megerősítése. A nyitott piacok és a konvertibilis valuták korszakában felértékelődik az országok gazdaságpolitikájának minősége, az értékrendszer és az érdekek képviselete, az intézményrendszer és az eszköztár fejlődést előmozdító szerepe. A szabályozás elveit és lényegét illetően a nemzetközi viták

[12] Botos 2005.

folytatódnak, sőt kiéleződnek abban a tekintetben, hogy az állam beavatkozzon-e, miképpen, milyen mértékben és milyen eszközökkel a piaci folyamatokba. Az nyilvánvalónak tűnik, hogy minél konzisztensebb, értékalapú a gazdaságpolitika, annál inkább vezethet sikerre a minél szélesebb körben elfogadott közös értékrendszer alapján. Jelenleg, a 2020-as években az Európai Unióban éppen a korábbi közös történelmi értékrendszer nagymérvű eróziójának vagyunk tanúi, annak súlyos negatív hatásaival együtt.

Az állam fejlesztést generáló szerepének megvalósítását igen sok tényező behatárolja, a korlátok a legutóbbi években is egyre keményebbé váltak. A már elemzett problémák megoldását nagyon megnehezíti, hogy a fejlesztési stratégiák megvalósításának időhorizontja kitolódott. Az állami stratégiák sikere nagymértékben azon múlik, hogy a vállalatok milyen tudástőkével rendelkeznek, és azt hogyan hasznosítják. Az előrelépés kulcsát a tudástőkét jól hasznosító, versenyképességüket növelő vállalatok jelentik.[13]

Makroszinten az orvos- és tanárképzés, a mérnöki és informatikusképzés fellendítése, a minőségi tudományos kutatói állomány fejlesztése, az infrastruktúra szanálása egyre nagyobb tőkeigényt támaszt. A megtérülés csak hosszabb távú és gyakran nem közvetlen. A beruházások, a munkahelyteremtés és a növekedés összefüggései minden korábbinál bonyolultabbá és áttételesebbé váltak.[14] A fejlesztési stratégiák finanszírozásához nagyobb hazai megtakarítóképességre és ösztönzésre (reálkamat) van (lenne) szükség. A nemzetközi verseny intenzitása tovább nő, minél kisebb és nyitottabb egy ország, a strukturális alkalmazkodásban annál több igazodási kényszer nehezedik rá. A fejlesztő állam sikerei (Skandináviában, Dél-Koreában és másutt) és kudarcai (Latin-Amerika sok országában) arra figyelmeztetnek, hogy igen sok függ attól, hogy az állam képes-e, és mennyiben képes felismerni és megvalósítani a közjó szolgálatát, mennyiben tud a társadalomban problémamegoldásokra, kezdeményezésekre ösztönző keretfeltételeket teremteni, és az innovációs láncolat szerves egészének kiépülését előmozdítani. Amíg nem, addig a konjunkturális válságon túl a strukturális válság is megmarad. Az előbbi rövidebb távon is orvosolható, az utóbbi közép- és hosszú távú horizontot igényel.

A minőségi fejlődés érdekében az államnak a humánökológiai szempontra kellene érdemben építenie: ember és természet viszonya, az élő és a tárgyiasult környezet védelme, a közösségi infrastruktúra gyarapítása felélés helyett, a pazarló anyagi fogyasztás helyett a jóllét maximalizálása. Az ilyen irányú fejlesztés a fenntartható gazdasági növekedés szempontjából is kedvező tendenciákat indíthatna el. A humán

[13] Katona 2018.
[14] Kőrösi 2009.

tőke értékteremtő képességének növelésében és a fenti folyamatokba való beillesztésében az államokra, a vállalatokra és az egyénekre egyaránt fontos szerep hárul.[15] A nemzetállamok mozgásterét a globalizáció folyamatai nagymértékben beszűkítették, és továbbra is korlátozzák, ezért megnőtt a nemzetállamok észszerű nemzetközi együttműködésének szükségessége. A nemzetállamok ugyanakkor versenyeznek is egymással az észszerűbb *policy-mix* kialakításában. Az észszerűbb, a minőségi fejlesztést ösztönző gazdaságpolitika a nemzetközi versenyben történő felzárkózás kulcsfontosságú tényezője.[16]

A német, osztrák, holland gazdaságpolitika szerint a stabilitásorientált irányvonal biztosíthatja leginkább a gazdaság jó működésének feltételeit. (Jelszószerűen: „stabilitással a növekedésért.") Ennek igazolását abban látják, hogy a pénzügyi konszolidáció és stabilizáció bázisán, alacsony infláció mellett érdemesebb és kiszámíthatóbb megtakarítani és beruházni. A versenytársakhoz képest alacsonyabb költségnövekedés nagyobb jövedelmezőséget és jobb versenyképességet biztosít. A francia és a mediterrán irányvonal sokáig a növekedés ösztönzésére helyezte a hangsúlyt, vállalva a nagyobb államháztartási deficitet és nemzetközi fizetésimérleg-hiányt, valamint a gyakran magasabb ütemű inflációt is. Emögött az a koncepció állt, hogy az államnak a növekedésösztönzésre kell koncentrálnia a beruházások növelése és a munkahelyteremtés érdekében. Ha nincs elegendő saját forrás, akkor hitelfelvétellel, adósságnövelés árán is lehet konjunktúrát ösztönözni. Abban a reményben költekeztek túl és adósodtak el az államok, hogy a pótlólagos növekedés hasznából több állami bevétel, főleg adóbevétel keletkezik, amelyből vissza lehet fizetni a hiteleket, és szanálni lehet a költségvetést, s egyúttal a magasabb ütemű növekedés haszna is megmarad. (Jelszó: „növekedéssel a stabilitásért.") Ismeretes, hogy ez utóbbi koncepció nem vált be. Az államháztartási deficitek tartóssá váltak, és kumuláltan nagy adósságállományok alakultak ki. Korunkban a pénzügyi egyensúlyhiányok drámaian megnőttek, és ennek következtében a magas adósságteher miatt csökkennek a növekedés és a fejlesztés forrásai, ezért a pénzügyi konszolidáció elengedhetetlen (lenne).

Több mint negyedszázaddal ezelőtt Európa nyugati felében és a kelet-közép-európai országokban egyaránt nagy várakozásokkal, reményekkel és illúziókkal tekintettek a rendszerváltás nyomán létrejött új helyzetre, amelyre nem voltak, nem lehettek megfelelően felkészülve. A nyugat-európai országok alkalmazkodó politikai partnereket, a vállalatok új, olcsó, kedvező termelési telephelyeket és könnyen meghódítható új piacokat reméltek Kelet-Közép-Európában. A működőtőkeberuházásoknak a magyar vállalatok növekedésében játszott szerepét részletesen

[15] Kőrösi 2016.
[16] Porter 1998.

elemzi Katona Klára.[17] A térség keleti felének országai gyors felzárkózásban, mielőbbi integrációban és a Nyugathoz hamar közelítő életszínvonalban bíztak, s azt remélték, hogy mindez nagyobb megrázkódtatások, bizonytalanságok és túl nagy áldozatok nélkül elérhető. 33 évvel később, 2023-ban megállapítható, hogy az átalakulás terhei és költségei a vártnál nagyobbak lettek Kelet-Közép-Európában.

Gazdasági, pénzügyi téren valamennyi EU-tagország fő feladatai közé tartozik kitalálni, miként lehetne egyszerre biztosítani a fenntartható, hosszú távon stabil, jó (javuló) struktúrában végbemenő, környezetbarát és versenyképes fejlődés keretfeltételeit a pénzügyi fenntarthatóság, majd a fiskális és monetáris stabilitás egyidejű megteremtésével együtt.[18]

Európa gazdasági, pénzügyi pozícióinak javításához átfogó, a fenntartható fejlődés feltételrendszerét megteremtő gazdaságpolitikára van szükség. A visegrádi országokban különösen a felemelkedés kulcstényezőire kell összpontosítani a felzárkózás érdekében.[19] Tartós fejlődést kell indukálni, a növekvő gazdaságban keletkező jövedelemnövekedés alapot teremthet a belföldi megtakarításokra, amelyeket minél hatékonyabb reál- (termelési) beruházásokra kell fordítani. Észszerű szabályozással biztosítani kellene, hogy a termelés profitrátája magasabb legyen, mint a hitelkamatok. 2023-ban egyértelműen megállapítható, hogy csak a stabilitásorientált államháztartás felé haladó és egyúttal a gazdasági fejlődést ösztönző, a tartós növekedési pályára állítást megvalósító konzisztens gazdaságpolitikai stratégia vezethet sikerre.

A szerves fejlődés megalapozásának döntő tényezője a humán erőforrás fejlesztése, ez a hatékony foglalkoztatásnövelés bázisa. A közoktatás, a tudomány, a kutatás-fejlesztés, a kultúra és az innováció egységes láncolatot alkotva, együtt határozza meg az országok fejlesztési kilátásait. Ezekre a területekre a két világháború között éppen a világgazdasági válság körüli években Magyarország és Finnország költött relatíve a legtöbbet, akkori nemzeti jövedelmük mintegy 15%-át. (Ez a jelenlegi GDP-adatokkal nem hasonlítható össze, de a mostani kiadásoknál nagyságrendileg nagyobb arányt jelentett.)

Korunkban az országok felemelkedése és versenyképessége négy fő terület fejlődésétől függ: 1. az egészségügy; 2. az oktatás, tudomány, kutatás-fejlesztés és innováció; 3. az infrastruktúra, különösen a közlekedés és az információs és kommunikációs technológia; és 4. a környezetgazdaság fejlődési dinamikájától. Mindazok az országok felemelkedtek, amelyek ezeket a kulcsterületeket dinamikusan fejlesztették, és mindazok hanyatlottak, amelyek ezeket elhanyagolták.[20] E négy terület

[17] Katona 2015.
[18] Halmai 2014.
[19] Vida 2015.
[20] Kőrösi 2016.

Kelet-Közép-Európában és különösen Magyarországon rendkívül gyengén finanszírozott, még a hasonló fejlettségű országok átlagához viszonyítva is. A felzárkózás megalapozásánál, az államháztartási kiadások tervezésénél ezzel sürgősen számolni kellene. A magyar gazdaság versenyképességének javítása átfogó koncepciót és konzisztens stratégiát igényel.[21]

Az Európai Unióban, benne Magyarországon is súlyos gondot jelent, hogy a tagországok jó része az említett területek fontosságának hangsúlyozása ellenére a megtermelt GDP-jéhez viszonyítva 2018-ban kevesebbet költött egészségügyre, oktatásra és környezetvédelemre, mint 2008-ban a válság előtt, illetve 2009-ben a válságban. Az egészségügyre Magyarország 2008-ban GDP-jének 4,9%-át fordította, 2009-ben 5,2%-át, 2018-ra ez az arány a GDP 4,7%-ára csökkent. Oktatásra Magyarország 2008-ban a GDP 5,3%-át költötte, 2009-ben 5,4%-ot, 2018-ban pedig 5,1%-ot. A környezetvédelmi kiadások aránya a GDP-hez viszonyítva Magyarországon a 2008. és 2009. éves 0,6%-ról 2018-ra 0,4%-ra csökkent (2020-as Eurostat-adat).

Ezek a kedvezőtlen tendenciák több EU-országban is jelentkeznek. 2008–2018 között az egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított részaránya Magyarországon kívül még 7 EU-országban csökkent (a mediterrán és a balti országokban). Az oktatási kiadások a GDP-hez mérten 2008–2018 között az EU-ban 9 országban nőttek (a skandináv országokban, Ausztriában, Belgiumban, Németországban, Horvátországban és Romániában), a többi 19 tagállamban viszont mindenütt csökkentek. A környezetvédelmi kiadások/GDP-arány Magyarország mellett még további 16 EU-tagországban csökkent. E területek súlyának csökkenése hozzájárul Európa térvesztéséhez a világgazdaságban (2020-as Eurostat-adat).

Európa világgazdasági pozícióinak alakulása szempontjából döntő fontosságú az Európai Unió kereskedelmének alakulása, mind az Európai Unión belül, mind a külső kapcsolatokban. Az intra-EU-kereskedelemnek a 2007–2016-os időszakra vonatkozóan rendkívül részletes és alapos elemzését nyújtja Éltető Andrea, a meghatározó tényezők összefüggéseinek bemutatásával.[22]

Korunkban négy fő folyamat zajlik: 1. a globalizáció; 2. az integráció; 3. a nemzetállamok szerepének átalakulása; 4. a regionalizmus és a szubregionalizmus erősödése. A globalizációnak, a világméretű összefonódás, az egymásrautaltság és a függési rendszerek kialakulásának és erősödésének egyaránt vannak pozitív, semleges és negatív hatásai. Pozitív hatású a fejlődésre: a tudományos vívmányok, az orvosi technika, a gyógyszerek, a K+F eredményeinek világszintű elterjedése, az információs és kommunikációs technikák globális elérhetősége, a földrajzi távolságok

[21] A teendőkről komplex elemzést nyújt Szalai–Kolozsi 2017.

[22] Éltető 2018.

összezsugorodása – a légi közlekedés révén globálisan, a korszerű közúti és vasúti hálózatok révén lokálisan –, a távolsági turizmus lehetőségei, az egyének és a vállalatok nemzetközi mozgásterének növekedése, a szabad pénzváltás és pénzátutalások lehetősége, és hosszan sorolhatjuk tovább. E pozitív vívmányokhoz való hozzáférés nagyban javította az élet minőségét az elmúlt évtizedekben, ugyanakkor a hozzáférés lehetőségei egyenlőtlenek és a differenciálódás is felgyorsult a világgazdaságban.

Az Európából kiáramló külföldi közvetlen beruházások (FDI) egyszerre jelentik a tőke, a technika és a munkahelyek exportját, a beruházások és a munkahelyek külföldre telepítését, de egyúttal új hazaiakat is teremtenek, nagyságrendben kisebb számban, de jóval nagyobb hozzáadott értékkel. A vállalatoknak versenyképességük javításához a termelési értékláncok egyre magasabb szintű szegmenseibe kellene és érdemes bekapcsolódniuk.[23]

A 2008–2009-es válságon túljutott a világ, de gyökerei megmaradtak, és végigkísérték a 2010-es évtizedet. A gazdasági, pénzügyi válságok történelmi gyökerei mélyre nyúlnak, kezelésük mindig igen fájdalmas volt és súlyos következményekkel járt.[24] Véleményem szerint a világgazdasági válságjelenségek, torzulások, az érdek- és erőviszonyok átrendeződése a mélyben lezajló folyamatokban nagyban hozzájárult a 2020 utáni válságok és konfliktusok kirobbanásához. A reálgazdasági növekedés beruházásokat igényel. Ehhez tőkére, a beruházások megtérülését biztosító környezetre, vásárlóerő-növekedésre és piacbővülésre egyaránt szükség van. A beruházások növelését reálmegtakarításokra kellene alapozni, mert a kizárólag hitelből való növekedés korszaka lejárt. A beruházások azonban csak akkor valósulnak meg, ha a várt (kalkulált) jövőbeni nyereség biztosított, azaz megéri beruházni. A másik fontos feltétel a piacok bővülése. Csak akkor érdemes bővíteni a termelést, ha a piacokon a felvevőképes, azaz fizetőképes kereslet növekszik. Ennek biztosításában a nemzetgazdasági ösztönző gazdaságpolitikának és az előretekintő, stabilan jól kalkuláló vállalati politikáknak döntő szerepe van.

A fenntartható fejlődés biztosításához fontos figyelembe venni, hogy minőségi változások mentek végbe a gazdasági-társadalmi struktúrákban. A nem anyagi javak és szolgáltatások súlya és jelentősége megnőtt a termelésben és a fogyasztásban. A növekedés mennyiségi alakulásán túl mindinkább a komplex fejlődésre helyeződik a hangsúly. Ez a gazdasági, társadalmi és környezeti tényezők együttes figyelembevételét és összhangját igényli.

[23] Szalavetz 2019.

[24] A 20–21. századi világgazdasági és pénzügyi válságok és a válságkezelés történelmi tapasztalatait elméleti, gazdaság- és pénzügypolitikai összefüggéseikkel együtt rendkívül alaposan és mélyen elemzi a máig ható tanulságokkal Schlett 2020.

Az országok jóléte és jövője szempontjából kulcskérdés, hogy lesz-e elég munkahely és megfelelően kvalifikált munkaerő. A munkahelyteremtést a termelési költségek és a piacbővülés alakulása mellett a technológiák és a nemzetközi munkamegosztás alakulása is jelentősen befolyásolja. A munka jövőjével kapcsolatban az oktatás-képzés, a továbbképzés, a szakképzés színvonala és struktúrája döntő jelentőségű.

A tartós növekedés elérésének fontos kérdése, hogy miként alakul a potenciális növekedés trendje, és hogyan viszonyul ehhez a ténylegesen megvalósuló (aktuális) növekedés. Az utóbbi tartósan nem haladhatja meg az előbbit. Ha igen, akkor trendváltásról kell beszélni. A gazdaságpolitikának a gyakorlatban a rendelkezésre álló növekedési potenciál minél jobb kiaknázására kell (kellene) törekednie.[25]

A fejlődés pályafüggősége és az útválasztás problémája egyszerre van jelen az országokban. A növekedés tényezőire jól építő, ösztönző gazdaságpolitika tágíthatja a mozgásteret. Ez azért is fontos, mert válság esetén növeli az országok védekező- és ellenálló képességét (rezilienciáját és rezisztenciáját).[26] Ezért a tudásalapú gazdaság és társadalom kiépítése egyben a fenntartható gazdasági növekedés biztosításának és felemelkedésnek a legjobb útja is.

Összefoglalás és következtetések

Tanulmányomban a fenntartható fejlődés fő elméleti, makrogazdasági és gazdaságpolitikai tényezőinek összefüggéseit elemeztem. Záró következtetéseim a következők:

Lehetséges-e és szükséges-e a gazdasági növekedés korunkban, nem terheli-e meg végzetesen Földünket? Lehet-e egyáltalán tartós, hosszú távon fenntartható növekedés véges, korlátos erőforrásokkal rendelkező Földünkön? A válasz lényege, hogy a GDP növekedése úgy is végbemehet, sőt egyre inkább úgy kell megvalósítani, hogy a termelés értéke ne többletanyag és energiaráfordítás mellett nőjön, hanem ugyanannyi vagy egyre kevesebb nyersanyag- és energiafelhasználással állítsunk elő egyre több hozzáadott értéket, kvalifikáltabb munka, *know-how* révén, azaz tudásigényes termeléssel. 100 egységnyi előállított értékben egyre kevesebb legyen a nyersanyag és az energia értéke, és minél több a hozzáadott érték. Így a nem anyagi termelés és szolgáltatások értéke és aránya nőhet a GDP-hez viszonyítva. Korunkban már egyre inkább indokolt a növekedésen a fenntartható fejlődést érteni. (Ha így értjük, akkor a növekedés fogalma továbbra is jól használható.)

[25] Halmai 2014.
[26] Halmai 2020.

A II. világháború után a keynesianizmus, majd a neokeynesianizmus, a modern növekedési elméletek, az institucionalizmus, a behaviorizmus és a monetarizmus egymással vitatkozva, gyakran szöges ellentétben számos fontos szemponttal járultak hozzá a növekedés elemzéséhez, és fontos gazdaságpolitikai üzeneteket is megfogalmaztak. Úgy gondolom, hogy az elméletek terén is jelentős fejlődés tanúi vagyunk. Részint az elemzések történeti, matematikai-ökonometriai, multidiszciplináris eszköztára bővült és komplexitásuk növekedett. A növekedés egyes tényezőinek hangsúlyozásától az út korunkra elvezetett a fejlődés-gazdaságtanig, sőt a gazdaságon túlmenő komplex fejlődéstan létrejöttéhez, amely a gazdasági fejlődés vizsgálatát holisztikus szemléletben szervesen összekapcsolja a történelmi, társadalmi, szociológiai, társadalompszichikai és etikai tényezők vizsgálatával.[27]

Európában különböző fejlődési-fejlesztési modellek léteznek egymás mellett. A „stabilitással a növekedésért" mottó alapján működik a rajnai modell, főleg Németországban, Ausztriában és Hollandiában. Ennek pillére a gazdasági és pénzügyi stabilitás, amelyben a gazdaságpolitikát a gazdasági-pénzügyi egyensúlyra törekvés, a kiszámíthatóság, az alacsony infláció és a magas szintű foglalkoztatás, a külkereskedelmi és fizetésimérleg-egyensúly vagy -többlet elérésére való törekvés jellemzi. A stabilitást fontos növekedésösztönző tényezőnek tekinti, és az alacsony infláció egyúttal költség- és versenyképességi előny a nemzetközi versenyben, a magasabb inflációjú országokhoz képest.[28]

A mediterrán modell (főleg Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában) a növekedésösztönzésre épít, az állam aktív és gyakran közvetlen szerepvállalását tartja szükségesnek. Deficitfinanszírozást, államháztartási hiányt és nyomában adósságfelhalmozást is vállalva, abban a reményben, hogy a mesterségesen generált pótlólagos GDP-növekedés hasznából, az így megnőtt adókból szanálni lehet a költségvetést, és a pótlólagos növekedési ütem is fennmaradhat. A hitelből megvalósított beruházások és munkahelyek révén megnőhet a foglalkoztatás. Így a foglalkoztatás bővítése nyomán emelkedik a munkavállalók jövedelme és fogyasztása, ezáltal megnőnek az állam szja- és áfabevételei is. A mediterrán modell jelszószerűen: „növekedéssel a stabilitásért."

A közép- és kelet-európai út 30 éve, az 1989–1990-es rendszerváltás nyomán jött létre. A rendszerváltó országokat közös és eltérő vonások egyaránt jellemzik. Közös vonás a polgári parlamentáris demokrácia, a többpártrendszer, a demokratikus

[27] A fenntartható gazdaságtan elemzése és a jövő megalapozása szempontjából a legalapvetőbb átfogó műveknek tartom: Virág 2019; Matolcsy 2022.

[28] Az államháztartás és tényezőinek összefüggéseit, a szakpolitikák alkalmazását és hatását részletesen és mélyen elemzi Schlett 2018.

intézmények, a piacgazdaság útjára történt visszatérés és a kelet–nyugati kettéosztottság felszámolása saját erőfeszítések és döntően saját teherviselés révén. Az EU-integrációhoz való szoros kapcsolódást, társulást, majd csatlakozást szintén elsősorban a közép-kelet-európai országok kezdeményezték, majd az átalakulási folyamat terheit legnagyobb részben maguk fedezték, míg a béke, az integráció és a térség piacbővülésének osztalékát döntően az EU és vállalatai kapták meg. A térség országai a hitelfelvételek nyomán folyamatosan kamatokat és törlesztést fizetnek, a külföldi közvetlen beruházások (FDI) működése kapcsán pedig nagymértékben megnőtt a profitrepatriálás, ami a jövedelemkiáramlás fő tényezője. Közép- és Kelet-Európa hátránya, hogy nem tudott szervesen kifejlődni és kiteljesedni a szociális piacgazdaság rajnai modellje. (A skandináv és az angolszász modell pedig még kevésbé alkalmazható térségünkben, ezért e tanulmányban ezeket nem elemeztem.) A felzárkózás érdekében jelentős gazdaságpolitikai lépéseket tesznek a térség országai, a lemaradás több tényezője viszont fennmaradt: alacsony, sokáig csökkenő bérhányad, strukturális fejlettségi különbségek, a szakképzett munkaerő jó részének elvándorlása, a hazai megtakarítások és a saját forrású beruházások nem elegendő volta. A kelet-közép-európai országok között jelentős történelmi különbségek vannak, eltérő évszázados, sőt évezredes gyökerű fejlődési sajátosságok nyomán. Gazdasági és társadalomszerkezeti, intézményi, kulturális és civilizációs hozományuk eltérő volt. A rendszerváltás utáni közös kérdésekre ezért különböző gazdaságpolitikai válaszokat adtak. Forrásaikat is másképpen hasznosították. Lengyelország sikeresen elkerülte a recessziót a 2008–2009-es válság idején. Csehországnak sikerült újraélesztenie és modernizálnia hagyományos történelmi iparágait, Magyarország pedig 2010 után igen eredményes volt az új munkahelyek teremtésében.

Korunkban a gazdasági és a társadalmi fejlődés meghatározó tényezőjévé vált az emberi erőforrás, amely a tudás- és értékteremtő társadalom alappillére, ezért annak képzése, megbecsülése és megfizetése alapvetően fontos. Ezzel ellentétes, hogy az USA-ban az 1970-es évek közepe, Európában az 1980-as évek eleje óta a gazdasági növekedés haszna több mint 90%-ban a népesség leggazdagabb 1%-ának jut, ami a jelenlegi újraelosztás rendkívül igazságtalan és káros voltát tükrözi.

Közép-Európa sorsát a 21. század harmadik évtizedében új erőviszonyok, adottságok, jó gazdaságpolitikával általunk fokozatosan tágítható keretek határozzák meg. A globalizáció kihívásai és feltételrendszere nemcsak kényszereket jelent, hanem az új gazdaságpolitikai válaszok keresésének szükségességét is a követhető fejlődési út kialakításában.

Felhasznált irodalom

Botos J. (2000): Versenyképesség-elemzés: Fogalmi körüljárás, hazai esélyek. In Farkas B. – Lengyel I. (szerk.): *Versenyképesség – regionális versenyképesség.* Szeged: JATE Press, 218–234.

Botos K. (2005): Piac és államtörténeti áttekintés. In Botos K. – Kőrösi I.: *Nemzetközi gazdasági ismeretek.* Budapest: Szent István Társulat, 325–349.

Botos K. (2011): *Pénzügypolitika – gazdaságpolitika.* Budapest: Tarsoly.

Csath M. (2019): *Bevesszük a kanyart? Tudás-érték-jövő.* Budapest: Kairosz.

Csaba L. (2014): *Európai közgazdaságtan.* Budapest: Akadémiai.

Csáki Gy. szerk. (2009): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban.* Budapest: Napvilág.

Éltető A. (2018): Az Európai Unión belüli kereskedelem a válság után. In Éltető A. – Szijártó N. (szerk.): *Változó Európa a változó világban.* Budapest: MTA KRTK VKI, 157–188.

Farkas B. (2017): *Piacgazdaságok az Európai Unióban.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634540304

Farkas P. (2011): *A világgazdaság ingatag helyzetének mélyebb okairól.* Budapest: MTA VKI.

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban.* Budapest: Akadémiai.

Halmai P. (2020): *Mélyintegráció.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634545569

Katona, K. (2015): How Components of FDI Impacted the Growth of Hungarian Companies During the Last Two Decades. In Katona K. – Kőrösi I. (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázada a rendszerváltás után.* Budapest: Pázmány Press, 123–140.

Katona, K. (2018): Impact of Knowledge Capital on the Production of Hungarian Firms. *International Advances in Economic Research,* 24, 135–146. Online: https://doi.org/10.1007/s11294-018-9684-x

Kádár B. (2008): Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle,* 53(2), 171–182.

Kőrösi, I. (2009): Growth, Financial Disequilibria, Employment and Competitiveness – Past and Future. *Heller Farkas Papers,* (1), 111–132.

Kőrösi, I. (2016): The Renewability of the Social Market Economy in the European Union. *Kritische Zeiten,* 7(1–2), 2–19.

Matolcsy Gy. (2022): Új fenntartható gazdaság (Tézisek). In Baksai G. – Matolcsy Gy. – Virág B. (szerk.): *Új fenntartható közgazdaságtan: Globális vitairat.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Porter, M. E. (1998): *The Competitiveness of Nations.* London: MacMillan.

Schlett A. (2018): *Államháztartás és szakpolitikák.* Budapest: Pázmány Press.

Schlett A. (2020): Három nemzedék: Helyreállítási periódus, és ami utána következik. In Katona K. (szerk.): *Növekedésösztönzési kísérletek és kudarcok.* Budapest: Pázmány Press, 55–91.

Szalai Á. – Kolozsi P. P. (2017): Mit kell tennünk egy versenyképesebb magyar gazdaságért? *Polgári Szemle,* (12), 183–195.

Szalavetz A. (2019): *Globális értékláncok, szakosodás és feljebblépés: Magyarországi feldolgozóipari leányvállalatok tapasztalatai.* Budapest: Napvilág.

Vida, K. (2015): Analysing Catching-up Trends of the Visegrad Countries: Heading Towards more Convergence? In Katona K. – Kőrösi I. (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázada a rendszerváltás után.* Budapest: Pázmány Press, 177–194.

Virág B. szerk. (2019): *A jövő fenntartható közgazdaságtana.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank.

Báger Gusztáv

Az Alaptörvény közpénzügyi szerepe és hatása

Egy kutató szemével – Az Alaptörvény 10. évfordulóján

Bevezető előadásomban a 10 éves Alaptörvény gazdasági és közpénzügyi jelentőségének bemutatására három lépésben teszek kísérletet: először a közjó szolgálatában az Alaptörvény és a jogalkotás szerepét, majd az Alaptörvénynek a számvevőszéki ellenőrzésre gyakorolt hatását, végül pedig a közpénzügyi szabályozás kiegészítésének és finomhangolásának téziseit ismertetem.

Alaptörvény, jogalkotás, közjó

A közjó emelése számára kiinduló feltételrendszert alkotnak az állami törvények (elsősorban az Alaptörvény), a nemzetközi egyezmények, valamint a fejlődés mozgásterét behatároló belső és külső adottságok, körülmények.

Az egyik ilyen adottság, hogy a magyar jogrendszer alapját képező, a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény közvetlen módon nem tartalmazta sem a közjó, sem a közérdek fogalmát.

A másik fontos körülmény az ezredforduló után kialakult kritikus közpénzügyi helyzet volt. A közpénzügyi rendszer kialakult súlyos hiányosságait felismerve az Állami Számvevőszék kutatóintézetében már 2006-ban elkezdtük a fiskális politika szükséges reformját célzó vizsgálatainkat. Ennek eredményeit az ÁSZ a *közpénzügyi modernizációs tézisekben* tette közzé.[1]

A tézisek közvetlen célja olyan szabályok és intézmények létrehozása, amelyek átláthatóbbá, kiszámíthatóbbá és hatékonyabbá teszik a közpénzekkel való gazdálkodást mind a nemzetgazdaság és az önkormányzatok, mind az intézmények szintjén.

[1] Állami Számvevőszék 2007.

https://doi.org/10.36250/01181_57

A végső cél azonban az volt, hogy a közpénzügyi rendszer jobb működése, a pénzügyi egyensúly, illetve az ebbe vetett bizalom növekedése révén javuljanak a versenyképesség, a fenntartható fejlődés és a közjó külső és belső feltételei.

A 15 tézis közül kiemelt tézisekként megemlítem a következőket:

- a közpénzügyek új, korszerű, a gazdaságpolitika hitelességét növelő rendszerszerű szabályozása;
- az Alkotmány rögzítse a közpénzekkel való gazdálkodás elveit, blokkokra bontva;
- a közpénzügyi rendszer kiszámíthatóságához, a közbizalom megteremtéséhez szükséges az alapvető szabályok Alkotmányba foglalása;
- a szabályozás az államháztartás két szintjét, a központi és a helyi szintet különítse el;
- a költségvetési egyensúly a fenntartható fejlődés egyik alapkövetelménye;
- a közpénzügyek tervezése és felhasználása során az „értéket a pénzért" elv érvényre jutását kell biztosítani;
- a végrehajtó hatalom felelősségének, a jogkövetkezményeknek az érvényesítése szükségessé teszi a közpénzekkel való gazdálkodás konkrét rendelkezésekbe foglalását, hogy a szabályokat megszegők esetében értelmezhetővé váljon a munkajogi vagy büntetőjogi felelősség.

Jóllehet a tézisekkel a meghívott szakértők, köztük a Pénzügyminisztérium és az MNB képviselői is egyetértettek; az ellenőrzési tapasztalatok is bizonyították, hogy a közpénzek gyenge hatékonyságát, a politikai szándékukkal ösztönzött túlköltekezést nem lehet utólag ellenőrzésekkel orvosolni; a tézisek elfogadásának folyamata mégis megrekedt az országgyűlési bizottságnál.

Az átfogó újraszabályozást támogató politikai egyetértés – a koalíciós kormányon belüli megosztottság miatt – nem bizonyult elégségesnek a reformjavaslat elfogadásához. Megállapíthatjuk, hogy a később elfogadott Alaptörvény és jogszabályok létezése bizonyosan lehetővé tették volna a modernizációs tézisek közel teljes körű megvalósulását a gyakorlatban. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a tézisek jelentős része – örömünkre – tükröződik az Alaptörvényben és az új közpénzügyi szabályokban.

A 2012. január 1-jétől hatályos Alaptörvény – szemben a korábbi Alkotmánnyal – már tartalmazza a közjó célját, és mellette 6 összefüggésben említi a – közösségi jólét szempontjából inkább eszközjellegű – közérdek fogalmát. A közjóval kapcsolatban az Alaptörvény kimondja: „az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak." Ebből kiindulva a miniszterelnök szavai a közjó aktuális végső céljáról a következők voltak: „2030-ra Magyarország tartozzon az Európai Unió öt legjobb országa közé, ahol a legjobb élni, lakni, dolgozni."

A két kulcsszó, a közjó és a közérdek alaptörvényi irányadó szerepe feltételezi, hogy a szélesebb körű *magyar jogi szabályozásban* tartalomhordozóként folyamatosan jelen legyenek: sokoldalúan segítsék elő a közjó, e fontos államcél elérését. (Megemlítem, hogy *a közösségi jólét biztosítása* mellett a másik jelentős államcél *a külső és belső védelem fenntartása,* jóllehet ez utóbbival most nem foglalkozunk.)

A 1. táblázatban azt látjuk, hogy a törvényben megfogalmazott célok között a közjó fogalma 7-szer, a közérdek pedig 113-szor szerepel. A további jogforrások közül a kormányrendelet, a miniszteri rendelet és az utasítások esetében a hangsúly inkább a közérdekre irányul, mint a közjóra. Kivétel az Országgyűlés határozata, a kormányhatározat és a köztársasági elnök határozata, amelyek nyomatékosítják a közjó szolgálatát. A közjóból összesen 31, a közérdekből pedig 186 említést találunk.

1. táblázat. *A közjó és a közérdek fogalma használatának gyakorisága a magyar jogszabályokban*

	Közjó	*Közérdek*
Alaptörvény	1	6
Törvény	7	113
Kormányrendelet	3	30
Miniszteri rendelet	2*	19
Az Országgyűlés határozata	5	4
A köztársasági elnök határozata	2	0
Kormányhatározat	10	5
Utasítás	1**	8
Összesen	*31*	*186*

* Mind a kettő EMMI-rendelet.

** Ez az egy MNB-utasítás.

Jóllehet az állami jogalkotás szerepe fontos, de egyrészt a jogi kereteken kívülre is ki kell terjednie a közjó támogatásának, másrészt a jog eszköz bizonyos célok előmozdítása érdekében, de nem az egyetlen eszköz.

Az állam akkor működik megfelelően, ha szolgálatát a közjó érdekében sokoldalúan teszi, ha megteremti a gazdaság számára a fejlődés feltételeit és a szükséges stabilitást. A közjó alapját három elv, a verseny, a szolidaritás és a fenntarthatóság harmóniája jelenti, hiszen az államnak erkölcsileg magasabb rendű célja is van: az egész nemzet, a közjó érdekében történő cselekvés.

A közigazgatás tehát nem technikai jellegű tevékenységet jelent, hanem olyan értékekkel telített *cselekvést, intézményi alkotást, amely a közösségi jólét megteremtésére irányul*. Az erős országhoz, gazdasághoz tehát nélkülözhetetlen a *hatékony közigazgatás, államháztartás*. Működésüknek nagy szerepe van abban, hogy az ország versenyképes, szolidáris, fenntartható és transzparens legyen.

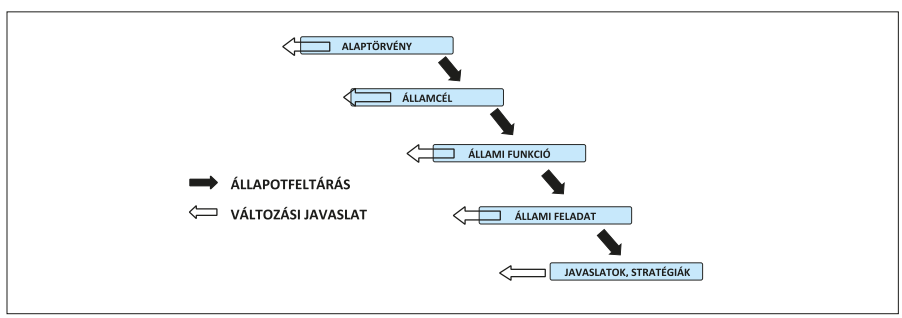
Az Alaptörvénytől a stratégiáig

Hogyan valósulhatnak meg e követelmények hazánkban? Milyen közigazgatási munkafolyamat és hatékonyság képes megalapozni az eredményes kormányzati döntés-előkészítést és döntéshozatalt? Hogyan járulhatnak hozzá ehhez a tudományos kutatások?

E kérdések megválaszolására az úgynevezett lépcsőmodell felhasználásával tegyünk nagyon rövid gondolatkísérletet (1. ábra)! Az ábrán látható, hogy az egyik irányultság a gazdasági és társadalmi állapotok leírása, a másik pedig az érvényesülő hatások és a működési hatékonyság kedvező változására tett *intézkedési javaslatok*.

Államcél

Az Alaptörvény szerinti *két államcélt* az előbb már megismertük. Ebben a két államcélban fejeződik ki az objektív szükséglet, amelyet az állam elérni kíván a folyamatos fennmaradás és fejlődés érdekében. A fenti kérdésekre tehát oly módon adható általános, rövid válasz, hogy az eredményes közigazgatási tevékenység: az alkotmány, az államcélok dallamának végighullámoztatása a döntés-előkészítési és a döntési folyamatokon, egészen a gazdaságpolitikai és költségvetési stratégiák kidolgozásáig.

1. ábra. *Az állapotfeltárás és a változási javaslat kapcsolata a döntéshozatalban*
Forrás: Varga 2002 alapján saját szerkesztés, 2020

Állami funkció

Az államcélban kifejezett érdekek ténylegesen az állami funkciókban*, az állami tevékenység fő irányaiban és területein fejeződnek ki, valósulnak meg.* Itt már a rögvalóságon van a hangsúly, és nem a követelményeken, a „kell" megnyilvánulásain, ahogyan az államcél esetében indokolt. Ebből következően kiemelkedő jelentőségű azoknak a (statisztikai, ellenőrzési, közvélemény-kutatási, tudományos felmérési stb.) információknak a szerepe, amelyek az állami funkciók működéséről és társadalmi hatásairól tájékoztatnak. Ez a „visszacsatolás" teszi lehetővé az államvezetés számára a gazdasági és társadalmi változásokat szolgáló döntéshozatali javaslatok kidolgozását.

A szakértői értékelés és felmérés céljaira az Állami Számvevőszékben korábban folyó kutatások számára a *funkciócsoportokat* úgy módosítottuk, hogy figyelembe vettük a globalizációnak a funkcióra gyakorolt hatását is. A kialakított 14 állami funkciócsoportot a 2. táblázat szemlélteti, mégpedig sajátos csoportosításban, úgymint *minimális funkciók, közbülső funkciók* és *aktivizáló funkciók.*

2. táblázat. *Az állami funkciók csoportjai*

Minimális funkció	
1	Védelem, törvényesség és rend
2	A tulajdonjogok biztosítása és védelme
3	Makrogazdasági irányítás
4	A közegészségügyi ellátás biztosítása
5	Szociális kohézió (a szegények helyzetének javítása)
6	A nemzetközi (globális) együttműködés erősítése
Közbülső funkciók	
7	Externáliák érvényesítése az oktatásban és a képzésben
8	Externáliák érvényesítése a környezetvédelemben
9	Az oktatás megfelelő minőségének biztosítása
10	A verseny és a monopóliumok szabályozása
11	Nyugdíjbiztosítás, családtámogatás, a munkanélküliek ellátása
Aktivizáló funkciók	
12	A versenyképesség erősítése
13	Jövedelem-újraelosztás
14	Állami (pénzügyi) ellenőrzés

Forrás: Báger 2006 alapján saját szerkesztés, 2020

A felmérések alapján az állami funkciók típusaira vonatkozóan azt az eredményt kaptuk a 2008–2009. évi nemzetközi válság utáni helyzetre, hogy az aktivizáló funkciócsoportból *a versenyképesség erősítése* a leggyengébb láncszem; a minimális funkciócsoportból a *makrogazdasági irányítás, a közegészségügyi ellátás biztosítása* és a *szociális kohézió;* a közbülső funkciócsoportból pedig az *externáliák érvényesítése az oktatásban, a képzésben,* valamint *az oktatás megfelelő minőségének biztosítása*.

Az állami funkciók e korábbi felmérésének felidézésével arra kívántam rámutatni, hogy újból célszerű lenne ilyen vagy hasonló felmérést elvégezni: egyrészt a korábbihoz képest megváltozott helyzet, egyes funkciók (például a makrogazdasági irányítás) kedvezőbb helyzetének bemutatása, másrészt a jelenből kiindulva az előremutató intézkedési irányok megalapozása érdekében.

Állami feladat

A közigazgatási tevékenység negyedik szintje az állami feladat, illetve az állami feladatok összességének elvégzése. Itt a tevékenység már részletesen értelmezett, olyan mélységben, ahogyan például az állami költségvetés finanszírozza az állam sokirányú tevékenységét. Ennek esetszáma 3000–3500 közöttire becsülhető, szemben – esetünkben – a 14 állami funkcióval. Ezt a vizsgálati szintet *a szakpolitikák szintjének* is lehet tekinteni, az állami feladatokból alkotott tevékenységcsoportokat pedig *szakpolitikáknak* (például a vidékfejlesztés, a környezetpolitika és az államadósság-menedzselési politika). E gazdasági és társadalmi állapotok és politikák elemzésével megállapíthatók azok a mélyebb, tartalmi kölcsönös összefüggések, amelyek az egyes szakpolitikák között léteznek, és nélkülözhetetlenek az előremutató döntések megalapozása számára.

Indokolt és célszerű, hogy ezek az elemzések *a közös problémamegoldás optimalizálásának szellemében* járuljanak hozzá – a civil szféra aktív bevonásával – a konkrét társadalmi és gazdasági szükségletek kielégítéséhez. E feladatok megoldása szinte állandóan megújuló kihívást jelent nemcsak a közigazgatás mindennapjai, de a kutatások számára is. Az e területen folyó kutatások közül megemlítem azt az ígéretes kutatást, amely a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen az ösztönzőállam-modell felhasználásával – Parragh Bianka vezetésével – vizsgálja a különféle állami feladatok megoldásának optimális módozatait.[2]

Továbbá felhívom a figyelmet az előremutató, 2021-ben készült *Magyarország Űrstratégiája* című dokumentumra,[3] amely sokoldalúan értelmezi a technológiai

[2] Lásd Parragh 2019; Parragh–Kis 2021.

[3] Külgazdasági és Külügyminisztérium 2021.

fejlődés, az űrszektor, a versenyképesség, a fenntarthatóság és a tudásalapú társadalom összefüggésrendszerének, valamint a társadalom magasabb életminőségének, a közjónak a harmóniáját. Következésképpen, a stratégiában hat alkalommal felvetődik a közjó jelentősége.[4]

Javaslatok, stratégiák

Az állami funkciókból és az állami feladatokból kiinduló közigazgatási és kutatási programok megvalósításának rövid távú eredményei lehetnek a gazdaság- és szakpolitikák, a kormányzati programok, a központi és önkormányzati költségvetések számára tett jobbítási (reform) javaslatok; közép- és hosszú távon pedig a versenyképességet javító és a fenntartható fejlődést ösztönző stratégiák kidolgozása.

Alaptörvény, számvevőszéki ellenőrzés

Áttérve az előadás második témakörére, a vázolt intézményi alkotási folyamatokhoz *az Alkotmány új és a korábbinál szélesebb körű felhatalmazásokat adott az Állami Számvevőszék számára,* elismerve eredményes tevékenységének hozzájárulását az állam működéséhez.

Alapvető jelentőségű változás az is, hogy *az Alaptörvény magasabb szintre emelte a közpénzügyek tárgykörét,* és a közpénzekről szóló fejezetében rendelkezik a központi költségvetést, az államadósságot, a nemzeti vagyont, az átláthatóságot, a közteherviselést, a Magyar Nemzeti Bankot, a Költségvetési Tanácsot, valamint az Állami Számvevőszéket érintő alapvető, garanciális szabályokról.

A közpénzügyi fejezet fő elveként a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás követelményét rögzítette. A közpénzügyek felértékelődése jelentősen tovább növelte az ÁSZ szerepét: a kiemelt célok védelme állandó elemként beépült a számvevőszéki tevékenységbe.

A megváltozott jogi környezet *másik fontos ösztönző erejét* az Alaptörvényen nyugvó új sarkalatos *ÁSZ-törvény 2011. évi elfogadása* jelentette a Számvevőszékben folyó alkotómunka számára.

Ez az ösztönző hatás elsősorban *négy területen* nyilvánult meg és járt eredménnyel.

[4] Lásd továbbá Parragh et al. 2021.

- Ezek közül elsőként említem *az erősebb jogosítványok garantálását,* ami lehetővé teszi, hogy az ellenőrzések ne maradjanak következmények nélkül: kötelező lett az ellenőrzött szervezetek számára a feltárt hiányosságok megszüntetését szolgáló *intézkedési tervek készítése.*
- A második terület *az ÁSZ függetlenségének megerősítése.* Ez – az elvégzett tudományos nemzetközi összehasonlító elemzések eredményeivel is összhangban – megfelel a nemzetközi szervezetek (IMF, ENSZ és az INTOSAI, az Állami Számvevőszékek Nemzetközi Szervezete) *függetlenségi standardjainak*. Összhangban az INTOSAI limai nyilatkozatával, az ÁSZ alapítását, jogállását markánsan az Alaptörvény határozza meg. Az alkotmányos jogrend részét képező ÁSZ a *szervezeti függetlenség* tekintetében is egybevág a limai nyilatkozat követelményével. Ez állítható a *személyi* és a pénzügyi függetlenségről is.
- Az új ÁSZ-törvény harmadik hatásterülete az *integritás,* az *etikus vezetés* és *az átláthatóság erősítése.*

  Az ÁSZ Kutató Intézetében folyó kétéves kutatási és előkészítési munka után az ÁSZ 2009-ben indította el széles körű kutatásokkal megalapozott, nagyszabású *Integritás Projektjét.*[5] E projekt létrejöttét az ÁSZ elnökei, Kovács Árpád és Domokos László, a legnagyobb mértékben támogatták, néha – természetesen – alkotó szakmai viták eredményeként. Ezzel olyan szélesre tárult az Állami Számvevőszék kapuja, hogy kifért rajta egy korrupciós kockázatokat hét éven át, ismétlődően feltáró kérdőíves projekt az állami intézmények önkéntes részvételével, amely a korrupció üldözése helyett az integritás erősítését, ezzel a korrupció megelőzését állította középpontba. Így az ÁSZ elő tudott állni azzal a jelentős javaslattal is, amely 2012-ben az integritási megközelítésen alapuló, a *Közigazgatás Korrupció-megelőzési Kormányprogramjában* öltött testet. Szélesebb értelemben a jelképes ajtón keresztül terjedni kezdett az *integritási kultúra* is, amelynek szellemisége – *a szervezeti integritáson keresztül – az Alaptörvényben megfogalmazott társadalmi értékeket erősíti.*

  Az Integritás Projekt a közintézmények és csoportjaik számára a 2011–2017 közötti időszakban folyamatosan értékes, előremutató információkat nyújtott a korrupciós kockázatok és az azokat ellensúlyozó kontrollszintek nagyságáról és változásáról. Ezek alapján fontos következtetések adódtak a szervezeti integritási politika és a menedzsment számára arról, hol vannak a sürgős beavatkozási pontok a korrupciós kockázatok csökkentése érdekében, hol célszerű növelni az „ellensúlyozó" kontrollok kiépítettségét.

[5] Báger 2012; Pulay 2021.

Az Integritás Projekt ilyen és hasonló gyakorlati eredményei sokoldalúan felhasználható „minták" arra a célra, hogy a Kormány irányítása és felügyelete alatt álló államigazgatási intézmények évente kötelezően felmérjék a működésükkel kapcsolatos korrupciós kockázatokat*, és a kockázatok kezelésére éves korrupció-megelőzési intézkedési tervet dolgozzanak ki.*

Az integritás erősítésére irányuló számvevőszéki erőfeszítések nemzetközi vonatkozásban is újszerűek, gazdagítják azt a szervezeti integritási programot, amely a 2014 óta minden évben megrendezett *számvevőszéki nemzetközi integritási konferenciák* napirendjén szerepel.

- Az új jogi szabályozás negyedik hatásterületeként *a jó kormányzást segítő számvevőszéki tanácsadói szerep erősödését* emelem ki. A másfél évtizeddel korábban megkezdett tanácsadói tevékenység elsősorban az ÁSZ Kutató Intézetének a feladata volt. E funkció – összhangban a nemzetközi tendenciákkal – már az ÁSZ ellenőrzési tevékenységébe is beágyazottan működik, az úgynevezett rendszerszemléletű vagy holisztikus megközelítési ellenőrzésekkel, valamint az ÁSZ szervezetében a projektmenedzsment kultúrájának elmélyítésével, kiemelt figyelemmel a vezetők sokoldalú képzésére. Emellett – a jó kormányzás támogatása érdekében – az ÁSZ szorgalmazza az állammenedzsment működésének megújítását, és így a köztulajdonú társaságok hozzájárulásának emelését a közösségi jóléthez.[6]

A közpénzügyi szabályozás finomhangolásának szükségessége

Az Alaptörvénnyel és az új jogszabályozással, az elmúlt 10 évben tett kormányzati intézkedésekkel, valamint a kapcsolódó tudományos kutatások eredményeivel elért, jól működő közpénzügyi rendszer *további kiegészítését és finomhangolását* részben a jól irányított állam fenntarthatósága, részben a világgazdasági környezet megváltozása indokolja.

A jól irányított állam fenntarthatósága érdekében – többek között – a következő irányú változtatások mérlegelése célszerű.

- Az Alaptörvény és az új szabályok jól szolgálták a jó állami kormányzáshoz szükséges *közpénzügyek hosszú távú fenntarthatóságát,* tekintettel a *globális szintű jó kormányzásban való részvétel igényeire is.* A fenntarthatóság szélesebb körű értelmezése alapján azonban kiegészítésre szorulhatnak azért, hogy a környezeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóságot is minél jobban támogassák. Közülük kiemelt figyelmet érdemel a környezeti fenntarthatóság, amely nagyrészt állami eszközökkel érvényesíthető.

[6] Domokos 2019.

- A hazai intézményfejlesztés nemzetközi tapasztalataira és eddigi eredményeire építve az állami és önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok esetében elindult az állammenedzsment-*gyakorlat* továbbfejlesztése a közösségi jóléti szolgáltatások színvonalának emelése végett. Ennek érdekében indokolt a folyamatba épített kontrollmechanizmusokkal, többrétű számvevőszéki ellenőrzéssel a társaságok vezetőinek folyamatos értékelése a szabályosság, az eredményesség, a gazdaságosság, az elfogadott stratégia, valamint az etikai és integritási követelmények szempontjából.

A *világgazdasági környezet* vonatkozásában elsősorban *a koronavírus-járvány hatásai, valamint a nemzetközi versenyképesség javítása és a hosszú távú fenntarthatóság* indokol közpénzügyi finomhangolást.

- Nyilvánvaló, hogy – az életvédelem és a gazdasági hatások jelenlegi válságkezelése miatt – kialakult költségvetési egyensúlyi helyzet (nagy deficit, megnövekedett államadósság-ráta) nem tartható fenn hosszú távon. Javulása csak a monetáris politikával koordinált módon, fokozatosan történhet.[7]
- A költségvetési egyensúlyi helyzet javítása során – az egymásnak ellentétes hatású folyamatok elkerülése érdekében – kiemelt figyelem kell hogy irányuljon az emelkedő inflációs folyamatokra is.

E folyamatok összehangolása során az eddiginél sokoldalúbb, alternatívabb mérlegelési és értékelési feladatok hárulnak az Állami Számvevőszékre és a Költségvetési Tanácsra, nemcsak az ellenőrzés és a hitelesség, hanem a szükségessé váló új szabályozások mérlegelésének szemszögéből is.

- A versenyképesség és a hosszú távú fenntarthatóság közpénzügyi hatása elsősorban az adórendszeren keresztül nyilvánul meg. Az adórendszer jelentős támogatást nyújthat a versenyképességi és fenntarthatósági célok elérése számára akkor, ha az adóbevételek közvetlenül e célokat szolgálják, vagy ha az adóintézkedéseket szabályozási eszközként használják. (Természetesen ellenkező esetben az adórendszer akadályozza e célok elérését.) Szükséges, hogy e mérlegelés a hazai és a nemzetközi adószabályozás vonatkozásában is megvalósuljon, és ily módon történjen előrelépés a fenntarthatóbb adórendszerek irányába.
- A hosszú távú fenntarthatósággal kapcsolatban távlati kihívást az új hosszú távú fenntartható közgazdasági elmélet kidolgozása jelent, amelyben a gondolati forradalom – Matolcsy György szerint – két alapelvre épül: a fenntarthatóságra és az életelvre.[8]

[7] Kovács 2020.
[8] Matolcsy 2021.

Végül a 10 éves Alaptörvény és nyomában az új jogszabályok hatásairól két összefoglaló megállapítást kívánok tenni. Az egyik: az Alaptörvény elfogadása előtti 10 éves időszakban, minden évben emelkedett az adósságráta, összesen a GDP 52%-áról a 80%-ára, míg az Alaptörvény elfogadás után, tehát a 2012–2019 közötti időszakban minden egyes évben csökkent, összesen a GDP 80%-áról a 65%-ára. A másik: a magyar gazdaság szép eredményeket ért el a foglalkoztatás, a gazdasági növekedés, a lakossági jövedelem és ennek alapján a közösségi jólét területén az elmúlt 10 évben. Különösen említésre méltó, hogy a szegénység és a kirekesztődés jelzőszámai szintén jelentősen, a régiós értékeket meghaladóan javultak.

Felhasznált irodalom

Állami Számvevőszék (2007): *A közpénzügyek szabályozásának tézisei*. Budapest: Állami Számvevőszék.

Báger G. (2006): Az állami szerepvállalás új vonásai a XXI. századi globalizált világban. In Vigvári A. (szerk.): *Vissza az alapokhoz! Tanulmányok a közpénzügyi rendszer reformjáról*. Budapest: Új Mandátum, 9–41.

Báger G. (2012): *Korrupció: büntetés, integritás, kompetencia*. Budapest: Akadémiai.

Domokos L. (2019): *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634544746

Kovács Á. (2020): Felelős gazdálkodás – Az egyensúlyra törekvő monetáris és fiskális politika sikere Magyarországon. In Mernyei Á. – Orbán B. (szerk.): *Magyarország 2020 – 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest: Matthias Corvinus Collegium, 479–498.

Külgazdasági és Külügyminisztérium (2021): *Magyarország Űrstartégiája*. Budapest: KKM. Online: https://space.kormany.hu/download/7/bd/c2000/Magyarorsz%C3%A1g%20%C5%Borstrat%C3%A9gi%C3%A1ja.pdf.

Matolcsy Gy. (2021): Új Fenntartható Közgazdaság I–II. *Növekedés.hu*, 2021. március 29. és 2021. április 6. Online: https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-uj-fenntarthato-kozgazdasag-i; https://novekedes.hu/mag/matolcsy-gyorgy-uj-fenntarthato-kozgazdasag-ii

Parragh B. szerk. (2019): *Ösztönző állam – hatékonyabb vállalatok*. Budapest: Akadémiai.

Parragh B. et al. (2021): A reziliens és innovatív űripar magyar fejlesztési lehetőségei. *Pénzügyi Szemle*, 66(1), 32–48. Online: https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_2

Parragh B. – Kis N. szerk. (2021): *Az ösztönző állam válságkezelése*. Budapest: Ludovika.

Pulay Gy. (2021): *Integritásmenedzsment*. Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634546320

Varga Cs. (2002): *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest: Szent István Társulat.

Palócz Éva

A magyar költségvetés kiadásainak szerkezete európai összehasonlításban

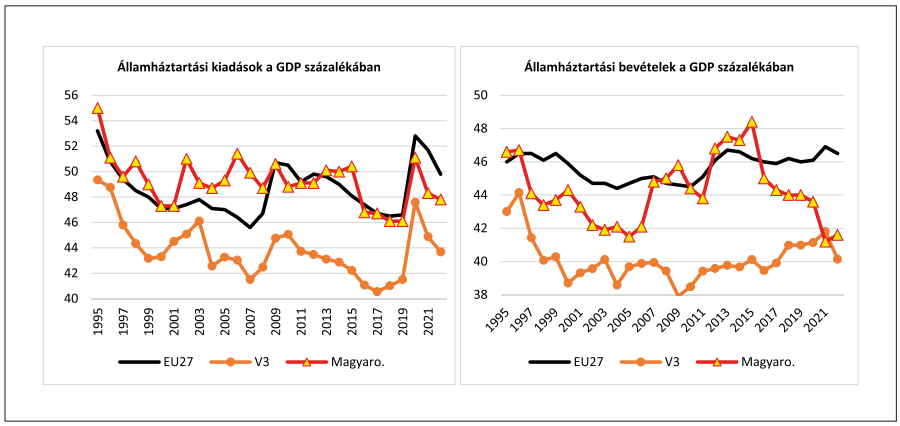
A magyar gazdaságpolitikát az elmúlt fél évszázadban a magas költségvetési hiányra való hajlam jellemezte. Nemcsak a rendszerváltás óta, hanem azt megelőzően is: a bevételeket messze meghaladó állami kiadások vezettek az ország súlyos eladósodásához az 1980-as évek végére, ami nagyban rányomta a bélyegét átmeneti gazdasági fiskális politikájának a menedzselésére. Sőt, a gazdaság hosszabb távú folyamataira is, mivel a privatizáció módját is erősen befolyásolta az állami bevételek növelésére való súlyos ráutaltság.

Miután a 90-es évek közepi költségvetési konszolidációs csomag eredményeként az évtized végére sikerült az államadósság csapdájából kikecmeregni, konszolidáltabb évek következtek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állam krónikus túlköltekezési hajlama megszűnt volna. A magyar államháztartás GDP-arányos kiadásai az elmúlt mintegy 30 évben mindvégig, minden egyes évben jócskán meghaladták a régiós országokét (V3) (1. ábra). A különbség mértéke változó volt, de 2015–2018 között elérte a GDP 7%-át. A Covid-járvány idején a különbség kissé csökkent, de 2022-ben ismét tágult, a GDP 4,3%-ára. A 2022. évi folyó áras GDP-t (66,6 ezer milliárd forint) alapul véve ez azt jelenti, hogy a magyar költségvetés több mint *2700 milliárd forinttal többet költött,* mintha a GDP-arányos kiadások a V3 rátájának megfelelően alakultak volna.

Különösen nagy a szakadék a szlovák és a magyar költségvetési kiadási ráta között (5,5 százalékpont, GDP-ben számolva mintegy 3700 milliárd forint), és a lengyelt is 4,3 százalékponttal meghaladja (GDP-ben számítva 2850 milliárd forint).

A magyar újraelosztási ráta nemcsak a régiós átlagot haladta meg az elmúlt évtizedekben, hanem több időszakban az EU 27 átlagát is. 2002 és 2008 között, a kiadási *boom* időszakában több százalékponttal magasabb volt a magyar kiadás, mint az EU-átlag. A magyar államháztartás kiadásainak GDP-aránya a 3–5. legmagasabb volt az EU-n belül. Hasonló történt, ha kisebb mértékben is, 2013–2015 között, amikor szintén meghaladták a magyar államháztartási kiadások az EU 27 átlagát. 2022-ben a magyar kiadási ráta már a 7. helyet foglalta el, az ismeretesen kiterjedt szociális támogatásokat fenntartó

https://doi.org/10.36250/01181_58

1. ábra. *Az EU 27, a V3 és Magyarország GDP-arányos államháztartási kiadásai és bevételei, 1995–2022*

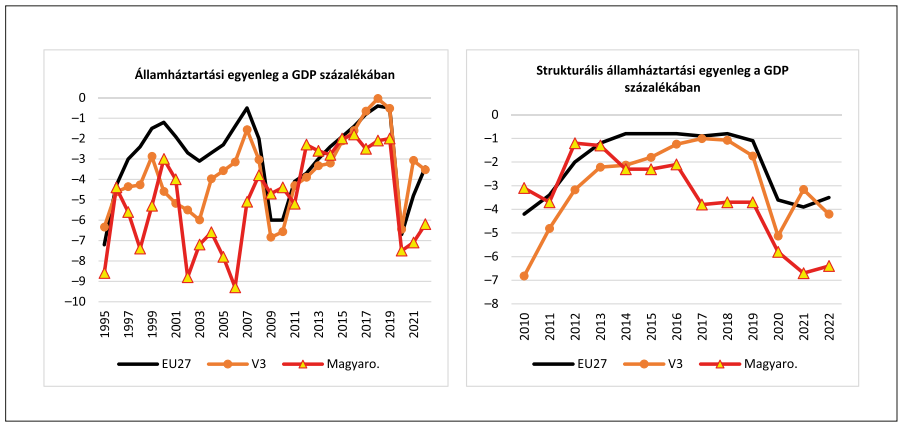
Magyarázat: A Magyarország nélküli V4-országok (V3), Lengyelország, Szlovákia és Csehország összesített kiadási és bevételi adatait az euróban mért alapadatok (GDP, költségvetési kiadások és bevételek) alapján számítottuk ki. Nagyjából hasonló eredmények lettek volna, ha az egyes országok egyszerű számtani (súlyozatlan) átlagát használjuk.

Forrás: saját számítás az Eurostat, Economy and Finance, Government revenue, expenditure and main aggregates [GOV_10A_MAIN_custom_6504375] alapján

Finnország, Svédország, Ausztria, Belgium és Franciaország, valamint a továbbra is növekedési problémákkal küzdő Görögország mögött.

A magas magyar újraelosztási rátát magas költségvetési jövedelemcentralizáció kíséri. A magyar kormány sokat költ és sokat szed be. A GDP-arányos bevételek is jócskán meghaladják a régiós átlagot és – 2013–2015 között – az EU 27 átlagát is (1. ábra bal grafikon). A bevételek változása azonban nem követi a kiadások jelentős mozgását, aminek következtében változó mértékű, de a régió és az EU átlagát jellemzően meghaladó költségvetési hiány alakult ki (2. ábra).

Mint a 2. ábra bal grafikonja mutatja, a magyar költségvetési hiány az elmúlt 3 évtizedben – néhány év kivételével– folyamatosan meghaladta az EU- és a régiós átlagot. 2016–2019 között is, amikor a magyar hiány 2% körül ingadozott, tehát megfelelt a maastrichti 3%-os feltételnek, ugyanakkor ebben a kivételesen gyors növekedési időszakban a régiós átlag ennél lényegesen jobb volt. Csehországban például 2016–2019 között költségvetési többletet mértek, Szlovákiában pedig csupán 1–1,2%-os hiányt. Ezt jelzi a 2. ábra jobb oldali grafikonja, amely szerint a potenciális

2. ábra. *Államháztartási egyenleg és strukturális egyenleg a GDP százalékában*

Megjegyzés: A strukturális egyenlegről csak 2010-től állnak rendelkezésre adatok.

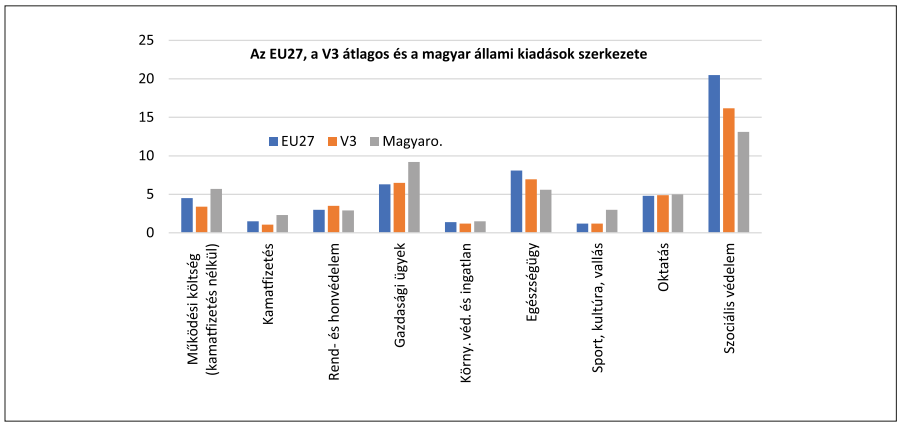
Forrás: Lásd 1. ábra és AMECO Structural balance, %GDP (UBLGAPS)

növekedést figyelembe vevő magyar strukturális hiány lényegesen nagyobb volt, mint a ténylegesen mért, mivel a gazdaság teljesítménye meghaladta a potenciális növekedést. Magyarán: a reálgazdasági mutatók alacsonyabb hiányt, sőt, költségvetési többletet indokoltak volna, felelős fiskális politika esetén.

Az állami kiadások szerkezete: mire ment el az állami többletkiadás?

Mint az előző fejezetben láttuk, 2022-ben a magyar állami többletkiadás a régiós átlaggal összehasonlítva 4,4 százalékpont volt a GDP arányában, ami átszámítva az aktuális GDP-re 2700 milliárd forint többletkiadást jelent. Érdemes megvizsgálni, milyen célokra költ a magyar állam többet, mint más országok, elsősorban a régió többi országával, illetve az EU 27 átlagával összehasonlítva. Az államháztartási kiadások szerkezete az egyik legfontosabb indikátora annak, hogy melyek az állami preferenciák, mely állami célokat tartja a költségvetés kiemelten támogatandónak. Ez a gazdaságpolitikai értékrendjének és célrendszerének, ha úgy tetszik, egyfajta lakmuszpapírja.

Az állam kiadási szerkezetéről a funkcionális bontású úgynevezett COFOG-*(Classification of the Functions of Government)* statisztika nyújt információt. Ez 10 fő csoportba sorolja a kormányzati kiadásokat, ezen belül pedig 4-5 alfunkció található minden csoportban. A 3. ábrán a rend- és a honvédelem, valamint a környezetvédelmi és a lakhatási funkciót összevontuk, mivel kis összegű tételekről van szó.

3. ábra. *Az EU 27, a V3 átlagos és a magyar állami kiadások összetétele a GDP százalékában, 2021-ben*

Forrás: Eurostat, Economy and Finance, General government expenditure by function (COFOG) [GOV_10A_EXP__custom_6509079]

A 3. ábra arról tanúskodik, hogy a magyar állam lényegében 4 funkcióra költ többet, mint a régió és az EU 27 átlaga: a működési kiadásokra, a kamatfizetésre, a gazdasági ügyekre és a sport-vallás-kultúra funkcióra. Az egészségügyre és a szociális védelemre viszont lényegesen kevesebbet.

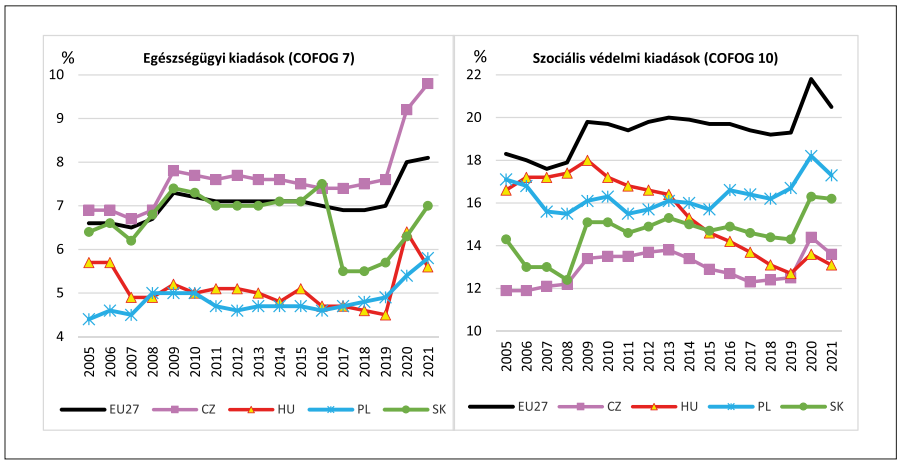
A magas *működési kiadások,* az állami apparátus túlságosan nagy költségei már egy évtizede sújtják a magyar költségvetést. Időről időre határozott nekibuzdulást tapasztalhatunk az operatív költségek lefaragása érdekben. A 2010-es évek közepén például számos fontos funkciót ellátó állami szakmai intézmény megszüntetésével és a minisztériumokba beolvasztásával kívánták ezt a célt elérni (Örökségvédelmi Hivatal, ÁNTSZ, Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, Munkaügyi Felügyelet stb.). A bürokrácia működési kiadásai azonban jottányit sem csökkentek, továbbra is a GDP 5%-a felett maradtak, miközben ezen intézmények működésében súlyos anomáliák keletkeztek.

A GDP-arányos *kamatfizetések* a 2010-es évek folyamán jelentősen csökkentek, részben az államadósság rátája, részben a befektetők alacsonyabb hozamelvárásai következtében. A pandémia előtt a nemzetközi pénzpiacokat pénzbőség és alacsony kamatok jellemezték. A 2010-es évek elején még jócskán 4% felett volt az állam GDP-arányos kamatfizetése, amely 2021-re a GDP 1,5%-ára csökkent. A gyorsan emelkedő államadósság és a növekvő hozamszintek miatt azonban a következő években ismételt emelkedés várható. Előrejelzések szerint ismét elérheti a kamatfizetés terhe a GDP 4%-át.

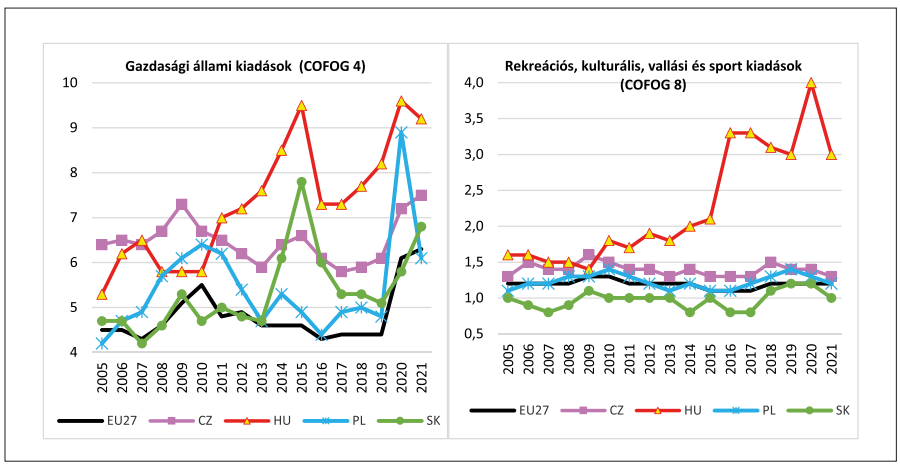
A *gazdasági* ügyekre fordított magyar állami kiadások kimagaslóak mind az EU 27-tel, mind a V3-régióval összehasonlítva. A magyar állam a GDP mintegy 10%-át költötte gazdasági jellegű kiadásokra 2021-ben (több mint 5000 milliárd forintot), miközben az EU 27 és a V3 csupán 6,5, illetve 6,3%-át. 2010-ben ez a kiadási tétel a GDP-nek mindössze az 5,8%-a volt, amely akkor még belesimult az európai és a régiós átlagba. 2015-ben azonban már 9%-ra ugrott fel, és azóta is 7,5–9,2% között ingadozik. Az állam magas gazdasági kiadásai a nagymértékű állami beavatkozás leképeződései: ezen a funkción belül szinte minden alfunkció (közlekedés, kommunikáció, bányászat, mezőgazdaság, ipar, építőipar) kiadásai meghaladják a régiós átlagot a GDP százalékában. Emellett az állami rendszerek működtetésén és a költségvetésből finanszírozott állami beruházásokon kívül idetartoznak a vissza nem térítendő vállalati támogatások is, amelyek a kormány gazdasági beavatkozásának jellegzetes formáivá váltak. A Turisztikai Célirányzatból például 2022-ben 145 milliárd forint ingyenes támogatást osztottak ki. A vissza nem térítendő vállalati támogatások a versenyszektorban erősen piactorzító hatásúak: indokolatlan előnyhöz juttatják a kedvezményezetteket, ami a vállalatok erőfeszítéseit nem a saját teljesítmény elérésére, hanem a támogatottak körébe való bekerülésre irányítja.

A negyedik, az EU-átlagot meghaladó kiadási tétel a *sportra, kultúrára, vallásra, rekreációs* célokra történő állami költések. A különbség az EU 27, illetve a V3-országokkal összehasonlítva a GDP 1,8%-a: míg a magyar állam a GDP 3%-át költi erre a funkcióra, az EU 27 és a V3 átlaga egyaránt mindössze 1,2%. A 2021. évi GDP-re átszámítva ez kb. 900 milliárd forintos többletkiadást jelent abban az évben (a 2021. évi GDP 55 ezer milliárd forint volt), azaz ennyivel *többet* költött a magyar állam erre a célra, mint a környező országok. Első ránézésre azt gondolhatnánk, hogy a gigantikus sportberuházások és a sporttámogatások okozzák ezt az óriási többletkiadást (és az átengedett úgynevezett tao összege még nem is jelenik meg ebben a statisztikában, mivel az a bevételek között sem szerepel). A kép azonban árnyaltabb. A magyar állam a sporton kívül az általa támogatott kultúrára is jóval többet költ, mint a többi EU-ország, és a vallási célok támogatása is kimagasló. Míg az EU-országok jellemzően a GDP 0-0,1%-át költik vallási célra, és a hitélet finanszírozását jórészt a hívekre hagyják, addig a magyar kormány a GDP 0,7%-át, ami 2021-ben kb. 400 milliárd forintot jelentett.

Az *oktatásra* költött összegek GDP-aránya nagyjából megegyezik az EU-átlaggal (a GDP 5%-a), ebből a szempontból a magyar oktatás nem tekinthető alulfinanszírozottnak. Itt inkább a kiadások szerkezete, a rendszer működtetésének módja az, ami az oktatási anomáliákat okozza. Számítások szerint 10%-os pedagógusbéremelés 70 milliárd forintos többletkiadást jelent, azaz 200-300 milliárd forintból

4a. ábra. *A magyar költségvetési kiadások vesztesei: egészségügyi és szociális támogatások a GDP százalékában, 2005–2021*

4b. ábra. *A magyar költségvetési kiadások nyertesei: a gazdasági és a sport-, rekreációs, vallási, kulturális kiadások a GDP százalékában, 2005–2021*
Forrás: Lásd az 1. és a 3. ábrát

(a GDP kevesebb mint 0,5%-a) jelentős, 30-40%-os béremelésre lenne lehetőség (nem beszélve a lehetséges EU-s támogatásról). A költségvetési kiadások eddig felsorolt tételeinek figyelembevételével csak csekély átcsoportosításra lenne szükség a kiadási tételek között, például a gazdasági vagy a működési kiadások, esetleg a sport-támogatások lefaragásával.

A magyar elosztási politika legnagyobb vesztese az egészségügy és a szociális támogatások rendszere, bár a romlás az elmúlt 2 évben megállni látszik. Az *egészségügyre* a magyar kormány mindössze a GDP 5,6%-át költötte 2021-ben, a 2010-es évek átlaga 5% körüli. Ez a kiadási ráta megegyezik a szlovákkal, de jócskán elmarad a csehtől és a lengyeltől (4b. ábra). 2020-ban az egészségügyi kiadásokat jelentősen felfelé nyomta a 300 milliárd forintos lélegeztetőgép-beszerzés, amely egyedül 0,5 százalékponttal növelte az egészségügyi kiadásokat.

Szociális támogatásokra a magyar kormány 2021-ben a GDP arányában mindössze 13,1%-ot költött, holott 2010-ben ez még 17,2% volt. 2021-ben az elmaradás a szociális támogatásokban az EU 27-tel szemben több mint 7 százalékpont, a V3 átlagához képest több mint 3 százalékpont volt. 2009 után a szociális támogatásokra fordított összegek GDP-aránya szinte töretlenül csökkent, de a csökkenés 2020-ban megállt.

Néhány következtetés

A magyar költségvetés GDP-arányos kiadásai folyamatosan meghaladják a régió többi országáét, és szerkezetük is eltérő. A magas újraelosztási ráta részben történelmi örökség, részben az elmúlt évtized gazdaságpolitikai prioritásainak következménye. Az elmúlt évtizedben a magyar állami kiadások szerkezete határozottan távolodott a régiós országokétól: csökkent a kamatfizetésre és a szociális támogatásokra fordított összegek aránya, és emelkedett a gazdasági és a sport-, kulturális, vallási célokra fordított összegeké. A következő években a kamatfizetési kötelezettségek ismét emelkedni fognak, kérdés, hogy a kormány mely egyéb funkcióktól fog elvenni ennek finanszírozására.

A gazdasági funkciók túlzott támogatása nemcsak fiskális kérdés, hanem érdemi értékválasztás is. A kormány gazdasági intervenciós törekvései a politikai és hatalomtechnikai szempontok mellett azon a meggyőződésen alapulnak, hogy az erős állami irányítás és beavatkozás jobb makrogazdasági eredményekhez vezet, mint a magángazdaság egyedi döntései. A Covid-válság elején meghirdetett gazdasági mentőcsomag egyenesen megjelölte azokat az ágazatokat, amelyeknek a beruházásait az állam támogatni kívánja (mezőgazdaság, egészségipar, gyógyszeripar, élelmiszeripar, építőipar, logisztika, közlekedés, kreatív ipar, filmipar és turizmus).

Pedig az állam feladata nem ez lenne. Állami feladat az infrastruktúra, az egészségügy, az oktatás és a szociális rendszer magas színvonalú fenntartása, valamint az állam működési kiadásainak kordában tartása. Csak remélni lehet, hogy a következő években, a szűkebb fiskális politikai mozgástér idején inkább ezek a feladatok kerülnek előtérbe.

Sárvári Balázs

A kínai gazdaság- és geopolitika reorientációja, 1978–1992

A világ- és a polgárháború végével Peking előtt megnyílt a tér, hogy a szovjet modell adaptációjával maga is a kommunista gazdaság- és társadalompolitika mentén szervezze meg önmagát. Kezdetben Kína az „egy oldalra hajlás" elvét követte, azaz külkapcsolatait a szocialista országokra fókuszálta. Eurázsia két óriásának gazdaságpolitikai összefogása, valamint közös ideológiai hátterük hosszú távú koalíció kialakulásának lehetőségét vetítette előre. Mao azonban más integrációs ívet választott: az ideológiát tekintve antagonista pólus, az Egyesült Államok gravitációs terébe ágyazta Kína felzárkózását. Az integrációs modellváltástól a hosszú távú politikai stabilitáshoz és a robusztus növekedéshez Deng Xiaoping reformjai mentén vezetett az út.

Bevezetés

Az „egy oldalra hajlás" és a kommunista tömb összefogása volt kiolvasható abból, hogy Mao első külföldi látogatása Moszkvába vezetett, ahol hosszú távú biztonság- és gazdaságpolitikai szerződést írt alá a szovjet vezetőkkel. Ennek részeként Kína 300 millió dollár (amelyet hamarosan további 117,1 millió rubellel toldottak meg) értékű hitelkerethez jutott, amelyet 5 év alatt egyenlő részletekben és 1%-os kamatért vehetett föl, és 10 év alatt kellett törlesztenie nyersanyag, tea, arany, illetve pénz formájában.[1] Az egyértelműen nem piaci kondíciójú konstrukció mellett a Szovjetunió közel 6000 szakértőt (köztük rengeteg mérnököt; létszámuk a következő évek során közel duplájára emelkedett) küldött, hogy így támogassa Kínát a nehézipari létesítmények beüzemelésében és a szovjet hátterű berendezések használatában.[2] A megállapodás hivatalosan 30 évig volt érvényben, ám a törésvonalak már az 1960-as

[1] Li 1964; Maddison 2007.
[2] Li 1964.

https://doi.org/10.36250/01181_59

években láthatóvá váltak, Kína ugyanis már az együttműködés első éveiben felismerte, hogy az „egy oldalra hajlás" számos kockázatot jelent számára, amelyek közül az alábbiakban három kulcskockázatot emelünk ki.

Történelmi léptékben a legfontosabb, hogy nem következett belőle, hogy visszaszerezhetné nemzetközi befolyását. A kínai civilizáció önazonosságának része, hogy a 19. század második feléig, az ópiumháborúkig az általa ismert világ urának tekintette magát. Kínának mozgástérre volt szüksége saját identitásának megerősítéséhez, ami összeegyeztethetetlen volt azzal, hogy még a szocialista tömbön belül sem számíthatott első számú hatalomnak.

A kockázatok közé tartozott továbbá a tömbön belüli ideológiai és politikai konfliktus is. E téren a fordulópontot az jelentette, hogy 1956. februárban Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán mondott beszédében elítélte a sztálini bűnöket.[3] A Sztálin-ellenes hangulat nem csupán belpolitikai irányt jelölt ki, hanem külpolitikai üzenet is volt azzal kapcsolatban, hogy milyen súlya lehet Maónak, akit a keleti tömbön belül „Kína Sztálinjának" tartottak.

Az alárendelt szerepből való kitörés és az ideológiai konfliktus mellett Pekingnek gondoskodnia kellett a fenntartható biztonságpolitikai pozíció kialakításáról is, amely lehetővé teszi, hogy erőforrásainak mind nagyobb részét tudja a gazdasági fejlődés (azaz nem a honvédelem) szolgálatába állítani. Amennyiben Mao a szovjet modellt követve törekedett volna Kína megerősítésére, akkor nem csupán gazdasági tekintetben került volna függőségbe, de az Amerikával szembeni pozíció elfoglalásával katonai szinten is Moszkva árnyékában ragadt volna, és erőforrásainak is mind nagyobb részét kellett volna a biztonságpolitikához igazítania. Ezzel szemben Kína új integrációs pályát választott.

Integráció

A moszkvai kényszerpálya elkerülése vezérelvvé vált, így Kína a Szovjetunió és Amerika mellett önálló külpolitikai profil létrehozására törekedett. Ez váratlan fejlemény volt az 50-es évek várakozásaihoz képest, ám újabb szembenállás lehetőségét hordozta magában. Az amerikai és a szovjet szövetségek mellett a harmadik világ országaira fókuszáló kínai külpolitika képe újabb nemzetközi koalíció kialakulását vetítette előre, ami jelentős instabilitást hozott volna a világrendbe. Az amerikai érdek ennek elkerülése volt. Legfőbb stratégiai céljuk az volt, hogy megfékezzék a szovjetek

[3] Kissinger 2014.

erejét. Egyszerre tartottak attól, hogy a két kommunista vezetésű óriás utat talál a kompromisszumhoz, valamint attól, hogy egy szovjet támadást követően Moszkva bábkormányt ültet a Kínai Népköztársaság élére. A hidegháborús keretben a szovjet–kínai szövetség minden bizonnyal a transzatlanti hatalmi központtal szemben fogalmazta volna meg magát. Ez a jövőkép radikális biztonságpolitikai kihívással, újabb világháborús szintű konfliktussal fenyegetett. Mindezen kockázatok együttesen Amerikát a Kínával való együttműködés felé terelték, és arra ösztönözték Nixont, hogy kijátssza a kínai kártyát, azaz nyisson Peking felé.[4]

A hivatalos kapcsolatfelvételig számos apró, olykor komikus eseménysor vezetett el. Varsóban az amerikai nagykövet közeledésére a kínai ügyvivő úgy megijedt, hogy menekülni kezdett, s csak ezután sikerült elérnie az amerikai félnek, hogy létrejöjjön az egyeztetés 1970. február 20-án közte és a kínai diplomata között. Kissinger első látogatása, valamint Nixon hivatalos pekingi útja fordulópont volt mind Amerika és Kína külpolitikája, mind a hidegháború dinamikája szempontjából. A Nixon kínai megbeszéléseiről beszámoló sanghaji kommüniké, valamint a két ország 1973-as közleménye közös stratégiai célokat fogalmazott meg. A régiós hegemóniára való törekvéssel és a világuralmi ambíciókkal szembeni elköteleződés üzenet volt Moszkvának is, de annak kölcsönös elismerését is jelentette, hogy az ideológiai szembenállás dacára is van lehetőség az amerikai–kínai együttműködésre. A 70-es évek második fele nem hozott újabb áttörést a bilaterális kapcsolatokban, de ez nem jelentett visszalépést, mivel egybeesett többek között Nixon bukásával és Mao halálával is.

Kína új nemzetközi pozíciója azért is volt korszakos fordulópont, mert utat nyitott számára a világgazdasági integrációhoz. A szovjet gazdasági modell másolása helyett mozgástér nyílt az önálló gazdaságpolitika kialakítására és ennek részeként külföldi tőke, módszertan és termékek átvételére. Ezek megvalósulására természetesen belső és külső döntések sorára volt még szükség, ami reformkényszert jelentett.

Reform

Az irányváltáshoz szükséges belső átalakulás és a külkapcsolatokban a járatlan utak keresésének gondolata tükröződik abban, hogy a belső folyamat a reform és a nyitás hívószava köré épült.

A Deng kiemelkedése nyomán kibontakozó reformokhoz irányadóak voltak a jugoszláviai és a magyarországi reformok, és nagymértékben támaszkodtak a régió

[4] Kuzmin 1979.

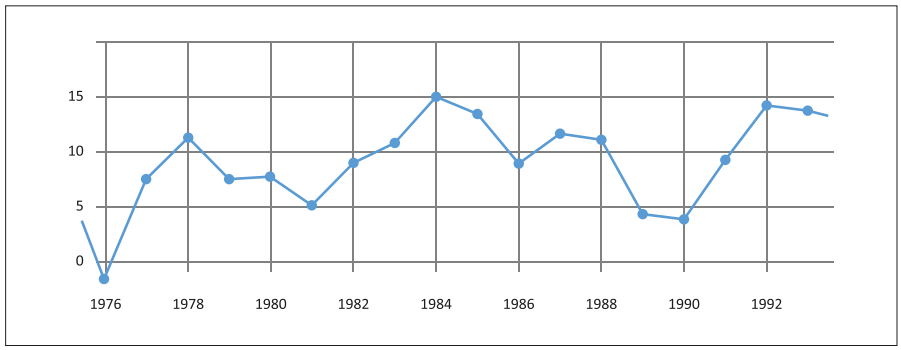
tapasztalataira, így Kornai János, Ota Šik (cseh) és Włodzimierz Brus (lengyel) elemzéseire is. A reformok első korszakán belül három periódus különült el. Az 1978-tól 1984-ig tartó időszakban teljesedtek ki a falvakat érintő változások. Ezt követően az 1989-ig tartó években már piacvezérelt reformintézkedéseket alkalmaztak, amelyek ekkor érték el a városokat.[5] Az 1989-es Tienanmen téri vérengzés megakasztotta a reformfolyamatot, ám nem jelentett stratégiaváltást. A reformidőszak első korszaka végpontjának azért tekintjük itt 1992-t, mivel „a reformok 1989–1991-es megtorpanását követően azok egy nagyon különböző tervezet mentén kezdődtek újra".[6]

Az új gazdaságpolitikai programnak úgy kellett a világgazdaságban is versenyképes munkaerő-kapacitássá formálnia a nélkülözéshez szokott és képzetlen kínai munkaerőt, hogy közben megőrzi a politikumban a folytonosságot és a stabilitást. Az ezen célkitűzések közti feszültség forrása kettős. Egyfelől a hatékonyság javulásához szükség volt arra, hogy a gazdasági folyamatokon belül csökkenjen a bürokratikus eljárások (például puha költségvetési korlát)[7] súlya, azaz a Kínai Kommunista Párt (KKP) szerepe. Másfelől Peking minden erejét bevetette, hogy a politikumban elkerülje a liberalizációt – az 1989-es vérengzés jelentette e téren a legdrámaibb erődemonstrációt.

A reformok valóban radikális átalakulást hoztak. A termelési rendet átformálták a kollektív gazdálkodásból a felelősségi központok rendszerébe való átmenettel.[8] Jelentősen emelkedtek az agrártermények árai is, amihez hozzátartozott, hogy módosították a kvótán felüli állami felvásárlási árakat. Ráadásul a kvóta feletti ár már inkább a piaci árszinthez esett közel, mintsem a kvótaárhoz.

Amiként a kihívás, úgy a megoldás lényege is a kettősségben rejlett tehát: míg a gazdaságban már tér nyílt a piacgazdasági eszközök alkalmazásának, addig az elosztásban továbbra is a szocialista elvek érvényesültek. Deng modellváltása szakítást jelentett a Mao-korszak folyamatos forradalmával és a nyomorral, a gyakori éhínségekkel is. A gondolati ugrást az a felismerés jelentette, hogy a politikai stabilitást nem csupán ezen eszközökkel lehet fenntartani Kínában, hanem lehetséges ez olyan gazdasági modernizáció mentén is, amely nélkülözi a politikai intézményrendszerbeli reformokat, azaz a demokrácia és a politikai szabadság kiterjesztését. Ebben az új korszakban Kína egysége már nem függött az egyéni érdekek teljes kontrolljától, lehetővé vált azok korlátozott és felügyelt ütköztetése is.

[5] Fang 2001.
[6] Naughton 2009: 7.
[7] Kornai 2014.
[8] Zhu 2012.

1. ábra. *A kínai GDP növekedési üteme, 1976–1992*
Forrás: Macrotrends 2023

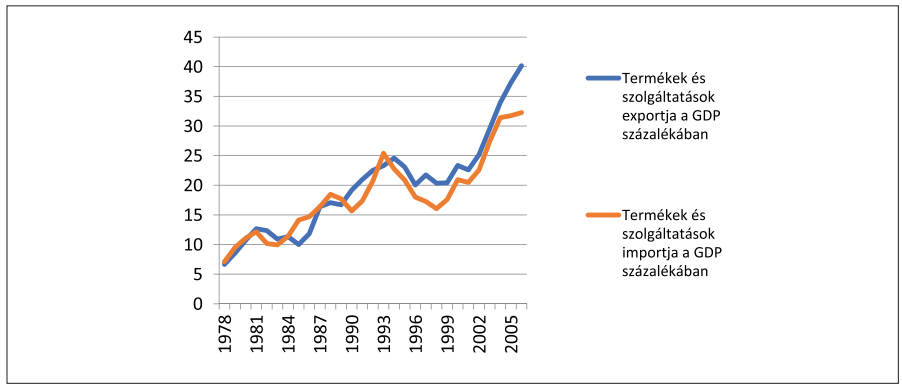
Növekedés

A változtatások és a világgazdasági integráció felé tett lépések révén a gazdaság már nem a nyersanyagexportra épült (mint Deng egyik riválisának, Huának a 10 éves tervében), hanem az ipari termelésre. Deng egyszerre alapozta a termelést a nagy lélekszámú, alapvetően képzetlen munkaerő-kapacitásra és az azt lekötni képes modern (nyugati) technológiára. Ezek együttese és a piaci ösztönzők erősödése fellendítette az innovációt, és új növekedési pályára állította a kínai gazdaságot.

A reformok első korszakának növekedési rátái az 1. ábrán láthatók. Ezen belül elválik egymástól a falvakra fókuszáló 1978–1984-es, majd az 1989-ig tartó periódus és a reformok megtorpanása, amely a reformok második korszakának kezdetéig, 1992-ig tartott.

A növekedés mértékét és a reformok első hullámának agrárius jellegét jelzi, hogy 1978 és 1984 között a vidéki lakosság egy főre jutó fogyasztása 51%-kal nőtt.[9] Ennek forrását az árliberalizáció adta, amelynek köszönhetően megduplázódott a paraszti munkát végzők jövedelme.[10] A mezőgazdaság teljes termelékenysége éves átlagban úgy is 5,62%-kal nőtt, hogy eközben az agrárfoglalkoztatottak aránya a munkavállalók között 69-ről 50%-ra esett,[11] ami a reformok strukturális mélységét is mutatja. A növekedési sikerek további reformokat készítettek elő. Az 1984-es rekordtermés hatására több mint 30 év után megszüntették a mezőgazdaságra előirányzott tervszámok alkalmazását és eltörölték a kötelező beszolgáltatás rendszerét is.

[9] Huang 2012; Riskin 1987.
[10] Kissinger 2014; Zhu 2012.
[11] Zhu 2012.

2. ábra. *A kínai export és import GDP-hez mért aránya (%)*
Forrása: The World Bank 2009 alapján saját szerkesztés

A növekedés dinamizálásához elengedhetetlen volt a külkereskedelem liberalizációja. A külső piacok felé való nyitás előtt a termékek és a szolgáltatások exportjának részaránya a GDP-hez az 5–10%-os sávban mozgott, majd innen közel négyszeresére nőtt ez az érték 1992-re (lásd 2. ábra).

Világgazdasági átalakulást hozott, hogy a kínai gazdaságban a külkereskedelem immár stratégiai jelentőséget kapott. Korábban importoldalon lényegében csak hiánytermékek és fejlett technológia szerepelt, és az export fő funkciójának az import finanszírozását tekintették. Az új irányvonal elsősorban már a külföldi piacok kiszolgálására hangolta a termelőkapacitásokat. Ennek eredményeként 1980-ban mérték első ízben nyitottabbnak a kínai gazdaságot az amerikainál (21,45% vs. 20,45%). A következő években változatlan maradt a kínai gazdaságstratégia külső orientációja, így a reformok első korszakának végén már közel kétszer olyan nyitott volt a kínai gazdaság, mint az amerikai (41,52% vs. 23,37%).

Befejezés

Az integrációval és reformokkal kapcsolatos döntések hatása gyakran közép- vagy hosszú távon válik csak világossá. A kínai gazdaság- és geopolitika 1978–1992-es reformkorszaka azonban azon példák sorába tartozik, amelyek esetében az új integrációs pálya és a reformok azonnal és mérhetően járulnak hozzá a gazdaság növekedéséhez. A Mao által választott integrációs pálya formálta térben valósította meg Deng azokat a reformokat, amelyek révén Kína képes volt hosszú távú növekedési pályára állni, és elkerülni a szovjet típusú összeomlást.

Felhasznált irodalom

Fang, N. (2001): A kínai reform és nyitás, valamint a külgazdaság és külkereskedelem kapcsolata. *EU Working Papers,* 4, 51–61.

Huang, Y. (2012): How Did China Take Off? *Journal of Economic Perspectives,* 26(4), 147–170. Online: https://doi.org/10.1257/jep.26.4.147

Kissinger, H. (2014): *Kínáról.* Ford. Magyarics Tamás. Budapest: Antall József Tudásközpont.

Kornai J. (2014): *A puha költségvetési korlát.* Budapest: Pesti Kalligram.

Kuzmin, V. V. (1979): *A kínai kártya: Kína az amerikai imperializmus stratégiájában.* Budapest: Kossuth.

Li, Ch.-M. (1964): China's Industrial Development, 1958–63. *The China Quarterly,* 17, 3–38. Online: https://doi.org/10.1017/S0305741000041643

Macrotrends (2023): *China GDP Growth Rate 1961–2023.* Online: https://www.macrotrends.net/countries/CHN/china/gdp-growth-rate

Maddison, A. (2007): *Maddison-Chinese Economic Performance in the Long Run.* Paris: OECD. Online: https://doi.org/10.1787/9789264037632-en

Naughton, B. J. (2009): *China: Economic Transformation Before and After 1989.* Online: https://pdfs.semanticscholar.org/02e5/b77c98d6afef55a5cc1b7focf0425a1c44a0.pdf

Riskin, C. (1987): *China's Political Economy.* Oxford: Oxford University Press.

Sárvári B. (2017): *A kínai felzárkózás gazdaságpolitikai és geopolitikai vonatkozásai 1949-től 2007-ig.* PhD-disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

The World Bank (2009): *World Development Indicators 2008.* Online: https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7386-6

Zhu, X. (2012): Understanding China's Growth: Past, Present and Future. *Journal of Economic Perspectives,* 26(4), 103–24. Online: https://doi.org/10.1257/jep.26.4.103

Forman Balázs

Az arab modernizáció és a globalizáció az Egyesült Arab Emírségekben

Lehet-e tipikus arab modernizációról beszélni? Vagy inkább célszerű az Arab (Perzsa) -öböl menti országok tipikus modernizációs mintájáról beszélni? Az Egyesült Arab Emírségek példája mennyire tekinthető egyedinek vagy épp hasonlónak Kuvaitéhoz, Kataréhoz? Össze lehet-e hasonlítani az Egyesült Arab Emírségek fejlődési pályáját a szomszédos Szaúd-Arábiáéval vagy az öböl túlsó partján lévő Iránéval? Mit jelent a brit gyarmati múlt öröksége? Hasonlít-e bármiben Dubaj az egykori birodalom kicsi területű, támaszpontjellegű gyarmataihoz, Máltához, Ciprushoz, Gibraltárhoz, Jemenhez? Össze lehet-e hasonlítani az Egyesült Arab Emírségek fejlődési pályáját a világ nagy logisztikai központjaiéval, Hollandiáéval, Hongkongéval és Szingapúréval?

Mit jelent a kőolajgazdagság? Hogyan épült fel a kőolaj-jövedelmekből a világ egyik leggazdagabb országa? Meg lehet-e vásárolni egy országnak az élelmiszereket, az ivóvizet, a fogyasztási cikkeket, a beruházási javakat, a technológiát, a tudást és nem utolsósorban a lakosságot?

A tanulmány Dubaj fejlődését a nemzetközi kőolajpiac, a nemzetközi pénzpiacok, a nemzetközi közlekedés, a nemzetközi munkaerőpiac, a migráció, a gyarmatosítás utáni neoliberális fejlődési modell, az arab kultúra és a városállam felépítése közötti kölcsönhatások sokaságában, egymást sokszor erősítő folyamataiban vizsgálja.

Bevezetés

A dubaji neoliberális gazdasági irányítási mód teljesen eltér a szomszédos arab országok és Irán gazdaságpolitikájától és intézményrendszereitől. A globalizáció folyamatában Dubaj egyszerre lett a Közel-Kelet gazdaságainak kapuja, az iszlám világ pénzügyi, kulturális központja és a világkereskedelem egyik legforgalmasabb csomópontja. De arról már kevesebb szó esik, hogy bár a városállam gyorsan nemzetközivé vált hírnevét

https://doi.org/10.36250/01181_60

(és ismertségét) a rendkívül gyors gazdasági és anyagi fejlődési folyamatoknak köszönheti, ehhez az alacsony fizetésű migránsok, vendégmunkások százezreinek, millióinak munkája volt szükséges. Nyilvánvalónak tűnik Dubaj szokatlanul nagy függősége a külföldi vendégmunkások munkájától. Az emirátusok lakosságának 90%-a külföldi bevándorló, többségük az építőiparban, a turizmusban-vendéglátásban foglalkoztatott alacsony bérű munkavállaló. Dubaj mint városállam egyedülálló jelenség lett az iszlám világban. Egyszerre folytat neoliberális gazdaságpolitikát, engedélyezi, sőt ösztönzi a külföldiek bevándorlását, és az arab kultúra és hagyományok megőrzése mellett válik multikulturális, az iszlám kultúrát újraértelmező és megújító várossá. Dubaj egyszerre tölti be a közel-keleti London, New York és Hongkong szerepét. Dubaj lakosságának összetételét, funkcióit tekintve kétségtelenül világvárossá vált. Fejlődésében épp ezért nem csak az erőforrás-bázisú növekedéstől elszakadt, a beruházásorientált fejlődésen is túllépő, innovációorientált fejlődést bemutató sejkséget kell látnunk. Hanem olyan városként is értelmezni kell Dubajt, ahol egyszerre érvényesülnek az ázsiai urbanizáció, a világvárosokra jellemző fejlődés karakterisztikus vonásai. Tulajdonképpen ma már nem, sőt régóta nem a kőolaj-kitermelés a növekedés fő hajtóereje, hanem az építőipar, az ingatlanszolgáltatások, a pénzügyi szolgáltatások, a közlekedés, a turizmus, az innováció, a kereskedelem és nem utolsósorban a népesség gyors növekedése.

Az emirátus egyedülálló módon ötvözte a neoliberális gazdaságirányítási modellt az arab autokráciával. Miközben a bevándorló külföldi munkavállalók építették fel a modern Dubajt.

Kiindulóhelyzet – függetlenség, földrajzi helyzet

A mai Egyesült Arab Emírségek területén a 19. század végéig különböző arab népcsoportok voltak a part menti településeken. Igaz, az Arab-félsziget nagy részén is. A part menti lakosság a halászatból, a gyöngyhalászatból élt. A szárazföldön élő csoportok nomád tevepásztorok voltak, akik esetleg nagyon igénytelen állatokat, kecskéket és juhokat is tartottak. Jelentős volt még a datolyatermelés is. Itt viszont felmerült annak a problémája, hogy a nomád életmód mellett nem voltak rögzített tulajdonviszonyok. A szomszédos országokkal folytatott kereskedelem az Arab (Perzsa) -öbölben és az Indiai-óceánon folyt. A 19. század végéig importáltak datolyát és lovakat Basrából (akkor az Oszmán Birodalomhoz tartozott, ma Irakhoz), dohányt, szőnyegeket és ghít (szárított vajat) Perzsiából; rizst, fémeket és szövetet az indiai Bombayből; és kávét Jemenből. A mai Emirátusok területéről származó export legjelentősebb tételeit a datolya, a szárított hal és az emberek alkották. A rabszolgák

jelentették a fő kereskedelmi bevételi forrást a *Bani Yas* törzs számára. Nem volt teljesen véletlen a terület elnevezése ekkoriban: Kalózpart.

A népesség növekedése ezen a vendégszeretetlen földön nagy nehézségeket okozott a modern államot megelőző közösségeknek. Egyszerűen a nomád állattartás mellett az itteni földek eltartóképessége gyakorlatilag a nullához közelített. Az 1900-as évek elején az Egyesült Arab Emírségek területén élő népesség száma a brit népszámlálás becslése szerint 100 ezer fő lehetett. Ez a szám az államalapítás évére, 1971-re 500 ezer főre emelkedett. Több szerző szerint. Ugyanakkor még ebben is van némi bizonytalanság, mert az UNCTAD népességstatisztikái szerint a terület népessége 1950-ben összesen 50 ezer fő volt, és 1971-ben is csak 233 ezer fő. A nagymértékű eltérés oka lehet, hogy a hivatalos helyi statisztikában esetleg nem vették figyelembe (emberszámba) a nőket, a rabszolgákat vagy a Brit Birodalom más részeiből betelepített dolgozókat, szinte kivétel nélkül indiaiakat.

Elhelyezkedése miatt az Európa, Afrika és Ázsia közötti kereskedelemben Dubaj évszázadok óta fontos közvetítő. Kezdetben a történelmi Omán része volt. Dubaj kereskedelmi központjának hírneve nemcsak a gyarmatosító portugáloknak, hanem a szomszédos Perzsia és a mai Szaúd-Arábia területén élő kereskedőknek is köszönhető. Ők alkották a *Qawasim* és a *Bani Yas* törzset. Ők építették ki először a kereskedelmi útvonalakat is ellenőrizni képes helyi államot. A brit hadiflotta azonban 1819-ben legyőzte a *Qawasim* törzset. Ez lett a brit gyarmati uralom kezdete, amelynek fő célja a britek térségbeli dominanciájának érvényesítése volt, hogy Indiába és Ausztráliába vezető kereskedelmi útvonalaikat biztosítsák. A tényleges katonai beavatkozást és a terület elfoglalását a britek sokáig nem tartották szükségesnek. Ehelyett szerződéseket kötöttek a *Bani Yas* törzs vezetőivel. Az ő leszármazottaik alkotják ma az „őslakosságot", az Egyesült Arab Emírségek állampolgárait. Ezt a tárgyalást megkönnyítette az, hogy nem volt egységes állami egység vagy „működő civil városi társadalom". A terület lakói nagyrészt nomád beduinok voltak. A modern társadalmak alapját képező, a nyugati értelemben vett individuumról, a magánemberről, a magántulajdonról nem beszélhettünk.

Az itt élők kalózkodásukkal veszélyeztették a Nagy-Britannia és India közötti tengeri kereskedelmi útvonalak biztonságát és az áruk célba érkezését. 1835-ben kötötték meg az első, évenként megújítandó egyezményt a kalózkodás megszüntetéséről. Az egyezmény nem volt sikeres. Végül a Brit Birodalom saját biztonsága, a tengeri kereskedelem fenntartása érdekében 1853-ban ellenőrzése alá vonta a területet, amit 1971-ig fenn is tartott. Ma az Egyesült Államok Bahreinben állomásozó 5. flottája őrködik a hajózás biztonsága felett a Perzsa-öbölben és 6. flottája az Indiai-óceánon, összességében mintegy 60 hadihajóval.

A brit beavatkozás azért is jelentős, mert meghúzták az egyes emírségek földrajzi határait, és lényegében a britek választották ki szerződő partnereiket az egyes kereskedők közül, őket és leszármazottaikat *de facto* uralkodóknak választották ki. A külügyeket természetesen a Brit Birodalom intézte, így a mai emirátusok kimaradtak a régió konfliktusaiból. Ez ma óriási előny, hogy igazából nincsenek ellenségeik a Perzsa-öböl menti országokban.

A Brit Birodalom keretei határozták meg a térség Indiával kialakított kapcsolatait. Az indiai áruk Perzsa-öbölben lévő elosztóközpontja lett Dubaj. Ez egyrészt már akkor is sok indiai kereskedőt vonzott ide. Másrészt a Birodalmon belül számos más gyarmatra a Csendes-óceán szigeteitől Nigériáig is telepítettek indiaiakat olcsó, de viszonylag képzett munkaerejük miatt. Ez az emirátusokban sem volt másképp. Szokatlan talán csak az lehet, hogy az őslakos népesség számához képest sehol nem volt ekkora a betelepített vagy betelepülő indiaiak aránya. 1904-től volt rendszeres gőzhajójárat Dubaj és Bombay között. A Brit Birodalom határainak lezárása ahhoz is vezetett, hogy az emirátusok lakossága így folyamatosan elszakadt a környező területek arab lakosságától. Sokkal inkább Bombayjel és Londonnal tartotta a kapcsolatot, mintsem a környező térségekkel. Így Dubaj lakossága mentalitásában idővel sokkal inkább liberális brit lett, mint fundamentalista muszlim.

A korai indiai hatás a mai napig látható Dubajban, sok idősebb helybéli folyékonyan beszél urdu nyelven, és házastársai Indiából származnak. Az indiaiak azonban elveszítették kiváltságos helyzetüket az emirátusok társadalmában. Itt azonban tisztázni érdemes, hogy India alatt az egykori Brit-Indiát kell érteni, amely a mai India mellett Pakisztánt és Bangladest is magában foglalta. Brit-India függetlenné válása után a kapcsolatok súlypontja Pakisztánra és Bangladesre helyeződött át. Kiváltságos helyüket átvették az olajiparba érkező nyugat-európai és amerikai munkavállalók. A pánarab eszmék megjelenése a többi arab országhoz fűződő kapcsolatok szorosabbá tételéhez vezetett. Ebben fontos szerepet játszott az OPEC is, amely új típusú szövetségi kapcsolatot jelentett az emirátusok számára. A Perzsa-öbölt nagyon határozottan akarják tisztán Arab-öböllé változtatni. Az *„Emiratisation"* és az *„Arabization"* kampányban a helyi termékek és munkavállalók helyzetbe hozása mellett megjelent az önálló állami, nemzeti identitás megerősítésének igénye is. Miközben az új munkaerő-toborzási kampányok célpontja ma már leginkább Dél-Ázsia.

A gazdasági növekedés első forrása a kőolaj bányászata

A kőolaj árának 1973–1974-ben bekövetkezett árrobbanása a világgazdaság és a világpolitika egyik legnagyobb és legnagyobb hatású sokkja volt. Bár a kutatók, az iparági

szakértők már rengeteget írtak a bekövetkezett árrobbanásról, annak okairól és következményeiről, most mégis szükséges az események és a folyamatok új értelmezése. Először az árváltozások hosszú távú trendjei és rövid távú mozgásai között kell különbséget tenni.[1]

Hosszú távon szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a kőolaj kimerülő természeti erőforrás, legalábbis jelenleg ismert készletei a jelenleg ismert bányászati technológiákkal. Kérdés az, hogy mi történik a kőolaj árával, ha a készletek kimerülnek. Magasba emelkedik, vagy épp lecsökken majd?

A rövid távú változások elemzésénél lehet, hogy csak a pillanatnyi kereslet és kínálat dönt. De lehet, hogy az ár elemzésénél akkor sem engedhetjük meg a túlságosan rövid időszak kiválasztását.

Mi okozta például az olajárak 2008. év elején tapasztalható csúcsát? Miért kezdett emelkedni már 2006-ban?

1998 és 2008 között állandóan növekvő trend volt a jellemző. Nőtt a nagy fogyasztók, az USA, az EU és Kína fogyasztása. Az utóbbié ráadásul meglehetősen drasztikusan. Az akkori áremelkedés úgy nézett ki, mint egy klasszikus buborék felfúvódása és összeomlása a 2008-as világgazdasági válság következményeként. 2009–2010-ben az összeomlást követő időszakban az elemző így láthatta. Amikor azonban 2010-ben az árak visszatértek a 2008 elején tapasztalt magas szintre, és ott is maradtak még vagy 6 éven keresztül, akkor a buborékelméletet mint magyarázatot el kellett vetni. Magyarázatként Kína rendkívül gyors fogyasztásnövekedése állhat a háttérben, ami egy oknak jó, de nem biztos, hogy elégséges is.[2]

Az olaj világpiaci hosszú távú trendjeit a következő hipotézisek alapján próbálhatjuk felvázolni:[3]

1. Az ár meghatározása a világpiacon történik.
2. Elfogadjuk a nemzetközi gazdaságtan régi „strukturalista iskolájának" Prebisch–Singer-hipotézisét a csökkenő nyersanyagárakról.
3. Elfogadjuk a neomalthusiánusok és Hotelling növekvő áremelkedési hipotézisét. Hotelling szerint a nem megújuló természeti erőforrások, így a kőolaj és a földgáz árának a kamatlábakat meghaladó mértékben kell növekednie. R. M. Hubbert 1956-ban megjelent tanulmánya a kőolajfogyasztás csúcsát egy Gauss-görbe alapján a 2000 körüli években várta 12,5 millió hordós napi fogyasztással.[4] Egyelőre

[1] Forman 2001.
[2] Forman 2001.
[3] Frankel 2010.
[4] Hubbert 1956.

nem igazolódott sem a dátum, sem a fogyasztás az eredeti várakozásoknak megfelelően.
4. Empirikus bizonyítékokat is kereshetünk hosszú távú statisztikai idősorok tanulmányozásával, ahogyan Paul Ehrlich és Julian Simon javasolta.
5. Az exportár meghatározása a világpiacon történik.

A fejlődő, nyersanyagtermelő országok általában kisebb GDP-vel rendelkeznek, mint a nagyobb, iparosodott országok, és nagyobb valószínűséggel szakosodnak egy-egy fontos nyersanyag vagy energiahordozó, például az olaj exportjára. Ennek eredményeként valószínű, hogy érvényesül rájuk a kis nyitott, exportorientált gazdaság modellje. Árelfogadóknak *(price taker)* tekinthetők nemcsak importált áruik, de még exportáruik tekintetében is. A kereskedelmük tárgyát képező áruk ára folyamatosan a világpiacon határozódik meg.[5]

A világpicon kialakuló ár hipotézise 3 feltételt igényel. Az adott termék piacán lévő monopóliumnak ne legyen erős hatalma! Alacsonyak legyenek a kereskedelmet korlátozó akadályok! A harmadik feltétel az árucikk belső, tökéletes helyettesíthetősége a hazai és a külföldi termelők között. Ezt a feltételt általában a primer – mezőgazdasági és bányászati – termékek teljesítik. De például ott sem igaz a földrajzi eredetvédelem alatt álló borokra és más élelmiszerekre. A tökéletes helyettesíthetőség általában nem teljesül maradéktalanul a feldolgozóipar által gyártott árukra és szolgáltatásokra.

Ha az nem is igaz, hogy minden hordó olaj azonos minőségű, mert megkülönböztethető az Ural, a Brent, a líbiai, a WTI stb. kőolaj, de ezek mindegyike felhasználható üzemanyagok, vegyipari alapanyagok előállítására. Az egyes olajtermelő országok, olajkitermelő cégek, olajfajták azonban versenyeznek egymással a piacokon.

De azt a feltételezést, hogy a legtöbb olajtermelő ország árelfogadó, elfogadhatjuk. Egyetlen ország kivételével. Ez Szaúd-Arábia, mivel piaci részesedése mind az OPEC-en belül, mind OPEC-szövetségesekkel kiegészítve túl nagy.[6]

A növekedés második szakasza a kőolajbányászat jövedelmeinek felhasználása az állam kiépítésére

Az Egyesült Arab Emírségek politikai és gazdasági helyzetét talán az a megközelítés írja le legjobban, hogy kicsi, nagyon gazdag olajország kritikus geostratégiai helyen. Ráadásul a függetlenné válás óta a hatalmas kőolajbevételek szédítő gyorsaságú gazdasági

[5] Forman 2001.
[6] Forman 2001.

és társadalmi átalakulást indukáltak. A változás itt már nemcsak mennyiségit, hanem sok esetben forradalmi léptékű minőségit is jelentett a tulajdonviszonyokban, a hatalom gyakorlásában, a társadalmi viszonyokban. A korábbi törzsi hatalmi viszonyok viharos gyorsasággal alakultak át az érdekegyeztetések, a szövetségi politikaformálás kifinomult intézményes struktúráivá. Az állami tulajdon kezelését és a piaci viszonyokat egyszerre megteremtő és fenntartó *majilis* (tanács) az Emírségek intézményrendszerének, működési mechanizmusainak legfontosabb eleme.

A *majilis* közös érdekű emberek összejövetele, gyűlése. A szó szélesebb körű értelmezésében az alkalmi vagy rendszeres összejövetelt nevezzük tanácsnak, *majilisnak*. Ez lehet hétköznapi társadalmi környezetben, de a közigazgatásban vagy a jogalkotási eljárásokban is. A *majilis* ugyanakkor leírja a konszenzuson alapuló politikai döntéshozatal hagyományos módszereit az Emírségek elitjei között. A szó azért megfelelő, mert vonzó.

Az Egyesült Arab Emírségeken belül zajló átalakító fejlesztési folyamat kényszerítő, de nem egyedi. Az intézmények, különösen az informális intézmények szerepének megértéséhez elengedhetetlen, hogy a változásokat az összehasonlító gazdaságtan, a fejlődés vagy az átmenet politikai gazdaságtanának fogalmaival és eszközeivel írjuk le. Itt mind a három közelítésmódnak van létjogosultsága. Nem mondhatjuk, hogy az átmeneti és a fejlesztési folyamatok teleologikusak lennének. De azt sem lehet kimondani, hogy nincsenek intézményi tervek a változások menedzselésére. Az is további kérdéseket vet fel, hogy a spontán, a tervezett vagy épp a teleologikus átalakulás vezet-e jelentősebb eredményekre. De a történelmi minták meghatározhatják az állam és a társadalom közötti kapcsolatokat, és strukturálhatják az intézmények fejlesztését és a gazdasági és politikai utakat, alternatívákat. A nagyon jelentős természetierőforrás-készletek felfedezése a gazdasági és pénzügyi lehetőségeket jelentősen növelte, de önmagában nem határozta meg a kiépülő politikai rendszer jellegét.

A járadékos állam elmélete az Arab-öböl olajban gazdag államai működésének megértéshez használt bevett elemzési keret. Az elmélet szerint az állampolgárok elhallgattathatók az állam által számtalan területen nyújtott támogatásokkal. Ilyen lehet például a személyi és fogyasztási adók hiánya, a kedvezményes lakhatás, az ingyenes egészségügyi ellátás és a nagyvonalú nyugdíjak. Ezeket az állami kiadásokat az állam kőolajbevételeiből, koncessziós díjakból, exportbevételeiből fizetik ki. A társadalom ezért cserébe elfogadja a politikai rendszeren belüli változásokat, elnémul vagy megnyugszik, miközben a *status quo* megmarad.

A járadékos állam elmélete a rentierizmus hűség- vagy pártfogáselméletének kiterjesztése. A rentierizmus hasznos modell, de nem elég a változások megértéséhez.

„A majilis és a piac között”

A *majilis* a mozgás és a rugalmasság közvetítésére, kezelésére szolgál. A *majilis* végső soron úgy is felfogható, mint elméletek, vélemények, ideológiák cseréje, piaca, ahol a múlt örökségét szembesítik a jövő vagy épp a jelen gyors ütemben változó globális kihívásaival. A tárgyalási technikák és az alkudozási módok összessége is meghatározza a *majilis* eredményét, sikerességét. A közel-keleti piacokon alkalmazott vásárlási, eladási, érdekegyeztetési technikák azonban a professzionálissá vált szövetségi állam keretei között már korántsem biztos, hogy elégségesek a politikai és társadalmi kérdések, viták megoldására.

Az államtudományi irodalomban útfüggőségnek hívott jelenség az Egyesült Arab Emírségekben a *majilis* hagyományából és módszeréből indul ki. Ez valóban strukturálja és korlátozza a politikai döntéseket, de nem rögzíti az irányítási módszert vagy a politikai stratégiát. A *majilis* a társadalommal együtt fejlődik. Tekintettel az egyre inkább multikulturális és egyre inkább bevándorló közösségre az Egyesült Arab Emírségek lakosságán belül, a növekvő feszültségekre a politikai képviselet nélküli bevándorlók és az állampolgársággal rendelkezők között, a *majilisnek* is újabb, innovatívabb, problémacentrikusabb módjait kell megtalálni.

Dubaj az Egyesült Arab Emírségek hét tagjának, emirátusának egyike. Az emirátusok területe 70 ezer km^2. Ugyanakkor ez is bizonytalan, mert a sivatagban lévő határait a britek nem jelölték ki pontosan, Szaúd-Arábia meg nem ismeri el azokat. Ugyanakkor ez az emirátusokon belül is létező földrajzi probléma, mivel az emirátus határait kissé önkényesen határozták meg. Nehéz megmondani, hol van például a Dubaj és a szomszédos Sardzsa vagy Abu-Dzabi közötti közigazgatási határ. Tekintettel az olcsóbb bérleti díjakra és az alacsonyabb megélhetési költségekre, sok alacsonyabb bérű munkavállaló a szomszédos Sardzsában lakik, és naponta ingázik Dubajban lévő munkahelyére.

Bár Dubaj a legismertebb emirátus, és nagyon más karakterisztikus sajátosságokkal rendelkezik, mint szomszédai és a másik 6 emirátus, teljesen különálló entitásként bemutatni mégsem lehet. Számos politikai döntés a szövetség, az Egyesült Arab Emírségek hatásköre. A külpolitika, a védelmi politika, a bevándorlás és a határellenőrzés például a szövetségi kormány joghatósága alá tartozik. A szövetség Legfelsőbb Tanácsában Abu-Dzabinak van a legtöbb tagja. A 2008-as világgazdasági válság rávilágított arra, hogy az egyes emirátusok mennyire összefonódnak. Dubaj külföldi adósságát Abu-Dzabi segítségével tudta törleszteni. Igaz, hogy ebben a pénzügyi válságban az egykori gyarmattartó bankjainak tőkekivonása is benne volt. A két emirátus közötti hitelügylet keretében Abu-Dzabi tulajdonrészt szerzett Dubaj büszkeségében, az Emirates légitársaságban.

A növekedés második forrása – a demográfiai átmenet

Az Egyesült Arab Emírségek büszkélkedhet az elmúlt 50 év legnagyobb léptékű népességnövekedésével. A növekedés ez alatt az idő alatt több mint 100-szoros volt. Ez csak nagyon kis részben köszönhető az eredeti helyi lakosság növekedésének és a viszonylag magas gyermekszámnak. A népességnövekedés forrását 90%-ban a külföldről érkezett fiatal felnőttek adták. Közben már kevesebb mint a felére csökkent a 15 éven aluli eltartottak aránya. De a 15 éven aluliak száma több mint 50-szeresére nőtt. Ez hatalmas feladatot jelent mind az egészségügyi ellátásban, mind az oktatásban.

Az Emírségekben zajló demográfiai átmenet és népességrobbanás másik sajátossága, hogy az szinte csak a nagyvárosokat érinti. Ez azt is jelenti, hogy a népesség befogadásához szükséges új lakásokat, közszolgáltatásokat a nagyvárosokban – Dubajban, Abu-Dzabiban, Sardzsában – szükséges megteremteni. Tehát a kormányzati cél, hogy ezek lehetőség szerint minél olcsóbban, buborékgazdaság kialakulása nélkül valósuljanak meg.

Nagy fokú bizonytalanság van a kezdeti adatokban. Elképzelhető, hogy nem vették figyelembe a területen élő külföldieket, akik a Brit Birodalom keretében érkeztek, hanem csak a helyben lakó muszlim vallású arabokat számolták ide. Ebben az esetben reálisan elképzelhető az is, hogy a népességszám statisztikai növekedése az 1971 és 1981 közötti időszakban az itt élő külföldiek nyilvántartásba vétele miatt, a potenciális állampolgárságba sorolás révén is nőhetett. Az viszont biztos, hogy a népesség exponenciális növekedése figyelhető meg az állam 1971-es alapítása óta, és ez nagymértékben a külföldről érkező lakosság révén van így.[7]

Az Egyesült Arab Emírségek demográfiai adatai egyedülállók a világon. Más ország nem nagyon mondhatja el magáról, hogy volt olyan éve, amikor a lakossága éves növekedési üteme megközelítette a 20%-ot, illetve hogy több mint 52 éven keresztül népességnövekedési üteme soha nem csökkent évi 5% alá. Az első nagy bevándorlási hullámot 1973-ban az olajárrobbanás után megindult hatalmas építkezések generálták. Az ekkor érkezett bevándorlók elsősorban az Indiai-szubkontinens országaiból – Indiából, Pakisztánból és Bangladesből – jöttek, és elsősorban kétkezi munkások voltak. A második nagy bevándorlási hullámban már jelentős számban érkeztek mérnökök, informatikusok, pénzügyi és üzleti szakemberek, és már nemcsak az ázsiai országokból, hanem Nyugat-Európából és az USA-ból is.[8]

2010-ben az Egyesült Arab Emírségekben a külföldi állampolgárok tették ki a lakosság több mint 88%-át. A 2010-es népszámlálás szerint az Egyesült Arab Emírségek lakossága 8,2 millió, ebből csak körülbelül 950 ezren voltak az állampolgárai.

7 Kathiravelu 2016.
8 Kathiravelu 2016.

2011 decemberéig a külföldiekkel összeházasodott emirátusi nők számára engedélyezték, hogy állampolgárságukat gyermekeik is megkapják. Ugyanakkor az Emírségek állampolgárságát továbbra is nagyon nehéz, szinte lehetetlen megszerezni.

Dubaj különleges fejlődési pályája – közlekedési, pénzügyi, turisztikai csomópont

Dubaj repülőtere és kikötője a világ legnagyobb forgalmú létesítményei között van. Dubaj kikötője Rotterdam, Szingapúr, Hongkong után a világ negyedik legnagyobb forgalmú teheráru- és ezen belül konténerkikötője. Dubaj nemzetközi repülőtere az 1980-as évek elejéig megkerülhetetlen tranzitrepülőtér volt az Európa és Ausztrália, Kelet- és Délkelet-Ázsia közötti légi járatok számára. A repülőgépek hatótávolságának növekedése, a konkurens repülőterek megjelenése azonban megkerülhetővé tette volna. A nemzetközi repülőtér fejlesztése a világ legnagyobbjává és az Emirates légitársaság felfuttatása a dubajit a világ legforgalmasabb nemzetközi repülőterévé tette. Az Emirates légitársaság önmagában 260 célállomásra repül. Maga a repülőtér is több mint 100 légitársaságot szolgál ki. Az alig 10 millió lakosú ország legforgalmasabb, de nem egyetlen repülőtere 2014-ben már évi 70 millió utast szolgált ki. Igaz, a Covid-járvány óta ezt a számot még nem sikerült elérni.

A tudásalapú gazdaság felé

Mi a siker titka? Ha összehasonlítjuk az Egyesült Arab Emírségek egy főre jutó GDP-jét a többi OPEC-ország adataival, akkor azt látjuk, hogy az folyamatosan többszöröse a többi olajexportőr országénak. Szaúd-Arábiáénak a duplája, Iránénak a négyszerese, Nigériáénak a húszszorosa. Ez nem más, mint szerencse. A Föld egyik legnagyobb kőolajkészletén rendkívül kis lélekszámú ország található. Bár ilyen adatokat nem igazán szoktak közölni, az egy főre jutó ismert és gazdaságosan kitermelhető kőolajkészletek nagyságát tekintve az Egyesült Arab Emírségek a világelső.

Addig, amíg Nigéria egyszerűen képtelen kitörni a szegénység ördögi köréből, mert gyors népességnövekedése felemészti a szénhidrogének exportjából származó jövedelmeit, addig az Emírségek lakói számára a kőolajból származó bevételek valóban elképzelhetetlen nagyságú pénzesőt eredményeztek. Hogyan lehet ezeket az 1973 után hirtelen jött pénzeket okosan felhasználni? Az Emírségek azzal szembesült, hogy az ország nemcsak infrastruktúrájában, hanem a rendelkezésre álló munkaerőben is szegény. Az ország műszaki

infrastruktúrájának – közutak, közművek, ingatlanok, kikötők, repülőterek – megépítéséhez, a növekvő kőolajexport lebonyolításához külföldi munkavállalók sokaságára volt szükség. Az ország a Brit Birodalom idején kiépült kapcsolatokat kihasználva Indiából, Pakisztánból, Bangladesből toborzott nagy számban munkavállalókat az országban zajló építkezésekhez. Az országba érkező első nagy bevándorlási hullám 1968 és 1977 között ennek a modernizációnak volt köszönhető. A későbbi bevándorlók viszont már gyorsan fejlődő és gazdagodó Emírségekben kerestek magas szakképzettséget igénylő munkalehetőségeket. A bevándorlás második nagy hullámában már jellemzően a BA-diplomával rendelkező mérnökök, építészek, informatikusok, pénzügyesek, közgazdászok, közigazgatási, felsőoktatási és egészségügyi szakemberek érkeztek az országba.

Kiemelkedő a 25–34 és a 35–44 év közötti korosztály tagjainak száma, és feltűnő, hogy ebben a korosztályban a BA-diplomával rendelkezők száma a legmagasabb. Itt nem csak arról van szó, hogy a bevándorlási politikában milyen szakképzettségekkel, iskolai végzettségekkel, kompetenciákkal rendelkezőket részesítenek előnyben. Az átlagos iskolai végzettség növekedése az Emírségek ambiciózus oktatási politikájának eredménye is. Nagyon sokat költ az oktatásra. Egyrészt cél, hogy minden munkakört be tudjon tölteni a megfelelő képzettségekkel rendelkező saját állampolgáraival. Másrészt cél, hogy a magas szintű jólét fenntartása érdekében ne kelljen az Emírségeknek folyamatosan újabb munkavállalókat külföldön toboroznia.

A külkereskedelem

Az egy főre jutó magas kőolajexport-bevételek az Emírségek entitásai – állam, lakosság, vállalatok – számára túl magasak ahhoz, hogy azokat fogyasztási cikkekre, beruházási javakra elköltsék. Emiatt az ország GDP-arányos külkereskedelmimérleg-többlete más országok számára elképzelhetetlen nagyságú értékeket ér el. Az, hogy az ország a 2000 és 2013 közötti kőolajár-emelkedési hullám idején a GDP 20%-át is elérő külkereskedelmimérleg-többletet tudott elérni, tette lehetővé az ország nemzetközi politikai és gazdasági befolyásának megteremtését, az Emírségek külföldi befektetéseit a legnagyobb multinacionális cégekbe. Ez a tőkefelhalmozás teremtette meg az alapját annak, hogy az ország bevándorlókra is épülő kulturális sokszínűségével, magas kultúraimportjával, az arab országokon belüli toleráns politikai szemléletével, építészetével, életformájával, a tudomány és a kutatás támogatásával megteremtse a maga *brandjét,* a világvárosi Dubajt.

Az ország külkereskedelmi forgalmából talán két érdekességet érdemes kiemelni. Az üzemanyagok exportja, ami nem meglepő, és az importja, ami viszont igen.

Ez jellemzően a szomszéd országokból csővezetékeken érkező szénhidrogének tranzitexportját jelenti. De magyar szemmel nézve ennél sokkal meglepőbb, hogy a második legjelentősebb exporttételt az arany ékszerek, a drágakövek és a gyöngyök jelentik. Ezeknek a legnagyobb közel-keleti piaca Dubajban van. Az antwerpeni és az izraeli ékszerészek, gyémántcsiszolók legnagyobb piaca itt található.

A jövedelemelosztás

Az Egyesült Arab Emírségek fejlődése igen ellentmondásos. Miközben az ország GDP-je összehasonlító áron is töretlenül növekszik az 1984-es és a 2008-as minimális visszaeséstől eltekintve, addig a rendkívül drasztikus népességnövekedés miatt az egy főre jutó GDP (összehasonlító áron) az egyharmadára csökkent. Ezzel együtt is a leggazdagabb kőolajtermelő országnak számít, még az OPEC-országok között is. A rendkívüli gazdagságot itt a minimális népességre jutó hatalmas kőolajvagyon, -kitermelés és -export biztosítja. A modernizáció finanszírozásához szükséges pénz 1973 után megvolt. Az építkezésekhez, a kőolaj-kitermeléshez, a szolgáltatások kiépítéséhez viszont a tényleges munkaerőhiány miatt nagyon nagy számban volt szükség külföldi munkavállalók letelepítésére.[9]

Az összehasonlító áron számított GDP alapján az ország GDP-je a kőolaj-kitermeléstől és a kőolaj világpiaci árától függ. 2000-től azonban már megjelennek az új növekedési tényezők is, mint az ingatlan, a pénzügy, a közlekedési és informatikai szolgáltatások. A GDP 2000 utáni növekedésének látszólag ellentmond az egy főre jutó export csökkenése. Ebben nemcsak a lakosság számának növekedése van, hanem a szolgáltatásexport volumenének növekedése is. Dubaj nemcsak a közlekedésben, hanem a szolgáltatásokban is az Arab-öböl országainak kapujává vált.

Államadósság, infláció

Az Egyesült Arab Emírségek döntéshozói sokáig sikeresen hárították el államuk eladósodását. Az olajexportáló arab országokhoz hasonlóan 1973-ban, a függetlenné válást követő második évben GDP-arányosan még majdnem 0 volt az ország államadóssága. Bár egészen 2008-ig az államadósság nem haladta meg a GDP 10%-át, az olajexportáló országokhoz hasonló államadóssági ciklusok itt is megfigyelhetők

[9] Kathiravelu 2016.

voltak 1974 és 1978 között, illetve 1983 és 1987 között. Figyelemre méltó viszont, hogy a külföldi működőtőke-beruházások 2008-ban történt majdnem teljes leállását követően az állam lépett be a beruházások finanszírozásába. Ez 2007 és 2009 között két és félszeresére emelte az államadósság mértékét, amit utána viszont gyors kiigazítás követett.

Az Egyesült Arab Emírségekben mért inflációs ráta hullámzásaiban 2008-ig a kőolaj világpiaci árának változásait követte. Az olajárak robbanása, emelkedése 1980-ban, 1991-ben, majd 2000 és 2008 között a pénzkínálat emelkedésén keresztül vezetett megugró inflációhoz. A hirtelen megemelkedés után hosszú idő telt el, amíg az Emírségek kormánya ismét vissza tudott térni egyébként nagyon szigorú, alacsony inflációs céljaihoz. A cél mindig az volt, hogy az üzemanyagok mellett az élelmiszerek és az ingatlanok árának emelkedése is a nullához közelítsen. Ez az országban dolgozó, alacsonyan fizetett külföldi vendégmunkások életszínvonalbeli romlásának megelőzése érdekében fontos. Az alacsony inflációs rátában persze az is benne van, hogy a 2000 és 2008 közötti időszaktól eltekintve sikerült megelőzni az ingatlanok árának robbanását, illetve a buborékgazdaság kialakulását. A hatékony antiinflációs politika is hozzájárul ahhoz, hogy az Egyesült Arab Emírségek ingatlanárai nemzetközi összehasonlításban is alacsonynak számítanak.

FDI

2018. szeptember 23-án új törvényt (19/2018. sz. Szövetségi törvény) fogadtak el: a közvetlen külföldi működőtőke-beruházásokról szóló törvényt. Az FDI-törvény lehetővé teszi, hogy a külföldi vállalatok akár 100%-os részesedéssel rendelkezzenek az Egyesült Arab Emírségekben működő vállalatokban. Az FDI-törvény új közvetlen bizottságot állított a külföldi működőtőke-befektetések irányítására, a velük kapcsolatos stratégiák kidolgozására. A bizottság vezetője a gazdasági miniszter. Átfogó adatbázist működtetnek az Emírségekben üzemelő vállalatokról és megvalósuló beruházásokról. A bizottság pozitív katalógust vezet 13 iparág 122 iparágáról. Ezekben az ágazatokban engedélyezett az esetleges 100%-os külföldi tulajdonban lévő vállalkozások alapítása és működtetése.[10] A pozitív katalógust 2019. július 2-án fogadta el az Egyesült Arab Emírségek kormánya.

a) Igazgatási szolgáltatások
b) Mezőgazdaság

[10] Frank-Fahle–Leber–Schmierer 2020.

c) Művészet és szórakozás
d) Építés
e) Oktatási szolgáltatások
f) Egészségügy
g) Vendéglátás és gasztronómia
h) Információ és kommunikáció
i) Feldolgozóipar
j) Tudományos és technikai tevékenységek
k) Megújuló energiák hasznosítása
l) Űrutazás, űrkutatási tevékenységek
m) Szállítás, raktározás, logisztika az utasokat, árukat szállító cégeknél

A *negatív katalógus* a következő üzleti tevékenységeket tartalmazza az FDI-törvény 7. cikkének (2) bekezdése alapján. Ezekben az ágazatokban az összes külföldi befektetés együttesen megengedett legnagyobb részaránya nem haladhatja meg a 49%-ot. Ezek a következők:

a) Kőolajtermékek feltárása és előállítása
b) Nyomozás, biztonsági szolgáltatások, katonai eszközök, robbanóanyagok, valamint katonai hardver, felszerelés, ruházat és fegyverek gyártása
c) Banki és pénzügyi közvetítőtevékenységek, valamint fizetési és készpénzkezelő rendszerek
d) Biztosítási szolgáltatások
e) Haddzs- és umraszolgáltatások
f) Víz- és áramellátás
g) Halászattal kapcsolatos tevékenységek
h) Posta-, kommunikációs és audiovizuális szolgáltatások
i) Szárazföldi, vízi és légi közlekedést kiszolgáló infrastruktúrák építése és működtetése
j) Nyomdai és kiadói szolgáltatások
k) Kereskedelmi ügynöki szolgáltatások, nagy- és kiskereskedelem
l) Gyógyszerészeti termékek kiskereskedelme (például magángyógyszertárak)
m) Gyógyszerraktárak és -központok, vérbankok és karanténlétesítmények

Ezek stratégiai területek, valamint a biztonság és a rendszer szempontjából releváns területek.

A külföldi működőtőke-beruházások megugrása az országban működő szabadkereskedelmi övezetek kijelöléséhez és kiépítéséhez kapcsolódik. Az Emírségek

kormánya a tudásalapú társadalom kiépítését tűzte ki célul. Az ehhez szükséges technológiák, intézmények, szakemberek országba csábítása miatt jelöltek ki számos területi, illetve tematikus szabadkereskedelmi övezetet. Ezek közül csak néhányat sorolunk fel:[11]

- Dubai International Academic City: www.diacedu.ae
- Dubai Airport Free Zone: www.dafz.ae/en
- Dubai Science Park: www.dsp.ae
- Dubai Design District: www.dubaidesigndistrict.com
- Gold and Diamond Park Free Zone: www.goldanddiamondpark.com
- Dubai Healthcare City: www.dhcc.ae
- Dubai Industrial City (DIC): www.dubaiindustrialpark.ae
- Dubai Silicon Oasis: www.dsoa.ae
- Dubai International Financial Centre: www.difc.ae
- Dubai Internet City (DIC): www.dic.ae
- Dubai Knowledge Village: www.dkp.ae
- Dubai South: www.dubaisouth.ae
- Dubai Media City: www.dmc.ae
- Dubai Multi Commodities Centre: www.dmcc.ae
- Dubai Outsource Zone: www.dubaioutsourcecity.ae
- Dubai Studio City: www.dubaistudiocity.ae
- Dubai Production City: www.dpc.ae
- Jebel Ali Free Zone: www.jafza.ae

A tudásalapú gazdaságra való átállás mellett fontos tényező Dubaj mint nemzetközi pénzügyi központ felemelkedése is. A külföldi működőtőke-befektetések gyors megemelkedése mögött a főleg Szaúd-Arábia felé irányuló tőkeexport növekedése is megfigyelhető. Szaúd-Arábiát a nyugat-európai és amerikai befektetők közvetlen befektetéseik számára túl kockázatosnak tartották. A kockázatot az Emírségek befektetői osztották meg.

[11] Frank-Fahle–Leber–Schmierer 2020.

Felhasznált irodalom

Al Sadik, A. T. – Elbadawi, I. A. szerk. (2012): *The Global Economic Crisis and Consequences for Development Strategy in Dubai.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9781137001115

Britannica Hungarica (1997): *Világenciklopédia.* Budapest: Magyar Világ.

Castells, M. – Hall, P. (1994): *Technopoles of the World. The Making of the 21st Century Industrial Complexes.* London – New York: Routledge.

Clark, G. L. – Wójcik, D. (2007): *The Geography of Finance. Corporate Governance in a Global Marketplace.* Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199213368.003.0002

Dunford, M. – Kafkalas G. szerk. (1992): *Cities and Regions in the New Europe.* London: Belhaven.

Duran-Dastes, F. – Mutin, G. (1990): Afrique du Nord, Moyen-Orient, Monde Indien. In Brunet, R. (szerk.): *Geographie Universelle.* Paris: Belin-Reclus.

Forman B. (2001): Az energiaforrások és az energiapolitika. In Bora Gy. – Korompai A. (szerk.): *A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza.* Budapest: AULA, 81–133.

Frank-Fahle, C. – Leber, F. – Schmierer, S. (2020): *Die Investmenthubs Dubai, Hongkong und Singapur: Das Rechts- und Steuerhandbuch für den Praktiker.* Wiesbaden: Springer Gabler. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-658-28904-1

Frankel, J. (2010): *Energy Economics – I. Harvard University ADA Summer School, Baku, Azerbaijan, 7–9 July.* Online: https://slideplayer.com/slide/17410161

Hajjiri, T. M. – Cohen, A. szerk. (2016): *Global Insolvency and Bankruptcy Practice for Sustainable Economic Development.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9781137515759

Herb, M. (2016): *The Wages of Oil. Parliaments and Economic Development in Kuwait and the UAE.* New York: Cornell University Press. Online: https://doi.org/10.7591/9780801454691

Hubbert, M. K. (1956): *Nuclear Energy and the Fossil Fuels.* Houston: Shell Development Company. Online: http://www.energycrisis.com/Hubbert/1956/1956.pdf

ILOSTAT [é. n.]: *Statistics on the Population and Labour Force.* Online: https://ilostat.ilo.org/topics/population-and-labour-force

Kanna, A. (2011): *Dubai, the City as Corporation.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. Online: https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816656301.001.0001

Kathiravelu, L. (2016): *Migrant Dubai. Low Wage Workers and the Construction of a Global City.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9781137450180

Kennedy, W. R. – Amacher, A. G. – McLaughlin, G. C. (2017): *Dubai. The Epicenter of Modern Innovation: A Guide to Implementing Innovation Strategies.* New York: Productivity Press. Online: https://doi.org/10.1201/9781315367828

Mahdavi, P. (2011): *Gridlock: Labor, Migration, and Human Trafficking in Dubai.* Stanford, CA: Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804777506

Morrissey, J. et al. (2014): *Key Concepts in Historical Geography.* New York: SAGE. Online: https://doi.org/10.1515/9780804777506

OECD IEA (1998): *Key World Energy Statistics from IEA.* Paris: IEA.

Pacione, M. (2009): *Urban Geography. A Global Perspective.* London – New York: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9780203881927

Palánkai T. (1991): *Energia és világgazdaság.* Budapest: AULA.

Park, Y. S. – Essayyad, M. szerk. (1989): *International Banking and Financial Centers.* Dordrecht: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-94-009-2504-5

Pineda, V. S. (2020): *Building the Inclusive City. Governance, Access, and the Urban Transformation of Dubai.* London: Palgrave Pivot. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-32988-4

Rehman, A. (2007): *Dubai & Co. Global Strategies for Doing Business in the Gulf States.* New York: McGraw-Hill.

Rodrigue, J.-P. – Comtois, C. – Slack, B. (1999): *The Geography of Transport System.* London – New York: Routledge.

Schoon, N. (2016): *Modern Islamic Banking. Products and Processes in Practice.* Chichester: Wiley. Online: https://doi.org/10.1002/9781119234708

UNCTAD [é. n.]: *Statistics.* Online: www.unctad.org/statistics

Warde, I. (2000): *Islamic Finance in the Global Economy.* Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748612161.001.0001

Warf, B. (2008): *Time-Space Compression. Historical Geographies.* London – New York: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9780203938058

Young, K. E. (2014): *The Political Economy of Energy, Finance and Security in the United Arab Emirates Between the Majilis and the Market.* London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1057/9781137021977

Berács József

Az európai felsőoktatási térség reformtörekvései és integrációja a magyar modellváltás kíséretében

Bevezetés

A magyar felsőoktatás modellváltást megelőző 10 évéről átfogó képet nyújt a BCE Nemzetközi és Felsőoktatási Kutatások Központjának tanulmánya, amely összefoglalóan megállapítja: „A magyar felsőoktatás – más ágazatokhoz hasonlóan – válaszút elé érkezett. Hagyományai, eredményei, nagy múltú intézményei, elkötelezett oktatói és kutatói révén képes arra, hogy része legyen a főáramlatoknak, megfeleljen a 21. század társadalmi és piaci kihívásainak."[1] A 212 oldalas tanulmány a felsőoktatás számos területének részletes elemzéséből vonta le ezeket a tanulságokat. Ezek közé tartozik a nemzetköziesedés folyamata vagy az egyetemi kormányzás fejlődése. A nemzetközi diákok fogadásában Magyarország jól áll, a diákok 14%-a külföldi, elsősorban az orvosi egyetemek piaci munkája *(piaci csere)* és az állam Stipendium Hungaricum programja *(redisztribúció)* jóvoltából.[2] Ezt a pozitív trendet kockáztatja legújabban az Erasmus- és a Horizont-programban való részvételt korlátozó EU-intézkedés a modellváltáson átment egyetemek esetében, a jogállamisági kritériumok be nem tartása miatt, de hátrányos helyzetbe hozva az egész magyar felsőoktatást.

Az üzleti területen már fél évszázaddal korábban kibontakozott *vállalati kormányzás* gondolata és gyakorlati megvalósítása a felsőoktatásban is teret nyert. Barakonyi közel két évtizeddel ezelőtt részletesen vizsgálta az *egyetemi kormányzás* rendszerét és európai trendjeit.[3] Az akkor Európában még csak szórványosan megjelenő igazgatósági *(board)* forma, az alapítványi működés a kapitalizmus amerikai fellegvárában, az USA-ban már évszázados múltra tekinthetett vissza. A hazai útkeresést, a gazdálkodási, piaci szempontok becsatornázását a felsőoktatás irányításába olyan mérföldkövek jelezték, mint a *gazdasági*

[1] Kováts–Temesi 2018: 24.
[2] Berács 2018.
[3] Barakonyi 2004.

https://doi.org/10.36250/01181_61

tanácsok létrehozása, a *kancelláriés konzisztóriumi rendszer* bevezetése, majd 2018 után a *modellváltás* névvel fémjelzett alapítványi működés fokozatos megvalósítása, amely egybeesett a koronavírus okozta válsággal. Ebben a helyzetben érdemes makrogazdasági, világgazdasági és *az európai integráció szempontjából* is ránézni a felsőoktatásra.

Hasonlóképpen, mint Halmai Péter teszi a Benczes István és Szunomár Ágnes szerkesztette *Változó világ* című kötetben[4] megjelent esszéjében. A krízis és az integráció kapcsolatát vizsgálva Halmai alapvető kérdése, hogy a 2008-as gazdasági válság, a koronavírussokk és újabban az ukrán–orosz háború okozta világválság hogyan érinti a *nemzetközi együttműködést,* jelesen az EU tagállamai közötti kapcsolatokat.[5] Mélyül az integráció, vagy ellentétes trend figyelhető meg. Elsősorban a pénzügyi folyamatokra, reformokra összpontosít, de részletesen tárgyalja az innovatívnak ítélt Új Generációs EU (NGEU) keretében meghirdetett Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszköz/Terv (RRF, illetve HET) nevű programot. Dani Rodrik globálistrilemma-elméletét alkalmazva a jelenlegi helyzetre összegzésként megállapítja: „A trilemma szerint Európa nem érhet el egyidejűleg mély politikai integrációt, erős demokratikus legitimációt és döntően nemzeti intézményekre alapozott döntéshozatalt."[6] Ennek a trilemmának az értelmezésére a felsőoktatás esetében azért is van nagy szükség, mert az oktatás és a felsőoktatás az EU-ban deklaráltan nemzeti hatáskörben van.

A következőkben röviden bemutatunk néhány olyan területet, ahol részben alulról, az intézmények szintjéről (például az Európai Egyetemek Szövetsége, EUA), részben fentről, az EU, az OECD oldaláról kiinduló kezdeményezések véleményem szerint a felsőoktatás integrációját segítik elő.

Az európai felsőoktatási térség erősítése, integrációja irányába mutató jelek

A termékek és a szolgáltatások szabad áramlását biztosító *egységes európai piac* értékelésében ismét napirendre kerülnek a nagy közgazdasági elméleti iskolák, Keynes, Polányi, Hayek és mások gondolatai. Én az eligazodásban nagy jelentőségűnek tartom Polányi Károlynak a *társadalom–gazdaság,* másképpen az *állam–piac* dichotómia mentén kialakított álláspontját. Más szóval a *marketingtudomány* oldaláról is kritikusan ítélem meg a *piaci fundamentalizmus* előretörését általában, de még inkább a felsőoktatás területén. Ebben a szellemben foglalt állást a globális fejlődést és a piaci

[4] Benczes–Szunomár 2023.
[5] Halmai 2023.
[6] Halmai 2023: 182.

fundamentalizmust illetően a Harvard Egyetem professzora, Dani Rodrik is 2019. május 3-án Bécsben *Karl Polányi és a globalizáció téves irányzata* címmel tartott előadásában. Az előadás összefoglalójából idézem:

„A globalizáció rossz irányt vett, amikor figyelmen kívül hagyta Polányi központi gondolatát, hogy a piacokat az intézményrendszerbe kell beágyazni, mind a hatásosság, mind a törvényesség szempontjából. A Bretton Woods típusú globalizáció a 2. világháborút követő évtizedekben »polányias« volt abban az értelemben, hogy nem kérdőjelezte meg a nemzetgazdasági irányítás és szabályozás központi szerepét."[7]

Fontos megjegyezni, hogy a kritika az *önszabályozó piac* mindenekfelettiségét vonja kétségbe, és nem az évezredek óta működő piacok létét, amellyel történeti perspektívában elsősorban a gazdaságantropológusok, gyakorlati szempontból az elmúlt évszázadban a *marketingesek* foglalkoznak. A különböző eszközökkel folytatott *verseny* létjogosultságát a versenyképességi rangsorok általában, de a felsőoktatásra és a kutatásra vonatkozóan is meggyőzően alátámasztják.

Az *európai felsőoktatási térség* (EFT) mint integrációs törekvés megvalósítása irányába tett legnagyobb lépések közé sorolható a nemzetközi mobilitást (középkori elnevezéssel paregrinációt) nagymértékben előmozdító *Erasmus-program,* illetve az azt kb. másfél évtizeddel később követő *bolognai program.* Az európai kutatási teljesítmény fokozását szolgáló *Horizont-program* is az organikus integráció irányába mutat.

Az Erasmus-program továbbfejlesztését szolgálta az EU által 2017-ben elindított *Európai Egyetemek kezdeményezés,* amelynek keretében négy év után már 44 konzorciális program fejlesztése indult el, 12 magyar egyetem részvételével. A program folytatása része az EU Bizottság 2022 tavaszán benyújtott *„európai egyetemi stratégia"* koncepciónak. A terv szerint 2024-ben már 60 konzorciumban 500 egyetem venne részt. Az Erasmus+, a Horizont Europe és a Digitális Európa program támogatásával létrejövő új *európai egyetemközi campusok* alkotnák az új *integrált felsőoktatási modell* alapkövét. Négy ambiciózus célkitűzést szeretnének megvalósítani:

- az európai dimenzió megerősítése a felsőoktatásban és a kutatásban;
- az egyetem mint az „európai életmód világítótornya";
- zöld és digitális átállás;
- az európai egyetemek mint az EU globális jelentőségének eszközei.

Ehhez olyan zászlóshajóprojektek kapcsolódnak, mint az Európai Egyetemek konzorciumának önálló jogi státusa, a közös európai diploma és a közös európai diákigazolvány. Mindezt megelőzi 2023-ban az *európai minőségbiztosítási és elismerési*

[7] Berács 2023: 119.

rendszer kidolgozása, amelyben a Magyar Akkreditációs Bizottságnak is fontos szerepe lesz mint az Európai Minőségbiztosítási Ügynökségek Hálózatának (ENQA) és társult intézményeinek (EQAR, DEQAR) akkreditált tagszervezete.[8]

Az OECD és az Európai Unió tanácsadási tevékenysége a magyar felsőoktatás korszerűsítése és az európai integráció elmélyítése felé: vállalkozás és digitalizáció

Az *egyetemi reformok* kezdeményezése általában a nagy gazdasági, technológiai, társadalmi, politikai és egyéb változásokhoz köthető. A magyar közgazdasági képzésben például az 1968-as új gazdasági mechanizmus, az 1990-es politikai rendszerváltás, a 2004-es európai uniós csatlakozás vagy a jelenleg folyó egyetemi kormányzási modellváltás váltott ki reformintézkedéseket. Az egyetemek harmadik missziójának előtérbe kerülése, a kutatás-fejlesztés-innováció-*marketing* területének összekapcsolása, a kutatási eredmények hasznosítása feltételezi az egyetemek működésének, missziójának átalakulását.[9] A 2008-as gazdasági válság hatására a magyar kormányzat a rákövetkező öt évben közel 40%-kal csökkentette a felsőoktatásra fordított kiadásokat, és egyidejűleg ösztönözte az egyetemeket a saját bevételek vállalkozás útján való növelésére.[10] Ez nem hozott áttörést, és ezért is tehette fel az Erdős–Varga szerzőpáros a kérdést, hogy: „Az egyetemi vállalkozó – legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére?"[11]

Clark szerint az egyetemek három csoportba sorolhatók: gazdálkodó, szolgáltató és *vállalkozó egyetemek*.[12] A vállalkozó egyetemeket részletesebben vizsgálva öt jellemzőt azonosított öt egyetemi példa alapján:

- erős és professzionális menedzsment;
- hatékony mátrixszervezet és projektorientáció;
- diverzifikált finanszírozás, amely jó hátteret teremt az egyetemi autonómiához;
- erős, stimuláló akadémiai háttér;
- vállalkozói kultúra, amely áthatja az egész egyetemet.

Clark, Schumpeter és Drucker innovációs és vállalkozói indikátorai alapján a Budapesti Corvinus Egyetem és jogelődjeinek elmúlt 50 éves tevékenységét vizsgálva

[8] Kégler 2022.
[9] Hrubos 2012.
[10] Kováts–Temesi 2018.
[11] Erdős–Varga 2010.
[12] Clark 1998.

Berács arra a következtetésre jutott, hogy meglepő módon csak két igazi, *vállalkozói reform* zajlott a Corvinus jogelődjén 1968–1973 és 1988–1993 között.[13] Az azt követő 25 évben viszont a piacgazdaság előretörése ellenére nem került rá sor. Úttörő jelleggel, az országban elsőként a Corvinus Egyetemen indult el 2018-ban a modellváltás, amely talán nevezhető *felülről irányított egyetemi reformnak,* amely célkitűzéseit tekintve sok területen átfed a Clark által felismert jellemzőkkel. Eredményeit tekintve azonban még ellentmondásos a megítélése az egyetemi *ethoszt* sok szempontból megtörő, a piaci orientáció több negatív jegyét tükröző, vállalatszerű kultúra kialakítása miatt.[14]

Az egyetemek újabban a vállalatszerű működés következtében is intenzívebben vesznek igénybe külső szakértőket, tanácsadókat. Érzésem szerint azonban nem eléggé támaszkodnak olyan szakértői anyagokra, amelyek közpénzekből készültek, ingyen hozzáférhetők. Ilyen az OECD és az EU által 2017-ben készített *A vállalkozói képesség és az innováció támogatása a magyar felsőoktatásban* című tanácsadói tanulmány. A tanulmány nem előzmény nélküli, mert korábban az Emberi Erőforrások Minisztériumának felkérésére, a Tempus Közalapítvány (TKA) koordinálásával sor került az OECD és az EU társfinanszírozásában kidolgozott HEInnovate (www.heinnovate.eu) nevű iránymutatás alkalmazására Európában, és az elsők között népszerűsítették Magyarországon. Az *online* önértékelésen alapuló útmutató olyan diagnosztikai eszköz, amely az innovatív és vállalkozóképes felsőoktatási intézményeket *nyolc dimenzió* mentén különbözteti meg:

- vezetés és irányítás;
- szervezeti kapacitás, finanszírozás, emberek és ösztönzők;
- vállalkozói oktatás és tanulás;
- a vállalkozók felkészítése és támogatása;
- digitális átállás és digitális képesség;
- tudáscsere és együttműködés;
- nemzetközi intézmény;
- hatásmérés.

Erre alapozva a 2017-es szakértői tanulmány a részletes helyzetfelmérés mellett mind a kormányzat, mind az egyetemek számára gyakorlati és felsőoktatás-politikai ajánlásokat is megfogalmazott. Ezek ismertetésétől most eltekintek, viszont röviden bemutatom az 5. dimenzióként megnevezett *digitális átállás és digitális képesség* területén az utóbbi időben végzett szakértői, tanácsadási munkát. A digitalizáció az egész társadalmat átható, az ökoszisztémát meghatározó jelenség. Az OECD és az EU már 2015-ben átfogó anyagot

[13] Berács 2018.

[14] Zsatku–Kováts 2023.

készített a magyar oktatási rendszer egészének digitalizációjára vonatkozóan. A digitalizáció társadalmi következményeit felismerve Magyarország más OECD-országokhoz hasonlóan ambiciózus célokat fogalmazott meg, de a megvalósítás területén 2020 tavaszáig, a koronavírus megjelenése okozta krízisig nem sokat tett. Ennek egyik oka, hogy „a felsőoktatási intézmények nagyon változatos formában kezdték alkalmazni a digitális technológiát, és hiányzott a digitalizáció rendszerszintű definíciója és mérése".[15] *A magyar felsőoktatás digitális átalakulásának támogatása* című tanulmány[16] átfogó helyzetelemzés után számos ajánlást tesz a kormányzat és a felsőoktatási intézmények számára. Megállapítja, hogy az elért eredmények ellenére további erőfeszítéseket kell tenniük a vezetőknek, a munkatársaknak és a hallgatóknak egyaránt. A digitalizáció hiányzó átfogó helyzetelemzésének pótlására 30 elemből álló indikátorrendszert javasolnak a *digitális készenlét,* a *digitális gyakorlat és a digitális teljesítmény* mérésére.

A felgyorsult digitalizációs folyamat megköveteli a kormányzat *monitoringrendszerének,* a *minőségbiztosítási folyamatok* alkalmazásának átgondolását is. Ebben a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) támogatta az újabb OECD–EU-projektet, amelynek zárókonferenciájára 2023. március 29-én került sor, és egy héttel később már a zárótanulmány is felkerült a honlapra.[17] *A minőségi digitális felsőoktatás biztosítása Magyarországon* című tanulmány feltárja a hazai minőségbiztosítási rendszer erős és gyenge pontjait a digitális felsőoktatás terén, és számos javaslatot fogalmaz meg a nemzetközi és a hazai jó gyakorlatok alapján a rugalmasság és a hatásosság növelésére. Ajánlásokat és szakpolitikai opciókat fogalmaz meg három területre vonatkozóan:

- a digitális felsőoktatás *szabályozásának modernizálása* és külső minőségbiztosítása;
- a minőségért való *intézményi felelősség növelése* érdekében a MAB akkreditációs folyamatainak újragondolása, orientációváltozása;
- a digitális oktatás és tanulás *minőségi színvonalának* intézményi megerősítése.

A minőségbiztosításért a felsőoktatási törvény szerint eddig is az intézmények, illetve vezetőik voltak felelősök. A *MAB szerepe* elsősorban az ellenőrzés, *a minőség hitelesítése.* Ennek érdekében az intézményi autonómia növelését szolgálja, hogy meghatározott feltételek mellett az akkreditált intézmények a szakindításokat saját hatáskörben tehetik meg, és a MAB közbeiktatása nélkül, egyszerűsített eljárásban, közvetlenül az Oktatási Hivatal hagyja jóvá az újonnan indítandó szakokat. Részben felszabadul a MAB kapacitása az *ex ante* történő programértékelés alól, amit az *ex post* végzendő ciklikus intézményi értékelés javára lehet átcsoportosítani.

[15] OECD 2021: 11.
[16] OECD 2021.
[17] OECD 2023.

Következtetés

A bevezetőben említett modellváltást illetően a koncepció és a megvalósítás számtalan ellentmondása következtében joggal merül fel a kérdés: „Hungarikum-e a magyar modellváltás? Hol helyezkedik el az egyetemfenntartói struktúra hazai átalakítása a nemzetközi trendekben?"[18] A témakörre irányuló akadémiai kutatások már elkezdődtek, és eltávolodva az átpolitizáltságtól, a jelen problémáira koncentráló gúzsba kötöttségtől az első eredmények már megszülettek. Az intézményi kormányzási reformok szervezeti kultúrára kifejtett hatását vizsgáló, két országban (Finnország és Magyarország) egy-egy egyetemről szóló esettanulmányt elemezve kiderült, hogy mindkét egyetemen *az alapítványi modellváltás a piaci (vállalati) kultúra megerősödését,* dominanciáját hozta.[19] A piaci orientáció teljesítményfokozó hatása tetten érhető, de az is világossá vált, hogy a társadalmi értékként megjeleníthető *bizalom csorbát szenved* az irányítók és az irányítottak, a menedzsment és az akadémiai szféra között. Bőven van tér a felhalmozódó tapasztalatok alapján a korrekcióra, az európai uniós elvárásokat kielégítő orientációváltásra.

A felsőoktatást is sújtó válságokból történő kilábalás, illetve a relatív elmaradottság felszámolása érdekében a *nemzetközi jó gyakorlatok* megismerése és adaptálása véleményem szerint nagyban hozzájárulhat az európai felsőoktatási térség integrációjához. Úgy gondolom, hogy a *minőségi felsőoktatáshoz* – amely az ENSZ 2030-ig megfogalmazott 17 fenntarthatósági fejlesztési célja (SDG) között a 4. pontban jelenik meg – az *EU,* az *OECD,* továbbá az úgynevezett köztes szervezetek, mint az *EUA,* az *ENQA* vagy magyar partnerintézményeik, a Magyar Rektori Konferencia, a Tempus Közalapítvány és a MAB, sokban hozzájárulhatnak. A magyar egyetemek erőszakos, gyors ütemű modellváltása, *az intézményi kormányzás egyoldalú megváltoztatása hiteltelenné teheti* mind a piacorientációs, vállalkozói kultúra, mind az alapítványi működési forma alkalmazását az egyetemi szférában. A felsorakoztatott OECD–EU-kooperációban készített szakértői, tanácsadási munkák a Kulturális és Innovációs Minisztérium és elődjei (Ipari és Technológiai Minisztérium, Emberi Erőforrások Minisztériuma) közötti *harmonikus együttműködésről és bizalomról* árulkodnak. Biztató, hogy vannak területek, ahol az aktuálpolitikai csatározások még nem érintik az integrációhoz, a felemelkedéshez vezető szakmai munkát.

[18] Keczer et al. 2022

[19] Zsatku–Kováts 2023.

Felhasznált irodalom

Barakonyi K. (2004): Egyetemi kormányzás. Merre tart Európa? *Közgazdasági Szemle,* 51(6), 584–599.

Benczes I. – Szunomár Á. szerk. (2023): *Változó világ. Ünnepi tanulmánykötet Szentes Tamás akadémikus 90. születésnapja alkalmából.* Budapest: Akadémiai. Online: https://doi.org/10.1556/9789634548829

Berács J. (2012): Nemzetköziesedési trendek és intézményi megfelelés. In Hrubos I. (szerk.): *Elefántcsonttoronyból világítótorony.* Budapest: Aula, 135–179.

Berács J. (2018): Vállalkozás és vállalkozói egyetemek – Tanulságok a Corvinus Egyetem reformjaiból. *Köz-Gazdaság,* 13(4), 39–53. Online: https://doi.org/10.14267/RETP2018.04.03

Berács J. (2022): A minőségbiztosítással szembeni kihívások a magyar felsőoktatás előtt álló növekedési periódusban. *Magyar Akkreditációs Szemle,* (4), 17–21. Online: https://www.mab.hu/faq-items/magyar-akkreditacios-szemle-iii-evfolyamanak-1-szama/

Berács J. (2023): Piaci fundamentalizmus és marketing: Gondolatok Polányi Károly megközelítéséből. In Benczes I. – Szunomár Á. (szerk.): *Változó világ. Ünnepi tanulmánykötet Szentes Tamás akadémikus 90. születésnapja alkalmából.* Budapest: Akadémiai, 164–182. Online: https://doi.org/10.1556/9789634548829

Clark, B. R. (1998): *Creating Entrepreneurial Universities. Organizational Pathways of Transformation.* Oxford – New York: IAU Press – Pergamon.

Erdős K. – Varga A. (2010): Az egyetemi vállalkozó – legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére. *Közgazdasági Szemle,* 57(5), 457–472.

Halmai P. (2023): Krízis és integráció. In Benczes I. – Szunomár Á. (szerk.): *Változó világ – Ünnepi tanulmánykötet Szentes Tamás akadémikus 90. születésnapja alkalmából.* Budapest: Akadémiai, 239–264. Online: https://doi.org/10.1556/9789634548829

Hrubos I. (2012): *Elefántcsonttoronyból világítótorony. A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása.* Budapest: Aula.

Keczer G. – Kováts G. – Rónay Z. (2022): Hungarikum-e a modellváltás? Az egyetemfenntartói struktúra hazai átalakítása a nemzetközi trendek tükrében. In Juhász E. – Kattein-Pornói R. (szerk.): *Oktatás egy változó világban. Kutatás, innováció, fejlesztés.* Budapest: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), 26–27. Online: https://hera.org.hu/wp-content/uploads/2022/05/Absztraktk%C3%B6tet-2.pdf

Kégler Á. (2022): Az Európai Unió új oktatási és innovációs stratégiája. I. rész: Az Európai Oktatási Térség. *Magyar Akkreditációs Szemle,* 3(1), 14–16.

Kováts G. – Temesi J. (2018): *A magyar felsőoktatás egy évtizede, 2008–2017.* NFKK kötetek 2. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, 212. Online: https://www.uni-corvinus.hu/ona/publikaciok/nfkk-altal-kiadott-konyvek/kovats-gergely-temesi-jozsef-szerk-a-magyar-felsooktatas-egy-evtizede-2008-2017/

OECD–EU (2017): *Supporting Entrepreneurship and Innovation in Higher Education in Hungary.* OECD Skills Studies. Paris: OECD Publishing. Online: https://doi.org/10.1787/9789264273344-en

OECD (2021): *Supporting the Digital Transformation of Higher Education in Hungary.* Paris: OECD Publishing. Online: https://doi.org/10.1787/d30ab43f-en

OECD (2023): *Ensuring Quality Digital Higher Education in Hungary.* Paris: OECD Publishing. Online: https://doi.org/10.1787/5f44fd6f-en

Zsatku, B. – Kováts G. (2023): The Impact of Institutional Governance Reforms on Organisational Culture – Two Case Studies from Finland and Hungary. *Hungarian Educational Research Journal,* 13(1), 64–85. Online: https://doi.org/10.1556/063.2022.00165

Vastag Gyula

Gorcsev Iván Nobel-díja, avagy a „Q-hacking” elismerése

Háttér[1]

Gorcsev Iván, Rejtő Jenő főhőse *A tizennégy karátos autó* című regényben 21 éves korában elnyerte a fizikai Nobel-díjat. Ez a hír önmagában, a kontextus ismerete nélkül fantasztikus tudományos teljesítményre utal. A háttér és az előzmények ismerete azonban más megvilágításba helyezi ezt a legmagasabb szintű tudományos elismerést: Gorcsev Iván a fizikai Nobel-díjat logikailag nehezen érthető események láncolataként, a makaó nevű kártyajátékon nyerte el Noah Bertinus professzortól, a díj kitüntetettjétől. Ez a tény sokak szemében beárnyékolhatja Gorcsev Iván tudományos teljesítményét, de ahogy Rejtő Jenő írja: „a lényeg a fő: hogy Gorcsev Iván igenis huszonegy éves korában elnyerte a Nobel-díjat.”

Az én olvasatomban Gorcsev Iván Nobel-díja szoros hasonlóságot mutat a magyar tudományos életben a Q-s publikációk írására történő újonnan megjelent ösztönzéssel és elismeréssel. Sok Q1-es cikk publikálása ugyanolyan értékkel bír, mint Gorcsev Iván Nobel-díja, a kontextus ismerete természetesen más megvilágításba helyezné ezt a teljesítményt, de itt is „a lényeg a fő”: Q1-es publikációk, amelyekért jutalom és elismerés jár mind az egyénnek, mind az intézménynek, függetlenül attól, hogy ezt milyen folyóirat publikálta.

Kevésbé beavatott olvasók számára hadd tegyek rövid kitérőt! A nagy folyóirat-adatbázisokban (például Scopus vagy Web of Science) a folyóiratok fontosságának egyik mérőszáma (a sok közül) a folyóirat hálózatközpontisága: hosszabb időtávon hány másik és milyen minőségű (helyesebben inkább idézettségű) folyóirat hivatkozott a kiválasztott folyóiratra (az elv ugyanaz, mint a weboldalaknál használt Google

[1] Ezzel a publicisztikai szösszenettel kívánok boldog 70. születésnapot Halmai Péternek, aki a Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztályán rendületlenül harcol azért, hogy a Q-besorolás tényleg minőséget jelentsen.

https://doi.org/10.36250/01181_62

PageRank algoritmus esetén) – a fontosabb folyóiratokban történő hivatkozások „többet érnek". Ily módon minden évben iteratív algoritmus alapján az adatbázis minden folyóirata indikátort kap (ilyen például a *Scimago Journal Rank,* SJR, amelynél az adatbázisban szereplő folyóiratok átlagos SJR-értéke 1). Az adatbázis folyóiratait (több tízezer folyóiratról van szó) a kiadók és a folyóirat-minősítők (Elsevier, Clarivate) azonban egymástól függetlenül és nem azonos módon tématerület szerinti, egymással átfedő csoportokba is rendezik (ezekből több tucat van), és így egy folyóirat ugyanazzal a hálózatközponti mérőszámmal több csoportba is tartozhat. A következő lépésben minden csoportban a mérőszám szerint nagyság szerint csökkenő sorba rendezik a folyóiratokat (egy csoportban több száz vagy több ezer folyóirat is lehet): a felső 25% lesz Q1-es, a következő 25% a Q2-es kategória, egészen az utolsó, Q4-es negyedig. Ily módon egy folyóiratnak – a kiadói besorolás alapján – több Q-értéke is lehet, így az átlag alatti Q-érték is érhet Q1-es besorolást. Lássunk két illusztratív példát a besorolásokra!

- Az MDPI *(Multidisciplinary Digital Publishing Institute)* által kiadott *Sustainability* 2022-es SJR-értéke 0,66,[2] és ezzel az átlag alatti mértékkel hét (!) kategóriában jelenik meg Q-besorolással: Computer Networks and Communications (Q2), Energy Engineering and Power Technology (Q2), Environmental Science – miscellaneous (Q2), Geography, Planning and Development (Q1), Hardware and Architecture (Q2), Management, Monitoring, Policy and Law (Q2), Renewable Energy, Sustainability and the Environment (Q2). A folyóirat átlagosan a beadott cikkek 60-70%-át fogadja el és évente több mint 16 ezer cikket publikál.
- A *Production and Operations Management* folyóirat a Production and Operations Management Society (POMS) kiadványa, amelyet a Wiley-Blackwell ad ki. A folyóirat 2022-es SJR-értéke 3,12,[3] és ezzel a magasan átlag feletti értékkel három kategóriában Q1-es besorolást kapott: Industrial and Manufacturing Engineering, Management of Technology and Innovation, Management Science and Operations Research. A folyóirat szerepel a *Financial Times* top 50 folyóiratot jegyző listáján, a szakma legjobbjai írnak bele, szerkesztik és olvassák. Körülbelül 150–200 cikket publikál évente, 10% körüli elfogadási aránnyal.

Bár a két folyóirat más elismertségi ligában van, de a kontextus ismerete nélkül a *Sustainability* is „eladható" Q1-es folyóiratnak, hiszen egy kategóriában – a kiadó, nem a szakmai közvélemény döntése alapján – a Q1-es csoportba került.

[2] Scimago Journal & Country Rank 2023b.
[3] Scimago Journal & Country Rank 2023a.

Jelen: „a lényeg a fő"

2018 után a magyar felsőoktatás irányítói nagy hangsúlyt helyeztek a nemzetközi rangsorokban való megjelenésre, amelyeknek egyik fontos eleme a nemzetközileg elismert publikációs tevékenység. A magyar modellváltó egyetemek és a minisztérium kölcsönösen elfogadott indikátorokat, jelentős anyagi ösztönzéseket tűzött ki a Q-rangsorolt publikációk számának növelésére a „lényeg a fő" rejtői megfontolásából.

Azonban nemzetközileg elismert csúcsfolyóiratokban cikket publikálni majdnem ugyanolyan nehéz, mint Noah Bertinus professzornak volt fizikai Nobel-díjat nyerni: szükséges a (leginkább) PhD-tanulmányok alatt megszerzett kutatási módszertan, egy eredeti (vagy eredetinek látszó) gondolat, a releváns szakirodalom ismerete, ahol az újdonság – korlátaival együtt – elhelyezhető, és nem utolsósorban az olyan „csomagolás" (fogalmazás, prezentálás), amely a cikket az olvasók számára érthetővé és vonzóvá (hivatkozhatóvá) teszi. A cikknek természetesen még meg kell győznie a szakterületet jól ismerő bírálókat (2–4 fő) és szerkesztőket (2-3 fő), hogy a cikket érdemes a szélesebb közönség elé tárni. Ez a minőség-ellenőrzési folyamat azonban – bár minden jelentősebb folyóiratnál történt előrelépés, és csökkent a cikkek bírálati ideje – hosszú és kiszámíthatatlan, a cikk elfogadása koránt sincs garantálva.

Ha azonban a vállalások teljesítési vágyától vezetve egyik napról a másikra (vagy inkább egyik évről a másikra) kell eredményt, pontosabban Q1-es cikkeket produkálni, akkor ez a hagyományos, hosszú és rögös út nem járható. Különösen problémás lehet ez a követelmény, ha cikkszerzőinknek nincs gyakorlatuk magasabb ligához tartozó folyóiratokkal, nem publikáltak ilyen szintű folyóiratokban.

Az akadémiai publikálási ipar azonban felismerte a *„publish or perish"* törvénye által teremtett piaci igényt, és megjelentek az *open access* megafolyóiratok (több ezer publikált cikkel évente), ahol a szerzők enyhe és egyenetlen minőségű bírálati folyamat után (több ezer szerkesztő által biztosított 60–80%-os elfogadási arány), de jelentős pénzösszeg lefizetése ellenében rövid átfutási idővel megjelentethetik cikkeiket. Bizonyos kiadók – elsősorban a már hivatkozott MDPI – nagyon rövid idő alatt több száz folyóiratot hoztak létre, amelyek mindegyike évente ezrével (sőt inkább tízezrével) jelentette meg a cikkeket. A „cikkgyárak" és a „cikkgyártók" találkozása és utóbbiak sok esetben közpénzt használó gyakorlata az utóbbi pár évben egyre nagyobb hangsúlyt kapott, és szinte mindennap új botrányt hozott.[4]

[4] Ansede 2023.

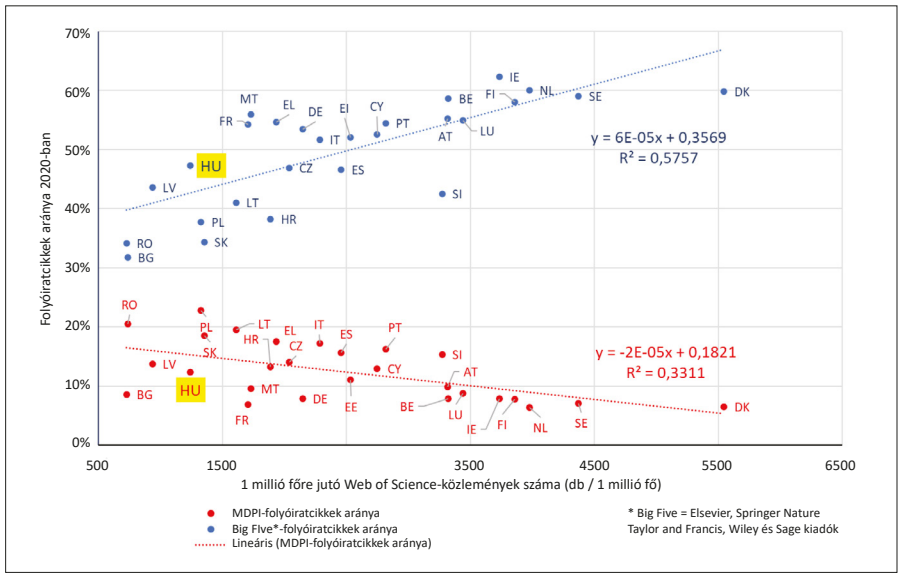
Gorcsev Iván és Noah Bertinus professzor találkozása

A nemzetközi tendenciák országcsoportok szerint nagy különbségeket mutatnak kiadók és kiadói csoportok között. Ha egyetemi szinten Európában megnézzük a leggyakoribb kiadókat (ezért a statisztikáért Sasvári Pétert illeti az elismerés), akkor azt látjuk, hogy az MDPI „csak" „Keleten" (Bulgária, Csehország, Görögország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) és Portugáliában a leggyakoribb kiadó (Spanyolországban döntetlen az állás az MDPI és az Elsevier között). A WoS-tudományoscikkek többségét viszont nem ezek az országok adják, hanem az itt fel nem sorolt „nyugatiak", amelyek között azért „keletiek" is vannak (például Észtország). A kép természetesen még finomabbá tehető az egyetemi megoszlással, hiszen az egyetemek rangja, kari összetétele is befolyásolja a helyzetet: például Csehországban (9 MDPI-folyóirat, 7 Elsevier-, 1 Springer Nature- és 1 Taylor and Francis-) a nemzetközileg elismert Charles University (Prága) által publikált cikkek első három kiadója viszont az Elsevier, a Springer Nature és a Wiley.

Sasvári Péter 2020-as Web of Science- (WoS) adatok alapján készítette az 1. ábrát.[5] Az ábra egyértelműen mutatja, hogy azon országok körében, amelyek népességarányosan a legtöbb WoS-cikket publikálják (az első három az ábra jobb oldalán: DK = Dánia, SE = Svédország, NL = Hollandia), a „hagyományos" kiadók (Elsevier, Springer Nature, Taylor and Francis, Wiley, Sage) által kiadott folyóiratcikkek aránya jóval magasabb (kb. 60%) volt, mint az MDPI által kiadott folyóiratcikkek aránya (kevesebb mint 10%). A kevesebbet publikáló országok esetében az MDPI-folyóiratok gyors térnyerése figyelhető meg. A trend, úgy tűnik, az, hogy a tudományos teljesítmény növekedésével a hagyományos, elismert kiadók folyóiratai még nagyobb szerepet kapnak; az MDPI és társai a kevésbé fejlett országokban nyernek teret.

A Scopus adatbázisban regisztrált 16 magyar egyetemhez rendelt publikációk száma 2022-ben 2019-hez képest 41%-kal nőtt. A növekedésen belül azonban a „négy nagy" kiadó (Elsevier, Wiley, Springer Nature, Taylor and Francis) által publikált cikkek száma jóval kevésbé nőtt (2692-ről 3459-re), míg a „feltörekvő ötök" (MDPI, Frontiers Media SA, Public Library Science, Wiley-Hindawi, Hindawi Publishing Group) által publikált cikkek száma (951-ről 2872-re emelkedett). Másként kifejezve: a négy nagy kiadó 2019-ben majd háromszor annyi cikket publikált magyar egyetemi szerzőktől, mint az MDPI és társai. Ez az arány 2022-re majdnem kiegyenlítetté vált, a két nagy kiadói csoport közel ugyanannyi cikket publikált magyar egyetemi szerzőktől.

[5] Sasvári 2023.

1. ábra. *Népességarányos Web of Science-közlemények aránya (2020)*
Forrás: saját szerkesztés Sasvári 2023 alapján

A magyarországi összképen belül azonban nagyon nagy különbségek vannak az egyes egyetemek által követett stratégiák és ösztönzési rendszerek között. Vannak olyanok (ők vannak kevesebben), akik – a tradíciók és a nemzetközi tudományos beágyazottság miatt – a hagyományos utat követték, míg a többség a könnyen megszerezhető Q-s publikációk számának növelésére törekedett, annak minden visszásságával együtt.[6]

Mit hoz(hat) a jövő?

Amennyiben rendszerszinten (és nem az egyedi kivételek szintjén) elismerjük, bátorítjuk és anyagilag is ösztönözzük az MDPI- (és hasonló) publikációkat, akkor újabb kommunikációs „falat” fogunk építeni a tudományos kutatásban: az MDPI-folyóiratban publikálók („nyugati” kollégáink szemében mindenképpen) nem ugyanazt a tudományos nyelvet fogják beszélni, nem ugyanazt a színvonalat fogják képviselni, mint a szakmai főáramlatban publikáló kollégáik, és teljesen

[6] Stöckert 2022.

elszigetelődnek a tudományos főáramlatoktól. Mint tudjuk, Gorcsev Iván sem folytatta fizikusi karrierjét a Nobel-díj elnyerése után.

Amennyiben ez bekövetkezik – és félreértés ne legyen, jelenleg Magyarországon vannak erre mutató tendenciák –, akkor ez új berlini fal felépítéséhez vezethet a tudomány területén. Ha publicisztikai szösszenetem bármit is segít ennek elkerülésében, akkor már elértem célomat.

Felhasznált irodalom

Ansede, M. (2023): A Researcher Who Publishes a Study Every Two Days Reveals the Darker Side of Science. *Elpaís.com,* 2023. június 4. Online: https://english.elpais.com/science-tech/2023-06-04/a-researcher-who-publishes-a-study-every-two-days-reveals-the-darker-side-of-science.html

Sasvári P. (2023): *Trendek a Scopus és WoS által indexált publikációk területén. MTA GTB Publikációs Nívódíj átadó ünnepség, Budapesti Corvinus Egyetem, Faculty Club.*

Scimago Journal & Country Rank (2023a): *Production and Operations Management.* Online: https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=22405&tip=sid&clean=0

Scimago Journal & Country Rank (2023b): *Sustainability.* Online: https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100240100&tip=sid&clean=0

Stöckert G. (2022): Tanulmányhalmozó kutató húzhatta fel az Óbudai Egyetemet a rangsorban. *Telex.hu,* 2022. november 23. Online: https://telex.hu/tudomany/2022/11/23/tanulmanyhalmozo-kutato-huzhatta-fel-az-obudai-egyetemet-a-rangsorban

Kiss György

Vázlat a hatékony foglalkoztatás jogi alapjaihoz – A magyar tapasztalatok

Bevezetés

A tanulmány célja a munkajog jogforrásainak komplexitásában rejlő lehetőségek feltárása, hatékony érvényesülésük érdekében. Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy milyen viszonyítási pont tekintetében értékelendő a hatékonyság. Ez a követelmény minősíthető a munkáltató gazdasági érdekeinek, a munkavállaló szociális biztonságának relációjában egyaránt. A szerződésre épülő munkajog irányultságát az állami beavatkozás következtében beépített jogi normák tartalma két ok miatt is befolyásolhatja. Az egyik a jogszabályok mennyisége, a másik a kógens és a diszpozitív normák aránya és tárgya. Az első azt tükrözi, hogy a jogalkotó milyen részletességgel avatkozik be a munkaerőpiaci folyamatokba, ami azt is megmutatja, hogy mennyire akarja befolyásolni – elsősorban szűkíteni – a felek autonómiáját. A második jellegzetességen lemérhető az eltérést engedő szabályok révén a jogalkotó szándéka a gazdaságélénkítés és a szociális megfontolások tekintetében. Már az elején tisztázni szükséges, hogy a gazdasági, valamint a szociális szempontok szinte sztereotip szembeállítása ellenére egyáltalán nem ismeretlen a kettő összehangolása. Jól nyomon követhető volt ez az utóbbi évtizedek válságkezelésének elemzése során.[1]

Következésképpen a hatékonyságot nem lehet csak az egyik vagy csak a másik érdek érvényesülése által meghatározni. Ebből a szempontból a munkajog, mondhatni, szerencsés helyzetben van, amennyiben az egyetlen jogág, amelynek normaanyaga kettős, nevezetesen a legiszlatórius normák mellett döntő szerepe van a kontraktuális „normáknak", másképpen fogalmazva: a munkajognak kontraktuális jogforrási rendszere is létezik. Ebben a kontextusban különös értelmet kap *Huber* kijelentése,

[1] A tanulmány az ELKH-PTE-NKE Összehasonlító és Európai Foglalkoztatáspolitikai és Munkajogi Kutatócsoport támogatásával készült. A válságkezelés kritikai elemzését lásd Kiss 2020b.

https://doi.org/10.36250/01181_63

amennyiben a kodifikáció lehet hiányos, de a jogrendnek hiánytalannak kell lennie.[2] A munkajog vonatkozásában ez azt jelenti, hogy jogforrási rendjének teljességét a legiszlatórius és a kontraktuális normák egysége adja. A munkajog eltérő típusú jogforrásainak egysége azonban többnyire csak az általános absztrakció szintjén igazolható. Napjainkban jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes országok munkajogi rendszereiben, de a vizsgálatot akár csak Európára is leszűkíthetjük. Némelyütt a szerződéses jogforrások jelentősége annak ellenére nem csökkent lényegesen, hogy a klasszikus munkavállalói érdekképviseleti részvétel nem éri el a korábbi mennyiségi mutatókat. Ez részben annak tudható be, hogy ezekben az országokban a gazdaság tartalma, szerkezete átalakult, a tradicionális foglalkoztatáshoz képest új kapcsolatok jelentek meg a munkaerőpiacon, amelyekre a korábbi szabályozás már csekély hatékonysággal alkalmazható.[3]

Mindenesetre ez a normarendszer a munkajog rendeltetését is kifejezi, amit bizonyít a munkajogi normaalkotás története is. A munkajog kezdetének talán legjellemzőbb vonása az, hogy a rá vonatkozó jogalkotás nélkül fejlődött ki. Így sem a *Code Civil,*[4] sem a *Bürgerliches Gesetzbuch*[5] nem vett tudomást az adott korok gazdasági és szociális karakterét meghatározó szerződésről és jogviszonyról. A *common law* sem tudott a 19. század második feléig túllépni *master-servant* viszonyán.[6] A munkaszerződés egy volt a bérleti, illetve a szolgálati típusú szerződések sorában, és a munkajog sem volt egyéb, mint a magánautonómián alapuló és a szerződés szabadságának elvét tükröző magánjog egyik – jószerével névtelen – eleme. Nem túlzás azt állítani, hogy a munkaszerződés tisztán magánjogi felfogása és a felek tényleges helyzete közötti ellentmondás alakította át fokozatosan a jogalkotó álláspontját, és ennek eredményeként jelentek meg a munkavállalót védő egyes normák. Olyan elemek váltak a szabályozás tárgyává, amelyek korábban a munkáltató egyoldalú döntési jogkörébe tartoztak, vagy amelyek a felek között csupán formális megállapodáson nyugodtak (a napi munkaidő hossza, felmondási idő, a munkahelyek biztonsága, munkabaleset esetén történő ellátások stb.).

A munkajog fejlődésének talán legfontosabb állomása a munkavállalói koalíciók és a kollektív szerződés intézményének elismerése volt. Az előbbi azt jelentette, hogy a szigorúan individuális szerződéses szabadság áttörésével új kollektív jogalany jelent meg, amely ugyan dogmatikailag a munkavállalók képviseleti szerve,

[2] Huber 1914.
[3] Perulli 2015; Supiot 2016.
[4] Camerlynck 1968: 2–12.
[5] Rückert–Schäfer–Zimmermann 2013.
[6] Kahn-Freund 1976.

azonban önálló szerződéskötési képességgel rendelkezett, úgymond saját identitása volt, saját érdekekkel.[7] A kollektív szerződés megnevezésében és jogi természetében – különösen annak konzekvenciáiban – szerződés volt ugyan, de lényegét normatív tartalma és hatása jelentette.[8] A munkajog kollektív intézményeinek megjelenése számos, akkor megválaszolatlan és napjainkban is bizonytalanságot kiváltó kérdést indukált, de ennek ellenére kijelenthető, hogy hiányuk a munkajog súlyos torzulásához vezetett volna.

Visszatérve a hatékonyság problematikájához utalnunk kell a munkajog eredeti rendeltetésére. Néhány évtizeddel korábban egyöntetű álláspont volt, hogy a munkajog a munkavállalók védelmi joga. Napjainkban ez a védelmi funkció ismét előtérbe került, elsősorban azokra a foglalkoztatási-munkavégzési módszerekre való reagálásként, amelyek a munkajog határait feszegetik. Nem vitatva a munkajog eredeti rendeltetésének jelentőségét, álláspontom szerint e jogágnak tekintettel kell lennie mindkét oldal érdekeire, és a gazdasági, valamint a szociális alapjogok kollíziójának feloldását kell szolgálnia. Ez korántsem egyszerű feladat, hiszen a gazdasági és a szociális alapjogok nem azonos szinten jelennek meg, érvényesítésük biztosítása eltérő magatartást követel az államtól, a jogalkotótól.[9]

Nehéz cáfolni azt az állítást, hogy ennek az egyensúlynak a folyamatos megtartása talán nem is lehetséges. Találó az a jellemzés is, hogy a munkajog az előrenyomulások és a visszavonulások területe, és hogy melyik érdek kerül éppen előtérbe, számos gazdasági, társadalmi folyamattól, illetve ezek politikai leképeződésétől függ.[10] Hipotézisem mindenesetre az, hogy a munkajog jogforrási rendszerének hatékonyságát csak az említett egyensúlyra való törekvés jelentheti, amely pedig elképzelhetetlen a jogforrások komplexitása nélkül.

Ebben a tanulmányban a jogforrások összetettségének kialakulását, előnyeit és buktatóit vizsgálom. Azt igyekszem feltárni, hogy a jogalkotónak milyen megfontolások alapján kell kialakítania a munkajog normarendszerét. Ezen belül a legfontosabb kérdés, hogy az állami beavatkozás milyen mértékben határozhatja meg a szerződéses feltételeket, azaz milyen mértékben korlátozhatja a felek szerződéses autonómiáját. A továbbiakban a kontraktuális jogforrások szerepét elemzem, különös tekintettel a kollektív szerződésre. Végezetül a magyar munkajog jogforrási rendszerének alakulását mutatom be, és értékelem a munkajog rendeltetése szempontjából.

[7] Camerlynck 1968: 597; Däubler 1993: 47.

[8] A kollektív szerződés jogi természetéről és normativitásáról lásd Kiss 2005: 372–381.

[9] Lásd erről Kiss 2010.

[10] *Gérard Lyon-Caen* gondolatát közelebbi megjelölés nélkül idézi Weltner–Nagy 1966: 19.

Egy jogág kialakulása jogi háttér nélkül; következmények

A szerződéses viszonyok „anarchiája”; a laissez faire megtörése

A munkajog kialakulásának körülményei, mondhatni, a folyamat gyötrelmei nem voltak függetlenek a római magánjogi *locatio conductio* örökségétől. Az antik jogintézmény regnálását követő mintegy két évezreddel később a nagy magánjogi kodifikációs munkák is visszanyúltak a bérlet intézményéhez, és a későbbi munkaszerződést egyszerűen a bérlet egyik fajtájának, a munkák bérletének tekintették. Több oka van, hogy a más részére, annak irányítása alatt, személyesen végzett munka miért nem találta meg az entitását kifejező *sui generis* szerződést. A legfontosabb tényező a szerződéses liberalizmus felfogása volt, amelyet jól fejez ki a *qui dit contractuel, dit juste* elve és gyakorlata.[11] Ennek tökéletesen megfelelt a bérlet jogintézménye, amely a munkabérlet vonatkozásában mintegy csatlakozási szerződésként volt értelmezhető, mivel a munkát végző fél akarata csupán a másik fél által meghatározott feltételek elfogadására vagy elutasítására terjedt ki. Ebbe a kötelmi képletbe a felek „megállapodásán” kívül semmilyen más alakítási tényező nem fért be, különösen a szociális megfontolások alapján beépíteni kívánt elemek nem.

A szerződéses szabadság kötelmi rendszere meghatározott jellegű hatékonyságot biztosított. A szerződés mint szinte kizárólagos jogforrás – *Havighurst* elemzésére utalva – az erősek egyenlőségét szolgálta, olyannyira „sikeresen”, hogy jogalkotói beavatkozás nélkül ezt a konstrukciót az összeomlás fenyegette.[12] Az első kógens normák megjelenése ugyan némileg változtatott ezen az állapoton, azonban ezek a szabályok legfeljebb a védelmi szint maximumát jelenthették. A szerződéses szabadság elve általuk nem tört meg. A szerződéses liberalizmus látszatra a felek szabad megállapodására épült, lényege valójában kizárólag az individuum elismerését jelentette. Másképpen fogalmazva: a jogügyleti forgalomban csak egyének vehettek részt, bármilyen kollektív jogalanyiság kizárt volt.[13]

A „kollektív” mint eszme megjelenése és elismerése nem csupán a *laissez faire* megtörését, hanem a mai értelemben vett munkajog megjelenését jelentette. A munkavégzők kollektívája végeredményben a technológia bizonyos fejlettségi szintjén

[11] Rolland 2005.

[12] Havighurst 1961: 128–129.

[13] Lásd ezzel összefüggésben a *décret d’Allarde* (1791. március 17.) és a *loi Le Chapelier* (1791. június 14.) hatását.

magától értetődő, hiszen a teljesítés adott szervezeten belüli összehangolt kooperációt igényelt.[14] Ez egyben azt jelentette, hogy a kollektív teljesítés és az individuális munkaszerződések párhuzamossága nem volt fenntartható. A kollektív teljesítés a jogügyletek bizonyos átalakulásával is együtt járt, hiszen a kötelmi jogban el kellett ismerni a kollektív jogalany létezését, a kollektíva valamilyen jogalanyiságát. Ennek a jogalanyiságnak a természete azért bonyolult, mert nem volt tisztázott a kollektíva képviseletének jogi képlete, nevezetesen mind a mai napig viták tárgya a szakszervezet képviseltjeinek köre, illetve jogi természete.[15]

Ez a probléma nem tisztán elméleti, hanem a gyakorlatban, a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyaránt kérdéseket vet fel. Ezek a kollektív szerződés jogi természetén túl a kollektív szerződéskötési képességet és a kollektív szerződés normatív részének hatályát is meghatározzák.

A legiszlatórius és a kontraktuális jogforrási rendszer komplexitása – előnyök és buktatók

Adott jogágra vonatkozó jogforrási rendszer akkor minősíthető a jogággal kompatibilisnek, ha képes jogviszonyai által megjeleníteni annak rendeltetését.[16] A munkajognak sem véletlenül fejlődött ki az említett kettős jogforrási rendszere. A szerződési liberalizmus joga a szerződésen kívül nem igényelt egyéb jogforrást, míg a piac megmaradása, a vásárlóerő fenntartása érdekében bevezetett védelem szükségessé tette a foglalkoztatást befolyásoló – jószerével kógens normák – megalkotását. Majd következett a kollektív szerződés mint kollektív normatív megállapodás, amely teljessé tette a kontraktuális jogforrási rendszert.

A jellegében eltérő két jogforrási elemnek megvan a maga feladata, szabályozási területe. Kiindulópontként szolgál, hogy a munkajog a magánjogba tartozó jogterület, amelynek meghatározó intézménye a szerződés. Ebből következően a foglalkoztatás és a munkavégzés – azaz a teljesítés – feltételeinek meghatározását a szerződéskötő feleknek kell elvégezniük. A munkajognak kettős szerződési rendszere van, amely látszatra erősebben képes a munkavállalói érdekek védelmére, de az egyéni és a kollektív autonómia szükségszerű ütközése hatékony feloldási módszert követel, mind dogmatikailag, mind a gyakorlatban.[17]

[14] Coase 1937.
[15] Richardi 1964.
[16] Lásd Oertmann kritikáját a pandektajogot illetően. Oertmann 1891.
[17] Lásd erről mint kritikai elemzést Kiss 2020a: 245–252.

A szerződéses feltételekbe történő jogalkotói beavatkozás a munkajogban törvényszerű. A magánjog – amely a felek mellérendeltségéből indul ki – sem mellőzheti a jogalkotó beavatkozását, a kógens normák megjelenését. Ez mind a mai napig vitákat indukál a magánjog művelői körében. Indokolt ezzel összefüggésben utalni *Flume* gondolataira a magánjogi jogviszonyok alanyainak aszimmetriája tekintetében. Álláspontja szerint a magánjogi jogügyletek során a partnerek egyenlőtlen pozíciója szinte általánosnak tekinthető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gyengébb fél önrendelkezési joga és ezáltal alkupozíciója csorbulna, mert a privát autonómiára épülő gazdaságban általában az erősebb partner gazdasági hatalma kiegyenlítődik.[18] A munkajogban azonban kétséges, hogy a gyengébb fél részéről a privát autonómia érvényre juttatásához elegendő lenne-e a verseny általános feltételeinek biztosítása az alapjogok hagyományos beavatkozástilalmi funkciójának értelmezése alapján. Sőt, nagy valószínűséggel a felek alá-fölé rendeltségi helyzete miatt éppen a beavatkozás hiánya okozná a magánautonómia érvényesülésének teljes bukását. *Friedmann Maine status-contract* elméletére hivatkozva[19] kifejtette, hogy a jognak nem szabad ölbe tett kézzel tűrnie, hogy a szerződés a státusz álcázott formája legyen.[20]

A legiszlatórius és a kontraktuális jogforrások egymás melletti létezése a munkajog jogforrási rendszerének teljességét jelenti, de korántsem mellékes, hogy milyen területet fed le a norma és a szerződés. A munkajog említett szerződéses bázisa azt jelenti, hogy a felek közötti kapcsolat alapvető feltételeinek a szerződésben kell megjelenniük. Nincs ez másképpen a kollektív szerződés esetében sem. Mit szabályozzon a jogi norma? Találó ezzel összefüggésben *Kahn-Freund* megjegyzése, aki szerint nem szabad arról elfelejtkeznünk, hogy a munkajogban meglévő valamennyi kógens norma a felek szerződéses autonómiájának korlátozását jelenti, más szavakkal magánautonómiához tartozó területről ered, onnan emelte ki a jogalkotó.[21] Amennyiben ez az állítás igaz – és kételkedni nem sok okunk van –, hogyan lehet egyáltalán szétválasztani a norma és a szerződés szabályozási területét?

Álláspontom szerint a munkajogban a jogi normák jelenlétének lényege a szükséges beavatkozás, és nem a részletes szabályozás. Mit jelent ebben a kontextusban a „szükséges beavatkozás" követelménye? Ezt a munkajog rendeltetésének meghatározásával lehet körülírni. Míg az állami beavatkozás a kezdeti időkben a munkavédelemre vonatkozott, később előtérbe kerültek az alapvető emberi jogokat transzferáló szabályok, de már ebben a fázisban is látszott, hogy a folyamat egyáltalán

[18] Flume 1979: 10.
[19] Maine 1906.
[20] Friedmann 1972: 121.
[21] Kahn-Freund 1967: 640.

nem mentes bizonyos feszültségektől. Jó példa erre az egyenlő bánásmód elvének munkajogi adaptációja körüli vita.[22] Végezetül napjainkban is zajlik az állami beavatkozás harmadik szakasza, amely a munkajogviszony tartalmának alakításától – lásd a foglalkoztatási kötelesség szabályozását[23] – a jogviszonyok minősítéséig terjed.[24] Kiemelendő ugyanakkor az állami beavatkozás egy új eleme, nevezetesen a meghatározott követelmények szerződés általi szabályozásának ösztönzése. Jó példa erre a minimálbérre vonatkozó uniós szabályozás.[25]

A magyar munkajog jogforrási rendszerének alakulása a rendszerváltoztatást követően

Nagy remények, elhibázott megoldás

Közvetlen előzmények

Ahhoz, hogy adott munkajogi rendszer e jogág komplex jogforrási eszköztárával rendelkezzen, azaz kezelni tudja mind a legiszlatórius, mind a kontraktuális jogforrásokat, megfelelő gazdasági környezetre, kiegyenlített társadalmi kapcsolatokra és nem utolsósorban konszolidált jogi kultúrára és tradícióra van szükség. Ezek a feltételek a magyar munkajog számára nem adottak. Ebben jelentős szerepe van az 1949-ben bekövetkezett fordulat éve és az 1967-ben lezajlott befejezetlen gazdasági és politikai reform közötti időszaknak. A munkajog ugyanis – mint a magánautonómia egyik megnyilvánulási formája – nem létezett.[26] Mindenesetre az 1967. évi reformkísérlet nyomott hagyott a munkajogi szabályozás szerkezetén. Az 1967. évi II. törvénynek a jogalkotó szándéka szerint két problémát kellett megoldania. Az egyik a decentralizálás, a másik az egyszerűsítés. *Nagy László* értékelése szerint az elsőre a vállalatok nagyobb önállósága, míg a másodikra – az előbbivel összhangban – a „vállalati szintű szabályozás" kialakítása miatt volt szükség.[27] Nyilvánvaló, hogy ezeknek a céloknak az eléréséhez a kollektív szerződésre vonatkozó jogpolitika egészét kellett volna

[22] Thüsing 2001; Thüsing 2003. A hazai irodalomból lásd Vékás 2001: 137–138, 150.

[23] Az egyes megközelítések kritikai elemzését lásd Kiss 2010: 291–299.

[24] Lásd a francia Code du Travail VII Könyvét a munkajogviszony vélelme tekintetében. Kritikája: Antonmattei–Sciberras 2008: 2.

[25] *Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/2041 Irányelve* (2022. október 19.) az Európai Unióban biztosítandó megfelelő minimálbérekről.

[26] Farkas 1952.

[27] Nagy 1985: 4.

átalakítani, ez azonban szóba sem került. Ismételten utalok Nagy Lászlóra, aki szerint „a keretjellegű törvény, a központi szervek kezében lévő, de annak minden szintjét egymáshoz kapcsolódóan kihasználó végrehajtási szabályok a direkt gazdaságirányítási modell gazdasági vetületeit jelentik".[28] Így az „új típusú kollektív szerződések" regulatív szerepe gyakorlatilag nem érvényesült.[29]

Bármennyire is ellentmondásos volt az 1967-ben kialakított szabályozás, mintegy bő másfél évtizedig működtetni tudták. Az 1980-as évek elején bekövetkezett az, amire kevésbé lehetett számítani, a gazdasági folyamatok átalakulását és lényegében ezek szabályozását a politika már nem tudta követni, és fél évtizedes munkajogi szabályozási interregnum állt be, ahol a teljes káoszon nagyjából a józan ész szerinti „szokásjog" kerekedett valamelyest felül.

A rendszerváltoztatás utáni első munkajogi törvényi szabályozás meglehetősen későn jött. Persze ehhez azt is meg kellene tudni határozni, hogy a jogrendszer rendszerváltoztatása mikor következett be. Hiszen a gazdaságpolitika átalakulását jelző jogszabályok már a 80-as évek közepétől megjelentek, aminek egyik jelentős állomása volt az 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról. A politikai berendezkedést megváltoztató jogszabályok meghatározó része 1989-ben lépett hatályba, és ezzel az átalakult közeggel kellett valamit kezdenie a szűkebb értelemben vett munkajogi jogalkotásnak.[30]

A megkésett Munka Törvénykönyve

Az 1992. évi XXII. törvény megalkotását nagy várakozás előzte meg. A törvény Indokolása igazolta ezt, amely rögzítette, hogy „az emberi erőforrással, a munkaerővel való gazdálkodás mind inkább termelési tényezőként jelenik meg és ennek következtében a munkaerőpiac is fokozatosan a gazdasági piac részévé válik, annak elvei, szabályai alapján kezd működni. Ennek megfelelően mind egyértelműbb [sic!] lesz a munkaviszony alanyainak érdek-elkülönültsége, illetve pontosabban fogalmazva a reális, valódi érdekkülönbségek kialakulása." Ennek következtében a munkajogi szabályozásnak szakítania kell az addigi közjogi, hatósági szemléletű szabályozással, amelyet fel kell váltania „a munkaviszony sajátosságainak jobban megfelelő magánjogias szabályozásnak". Ez egyben azt is jelentette, hogy az állami beavatkozásnak vissza kell vonulnia. Az ígéretes nyitány mögött azonban a munkajog jogforrási struktúrájának koncepcióját illetően

[28] Nagy 1985: 8.
[29] Hágelmáyer 1979.
[30] Kiss 1995: 46–70.

végzetes tévedés húzódott meg. Az Indokolás ugyanis az alábbi jogalkotói szándékot fogalmazta meg: „a munkaviszony alanyaira nézve kógens jogi szabályozás kizárólag a munkaviszony garanciális tartalmi elemeinek meghatározására, az úgynevezett »minimálstandardok« kijelölésére szorítkozhat. A munkaviszonnyal kapcsolatos egyéb kérdéseket a munkaviszony alanyainak, a munkáltatónak és a munkavállalónak kell megállapodás útján elrendeznie."[31]

A jogalkotó a norma „minimálstandard" tartalmának rögzítésével kijelölte a megállapodások tartalmát is, amennyiben a kollektív szerződés feladata, hogy „a munkavállalók számára kedvezőbb szabályokat megalkossák". Azontúl, hogy a jogalkotó a munkavállalóra kedvezőbb feltételek alkalmazásának elvét teljesen félreértette,[32] nem mérte fel a kollektív szerződés alanyai közötti erőviszonyokat. A Munka Törvénykönyve ugyanis egy privatizációs folyamat utolsó fázisában született meg, olyan körülmények között, amikor a korábban egységes szakszervezet megszűnt létezni, széttöredezett. Ebben a helyzetben a munkáltatóknak nem fűződött érdeke ahhoz, hogy kollektív szerződést kössön, a szakszervezetek pedig nem tudták kikényszeríteni azt. Mivel a munkajog szerződéses jogforrási rendszere nem fejlődött ki, a felek pozíciójának felborult egyensúlyát a jogalkotónak kellett valamelyest tompítania, ezért olyan területeket volt kénytelen szabályozni, amelyek a felek megállapodására tartoznak.[33]

Jogalkotás szinte a semmiből – a hatályos Munka Törvénykönyve (Mt.)

Volt-e jogalkotási kényszer mintegy egy évtizeddel ezelőtt? Mi változott a gazdaságban, a felek kapcsolatrendszerében, a foglalkoztatáspolitikában? Álláspontom szerint kényszer nem volt, a felmerülő jogdogmatikai vagy akár jogpolitikai problémák a 92-es törvény módosításával is feloldhatók lettek volna. Volt viszont kormányváltás, amely az addigitól teljesen eltérő módon közelített a foglalkoztatáshoz, és ezen belül a munkajoghoz. Jól tükrözi ezt a Széll Kálmán Terv részeként megalkotott Magyar Munka Terv. A részletek ismertetése nélkül kijelenthető, hogy a munkaterv koncepciója válasz az előző kormánynak arra a törekvésére, hogy a megállapodások látszatát, a szociális partnerek folyamatos kapcsolatát valamilyen módon fenntartsák, annak ellenére, hogy annak tartalma valójában kiüresedett.

[31] Az 1992. évi XXII. törvény általános indokolása.

[32] Belling 1983.

[33] E helyütt nem térek ki arra a bonyolult, kazuisztikus szabályozásra, amellyel a szakszervezetek reprezentativitását kísérelte meghatározni. Lásd az 1992. évi törvény 32–25. §.

Ennek – témánk szempontjából – a legfontosabb tünete a kollektív munkajog és ezen belül a kollektív szerződés regulatív szerepének eltűnése. A következmények súlyosságát az is jelzi, hogy a törvény koncepciója a jogi norma és a kollektív megállapodások viszonyában még hozzá is járulhatott volna a szerződéses jogforrások megerősödéséhez, azonban ez mégsem következett be. Az Mt. 277. § (2) bekezdése értelmében ugyanis a kollektív szerződés eltérő rendelkezés hiányában a törvény második és harmadik részében foglaltaktól eltérhet. Ezáltal a korábbi Mt. által tévesen értelmezett „a kedvezőbb feltételek alkalmazása" elv „helyére került". A törvényi szabályozás azonban ilyen jellegű jogforrási elem kifejlődéséhez önmagában nem elegendő. A felek pozíciója ugyanis a 90-es évek elejéhez képest érdemben nem változott. Ezentúl nem erősíti a megállapodások érvényesülését a törvény részletező, felesleges, néha abszurd szabályozása sem (lásd például az Mt. 31. §-át).

Összegzés

A szerződésalapú jogágak az alanyok magánautonómiáját vannak hivatva kifejezni. Ebből is adódóan alkalmazkodóak, környezetük változásaira gyorsan és hatékonyan képesek reagálni. Az állam beavatkozásának ezekben a rendszereknek alapvetően korrekciós szerepük van. A munkajog alapintézménye a munkaszerződés, és az egyéni munkavállaló alárendeltségét elsősorban nem az állami beavatkozás, hanem a kollektív megállapodás normatív ereje lehet képes kiegyenlíteni, vagy legalábbis valamelyest tompítani. Nem kevesebbről van szó, mint a munkajognak a magánjogban való megtartásáról, ami a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlen. Napjainkban a magyar munkajog távol áll ettől az állapottól. *Vékás* Lajos a magánjog kihívásairól tartott egyik közelmúltbeli előadásában azokat a történeti-dogmatikai csomópontokat elemezte, amikor az állami beavatkozás – okkal vagy kellő ok nélkül – korlátozta a felek magánautonómiáját.[34] A polgári jog ezek ellenére megőrizte lényegét, a felek szerződéses önrendelkezését. Vajon a magyar munkajog mikor heveri ki jogforrási rendszere egyensúlyának tartós felborulását?

[34] Vékás 2023.

Felhasznált irodalom

Antonmattei, P.-H. – Sciberras, J.-Ch. (2008): *Le travailleur économiquement dépendant: quelle protection? Rapport à M. le Ministre du Travail, des Relations sociales, de la Famille et de la Solidarité.* Online: https://travail-emploi.gouv.fr/IMG/pdf/Rapport-Antonmattei-Sciberras-07NOV08.pdf

Belling, D. (1983): *Das Günstigkeitsprinzip im Arbeitsrecht.* Berlin: Duncker & Humblot.

Camerlynck, G.-H. (1968): *Traité de droit du travail. Contrat de travail.* Paris: Dalloz.

Coase, R. H. (1937): The Nature of the Firm. *Economica,* 4(16), 386–405. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x

Däubler, W. (1993): *Tarifvertragsrecht.* Baden-Baden: Nomos.

Farkas J. (1952): *Munkajogunk fejlődése a felszabadulástól a Munka Törvénykönyvéig.* Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.

Flume, W. (1979): *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts.* Berlin: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-642-96490-9

Friedmann, W. (1972): *Law in a Changing Society.* London: Stevens and Sons.

Hágelmáyer I. (1979): *A kollektív szerződés alapkérdései.* Budapest: Akadémiai.

Havighurst, C. H. (1961): *The Nature of Private Contract.* Evanston, IL: Northwestern University Press.

Huber, E. (1914): *Erläuterungen zum Vorentwurf des ZGB.* Bern: Büchler.

Kahn-Freund, O. (1967): A Note on Status and Contract in British Labour Law. *Modern Law Review,* 30(6), 635–644. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.1967.tb02799.x

Kahn-Freund, O. (1977): Blackstone's Neglected Child: The Contract of Employment. *The Law Quarterly Review,* 93(4), 508–528.

Kiss Gy. (1995): *A piac és az emberi tényező.* Budapest: Balassi.

Kiss Gy. (2005): *Munkajog.* Budapest: Osiris.

Kiss Gy. (2010): *Alapjogok kollíziója a munkajogban.* Pécs: Justis.

Kiss Gy. (2020a): *A foglalkoztatás rugalmassága és a munkavállalói jogállás védelme (Egy lehetséges megközelítés a munkajogviszony tartalmának vizsgálatához).* Budapest: Wolters Kluwer. Online: https://doi.org/10.55413/9789632959238

Kiss Gy. (2020b): Válság, közösség, szolidaritás – van-e (munka)joga a válságnak? *Magyar Jog,* 67(9), 503–529.

Maine, H. S. (1906): *Ancient Law – Its Connection with the Early History of Society and its Relation to modern Ideas.* New York: Henry Holt and Company.

Nagy L. (1985): *A munkajogi szabályozás rendszere.* Kézirat.

Oertmann, P. (1891): *Volkswirtschaftslehre des Corpus Juris Civilis.* Berlin: Prager.

Perulli, A. (2015): Observations sur les réformes de la législation du travail en Europe. *Revue de Droit du Travail,* 3, 170–180.

Richardi, R. (1964): *Kollektivgewalt und Individualwille bei der Gestaltung des Arbeitsverhältnisses.* München: C. H. Beck.

Rolland, L. (2005): Qui dit contractuel, dit juste (Fouillée) ... en trois petits bonds, à reculons. *McGill Law Journal,* 51, 765–780.

Rückert, J. – Schäfer, L. F. – Zimmermann, R. (2013): *Historisch-kritischer Kommentar zum BGB. Band III: Schuldrecht. Besonderer Teil. 1. Teilband: vor § 433 – § 656. 2. Teilband: §§ 657–853.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Supiot, A. (2016): *Au-delà de la subordination. Les voies d'une vraie réforme du droit du travail.* Paris: Flammarion.

Thüsing, G. (2001): Der Fortschritt des Diskriminierungsschutzes im Europäischen Arbeitsrecht. *Zeitschrift des Arbeitsrechts,* 32(3), 397–418.

Thüsing, G. (2003): Following the U.S. Example: European Employment Discrimination Law and the Impact of Council Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations,* 19(2), 187–218. Online: https://doi.org/10.54648/IJCL2003011

Vékás L. (2001): *Az új polgári törvénykönyv elméleti előkérdései.* Budapest: HVG-ORAC.

Vékás L. (2023): A magánjog kihívásai. *Magyar Jog,* 70(7–8), 389–399.

Weltner A. – Nagy L. (1966): *A magyar munkajog.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Földi András

A jogszabályok visszaható hatályának kérdései a római jogban – Márky Tamás kutatásainak tükrében

Örömmel fogadtam el a felkérést, hogy tanulmányt küldjek a Halmai Péter akadémikust köszöntő kötetbe. Az Ünnepeltet mintegy ötödfél évtizede, még az ELTE jogi karán ismertem meg, ahol szakmai pályáját nálam néhány évvel korábban Ő is elkezdte. És bár mindenkor eltérő szakterületen dolgoztunk, az elmúlt évtizedekre visszagondolva nemcsak számos személyes találkozásra, jó hangulatú és tartalmas beszélgetésre tudok visszaemlékezni Halmai professzor úrral, de különféle akadémiai grémiumokban érdemi szakmai kapcsolatba is kerülhettem Vele. Referátumai, hozzászólalásai mindenkor kitűntek a kiváló és széles körű kompetencia, nemkülönben az őszinte ügyszeretet megannyi hiteles jelével. Figyelemmel Halmai akadémikus jogász alapképzettségére és a jogtudomány iránti, a mai napig is töretlen érdeklődésére, merem remélni, hogy az alábbi írás, amely egy, a jogalkotás és a jogtudomány számára minden korszakban komoly kihívást jelentő probléma, a visszamenőleges hatályú jogalkotás római jogi gyökereivel foglalkozik, számot tarthat az Ünnepelt érdeklődésére.

Sáry Pál miskolci professzor a közelmúltban informatív tanulmányt tett közzé a visszaható (másként visszamenőleges) hatályú jogalkotás tilalmának érvényesüléséről a római jogban.[1] Sáry bibliográfiai jelleggel hivatkozik Thomas Marky, vagyis Marton Géza neves tanítványa, Márky (Márki) Tamás 1948-ban Olaszországban megjelent cikkére is.[2] Nem célom Sáry Pál dolgozatának bírálata, viszont szeretném

[1] Sáry 2020.
[2] Marky 1948.

https://doi.org/10.36250/01181_64

felhívni a figyelmet a Márky Tamás tanulmányában foglalt értékes gondolatokra, amelyek Sáry dolgozatában nem reflektálódnak.[3]

Elöljáróban álljon itt néhány szó az alább ismertetendő olasz nyelvű tanulmány szerzőjéről. Márky Tamás 1919. október 16-án született Budapesten. Édesapja, Márki Hugó (1879–1949) a közgazdaságtan professzora volt a kassai jogakadémián, majd 1918/1919-ben, valamint 1945-től haláláig budapesti egyetemeken.[4] Márki Tamás Marton Géza egyik legkiválóbb tanítványaként már budapesti joghallgató korában intenzíven foglalkozott a római joggal. 1946 végén magyar állami ösztöndíjjal Rómába utazott, ahol elvégezte a La Sapienza egyetem római jogi posztgraduális iskoláját. A Rákosi-rendszer brutális kiépülése miatt nem tért haza Rómából, hanem 1949 elején megözvegyült édesanyjával együtt Brazíliába emigrált. Előbb a római jog egyetemi oktatójaként, majd 1957-től ügyvédként is tevékenykedett São Paulóban. 1967-ben a São Pauló-i állami egyetemen a római jog professzorává nevezték ki. 2005-ben hunyt el.[5] Születésének 100. évfordulója alkalmából, 2019-ben jeles tanítványának, Eduardo Silveira Marchi São Paulo-i római jogász-professzornak a szerkesztésében emlékkötet jelent meg.[6]

Márky Tamás 1948-as tanulmányának megírása idején a visszamenőleges hatályú jogalkotás kérdése köztudomásúlag azért bírt fokozott aktualitással, mert 1945-ben és azt követően a háborús és az emberiesség elleni bűncselekmények szankcionálását számos ország, köztük Magyarország büntetőjogi jogalkotása is részben a visszaható hatályú jogalkotás segítségével oldotta meg. Márky erre az aspektusra nem utal, ehhez képest tanulmányát a római jogi szakirodalmat illető *status quaestionis* összefoglalásával indítja. Megállapítja, hogy a 20. század első felében a romanisták csak ritkán foglalkoztak a kérdéssel. Korábban a német pandektisták művei érintették e problémát, de azt nem történetileg, hanem dogmatikailag vizsgálták.

A szerző a *status quaestionis* vázolását követően a római jog forrásainak alapján korszakonként tekinti át a jogszabályok visszaható hatályának kérdését. E probléma legkorábbi jogászi reflektálódása Márky szerint az a lopásról szóló, Kr. e. 200 körül keletkezett *lex Atiniával* kapcsolatos jogtudósi vita, amelyről Gellius tudósít.[7] A jelek szerint Publius Mucius Scaevola, Manilius és Brutus is kételkedett abban, hogy a *lex Atinia* hatálya csak a meghozatala után elkövetett lopásokra terjedt volna ki, a törvény szövegében szereplő *subruptum erit* igealak *(futurum perfectum)* ugyanis nézetük szerint a múltbeli

[3] Márky Tamás munkájára tartalmilag is hivatkozik például Avenarius 1993: 18 (12. j.); Calzada 2010: 81 sk. Márky Tamásra közvetlenül ugyan nem, de Calzada cikkére hivatkozik Klinck 2023: 1128 (42. j.).

[4] Markó 2002: 503.

[5] A fentiekre lásd Silveira Marchi 2019b; Hamza 2018: 216 skk.

[6] Silveira Marchi 2019a: 504.

[7] Gell. *noct. Att.* 17. 7.

lopásokat is felöleli.[8] Terminológiailag e jogtudósoknál elsősorban az *ante facta* és a *post facta* szembeállításában mutatkozott meg a visszaható hatály reflektálódása.[9]

Ismeretes, hogy egy Pomponiustól származó *Digesta*-fragmentum tanúsága szerint az imént említett három jogtudós alapította meg a *ius civilét,* vagyis ők emelték tudományos színvonalra a római jog művelését. Munkásságuk tudományos színvonalának jele, hogy a visszaható hatály korábban nem reflektált kérdését világosan exponálták.[10]

Márky szerint nem állapítható meg, hogy a három korai preklasszikus jogtudós a *lex Atinia* szövegezésének más törvények szövegével való egybevetése, tehát egyfajta nyelvtani értelmezés alapján vitatkozott annak visszaható hatályáról, vagy alapelvi szinten elmélkedtek, figyelemmel arra, hogy a *fides* eszméje éppen az ő idejükben hatolt be a civiljogba.[11]

Márky szerint a *lex Papiria de sacramentis* és a *lex Plaetoria de iurisdictione* szövegében található, a *posthac* időhatározót tartalmazó kitételek arról tanúskodnak, hogy ezek a *lex Atiniához* viszonylag közeli időben keletkezett törvények már kimondottan rendelkeztek saját *pro futuro* hatályukról.[12] A később keletkezett törvényekben még világosabb kitételek, így különösen a *post hanc legem* kifejezés zárja ki azok visszaható hatályát.[13] Tovább finomította a vonatkozó terminológiát a Kr. e. 169-ben keletkezett *lex Voconia,* amely *expressis verbis* kizárta saját visszaható hatályát.[14]

Eltérést jelent a fenti törvényekhez képest a Kr. 123-ban vagy 122-ben keletkezett *lex Acilia repetundarum,* amely az ajándékokat kizsaroló korrupt hivatalnokokat a törvény hatálybalépése előtti cselekményükért *simplum* megfizetésére kötelezte, a törvény hatálybalépését követően azonban már *duplummal* fenyegette őket.[15] Márky megállapítja, hogy ez a rendelkezés formálisan visszaható hatályúnak tűnik, de tartalmilag nem az, mert az adott bűncselekményre nézve a *simplum* megfizetését – tulajdonképpen a gazdagodás megtérítését – már korábbi törvények is előírták, amelyekhez képest a *lex Acilia* nem hozott visszaható hatályú változást.

Mai szemmel nézve talán fokozottan érdekes, hogy Siber német romanista egy 1936-ban megjelent tanulmányában a *lex Acilia* visszaható hatályának tilalmát a korrupciótól korántsem mentes római uralkodó osztály érdekérvényesítő képességével magyarázta.[16]

[8] Marky 1948: 244.
[9] Marky 1948: 254.
[10] Vö. Pólay 1962: 30, 34.
[11] Marky 1948: 248.
[12] Marky 1948: 244.
[13] Marky 1948: 245.
[14] Marky 1948: 247.
[15] Marky 1948: 246.
[16] Siber 1936: 48.

Márky kételkedik e magyarázatban, és inkább a *fides* elvét látja kauzálisnak. Ugyanakkor előző megállapítását árnyalva, a *lex Acilia* egyik kitételét idézve megjegyzi, hogy a *lex Acilia* saját visszaható hatályát csak a folyamatban levő vagy ítélettel lezárult perekre nézve zárta ki, amiből az következik – bár Márky ezt *expressis verbis* nem teszi hozzá –, hogy a meghozatalát követően indult perekben már a *lex Acilia* szigorúbb szabálya volt alkalmazható akkor is, ha a bűncselekményt korábban követték el. A *lex Acilia* saját *pro futuro* hatályát tehát Márky szerint csak eljárásjogi vonatkozásban mondta ki.

Márky kiemeli, hogy a *lex Atinia* láthatóan a római törvényhozás egy régebbi, fejletlenebb szintjét reprezentálja, amelyhez képest a *lex Acilia* már finomabb jogalkotói disztingválásra való képességet tükröz.[17]

Cicero a maga részéről már teljesen elvetette a visszaható hatály kérdésének nyelvtani értelmezésen alapuló megközelítését. Verres elleni 2. beszédében a magánjog területén a visszaható hatály tilalmából indult ki, és példaként – Márky szerint jogászilag kevéssé találóan[18] – éppen a *lex Atiniára* hivatkozott.[19] Cicero konkrétan egy Verres által kibocsátott edictumnak a *lex Voconia* visszaható hatályú alkalmazását elrendelő kitételét bírálta, de Márky szerint megalapozatlanul.[20]

Cicero e beszédében elvi fejtegetésbe is bocsátkozik arról, hogy a magánjogban – amelyet itt *ius civilének* nevez[21] – a visszaható hatály tilalma teljeskörűen érvényesül,[22] a büntetőjog körében azonban, amikor olyan törvényt alkot meg a népgyűlés, amelynek rendelkezése a közfelfogás szerint már korábban is irányadó volt – ahogy Cicero mondja: amikor a nép valójában nem valamiféle *ius novumot* alkot meg –, lehetségesnek nevezi a visszaható hatályt.[23] Márky példaként számos köztársaságkori büntető törvényt említ, amely a források tanúsága szerint visszaható hatállyal bírt, de hasonló hatállyal bírt a Sulla diktatúrájáról szóló, tehát alkotmányjogi tárgyúnak nevezhető törvény is.[24] Márky megjegyzi, hogy a büntetőjogi szabályok visszaható hatályú alkalmazása az ítélettel már eldöntött ügyekben nem érvényesülhetett.[25]

[17] Marky 1948: 248.
[18] Marky 1948: 252 sk.
[19] Cic. *Verr.* 2.1.41.104 sk. Idézi: Marky 1948: 250. Lásd még Cic. *Verr.* 2.1.45.115. Idézi: Marky 1948: 257.
[20] Marky 1948: 251, 255. Márky e helyütt megjegyzi, hogy Cicero a visszaható hatály tekintetében is azonosan ítélte meg a törvényeket és az általa *lex annuának* nevezett edictumokat.
[21] Lásd ehhez még Cic. *top.* 28. Idézi: Marky 1948: 258. A *ius civile* kifejezés „magánjog" jelentésének kialakulásához vö. Földi 2011: 125.
[22] Marky 1948: 255.
[23] Marky 1948: 252.
[24] Marky 1948: 253.
[25] Marky 1948: 262.

Ennek kapcsán felmerül az a kérdés is, mennyiben érvényesült a római jogban a *nullum crimen, nulla poena sine lege* elve. A szakirodalom rámutat arra, hogy ez az elv a rómaiaknál csak nagyon lassan és bizonytalanul alakult ki.[26] A római büntetőjogi szabályozás kezdetei a *magistratusok* eredetileg körülhatárolatlan *coercitiós* jogának korlátozásaként jelentkeztek. A köztársasági korban a *nullum crimen* stb. elv kialakulása irányában haladt ugyan a fejlődés, de a principátus korában a *cognitiós* eljárás ismét nagyobb teret adott annak, hogy a császári bíróságok belátásuk szerint szabjanak ki az adott esetben általuk igazságosnak tartott büntetéseket.[27] A dominátus korában a császári rendeletek már egyre inkább érvényt szereztek a *nullum crimen* stb. elvnek.[28] Ennek előzményeként a késő klasszikus jogtudós, Ulpianus már szembeállította a közigazgatási bírságot *(multa)* és a büntetőjogi büntetést *(poena),* hangsúlyozva, hogy a bírságot a hatóság szabad belátása szerint szabja ki, a bíróság azonban büntetést csak a törvényeknek (illetve a császári rendeleteknek) megfelelően szabhat ki.[29] Az a tény, hogy a *nullum crimen* stb. elv milyen nehezen alakult ki a rómaiaknál, *argumentum a maiori ad minust* képez arra nézve, hogy a büntető törvények visszaható hatályának tilalma szintén nehezen alakult ki Rómában.

E vonatkozásban megjegyzem még, hogy a büntető eljárásjogi garanciák ma kiemelkedően fontosként elismert szerepéhez képest a régi rómaiaknál alkalmasint nagyobb súllyal esett latba az a megfontolás, miszerint a bűnelkövetők nem méltók arra a méltányos, sőt a pedantériáig menően korrekt bánásmódra, amelyet a visszaható hatályú jogalkotás tilalmának következetes alkalmazása jelent.

Visszatérve Márky Tamásnak Cicero korával kapcsolatos fejtegetésére, Márky megállapítja, hogy a visszaható hatálynak a gyakorlat által nem teljesen egységesen, illetve ingadozóan kezelt kérdését Cicero igyekezett elvi alapokra helyezve tisztázni, de mivel Cicero nem jogtudós, hanem szónok volt,[30] magyarázata nem annyira jogászi, hanem inkább filozófiai jellegű. Márky ennek kapcsán rámutat arra is, hogy a köztársasági kor végén a politikai erők hatalmi törekvései háttérbe szorították a jogtudománynak az igazságosság alapelve, közelebbről a *fides* központi szerepét hangsúlyozó doktrínáját,[31] és ezzel összefüggésben viszonylag nagy számban alkottak meg visszaható hatállyal bíró törvényeket.[32] Ilyen volt a Clodius által Kr. e. 58-ban megszavaztatott

[26] Lásd összefoglalóan Burdese 1987: 234 skk., 248; Zlinszky 1991: 85. Túl optimista képet fest e kérdésről Molnár 2013: 3 sk.
[27] Burdese 1987: 258 skk., 265 sk.
[28] Burdese 1987: 267.
[29] Ulp. D. 50.16.131.1. Vö. Rigó 2022.
[30] Marky 1948: 255. Vö. Földi 2012: 227, további szakirodalommal.
[31] Marky 1948: 254.
[32] Marky 1948: 253 sk.

lex Clodia de capite civis, amely ugyan általános jellegű szövegezéssel, de egyértelműen a Catilina-féle összeesküvést radikálisan felszámoló Cicero utólagos ellehetetlenítésére irányult azáltal, hogy visszamenőleges hatállyal száműzetéssel sújtotta azokat, akik törvényes eljárás nélkül adtak utasítást egy római polgár kivégzésére.[33]

Jóllehet Cicero szerint az általa *lex annuának* nevezett edictumok a visszaható hatály tekintetében is a törvényekhez hasonlóak voltak, Márky úgy véli, hogy a *ius civile* és a *ius honorarium* között a visszaható hatály tekintetében jelentős különbség volt. A törvények rendszerint nem voltak visszaható hatályúak, a praetori edictumok viszont Márky szerint, nem is lévén jogszabályok, visszaható hatállyal bírtak.[34] Meggyőző Márkynak az az érve, miszerint egy-egy praetori edictum a praetor hivatali évének kezdetén, január 1-jén (az ősi római naptár szerint eredetileg március 1-jén) lépett hatályba, és az abban foglalt rendelkezéseket a praetor azonnal alkalmazta, értelemszerűen olyan ügyekben is, amelyek jogalapja az edictum hatálybalépése előtt keletkezett.[35] Az is észszerű megfontolás Márky okfejtésében, hogy a *praetor ius facere non potest* elvre tekintettel a rómaiak a praetori edictumban, mondhatni, *per definitionem* nem láthattak visszaható hatályú jogalkotást. Márky hangsúlyozza, hogy amennyiben egy peres ügyben megtörtént a *litis contestatio,* azt követően a praetori edictum visszaható hatályú alkalmazásának a formuláris eljárás rendjéből következően már nem volt helye.[36]

Márky Siber nézetét vitatva leszögezi, hogy Ciceróhoz hasonlóan a késő köztársaságkori jogtudósok sem a törvényszövegek nyelvtani értelmezése alapján, hanem általánosabb elvi alapon vizsgálták a visszaható hatály kérdését.[37]

A császárkori jogforrások csak ritkán foglalkoztak a visszaható hatály kérdésével. Az Augustus idején keletkezett *lex Iulia de maritandis ordinibusról* tudjuk, hogy a *senatori* rendű személyek és *libertinusok* közötti házasságkötés tilalmát kimondó rendelkezésének hatálya a törvény hatálybalépését megelőzően kötött házasságokra is kiterjedt.[38] Ugyanakkor Traianusnak egy, az ifjabb Pliniushoz írt és a *Digestá*ban (D. 22.3.44 pr.) fennmaradt *epistulájából* arra lehet következtetni, hogy Traianus idején a jogszabályok visszaható hatályának tilalma a jogrend általános alapelveként érvényesült.[39]

Márky Tamás szerint annyiban a Marcus Aurelius idején keletkezett, a gyermeknek az anyja utáni előnyösebb törvényes örökléséről rendelkező *SC Orfitianum*

[33] A Marky 1948: 253 (4. j.) által idézett forráshelyek közül Santalucia 1998: 160 (183. j.) a Dio Cassius 38.14.4-et hitelesként fogadja el, viszont Liv. 103. *periochájáť* pontatlannak nevezi.

[34] Marky 1948: 258 sk.

[35] Marky 1948: 262.

[36] Marky 1948: 262.

[37] Siber 1936: 48; vö. Marky 1948: 255.

[38] Marky 1948: 259.

[39] Marky 1948: 259 sk.

is visszaható hatályú volt, hogy rendelkezéseit csak a jogerős ítélettel, egyezséggel vagy egyéb módon lezárt ügyekre nem lehetett alkalmazni, ehhez képest a *senatus consultum* hatálybalépése előtt megnyílt hagyatékok esetében az új rendelkezéseket főszabályszerűen alkalmazni kellett.[40] Ulpianus kommentálta a szenátusi határozatnak az „egyéb módon lezárt ügyekre" vonatkozó kitételét, megállapítva, hogy ítélet vagy egyezség hiányában is lezártnak tekintendőek azok a hagyatéki ügyek, amelyeket az érdekelt felek nem kívántak vita tárgyává tenni.[41]

A posztklasszikus korban formailag jelentős fejleményt jelent az a *Codex Theodosianus* bevezető rendelkezései közé fölvett, I. (Nagy) Theodosius által 393-ban kibocsátott *constitutio,* amely elvi éllel kimondja, hogy a jogszabályok nem a múltbeli, hanem a jövőbeli dolgokat szabályozzák.[42] E maxima ellenére magában a *Codex Theodosianus*ban is lehet találni visszaható hatályú constitutiókat. Márky Tamás három ilyen constitutiót idéz a 389 és 415 közötti évekből. Az időben első ilyen constitutio magánjogi, a második büntetőjogi, a harmadik pedig közigazgatási jogi tárgyú.[43] Márky szerint e rendeletekből nem lehet következtetést levonni arra nézve, hogy ebben a korszakban milyen elvi alapon és milyen körben tekintették kivételesen lehetségesnek a visszaható hatályú jogalkotást. Márky felhívja a figyelmet arra, hogy ezekből a rendeletekből hiányzik az a *SC Orfitianum*ban megtalálható klauzula, amely szűkítené a visszaható hatályú jogalkalmazás körét.

A *Codex Iustinianus* a Nagy Theodosius-féle általános tilalomról szóló constitutiót nem tartalmazza. Ehelyett a kódex egy kevésbé kiemelt helyén (C. 1.14.7) található meg egy II. Theodosius által 440-ben kibocsátott *novella,* amely ugyan szintén kimondja a jogszabályok visszaható hatályának általános tilalmát, de hozzáteszi, hogy a tilalom alól kivételt képeznek azok a rendeletek, amelyek kifejezett formában rendelkeznek arról, hogy múltbeli és még le nem zárt ügyekre nézve is alkalmazandók. A szóban forgó forrásszövegben szereplő *adhuc pendentibus negotiis* kitétel – amelyet Márky iustinianusi interpolációnak tulajdonít – nemcsak a hatályba még nem lépett jogügyletekre,[44] hanem általában véve a jogerősen el nem döntött ügyekre is vonatkozik.[45]

Márky joggal állapítja meg, hogy a *nisi* kezdetű mellékmondat a visszaható hatályú jogalkotás tilalmát deklaráló főszabályhoz képest olyannyira általános jelleggel

[40] Marky 1948: 260. Másként, de kevésbé meggyőzően Avenarius 1993: 19.

[41] Ulp. D. 38.17.1.12; vö. Paul. D. 50.16.229. Idézi: Márky 1948: 261.

[42] „Omnia constituta non praeteritis calumniam faciunt, sed futuris regulam ponunt." CTh. 1.1.3 [a. 393]. Az idefűzött *interpretatio* szerint: „Omnes leges non ea, quae anteriore tempore acta sunt, damnant, sed in futurum observanda constituunt." Vö. Marky 1948: 264.

[43] Marky 1948: 266.

[44] Marky 1948: 270 szerint ekként, tehát *stricto sensu* értelmezte a vonatkozó szöveget Savigny 1849: 393. Lásd eltérően Avenarius 1993: 32 sk.; vö. Avenarius 1993: 45 skk.

[45] Marky 1948: 270; vö. Avenarius 1993: 17.

enged kivételeket, hogy ezáltal messzemenően lerontja a főszabályt.[46] Márky a *Codex Iustinianus*ban 9 db olyan, Iustinianus által 528 és 534 között kiadott constitutiót talált, amely saját visszaható hatályáról rendelkezett. Ezek egy általános jellegű rendelet kivételével magánjogi tárgyú rendeletek.[47]

A visszaható hatályú iustinianusi rendeletek sajátossága, hogy – a *Codex Theodosianus*ban foglalt rendeletektől eltérően – a bírósági ítélettel vagy peren kívül lezárt ügyeket kiveszik a visszaható hatály alól. E tekintetben hasonlóság mutatkozik a *SC Orfitianum*mal, ami Márky szerint Iustinianus klasszicizmusának jele.[48]

Márky végkövetkeztetése az, hogy a római jog története során a visszaható hatály kérdése a preklasszikus kortól kezdve folyamatosan reflektálódott, és minden korszakban léteztek visszaható hatályú jogszabályok. A római jogtudósok e kérdéskört nem dolgozták ki, és annak megítélése a jogalkotásban ingadozott. A korai preklasszikus korhoz képest a későbbiekben a terminológia, illetve a visszaható hatály szabályozásának részletessége hosszú ideig fejlődést mutatott, a posztklasszikus korban azonban visszaesés következett be. A iustinianusi kodifikáció igyekezett e téren is visszatérni a klasszikus joghoz, de a dogmatikai csúcspontot képviselő *SC Orfitianum*hoz képest a *Codex Iustinianus*ban szereplő, 440-ből származó *constitutio* a szövegén végrehajtott iustinianusi interpoláció révén sem éri el a klasszikus kori *senatus consultum* szövegének dogmatikai precizitását.[49]

Márky Tamás tanulmánya jól dokumentált forrásadatokkal kimutatja, de explicite nem konstatálja, hogy Iustinianus visszaható hatályú rendeletei közül egyik sem büntetőjogi tárgyú. Ehhez képest talán nem túl merész azt feltételezni, hogy a iustinianusi jogban már elfogadottá válhatott az a modern felfogás, amely a büntetőjogi szabályozás körében a legkevésbé, illetve csak *pro reo* tartja elfogadhatónak a visszaható hatályú jogalkotást, ami a jogbiztonság szempontjából máig kiemelkedően fontos alkotmányjogi szintű garancia.[50]

[46] Vö. Avenarius 1993: 20.

[47] Marky 1948: 267. skk.

[48] Marky 1948: 270. Márky nem, a szakirodalom azonban utal arra, hogy az 533. december 16-án kelt, a *Digesta* hatálybaléptetéséről intézkedő *const. Tanta* 23. *caputja* szerint a három iustinianusi törvénykönyvben foglalt rendelkezéseket a folyamatban levő ügyekre is visszaható hatállyal alkalmazni kellett. Avenarius 1993: 20 e vonatkozásban csak a *Digesta* és az *Institutió*k visszamenőleges hatályú alkalmazására utal; Sáry 2020: 268 azonban joggal említi e körben az (első, 529. április 7-én kibocsátott) *Codex*et is, figyelemmel a *const. Tanta* idézett helyén szereplő „una cum nostris constitutionibus" kitételre. *Nota bene,* e szöveghely a *Digestá*ra és az *Institutió*kra mint *codexekre* utal, a (korábbi) *Codex Iustinianus*t viszont a törvénykönyv ezen hivatalos címe helyett annak tartalmára (a *constitutiókra*) utalva nevezi meg, aminek a hátterében alkalmasint az húzódik meg, hogy Iustinianus a (mindenkori) *Codex*ben foglalt korábbi császári rendeleteket folyamatosan hatályban levőnek tekintette.

[49] Marky 1948: 271; vö. Avenarius 1993: 52 (167. j.).

[50] A jogszabályok visszaható hatályának jogelméleti aspektusaihoz lásd Peschka 1999.

Felhasznált irodalom

Avenarius, M. (1993): *Savignys Lehre vom intertemporalen Privatrecht.* Göttingen: Wallstein.

Burdese, A. (1987): *Diritto pubblico romano.* Torino: UTET.

Calzada, A. (2010): A propósito de la retroactividad de la 'lex Atinia de rebus subreptis'. *RIDA,* 57, 75–92.

Földi A. (2011): Status, res publica, ius publicum. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae,* 48, 107–133.

Földi A. (2012): Cicero összes retorikaelméleti művei magyarul. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae,* 49, 227–232.

Hamza G. (2018): Márky Tamás (Thomas Marky), a római jog Brazíliában is jól ismert tanára és művelője. *Jogelméleti Szemle,* 3, 216–218. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2018_3.pdf

Klinck, F. (2023): Ersitzung (usucapio). In Babusiaux, U. et al. (szerk.): *Handbuch des römischen Privatrechts I.* Tübingen: Mohr Siebeck, 1121–1144.

Markó L. szerk. (2002): Új *magyar életrajzi lexikon III.* Budapest: Magyar Könyvklub.

Marky, T. (1948): Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano,* 12–13, 241–271.

Molnár I. (2013): *Ius criminale Romanorum.* Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.

Peschka V. (1999): A jogszabály visszaható érvényessége. In *Liber amicorum. Studia L. Vékás dedicata.* Budapest: ELTE ÁJK, 7–23.

Pólay E. (1962): Publius, Mucius et Brutus … fundaverunt ius civile. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Poitica,* 9(3), 1–52.

Rigó B. (2022): A büntetőjog történetéből. I. Ókor – középkor. In Földi A. (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet.* Budapest: ELTE Eötvös, 291–319.

Santalucia, B. (1998): *Diritto e processo penale nell'antica Roma.* Milano: Giuffrè.

Savigny, F. C. von (1849): *System des heutigen römischen Rechts VIII.* Berlin: Veit.

Sáry P. (2020): A visszaható hatályú jogalkotás kérdése az ókori Rómában. *Miskolci Jogi Szemle,* 15(1), 261–269.

Siber, H. (1936): *Analogie, Amtsrecht und Rückwirkung im Strafrechte des römischen Freistaates.* Leipzig: S. Hirzel.

Silveira Marchi, E. szerk. (2019a): *Estudos em Memória do Professor Thomas Marky.* São Paulo: YK Editora.

Silveira Marchi, E. (2019b): Thomas Marky – vida e obra, no centenario de seu nascimento (1919–2019). *Revista da Faculdade de Direito. Universidade de São Paulo,* 114, 917–938. Online: https://doi.org/10.11606/issn.2318-8235.v114p917-938

Zlinszky J. (1991): *Római büntetőjog.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Patyi András

Néhány gondolat a közigazgatási feladatokról és a funkciókról[1]

1. A közigazgatás rendkívül összetett fogalom, amely kiterjedt és komplex (tevékenységi, szervezeti és jogi) rendszert jelöl, ezért nem írható le egyetlen jellemzővel a fogalmi absztrakció szintjén. A közigazgatást az együttműködés fogalmától elindulva, *Dwight Waldo* leírását felhasználva[2] az együttműködés és az igazgatás jelentése felől is megközelíthetjük. E felfogás szerint egy emberi tevékenységet akkor nevezünk együttműködésnek, ha annak *olyan eredményei* vannak, amelyek elmaradnának, ha az emberek nem működnének együtt. Az igazgatás olyan együttes (vagyis együttműködést feltételező) emberi tevékenység, amelyben *nagy fokú racionalitás* van. E nagy fokú racionalitás abban nyilvánul meg, hogy az igazgatásban megjelenik a *szervezet* és az *irányítás.* Ez utóbbi alatt a racionális együttműködés elérésének szándékával végzett cselekvést értjük, a cselekvés pedig bármilyen változást jelenthet, amelynek a racionális együttműködés elérése a célja. A szervezet – ebben a rendkívül általános értelemben – hatalmi és megszokott kölcsönös személyes viszonyok többé-kevésbé szilárd rendszere, struktúrája igazgatási rendszerben, amely feltételezi az utasításadás (parancsadás) jogát és az utasításnak (parancsnak) való engedelmesség kötelezettségét.[3]

A közigazgatás működésének megértéséhez azonban további fogalmakat kell alkalmazni. Az egyik a közigazgatási *funkció,* a másik a közigazgatási *tevékenységfajta*. Mindkét fogalom a közigazgatás alapvető *feladataival* áll összefüggésben. A funkció a feladatokat tartalmuk felől közelíti meg, a tevékenységfajta pedig az igazgatási tevékenység és annak jogi szabályozottságának hasonlósága felől. A közigazgatási működés, a közigazgatás tevékenységének leírására ezt a három alapvető fogalmat

[1] Az alábbi írás a szerzőnek már több alkalommal napvilágot látott gondolatait, felfogását adja vissza. Legutóbb megjelent: Patyi 2017: 9–28.

[2] Lásd még Varga Zs. 2017.

[3] Waldo 1994.

https://doi.org/10.36250/01181_65

használjuk, amelyek között az általánosítás legmagasabb fokán a közigazgatási funkció kategóriája áll.[4]

A közigazgatás a végrehajtó hatalom részeként megjelenő igazgatási tevékenység, és mint ilyen mások magatartását befolyásolja. A közigazgatás a fogalmi meghatározás szintjén is komplex tevékenység, mert jogalkotásban közreműködő és jogalkalmazó, döntés-előkészítő, döntéshozó és döntésvégrehajtó tevékenység egyaránt megjelenik benne. A közigazgatás emellett a törvényeknek (tágabban: a jognak) alávetetten egy más szervezetektől elkülönült szervezetrendszer működését feltételezi. Alaptétel, hogy ez a működés az állam feladatainak tényleges megvalósítását eredményezi, méghozzá az állami impérium birtokában végzett igazgatással, valamint közszolgáltatások nyújtásával.

A magyar közigazgatás – más államok közigazgatásával egyezően – az előbb felsoroltakat nem légüres térben végzi, hanem a magyar társadalom körében, arra irányultan. Azért a társadalomra irányultan, mert ez a fő rendeltetése, ez a fő funkciója: a társadalom szervezése és irányítása.[5] A társadalom széles értelemben vett viszonyaira való hatásgyakorlás, azoknak az alakítása, azokban valamilyen változás előidézése vagy éppen valamilyen változás megakadályozása, bizonyos állapotok, körülmények kialakulásának támogatása, segítése, ösztönzése vagy éppen megakadályozása, visszaszorítása, vagyis mindig valamilyen eredmény létrehozása a közigazgatás mint társadalomirányítási eszköz alapvető rendeltetése. Ezeket a létrehozandó eredményeket határozzák meg a törvények és más jogszabályok a közigazgatás számára feladatokként, és ezek elérése, megvalósítása történik a (hasonló jellemzőik alapján így vagy úgy csoportosítható) tevékenységfajták keretében. A közigazgatási feladatokat azért, amiatt hozzák létre (tételezik) a jogszabályok, mert valamilyen hatást (állapotot, változást, ezek megakadályozását), valami kívánt eredményt szeretnének elérni. Ez a rendeltetés szoros összefüggésben van az állami célokkal, az állami célok (államcélok) pedig – Magyarországon mint alkotmányos államban – szorosan összefüggnek az Alaptörvény tartalmával. Mindez következik a közigazgatás fogalmának és alkotmányos meghatározottságának ismérveiből, és összefügg azzal, hogy alkotmányos államban az állami célok (és így a közigazgatás fő rendeltetése) az alkotmányos jogok tényleges érvényre juttatása és az alkotmányos kötelezettségek tényleges érvényesítése körül forognak.

Ezzel azonban csak a közigazgatás, a közigazgatási szervek fő rendeltetését mondjuk meg, ráadásul ez olyan rendeltetés (főfunkció), amely látszólag nem különbözteti meg őket a többi állami szervtől, hiszen azoknak is ez az alapvető feladata, rendeltetése, minthogy az Alaptörvény I. cikke értelmében a Magyarország által elismert, sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogok védelme az állam elsőrendű kötelessége.

[4] Lőrincz 1997: 91.

[5] Takács 1998; Lőrincz 1997: 92.; Madarász 1987: 24–34.

A közigazgatási főfunkciónál lényeges, hogy a jogok és a kötelezettségek tényleges érvényre juttatása és érvényesítése a cél. Leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy ebből a célból „hozza létre" az Alaptörvény a közigazgatást. De nemcsak az alkotmányos jogok és kötelezettségek tényleges érvényesítése vagy érvényre juttatása, hanem az Alaptörvényben megfogalmazott államcélok (mint például a határainkon kívül élő magyarokért viselt felelősség) és az állam alkotmányban rögzített kötelességei tényleges, a gyakorlatban történő megvalósítása is a közigazgatás alapvető rendeltetését képezi. Meglehetősen régi alaptétel ez, Concha Győző 1905-ben papírra vetett megfogalmazását idézve: „A közigazgatás nem más, mint az alkotmány gyakorlata. S minden állam alkotmánya annyit ér, amennyit abból közigazgatása megvalósítani bír."[6]

~

2. Amikor a közigazgatási feladatokhoz képest a funkciókról beszélünk, akkor tulajdonképpen a feladatok nagy halmazai mögött meghúzódó közvetlen igazgatáspolitikai célokra és a feladatfajta jogszabály általi nevesítését, létrehozását indokoló általános állami érdekre kérdezünk vagy mutatunk rá. Más vélemények funkcióként a közigazgatás társadalmi rendeltetését tárgyalva ezen elnevezés mögött alapvetően a közérdek érvényesítését, a közcélok megvalósítását emelik ki.

A modern közigazgatási rendszerek kialakulása előtti időszakban a közigazgatás rendeltetése (vagyis funkciói) nagyon szoros kapcsolatban voltak az állam hatalmi jellegével. Voltaképpen a közigazgatás öt alapvető, állandó területe, amely az állam állami mivoltából fakadt, a külügyi, a rendészeti (vagy belbiztonsági), a hadügyi, az igazságügyi és a pénzügyi közigazgatás volt. A közigazgatás ezen öt alapfunkciója és az állam hatalmi mivolta között a legszorosabb összefüggés állt fenn; ezt a nélkülözhetetlen öt ágazatot együtt Ereky István a hatalmi állam közigazgatásának nevezte.[7] (Az állam és a közigazgatás modernizációjával – modernné válásával – ez az öt alapfunkció nem tűnik el, hanem folyamatosan kiegészül, illetve differenciálódik.)

A rendészeti igazgatás a középkortól egyre inkább az úgynevezett biztonsági rendészetet (a közbiztonság és a közrend fenntartását) jelentette, bár a legtöbb európai nyelvben az ezt jelölő görög eredetű szó (*police* franciául és angolul is, *Polizei* németül) az állami célok összességére, a megvalósításuk érdekében kifejtett összes tevékenységre, vagyis az összes közigazgatási ágazat tevékenységére, és később az e tevékenységek által elért eredményekre (a város békéje, nyugalma, jóléte) is kiterjedt. A *police*/rendészet kifejezés azonban lassan az „állam jó rendje" értelemre korlátozódott. A kulturális

[6] Concha 1905; Concha Győző munkásságának legújabb értékelésére lásd Koi 2013: 73–106.
[7] Ereky 1942: 4–9.

közigazgatást évszázadokon át nem az állam, hanem a római katolikus egyház látta el, ezen egységet a reneszánsz, a reformáció és az ellenreformáció bontotta meg. Így aztán gyakorlati okok alapján létrejött a hatáskörök elválasztása, Magyarországon például a mohácsi vész után nyolc évvel, amikor elválasztották a magyarországi hadak főparancsnokának (hadügyek) és a királyi helytartónak a hatáskörét (a helytartóhoz tartozott a hadügyeken kívüli összes további *publica administratio*). Más országokban az ágazatok (külügy, hadügy, pénzügy, igazságügy) elválasztása után maradó belügyi igazgatást kezdték tehát *police*-nak nevezni. Megszületett tehát a jóléti és a biztonsági rendészet különválasztása, amelyet az uralkodó elméletek igyekeztek egyben tartani, és megkezdődött az ehhez fűződő uralkodói előjog kimunkálása és fenntartása (a *politia* felségjoga), amit röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy az uralkodónak joga van az alattvalók jólétét a lehető legnagyobb fokra emelni, és ehhez a legelemibb előfeltételt, a rendet biztosítani.

Az úgynevezett jóléti rendészet aztán korábban soha el nem képzelt terebélyesedésbe kezdett, amit Magyarországon az 1867-es kiegyezés után figyelhetünk meg leginkább. Az állam öt alapvető funkciója (fő feladat) mellett a „nép" adóerő-képességét figyelembe vevő és fokozó gazdaságpolitika, az ipari társadalom megalapozásához, működéséhez, a kereskedelem kiteljesedéséhez szükséges, korábban el nem képzelhető infrastrukturális beruházások megszervezése és részben állami kivitelezése, az országos mértékű középítkezések, illetve a magánépítkezések szabályozása csak példa lehet erre a kiterjedésre. És az ezekkel összefüggő állami feladatokat immár nem jóléti rendészetnek, hanem közigazgatásnak nevezik.

A közigazgatás feladatainak történeti elemzése során már az ókorban is megfigyelhetőek a klasszikus (köz)igazgatási feladatok, főleg a külső védelem (hadsereg) és a külső védelmet (is) szolgáló adóztatási rendszer révén. Mindez a nemzetközi (diplomáciai) kapcsolatok kiépítését, valamint a korabeli infrastruktúra fejlesztését is magával hozta. Az abszolutizmus közigazgatási állama, amelyet leginkább rendőrállamnak fordítanak *(Polizeistaat),* működésének fő területe a belső rendvédelem (közbiztonság, pontosabban az a belső igazgatás, amelyet később belügyi igazgatásnak neveztek, amely a mai rendészeti igazgatásnál szélesebb tartalommal rendelkezett, és ebből vált le több új szakigazgatás), illetve a „rend" (rendezettség) különböző aspektusai, például az építésrendészet vagy a közegészségügy. A szegényügy kezelése is egyre inkább az egyház helyett az állam feladatává vált.

A liberális jogállamban a legfontosabb a jognak való alávetettség (vagyis a jogállamiság) lett. A közigazgatás a liberális jogállamban „negatív közigazgatás" abban a tekintetben, hogy fő célja a veszélyelhárítás (természeti katasztrófák, vegyipar, energiatermelés). A kockázatkezelés feladatait immár a preventív állam végzi. A jóléti

állam időszakában megjelenik a gondoskodás, itt előtérbe kerül a közszolgáltatások kérdése, valamint a szolgáltató közigazgatás. Az 1980-as évektől az állam visszavonult a tulajdonosi szereptől (közvetlen közszolgáltatás), inkább e szolgáltatások szabályozása, a piacfelügyelet vált dominánssá. Új kihívásokat jelentett az integrációk szerveződése és a szupranacionális szervezetek megjelenése. Mindennek nyomán négy fő közigazgatási feladatcsoportról lehetséges beszélni: a biztonság garantálása; a pénzügyi igazgatás; a gondoskodás; az infrastruktúra biztosítása és tervezése.[8] Balázs István jelentős megállapítása a fentebb említett közérdek-érvényesítési funkció kapcsán, hogy a közérdek általános elméleti fogalma nehezen definiálható, az tartalmilag folytonos változásban van.[9] Balázs István védelmi, biztonsági, nemzetközi, gazdasági, közszolgáltatási, illetve az államszervezet működését biztosító funkciókat különít el. A védelmi közigazgatáshoz és a közigazgatás-tudomány(ok)hoz képest relatív önállóságát szerinte megtartó rendészettudomány összekötő fogalmaként említi az igazgatásrendészetet, ami arra is jó példa, hogy azt a *New Public Management* egyszerű közszolgáltatásnak[10] feltételezte (más hatósági tevékenységek mellett), így próbálva meg az állami szférát és a civil szférát e területen is versenyeztetni.[11]

3. A közigazgatási feladatoknak és az azok összefoglalásából, jellemzéséből kiszűrhető funkcióknak létezik igazgatástudományi jellegű megközelítése. Ez a feladatokkal és a funkciókkal mint az igazgatási ciklus egyes elemeivel foglalkozik. Ezen az alapon megkülönböztetnek célkitűző, információs, tervező, döntés-előkészítő, ellenőrző, döntéshozó stb. feladatot. Ezek a közigazgatás bonyolult rendszerében további feladatokra bonthatók, eljutva így több ezer feladatig. (Egy régebbi vizsgálat megállapítása szerint a magyar államigazgatási rendszer feladatainak száma 20 ezerre volt tehető,[12] egy másik felmérés szerint a közigazgatási feladatok száma a 90-es években mintegy 5000 volt.[13])

[8] Rozsnyai 2014.

[9] Balázs 2015; vö. Szamel 2008.

[10] Arra, hogy a modern közigazgatásban nem minősül közszolgáltatásnak (a szolgáltató közigazgatás részének) a rendészeti közigazgatás (így az igazgatásrendészet), továbbá a közigazgatás általi bírságkiszabás sem, lásd Koi 2009.

[11] Balázs 2015: 32–33.

[12] Baraczka et al. 1980: 85. Ezt a rendszert az igazgatás tartalmaként célkitűzés; információgyűjtés és -feldolgozás; tervezés; döntés; végrehajtás; koordinációs fázis; ellenőrzés (CITDöVKE) formában nevesítve rövidíti Kalas Tibor. Kalas 2016: 17–19., 41.

[13] Lőrincz 1997: 91.

A közigazgatási funkciókkal összefüggő közkeletű és szokásos megközelítés szerint az alaprendeltetés két nagy területre bontható: miközben a közigazgatás teljesíti a végrehajtás alapvető állami funkcióját, ennek érdekében vagy döntést hoz (jogalkalmazói vagy jogalkotói döntést), vagy pedig előkészíti mások döntéseit (kormányzati és törvényhozási döntés-előkészítés).[14] Ez a felosztás nem árul el sokat a közigazgatási működésnek (feladatmegoldásnak) a nem közigazgatási feladatmegoldástól való eltéréseiről, különbözőségéről, hiszen minden igazgatás feloszthatóan döntések meghozatalára és döntés-előkészítő tevékenységre.

Egy másik felfogás szerint a közigazgatás a következő négy alapvető funkciót teljesíti: jogalkotás, jogalkalmazás, végrehajtó funkció, szervezési funkció. Ez a megközelítés sem jut közelebb a közigazgatási működésben és feladatokban megnyilvánuló általános állami érdekek és igazgatáspolitikai célkitűzések szintjéhez, hanem a közigazgatás absztrakt fogalmi szintjén marad. Ez a négy úgynevezett funkció inkább a közigazgatási tevékenységfajtákban jelenik meg.

Az állam feladataiból, a közigazgatás általános rendeltetéséből kiindulva a homogénnek tekinthető feladatok összevonása útján absztraktabb és mégis kifejezőbb feladatcsoportokhoz lehet eljutni komplex megközelítésben. A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusa, *Magyary Zoltán* az akkori kor (1940-es évek) standardjainak megfelelően az alábbi feladatokat emelte ki: 1. a községi szervezet biztosítása; 2. az utak, a közlekedés biztosítása; 3. annak biztosítása, hogy mindenkinek legyen munkája, és mindenre legyen is munkaerő; 4. a munkaerő fenntartása, társadalombiztosítás; 5. a gazdasági élet állami irányítása; 6. a táplálkozás, a lakás, a ruházat biztosítása; 7. a közegészségügy fejlesztése; 8. a tudomány, a közoktatás és a művészet fejlesztése; 9. rendészet. Ezek természetesen további részfeladatokra lennének bonthatók.[15]

Egy átfogó kutatás eredményeként Németországban a közigazgatási feladatokat 41 csoportba sorolták a munkavédelemtől a külügyi feladatokon át a közintézmények működtetésén keresztül a polgári védelemig. Az ilyen részletező leírás azonban már kevésbé szolgálja a jó áttekinthetőséget, holott nyilvánvaló, hogy valódi, jogszabályokban ténylegesen előírt feladatokról van (volt) szó.

A közigazgatási feladatellátást könnyebben áttekinthetővé teszi, ha a feladatokat funkciókba vonjuk össze, vagy funkciók alá rendeljük. Erre szolgál az a megközelítés is, amely a francia közigazgatás-tudományban ismert. Eszerint az állami funkciók három szinten fejezhetők ki, és a feladatok is azokhoz rendelhetők.

[14] Berényi 2005a.

[15] Magyary 1942. Magyary Zoltán, valamint tanítványai munkásságának legújabb értékelésére lásd Koi 2014: 293–334.

Vannak *alapvető* funkciók (idesorolható a nemzetvédelem, a külpolitika, az igazságszolgáltatás, a rendészet, a büntetés-végrehajtás), *tradicionális* funkciók (ideértendő a közlekedés, a hírközlés, a postai szolgáltatások, a köznevelés, a rádió, a szociális jogvédelemi funkció) és új funkciók (a magángazdaság védelme és fejlesztése, az irodalom, a művészet, a tudomány támogatása). Miközben érezhető a tetszőlegesség ebben a csoportosításban, mégis áttekinthető leírást ad a funkciókról.

Egy másik – szintén francia – megközelítés már konkrétabb. Eszerint *négy alapvető csoport* van, amely tovább bontható.

- Az első az állami szuverenitás megvalósításával összefüggő *funkcióké:* a) külső szuverenitással összefüggő funkciók – nemzetvédelem és a külügyek vitele; b) belső szuverenitással összefüggő funkciók – rendészet, igazságszolgáltatás, büntetés-végrehajtás, az állampolgárok állapotának nyilvántartása; c) a tulajdonképpeni politikai funkciók, vagyis a politikai intézmények működtetése, kiszolgálása – a választások megszervezése, a képviseleti szervek működésének biztosítása, a közvélemény tájékoztatása.
- A második a *gazdasági funkcióké:* a) pénzjegykibocsátás; b) egyes ágazatokon belüli különleges intézkedések, energia, mezőgazdaság stb.; c) gazdasági és pénzügyi koordináció, területi tervezés; d) beruházási és hitelrendszer, adórendszer, árszabályozás stb.
- A harmadik a *társadalmi funkcióké:* a) egészségügy; b) lakás- és városépítés; c) érdekvédelem és egyes társadalmi rétegek védelme; d) egyes társadalmi struktúrák védelme és átalakítása.
- A negyedik funkciócsoport a *kulturális és nevelési funkciók* csoportja: a) tudományos kutatás; b) oktatás; c) tájékoztatás; d) műemlékvédelem.

Mint említettük, e funkciók a feladatokból, azok összevonásából származtathatók. A funkciók megfogalmazásával a feladatok gyors, egyes időszakokban nehezen követhető változásából igyekszünk az állandó vagy állandósítható elemeket kiszűrni. Mivel a funkciók a közigazgatás általános rendeltetése és a feladatok gyorsan változó sokasága közötti mezőben helyezkednek el, ezért (a funkciókra irányuló felfogásoktól függően) a funkciók sokkal lassabban változnak meg, mint a feladatok.[16]

A feladatoknak összességében van időbeliségük, tudniillik időben változnak, és ez az időbeliség természetesen megjelenik az egyedi feladatok szintjén is. A feladat, bár nem azonos a „cél", a „célkitűzés", az „eredmény" vagy akár a „hatáskör", a „kompetencia", a „cselekvési forma" fogalmával, mégis azokból építkezik. A (közigazgatási) feladat

[16] A felosztást ismerteti Berényi Sándor. Berényi 1980.

mindig olyasmi, amit a jövőben meg kell tenni (el kell érni), azért, hogy az államcélok és az alapvető állami kötelességek ténylegesen érvényre jussanak. A hátrányos megkülönböztetés tilalma, a szociális biztonság, a közbiztonság védelme állami (és így közigazgatási) cél, a feladatok ezek folyamatos és jövőbeni biztosítására irányulnak, a közigazgatási feladatok tehát cselekvési irányt, célt és tendenciát jelölnek ki.[17]

Az 1945 előtti és az azt időben közvetlenül követő hazai szakirodalom a közigazgatás feladataival kapcsolatosan azok természetét, illetve osztályozásuk szakirány szerinti lehetőségét emelte ki. E feladatok elvi alapú meghatározását nem tartották lehetségesnek (Egyed István), mivel ezek felfogása koronként és államonként változott. Ilyen értelemben mondható, hogy a kezdetleges állam önfenntartásra törekszik, ennek keretei között a saját céljait szolgáló fizikai és anyagi erők megszerzését célozza. Ebben az időszakban a belbiztonság fenntartása és a külső biztonság biztosítása volt az alapvető államcél, így a haderő biztosítása és az adók beszedése, a belső rend biztosítása, valamint a nemzetközi kapcsolatok fenntartása említhető feladatként. Épp ezért a rendészeti, a honvédelmi, a pénzügyi, illetve a külügyi igazgatás fejlődött ki legkorábban (ezek feladataival együtt). A modern állam azonban tudatára ébredt, hogy nem önmagáért van, hanem az állampolgárok jogainak biztosítása mellett szociális, kulturális és gazdasági jólétüket is igyekszik biztosítani (azonos elnevezésű szakigazgatásai által). Így számos új feladat közigazgatási jellegét is elismerték a fentebb említett ágazatokon belül, előtérbe hozva a közösség érdekeit (például ingyenes népoktatás).[18]

A közigazgatás alkotmányos meghatározottsága (vagy alkotmány általi *determináltsága*) azt jelenti, hogy a közigazgatási feladatok kötődnek az Alaptörvényhez, létük abból levezethető. Egészen konkrét közigazgatási feladatok azonban ritkán deriválhatók az Alaptörvényből, bár van rá példa.[19] A még a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvényre (a továbbiakban: Alkotmány) épülő alkotmánybírósági gyakorlatból egyértelművé vált, hogy a „közfeladat" és a „közigazgatási feladat" nem azonos fogalom, viszont a közfeladat-ellátást nem hozták szükségszerű kapcsolatba a „közhatalom" gyakorlásával.[20]

[17] Baer 2006.

[18] Egyed 1947: 11.

[19] Az Alaptörvény – a korábbi Alkotmányhoz hasonlóan – a közigazgatási szervek kapcsán elsősorban hatásköri szabályokat tartalmaz, de több helyen általános feladatköröket, feladatcsoportokat határoz meg, így például rögzíti a helyi önkormányzatok alapvető feladatait (a helyi közügyek intézése). De példaként hozható a 46. cikk (1) bekezdése, amely a rendőrség alapvető feladatait a következőképpen rögzíti: a bűncselekmények megakadályozása, felderítése, a közbiztonság, a közrend és az államhatár rendjének védelme, részvétel a jogellenes bevándorlás megakadályozásában.

[20] A 16/1998. (V. 8.) AB határozatban az AB „*közhatalmi elemet tartalmazó közfeladatnak* minősíti az államigazgatási eljárásban gyakorolt egyetértési jogot, a tanácsadói közreműködést,

Ennél fontosabb a közigazgatás fő rendeltetésével, az alapvető jogok tényleges érvényre juttatásával összefüggő értelmezés. Az állam számára a korábbi Alkotmányban, illetve az Alaptörvényben előírt, az alapvető jogok tiszteletben tartására és védelmére vonatkozó kötelezettség a szubjektív alapjogokkal kapcsolatban nem merül ki abban, hogy tartózkodnia kell megsértésüktől, hanem magában foglalja azt is, hogy gondoskodnia kell az érvényesülésükhöz szükséges feltételekről. Ez az alapjog objektív, intézményes védelmi vagy intézményvédelmi oldalának tekintendő. Ehhez a garanciális feladathoz az államnak arra van szüksége, hogy az egyes alanyi alapjogok biztosítása mellett az azokkal kapcsolatos értékeket és élethelyzeteket önmagukban is, ne csupán az egyéni igényekhez kapcsolódóan védje, és a többi alapjoggal összefüggésben kezelje. Az állam természetesen a szubjektív alapjog által védett körön túlmenően is meghatározhatja ugyanazon alapjog objektív, intézményes védelmi körét.[21]

4. Az állami és azon belül a közigazgatási feladatok folyamatos változásban vannak, ez nem jelenti azonban azt, hogy a korábbi feladatok automatikusan megszűnnek. Az állami feladatok változásának lényegi iránya a feladatok bővülése felé mutat. Ezen belül az új feladatok (a törvényhozás és az igazságszolgáltatás helyetti) fő címzettje a közigazgatási rendszer, amit már Magyary Zoltán is kimutatott.[22] Az állami feladatok (és az azok mögött álló államcélok, alkotmányos értékek, az alapjogok szubjektív és objektív, intézményi oldala) meghatározhatók külön, de tényleges végrehajtást a közigazgatás által, illetve a közigazgatáshoz kapcsolódó közszolgáltató rendszerek által nyernek. Amint Berényi Sándor rögzíti, „[n]incs olyan állami feladat, mely ne lenne az államigazgatási (azaz: közigazgatási) rendszer feladata is".[23]

A feladatok változására tekintettel legfeljebb tehát pillanatfelvételt lehet a feladatokról készíteni, illetve azon belül sarokpontokat kitűzni.[24] A változás alapvetően kétféle. Egyrészt változás a szó szűkebb értelmében az, ha az egyik addigi feladat megszűnik, és helyette egy másik lesz, vagy a feladat maga megváltozik. A feladatok változásának másik típusa a feladatok bővülése, ekkor a közigazgatás az adott funkciót

a közigazgatási feladatok ellátását és a normaalkotást". 16/1998. (V. 8.) AB határozat: 140., 145.; 39/1997. (VII. 1.) AB határozat.

21 64/1991. (XII. 17.) AB határozat: 297., 302. Megerősítette az Alaptörvény hatálya alatt a 21/2013. (VII. 19.) AB határozat, Indokolás [63]; a 24/2014. (VII. 22.) AB határozat, Indokolás [132]; és a 32/2021. (XII. 20.) AB határozat, Indokolás [43].

22 Magyary 1942: 72.

23 Berényi 1980: 85.

24 Torma 2008.

újabb és így egyre több feladat megvalósításával látja el. Mivel a közigazgatási feladatok mindig a társadalmi szükségletekkel, illetve azok kielégítésével függenek össze (hiszen azokat szolgálják), a szükségletek változásával vagy éppen a szükségletek kielégítésében játszott állami szerepvállalás megváltoztatásával a feladatok is változni fognak. Az állami szerepvállalás megváltozása a feladatokról szóló jogszabályok (alapvetően: törvények) módosításával jár együtt, vagyis éppen azáltal valósul meg, hiszen a közigazgatási feladatstruktúra alapvetően jogi szabályozás kérdése.

A feladatok változása mellett azonban alapvetően nem változik az az elvi struktúra, azok az elvi megoldási módok, ahogyan a közigazgatás egy-egy társadalmi szükséglet kielégítésében szerepet vállal. Ez a három elvi fokozat a következő: 1. a közigazgatás közvetlenül szervezi meg és végzi az adott szükséglet kielégítését; 2. a közigazgatás úgynevezett munkaszervezeteket hoz létre a szükségletek kielégítésére (intézeteket, vállalatokat, üzemeket), és ezeket irányítja; 3. a közigazgatás a társadalomban létező vagy létrehozott szervezetekre bízza (vagy azoknál hagyja) a szükséglet kielégítését.[25] (Utóbbi megoldás napjainkban különösen elterjedt a *New Public Managementhez* sorolt megoldások alkalmazásával.)[26]

Ezek a fokozatok akár egy konkrét szükséglet kielégítésén, más oldalról fogalmazva egy állami funkció gyakorlásán belül is megvalósulhatnak. Ha a közoktatást vesszük példának, a közigazgatás a közoktatási vizsgarendszer egyes feladatait saját szervezete útján végzi; számos intézetet tart fenn a közigazgatás (állami iskolák); és végül a szükségletkielégítést átengedi nem állami fenntartók által működtetett iskoláknak, ahol is a tevékenység felett gyakorol felügyeletet, főképpen az ott kibocsátott oklevelek, bizonyítványok állami elismerése okán.

A közigazgatás feladatait tehát jogszabályok (kivételesen az Alaptörvény) határozzák meg. Egy közigazgatási feladat attól közigazgatási feladat, hogy azt jogszabály azzá nyilvánította. Ennyiben nem létezhet a jogtól függetlenül közigazgatási feladat. Más kérdés, hogy a rájuk vonatkozó társadalmi szükséglet milyen mértékben jelenik meg vagy manifesztálódik a feladat meghatározása előtt.

Az egyes feladatokra tehát alapvetően a társadalmi vagy azon belül a réteg- vagy csoportszükségletek jelentős hatással vannak. Ezek nyilván számtalan dologgal összefüggenek, például az országadottságokkal is. Tengerparttal rendelkező ország közigazgatásának számos feladata keletkezik ebből a tényből (kikötők létesítése, igazgatása, hajók nyilvántartása, a tengerészeti oktatás szervezése, fenntartása, a parti tenger őrzése, illetve az odairányuló rendészeti feladatok ellátása stb.). A környező országokhoz képest mélyebben fekvő, az ott eredő vagy onnan érkező folyók

[25] Madarász 1987: 147–151.

[26] Fábián 2004; Báger 2007: 3–5.

számára befogadó területet jelentő ország (Magyarország ilyen) közigazgatásának kiemelt és folyamatos feladata a folyókkal összefüggő árvízi védekezés szervezése, irányítása. És abban az esetben, ha egy nemzet jelentős része kisebbségi sorban az országhatárokon túl él, a közigazgatás számára feladatot jelent a határokon túl élő nemzettestekkel való kapcsolattartás, a kisebbségi nemzeti közösségekről való gondoskodás. Ezt a közigazgatás nem magától találja ki, számára ezek előírások. Ennek a konkrét feladatnak a gyökere az Alaptörvényben található. „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és *közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket* egymással és Magyarországgal."[27] A közigazgatási feladatok tömege vezethető vissza közvetlenül az Alaptörvényre, míg számos feladat csak közvetve kapcsolódik hozzá.

Amint az Alkotmánybíróság megállapította, az (akkor hatályos) Alkotmány 18. §-ában megállapított, az egészséges környezethez való jog az államnak „azt a kötelezettségét is magában foglalja, hogy az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan."[28] A védelmi szint garantálása egyértelmű jogalkotási és jogalkalmazói, azaz közigazgatási feladatokat generál. Mindez az érintett alapvető jog jellemzőiből, és nem elsősorban a konkrét alkotmányszövegből következik. Az Alkotmánybíróság szerint ugyanis a környezetvédelemhez való jog mindezekkel szemben elsősorban önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó. A környezethez való jog az állam környezetvédelemre vonatkozó kötelességei teljesítésének garanciáit emeli az alapjogok szintjére, beleértve a környezet elért védelme korlátozhatóságának feltételeit is. E jog sajátosságai folytán mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével teljesít az állam, itt törvényi és szervezeti garanciák nyújtásával kell ellátnia.[29]

[27] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.), D) cikk.

[28] 28/1994. (V. 20.) AB határozat.

[29] 28/1994. (V. 20.) AB határozat: 134., 138., 139. A visszalépés tilalmát számos további alkotmánybírósági határozat erősítette meg az Alaptörvény hatálya alatt is, például a 3068/2013. (III. 14.) AB határozat, Indokolás [46]; a 3011/2015. (I. 12.) AB végzés, Indokolás [10]; a 3114/2016. (VI. 10.) AB határozat, Indokolás [45]; a 3223/2017. (IX. 25.) AB határozat, Indokolás [28]; a 16/2022. (VII. 14.) AB határozat, Indokolás [46]. A 21/1994. (IV. 16.) AB határozat a gazdasági verseny szabadságával kapcsolatban vezetett le konkrét állami feladatokat, rögzítve, hogy ez nem

A közigazgatás egyik alaprendeltetése tehát az Alaptörvényben foglaltak végrehajtása. A közigazgatás – mint a végrehajtó hatalmi ágba tartozó működés – azonban a törvények alapján, azok közvetítésével kapcsolódik az alkotmányos előírásokhoz. Vagyis hogy az alkotmányos rendelkezések közül melyek és miképpen válnak közigazgatási feladattá, az alapvetően a törvényhozó hatalom és nem utolsósorban a törvényekben megnyilatkozó politikai akarat mikénti döntésének kérdése. Így a törvényhozó testület politikai összetételének változása általában gyorsan magával hozza a közigazgatási feladatstruktúra változását, teljesen új feladatok keletkezését és addigiak elmaradását.

A közigazgatási feladatok meghatározása azonban nem képezi az Országgyűlés kizárólagos hatáskörét. Eredeti jogalkotó hatáskörében a Kormány is hozhat létre új feladatokat, de a törvények felhatalmazása alapján, azok végrehajtására további részfeladatokat tételezhet. A választott helyi önkormányzatok rendelkeznek azzal az alkotmányos felhatalmazással, hogy vagy a választott helyi képviselő-testület által, vagy a helyi népszavazás döntésével önként vállalhatják minden olyan helyi közügy önálló megoldását, amelyet jogszabály nem utal más szerv hatáskörébe. Az önként vállalt helyi közügyekben az önkormányzat mindent megtehet, ami jogszabályt nem sért. Fontos szabály, hogy az önként vállalt helyi közügyek megoldása nem veszélyeztetheti a törvény által kötelezően előírt önkormányzati feladat- és hatáskörök ellátását (Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény [a továbbiakban: Mötv.] 10. § (2) bekezdés). Ez a törvényi szabály jól kifejezi azt a szokásos megkülönböztetést, amely a kötelező *(obligatórius)* és az önként vállalt *(fakultatív)* feladatok között jelentkezik. Azt azonban fontos tudnunk, hogy a fakultatív feladat csak addig szabad választás kérdése, míg azt az arra jogosult döntéshozó megfelelő formában feladattá nem teszi. A feladat címzettje számára az onnantól fogva ugyanolyan ellátandó tevékenység, mint az egyébként kötelező feladat. A fakultativitás abban mutatkozik meg, hogy a feladat bevezetése, megszüntetése az arról rendelkezni jogosult szerv saját döntésén múlik. És ez igaz a Kormány által az Országgyűlés döntésétől függetlenül létesített új feladatokra is. A fakultativitás a Kormány oldalán áll fenn, számára nem kötelező annak létesítése. De a Kormánynak a feladat létrehozásáról szóló döntése (rendelete, határozata) után a közigazgatásnak (azon belül a feladattal címzett szervnek) azt már kötelező ellátni.

alapjog, hanem „a piacgazdaság olyan feltétele, amelynek meglétét és működését biztosítani az Alkotmány 9. § (2) bekezdése értelmében az államnak is feladata. A versenyszabadság állami elismerése és támogatása megköveteli a vállalkozáshoz való jog és a piacgazdasághoz szükséges többi alapjog objektív, intézményvédelmi oldalának kiépítését. Elsősorban ezeknek az alapjogoknak az érvényesítése és védelme által valósul meg a szabad verseny, amelynek – a piacgazdasághoz hasonlóan – külön alkotmányossági mércéje nincs." 21/1994. (IV. 16.) AB határozat: 117., 120. Megerősítette: 20/2014. (VII. 3.) AB határozat, Indokolás [116].

5. A közigazgatási feladatoknak és a közigazgatás működésének jelentős hányada belső feladat vagy belső működés, azaz a közigazgatásra saját magára, a közigazgatási szervek és a szervezetrendszer létrehozására, fenntartására és működtetésére irányul. Ennek során az egyes tevékenységi formák a közigazgatási szervezeten és az egyes közigazgatási szerveken belüli feladatok ellátására, funkciók betöltésére irányulnak.

A közigazgatási funkciók megkonstruálásának is számos szemléleti módja ismert. A tevékenységekhez hasonlóan felvázolhatók az igazgatottak szerinti osztályozásban, a funkciógyakorlás szintjében (országos, területi, helyi funkciók) vagy annak mélysége szerint (makroszintű, vagyis a közigazgatási szervezetrendszer egészére ható kormányzati funkció, vagy csak egyes ágazatokra vagy szervtípusokra ható funkciók), illetve van a felhasznált eszköz és a kitűzött cél szempontjából beavatkozó vagy éppen szolgáltató funkció. Ezek a megközelítések nem kizárólagosak, hanem éppen arra utalnak, hogy ugyanaz a funkció többféle funkciórendszernek lehet a tagja, vagyis ezek a funkciók nem párhuzamosan, hanem egymást metsző síkokban helyezkednek el. Az alábbiakban egy, a feladatok tartalmára is figyelemmel levő funkcióosztályozást vázolunk fel, nagyobbrészt Madarász Tibor felhasználható elemzései nyomán.[30]

a) Társadalomvédelmi funkció:
   aa) idevonható a társadalom tagjainak és csoportjainak megvédése a természet erőitől (árvizek, szárazság, viharok, földrengés – általában a természeti katasztrófák);
   ab) a káros társadalmi hatások elleni védelem funkciója, idevonhatók a közbiztonsággal összefüggő funkciók, a polgári védelmi funkció, a környezetvédelem.
b) Biztonsági funkciók: ebbe a körbe az állampolgárok és az ő csoportjaik életének, testi épségének megóvására irányuló funkciók vehetők bele; munkavédelem, élelmiszer-biztonság, közegészség-védelmi, járványügyi funkciók, a közlekedési veszélyek elleni védelem funkciója.
c) Az állam védelmét megvalósító funkció körébe a honvédelmi, a külügyi és a határvédelmi funkciót vonnánk be.
d) Az állam anyagi alapjait biztosító funkcióhoz egyrészt az állam közjogi bevételeinek (adók, vámok, jövedékek, bírságok, díjak) biztosításával összefüggő funkciók, másrészt az állami vagyonnal való gazdálkodás funkciója tartozik (ez utóbbiba értve az állami szervek által használt ingatlanok és ingó dolgok beszerzését, működtetését stb. is).

[30] Madarász 1987: 147–198.; Madarász 1990: 33–47.

e) Az állam mint szervezetrendszer működését biztosító funkcióhoz a *nyilvántartási* funkciók (természetes és jogi személyekre, valamint dolgokra irányuló), az *információs* funkciók és a képviseleti, államhatalmi szervek *megválasztásának* lebonyolításával összefüggő funkciók tartoznak.
f) A gazdaságigazgatási funkcióhoz a gazdasági szereplők magatartásának befolyásolására, illetve támogatására irányuló funkciók tartoznak.
g) A kulturális, egészségügyi, szociális szükségleteket kielégítő funkció részben az (állami) intézményfenntartó funkció ellátásán, részben a nem állami intézmények támogatásán és működésük felügyeletén keresztül valósulhat meg.

A felsoroltakból jól láthatóan hiányzik a közigazgatás saját magára irányuló feladatait összegző közigazgatási funkció. Ezért egy másik felosztást is figyelembe veszünk. A közigazgatás legfontosabb konkrét feladataiként hasonló csoportosítást alkalmaz Torma András is, jelezve, hogy a funkció és a feladat közötti legfontosabb különbség annak változékonyságában rejlik: a funkciók állandóbban és lassabban változnak. Ennek megfelelően az általa „feladatként" jelöltek sokkal inkább a Madarász-féle „funkciók" fogalma alá esnek. Torma András szerint a közigazgatási feladatok (szerintünk: funkciók) tartalmilag így összegezhetők:
a) a társadalom külső és belső védelme (vagyis társadalomvédelem);
b) a külpolitika alakítása és részbeni megvalósítás;
c) humánszolgáltató-intézmények (egészségügyi, oktatási, szociális) irányítása és felügyelete;
d) gazdaságszervezés közhatalommal és tulajdonosi hatalommal;
e) a közigazgatási szervezetrendszeren belüli irányító, felügyeleti és ellenőrző tevékenység.

Torma András idézett felsorolását azonban relativizálja, hogy a szerzője hozzáteszi „az előzőekben nem érintett közfeladatok ellátása" kategóriáját.[31]

6. Kérdés, hogy milyen állandósítható tapasztalata van a fent leírtaknak? Néha az is elegendő tapasztalat, ha kiindulópontunk helyességét igazolni tudjuk. A szükségszerű terjedelmi korlátok ráadásul nem tették lehetővé, hogy az állami (közigazgatási) funkciók kapcsán külön elemezzük az állami (közigazgatási) szerepvállalás kiterjedtsége

[31] Torma 2008: 157.

és az állam közigazgatásának ereje (a közigazgatási hatalom erőssége, azaz intézményi képessége) közötti összefüggéseket és különbségeket, amelyekre Francis Fukuyama hívta fel a figyelmet.[32] Mindez tehát egy másik írásra marad. A köszöntés azonban semmiképpen nem maradhat el, hiszen e rövid elemzés közreadásának célja az, hogy a kötet többi szerzőjével együtt én is köszönthessem a 70 esztendős Halmai Péter professzor urat, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagját, akinek kiemelkedő tudományos pályája például szolgálhat mindannyiunk számára.

Isten éltesse a professzor urat, Isten éltessen, Péter!

Felhasznált irodalom

Jogszabályok

Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.).
A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény.
16/1998. (V. 8.) AB határozat.
16/2022. (VII. 14.) AB határozat, Indokolás.
20/2014. (VII. 3.) AB határozat, Indokolás.
21/1994. (IV. 16.) AB határozat.
21/2013. (VII. 19.) AB határozat, Indokolás.
24/2014. (VII. 22.) AB határozat, Indokolás.
28/1994. (V. 20.) AB határozat.
3011/2015. (I. 12.) AB végzés, Indokolás.
3068/2013. (III. 14.) AB határozat, Indokolás.
3114/2016. (VI. 10.) AB határozat, Indokolás.
3223/2017. (IX. 25.) AB határozat, Indokolás.
32/2021. (XII. 20.) AB határozat, Indokolás.
39/1997. (VII. 1.) AB határozat.
64/1991. (XII. 17.) AB határozat.
A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény.

Szakirodalom

Baer, S. (2006): Verwaltungsaufgaben. In Hofmann-Riem, W. – Schmidt-Assmann, E. – Vosskuhle, A. (szerk.): *Grundlagen des Verwaltungsrechts I.* München: C. H. Beck, 724–725.
Balázs I. (2015): A közigazgatás funkcióinak, feladat- és hatáskörének fogalmi elemei. In Árva Zs. et al. (szerk.): *Magyar közigazgatási jog. Általános rész I.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 31–36.

[32] Fukuyama 2005: 20–21.

Baraczka R. et al. (1980): *Magyar államigazgatási jog.* Budapest: BM.
Bágер G. szerk. (2007): *A köz- és magánszféra együttműködésével kapcsolatos nemzetközi és hazai tapasztalatok.* Budapest: Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet.
Berényi S. (1980): Az államigazgatási feladatok rendszerezése. In Baraczka R. et al. (szerk.): *Magyar államigazgatási jog.* Budapest: BM, 84–91.
Berényi S. (2005a): A közigazgatás rendeltetése, feladatai. In Fazekas M. – Ficzere L. (szerk.): *Magyar közigazgatási jog.* Budapest: Osiris, 42–50.
Concha Gy. (1905): Előszó. In Concha Gy. (szerk.): *Politika II. Közigazgatástan.* Budapest: Eggenberger, iii–iv.
Egyed I. (1947): *A magyar közigazgatás alaptanai.* Budapest: Szent István Társulat.
Ereky I. (1942): *A modern magyar közigazgatás kialakulása.* Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
Fábián A. (2004): A hatékony közigazgatás. A New Public Management és a magyar reformfolyamatok. In Ádám A. (szerk.): *PhD tanulmányok I.* Pécs: PTE, 143–200.
Fukuyama, F.(2005): *Államépítés – Kormányzás és világrend a 21. században.* Ford. Kitta Gergely. Budapest: Századvég.
Kalas T. (2016): Az igazgatás. In Bodnár N. et al. (szerk.): *Közigazgatási jog 1. Magyar közigazgatási jog. Általános rész I.* Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 10–23.
Koi Gy. (2009): Szolgáltató közigazgatás [címszó]. In Lamm V. (szerk.): *Jogi lexikon.* Budapest: CompLex, 427.
Koi Gy. (2013): *Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája. Zsoldos Ignác (1803–1885), Récsi Emil (1822–1864), Concha Győző (1846–1933), Magyary Zoltán (1888–1945).* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
Koi Gy. (2014): *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és a közigazgatástan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyary-iskola koráig.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó.
Lőrincz L. szerk. (1997): *A közigazgatás-tudomány alapjai.* Budapest: Rejtjel.
Madarász T. (1987): *Közigazgatás és jog.* Budapest: KJK.
Madarász T. (1990): *A magyar államigazgatási jog alapjai.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Magyary Z. (1942): *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában. A magyar közigazgatás szervezete működése és jogi rendje.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
Patyi A. (2017): *A közigazgatási működés jogi alapjai.* Budapest: Dialóg Campus.
Rozsnyai K. (2014): Társadalmi rendeltetés (funkció). A közigazgatás feladatai. In Fazekas M. (szerk.): *Közigazgatási jog. Általános rész I.* Budapest: ELTE Eötvös, 24–28.
Szamel K. szerk. (2008): *Közérdek és közigazgatás.* Budapest: MTA Jogtudományi Intézet.
Takács A. (1998): A hatalommegosztás elvének alkotmányelméleti értelmezése. In Mezey B. (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság.* Budapest: Osiris, 94–149.
Torma A. (2008): Az állami, a közigazgatási és az önkormányzati feladatokról. In Csefkó F. (szerk.): Ünnepi kötet *Ivancsics Imre egyetemi docens, decanus emeritus 70. születésnapjára.* Pécs: PTE ÁJK, 153–164.
Varga Zs. A. (2017): *A közigazgatás és a közigazgatási jog alkotmányos alapjai.* Budapest: Dialóg Campus.
Waldo, D. (1994): Mi a közigazgatás? In Stillman, R. J. (szerk.): *Közigazgatás. Public Administration.* Budapest: Osiris–Századvég, 16–28.

Kis Norbert

Négy esszé közjogi dilemmáinkról

Halmai Péter tanár úr 2016-tól építi a Nemzeti Közszolgálati Egyetem közgazdasági képzési és kutatási képességeit. Kései találkozásunk dacára közös múltunk eseményekben és munkában is gazdag. Már első találkozásunk alkalmával mély benyomást tett rám, hogy a tanár úr jogászi logikával és közgazdászi fantáziával gondolkodik, briliáns érveléssel és retorikával, valamint robusztus meggyőzőerővel fűszerezve. Hídember, aki egyetemek, tudományágak, szakmai közösségek között épít kapcsolatokat. Az NKE közgazdasági tanszékei és intézetei Halmai tanár úrnak köszönhetően indultak el, professzorokat, tehetséges kutatókat gyűjtött maga köré. Hallgatóival sokat foglalkozik, követelményeket állít, a tehetségeket felkarolja, a fiatalabb kollégákat partnerként tiszteli. Iskolateremtő és egyetemépítő formátumú tudós. Kívánom, hogy alkotó- és építőmunkájának még hosszú éveken át részesei lehessünk! Mindezt jó egészségben, derűvel és finom borokkal! Isten éltessen, kedves Péter!

Rendelkezik-e az Alaptörvény a magyar állampolgárok kulturális identitásáról?

Az Alkotmánybíróság (AB) szerint igen, egyes alkotmánybírók szerint viszont nem. A kultúrantropológiai válaszok sokfélesége túlmutat az igen-nem határozottságán. A közelmúltban az AB az Európai Unió Bíróságának (a továbbiakban: EUB) C-808/18. számú ügyben hozott ítéletével kapcsolatban értelmezte az Alaptörvényt. Az ítélet megtiltotta a jogellenesen hazánkban tartózkodó külföldi állampolgárok kitoloncolását. Az AB X/477/2021. határozatának az EU jogával és a migráció kezelésével kapcsolatos lényeges elemeit már számos kommentár elemezte. *„Történelmi jelentőségű határozatként"* méltatta Orbán Viktor miniszterelnök *Szamizdat 15.* című írásában. Nem kapott viszont még méltó figyelmet az AB határozatának az a része, amely a *Magyarországon élők egyéni kulturális önazonosságának jogát* határozza meg. Nem a jog nyelvén fogalmazva az a kérdés, hogy *levezethető-e az Alaptörvényből egy magyar állampolgár kulturális identitása.* Pontosabb fogalmazásban az AB azt vizsgálta, hogy ha a Magyarországon jogellenesen

https://doi.org/10.36250/01181_66

tartózkodó külföldiek az idegenrendészeti eljárás megindítása, illetve a menekültügyi eljárásban meghozott elutasító döntés esetén előre nem látható ideig Magyarországon maradnak, ezáltal veszélyeztethetik-e egy itt élő személy önazonossághoz való jogát. Az AB két egymásra épülő posztulátumot alkotott. Az *első posztulátum* szerint az Alaptörvény tartalmat ad az egyéni önazonosságnak, azaz az egyén személyiségének vannak alkotmányos kötöttségű kulturális normái. Mit is jelent egy hazánkban élő ember önazonossága, illetve az ahhoz való joga? Az AB szerint a hazánkban élő ember személyiségének részévé válik születésének és élőhelyének kultúrája, benne a nyelvvel, a hagyományokkal és a vallással. Nevezzük ezt az *egyén kulturális identitásának,* illetve annak részének! Mindez *emberi méltóságának is része,* így ezen alapjog védelmében az államnak alaptörvényi kötelessége, hogy ezeket a kulturális identitáselemeket az egyén szintjén is védelmezze a külső kényszerektől, azaz az illegális migránsoktól. Posztulálhatja-e az Alaptörvényből az AB, hogy a hazánkban élő egyén kulturális identitásának egy része adott? Tapasztalataink az élet minden pillanatában igazolják azt, hogy a Magyarország lakosaként élő emberben – etnikai önazonosságától függetlenül – jól körülírható *kulturális „kód"* van, amelyet *magyar kultúrának* nevezhetünk, és amely személyiségének része. A posztulátum ténybeli igazolása mindennapos tapasztalat. Más kérdés, hogy e faktum az Alaptörvényből következik-e. Az AB szerint: „Az ember egy adott társadalmi környezetbe születik bele, amely különösen etnikai, nyelvi, kulturális, illetve vallási meghatározottságai révén […] személyiségük meghatározó elemévé válnak és az emberi minőség olyan integráns részét képezik, amelyek az ember méltóságából fakadnak." Az emberi méltóságot az államnak alkotmányos kötelezettsége megvédeni. Ennek a védelmi kötelezettségnek érvényesülnie kell, amikor a Magyarországon jogellenesen tartózkodó külföldi – azonnali kitoloncolás hiányában – bizonytalan ideig lényegében Magyarország népességének részévé válhat. Az AB *második posztulátuma* szerint tehát a külföldi jelenléte veszélyt jelenthet a Magyarországon élő ember méltóságára nézve azáltal, hogy a fentiek szerint posztulált egyéni kulturális identitásának megváltoztatására kényszerülhet. Két alkotmánybíró különvéleménye szerint viszont az első posztulátum hibás. Az 1. sz. különvélemény szerint *a jog nem posztulálhatja az ember kulturális „kódoltságát"* az emberi méltóság alapjogának részeként kezelve azt. „A méltóság […] azt jelenti, hogy van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva […] az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárggyá."[1] „Az identitás, az önazonosság [pedig] ezen belül a legszemélyesebb egyéni, belső meghatározottságok összességeként – az egyén alapjellemzőiként, személyiségjegyeiként – definiálható."[2] Másként fogalmazva: a Magyarországon élő emberről a jogrendszer nem posztulálhatja

[1] AB X/477/2021. határozat: 260.
[2] AB X/477/2021. határozat: 261.

azt, hogy önazonosságának „adott" kulturális elemei vannak (például magyar nyelv, hagyomány, keresztény értékek). Az emberi méltóságból *a kulturális önmeghatározás egyéni szabadsága* következik, „az önazonosság pedig kívülről számon nem kérhető egyéni vállalás".[3] Következésképpen a tömeges illegális migráció „[...] – szélsőséges eseteket leszámítva – nem áll összefüggésben az itt élőknek az Alaptörvény II. cikke által védett személyes identitásával".[4] A 2. sz. különvélemény hasonló szellemiségben arra jut, hogy a Magyarországon élők emberi méltóságának jogából nem lehet és nem is szükséges az egyén kulturális „kódoltságának" alkotmányjogi tételét felállítani, így az a posztulátum is hibás, hogy az illegális migránsoktól az egyén kulturális önazonosságát az államnak meg kellene védenie. A különvélemények sem vonják azonban kétségbe, hogy „Magyarországnak a népességére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési joga [van], ezért a közösség szintjén par excellence szuverenitási, alkotmányos identitási vagy demokratikus legitimációs *kérdésként felvethető, hogy Magyarországnak kit és milyen tömegben kell tartósan befogadnia".* Az Alaptörvényben meghatározott kulturális elemek tehát jogi posztulátumként a Magyarországon létező magyar kultúrára érvényesek és védendők. A bírák többsége szerint ez az egyén szintjén és „Magyarország alkotmányos önazonosságának" szintjén egyaránt igaz, a két különvélemény szerint viszont csak az utóbbi szinten. A két nézet közötti határt a többségi határozat 35. pontja így magyarázza: „Az alkotmányjogi védelemnek nem elvontan, a történelmi és társadalmi valóságából kiragadott egyént kell statikusan védelmeznie, hanem figyelemmel kell lennie a mindenkori élet dinamikus változásaira."

A jog izgalmas oldalát mutatta meg a különvéleményekben: a közösségi tapasztalással szemben, tudniillik nyelvünkben és kultúránkban magyarok vagyunk, az egyén kulturális önazonossága mint szabadságzóna a jog és az állam számára legyen tiltott terület! Az állam ne posztulálja, hogy a Magyarországon élő egyén kulturálisan determinált, ezért az illegális migrációban az ő „kulturális önazonosságának" védelme ne legyen alkotmányos indok! A többségi vélemény szerint a honi kultúrák mint létező, az Alaptörvényben is kinyilvánított értékek együttesének védelme lehet alkotmányos alap az illegális migráns azonnali kitoloncolására. Az AB konkrétan nem foglalt állást arról, hogy az illegális migránsok jelenléte milyen feltételek beálltakor veszélyezteti a „magyar kulturális önazonosságot", csupán az arra nézve posztulálható absztrakt veszélyt fogalmazta meg.

Megint két világnézet kereszteződésében állunk: az AB többsége szerint az Alaptörvényből következik, hogy a honi kultúra az itt élő egyén személyiségének, önazonosságának része. A különvélemény és az individualista-szabadságelvű nézőpont szerint viszont „vagyok, aki vagyok", az itt élő ember saját kulturális értékeit mint

[3] AB X/477/2021. határozat: 262.

[4] AB X/477/2021. határozat: 264.

identitását teljes szabadsággal választja meg. A különvéleményben a klasszikus liberális gondolat él tovább: „az egyén uralja környezetét", legalábbis erre szabadsága van. A fent idézett *Szamizdat 15.* szerint ezek lennének a „tulajdonságok nélküli emberek: élhetnek bárhol, beszélhetnek bármilyen nyelven, imádkozhatnak bármilyen istenhez". Az AB többségi véleménye konzervatív gyökérzetű: adottként kell elfogadni, hogy a környezet kultúrája determinálja az embert. Költői a kérdés, hogy vajon melyik nézet alkalmas arra, hogy egy kisebb-nagyobb közösség, nemzet generációról generációra fennmaradjon. És melyik alkalmas arra, hogy idővel egy kulturális közösség szétessen és megszűnjön? Végső soron egy történelmileg igazolt közösségi életelv és egy ezzel ellentétes liberális alapjogi gondolat ütközik az AB-n belül. És azon kívül is.

Ugyanakkor, ami az *„én" önazonosságának szintjén vitatott* (Ki vagyok?), az a „mi", *a közösségi kultúra szintjén vitán felül adott* (Kik vagyunk?) – a különvéleményes bírák számára is: tudniillik van egy honi kultúra nyelvből, művészetekből, vallási hagyományokból és alkotmányos értékekből gyúrva, amely egy „politikai nemzet" önazonosságát adja. Ha a „mi" szintjén a kultúra nem lenne adott, akkor nemzetről, végső soron Alaptörvényről sem beszélhetnénk. Másként: az „én" talán lehet kulturálisan „hontalan", de a honi kultúra az Alaptörvényen (is) alapuló létező. Hogy mindezt az illegális migránsok hazai tartózkodása ténylegesen veszélyezteti-e? E kérdésre az AB nem adott választ. Csak az biztos, hogy ebben a jogi csatában a magyar Kormány már az AB határozatával felvértezve folytathatja küzdelmeit.

Mr. X. esete a magyar szuverenitással

Különös határozatot hozott nemrég az Alkotmánybíróság (AB), ami nem meglepő, hiszen a vizsgált törvény is az volt: különös, de nem meglepő.[5] Az Országgyűlés ugyanis az Európai Bizottság nyomására módosította a büntetőeljárási törvényt, és a magyar jogrendszertől idegen, úgynevezett vádkikényszerítési intézményt vezetett be. Ennek lényege, hogy a „közhatalom gyakorlásával vagy közvagyon kezelésével kapcsolatos egyes kiemelt bűncselekmények" (például korrupciós bűncselekmények, hivatali visszaélés, egyes vagyon elleni bűncselekmények, a költségvetést károsító bűncselekmények) esetén, ha az ügyészség nem jut el a vádemelésig, bárki kérhet úgynevezett felülbírálati eljárást, amellyel vádlóként bírósági szakaszba juttathatja a bűnügyet – az ügyész „helyett". Az AB-től azt kérte az Országgyűlés, hogy vizsgálja meg az új intézmény Alaptörvénnyel való összhangját a tekintetben, hogy

[5] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat, a T/706. számú törvényjavaslatként benyújtott, a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény módosításáról szóló törvényről.

az ügyészségen kívül más személynek lehet-e joga arra, hogy közvádat emeljen valakivel szemben a bíróság előtt. Az Alaptörvény 29. cikk (1) bek. ugyanis azt mondja, hogy „az állami büntetőigény kizárólagos érvényesítője az ügyészség".

Az új törvény szerint tudniillik, ha az ügyész nem emel vádat, *bármely természetes vagy nem természetes személy* jogosult arra, hogy felülbírálati indítványával vádlóként bíró elé vigye az ügyet. A „nem természetes személy" azt jelenti, hogy szervezetek (jogi személyek) is jogosultak erre, kivéve az államokat vagy bármilyen közhatalmat gyakorló szervet. Egy példán illusztrálva, ha a törvény hatálya alá tartozó vesztegetési ügyben a nyomozás megszűnik, vagy a nyomozás után az ügyész nem emel vádat, akkor bármely honosságú ember vagy szervezet „beléphet" az eljárásba, és vádlóként léphet fel az ügyben a magyar bíróság előtt.

A magyar büntetőeljárásban bírósági döntés csak vádemelés alapján történhet, azaz valakinek legitim „büntetőigénnyel" kell fellépnie a bíróság előtt. Jogrendszerünk kétfajta büntetőigényt ismert mostanáig: az államét, azaz a társadalomét, és a sértettét. Az állam büntetőigényét az Alaptörvény szerint kizárólagosan az ügyészség képviselheti, azaz az állam nevében csak az ügyész emelhet vádat. Ezt nevezzük közvádnak, azaz a magyar állam, képletesen a magyar társadalom nevében emelt vád. A másik büntetőigény a sértetté, azé a személyé, akinek jogát vagy jogos érdekét a bűncselekmény sértette vagy veszélyeztette. A sértett egyes (úgynevezett magánvádas) bűncselekmények esetén kizárólagosan jogosult vádemelésre (magánvád), ezenfelül az úgynevezett közvádas cselekmények esetén is vádlóként léphet be, amennyiben az ügyész nem emelt vádat az ügyben (ez a sértetti pótmagánvád).

Mindkét büntetőigény legitimitása józan ésszel belátható. Az állami szuverenitás része, hogy az államalkotó társadalmi közösség büntetőigényét a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben az állam törvényi szabályozással (kriminalizáció) és büntetőeljárással érvényesíti. Az állam büntetőigényét a büntetőeljárásban kizárólag az ügyész képviselheti. A másik lehetséges büntetőigény a sértetté, ez ősi eredetű, sérelmét vádlóként orvosolhatja, amennyiben az ügyész a közvádas ügyben ezt nem teszi meg.

Az új törvény logikailag egy harmadik büntetőigényt kelt életre, amikor az ügyészi vádemelés elmaradása esetén bárkinek, azaz mindenkinek jogot ad arra, hogy vádat emeljen. A fenti példánkat továbbgondolva, ha a törvény hatálya alá tartozó vesztegetési ügy gyanúja egy magyar központi hivatalnál merült fel, de az ügyész a gyanút alaptalannak ítéli, és nem emel vádat, akkor itt teremhet bárki például Belgiumból vagy az USA-ból, esetleg Koreából, illetve egy jogvédő egyesület például Norvégiából vagy egy futballcsapat Izlandról, és vádat emelhet, végül jöhet a korábbi gyanúsított egykori haragosa vagy elhagyott barátnője is vádlóként. Közös nevük legyen mostantól mr. X., aki vádat emel a magyar bíróság előtt. A kérdés, hogy vajon

milyen legitimációja van a mr. X által képviselt büntetőigénynek. Kinek van a fentiek közül bárki (azaz mindenki) által józan ésszel felfogható indoka arra, hogy sértetti érintettség nélkül büntetőigényt érvényesítsen vádlóként a magyar bíróság előtt?

Az AB határozatában mr. X-et úgy írja le, mint aki „az érintett bűncselekményre tekintettel közvetlen magánérdekkel nem rendelkező, a köz érdekében fellépni kívánó személy". Az Alaptörvény 29. § (1) bek. szerint azonban közvádló csak az ügyész lehet, az állam büntetőigényének kizárólagos érvényesítőjeként. Az AB szerint ez csak azt jelenti, hogy más közhatalmi szervezet közvádlóként a magyar államot nem képviselheti,[6] de „a köz érdekében fellépni kívánó személyt" potenciális vádlóként az Alaptörvény nem zárja ki. Az AB szerint ebbe az irányba mutat az is, hogy az ügyészi vádmonopólium csak „elsőbbséget" jelent az államnak a közvádas cselekményeknél a büntetőigény érvényesítésében a sértetthez képest, azaz a sértett csak „második", azaz pótmagánvádló lehet, ha az állam e jogával nem kíván élni.[7] Mindezek alapján az AB szerint, ha az ügyészség szerint nincs helye az állami büntetőigény érvényesítésének, a jogalkotó más, közhatalommal nem rendelkező jogalanynak biztosíthatja a bíróság előtti fellépés lehetőségét. Az AB szerint tehát az új törvény az Alaptörvényt nem sérti.

Kérdés marad azonban, hogy ha az új vádintézmény nem a sértett és nem is az állam büntetőigénye, akkor van-e legitim indoka a mr. X. általi vádindítványnak. Tegyük fel, hogy mr. X. a hivatali vesztegetési ügy sértettjének tekinti magát, és objektíve is annak tekinthetjük. Ebben az esetben a már létező pótmagánváddal élhet. Ha viszont nem sértett, akkor tegyük fel, hogy a megsértett társadalom igényét képviseli mint közvádló. Az AB az ügyész kizárólagos közvádlói szerepét úgy értelmezte, hogy az „elsőbbséget" jelent, és csak más közhatalmi intézmény közvádlói szerepét zárja ki. Így az új törvény szerint mr. X *de facto* kiegészítő kvázi közvádlói szerepet kap. Ebben a közvádban azonban a „köz" nem a magyar államot és az államalkotó magyar társadalmat jelenti, hanem a globális emberi társadalmat Új-Zélandtól Grönlandig és azon is túl. A glóbusz minden embere és minden nem közhatalmi szervezete *de jure* „érintettje" a magyar büntetőtörvény hatálya alá tartozó egyes bűncselekményeknek, ha ő is így gondolja. „Érintettje", de nem sértettje: vékonyka legitimáció. Végső soron nem értelmezhető „büntetőigényt" és homályos mögöttes érdeket látunk mr. X. vádlói szerepében, amelyet az új törvény sem definiál, az AB sem firtat, és jogilag, de józan ésszel sem kategorizálható.

Az EU Bizottság célja pontosan ez volt. Magyarországon a világból bárki büntetőbíróság elé vihessen vádlóként egy korrupciós ügyet. „Nemzetközivé lesz holnapra a világ" – idézhetnénk gyermekkorom iskolai slágerét. Cél volt megtörni a magyar állam szuverenitásának egyik pillérét, amely szerint közvádas ügyben a „köz nevében"

[6] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 25.

[7] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 28.

csak a magyar állam és az azt kizárólagosan képviselő ügyész emelhet vádat. Kiüresíteni a magyar büntetőeljárás egyik ősi pillérét, a vádelvet, amely szerint csak legitim vád alapján lehet büntetőbíróság elé citálni egy embert. Végső soron pedig a magyar ügyészség tekintélyén és szakmai hitelén csorbát ejteni, amennyiben könnyen beléphet bárki a közvádlói pozícióba, ha az ügyész megalapozatlannak találná a vádemelést. Az EU Bizottság elérni látszik célját, az uniós pénzügyi támogatásnak kemény árat szabtak, és ezt az új törvényt beterjesztő magyar Kormány felvállalta: a magyar állam szuverenitásából engedett, még akkor is, ha az AB alkotmányjogi magyarázata szerint nem erről, hanem csupán „vádkorrektívumról" van szó. Az AB döntését tiszteletben kell tartani! Érdemes azonban alaposan elolvasni az AB határozat két „párhuzamos" alkotmánybírói indoklását, mert finom üzeneteket vehetünk észre. Az új törvénnyel „a vádkorrektívumok számának növekedése ugyanis a vádelv elgyengüléséhez, végső soron kiüresedéséhez, ezáltal az Alaptörvény 29. cikkének sérelméhez vezethet. Ezért a jogalkotó csak megfelelő szabályozási és garanciális keretek között rendelkezhet új típusú vádkorrektívumról."[8] Ugyanezen indoklás szerint az AB-nek jobban kellett volna hangsúlyoznia, hogy csak az EU Bizottság által kijelölt célok miatt „kényszerül" erre a jogi megoldásra a magyar jogalkotó.[9] Továbbá: az új szabályozás „az Alaptörvény további rendelkezéseivel, így különösen a jogbiztonság, a tisztességes eljáráshoz való jog egyes részjogosítványai vagy a jogorvoslathoz való jog garanciarendszerével való összhang tekintetében további kérdéseket vet fel".[10] Végül pedig: a közvádlói tevékenység perjogi korrekcióját egyedül legitimáló feltétel, ha a vádló a sértett.[11] Nos, mr. X. nem az ügy sértettje. Kérdés tehát továbbra is, hogy kicsoda mr. X., kit képvisel, és végső soron mit keres majd a magyar büntetőeljárás rendszerében. A választ részben tudjuk, részben pedig az előttünk álló évek büntetőeljárási gyakorlatában fogjuk megtalálni.

Demokrácia nép nélkül?

„Egyetem hallgatók nélkül!" – egyetemi oktatók gyakorta viccelődnek imigyen az „ideális" egyetemre utalva. Valahogy így lehetnek Brüsszelben is az „ideális jogállam" és az abban élő emberek vonatkozásában. A jogállam fogalmának két élesen ellenkező megközelítése van: egyesek nagyon bonyolult feltételrendszert építenek, mások – ezzel szemben – politikai érdekekkel töltött fegyvert látnak. Talán a legjobb, ha az egyszerű

[8] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 51.
[9] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 55.
[10] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 56.
[11] 28/2022. (XI. 8.) AB határozat: 83.

és érthető „demokráciaelvet" tekintjük a jogállamiság szinonimájának. Nevezzük ezt „demokrácia-szempontú" megközelítésnek! Ha demokrácia van, minden van, aki pedig a jogállamiság valamely bonyolult feltételét megsérti, azt a demokratikus választásokon az emberek leváltják. Az EU tisztviselőinek demokráciaképzetében azonban az emberek *(demos)* nem igazán szerepelnek. Talán azért, mert őket sem emberek választották meg?

Miért fontos mindez? Az EU Bírósága 2022. február 16-án elfogadta, hogy az uniós költségvetésből származó finanszírozás igénybevételét a jogállamiság elveinek tagállamok általi tiszteletben tartásához kötő feltételességi mechanizmus összeegyeztethető az Alapszerződéssel.[12] Ezzel a Bíróság „szentesítette" a Parlament és a Tanács úgynevezett jogállamisági rendeletét (2020. december 16. 2020/2092 Rendelet). A jogállamisági mechanizmus célkeresztjében a politikai kommunikáció szerint Magyarország és Lengyelország áll.

A jogállamiság bonyolult feltételeinek taglalását a Rendelet több tételben végzi el: „Az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok [...]", „a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség" (1), ez folytatódik a (3), a (6) és további rendelkezésekben. Mindezt az EU Bizottság szakértői úgynevezett jogállamisági jelentésben értékelik, amely már korábban is megjelent. Magyarországgal kapcsolatban a 2020. évi jelentés a bírói függetlenség, a korrupció üldözése, a médiakoncentráció, a jogalkotási eljárás átláthatósága témájában talál problémákat.

A nemzeti kormányokkal szembeni vádpontok listájáról azonban fájóan hiányzik egy szempont: az országban élő emberek véleménye és kormányba vetett bizalma. Mit gondolnak az adott országban élő emberek a kormányzati intézmények munkájáról és a kormány teljesítményéről? Mit gondolnak a demokrácia állapotáról az ott élők milliói, ami talán eltér attól, amit néhány szakértői szervezet vagy személy gondol ugyanarról. Az OECD- és a nemzetközi Gallup-mérések szerint Magyarországon az emberek kormány iránti közbizalma *(trust in government)* 48%. Magasabb, mint Belgiumban, Spanyolországban, Lettországban, Észtországban, Franciaországban, Litvániában, Görögországban, Portugáliában, és még sorolhatnánk.[13] Logikus-e az, hogy a magyar Kormány súlyosan sérti a demokráciát, miközben az EU-országok között kimagaslóan magas a közbizalmi támogatottsága. Ha a jelenlegi magyar kormány iránti közbizalmat a 2022. áprilisi parlamenti választások is megerősítik, akkor az uniós jogállamisági aggályok ellentmondásossága tovább fokozódik. A Brüsszelben készülő jogállamisági kifogásoknak tehát Magyarország esetén is figyelniük kellene két demokrácia-szempontra:

[12] EUSZ: 7. cikk.

[13] OECD 2021.

egyrészt az adott országban élők véleménye igenis felmérhető (népszavazás, választások, véleményfelmérések), és azt figyelembe kell venni, másrészt be kell látni, hogy ha a helyben élők másként értékelik a magyar kormány tevékenységét, mint az EU tisztviselői, akkor az előbbiek fontosabbak. Különösen így van ez, ha a demokratikus normák érvényesülése a kérdés. Ha mindez mégsem számít, akkor maga az EU válik a demokrácia rombolójává, végső soron a jogállamiság ellenségévé. Attól tartok azonban, hogy az ezt megállapító EU bírósági ítéletre egyhamar nem fog sor kerülni.

A válság etikája vagy az etika válsága?

Legősibb morális dilemmáink egyike: mit áldozzunk fel saját életünkből mások életének megmentéséért? Közösségi szinten hasonló kérdés: mennyit áldozzon egy közösség saját életminőségéből egy másik közösség javára vagy megmentésére? Az etika filozófiája sok ezer éve keresi az önzés és az önzetlenség közötti helyes arányt. Az antik bölcselők az egyén számára boldog földi életben látták a helyes mércét. A kereszténység újítása a szeretet parancsa volt: „Szeresd felebarátodat, mint magadat."[14] Azaz: „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal."[15] A modern társadalmak és államok már az alapjogok logikájával és jogszabályokkal keresnek egyensúlyt az egyén érdeke és mások érdeke között. A tudomány mindeközben megtalálta az altruista emberi viselkedés evolucionista magyarázatát az egoizmus mellett. Eszerint önzetlenek is tudunk lenni, mert a biológiai lények csoportevolúciója során ez a képesség is kellett a túléléshez. Az utóbbi évek válságjelenségei a mindennapok részévé tették a fenti egyéni és közösségi moralizálást. Beengedjük-e Magyarországra az Afganisztán, Szíria vagy Afrika nyomorából menekülőket? A magyar társadalom többsége támogatja a kormány elutasító válaszát: maradjanak szülőföldjükön, vagy menjenek máshová! A magyarok kultúrája és életminősége lenne veszélyben, ha másként tennénk. Magyarországot bírálja az EU és tagországai, mert nem csökkenti, illetve szünteti meg az orosz gázimportot. Az EU szerint a tömeggyilkos orosz kormánnyal üzletelni közvetetten az ukrán civilek ezreinek halálával járó háború támogatását jelenti. A magyar kormány szerint az orosz gázimport nélkül a magyar gazdaság leállna, a háztartások nagy része nem működne.

A Föld ökoszisztémájának gyors változását lassítandó 2050-ig a szén- és olaj-, valamint gázalapú energiaforrások kivonását kell elérni életünk és a gazdaság mindennapjaiban. A magyar társadalom jelentős része egyetért azzal a politikával, amely szerint ez nem járhat életminőségünk romlásával, és nem szabad az emberekkel megfizettetni a „zöld felárat".

[14] Máté 22:39.
[15] Máté 7:12.

A zöld felár az a többletköltség, amely a tiszta technológiára történő átállásból következik. Ez lassan csökken ugyan, de még évtizedekig velünk lesz. A magyarok sokasága gondolja, hogy mostani életminőségéből, amely évente (Magyarországon) több mint 50 millió tonna üvegházhatású gázt (például CO_2) igényel, nem kell áldoznia arra, hogy három évtizeden belül a szénalapú energia eltűnjön az életünkből. Mások szerint ez vakság, önzésünkért súlyos árat fognak fizetni a következő generációk. Az ő érdekükben kellene most visszafogni magunkat, és nem a következő évtizedekre várni, „majd a tudomány megoldja" bizakodással. A magyar kormány a fenti dilemmákban világos etikai mércét állított fel: a magyar nemzet érdeke fontosabb minden más emberi közösség érdekénél. A magyarok keresztény közösséget hordoznak, így önvédelmünk magának a kereszténységnek a védelmét jelenti.[16] A magyarok segítenek, de csak addig, amíg a magyarok kulturális, gazdasági és biztonsági komfortja nem sérül. Az egyén szintjén a természetes egoizmus működik, nem hordunk maszkot, nyaralni akarunk, és étterembe járni. De sokan segítenek az ukrán menekülteknek is. Válságban van-e az etika? Emberemlékezet óta válságban van. Melyik kormány vagy társadalom ítélhetné hát el a másikat a „nemzeti önzésért"? Az, amelyiknek erre történelmi léptékben morális alapja van, tehát egyik sem. Ki törhetne pálcát az egyén egoizmusa felett, és ítélhetné meg az embert, aki védi saját és sajátjai életminőségét? Talán egyedül az, akit 2000 éve keresztre feszítettünk. Nekünk pedig annyi feladatunk maradt, hogy tetteinkkel morális alapot teremtsünk kritikai véleményünkhöz, amely nélkül etika sem létezhetne.[17]

Felhasznált irodalom

28/2022. (XI. 8.) AB határozat.
AB X/477/2021. határozat.
Az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ).
ECJ C-808/18. számú határozat.

Dreher, R. (2021): *Szent Benedek válaszútján*. Ford. Bakos Gergely. Budapest: Osiris.
OECD (2021): *Government at a Glance 2021*. Online: https://doi.org/10.1787/1c258f55-en
Orbán V. (2015): Szamizdat 15. *Miniszterelnok.hu*. Online: https://2015-2022.miniszterelnok.hu/szamizdat-15
Szent Biblia (Károli Gáspár revideált fordítása). Online: https://szentiras.hu/KG

[16] Dreher 2021.

[17] A négy esszé a szerző *Kormányzás és tudomány* blogtérben (ludovika.hu) korábban megjelent írásainak szerkesztett változata.

Mihályi Péter

Az egyházak kárpótlása – Sosincs vége?

Mi jár vissza az egyházaknak?[1]

Máig ható gondok forrása, hogy az 1990 után született törvények jogilag felemás argumentációra épültek a magánszemélyek, illetve a jogi személyek kártalanításával kapcsolatban. Első közelítésben egyértelműnek tűnt a helyzet: az 1990-es, úgynevezett I. kárpótlási törvény 1. §-a kizárta a törvény hatálya alól a jogi személyeket, és egyáltalán nem ismerte el a vagyonvisszaadásra irányuló igényeket.[2]

A volt egyházi ingatlanok esetében azonban az Országgyűlés 1991 júliusában másképp rendelkezett.[3] Itt érvényesült a részleges restitúció, tehát a vagyonvisszaadás, s a törvény 1948-at jelölte meg az akceptálandó sérelmek kezdődátumaként. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az ingatlanok közül is csak az épületek visszaadása vált elvileg lehetségessé – az egyházak által 1948 előtt birtokolt termőföld, vállalati vagyon, részvények, értékpapírok stb. visszaigénylése nem. Az úgynevezett történelmi egyházak – vagyis a katolikus, a református, az evangélikus és az izraelita felekezet – ezt a törvényt *tudomásul vették, de nem fogadták el*.[4] Elvi okokból nem voltak hajlandók lemondani a teljes körű restitúcióról. Katolikus körökhöz közel álló egyes szakértők szerint a párizsi békeszerződés rendelkezéseit az egyházakra is alkalmazni kellett volna, ami értelmezésük szerint a külön törvényi rendelkezéseket feleslegessé is teszi. Álláspontjuk szerint az egyházaknak mindent vissza kell kapniuk. A katolikusok az 1948-as határt is bírálták, minthogy a szerzetesrendek

[1] Részlet a szerző készülő, négykötetes monográfiájából, munkacíme *Privatizáció és államosítás Magyarországon*.

[2] A kárpótlás első éveiről lásd Mihályi 1998, valamint Mihályi 2010: 2. fejezet.

[3] *1991. évi XXXII. tv. a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről*. A törvényjavaslatot Isépy Tamás KDNP-politikus, az Igazságügyi Minisztérium politikai államtitkára terjesztette elő az Országgyűlésben. Az egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről lásd Farkas 1998 és Ravasz–Galik 2002.

[4] A többi egyház gyakorlatilag semmiféle kárpótlást nem kapott, mondván 1945 előtt nem rendelkeztek számottevő vagyonnal.

https://doi.org/10.36250/01181_67

vagyonának egy részét már 1945 után elvették. Mások szerint ennek az álláspontnak a katolikus egyház esetében végső soron kánonjogi alapjai voltak, miszerint az egyházi vagyonról csak a világegyház feje, a római pápa mondhat le. Ugyanakkor a távoli múltba visszanyúló jogelméleti alapja is volt a magyar állam azon döntésének, hogy az egyházak – fő szabályként – nem kapták „vissza" korábbi tulajdonaikat: a 18. századtól kezdve a magyar progresszió azt a jogelvet vallotta, hogy az egyházak nem tulajdonosai, hanem csak kezelői a hozzájuk került vagyonnak.

Volt az egyházi kárpótlás ügyének diplomáciai leágazása is. Bár ez csak jóval később került nyilvánosságra, Horn Gyula miniszterelnök a Vatikánnal átfogó megállapodást, úgynevezett konkordátumot szeretett volna kötni – nyilván azért, hogy ezzel is növelje az MSZP mint „utódpárt" hazai társadalmi legitimációját. Erre végül nem került sor, részben azért, mert Róma nem volt hajlandó véglegesen lemondani az elvett földbirtokok utáni restitúciós igényről – éppen a fentebb említett, évszázados jogvita miatt. Így született meg végül a magyar állam és a Szentszék között 1997-ben az úgynevezett vatikáni szerződés. Figyelemre méltó, hogy a szerződés nem a restitúció, hanem a „vagyonátadás" és az „ingatlanrendezés" kifejezést használta – nyilvánvalóan éppen a fentebb említett elvi megfontolások szerint. A szöveg a „kárpótlás" kifejezést sem használta; helyette a „kártalanítás" kifejezéssel élt.

Egészen más okból nem értett egyet a törvénnyel az ellenzék sem: az MDF–KDNP–FKgP koalíció nevében beterjesztett javaslatra nemmel szavazott az MSZP és az SZDSZ, a Fidesz pedig tartózkodott.[5] Az akkor még liberális elveket valló Fidesz véleményét a vitában Németh Zsolt tolmácsolta: a törvényjavaslat nem az állam és az egyház szétválasztása irányába mutat, hanem „éppen ellenkezőleg [...] jóvátehetetlen kormányzati függőséget és kiszolgáltatottságot teremt az egyházak számára".

Az egyházi kárpótlásról szóló törvény tehát csak az *épületingatlanokra* vonatkozott. Nem általában hirdetett restitúciót, hanem csak és kizárólag a hitélet gyakorlásához és fejlesztéséhez szükséges épületek visszaadását tűzte ki célul. A törvény hatálya alá tartozó 13 egyház eredetileg 7220 ingatlanra jelentett be igényt. Ezek egy része jogilag is téves volt, más esetekben az egyházak a jogos igényektől is elálltak. Vagy fordítva: a budapesti Bazilika sohasem volt egyházi tulajdon, mégis „visszaadta" a magyar állam. Az ország harmadik legnagyobb templomát ugyanis a főváros építtette, az egyház egy évszázadon át a kegyúri jogviszony alapján használta. Az eredetileg 10 évre tervezett folyamat során így 3500-ra csökkent a szóba jöhető épületek száma. Ezek 1/3-át az egyházak visszaigényelték, a másik 2/3 ellenében pénzbeli kárpótlást kértek, miután hamar

[5] Más kérdés, hogy az 1994-es, illetve az 1998-as kormányváltás után sem az MSZP–SZDSZ-kormány, sem a Fidesz vezette koalíció nem helyezte hatályon kívül ezt a törvényt, csak az ingatlan-visszaadást lassították, illetve többletpénzzel váltották meg azok egy részét. Lásd Bauer 2006.

világossá vált mind a két fél számára, hogy az egyházaknak távolról sincs szükségük olyan mennyiségű iskolára, templomra és egyéb karitatív intézményre, mint amennyi 1945 előtt működött. Miután látszott, hogy az eredeti, 2001-es határidőt nem lehet betartani, 1998-ban a Horn-kormány a rendezés határidejének ötéves meghosszabbításáról megegyezést kötött az egyházakkal. Eszerint a természetbeni kárpótlást 2011-ig, a pénzbeli kárpótlást 2014-ig kellett volna befejezni. De nem fejeződött be…

2007 végén a váci püspök már egy nyilatkozatában azt a gondolatot is felvetette, hogy a katolikus egyház legszívesebben lemondana a nagy értékű *műemlékingatlanok* tulajdonáról is – csak ne kelljen pénzt költeni a fenntartásukra és a restaurálásukra.[6] Ennek ellenére 2010 és 2020 között a kormányzat 30-40 nagy értékű *műemléképület* tulajdonjogát adta át ingyenesen különféle egyházaknak. Tételenkénti összesítés szerint csaknem 100 önálló helyrajzi számú ingatlanról volt szó, 23 milliárd Ft értékben. *Egyetemek* és *főiskolák* is egyházi tulajdonba, illetve egyházi irányítás alá kerültek.[7] Ezen túlmenően a kormány számos *szociális otthont* is átadott az egyházaknak. Ezek többsége soha nem volt egyházi tulajdonban, vagyis nem restitúció történt. Ez így volt a református egyház esetében is – nyilván nem függetlenül attól, hogy Orbán Viktor miniszterelnök egy időben éppen az érintett gyülekezetnek volt a tagja,[8] és hogy politikai példaképe az elkötelezetten és mélyen hívő református miniszterelnök, Tisza István volt.[9] 2020 végén az állam egy *működő vállalatot* is átadott a katolikus egyháznak. A főleg megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató, 1953-ban alapított Szegedi Fonalfeldolgozó (Szefo) Zrt.-t a Szeged-Csanádi Egyházmegye

6 *Magyar Narancs,* 2007. december 13.

7 Miközben összességében csökkent a pedagógusok létszáma, 12 ezerről 19 ezerre nőtt az egyházi intézményekben dolgozó tanárok száma, és persze értelemszerűen ezzel arányosan nőtt az általuk tanított diákok száma is. Az óvodák esetében az intézmények 8,2%-át, az általános iskolák és a szakképzési centrumok 15%-át, a gimnáziumok 30%-át működtette valamely egyház. 2020-as KSH adatok alapján *Magyar Hang,* 2021. július 30.

8 Lőrincz 2017. Az Orbán-rezsim több más vezetője is személy szerint kötődött a református egyházhoz. Ennek a vagyoni és jövedelemjuttatási részleteiről lásd Huszár 2020.

9 Az 1945 után államosított geszti Tisza-kúriában a rendszerváltás után iskola és könyvtár működött. 2014-ben a 3. Orbán-kormány az MNV Zrt.-n keresztül hozzákezdett a kastély felújításához (egyetlen évben 256 millió Ft-ot költött rá), majd pedig ingyenesen átadta a tulajdonjogot a helyi önkormányzatnak. Három évvel később – a KDNP kezdeményezése alapján –, 2017 áprilisában, a reformáció 500. évfordulóján 2/3-os törvényhozói támogatással a magyar állam a kastélyt elvette az önkormányzattól, és a református egyháznak ajándékozta. Az eredeti törvényjavaslatban még benne volt, hogy a kastélyt és a hozzá tartozó 27 hektáros parkot örökös elidegenítési tilalom terheli, a megszavazott változatban azonban már az elidegenítési korlát 15 évre csökkent. Megemlítendő, hogy éppen ebbe a Tisza-kastély-törvénybe csomagolta a kormány a 2007. évi államivagyon-törvénynek azt a generális módosítását, amely lehetővé tette, hogy állami ingatlanok ingyenesen egyházi tulajdonba kerüljenek – s ezzel korlátlanná váljék az egyházak számára történő restitúció.

kapta.[10] Az 1 milliárd Ft-os árbevételű, közel 1000 fős vállalatot 15 éven át csak miniszteri engedéllyel adhatja el a Szeged-Csanádi Egyházmegye.

Örökös járadék

A megváltozott törvényi szabályok később módot adtak arra, hogy az egyházak – osztrák mintára – örökös járadékért cserébe lemondjanak korábbi ingatlanjaik tulajdonjogáról. Ennek mértéke a vissza nem adott ingatlan folyamatosan valorizált értékének 5%-a. Ezt a megállapodást hat egyház fogadta el, összesen 1731 ingatlanra vonatkozóan, amelyek becsült piaci értéke 1998-as áron 67 milliárd Ft volt. E megállapodás alapján a katolikus egyház 1216 ingatlanról mondott le, amelynek a könyv szerinti induló értékét 42 milliárd Ft-ban állapították meg. A reformátusok esetében 391, az evangélikusoknál 53, a Mazsihisznél 130 ilyen ingatlan sorsáról született megegyezés.[11]

A járadék fizetése 1998-ban kezdődött meg. Ezen a jogcímen 2011 végéig – folyó áron – több mint 110 milliárd Ft-ot fizettek ki. Ez a tervezettnél jelentősen nagyobb összeg volt – elsősorban annak következtében, hogy az 1. és a 2. Orbán-kormány is az inflációnál nagyobb mértékben növelte a járadék összegét.[12]

Újranyitják a földkérdést?

A 2010-es választásokat megelőzően, 2009 novemberében – a közvélemény számára teljesen váratlanul – a református egyház egyik képviselője újranyitotta az egykori *egyházi földbirtokok* utáni kárpótlás kérdését. Mint hamarosan kiderült, valójában 2008 nyara óta folytak a szakértői tárgyalások, és sem a kormány, sem az ellenzéki Fidesz nem zárkózott el mereven az egyházak követelésétől. Bogárdi Szabó István püspök nyilván nem a saját egyháza nevében szólt. Leginkább a katolikus klérusnak tett szívességet, hiszen az 1945 előtti, utolsó összeírás szerint 1935-ben az egyházak és az egyházakhoz tartozó iskolák földjének közel 90%-a a római katolikus egyházé

[10] 2018-ban a sajtó már hírt adott arról, hogy ez az állami fonalfeldolgozó vállalat arra készül, hogy a gyár beszálljon a Mészáros Lőrinc érdekeltségébe tartozó 2Rule sportmezek gyártásába. Hvg.hu 2020.

[11] Az izraelita felekezetet ebben a megállapodásban 1999-től a Mazsihisz képviselte. 2011-ben azonban a kormány felvetette, hogy a járandóságot, 2012-ben kb. 1,5 milliárd Ft-ot, szét kívánja osztani a három „elismert" izraelita egyházi szervezet – a Mazsihisz, a MAOIH és az EMIH – között. Erről a megállapodás 2012. január 31-én született meg.

[12] A katolikus egyház megállapodását Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes és Erdő Péter bíboros 2010 utolsó napjaiban írta alá.

1. táblázat. *Az egyházaknak 2022 végéig átadott ingatlanok*

Egyház	*Kormánydöntéssel*	*Járadékra váltással*	*Közvetlen megállapodással*	*Elutasított, visszavont igény*	*Átadott ingatlanok száma összesen*
Katolikus	1230	1154	571	1192	2955
Református	1064	343	389	1210	1796
Evangélikus	307	76	99	90	482
Mazsihisz	33	154	4	140	191
Görögkeleti szerb	22	2	5	13	29
Román ortodox	9			9	9
Magyar ortodox	2			3	2
Metodista	2				2
Adventista	2			6	2
Unitárius	1			1	1
Üdvhadsereg	1		1		2
Jehova tanúi				1	
Baptista	3	2	2	5	7
Összesen	*2676*	*1731*	*1071*	*2670*	*5478*

Forrás: Dobszay 2023

volt. Csak az idő fogja megmutatni, hogy a későbbiekben az egyházak mekkora összegű újabb kárpótlást tudnak majd kiharcolni maguknak az 1945 után államosított, több mint 1 millió kataszteri hold földért cserébe.[13]

Mint már fentebb utaltam rá, a történelmi egyházak – ezen belül különösen a katolikus egyház – restitúciós igénye egyáltalán nem magától értődő.[14] Az ezzel kapcsolatos elvi dilemmák egy történelmileg rövid pillanatra már a rendszerváltás hónapjaiban is felmerültek. De valóban csak egy pillanatra, mert Paskai László esztergomi érsek 1989 decemberében kijelentette, hogy „a katolikus egyház nem kéri vissza nagybirtokait […] csak a működéséhez szükséges ingatlanokat".[15] Miután az egyházi hierarchia nem tűri a felsőbbség álláspontjának kritikáját, ezzel a nyilatkozattal akkor

[13] Bogárdi Szabó István püspök több nyilvános fórumon is szólt erről. „Úgy látom, a legjobbak véleménye arra felé tart, hogy a magyar államnak mintegy újranyitva a kárpótlás fejezetét, olyan egyház-finanszírozási alapot kellene létesítenie, amelynek a gazdája immár nem a magyar állam és legkevésbé a mindenkori költségvetés, hanem azok az egyházak, amelyekre ezt rábízzák." *Népszabadság,* 2009. november 23.

[14] Fazekas–Gábor 2009.

[15] Ezt a nézetet képviselte nevezetes 1956. november 3-i rádiószózatában a börtönéből kiszabadult Mindszenty József hercegprímás is.

valóban le is került a föld ügye az állam és az egyház közötti tárgyalások napirendjéről. Ha azonban a vita újrakezdődik, akkor elő fog kerülni az a réges-régi – valójában már a 19. század folyamán is többször megvitatott – érv, miszerint a katolikus egyház az egykori földbirtokoknak nem tulajdonosa, hanem csupán haszonélvezője volt. Hiszen közismert, hogy a birtokok túlnyomó részét a király – mint az ország államfője – adományozta az államegyházaknak, amiért cserébe állami, közszolgálati feladatok ellátására kötelezték őket, méghozzá olyan történelmi körülmények között, amikor ezeket a feladatokat csak és kizárólag egyházi intézmények végezték.

A 2. Orbán-kormány megalakulása után a földkérdés hosszabb időre teljes mértékben lekerült a napirendről, sőt az Alaptörvényhez született kiegészítés még azt is kizárta, hogy új jogszabály szülessen bármilyen „új kárpótlási jogcím"-ről. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Bölcskei Gusztáv, a Magyarországi Református Egyház zsinatának lelkészi elnöke 2012 decemberében felvetette, hogy az egyházakat kártalanítani kellene az egyházi földek elvétele miatt, mondván „ebben az ügyben Magyarországon csak részleges kártalanítás volt".[16]

2014 elején szivárgott ki annak a híre, hogy a 2. Orbán-kormány miniszterelnök-helyettese, a KDNP-s Semjén Zsolt ismét kísérletet tett arra, hogy a magyar állam és a Vatikán között konkordátum jöjjön létre. De ezt ezúttal sem sikerült tető alá hozni – éppen a vagyonjogi viták miatt. Csak annyi történt, hogy 2013-ban a két fél módosította az 1997-es vatikáni megállapodást, s ezzel sok tízmilliárd forintnyi többlet-államijuttatást kapott a magyarországi katolikus egyház. A szerződés címében szereplő „vagyonjogi" utalás inkább csak szépségflastrom volt Semjénnek – a földbirtokkérdést nem nyitották újra.

Összegzés és az utolsó utáni felvonás

A kárpótlásba bevont, Magyarországon működő 13 egyháznak visszaadott vagyon pénzbeli értéke és a sokféle címen folyósított támogatás összesítése csak durva közelítéssel lehetséges. Készpénzben kb. 150–200 milliárd Ft, természetben kb. 100 milliárd Ft-nyi vagyonmozgás történt. Csak összehasonlításként: a települési önkormányzatoknak kb. ugyanennyi vagy talán még valamivel több is jutott. Nagyon fontos tehát látni, hogy a települési önkormányzatok is, meg a történelmi egyházak is – külön-külön – nagyobb vagyonhoz jutottak, illetve jutnak, mint az a 140 milliárd Ft címletértékű és kb. 180 milliárd Ft-nyi vásárlóerőt képviselő kárpótlásijegy-tömeg, amelyet az állam magánszemélyek kárpótlására fordított.

[16] *Népszabadság*, 2012. december 28.

2017 áprilisában a 3. Orbán-kormány a közvélemény totális passzivitása mellett a geszti Tisza-kastély már említett elajándékozása kapcsán 2/3-os támogatással átírta a 2007. évi állami vagyontörvényt, és ezzel lehetővé tette, hogy az egyházak számára bármilyen ingatlan ingyenesen átruházható legyen. Vagyis *nincs szükség restitúcióra, a jogügyletet ajándékozási konstrukcióba csomagolva is meg lehet valósítani.* 2022 októberében Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes 2/3-os támogatást igénylő törvényjavaslatot nyújtott be az Országgyűlésben,[17] kérve, hogy 2023 februárjában egy hónapra ismét nyíljon lehetőség az egyházak előtt, hogy térítésmentesen visszakérjenek egykori ingatlanokat. Köztük olyanokat is, amelyekről korábban talán megfeledkeztek, vagy amelyeket azért nem kértek vissza, mert azt gondolták, nem lenne elegendő anyagi és személyi kapacitásuk a fenntartásukra, működtetésükre. A Semjén Zsolt által jegyzett módosítás még tágabbra nyitotta a lehetőségek tárházát, mint az Antall-kormány idejéből származó eredeti jogszabály. Az ugyanis csak olyan épületekre vonatkozott, amelyek már az államosításuk előtt a kérelmező birtokában voltak, és amelyeket hitéleti, oktatási-nevelési, szociális, egészségügyi vagy kulturális célra használtak, s továbbra is így szándékoztak működtetni. A parlament viszont – a fideszes és a jobbikos képviselők szavazataival – lehetővé tette, hogy 2023. február 28-áig az egyházak olyan állami, önkormányzati épületek tulajdonjogára is bejelentsék igényüket, amelyeket el sem vettek tőlük, mivel soha nem is voltak a birtokukban. Ennek két feltétele volt:

- a kiszemelt ingatlanban a kérelmező egyház – vagy ahhoz kapcsolódó úgynevezett belső egyházi jogi személy, például szerzetesrend – hitéleti, szakrális vagy köznevelési feladatot lásson el;
- a közszolgálati tevékenység vagy az egyházi szervezet megszűnése esetén a tulajdonjog visszaszáll az eredeti tulajdonosra.

Ráadásul a törvény még csak a mérlegelésre sem adott lehetőséget: amelyik épületre az egyházi használója rámutat, azt számára a törvény erejénél fogva ingyenesen át kell adni. De még ezzel sem zárult le a folyamat. Az „egyes vagyongazdálkodást érintő törvények módosításáról" címet viselő törvényjavaslatot még 2023. február 21-én nyújtotta be Kocsis Máté (Fidesz) és Gulyás Gergely (Fidesz), amelynek alapján a Magyarországi Református Egyháznak két nagy értékű budai ingatlant adnak majd át.[18]

[17] Lásd: www.parlament.hu/irom42/01785/01785.pdf.

[18] A kézirat leadásakor, 2023. március 30-án még nem jelent meg hivatalos tájékoztatás arról, hogy a február 28-i jogvesztő határidő lejártáig mekkora vagyonra adtak be igénylést a magyarországi egyházak.

Felhasznált irodalom

1991. évi XXXII. tv. a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről.
Ágoston P. (1908): Az egyházi vagyon tulajdonjoga. *Huszadik Század,* 9(2), 180–189.
Bauer T. (2006): Ami nem jár, az nem jár. *Élet és Irodalom,* 50(1). Online: https://www.es.hu/cikk/2006-01-08/bauer-tamas/ami-nem-jar-az-nem-jar.html
Dobszay J. (2023): Iskolapréda: aki kapja. *HVG,* 45(6), 13.
Farkas S. (1998): *Az államosított egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezése a rendszerváltás után.* Szakdolgozat. ESSEC – BKE – BME ingatlangazdálkodás szak.
Fazekas Cs. – Gábor Gy. (2009): Földet vissza miért adunk? *Élet és Irodalom,* 53(49), 5.
Huszár Á. (2020): Sola Fide(sz). *Élet és Irodalom,* 64(48), 5.
Hvg.hu (2020): Milliárdos céget kap a Szeged-Csanádi Egyházmegye az államtól. *Hvg.hu,* 2020. november 19. Online: https://hvg.hu/kkv/20201119_Milliardos_ceget_kap_a_SzegedCsanadi_Egyhazmegye_az_allamtol
Magyar Hang, 2021. július 30.
Magyar Narancs, 2007. december 13.
Mihályi P. (1998): *A kárpótlás* (Számadás a talentumról). Budapest: ÁPV.
Mihályi P. (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája I–II.* Budapest–Veszprém: Pannon Egyetemi Kiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
Népszabadság, 2012. december 28.
Népszabadság, 2009. november 23.
Lőrincz T. (2017): Gyarapodó svábhegyi gyülekezet. *Magyar Nemzet,* 2017. augusztus 17. Online: https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2017/08/gyarapodo-svabhegyi-gyulekezet
Papp Z. A. (2022): Mérve vagyon: Az egyházi iskolák néhány oktatásstatisztikai jellemzője. *Educatio,* 31(3), 356–373. Online: https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.3.2

Szalavetz Andrea

Mezőgazdaság 4.0 – agrárfejlesztés iparpolitikai eszközökkel

Bevezető gondolatok

Írásom Halmai Péter egyik „örökzöld" kutatási témájához, az agrárpolitika kérdésköréhez kapcsolódik. Halmai már évtizedekkel korábban is számos írást jelentetett meg a hazai agrárpolitika kérdéseiről,[1] és a magyarországi agrárpolitikai dilemmák EU-csatlakozást követő minőségi átalakulásának, az Európai Unió közös agrárpolitikájához történő alkalmazkodás lehetőségeinek és kényszereinek kiemelt figyelmet szentelt.[2] Ebben az időszakban a nemzeti szintű agrárpolitikák mozgásterét az EU-csatlakozás mellett a 2004 augusztusában elfogadott WTO-keretmegállapodás *(Framework for Establishing Modalities in Agriculture)* is szűkítette: ezt Elekes és Halmai *A nemzeti agrárpolitikák szűkülő lehetőségei – Körvonalazódik a WTO új mezőgazdasági megállapodása* című tanulmánya mutatta be.[3]

A nemzeti szintű agrárpolitika lehetőségeit ma kevésbé explicit módon tárgyalja a szakirodalom. A kérdés leggyakrabban „vidékpolitika", illetve „területfejlesztés" címszóval kerül terítékre,[4] de tárgyalhatják a „fenntartható fejlődés", „a regionális (vagy társadalmi) egyenlőtlenségek mérséklése", „a mezőgazdaság technikai hatékonysága" vagy éppen „a globális (élelmiszeripari) értékláncokon belüli szakosodás és feljebb lépés" címszava alapján is.[5]

Írásom, nagyobb kutatás[6] részeként, ez utóbbi, a fejlesztési politika lehetőségeit az EU-irányelveknek megfelelő, horizontális szemlélettel tárgyaló irányzathoz

[1] Például Sipos–Halmai 1991.
[2] Halmai 2004, 2006.
[3] Elekes–Halmai 2005.
[4] Már Halmai munkásságán belül is, például Csatári–Halmai–Vásáry 2010.
[5] Például Bakucs–Fertő–Benedek 2019; Bojnec–Fertő 2019; Vásáry 2014.
[6] E kutatást („Digitális átalakulás és digitális vállalkozások: feljebb lépési stratégiák és lehetőségek Magyarország számára") és jelen tanulmány elkészítését az OTKA támogatása (K138846) tette lehetővé.

https://doi.org/10.36250/01181_68

kapcsolódik. A hazai agrártechnológiai *startupok* teljesítményének és lehetőségeinek elemzésével amellett érvelek, hogy a széles értelemben vett magyar mezőgazdasági teljesítmény minőségi fejlesztése iparpolitikai eszközökkel és programokkal előmozdítható.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írás csupán arra vállalkozik, hogy jelezze a mezőgazdaság 4.0 jelenség elvi jelentőségét, a mezőgazdaság teljesítményét befolyásoló potenciálját. Egy kitérő gondolat: korábban[7] már írtam arról, hogy Halmai Péter szerteágazó munkásságán belül rám a potenciális és az aktuális kibocsátás közötti különbség mutatójának értelmezése és alkalmazása[8] gyakorolta a legnagyobb hatást. Mivel a mezőgazdaság 4.0 jelensége a hazai mezőgazdaság potenciális növekedési mutatóját javítja, hipotézisem szerint a potenciális és az aktuális kibocsátás közötti különbség várhatóan tovább nő majd a magyar mezőgazdaságban. A 2020-as évtizedben megjelenő későbbi tanulmányaiban Halmai Péter remélhetőleg számításokkal igazolja majd ezt a hipotézist.

A mezőgazdaság 4.0 definiálását és jelentőségének felvázolását követően bemutatok néhány hazai agrártechnológiai (AT) céget, majd rátérek a nemzeti szintű agrárfejlesztési politika előtt megnyíló újabb lehetőségekre. Mindenekelőtt azonban újabb kitérőt kell tennem. Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy néhány sikertörténetből még nem lesz innovációvezérelt növekedés és fejlődés.[9] Ahogy Somosi Saroltával készített korábbi tanulmányunkban[10] leszögezzük, a mikroszintű megközelítést alkalmazó elemzések gyakran ellenkező eredményre jutnak, mint ha ugyanazt a kérdést makrogazdasági megközelítéssel válaszolnák meg. A sikeres magyarországi technológiai *startupcégek* esettanulmányaira támaszkodó cikkekből ritkán derül ki, hogy milyen jelentős lemaradásban van Magyarország a technológiaorientált vállalkozások teljesítménye, a mezőgazdaság technikai hatékonysága[11] vagy az AT elterjedése tekintetében.[12]

Mezőgazdaság 4.0 a hazai innovatív agrártechnológiai vállalkozások megoldásainak tükrében

A mezőgazdaság 4.0 mint *fejlesztési narratíva* soha nem kapott akkora figyelmet, mint a „4.0" fogalmat a köztudatba bevezető ipar 4.0.[13] Míg ez utóbbi – az „intelligens

7 Szalavetz 2018.
8 Halmai 2014.
9 Szalavetz 2011.
10 Szalavetz–Somosi 2019.
11 Fertő 2018.
12 Bazsik–Bujdosó–Koncz 2022.
13 Kagermann–Wahlster–Helbig 2012.

szakosodás" narratívájához hasonlóan – tudományos fogalomból a megfelelő narratíva segítségével eurómilliárdokat megmozgató gazdaságpolitikai programmá vált,[14] a mezőgazdaság 4.0 megmaradt tudományos fogalomnak. A kifejezés arra utal, hogy a digitális technológiai megoldások begyűrűznek[15] a mezőgazdaságba,[16] megvalósítják a mezőgazdaság termelési rendszerén, illetve a tág értelemben vett mezőgazdasági értékláncokon belüli *összeköttetést,* és elősegítik a hozzáadott értéket képező összes tevékenység optimalizálását. Javítják e tevékenységek erőforrás-hatékonyságát, megkönnyítik az egyes műveletek optimális tervezését és ütemezését, sőt, kedvező hatásuk a mezőgazdasági tevékenységek környezeti mutatóiban is tetten érhető.

Mivel a mezőgazdaságba begyűrűző konkrét AT-megoldások részleteit, pontosabban e megoldások technológiai csoportjait már számos tanulmány tárgyalta,[17] ezek ismételt felsorolása helyett az 1. táblázatban néhány magyar AT-*startup* példájával illusztrálom e megoldások sokféleségét.

Az 1. táblázatban összefoglalt, nem teljes körű[18] lista alapján az alábbi következtetések fogalmazhatók meg.

1. A hazai *startupok* körében – kis számban ugyan – innovatív AT-vállalkozások is megtalálhatók. Ezek a cégek leginkább a szoftveralapú, vagyis relatíve alacsony állóeszköz-beruházást igénylő technológiákra szakosodtak: az AT egyik legismertebb szegmensét, a mezőgazdasági termelés automatizációját elősegítő robotikai és drón-technológiai megoldásokat csupán egyetlen cég képviseli a mintában (Magyarországon természetesen számos forgalmazó van jelen).

2. E *startupok* növekedési potenciálja viszonylag alacsony: egyelőre sem az árbevételük, sem a foglalkoztatottak száma alapján nemigen képesek hozzájárulni a magyar mezőgazdaság innovációvezérelt növekedéséhez.

3. E cégek árbevételadatai jól tükrözik, hogy az AT-megoldások magyarországi elterjedése, a hazai gazdaságok új technológia iránti nyitottsága még jócskán hagy kívánnivalót maga után.

[14] Nick et al. 2021.

[15] Az iparágak közötti konvergencia gyorsulásáról, vagyis egy-egy adott iparág értékláncába integrálódó, de azon kívüli szektorokból érkező szereplők számának megsokszorozódásáról lásd Szalavetz 2021.

[16] Kovács–Husti 2018.

[17] A hazai szakirodalomban Bazsik–Bujdosó–Koncz 2022; Kovács–Husti 2018.

[18] A felsorolásból szándékosan kimaradtak azok a cégek, amelyek nem saját fejlesztésű „mezőgazdaság 4.0"-technológiával nyújtanak innovatív szolgáltatásokat, például a drónos permetezési szolgáltatást nyújtó I.S.M. Technology Kft., a precíziós mezőgazdasági szaktanácsadást és laborvizsgálatokat végző K-Prec Kft., vagy innovatív megoldásokat alkalmazva, úgynevezett „jövő generációs gazdálkodást" valósítanak meg, mint például a gyorsan növekvő, időjárási és természeti viszonyoktól független (beltéri precíziós) növénytermesztésre szakosodott Bedrock.farm Kft.

1. táblázat. *Magyar AT-vállalkozások*

Vállalkozás (alapítás éve)	*Megoldás*	*Árbevétel 2021 (millió Ft)*	*Fogl. 2021*
Moow.farm Kft. (2014)	Bendőszonda: állategészségügyi *monitoring* (pH-, hőmérséklet-, CO_2- és NH_3-szenzorok, felhőalapú adatfeldolgozás)	0,01	0
Agro-Innováció Kft. (2018) (Growberry)	Kontrollált (precíziós) növénytermesztési megoldások, a fóliasátrakban biztosítandó optimális paraméterek (pára, tápoldat, fény) modellezése hidropóniás termesztőkonténerben	0,07	5
Paulinus-Agro Kft. (2009)	A precíziós növényvédelemhez szükséges, szabályozott cseppméretet biztosító eszköz	36,00	1
Space Apps Kft. (2016)	Szenzoros *monitoring*, adatfeldolgozás (például a méhészetben)	5,20	1
SMAPPLAB Kft. (2020)	*Rovarmonitoring* és adatfeldolgozás, növényvédelem, digitális csapdák	29,30	2
Ongo Vettech Kft. (2020)	Hordozható örökítőanyag-bevizsgáló szerkezet állattenyésztők számára	10,80	5
Multisense Labor Kft. (2013)	Szenzoralapú *monitoring*, mikrofluidikai elemzésen alapuló érzékelő, felügyeleti és rendszerirányítási technológiák	4,20	3
Agroninja Kft. (2017)	Szarvasmarhasúlyt mérő (digitálisan becslő) applikáció	18,10	8
Hári Tech Kft. (2016)	Önvezető mezőgazdasági kisgép saját fejlesztésű szoftverrel (kertészet, szőlészet)	51,20	4
PlantCT Europe Zrt. (2018)	A precíziós gazdálkodást elősegítő szenzoralapú döntéstámogatási rendszer (szőlővédelem)	4,60	1
Byome (Kft.) (2020)	Időjárás-állomások, mezőgazdasági előrejelzés, hőmérséklet- és páratartalom-szenzorok	4,60	3
Agron Technologies Kft. (2019)	Drónos adatfeldolgozó szoftver: adatelemzés és vizualizáció	33,80	1

Fogl. = A foglalkoztatottak száma 2021-ben

Forrás: a szerző gyűjtése

A 2. számú következtetést az a tény is alátámasztja, hogy e cégek többsége részesült valamilyen kockázatitőke-befektetésben, és/vagy elnyert hazai, egy-két esetben külföldi K+F támogatási forrást. Hiba lenne ugyanakkor arra a következtetésre jutni, hogy mivel az innovatív AT-vállalkozások támogatásának megtérülése alacsony, e terület hátrasorolható az agrárfejlesztési prioritások rangsorában.

Ellenkezőleg. Az a tény, hogy az elvileg kiemelkedő növekedési képességű, innovatív hazai AT-cégek nem jutnak el a növekedési szakaszba (nem lesznek *scale-upok*), így a potenciális és az aktuális kibocsátás közötti rés csökkenés helyett tovább növekszik a magyar mezőgazdaságban, arra utal, hogy a fejlesztési beavatkozások nem érik el azt a küszöbértéket, amely felett e beavatkozások kedvező hatása már érzékelhető lenne.

Nem csupán a fejlesztésre szánt források mennyiségének növeléséről van szó. Alapvető követelmény, hogy a politikai döntéshozók az egyes célkitűzések megvalósítását

szolgáló eszközöket rendszerszemléletű gondolkodással alakítsák ki, vagyis a fejlesztési programok sokrétűek legyenek, és egymás hatását erősítsék. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az innovatív hazai AT-cégek támogatása – vagyis közvetve a magyar mezőgazdaság minőségi fejlődésének elősegítése – részben *startupprogramokkal* (mentorálás, K+F, technológiatranszfer-programok és a piacra lépés támogatása), továbbá kockázatitőke-programokkal, valamint a *startupok* és a megállapodott piaci szereplők (nagyvállalatok) közötti innovációs együttműködés célzott támogatásával segíthető elő. Kevésbé nyilvánvaló ugyanakkor, hogy számos kapcsolódó, gazdaságpolitikai beavatkozást igénylő terület szisztematikus fejlesztése híján a *startupprogramok* eredményessége elenyésző marad. Bazsik és munkatársai például bemutatták, hogy a hazai mezőgazdasági kis- és középvállalatok üzemmérete, szervezeti és egyéb kompetenciái, és főként a gazdálkodók képzettsége, digitális írástudása, korösszetétele nem teszi lehetővé, hogy a 4.0-technológiákat képesek legyenek hasznosítani.[19] Mivel az oktatás, a képzés radikális reformjának, továbbá a Bazsik és munkatársai tanulmányában hangsúlyozott egyéb társadalmi, szemléletbeli és gazdasági területeken megvalósítandó céltudatos fejlesztések hatásának érvényesülése optimális esetben is évtizedekbe telik, célszerű lenne az eddig bevált, viszonylag gyors változást elősegítő gazdaságfejlesztési módszert, a közvetlentőke-befektetések célirányos ösztönzését[20] alkalmazni.

Az 1. táblázat elkészítéséhez végzett kutatómunka során ugyanis számos jó példát találtam arra, hogy a Magyarországon működő agrár-, élelmiszeripari, informatikai és egyéb, a digitális fejlesztésekben élenjáró külföldi tulajdonú cégek felkarolták ezeket a *startupokat:* innovációs együttműködést kezdeményeztek, vagy éppen inkubációs szolgáltatásokat nyújtottak. Ezeknek a nagyvállalat–startup együttműködéseknek az elemzésére egy későbbi tanulmányomban kerül sor.

[19] Bazsik–Bujdosó–Koncz 2022.

[20] Lásd erről Antalóczy–Sass–Szanyi 2011.

Felhasznált irodalom

Antalóczy, K. – Sass, M. – Szanyi, M. (2011): Policies for Attracting Foreign Direct Investment and Enhancing Its Spillovers to Indigenous Firms: The Case of Hungary. In Rugraff, E. – Hansen, M. (szerk.): *Multinational Corporations and Local Firms in Emerging Economies.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 181–209. Online: https://doi.org/10.1017/9789048513864.008

Bakucs, Z. – Fertő, I. – Benedek, Zs. (2019): Success or Waste of Taxpayer Money? Impact Assessment of Rural Development Programs in Hungary. *Sustainability,* 11(7), 2158. Online: https://doi.org/10.3390/su11072158

Bazsik I. – Bujdosó Z. – Koncz G. (2022): A magyar gazdák helyzete a mezőgazdaság 3.0 és 4.0 korában: Agrár depriváció és társadalmi innovációk. *Acta Carolus Robertus,* 12(2), 111–131. Online: https://doi.org/10.33032/acr.2907

Bojnec, Š. – Fertő, I. (2019): Agri-Food Comparative Advantages in the European Union Countries by Value Chains Before and After Enlargement Towards the East. *Agraarteadus: Journal of Agricultural Science,* 30(2), 1–9.

Csatári B. – Halmai P. – Vásáry V. (2010): Új vidékpolitika felé. Változó európai paradigma, növekvő hazai kihívások. In Szarka L. – Horányi K. – Horváth Cs. (szerk.): *Stratégiai Kutatások 2009–2010.* Budapest: Miniszterelnöki Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia, 225–254.

Elekes A. – Halmai P. (2005): A nemzeti agrárpolitikák szűkülő lehetőségei – Körvonalazódik a WTO új mezőgazdasági megállapodása. *Külgazdaság,* 49(11–12), 76–95.

Fertő I. (2018): Technikai hatékonyság és konvergencia az Európai Unió mezőgazdaságában. In Halm T. – Hurta H. – Koller B. (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században.* Budapest: Dialóg Campus, 307–314.

Halmai P. (2004): Az agrárgazdaság EU-adaptációja: várható feszültségek, gazdaság- és társadalompolitikai kihívások. *Politikatudományi Szemle,* 13(1–2), 203–221.

Halmai P. (2006): A magyar agrárgazdaság EU-beilleszkedése: Csikorgó adaptáció, tartós strukturális feszültségek. *Fejlesztés és Finanszírozás,* 4(2), 32–41.

Halmai P. (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell strukturális reformok.* Budapest: Akadémiai.

Kagermann, H. – Wahlster, W. – Helbig, J. (2012): *Deutschlands Zukunft als Produktionsstandort sichern. Umsetzungsempfehlungenfür das Zukunftsprojekt Industrie 4.0. Abschlussbericht des Arbeitskreises Industrie 4.0.* Berlin: Forschungsunion. Online: https://www.acatech.de/wp-content/uploads/2018/03/industrie_4_0_umsetzungsempfehlungen.pdf

Kovács, I. – Husti, I. (2018): The Role of Digitalization in the Agricultural 4.0 – How to Connect the Industry 4.0 to Agriculture? *Hungarian Agricultural Engineering,* 33, 38–42. Online: https://doi.org/10.17676/HAE.2018.33.38

Nick G. et al. (2021): *Ipar 4.0 érettségi felmérés kérdőíves módszertana.* Budapest: Ipar 4.0 Nemzeti Technológiai Platform. Online: https://www.i40platform.hu/sites/default/files/i40platform/2021-12/maturity%20m%C3%B3dszertan_final_Aff.pdf

Sipos A. – Halmai P. (1991): Az agrárpolitikai célok alternatívái és dilemmái: a magyar agrárgazdaság alapkérdései a kilencvenes években. *Valóság,* 34(9), 33–44.

Szalavetz A. (2011): Innovációvezérelt növekedés. *Közgazdasági Szemle,* 58(5), 460–476.

Szalavetz A. (2018): A potenciális energiahatékonyság és az energiahatékonysági rés. In Halm T. – Hurta H. – Koller B. (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században.* Budapest: Dialóg Campus, 255–264.

Szalavetz A. (2021): Digitális átalakulás és a feldolgozóipari értékláncok új szereplői. *Külgazdaság,* 65(1–2), 137–149. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2021.65.1-2.137

Szalavetz A. – Somosi S. (2019): Ipar 4.0-technológiák és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása. Gazdaságpolitikai tanulságok. *Külgazdaság,* 63(3–4), 66–93. Online: https://doi.org/10.47630/KULG.2019.63.3-4.66

Vásáry V. (2014): *Hozzáadottérték-teremtés az agrobizniszben. Az SJE nemzetközi konferenciája, Komárom.* Online: http://real.mtak.hu/15927/1/V%C3%81S%C3%81RY%20Vikt%C3%B3ria.pdf

Kurucz Mihály

Szubjektív gondolatok a mezőgazdasági hasznosítású földbirtoktagképző szerződések jogi sajátosságairól

Bevezetés

A birtokpolitika a jogi szabályozás számára azért fontos, hogy adottak legyenek számára azok a célkitűzések, amelyek mentén a jogi szabályozás tartalmilag felépül. A mindenkori birtokpolitika egyszerre adja meg a jogszabály által szolgálni kívánt célokat, illetőleg az annak megvalósítása alapjául szolgáló tényeket. A birtokpolitikai célkitűzések mentén adhat megfelelő szabályozási eszközöket a jogi szakértő.

A birtokpolitika maga is sokszínű, hiszen megjelenik puszta szóbeli kommunikációs szinten, írott pártprogramokban, kormányprogramokban, politikai célkitűzésekben és egyéb, a jogász számára többnyire haszontalan kommunikációs felületeken. A tényleges birtokpolitika a tételes jogban, még pontosabban annak végrehajtásában manifesztálódik. A jogszabályok alapján a bírósági, közigazgatási jogalkalmazásból az is kiderül, mi az, ami birtokpolitikai céljai közül valóban megvalósul, illetőleg mi az, amihez a jogalkotó nem jó eszközöket választott, mi az, amit a jogalkotó nem akart, de mégis sikerült, mert nem egyértelmű eszközöket választott, vagy nem vette figyelembe a jogszabály köztes környezetét.

A tételes jogi szabályozás alapjául szolgáló nyilvános földbirtok-politikai célok mint kihirdetett és felvállalt jogalkotói célok a földtörvény bevezető rendelkezéseiben rögzítést nyernek. A magyar földjogi szabályozás kedvelt szempontja a termőföldhöz való hozzáférés tulajdonjogon, illetőleg használati jogon alapuló, a szerző fél oldalán történő korlátozása. Szinte észrevehetetlen az elidegenítő fél oldalán történő szabályozás. Megjelenik az életés versenyképes agrárüzemek kialakulásának, megerősödésének támogatása.

Ilyen egyértelműen nem találunk a mezőgazdasági termelő gazdasága termelési központjához gravitáló eszköz- és térbeli hozzárendelést előmozdító, az egységes mezőgazdasági birtoktest, ahhoz birtoktag képzését kimondó jogalkotói célkitűzést.

https://doi.org/10.36250/01181_69

Ennek megfelelően a földforgalmi jogi helyzetekben nem nyer megfogalmazást a mezőgazdasági birtoktest, birtoktag jogi fogalma sem, legfeljebb másodlagosan a birtokösszevonásé.

Érdekes módon a mező- és erdőgazdasági hasznosítású földparcellák beépítési lehetőségeit, területhasználati szabályait rögzítő építésügyi jogszabályokban: az országos területfejlesztési és építésügyi kormányrendeletben (OTÉK), valamint az egyes települések helyi építési szabályzataiban igen részletes szabályokat találunk a birtoktest, a birtokközpont fogalmára és az építmény-, épületlétesítési lehetőségekre. Ez utóbbi fogalomalkotás értelemszerűen mellőzi az építtető személyre megkövetelni a mező- és erdőgazdasági szakirányú vállalkozói jogállást.

A mezőgazdasági birtoktest, általam értelmezetten a gazdaság/üzem fogalma nem feltétlenül jogi meghatározás, hanem elsősorban agronómiai: mezőgazdasági termelési szempontú fogalom valójában. A birtoktest önmagában, kontextuális viszonyítási pontok nélkül értelmezhetetlen. A mezőgazdasági birtoktestnek alapvetően négy kikristályosodási súlypontja van:

- egyfelől alanyi: a gazdálkodási tevékenységet végző mezőgazdasági termelő mint vállalkozó (polgári jogi értelemben nem fogyasztói jogállású személy);
- másfelől tárgyi: a gazdálkodó által meghatározott földrajzi térben működtetett agrárüzem/gazdaság;
- harmadrészt az általa üzemeltetett gazdaság termelési, termelésszervezési központja: az üzem/birtokközpont;
- negyedrészt az üzem/birtokközpont körül körülírt földrajzi térben elhelyezkedő termőföldek, feldolgozó-, raktározólétesítmények, a gépek, berendezések tároló ingatlanai, állattartó létesítmények, magtárak.

Ehhez a komplex értelemben vett birtoktesthez képest a pusztán termőhelyek összességét képező földrészletekből álló földtömeget – polgári jogi értelemben egynemű dologösszességet – szokás (föld)birtoktagnak nevezni. Utóbbi nem feltételezi sem a gazdálkodó alanyt, sem a működtetett gazdaságot, de a tárgyi és térbeli összerendelést igen: a mező- és erdőgazdasági hasznosítású földek összességét jelenti. A magyar földjogi szabályozás elmúlt 73 éve szinte kizárólag a tárgyi jellegre, és szinte elhanyagolhatóan a térbeli meghatározottságra szorítkozik. Ezért nem érinti és nem is szabályozza a forgalomban az elidegenítő, földhasználatot alapító szerződő felet.

A birtoktestképzés célja mindig a mezőgazdasági termelő termelési képességének javítására koncentrál, és nem pusztán a földtulajdonosra. A birtoktest képzése agronómiai, üzemgazdasági értelemben feltételezi a mezőgazdasági termelőt mint gazdálkodót, aki/amely térben egy vagy több üzemi gócponthoz mint termelési

központhoz meghatározott térbeli közelségben elhelyezkedő termőhelyeket halmoz fel. A birtoktest közérdekű agrárpolitikai céljai mindenekelőtt:

- egyfelől üzemi szintű művelési és szállítási költségei csökkentésére,
- másfelől a szomszédos földhasználókkal kialakuló szomszédjogi viták elkerülésére,
- harmadrészt a termesztett növények fajtaegyöntetűségének biztosítására és biztonságára,
- negyedrészt a földtőke értékének növelésére

irányulnak.

A birtoktag más szempontú, jóval szűkebb fogalom, sokkal inkább az egymáshoz térbelileg közel fekvő és adott azonos jogosulti kör tulajdonában álló mező- és erdőgazdasági hasznosítású földrészletek összességét jelenti. Klasszikus formája az adott tulajdonos/tulajdonostársak tulajdonában álló, egymással közvetlenül határosan fekvő mező- és erdőgazdasági hasznosítású földrészletek egynemű dologösszessége.

Ehhez képest egészen megengedő az egy településen belül szórtan elhelyezkedő földrészletek összességét is birtoktagként értelmező szabályozási fogalom, mint például az elmúlt 30 év földjogi szabályozása alapjául szolgáló birtokösszevonási földcserék jogi értelmezési tartományát képező jogalkotói modell.

A szerző számára ez utóbbi logikai konstrukció semmilyen alanyi, tárgyi, tartalmi, agrártevékenységi szempontú birtoktagképző értelmezésnek nem felel meg, de birtokösszevonási tartalma sincs. E tartalmában megfoghatatlan és értelmezhetetlen földjogi szabályozási kiindulási pont mégis oly népszerű lett, hogy szinte magától értetődővé vált az 1994. évi LV. törvényben, majd a most hatályos 2013. évi CXXII. törvényben és a 2013. évi CCXII. törvényben.

Az említett földtörvények közös szabályozási célja alapján érthetőnek is tűnik e ködbevesző szabályozási logika, mert az említett földtörvények tulajdonjog-, illetőleg földhasználatijog-forgalmi célzatúak, és csak kiegészítő jelleggel, szerzési korlátok alóli mentesség, hatósági engedélyezési szempont, enyhébb szerzési korlátozások megadása végett térnek ki birtokösszevonási szempontokra.

Ennek első, egyben illusztratív példájaként említem az 1945. évi VI. törvénycikk végrehajtási rendeletei közül – értelmezését tekintve földosztási szempontú – birtokegység jogi fogalmát. A 600/1945. M.E. számú rendeletet a birtokegység jogi fogalma alatt a gazdálkodó család saját munkájával megművelhető földbirtoknagyságot[1]

[1] 600/1945 M.E. rendelet 33. §: „Egy igényjogosultnak juttatott föld csak akkora lehet, amelyet egy földművelő család a maga erejével meg tud művelni."

határozott meg, egy földtömegjuttatásra jogosult számára adható szerzési és birtokmaximumként, művelési ágak szerinti csoportosításban az alábbiak szerint:

- a szántóföld és a rét (művelési ágú földek) együttvéve a 15 kataszteri holdat,
- a kert és a szőlő (művelési ágú földek) együttvéve a 3 kataszteri holdat nem haladhatja meg.

A kedvezményes birtokegységnagyságot,[2] a kedvezményezettnek juttatható szántóföld és rét mennyiségét maximum 25 kataszteri holdban, a kert és a szőlőföldek nagyságát 5 kataszteri holdban rögzítette.

Előbbi földbirtokmaximumok szerzési és birtokmaximumokként nyertek meghatározást.

A szabályozás láthatóan nem terjedt ki az egyes földrészletek fekvésére, egymáshoz közelségére, megművelésük eszközeire, feltételeire sem, sokkal inkább egy gazdálkodó család tulajdonában lévő földtömegméretre. Szűkebben vett birtoktagképzési szempontot nem mutatott fel. A későbbi 73 év földjogi szabályozása hű maradt ehhez a kicsit köldöknéző szempontú szabályozási logikához.

A birtoktest-, illetőleg birtoktag-létesítés helyett a birtokösszevonás fogalmának alkalmazása és sokszínű jogértelmezése különböző szerzési jogcímekhez kötötten

Leírásunkat és elemzésünket a tartalmi keretekre tekintettel két földtörvény: az 1994. évi LV. tv. (Tftv.), valamint a 2013. évi CXXII. tv. (Fftv.) és végrehajtási törvénye, a 2013. évi CCXII. tv. (Fétv.) alapján végezzük el.

Az 1994. évi LV. tv. jogcímhez kötött, forgalmi szempontú földbirtok-összevonási szabályozása

A szabályozást csak akkor értelmezhetjük, ha az általa egyébként nem adott értelmező rendelkezés hiányában próbáljuk meg értelmezni a birtokot. A termőföldtörvény szabályozási modelljében ez nem más, mint az ingatlan-nyilvántartásban adott tulajdoni lapon nyilvántartott és a földmérési térképen elkülönítetten ábrázolt, jogilag önálló olyan földparcella, amely adott település külterületén fekszik, és mező- és erdőgazdasági

[2] 600/1945 M.E. rendelet 36. § 1. pontjában felsoroltak juttatásra jogosult személyek számára.

hasznosítása, illetőleg arra alkalmassága miatt szántó, rét, legelő, szőlő, gyümölcsös, kert, nádas, erdő (halastó) művelési ágban nyilvántartott. Egy termőföldbirtok azonos egy mező- és erdőgazdasági hasznosítási célú földparcellával. Ha ezek egymáshoz képest a település külterületén szórtan, nem egymás mellett, szétszórtan, a szélrózsa minden irányában helyezkednek el, akkor ezen önálló birtokokat össze lehet vonni: művelési szempontból egymáshoz közelebbi fekvésű földrészletekké alakítani. Ebből lesz az egyes földparcellákból álló birtokok térbeli összevonása földcserékkel.

A termőföldtörvényként ismert jogszabály a birtokösszevonást tehát alanyi oldalról adott földtulajdonos személyéhez, annak adott településen, azon belül a rezidenciális beépítési célon kívül eső külterületen fekvő, a települési földhasználati rend szerint mező- és erdőgazdasági hasznosítási rendeltetésű és ilyenként rögzített művelési ágakban nyilvántartott úgynevezett termőföldjeihez kötötte. A szabályozás nem tűzött ki birtoktagképző szempontot. Annál inkább az azt végrehajtó és értelmező bírói jogalkalmazás.

Az úgynevezett termőföldtörvényi szabályozás másik különlegessége, hogy a földbirtok-összevonást kizárólag a földcserére mint alakító módozatra szűkítette le. Arra nem adott választ a jogalkotó, hogy miért csak a már meglévő és szétszórt földparcellákból mint szórt birtokokból lehet birtokösszevonást csinálni. Miért nem lehet ezt azonnal más földtulajdon-átruházási módon, például adásvétellel vagy ajándékozással elérni, megtenni? Arról nem is beszélve, hogy egy birtokból nem lehet több birtok térbeli közelítésével birtokösszevonást elérni.

Az úgynevezett termőföldtörvény legérettebb szabályozási formája a 2008. évi módosításokkal egészen 2013. május 1-ig hatályban lévő 1994. évi LV. tv. (Tftv.) volt.[3] A rendkívül szegényes fogalomképző logikán alapuló Tftv. rendelkezései alapján nagyon eltérő birtokösszevonási, birtoktagképző szerzési jogi fogalomértelmezések alakultak ki.

A birtokösszevonási célú önkéntes földcsere és abban a birtokösszevonási cél jogszabályon alapuló közvetett értelmezése

A Tftv. alapján a birtokösszevonási célú önkéntes földcsere célja: külterületi termőföldek összevonásával birtoktaggá történő egyesítés. Az egy birtoktagban való egyesítés nem feltétlen törvényes feltétel, de szükséges, hogy egységes birtoktagok jöjjenek létre, akár több is.

[3] Tftv. 27–35. § a birtokösszevonási célú földcseréről.

A birtoktag meg nem határozott jogi fogalom, a részletes szabályozás alapján nem jelent többet, mint egy település közigazgatási határán belül, külterületen térben egymáshoz közelítő földrészleteket. Nem birtoktag az, ha az egyes mező- és erdőgazdasági hasznosítású földek ugyan közelebb kerülnek egymáshoz, akár közvetlenül határosak is, de eltérő településeken vannak, vagy azokat a bel-, illetőleg külterületi határvonal választja el. Ekkor olyanok, mintha továbbra is egymástól távoliak, szétszórtak maradnának. A birtoktaghoz nem feltétlen követelmény, hogy a földparcellák közvetlenül szomszédosokká váljanak, pedig a birtoktaggá egyesítés valójában ezt jelentené kisebb területű földek esetén. Nagyobb táblák egymás közvetlen közelébe hozása már jelentheti a birtoktaggá egyesítést is.

Birtoktagképzés helyett a birtokösszevonás a jogalkotói cél,[4] amelynek a Tftv. egyetlen jogi típusát, a földtulajdonosok által kötött földcsereszerződéseket szabályozza, ahhoz kapcsol jogalkotói, ingatlanügyi hatósági szervezési és nyilvántartási közreműködést, pénzügyi kedvezményeket, mint például az illetékmentesség.[5] Az állami hatósági közreműködés földtulajdonosi kérelemre történik, az ingatlanügyi hatóság szervezi a földtulajdonosi nyilatkozatok, ajánlatok közvetítését a felek között, a földcsereajánlatok értékelését, a birtokösszevonást mint eredményértékelést és jogi minősítést, az ingatlan-nyilvántartási térkép munkarészeinek elkészítését, a birtokba adást, az ingatlan-nyilvántartási bejegyzést.

A birtokösszevonásnak a bírósági jogalkalmazásban birtoktagképző funkciókkal való felruházása

A Kúria jogelődje, a Legfelsőbb Bíróság Közigazgatási Kollégiumának Budapesten, 2004. december 6-án kelt véleménye[6] szerint „a birtok-összevonási célú önkéntes földcserének alapvető kritériuma, hogy a cserepartnerek egyike legalább két földrészlet tulajdonosa legyen, és a csere eredményeként ezek a földterületek birtoktaggá válva közelebb kerüljenek egymáshoz, illetőleg legalább a megközelítésük, megművelésük

[4] A Tftv.-nek volt ugyan egy utaló szabálya az általános birtokrendezésre, de azt nem hajtották végre. Tftv. 26. § (1): „A tulajdonosok széttagolt külterületi termőföldjeinek összevonásával, a természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési feltételek, kedvezőbb üzemi méretek, az együttesen művelhető családi birtokok kialakítása céljából a település területére vagy annak természetes határokkal elkülöníthető egy részére kiterjedő birtokrendezési eljárást kell lefolytatni. Az általános birtokrendezési eljárásra a külön törvény rendelkezései az irányadók."

[5] Mentes a visszterhes vagyonátruházási illeték alól a birtokösszevonási célú önkéntes földcsere keretében létrejött megállapodáson alapuló termőföldtulajdon szerzése [1990. évi CXIII. tv. 26. § (1) n. pont].

[6] *Bírósági Határozatok* 2005.

körülményei kedvezőbbé váljanak. A birtokösszevonás nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tulajdonos földjei közvetlenül egymás mellé kerüljenek."

A fenti teleologikus jellegű bírósági jogértelmezés kifejezetten jogalkalmazói jogalkotásnak tekinthető, amely jogállamban nehezen kezelhető jogi feszültségviszonyt hoz létre a tételes jog és az attól észszerűségi célokból kiterjesztő jogértelmezésen alapuló bírósági jogalkalmazás között. A bírósági jogalkalmazásnak a Tftv.-hez képest fogalmi önellentmondása az, hogy a Tftv. nem ismeri a birtoktag jogi fogalmát, ahelyett a birtokok azonosak a földrészletekkel mint jogilag önálló ingatlanokkal, amelyeket térben és tulajdoni viszonylatban összevonnak azok tulajdonosai. A bírói jogértelmezésben értékelési pontként választott birtoktag nem értelmezhető a tételes jogban Tftv.-ben.

A birtoktagképző jogalkotás a földtörvényen kívül a mezőgazdasági termelői jövedelemtámogatások rendszerében

A természetes személy mezőgazdasági birtokösszevonási célú termőföldvásárlása támogatásáról szóló 99/2007. (IX. 19.) FVM rendelet 3. § (2) bekezdésében nagyon pontos minősítését adja a birtoktagképzés jogi fogalmának, igaz, kizárólag jövedelemtámogatási szempontból. Ennek alapján a támogatás feltétele, „hogy az ügyfél tulajdonában álló legalább a (3) bekezdés a) pontjában meghatározott nagyságú termőföld és a támogatás alapját képező, vásárolt termőföld – a település közigazgatási határától függetlenül – egymással szomszédos legyen". Szomszédos termőföldeknek minősülnek azok a földrészletek is, amelyeket önálló helyrajzi szám alatt nyilvántartott út (árok, csatorna) választ el.

A birtokösszevonási cél megvalósulásának feltételei:

- a vásárló mezőgazdasági termelő rendelkezzen mezőgazdasági szakirányú képzettséggel vagy mezőgazdasági vállalkozó (OKJ 32 6201 02), ezüstkalászos gazda (OKJ 21 6201 01), aranykalászos gazda (OKJ 32 6201 01) szakképesítés megléte esetén a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal által igazoltan legalább 5 éves mezőgazdasági szakmai gyakorlattal;
- a termelői jövedelemtámogatási célú nyilvántartási rendszerben regisztrált mezőgazdasági termelő mint ügyfél a termőföldet vagy az osztatlan közös tulajdonban álló termőföldben a tulajdoni hányadot adásvétel jogcímén szerezze meg;
- a mezőgazdasági termelő tulajdonában álló termőföld és a vásárolt termőföld egymással szomszédos legyen;
- a mezőgazdasági termelő a vásárlás időpontjában legalább 1 éve rendelkezzen legalább 5000 m^2 területnagyságú szőlő, gyümölcsös művelési ágú földrészlet vagy legalább 1 ha területnagyságú egyéb művelési ágú földrészlet tulajdonjogával;

- az adásvételi szerződében kötelezettséget vállal a Helyes Gazdálkodási Gyakorlat előírásainak betartása;
- a gazdasága megfelel a gazdaságilag életképes üzem kritériumainak;
- a vásárló termőföldtulajdona meghaladja a támogatás alapját képező, vásárlással megszerzett termőfölddel együtt a 210 aranykoronát, szőlő és gyümölcsös művelési ágú termőföld esetében a 2 ha-t;
- a vásárló kötelezettséget vállal arra, hogy a támogatás alapját képező termőföldet a támogatás folyósításától számított 5 éven belül nem idegeníti el, más célra nem hasznosítja, és a művelési ágának megfelelő tényleges mezőgazdasági műveléssel hasznosítja.

A beépítési célra szűkített mezőgazdasági birtoktest jogi fogalma

A 253/1997. Korm. rendelet (OTÉK) 29. § (5) bekezdése alapján a települések mezőgazdasági hasznosítási célú területein egymással közvetlenül határos több önálló földparcellából mint telekből mezőgazdasági birtoktest alakítható ki. A több földparcellából az a földrészlet minősül birtokközpontnak, ahol az összes földparcellára megengedett beépítés megvalósul. Ebben az esetben a birtokközpont beépítettségének meghatározásakor beszámított telkeken épületet elhelyezni nem lehet. A birtokközpont telkén a beépítettség a 45%-ot nem haladhatja meg.

A hatályos jog birtoktest-, illetőleg birtokösszevonási szabályozása

A hatályos jogi szabályozás tartalmi tekintetben teljesen követi a korábbi jogi szabályozást. A szabályozás mozaikszerű és egymással nincs szinergiára törekvés, eltérő célok mentén az eltérő jogi fogalomalkotás eltérő eszközökkel történik.

A 2013. évi CXXII. tv. és a 2013. évi CCXII. tv. birtokösszevonási szabályozása

A 2013. évi CXXII. tv. és a 2013. évi CCXII. tv. a birtokösszevonást kizárólag birtokösszevonási célú földcserére értelmezi, és annak tartalmát a korábbi Tftv. szerinti

tartalommal határozza meg. A szabályozás jogértelmezési ellentmondása, hogy fikciós vélelemként a birtokösszevonási célt akkor is megvalósulni látja, ha a csere jogcímén szerzett földtulajdonjog földrészleteken belüli résztulajdoni hányad esetén is fennáll. Ezt a rugalmas és egyes esetekre észszerű jogértelmezést azonban általános érvénnyel adták ki, és alapvetően hozzájárul ahhoz, hogy visszaélésszerű földcsereszerződések jöjjenek létre. Ennek korlátját a hatósági engedélyezés és felügyelet és az agrárkamarai birtokpolitikai értékelés jelenti jelenleg.

A birtoktag keletkezésének nem elengedhetetlen feltétele, hogy az egy-egy tulajdonos szórtan elhelyezkedő földrészletei egymással közvetlenül határossá váljanak, de az sem, hogy a földrészletek közelebb kerüljenek egymáshoz, elég, ha azok egy településre kerülnek.

A földcsere azért kedvelt tulajdonjog-átruházási forma, mert a Fétv. 10. §-a alapján a 2014. május 1-jén tulajdonban lévő föld tulajdonjogának csere jogcímén történő átruházásával megszerzett föld területnagyságával a földtulajdonszerzési maximum túlléphető. A mennyiségi korlátok túllépését lehetővé tevő Fétv.-beli szabályozás szerint a 2014. május 1-jén meglévő föld területnagyságával azonos mértékű föld tulajdonjoga szerezhető meg földcsere jogcímén, és ez az a földtulajdonjog-mérték, amellyel az Fftv. 10. §-ában, valamint 16. § (1) bekezdésében meghatározott földszerzési maximum is túlléphető.

A Fétv. nem követeli meg a birtokösszevonási minősítéshez, hogy a szerződésbe bevont földrészleteken fennálló tulajdoni hányadok kölcsönös átruházásakor:

- minden, a cserébe bevont földrészleten teljes mértékben megszűnjön a közös tulajdon (mindegyik cserepartner 1/1 illetőségű tulajdonossá váljon); vagy
- legalább egy cserélő fél tulajdonába kerülő földeken szűnjön meg teljes mértékben a közös tulajdon; vagy
- minden cserepartnernek a tulajdonába kerülő földrészletek legalább egyikén teljes mértékben megszűnjön a közös tulajdon; vagy
- legalább egy földrészleten belül teljes mértékben megszűnjön a közös tulajdon.

Az pedig, hogy a csere tárgyát képező egyes földrészletek az azokat megszerző cserepartnereknek a már tulajdonukban álló földrészlettel azonos településen fekszenek-e, vagy lakóhelyük, illetőleg mezőgazdasági üzemközpontjuk legalább 3 éve azon a településen van-e, amelynek közigazgatási határa a csere tárgyát képező földek fekvése szerinti település közigazgatási határától közúton vagy közforgalom elől el nem zárt magánúton legfeljebb 20 km távolságra van, nem tudni miért valósít meg birtokösszevonást. A szabályozás változatlansága okán a birtokösszevonás bírósági jogértelmezése sem változott.

A birtoktagképző jogalkotás a földtörvényen kívül a mezőgazdasági termelői jövedelemtámogatások rendszerében

Továbbra is hatályos a természetes személy mezőgazdasági birtokösszevonási célú termőföldvásárlása támogatásáról szóló 99/2007. (IX. 19.) FVM rendeleten alapuló szabályozás és abban a birtokösszevonási cél megvalósulásának korábbi feltételei.

Az OTÉK mezőgazdasági területekbe eső földparcellákra szűkített, beépítési célra értelmezett mezőgazdasági birtoktest jogi fogalma

Az OTÉK fogalommeghatározása nem vonatkozik az erdőgazdasági hasznosítású földrészletekre. Ott nem is szükséges ilyen birtokegység kialakítása, mert az erdőrészlet jogi fogalma pontosan megfelel az erdészeti szakmai, ökológiai, üzemgazdasági és jogi fogalom egységének.

A mezőgazdasági birtokközpont körül kialakuló birtoktest

Az 1997. évi LXXVIII. törvény (a továbbiakban: Étv.) és az OTÉK 1. sz. melléklete 87. pontja igen érdekesen írja újra a mezőgazdasági birtoktest jogi fogalmát. Ez a fogalommeghatározás rokon vonásokat is mutat az Fftv. mezőgazdaságiüzem-fogalmával. A *mezőgazdasági birtoktest eszerint:* a mezőgazdasági birtokközponthoz tartozó – a közigazgatási egységtől függetlenül – és attól legfeljebb 20 km-es távolságon belüli, az ingatlan-nyilvántartásban önálló helyrajzi számon bejegyzett termőföldterületek és az azokon lévő épületek által elfoglalt kivett területek összessége. A több földparcellából az a földrészlet minősül bitokközpontnak, ahol az összes földparcellára megengedett beépítés megvalósul.

A birtoktest és annak központja építésügyi hatósági engedély alapján alakul ki, és az ingatlan-nyilvántartás tartja nyilván.

A birtokközpont kialakítására vonatkozó építési engedély tartalmazza a központhoz tartozó összes földrészletre vonatkozóan azt a tényt, hogy az mely birtokközponthoz tartozik. A birtokközponthoz tartozó földekre a mezőgazdasági hasznosítást jogszabályon alapuló építési tilalom, korlátozás jelenti, amely az ingatlan-nyilvántartásban az építésügyi hatóság határozata és megkeresése alapján minden földrészletre bejegyzést nyer, amely a birtokközponthoz tartozik.

A tanya mint mezőgazdasági birtoktestet képző birtokközpont

Az OTÉK 29. § (10) bekezdésének szabálya alapján a tanya is válhatna a birtokösszevonáson alapuló birtoktagképzés jogi feltételévé mint birtokközpont, mivel az a települések mezőgazdasági területén fekvő – 1500–10 ezer m^2 nagyságú – olyan földrészlet, amelyhez a föld mellett növénytermesztés és állattenyésztés, továbbá az ezekkel kapcsolatos termékfeldolgozás és terméktárolás célját szolgáló lakó- és gazdasági épület, illetve ilyen épületcsoport is tartozik. A tanyán a mezőgazdasági termelés céljára létesített gazdasági épület vagy épületcsoport mellett lakóépület is elhelyezhető.

Összegzés

A bemutatott és elemzett szabályozások közös jellemzője a normák tartalmi esetlegessége, mozaikossága, észszerű keretek között jogi, közgazdasági elhatárolásra alkalmatlansága. A jogalkotásra vonatkozó javaslat ezért a mezőgazdasági birtoktest, birtoktag, birtokközpont komplex, agronómiai, üzemgazdasági jegyeken alapuló egységes jogi meghatározására irányul. A jogi fogalmak elősegítenék az értékelési jogi helyzetek egyértelműségét mind az élők közötti, mind a halál (jogi személyeknél szervezeti jogutódlás) esetére szolgáló forgalmi helyzetekben. Sok lehetséges szabályozási megközelítés van, ezek egységesíthetők. Jól felhasználhatók az OTÉK és a 2007. évi XVII. törvény végrehajtásával összefüggő jogszabályok. Az integrált szabályozás csak a mezőgazdasági hasznosítású földekre terjedjen ki a birtoktag meghatározásánál! Az erdőknél az erdőrészlet fogalma megmaradjon! Feltétlenül kerülendő a jelenlegi, az eltérő szabályozási célokhoz igazodó új és új fogalmakat kreálni ugyanarra a szabályozási tárgyra. Ennek mentén dönteni kell az üzemközpont, a gazdaság központja megnevezés sorsáról is. Az egységes fogalmi rendszer a szinergiahatásokon túl biztos értékelési alapot képezhet a jogalkalmazás és a jogalkotás számára is.

Felhasznált irodalom

1990. évi CXIII. tv.
1994. évi LV. tv. (Tftv.).
1997. évi LXXVIII. törvény (Étv.).
2007. évi XVII. törvény.
2013. évi CXXII. tv. (Fftv.).
2013. évi CCXII. tv. (Fétv.).
253/1997. Korm. rendelet (OTÉK).
600/1945 M.E. rendelet.
99/2007. (IX. 19.) FVM rendelet.
Bírósági Határozatok (2005), (3–4).

Kecskés László

A skót jog gyökerei

Az Ünnepelttel, Halmai Péter akadémikussal hosszú ideje közös érdeklődési területünk a gazdaság és a jog széles értelemben vett nemzetközi összefüggésrendszere. Így érthető módon a nemzetközi integráció is. A brexit óta Skócia előtt számos kihívás tornyosul. Az esetleges önállósodás közjogi vetületei és az európai integráció valamilyen szintű megőrzésének praktikuma számos kérdést vet fel. Ezért gondolok arra, hogy Halmai professzorral skót vonatkozású kutatási témákban is összeérhetnek még a gondolataink. Szokásomhoz híven messziről indulva a skót jogfejlődés gyökereit hozom ezúttal szóba, és ezzel kívánok az Ünnepeltnek boldogságot és egészséget termékeny, sikeres kutatásaihoz a jövőben is.

Skócia jogrendszerét (*Scots law,* másként *Scottish common law*) két különleges vonása teszi egyedivé. Az egyik jellemző jogtörténetének kontinuus, folyamatos és töréseket, fordulatokat nélkülöző volta,[1] még akkor is, ha az egyik legjelentősebb skót jogtörténész, Cooper – napjainkra már általánosan nem osztott – véleménye ennek az ellenkezője volt, szerinte ugyanis a skót jogfejlődés nélkülözte a valódi kontinuitást.[2] A folytonosság jellemzője az angol joghoz teszi hasonlatossá azzal az eltéréssel, hogy Skóciának „nem volt Hódító Vilmosa", így a kelta múlt hosszabb átmeneti periódusban fordult át a skót–normann feudalizmusba. A másik különös karakter a kontinentális-római hagyomány és a *common law* hagyománya közötti tranzitív jelleg, vagyis az, hogy a *Scots law* a valamelyik jogi tradíció melletti végleges elkötelezettség igénye nélkül volt képes önálló fejlődési ívet bejárni, a kontinentális és az angolszász rendszer között félúton, hol az egyikhez, hol a másikhoz tartozónak látszva[3] – ezért az úgynevezett *mixed jurisdiction*.[4]

Az egyéni jellemzőkkel rendelkező skóciai jog a 12–13. században jelent meg. Természetes volt ebben az időben, hogy olyan szabályok váljanak „jogiakká", amelyeket a délebbre eső angol területeken már kipróbáltak, alkalmaztak. Arra már volt esély,

[1] Lásd Benke–Kecskés 2006: 208. Jelen köszöntő írás anyagának alapja Kecskés 2012: 335–345.
[2] Lásd Cooper 1991: 70.
[3] Lásd Sellar 1991: 29.
[4] Lásd Hamza 2002: 190.

https://doi.org/10.36250/01181_70

hogy a helyi szokásjogok, a kánonjog és a római jog rétegei fölé kerekedve az ilyen szabályokat alkalmazzák. Az angol jogot azonban nem szolgamódon másolták át. Az angol jog átvétele során már az említett korai időkben is megnyilvánult a skót szellem és a skót gondolkodás. Az angol jog skóciai átvétele kritikusan, egyszerűsítően, adaptívan és racionalizáló módon történt.[5]

A skót jogfejlődésnek érdekes jellemzője kontinuitása ellenére a többszöri újrakezdés. A szakaszos fejlődés és a folytonos iránykeresés nem a skót jogászok hibája, hanem a történelmi sorsé. A Skóciát sújtó sorozatos problémák alakították ekként a történelmét. Skóciában a tényleges skót kormányzás sohasem volt elég erős ahhoz, hogy ténylegesen és eredeti módon alakítsa a skót jogrendszer fejlődését.[6] A skót jogra az egyéni megoldások nem voltak jellemzőek, mivel a jogalkotók inkább abban voltak bölcsek, hogy válogatni tudtak az általuk ismert külföldi jogi megoldások között, és így elkerülték azokat a hibákat, amelyeket más országok jogrendszerükben, jogéletükben elszenvedtek. Skócia két alkalommal is – a 13., majd a 17. században – lényegében külföldről átvett jogelvekből indította el saját jogrendszerének fejlődését. Az egyszerűség, a rugalmasság, az egyenesség és ezeknek az értékeknek a megőrzése volt a skót jogfejlődés legfőbb értéke.[7]

A 13. század végére a skót jog és az angol jog már észrevehetően különbözött egymástól, jóllehet közeli kapcsolatuknak számtalan jele volt. Ezt követően a skót történelem leglényegesebb osztóvonalával, a függetlenségi háborúval le is zárult a skót jogfejlődés kezdeti szakasza. A skót jog ezt követően hátat fordított az angol jognak, és inkább a római jog, illetve a kánonjog felé nyitott.[8] Ettől kezdve a skót joghallgatók már nem Oxfordban tanultak, hanem Bolognában, Pisában, Párizsban és Orléans-ban, később pedig Leydenben és Utrechtben.[9]

A 14. és 15. század politikai bonyodalmai és gazdasági problémái kedvezőtlenül érintették a skót jogfejlődést is. Már az is fontos eredményként értékelhető, hogy a skót jogászi szakma egyáltalán túlélte ezt a korszakot. A francia szövetség és a kontinentális befolyás hatására francia és holland civilisták közreműködésével a római jog hatása a skót jogra és a jogi gondolkodásra egyre erősödött.[10]

A nemzeti felsőbíróság, a Court of Session 1532. évi megalapításával a jogfejlődésnek szép perspektívái nyílottak. A 16. század és a 17. század elejének vallási

[5] Lásd Cooper 1991: 68.
[6] Lásd Benke–Kecskés 2006: 208.
[7] Lásd Cooper 1991: 70.
[8] Lásd Benke–Kecskés 2006: 208–209.
[9] Lásd Cooper 1991: 68.
[10] Lásd Cooper 1991: 68.

és politikai küzdelmei azonban a maguk békétlen légkörével megakadályozták azt, hogy hosszú távú jogi programok megvalósulhassanak. Jelentősebb fejlődés ebben az időben csak bizonyos jogterületeken volt megfigyelhető, így a földjog vagy az ingatlanjog körében, azonban itt sem szisztematikusan.[11]

A *Commonwealth* időszakában – ha csak ideiglenesen is – teljesen szünetelt a skót igazságszolgáltatás és jogélet. Ekkoriban néhány évre a Court of Session fölé helyezték Cromwell kinevezettjeit. Az „angol bírók" eltűntével azonban, a skót restaurációval az angol jogi hatás ismét megszűnt, és az önálló skót jogfejlődés alapjai ismét összeálltak.[12]

Ebben a helyzetben jött Stair. Az ő *Institutions…* című művének 1681. évi megjelenése jelzi tulajdonképpen a skót jog létrejöttét, amely keveréke a római jognak, a feudális jognak és az ősi szokásjognak. Rendszerezése, szisztematizálása pedig a természetjog és a Biblia alapján történt, és számtalan metafizikus elemmel van átszőve. Stairnek és művének a skót jogászok szinte misztikus jelentőséget tulajdonítanak. Stair minden idők egyik legnagyobb jogászának tekinthető.[13]

A 18. században a skót jog jelentős fejlődését hozta az állandósult római jogi befolyás és a földfoglalások, majd az újbóli földosztások következtében helyenként ismét jelentőssé váló feudális joganyag éles versengése.[14]

A két különböző jellegű joganyag közötti vibráló helyzetet konszolidálta Erskine *Institute* című művének posztumusz megjelenése 1773-ban. Erskine munkája nem volt Stair művéhez hasonlíthatóan eredeti. Az Erskine-féle *Institute* inkább leíró jellegű, egyfajta átfogó *restatement*-je, autentikus gyűjteménye a szerző korára idő közben sokat fejlődött joganyagnak.[15]

A skót jog harmadik fontos kútfeje a George Joseph Bell által írt *Commentaries and Principles* a 16. században. Ez a munka az időközben mind országon belül, mind nemzetközi viszonylatban egyre fontosabbá váló kereskedelmi jogi elemeknek is helyet biztosított.[16]

A skót jogrendszer összehasonlító jogi szempontból érdekes helyet foglal el.[17] Középutat jelent ugyanis a skót jogász számára induktív és empirikus angol–amerikai jog, valamint az alapvetően szisztematizáló és deduktív kontinentális (franko-germán)

[11] Lásd Cooper 1991: 69.
[12] Lásd Cooper 1991: 69.
[13] Lásd Cooper 1991: 69.
[14] Lásd Cooper 1991: 69.
[15] Lásd Cooper 1991: 69.
[16] Lásd Cooper 1991: 69.
[17] Lásd Benke–Kecskés 2006: 209.

jog között.[18] A skót jog fejlődése során korszakonként hol az egyik, hol a másik említett jogcsoporthoz tapadt.[19]

Jóllehet a skót jog számos gyökere mélyen visszanyúlik a történelembe, mégis alapvetően az az igazság, hogy modern értelemben a skót jog csak a 18. század végén jött létre, és létét Stair szintetizáló tehetségének köszönheti. Az alaposabb elemzések azonban természetesen bizonyos mértékig ki kell hogy terjedjenek a skót jogtörténet „prae-stairiánus" korszakára is.[20]

Skócia alkotmánytörténetének 1100 előtti forrásai igen hézagosak és nehezen értelmezhetők.[21] Ez a megállapítás a jog történeti forrásainak, illetve maguknak a jogforrásoknak a tekintetében kétszeresen is igaz, mindamellett, hogy noha a skót *common law* csak a 13. századra öltött kimutatható alakot, mégis, néhány összetevője a sokkal korábbi múltba vezethető vissza.[22]

A Nyugat-Európa úgynevezett „sötét korszakát" *(Dark Ages)* jelentő, a Nyugatrómai Birodalom bukását követő fél évezredben Skócia területén négy nép s egyszersmind négy államalakulat osztozott: a pikt *(Picts)* királyság, a skót *(Scots)* királyság (Dalriada), a brit *(Britons)* királyság (Strathclyde) és az angolszász *(Anglo-Saxon)* királyság (Northumbria) északi fele, amelyet az angolok *(Angles)* laktak.[23]

Érdekesség, hogy a pikteknél Európában akkorra már kivételesnek számító, nőági trónöröklési rendszer *(matrilineal succession)* működött, s így előbb kerültek trónra a király öccsei vagy ezek híján unokaöccsei, vagyis az anyai fiág, ennek hiányában pedig az anyai nőág férfi leszármazói, mint az uralkodó saját legidősebb fia. A britek joga leginkább a gael (úgynevezett „Q-kelta") nyelvcsaládon *(Goidelic languages)* belül

[18] Lásd Cooper 1991: 65–66.

[19] Lásd Cooper 1991: 65–89.

[20] Lásd Cooper 1991: 67.

[21] Ebben nagy szerepe van annak, hogy forrásaink egy része a 11–12. századi angol-normandiai krónikákra, gesztákra épül, ugyanakkor éppen ez segítette fennmaradásukat. Szép példája e legendáriumoknak – és egyszersmind a magyarság számára is jelentős – Skóciai Szent Margit legendája. Eszerint a 11. század elején két száműzött angolszász herceg, Edmund és Edward Szent István királyunknál talált menedéket. Edward feleségül vette az államalapító leányát, Ágotát, s frigyükből született három gyermek, köztük Margit. Az angol trón 1057-ben történt megürülése következtében hazahívták Edwardot, aki hamarosan meghalt, így Ágotának és gyermekeiknek menekülniük kellett, ekként jutottak el Skóciába, ahonnan már nem sikerült hazatérniük Magyarországra. Margit bátyja, Edward meghódolt Hódító Vilmosnak, tőle ezért uradalmat kapott, Krisztina kolostorba vonult, Margit pedig III. Malcolm skót király felesége lett. 1093-ban halt meg, s IV. Ince pápa avatta szentté 1251-ben. Margitot a skótok „népnemesítő és egyházfelvirágoztató" királynéjuknak tartják, s ma is nemzeti szentjükként tisztelik. Lásd Magyar 2005: 197–198; Benke–Kecskés 2006: 209.

[22] Lásd Sellar 1991: 31.

[23] Lásd Sellar 1991: 31.

a brit–kelta águhoz (ez pedig a „P-kelta") tartozó nyelvet beszélő walesi rokonaikéhoz *(Welsh)* tűnik hasonlónak,[24] amelynek történeti forrása a 10. századi dél-walesi király, „Jó" Howell (Hywel Dda; meghalt 950)[25] jogkönyve. Az angolok joga (nem az „angol jog"! – az előbbi ugyanis: *law of the Angles*) az angolszász jog (ez pedig nem a mai értelmű „angolszász" jog!) egyik változata, amelyet Æthelbert, Kent királya (580/590–616) kodifikáltatott.[26]

Az uralkodó hatást a korai skót királyságban azonban a gael nyelvű skótok fejtették ki. Minthogy a dalriadai dinasztia és a gael nyelvek őshona Írország (Éire vagy Eyre), és hogy a skót jogtörténeti források csekély számúak, viszont az íreknél számos maradt fenn, ezen okok teszik az ír jogot jog-összehasonlítási eszközzé a korai skót jog megismerésében. Ilyen forrásunk például a 7. században kompilált *Senchus fer n'Alban* azaz a *Skót népnyilvántartás (Skócia polgárkönyve),* vagyis az adóztatás és a katonai szolgálat végrehajtása végetti egyfajta *census,* amely Dalriada területét beosztotta, és katonai erejét felmérte, majd ennek megfelelően hűbéri szolgálatokat (például tengerészeti) vetett ki. A másik jogtörténeti forrás az úgynevezett *Cáin Adomnáin,* vagyis *Adomnán törvénye* 697-ből, amely voltaképpen egy kora középkori „genfi konvenció" a nők, a gyermekek és a nonkombattánsok védelméről, Szent Kolumba szigete (Iona) apátjának, a tervezetet elkészítő Adomnánnak a nevéből.[27]

Ezek és más, a 7–8. századig visszamenő jogforrástöredékek az ősi kelta társadalmakban működő jogrend izgalmas képét tárják elénk. A jogrend a születési státus és az azon alapuló méltóság *(the law concerns honour and status)* rendjén épült fel azzal, hogy ment volt a testi sértésekből keletkező családi vérbosszú *(blood feuds)* intézményétől. A házasság, a *fosterage* (vagyis: a hűbérúr, a *laird* saját gyermekét valamely adomány fejében hűbéreséhez vagy másik hűbérúrhoz küldi nevelkedés és tanulás céljával, a fogadó család részére ez megtiszteltetés, *honour* volt),[28] a hűbéressé tétel (*hostages,* „túszejtés"), a családi patronátus *(guarantors)* részletesen szabályozott intézményei érdemelnek kiemelést.[29]

A skót common law kialakulása a 12–13. századra tehető, arra az időre, amikor Skócia konszolidálódása végbement, és a skót nemzeti öntudat ébredezni kezdett. Négy olyan önálló jogrendszertípus is adott volt a korban, amelyre mint követendő vagy elutasítandó mintára támaszkodni lehetett: a római jog, a kánonjog, a feudális

[24] Lásd Benke–Kecskés 2006: 209–210.
[25] Ehhez lásd Jenkins 1986.
[26] Lásd Sellar 1991: 31.
[27] Lásd Sellar 1991: 31–32.
[28] Lásd Benke–Kecskés 2006: 210.
[29] Lásd Sellar 1991: 32.

jog és a kelta szokásjog. „Választható" volt tehát két világjog, valamint a nemzeti és a lokális jog is. Skócia az angol common law nemzeti mintáját választotta, amelynek kialakulása – csupán feltehetőleg, mivel ebbéli forrásaink igen hézagosak – ugyancsak az angol bírói jogfejlesztés példáján jöhetett létre.[30]

A kelta szokásjog sem törlődött ki a skót nép emlékezetéből, amint erről néhány, mutatóban fennmaradt jogintézmény árulkodik. Így például az élelmiszerekben behajtott hűbér *(payment of cain),* amely kéményenként egy baromfi adásában állott (innen a neve is: *cain fowl* vagy *reek hen*), s amely majdnem mindegyik feudális jogszabályban meglelhető,[31] és utolsó nyomát Skóciában a 19. századból, a Loch Lomond nyugati partján fekvő falucska, Luss ladyjének jószágkönyvében (aki a méreten aluli tojásadományt – *cain of eggs* – nem fogadta el) találjuk.[32]

Másik, és lényegesen jelentősebb intézménye a kelta jognak, az eredetileg a szokásjogot megmondó bíró, a *breitheamh,* aki egészen az intézmény 1773-ban történt eltörléséig a High Court of Justiciary mellett működött mint ítélethirdető, és döntően halálbüntetést kiszabó ítéleteket hirdetett ki (és esetenként hajtott is végre). Innen ered kései elnevezése is: *doomster.* A kifejezés az intézmény megszüntetését követően is fennmaradt, ugyanis az 1950-es évekig a gyilkossági bűnperekben a tanácsvezető bíró által kimondott halálos ítélet a következő szavakkal zárult: „which is pronounced for doom", azaz „halálra ítéli".[33]

Az összességében elhanyagolható kelta hatások mellett a skót common law fő forrásbázisa mind az igazságszolgáltatás szervezete és a perjog, mind pedig az anyagi magánjog területén szinte mindvégig, a jogtudományban pedig eleinte (például a 13–14. századi *Regiam Majestatem* esetében) az angol-normann (Anglo-Norman) jog volt, Skócia királyai ezt önkéntesen, maguk vettek át. Egyes elemei esetenként még az intézménynek jóval az angol jogból történő eltűnése után is alkalmazásban voltak, vagy éppen ellenkezőleg, az angol jogban maradtak fenn tovább, míg a skótban korán elhaltak. Végül voltak olyan jogintézmények is, amelyek mindkét jogrendszer arculatához mindvégig hozzátartoztak.[34]

Az első esetre jó példa a seriff *(sheriff)* és a *justiciary* intézménye. Az igazságszolgáltatás helyi szintje az angol mintának megfelelően a seriff volt. Skócia területi beosztása igazságszolgáltatási szempontból a seriffségek *(sheriffdoms)* szerint történt. Az ítélkezés fő motorjának Skóciában a seriff számított századokon át, míg a forrásnak

[30] Lásd Sellar 1991: 33.
[31] Lásd Benke–Kecskés 2006: 210.
[32] Lásd Donaldson 1985: 26; Sellar 1991: 34–35, 59.
[33] Lásd Sellar 1991: 34–35.
[34] Lásd Sellar 1991: 35–36.

számító angol jogban funkciója igen korán ceremoniálissá süllyedt. A másik hasonló sorsú intézmény a király legfőbb jogügyi tanácsadójáé *(justiciar),* aki mint a király nevében eljáró, széles ítélőhatalommal rendelkező bíró Angliában már a 13. században eltűnt, viszont Skóciában új néven (Lord Justice General) ugyan, de napjainkig fennmaradt mint a High Court of Justiciary elnökének – aki egyszersmind a skóciai bírók *doyen*je – megnevezése.[35]

Az előbbiekkel ellenkező sorsot szánt a jogtörténet Skóciában az angol jog egyik alapintézményének számító, s ott egészen a 19. századig alkalmazott, a római formulához hasonló funkciójú writekkel történő perlekedésnek. Ez a skót jogba is átkerült, azonban – s ez jól példázza a skót jog Janus-arcúságát – a *writ* latin megfelelőjeként – *breve* – *brieve* néven, és az a 15. századtól már csak extraordinárius, azaz kivételes perrendnek számított.[36]

A harmadik mód, ahogyan az angol jog a skót jogra hatott, az egyes recipiált jogintézmények végleges beépülése volt. A véglegességnek azonban nem más volt az oka, mint az, hogy ezek a jogintézmények a feudalizmusban gyökeredző jogrendszerek sarkalatos és kifejezetten a feudalizmus rendszerét kiszolgáló, aládúcoló, így például az öröklésre és a földre vonatkozó normák közül kerültek ki.[37]

I. Dávid király alatt (1124–1153) alakultak ki azok a földtulajdonlási szabályok, amelyek a korai feudalizmust ékesen reprezentálják. Így az, hogy minden földnek a király a tulajdonosa, rajta kívül mindenki más vazallus *(vassal)* vagy földbérlő *(tenant).* A legtiszteletreméltóbb királyi hűbéresek a katonai szolgálatot teljesítők közül kerültek ki. Esetükben tehát a hűbérbirtok úgynevezett *reddendó*ja, vagyis az a szolgáltatás, amelyre tekintettel a királytól vazallusai a földet birtokukba kapták, a katonáskodás volt. Innen jön a hűbérfajta elnevezése is: *ward-holding.* A király fenntartotta magának a jogot, hogy ellenszolgáltatás, *reddendo* nélkül – pontosabban jelképes értékű szolgáltatás mellett – is juttasson földet annak, akit azzal megtisztelni *(honor)* óhajtott. Ennek a fajtának a neve – utalással a „tiszta lapra" – *blench ferme* (*to blench:* „szemet hunyni a tények felett") volt. A hűbérbirtok tisztán skót válfaja az úgynevezett *feu ferme* volt, amelynek a reddendója évi kétszeri – pünkösdkori és Szent Márton-napi (november 11.) – pénzfizetés volt, s amely inkább – mint az nyilvánvaló – a földbérlettel rokon, így maradhatott meg a feudalizmus kimúlása után is.[38] A *feu ferme* ugyanis napjainkban is alapja a skóciai földbirtoklási rendnek.[39]

[35] Lásd Sellar 1991: 36.
[36] Lásd Sellar 1991: 36–37.
[37] Lásd Sellar 1991: 37.
[38] Lásd Benke–Kecskés 2006: 211.
[39] Lásd Sellar 1991: 37.

Olyannyira igaz ez, hogy elvben és nyomokban még ma is kimutatható az egykori vazallus-hűbérúr *(vassal-superior)* viszony, noha a hűbérből földbérleti díj lett. A földforgalmi viszonyokban fennálló, Anglia és Skócia közötti különbségeknek részint az az oka, hogy az angol jog I. Edward óta (1290) tiltotta az úgynevezett alvazallusság kialakítását, vagyis azt, hogy a királyi vazallus saját vazallusának juttat a maga hűbérbirtokaiból „alhűbérbe" *(subinfeudation).* A szubinfeudáció modellje mint a földforgalom jogi alapja – minden feudalisztikus jellegétől természetesen megfosztva – Skóciában még 700 évvel később, azaz napjainkban is él.[40]

Visszatérve az igazságszolgáltatás szervezeti kereteire, az igen hektikus képet mutat. Így a seriff és a *justiciar* mellett a királyi városokban a király nevében ítélkező városi bíróságok *(burgh courts)* működtek. A királyi igazságszolgáltatás kiváltságként a király hűbéreseire is átszállhatott. Az így kialakult, félkirályi *(semi-royal)* jellegű jurisdikció elnevezése a *franchise court*. Ezeket például egy-egy báró (*courts of barony* vagy *baron courts*) vagy egyházi hatalmasság *(court of regality)* működtette saját hűbérbirtokára vonatkozó illetékességgel, és a bírói tisztség jellegéből következően örökletes úton hagyományozódott. A világi bíráskodás tárgyalt helyi és központi szintű letéteményesei mellett a középkori Skóciában – mint az egész keresztény világban – virágzott az egyházi bíráskodás, nemcsak az említett allodiális címen, hanem az egyház hatalmánál fogva is.[41]

Az angol befolyás a jogtudomány területén is kimutatható. Így a középkor legjelentősebb skót jogi kompilációs műve a 13–14. század fordulóján keletkezhetett, címe a kezdőszavairól elnyert *Regiam Majestatem,* amelyre legnagyobb hatással Glanvill *De Legibus et Consuetudinibus Angliae* című nagy műve volt. A *Regiam Majestatem* keletkezési ideje, keletkezésének célja, illetve jogforrási jellege egyaránt vitatott. A 13. század második feléből való, az *utrumque ius* (vagyis a római és a kánonjog) tárgykörébe eső kompilációs munkákat is tartalmazott, így keletkezési idejével kapcsolatban a modern kutatás álláspontja az, hogy az valamikor 1250 és 1318 közé tehető. Nem állítható biztosan, hogy tisztán hivatalos, „udvari" kiadvány, de az sem, hogy magánkiadás, illetve szerzői mű lett volna. Noha a legjelentősebb skót jogtudósok rendre megkérdőjelezték a *Regiam Majestatem* jogforrási jellegét, komoly érv nem merült fel az ellen, hogy ne lett volna a *Scots law* valódi forrása jó 500 éven át, ugyanis még a 20. században is idézték a bíróságok (Lord Advocate v. University of Aberdeen and Budge-ügy; 1963).[42]

[40] Lásd Sellar 1991: 37–38.
[41] Lásd Sellar 1991: 38–39.
[42] Lásd Sellar 1991: 39, 60.

Az Orkney- és a Shetland-szigetek az angol hatások alól kivételnek számítanak, mivel nem a Skóciához hasonló feudális viszonyok uralkodtak jogrendjükben, hanem allodiálisak, másként – szemben a feudálissal – „udális" viszonyok, lévén a földterületek tulajdonosa nem az angol uralkodó volt. A szigetek ugyanis mint Margaret norvég–dán hercegnő hozománya az Egyesült Királyságra szálltak 1468/1469-ben, de rajtuk nem a *common law,* hanem Magnus király 13. századi törvénykönyve, a *Gulaþing* kódex érvényesült. Az allodiális rendszerből – vagyis abból, hogy földtulajdonossá válni csak egyéni lehetőség kérdése volt, nem pedig a főkegyúri jogé – következően az egész jogrend sajátos arculatot mutat. A magántulajdon lehetősége csak két esetben, a partvonal tekintetében és a lazachalászoknál volt eredetileg is megvonva, azonban az a helyzet, hogy a szigeteknek a korona felségjoga alá tartozása kétséges, napjainkban is érdekes kérdéseket vet fel például a tengerfenék vagy a föld méhének kincsei vonatkozásában.[43]

I. Edward angol király 1292-ben győzte le a skótokat, és ezáltal az angol korona ellenőrzését az egész szigetre kiterjesztette. Később a függetlenségi háború következményeként nyerték vissza szabadságukat. Ez a történelmi eseménysor tanította meg a skótokat arra, hogy csak akkor védhetik meg magukat az erős déli szomszéddal szemben, ha olyan államokkal kötnek szövetséget, amelyek ellenségesen viszonyulnak az angolokhoz. Így került a skót diplomácia érdeklődésének homlokterébe Franciaország. Több mint 200 évig a franciákkal kötött szövetség volt a skótok számára az angol agresszióval szembeni védelem sarokköve.[44]

A francia szövetségnek köszönhető, hogy Skócia nyitott volt a kontinentális Európa kultúrája előtt, és évszázadokon keresztül szoros kapcsolatban fejlődött a skót az európai jogtudománnyal. A 14–15. században a skót jogászok Orléans, Avignon és Louvain egyetemén tanultak, majd pedig – miután Skócia a kálvinizmus felé fordult – a holland egyetemek, Leyden, Utrecht és Groningen kaptak szerepet a skót jogászok képzésében. Skóciában – szemben Angliával – a római jog valódi recepciója végbemehetett. A skót jog „kozmopolita és nemzetközi" jelleget kapott.[45]

A középkori keresztény Európában általános volt az egyház kiterjedt ítélőhatalma, nem volt ez másként Skóciában sem. A 12. századtól kezdve a professzionális jogászpapokkal működő, kánonjogot alkalmazó egyházi bíróságok a világi bíróságokkal, vagyis a király bíróságaival *(king's courts)* párhuzamosan működtek. Az egyházi bírókat vagy a püspök nevezte ki, vagy eseti jelleggel, adott ügy elintézésére Róma

[43] Lásd Sellar 1991: 43.
[44] Lásd Zweigert–Kötz 1998: 209.
[45] Lásd Zweigert–Kötz 1998: 209.

küldte az ügy helyszínére.[46] Az alkalmazott jog nemcsak az egyházi ügyekre nézve tartotta fenn a maga érvényességét, hanem olyan világi természetű ügyeket is az egyházi joghatóság alá szubszumált a tipikusan az egyház elé tartozó családjog egyes kérdései mellett, mint a végintézkedések, a végrehajtás vagy az esküvel megerősített puszta, formátlan kötelezettségvállalások *(pacta nuda)* kikényszerítése.[47]

A kánonjogi hatások Skócia jogára hosszan tartóak és mélységesek *(longlasting and profound)* voltak még akkor is, amikor a pápaság fennhatóságát Skócia a reformáció hatására lerázta magáról.[48] Thomas Craig (1538–1608), a *Jus Feudale* című nagy hatású mű szerzője a következőket írta említett művében: „Skóciában annak dacára, hogy a pápai trón jármát magunkról leráztuk, a kánonjog tekintélye kitartónak mutatkozik: olyannyira, hogy amennyiben rendelkezései a római jogtól eltérnek [...] mi inkább a kánonit követjük."[49]

A kánonjog az úgynevezett „kézfogó vagy promptházasságokat" *(handfast marriage),* amikor is a házasulók egymás jelenlétében szabad akaratukból jelentik ki házassági szándékukat *(per verba de praesenti),* s ez az aktusuk érvényes házasságot keletkeztet minden egyéb formaság, így például pap jelenléte nélkül is, érvényesnek ismerte el, de szabálytalanként elítélte. A kánonjog erejét mutatja, hogy ez a reá alapított gyakorlat egészen 1939-ig, Skócia házassági törvényének *(Marriage Act)* hatálybalépéséig érvényesülhetett.[50]

A szerződési jogban is megmutatkozott a kánonjog ama hatása, hogy az esküvel megerősített puszta kötelezettségvállalások jogi kötőerőt és így állami kikényszeríthetőséget nyertek, noha azokat forma nem, hanem csupán a forgalmi tisztesség, a *bona fides (good faith)* elve hatja át – lévén szó akár visszterhes, akár ingyenes ügyletről. A legnagyobb skót jogtudós, lord Stair a következőket írta 1681-ben megjelent *Institutions...* című nagy művében: „Az ígéretek általánosan elfogadottan kötelező jellegűek, mivel a kánonjog elvetette a római jogban létezett, a megállapodás formátlanságára vonatkozó (de nudo pacto) kifogást."[51] („Promises now are commonly held obligatory, the canon law having taken off the exception of the civil law, de nudo pacto.")[52] Hozzátette, a skót jog sem igényel kifejezett alakszerűséget ahhoz, hogy a puszta ígéret teljesítendő szerződés legyen, mivel – „amennyiben a kánonjogot

[46] Lásd Benke–Kecskés 2006: 212.
[47] Lásd Sellar 1991: 39–40.
[48] Lásd Benke–Kecskés 2006: 212.
[49] Lásd Craig 1934; Sellar 1991: 41, 60.
[50] Lásd Craig 1934; Sellar 1991: 41.
[51] Lásd Benke–Kecskés 2006: 212.
[52] Lásd Stair 1981; Sellar 1991: 42, 61.

követjük [...] minden megállapodás keresetet támaszt"[53] („following rather the canon law [...] every paction produceth action").[54]

Lord Hailes 18. századi bíró szavai megfontolandóak (Maxwell v. Gordon; 1775): „[...] a kánonjog nem Skócia joga. Ellenben Skócia joga jócskán tartalmaz kánonjogi elemeket. Ez olyannyira bizonyos, hogy sok esetben anélkül alapítjuk ítéleteinket a kánonjogra, hogy egyáltalán tudatában lennénk."[55]

A skót világi jogászság professzionalizálódásának kései volta vezetett oda, hogy az egyháziak a világi ügyek elintézésébe is bekapcsolódhattak. Kiváló példa erre és a jurisdikció hektikus jellegére William Elphinstone (1431–1514), a *clavis regni,* vagyis a királyi pecsét őrzője *(Keeper of the Great Seal),* Aberdeen püspöke, aki egyszerre volt Glasgow úgynevezett officiálisa, vagyis a püspök által kinevezett egyházbíró, a King's Council lordja, a Parlament mellett működő, panaszokat felvevő és elbíráló úgynevezett *Lord Auditor of Causes and Complaints,* illetőleg az egyházkerületéhez tartozó hűbérbirtokain mint földesúr az említett *franchise court* bírája. Többek között Elphinstone-nak és a hozzá hasonlóknak köszönhető a skóciai igazságszolgáltatás csiszolatlan, zavaros rendszerének kitisztulása a 16. századra, amelyben a skót jogfejlődést leginkább meghatározó centrális bírói testület, a Court of Session kialakult, és amely testület lefelé csordogáló hatása révén az igazságszolgáltatás valamennyi szintje átadhatta alkalmazott jogát az önálló utat járó jogfejlődésnek.[56]

[53] Lásd Benke–Kecskés 2006: 212.
[54] Lásd Stair 1981; Sellar 1991: 42, 61.
[55] Lásd Sellar 1991: 42, 61.
[56] Lásd Sellar 1991: 42.

Felhasznált irodalom

Benke J. – Kecskés L. (2006): A skót jogfejlődés irányai. *Jogtudományi Közlöny,* 61(6), 208–220.
Cooper, Th. M. (1991): The Scottish Legal Tradition. In Meston, M. C. – Sellar, W. D. H. – Cooper, Th. M.: *The Scottish Legal Tradition.* Edinburgh: The Saltire Society.
Craig, Th. (1934): *Jus Feudale I–II.* Ford. J. A. Clyde. Edinburgh–London: Hodge.
Donaldson, G. (1985): *Sir William Fraser – The Man and His Work.* Edinburgh: The Edina Press.
Hamza G. (2002): *Az európai magánjog fejlődése.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Jenkins, D. (1986): *The Law of the Hywel Dda.* Llandysul: Gomer.
Kecskés L. (2012): *Polgári jogi fejlődés az angol és a skót jogban.* Budapest: HVG-ORAC.
Magyar Z. (2005): *Az Árpád-ház szentjei.* Budapest: Kairosz.
Sellar, W. D. H. (1991): A Historical Perspective. In Meston, M. C. – Sellar, W. D. H. – Cooper, Th. M.: *The Scottish Legal Tradition.* Edinburgh: The Saltire Society.
Stair [Dalrymple, J.] (1981): *Institutions of the Law of Scotland.* Edinburgh–Glasgow: The Stair Society.
Zweigert, K. – Kötz, H. (1998): *Introduction to Comparative Law.* Oxford: Oxford University Press.

Hámori Balázs

Az eladók és a vevők viselkedésének változásai az átalakuló piacokon

E tanulmányban a piaci tranzakciók főszereplőinek, az eladóknak és a vevőknek az IKT-forradalom körülményei közötti viselkedését vesszük górcső alá, amely szintén jelentős változáson megy át, hiszen a szereplőknek illeszkedniük kell a rapid módon változó környezethez. A világháló felértékeli a vevők/fogyasztók szerepét a tranzakciókban, kiemeli őket korábbi passzivitásukból. Ennek következtében fokozatosan áthelyeződik a hangsúly a kínálat oldaláról a keresletére: a kínálati „nyomás" helyett egyre inkább a keresletoldali „szívás" mozgatja a termékeket a disztribúciós csatornákban. Az infogazdasági környezetben a cégek akkor lehetnek sikeresek, ha a vevőt nem az arctalan tömeg részeként, hanem egyénként képesek kezelni, és kínálatukat gyorsan az igényeihez igazítani. Ennek leghatékonyabb formája a megrendelésre termelés. A vevői szuverenitás erősödése ellenére azonban ma sem a fogyasztók határozzák meg, hogy milyen technológiai fejlesztéseket végezzenek a termelők. Miközben a megrendelésre termelés elterjedésével a kínálat és a kereslet közötti automatikus egyezés egyfajta egyensúlyi gazdaság lehetőségét vetíti elénk, az alaposabb vizsgálódás nyomán arra juthatunk, hogy a piacgazdaság ugyanúgy többletgazdaság ma, mint az ipari korszakban volt. Csupán a kereslet és a kínálat közötti jelenbeli feszültségek és diszharmóniák tolódnak át a jövőbe: a fejlesztések területére.

A piaci szereplők viselkedésének változásai akkor rajzolódnak ki élesen, ha a termelők/eladók és a vevők/fogyasztók 40-50 évvel ezelőtti viselkedéséhez hasonlítjuk mostani magatartásukat.[1]

[1] A termelők/eladók magatartásának az átalakulása már 25-30 éve, tehát már az információs kor hajnalán megkezdődött, mostanra azonban a folyamat sokkal szélesebb kört érint, és sokkal mélyebben.

https://doi.org/10.36250/01181_71

A „kínálati nyomás" hatása az eladók és a vevők viszonyára az ipari korszakban

Az úgynevezett ipari társadalomban a sikeres tranzakciók érdekében a termelők/eladók a *termékekre* és a *szolgáltatásokra* összpontosították figyelmüket, tevékenységük középpontjában a *keresletteremtés* állt. A termelőknek az *eleve adott kínálathoz* kellett megkeresniük a potenciális keresletet, azaz oly módon „kinyomni" a termékeket a kereskedelmi csatornákba, hogy azokat az előzetesen már felkészített, megdolgozott vevők/fogyasztók kedvezően fogadják.

A tömegtermeléshez az indusztriális gazdaságban ki kellett alakítani a tömegfogyasztást: a rendszer logikájának megfelelően ki kellett termelni a „tömegfogyasztókat".

„A kékgallérosok társadalmában az embermilliók nagyjából azonos időpontban kelnek fel reggel, utaznak a munkahelyükre, hozzák működésbe gépeiket, miközben minden mozdulatuk szinkronban van egymással. Egy időben térnek haza, kapcsolják be a televíziót, rendszerint ugyanazt a televíziós műsort nézik, mint a szomszédjuk, és ugyanakkor hagyják abba a tévézést. Mintha életük folyását egy láthatatlan karmester vezényelné."[2]

E láthatatlan karmester pálcáját valójában *a tömegtermelés logikája* irányítja. A tömegfogyasztás megjelenése sem hozza azonban összhangba a keresletet a kínálattal. A kapitalizmus lényegétől elválaszthatatlan ugyanis, hogy a kapitalista gazdaság – Kornai János kifejezésével élve – *többletgazdaság.*[3] A kínálati túlsúlyból következik, hogy a termelőknek/eladóknak *törekedniük kell a vevők meghódítására,* és folyamatosan, a kapitalizmus minden korszakában és érettségi fokán erőfeszítéseket kell tenniük az áruk eladásának ösztönzésére, a vevők megnyerésére.

„Kellő készletek és ugrásra kész, könnyen mozgósítható kapacitástartalékok jelenléte teszi lehetővé, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban, és visszautasítsa azt, ami nem kedvére való [...] A termelő-szolgáltató minél jobban ki akarja használni a kapacitását, az eladó túl akar adni a készletein. A többlet jelenléte arra készteti őket, hogy a felhasználókhoz, a vevőkhöz igazodjanak [...] Másodsorban – és ez hozzátartozik a kép teljességéhez – az eladók igyekeznek aktívan befolyásolni a vevők ízlését. Sok igazság van abban, hogy az eladók hirdetéseikkel nemcsak tájékoztatják a vevőket [...] de megpróbálják manipulálni őket."[4]

E „természetes" törekvések azonban merőben eltérő módon érvényesülnek a kapitalizmus különböző gazdaságtörténeti korszakaiban. Az áruk/szolgáltatások

[2] Toffler 1984: 51.
[3] Kornai 2011.
[4] Kornai 2011: 147–148.

eladásának ösztönzése, a vevők tájékoztatása, befolyásolása, megdolgozása, manipulálása a piacgazdaságok termelőinek, kereskedőinek inherens magatartása. Viselkedésük adekvát formája és eszközei azonban az idők során jelentősen változnak. Az indusztriális kor tömegtermékeinek eladásakor a piaci történéseket nagyrészt a termelők és az eladók stratégiai részlegeiben tervezik meg, *a fogyasztók közvetlen befolyásolására törekedve* – a reklámokkal és a vevők megnyerését szolgáló akciókkal.

A tömegtermelésben ez nem is történhetne másként. A termelési gépezet ontja a szériatermékeket, a termelés többé-kevésbé adva van, a fogyasztást kell tehát hozzáigazítani. Ehhez a piacgazdaságban csakis a vásárlók meggyőzésén (vagy manipulálásán) keresztül vezet az út. Ezzel természetesen nem állítjuk azt, hogy a nagyjából a múlt század 80-as évtizedéig tartó ipari korszakban a termelés egyáltalán nem alkalmazkodott a fogyasztáshoz. A fogyasztók azonban többnyire *utólagosan* gyakorolhattak hatást a termelési gépezet működésére. Gyakran csak az eladhatatlan árukészletek felhalmozódásán keresztül befolyásolták érdemben a termelők döntéseit – nagy társadalmi költségek mellett. A *marketing* nem annyira a fogyasztói kívánságok megismerésére, mint inkább alakításukra, befolyásolásukra koncentrált. Általában egyszerűbb volt a fogyasztókat reklámmal megdolgozni, mint a gyártósorokat átállítani, netán új terméket piacra dobni.

Bár a termelők innovatív hajlamát Schumpeter óta a piacgazdaság immanens tulajdonságának tekintik,[5] mindazonáltal egyet lehet érteni a nemrég elhunyt történésszel, *Eric Hobsbawmmal:* „Gyakran indulnak ki abból a feltevésből, hogy a magánvállalkozások természetüknél fogva hajlamosak az innovációra, ez azonban nem így van. Hajlamuk a profitszerzésre van."[6] Ha a termelőknek/szolgáltatóknak az ipari rendszerben innoválniuk kell, hogy profitot érjenek el, akkor innoválnak. Ha azonban lehetőség nyílik arra, hogy magas profitot érjenek el kapcsolati tőkéjük működtetésével vagy oligopol struktúrák kiépítésével, akkor nem fektetnek be tőkét a bizonytalan kimenetelű innovációkba. Ha eladásaik növeléséhez nincs feltétlenül szükség arra, hogy elébe menjenek a piac igényeinek, akkor nem teszik ezt. Erre csak *erős versenynyomás mellett* hajlandók. Mint tudjuk azonban, az ipari korszak nagyvállalatai folyamatosan igyekeztek kibújni a versenynyomás alól.

Bár a tankönyvekben sok szó esik a *„fogyasztói szuverenitásról",* a lassan magunk mögött hagyott ipari kapitalizmusban ez erősen korlátozott. Az ipari rendszerben *a kereslet passzív, „irányításra" vár.* A termelők/eladók feladata a termékközpontú gazdaságban az általános felfogás szerint *a kereslet külső, a vállalatok oldaláról történő menedzselése.* A tradicionális piacokon a vállalatok tranzakcióhoz vezető

[5] Schumpeter 1911 [1980].

[6] Hobsbawm 1999: 18.

tevékenységének fő megnyilvánulási formája általában négy különálló, egymástól független elem: *a termékek megtervezése, az elosztási csatornák kiválasztása, az* árak *alakítása* és *a reklám*. Az egyik területen érzékelhető viselkedés koránt sincs automatikusan összhangban a másik területen tapasztalhatóval, illetve a fogyasztók valós szükségleteivel. A tömegtermelés és egyben a korszak filozófiáját *Henry Ford* fogalmazta meg a legfrappánsabban: „a fogyasztó bármilyen színű autót megkaphat, amilyent csak kíván, amennyiben az fekete."[7]

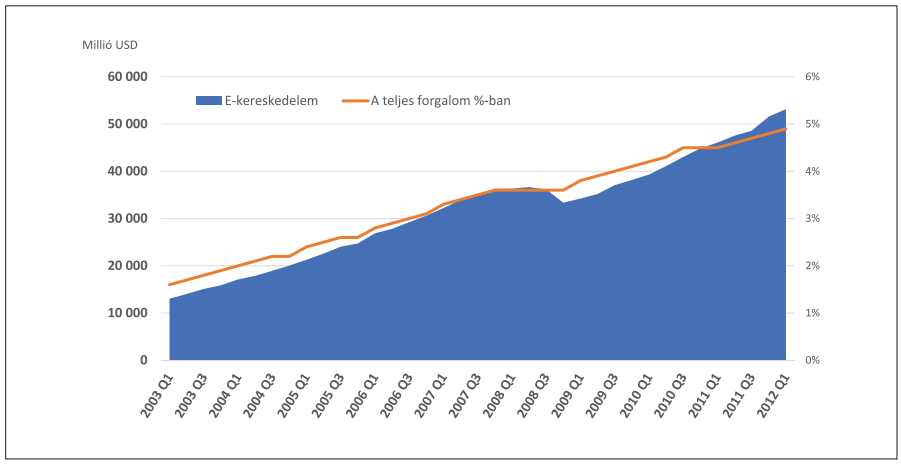
A piactér átalakulása

Ahogyan a globalizáció előrehaladt az elmúlt évtizedek során, a korábban a nemzeti vagy regionális piacokat monopolizáló nagyvállalatok pozíciói sem lehettek többé betonbiztosak. A verseny évről évre keményedett, egyre erőteljesebb ösztönzők kényszerítették a cégeket az eladással összefüggő vállalati tevékenységek összehangolására, továbbá *kooperációra a* külső *partnerekkel és a fogyasztókkal*. Ez korántsem egyszerű feladat. A tranzakciók a piacon a gazdasági élet mindennapos jelenségei, a tankönyvekben meglehetősen lecsupaszított aktusok.

„Közelebbről szemügyre véve azonban egy vevői vagy egy beszállítói kapcsolatot, meglepő képet kapunk. Egy *sokszereplős, sokfajta tevékenységet* – például adásvételt, szállítást, fizetést, tárgyalásokat – *magában foglaló, különböző nézeteket és érdekeket* ötvöző, *sokszor konfliktusokkal terhes, valamilyen múlttal rendelkező* és állandóan *változó cserekapcsolat képe bontakozik ki előttünk*. Ebben a kapcsolatban a partnerek, a beszállító és a vevő vállalat valamilyen mértékben kölcsönösen függenek egymástól, az egyikük viselkedése befolyásolja a másik lehetőségeit, és viszont."[8]

[7] A fordista szemlélet középpontjában a minél több, olcsóbb termék termelése és a lehető legalacsonyabb tranzakciós költségekkel járó tranzakciók lebonyolítása áll. „A vevő a király" ebben a korszakban igazából csak ideológia, az érdekes az, hogy a fogyasztó minél többször kövessen egyfajta, a cég számára kedvező, fogyasztói magatartást. A fogyasztó mint ember, mint személyiség, mint elkülönült gazdasági szereplő nem fontos. Sőt, túl bonyolult, következésképpen a manipulációja is meglehetősen költséges – kétséges eredménnyel. Mindazonáltal a tömegfogyasztás megteremtése a tömegtermeléshez mégsem értelmezhető a vevői igények teljes figyelmen kívül hagyásaként. Bár a tömegtermelést nem a fogyasztói igények kielégítése, hanem a termelés minél gazdaságosabb megszervezése hívta életre, feltételezi a (tömeg)fogyasztói igények minél pontosabb felmérését és szegmentálását, ez utóbbi pedig megfelelő mélységű (és esetenként igen költséges) *marketing-* és piackutatási tevékenységet. Erre hatalmas iparág épült az indusztriális kapitalizmus világában, különösen annak fejlettebb stádiumaiban. Így Ford mondása nyilvánvalóan szellemes túlzás, bár a lényeget jól kifejezi.

[8] Mandják–Szántó 2011: 5. (Kiemelés tőlem, H. B.).

1. ábra. *Az e-eladások az USA-ban 2000 I. negyedévétől 2012 I. negyedévéig, millió dollárban és a teljes kiskereskedelmi forgalom %-ában*
Forrás: US Department of Commerce 2012

A 80-as években az infokommunikációs eszközök, illetve rendszerek széles körű elérhetősége intenzívebbé tette és lényegesen megváltoztatta e kapcsolatokat... A 90-es évektől kezdve azután az IKT-forradalom kibontakozásával – *a korábbiaktól merőben eltérő – tranzakciós tér* kezd formálódni. A gazdasági folyamatok egy része (sokszor éppen a legfontosabb része: a vevők és az eladók találkozása) fokozatosan átterelődik a *kibertérbe.* A tranzakciók növekvő hányada függetlenedik a földrajzi helytől, egyfajta „hely nélküli térben" valósul meg. Igazán 1995-től beszélhetünk az e-kereskedelem megjelenéséről és térnyeréséről (először az USA-ban). A 2000-es évek eleje hozta az első nagy ugrást ezen a területen. Az e-piacok dinamikusan terjeszkednek, súlyuk a teljes piaci forgalmon belül nő. Ezt láthatjuk a 1. ábrán.

A 1. ábrán amerikai adatok alapján érzékelhettük az e-kereskedelem fejlődését. Az IKT-forradalom centrumában, az USA-ban indult el 1995-ben a piacok digitalizálódása, s ma is itt a legerősebbek az említett trendek. Miközben – mint az 1. ábráról leolvasható – 2003-ban alig haladta meg ez az arány az 1%-ot a teljes eladásokban, 2012-ben már közel 5% volt. Ez a trend folytatódott, és 2021-re ez az arány 19,1%-ra nőtt.[9]

[9] Young 2022: „[...] az e-kereskedelem jelenleg a teljes kiskereskedelmi forgalom 19,1%-át teszi ki, amely a 2020-as azonos online penetrációhoz képest stagnál, de a 2019-es 15,5%-hoz képest jelentősen emelkedett."

Érdemes azonban azt is figyelembe venni, hogy az e-kereskedelem viszonylag erősen koncentrált, néhány jellegzetes termékcsoportban, szolgáltatásban van számottevő súlya, bár kétségtelen, hogy e termékcsoportok száma is nő. Ugyancsak meg kell jegyezni, hogy nem valami egyenletes, egyenes vonalú, hullámzásoktól mentes fejlődésről van szó. Mind az USA-ban, mind Európában volt (eltérő mértékű és időtartamú) lassulás az e-kereskedelem térnyerésében. Viszont a Covid–19-járvány felerősítette az e-kereskedelem fejlődését. Utána pedig mérséklődött az e-piacok térnyerése. Az új tranzakciós tér hirtelen rapid bővülése nyomán egy jó évtizeddel ezelőtt elért súlyáról, kiterjedtségéről OECD-, illetve EU-tagországokban (tagjelöltekben) a 2. és a 3. ábra nyújt képet.[10]

A 3. ábrából kiderül, hogy miközben a legfejlettebb országokban a lakosság nagyobb része kapcsolódik a világhálón kialakuló tranzakciós térhez, az OECD-országok egészét tekintve országonként igen különböző arányban vásárolnak a világhálón.

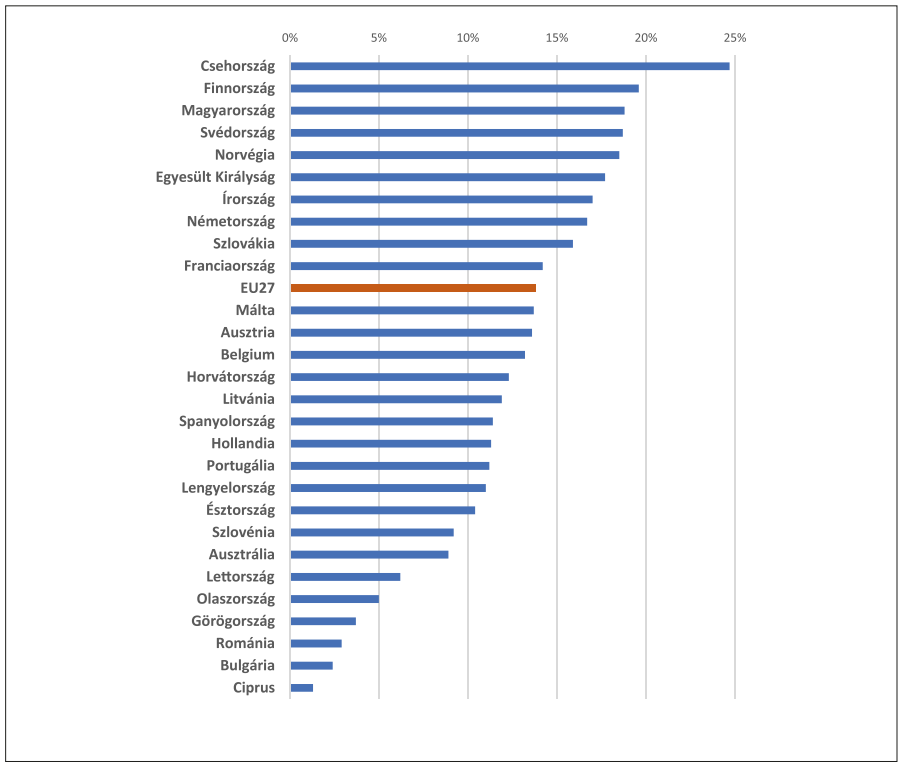
Az adatok az EU-tagországok esetében a CIS-felmérésből származnak, amely Norvégiát és Törökországot is lefedi. A felmérés a 16–74 éves korosztályt fogta át, Kanada kivételével, ahol a 16 év feletti teljes korosztályt tartalmazza, továbbá Izrael mutat eltérést, ahol 20–74-ig veszik figyelembe a lakosságot, és Japán, ahol 6 éves kortól. Az Eurostat-felmérés 3 hónapra vonatkozik, a többi OECD-ország esetében 12 hónapot vettek figyelembe.

A 3. ábrán azt is láthatjuk, hogy bár az adatok országonként jelentősen különböznek, az *online* vásárlók, illetve az *online* megrendeléseket feladók aránya – két kivételtől eltekintve – mindenütt növekvő.

Az új tranzakciós terek nemcsak a legfejlettebb régiókban terjeszkednek, hanem globálisan is. Anno az egyesült királyságbeli Interactive Media in Retail Group nevű kiskereskedelmi szervezetnek (IMRG) a 2000-es évek elejére kidolgozott előrejelzése szerint a globális B2C kereskedelem 2013-ra meghaladta az 1,25 billió dolláros értéket, az internetfelhasználók teljes száma pedig kb. 3,5 milliárdra nőtt a 2011-es 2,2 milliárdról. Mindazonáltal 2020-ig az Egyesült Államok maradt a világ legnagyobb e-piaca, az IMRG-tanulmány szerint az USA-t követi az Egyesült Királyság és Japán. Az IMRG becslése szerint ezekben az országokban az évi növekedési ráta 10–15% között mozog. Kína e-kereskedelmi eladásai azonban 2011-re 130%-kal növekedtek. És csak idő kérdése – írták –, hogy az ázsiai óriás a világ legnagyobb e-piacává váljon.[11]

[10] Meg kell jegyezni, hogy az adatokat érdemes óvatosan kezelni, ugyanis az adatgyűjtés (szakmai és praktikus) nehézségei és az eltérő módszertanok miatt a statisztikai közlések pontossága és összehasonlíthatósága hagyhat némi kívánnivalót maga után.

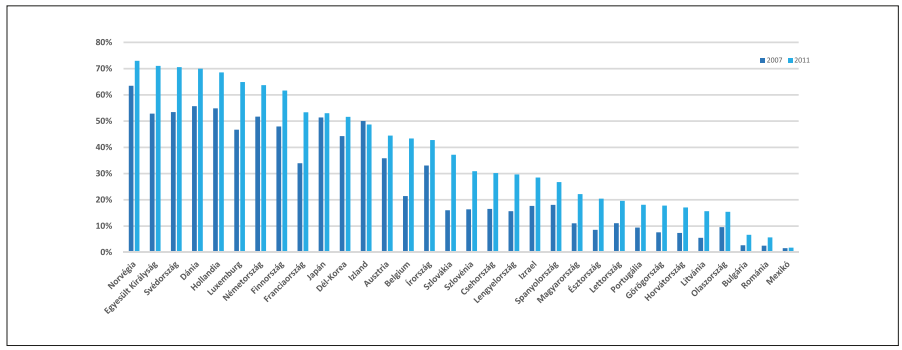
[11] Admin 2012.

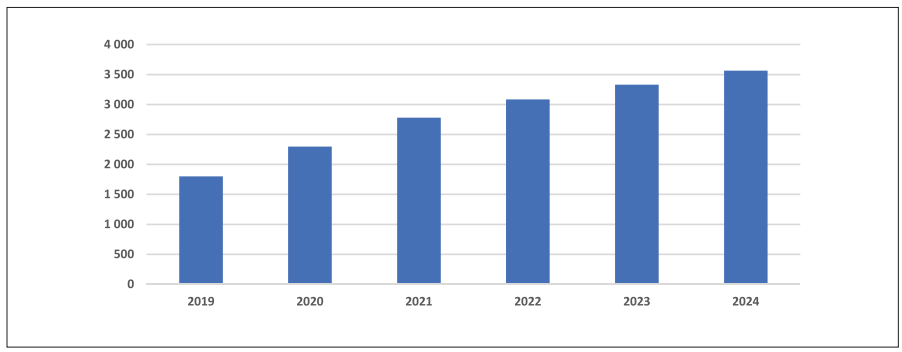
2. ábra. *A vállalatok e-kereskedelemből származó forgalma az összes forgalmuk %-ában 2010- ben az OECD-országokban*
Forrás: OECD 2011: 184

Természetesen a fejlődés nem állt meg az akkor jelzett keretek között, sőt újabb hullámok is megjelentek. Példának okáért az Egyesült Királyság esetében is, ahol az e-kereskedelem részaránya a kiskereskedelemben 2018 első negyedéve és 2020 első negyedéve között 17,3%-ról 20,3%-ra nőtt, hogy aztán 2020 első és második negyedéve között jelentősen, 31,3%-ra emelkedjen. Hasonló változások figyelhetők meg más régiókban is, köztük a Kínai Népköztársaságban (a továbbiakban: Kína), ahol az *online* kiskereskedelem részesedése a teljes kumulált kiskereskedelmi forgalomból 2020 januárja és augusztusa között 24,6%-ot ért el, szemben a 2019. augusztusi 19,4%-kal és a 2018. augusztusi 17,3%-kal.[12] 2023-ra pedig Kína vált a világ legnagyobb e-kereskedelmi piacává, a világ tranzakcióinak csaknem 50%-át bonyolítja le (4. ábra).

[12] OECD 2020.

3. ábra. *Az online vásárlók, illetve online megrendeléseket feladók %-os aránya az európai országokban és néhány más OECD-tagállamban, 2007-ben és 2011-ben*
Forrás: OECD 2023

4. ábra. *E-kereskedelmi eladások Kínában 2019 és 2024 között, billió dollárban*
Forrás: China – eCommerce [é. n.]. (A US ITA szerint Kína *online* kiskereskedelmi tranzakciói több mint 710 millió digitális vásárlót értek el, a tranzakciók értéke pedig 2020-ban elérte a 2,29 billió dollárt, az előrejelzések szerint 2024-re eléri a 3,56 billió dollárt. 2021-ben Kína lett az e-kereskedelem legnagyobb piaca 1,5 billió dolláros bevétellel, ezzel megelőzve az Egyesült Államokat.)

Könnyű belátni, hogy a világháló egészen más lehetőségeket kínál a vevő és az eladó kapcsolatának alakítására, mint a hagyományos piacok. A vevő nemcsak befejezett termékként találkozik az eladók által felkínált javakkal, hanem – az internetnek és az infokommunikációs technológiák fejlődésének köszönhetően – módja nyílik azok *menet közbeni alakítására* is. Terjed a *megrendelésre termelés,* az eladó már nem a nyílt piacra nyomja ki a termékeit, hanem – akár egyetlen individuális vásárló kívánságait teljesítve – *szolgáltat.*

Megrendelésre termelés: keresleti szívás

Az egyre táguló e-tranzakciós térben *sűrítetten* és *drámai erővel* jelentkeztek azok a fejlemények, amelyek az utóbbi 40 évben a globális verseny hatására már amúgy is kezdtek kirajzolódni. Az IKT fejlődése lehetőséget nyújt arra, hogy az e-piacokon néhány év alatt játszódjon le az a folyamat, amely – a 60-as évek tömegpiacától indulva – napjainkra egyre inkább az egyénig lemenően *szegmentált, a tömeges testreszabás*[13] *elvei alapján szerveződő, globális* tranzakciós tér kialakulásához vezetett. Az új trendek megkérdőjelezték a vevők meghódításának és megtartásának konvencionális módszereit. Míg az ipari korszakban a vevő csak azután lépett be a folyamatba, hogy a vállalat már létrehozta, sőt az elosztási csatornákba szállította az árut, az internetes korban egyre szélesebb körben *az egész gazdasági körfolyamat azzal veszi kezdetét, hogy a vevő megrendeli az árut.* Ez egészen más lehetőségeket és szerepet kínál a vevőnek, mint a hagyományos piacok. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szolgáltatások[14] esetében már az ipari korszakban is aktív szerepet játszott a vevő. A szolgáltatások „termelését" az esetek többségében csak akkor kezdik meg, ha a megrendelő egyértelmű igényt fejez ki irántuk. A lényeges változás az ipari korszakhoz képest az információgazdaságban nem is a szolgáltatásoknál következett be, hanem a termelésnél.

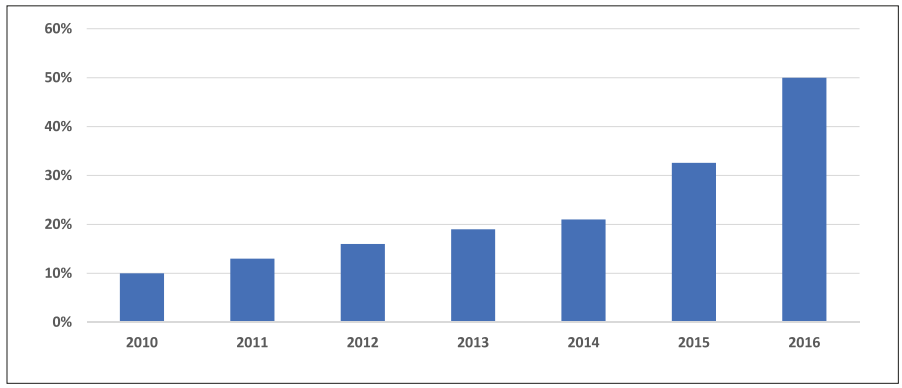
Személyre szabás

A termékek testreszabásának rendszerében a gyártási folyamat *lefutása, konkrét paraméterei* is a megrendeléstől függnek elsősorban. *A kínálatoldali nyomás helyett tehát a keresletoldali szívás tartja mozgásban a rendszert.* A „szívás" és a „nyomás" értelme ebben az összefüggésben azonban teljesen más, mint *Kornai János* műveiben. A *keresleti szívás* itt nem a semmibe vett fogyasztó áruéhségére alapozódik, mint a szocializmusban, hanem éppen ellenkezőleg, a bőségre.

A testreszabás különféle megoldásait és technikáit egyre kiterjedtebben alkalmazzák a kereskedelemben is. A dinamizmus ezen a területen különösen az e-kereskedők esetében szembeötlő. A top 500 internetes kereskedőcég több mint fele már használt különféle perszonalizációs módszereket a weboldalán 2011-ben. A változás ebben

[13] Lásd erről részletesen Szabó–Kocsis 2002.

[14] A termékek raktározhatók, míg a szolgáltatások nem. Ebből következik, hogy a szolgáltatások többségét nem nyílt piacra termelik, *hanem megrendelésre.* Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez sem minden esetben igaz, vannak kivételek, amelyekre később visszatérünk.

5. ábra. *A személyre szabást alkalmazó kiskereskedelmi cégek az USA-ban a megkérdezettek %-ában*
Forrás: Internet Retailer Top 500 Guide, June 30, 2011; https://www.digitalcommerce360.com/product/top-500-database/

a tekintetben is meglepően gyors volt, hiszen egy évvel korábban még kevesebb mint a jelzett cégek 33%-a alkalmazott ilyen megoldásokat. A világháló különösen nagy lehetőségeket kínál a személyre szabásban mind a tényleges tranzakciókat, mind a hirdetéseket illetően.

A fejlődés a személyre szabás tekintetében a 2010–2011-es hirtelen megugrás után is meglehetősen erőteljes maradt. 2022-ben már a vezető *marketingszakemberek* 90%-a szerint a személyre szabás jelentősen hozzájárul az üzleti jövedelmezőséghez; a vállalkozások 89%-a fektet be a személyre szabásba; a fogyasztók 64%-a a személyre szabott vásárlási élményt testreszabásként és szolgáltatásként értelmezi; a fogyasztók 76%-át frusztrálják azok a vállalkozások, amelyek nem kínálnak személyre szabott élményeket.[15]

Hogy miként kell elképzelnünk a személyre szabást a kiskereskedelemben, arra álljon itt egy igen szemléletes amerikai példa:

A 2650 üzletet működtető, 25 500 alkalmazottal dolgozó *Sherwin-Williams* nevű festékkereskedő óriásvállalat korábban zavarba ejtő termékválasztékot kínált *(termékdifferenciálás),* arra hagyatkozva, hogy majd a fogyasztók kitalálják, hogy erről a széles palettáról mire is van szükségük. A kosztümizációra áttérve ahelyett, hogy a termékek tulajdonságaira koncentrált volna, *a vásárlók tulajdonságaira* építette fel működését. Kliensei – az építővállalatok menedzserei, a szobafestő vállalkozók,

[15] Wildewood 2023.

az építészek, a dizájnerek, a mérnökök, a házgondnokok, az autógyárak, a repülőgépgyártók, lényegében mindenki, aki a fürdőszobafaltól a Jumbo Jetig bármit be akar festeni – nagyon különböző helyzetben vannak, s ennek következtében lényegesen különböznek a festéssel kapcsolatos problémáik is. Vagyis *a cég nem a termékeket differenciálja* (azok már eleve differenciáltak, sok színben, méretben, minőségben stb. kaphatók), *hanem a problémákat,* amelyekkel a fogyasztó a termék felhasználásakor szembenéz. Ha éppenséggel a loggia falának festéséről van szó, azaz kültéri munkáról, akkor a vállalat a bejelentkező *ZIP-kódja* alapján a festés napjára érvényes időjárás-jelentést is felkínál. A cég tehát nem egyszerűen „eladja" a terméket, *előre rögzített fogyasztói csoportok szerint* szegmentálva a piacot, hanem *támogatja az individuális fogyasztót a lehetséges megoldások, illetve választások értelmes leszűkítésében, megszervezi a festési projektet* számára, segít abban, hogy a fogyasztó eldönthesse, milyen szín illik a lakásban már meglévő színekhez, azaz „tanítja" a fogyasztót. Abban is hasznára van a vevőnek egy térképpel, hogy kis mennyiségű festékvásárlás esetén melyik üzletben szerezze be az anyagot, melyik van a lakásához legközelebb. Ezzel persze nemcsak a fogyasztónak segít, hanem az üzletek terhelését is csökkenti, mert csak az a vásárló tér be hozzájuk, akinek a problémája az adott üzlet segítségével oldható meg a legjobban.[16]

Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy az effajta differenciálás nem mosható össze a nagy cégek korábbi termékdifferenciálási politikájával, mert *a kiindulópont itt a vevő.* A vevőket nem demográfiai jellemzők vagy társadalmi hovatartozás alapján rendezik nagy homogén csoportokba,[17] mint az indusztriális korban, hanem *problémáik szerint* különböztetik meg őket. Nagyon különböző rétegekhez tartozó fogyasztóknak lehet ugyanis ugyanaz a problémájuk. A festékpéldát folytatva a középosztálybeli mérnök, aki szívesen barkácsol, épp annyira laikus lehet abban, hogy mennyi festékre van szüksége 100 négyzetméter kifestéséhez, mint a munkanélküli bolti eladó, aki az átmeneti „szabad időt" akarja lakásának csinosítására kihasználni. Röviden szólva az információs technológiák kínálta lehetőségek – szemben a korábban *proxik* alapján történő durva termékdifferenciálással – *a tényleges vevőket különböztetik meg a termék használatával összefüggő tényleges problémáik alapján.* A személyre szabás újabb változatával állunk szemben. A differenciálás tehát *nem a fizikai termékre, hanem a folyamatra vonatkozik, nem a gyártók vagy a kereskedők fejében zajlik előzetesen, hanem a fogyasztókkal való együttműködésben (co-creation).* Arra is fel kell figyelnünk – a fenti példát elemezve –, hogy *a szóban forgó tranzakció lebonyolításában*

[16] Blackwell–Stephan 2001.

[17] Ez nem zárja ki természetesen azt, hogy más vonatkozásban – például az árak kialakításakor – a cégek továbbra is demográfiai jellemzők alapján szegmentálják a fogyasztókat.

az IKT-nek mind az öt tulajdonsága szerepet kap: a konnektivitástól a tanulás kiemelt szerepéig. Hiszen – mint láttuk – az eladó tanítja a vásárlót a festési projekt megszervezésre. E tulajdonságok elválaszthatatlanul összekapcsolódnak, hiszen a vevő tanítása jelentős innováció,[18] amely viszont aligha valósulhatna meg a konnektivitás IKT-re jellemző mértéke nélkül.

Sajnos nincsenek átfogó statisztikák a testreszabás elterjedtségére vonatkozóan, azt ellenben tudjuk, hogy a kosztümizáció igen kiterjedt a ruha- és cipőiparban, az autógyártásban, a bútoriparban, a vendéglátásban és sorolhatnánk még tovább. A testreszabás ugyan ma is csak a termékek, illetve a termelők/eladók meghatározott körére vonatkozik, mégis a testreszabás filozófiája – azaz a fogyasztó egyéni kívánságainak figyelése és akceptálása – áthatja a termelés hagyományosabb szegmenseit is. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy egyre kevesebb területen működhetnek a cégek a fordi *bonmot* jegyében, miszerint „bármilyen autót hajlandók szállítani a vevőnek, amennyiben az fekete".

Azt is érdemes azonban figyelembe venni, hogy milyen típusú áruk esetében van ténylegesen igényük a fogyasztóknak a testreszabás iránt. Ez szoros kapcsolatban van a fogyasztó tájékozottságával, pontosabban azzal, hogy mennyire szakértő az adott területen. Ez, legalábbis a fogyasztóimagatartás-elméletek szerint, nem független attól sem, hogy a fogyasztó mennyire érdekelt (involvált) az adott tranzakcióban. És ebben a tekintetben nagyon nagy különbségek vannak a vevők/fogyasztók között.

Amint a bevezetőben is említettük, az ipari rendszer tovább él ezen a területen is, alátámasztva hipotézisünket a kétfajta rendszer szimbiózisáról. A kosztümizáció nem zárja ki az ipari korszakra jellemző tömegtermelés létezését, hiszen például a *Sherwin-Williams* esetében is a festékeket, lakkokat, ecseteket stb. továbbra is tömeggyártásban állítják elő. A vevő oldaláról is van ösztönzés a tömeggyártás túlélésére, hiszen bár sokan megtehetnék, nem mindenki vásárol személyre szabott inget vagy cipőt, legtöbben ma is beérik még a tömegtermékkel. Ugyanakkor azt aligha lehet vitatni, hogy a vevő/fogyasztó szempontjából a testreszabás sokkal hatékonyabb megoldás, mint a korábbi termelési/eladási módszerek. A vevő és az eladó nyilvánvalóan továbbra is nulla végösszegű játékot játszik az árak esetében, ugyanakkor az indusztriális korra jellemzőnél lényegesen *markánsabbak a kooperáció elemei is a viszonyukban*. Fontos azonban itt azt is hangsúlyozni, hogy *a megrendelésre induló gyártósorok elterjedése és a testre szabott eladási módszerek* nemcsak a vevők és az eladók *viszonyát* és *viselkedését* változtatják meg, hanem *felforgatják az egész tranzakciós rendszert*.

[18] Az indusztriális korban is voltak erre példák, de szinte kizrólag csak a B2B kereskedelemben.

Az output típusú raktározás visszaszorulása: just-in-time

Számos iparágban visszaszorul az *output típusú*[19] *raktározás,* amely a többletgazdaság egyik „beépített" velejárója.[20] A tömegtermelés fázisán túllendülő iparágakban és vállalatoknál lényegesen kevésbé érzékelhető a kereslet bizonytalansága, hiszen *a megrendelt áru már biztos keresletet jelent. Kisebb lesz a készlettartás is,* amelyet éppen a bizonytalan kereslet indokolna. A könyvet például a nyomdaiparban csak akkor gyártják le (akár darabonként), ha befut rá a megrendelés, de számtalan hasonló példát említhetnénk. A keresleti szívás rendszerében újra kell értelmezni a készlet vagy a kapacitástartalék célszerű *nagyságát* és összetételét is a vállalatoknak. Ha készletekre nem is, *kapacitástartalékra* természetesen ez esetben is szükség van a vevői igények hirtelen változásai miatt, de ezt a gondot, mint egy korábbi könyvünkben[21] bemutattuk, a vállalatok jelentős részben átháríthatják *bedolgozóikra,* az *outsourcerekre* és az önfoglalkoztatókra.

Limitálja a termeléshez szükséges kapacitásokat és készleteket az úgynevezett *just-in-time* tőke megjelenése is. *A just-in-time elv túlterjed a termelés körén,* és a 21. századi gazdaság egyik meghatározó alapelvévé nőtte ki magát. Újabban már nemcsak *just-in-time* rendszerről beszélnek, hanem *just-in-time tőkéről,*[22] sőt – ahogyan *legújabb könyvünkben*[23] Szabó Katalin tollából olvasható – *még a tehetségek* (amelyek szintén a vállalati tőke részét képezik*) is just-in-time rendszerben* állnak rendelkezésre *(Talent on Demand).*

„A vállalatnak nemcsak az alkatrészeket, hanem az állótőke elemeit, sőt a tehetséges munkatársakat is akkor és úgy kell – rugalmasan – beszereznie, amikor és amilyen mértékben szüksége van rá. A vállalat nem köt le nagy volumenű eszközöket a termelés infrastruktúrájának a biztosításához, hanem az eszközöket is just-in-time rendszerben veszi igénybe. A felgyorsult tempó mellett ugyanis a termelési berendezések gyorsan elavulnak, egyre kevésbé éri meg megvásárolni őket. Cégek alakulnak arra például, hogy – bérleti szerződés keretében – számítástechnikai berendezéseket bocsássanak azon vállalatok rendelkezésére, amelyeknek szükségük van rá. *Az* új *gazdasági viszonyok egyértelműen a fizikai tőkebefektetések ellen szólnak.* A hagyományos »nehéz« tőke, mint termelésszervező erő és jövedelemre szóló jogcím mind szűkebb térre szorul vissza a gazdaság mindennapjaiban, és a helyébe az *innovációs képességek, know-how-k,* a *piackutatás,* az *adatbázisok* lépnek. Csupa megfoghatatlan dolog,

[19] A termeléshez szükséges *inputok* raktározását már korábban igen szűkre korlátozta a *just-in-time* rendszerek elterjedése, a beszállítók éppen időben rendelkezésre álló alkatrészei, anyagai. Az újdonság az, hogy ez a trend most egyre inkább érvényesül az *outputok* esetében is.

[20] Kornai 2011: 82–83.

[21] Szabó–Hámori 2006.

[22] Lásd például Davis–Meyer 2000.

[23] Hámori–Szabó 2012.

mégis ezeken, és nem annyira a fizikai tőke birtoklásán fordul meg a vállalat sikere. A fizikai tőke tulajdonban tartásától akár el is lehet tekinteni."[24]

Ez *kardinális változás a tőketulajdon kitüntetett szerepére* épülő *indusztriális korhoz képest, s egyben a gazdasági szereplők közötti drámai erőeltolódásokra utal* – szoros összefüggésben az IKT tulajdonságaival: a dematerializációval és a rugalmassággal. A hiperkonnektivitással is összefüggésbe hozható azonban, hiszen aligha lehetne a termelési tényezőket *just-in-time* módszerrel összekapcsolni a világháló közvetítő szerepe nélkül. A különféle *lízingkonstrukciók,* a saját tőke fontosságát erodáló *bérleti viszonyok* gyors terjedése növeli a rendszer – a korábbiakhoz képest amúgy is elképesztő – rugalmasságát, és lehetővé teszi a vevők igényeihez való naprakész igazodását. Az IKT következtében változó tranzakciós viszonyok a vállalat egész tevékenységére kihatnak.

Az eladó-vevő viszony megváltozása

A megrendelésre termelés azt is jelenti, hogy a cég nem egyszerűen érzékeny a fogyasztó kívánságaira, hanem *hajszálpontosan megfelel azoknak.* Természetesen nem azt állítjuk, hogy a mai gazdaságban ez általános. Még csak azt sem gondoljuk, hogy végérvényesen a múlté már az „eszi, nem eszi, nem kap mást" szemlélet vagy a meglévő termékek ráerőltetése a fogyasztóra – függetlenül annak valós igényeitől. Csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a gazdaság legdinamikusabb, leginkább versenyző részében átfordulás tapasztalható az egyes *vevőktől nagyban független*[25] *termeléstől a vevők individuális igényeire rezonáló termelés felé.* Azt azonban nem lehet igazolni e dinamikus, az információgazdaságba illeszkedő szegmensekben sem, hogy teljes vagy befejezett lenne ez az átfordulás. Mindössze arra kívánunk rámutatni, hogy *megkezdődött az ebbe az irányba tendáló mozgás,* s az nem marad hatás nélkül a gazdaság más szektoraira. A szemléletváltás még az olyan hagyományos cégeknél is megfigyelhető, mint a McDonald's. Míg korábban a gyorsétterem-hálózatban már előre elkészítették a szendvicseket, és melegen tartották őket, most csak akkor csinálják meg, ha a vásárló már megrendelte azokat.[26]

[24] Szabó 2012: 354–355.

[25] A vevőktől való függetlenséget sem abszolút értelemben értjük természetesen, hiszen – mint a fejezet elején jeleztük – az ipari korban is folytattak piackutatást a cégek, akkor is megpróbálták kitapogatni a vevők igényeit avégett, hogy könnyebb legyen a termékek eladása. Csupán arról van szó, hogy *a vevők megrendeléseitől, valós vételi szándékától függetlenül működtek a futószalagok,* s nem kellett konkrét paraméterekkel ellátott vevői megrendelés egy-egy termék legyártásához.

[26] Sharma–Sheth 2004.

A mai vevő/fogyasztó a világhálónak köszönhetően alaposan tájékozódik a termékekről, *begyűjti és felhasználja más vevők tapasztalatait.* A cégek sokkal nehezebben boldogulnak a tájékozott vásárlókkal, mint a naivakkal. A vevők nemritkán *informális utakon is tájékoztatják egymást,* s gyakori, hogy összefognak a vásárlóerő konszolidálására vagy a citromdíjas termékeket kínálók kigolyózására. Mindez természetesen szorosan összefügg az IKT előző fejezetben említett olyan tulajdonságaival, mint a konnektivitás és a *permanens tanulás. Ha nem is szűnik meg* teljesen az eladó javára fennálló *információs aszimmetria* a tranzakciók során, *az eladó és a vevő közötti információs olló valamelyest összezárul.* Mindazon eladói előnyök, amelyek az aszimmetriára alapozódtak, *részlegesen* erodálódnak a tájékozott vevőkkel való ügyletekben. A vevők tájékozottsága zárójelbe teszi vagy szűkebb körre szorítja vissza olyan elméleti modellek érvényesülését is, mint *Akerlof* tragacsmodellje.[27] A *fogyasztó tájékozottsága* tehát korántsem csupán pszichológiai előny a tranzakciókban, hanem *lényeges hatást gyakorol a piacok működésére* is.

A hagyományos piacelemzési eszközök, amelyek a *nagy fogyasztói csoportok* feltérképezésére szolgáltak, ma már nem igazán alkalmasak a fogyasztói kívánságok megismerésére. Információgazdasági környezetben a cégek akkor sikeresek, ha a vevőt nem az arctalan tömeg részeként, hanem *egyénként* képesek kezelni.[28]

Dominancia helyett kölcsönkapcsolat

A sikerhez az is elengedhetetlen, hogy a vállalatok kínálatukat nemcsak a végső piaci fázisban, hanem már akkor is a vevő igényeihez tudják igazítani, amikor egy termék a rajzasztalra kerül, vagy megszületik a tervező fejében.

„Az értékesítési ciklus – az új, fogyasztóközpontú értelmezés szerint – akkor kezdődik, amikor a fogyasztó felismer egy problémát vagy szükségletet, és elkezd megoldást keresni rá. Ezen a ponton kell a vásárlónak a vállalat látókörébe kerülnie, és ott kell maradnia mindaddig, amíg a vállalat sikeresen elkalauzolja őt az adott termék használatához."[29]

A termékek testreszabásának a vevőkkel fenntartott *egyéni kapcsolat,* az igények közvetlen letapogatása felel meg. Ugyanazok az IKT-vel összefüggő változások, amelyek a vevők magatartását bizonytalanná, gyorsan változóvá és nehezen kiismerhetővé tették, *technológiailag megalapozzák az egyedi igények kielégítésének lehetőségét.* A fogyasztók képesek közvetlenül közölni igényeiket a gyárral saját *home page*-én és e-mailen keresztül.

[27] Akerlof 1970.

[28] A vevők személyesség iránti természetes igényére utal az e fejezet elején található mottó.

[29] Allen 2004: 7.

Miközben az internet nyilvánossága lehetővé teszi a fogyasztók számára, hogy könnyedén tájékozódjanak más eladók kínálatáról és az árakról, a tájékozódás lehetősége fennáll a termelők/kereskedők részéről is, akik valós idejű információkat gyűjthetnek a fogyasztói keresletről. *Minden kapcsolat a vásárlóval új információkat generál a vevő preferenciáiról,* amelyek megragadhatók és elemezhetők, hogy a termelők pontosan azt állíthassák elő, amit a fogyasztó kíván. Nem véletlen, hogy napjainkban a nagyobb piaci részesedés elérése az alábbiakat igényli a termelők/eladók részéről: személyre szabott, az egyénekkel kialakított és folyamatosan ápolt kapcsolat, 24/7[30] készenlét a vevők kiszolgálása érdekében, a vevők úgynevezett 360 fokos megközelítése, azaz teljes körű megismerése.

Hozzátartozik az úgynevezett 360 fokos megközelítéshez az a követelmény is, hogy egyetlen adatbázisban egyesítsék az adott fogyasztóról különböző időpontokban és helyekről beérkező fogyasztói információkat, és már az első bejelentkezésekor „megfogják" a fogyasztót, azaz megrajzolják *fogyasztói profilját*. Ez azonban *súlyos adatvédelmi aggályokat* vet fel a magánélet szempontjából, amire egyelőre még nem találtak gyógyírt. Egy másik vetülete a 360 fokos szemléletnek az, hogy a vállalat minden dolgozója (tehát nemcsak a marketinggel és az eladással foglalkozók) a vállalat bármely pontjáról elérje a vevőkről/fogyasztókról tárolt adatokat.

A globalizáció következményeképpen a termelőknek és a kereskedőknek sokszor más kontinensen élő, újonnan keresletet támasztó, ismeretlen vevők igényeit kellene letapogatniuk, kívánságait kitalálniuk. Tradicionálisan a *marketing* által megcélzott fogyasztók az északi féltekén laktak és a nyugati kultúrán nevelkedtek. „A globális piacok korszakában azonban, amikor radikális gazdasági eltolódások mennek végbe [...] Sok menedzser üzleti utazásai során szembetalálja magát az ismeretlennel, miközben alig kap navigálási segítséget a tájékozódáshoz."[31]

Olyan világcégek, mint a McDonald's, amelyek mind az öt földrészen jelen vannak, a fogyasztóknak az addig megszokottól merőben eltérő kívánságaival szembesültek. Az indiai vendégek nagy része például vegetáriánus, de legalábbis irtózik a sertés- és marhahústól. A cég ezért kénytelen volt létrehozni a birkából készült, úgynevezett Maharaja Macet. Azt is figyelembe kellett vennie, hogy az indiaiak mindent erősen fűszereznek. Alkalmazkodniuk kellett a németekhez is, akik sörrel szeretik a hamburgert.

A földrajzilag és egyének szerint is erősen szóródó igények kezelését, kielégítését azonban egyre több iparágban és területen könnyítik meg a CRM-rendszerek.[32]

[30] 24/7 elv: az igények valós idejű kiszolgálása, vagyis napi 24 órában, 7 napon keresztül elérhető szolgáltatást, „nyitva tartást" jelent. A szünet nélküli kereskedésre is használják a kifejezést.

[31] Morris–Lee 2001.

[32] Ahogyan azonban ezt Mandják Tibor és Szántó Zoltán is hangsúlyozza cikkében, a vevőkapcsolatok optimalizálására alkalmazott speciális szoftverek (CRM-rendszerek) rohamos

A fogyasztó/vevő aktív beleszólása a folyamatokba ma még elsősorban a szolgáltatások (egészségügy, oktatás stb.) terén tapasztalható – főként a legfejlettebb piacgazdaságokban – de *mind jobban előtérbe kerül a fizikai termékeknél is*.

A Lego azonosítja és begyűjti leglelkesebb vevőit, és bevonja őket a játékok tervezésébe a „Saját alkotásom" projekt keretében. A cég letölthető szoftvert kínál fel saját modellek tervezésére, majd a vevő a saját maga által alkotott kész terveket feltöltheti a Lego honlapjára, és egy hét múlva megkapja a készletet. A 100 ezer így beérkezett vevői alkotásból néhány annyira sikeres, hogy a cég nagy szériában piacra dobja őket.

Bár az eddig bemutatott tények mintha ezt erősítenék, mégsem vonhatjuk le a következtetést, hogy a fogyasztó a király. Azt hangsúlyozzuk – szemben a *marketing*-szakirodalom jelentős részének az állításával –, hogy *a marketing alanya, alakítója, kulcsszereplője ma nem a termelő, mint korábban, de nem is egyoldalúan a fogyasztó, hanem a közöttük formálódó kapcsolat,* és *e kapcsolat színtere: az internet.* A világháló azonban nem neutrális tere a termelő és a fogyasztó kapcsolatának, hanem lényegesen átalakítja azt, változtatva a kapcsolat alanyainak magatartását. Az új tranzakciós térben a reklámokkal történő *egyoldalú kommunikáció helyett* mindinkább *interaktivitásra* van szükség.

Az eladó-vevő kapcsolat személyre szabva

Az interaktív vevő-eladó kapcsolat fejlődésének egyik leglátványosabb ága a *CRM (informatizált* ügyfélszolgálati *menedzsment),*[33] amely mind jobban terjed.

„Az internethasználat általánossá válása előtt az ügyfélkapcsolatok szervezése nem sokkal állt többből, mint egy részletesebb Excel-táblázatból, amely tartalmazta a vállalat vevőire vonatkozó legfontosabb adatokat. Napjainkban azonban már magában foglal mindent: a sok millió dolláros, a teljes vállalatot átfogó szoftvermegoldásoktól a gyors alkalmazásszolgáltatásokig mindent csakúgy, mint egy sereg különféle kapcsolattartási menedzsmentmegoldást, továbbá hosszú távú értékesítési előrejelzést kínáló rendszert az előbbi kettő között."[34]

A CRM a vállalat ügyfélkapcsolatainak menedzselése (azaz folyamat), de egyszersmind informatikai termék is, azaz szoftver, amely digitalizálja a szóban

terjedése megkönnyíti a kapcsolatok menedzselését, ugyanakkor az alkalmazásuk során felmerült súlyos nehézségek az üzleti kapcsolatok *társadalmi* összetevőinek *szerepére* hívják fel a figyelmet. Mandják–Szántó 2011: 51.

[33] Az ügyfélkapcsolati menedzsment már eljutott abba a stádiumba, hogy kézikönyv született róla. Dyché 2002.

[34] Chang 2004: 30.

forgó folyamatot. Lehetővé teszi a vevők/fogyasztók számára nyújtott érték növelését, illetve az eladók számára „értékes" vevők lojalitásának megőrzését. Megkönnyíti új vevők toborzását is, bekapcsolását a vállalati vevőkörbe. A CRM azonban nem értelmezhető ezen elemek összegeként. „A CRM nem egyszerűen szoftvercsomag. Nem is call center vagy website, nem lojalitásprogram, vevőszerzési vagy -visszaszerzési program. A CRM átfogó filozófia."[35] A CRM nem csak annyit jelent, hogy ugyanazokat a funkciókat, amelyeket korábban is elláttak, a cégek informatikai eszközök felhasználásával teszik áramvonalasabbá. Nem pusztán az ügyfélkapcsolatok digitalizálásáról van szó. A vevők és az eladók *alkalmi* és *tárgyias kapcsolata*[36] a CRM-nek köszönhetően *tömegesen tartós és személyes kapcsolattá válik*. Ezt tekinthetjük a legnagyobb változásnak az eladó-vevő kapcsolatban az ipari rendszerhez képest.

Még olyan iparágakban is tapasztalhatjuk az ebbe az irányba mutató változást, mint a gyógyszeripar, amely hagyományosan nem a végső felhasználókkal, vagyis nem a pácienssekkel állt kapcsolatban, hanem az orvosokkal és a gyógyszerészekkel. Míg az ipari rendszerben a gyógyszeripar a betegekkel nem került semmilyen közvetlen kontaktusba, az információs technológiáknak köszönhetően ma már közvetlenül az egyénnel keresi a kapcsolatot (természetesen csak bizonyos termékek esetében) a *website*-okon keresztül.

Tudván, hogy a különböző vevők különböző típusú segítséget igényelnek, a gyógyszeripari vállalat felvállalja a páciensközpontú *website* kialakítását. Az újonnan diagnosztizált betegek nagyobb része egyszerűen az összes információt szeretné megszerezni a betegségével kapcsolatban, legyen az bármilyen jellegű. A krónikus betegek – mint például a cukorbetegek – csoportokba rendezhetők az általuk kívánt információk és a velük való eredményes foglalkozás jellege szerint. Jól megkülönböztethetők egymástól egyfelől az individualisták, akik saját maguk szeretnék menedzselni betegségüket, a beletörődők, akiknek a gyógyulása nagyban függ attól, hogy kapnak-e segítséget, hiszen maguk nem keresik azt, továbbá az úgynevezett kapcsolatkeresők. Ez utóbbiak az *online chatroomokban* szeretnék megosztani aggodalmaikat sorstársaikkal, s akadnak olyanok is, akik „ikertestvérre" szeretnének szert tenni a hálón, pontosan olyan tünetekkel, mint ők.[37]

Ez ismét megvilágító erejű példa arra, hogy mennyire nehéz a változások lényegét a hagyományos fogalmakkal leírni. Továbbra is „piackezelésről" beszélnek, de valójában már nem a piacot, hanem az egyént kezelik. Tradicionálisan *a vállalatok*

[35] Kotler 2004: 12.

[36] Az ipari társadalomban is részben megmaradtak persze a középkori piacokra jellemző tartós és személyes jellegű kapcsolatok a tranzakciók során. A B2B típusú kapcsolatban ez természetes. Itt azonban B2C típusú kapcsolatokról, tehát a (nagy)vállalatok és a vevők/fogyasztók kapcsolatáról van szó.

[37] Peppers–Rogers 2001: 146.

célja az volt, hogy az emberek minél több információt szerezzenek az adott cég termékeiről, a modern megközelítés éppen *megfordítva azt célozza, hogy a cégek tudjanak meg többet az emberekről:* kívánságaikról, igényeikről. Erre természetesen csak az információtechnológia bázisán van lehetőség, amely alkalmas *nagy tömegű adat differenciált kezelésére.*

„A marketing a piacokról szól. Jelentése: kommunikálni, eladni és szolgáltatni a piacok felé. A személyre szabott marketing pedig az *egyénekről szól.* A cél: különleges, értékes és személyes élményt biztosítva kommunikálni, eladni és szolgáltatni az egyének felé. A filozófia lényege a fogyasztók szükségleteinek minél jobb megértése a nekik feltett *kérdéseken és a kérdésekre adott válaszaik figyelmes meghallgatásán,* illetve *cselekedeteik megfigyelésén* keresztül."[38]

A személyes *marketing* esetén minden egyes – a fogyasztó és a cég közötti – interakciónak összefüggésben kell állnia az előzővel. Az új beszélgetésnek ott kell kezdődnie, ahol az előző befejeződött.

A Georgia-Pacific papírtermékeket gyártó nemzetközi vállalat, 13 országban mintegy 61 ezer alkalmazottal. A cég olyan márkás termékek előállítója, mint a Quilted Northern, a Brawny, az Angel Soft és a Dixie. Annak érdekében, hogy versenyelőnyre tegyen szert, a vállalat áthelyezte tevékenységének fókuszát a papírról a *pixelekre.* Korábban önálló újsághirdetéseken, nyereményjátékokon és tévéreklámokon keresztül kommunikált vásárlóival, csak minimálisan aknázta ki a *web* adta lehetőségeket. Csupán az általa forgalmazott márkák támogatására használta a médiumot. Az *e-marketing* fejlesztésével a vállalat – a legfőbb vásárlók demográfiai adatait, illetve fogyasztói viselkedésével kapcsolatos információkat tartalmazó – *adatbázist* alakított ki. A Definition 6 nevű webfejlesztő vállalkozás segítségével létrehozta az AllYourRooms.comot, illetve egy *online* promóciós oldalt, az E-centiveset. A cég ezzel egy időben havi hírlevelet is útnak indított. A jelentkezőknek cserébe demográfiai adatokat, márkapreferenciáikkal kapcsolatos információkat és a kapcsolattartáshoz szükséges elérhetőségi információkat kell megosztaniuk a vállalattal. Az adatokat a cég arra használja, hogy csoportosítsa a vásárlókat aszerint, hogy mennyire hűségesek a vállalat termékeihez. Az adatok ismeretében a promóciós ajánlatokat személyre szabottan, nagyobb hatásfokkal tudja célba juttatni.[39]

Az ügyfélkapcsolati menedzsment nemcsak digitális alapokra helyez, hanem összekapcsol *számos tradicionális eladási módszert, amelyet külön-külön már eddig is sikeresen alkalmaztak a szakemberek.* A CRM-ben, akárcsak más modern rendszerekben, *a kommunikáció és az* ügyféllel történő tranzakció keveredik egymással.

[38] Allen 2004: 4.
[39] Rudnick 2004.

Ez az információgazdaságra oly jellemző összeolvadás *(blurring)* eklatáns példája, amely tökéletesen illeszkedik a gazdaság virtualizálódásához. A „légiessé" vált gazdaságban az üzleti tranzakciók mind kevésbé tapadnak a materiális javakhoz, s *mindinkább kommunikációs jelleget kezdenek felvenni*.

A kifejezetten anyagi javakra irányuló üzleteknél sem szakadnak el egymástól a tranzakciós és kommunikációs mozzanatok. De nemcsak hogy nem szakadnak el, hanem magába *a tranzakcióba is mind több kommunikációs elem vegyül*. Egyfajta visszatérés ez a régi idők vásártereihez, ahol a vásár nem csupán a tranzakció lebonyolításának tere volt, hanem a társadalmi kommunikációé is. Miközben az emberek termékeket cseréltek a hetivásáron, gondolatokat, érzelmeket és élményeket is cseréltek. Ezek a piacok voltak a hírek terjedésének fórumai, helyettesítették a sajtót (és általában a médiát), egyfajta társadalmi kohéziót teremtettek a széttagoltságban. A két mozzanatot – a kereskedést és a kommunikációt – elég nehéz volt elválasztani. Úgy tűnik, hogy – sokkal fejlettebb technológiai bázison, de – ma is a kettő összevegyülése felé haladunk. Ezért a vállalati információáramlási módozatok létrehozásában mind a kommunikációt irányító, mind a termékfejlesztő, sőt az ügyfélkapcsolatokat adminisztráló szervezeti egységek is részt vesznek. A fenti követelményeket tartotta szem előtt a PAC International – egy portlandi (Oregon) központú, ötfős családi vállalkozás –, miközben CRM-rendszerét továbbfejlesztette.

A PAC International egyik új termékének 8000 lehetséges új üzletfelet kellett volna elérnie. A meglévő rendszer azonban csak adatbázisként működött, amelyben feljegyzéseket és e-maileket tároltak. A számvitelt teljesen más rendszerrel, az Intuit QuickBooksszal oldották meg. A vállalat vezetője számára egyre többször okozott gondot az, hogy amikor úton volt, egyik adatbázishoz sem tudott hozzáférni. Nem tudta könnyedén összeegyeztetni a két rendszerben az adatokat sem, amelyekre az adott klienssel való tárgyaláshoz szüksége lett volna. A közös CRM-/számviteli megoldást a NetSuite nevű szoftvergyártó dolgozta ki a cég számára. A cég alkalmazottai bárhol, bármikor képesek megrendelést elhelyezni a rendszerben. Könnyedén indíthatnak e-mail-kampányokat a megcélzott vásárlói kategóriák felé. A rendszer tovább javította a partnerekkel való kommunikációt is.[40]

A CRM-rendszerekben alapvető az időtényező, az, hogy a cégeknek nemcsak érzékenyen és kompetens módon, hanem *gyorsan kell* reagálniuk a fogyasztók igényeire. A reakcióidőt nem hetekben vagy hónapokban, hanem sokszor percekben mérik. A vevőkkel való érintkezés időigénye azonban egyenesen a zéróhoz közelít vagy nulla az úgynevezett *valós idejű megoldásoknál*.

[40] Chang 2004: 30.

Valós idejű megoldások a vevő-eladó kapcsolatban: m-kereskedelem

A valós idejű megoldások lényege, hogy a termékek és szolgáltatások *folyamatosan felfrissítik magukat* a fogyasztói igények változásának megfelelően.

Valós idejű megoldások

Az igazodás rendszerint anélkül megy végbe, hogy a folyamatba a vállalat bármelyik alkalmazottja beavatkozna, és gyakran magától a fogyasztótól sem érkeznek tudatosan *inputok* e folyamat táplálásához. A valós idejű megoldások alapvető típusai a következők:

- a *feladathoz* automatikusan igazodó gépek és rendszerek;
- az *egyénhez* igazodó rendszerek;
- *hibajelzéseket* vagy más jelzéseket *kibocsátó berendezések*;
- a *vásárlás után* szükség szerint átalakítható rendszerek.

Valós idejű kapcsolatot generál a vevő és az eladó között például a termelőhöz hibajelzéseket küldő autó vagy a fényviszonyokhoz és a külső környezethez alkalmazkodó lakásvilágítás.[41] Az ilyenfajta termékek sajátos „élőlényként" viselkednek. Csupán az élő szervezetek alkalmazkodnak ugyanis folyamatosan az őket körülvevő környezethez. Bár még nem túlságosan elterjedt megoldásokról van szó, és kuriózum voltuk miatt akár említés nélkül is hagyhatnánk őket, nem tesszük, mert megítélésünk szerint a jövő ígéretes irányzatáról van szó.

Amennyire *science fictionnek* tűnnek a fentebb leírt termékek, annyira hétköznapi „valós idejű megoldás" ma már az úgynevezett *m-kereskedelem*. Olyannyira, hogy néhány éven belül talán már senki sem fog e-kereskedelemről, e-piacokról beszélni, az e betűt minden bizonnyal mindenütt m-re kell majd kicserélni. Az *m-kereskedelem a telefonos kommunikáció* és *az internet* ötvözéséből előálló új kommunikációs és tranzakciós „kézbesítési mód", az e-kereskedelem áramvonalas mutációja. Az m-tranzakciók jelentőségét sokan a tranzakciók digitalizálásának *második hullámaként* értelmezik.[42] Az *Anckar–D'Incau* szerzőpáros (2002) öt olyan helyzetet, illetve missziót azonosít, amelyben a mobileszközök értékessé válnak a fogyasztók számára:[43]

[41] Egyelőre ez persze csak a gazdagok luxusa.
[42] Lásd például Mort–Drennan 2005.
[43] Anckar–D'Incau 2002.

- olyan esetek, amelyekben az idő kritikus tényező a fogyasztó számára, ahol *az azonnaliság alapvető;*
- spontán szükségletek, illetve döntések, amelyeknél nincs szerepe a tervezésnek;
- szórakozási szükségletek időkitöltő *(timefiller)* szolgáltatásokat használva (ami az „időgyilkos", azaz *timekiller* ellentéte);
- hatékonyságra irányuló ambíciók, illetve szükségletek a nap kommunikációs „holtidői" (például az ingázás) produktivitásának növelésén keresztül;
- mobilitáshoz kapcsolódó szükségletek, ahol a helyhez kötött szolgáltatásokat akkor kívánják igénybe venni a fogyasztók, amikor éppen mozgásban vannak.

Az m-kereskedelem sajátosságai és korlátai

Az *m-kereskedelem* az internetből adódó *valós idejű kommunikációt a mobiltelefonok földrajzi szabadságával* kapcsolja össze. Amióta vevők/fogyasztók élnek a földön, *az erőforrások földrajzi koncentráltsága* és *az információk térbeli szétszórtsága* mindig kritikus volt számukra. Amikor a helyi piacokból regionális vagy nemzeti piacok bontakoztak ki, a vevők és az eladók tipikusan nem ugyanazon a földrajzi helyen éltek. A helyi erőforrások megszerzésének nehézsége és költségessége kiterjedt kiskereskedelmi és közvetítői hálózat kifejlődéséhez vezetett. Ehhez az állapothoz képest már az internet is nagyon nagy előrelépés volt a vevők/fogyasztók helyfüggőségének csökkentésében, mert lehetővé tette számukra az üzleti élethez való könnyebb csatlakozást. Az m-megoldások azonban a helytől való függőséget a nullához közeli szintre csökkentik azzal, hogy bármikor, bárhol, bárkivel, bármilyen eszközön és hálózaton keresztül kommunikálhatnak, azaz az IKT-ből adódó hiperkonnektivitás nagy lehetőségeket rejt magában a termelők/szolgáltatók számára.

A Time2Flirt, egy sajátos partnerközvetítő program jó példa arra, hogy egy vállalkozás miként hasznosítja a mobiltechnológiát célközönsége elvárásainak kielégítésére. A Time2Flirt a Carbon Partners 2001-ben indított SMS-terméke. Amikor a vendég belép egy szórakozóhelyre, rövid szöveges üzenetben elküldi a kulcsszót egy központi számra. Ezután egyéni azonosítószámot kap az egész éjszakára, amelyet a ruhájára tűzhet. Ettől kezdve a központi számon keresztül az ilyen azonosítóval rendelkezők rövid üzeneteket küldhetnek egymásnak az est folyamán. Ez a szolgáltatás különleges és izgalmas lehetőségeket biztosít a szórakozásra a vendégeknek, és – a megnövekedett vendégszámon keresztül – a szórakozóhely forgalmát is fellendíti.[44]

[44] Mort–Drennan 2005: 11.

Az m-kereskedelmi alkalmazásoknak természetesen fogékonynak kell lenniük a helyszínek, a mobileszközök adottságai, valamint a vásárlók és igényeik közötti egyéni különbségekre.

A Seattle-központú Mobliss cég például időjárás-érzékeny hójelentésrendszert épített ki. A felhasználók megadhatják preferenciáikat a számukra fontos síközpontokkal kapcsolatban, és így bármikor hozzájuthatnak az aktuális hójelentésekhez. A Mobliss szerződésben áll továbbá a Moguls utazási irodával, s így a felhasználók kedvező időjárás és hómennyiség esetén azonnal lefoglalhatják az utat az általuk preferált síparadicsomba.

Lényegében ezekben a valós időhöz kapcsolható jelenségekben is az IKT alapvető tulajdonságai tükröződnek – kiemelten a *hiperkonnektivitás.* De a többi tulajdonság is szerepet kap, hiszen a vevők/fogyasztók által realizált értéknövekedés lényegében az immateriális elemnek tudható be, s ez a záloga a mobilkereskedelem biztosította rugalmasságnak is.

Az e-kereskedelmi stratégiák *a vásárlók vállára helyezik az információk, a termékek és a szolgáltatások megtalálásának terhét.* A kulcskérdés az, hogy miként lehet rávenni a felhasználókat az oldal látogatására és a vásárlásra. Vegyük észre, hogy ez a megközelítés részben még mindig „eladócentrikus", dacára annak, hogy e fejezetben hosszú oldalakon keresztül részleteztük *a hangsúly* áthelyezését *az eladó oldaláról a vevőére.* Ezzel – a kibontakozó trendekben benne rejlő – törekvéssel sokkal inkább összhangban van az m-kereskedelem, mint az e-kereskedelem. A vevők a tranzakciókat még kényelmesebbnek, még inkább vevőbarátnak szeretnék látni. E kívánalommal pedig nem nagyon egyeztethető össze a hosszadalmas keresés.[45] Minden bizonnyal ez a magyarázata annak, hogy a vevő nem eléggé lojális az e-eladókhoz.[46]

Egyes e-kereskedőknek több mint 100 dollárjába is kerülhet, hogy egy új vásárlót szerezzenek, de vannak olyanok is, akik ugyanerre 500 dollárt is költenek.[47] Úgy tűnik, hogy a „cél a weboldal" modell alkalmazása jelentős korlátokba ütközik, hiszen nagyon nehéz a látogatókat a gyakori visszatérésre és vásárlásra rávenni.

Az m-kereskedelem révén lehetővé válik, hogy az eladók akkor és ott érjék el a fogyasztókat, amikor azok éppen készen állnak a vásárlásra.[48]

[45] Ez még akkor is igaz, ha a keresést a *weben* ma már számtalan eszköz könnyíti meg.

[46] A fogyasztói lojalitás fogalmáról és értelmezési kísérleteiről lásd Hetesi 2011.

[47] Hoffman–Novak–Peralta 2000.

[48] A m-kereskedelem hatékonysága a mobiltelefonszámok megszerzésétől függ, de ennek jól kialakult módszerei vannak. A tévén vagy a rádión keresztül fel lehet szólítani a fogyasztókat, hogy nyeremények fejében küldjenek SMS-válaszokat a feltett kérdésekre.

A Hibernian FC/Carlsberg SMS-futballszavazó rendszert dolgozott ki az élő meccsek közbeni használatra. A nézők a meccs közben szavazhatnak a mérkőzés legjobbjára, és így a társas kommunikációt erősítik, mobilközösséget teremtve. A Hibernian futballklubnak és kereskedelmi partnereinek ily módon lehetőségük van más témákban is dialógust kezdeményezni a szurkolókkal. De hasonló módszert hasonló célokból alkalmaznak a különböző *valóságshow*-k kiszavazásainál is.[49]

Ahogyan a digitális eszközök kisebbek, gyorsabbak és olcsóbbak lesznek, az m-markering egyre inkább beszivárog az élet minden területére. Az m-kereskedelem elterjedésének útjában azonban akadályok is tornyosulnak. Az akadályok jórészt technikai jellegűek, a mobiltelefonok kis képernyője például korlátozhatja az eladóval való kapcsolatot. A helyzet azonban javul a 3G révén. Gazdasági okok (például a mobilszolgáltatás magas díja vagy a 3G-licencek kormány által diktált túl magas díjai) is akadályozhatják a mobilkereskedelem terjedését.[50]

Paradox módon a korlátok részben éppen az IKT-megoldások viharos fejlődéséből is következhetnek. A fogyasztók képtelenek a kínálkozó lehetőségeket teljes mértékben kihasználni, mert nem tudnak olyan ütemben fejlődni, mint a vállalatok innovációs potenciálja, s esetenként kifejezetten frusztrálják őket a cégek által felkínált technikai csodák. Ez megint csak az IKT tulajdonságainak (a permanens innovációnak, illetve az IKT-ből következő tanulási követelményeknek) tudható be.

2016-ra a 200 ezret[51] (!) is meghaladta a mobiltelefonos alkalmazások (az úgynevezett *appok*)[52] száma, és folyamatosan nő. Olyannyira, hogy már van olyan *app,* amely az *appok* között keres. Erre nagy szükség van, hiszen „ha egy bizonyos appot keresve csupán egy percet töltenénk minden egyes app tanulmányozásával, amikor ébren vagyunk, az több mint egy évet venne igénybe, és addigra természetesen még több app lenne, és elvesztenénk az eszünket, nem is szólva a családunkról és a munkánkról. A New York Times[53] beszámol egy tanulmányról, amely szerint három felnőtt mobiltulajdonos közül mindössze egynek van a készülékén app, és azoknak is, akiknek van, csak mintegy a negyede használja."[54] A mobilalkalmazások tekintetében

[49] Mort–Drennan 2005: 15.

[50] Részletesen erről lásd Turban et al. 2002.

[51] A számok növekedése szinte nem is követhető. 2012-ben csak a CRM-mel összefüggő alkalmazások *(appok)* száma több mint 200-ra rúgott, 2014-re pedig 1200-at jeleztek előre egyedül ebből a fajtából. Mobile CRM Apps To Grow 500% By 2014 As Market Turns With Decline In PC Shipments 2013.

[52] A rövidebb *app* szót – idegen eredete ellenére elterjedtebb – gyakrabban használjuk, mint a hosszabb mobilalkalmazás kifejezést.

[53] Lardinois 2010.

[54] Schultz 2011. Hasonló a helyzet a programozható termosztátok esetében. Az USA-ban a háztartások több mint kétötöde (42%-a) nem rendelkezik ezzel a készülékkel, de azoknak, akiknek

a fejlődés az elmúlt évtizedben robbanásszerű volt. „2022 harmadik negyedévében az Android-felhasználók 3,55 millió alkalmazás közül választhattak. […] Az Apple App Store volt a második legnagyobb alkalmazásbolt, nagyjából 1,6 millió elérhető alkalmazással az iOS-rendszerre."[55]

A mobilalkalmazások esete ismételten alátámasztja azt a korábbi állításunkat, hogy a fogyasztó igényei felé fordulás korántsem maradéktalanul valósul meg, vannak erős ellenható tényezők is. Továbbra sem bizonyítható az, hogy – az új technológiáknak és a belőlük következő trendeknek köszönhetően – a fogyasztó király lenne. Az üzleti érdekek – ha nem is olyan egyértelműen és durván, mint az „eszi nem, eszi, nem kap mást" korszakban – keresztezhetik a fogyasztó valós igényeit. Ilyen igény a felkínált termékek és szolgáltatások könnyű kezelhetősége, azaz hogy ne igényeljenek túlméretezett intellektuális erőfeszítéseket a vevőktől. A fogyasztók/felhasználók nem jelentéktelen része a magasan fejlett technológiát megtestesítő gépek, eszközök helyett az egyszerűbbeket részesíti előnyben. Ezt úgy fordíthatjuk le, hogy sokszor ugyan sikerül eladni a cégeknek a termékeket, kínálatuk mégsem találkozik a vásárlók igényeivel. A problémát szellemesen sűríti a számítógép „alulhasználatáról" szóló megjelent könyvének címében *Larry Cuban: Oversold and Underused: Computers in the Classroom*. Mindazonáltal azt nem lehet kétségbe vonni, hogy az IKT hatása a vevők igényeinek kielégítése szempontjából alapvetően pozitív.

Összegezve az eddig leírtakat: az eladó-vevő kapcsolat digitalizálása nem semleges technikai eszköze e kapcsolat alakításának, hanem *jelentős eltolódásokat hoz az eladó és a vevő pozíciójában és a piacok működésében* egyaránt. A testreszabás első megközelítésben a vevői szuverenitás tökéletes érvényesülése, egyben teljes összhangot teremt a kereslet és a kínálat között mind mennyiségi szempontból, mind minőségi értelemben. A fenti példák azonban arra utalnak, hogy nem ilyen egyértelmű a vevők kívánságaihoz történő tökéletes illeszkedés. Ha kilépünk a valós időből, és a jövő felé fordulunk, azaz a jelen idejű tranzakciók mellett a fejlesztéseket is szemügyre vesszük, némileg más kép bontakozik ki előttünk. Az új nézőpont nemcsak a fogyasztó pozíciójának megítélését teheti árnyaltabbá, hanem a kereslet-kínálat között a megrendelésre termelésnél automatikusan fennálló egyensúlyt is más megvilágításba helyezi.

---

van programozható termosztátjuk, csak 47%-a állította azt programüzemmódra, azaz a programozható termosztáttal rendelkezők alig fele használja ki ezt a lehetőséget – a termosztát-előállítók felkérésére végzett felmérés szerint –, 53%-uk úgynevezett holdüzemmódban használja, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy manuálisan szabályozza a fűtést-hűtést a lakásában. Pfeiffer et al. 2011: 2533–2534.

[55] Ceci 2023.

Az egyensúlytalanság áttolódása a jövőbe

A keresleti oldal szerepének erősödése, a fogyasztók igényeihez történő „résmentes alkalmazkodás" a tranzakciókban ma sem jelenti azt, hogy a fogyasztók határozzák meg, hogy a termelők milyen technológiai fejlesztéseket végezzenek, milyen innovációkat valósítsanak meg. A vevők/fogyasztók legtöbbször csak a fejlesztések testreszabásába kapcsolódnak be, nem pedig a fejlesztési irányok meghatározásába. Erre nem is igen lenne lehetőség, hiszen a termékek kicserélődésének rátája magas, nagy gyakorisággal és sebességgel történik új termékek piacra dobása. A fogyasztó néhány hónappal korábban esetleg még nem is tud arról a termékről, amely iránt majd később igénye támadhat. Nem is tudhat, mert a termék még csak a tervezőasztalon létezik.

A termelőnek ebből következően ma *nem azt kell felmérnie, hogy milyen terméket kíván a fogyasztó, mint az ipari korban a hagyományos piackutatás esetében, hanem azt, hogy milyen igényei vannak.* Ez is lényeges újdonság a mai termelők/eladók vevőkkel szembeni viselkedésében a hagyományoshoz képest. Az újonnan kialakult piacok legfőbb sajátossága azonban az, hogy a preferenciák, illetve azok rendezése meglehetősen kiforratlan, s ezért a cégeknek először *a kapcsolatot kell megteremteniük az új technológiák és a célközönség valós igényei között.* Ezekhez az igényekhez kell azután kitalálnia a terméket. „A menedzsment kritikus feladata olyan szervezet teremtése, amely képes termékeket ellenállhatatlan funkciókkal ellátni, vagy ami még jobb: olyan termékeket teremteni, amelyeket a fogyasztók igényelnek, de *még csak nem is gondoltak rájuk*."[56]

Az igények feltérképezésének nehézségei

A keresletoldali vezérlést ezért talán helyesebb *az igények oldaláról történő vezérlésnek* nevezni. A technológiai lehetőségek és a fogyasztói igények közötti összhangnak természetesen előfeltétele a fogyasztók magatartásának tanulmányozása és megértése. Ezt nehezíti azonban az, hogy a fogyasztó magatartásának feltérképezésére használt korábbi eszközök az internetes világban nem mindig alkalmazhatók.

A fogyasztók magatartását modellezni kívánó hagyományos *fogyasztói választási modellek* alkalmazásának korlátai az ötödik sebességre kapcsolt információs gazdaságban alapvetően abban rejlenek, hogy a fogyasztói választás adott kategórián belül összehasonlítható alternatívák értékelésén alapul. Az új körülmények közepette azonban az összehasonlításnak nincs alapja.[57]

[56] Prahalad–Hamel 1990: 79. (Kiemelés tőlem, H. B.)

[57] Roberts 2000.

Az összehasonlítási alap hiánya főként a teljesen új termékek esetében merül fel. Az információgazdaságban – összefüggésben az IKT alaptulajdonságával, a folyamatos innovációval – sok az olyan új termék, amelynek egyszerűen nem léteznek korábbi változatai. Ez megnehezíti a termék értékének reális mérését, minőségének megragadását. Ha nincs összehasonlítási alap, nincs régi termék, amelyet az új termék kivált, hanem originálisan új termékről van szó, akkor a fogyasztó különböző termékek közötti korábbi választásai nagyon keveset – gyakorlatilag semmit sem – mondanak a fogyasztó új termék iránti feltételezhető igényéről. Más termékeknél pedig éppen abban van az összehasonlítás nehézsége, hogy áttekinthetetlenül sok hasonló termék van a piacon. A fogyasztó korábbi választásai így sokszor véletlenszerűek.

A fogyasztók igényeire egyre érzékenyebb vállalatoknak sem sikerül ezért mindig termékké *konvertálniuk az igényt,* azaz eltalálniuk, hogy pontosan *melyik az a termék vagy szolgáltatás,* amely egy-egy adott igényt kielégítene. Az alábbi mini-esettanulmányból világosan kirajzolódik, hogy hiába érzékelte helyesen a vállalat a személyesség iránti növekvő fogyasztói igényt, a kielégítésére szánt konkrét szolgáltatás első lépésben teljesen kudarcot vallott. A példa egyben azt is jelzi, hogy milyen messzire került a gazdaság működése attól az állapottól, amikor a vállalatok „egyentermékei" iránt támadó keresletet demográfiai és egyéb előrejelzések alapján ki lehetett számítani.

1992-ben az American Greetings valósággal berobbant az interaktív technológiai színtérre *Create-a-Card (Alkoss üdvözlőlapot!)* szolgáltatásával. A cég szabadon hozzáférhető számítógépeket helyezett el az üdvözlőlapjait forgalmazó kiskereskedelmi egységekben. Az *Alkoss üdvözlőlapot!* rendszer lehetővé tette a fogyasztóknak, hogy létrehozzák saját személyes üdvözlőlapjaikat az üzletben: a gép a feladó és a címzett nevét és címét is kinyomtatta, valamint az üzenetet az üdvözlőlap belsejére. Amint a gép kiadta az üdvözlőlapokat, a továbbiak már a hagyományos vásárlási folyamat szerint folytak: a fogyasztó fizetett a lapokért, hazavitte, majd elküldte őket postán a családjának, barátainak. Noha a technológia talán megolajozta volna az *Alkoss üdvözlőlapot!* rendszert, de *az emberi magatartás sajátosságai ezt meghiúsították.* Az emberek, akik még nem voltak hozzászokva a számítógépen való válogatáshoz, íráshoz, keresgéléshez, hosszú időt töltöttek egy-egy üdvözlőlap megalkotásával, amely végül – a papír és a nyomtatás minősége miatt – nem is volt olyan szép, mint a készen kapható lapok. Vajon a technológia volt-e az oka annak, hogy az *Alkoss üdvözlőlapot!* rendszer elbukott? Nem egészen. A szolgáltatás iránt megnyilvánuló korlátozott érdeklődés és elfogadás *a technológia alkalmazásával* köthető össze. Mindez mára gyökeresen megváltozott, bár az American Greetings *alapvetően ugyanazt a technológiai megoldást alkalmazta* saját internetes e-üdvözlőlap-szolgáltatásához, amellyel korábban kudarcot vallott az üdvözlőlapkioszkokban: a fogyasztó klikkel, kiválasztja, személyessé teszi, és elküldi

színes, zenés virtuális üdvözlőlapját. Az eltérés, amely a siker kulcsát adja, az, hogy a technológiát a virtuális világhoz és a fogyasztók igényeihez adaptálták. Nem mellékes természetesen az a tény sem, hogy a szolgáltatás ingyenes.[58]

A növekvő diverzifikáció a szükségletekben, a kívánságokban, az erőforrásokban egyre megjósolhatatlanabbá teszi a fogyasztók viselkedését. Nem ritka ezért, hogy a termelők olyan termékek/szolgáltatások előállításába/nyújtásába kezdenek, amelyekről később kiderül, nem volt irántuk (látens) kereslet. Addigra azonban már magas technológiai szinten nagy pénzt öltek a kifejlesztésükbe. Az sem ritka, hogy sikerül forgalmazniuk a kifejlesztett terméket, de a vevők a komplex termék funkcióinak csak egy kis részére támasztanak valós igényt. Erre számtalan példát hozhatnánk fel, hiszen mindenki tapasztalhatja, hogy a birtokában lévő bonyolultabb háztartási gépeknek messze nem használja ki minden funkcióját. Nemcsak az egyéni tapasztalat támasztja alá azonban ezt a megállapítást, hanem különféle tanulmányok és felmérések egész sora is megerősíti.[59] A gép által felkínált funkciók és lehetőségek kihasználatlansága különösen jellemző a számítógépekre, amelyeknél az átlagos felhasználó a lehetőségeknek csak elenyésző töredékét használja ki. Még sorolhatnánk tovább a példákat, de terjedelmi korlátok miatt elégedjünk meg csupán eggyel, a legfrissebbek közül: a különféle alkalmazások példájával a mobiltelefonok fejlesztésében. Ugyanakkor ennek az éremnek is két oldala van. A bonyolultabb termékek újonnan kifejlesztett funkcióival később fokozatosan megbarátkoznak a fogyasztók, azaz egyfajta progresszív szerepet is betölthetnek ezek a fogyasztók edukációjában.

~

Összességében arra a következtetésre juthatunk, hogy az infokommunikációs technikáknak köszönhetően számos pozitív változás állt be a vevők/fogyasztók helyzetében és a vevő-eladó kapcsolatban. Szó sincs azonban valamiféle tökéletes harmóniáról. Mindazonáltal az kétségtelen, hogy a világ szerencsére már kezd távolodni attól az állapottól, amikor egyértelműen az ipar diktált, és a vevők passzívan elfogadták, hogy megmondják nekik, mire van szükségük.

[58] Blackwell–Stephan 2001.
[59] Cuban 2009; Corn 2011.

Felhasznált irodalom

Admin (2012): Growth of Ecommerce for Retail ver 1.0. *Suyati Technologies,* 2012. szeptember 22. Online: https://suyati.com/blog/growth-of-ecommerce-for-retail-ver-1-0/

Akerlof, G. A. (1970): The Market for „Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics,* 84(3), 488–500. Online: https://doi.org/10.2307/1879431

Allen, C. (2004): *CRM: Taking One-to-One Marketing to the Next Level. An Executive White Paper.* Online: http://www.coravue.com/documents/Coravue_CRM_White_Paper.pdf

Anckar, B. – D'Incau, D. (2002): Value Creation in Mobile Commerce: Findings from a Consumer Survey. *Journal of Information Technology Theory and Application*, 4(1), 43–64.

Blackwell, R. D. – Stephan, K. (2001): *Customers Rule! Why the E-Commerce Honeymoon is Over and Where Winning Businesses Go from Here.* New York: Crown Business.

Ceci, L. (2023): Number of Apps Available in Leading AppStores as of 3rd Quarter 2022. *Statista.com,* 2023. december 8. Online: www.statista.com/statistics/276623/number-of-apps-available-in-leading-app-stores

Chang, J. (2004): CRM at Any Size. *Sales & Marketing Management,* 156(8), 30–35. Online: http://business.highbeam.com/136996/article-1G1-120253831/crm-any-size-whether-they-boutique-businesses-corporate

China – eCommerce [é. n.]. *International Trade Administration.* Online: https://www.trade.gov/country-commercial-guides/china-ecommerce

Corn, J. J. (2011): *User Unfriendly: Consumer Struggles with Personal Technologies, from Clocks and Sewing Machines to Cars and Computers.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Cuban, L. (2009): *Oversold and Underused: Computers in the Classroom.* Cambridge, MA: Harvard University Press. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctvk12qnw

Davis, S. – Meyer, C. (2000): *Blur: The Speed of Change in the Connected Economy.* Chichester: Capstone Economy Publishing.

Dyché, J. (2002): *CRM Handbook: A Business Guide to Customer Relationship Management.* Boston: Addison-Wesley.

Hetesi E. (2011): Értelmezhető-e a lojalitás a B2B piacokon? *Vezetéstudomány,* 42(1), 31–40. Online: https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2011.01.03

Hobsbawm, E. (1999): *Industry and Empire: The Birth of the Industrial Revolution.* New York: The New Press.

Hoffman, L. – Novak, T. P. – Peralta, M. (1999): Building Consumer Trust Online. *Communications of the ACM,* 42(4), 80–85. Online: https://doi.org/10.1145/299157.299175

Kornai J. (2011): *Gondolatok a kapitalizmusról.* Budapest: Akadémiai.

Kotler, P. (2004): The View from Here. In Peppers, D. – Rogers, M. (szerk.): *Managing Customer Relationships: A Strategic Framework.* Hoboken, NJ: Wiley.

Lardinois, F. (2010): 1 in 3 Adults Now Have Apps on Their Phones – Many Don't Use Them. *Readwrite.com,* 2010. szeptember 14. Online: https://readwrite.com/apps_and_adult_cell_phone_users/

Mandják T. – Szántó Z. (2011): Az üzleti kapcsolatok menedzsmentjének gondolati modellje. És ez miért lehet fontos a vállalati vezetők számára? *Vezetéstudomány,* 42(1), 5–16. Online: https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2011.01.01

Mobile CRM Apps To Grow 500% By 2014 As Market Turns With Decline In PC Shipments (2013). *Techcrunch.com,* 2013. április 11. Online: https://techcrunch.com/2013/04/11/mobile-crm-apps-to-grow-500-by-2014-as-market-turns-with-decline-in-pc-shipments/?guccounter=1&guce_referrer=aHRocHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAADmldYjuvyaBtmT-R_nFi4AoMuuHQBQaOO_RSJAFTWW-W5BoS_cR7bQH8mp

Morris-Lee, J. (2001): Getting Ready For Real-Time Marketing: Part One. *Direct Marketing*, 54(1), 56–59.
Mort, G. S. – Drennan, J. (2005): Marketing M-services: Establishing a Usage. Benefit Typology Related to Mobile User Characteristics. *Journal of Database Marketing & Customer Strategy Management,* 12(4), 327–341. Online: https://doi.org/10.1057/palgrave.dbm.3240269
OECD (2011): *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2011.* Online: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/sti_scoreboard-2011-en.pdf?expires=1695209791&id=id&accname=guest&checksum=EC8722CA419B0FD4CC929F223D648B2E
OECD (2012) *Quarterly Retail E-Commerce Sales, 1st quarter* 2012, May 2012 https://www2.census.gov/retail/releases/historical/ecomm/12q1.pdf
OECD (2020): *E-commerce in the Time of COVID-19.* Online: https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/e-commerce-in-the-time-of-covid-19-3a2b78e8/
OECD (2023): *ICT Access and Usage by Households and Individuals: ICT Access and Usage by Individuals.* Online: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ICT_HH2
Peppers, D. – Rogers, M. (2001): *One to One B2B.* New York: Doubleday – Broadway Books.
Pfeiffer, T. et al. (2011): How People Use Thermostats in Homes: A Review. *Building and Environment,* 46(12), 2529–2541. Online: https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2011.06.002
Prahalad, C. K. – Hamel, G. (1990): The Core Competence of the Corporation. *Harvard Business Review,* 68(3), 79–91 (elektronikus reprint: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5245277/mod_folder/content/0/The%20core%20competente_Prahalad%20and%20Hamel%201990.pdf?forcedownload=1)
Roberts, J. H. (2000): Developing New Rules for New Markets. *Journal of the Academy of Marketing Science,* 28(1), 31–45. Online: https://doi.org/10.1177/0092070300281004
Rudnick, M. (2004): Bridging the Channel with Online CRM. *CRM Magazine,* 8(6), 5.
Schultz, R. (2011): *Consumer Needs vs. Wants.* Working Paper. Iowa City: University of Iowa.
Schumpeter, J. A. (1911) [1980]: *A gazdasági fejlődés elmélete.* Budapest: Közgazdasági és Jogi.
Sharma, A. – Sheth, J. N. (2004): Web-Based Marketing: The Coming Revolution in Marketing Thought and Strategy. *Journal of Business Research,* 57(7), 696–702. Online: https://doi.org/10.1016/S0148-2963(02)00350-8
Szabó K. – Hámori B. (2006): *Információgazdaság. Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?* Budapest: Akadémiai.
Szabó K. – Kocsis É. (2002): *Digitális paradicsom vagy falanszter? A személyes tömegtermelés.* Budapest: Aula.
Szabó K. (2012): Tehetség és tehetséghiány. Az innováció egy alapvető korlátjáról. In Hámori B. – Szabó K. (szerk.): *Innovációs verseny. Esélyek és korlátok.* Budapest: Aula, 21–46.
Toffler, A. (1984): *L'exposition de l'information. Információs robbanás.* Nyersford. Kálmán Endréné. Paris: Futuribles, no. 74.
Turban, E. et al. (2002): *ElectronicCommerce 2002: A Managerial Perspective.* Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
US Department of Commerce (2012): Quarterly Retail E-Commerce Sales, 1st Quarter 2012. *US Census Bureau News,* 2012. május 17. Online: www2.census.gov/retail/releases/historical/ecomm/12q1.pdf
Wildewood, L. (2023): 25 Latest Personalization Statistics And Trends (2023 Edition). *BloggingWizzard.com,* 2023. január 1. Online: https://bloggingwizard.com/personalization-statistics/
Young, J. (2022): A Decade in Review: Ecommerce Sales vs. Total Retail Sales 2012–2021. *DigitalCommerce360.com,* 2022. március 10. Online: https://www.digitalcommerce360.com/article/e-commerce-sales-retail-sales-ten-year-review/

A kötet szerzői

Andor László egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet; korábbi európai biztos

Arató Krisztina egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézet

Bágert Gusztáv kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Űrgazdasági és Nemzetgazdasági Versenyképességi Kutatócsoport; elnöki főtanácsadó, Magyar Nemzeti Bank; a Monetáris Tanács korábbi tagja

Balatoni András igazgató, Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Előrejelzési és Elemzési Igazgatóság

Bánhidi Zoltán tudományos segédmunkatárs, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék

Benczes István egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszék; tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet

Berács József professor emeritus, Budapest Corvinus Egyetem Marketingmenedzsment Tanszék

Bethlendi András egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Pénzügyek Tanszék

Bod Péter Ákos professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet; a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnöke

Bódi-Schubert Anikó főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank

Botos Katalin professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Czeczeli Vivien adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Csaba László egyetemi tanár, Közép-európai Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Csáki György egyetemi tanár, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdasági és Módszertani Intézet

Deli Gergely rektor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Dobos Imre egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék

Farkas Beáta egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete

Ferkelt Balázs egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Kar Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

Fertő Imre főigazgató, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

Forman Balázs egyetemi docens, Neumann János Egyetem

Földi András professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék; a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja

Freund Tamás elnök, Magyar Tudományos Akadémia; az MTA rendes tagja

Gottfried Péter a Monetáris Tanács tagja

Győrffy Dóra egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet

Hámori Balázs professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet

Hamza Gábor professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék; egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Honvári János professor emeritus, Széchenyi István Egyetem

Isépy Tamás makrogazdasági üzletágvezető, Századvég Konjunktúrakutató Zrt.

Iván Gábor igazgató, Európai Unió Tanácsa Főtitkársága

Jankovics László költségvetési elemző, Európai Költségvetési Tanács Titkársága

Julius Horváth egyetemi tanár, Central European University

Kádár Béla a Magyar Közgazdasági Társaság örökös tiszteletbeli elnöke; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Kecskés László egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi Tanszék; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Kengyel Ákos egyetemi tanár, Jean Monnet Chair, Budapesti Corvinus Egyetem

Kerekes Sándor professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem Fenntartható Fejlődés Intézet

Király Miklós tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék

Kis Norbert egyetemi tanár, intézetvezető, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Környezeti Fenntarthatósági Intézet

Kiss György egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Munkajogi és Társadalombiztosítási Jogi Tanszék; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Kollárik Ferenc tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem Globális Tanulmányok Intézet

Koller Boglárka nemzetközi rektorhelyettes, tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Kolok András Bese közgazdasági elemző, Magyar Nemzeti Bank

Kolozsi Pál Péter tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; igazgató, Magyar Nemzeti Bank

Kónya István egyetem tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet; tudományos tanácsadó, Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Kovács Árpád egyetemi tanár; a Költségvetési Tanács elnöke

Kovács Erzsébet egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Biztosítási Oktató és Kutató Csoport

Kovács Olivér tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Kőrösi István ny. tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia; ny. kutató, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet; ny. egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet

Kurucz Mihály egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Agrárjogi Tanszék

Kutasi Gábor intézetvezető, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Gazdaság és Versenyképesség Kutatóintézet; tanszékvezető egyetemi docens, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Lengyel Imre egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet

Ligeti Zsombor egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtan Tanszék

Madár István vezető elemző, Portfolio.hu; címzetes egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

Magas István professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem Globális Tanulmányok Intézet Világgazdasági Tanszék

Marton Ádám adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Martonyi János professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar; korábbi külügyminiszter

Matus János professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Mihályi Péter professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem

Neumanné Virág Ildikó egyetemi docens, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar

Oberfrank Ferenc kutatóorvos; igazgató, Magyar Tudományos Akadémia Titkárság Köztestületi Igazgatóság

Palánkai Tibor professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem Globális Tanulmányok Intézet Világgazdasági Tanszék; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Palócz Éva vezérigazgató, Kopint-Tárki Konjunktúrakutató Intézet Zrt.

Pásztor Szabolcs egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszék

Patyi András egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék; alkotmánybíró

Pleschinger Gyula elnök, Magyar Közgazdasági Társaság; a Monetáris Tanács tagja

Révész Tamás tudományos főmunkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet

Ritzlné Kazimir Ildikó vezető szakértő, Magyar Nemzeti Bank

Sárvári Balázs adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet

Szabó Eszter vezető közgazdasági elemző, Magyar Nemzeti Bank

Szalavetz Andrea tudományos tanácsadó, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet

Szathmáry Eörs kutatóprofesszor, Evolúciótudományi Intézet Ökológiai Kutatóközpont; egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Növényrendszertani, Ökológiai és Elméleti Biológiai Tanszék; igazgató, Parmenides Centre for the Conceptual Foundations of Science (Pöcking); a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Szegedi László egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Európai Köz- és Magánjogi Tanszék

Szerb László egyetemi tanár, intézetigazgató, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Kvantitatív Menedzsment Intézet

Székely P. István főtanácsadó, Európai Bizottság; címzetes egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

Takáts Előd rektor, Budapesti Corvinus Egyetem

Varga Réka egyetemi docens, dékán, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; alkotmánybíró

Vastag Gyula egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; az MTA doktora

Vásáry Miklós egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem

Vékás Lajos professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Virág Barnabás alelnök, Magyar Nemzeti Bank